

**Działaczki i działacze oświatowi
w Królestwie Polskim u progu niepodległości
Słownik biograficzny
tom 2: L–Ż**

Redakcja naukowa
Aneta Bołdyrew, Agnieszka Wałęga

**Działaczki i działacze oświatowi
w Królestwie Polskim u progu niepodległości**

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

**Działaczki i działacze oświatowi
w Królestwie Polskim u progu niepodległości
Słownik biograficzny
tom 2: L–Ż**

Redakcja naukowa
Aneta Bołdyrew, Agnieszka Wałęga

Aneta Böldyrew (ORCID: 0000-0002-6121-0816) – Uniwersytet Łódzki
Wydział Nauk o Wychowaniu, Katedra Historii Wychowania i Pedagogiki
Zakład Historii Oświaty, 91-408 Łódź, ul. Pomorska 46/48

Agnieszka Wałęga (ORCID: 0000-0001-9585-5965) – Uniwersytet Mikołaja Kopernika
Wydział Filozofii i Nauk Społecznych, Instytut Nauk Pedagogicznych
87-100 Toruń, ul. Lwowska 1

RECENZENCI

Janusz R. Budziński, Krzysztof Jakubiak

REDAKTOR INICJUJĄCY

Urszula Dzieciatkowska

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Beata Orocka

LAYOUT, SKŁAD I ŁAMANIE

Elżbieta Pich

KOREKTA TECHNICZNA

Wojciech Grzegorzczak

PROJEKT OKŁADKI

Aneta Böldyrew

ADAPTACJA PROJEKTU OKŁADKI

Monika Rawska

Na okładce

Seweryn Sterling (fotografia ze zbiorów Narodowego Archiwum Cyfrowego)
Janina Mortkowiczowa (fotografia ze zbiorów i za zgodą Joanny Olczak-Ronikier)
Faustyna Morzycka (fotografia ze zbiorów Biblioteki Narodowej)
Aleksander Mogilnicki (fotografia ze zbiorów Anety Böldyrew)

© Copyright by Authors, Łódź 2023

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2023

<https://doi.org/10.18778/8331-332-0>

Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego
pod nazwą „Szlakami Polski Niepodległej” w latach 2018–2023 nr projektu 01SPN 17 0020 18
kwota finansowania 751 222 zł
Kierownik projektu – Aneta Böldyrew

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.11123.23.0.K

Ark. wyd. 43,6; ark. druk. 34,875

ISBN 978-83-8331-332-0

e-ISBN 978-83-8331-333-7

Wykaz skrótów

ARCHIWA I BIBLIOTEKI – INSTYTUCJE I ZASOBY

AAN – Archiwum Akt Nowych

ABP – Archiwum Biblioteki Publicznej

AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych

AGW – Archiwum Gospodarcze Wilanowskie

AIK – Archiwum Ireny Kosmowskiej

Album, sygn. 15950/II – (ZNiO, Z. Augustowski, A. Dyakowski, Album polonorum. Materiały biograficzne członków korporacji „Polonia” w Dorpacie [1824–1927], Wilnie [1927–1945] i Londynie [1945–1980], sygn. 15950/II)

AM – Archiwum Moraczewskich

AmŁ – Akta miasta Łodzi

AMNK – Archiwum Muzeum Narodowego w Krakowie

ANK – Archiwum Narodowe w Krakowie

ANRA – Archiwum Naczelnej Rady Adwokackiej

AOK – Archiwum Ośrodka „Karta”

AP Kalisz – Archiwum Państwowe w Kaliszu

AP Katowice – Archiwum Państwowe w Katowicach

AP Kielce – Archiwum Państwowe w Kielcach

APAN – Polska Akademia Nauk Archiwum w Warszawie

APB – Archiwum Państwowe w Białymstoku

APL – Archiwum Państwowe w Lublinie

APŁ – Archiwum Państwowe w Łodzi

APO – Akta personalne i odznaczeniowe

APP – Archiwum Państwowe w Płocku

APPT – Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim

APPT OTM – Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim Oddział w Tomaszowie Mazowieckim

APR – Archiwum Państwowe w Radomiu

APS – Archiwum Państwowe w Siedlcach

APW – Archiwum Państwowe w Warszawie

APW OŁ – Archiwum Państwowe w Warszawie Oddział w Łowiczu

APW OM – Archiwum Państwowe w Warszawie Oddział w Milanówku

AS – Archiwum Sejmu

ASS – Archiwum Stefana Szwedowskiego

ATNP – Archiwum Towarzystwa Naukowego Płockiego

- AUJ** – Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego
AUL – Archiwum Uniwersytetu Łódzkiego
AUW – Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego
AWUM – Archiwum Warszawskiego Uniwersytetu Medycznego
AZHP – Archiwum Związku Harcerstwa Polskiego
AZHRL – Archiwum Związku Historii Ruchu Ludowego w Warszawie
AŻIH – Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego im. Emanuela Ringelbluma
BBWR – Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem
BD Sandomierz – Biblioteka Diecezjalna w Sandomierzu
Biblioteka Naukowa PAU i PAN – Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie
BISzPAN – Biblioteka Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk
BiZ – Biblioteka im. Zielińskich (dawne zbiory BiZ przejęte obecnie przez ATNP)
BJ – Biblioteka Jagiellońska
BK – Biblioteka Kórnicka
BKCz – Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie
BKUL – Biblioteka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego
BMAWTM – Biblioteka, Muzeum i Archiwum Warszawskiego Towarzystwa Muzycznego im. Stanisława Moniuszki
BN – Biblioteka Narodowa
BP – Biblioteka Publiczna
BPAN – Biblioteka Polskiej Akademii Nauk
Brzeziński, Geneza, sygn. P-89 – (AZHRL, S.J. Brzeziński, Geneza i charakter postępowego ruchu nauczycielskiego w b. Królestwie Kongresowym, sygn. P-89)
BUJK – Biblioteka Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach
BUŁ – Biblioteka Uniwersytetu Łódzkiego
BUW – Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie
CAW – Centralne Archiwum Wojskowe
CB PTTK – Centralna Biblioteka Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego im. Kazimierza Kulwiecia w Warszawie
CBW – Centralna Biblioteka Wojskowa
CTR i inne organizacje rolnicze – Centralne Towarzystwo Rolnicze i inne organizacje rolnicze
DR – Dział Rękopisów / Sekcja Rękopisów
DSKM – Dział Starej Książki Medycznej
DZS – Dział Zbiorów Specjalnych / Oddział Zbiorów Specjalnych
Gabinet Cywilny RR KP w Warszawie – Gabinet Cywilny Rady Regencyjnej Królestwa Polskiego w Warszawie
GBL – Główna Biblioteka Lekarska im. Stanisława Konopki
IBNHP w Warszawie – Instytut Badania Najnowszej Historii Polski w Warszawie
ILWB – Izba Lekarska Warszawsko-Białostocka
Kancelaria Cywilna NP w Warszawie – Kancelaria Cywilna Naczelnika Państwa w Warszawie
KGGW – Kancelaria General-Gubernatora Warszawskiego

- KGŁ** – Kancelaria Gubernatora Łomżyńskiego
- Klub Seniorów ZSL** – Klub Seniorów Ruchu Ludowego przy Naczelnym Komitecie Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego
- KŁ PZPR** – Komitet Łódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej
- KN** – Krzyż Niepodległości
- Koczara, Początki ruchu ludowego, sygn. P-12.A** – (AZHRL, P. Koczara, Początki ruchu ludowego w Kongresówce [ze szczególnym uwzględnieniem powiatu pułtuskiego], sygn. P-12.A)
- KOL** – Katalog Osobowy Lekarzy
- Koźmińscy, Wspomnienia, sygn. P-229** – (AZHRL, W. i W. Koźmińscy, Wspomnienia z mojego życia, sygn. P-229)
- Kumor, Dzieje, sygn. P-218** – (AZHRL, Ł. Kumor, Z dziejów ruchu ludowego w Królestwie 1904–1918, sygn. P-218)
- KW** – Krzyż Walecznych
- LTD w Lublinie** – Lubelskie Towarzystwo Dobroczynności w Lublinie
- Malinowski, Z moich wspomnień, sygn. 12733/I** – (ZNiO, M. Malinowski, Z moich wspomnień. Jadwiga Dziubińska i Irena Kosmowska, sygn. 12733/I)
- MD** – Muzeum Diecezjalne
- MEN w Warszawie** – Ministerstwo Edukacji Narodowej w Warszawie
- MH ZA** – Muzeum Harcerstwa Zbiory Archiwalne
- MHPRL** – Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego
- MNK** – Muzeum Narodowe w Krakowie
- MSzW w Warszawie** – Ministerstwo Szkolnictwa Wyższego w Warszawie
- MWRiOP w Warszawie** – Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie
- NaczPK** – Naczelnik Powiatu Kaliskiego
- NAE** – Narodowe Archiwum Estonii (Rahvusaarhiiv on Eesti)
- NKN** – Naczelny Komitet Narodowy
- OOP** – Order Odrodzenia Polski
- Pachucka, Pamiątniki, sygn. 13976/II** – (ZNiO, R. Pachucka, Pamiątniki z lat 1914–1936 [Walka], sygn. 13976/II)
- PWGG** – Pomocnik Warszawskiego General-Gubernatora do Spraw Policyjnych
- PWIS** – Prokurator Warszawskiej Izby Sądowej
- RGO w Warszawie** – Rada Główna Opiekuńcza w Warszawie
- RzGK** – Rząd Gubernialny Kielecki
- RzGL** – Rząd Gubernialny Lubelski
- RzGP** – Rząd Gubernialny Piotrkowski
- SJJ** – Spuścizna Janiny Jasickiej
- Spis członkiń organizacji kobiecych, sygn. 11479 III** – (BN, DR, AM, Spis członkiń organizacji kobiecych: Ligi Kobiet, Związku Pracy Obywatelskiej Kobiet i Samopomocy Społecznej Kobiet z lat od 1913 do 1939 włącznie / Zofia Moraczewska, sygn. 11479 III)
- SzAGGW** – Szef Administracji przy General-Gubernatorstwie Warszawskim
- Szwedowski, „Zet”, t. I–II, sygn. 1745** – (BUW, DR, S. Szwedowski, Dzieje ruchu Zetowego w Polsce 1886–1945, t. I i II, sygn. 1745)

- Tazbir, Materiały, sygn. 7871** – (Biblioteka Naukowa PAU i PAN, Tazbir Maksymilian, Materiały do dziejów dawnego Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych 1884–1945 ze zbiorów Józefa Zielińskiego, sygn. 7871)
- TRS w Warszawie** – Tymczasowa Rada Stanu w Warszawie
- TSK w Warszawie** – Towarzystwo Straży Kresowej w Warszawie
- UGLdsS** – Urząd Gubernialny Lubelski do spraw Stowarzyszeń
- UGSdsS** – Urząd Gubernialny Siedlecki do spraw Stowarzyszeń
- UJK** – Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach
- UMCS** – Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
- UWL** – Urząd Wojewódzki Lubelski
- Wasilewski, Ocena, sygn. P-229** – (AZHRL, Ocena Władysławy i Wawrzyńca Koźmińskich – opracowanie Romualda Wasilewskiego – dotyczące początków chłopskiego ruchu młodzieżowego sprzed i w czasie I wojny światowej do 1919 roku, sygn. P-229)
- Wasilewski, Stanisław Thugutt, sygn. P-68** – (AZHRL, R. Wasilewski, Stanisław Thugutt – jako działacz społeczny, ludowiec i patriota, sygn. P-68)
- Wasilewski, Wspomnienia, sygn. P-229** – (AZHRL, R. Wasilewski, Wspomnienia o Aleksandrze Bogusławskim, sygn. P-221)
- Wasilewski, ZMW, sygn. P-229** – (AZHRL, R. Wasilewski, Kiedy i jak powstał Związek Młodzieży Wiejskiej w zaborze rosyjskim – przed i w czasie I wojny światowej, sygn. P-229)
- WBH** – Wojskowe Biuro Historyczne im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego
- WBP** – Wojewódzka Biblioteka Publiczna
- WGudsS** – Warszawski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń
- WOiK** – Wydział Oświaty i Kultury
- WPrez** – Wydział Prezydialny
- WWP** – zbiór akt – Wolna Wszechnica Polska – zbiór akt
- Wykaz członków „Zet” i „Pet”, sygn. 15956/II** – (ZNiO, Niepełny wykaz członków Związku Młodzieży Polskiej „Zet” i Związku Patriotycznego oraz organizacji pochodnych młodzieży i starszego społeczeństwa [„Przyszłość” – „Pet”, Organizacja Młodzieży Narodowej Szkół Średnich [...], Organizacja Młodzieży Narodowej Szkół Wyższych [...], grupy narodowe, Związek Młodej Polski, Związek Rad Ludowych i inne ekspozytury zewnętrzne] w okresie 1886–1966 r., oprac. Zofia Dłużewska-Kańska, Tomasz Piskorski, Stefan Szwedowski, sygn. 15956/II)
- WZP** – Wydział Zdrowia Publicznego
- ZAODRR** – Zbiór Akt Osobowych działaczy ruchu robotniczego
- Zbiory Gumińskiego** – Zbiory Łowickie Tadeusza Gumińskiego z Legnicy
- Zbiór monografii, sygn. 1/76/I-1** – (AAN, Zbiór monografii i opracowań o partiach, organizacjach politycznych, zawodowych oraz młodzieżowych, sygn. 1/76/I-1)
- Zbiór Tarczyńskiego** – Zbiór Władysława Tarczyńskiego w Łowiczu
- ZDU** – Zbiór druków ulotnych
- ZEa** – Zbór Ewangelicko-Augsburski
- ZJD** – Zbiór Jadwigi Dziubińskiej
- ZK** – Zbiór Korotyńskich
- ZNiO** – Zakład Narodowy im. Ossolińskich
- ZNR** – Związek Naprawy Rzeczypospolitej

Życiorysy kobiet, sygn. 9374 – (BN, DR, Życiorysy i materiały do działalności kobiet bojowniczek o równouprawnienie, sygn. 9374)

Życiorysy ZET, sygn. akc. 16268 – (BN, DR, ASS, [Własnoręczne życiorysy członków organizacji ZET], sygn. akc. 16268)

CZASOPISMA I INNE WYDAWNICTWA PERIODYCZNE

„AA” – „Acta Arithmetica”

„AAPSS” – „The Annals of the American Academy of Political and Social Science”

„AAPC” – „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis”

„AAPCSP” – „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Politologica”

„ABDR” – „Archiwum i Badania nad Dziejami Regionu”

„ABMK” – „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”

„AGP” – „Archiv für die Gesamte Psychologie”

„AHiFM” – „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny”

„AHM” – „Archiwum Historii Medycyny”

„AJPH” – „American Journal of Public Health”

„AK” – „Ateneum Kapłańskie”

„AM” – „Antiquitates Mathematicae”

„AMP” – „Acta Medicorum Polonorum”

„APH” – „Acta Poloniae Historica”

„APR” – „Acta Polono-Ruthenica”

„AR” – „Ars Regia”

„ArchK” – „Archiwum Kryminologii”

„AS” – „Almanach Sejneński”

„ASBP” – „Acta Societatis Botanicorum Poloniae”

„ASiMzDN” – „Analecta: Studia i Materiały z Dziejów Nauki”

„Aspasia” – „Aspasia. The International Yearbook of Central, Eastern, and Southeastern European Women's and Gender History”

„AULFH” – „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica”

„AULFL” – „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Literaria”

„AULFLib” – „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Librorum”

„AULFLP” – „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Litteraria Polonica”

„AULFPP” – „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Paedagogica et Psychologica”

„AUMCS” – „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”

„AUMCSH” – „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F – Historia”

„AUMCSPP” – „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio J – Paedagogica – Psychologia”

„AUNCF” – „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Filozofia”

„AUNCP” – „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Pedagogika”

„AUPCSG” – „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Geographica”

„BAH” – „Bielski Almanach Historyczny”

„BAPAN” – „Biuletyn Archiwum Polskiej Akademii Nauk”

„BBJ” – „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej”

„BDRP” – „Badania nad Dziejami Regionu Piotrkowskiego”

- „BGBL” – „Biuletyn Głównej Biblioteki Lekarskiej”
„BHSz” – „Biuletyn Historii Sztuki”
„BHW” – „Biuletyn Historii Wychowania”
„BIBKWMBPŁ” – „Biuletyn Informacji Bibliotecznej i Kulturalnej Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Łodzi”
„BIPN” – „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej”
„BKMDG” – „Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądz”
„BKRTN” – „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego”
„BL” – „Biesiada Literacka”
„BLub” – „Bibliotekarz Lubelski: kwartalnik poświęcony sprawom bibliotek powszechnych województwa lubelskiego”
„BP” – „Biografistyka Pedagogiczna”
„BPod” – „Bibliotekarz Podlaski”
„BPol” – „Biesiada Polska”
„BPrzew” – „Biuletyn Przewodnicki”
„BPTJ” – „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”
„BRTN” – „Biuletyn Radomskiego Towarzystwa Naukowego”
„BSz” – „Biuletyn Szadkowski”
„BTH” – „Białostockie Teki Historyczne”
„BW” – „Biblioteka Warszawska”
„BZH” – „Biezuńskie Zeszyty Historyczne”
„BŻIH” – „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”
„CD” – „Clinics in Dermatology”
„CdW” – „Czytelnia dla Wszystkich”
„CHP” – „Chemik Polski”
„ChSP” – „Chorzowskie Studia Polityczne”
„CiS” – „Człowiek i Społeczeństwo”
„CKL” – „Codzienny Kurier Lubelski”
„CN” – „Czasy Nowożytne”
„CNISK” – „Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobiety”
„CNS” – „Człowiek – Niepełnosprawność – Społeczeństwo”
„CSM” – „Ciechanowskie Studia Muzealne”
„CWD” – „Częstochowskie Wiadomości Diecezjalne”
„CZL” – „Ciechanowskie Zeszyty Literackie”
„CzL” – „Czasopismo Lekarskie”
„CzPE” – „Czasopismo Prawnicze i Ekonomiczne”
„CzPH” – „Czasopismo Prawno-Historyczne”
„CzT” – „Czasopismo Techniczne”
„CzZNiO” – „Czasopismo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich”
„DCh” – „Dziennik Chicagowski”
„DD” – „Dzień Dobry”
„DG” – „Dobra Gospodyni”
„DiJ” – „Dziś i Jutro”
„DK” – „Dziennik Kujawski”

- „DKij” – „Dziennik Kijowski”
„DL” – „Dydaktyka Literatury”
„DM” – „Dobra Matka”
„DN” – „Dzieje Najnowsze”
„DP” – „Dziennik Polski”
„DPaul” – „Dissertationes Paulinorum”
„DR” – „Dziennik Rozkazów”
„DT” – „Dominik Turobiński”
„DUKOSB” – „Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Brzeskiego”
„DUKOSK” – „Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Krakowskiego”
„DUKOSL” – „Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Lubelskiego”
„DUMWRiOP” – „Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego”
„DW” – „Dziennik Wileński”
„DzCZ” – „Dzwonek Częstochowski”
„DZMŁ” – „Dziennik Zarządu m. Łodzi”
„DzN” – „Dziennik Narodowy”
„DzP” – „Dziennik Poznański”
„ECE” – „East Central Europe”
„ED” – „Edukacja Dorosłych”
„EETP” – „Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce”
„EF” – „Edukacja Filozoficzna”
„EH” – „Edukacja Humanistyczna”
„EK” – „Echa Kieleckie”
„ELA” – „Echo Literacko-Artystyczne”
„ELW” – „Express Lubelski i Wołyński”
„EMTA” – „Echa Muzyczne, Teatralne i Artystyczne”
„EO” – „Edukacja Otwarta”
„EP” – „Echo Polskie”
„EPiŁ” – „Echa Płockie i Łomżyńskie”
„EPiW” – „Echa Płockie i Włocławskie”
„ET” – „Echo Turku”
„EUD” – „Edukacja Ustawiczna Dorosłych”
„EZ” – „Expres Zagłębia: jedyny organ demokratyczny niezależny woj. kieleckiego”
„FA” – „Forum Akademickie”
„FB” – „Folia Bibliologica”
„FBM” – „Forum Bibliotek Medycznych”
„FN” – „Filozofia Nauki”
„GazLub” – „Gazeta Lubelska”
„GazLud” – „Gazeta Ludowa”
„GCz” – „Goniec Częstochowski”
„GdK” – „Gazeta dla Kobiet”
„GGŻ” – „Głos Gminy Żydowskiej”
„GK” – „Gazeta Kaliska”

- „GKiel” – „Gazeta Kielecka”
- „GKkd” – „Guliwer. Kwartalnik o książce dla dziecka”
- „GKob” – „Głos Kobiet”
- „GL” – „Gazeta Lekarska”
- „GLw” – „Gazeta Lwowska”
- „GL” – „Gazeta Łowicka”
- „GIL” – „Głos Lubelski”
- „GŁódz” – „Gazeta Łódzka”
- „GIPol” – „Głos Polski”
- „GIRad” – „Głos Radomski”
- „GIS” – „Głos Sądownictwa”
- „GIW” – „Głos Warszawski”
- „GM” – „Głos Mazowiecki”
- „GN” – „Głos Nauczycielski”
- „GNL” – „Głos Nauczycielstwa Ludowego”
- „GO” – „Gazeta Ostrowiecka”
- „GodzP” – „Godzina Polska”
- „GospN” – „Gospodarka Narodowa”
- „GP” – „Gazeta Polska”
- „GP2G” – „Gazeta Poranna 2 Grosze”
- „GPH” – „Global Pediatric Health”
- „GPłoc” – „Głos Płocki”
- „GPor” – „Głos Poranny”
- „GPR” – „Gazeta Przemysłowo-Rzemieślnicza”
- „GR” – „Gazeta Rolnicza”
- „GRad” – „Gazeta Radomska”
- „GRob” – „Gazeta Robotnicza”
- „GRP” – „Gromada. Rolnik Polski”
- „GSW” – „Gazeta Sądowa Warszawska”
- „GSz” – „Głosy Sztubackie: czasopismo radomskich szkół średnich”
- „GŚ” – „Gazeta Świąteczna”
- „GŚl” – „Głos Śląski”
- „GW” – „Gazeta Warszawska”
- „GwS” – „Geografia w Szkole”
- „GWyb” – „Gazeta Wyborcza”
- „GZP” – „Głos Ziemi Płockiej”
- „HIH” – „Harcerski Informator Historyczny”
- „HP” – „Humanista Polski”
- „IBP” – „Imponderabilia. Biuletyn Pilsudczykowski”
- „Ikar” – „Ikar: Informator kulturalno-artystyczny Kielecczyzny”
- „IKC” – „Ilustrowany Kurier Codzienny”
- „ILL” – „Informator Luteranów Lubelskich”
- „IMZW” – „Informator Muzeum Ziemi Wieluńskiej w Wieluniu”
- „IZÄP” – „Internationale Zeitschrift für Ärztliche Psychoanalyse”

- „JMS” – „Journal of Modern Science”
- „JN” – „Journal of Neurology”
- „JP” – „Język Polski”
- „JR” – „Jedność Robotnicza”
- „JTMH” – „Journal of Tropical Medicine and Hygiene”
- „KaL” – „Kalendarz Lubelski”
- „KC” – „Kurier Codzienny”
- „KDW” – „Kronika Diecezji Włocławskiej”
- „KE” – „Kalendarz Ewangelicki”
- „KF” – „Kultura Fizyczna”
- „KH” – „Kwartalnik Historyczny”
- „KHKM” – „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”
- „KHNT” – „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”
- „KHPP” – „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej”
- „KHŻ” – „Kwartalnik Historii Żydów”
- „KiP” – „Kościół i Prawo”
- „KiS” – „Kultura i Społeczeństwo”
- „KiW” – „Kultura i Wychowanie”
- „KK” – „Kurier Koniński”
- „KKaL” – „Kurier Kaliski”
- „KKO” – „Koniński Kurier Oświatowy”
- „KL” – „Kurier Litewski”
- „KLek” – „Krytyka Lekarska”
- „Klio” – „Klio – Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym”
- „KLub” – „Kurier Lubelski”
- „KŁ” – „Kurier Łódzki”
- „KMP” – „Kronika Miasta Poznania”
- „KMT” – „Kultura – Media – Teologia”
- „KobW” – „Kobieta Współczesna”
- „KP” – „Kurier Poznański”
- „KPCK” – „Kwartalnik Prawa Cywilnego i Karnego”
- „KPed” – „Kwartalnik Pedagogiczny”
- „KPłoc” – „Kurier Płocki”
- „KPol” – „Kurier Polski”
- „KPor” – „Kurier Poranny”
- „KPZ” – „Kronika Powiatu Zamoyskiego”
- „KR” – „Kurier Rolniczy”
- „KrLek” – „Kronika Lekarska”
- „KRodz” – „Kronika Rodzinna”
- „KrP” – „Kronika Piotrkowska”
- „KrPow” – „Kronika Powszechna”
- „KrPr” – „Krytyka Prawa”
- „KRRwP” – „Kronika Ruchu Rewolucyjnego w Polsce”
- „KrW” – „Kronika Wielkopolska”

- „**KrWarsz**” – „Kronika Warszawy”
„**KS**” – „Kurier Siedlecki”
„**KSB**” – „Kieleckie Studia Bibliologiczne”
„**KSH**” – „Kieleckie Studia Historyczne”
„**KT**” – „Kurier Teatralny”
„**KTG**” – „Karto-Teka Gdańska”
„**KTyg**” – „Kronika Tygodnia”
„**KulFiz**” – „Kultura Fizyczna”
„**KUMŁ**” – „Kronikarz. Semestralny biuletyn informacyjny Uniwersytetu Medycznego w Łodzi”
„**KW**” – „Kurier Warszawski”
„**KwW**” – „Kaliszanin w Warszawie”
„**KZR**” – „Kutnowskie Zeszyty Regionalne”
„**LC**” – „Litteraria Copernicana”
„**LekPol**” – „Lekarz Polski”
„**LK**” – „Lubelski Kurier”
„**LKiS**” – „Lublin. Kultura i Społeczeństwo”
„**LL**” – „Literatura Ludowa”
„**LM**” – „Lud Miechowski”
„**LPol**” – „Lud Polski”
„**LRP**” – „Lubelski Rocznik Pedagogiczny”
„**LT**” – „Lubliner Tugblat”
„**LTŁ**” – „Lwowski Tygodnik Lekarski”
„**MD**” – „Mały Dziennik”
„**MDW**” – „Medycyna. Dydaktyka. Wychowanie”
„**MiKL**” – „Medycyna i Kronika Lekarska”
„**MiŻ**” – „Myśl i Życie”
„**ML**” – „Myśl Ludowa”
„**MN**” – „Medycyna Nowożytna”
„**MNar**” – „Myśl Narodowa”
„**MNiep**” – „Myśl Niepodległa”
„**MonP**” – „Monitor Polski”
„**MP**” – „Myśl Polska”
„**MPiK**” – „Mazowsze Płockie i Kujawy”
„**MPis**” – „Moje Pisemko”
„**MPol**” – „Myśl Polityczna”
„**MPRW**” – „Miesięcznik dla Popierania Ruchu Wstrzemięźliwości”
„**MR**” – „Medycyna Rodzinna”
„**MS**” – „Myśl Socjalistyczna”
„**MSH**” – „Mazowieckie Studia Humanistyczne”
„**MSP**” – „Młody Spółdzielca. Przewodnik dla spółdzielczości uczniowskich”
„**MT**” – „Medical Tribune”
„**MW**” – „Myśl Współczesna”
„**MWP**” – „Między Wisłą a Pilicą”

- „**MŻ**” – „Myśl Żydowska”
„**NaszSz**” – „Nasz Sztandar”
„**NauPol**” – „Nauka Polska”
„**NCa**” – „Nestor. Czasopismo artystyczne”
„**NCz**” – „Niepodległość. Czasopismo poświęcone dziejom walk wyzwoleniczych w dobie popowstaniowej”
„**ND**” – „Nowy Dziennik”
„**NDI**” – „Naród. Dodatek Ilustrowany”
„**NeuriNP**” – „Neurologia i Neurochirurgia Polska”
„**NeurP**” – „Neurologia Polska”
„**NG**” – „Nowa Gazeta”
„**NI**” – „Nowości Ilustrowane”
„**NiP**” – „Niepodległość i Pamięć”
„**NiŻ**” – „Nauka i Życie”
„**NK**” – „Nad Kamienną”
„**NKŁ**” – „Nowy Kurier Łódzki”
„**NL**” – „Nowiny Lekarskie”
„**NMRDL**” – „Notatnik Multimedialny. Rocznik dydaktyczno-literacki”
„**NN**” – „Notatnik Nakielski”
„**NO**” – „Nowe Ognisko”
„**NP**” – „Nasz Przegląd”
„**NPBIZGLK**” – „Nasza Praca: biuletyn informacyjny Zarządu Głównego Ligi Kobiet”
„**NPI**” – „Notatki Płockie”
„**NPol**” – „Niwa Polska”
„**NPrz**” – „Nasza Przeszłość. Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce”
„**NR**” – „Nowa Reforma”
„**NS**” – „Nowe Słowo”
„**NSL**” – „Nowiny Społeczno-Lekarskie”
„**NSSz**” – „Na Sieradzkich Szlakach”
„**NSz**” – „Nowa Szkoła”
„**NSzt**” – „Nowy Sztandar”
„**NS**” – „Naokoło Świata”
„**NT**” – „Nowe Tory”
„**NTK**” – „Niedziela. Tygodnik Katolicki”
„**NTryb**” – „Nasza Trybuna”
„**NW**” – „Nad Wartą”
„**NWSI**” – „Nauki o Wychowaniu. Studia Interdyscyplinarne”
„**NŻ**” – „Nowe Życie”
„**OB**” – „Orzeł Biały”
„**OBZPOŚ**” – „Oleandry. Biuletyn Związku Piłsudczyków Oddział Świętokrzyski”
„**OD**” – „Opiekun Domowy”
„**ODor**” – „Oświata Dorosłych”
„**OiK**” – „Oświata i Kultura”
„**OiW**” – „Oświata i Wychowanie”

- „OL” – „Orzecznictwo Lekarskie”
- „ON” – „Ognisko Nauczycielskie”
- „OP” – „Oświata Polska”
- „OtPol” – „Otolaryngologia Polska”
- „OZ” – „Ochrona Zabytków”
- „PA” – „Przegląd Archeologiczny”
- „PamP” – „Pamiętnikarstwo Polskie”
- „PamSP” – „Pamiętnik Sztuk Pięknych”
- „PAMW” – „Polskie Archiwum Medycyny Wewnętrznej”
- „PantPol” – „Panteon Polski”
- „PAP” – „Polskie Archiwum Psychologii”
- „PAS” – „Pro Arte et Studio: pismo młodzieży akademickiej”
- „PBib” – „Przegląd Biblioteczny”
- „PCh” – „Paedagogia Christiana”
- „PD” – „Przyjaciel Dzieci”
- „PdL” – „Przyszłość dla Ludu”
- „PDMiW” – „Problemy Dydaktyki Medycznej i Wychowania”
- „PE” – „Przegląd Edukacyjny”
- „PedPol” – „Pediatria Polska”
- „PedSpoł” – „Pedagogika Społeczna”
- „PEtech” – „Przegląd Elektrotechniczny”
- „PF” – „Przegląd Filozoficzny”
- „PFiz” – „Postępy Fizyki”
- „PG” – „Przegląd Geograficzny”
- „PGL” – „Polska Gazeta Lekarska”
- „PH” – „Przegląd Historyczny”
- „PHO” – „Przegląd Historyczno-Oświatowy”
- „PiP” – „Państwo i Prawo”
- „PiS” – „Państwo i Społeczeństwo”
- „PJ” – „Poradnik Językowy”
- „PK” – „Pedagogika Katolicka”
- „PKat” – „Przegląd Katolicki”
- „PKiSR” – „Przewodnik Kółek i Stowarzyszeń Rolniczych”
- „PKK” – „Pamiętnik Koła Kielczan”
- „PKob” – „Przegląd Kobiety”
- „PKSDJ” – „Pamiętnik Kliniczny Szpitala Dzieciątka Jezus”
- „PKult” – „Przegląd Kulturalny”
- „PL” – „Pamiętnik Literacki”
- „PLCzL” – „Przegląd Lekarski oraz Czasopismo Lekarskie”
- „PLek” – „Przegląd Lekarski”
- „PLud” – „Polska Ludowa”
- „PL” – „Polski Łan”
- „PM” – „Przegląd Muzyczny”
- „PMF” – „Prace Matematyczno-Fizyczne”

- „**PMMAEL**” – „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria etnograficzna”
- „**PMO**” – „Polonia Maior Orientalis”
- „**PMP**” – „Polska Myśl Pedagogiczna”
- „**PMS**” – „Polska Macierz Szkolna”
- „**PN**” – „Przegląd Narodowy”
- „**PNAJDCz**” – „Prace Naukowe Akademii Jana Długosza w Częstochowie”
- „**PNAJDCzSP**” – „Prace Naukowe Akademii Jana Długosza w Częstochowie. Seria Pedagogika”
- „**PNH**” – „Przegląd Nauk Historycznych”
- „**PNiP**” – „Przegląd Naukowy i Pedagogiczny”
- „**PNR**” – „Postępy Nauk Rolniczych”
- „**PNUŚK**” – „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach”
- „**PNWSPCzKF**” – „Prace Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie. Kultura Fizyczna”
- „**PNWSPCzP**” – „Prace Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie. Pedagogika”
- „**PNWSZPW**” – „Prace Naukowe Wyższej Szkoły Zarządzania i Przedsiębiorczości z siedzibą w Wałbrzychu”
- „**PO**” – „Przegląd Orientalistyczny”
- „**POW**” – „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze”
- „**PowL**” – „Powiśle Lubelskie”
- „**PP**” – „Przegląd Pedagogiczny”
- „**PPed**” – „Przegląd Pediatryczny”
- „**PPiA**” – „Przegląd Prawa i Administracji”
- „**PPiN**” – „Postępy Psychiatrii i Neurologii”
- „**PPol**” – „Przegląd Polski”
- „**PPSPL**” – „Prace Polonistyczne. Studies in Polish Literature”
- „**PR**” – „Przegląd Religioznawczy”
- „**PrG**” – „Prace Geograficzne”
- „**PRHA**” – „Płocki Rocznik Historyczno-Archiwalny”
- „**PrOśw**” – „Praca Oświatowa”
- „**PrP**” – „Prace Pienińskie”
- „**PrzB**” – „Przegląd Bibliograficzny”
- „**PrzE**” – „Przegląd Epidemiologiczny”
- „**Przekrój**” – „Przekrój. Miesięcznik poświęcony sprawom Polski”
- „**PrzG**” – „Przegląd Geofizyczny”
- „**PrzGeol**” – „Przegląd Geologiczny”
- „**PrzHum**” – „Przegląd Humanistyczny”
- „**PrzK**” – „Przegląd Koniński”
- „**PrzOśw**” – „Przewodnik Oświatowy”
- „**PrzP**” – „Przegląd Poranny”
- „**PrzS**” – „Przegląd Socjologiczny”
- „**PrzW**” – „Przegląd Wielkopolski”

- „PrzWłók” – „Przegląd Włókienniczy”
„PrzZ” – „Przegląd Zachodni”
„PS” – „Przegląd Szkolny”
„PSP” – „Piotrkowskie Studia Pedagogiczne”
„PsPol” – „Psychiatria Polska”
„PSpoł” – „Przegląd Społeczny”
„PSz” – „Praktyka Szkolna”
„PŚ” – „Palestra Świętokrzyska”
„PT” – „Przegląd Tygodniowy”
„PTech” – „Przegląd Techniczny”
„PTGI” – „Przegląd Techniczny. Gazeta Inżynierska”
„PTL” – „Polski Tygodnik Lekarski”
„PTLW” – „Pamiętnik Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego”
„PW” – „Przegląd Wychowawczy”
„PWid” – „Prasa Współczesna i Dawna”
„PWTL” – „Pamiętnik Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego”
„PZH” – „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne”
„RA” – „Rocznik Andragogiczny”
„RAS” – „Rocznik Augustowsko-Suwalski”
„RB” – „Rocznik Białkopodlaski”
„RBibl” – „Roczniki Biblioteczne”
„RC” – „La Revue Contemporaine”
„RCh” – „Roczniki Chemii”
„RDO” – „Rozprawy z Dziejów Oświaty”
„RDRL” – „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego”
„RDSiG” – „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”
„RF” – „Ruch Filozoficzny”
„RFil” – „Roczniki Filozoficzne”
„RG” – „Rocznik Gdański”
„RGCh” – „Res Gestae. Czasopismo Historyczne”
„RH” – „Roczniki Humanistyczne”
„RHCzP” – „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego”
„RHFP” – „Roczniki Humanistyczne. Filologia Polska”
„RHMHPRL” – „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego”
„RHPP” – „Rocznik Historii Prasy Polskiej”
„RiP” – „Romans i Powieść”
„RK” – „Rocznik Kałuszyński”
„RKCY” – „Rocznik Komparatystyczny – Comparative Yearbook”
„RKdD” – „Rocznik Kursów dla Dorosłych”
„RKNP” – „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”
„RKZKP” – „Rocznik Katolickiego Związku Kobiet Polskich w Warszawie”
„RL” – „Rocznik Lubelski”
„RLit” – „Ruch Literacki”
„RŁ” – „Rocznik Łódzki”

- „RMaz” – „Rocznik Mazowiecki”
- „RMCz” – „Rocznik Muzeum Częstochowskiego”
- „RME” – „Rolniczy Magazyn Elektroniczny”
- „RMM” – „Rocznik Mińsko-Mazowiecki”
- „RMMwP” – „Rocznik Muzeum Mazowieckiego w Płocku”
- „RMNRPRS” – „Rocznik Muzeum Narodowego Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie. Rocznik monotematyczny poświęcony dziejom rolnictwa wielkopolskiego”
- „RMNwK” – „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach”
- „RMNwW” – „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie”
- „RMuz” – „Ruch Muzyczny”
- „RNAWF” – „Roczniki Naukowe AWF”
- „RNDWSPK” – „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie”
- „RNLA” – „Rocznik Naukowo-Literacko-Artystyczny (Encyklopedyczny)”
- „RNRiL” – „Roczniki Nauk Rolniczych i Leśnych”
- „RO” – „Rocznik Otwocki”
- „RoczB” – „Rocznik Białostocki”
- „RoczG” – „Rocznik Grudziądzki”
- „RoczL” – „Rocznik Literacki”
- „RoczP” – „Rocznik Pedagogiczny”
- „RP” – „Ruch Pedagogiczny”
- „RPed” – „Roczniki Pedagogiczne”
- „RPEiS” – „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”
- „RPod” – „Rocznik Podkowiński”
- „RPol” – „Rodzina Polska”
- „RPrz” – „Rocznik Przasnyski”
- „RPsych” – „Rocznik Psychiatryczny”
- „RPTG” – „Rocznik Polskiego Towarzystwa Geologicznego”
- „RPTK” – „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”
- „RPTM” – „Roczniki Polskiego Towarzystwa Matematycznego”
- „RRM” – „Rocznik Ruchu Młodowiejskiego”
- „RS” – „Reforma Szkolna”
- „RSH” – „Radomskie Studia Humanistyczne”
- „RSNPL” – „Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy”
- „RŚ” – „Rocznik Świętokrzyski”
- „RŚ NH” – „Rocznik Świętokrzyski. Seria A – Nauki Humanistyczne”
- „RT” – „Roczniki Teologiczne”
- „RTNP” – „Rocznik Towarzystwa Naukowego Płockiego”
- „RTNW” – „Rocznik Towarzystwa Naukowego Warszawskiego”
- „RTor” – „Rocznik Toruński”
- „RWM” – „Rocznik Wolnej Myśli”
- „RWW” – „Rocznik Wielkopolski Wschodniej”
- „SBCHSP” – „Scientific Bulletin of Chełm – Section of Pedagogy”
- „SD” – „Studia Dydaktyczne”

- „SDREŚW” – „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”
„SE” – „Studia Edukacyjne”
„SF” – „Studia Filozoficzne”
„SG” – „Studia Gdańskie”
„SGWiR” – „Studia Gdańskie. Wizje i Rzeczywistość”
„SH” – „Sensus Historiae”
„SHG” – „Studia Historica Gedanensia”
„SHS” – „Studia Historiae Scientiarum”
„SHSG” – „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku”
„SHum” – „Spotkania Humanistyczne”
„SiD” – „Sztuka i Dokumentacja”
„SiKKUL” – „Sprawozdania z Czynności Wydawniczej i Posiedzeń Naukowych oraz Kronika Towarzystwa Naukowego KUL”
„SiMdDK” – „Studia i Materiały do Dziejów Kielecczyny”
„SIMPE” – „Słowo i Myśl. Przegląd Ewangelicki”
„SKBHSPAUK” – „Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce Akademii Umiejętności w Krakowie”
„SKE” – „Studia Kulturowo-Edukacyjne”
„SKiel” – „Studia Kieleckie”
„SL” – „Szkice Lublinieckie”
„SLud” – „Słowo Ludu”
„SŁ” – „Studia Łomżyńskie”
„SłPod” – „Słowo Podlasia”
„SłPol” – „Słowo Polskie”
„SM” – „Studia Medioznawcze”
„SMaz” – „Studia Mazowieckie”
„SMDPW” – „Studia i Materiały do Dziejów Powiatu Wołomińskiego”
„SMH” – „Studia Muzealno-Historyczne”
„SML” – „Studia i Materiały Lubelskie”
„SMLE” – „Studia i Materiały Lubelskie. Etnografia”
„SO” – „Slavia Occidentalis”
„SP” – „Szkoła Polska”
„SPCh” – „Studia Philosophiae Christianae”
„SPed” – „Studia Pedagogiczne”
„SPn” – „Seminare. Poszukiwania naukowe”
„SPod” – „Szkice Podlaskie”
„SPol” – „Sprawa Polska”
„SPor” – „Studia Poradoznawcze”
„SPow” – „Słowo Powszechne”
„SPP” – „Słowo: pismo polityczne”
„SPPTF” – „Sprawozdania i Prace Polskiego Towarzystwa Fizycznego”
„SPrzN” – „Spółdzielczy Przegląd Naukowy”
„SPsych” – „Studia Psychologica”
„SPTNW” – „Sprawozdania z Posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego”

- „SPUS” – „Studia Politicae Universitatis Silesiensis”
„SR” – „Society Register”
„SS” – „Szkoła Specjalna”
„SSz” – „Sprawy Szkolne”
„ST” – „Samorząd Terytorialny”
„STM” – „Spółdzielczy Tygodnik Mleczarski”
„StPod” – „Studia Podlaskie”
„STV” – „Studia Theologica Varsaviensia”
„Summarium” – „Summarium. Sprawozdania Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego”
„SW” – „Społemowiec Warszawski”
„SWłoc” – „Studia Włocławskie”
„SzFP” – „Studia z Filozofii Polskiej”
„SZN” – „Studenckie Zeszyty Naukowe”
„SzP” – „Sztuki Piękne”
„SzZ” – „Spotkania z Zabytkami”
„SZA” – „Studia Żydowskie. Almanach”
„ŚG” – „Świat Głuchoniemych”
„ŚK” – „Świat Kobiety”
„ŚKHS” – „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”
„ŚMI” – „Świt – Młodzi Idą”
„ŚZiP” – „Świętokrzyskie Za i Przeciw”
„TC” – „Tygodnik Ciechanowski”
„TD” – „Teksty Drugie”
„ThP” – „Themis Polska”
„TI” – „Tygodnik Ilustrowany”
„TiR” – „Turystyka i Rekreacja”
„TiT” – „Tu i Teraz. Gazeta powiatu włocławskiego”
„TK” – „Tygodnik Katolicki”
„TKHPAN” – „Teki Komisji Historycznej PAN”
„TL” – „Tygodnik Ludowy”
„TMiP” – „Tygodnik Mód i Powieści”
„TMiP – Nasz Dom” – „Tygodnik Mód i Powieści – Nasz Dom”
„TP” – „Tygodnik Polski”
„TPLAN” – „Tekstualia: palimpsesty literackie artystyczne naukowe”
„TPN” – „Themis Polska Nova”
„TPow” – „Tygodnik Powszechny”
„TR” – „Tygodnik Radomski”
„TZ” – „Tygodnik Zamojski”
„VDK” – „Vademecum Działacza Kultury”
„WXIX” – „Wiek XIX. Rocznik Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza”
„WB” – „Wiadomości Botaniczne”
„WC” – „Wiadomości Codzienne”
„WCh” – „Wiadomości Chemiczne”

- „WCzL” – „Warszawskie Czasopismo Lekarskie”
„WDL” – „Wiadomości Diecezjalne Lubelskie”
„WDN” – „Warszawski Dziennik Narodowy”
„WDS” – „Wychowanie w Domu i Szkole”
„WF” – „Wychowanie Fizyczne”
„WFiS” – „Wychowanie Fizyczne i Sport”
„WFwS” – „Wychowanie Fizyczne w Szkole”
„WI” – „Więć Ilustrowana”
„WięćP” – „Więć Polska”
„WIKT” – „Włocławski Informator Kulturalny i Turystyczny”
„WKWPN” – „Wigry. Kwartalnik Wigierskiego Parku Narodowego”
„WL” – „Wiadomości Literackie”
„WM” – „Wiadomości Matematyczne”
„WMKNNS” – „Warmińsko-Mazurski Kwartalnik Naukowy. Nauki Społeczne”
„WolnoP” – „Wolnomyśliciel Polski”
„WP” – „Wspólna Praca”
„WPast” – „Wiadomości Pasterskie”
„WPol” – „Wiadomości Polskie”
„WR” – „Wychowanie w Rodzinie”
„WRH” – „Wschodni Rocznik Humanistyczny”
„WRodz” – „Wieczory Rodzinne”
„WSE” – „Wrocławskie Studia Erazmiańskie”
„WSiN” – „Wieki Stare i Nowe”
„WSSiO” – „Wyzwolenie. Sprawy Szkolne i Oświatowe”
„WszPol” – „Wszechnica Polska”
„WwP” – „Wychowanie w Przedszkolu”
„WzA” – „Walka z Alkoholizmem”
„YR” – „Yale Review”
„ZÄAK” – „Zeitschrift für Ästhetik und Allgemeine Kunstwissenschaft”
„ZapC” – „Zapiski Ciechanowskie”
„ZBiD” – „Z Bliska i z Daleka”
„ZC” – „Ziemia Częstochowska”
„ZCiech” – „Zdrój Ciechociński”
„ZeszŁ” – „Zeszyty Łużyckie”
„ZEW” – „Zeszyty Etnologii Wrocławskiej”
„ZH” – „Zeszyty Historyczne”
„ZK” – „Ziemia Kielecka”
„ZKal” – „Ziemia Kaliska”
„ZKD” – „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie. Seria C – Oświata i Kultura”
„ZKTPN” – „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”
„ZKŹSz” – „Zdrój. Kultura – Życie – Sztuka”
„ZL” – „Ziemia Lubelska”
„ZŁ” – „Ziemia Łomżyńska”
„ZMHPRL” – „Zeszyty Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego w Warszawie”

- „ZMI” – „Zaranie. Młodzi Idą”
„ZN” – „Zagadnienia Naukoznawstwa”
„ZNIKNFP” – „Zeszyty Naukowe Instytutu Kształcenia Nauczycieli. Filologia Polska”
„ZNKTL” – „Zeszyty Naukowe Kaliskiego Towarzystwa Lekarskiego”
„ZNKUL” – „Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego”
„ZNMW” – „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska”
„ZNMWSET” – „Zeszyty Naukowe Małopolskiej Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Tarnowie”
„ZNOTN” – „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”
„ZNSGGWL” – „Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego. Leśnictwo”
„ZNUJH” – „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Historia”
„ZNUŁNHS” – „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki Humanistyczno-Społeczne”
„ZNWSPSP” – „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy. Studia Pedagogiczne”
„ZNWSTJOTR” – „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Turystyki i Języków Obcych. Turystyka i Rekreacja”
„ZNZC” – „Zeszyty Naukowe Zbliżenia Cywilizacyjne”
„ZO” – „Ziemia Opatowska. Nieperiodyczne Pismo Towarzystwa Przyjaciół Ziemi Opatowskiej”
„ZP” – „Ziemianka Polska”
„ZPras” – „Zeszyty Prasoznawcze”
„ZPubl” – „Zdrowie Publiczne”
„ZPW” – „Z Pola Walki”
„ZR” – „Złoty Róg”
„ZRL” – „Zagadnienia Rodzajów Literackich”
„ZSan” – „Zeszyty Sandomierskie”
„ZSS” – „Zaranie. Sprawy Szkolne”
„ZSuch” – „Zeszyty Suchedniowskie. Historia”
„ZSz” – „Zielony Sztandar”
„ZTKI” – „Ziemia – Tygodnik Krajoznawczy Ilustrowany”
„ZW” – „Zeszyty Wiejskie”
„ZWarsz” – „Zorza Warszawska”
„ŻG” – „Życie Gromadzkie”
„ŻI” – „Życie Ilustrowane”
„ŻiM” – „Życie i Myśl”
„ŻK” – „Życie Kalisza”
„ŻM” – „Życie Mazowsza”
„ŻR” – „Życie Radomskie”
„ŻS” – „Życie Szkoły”
„ŻSW” – „Życie Szkoły Wyższej”
„ŻW” – „Życie Warszawy”

SŁOWNIKI ORAZ INNE OPRACOWANIA DRUKOWANE

- BKIIRPSB** – K. Krasowski, *Biskupi katolicy II Rzeczypospolitej. Słownik biograficzny*, Poznań 1996.
- BKSB** – P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce w latach 965–1999. Słownik biograficzny*, Warszawa 2000.
- BLPNK**, t. 13 – *Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”, t. 13: Literatura pozytywizmu i Młodej Polski, hasła ogólne, hasła osobowe A–F*, red. E. Aleksandrowska et al., Warszawa 1970.
- BLPNK**, t. 14 – *Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”, t. 14: Literatura pozytywizmu i Młodej Polski, hasła osobowe G–L*, red. E. Aleksandrowska et al., Warszawa 1973.
- BLPNK**, t. 16 – *Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”, t. 16: Literatura pozytywizmu i Młodej Polski, hasła osobowe T–Ż, uzupełnienie haseł osobowych t. 13–15*, oprac. Z. Szwejkowski, J. Maciejewski et al., Warszawa 1982.
- BLPNK**, t. 17 – *Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”, t. 17, vol. 3: Henryk Sienkiewicz*, oprac. D. Świerczyńska et al., Warszawa 2015.
- BPME** – S. Estreicher, *Bibliografia polskiej myśli ekonomicznej, 1831–1871*, z. 1–3, Warszawa 1958–1961.
- BUP** – *Biogramy uczonych polskich. Materiały o życiu i działalności członków AU w Krakowie, TNW, PAU i PAN*, cz. 1–7, oprac. A. Śródka, P. Szczawiński, Wrocław 1983–1992.
- Chłopski ruch zaraniarski** – M. Malinowski, *Chłopski ruch zaraniarski w b. Kongresówce przed pierwszą wojną światową*, Warszawa 1947.
- Czy wiesz, Warszawa 1938** – *Czy wiesz, kto to jest*, red. S. Łoza, Warszawa 1938.
- Czy wiesz, Warszawa 1984** – *Czy wiesz, kto to jest*, red. S. Łoza, Warszawa 1984 (wyd. II, uzupełnienia i sprostowania).
- DPP** – *Dawni pisarze polscy: od początków piśmiennictwa do Młodej Polski: przewodnik biograficzny i bibliograficzny*, t. 1–5, red. R. Loth et al., Warszawa 2000–2004.
- DPPRPuG** – *Działacze polscy i przedstawiciele RP w Wolnym Mieście Gdańsku*, red. J. Borzyszkowski, Gdańsk 1974.
- Dzieje harcerstwa** – *Dzieje harcerstwa płockiego 1912–2012*, red. B. Sandomierski, M. Kacprzak, Płock 2012.
- Dziesięciolecie WWP TKN** – *Dziesięciolecie Wolnej Wszechnicy Polskiej TKN: sprawozdanie z działalności Towarzystwa Kursów Naukowych, 1906–1916*, oprac. R. Błędowski, H. Czopowski, I. Halpern, P. Haser, S. Moszczeński, W. Wener, red. S. Orłowski, Warszawa 1917.
- EM PWM** – *Encyklopedia muzyczna PWM, część biograficzna*, t. 1, red. Z. Lissa; t. 2–12, red. E. Dziębowska, Kraków 1980–2012.
- FwPSP** – *Filozofia w Polsce: słownik pisarzy*, red. B. Baczko, Wrocław 1971.
- GPSB** – *Geografowie polscy. Słownik biograficzny*, t. 1–3, red. A. Jackowski, K. Krzemień, I. Soljan, Kraków 2018.
- GSB** – R. Kulik, H. Kulik, *Grabowiecki słownik biograficzny*, Instytut Historii im. Wojtki Kulika, t. 1–9, <https://rodzinakulik.eu/> (dostęp: 1.01.2023).
- HSB** – *Harcerski słownik biograficzny*, t. 1–5, red. J. Wojtycza, Warszawa 2006–2019.
- HWSB** – *Historia wychowania. Słownik biograficzny*, red. A. Gąsiorowski, Olsztyn 2002.
- Kbk II RP** – *Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej*, red. J.M. Majchrowski, Warszawa 1994.

- KP** – *Kompozytorzy polscy 1918–2000*, t. 1: *Eseje*; t. 2: *Biogramy*, red. M. Podhajski, Gdańsk–Warszawa 2005.
- KSB** – *Kutnowski słownik biograficzny. Szkice o ludziach i czasach*, t. 1–4, red. J.B. Nycek, Kutno 2015–2018.
- Księga życiorysów** – *Księga życiorysów działaczy ruchu rewolucyjnego w Polsce*, red. J. Cynarski-Krzesławski, A. Próchnik, Warszawa 1939.
- LHP** – *Leksykon historii Polski*, red. M. Czajka, M. Kamler, W. Sienkiewicz, Warszawa 1995.
- LiK SB** – J.B. Nycek, *Ludzie i książki: słownik biograficzny ludzi książki i pióra województwa płockiego*, Płock 1983.
- MPL** – *Muzycy pedagogzy urodzeni do 1871 roku w kulturze polskiej: leksykon*, red. K. Janczewska-Sołomko, B. Roźniatowska, Warszawa 2018.
- Nasza walka, t. 1** – *Nasza walka o szkołę polską 1901–1917: opracowania, wspomnienia, dokumenty*, t. 1, red. B. Nawroczyński, Warszawa 1932.
- Nasza walka, t. 2** – *Nasza walka o szkołę polską 1901–1917: opracowania, wspomnienia, dokumenty*, t. 2, red. B. Nawroczyński, Warszawa 1934.
- OISPP** – A.J. Papierowski, *Organizacje i instytucje społeczne i polityczne w Płocku w latach 1905–1914*, Płock 2010.
- OLP SB** – W.K. Cygan, *Oficerowie Legionów Polskich 1914–1917. Słownik biograficzny*, t. 1–6, Warszawa 2005–2007.
- PiS RP** – *Postowie i senatorowie Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939. Słownik biograficzny*, t. 1, 2, red. A.K. Kunert; t. 3, 4, red. G. Mazur, Warszawa 1998–2009.
- PPKUL** – *Profesorowie prawa KUL*, red. A. Dębiński et al., Lublin 2008.
- PPSB** – Cz. Brzoza, K. Stepan, *Polscy postowie w parlamencie rosyjskim 1906–1917. Słownik biograficzny*, Warszawa 2001.
- PRL SB** – *Przywódcy ruchu ludowego. Szkice biograficzne*, red. A. Więzikowa, Warszawa 1968.
- PSB** – *Polski słownik biograficzny*, t. I–LIV, Kraków–Wrocław–Warszawa 1935–2023.
- PSJ** – *Polski słownik judaistyczny: dzieje, kultura, religia, ludzie*, t. 1, 2, red. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, Warszawa 2003.
- PUPUW** – *Portrety uczonych. Profesorowie Uniwersytetu Warszawskiego 1915–1945*, t. A–L; t. M–Ż, red. P. Salwa, A.K. Wróblewski, Warszawa 2016.
- PZiN** – A.J. Papierowski, J. Stefański, *Płocczanie znani i nieznani: słownik biograficzny*, Płock 2002.
- RSB** – *Radomski słownik biograficzny*, t. 1–3, red. G. Mieczysławski, Radomsko 2017–2022.
- SAPiO** – *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających: malarze, rzeźbiarze, graficy*, t. 1–4, red. J. Maurin-Białostocka, Wrocław 1971–1980; t. 6, red. K. Mikocka-Rachubowa, Wrocław 1998; t. 7, red. U. Makowska, Warszawa 2003.
- SBAP** – *Słownik biograficzny adwokatów polskich*, t. 1, red. Z. Czeszejko-Sochacki; t. 2, red. L. Kania, A. Redzik; t. 3, red. A. Redzik, Warszawa 1980–2018.
- SBDCTR** – J. Socha, *Słownik biograficzny działaczy Centralnego Towarzystwa Rolniczego (1907–1929)*, Łódź 2003.
- SBDPRR** – *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*, t. 1–3, red. F. Tych, Warszawa 1978–1992.
- SBDRL** – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, Warszawa 1989.

- SBGWP** – P. Stawecki, *Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918–1939*, Warszawa 1994.
- SBKSwp** – *Słownik biograficzny katolicyzmu społecznego w Polsce*, t. 1–4, red. R. Bender, Warszawa–Lublin 1991–1995.
- SBKW** – A.K. Kunert, *Słownik biograficzny konspiracji warszawskiej 1939–1945*, t. 1, 2, Warszawa 1987.
- SBLP** – *Słownik badaczy literatury polskiej*, t. 1–10, red. J. Starnawski, Łódź 1994–2009.
- SBML** – *Słownik biograficzny miasta Lublina*, t. 1, red. T. Radzik, J. Skarbek, A.A. Witusik; t. 2–3, red. T. Radzik, A.A. Witusik, J. Ziólek; t. 4, red. P. Jusiak, M. Sioma, J. Ternier, Lublin 1993–2014.
- SBNML** – J. Doroszewski, *Słownik biograficzny nauczycieli miasta Lublina w latach 1918–1939*, Lublin 2007.
- SBNWW** – *Słownik biograficzny nauczycieli Wielkopolski Wschodniej*, t. 1, red. P. Goldyn, Konin 2012.
- SBP** – *Słownik biologów polskich*, red. S. Feliksiak, Warszawa 1987.
- SBPHW** – *Słownik biograficzny polskiej historii wychowania*, red. A. Meissner, W. Szulakiewicz, Toruń 2008.
- SBPN** – *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, red. S. Gierszewski, Z. Nowak, Gdańsk 1992.
- SBPNM** – *Słownik biograficzny polskich nauk medycznych XX wieku*, t. 1, z. 1–4, red. Z. Podgórska-Klawe, oprac. B. Urbanek, Warszawa 1991–1996; t. 2, z. 1–4, red. i oprac. B. Urbanek, Warszawa 1997–2002; t. 3, z. 1–3, red. i oprac. B. Urbanek; t. 4, oprac. M. Paciorek, Warszawa 2004–2011.
- SBPPiWM** – *Słownik biograficzny Południowego Podlasia i Wschodniego Mazowsza*, t. 1, red. A. Kołodziejczyk, współpraca W. Charczuk, D. Grzegorczyk; t. 2, 3, 5, 6, red. J. Piłatowicz, K. Maksymiuk; t. 4, red. W. Charczuk, D. Grzegorczyk, V. Machnicka; t. 7, red. W. Charczuk, J. Piłatowicz, A. Zawadzki, Siedlce 2009–2022.
- SBPRM** – *Słownik biograficzny polskiego ruchu młodowiejskiego*, t. 1–5, red. E. Wojtas-Ciborska, Warszawa 2009–2020.
- SBPS** – *Słownik biograficzny polskich strażaków*, t. 1, red. M. Zalewski, Warszawa 2022.
- SBSP** – W. Winclawski, *Słownik biograficzny socjologii polskiej*, t. 1, Warszawa 2001; t. 2–4, Toruń 2004–2011.
- SBTP** – *Słownik biograficzny techników polskich*, red. T. Skarzyński, Warszawa 1992.
- SBWPWZK** – *Słownik biograficzny Wielkopolski Południowo-Wschodniej Ziemi Kaliskiej*, t. 1, red. H. Tadeusiewicz; t. 2, 3, red. D. Wańka, Kalisz 1998–2007.
- SBZCZ** – *Słownik biograficzny Ziemi Częstochowskiej*, t. 1, red. A.J. Zakrzewski, Częstochowa 1998.
- SBZdOiW** – *Słownik biograficzny zasłużonych dla oświaty i wychowania w Warszawie i województwie stołecznym warszawskim od 1916 roku*, t. 1, red. K. Kartasińska et al.; t. 2, red. Z. Burlikowska et al.; t. 3–5, red. M. Bujacz et al., Warszawa 1995–2007.
- SBZP** – *Słownik biograficzny zasłużonych pediatrów*, red. E. Wilkoszewski, Warszawa 1985.
- SHP** – *Słownik historyków polskich*, red. M. Prosińska-Jackl, Warszawa 1994.
- SLP XIX w.** – P. Szarejko, *Słownik lekarzy polskich XIX wieku*, t. 1–6, Warszawa 1991–2001.
- SMP** – *Słownik muzyków polskich*, t. 1, 2, red. T. Chomiński, współpraca E. Dziębowska et al., Kraków 1964–1967.

Spis nauczycieli – *Spis nauczycieli: szkół wyższych, średnich, zawodowych, seminariów nauczycielskich oraz wykaz zakładów naukowych i władz szkolnych*, red. Z. Zagórowski, Lwów–Warszawa 1924; R. II, Warszawa–Lwów 1926.

SPKP – *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, Łódź 1972.

SPKP. Suplement – *Słownik pracowników książki polskiej. Suplement*, red. I. Treichel, Warszawa–Łódź 1986.

SPP – E. Kosnarewicz, T. Rzepa, R. Stachowski, *Słownik psychologów polskich*, Poznań 1992.

SPTK – *Słownik polskich teologów katolickich 1918–1981*, t. 5–7, red. L. Grzebiń, Warszawa 1983.

SPTN – *Słownik polskich towarzystw naukowych*, t. 2: *Towarzystwa naukowe i upowszechniające naukę działające w przeszłości na ziemiach polskich*, cz. 1, red. B. Łoś, B. Sordylowa, Wrocław 1990; cz. 2, 3, red. B. Sordylowa, Warszawa 1990–2001.

ŚSB – *Świętokrzyski słownik biograficzny*, t. 2, red. J. Szczepański, Kielce 2009.

TorSB – *Toruński słownik biograficzny*, t. 1–8, red. K. Mikulski, Toruń 1998–2019.

TSB – *Tomaszowski słownik biograficzny*, z. 1–5, red. W. Bogurat; z. 6, red. P. Grabarczyk et al.; z. 7, red. M. Hubka, B. Jędrzejczyk, K.T. Witczak, J. Wojniłowicz, A. Wróbel, Tomaszów Mazowiecki 1999–2012.

UPol – A. Śródka, *Uczeni polscy XIX–XX stulecia*, t. 1–5, Warszawa 1994–2002.

W służbie wsi i kraju – *W służbie wsi i kraju. W setną rocznicę powstania Seminarium Nauczycielskiego w Siennicy*, red. B. Gass et al., Warszawa 1966.

Walka o szkołę polską – *Walka o szkołę polską. W 25-lecie strajku szkolnego*, red. S. Drzewiecki, Z. Nowicki, T. Wojeński, Warszawa 1930.

WielkSB – *Wielkopolski słownik biograficzny*, red. A. Gąsiorowski, J. Topolski, Warszawa–Poznań 1981.

WPPiBL – *Współcześni polscy pisarze i badacze literatury. Słownik biobibliograficzny*, t. 1–10, red. J. Czachowska, A. Szałagan et al., Warszawa 1994–2007.

WSB – *Włocławski słownik biograficzny*, t. 1–9, red. S. Kunikowski, Włocławek 2004–2021.

Wspomnienia uczestniczek walk, t. 1 – *Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1915–1918*, t. 1: *Wierna służba*, red. A. Piłsudska, M. Rychterówna, W. Pelczyńska, M. Dąbrowska, Warszawa 1927.

Wspomnienia uczestniczek walk, t. 2 – *Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1915–1918*, t. 2: *Służba ojczyźnie*, red. A. Piłsudska, W. Pelczyńska, H. Wohoska, J. Barthel de Weydenthal, D. Wyszyńska, M. Rychterówna, Warszawa 1929.

Z dziejów harcerstwa – W. Błażejewski, *Z dziejów harcerstwa polskiego (1910–1939)*, Warszawa 1985.

Z dziejów książki – *Z dziejów książki i bibliotek w Warszawie*, red. S. Tazbir, Warszawa 1961.

ZdM – *Zasłużeni dla Mazowsza w XIX i XX w.: sylwetki działaczy społecznych i politycznych oraz twórców kultury, nauki i oświaty*, red. T. Oracki, Ciechanów 1977.

ZdW – *Zasłużeni dla Włocławka (XIII–XX wiek)*, red. M. Wojciechowski, Włocławek 1991.

ZET w walce – *ZET w walce o niepodległość i budowę państwa. Szkice i wspomnienia*, red. T.W. Nowacki, Warszawa 1996.

ZiNZR – *Znani i nieznanzi Ziemi Radomskiej*, t. 1–3, red. C.T. Zwolski, Radom 1980–1990.

ZP XX w. – *Ziemiańscy XX wieku. Słownik biograficzny*, cz. 1–6, red. A. Arkuszewski; cz. 7, 8, red. S. Cieplowska; cz. 9–12, red. T. Epsztein, Warszawa 1999–2022.
ŻDŁ – A. Kempa, M. Szukalak, *Żydzi dawnej Łodzi: słownik biograficzny*, t. 1–4, Łódź 2001–2004.

INSTYTUCJE, ORGANIZACJE I TOWARZYSTWA SPOŁECZNE, POLITYCZNE, PAŃSTWOWE

AK – Armia Krajowa
BBWR – Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem
Bund – Powszechny Żydowski Związek Robotniczy na Litwie, w Polsce i Rosji
CHTDS – Chrześcijańskie Towarzystwo Dobroczynności w Suwałkach
ChTOK – Chrześcijańskie Towarzystwo Ochrony Kobiet
CKN – Centralny Komitet Narodowy
CKO – Centralny Komitet Obywatelski
CTR – Centralne Towarzystwo Rolnicze
CTRT – Cesarskie Towarzystwo Ratowania Tonących
DB – Drużyny Bartoszewskie
DWRiOP – Departament Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego
GUS – Główny Urząd Statystyczny
IHD – Instytut Higieny Dziecięcej im. barona Leona de Lenwala Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego
KKKiL – Koło Kobiet Korony i Litwy
KNP – Komitet Narodowy Polski
KO – Komitet Obywatelski
KPKP – Klub Polityczny Kobiet Postępowych
KPP – Komunistyczna Partia Polski
KPRP – Komunistyczna Partia Robotnicza Polski [w l. 1918–1925; później **KPP**]
KTD – Kaliskie Towarzystwo Dobroczynności
KTSSN – Komisja Tymczasowa Skonfederowanych Stronnictw Niepodległościowych
KZKP – Katolicki Związek Kobiet Polskich
LKPW – Liga Kobiet Pogotowia Wojennego
LMiK – Liga Morska i Kolonialna
LN – Liga Narodowa
LOPP – Liga Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej
LP – Legiony Polskie
LTD – Lubelskie Towarzystwo Dobroczynności
LTL – Lubelskie Towarzystwo Lekarskie
ŁChTD – Łódzkie Chrześcijańskie Towarzystwo Dobroczynności
ŁTL – Łódzkie Towarzystwo Lekarskie
ŁŻTD – Łódzkie Żydowskie Towarzystwo Dobroczynności
MA – Ministerstwo Aprowizacji
MiID – Ministerstwo Informacji i Dokumentacji (rządu RP na uchodźstwie)
MK – Ministerstwo Komunikacji
MO – Ministerstwo Oświaty

MPiH – Ministerstwo Przemysłu i Handlu
MPiOS – Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej
MRiDP – Ministerstwo Rolnictwa i Dóbr Państwowych
MRR – Ministerstwo Reform Rolnych
MS – Ministerstwo Skarbu
MSpr – Ministerstwo Sprawiedliwości
MSW – Ministerstwo Spraw Wewnętrznych
MSWoj – Ministerstwo Spraw Wojskowych
MSZ – Ministerstwo Spraw Zagranicznych
MSzK – Ministerstwo Sztuki i Kultury
MWRiOP – Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego
MZP – Ministerstwo Zdrowia Publicznego [Ministerstwo Zdrowia Publicznego, Opieki Społecznej i Ochrony Pracy]
ND – Narodowa Demokracja
NKN – Naczelny Komitet Narodowy
NOK – Narodowa Organizacja Kobiet
NZCh – Narodowy Związek Chłopski
NZR – Narodowy Związek Robotniczy
OSP – Ochotnicza Straż Pożarna / Straż Ognioowa / Ochotnicze Towarzystwo Pożarne
PBK – Polski Biały Krzyż
PCK – Polski Czerwony Krzyż
PDS – Polskie Drużyny Strzeleckie
POW – Polska Organizacja Wojskowa
PPP – Polska Partia Postępowa
PPS – Polska Partia Socjalistyczna
PPSD – Polska Partia Socjalno-Demokratyczna
PSL – Polskie Stronnictwo Ludowe
PSRK – Polskie Stowarzyszenie Równouprawnienia Kobiet
PTD – Płockie Towarzystwo Dobroczynności
PTDdCh – Piotrkowskie Towarzystwo Dobroczynności dla Chrześcijan
PZL – Polski Związek Ludowy
PZPR – Polska Zjednoczona Partia Robotnicza
RCK – Rosyjski Czerwony Krzyż
RGO – Rada Główna Opiekuńcza
RR – Rada Regencyjna w Królestwie Polskim
RTD – Radomskie Towarzystwo Dobroczynności
RTL – Radomskie Towarzystwo Lekarskie
SA – Sąd Administracyjny
SAp – Sąd Apelacyjny
SCH – Stronnictwo Chłopskie
SDKPiL – Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy
SN – Sąd Najwyższy
SND – Stronnictwo Narodowo-Demokratyczne
SO – Sąd Okręgowy

SPR – Stronnictwo Polityki Realnej
STD – Sandomierskie Towarzystwo Dobroczynności
STL – Suwalskie Towarzystwo Lekarskie
STP – Stowarzyszenie Techników Polskich
SU – Sejm Ustawodawczy
TDdChCz – Towarzystwo Dobroczynności dla Chrześcijan w Częstochowie
TDK – Towarzystwo Dobroczynności w Koninie
TK – Towarzystwo Kooperatystów
TKR – Towarzystwo Kólek Rolniczych im. Stanisława Staszica
TLCz – Towarzystwo Lekarskie Częstochowskie
TLGS – Towarzystwo Lekarskie Guberni Siedleckiej
TLK – Towarzystwo Lekarskie Krakowskie
TLP – Towarzystwo Lekarskie Płockie
TLW – Towarzystwo Lekarskie Warszawskie
TLWil – Towarzystwo Lekarskie Wileńskie
TLZD – Towarzystwo Lekarskie Zagłębia Dąbrowskiego
TOnZ – Towarzystwo Opieki nad Zwierzętami
TOR – Towarzystwo Ogrodów Robotniczych
TORPR – Towarzystwo Osad Rolnych i Przytułków Rzemieślniczych
TRS – Tymczasowa Rada Stanu
TSK – Towarzystwo Straży Kresowej / Straż Kresowa
WTD – Warszawskie Towarzystwo Dobroczynności
WTL – Wileńskie Towarzystwo Lekarskie
ZHP – Związek Harcerstwa Polskiego
ZLN – Związek Ludowo-Narodowy
ZNR – Związek Naprawy Rzeczypospolitej
ZP – Związek Patriotyczny
ZPD – Związek Postępowo-Demokratyczny (Postępowa Demokracja)
ZRKP – Związek Równouprawnienia Kobiet Polskich
ZS – Związek Strzelecki
ZTSS – Związek Towarzystw Samopomocy Społecznej
ZWZ – Związek Walki Zbrojnej
ZZSP – Związek Zagraniczny Socjalistów Polskich
ŻDT – Żydowskie Towarzystwo Dobroczynności
ŻTOK – Żydowskie Towarzystwo Ochrony Kobiet

UCZELNIE / INSTYTUTY NAUKOWE

ASP – Akademia Sztuk Pięknych
AU – Akademia Umiejętności
KUL – Katolicki Uniwersytet Lubelski
PAN – Polska Akademia Nauk
PAU – Polska Akademia Umiejętności

PIN – Państwowy Instytut Nauczycielski
PIP – Państwowy Instytut Pedagogiczny
PIPS – Państwowy Instytut Pedagogiki Specjalnej
PL – Politechnika Lwowska
PW – Politechnika Warszawska / Warszawski Instytut Politechniczny
SGGW – Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego
SGH – Szkoła Główna Handlowa
SGW – Szkoła Główna Warszawska
UAM – Uniwersytet Poznański / Uniwersytet Adama Mickiewicza
UJ – Uniwersytet Jagielloński
UL – Uniwersytet Lwowski
UŁ – Uniwersytet Łódzki
UW – Cesarski Uniwersytet Warszawski / Uniwersytet Warszawski
UWił – Uniwersytet Wileński
WSH – Wyższa Szkoła Handlowa
WSP – Wyższa Szkoła Pedagogiczna
WWP – Wolna Wszechnica Polska
ŻIH – Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma

INNE SKRÓTY

II RP – Druga Rzeczpospolita

bp – biskup

et al. – i inni

f. – fond

gm. – gmina

gub. – gubernia

im. – imienia

k. – koło

ks. – ksiądz

m. – miasto

m.st. – miasto stołeczne

odb. – odbitka

oprac. – opracowanie

pow. – powiat

pw. – pod wezwaniem

r.akad. – rok akademicki

r.szk. – rok szkolny

r.ż. – rok życia

św. – święta / święty

z d. – z domu

**Działaczki i działacze oświatowi
w Królestwie Polskim
u progu niepodległości
SŁOWNIK BIOGRAFICZNY**

Tom 2: L-Ż

L

Lange Antoni (1862–1929) poeta, pisarz, krytyk literacki, tłumacz. Pseud. Napierski, A. Wrzesień, A.L., (al.), A.W., Catullus, Katullus, Don Kiszot, Z. Kwieciński, A. Wrz., T.R.

Urodził się w żydowskiej rodzinie Henryka, uczestnika powstania listopadowego, i Zofii z Eizenbaumów. Był uczniem V Gimnazjum w Warszawie, a po jego ukończeniu rozpoczął studia na Wydziale Przyrodniczym UW. Pracował jako nauczyciel w wiejskich dworach, a w 1886 r. wyjechał do Paryża. Zatrudniono go tam jako nauczyciela w polskiej szkole w Batignolles. Był członkiem radykalnej grupy młodzieży skupionej wokół Stanisława Barańskiego, założyciela Gminy Narodowo-Socjalistycznej.

Działalność publicystyczną i pisarską rozpoczął po przyjeździe do Paryża. Debiutował poematem *Pogrzeb Shelley'a*. Jego teksty publikowano w „Głosie”, „Przeglądzie Tygodniowym” i warszawskim „Życiu”. Pod pseudonimem pisywał także wiersze, które publikowano w należącym do Gminy Narodowo-Socjalistycznej czasopiśmie „Pobudka”. Nawiązywał jednocześnie kontakty w Paryżu, obracał się w kręgu literatów i artystów. O naukowych i kulturowych francuskich trendach na bieżąco informował w publikowanych w Polsce artykułach. Do Warszawy powrócił w 1890 r. Początkowo wiązał swoją karierę ze wskrzeszeniem „Życia”, współpracował z dobrze zapowiadającymi się młodymi literatami. Jednak projekt ten wymagał większego zaangażowania finansowego niż to, na jakie mógł sobie pozwolić Lange. Ostatecznie sytuacja materialna zmusiła go do przyjęcia posady guwernera w Ruskach k. Pniewa. Głównym źródłem jego zarobków była działalność dziennikarska, publicystyczna i krytycznoliteracka, zajmował się także translatorstwem. Był autorem tłumaczeń poezji, prozy, tekstów filozoficznych i dramatów, które oryginalnie publikowane były w języku angielskim, francuskim, niemieckim, rosyjski, hiszpańskim, węgierskim. Jego twórczość przekładowa była bardzo rozległa i odegrała istotną rolę w upowszechnianiu nowych prądów literackich i filozoficznych; tłumaczył dzieła Williama Szekspira, Edgara Allana Poe, Charlesa Baudelaire’a, Gustawa Flauberta, George’a Byrona, Arthura Rimbauda, Antona Czechowa. W 1907 r. został skazany na trzy miesiące więzienia w twierdzy w Brześciu. Poezja Langego była zaangażowana społecznie i politycznie, w swoim cyklu wierszy *Pierwszy dzień stworzenia* popierał rewolucję 1905 r. oraz polskie dążenia niepodległościowe. Był poliglotą i erudytą, interesował się psychologią, religioznawstwem, spirytualizmem, teozofią, palingenezą i mediumizmem. Miał dużą wiedzę na temat socjologii, etnologii i kultury ludów pierwotnych. Jego twórczość przyczyniła się do upowszechnienia w Królestwie Polskim wiedzy o tych koncepcjach i nurtach. Przekładał prace ezoterycznych klasyków. Poznawał i tłumaczył opowieści, legendy i mity hinduskie, polinezyjskie, latynoamerykańskie. W l. 1909–1912 przebywał w Paryżu, gdzie rozwijał swoje filozoficzne zainteresowania nad szeroko pojętym mistycyzmem. Efektem wyjazdu był zbiór opowiadań, przypowieści i nowel *W czwartym wymiarze. Opowiadania fantastyczne*, które ukazują jego rozległą wiedzę o filozofii Wschodu oraz okultystyczne inspiracje. Był pionierem polskiej fantastyki. Prowadził działalność popularyzatorską, wygłaszał odczyty i referaty dotyczące tematyki literackiej, filozoficznej i estetycznej. Odegrał ważną rolę w propagowaniu w Polsce nowych nurtów estetycznych.

Interesował się zagadnieniami społecznymi, w tym problemami oświaty. W 1905 r. na łamach „Kuriera Warszawskiego” opublikował artykuł, w którym przedstawił szczegółowy projekt walki z analfabetyzmem. Jak pisał Lange, prasa przyjęła artykuł „dość obojętnym milczeniem; natomiast ze strony publiczności otrzymałem wiele dowodów zainteresowania”. W swym programie pisał: „Nauczycielami niepiśmiennych niechaj będą wszyscy ci, którzy umieją czytać i pisać. Jeżeli w każdej kamienicy jedna, dwie albo i więcej osób podejmie się nauczania nieoświeconych z tejże kamienicy, to każdy będzie miał małą liczbę uczniów, którym z łatwością może poświęcić codziennie jedną lub dwie godziny wieczorem. W ten sposób każdy dom staje się jakby szkołą, szkołą ogólną, bez różnicy płci i wieku”. Opracował szerszą wersję projektu i wydał go w postaci osobnej książki. Postulował, by naukę czytania objąć wszystkich analfabetów wieku od 8 do 40 lat. Uważał, że nauczaniem powinni zająć się studenci, uczniowie szkół średnich, uczennice pensji, urzędnicy, pracownicy sklepowi, rzemieślnicy. Przekonywał, że dla realizacji tych celów nie jest potrzebna instytucjonalizacja działań, „wszystko opiera się na dobrowolnym przyjęciu obowiązków ze strony uczniów i nauczycieli; każda kamienica działa tu jako samodzielna jednostka, swobodna zupełnie i od żadnej innej niezależna. Jednorodność powstanie sama przez się”. Zwracał jednocześnie uwagę na potrzebę prowadzenia przez nauczających metodycznej obserwacji przebiegu i skuteczności nauczania. Pomocą miało być prowadzenie dziennika służącego notowaniu informacji o postępach osób uczących się. Jego tekst był inspiracją dla towarzystw społecznych organizujących nauczanie analfabetów, w tym Stowarzyszenia Kursów dla Analfabetów Dorosłych. Jego postulaty dotyczyły także samokształcenia wśród wyższych grup społecznych, uważał bowiem, że „nasze sfery tzw. oświecone są o tyleż ciemne wobec odpowiednich grup społecznych w Europie, o ile nasz lud jest ciemny wobec ludu krajów zachodnich”. Uznawał kulturę średnich i wyższych grup społecznych za powierzchowną, za „niedouctwo i półoświecenie, czyli analfabetyzm wyższego gatunku”. Podkreślał znaczenie samowychowania w zakresie troski o kształcenie charakteru i postaw społecznych. Omawiał problemy edukacji żydowskiej, postulował przeprowadzenie reform elementarnych szkół żydowskich. Napisał także osobną broszurę dotyczącą ludności żydowskiej; została ona skonfiskowana przez władze. Podkreślał w niej perspektywę romanetycznego mesjanizmu jako podstawę porozumienia Polaków i Żydów. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

R. Wroczyński, *Ruch oświatowy w Królestwie Polskim na początku XX w.*, [w:] *Z dziejów książki*, Warszawa 1961; M. Podraza-Kwiatkowska, *Lange Antoni (1862–1929)*, PSB, t. XVI, Wrocław 1971; B. Szymańska, *Poeta i nieznane. Poglądy filozoficzne Antoniego Langego*, Wrocław 1979; W. Borowy, *Antoni Lange jako poeta*, przedruk [w:] *Studia i szkice literackie*, t. 1, Warszawa 1982; I. Teresińska, *Antoni Lange, DPP*, t. 2, Warszawa 2001; A. Hutnikiewicz, *Młoda Polska*, Warszawa 2001; P. Wojciechowski, *Logos, byt, harmonia. Antoniego Langego czytanie kultury*, Lublin 2010; A. Wydrycka, *„Rzeczy poezji”*, Białystok 2016; A. Fabianowski, *Polin – realna i fantazmatyczna ojczyzna Żydów polskich*, [w:] *Georomantyzm. Literatura – miejsce – środowisko*, red. E. Dąbrowicz, M. Lul, K. Sawicka-Mierzyńska, D. Zawadzka, Białystok 2015; I. Fijałkowska-Janiak, *Lange Antoni*, <http://www.tradycjaczoteryczna.ug.edu.pl/node/419> (dostęp: 9.06.2023).

Bibliografia podmiotowa:

Walka z analfabetyzmem, „KW” 1905, nr 177; *Analfabetyzm i walka z ciemnotą w Królestwie Polskim*, Warszawa 1906; *Rozmyślania*, Kraków 1906; *Pierwszy dzień stworzenia. Pieśni społeczne*, Kraków 1907;

Zbrodnia, Warszawa 1907; *Poezja więzienna*, Kraków 1909; *Wenedzi*, Paryż 1909; *Elfyda*, Kraków 1911; *Stypa*, Warszawa 1911; *O sprzecznościach sprawy żydowskiej*, Warszawa 1911; *W czwartym wymiarze*, Kraków 1912; *Listy zebrane*, wybór, wstęp i oprac. A. Kasica [Błasińska], Kraków 2013.

A. Bołdyrew, Z. Hałęza

Lasocki Ignacy (1860–1933), ksiądz, prawnik, działacz społeczny.

Urodził się w Rycharcicach Wielkich w rodzinie ziemiańskiej, był synem Ignacego i Natalii z Polemir-Stekertów. W domu rodzinnym był wychowywany w duchu chrześcijańskim i patriotycznym. Tam też pobierał naukę początkową, a w l. 1873–1878 uczył się w Gimnazjum Filologicznym w Płocku. Następnie wstąpił do seminarium duchownego w Płocku. W 1882 r. podjął studia prawnicze w Rzymie, które zakończył doktoratem z prawa kanonicznego. W 1886 r. powrócił do Królestwa Polskiego, rok później przyjął święcenia kapłańskie. Wyjazd na studia bez uzyskania wcześniejszego pozwolenia zwrócił uwagę władz zaborczych, podobnie jak wypisywanie przez Lasockiego świadectw spowiedzi w języku polskim.

Na przełomie XIX i XX w. był proboszczem w licznych parafiach regionu płockiego. Działając w środowisku włościańskim, inicjował zakładanie ochronek i prowadził akcje mające na celu poprawę zdrowia i higieny wśród włościan. Rozwijał jednocześnie szeroką działalność społeczno-oświatową w Płocku. Należał do Komitetu Diecezjalnego, którego jednym z zadań była opieka nad sztuką. Jeszcze przed zalegalizowaniem Polskiej Macierzy Szkolnej działał w Płocku w jej nielegalnym kole, którego zadaniem była organizacja szkolnictwa w mieście i regionie. Od 1905 r. był związany z Towarzystwem Naukowym Płockim. W 1907 r. założył Płockie Towarzystwo Pomocy Uczącej się Młodzieży, zarejestrowane jako Towarzystwo Dobroczynne Opieki św. Stanisława Kostki. Jego głównym celem była pomoc materialna i duchowa dla ubogich dzieci i młodzieży. Instytucja początkowo składała się z ochronki i dwóch szkółek powszechnych. W 1910 r. przeniesiono ją do opuszczonych koszar wojskowych, które wykupił na ten cel częściowo z własnych funduszy. Wkrótce pod jego opieką przebywało 20 dzieci w żłobku, kilkadziesiąt w ochronce stałej, ponad 100 w ochronce przechodniej, ponad 120 w szkole. Oprócz tego w zakładzie funkcjonowała szkoła dla pracowniczek przedszkoli. W 1907 r. był współzałożycielem Towarzystwa Udziałowej Szkoły Żeńskiej Średniej oraz jego prezesem do 1921 r. Zainicjował powołanie Siedmioklasowej Szkoły Polskiej Żeńskiej Udziałowej, a do jej prowadzenia zaangażował Marcelinę Rościszewską (zob.). Nakreślając zasadniczy cel działalności szkoły, odwoływał się do słów Stanisława Konarskiego i uznawał, że jest nim „przysposabiać młodzież do życia”. Realizację tych zadań opierał na wartościach patriotycznych i chrześcijańskich. W 1913 r. został prezesem OSP i jej stałym kapelanem. W czasie I wojny światowej był członkiem KO.

W 1917 r. kontynuował działalność społeczną i zainicjował składkę na rzecz sierot po legionistach. Prowadził działania na rzecz zbierania pamiątek i dzieł sztuki dla Muzeum Towarzystwa Naukowego Płockiego; w 1917 r. wydał broszurę poświęconą tej tematyce. W 1921 r. z jego inicjatywy ufundowano w Płocku stypendium im. Tadeusza Świeckiego dla słuchaczy wyższych zakładów naukowych. Był inicjatorem zarejestrowanego w 1922 r. stowarzyszenia „Pomoc i Praca” ukierunkowanego na pomoc niezamożnym kobietom i naukę

zawodu. W 1932 r. wydał *Luźną wiązaną wspomnień z działań własnych i ludzi mi bliskich w dziedzinie szkolnictwa polskiego, głównie plockiego*, w której ukazał historię i trudności funkcjonowania Żeńskiej Szkoły Udziałowej, a także pracę plockich działaczy i społeczników: Aleksandra Macieszy (zob.), Wacława Jezierskiego (zob.), Marceliny Rościszewskiej (zob.), Jadwigi Kotwickiej. Współpracował z lokalnymi periodykami, na ich łamach apelował o wspieranie inicjatyw społeczno-oświatowych. Był członkiem LN. Został odznaczony orderem Polonia Restituta. Zmarł w Płocku.

Bibliografia przedmiotowa:

APW, ZK, sygn. XI/1270; *Zasługi śp. ks. prałata Lasockiego*, „GM” 1933, nr 122, 123; J.B. Nycek, *LiK SB*, Płock 1983; W. Kulak, *Działalność społeczna księdza prałata Ignacego Lasockiego*, „RT” 1998, z. 4; S. Gajewski, *Spółeczna działalność duchowieństwa w Królestwie Polskim 1905–1914*, Lublin 1990; M. Macieszyna, *Pamiętnik Płocczanki*, oprac. i przedm. A.M. Stogowska, Płock 1996; J. Pietrzykowski, *Duchowni polscy: dobrodziejcie salezjańscy z lat 1898–1938*, „SPn” 2002, nr 18; A.J. Papierowski, J. Stefański, *PZiN*, Płock 2002; A. Gretkowski, *Zakład Św. Stanisława Kostki w Płocku (1907–1929)*, „NPI” 2006, nr 2; A.J. Papierowski, *OISPP*, Płock 2010; L. Duszczyk-Michalak, D. Korzan, *Ignacy Lasocki – (nie)znany plocki organizator, pedagog i działacz społeczny*, „EO” 2015, nr 1.

Bibliografia podmiotowa:

Zakład św. Stanisława Kostki dla dziatwy ubogiej w m. Płocku, Płock 1908; *Suchoty groźne istot nam wielce drogich: (słówko do przeczytania łaskawego – i łaskawszego uwzględnienia)*, Płock 1909; *Siedmioklasowa Szkoła Polska Żeńska Udziałowa w Płocku*, Płock 1912; *Zbiory Muzealne Towarzystwa Naukowego w Płocku*, Płock 1917: odb. z czasopisma „KPłoc” 1917, nr 117–118; *W palącej sprawie...*, Płock 1918: odb. z czasopisma „KPłoc” 1917, nr 277, 284.

J. Falkowska, M.M. Krakowiak

Lauterbach Alfred (Jan) (1884–1943), historyk sztuki, muzeolog.

Urodził się w Warszawie, był synem Bernarda i Anny z Hirszmanów. Zgodnie z wolą rodziców miał zostać kupcem, dlatego po ukończeniu gimnazjum rozpoczął studia w Akademii Handlowej w Lipsku. Zamiast praktyki handlowej w Hamburgu podjął jednak studia humanistyczne na uniwersytetach w Bonn i Bernie, gdzie w 1911 r. obronił doktorat z filozofii. Jeszcze w trakcie studiów opublikował swoją pierwszą monografię naukową dotyczącą renesansu w Krakowie. Po studiach powrócił do Warszawy, gdzie znalazł zatrudnienie w dziale inwentaryzacyjno-konserwatorskim Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości. Jednocześnie pracował naukowo, publikując opracowania z dziedziny dziejów sztuki polskiej oraz teorii konserwacji zabytków. Uczestniczył też w międzynarodowych kongresach muzeologicznych i konserwatorskich.

Oprócz działalności naukowej zajmował się propagowaniem wiedzy o sztuce, rozwijając w drugiej dekadzie XX w. szeroką aktywność odczytową i publicystyczną. W Warszawie prowadził cykl publicznych, bogato ilustrowanych wykładów z historii sztuki, które odbywały się w siedzibie Muzeum Przemysłu i Rolnictwa. Jak donosiła prasa, młody prelegent wykazał się „wielkim opanowaniem przedmiotu”. W ramach działalności Towarzystwa Literatów i Dziennikarzy Polskich wystąpił w Sali STP z publicznym wykładem *O pięknie*

miast. W 1916 r. uczestniczył (wraz z Władysławem Tatarkiewiczem) w dyskusji poświęconej metodologii współczesnych nauk o sztuce, zorganizowanej przez Polskie Towarzystwo Psychologiczne. W 1917 r. wykładał historię architektury na PW. Od 1917 r. intensywnie zaangażował się w działalność dydaktyczną prowadzoną przez Polski Klub Artystyczny i należał do jego zarządu. Do 1918 r. wielokrotnie występował na jego spotkaniach z odczytami; ich tematy odzwierciedlają szerokie spektrum jego ówczesnych zainteresowań: od sztuki warszawskiej XVIII w., przez zagadnienia teorii estetyki, po krytyczną analizę architektury współczesnej. Brał udział w posiedzeniach Koła Architektów, w 1918 r. wygłaszając prelekcję *O stylu Stanisławowskim*.

Był autorem wielu artykułów popularnonaukowych poświęconych zagadnieniom ochrony zabytków, muzealnictwa, historii architektury i malarstwa, a także recenzji i tekstów krytycznych zamieszczanych w stołecznych czasopismach o profilu kulturalnym. W 1912 r. objął kierownictwo warszawskiego oddziału redakcji krakowskiego miesięcznika „Museion”, w którym od tego roku regularnie zamieszczał artykuły w założeniu stanowiące cykl składający się na przystępny wykład dziejów sztuki. Ze względu na zamknięcie pisma w 1913 r. projekt ten nie został ukończony. Był także stałym współpracownikiem „Przeglądu Technicznego”, okazjonalnie publikował też m.in. w „Myśli Polskiej”, „Nowym Przeglądzie Literatury i Sztuki”, „Kłosach” czy „Arkadach”.

W okresie II RP skupiał się na działalności urzędniczej, piastując wiele ważnych funkcji w instytucjach zajmujących się kulturą: w MSzK, w Departamencie Sztuki MWRiOP. W 1928 r. został mianowany dyrektorem Państwowych Zbiorów Sztuki. Należał do wielu stowarzyszeń i gremiów (m.in. Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, Komisji Historii Sztuki PAU, Związku Muzeów, Związku Literatów Polskich), a także do Zarządu Instytutu Propagandy Sztuki. Został odznaczony Złotym Krzyżem Zasługi „za zasługi na polu propagandy sztuki polskiej”. W czasie okupacji hitlerowskiej ukrywał się w Warszawie pod nazwiskiem Majewski, jednak w konsekwencji donosu został aresztowany i zamordowany przez Gestapo.

Bibliografia przedmiotowa:

Czy wiesz, Warszawa 1938; Z. Niesiołowska-Rothertowa, *Działalność Wydziału II Historii Sztuki i Kultury Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości*, „OZ” 1958, z. 3–4; A. Ryszkiewicz, *Lauterbach Jan Alfred (1884–1943)*, PSB, t. XVI, Wrocław 1971; H. Krzyżanowska, *Lauterbach Alfred*, [w:] *Polski słownik biograficzny konserwatorów zabytków*, red. H. Kondziela, H. Krzyżanowska, z. 2, Poznań 2006; P. Dettloff, *Odbudowa i restauracja zabytków architektury w Polsce w latach 1918–1930. Teoria i praktyka*, Kraków 2006.

Bibliografia podmiotowa:

W sprawie stylu, „KW” 1909, nr 60; *Barok*, „Museion” 1911, z. 7–8; *Die Renaissance in Krakau*, Monachium 1911; *Sztuka chrześcijańska*, „Museion” 1912, z. 1; *Styl Louis XVI*, „PTech” 1912, nr 45; *Piękno i brzydota Warszawy*, „Kłosy” 1914, nr 3; *Potrzeby estetyczne Warszawy*, Warszawa 1915; *Restauracja zabytków*, „MP” 1915, nr 2; *Państwowa opieka nad zabytkami sztuki i kultury*, „MP” 1917, nr 4–5.

A. Świętosławska

Lazarusówna Fryderyka (1879–1942?), nauczycielka, działaczka społeczna, autorka książek dla dzieci.

Urodziła się we Lwowie w spolonizowanej rodzinie żydowskiej. Była córką Maurycego, dyrektora banku, i Róży z Jollesów. Odebrała gruntowne wykształcenie – uczyła się najpierw na pensji Wiktorii Niedziałkowskiej we Lwowie, następnie w Paryżu i w berlińskim Pestalozzi-Fröbel-Haus. Maturę zdała w Rzeszowie. W młodości ukształtował się jej patriotyczny i lewicowy światopogląd, na który wpływ mieli nauczycielka Maria Wysłouchowa i szwagier Herman Diamand, jeden z liderów PPSD, do której ona sama również wstąpiła. Należała do grona działaczek galicyjskiej Ligi Kobiet, z ramienia której udzielała się m.in. w towarzystwie charytatywnym Przytułek we Lwowie, pełniąc w 1902 r. funkcję jednej z zastępczyni wydziału opiekuńczego. Po 1905 r. podjęła pracę jako nauczycielka, ucząc na kursach przy szkole gospodarczej dla dziewcząt we Włochach k. Warszawy. Zaangażowała się też w akcję zakładania świetlic dla dzieci robotniczych. Należała do kręgu nauczycieli, wychowawców i działaczy społecznych związanych z Januszem Korczakiem (zob.). Lewicowe poglądy utrudniały jej znalezienie stałej pracy. Ostatecznie zdobyła posadę nauczycielki w szkole żydowskiej fundacji barona Maurycego Hirscha w Tarnowie. Zaczęła również pisać społeczno-dydaktyczne książki dla młodzieży, których bohaterem było zwykle dziecko robotnicze, przezwyciężające trudności wynikające z pochodzenia i trudnych warunków życia (twórczość tę kontynuowała także w okresie II RP). W czasie I wojny światowej kierowała ochronką i świetlicą dla sierot po legionistach, założoną w jej rodzinnym Lwowie przez Ligę Kobiet. Była inicjatorką zorganizowania przy tych ośrodkach kształcenia przedszkolanki zgodnie z metodą Marii Montessori, opartą na zasadzie poszanowania swobodnego rozwoju dziecka.

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości pracowała w zakładach dla sierot w Warszawie i we Lwowie. Uczyła też w Prywatnym Gimnazjum Humanistycznym im. Adama Mickiewicza i w szkołach powszechnych. Działała w tzw. Czerwonym Harcerstwie i była członkinią Zarządu Robotniczego Towarzystwa Przyjaciół Dzieci. Po wybuchu II wojny światowej początkowo zaangażowała się w opiekę nad nauczycielami uchodźcami. Po ataku III Rzeszy na Związek Radziecki i zajęciu Lwowa przez Niemców została w sierpniu 1942 r. aresztowana. Miejsce jej śmierci jest nieznane.

Bibliografia przedmiotowa:

BN, DR, AM, Spis członkiń organizacji kobiecych, sygn. 11479 III; *Szematyzm nauczycielski (z kalendarzem informacyjnym 1913)*, Lwów 1913; *Spis nauczycieli*, Lwów–Warszawa 1924, R. II, Warszawa–Lwów 1926; *Mały słownik literatury dla dzieci i młodzieży*, red. K. Kuliczowska, I. Słońska, Warszawa 1964; S. Konarski, *Lazarusówna Fryderyka (1879–1942)*, PSB, t. XVI, Wrocław 1971; A. Leszczawski-Schwerk, *Żydzi i Żydówki jako podmioty postkolonialne w świetle dążeń emancypacyjnych kobiet w Galicji (1890–1914)*, „Historyka” 2012, t. XLII.

Bibliografia podmiotowa:

Moja gromadka, Warszawa 1910; *Złoty pokoik*, Kraków 1912.

P. Waingertner

Lechnicki Zdzisław (1890–1959), działacz społeczno-polityczny, poseł, ziemianin.

Urodził się w Serebryszczach w rodzinie Felicjana, właściciela dóbr Świącica i Serebryszcze, oraz Marii z Hemplów. Już jako uczeń szkół średnich w Lublinie prowadził działalność polityczną i oświatową. Należał do konspiracyjnego Związku Młodzieży Polskiej „Przyszłość” („Pet”) i oficjalnej Organizacji Młodzieży Narodowej Szkół Średnich, pełnił w nich funkcje kierownicze. Od 1905 r. był zaangażowany w walkę o szkołę polską, strajk szkolny i organizację bojkotu szkoły rosyjskiej w Królestwie Polskim oraz aresztowany na kilka miesięcy po warszawskim zjeździe „Petu”. W l. 1908–1909 uczęszczał na kursy rolnicze organizowane przez Towarzystwo Kursów Naukowych w Warszawie. Podczas studiów był działaczem Grup Narodowych w 1908 r., a następnie Związku Młodzieży Polskiej „Zet”. W l. 1910–1911 przewodniczył Warszawskiemu Komitetowi Okręgowemu „Zetu”, kierując Komisją Szkolną. Od 1911 r. gospodarował rodzinnym majątkiem w Świącicy k. Chełma, biorąc aktywny udział w życiu lokalnym: od samorządu gminnego, przez zarządy kas oszczędnościowo-pożyczkowych, OSP, po organizacje rolnicze.

Po wybuchu I wojny światowej współpracował z POW w l. 1915–1918, był jednym z inicjatorów Wolnej Szkoły Wojskowej. Wspierał również LP, ale nie podjął w nich służby ze względów zdrowotnych. Od 1915 r. należał do Komitetu Wydziału Narodowego w Lublinie. Od 1918 r. udzielał się w Związku Patriotycznym, kontynuującym tradycje „Zetu”. W lutym 1918 r. w sprzeciwie wobec ustaleń traktatu brzeskiego i na polecenie „Zetu” założył w Lublinie Straż Kresową, przekształconą w TSK. Nadal działał na rzecz oświaty: w lipcu 1918 r. przekonywał do oświaty ludowej i wspierania działaczy oświatowych podczas obrad sejmiku powiatowego w Chełmie, w sierpniu 1918 r. kierowana przez niego TSK podjęła projekt budowy Domu Ludowego w tym samym mieście.

W okresie II RP był prezesem i ideologiem TSK do 1927 r. oraz przewodniczącym ZNR w l. 1926–1928. W 1930 r. zasiadał w komitecie obchodów „Dwudziestopięciolecia walki o Szkołę Polską” i Stowarzyszenia Uczestników Walki o Szkołę Polską. Był posłem BBWR oraz jednym z przywódców Związku Działaczy Społecznych. W 1936 r. przewodniczył obchodom pięćdziesięciolecia „Zet”. Podczas II wojny światowej współpracował ze ZWZ i AK. Po wojnie więziony przez władze komunistyczne. Odnaczony Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski i Krzyżem Niepodległości. Zmarł w Poznaniu.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, BBWR, sygn. 62, 63; AAN, TSK w Warszawie, sygn. 1/3, 2/8–2/9; AAN, Zbiór Zespołów Szczątkowych, ZNR, sygn. 88/307, 88/308; AAN, Zjednoczony Bank Ziemiański SA w Warszawie, sygn. 2/219; ZNiO, Wykaz członków „Zet” i „Pet”, sygn. 15956/II; *Z życia Ziemi Lubelskiej: Z chełmskiego Sejmiku powiatowego*, „ZL” 1918, nr 361; *Z życia Ziemi Lubelskiej: Straż kresowa w powiecie chełmskim*, „ZL” 1918, nr 374; *Nasza walka*, t. 1, Warszawa 1932; *Komitet obchodu 25-lecia walki o szkołę polską: sprawozdanie*, Warszawa 1934; T. Piskorski, *W pięćdziesiąt rocznicę powstania Zetu. Sprawozdanie ze Zjazdu Uczestników Ruchu Niepodległościowego Młodzieży Polskiej („Młodzieży Narodowej”)*, Warszawa 1937; Z. Dłużewska-Kańska, *Lechnicki Zdzisław (1890–1959)*, PSB, t. XVI, Wrocław 1971; *ZET w walce*, Warszawa 1996; N. Zielińska, *Lechnicki Zdzisław*, SBML, t. 3, Lublin 2009; P. Waingertner, *Lechnicy – z dziejów publicznego zaangażowania ziemiaństwa w Drugiej Rzeczypospolitej*, „SHSG” 2010, t. VII; N. Zielińska, *W cieniu Józefa Piłsudskiego: Zdzisław Klemens Lechnicki – „Strażnik” i „Naprawiacz” Rzeczypospolitej*, „IBP” 2011, nr 3.

Bibliografia podmiotowa:

BS, Pamiętnik Zdzisława Lechnickiego 1918–1947 (rękopis).

P. Pająk

Lencewicz Stanisław (1899–1944), geograf.

Urodził się w Warszawie, był synem Krzysztofa, pracownika kolejowego, i Julii z d. Falke. W czasie nauki w Gimnazjum Praskim uczestniczył w strajku szkolnym 1905 r., zorganizował protest uczniów swojej klasy i osobiście zniszczył umieszczony w szkole portret cara. Usunięto go ze szkoły, jednak nie trafił wówczas do więzienia ze względu na poważną chorobę (tyfus), która wymagała hospitalizacji. Dopiero po donosie złożonym przez kolegę z PPS został skazany na rok więzienia i osadzony najpierw w Warszawie, a następnie w Radomiu. Naukę w zakresie programu szkoły średniej kontynuował już samodzielnie w domu, a do egzaminu maturalnego w 1908 r. przystąpił jako ekstern. Znajomość nauk geograficznych i socjologicznych pogłębiał w ramach Towarzystwa Kursów Naukowych w Warszawie w l. 1908–1911, następnie podjął studia geograficzne i geologiczne na UJ, studiował w Krakowie w l. 1911–1913, a od 1913 r. w Szwajcarii na Uniwersytecie Neuchâtel, gdzie w 1914 r. uzyskał doktorat. W 1919 r. habilitował się na UL.

Bepośrednio po maturze rozpoczął pracę nauczycielską w gimnazjach Zofii Łabusiewiczowej, Heleny Rzeszotarskiej (zob.), Kazimierza Kujawskiego i Wojciecha Górskiego (zob.). Uczyl wówczas botaniki oraz prowadził nielegalne lekcje z zakresu historii Polski. Po kilku latach założył na warszawskiej Pradze własną szkołę, jednak funkcjonowała ona tylko dwa lata. W l. 1914–1916 był asystentem na Uniwersytecie Neuchâtel. Po powrocie do kraju w 1916 r. prowadził zlecone wykłady dla studentów UW, PW, Towarzystwa Kursów Naukowych (przekształconych wkrótce w WWP), PIP oraz Oficerskiej Szkoły Topografów. Po zakończeniu działań wojennych powierzono mu odbudowę Zakładu Geograficznego UW.

Działal w Towarzystwie Kultury Polskiej. Był członkiem Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, jego aktywność w tym Towarzystwie koncentrowała się głównie na pracach w Komisji Fizjograficznej. W 1918 r. znalazł się w gronie założycieli Polskiego Towarzystwa Geograficznego, przez wiele lat był też członkiem zarządu tego Towarzystwa.

Publikacje naukowe wydawał już od początku studiów w Krakowie, ich tematyka obejmowała zagadnienia z dziedziny geologii, antropologii, botaniki oraz archeologii. W okresie II RP skupił się na badaniach w zakresie geologii, geomorfologii i hydrografii, kartografii i geografii regionalnej. W 1922 r. przygotował, wielokrotnie wznawiany, podręcznik *Kurs geografii Polski*. Redagował „Przegląd Geograficzny” i brał czynny udział w krajowym i międzynarodowym życiu naukowym. W jego dorobku odnaleźć można także teksty o charakterze popularyzatorskim. W 1912 r. na łamach „Myśli Niepodległej” zamieścił szkic – *Taniec*. Jak deklarował we wstępie: „Olbrzymia jednak większość tańczących nie zna genezy tańca, nie zdaje sobie sprawy z jego istoty i dlatego zamierzam pobieżnie zanalizować taniec, rozebrać go w świetle etnografii, antropologii i biologii”. Pisał wówczas, że społeczeństwa cywilizowane porzucą taniec na rzecz poezji. W okresie II wojny światowej brał udział w tajnym nauczaniu na UW. Zginął podczas powstania warszawskiego.

Bibliografia przedmiotowa:

APW, WGUDsS, sygn. 172; *Stanisław Lencewicz. W dwudziestą rocznicę tragicznej śmierci i siedemdziesiątą piątą rocznicę urodzin (1889–1944)*, red. J. Kondracki, Warszawa 1966; J. Kondracki, *Lencewicz Stanisław (1889–1944)*, PSB, t. XVII, Wrocław 1972; W. i T. Ślabczyńscy, *Słownik podróżników polskich*, Warszawa 1992; A. Śródka, *UPol*, t. 1, Warszawa 1994; Z. Wójcik, *Lencewicz Stanisław*, [w:] *Polski wkład w przyrodznawstwo i technikę. Słownik polskich i związanych z Polską odkrywców, wynalazców oraz pionierów nauk matematyczno-przyrodniczych i techniki*, t. 2, red. B. Orłowski, Warszawa 2015; K. Ostaszewska, *Lencewicz Stanisław (1889–1944)*, GPSB, t. 2, Kraków 2018.

Bibliografia podmiotowa:

Taniec, „MNiec” 1912, nr 196.

A. Wałęga

Leo (Leo-Rose) **Anna** (1873–1945), tłumaczka, pamiętnikarka.

Urodziła się w Warszawie, była córką Edwarda, prawnika, publicysty i redaktora „Gazety Polskiej”, i Stefanii z Zielińskich. Ojciec pochodził z rodziny żydowskiej (ochrzczonej ze strony ojca w wyznaniu katolickim, ze strony matki w ewangelicko-augsburskim), matka należała do szlachty. Ojciec Anny organizował w domu sobotnie przyjęcia dla elity warszawskiego środowiska artystycznego, literackiego i naukowego. Otrzymała staranne wykształcenie domowe, lekcje literatury dawała jej Maria Konopnicka (zob.). Dobrze знаła języki obce. Kontynuując tradycje rodzinne, wraz z mężem Karolem Rose prowadziła w Warszawie salon, w którym co środa odbywały się spotkania elity intelektualnej Warszawy – pisarzy, dziennikarzy, artystów, wydawców. Salon zasłynął m.in. pierwszym w Warszawie konspiracyjnym, amatorskim przedstawieniem *Wesela* Stanisława Wyspiańskiego w 1902 r., wyreżyserowanym przez Leo.

Od powrotu z Berlina, gdzie przebywała w l. 1902–1906, do wybuchu I wojny światowej prowadziła w Warszawie intensywną działalność kulturalno-oświatową. Współpracowała z Towarzystwem Kultury Polskiej, jako uznana prelegentka wygłaszała odczyty w Warszawie i na prowincji, organizowane zwykle przez Towarzystwo (np. *O Panu Balcerze w Brazylii Konopnickiej*, 1910). Około 1907 r. prowadziła z Cecylią Walewską (zob.) szkoły niedzielne dla pracujących młodych kobiet. Współpracowała z Mieczysławem Brzezińskim (zob.) w Polskiej Macierzy Szkolnej. Była inicjatorką powstania w Warszawie tzw. chórów deklamacyjnych – zespołów recytatorskich młodzieży robotniczej; najbardziej znane przedstawienie to *Królowa Róża* w Teatrze Polskim. Uprawiała też krytykę literacką, związaną również z tematyką społeczną, oświatowo-wychowawczą literatury i działalności pisarzy, np. Bolesława Prusa (zob.) i Tadeusza Gałęckiego (pseud. Andrzej Strug).

W l. 1921–1935 przebywała często w Genewie, gdzie zbliżyła się do poglądów teozoficznych. Spisała swe wspomnienia *Wczoraj. Gawęda z niedawnej przeszłości* o życiu literackim w Warszawie końca XIX w., *Wspomnienia 1860–1925* – swego kuzyna, malarza Jana Rosena, publikowała opracowania kulturalno-literackie, m.in. szkice po francusku o mesjanizmie i o Henryku Sienkiewiczu (zob.). Ogłaszała także przekłady z zakresu teorii sztuki i filozofii, m.in. tłumaczenia *Zagadnień formy* Wasilija Kandinskiego (1918).

Okres II wojny światowej spędziła w Warszawie, podczas powstania warszawskiego znalazła się w Częstochowie. Zmarła w Rabce.

Bibliografia przedmiotowa:

F. Hoesick, *Powieść mojego życia (Dom rodzicielski). Pamiętniki*, t. 2, Wrocław–Kraków 1959; L. Krzywicki, *Wspomnienia*, t. 3, oprac. W. Jedlicka, J. Wilhelmi, Warszawa 1959; C. Gajkowska, *Leo Anna (1873–1945)*, PSB, t. XVII, Wrocław 1972; S. Konarski, *Leo Edward (1829–1901)*, PSB, t. XVII, Wrocław 1972.

Bibliografia podmiotowa:

Andrzej Strug. Wrażenie, „Sfinks” 1913, z. 4; *Młodzież w oświeceniu Prusa*, „Bluszcz” 1914, nr 21, 22, 23, 24; *Wczorajsze społeczeństwo Warszawy w odzwierciedleniu Józefa Weyssenhoffa*, „Zdrój” 1918, t. 3; *Wczoraj. Gawęda z niedawnej przeszłości*, Warszawa 1929.

M.M. Kacprzak

Leśniowski Stanisław (1871–1957), rolnik, urzędnik.

Urodził się w Górze Kalwarii w pow. grójeckim, w rodzinie Józefa, lekarza, oraz Ludwika z Jamnickich. Uczył się najpierw w szkole Jana Pankiewicza w Warszawie, następnie w 7-klasowej rządowej szkole realnej. W okresie tym z powodu trudności finansowych pracował jako korepetytor. W l. 1893–1897 studiował na Wydziale Rolniczym Instytutu Gospodarstwa Wiejskiego w Puławach. Skończył studia z dyplomem agronoma I stopnia i odznaczeniem, następnie jako stypendysta rządu wyjechał na zagraniczne studia. Na Uniwersytecie Wrocławskim, w Instytucie Rolniczej Produkcji Roślinnej, pod kierunkiem prof. Kurta von Rümke, uznanego w Niemczech za prekursora nowoczesnej hodowli roślin, podjął badania nad hodowlą nasion. Studia we Wrocławiu pozwoliły mu poznać analizowane i opisywane przez von Rümke zagadnienia treści, metod, struktur i celów dyscyplin rolniczych oraz koncepcje reformowania nauk rolniczych. Sam oceniał sceptycznie poziom zajęć z zakresu hodowli nasion zbóż. W 1898 r. odbył praktykę w gospodarstwie wybitnego modernizatora rolnictwa w Saksonii.

W 1899 r., po zakończeniu studiów we Wrocławiu, wyjechał do Petersburga, gdzie przez krótki czas pracował w Ministerstwie Rolnictwa. Z powodu problemów zdrowotnych nie mógł odbyć planowanego wyjazdu na Międzynarodową Wystawę Powszechną w Paryżu w 1900 r., dokąd miał jechać jako wysłannik ministerstwa. Musiał odejść ze stanowiska i wrócić do Królestwa Polskiego, gdzie zajął się organizacją Stacji Doświadczalno-Rolniczej w Kutnie; kierował nią w l. 1900–1904. Propagował modernizację rolnictwa poprzez podnoszenie kultury rolnej drobnych gospodarstw. W 1904 r. objął kierownictwo Stacji Doświadczalnej w Sobieszynie k. Dębina, zastępując na tym stanowisku Antoniego Sempołowskiego (zob.). Pracując w Sobieszynie, zakładał liczne kółka rolnicze, mleczarnie, stowarzyszenia pożyczkowo-oszczędnościowe. Propagował spółdzielczość, założył Sobieszyńskie Towarzystwo Rolnicze. Angażował się jednocześnie w prace w organizacjach społecznych. Kiedy w 1908 r. w CTR powołano w ramach Wydziału Rolniczego sekcję doświadczalno-rolniczą, Leśniowski objął w niej funkcję zastępcy przewodniczącego. Był jednym z inicjatorów i organizatorów pierwszego zjazdu absolwentów Instytutu

Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa w Puławach, który odbył się w lutym 1910 r. w lokalu STP w Warszawie. W założonym formalnie rok później Stowarzyszeniu Wychowawców Instytutu Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa w Puławach, zwanego nieformalnie Stowarzyszeniem „Puławiaków”, należał do członków zarządu. Po rezygnacji z kierowania Stacją w Sobieszynie w 1910 r. skupił się na pracy redakcyjnej oraz pełnieniu funkcji sekretarza CTR. W l. 1910–1915 r. redagował fachowe periodyki – „Gazetę Rolniczą” oraz „Burak: miesięcznik poświęcony zagadnieniom uprawy i hodowli buraków cukrowych”; ten drugi był bezpłatnym dodatkiem do pierwszego tytułu.

Odegrał ważną rolę w popularyzacji wiedzy rolniczej w Kongresówce. Już w okresie pracy w Kutnie działał na niwie oświatowej. Wspominał o tym: „zorganizowałem przy Stacji pierwsze odczyty rolnicze dla małorolnych gospodarzy cieszące się liczną frekwencją”. Popularne były jego doświadczenia pokazowe dotyczące nawożenia oraz uprawy roli i roślin. Podobnie w Sobieszynie, gdzie prowadził „szeroką działalność w kierunku szerzenia wiedzy i umiejętności rolniczych wśród licznych mas ludu wiejskiego”. Zakładał koła Polskiej Macierzy Szkolnej. Organizował wystawy, odczyty i wycieczki rolnicze. W 1914 r. był jednym z inicjatorów i członków CKO. W l. 1915–1916 przebywał w Petersburgu, gdzie pełnił funkcję zastępcy przewodniczącego Polskiego CKO w Petersburgu. Przygotowywał i prowadził wykłady, pogadanki, odczyty rolnicze dla Polaków. Wizytował także komitety polskie w Charkowie, Kijowie, Moskwie, Pskowie, Rosławiu, Kursku, Samarze, Jekaterynosławiu.

W okresie II RP kontynuował działalność zawodową i społeczną. Do 1924 r. pracował w MRiDP, następnie objął stanowisko dyrektora Muzeum Przemysłu i Rolnictwa. Organizował wówczas Kursy Naukowe im. Stanisława Staszica, które były pierwszą w Polsce formą szkolenia korespondencyjnego. Od 1918 r. był prezesem Związku Rolników z Wyższym Wykształceniem. W 1924 r. został członkiem Zarządu WTD. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, CTR i inne organizacje rolnicze, sygn. 3; APL, UGSdsS, sygn. 98; ZNiO, Pisma Stanisława Leśniowskiego, sygn. 13264/II; ZNiO, H. Sikorska-Karyora, Wspomnienia mego życia, sygn. 12394/II; M. Stolzman, *Leśniowski Stanisław (1871–1957)*, PSB, t. XVII, Wrocław 1972; E. Janowski, *Wspomnienia ogrodnika*, oprac. A. Szwajcerowa, A. Brachfogel, Warszawa 1972; J. Socha, *Działalność Centralnego Towarzystwa Rolniczego w dziedzinie oświaty rolniczej 1907–1927*, Łódź 1994; J. Socha, *SBDCTR*, Łódź 2003; H. Biały, *Rola i działalność Centralnego Towarzystwa Rolniczego w procesach modernizacyjnych wsi Królestwa Polskiego w latach 1907–1914*, „ZW” 2020, z. 26.

Bibliografia podmiotowa:

O nawożeniu roli: wykład wypowiedziany w Brześciu Kujawskim, Łowiczu i Kutnie w r. 1906, Warszawa 1906; *Wyniki prac i doświadczeń wykonanych od 1 stycznia 1906 r. do 1-go stycznia 1907 r. przez Stację Doświadczalną w Sobieszynie*, Warszawa 1907; *Jak stosować nawozy sztuczne?*, Warszawa 1909; *Stacja Doświadczalna Rolnicza w Sobieszynie i jej prace*, Warszawa 1909; *Poradnik przy wyborze zawodu. 1. Rolnictwo, ogrodnictwo, leśnictwo, mleczarstwo, melioracje rolne, miernictwo*, Warszawa 1914 [współautor S. Dobrowolski et al.].

A. Böldyrew

Lewicki Stanisław (1853–1933), działacz społeczny, pamiętnikarz.

Urodził się we wsi Bordziłówka, był synem Adama, uczestnika powstania styczniowego, właściciela majątków Ławki oraz Rogale, i Pauliny z Horeszkiewiczów. Ukończył z wyróżnieniem III Gimnazjum Filozoficzne w Warszawie. W 1892 r. został właścicielem majątku w Ławkach k. Łukowa. Był jednym z organizatorów budowy pomnika Adama Mickiewicza w Warszawie. W 1902 r. wchodził w skład delegacji do Petersburga, która złożyła podanie o wprowadzenie nauki religii w języku polskim. W 1903 r. ponownie udał się w tej sprawie do kancelarii carskiej. W efekcie tej interwencji ogłoszono ukaz carski z dnia 26 lutego 1903 r., w którym zezwolono na naukę religii w języku polskim. Był inicjatorem wieców dla rodziców i młodzieży, które odbywały się w Warszawie i miały być głosem w sprawie spolszczenia szkoły. Zorganizował wiec rodziców 19 lutego 1905 r. w sali Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie, na którym uchwalono rezolucję do władz carskich o przywrócenie do szkół wykładu w języku polskim. Tak wspominał te wydarzenia: „[...] sprawa przywrócenia szkoły polskiej zajęła wszystkie szlachetniejsze umysły polskiego społeczeństwa. Judaszów i łamistraków okazała się ilość niewielka, 7 do 8 procent [...]. Ale okazało się, że wprowadzenie języka polskiego do szkoły nie rozwiązuje jeszcze całkowicie sprawy, gdyż chcemy jeszcze mieć szkołę dobrą – chcemy wychowywać człowieka. Rozpoczęła się praca żywiołowa w całej Polsce. Moskale byli zdziwieni skąd Polacy biorą tyle zapалу”. Był także członkiem Koła Wychowawców i Związku Unarodowienia Szkół. Należał do Rady Nadzorczej Polskiej Macierzy Szkolnej.

W okresie II RP został radnym sejmiku powiatowego. Uczestniczył w pracach Akcji Katolickiej, był kolatorem kościoła pod wezwaniem Przemienienia Pańskiego w Łukowie, wspierał finansowo sierociniec siostr szarytek w Łukowie. Za działalność na rzecz wprowadzenia nauki religii w języku polskim oraz za pracę na rzecz Kościoła katolickiego został odznaczony przez papieża Piusa XI orderem *Pro Ecclesia et Pontifice*. Zmarł w Ławkach. Jego pogrzeb stał się manifestacją, w której uczestniczyły m.in. duchowieństwo, przedstawiciele władz, organizacje i młodzież szkolna.

Bibliografia przedmiotowa:

H. Ceysingerówna, *Organizacje polityczne i kulturalne starszego pokolenia w Kongresówce*, [w:] *Nasza walka*, t. 2, Warszawa 1934; Z. Nowacka, *Lewicki Stanisław, ZPXX w*, t. 4, Warszawa 1998; A. Leśniczuk, *Wkład ziemian południowego Podlasia w odzyskanie niepodległości przez Polskę*, [w:] *Udział ziemian w odzyskaniu niepodległości Polski w 1918 roku*, red. S. Kordaczuk, Siedlce 2020.

Bibliografia podmiotowa:

Pamiętnik od r. 1897 do r. 1908 jako przyczynek do historii Odrodzenia Polski, Łuków 1931.

J. Falkowska

Lgocki Jan (1889–1954), działacz ubezpieczeniowy, urzędnik, przedsiębiorca.

Urodził się w 1889 r. w Kaliszu. Pochodził z rodziny inteligenckiej. Był synem Stanisława i Marii ze Stachurskich. Początkowo uczył się w Kaliszu, a od 1908 r. w Łodzi. W 1903 r. włączył się w prace Związku Młodzieży Postępowej Szkół Średnich. Jako jego członek

w 1905 r. brał udział w strajku szkolnym na terenie Kalisza i Łodzi. W l. 1905–1909 był przewodniczącym Zarządu Głównego Związku. W 1906 r. został członkiem uczniowskiego kółka PPS. W 1908 r. przeniósł się do Łodzi i podjął naukę w Szkole Handlowej Kupiectwa Łódzkiego. Działal też w łódzkich robotniczych kółkach oświatowych. W l. 1909–1911 ukończył kurs abituriencki na Akademii Handlowej w Wiedniu i studiował na Akademii Handlowej w Lipsku. W tym czasie był zaangażowany w działalność lewicowego ruchu studenckiego, początkowo jako członek Zarządu Głównego Związku Stowarzyszeń Polskiej Młodzieży Postępowej w l. 1909–1910, następnie jako jeden z organizatorów „Filarecji” w Wiedniu i w Lipsku. W 1911 r. powrócił do Łodzi i rozpoczął pracę w prywatnym towarzystwie ubezpieczeniowym. W tym też roku został członkiem Zarządu Stowarzyszenia Pracowników Handlowych w Łodzi i pełnił tę funkcję do 1914 r. Jednocześnie od 1912 r. prowadził wykłady na kursach zawodowych z przedmiotów handlowych, księgowości i problematyki ubezpieczeń.

W 1914 r. przeniósł się do Warszawy i wykładał w Wyższej Szkole Handlowej oraz w Szkole Nauk Politycznych. Był działaczem ruchu związkowego pracowników umysłowych, głównie w dziedzinie przemysłu i handlu. Działal m.in. w Stowarzyszeniu Pracowników Handlowych m. Łodzi w l. 1911–1914 i Towarzystwie Wzajemnej Pomocy Pracowników Handlowych i Przemysłowych m.st. Warszawy w l. 1914–1921. W 1916 r. przyczynił się do powołania w Warszawie Rady Polskich Stowarzyszeń Pracowniczych. W l. 1917–1918 był też członkiem Zarządu Stronnictwa Niezawisłości Narodowej.

W okresie II RP wycofał się z działalności związkowej i politycznej na rzecz pracy zawodowej i pedagogicznej m.in. w Zakładzie Ubezpieczeń Społecznych i WSH w Poznaniu. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

Czy wiesz, Warszawa 1938; L. Hass, *Pracownicze organizacje zawodowe w Polsce (1918–1939)*, „RDSiG” 1963, t. 25; L. Hass, *Jan Włodzimierz Lgocki (1889–1954)*, PSB, t. XVII, Wrocław, 1972.

B. Kalinowska-Witek

Likiernik Maurycy (1852–1927), lekarz okulista.

Urodził się w Łodzi w żydowskiej rodzinie Adolfa, właściciela fabryki oraz handlarza suknem, i Cecylii z Oderfeldów. Studia ukończył na Wydziale Lekarskim UW. Po powrocie do Łodzi prowadził prywatną praktykę lekarską. Pracował także jako lekarz okulista w Żydowskim Szpitalu im. Małżonków Izraela i Leony Poznańskich. Działalność zawodową łączył z aktywnością społeczną. Należał do grupy postępowych lekarzy społeczników, założycieli w 1886 r. ŁTL, propagujących działania na rzecz poprawy zdrowotności mieszkańców Łodzi, prowadzenie prac badawczych i naukowych, rozwój instytucji opieki zdrowotnej oraz sanitarnej infrastruktury komunalnej. Likiernik przykładał także wagę do propagowania oświaty i popularyzacji wiedzy. Uważano go za zasłużonego popularyzatora wiedzy oftalmologicznej. Prowadził badania empiryczne nad jaglicą i przekazywał wiedzę na temat tej choroby oraz jej społecznych konsekwencji. W ŁTL pełnił również funkcję skarbnika. W l. 1898–1899 był członkiem komisji założycielskiej stacji Pogotowia Ratunkowego

w Łodzi. Współorganizował ŁŻTD; był członkiem komitetu Przytulku dla Kalek i Paralityków tej organizacji. Angażował się w walkę z gruźlicą; w kwietniu 1905 r. brał udział w naradzie, która odbyła się w Łodzi. Zgromadzili się wówczas lekarze z całego Królestwa Polskiego, by dyskutować o metodach profilaktyki i leczenia cholery. Likiernik podkreślał rolę działań oświatowych w walce z chorobami zakaźnymi. Należał do Zarządu Kasy Wzajemnej Pomocy Lekarskiej oraz Towarzystwa Kredytowego w Łodzi. Był członkiem Miejskiej Komisji Szkolnej przy łódzkim magistracie, której zadaniem było przygotowanie wniosków w sprawie organizacji nowych szkół i zmian w programach nauczania w związku z nasileniem od października 1905 r. akcji na rzecz zreformowania szkolnictwa. Wspierał rozwój żydowskiego szkolnictwa zawodowego. W 1908 r. został mianowany radnym miejskim. Był członkiem ŻTOK działającego w Warszawie oraz członkiem rzeczywistym Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego.

W okresie II RP nadal działał na rzecz walki z jaglicą w Łodzi. Później przeniósł się do Warszawy, gdzie był członkiem organizacji naukowych i dobroczynnych. Pracował jako lekarz ambulatorium gminy żydowskiej. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AGAD, KGGW, sygn. 8256; APŁ, AmŁ, sygn. 4.7.2/19083; GBL, DSKM, sygn. KOL [Likiernik Maurycy]; S. Kościński, *Słownik lekarzów polskich obejmujący oprócz krótkich życiorysów lekarzy Polaków oraz cudzoziemców w Polsce osiadłych, dokładną bibliografią lekarską polską od czasów najdawniejszych aż do 1885 r.*, Warszawa 1883; „Rozwój” 1905, nr 274; B.P. dr Maurycy Likiernik, „IR” 1927, nr 232; J. Fijałek, J. Indulski, *Opieka zdrowotna w Łodzi do roku 1945. Studium organizacyjno-historyczne*, Łódź 1990; W. Puś, *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793–1914*, Łódź 1998; W. Berner, J. Supady, *Działalność lekarsko-społeczna na rzecz zdrowia publicznego w Łodzi w latach 1870–1914*, Łódź 2001; A. Kempa, M. Szukalak, *ŻDŁ*, t. 1, Łódź 2001.

Bibliografia przedmiotowa:

O mechanicznym leczeniu jaglicy, „CzŁ” 1904, nr 1; *O częstotliwości jaglicy wśród robotników fabrycznych m. Łodzi i o środkach walki z nią*, „CzŁ” 1904, nr 2.

A. Bołdyrew, A. Czajkowska

Lipiński Edward (1888–1986), ekonomista, działacz socjalistyczny.

Urodził się w Nowym Mieście nad Pilicą w rodzinie mieszczańskiej. Był synem Jana, cukiernika, i Teodory z Klimkiewiczów. Uczęszczał do gimnazjum w Tomaszowie Mazowieckim, a od 1904 r. do gimnazjum filologicznego Wojciecha Górskiego (zob.) w Warszawie. Równocześnie udzielał się w samokształceniowych kółkach uczniowskich. Uczestniczył w akcjach o charakterze patriotycznym i socjalistycznym. W l. 1909–1912 studiował ekonomię w WSH w Lipsku, w l. 1912–1913 kontynuował edukację na Uniwersytecie Zuryskim. Był zwolennikiem myśli społecznej i ekonomicznej Karola Marksa, Georges’a Sorela, Stanisława Brzozowskiego i Ludwika Krzywickiego (zob.). W l. 1906–1918 działał w PPS-Lewica. Po powrocie ze studiów do Warszawy najpierw pracował w księgowości w Banku Handlowym, następnie skupił się na pracy na rzecz oświaty. Wykładał przedmioty ekonomiczne na Wyższych Kursach Handlowych Żeńskich Józefy Siemiradzkiej, Wyższych

Kursach Ogrodniczych i w WWP. Był nauczycielem historii w Gimnazjum Męskim im. Władysława IV. Angażował się w organizowanie oświaty pozaszkolnej, współpracując na tym polu z przedstawicielami postępowej inteligencji, w tym Tadeuszem Rechniewskim (zob.). W 1913 r. był współorganizatorem Towarzystwa Szerzenia Wiedzy Handlowej i Przemysłowej, pełnił w nim funkcję sekretarza. W czasie I wojny światowej aktywnie działał w Towarzystwie Oświatowym „Wiedza” oraz Klubie Dyskusyjnym „Plenum”, do którego należeli członkowie i sympatycy PPS-Lewicy.

W okresie II RP był zatrudniony w bankowości, współpracował z władzami ministerialnymi, był pracownikiem GUS. Od 1929 r. zajmował stanowisko profesora WSH i redagował periodyk „Ekonomista”. W l. 1931–1939 prezesował Towarzystwu Ekonomistów i Statystyków Polskich. Należał do wielu polskich i międzynarodowych towarzystw naukowych. Był członkiem warszawskiej loży wolnomularskiej „Kopernik”. Podczas II wojny światowej uczestniczył w tajnym nauczaniu, współpracował też z agendami polskiego państwa podziemnego. Bardzo aktywnie uczestniczył w życiu społecznym i politycznym. Do 1975 r. należał do PZPR, sygnując jednocześnie listy krytykujące ówczesną władzę. Współzakładał Komitet Obrony Robotników. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

APAN, Edward Lipiński (1888–1986; ekonomia), sygn. III-274; F. Maciejewski, *Podręczna encyklopedia handlowa*, t. 1, Poznań 1931; *Czy wiesz*, Warszawa 1938; K. Orthwen, *Sylwetki naukowe członków PAN – Edward Lipiński*, „NauPol” 1957, nr 4; J. Nowicki, *Edward Lipiński (1888–1986)*, [w:] *Poczet wybitnych profesorów SGH – SGPiS 1906–1986*, red. A. Minkiewicz, Warszawa 1986; *Szkoła Główna Handlowa w Warszawie w latach 1939–1945*, red. J. Nowicki, Warszawa 1986; J. Nowicki, *Luminarze polskiej teorii ekonomii XX wieku*, Warszawa 1991; L. Hass, *Masoneria polska XX wieku. Losy, loże, ludzie*, Warszawa 1993; J. Kaliński, *Edward Lipiński*, [w:] *Rektorzy Szkoły Głównej Handlowej 1925–1994*, Warszawa 1994; A. Bosiacki, *Edward Lipiński*, [w:] *Profesorowie Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego 1808–2008*, red. G. Bałtruszajtys, Warszawa 2008; A. Zawistowski, *Dziewiętnastowieczny socjalista w dwudziestowiecznej rzeczywistości. Edward Lipiński (1888–1986)*, „BIPN” 2011, nr 7.

Bibliografia podmiotowa:

Inspekcja pracy, Warszawa 1916; *Statystyka robotników miejskich w Warszawie*, b.m.w. [około 1917].

P. Waingertner

Lipska-Librachowa Maria (1878–1955), nauczycielka, pedagożka, psycholożka.

Urodziła się w Świdziebni w pow. rypińskim w zubożałej rodzinie ziemiańskiej Bolesława i Julii z Karnkowskich. Początkową edukację odebrała w domu rodzinnym. Od 1892 r. kontynuowała naukę na pensji żeńskiej Zuzanny Morawskiej w Warszawie, gdzie nauczycielami byli wybitni uczeni i społecznicy, m.in. Stanisław Kramsztyk (zob.), Tadeusz Korzon (zob.), Ludwik Krzywicki (zob.). Dzięki ich zajęciom zainteresowała się problemami życia społecznego. Po ukończeniu szkoły średniej pracowała jako nauczycielka domowa w domu zamożnych krewnych. W 1904 r. zamieszkała na stałe w Warszawie. Uczęszczała na wykłady Uniwersytetu Łatającego, zalegalizowanego w 1905 r. jako Towarzystwo Kursów

Naukowych, którego także była słuchaczką. Pod wpływem wykładów Adama Mahrburga (zob.) zainteresowała się psychologią. W 1909 r. wyjechała do Belgii, gdzie studiowała na Wydziale Nauk Społecznych Uniwersytetu Brukselskiego. W 1910 r. uzyskała stopień doktora filozofii w zakresie pedagogiki. Od 1909 r. studiowała również psychologię. Współpracowała z Józefą Joteyko; pod jej kierownictwem kontynuowała naukę w Międzynarodowym Fakultecie Pedologii i w 1913 r. obroniła z wyróżnieniem pracę doktorską z pedologii. Rozprawa ukazała się drukiem w Brukseli: *Sur les rapports entre l'acuité sensorielle et l'intelligence: expériences faites sur 420 enfants de Bruxelles* (1914). Habilitację w dziedzinie psychologii pedagogicznej uzyskała w okresie II RP na Wydziale Pedagogicznym WWP.

Sympatyzowała z ruchem socjalistycznym, krytycznie odnosiła się do tradycji szlachecko-ziemiańskich. Jak pisała Alina Pacholczykowa: „Doznane wielokrotnie upokorzenia skłoniły ją po pewnym czasie do zerwania z środowiskiem rodzinnym. Swego rodzaju manifestacją bezpowrotnego odrzucenia tradycji tego środowiska stał się jej ślub z Ludwikiem Librachem, zawarty w 1907 r. wbrew woli rodziny”. W okresie rewolucji 1905–1907 uczestniczyła w pracy propagandowej socjalistów, wygłaszając pogadanki i wykłady dla robotników. Brała udział w strajku szkolnym 1905 r., w tym samym roku zaangażowała się w organizację pierwszego zjazdu nauczycieli w Piaszkowie k. Łowicza, podczas którego utworzono Polski Związek Nauczycielski. W tych działaniach wspierała ją Stefania Sempłowska (zob.). Wraz nią organizowała także pomoc dla więźniów politycznych. Z powodu działalności oświatowej została aresztowana; przebywała w więzieniu przez kilka tygodni. Współpracowała z PPS-Lewicą, uczestniczyła w legalnej działalności kulturalnej i oświatowej pod auspicjami tej partii, m.in. z Tadeuszem Rechniewskim (zob.).

W 1905 r. wraz z Zofią Rotszajnową przetłumaczyła z języka niemieckiego przeznaczony dla rodziców i wychowawców poradnik Rudolfa Penziga *Jak odpowiadać na pytania dziecięce*. Książka była omawiana na łamach prasy społeczno-kulturalnej i doczekała się różnych recenzji; Stefania Wertensteinowa na łamach „Biblioteki Warszawskiej” oceniła ją krytycznie. Na łamach czasopism pedagogicznych oraz prasy społeczno-kulturalnej publikowała artykuły, sprawozdania, recenzje zachodnich książek. Do I wojny światowej zamieszczała teksty na łamach „Wychowania w Domu i Szkole”, „Nowych Torów”, „Wiedzy”, „Ogniwa”, „Bluszczu”, „Nauki i Życia”. Pisała o polityce oświatowej, systemach szkolnych, relacjach między szkołą, systemem biurokracji państwowej oraz Kościołem katolickim w różnych krajach europejskich. Podejmowała zagadnienia z zakresu psychologii wychowania i pedagogiki naukowej, omawiała różne nurty Nowego Wychowania, w tym system Marii Montessori. Przedstawiała założenia pedologii i jej miejsce w programach uniwersyteckich. Opisowała przebieg Międzynarodowego Kongresu Pedologicznego w Brukseli w 1911 r., prezentowała badania J. Joteyko i działalność kierowanego przez nią laboratorium psychologicznego. Omawiała zachodnie publikacje z zakresu pedagogiki i psychologii, np. książkę Paoli Lombroso *Życie dzieci: studium psychologiczno-wychowawcze*. Jej publikacje świadczą o umiejętności krytycznej oceny badanych teorii i praktyk pedagogicznych. I tak np. przedstawiając w 1906 r. w „Nowych Torach” miesięcznik „Kind und Kunst”, podkreślała dobre strony tego periodyku, popularyzującego nowe koncepcje i metody wychowania estetycznego, ale krytykowała działy, które jej zdaniem miały niską wartość. Zamieszczanym w czasopiśmie bajkom i opowieściom zarzucała brak oryginalności,

sentymalizm, błahość. Wzory do haftu, szablony do wycinanek z papieru itp., zawarte w dziale praktycznym, uznała w większości za „mało pod względem artystycznym kształtujące”, nieodznaczające się „ani smakiem, ani pomysłowością”. Zarówno w poglądach społecznych i politycznych, jak i w podejściu do spraw oświaty i wychowania kierowała się lewicową wrażliwością. Krytykowała dogmatyzm w edukacji, schematyczne podejście do metod i środków w procesie wychowawczym i dydaktycznym, narzucanie autorytetów. Analizując problem autorytetu w wychowaniu, pisała: „wpływ moralny jest środkiem wychowawczym bardziej demokratycznym niż poszanowanie autorytetu, gdyż opiera się na uznaniu praw jednostki i jej rozwoju indywidualnego – a jako bardziej demokratyczny jest zarazem zgodniejszy w duchem czasu i ideą postępu”.

Po skończeniu zagranicznych studiów, niedługo przed wybuchem I wojny światowej, wróciła do Warszawy. W l. 1914–1915 pracowała w warszawskich szkołach podstawowych, a jednocześnie wykładała pedagogię na Wydziale Humanistycznym Towarzystwa Kursów Naukowych. Prowadziła także zajęcia na Kursach Pedagogicznych dla Kobiet pod kierunkiem Jana Miłkowskiego. W l. 1916–1928 pracowała w Seminarium Nauczycielskim im. Elizy Orzeszkowej, wykładając psychologię ogólną. W styczniu 1917 r. brała udział w konferencji instruktorów wizytujących placówki wychowawcze i higieniczno-lekarskie, zorganizowanej przez Wydział Opieki nad Dziećmi i Młodzieżą RGO. Wygłosiła wówczas referat poświęcony metodom i programom edukacyjnym w związku z umysłowością dziecka. Opracowała własną koncepcję organizacji szkolnictwa, podkreślając znaczenie ogólnie dostępnej szkoły ludowej. Postulowała upowszechnienie, demokratyzację i świeckość oświaty. Należała do komitetu redakcyjnego wychodzącego od 1917 r. „Przeglądu Pedagogicznego”, który był organem prasowym Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego.

W okresie II RP prowadziła wykłady z psychologii i pedagogiki w szkolnictwie akademickim, m.in. w Państwowym Pedagogium im. Stanisława Konarskiego, Państwowym Instytucie Robót Ręcznych oraz WWP. Prowadziła badania w zakresie psychologii rozwojowej i wychowawczej, publikowała książki i artykuły naukowe, redagowała fachowe periodyki. W 1921 r. została członkinią Komisji Pedagogicznej MWRiOP. Uczestniczyła w międzynarodowych kongresach i zjazdach pedagogicznych, m.in. w IV Międzynarodowym Zjeździe Wychowania Moralnego w Rzymie w 1926 r. oraz w Kongresie Wszechświatowej Federacji Stowarzyszeń Pedagogicznych w Genewie w 1929 r. W okresie II wojny światowej wykładała psychologię na tajnych kompletach. W l. 1945–1953 kierowała Katedrą Psychologii Wychowawczej oraz Zakładem Psychologii Pedagogicznej UŁ. Została odznaczona Złotym Krzyżem Zasługi za pracę pedagogiczną, a pośmiertnie Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski. Zmarła w Łodzi, pochowana została w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, WWP, sygn. 12; AUŁ, Akta osobowe, sygn. 1567; BUW, DR, Szwedowski, „Zet”, t. I, sygn. 1745; S. Trębacziewicz, *Maria Lipska-Librachowa (2.XI.1878–14.III.1955)*, „ŻSW” 1955, nr 6; N. Gąsiorowska, *Ludzie i sprawy 50-lecia. Maria Librachowa*, „GN” 1955, nr 31–32; S. Trębacziewicz, *Maria Lipska-Librachowa (1878–1955)*, „PHO” 1966, nr 2; A. Pacholczykowa, *Lipska-Librachowa Maria (1878–1955)*, PSB, t. XVII, Wrocław 1972; S. Michalski, *Działalność pedagogiczna Marii Lipskiej-Librachowej*, Poznań 1974; T. Małkiński, *Maria Lipska-Librachowa (1878–1955)*, „PHO” 1978, nr 2; T. Rzepa, *Librachowa (Lipska-Librachowa) Maria, SPP*, Poznań 1992; E. Trojanowska, *Nauczanie i wychowanie w klasach młodszych w twórczości Marii Lipskiej-Librachowej*, „AULFPP”

1995, z. 35; A. Boldyrew, *Warunki i strategię działalności naukowej polskich akademikzek na niwie pedagogiki i psychologii w latach 1918–1939*, „KPed” 2018, nr 4; D. Domarańczyk-Cieślak, *Łódzkie pionierki psychologii naukowej*, [w:] *Miasto pracujących kobiet*, red. I. Desperak, M. Krogulec, Łódź 2020.

Bibliografia podmiotowa:

Kronika Pedagogiczna, „Ogniwo” 1905, nr 10; *Autorytet w wychowaniu*, „NT” 1906, nr 5; *Klerykalizm a oświata w Belgii*, „Wiedza” 1909, nr 27; *W sprawie metodyki czytania*, „NT” 1909, z. 10; *Nauczanie geometrii w zakresie szkoły elementarnej*, „NT” 1910, z. 2; *Pedologia czyli pedagogika naukowa*, „WDS” 1910, z. 2; *Międzynarodowy Fakultet Pedologii*, „Bluszcz” 1912, nr 41, 42; *Domy dziecięce dr Marii Montessori*, „Bluszcz” 1913, nr 43, 44; *Szkoła ludowa, jej zadania i cele*, Warszawa 1916; *O metodach nauczania w szkole elementarnej. Rozważania metodyczno-pedagogiczne*, Warszawa 1918; *Wspomnienia ze szkoły tajnej w Warszawie*, „W Słońcu” 1921, nr 7.

A. Boldyrew, R. Bednarz-Grzybek

Lisowska Justyna (1856–1939), księgarka, wydawczyni, działaczka społeczna.

Urodziła się we wsi Niegosławice k. Pińczowa. Pochodziła z rodziny Dygasińskich. Ukończyła pensję i kursy żeńskie. W 1895 r. została jedną ze współniczek warszawskiej księgarni przy ul. Marszałkowskiej, założonej przez Anielę Rządewską i Faustynę Morzycką. Współpraca ta trwała cztery lata. W 1899 r. działała już samodzielnie w Warszawie, gdzie prowadziła szeroką działalność wydawniczą, oferując oprócz książek także zapisy nutowe, czasopisma polskie i francuskie. Związana była również z działaczami ruchu oświatowego w zaborze rosyjskim, zaopatrując w podręczniki, książki i broszury kółka oświatowe i samokształceniowe. Miała z tego powodu problemy z carską policją, np. w 1905 r. pracownicy jej księgarni były kilkakrotnie oskarżane o kolportaż materiałów rewolucyjnych i powiązania z działaczami rewolucyjnymi. Wydawała także książki dla dzieci i młodzieży, broszury przyrodnicze oraz materiały samokształceniowe. Była jedną z założycielek Związku Księgarzy Polskich, stowarzyszenia właścicieli i pracowników księgarni polskich, które zostało powołane w 1908 r. Jej księgarnia prężnie działała w czasie I wojny światowej. Wydawała podręczniki szkolne, książki dla nauczycieli, serię broszur harcerskich oraz podręczniki i broszury z zakresu elektrotechniki. W okresie II RP wznowiła działalność wydawniczą, początkowo jako księgarnia szkolno-pedagogiczna, a następnie specjalizująca się w dziedzinie wydawnictw z zakresu elektrotechniki. Po śmierci Lisowskiej księgarnię, która była miejscem działalności konspiracyjnej, przejęły jej dzieci, Konrad i Bronisława. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AGAD, Varia Oddziału II, sygn. 46; „RNLA” 1905; *Lisowska z Dygasińskich Justyna*, [w:] *Encyklopedia wiedzy o książce*, red. nac. A. Birkenmajer, Wrocław 1971; H. Tadeusiewicz, I. Treichel, *Straty osobowe księgarstwa polskiego w latach 1939–1945*, „AULFL” 1993, nr 4.

J. Falkowska

Lublinerowa (także Lubliner) **Eugenia** (1869–1940), działaczka społeczna, prekursorka pedagogiki osób z niepełnosprawnością intelektualną.

Urodziła się w Warszawie, była córką Jakuba Cohna i Pauliny z Heilpernow. Rodzina, wywodząca się ze środowiska zasymilowanych Żydów, była związana z polskimi ideami niepodległościowymi oraz z ruchem socjalistycznym. Uzyskała wykształcenie domowe, pobierała też nauki w pensji dla dziewcząt. Gimnazjum ukończyła w 1887 r. Edukację uzupełniała na zajęciach Uniwersytetu Łatającego oraz podczas praktyk w zachodnioeuropejskich placówkach kształcenia specjalnego. Wraz z Dorotą Zylberową (zob.), wykorzystując własne środki finansowe, utworzyła Instytut Wychowawczo-Naukowy dla Dzieci Mało Zdolnych, który należy uznać za pierwszą profesjonalną polską placówkę edukacyjną przeznaczoną dla osób z niepełnosprawnością intelektualną stopnia lekkiego. Powstał on w lutym 1908 r. przy ulicy Oboźnej 5 w Warszawie i pełnił funkcję szkoły eksperymentalnej Polskiego Towarzystwa Badań nad Dziećmi. Sprawozdanie z jego działalności Twórczynie opisały w artykule zamieszczonym w materiałach I Międzynarodowego Kongresu Pedologicznego. Efekty pracy Zakładu zaprezentowano też na Wystawie Pracy Kobiety Polskiej w Pradze w 1912 r. Zakład zakończył działalność około 1917 r. W tym czasie Lublinerowa utworzyła w rodzinnym majątku w Olesinie przytulisko dla chorych i bezdomnych, zwane „Sylwaną”, które zajmowało się też kształceniem zawodowym okolicznej ubogiej młodzieży.

Przez cały okres istnienia Towarzystwa Badań nad Dziećmi aktywnie działała w sekcji zwanej Komisją Badania Dzieci Upośledzonych Umysłowo. Udzielała się też w innych stowarzyszeniach, wygłaszając m.in. odczyty propagujące w społeczeństwie problematykę pedagogiki specjalnej oraz metodyki nauczania, np.: *O szkołach pomocniczych i zakładach dla niedorozwiniętych dzieci*, *O zadaniach szkoły dla dzieci niedorozwiniętych*, *Z psychologii czytania i pokaz elementarza własnego pomysłu, opartego na amerykańskiej (wyrazowej) metodzie*, *Sprawozdanie z kongresu w sprawie dzieci nienormalnych w Bernie (na Morawach)*, *Psychologia uzdolnień matematycznych czy też Sprawa dzieci nienormalnych na kongresie międzynarodowym higieny szkolnej w Paryżu*. Niektóre z tych odczytów zamieszczała następnie na łamach czasopism. Opublikowała książkę na temat metodyki czytania i pisanie oraz kilka artykułów w „Zdrowiu”, „Nowych Torach”, „Nowej Gazecie”. Począwszy od 1916 r., w Towarzystwie Kursów Naukowych prowadziła zajęcia dotyczące edukacji i wychowania dzieci z niepełnosprawnościami. Podejmowała także działania edukacyjne na rzecz społeczności żydowskiej: w 1915 r. zorganizowała i prowadziła nauczanie osób z niepełnosprawnościami w przytułkach dla bezdomnych żydowskich dzieci.

W okresie II RP kontynuowała prowadzenie „Sylwany”, była lektorką WWP, wykładając przedmioty z zakresu pedagogiki specjalnej. Opublikowała książkę *Dziecko-włóczęga* (1922) i kilka artykułów prasowych o tematyce pedagogicznej. Na I Polskim Zjeździe Nauczycieli Szkół Specjalnych przedstawiła referat *Dziecko upośledzone umysłowo wobec nauki czytania*. Wygłaszała też pogadanki pedagogiczne w Polskim Radiu. Zmarła w Śródborowie.

Bibliografia przedmiotowa:

AGAD, KGGW, sygn. 7388; *Szkola dla mało rozwiniętych dzieci*, „ŻI”: dodatek do „KL” 1908, nr 2; *Wystawa pracy kobiet polskich w Pradze Czeskiej*, „KRodz” 1912, nr 30; *Pamiętnik Polskiego T-wa badań nad dziećmi za rok 1913 (istnienia Towarzystwa VII)*, Warszawa 1914; *Pamiętnik Polskiego T-wa badań nad dziećmi za rok 1916 (istnienia Towarzystwa X)*, Warszawa 1917; *Czy wiesz*,

Warszawa 1938; J. Kowalska, *Wywiad z Janiną Kowalską, wnuczką Eugenii Lublinerowej*, Warszawa, dn. 08.06.2015, (mps nagr. arch. Aut.); T. Fetzki, E.M. Slaska, *Eugenia Lublinerowa i jej dzieło; pogranicze biografii literackiej i monografii pedagogicznej*, [w:] *Przedmiot, źródła i metody badań w biografii*, red. R. Skrzyniarz, L. Dziaczkowska, D. Opozda, Lublin 2016; E. Lubliner, *Lublinerowie*, Zielonka 2017; T. Fetzki, *Mniej znane oblicze „Starego Doktora”. Wkład Janusza Korczaka w powstanie polskiej pedagogiki osób z niepełnosprawnością intelektualną*, „BP” 2021, nr 1.

Bibliografia podmiotowa:

Cechy charakterystyczne normalnego rozwoju dziecka w okresie niemowlęctwa, „Zdrowie” 1910, nr 4; *Szkola dla dzieci niedorozwiniętych. Jej zadania, środki i rezultaty*, „Zdrowie” 1910, nr 8; *Sprawa dzieci nienormalnych na Kongresie Międzynarodowym Higieny Szkolnej w Paryżu*, „NT” 1910, nr 10; *Compte rendu sur l'activité de l'Institut pour enfants arriérés, à Varsovie*, [w:] *Ier Congrès International de Pédologie tenu à Bruxelles du 12 au 18 août 1911, Volume I*, red. J. Joteyko, Bruxelles 1911 [współautorka D. Zylberowal]; *Rzut oka na uczelnie zagraniczne*, „PW” 1914, z. X; *O powinnościach nauczyciela*, „NG” 1915, nr 468; *Metodyka czytania i pisanie przedstawiona w jej historycznym rozwoju*, Warszawa 1916.

T. Fetzki

Lubodziecka Zofia (1875–1931), działaczka społeczna i socjalistyczna, tłumaczka. Pseud. Burżujka, Judyta, Sewera.

Urodziła się w zamożnej rodzinie żydowskiej w Warszawie. Była córką urzędnika Zygmunta Libkinda (później ojciec zdecydował o zmianie nazwiska) i Emilii z Redlerów. Ukończyła 4-klasową pensję Józefy Gagatnickiej w Warszawie, następnie kontynuowała naukę na tajnych kompletach. Od 1889 r. przebywała w Zakopanem, a od 1891 pracowała jako nauczycielka domowa w Zawierciu. Później podjęła pracę w Szkole Gospodarstwa Domowego w Kuźnicach k. Zakopanego. W 1897 r., po powrocie do Warszawy, ukończyła z wyróżnieniem kursy buchalteryjne i podjęła pracę w Banku Wawelberga. W tym okresie angażowała się w pracę w bezpłatnych czytelnich WTD. Prowadziła także tajne nauczanie. Władając biegle kilkoma językami, zajmowała się pracą translatorską. Tłumaczyła zarówno dzieła literackie, jak i prace z zakresu nauk politycznych i społecznych. W 1904 r. wstąpiła do PPS i brała udział w rewolucji 1905–1907. Po rozłamie w partii w 1906 r. związała się z PPS-Lewicą. Za działalność polityczną została aresztowana w 1906 r. i osadzona w więzieniu kobiecym, tzw. Serbii. W czasie pobytu w więzieniu prowadziła dla współosadzonych zajęcia z prawa, ekonomii, doktryn politycznych. Uwolniona z więzienia, została jednocześnie skazana na opuszczenie Królestwa Polskiego i wyjechała do Krakowa. Powróciwszy do Warszawy, pracowała w banku i działała w związkach zawodowych. W 1908 r. ponownie zmuszona do opuszczenia Królestwa, przebywała w Turynie, Wiedniu i Krakowie.

W 1917 r. powróciła do Warszawy i prowadziła działalność polityczną w PPS-Lewicy. W l. 1923–1931 była sekretarką Stanisława Lema i współpracowała przy opracowywaniu haseł *Ilustrowanej Encyklopedii Powszechnej* Trzaski, Everta i Michalskiego oraz *Leksykonu Ilustrowanego*. Przetłumaczyła na język polski książki Edgara Rice’a Burroughsa o przygodach Tarzana. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

W. Trzciński, *Z minionych dni Polski podziemnej 1905–1918*, Warszawa 1937; Zofia Lubodziecka („Judyta”, „Sewera”) (1875–1931), *Księga życiorysów*, Warszawa 1939; A. Próchnik, *Kobieta w polskim ruchu socjalistycznym*, Warszawa 1948; B. Drobner, *Bezustanna walka*, Warszawa 1962; S. Lam, *Życie wśród wielu*, Warszawa 1968; A. Pacholczykowa, *Zofia Lubodziecka (1875–1931)*, PSB, t. XVII, Warszawa 1972.

M. Sikorska

Lubomirski Jan Tadeusz (1826–1908), historyk, urzędnik, działacz społeczno-gospodarczy. Krypt. J.T.L., T.X.L., T. Xż Ł., T.L., L., XX.

Urodził się w Stanisławowie w gub. mohylewskiej, w rodzinie arystokratycznej, był synem Eugeniusza i Marii z Czackich. Edukację rozpoczął od korpusu paziów, następnie uczęszczał do liceum w Carskim Siole; naukę zakończył w 1846 r. Później służył w gwardii konnej. W 1847 r. wyjechał na Syberię, by nawiązać kontakt z polskimi zesłańcami. Następnie udał się do Francji i Anglii; studiował w Paryżu. W 1852 r. przyjechał do Warszawy, gdzie zaangażował się w działalność organizacji społecznych, w tym w prace WTD. Przeznaczał wiele środków na sfinansowanie organizacji i akcji społecznych mających na celu rozwój ekonomiczny i kulturalny Królestwa Polskiego. W szczególny sposób wspierał rozwój oświaty i czytelnictwa w Warszawie. Założył szkoły wieczorowe dla rzemieślników i czeladników oraz niedzielne kursy dla służby żeńskiej. W 1861 r. doprowadził do otwarcia pierwszej bezpłatnej czytelnicy WTD, którą wyposażył i ofiarował dla niej cały księgozbiór. W 1862 r. jego nakładem opublikowano trzy książki w ramach serii *Biblioteka Rzemieślnika Polskiego*, mające charakter przewodników z zakresu wiedzy zawodowej. Był członkiem Rady Wychowania Publicznego, rozwijając od tego czasu zainteresowanie „sprawami pedagogicznymi, którym w późniejszych pracach, zwłaszcza w stworzonej przez się Encyklopedii Wychowawczej, znaczną część życia poświęcił”. Brał udział w powstaniu styczniowym, za co został skazany na zesłanie.

Wrócił do Warszawy w 1865 r. Był aktywnym działaczem gospodarczym i ekonomicznym, przyczynił się do założenia banków, towarzystw zaliczkowych i kredytowych, m.in. Towarzystwa Kredytowego m. Warszawy, w którym pełnił funkcję prezesa Komitetu Nadzorczego w l. 1870–1906. Działał w wielu organizacjach społecznych. Wspierał rozwój higieny i opieki zdrowotnej. Był członkiem Rady Szczegółowej Instytutu Oftalmicznego, od 1870 r. do śmierci kuratorem Instytutu. W 1900 r. zorganizował mobilne oddziały okulistyczne. W 1898 r. uczestniczył w organizowaniu kąpielisk ludowych w Warszawie. Prowadził jednocześnie naukowe badania historyczne, m.in. nad historią gospodarczą, dziejami wsi, historią dobroczynności. Był wydawcą wielu zbiorów źródeł historycznych. Dbał o zabytki historyczne (m.in. kolumnę Zygmunta, ruiny zamków w Ilży, Czersku i Łucku, zamek w Wiśniczu), zabiegał o zgodę władz carskich na ich renowację, którą także finansował. Zgromadził bogaty zbiór polskich monet, medali i starodruków, wspierał wykopaliska archeologiczne. Tłumaczył książki z języka francuskiego. Należał do redakcji „Biblioteki Warszawskiej”. W 1900 r. UJ nadał mu doktorat filozofii *honoris causa*.

Do końca życia działał na rzecz rozwoju oświaty. W postyczniowym czterdziestolecu wielokrotnie zabiegał o akceptację władz wobec różnych inicjatyw edukacyjnych Polaków. Przez wiele lat był działaczem WTD, w l. 1870–1895 pełniąc funkcję prezesa organizacji, która pod jego kierownictwem przeżyła intensywny rozwój. Dzięki jego zabiegom pod auspicjami WTD otwarto wiele ochronek i czytelni, w których prowadzono także tajne nauczanie. Należał do grona założycieli i protektorów TORPR oraz inicjatorów i założycieli działającego od 1875 r. Muzeum Przemysłu i Rolnictwa; do śmierci pozostawał członkiem jego komitetu. Był inicjatorem, współredaktorem i wydawcą *Encyklopedii Wychowawczej*, wychodzącej w l. 1881–1923. Napisał także kilkadziesiąt haseł w tym wydawnictwie. Należał również do komitetu redakcyjnego 11-tomowej *Encyklopedii Rolniczej*, która wychodziła pod patronatem Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w l. 1890–1902. Zachowana w materiałach archiwalnych korespondencja świadczy o dużym zaangażowaniu Lubomirskiego w prace redakcyjne. Popierał rozwój oświaty wiejskiej. W swoim majątku Mała Wieś założył cztery ochronek, w których prowadzono tajną naukę czytania i pisania. Wspierał i współfinansował działalność oświatową Konrada Prószyńskiego (zob.) wśród ludności wiejskiej. W 1905 r. poparł strajk szkolny; skrytykował orędzie arcybiskupa warszawskiego Wincentego Chościak-Popiela, który nawoływał do zakończenia strajku i powrotu uczniów do szkół. W dobie rewolucji 1905–1907 angażował się także w pomoc więźniom politycznym. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AGAD, Archiwum Lubomirskich z Małej Wsi, sygn. 730, 762, 769, 963, 1217, 1243, 1244, 1245, 1247, 1251, 1255; R. Pleniewicz, *Jan Tadeusz Ks. Lubomirski*, „TI” 1908, nr 16; K. Kaszewski, *Książe Jan Tadeusz Lubomirski*, Warszawa 1908; *Pięćdziesięciolecie Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie 1875–1925*, Warszawa 1926; *Z dziejów książki*, Warszawa 1961; H. Radlińska, *Z dziejów pracy społecznej i oświatowej*, oprac. W. Wyrobkova-Pawłowska, Wrocław 1964; S. Konarski, *Lubomirski Jan Tadeusz (1826–1908)*, PSB, t. XVIII, Wrocław 1973; L. Zasztowt, *Popularyzacja nauki w Królestwie Polskim 1864–1905*, Wrocław 1989; E. Mazur, *Dobroczynność w Warszawie XIX wieku*, Warszawa 1999; H. Markiewiczowa, *Działalność opiekuńczo-wychowawcza Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności 1814–1914*, Warszawa 2002.

A. Böldyrew

Lubomirski Zdzisław (1865–1943), prawnik, działacz społeczny i polityczny, parlamentarzysta.

Urodził się w Niżnym Nowogrodzie. Był synem Jana Tadeusza i Marii z Zamoyskich. Lata szkolne spędził w Galicji. Ukończył Gimnazjum św. Anny w Krakowie. Następnie w l. 1883–1887 studiował prawo na UJ, edukację prawniczą kontynuował na Uniwersytecie w Gruzji. W 1893 r. przeniósł się do Warszawy, gdzie był zaangażowany w tworzenie zrębów polskiej administracji. W listopadzie 1914 r. został członkiem Komitetu Wykonawczego KNP, którego prezesem był Roman Dmowski. W l. 1914–1917 jego działalność polityczna ukierunkowana była na zjednoczenie Polski. W lipcu 1916 r. został prezydentem Warszawy i w 1917 r. rozpoczął współpracę z TRS. Jednocześnie wstąpił do Międzypartyjnego

Koła Politycznego – forum współpracy między różnymi obozami politycznymi. Kolejny etap działalności Lubomirskiego związany jest z utworzeniem RR. W październiku 1917 r. powołano go na jej członka. Z jego inicjatywy w październiku 1918 r. ogłoszono orędzie RR zapowiadające utworzenie niepodległego państwa polskiego. Lubomirski współpracował również z instytucjami dobroczynnymi i oświatowymi. Służbę publiczną rozpoczął w 1904 r., pełniąc funkcję wiceprezesa WTD, w 1908 r. został jego prezesem. W 1905 r. był współzałożycielem stronnictwa „Spójnia Narodowa”. Organizował i przewodził wyjazdowi polskich działaczy społecznych do Pragi w lipcu 1908 r., nazwanemu „wycieczką obywatelską”. Następnie przyjmował rewizytę Czechów w Warszawie. Wspierał pracę organizacji ziemiańskich. W 1909 r. został wybrany wiceprezesem Polskiej Organizacji Zachowawczej Pracy Państwowej.

Był prezesem utworzonego w sierpniu 1914 r. Polskiego Komitetu Pomocy Sanitarnej. W okresie I wojny światowej stał na czele KO m.st. Warszawy. Wspierał jej mieszkańców, angażując się w działalność dobroczynną, współfinansował działania Towarzystwa Oświaty Narodowej, brał udział w zjazdach nauczycieli, poznając problemy kształcenia dzieci, szczególnie na wsiach. Dzięki Komitetowi działały w dzielnicach robotniczych przytulki, tanie kuchnie, schroniska. Jedną z ważniejszych jego decyzji, podjętych na wniosek Lubomirskiego, była uchwała z 1915 r. o wprowadzeniu powszechnego nauczania. Rozpoczęto przygotowania do utworzenia sieci szkół, Wydział Oświecenia miał się zająć projektem zorganizowania odpowiedniej do potrzeb liczby placówek oświatowych. Lubomirski włączył się w pomoc, wspierając wiele organizacji dobroczynnych i bezpośrednio angażując się w ich prace, organizując struktury bądź udzielając wsparcia finansowego. Był także prezesem CKO w Warszawie działającego w l. 1914–1915 z inicjatywy działaczy CTR, Towarzystwa Przemysłowców Guberni Królestwa Polskiego, Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego oraz Towarzystwa Popierania Przemysłu i Handlu, który udzielał pomocy finansowej, żywnościowej, sanitarno-lekarskiej, prawnej, pośrednictwa pracy oraz informacyjno-prasowej. Stworzył wówczas podstawy do działalności samorządu Warszawy – zorganizował wybory i został prezydentem miasta. Wchodził też w skład KNP, a od 1917 r. współpracował z TRS, następnie został członkiem RR, w ramach której współtworzył już ogólnokrajową administrację.

Lubomirski, doceniając rolę edukacji w podtrzymaniu świadomości narodowej na terenie, gdzie obowiązkowe było szkolnictwo rosyjskie, starał się organizować polskie szkoły i biblioteki. Ich wartością była ogólna dostępność, jak również możliwość korzystania z nich zarówno przez dorosłych, jak i dzieci. Angażował się w prowadzenie akcji budowania tożsamości narodowej w szkołach, szczególnie na wsiach, m.in. był członkiem Zarządu Towarzystwa Wpisów Szkolnych. Był prezesem Komitetu Towarzystwa Popierania Pracy Społecznej i Polskiego Komitetu Pomocy Sanitarnej. Jako kurator w Instytucie Oftalmicznym w Warszawie prowadzącym badania z dziedziny okulistyki, zabiegał o umożliwienie bezpłatnego leczenia dla najuboższych.

W okresie II RP był senatorem oraz prezesem Naczelnej Rady Organizacji Ziemiańskich. Opublikował wówczas *W obronie religijnego wychowania młodzieży* (1938). Podczas przewrotu majowego w 1926 r. pełnił rolę mediatora. W czasie II wojny światowej odegrał istotną rolę w tworzeniu polskiego państwa podziemnego. W 1942 r. został aresztowany przez Gestapo i osadzony na Pawiaku. Zmarł w Małej Wsi, został pochowany w Belsku Dużym.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, TRS w Warszawie, sygn. 1/15, 2/26, 4/133, 10/83; AGAD, Varia Oddziału II, sygn. 46; ANK, NKN, sygn. 938; J. Pajewski, *Lubomirski Zdzisław (1865–1943)*, PSB, t. XVIII, Wrocław 1973; *Lubomirski Zdzisław (1865–1943)*, [w:] *Wychowankowie UJ – ofiary II wojny światowej [1939–1945]*, Biogramy, t. 1, red. J. Pietruszy, A. Wyszynska, Kraków 1996; T. Krzemiński, *Działalność polityczna księcia Zdzisława Lubomirskiego w okresie istnienia Rady Regencyjnej w świetle źródeł pamiętnikarskich*, „CN” 2003, nr 14; L. Królikowski, *Na ścieżkach władzy*, „KW” 2015, nr 7/8; D. Płygawko, *Polska działalność pomocowa podczas I wojny światowej*, [w:] *Jak Polacy przeżywali wojny światowe?*, red. T. Schramm, P. Skubisz, Szczecin 2016; A. Sołtan, *Warszawy droga do niepodległości 1915–1918: narodziny samorządu*, „Stolica” 2018, nr 3; M. Jastrzębska, *Książę Regent: opowieść o Zdzisławie Lubomirskim*, Łomianki 2018; *Zdzisław Lubomirski, Posłowie i senatorowie II Rzeczypospolitej – ofiary II wojny światowej*, red. B. Popławski, Warszawa 2019.

Bibliografia podmiotowa:

W stowudziestopiątą rocznicę ogłoszenia Konstytucji 3 maja. Przemówienie prezydenta miasta stołecznego Warszawy księcia Zdzisława Lubomirskiego, Warszawa 1916.

E. Barnaś-Baran

Lutosławski Kazimierz (1880–1924), ksiądz rzymskokatolicki, publicysta, polityk, ideolog skautingu i harcerstwa polskiego.

Urodził się w Drozdowie w rodzinie ziemiańskiej. Był synem Franciszka i Pauliny ze Szczygielskich. Po ukończeniu szkoły średniej w Rydze rozpoczął w 1898 r. studia medyczne na Uniwersytecie Zuryskim, które ukończył w 1903 r. Następnie praktykował w szpitalach warszawskich i w Wielkiej Brytanii, uczęszczał do Szkoły Nauk Politycznych w Warszawie i studiował fizykę w Londynie. Opracował podręcznik do nauki języka angielskiego. Od 1903 r. należał do czołowych działaczy LN i ruchu narodowo-demokratycznego. W trakcie studiów w Szwajcarii działał w Związku Młodzieży Polskiej „Zet” i Organizacji Młodzieży Narodowej oraz przewodził miejscowemu gniazdu Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”, propagując idee samokształceniowe i narodowo-niepodległościowe. Podczas pobytu w Londynie zapoznał się z koncepcją ruchu skautowego, stając się później jednym z jego prekursorów wśród młodzieży polskiej.

Był jednym z inicjatorów zarejestrowanego we wrześniu 1907 r. Towarzystwa Miłośników Wychowania. W tym samym roku w Starej Wsi k. Nowomińska współorganizował elitarną szkołę, opartą na angielskich wzorcach, funkcjonującą pod nazwą Czteroletnie Ognisko Wychowawcze Wiejskie. Do szkolnego programu nauczania wprowadził elementy zaczerpnięte z pracy skautowej. W 1911 r. założył w Kosowie specjalną wakacyjną drużynę dla dzieci miejscowych kuracjuszy, a w rodzinnym Drozdowie kolejne dwie drużyny skautowe. W 1912 r., po studiach filozoficznych i teologicznych w seminarium we Fryburgu, otrzymał święcenia kapłańskie. W tym samym roku został członkiem Naczelnej Komendy Skautowej. Jako prefekt szkół warszawskich wciąż angażował się w rozwój polskiego skautingu w roli instruktora i kapelana skautowego. Jeszcze w 1911 r. w jednym z numerów lwowskiego „Skauta” ogłoszono konkurs na polską odznakę skautową. Dwa lata później do użytku weszła odznaka zaprojektowana właśnie przez Lutosławskiego. Był członkiem Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

W czasie I wojny światowej, ewakuowany na wschód w głąb Rosji, otworzył w Moskwie polską szkołę średnią. Później został kapelanem Brygady Strzelców Polskich, członkiem Rady Polskiej Zjednoczenia Międzypartyjnego w Moskwie, współpracownikiem „Gazety Polskiej” i „Sprawy Polskiej” oraz redaktorem pism „Polak-katolik” i „Wygnaniec”. W przededniu zakończenia wojny i odzyskania przez Polskę niepodległości wziął udział w pracach nad projektem statutu zjednoczonego ZHP oraz tekstów Prawa i Przyrzeczenia harcerskiego. Stały się one podstawą ideową organizacji na konferencji w listopadzie 1918 r., podczas której nastąpiło połączenie harcerstwa polskiego Królestwa Kongresowego, zaboru pruskiego, Małopolski, Rusi, Litwy i Rosji oraz utworzenie jednolitego ZHP.

W okresie II RP działał w ZLN, był posłem do SU i Sejmu I kadencji, współpracował z „Gazetą Warszawską” i „Myślą Narodową”, redagował też pismo „Sprawa”. Uważany był za jednego z głównych mentorów i ideologów ZHP. Zmarł w Drozdowie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, AZHP, sygn. 1.2/35; Fundacja Archiwum Helveto-Polonicum [Fryburg w Szwajcarii], Spuścizna Kazimierza Lutosławskiego [1911–1913], sygn. 716/2/16; W. Błazejewski, *Z dziejów harcerstwa*, Warszawa 1985; E. Sikorski, *Szkice z dziejów harcerstwa polskiego w latach 1911–1939*, Warszawa 1989; H.F. Karwowski, *Ks. Prałat dr Kazimierz Lutosławski, twórca krzyża harcerskiego*, Łomża 1997; M. Mucha, *Działalność harcerska ks. Kazimierza Lutosławskiego w latach 1911–1924*, Warszawa 1998; T. Szymański, *Ksiądz Kazimierz Lutosławski. Biografia kapłana, wychowawcy i polityka*, Drozdowo 2017.

Bibliografia podmiotowa:

Polskie Ogniska Wychowawcze Wiejskie. Zasady i środki. Program pierwszego Polskiego Ogniska Wychowawczego Wiejskiego dla chłopców, Wilno 1906 [współautorzy W. Czartoryski, J. Gralewski]; *Nowe zasady pedagogiczne w wychowaniu domowym: odczyt wygłoszony w Związku Naukowo-Literackim we Lwowie d. 8 listopada 1906 r.*, Lwów 1906; *Polskie ogniska wychowawcze wiejskie: odczyt wygłoszony w Sekcji Wychowawczej Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego dnia 6-go grudnia 1906 r.*, Lwów 1907; *Rola „Polskich ognisk wychowawczych wiejskich” w ogólnym systemie szkolnictwa narodowego: referat, odczytany w Kole Lwowskiem Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych d. 9 listopada 1906 r.*, Lwów 1907; *Czym jest skauting polski? Gawęda obozowa*, Warszawa 1913; *Skauting jako system wychowania moralnego*, Warszawa 1913; *Młodzież a polityka*, Warszawa 1915; *Letniska młodzieży szkolnej: podręcznik dla kierowników*, z. 1, Warszawa 1915; *Czuwaj! 6 gawęd obozowych o typie skautowym*, Kijów 1917.

P. Waingertner

Ł

Łagowski Florian (1843–1909), historyk literatury, nauczyciel, publicysta. Pseud. Bolesław Marycki.

Urodził się w Proszowicach, był synem Antoniego i Józefy z Kwiecińskich. Ukończył gimnazjum w Kielcach, już wówczas utrzymywał się sam dzięki korepetycjom. Do 1870 r. studiował na UW, gdzie zdobył tytuł kandydata nauk filologiczno-historycznych. W l. 1870–1876 podjął pracę nauczyciela języka polskiego i literatury w prywatnych szkołach. Pracował m.in. w tajnej warszawskiej szkole dla dziewcząt Jadwigi Papi (zob.), gdzie uczył literatury polskiej. W 1874 r. otworzył w Koninie 4-klasową, prywatną szkołę męską, w której był kierownikiem do 1878 r. W szkole funkcjonowała również klasa przygotowawcza, a uczniowie mieli do dyspozycji pensjonat. Powstanie szkoły było finansowane ze środków okolicznej społeczności. Tego rodzaju rozwiązanie oraz inicjatywę szczególnie chwalono, o czym pisał Bolesław Prus (zob.) w swym felietonie z 1874 r.

Poócz działalności oświatowej Łagowski był także bardzo aktywny na polu publicystycznym, o czym może świadczyć szereg opublikowanych przez niego artykułów oraz prac, głównie z zakresu historii literatury, filologii polskiej oraz historii i teorii pedagogiki. Publikował w „Ateneum”, „Bibliotece Warszawskiej”, „Bluszczu”, „Kurierze Warszawskim”, „Kłosach”, „Niwie”, „Tygodniku Ilustrowanym”. W swoich tekstach poruszał nie tylko tematy związane z literaturą, jej historią i dydaktyką, lecz także problemy społeczne. Pisał chociażby o problemie czytelnictwa w Polsce w artykule *Czytanie domowe młodzieży* z 1898 r. Należał do redakcji „Przeglądu Pedagogicznego”.

Do Warszawy powrócił w 1878 r. i otworzył własną szkołę. Była to początkowo 4-klasowa szkoła filologiczna, którą w 1898 r. zmienił na 6-klasową realną; kierował nią do 1903 r., gdy z powodów finansowych był zmuszony zamknąć placówkę. Nie zrezygnował jednak z pracy w szkolnictwie i do 1909 r. uczył w prowincjonalnych szkołach prywatnych. Był także zaangażowany w działalność popularyzatorską. Od 1902 do 1908 r. publikował serię *Historia literatury polskiej w zarysie*. Były to niewielkie książki o przystępnej treści. W serii ukazało się osiem tomów, ostatniego – dziewiątego – nie zdążył napisać. Od 1901 r. współpracował z wydawnictwem Michała Arcta, z którym współtworzył *Słownik ilustrowany języka polskiego* (1916). Opublikował wiele artykułów o tematyce pedagogiczno-dydaktycznej. Szczególnie interesowała go dydaktyka języka polskiego. Jako jedna z nielicznych w kraju osób zwracał uwagę, jak istotne jest nauczanie teorii literatury w szkole. Był przekonany o skuteczności nauki obrazowej, obrazowego przedstawiania liter, tak jak robi się to we współczesnych elementarzach. Zarówno w swojej pracy dydaktycznej, jak i w opracowywanych dla nauczycieli pomocach dydaktycznych pamiętał o trudnej sytuacji polskich dzieci i młodzieży pod zaborami. Uważał też, że nauki nie można w nienaturalny sposób przyspieszać i należy dołożyć wszelkich starań, by podążać za naturalnym rytmem ucznia. W swoich materiałach dydaktycznych popularyzował edukację patriotyczną. Jego ostatnim miejscem pracy była prywatna szkoła Włodarskiego w Piotrkowie. Zmarł w Piotrkowie.

Bibliografia przedmiotowa:

A. Szcówna, *Florian Łagowski „NT”* 1909, nr 1; W. Osterloff, *Jeden z tych, którzy odeszli. Wspomnienie o śp. F. Ł.*, „WDS” 1909, z. 2; B. Prus, *Kroniki*, oprac. Z. Szweykowski, Warszawa 1969; S. Konarski, *Łagowski Florian (1843–1909)*, PSB, t. XVIII, Wrocław 1973; R. Kutry, *Problematyka oświaty na łamach „Niwy” 1872–1905*, [w:] *Czasopiśmiennictwo XIX i początków XX wieku jako źródło do historii edukacji*, red. I. Michalska, G. Michalski, Łódź 2010; D. Dworakowska, *W kręgu problemów edukacji i dydaktyki polonistycznej na łamach czasopisma „Nowe Tory”. Między tradycją a współczesnością*, Łódź 2015.

Bibliografia podmiotowa:

Jan Kochanowski i jego dzieła, Warszawa 1901; Kazimierz Brodziński, Warszawa 1901; Ignacy Krasicki i jego dzieła: w stuletnią rocznicę, Warszawa 1902; *Z metodyki języka polskiego*, Warszawa 1902; *Historia literatury polskiej w zarysie*, cz. 1: *O literaturze polskiej do wieku XVI*, cz. 2: *Wiek XVI*, Warszawa 1902; *Historia literatury polskiej w zarysie*, cz. 3: *O literaturze polskiej w I połowie XVII wieku*, Warszawa 1903; *Historia literatury polskiej w zarysie*, cz. 4: *Literatura 2-iej połowy XVII wieku*, cz. 5: *Wiek XVIII i XIX do Mickiewicza*, Warszawa 1904; *Wypisy polskie na kl. IV-tą szkół średnich*, wyd. 2, Warszawa 1906; *Historia literatury polskiej w zarysie*, cz. 6: *Od Mickiewicza do roku 1850*, Warszawa 1907; *Historia literatury polskiej w zarysie*, cz. 7: *Epoka mickiewiczowska (cd.)*. *Powieść i proza naukowa do r. 1863*, Warszawa 1908.

Z. Hałęza

Łazarowicz Kazimierz (1859–1914), urzędnik, działacz polityczny, wydawca.

Urodził się w Polanówce w gub. lubelskiej. Ukończył gimnazjum realne w Warszawie. Pracował początkowo jako nauczyciel prywatny w Lubelskiem, a od 1883 r. w Towarzystwie Kredytowym m. Warszawy na stanowisku buchaltera, następnie kierownika Wydziału Kontroli. Około 1893 r. wstąpił do LN. Wszedł w skład Koła Głównego Towarzystwa Oświaty Narodowej, będąc jego faktycznym kierownikiem w l. 1899–1906. Koordynował działania oświatowe i akcję samokształceniową w gub. płockiej. Zaangażował się zwłaszcza w propagowanie idei oświaty ludowej – organizował zjazdy nauczycieli i gromadził biblioteczki wysyłane na prowincję. Równocześnie współpracował z Bezpłatnymi Czytelniami WTD i sam kierował jedną z czytelni na warszawskiej Pradze. Organizował też przemysł i kolportaż wydawnictw LN w Królestwie Polskim. Za działalność patriotyczną został w 1901 r. aresztowany przez carską policję i zesłany rok później w głąb Rosji. Po powrocie z zesłania do Warszawy w 1905 r. został doradcą Związku Unarodowienia Szkół i zaangażował się w działalność Polskiej Macierzy Szkolnej. W l. 1906–1912 był wydawcą warszawskiego pisma codziennego „Naród”, związanego z LN, adresowanego przede wszystkim do ludności wiejskiej. Zmarł w Krakowie.

Bibliografia przedmiotowa:

S.J. Brzeziński, *Polski Związek Ludowy*, Warszawa 1957; S. Kozicki, *Historia Ligi Narodowej. Okres 1887–1907*, Londyn 1964; A. Lubczyńska, „Naród. Dodatek Ilustrowany” (1906–1907) i jego wkład w upowszechnianie wiedzy wśród ludu w Królestwie Polskim, „SM” 1970, nr 3; H. Kiepuska, *Łazarowicz Kazimierz (1859–1914)*, PSB, t. XVIII, Wrocław 1973; T. Wolsza, *Towarzystwo Oświaty Narodowej (1899–1905)*, „KH” 1987, nr 2.

P. Waingertner

Łączkowska Zadora Felicja (1859–1932), nauczycielka, działaczka społeczna, publicystka.

Była córką Żeliszawa, dzierżawcy wsi Przedzeń (gm. Kamień), później folwarku Krzętle k. Wielunia, i Józefy z Białobrzeskich, córki rejenta kancelarii ziemiańskiej w Kaliszu. Wychowaniem Felicji zajmowali się dziadkowie: Józef Karol i Felicja Białobrzescy z Kalisza, którzy posłali ją na tajne komplety Bronisławy Dębnickiej z wykładowym językiem polskim, przeznaczone dla dziewcząt z zamożniejszych sfer. W 1873 r. rozpoczęła naukę na warszawskiej pensji Emilii i Józefy Krajewskich, gdzie została przyjęta do czwartej – ostatniej klasy. Poznała tam tajniki konspiracyjnych metod nauczania, wykorzystała to później w swojej pracy pedagogicznej. Po ukończeniu pensji oraz wyższych kursów pedagogicznych uczęszczała na kursy buchalteryjne w Zakładzie Rzemieślniczo-Rękodzielniczym Edwarda Łojki w Warszawie.

W 1878 r. wróciła do Kalisza. W gimnazjum klasycznym (obecnie I LO im. Adama Asnyka) zdała egzamin państwowy, uzyskując kwalifikacje nauczycielki języka polskiego. Od 1885 r. rozpoczęła pracę w tajnych kaliskich pensjach żeńskich, wykładała na kompletach Bronisławy Dębnickiej i w 6-klasowej pensji Ludwika Wojciechowskiej. Po kilku latach założyła własną nielegalną pensję, którą prowadziła w l. 1890–1914, początkowo na poziomie klas niższych; zmiana programu od 1905 r. umożliwiała dziewczętom naukę na Wyższych Kursach dla Kobiet im. Adriana Baranieckiego i Kursach Pedagogicznych dla Kobiet pod kierunkiem Jana Miłkowskiego w Warszawie.

W okresie I wojny światowej trafiła do Rosji (Psków, Petersburg, Moskwa), w szkołach założonych przez Polski Komitet Pomocy Ofiarom Wojny uczyła języka polskiego. W Moskwie działała m.in. jako wizytatorka polskich szkółek. Po powrocie do Kalisza w grudniu 1918 r. rozpoczęła pracę w prywatnym gimnazjum Haliny Radolińskiej, gdzie uczyła języka polskiego, udzielała też lekcji prywatnych.

Angażowała się także w działania o charakterze oświatowym. 4 listopada 1892 r. zainicjowała spotkania kobiet z kręgu kaliskiej inteligencji, którym przez długie lata przewodniczyła. Ich celem było wzajemne kształcenie, wspólne odczytywanie zakazanych książek, opracowywanie referatów dotyczących różnych zagadnień. Zebrania poświęcone były najpierw tematyce literackiej, później także kulturalnej i społecznej. Od dnia, w którym odbywały się zebrania, przyjęła się nazwa „piątki literackie” („piątek”). Nauczycielki z „piątku” organizowały też wieczory dyskusyjne dla nauczycieli i rodziców. Poza samokształceniem uczestniczki „piątków” przeznaczały swoje składki na powrót amnestionowanych zesłańców z Syberii, wiele z pań należało do tajnej organizacji elementarnego nauczania obejmującego siecią całe miasto. Urządzały różne obchody, przedstawienia i nabożeństwa narodowe, deklarowały udział w organizacjach społeczno-oświatowych. W 1907 r. Łączkowska wraz z przedstawicielkami kaliskich instytucji wzięła udział w pierwszym Zjeździe Kobiet Polskich w Warszawie, zorganizowanym z okazji jubileuszu 40-lecia pracy literackiej Elizy Orzeszkowej (zob.). Była delegatką Kaliskiego Koła Kobiet Pracujących Umysłowo założonego w 1907 r.

Działalność „piątków” przerwały w 1912 r. sprawy rodzinne, Łączkowska wznowiła je w 1924 r., po jej śmierci przybrały charakter zebrań towarzyskich. Na jednym z piątkowych zebrań w 1900 r. poddała myśl utworzenia biblioteki służącej zarówno inteligencji, jak i ogółowi mieszkańców. W związku z brakiem zezwolenia na otwarcie biblioteki, dzięki ofiarowanemu przez nią księgozbiorowi, w 1900 r. rozpoczęła działalność prywatna wypożyczalnia

Wiktorii Lewandowiczówny. Placówka, mimo trudności, przetrwała do 1907 r., uzyskano wówczas pozwolenie na założenie publicznej czytelnicy i biblioteki przy Polskiej Macierzy Szkolnej. Likwidacja Macierzy postawiła bibliotekę w trudnej sytuacji. Przed zamknięciem uchroniło ją powołanie Towarzystwa Biblioteki Publicznej im. Adama Mickiewicza, które przejęło opiekę nad księgozbiorem. Łączkowska była współzałożycielką tego Towarzystwa i członkinią jego zarządu. Biblioteka otwarta została 10 marca 1907 r. Po zakończeniu wojny, w 1918 r. przystąpiła do uporządkowania biblioteki – część jej zbiorów ocalała przed grabieżą Halina Kożuchowska (zob.) i Melania Brokmanowa (zob.). Po wybuchu II wojny światowej zbiory uległy całkowitemu zniszczeniu.

W 1909 r. Łączkowska włączyła się w organizowaną z inicjatywy Stowarzyszenia Narodowego Kobiet Polskich Wystawę Pracy Kobiet; weszła w skład jej komitetu. Podjęła się przygotowania działu szkolnictwa elementarnego Kalisza, stawiając warunek, by część dochodu z wystawy przeznaczyć na muzeum szkolne, co udało się przede wszystkim dzięki zaangażowaniu H. Kożuchowskiej. Łączkowska działała w kilku kaliskich organizacjach. Wchodziła w skład założonego 8 września 1906 r. Zarządu Koła Polskiej Macierzy Szkolnej; opiekowała się szkołkami. Po zamknięciu kaliskiego Koła Macierzy pracowała w Kole Wpisów Szkolnych. W 1909 r. znalazła się gronie założycieli Towarzystwa Oświatowego w Kaliszu; na zebraniu organizacyjnym 25 maja, połączonym z wyborami władz, została członkinią zarządu, w 1910 r. była skarbniczką; w zarządzie działała do wybuchu I wojny światowej. Ponownie została członkinią Polskiej Macierzy Szkolnej po wznowieniu jej działalności w czerwcu 1916 r. W KTD w l. 1907–1910 należała do zarządów instytucji pozostających pod jego opieką (schroniskoienne św. Antoniego dla małych dzieci, sekcja rozdawnictwa odzieży biednym), a w l. 1907–1910 była opiekunką okręgu 2. KTD obejmującego dzielnice: Nowy Świat, Czaszki i Wydory. Razem z wieloma uczestniczkami „piątków” działała w Oddziale Kaliskim Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, zarejestrowanym w 1908 r.

Na łamach miejscowej prasy Łączkowska ogłosiła wiele tekstów (wspomnienia, artykuły dotyczące wychowania, biblioteki, przekłady z angielskiego i niemieckiego). W „Gazecie Kaliskiej” publikowała artykuły na temat dziecka i jego wychowania, wskazywała, że doświadczenia europejskich stowarzyszeń spożywczych warto wykorzystać również w Kaliszu. Zachęcała też młodzież do zbierania eksponatów dla Muzeum pomocy szkolnych. Zmarła w Kaliszu.

Bibliografia przedmiotowa:

AP Kalisz, ZDU, sygn. 1312; A. Wende, *Łączkowska Felicja, SPKP*, Warszawa–Łódź 1972; S.Z. Gołębiowski, *Łączkowska Maria Felicja (1859–1932)*, PSB, t. XVIII, Wrocław 1973; E. Andrysiak, *Łączkowska Zadora Felicja, SBWPWZK*, t. 1, Kalisz 1998; E. Andrysiak, *Felicja Łączkowska (1860–1932) – twórczyni biblioteki publicznej i działaczka społeczna*, „AULFLib” 2002, nr 11; E. Andrysiak, H. Karolewska, *Kaliskie „piątki literackie” jako przejaw ruchu emancypacyjnego kobiet (koniec XIX – początek XX wieku)*, [w:] *Obywatelki na obcasach. Kobiety w życiu publicznym (XIX–XX w.)*, t. 2, red. U. Kozłowska, T. Sikorski, A. Wątor, Radzymin–Warszawa 2016; E. Andrysiak, H. Karolewska, *Felicja Łączkowska (1859–1932). Nauczycielka i działaczka społeczna*, Kalisz 2018; A. Tabaka, *Felicja Łączkowska i Piątki Literackie*, [w:] A. Tabaka, *Wszystko dla pań. Alternatywny przewodnik po Kaliszu*, Kalisz 2018.

Bibliografia podmiotowa:

Stowarzyszenie udziałowe i spożywcze, „GK” 1902, nr 11, 18, 25; *Stulecie dziecka*, „GK” 1904, nr 339, 341; *Mikołaj Rej jako pedagog*, „GK” 1905, nr 179; *Dusza dziecka: (z psychologii dziecka): odczyt*, „GK” 1907, nr 156, 157, 158; *Co to jest gimnastyka rytmiczna*, „GK” 1910, nr 114; *Kwestia na czasie*, „GK” 1910, nr 204; *Kącik językowy*, „GK” 1911, nr 48; *Wakacje a praca społeczna*, „GK” 1911, nr 14.

E. Andrysiak

Łopaciński Hieronim (1860–1906), językoznawca, etnograf, historyk, bibliofil. Pseud. Rafał Lubicz, R.L., rl.

Urodził się w Ośnie Górnym na Kujawach w rodzinie Łopacińskich-Lubiczów z Łopacina. Był synem Ludwika, urzędnika sądowego oraz sekretarza więzienia, i Marii z Krusiewiczów. Uczył się najpierw w szkole powszechnej w Brześciu Kujawskim, następnie w Męskim Gimnazjum Klasycznym w Kaliszu, które ukończył ze srebrnym medalem w 1879 r., potem wstąpił na Wydział Historyczno-Filologiczny UW, gdzie studiował filologię i w 1883 r. uzyskał stopień kandydata nauk.

W 1883 r. został nauczycielem nadetatowym łaciny i greki w III Gimnazjum w Warszawie. Od 1884 r. uczył filologii i historii w gimnazjum w Lublinie. W tym roku ogłosił drukiem w „Bibliotece Warszawskiej” recenzję pracy prof. Antoniego Juliana Mierzyńskiego (przekład z objaśnieniami *Żywotów znakomitych mężów* Korneliusza Neposa). W gimnazjum lubelskim przez pewien czas stosował metodę analizy języków starożytnych forsowaną przez dyrektora Mikołaja Siengalewicza. Łopaciński był nauczycielem surowym, wymagał od uczniów pamięciowego opanowania słówek łacińskich i greckich oraz wyjątków gramatycznych. Był lojalny wobec władz, wymagał od młodzieży skrupulatnego wykonywania zarządzeń, nawet gdy dotyczyły spraw politycznych. W 1886 r. na zlecenie dyrektora gimnazjum oraz władz carskich rozpoczął prace nad zbieraniem materiałów językoznawczych i etnograficznych do rozprawy mającej wykazać rosyjskość Lublina i okolic. W czasie badań doszedł do wręcz przeciwnych wniosków, co sprawiło, że przełożeni zakazali mu dalszych badań w tym kierunku. On jednak, posługując się pseudonimem, zaczął publikować wyniki swoich badań w wielu pismach, także zakordonowych. Po wykryciu autorstwa władze coraz natarczywiej, poczynawszy od 1893 r., domagały się zakończenia jego działalności pisarskiej, lecz znajomość z cenionym w Petersburgu Aleksandrem Brücknerem oraz z Adamem Antonim Kryńskim, Janem Łosiem i Janem Aleksandrem Karłowiczem uchroniła go przed bardziej dotkliwymi konsekwencjami. Z czasem pozwolono mu w lubelskim gimnazjum nauczać też języka polskiego, niemieckiego, historii i geografii. Za swoją pracę nauczycielską otrzymał Order Św. Stanisława i Order Św. Anny.

W 1897 r. został przyjęty w poczet członków Towarzystwa Starożytności „Prussia” w Królewcu – stało się to dzięki jego badaniom nad gwarą mazurską w Prusach Wschodnich. Ogólnie mówiąc, „poważne stanowisko, jakie zajął [...] w polskim świecie naukowym zawdzięczał głównie pionierskim badaniom z dziedziny językoznawstwa i ludoznawstwa. W tym zakresie doszedł do znacznych osiągnięć, mimo, że pracował poza środowiskiem uniwersyteckim”. Oprócz gwary Mazurów badał również gwary, zabytki kultury ludowej i dziejów narodowych w Białostockiem, na Podlasiu, Śląsku Cieszyńskim, Kaszubach

i w Wielkopolsce. Interesował się też Serbami Łużyckimi, w 1904 r. zorganizował w Lublinie zbiórkę pieniędzy z okazji otwarcia ich domu w Budziszynie.

W 1898 r. został współpracownikiem Komisji Językowej AU w Krakowie, a w 1900 r. otrzymał godność członka korespondenta AU. W 1901 r. uzyskał rangę radcy kolegiálnego. W 1905 r. nie przyjął propozycji objęcia etatu lektora języka polskiego wywalczonego w UW przez Teodora Wierzbickiego. Nie zgodził się również zostać dyrektorem nowo powstającego gimnazjum Polskiej Macierzy Szkolnej w Warszawie. Nie chciał porzucać Lublina, zgromadzonego tam bogatego księgozbioru i pracy naukowej. W mieście tym chciał założyć Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Był przeciwnikiem strajku szkolnego 1905 r. W 1903 r. zaczął nauczać języka polskiego w prywatnej szkole handlowej. Po 1905 r. nie przeniósł się jednak na stałe do szkoły polskiej. W 1906 r. wziął udział w Zjeździe Rejowskim w Krakowie, gdzie uczestniczył w komisji ortograficznej.

Swoje rozprawy publikował po polsku, czasami tylko po rosyjsku, w licznych pracach zbiorowych i wielu czasopismach: „Pracach Filologicznych”, „Encyklopedii Kościelnej”, „Przeglądzie Historycznym”, „Wiśle”, „Sprawozdaniach Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce Akademii Umiejętności w Krakowie”, „Kaliszaninie”, „Gazecie Radomskiej”, „Kalendarzu Lubelskim”, „Kłosach”, „Wędrowcu”, „Tygodniku Ilustrowanym”, „Ateneum”. Większość prac to cenne przyczynki cytowane do dzisiaj. Podczas licznych podróży miał okazję prowadzić kwerendy w zbiorach najważniejszych krajowych archiwów i bibliotek, a także poznać materiały znajdujące się w zbiorach prywatnych i klasztornych. Tego typu aktywności podejmował też za granicą. Zajmował się gwarą, literaturą i wiedzą ludową, budownictwem i przemysłem artystycznym, zwracał uwagę na muzealnictwo etnograficzne, dzieje badań etnograficznych. Interesował się również leksykografią, rozszerzył znacznie wiedzę o słownikach i gramatykach staropolskich, wypisywał z rękopisów polskich i łacińskich glosy. Odkrywał zabytki dawnej mowy i piśmiennictwa polskiego. Najważniejszym jego znaleziskiem był dramat z pierwszej połowy XVI w. *Sąd Parysa królewicza trojańskiego 1542. Najdawniejsza gra polska drukowana*. Ogłosił także liczne rozprawy z historii ogólnopolskiej, a zwłaszcza z regionu lubelskiego. Zmarł w Lublinie.

Bibliografia przedmiotowa:

M. Biernacki, *Wspomnienie o Hieronimie Łopacińskim*, „ZKŻSz” 1946, nr 4; S. Fita, *Hieronim Łopaciński i jego biblioteka*, „TK” 1956, nr 15; J. Starnawski, *Korespondencja językoznawcza Adama Antoniego Kryńskiego z Hieronimem Łopacińskim*, „RHFP” 1962, z. 1; J. Starnawski, *Dwa listy Władysława Nehringa do Hieronima Łopacińskiego*, „SKHS” 1966, R. 21; J. Starnawski, *Czterdzieści listów Aleksandra Brücknera do Hieronima Łopacińskiego*, cz. I. *Listy 1–21*, „SO” 1967, t. 26; 1971, t. 28/29; R. Bender, *Łopaciński Hieronim Rafał (1860–1906)*, PSB, t. XVIII, Wrocław 1973; BUP, cz. I, z. 2, Wrocław 1984.

Bibliografia podmiotowa:

Dawne podziały administracyjne dzisiejszej guberni lubelskiej, „Wiśła” 1902, t. 16; *Przez wiska ludowe w parafii krzczonowskiej pow. Lubelskim*, „Wiśła” 1903, t. 17; *Ślady powodzi u nas w historii, archeologii, języku, przysłowiach, podaniach, piśmiennictwie i sztuce*, Warszawa 1904; *Z czasów wojen kozackich*, „PH” 1909, t. 9; *Fabryki ceramiczne w Tomaszowie i Lubartowie dziś nie istniejące*, „SKBHSPAUK” 1912, t. 8.

Łypacewicz Wacław (1871–1951), adwokat, działacz społeczny i niepodległościowy.

Urodził się w Idzikowicach w pow. płońskim w rodzinie pochodzenia ziemiańskiego, jego rodzicami byli Wojciech, nauczyciel, i Waleria z Zelechowiczów. W 1892 r. ukończył prawo na UW, następnie podjął dwuletnie studia ekonomiczne w Rzymie, które zakończył w 1894 r. W Rzymie był korepetytorem syna malarza Henryka Siemiradzkiego. W l. 1894–1897 uczęszczał do Szkoły Nauk Politycznych w Paryżu. Od czasów szkolnych angażował się w działalność oświatową. Podczas nauki w gimnazjum organizował tajne kółka samokształceniowe, w okresie studiów prawniczych wygłaszał wykłady dla robotników. Za swoją działalność był prześladowany przez władze carskie, aresztowany, przebywał w więzieniu; skazany w 1903 r., dwa lata spędził na wygnaniu w Rosji. Po powrocie do Królestwa w 1905 r. kontynuował działalność społeczno-oświatową, którą łączył z prowadzeniem własnej kancelarii adwokackiej. Działal na rzecz wprowadzenia języka polskiego do sądownictwa Kongresówki. W 1907 r. uczestniczył w założeniu Polskiego Zjednoczenia Postępowców. W l. 1908–1915 był współredaktorem i współwydawcą „Prawdy”, publikował na jej łamach liczne artykuły, m.in. dotyczące kwestii samorządowych. Współpracował również z „Przeglądem Porannym”, „Kurierem Porannym”, „Gazetą Sądową Warszawską”, „Sprawami Narodowościowymi”.

Był członkiem rzeczywistym Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego. Należał do Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Współtworzył Towarzystwo Kultury Polskiej, m.in. kierując w nim sekcją szkolną i będąc członkiem zarządu. Wspierał działalność ruchu zaraniarskiego oraz TKR. Należał do grona członków Towarzystwa Kursów Naukowych. Wygłaszał odczyty na posiedzeniach PSRK. Od 1916 r. był radnym m.st. Warszawy, pracował w Wydziale Oświaty i Kultury. Był wiceprezesem Rady Szkolnej m.st. Warszawy, wiceprezesem Komisji Głównej Powszechnego Nauczania i Komisji Rozszerzenia Sieci Szkolnej w Warszawie. Pełnił funkcję prezesa Klubu Reformy Gospodarki Miejskiej. Podczas I wojny światowej działał w ruchu niepodległościowym i na rzecz reform społecznych.

Po 1918 r. kontynuował działalność społeczno-oświatową, był członkiem PSL, posłem na Sejm wybieranym do sejmowych komisji (m.in. oświaty). Wspierał działalność związku Młodzieży Wiejskiej RP. Był autorem publikacji z zakresu prawa, ekonomii i stosunków międzynarodowych. Upowszechniał wiedzę w formie odczytów i referatów; podczas Zjazdu Związku Miast Polskich we Lwowie w 1922 r. przedstawił referat *Zagadnienia szkolno-oświatowe w miastach*. Sympatyzował z ruchem pacyfistycznym, działał w licznych organizacjach na rzecz praw człowieka oraz mniejszości narodowych. Wygłaszał referaty na międzynarodowych konferencjach. Po II wojnie światowej otrzymał rentę specjalną za usługi dla ruchu demokratycznego. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, TRS w Warszawie, sygn. 10/83; AAN, WWP – zbiór akt, sygn. 3; APW, WGUDs, sygn. 172; AZHRL, S. Osiecki, Wspomnienia o „Zaraniu” i likwidacji PZL, sygn. P-181A; *Czy wiesz*, Warszawa 1938; J. Bemówna, *Towarzystwo Kultury Polskiej*, [w:] *Nasza walka*, t. 2, Warszawa 1934; M. Malinowski, *Chłopski ruch zaraniarski w b. Kongresówce przed pierwszą wojną światową*, Warszawa 1948; H. Kiepuska, *Inteligencja zawodowa Warszawy 1905–1907*, Warszawa 1967; Z. Landau, *Łypacewicz Wacław (1871–1951)*, PSB, t. XVIII, Wrocław 1973; *Łypacewicz Wacław*, SBDRL, Warszawa 1989; J. Hampel, *Łypacewicz Wacław, Kbk II RP*, Warszawa 1994; *Łypacewicz Wacław, PiS RP*, t. 3, Warszawa 2005.

M

Maciejewski Czesław (1881–1976), nauczyciel, działacz społeczny. Pseud. Czechowicz.

Urodził się w Ciążeniu. Był synem Mateusza, powstańca styczniowego, i Aleksandry z Bogusławskich. Po ukończeniu szkoły elementarnej uczył się w Seminarium Nauczycielskim w Łęczycy. Naukę w nim zakończył w 1900 r. i otrzymał posadę nauczyciela we wsi Kowalewo. Wcześniej szkoła przez trzy lata była zamknięta. Dzięki przydzieleniu do niej Maciejewskiego została uruchomiona ponownie; zgłosiło się ponad 200 dzieci, choć można było przyjąć tylko 60. Po lekcjach uczył dzieci gry na instrumentach, szczególnie pieśni patriotycznych. Utworzył kapelę, która od 1903 r. dawała koncerty w szkole i przyczyniła się do ograniczenia nałogów wśród młodzieży, takich jak hazard i alkohol.

W 1905 r. wziął udział w kursie pszczelarskim w Warszawie. Szkolenie to miało znacznie szerszy program – było zachętą do prowadzenia działań społecznych i gospodarczych. W 1905 r. założył pierwsze kółko rolnicze, które występowało pod nazwą „Spółki Rolniczo-Handlowej” w Kowalewie. Kierował strajkiem szkolnym w 1905 r. Wziął udział w zebraniu nauczycieli gub. kaliskiej w grudniu 1905 r. w Kaliszu. Przybyło na nie około 300 nauczycieli, przewodniczył mu Alfons Parczewski (zob.). Włączył się w działania grupy „Zaranie”, jej struktury zorganizował także w Kowalewie i całym pow. słupeckim. Starał się wysyłać młodzież do szkół rolniczych, szczególnie do Pszczelina i Kruszynka k. Włocławka. W 1908 r. urządził w Kowalewie zjazd absolwentów szkół rolniczych.

Był inicjatorem powołania w Kowalewie straży pożarnej. Do 1908 r. był sekretarzem Zarządu OSP, a od 1922 r. jej naczelnikiem. W 1912 r. założył we wsi mleczarnię oraz Związek Hodowców Koni. W 1916 r. stanął na czele oddziału POW, przyjmując pseudonim „Czechowicz”.

W okresie II RP pracował w Kowalewie, był również kierownikiem szkoły. Stale podnosił swoje kwalifikacje, uczestnicząc w różnych kursach i szkoleniach, np. z zakresu przedmiotów humanistycznych w Koninie. Po wybuchu II wojny światowej nadal prowadził zajęcia. W maju 1940 r. został z rodziną wysiedlony do Wrąbczyna, gdzie pracował jako robotnik rolny i prowadził tajne nauczanie. Do Kowalewa powrócił w lutym 1945 r. i rozpoczął organizowanie szkoły. Odznaczony m.in. Brązowym Krzyżem Zasługi, Krzyżem Oficerskim i Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski, Złotą Odznaką ZNP.

Bibliografia przedmiotowa:

Archiwum Szkoły Podstawowej w Cieninie Kościelnym, Teczka Akt Osobowych; Archiwum Szkoły Podstawowej w Kowalewie Opactwie, Kronika szkolna; K. Gościmski, *Czesław Maciejewski – nauczyciel i patriota*, „TL” 1985, nr 32; K. Gościmski, *Koniński zaraniarz*, „PrzK” 1985, nr 40; B. Wojciechowska, *Ku wolnej Polsce. Z dziejów słupeckiego obwodu POW*, Poznań 1997; *Zasłużeni działacze Związku Nauczycielstwa Polskiego województwa konińskiego 1905–1997*, Konin 1997; M. Jarecki, *Aby pamięć nie zginęła*, Słupca 2001; P. Góldyn, *Dzieje Ochotniczej Straży Pożarnej w Kowalewie Opactwie (1908–2008)*, Słupca 2008; P. Góldyn, *Maciejewski Czesław*, SBNNW, t. 1, Konin 2010; P. Góldyn, *Czesław Maciejewski (1881–1976) – nauczyciel, społecznik*, „PMO” 2014, t. 1.

Maciesza Aleksander (1875–1945), lekarz, działacz społeczny i narodowy.

Urodził się w Tomsku na Syberii, był synem Stefana i Karoliny z Gintowtów – zesłanych na Syberię za udział w powstaniu styczniowym. Od 1884 r. uczył się w gimnazjum tomskim. Studia medyczne ukończył w 1898 r. w Tomsku. W ich trakcie wszedł w środowisko tajnych organizacji studenckich. Praktykę zawodową zdobywał w szpitalu w osadzie Smolenskoje, w pow. bijskim w gub. tomskiej. W Płocku osiedlił się w 1901 r., rozpoczął pracę zawodową jako okulista w więzieniu i lekarz w szpitalu św. Aleksego. Podejmował aktywności społeczne, naukowe, oświatowe i kulturalne. Pracując w szpitalu jako lekarz, założył bibliotekę, prowadził wykłady dla chorych. W 1901 r. należał do Towarzystwa Opieki nad Mową Ojczyzną, którego głównym zadaniem była akcja edukacyjna – organizacja odczytów i pogadanek z zakresu historii i literatury polskiej. Od 1902 r. był członkiem LN, a w 1906 r. został wybrany posłem do Dumy.

Angażował się w organizację szkolnictwa polskiego w Płocku, kierował m.in. pracami Związku Unarodowienia Szkół. Był prezesem Oddziału Płockiego Polskiej Macierzy Szkolnej. W 1906 r. przekształcono 8-klasową Szkołę Polską Józefa Dionizego Szczepańskiego w Gimnazjum Polskiej Macierzy Szkolnej (późniejsze Gimnazjum Polskie im. Władysława Jagiełły). Przy placówce powołano Towarzystwo Szkoły Średniej w Płocku, które podjęło się wybudowania gmachu dla szkoły – w 1912 r. Maciesza należał do Zarządu Komitetu Budowy. Wsławił się też działalnością na polu edukacji pozaszkolnej. W 1907 r. wraz z Adamem Grabowskim (zob.) przyczynił się do powstania Domu Ludowego w Płocku, wspólnie prowadzili w nim akcje oświatowe. W instytucji zorganizowano bibliotekę, salę zebrań z amatorską sceną dla teatrów i chórów. W 1913 r. patronował Towarzystwu Szkoły Elementarnej w Bielsku i opracował jego ustawę.

W pracy społeczno-oświatowej zwracał szczególną uwagę na problemy zdrowia i higieny. Prowadził badania nad uczniami szkół, a jako lekarz szkolny – organizował wykłady z higieny i anatomii. Zainicjował założenie kooperatywy „Zdrowie” oraz powołanie Oddziału Płockiego Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego i TLP. Publikował w prasie fachowej oraz brał udział w zjazdach lekarzy i higienistów. W 1907 r. na X Zjeździe lekarzy i przyrodników wygłosił referat: *Polskie podręczniki szkolne z punktu widzenia higieny oka*. Był autorem podręcznika dla młodzieży *Zarys higieny krajowej*, który niestety nie został opublikowany. Uważał, że formą edukacji higienicznej mogą być wystawy, które służą budowaniu wiedzy i kultury higienicznej społeczeństwa. Postulował zorganizowanie ruchomej wystawy higienicznej. Był zwolennikiem prowadzenia systematycznych badań medyczno-antropologicznych, m.in. na podstawie badania rekrutów.

Należał do zarządów wielu lokalnych organizacji, m.in. Płockiego Towarzystwa Wioślarskiego, Towarzystwa Kolarskiego, Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, PTD, Towarzystwa Kolonii Letnich, Towarzystwa OSP – w 1918 r. otrzymał dyplom za 15 lat czynnej służby w straży jako lekarz. Należał do Komisji Spraw Krajowych Towarzystwa Popierania Pracy Społecznej. W organizacji tej prowadzono m.in. akcje na rzecz walki ze spożywaniem alkoholu przez młodzież. Był honorowym członkiem Towarzystw Lekarskich w Warszawie, Łodzi, Lublinie, Częstochowie, Wilnie. Jego ważnym osiągnięciem było reaktywowanie w 1907 r. Towarzystwa Naukowego Płockiego, którego był długoletnim prezesem. Angażował się w prace Rady Opiekuńczej m. Płocka, zainicjował w mieście akcję „Kropla Mleka”, a w czasie I wojny światowej w 1916 r. organizował kolonie dla dzieci

z niezamożnych rodzin. Prowadził również działalność publicystyczną. W l. 1908–1914 należał do komitetu redakcyjnego „Głosu Płockiego”, był także założycielem i redaktorem czasopism: „Głosu Mazowsza”, „Życia Mazowsza”, „Rocznika Towarzystwa Naukowego Płockiego”. Współpracował z „Tygodnikiem Polskim”, „Gońcem Warszawskim” i „Głosem Warszawskim”. Prowadził też badania regionalne i etnograficzne. Angażował się w życie polityczne Płocka.

Na początku I wojny światowej przebywał w Szczawnicy, po powrocie w l. 1917–1919 pełnił urząd burmistrza, a później prezydenta Płocka. Ze swojej pensji przeznaczał fundusze na kursy dla nauczycieli szkół elementarnych. Propagował wychowanie fizyczne, podkreślając jego wpływ na rozwój umysłowy młodzieży, zwracał uwagę, że trudne doświadczenia wojenne miały znaczący wpływ na rozwój młodego pokolenia. W 1917 r. należał do Tymczasowej Rady Lekarskiej w Referacie Zdrowia Publicznego Departamentu Spraw Wewnętrznych TRS. Był członkiem honorowym Rady Lekarskiej oraz działaczem Kasy im. Józefa Mianowskiego. W 1920 r. przewodniczył Związkowi Obrony Ojczyzny w Płocku, wstąpił jako lekarz do Wojska Polskiego. W okresie II RP należał do polskich i międzynarodowych organizacji, m.in. Institut international d'anthropologie w Paryżu, Towarzystwa Naukowego Warszawskiego oraz Komisji Antropologicznej PAU. Pracował także jako lekarz szkolny w Gimnazjum im. Władysława Jagiełły i Seminarium Nauczycielskim im. Bolesława Krzywoustego. W l. 1918–1929 przewodniczył Radzie Szkolnej Miejskiej. Od 1919 r. był Inspektorem Szkolnym Okręgu Płockiego. Został odznaczony m.in. Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski. Zmarł w Płocku.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, RGO w Warszawie, sygn. 332; APW, ZK, sygn. XI/1414; ATNP, BiZ, Ze spuścizny A. Macieszy, sygn. R 311, R 357, R 371, R 372, R 376, R 391, R 396, R 406; BUW, DR, Szwedowski, „Zet”, t. I, sygn. 1745; GBL DSKM, ILWB, sygn. PL\327\1\0\3358; S. Kostanecki, *Aleksander Maciesza płocki działacz naukowy i społeczny*, [w:] *Towarzystwo Naukowe Płockie 1820–1830 – 1907–1957. Szkice i materiały*, Płock 1957; H. Kiepiurska, *Maciesza Aleksander Bolesław (1875–1945)*, PSB, t. XIX, Wrocław 1974; S. Palczewski, *Dr A. Maciesza prekursorem medycyny szkolnej w Płocku*, [w:] *Rola Aleksandra Macieszy w rozwoju medycyny Polskiej, materiały z sesji naukowej pt.: Dr med. Aleksander Maciesza – w setną rocznicę urodzin (1875–1975)*, red. R. Meissner, Warszawa 1979; M. Chudzyński, *Dr Aleksander Maciesza – zasłużony Prezes Towarzystwa Naukowego Płockiego w latach 1907–1945*, Płock 2000; A.J. Papierowski, J. Stefański, *PZiN*, Płock 2002; M. Kwiatkowska, *Aleksander Maciesza – założyciel, budowniczy i nauczyciel I Gimnazjum w Płocku*, [w:] *Dr Aleksander Maciesza (1875–1945) w 130. rocznicę urodzin i 60. rocznicę śmierci: materiały z sesji naukowej, która odbyła się w Towarzystwie Naukowym Płockim w dniu 7 października 2005 r.*, red. Z. Kruszewski, A. Kansy, Płock 2006; A.M. Stogowska, *Lekarz, działacz oświatowy i nauczyciel dr Aleksander Maciesza*, [w:] *100 lat Jagiellonki*, Płock 2006; A.M. Stogowska, *Spolecznik płocki doktor Aleksander Maciesza (1875–1945)*, „NiP” 2007, nr 2; *OISPP*, Płock 2010; A.M. Stogowska, *W służbie ludzi i ojczyzny. Aleksander Maciesza (1875–1945)*, Płock 2013.

Bibliografia podmiotowa:

Systematyczne badania sanitarne, jako podstawa działalności higienicznej, „Zdrowie” 1905, nr 2; *Atlas statystyczny Królestwa Polskiego: zobrazowanie poglądowe stanu zaludnienia, warunków zdrowotnych, oświaty, stosunków rolnych i stanu ludności robotniczej w Królestwie*, Płock 1907; *Nowe drogi szerzenia zasad zdrowotności*, „Zdrowie” 1908, nr 10–11; *Stan zdrowotny miast naszych i niektóre*

sposoby jego polepszenia, „Zdrowie” 1908, nr 10–11; *Jakich książek nie wolno trzymać w bibliotekach i czytelnich*, „GKiel” 1909, nr 37; *Kierunki przygotowawczych studiów naukowych do przyszłego samorządu*, Płock 1910: odb. z czasopisma „GPłoc” 1910; *O pogłębieniu ruchu krajoznawczego u nas*, „Ziemia” 1910, nr 7; *Zasady organizacji muzeów krajoznawczych*, „Ziemia” 1910, nr 35, 36; *Nauka a obowiązki obywatelskie!*, „GPłoc” 1912, nr 26; *Ruchoma wystawa higieniczna jako środek krzewienia zasad higienicznych*, „Zdrowie” 1913, nr 3.

M.M. Krakowiak

Macieszyna Maria (primo voto Kunkłowa) (1869–1953), nauczycielka, regionalistka, działaczka społeczna i narodowa. Pseud. Lucjan Mirkowski, M.K.

Urodziła się w Płocku, była córką Marcina Ehrlicha (Erlicha), założyciela TLP, i Marii z d. Szememan (inne źródła podają też Szmenna lub Szmemann). Edukację rozpoczęła w domu, kontynuowała ją na pensji Marii Fölkershamowej (Folkersamowej) i w Gimnazjum Rządowym. Naukę ukończyła, kształcąc się u nauczycieli prywatnych. Po zdaniu egzaminów i otrzymaniu świadectwa rozpoczęła pracę nauczycielki. Pracowała na pensjach Wandy Stróżeckiej i Stanisławy Topolskiej, lecz nie trwało to długo, gdyż placówki te, ze względu na represje zaborcy, zostały zamknięte. Dużo podróżowała po Europie, co pozwoliło jej na poznanie nowatorskich rozwiązań w organizacji oświaty i działalności społeczno-kulturalnej. Mieszkając w majątku ziemskim w Drobinie, realizowała prace społeczno-oświatowe. Angażowała się w działalność Koła Drobińskich Ziemianek. Od 1904 r. prowadziła działalność oświatową, założyła tajną szkołę początkową, organizowała spotkania dla analfabetów dorosłych ze służby folwarcznej. Należała do Koła Polskiej Macierzy Szkolnej, pod jego auspicjami powołała szkołę elementarną. Wizytowała także placówki oświatowe w regionie. Po śmierci pierwszego męża wyszła w 1908 r. za mąż za Aleksandra Macieszę (zob.) i związała się z Płockiem. Była zaangażowana w działalność Towarzystwa Naukowego Płockiego. Przygotowywała referaty z zakresu historii, sztuki i etnografii. Dzięki jej aktywności Towarzystwo zdobyło okazy zbiorów przyrodniczych, zieleniki oraz rękopisy systematyzujące informacje o roślinach. Była także współzałożycielką i sekretarką Zarządu Płockiego Towarzystwa Ogrodniczego. Od 1910 r. należała do Oddziału Płockiego ZRKP.

Na łamach regionalnych czasopism: „Płocczanin”, „Echa Płockie i Łomżyńskie”, od 1904 r. „Echa Płockie i Włocławskie”, publikowała materiały o tematyce regionalnej oraz społecznej, teksty dotyczące reformy szkolnictwa, metod nauczania, równouprawnienia kobiet oraz twórczość literacką. W artykułach do 1908 r. podpisywała się jako Maria Kunkłowa, M. Kunłowa. W czasie I wojny światowej rozwinęła działalność dobroczynną na rzecz osieroconych dzieci. Włączyła się także w obronę miasta. Jej *Pamiętnik Płocczanki* obejmujący l. 1916–1919 stanowi cenne źródło historyczne dokumentujące historię Płocka.

Od 1920 r. była nauczycielką biologii w Gimnazjum Państwowym im. Reginy Żółkiewskiej. Jednocześnie angażowała się w pracę nad wprowadzeniem zmian w edukacji przyrodniczej. W 1921 r. wygłosiła referat pod tytułem *Uwagi o potrzebie zmiany nauczania przyrody w szkole średniej*. Postulowała utworzenie ogrodu botanicznego, gdzie uczniowie szkół początkowych i średnich mogliby pobierać nauki przyrodnicze. Sympatyzowała z ND. W 1941 r. została aresztowana za odmowę podpisania volkslisty i umieszczona

w hitlerowskim obozie w Działdowie, gdzie przebywała pół roku. Po wojnie pracowała w Muzeum Towarzystwa Naukowego Płockiego. Zmarła w Płocku.

Bibliografia przedmiotowa:

ATNP, BiZ, Ze spuścizny A. Macieszy, sygn. R 376; ATNP, BiZ, Papiery osobiste Marii Macieszyn, sygn. R 469; J. Kordukow, *Z dziejów botaniki płockiej*, „NPI” 1957, nr 5; A. Lutyńska, *Maria Macieszyna*, [w:] *Towarzystwo Naukowe Płockie 1820–1830, 1907–1957. Studia i materiały*, red. K. Askanas, Płock 1957; J.B. Nycek, *LiK SB*, 1983; A.M. Stogowska, *Maria Macieszyna jako regionalistka*, „NPI” 1994, nr 2; A.M. Stogowska, *Maria Macieszyna (1869–1953) autorka pamiętnika o Płocku*, „PRHA” 1996, t. 2; C. Sołowianin, *Maria Macieszyna i jej projekt ogrodu przyrodniczego w Płocku*, „RMaz” 2002, nr 14; A.J. Papierowski, J. Stefański, *PZiN*, Płock 2022; A.J. Papierowski, *OISPP*, Płock 2010; A.M. Stogowska, *W służbie ludzi i ojczyzny. Aleksander Maciesza (1875–1945)*, Płock 2013.

Bibliografia podmiotowa:

Zaniedbana placówka, „EPiW” 1905, nr 8; *Święto wyzwolenia*, „EPiW” 1905, nr 10; *Odpowiedź na artykuł pt. „Z czterech ścian” nr 14*, „EPiW” 1905, nr 16; *Kilka słów z powodu odezwy młodzieży szkolnej*, „Płoczanin” 1907, nr 5; *Historia łaźni ludowej w Drobinie*, „GPłoc” 1908, nr 17–18; *Pamiętnik Płocczanki*, oprac. i przedm. A.M. Stogowska, Płock 1996.

M.M. Krakowiak

Mahrburg Adam (1855–1913), filozof, psycholog, publicysta, popularyzator nauki.

Urodził się w Czyczkach na Białorusi w rodzinie zubożałych ziemian, Konstantego i Emilii z Jabłószewskich. W 1875 r. ukończył szkołę średnią w Mińsku Litewskim i rozpoczął studia na Uniwersytecie Petersburskim, na Wydziale Historyczno-Filozoficznym. Przeniósł się jednak na studia przyrodnicze i uczestniczył w wykładach chemika Dmitrija Mendelejewa. Należał do zdolnych studentów, co zaowocowało otrzymaniem złotego medalu, a w 1879 r. stopnia kandydata nauk filozoficznych. Po ukończeniu studiów pozostał jeszcze w Petersburgu. Początkowo utrzymywał się z lekcji prywatnych i pisarstwa (przekłady tekstów, opracowywanie słowników), a w 1883 r. rozpoczął pracę w redakcji polskiego tygodnika społeczno-politycznego „Kraj”. W nim publikował artykuły o tematyce filozoficznej, pedagogicznej i psychologicznej oraz przyrodniczej. Ogłosił ponad 60 tekstów, które były prezentacją najnowszych osiągnięć naukowych wielu dyscyplin.

Dzięki wsparciu Kasy im. Józefa Mianowskiego wyjechał do Lipska, aby tam pod kierunkiem Wilhelma Wundta pogłębić wiedzę psychologiczną i fizjologiczną. Jego celem było także przygotowanie rozprawy doktorskiej. W Lipsku studiował w l. 1887–1890, ale nie zwieńczył studiów rozprawą doktorską. Pisał w tym czasie drobniejsze prace, które ogłaszał w czasopismach: „Ateneum”, „Kraj”, „Przegląd Społeczny”, „Ognisko”, „Prawda”, „Świat”. Czynił też starania o pozyskanie etatu na UJ, UL i Uniwersytecie Wrocławskim, ale bez tytułu naukowego nie uzyskał zatrudnienia. Ostatecznie w 1890 r. osiadł w Warszawie, gdzie zajął się pisarstwem i kształceniem. Publikował swoje teksty w licznych czasopismach: „Bibliotece Warszawskiej”, „Głosie”, „Kurierze Warszawskim”, „Niwie”, „Prawdzie”, „Ogniwie”, „Przeglądzie Filozoficznym”, a także ogłaszał wiele haseł w *Wielkiej encyklopedii powszechnej ilustrowanej* i *Słowniku języka polskiego*. Nawiązał też współpracę m.in. z Samuelem

Dicksteinem (zob.), Julianem Ejsmondem, Romanem Kramsztykiem, Piotrem Chmielowskim, Ludwikiem Krzywickim (zob.), Anielą Szycówną (zob.), z którymi od 1898 r. przygotował wielotomowy *Poradnik dla samouków*. W cz. I (1898) *Matematyka, Nauki przyrodnicze* opracował tekst *Psychologia*; w cz. II, obejmującej: I. *Nauki filologiczne* i II *Nauki historyczne* ukazały się jego dwa obszerne rozdziały dotyczące historii nauki oraz historii filozofii. W cz. IV (1902) napisał dwa rozdziały: *Logika i teoria poznania* oraz *Filozofia i metafizyka*. Popularyzował też samokształcenie na łamach czasopism, m.in. *Samokształcenie się w filozofii* („Ognisko” 1889, nr 1, 2), oraz wygłaszał odczyty, m.in. na VI Zjeździe przyrodników i lekarzy w Krakowie (*Psychologia współczesna i stanowisko jej w systemie wiedzy*, 1891).

W tym czasie udzielał prywatnych lekcji i wykladał filozofię, etykę, estetykę i psychologię w Kołach Samokształceniowych Czytelni Bezpłatnej WTD, a także na tajnych kursach nauczycielskich pensji Henryki Czarnockiej, oraz pedagogikę na Uniwersytecie Łatającym. Za tę działalność w 1899 r. został aresztowany przez władze carskie i osadzony w Cytadeli Warszawskiej na trzy miesiące. Wykladał na Kursach Pedagogicznych dla Kobiet, założonych i prowadzonych przez Stefanę Sempołowską (zob.), Julię Unszticht-Bernsteinową (zob.) i Teodorę Męczkowską (zob.). Był wykładowcą na tajnych kursach dla nauczycielstwa ludowego w Warszawie, organizowanych z inicjatywy m.in. Stefana Juliana Brzezińskiego (zob.) w l. 1900–1906. Po strajku szkolnym 1905 r. pracował już w jawnych instytucjach kształcenia: w Uniwersytecie dla Wszystkich oraz w prywatnym gimnazjum generała Pawła Chrzanowskiego – największej szkole średniej w Królestwie Polskim. Wykladał także psychologię na Kursach Pedagogicznych dla Kobiet pod kierunkiem Jana Miłkowskiego.

W 1909 r. uczestniczył w I Zjeździe Neurologów, Psychiatrów i Psychologów Polskich, który miał miejsce w Warszawie. Nadal ogłaszał swoje teksty, a także przekłady z języka niemieckiego z dziedziny filozofii i psychologii (m.in. Haralda Höffdinga). Jego publikacje były podbudowane rzetelną analizą literatury, głównie zachodniej. Przybliżał czytelnikowi stanowiska filozofów i uczonych, m.in: Immanuela Kanta, Davida Hume’a, Johna Stuarta Milla, Herberta Spencera i innych. Zastanawiał się nad istotą nauki i uważał, że jej cechami konstytutywnymi jest jedność, systematyczność, logiczna konsekwencja i pewność. Był zdania, że należy pamiętać o odpowiednim klasyfikowaniu pojęć, precyzji wypowiedzi oraz stosownej terminologii. Nauka powinna też znajdować praktyczne zastosowanie, a jako wytwór myśli ludzkiej musi uwzględniać zasady moralne. Mahrburg należał do pozytywistów, zwolenników ewolucjonizmu i neokantyzmu. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, WWP – zbiór akt, sygn. 3; AZHRL, Brzeziński, Geneza, sygn. P-89; W. Spasowski, *Adam Mahrburg i jego poglądy na naukę i filozofię – analiza porównawcza*, Warszawa 1913; G. Korbut, *Literatura polska od początków do wojny światowej. Książka podręczna informacyjna dla studiujących naukowo dzieje rozwoju piśmiennictwa polskiego*, t. IV od r. 1864 do r. 1914, wyd. II, powiększone, Warszawa 1931; *Mahrburg Adam*, [w:] *Wielka ilustrowana encyklopedia powszechna*, t. IX, Wydawnictwo „Gutenberg”, Kraków, b.d.w; J. Miąso, *Uniwersytet dla Wszystkich*, Warszawa 1960; B. Dembowski, *Niepublikowany rękopis Adama Mahrburga. Wykłady etyki, Warszawa 1890/91 r.*, „SPCh” 1966, nr 1; R. Ergetowski, *Mahrburg Adam (1855–1913)*, PSB, t. XIX, Wrocław–Warszawa 1974; W. Tyburski, *Nauka i etyka w ujęciu Adama Mahrburga*, „AUNCF” 1979, z. 103; E. Kosnarewicz, *Mahrburg Adam, SPP*, Poznań 1992; J. Kojkoł, *Andrzej Niemojewski – Adam Mahrburg. Pozytywistyczno-kantowskie spojrzenie na religię*, [w:] *Ratio, religio, humanitas. Miscellanea*

dedykowane profesorowi Zbigniewowi Drozdowiczowi, red. E. Jeliński, Z. Stachowski, S. Szejer, Poznań 2015; A. Dziedzic, *Filozofia wobec psychologii – polemika Adama Mahrburga z Kazimierzem Tiwardowskim*, „PNUŚK” 2017, nr 38.

Bibliografia podmiotowa:

Co to jest nauka, Warszawa 1907; *Pisma filozoficzne Adama Mahrburga*, t. 1–2, red. W. Spasowski, Warszawa 1914.

J. Kamińska

Majewski Adam (1867–1948), lekarz, chirurg, działacz społeczny i polityczny.

Urodził się w Usolu Syberyjskim. Był synem Adama i Elżbiety z Pawłowskich. Wywodził się z rodziny o tradycjach patriotyczno-wojskowych. Jego przodkowie służyli w armii Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego oraz uczestniczyli w powstaniu listopadowym. Po ukończeniu w 1888 r. gimnazjum w Lublinie odbył studia medyczne na UW, kończąc je pracą dyplomową w 1894 r. Następnie pracował w krakowskiej klinice Ludwika Rydygiera i w lubelskim szpitalu św. Wincentego à Paulo w klinice chirurgii, awansując na stanowisko ordynatora placówki. Uwięziony za działalność patriotyczną i skazany na zesłanie do gub. archangielskiej, wyjechał z Królestwa Polskiego do Lwowa, gdzie podjął pracę w klinice chirurgii UL. W 1913 r. wrócił do Lublina, gdzie pracował w szpitalu Bonifratrów, a następnie w utworzonej wspólnie z grupą lekarzy lecznicy, którą później prowadził samodzielnie do 1941 r. W 1904 r. wstąpił do LN. Działal w SND i NZR. Zaangażował się w prace Towarzystwa Oświaty Narodowej, propagując równocześnie działalność samokształceniową. Należał do zarządu spółki, która założyła tzw. Szkołę Lubelską, działającą w l. 1905–1939. Współzakładał Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”, propagował działalność patriotyczną i oświatową oraz wychowanie fizyczne młodzieży. Uczestniczył też w akcjach charytatywnych. U schyłku I wojny światowej został w 1918 r. radnym miejskim Lublina.

W okresie II RP należał do ZLN, a później kierował Stronnictwem Narodowym na Lubelszczyźnie, wchodząc w l. 1928–1935 w skład jego Rady Naczelnej. Był regularnie wybierany do rady miejskiej Lublina. Zainicjował działalność Mieszczańskiego Związku Pracy Narodowej. Był działaczem Polskiego Towarzystwa Opieki nad Kresami Wschodnimi oraz Towarzystwa Ziemi Wschodniej Rzeczypospolitej Polskiej. W latach II wojny światowej współtworzył konspiracyjną Narodową Organizację Wojskową. Był więziony przez Niemców na zamku lubelskim, a po zakończeniu wojny represjonowany i inwigilowany przez komunistyczny Urząd Bezpieczeństwa. Zmarł w Lublinie.

Bibliografia przedmiotowa:

GBL, DSKM, sygn. KOL [Majewski Adam]; GBL, DSKM, ILWB, sygn. PL\327\1\0\120; GBL, DSKM, Teki Konopki, sygn. 596; J. Zieliński, *Majewski Adam Kazimierz, PSB*, t. XIX, Wrocław 1974; R. Dobrowolski, *Adam Kazimierz Majewski (1867–1948)*, [w:] *Słownik biograficzny polskiego obozu narodowego*, t. 1, red. K. Kawęcki, Warszawa 2020.

P. Waingertner

Makowiecki Aleksander (1840–1907), ekonomista, publicysta, działacz spółdzielczy.

Urodził się w Warszawie, był synem Kaspra i Anieli z Dąbrowskich. Po ukończeniu szkoły średniej został wolnym słuchaczem SGW. Od 1863 r. publikował na łamach „Kuriera Warszawskiego”, „Przeglądu Tygodniowego”, „Gazety Rolniczej”, „Tygodnika Ilustrowanego”, „Opiekuna Domowego”, „Gazety Polskiej” i „Kuriera Codziennego” artykuły dotyczące problematyki społeczno-gospodarczej i oświatowej oraz należał do redakcji tych pism. W l. 1865–1866 był redaktorem pisma pedagogicznego „Rodzina”, a w l. 1872–1879 redagował tygodnik „Gazeta Przemysłowo-Rzemieślnicza”. W 1868 r. był współzałożycielem Spółdzielni Spożywczej „Merkury”, którą następnie przez wiele lat kierował. W 1870 r. wspólnie z ks. Janem Tadeuszem Lubomirskim (zob.) i Franciszkiem Rozmanithem założył w Wiskitnie, Kutnie i Grójcu Towarzystwo Zakładowo-Wkładowe. Z Leopoldem Kronenbergiem współtworzył spółdzielczą Kasę Pożyczkową Przemysłowców Warszawskich. Od 1881 r. zasiadał w Zarządzie Towarzystwa Kredytowego m. Warszawy, a w 1906 r. został jego prezesem. Prezesował też sekcji rzemieślniczej oraz zorganizował i kierował komisją spółdzielczą przy Towarzystwie Popierania Przemysłu i Handlu, założonym w 1884 r. Należał do Zarządu WTD. Był inicjatorem i współtwórcą tanich kuchni oraz przytułków dla ubogich. Działał w Polskiej Macierzy Szkolnej. W swych licznych publikacjach i prelekcjach propagował idee spółdzielczości i hasła upowszechniania oświaty. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

APW, WGUDs, sygn. 4; S. Orgelbrand, *Encyklopedia Powszechna*, t. IX, Warszawa 1901; „RNLA” 1905; C. Łagiewnicki, *Aleksander Makowiecki*, „Ekonomista” 1907, t. 2; *Dzieje gospodarcze Polski porozbiorowej w zarysie*, Warszawa 1922; Ignotus [A. Peretz], *Finansjera warszawska (1870–1925)*, Warszawa 1925; S. Estreicher, *BPME*, z. 1–3, Warszawa 1958–1961; *Zarys historii polskiego ruchu spółdzielczego*, cz. 1, Warszawa 1971; S. Kowalska-Glikman, *Makowiecki Aleksander (1840–1907)*, PSB, t. XIX, Wrocław 1974; *Charyzmatyczni przywódcy*, „SW” 2019, nr 9.

P. Waingertner

Makowski Wacław (1880–1942), prawnik, polityk.

Urodził się w Wilnie, w inteligenckiej rodzinie Wacława Leona i Apolonii z Chelmińskich. W 1898 r. ukończył gimnazjum w Wilnie. W młodości uczestniczył w pracach kółek samokształceniowych – w okresie gimnazjalnym brał też udział w działalności oświatowej wśród rzemieślników, służby domowej i pracowników handlowych. Studiował na Wydziale Prawa UW. Po skończeniu studiów w 1902 r. kontynuował naukę na uniwersytetach w Krakowie, Lwowie i Paryżu. W czasie studiów w Warszawie był członkiem „Spójni”, organizacji niepodległościowej o inspiracjach socjalistycznych. Za działalność niepodległościową oraz związki z PPS-Frakcją Rewolucyjną był dwukrotnie aresztowany przez żandarmerię rosyjską: w 1901 i 1906 r. Należał do masonerii. Pracował jako adwokat przysięgły, prowadząc zarazem działalność społeczną. W l. 1905–1907 uczestniczył w działalności Koła Obrońców Politycznych, w którego skład wchodził prawnicy pomagający ofiarom represji władz carskich i ich bliskim. Angażował się w działalność oświatową, m.in. w ramach Towarzystwa Kultury Polskiej, którego działaczem był w l. 1906–1913. Publikował w czasopiśmie

społeczno-kulturalnych i społeczno-politycznych, a także prawniczych, m.in. w periodykach „Themis Polska” i „Gazeta Sądowa Warszawska”. Był aktywnym popularyzatorem wiedzy z różnych dziedzin prawa, szczególnie prawa karnego i penitencjarnego, filozofii oraz socjologii prawa, a także kryminologii. Pisał także na temat historii prawa. Uczestniczył w V Zjeździe Prawników i Ekonomistów Polskich w 1912 r. we Lwowie, wygłaszając referat *Środki ochronne wobec recydywistów i przestępców anormalnych*; artykuł na ten temat opublikował wcześniej na łamach „Przeglądu Prawa i Administracji”. W wystąpieniu przedstawił poglądy na temat reformy społecznej mającej na celu zmniejszenie przestępczości, wprowadzenia instytucji ochronnych w miejsce więzień oraz zakładów dla recydywistów i „zbrodniarzy niepoprawnych”, wskazał kierunki i formy działań prewencyjnych. Reprezentował w tych kwestiach podejście typowe dla szkoły socjologicznej w zakresie nauk o przestępstwie. Przyczynił się do rozwoju i upowszechniania teoretycznej i praktycznej wiedzy prawniczej – w gronie specjalistów oraz w szerszych kręgach społeczeństwa. Przed 1914 r. prócz tekstów naukowych i popularyzujących wiedzę z zakresu prawa pisał także teksty o charakterze wspomnieniowym, publicystycznym i literackim. Zajmował się również krytyką artystyczną i literacką. W czasie I wojny światowej był związany ze środowiskiem LP. Po opuszczeniu przez władze rosyjskie Królestwa Polskiego tworzył struktury sądownictwa obywatelskiego, działał w Milicji Obywatelskiej i RGO. W 1916 r. pełnił funkcję doradcy prawnego inspektoratu fabrycznego w Zarządzie m.st. Warszawy. Należał do TRS. Był przewodniczącym sekcji prawa karnego Towarzystwa Prawniczego w Warszawie. W 1917 r. rozpoczął pracę na UW, wykładając prawo karne.

Po 1918 r. kontynuował pracę naukowo-badawczą. Brał udział w unifikacji prawa karnego wojskowego, opracowaniu podstaw procedury karnej, budowaniu i modernizacji administracji i aparatu legislacyjnego w odrodzonej Polsce. Pracował m.in. w podkomisji sekcji prawa karnego Komisji Kodyfikacyjnej RP, która opracowała projekt ustawy o sądach dla nieletnich. Uczestniczył w pracach nad nowelą sierpniową, kodeksem karnym z 1932 r. oraz konstytucją kwietniową. Był założycielem i współredaktorem periodyków „Nowe Państwo” oraz „Archiwum Kryminologiczne”, a także współautorem 4-tomowej *Encyklopedii podręcznej prawa karnego*, wydawanej w l. 30. XX w. Był bardzo aktywny jako polityk, pełnił funkcje wicemarszałka Sejmu, wicemarszałka Senatu, marszałka Sejmu, ministra sprawiedliwości. Został odznaczony Orderem Polonia Restituta. Zmarł w Bukareszcie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, MWRIOP w Warszawie, sygn. 6/4191; AAN, RGO w Warszawie, sygn. 1240; AAN, TRS w Warszawie, sygn. 8/61, 10/83; APW, WGUdsS, sygn. 172; A. Ajnenkiel, *Makowski Wacław (1880–1942)*, PSB, t. XIX, Wrocław 1974; J. Nelken, *Polska myśl kryminologiczna od schyłku XIX w. do 1939 r.*, „ArchK” 1986, t. 13; *Makowski Wacław*, PiS RP, t. 4, Warszawa 1998; A. Pasek, *Znaczenie Profesora Wacława Makowskiego dla rozwoju polskiego prawa karnego*, [w:] *Nauka i nauczanie prawa w dziejach*, red. T. Kruszewski, Wrocław 2011; G. Ławnikowicz, *Miedzy koniecznością państwa a pochwałą autorytaryzmu. Koncepcja państwa społecznego Wacława Makowskiego*, Lublin 2014; W.T. Kulesza, *Państwo w myśli politycznej i ustrojowo-prawnej Wacława Makowskiego*, Warszawa 2014; M. Mohyluk, *Działalność literacka Wacława Makowskiego*, „KrPr” 2014, nr 1; A. Górnisiewicz, *Wacław Makowski – myśliciel życia państwowego*, [w:] W. Makowski, *My i wy: wybór pism*, Kraków 2016; W.T. Kulesza, *Wacław Makowski 1880–1942*, PUPUW, M–Ż, Warszawa 2016; G. Ławnikowicz, *Wprowadzenie*, [w:] *Reklama polityczna a tzw. wola społeczna*, „MPol” 2021, nr 2.

Bibliografia podmiotowa:

Godzina pogardy: (wrażenia), Wilno 1906; *Przyczynek do psychologii kryminalnej*, „GSW” 1909, nr 49, 50, 51, 52; 1910, nr 1, 2, 5, 6, 7, 8, 9, 10; *Zbrodnie, kary i sądy wyjątkowe*, Warszawa 1911; *Prawo o stowarzyszeniach, związkach i zgromadzeniach publicznych: z dodaniem orzeczeń senatu, cyrkularzy ministerialnych, postanowień urzędu gubernialnego i innych materiałów wyjaśniających stosowanie prawa, a także wskazówek i wzorów dotyczących zakładania stowarzyszeń i urządzania zgromadzeń*, Warszawa 1913; *Wrażenia i studia*, Wilno–Mińsk 1913; *Sprawiedliwość kryminalna podczas Wielkiej Rewolucji Francuskiej*, „ThP” 1915, seria 2, t. 5; *Początki religii, etyki i prawa*, „ThP” 1916, seria 2, t. 6; *O zadaniach prawnictwa polskiego: (przemówienie na otwarciu posiedzenia połączonych sekcji Towarzystwa Prawniczego w Warszawie w d. 29 lutego 1916 r. ku czci śp. Adolfa Peplowskiego)*, Warszawa 1916; *Podstawy filozofii prawa karnego*, Warszawa 1917; *Zasady walki z przestępstwem: wykłady o prawie karnym, wygłoszone na kursach akademickich dla wyższej administracji w 1917 r.*, Warszawa 1917.

A. Bóldyrew, E. Cerk

Malewski Bronisław (1874–1920), lekarz, wojskowy.

Urodził się w Kutaisi na Kaukazie w Rosji. Był synem Władysława Gustawa, urzędnika, i Eleonory z Daszewskich. Po ukończeniu gimnazjum studiował w l. 1891–1894 na Wydziale Przyrodniczym Uniwersytetu Petersburskiego, a następnie między 1895 a 1899 r. na Wydziale Medycznym UW, uzyskując w 1899 r. dyplom lekarski. Podczas studiów działał w Kole Oświaty Ludowej i Związku Młodzieży Polskiej „Zet”. Po odbyciu obowiązkowej służby wojskowej w armii rosyjskiej pracował jako lekarz w Warszawie, a później jako asystent i zastępca kierownika w nałęczowskim zakładzie leczniczym dr. Arkadiusza Puławskiego. W Nałęczowie zajmował się również badaniami nad klimatem, lokalnymi warunkami zdrowotnymi, żywieniem chorych oraz etnograficznymi. Równocześnie zabiegał o podniesienie oświaty i higieny wśród okolicznej ludności, stając się współtwórcą nałęczowskiego ambulatorium i tanich kąpeli ludowych dla włościan. Utworzył też dom ludowy, tajną szkołę Polskiej Macierzy Szkolnej i koła włościańskie Towarzystwa Oświaty Narodowej. W 1906 r. przeniósł się do Lublina, gdzie prowadził prywatną praktykę lekarską i pełnił funkcję ordynatora w miejscowym szpitalu. Został prezesem Zarządu Okręgowego Polskiej Macierzy Szkolnej na gub. lubelską. W 1909 r. osiadł w Grodzisku Mazowieckim, obejmując kierownictwo tamtejszego zakładu leczniczego, a także angażując się w działalność Czerwonego Krzyża i podejmując patriotyczno-oświatową aktywność w Towarzystwie Gimnastycznym „Sokół”. Od 1903 r. należał do LN. Został wybrany posłem z Lubelskiego do I Dumy Państwowej. Był członkiem rzeczywistym Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego.

W okresie I wojny światowej w l. 1914–1917 służył jako lekarz w armii rosyjskiej. W 1918 r. został naczelnym lekarzem I Korpusu Polskiego w Rosji. Po jego likwidacji powrócił do Polski. W okresie II RP współorganizował służbę zdrowia w Wojsku Polskim, obejmując stanowisko szefa Departamentu Sanitarnego w MSWoj. Został posłem na SU; wszedł do klubu parlamentarnego ZLN i sejmowej Komisji Wojskowej. Zginął w wypadku samochodowym. Został pochowany w Lublinie.

Bibliografia przedmiotowa:

GBL, DSKM, sygn. KOL [Malewski Bronisław]; WBH CAW, APO, Malewski Bronisław, sygn. I.480.363; T. Rzepecki, *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej 1919 roku*, Poznań 1920; S. Kozicki, *Historia Ligi Narodowej (okres 1887–1907)*, Londyn 1964; J. Zieliński, B. Woszczyński, *Malewski Bronisław (1874–1920)*, PSB, t. XIX, Wrocław 1974; T. Kryśka-Karski, S. Żurakowski, *Generalowie Polski niepodległej*, Warszawa 1991; P. Stawiecki, *SBGWP*, Warszawa 1994.

Bibliografia podmiotowa:

Przyczynek do klimatologii i zdrowotności Nałęczowa i jego okolic: z zakładu leczniczego w Nałęczowie, Warszawa 1901; *Próba charakterystyki ubiorów ludowych*, Warszawa 1905.

P. Waingertner

Malinowski Maksymilian (właśc. Maksymilian Miłgaj) (1860–1948), nauczyciel, publicysta i działacz społeczny. Pseud. Piastun, Pisarz „Zarania”, Ksyz, M.M.

Urodził się w Ciechocinie w gub. płockiej. Był synem Stanisława Miłgaja, byłego właściciela dużego gospodarstwa w Sorokach na Wileńszczyźnie, i Marii z Grodzickich (Groddeckich), pochodzącej z rodziny mieszczańskiej. W 1880 r. ukończył Rządowe Seminarium Nauczycielskie w Wymyślinie w pow. lipnowskim. Od tego roku pracował jako nauczyciel w Kamienicy k. Dobrzynia, a w l. 1881–1886 w Dobrzyniu. W pracy nauczycielskiej prowadził tajne nauczanie historii Polski, wpajał młodzieży kult walk narodowowyzwoleńczych. Oskarżony o działalność antyrosyjską porzucił pracę w szkolnictwie i poświęcił się działalności publicystycznej. Opublikował w tym okresie prace dla ludu: *Rozmowy nauczyciela z gospodarzami o powinnościach rodziców* (1888), *Mieszkania ludzkie: jakie gdzie były, jakie są i do jakiej doprowadzono je doskonałości* (1891), *Jak sobie ludzie radzili w biedzie, jak doszli do majątku, i jak dobrobyt ogółu podnieśli* (1891). W 1886 r. zamieszkał w Warszawie. Do 1906 r. sympatyzował z ND, działał także w ruchu masonskim. W l. 1887–1905 był redaktorem i wydawcą czasopisma „Zorza”. Wraz z drugim redaktorem, Mieczysławem Brzezińskim (zob.), zamieszczał tam liczne korespondencje chłopów, poszerzając zasięg i popularność czasopisma wśród ludności wiejskiej Królestwa Polskiego. Pismo zostało zawieszono za publikowanie uchwał dotyczących spolszczenia szkół. Malinowski był autorem wielu artykułów, broszur i książek dotyczących kwestii oświatowych, społecznych, kulturalnych, historycznych i gospodarczych. Publikował w „Przyjacielu Ludu”, „Przeglądzie Pedagogicznym”, „Gazecie Świątecznej”, „Wyzwoleniu”, „Zorzy” i „Zaraniu”. Działal na rzecz chłopów i rozwoju samorządności wiejskiej. Wygłaszał odczyty na tematy rolnicze i spółdzielcze, wykładał na kursach. Propagował wśród chłopów i ziemian przemysł ludowy, sadownictwo i pszczelarstwo. Zakładał wzorcowe warsztaty tkackie, koszykarskie i garncarskie. Oprócz przekazywania wiedzy ogólnej i fachowej wpajał chłopom poczucie tożsamości narodowej. Od 1889 r. działał w sekcji rolnej Towarzystwa Popierania Przemysłu i Handlu. W 1890 r. współorganizował i do 1900 r. był sekretarzem Zarządu Towarzystwa Pszczelniczko-Ogrodniczego w Warszawie oraz przewodniczącym jego sekcji szkolnej. Towarzystwo było ośrodkiem edukacyjnym, prowadziło także ożywioną działalność społeczną i niepodległościową. Był jednym z pionierów szkolnej edukacji rolniczej; z jego inicjatywy Towarzystwo

w 1900 r. założyło pierwszą w Królestwie Polskim szkołę rolniczą dla młodzieży wiejskiej w Otrębusach k. Warszawy (zwaną Pszczelinem). W 1903 r. współorganizował kolejną szkołę – ochraniarek w Pruszkowie, a w 1904 r. szkołę rolniczo-gospodarczą dla dziewcząt w Kruszynku. Pracował także na rzecz organizacji szkolnictwa specjalnego dla dzieci włościańskich. Od 1906 r. działał w Związku Młodej Polski Ludowej, który wyodrębnił się z Towarzystwa Oświaty Narodowej. Publikował w jego organie prasowym „Siewba”. Wraz z działaczami Związku zakładał TKR i był członkiem jego zarządu. Współpracował z Towarzystwem Kultury Polskiej, kierowanym przez postępowych demokratów (pedecję). Działał w Polskim Zjednoczeniu Postępowym i TK. Współpracował m.in. z Konradem Prószyńskim „Promykiem” (zob.), Mieczysławem Brzezińskim (zob.), Bolesławem i Marią Wysłouchami, Ludwikiem Krzywickim (zob.), Stefanią Sempołowską (zob.). W 1906 r. został redaktorem „Przeglądu Polskiego”, na łamach którego w tym samym roku opublikował słynną odezwę *Sami sobie*, wzywającą chłopów do aktywnej działalności na rzecz rozwoju społeczno-gospodarczego wsi. W 1907 r. przy wsparciu finansowym TKP rozpoczął wydawanie tygodnika „Zaranie”, które było pismem Polskiego Związku Postępowego. Propagował w nim kwestie oświatowe, postęp gospodarczy i spółdzielczość, narodową solidarność, wartości demokratyczne i antyklerykalizm. Pod jego kierunkiem pismo stało się centrum ruchu ludowego. Do zamknięcia pisma w 1915 r. był jego wydawcą i redaktorem. Publikował liczne prace o tematyce oświatowej, społecznej, historycznej, rolniczej i gospodarczej. Podczas I wojny światowej działał w organizacjach niepodległościowych, m.in. w POW. Współpracował z tajnym Związkiem Chłopskim jako wydawca jego pisma „Na Naszej Ziemi”. Prześladowany przez władze za działalność niepodległościową, w 1915 r. został aresztowany i uwięziony w Moskwie; po uwolnieniu przebywał w Rosji, działając w polskich organizacjach.

W 1918 r. powrócił do kraju i kontynuował pracę społeczno-oświatową. Był działaczem PSL, wieloletnim posłem na Sejm i senatorem. Zajmował się twórczością pisarską i publicystyczną, napisał m.in. *Lud musi być gospodarzem Polski. Rozważania o przeszłości i przyszłości* (1935). W 1947 r. opublikował *Chłopski ruch zaraniarski w b. Kongresówce przed pierwszą wojną światową*. Został odznaczony m.in. Krzyżem Niepodległości. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, Zbiór monografii, sygn. 1/76/I-1; APW, ZK, sygn. XI/1449; AZHRL, Koczara, Początki ruchu ludowego, sygn. P-12.A; AZHRL, P. Koczara, Wspomnienia o ruchu zaraniarskim w pow. pułtuskim, sygn. P-69; AZHRL, Brzeziński, Geneza, sygn. P-89; AZHRL, K. Jaworowska, Związek Chłopski, sygn. P-105; AZHRL, S. Osiecki, Wspomnienia o „Zaraniu” i likwidacji PZL, sygn. P-181A; AZHRL, Kumor, Z dziejów, sygn. P-218; AZHRL, Koźmiński, Wspomnienia, sygn. P-229; AZHRL, Klub Seniorów ZSL, [List do Prezydium Naczelnego Komitetu ZSL], sygn. P-229; AZHRL, T. Kazimierowicz, [Wspomnienie o zasłużonych działaczach spółdzielczych], sygn. P-292; AZHRL, sygn. Ż-70; MHPRL, sygn. AN-193; W-3847; W-5451; 4641; BN, DR, P. Koczara, *Maksymilian Malinowski: rozmyślenia chłopskie nad jego życiem i działalnością*, sygn. akc. 8774; ZNiO, M. Malinowski, Z moich wspomnień, sygn. 12733/II; W. Piątkowski, *Dzieje ruchu zaraniarskiego*, Warszawa 1956; W. Stankiewicz, *Czasopiśmiennictwo ludowe w Królestwie Polskim 1905–1914*, Warszawa 1957; Z. Kmiecik, *Postępowa myśl oświatowa w Królestwie Polskim w latach 1905–1914: wybór materiałów*, Warszawa 1961; Z. Kmiecik, *Ruch oświatowy na wsi: Królestwo Polskie, 1905–1914*, Warszawa 1963; A. Więzikowa, *Maksymilian Malinowski (1860–1948)*,

[w:] *Przywódcy ruchu ludowego. Szkice biograficzne*, red. A. Więzikowa, Warszawa 1968; J. Borkowski, *Malinowski Maksymilian (1860–1948)*, PSB, t. XIX, Wrocław 1974; *Malinowski Maksymilian*, SBDRL, Warszawa 1989; *Malinowski Maksymilian*, SBPRM, t. 2, Warszawa 2010.

Bibliografia podmiotowa:

Z dziejów Grecji, Warszawa 1906; *Szkoła i ojczyzna*, „Siewba” 1907, nr 14; *Przemysł ludowy w Królestwie*, Warszawa 1908; *Ludowa samopomoc pieniężna w W. Ks. Poznańskim, w Galicji, w Czechach i w Koronie*, Warszawa 1908; *Jak się zubożają włościanie czescy: z 33-ma rysunkami dla pożytku drobnych rolników polskich*, Warszawa 1908; *Zbudujmy sobie szkołę!*, „Zaranie” 1909, nr 10; *Jeden mamy cel. W sprawie szkół i nauczycieli ludowych*, „Zaranie” 1911, nr 36; *Co dla synów naszych czynić*, „Zaranie” 1912, nr 31, 32; *O nauczanie powszechne*, „Zaranie” 1913, nr 39; *Nasze szkoły rolnicze dla młodzieży wiejskiej*, „Zaranie” 1913, nr 42.

K. Kaczmarek

Mańkiewicz Józef (1876–1940), ksiądz, działacz społeczny.

Urodził się w Białej Podlaskiej, był synem Aleksandra i Anny z Kroszczyńskich. W l. 1881–1884 uczęszczał do miejskiej czterooddziałowej szkoły przy klasztorze reformatów we Włocławku, a następnie ukończył sześć klas szkoły realnej. W 1892 r. wstąpił do miejscowego seminarium duchownego. Po ukończeniu kursów seminaryjnych w 1897 r. został skierowany na studia do Akademii Duchownej w Petersburgu, gdzie w 1901 r. uzyskał stopień magistra teologii. Wcześniej, w 1899 r., przyjął święcenia kapłańskie. Pierwszym jego stanowiskiem duszpasterskim był 8-miesięczny wikariat w Służewie. W 1902 r. został przeniesiony do parafii św. Mikołaja w Kaliszu, a następnie do Włocławka, gdzie pracował do 1910 r. We Włocławku był kapłanem biskupa, prefektem szkolnym, profesorem w seminarium duchownym, a w l. 1907–1910 wikariuszem przy parafii św. Jana Chrzciciela. Tutaj też w 1905 r. rozpoczął działalność społeczną. Sympatyzował z ND, co silnie ukierunkowało jego działania społeczne. Doprowadził do założenia dwóch pokrewnych stowarzyszeń: Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Rzemieślników i Przemysłowców Polskich pw. św. Józefa oraz Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Robotników Polskich pw. św. Stanisława Biskupa. Należał do Zarządu Polskiej Macierzy Szkolnej we Włocławku. Zakładał kółka żywego różańca, gromadzące głównie robotników i robotnice. Zorganizował posiadające ok. 10 tys. tomów bibliotekę i czytelnię dla robotników, szkołę dla dzieci robotników, schronisko dla sług św. Zyty. Przyczynił się do założenia rzemieślniczej szkoły rysunku technicznego. Z jego inicjatywy powstał amatorski zespół teatralny działający przy Chrześcijańskim Stowarzyszeniu Rzemieślników i Przemysłowców Polskich. W 1910 r. został administratorem parafii Korczew, a następnie parafii Miedźno, gdzie pracował do 1914 r. Założył tam kasę pożyczkowo-oszczędnościową, spółkę mleczarską oraz rozwinął istniejące kółko rolnicze. W 1914 r. został awansowany na proboszcz do Warty, gdzie pracował przez 10 lat. W Warcie poza pracą duszpasterską i społeczną angażował się w inwestycje parafialne. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

K. Rulka, *Biogramy kapłanów włocławskich: Józef Mańkiewicz*, „KDW” 1989, dodatek do nr 10/11; K. Rulka, *Mańkiewicz Józef (1876–1940)*, WSB, t. 4, Włocławek 2006; K. Rulka, *Bibliografia ks. Kazimierza*

Rulki: wybór, „SWłoc” 2009, nr 11; R.S. Sobczak, *Materiały źródłowe do dziejów Chrześcijańskiego Towarzystwa Rzemieślników i Przemysłowców Polskich we Włocławku*, <http://rzemioslo.q4.pl/?id=17> (dostęp: 9.06.2023).

A. Czajkowska

Marcinowska Jadwiga (1872–1943), poetka, powieściopisarka, działaczka społeczno-polityczna. Pseud. J.M., Pereświt, J. Pereświt, Starża.

Urodziła się we wsi Stara Bielica k. Homla, jej rodzicami byli Józef, powstaniec 1863 r. i emisariusz Rządu Narodowego, oraz Józefa z Pereświt-Sołtanów. Pobierała naukę domową, a następnie w l. 1883–1891 prywatne lekcje w Wilnie. W 1891 r. rodzina przeprowadziła się do Janowic k. Radomia, w którym to mieście Marcinowska zdała egzamin w męskim gimnazjum, zdobywając uprawnienia nauczycielki domowej. W 1896 r. była studentką literatury w Warszawie, w r.akad. 1898/1899 – słuchaczką wykładów z historii literatury i filozofii na UJ. W l. 1900–1901 studiowała także w Paryżu. W czasie studiów w Warszawie była działaczką Tajnego Związku Młodzieży Polskiej „Zet” i LN. Od 1902 r. podejmowała inicjatywy w Towarzystwie Oświaty Narodowej, m.in. założyła kółko Towarzystwa w Radomskim. Była czynną organizatorką strajku młodzieży w 1905 r. Zajmowała się rozpowszechnianiem czasopism „Polak” i „Przegląd Wszechpolski”. Za swoją działalność była aresztowana i więziona przez trzy miesiące w Radomiu. W 1898 r. debiutowała opowiadaniem w „Gazecie Świątecznej”. Pisała dramaty, powieści, utwory poetyckie, artykuły krytyczno-literackie. W swojej twórczości literackiej silnie akcentowała wątki patriotyczne i niepodległościowe. Odbывała liczne podróże do Grecji, na Bliski Wschód i do Indii, w l. 1911–1914 publikowała poświęcone im reportaże, m.in. w czasopismach „Głos Warszawski”, „Gazeta Warszawska”, „Kurier Warszawski”, „Tygodnik Ilustrowany”. Po powrocie do kraju kontynuowała działalność społeczno-polityczną. W 1913 r. współorganizowała, m.in. z Heleną Ceysingerówną (zob.) i Izabelą Moszczeńską (zob.), LKPW i była jej przewodniczącą w l. 1914–1917, przewodniczyła także kołu warszawskiemu. W 1916 r. została powołana do komitetu redakcyjnego miesięcznika „Czyn” – organu prasowego Ligi Kobiet Królestwa Polskiego i Galicji. Współpracowała z POW, organizowała kolportaż nielegalnych wydawnictw niepodległościowych. Była także działaczką NZCh. W l. 1915–1916 była redaktorką, z Andrzejem Strugiem, „Sprawy Polskiej. Dwutygodnika społeczno-politycznego” (pierwszy numer skonfiskowany przez władze carskie został wydany jako jednodniówka „Wolna Polska”). Wraz z Marią Dąbrowską (zob.) i innymi w 1914 r. redagowała tygodnik „Polska Ludowa”. W tych oraz innych czasopismach, m.in. „Ludzie Polskim”, „Bluszczu”, „Przeglądzie Narodowym”, publikowała artykuły społeczno-polityczne, recenzje oraz wiersze patriotyczne. W 1918 r. współpracowała też z czasopismem NKN i Ligi Kobiet Galicji i Śląska „Na posterunku”. Zofia Moraczewska pisała o Marcinowskiej: „Jej życzliwe podejście do ludzi, przychylna ocena jaką witała każdy wysiłek dobrej woli, a obok tego nieprzeparta odraza, z jaką odnosiła się do każdego objawu fałszu, obłudy, karierowiczostwa – otaczały ją autorytetem niekwestionowanym”.

W okresie II RP kontynuowała działalność publicystyczną i literacką, przebywała w Stanach Zjednoczonych, pracując m.in. w ambasadzie, konsulacie i w redakcjach czasopism.

Publikowała w prasie amerykańskiej i polskiej. Wróciła do Polski w 1938 r. na wezwanie MRiDP do współpracy na rzecz rozwoju kulturalnego wsi. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, Zbiór monografii, sygn. 1/76/I-1; BN, DR, Z. Moraczewska, *Kilka życiorysów z szeregu najzasłużniejszych kobiet polskich na polu pracy społecznej*, sygn. 11475 III; BN, DR, L. Śliwińska, *Życiorys śp. Jadwigi Marcinowskiej*, sygn. 11652 III; J. Oksza, *Jadwiga Marcinowska*, „Bluszcz” 1908, nr 38, 39; C. Walewska, *Ruch kobiecy w Polsce*, cz. I, Warszawa 1909; C. Gajkowska, *Marcinowska Jadwiga (1872–1943)*, PSB, t. XIX, Wrocław 1974; K. Wolska, J. Lidacka, *Strącamy pył czasu: rzecz o Jadwidze Marcinowskiej*, Puławy 2000; J. Dufrat, *Kobiety w kręgu lewicy niepodległościowej. Od Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego do Ochotniczej Legii Kobiet (1908–1918/1919)*, Toruń 2002; *Jadwiga Marcinowska (1872–1943)*, [w:] A. Wydrzycka, *Zapomniane głosy. Krytyka literacka kobiet 1894–1918*, t. 2, Białystok 2006.

Bibliografia podmiotowa:

Opieka nad kobietami poszukującymi pracy u nas i na Zachodzie, [w:] *Kobieta współczesna: książka zbiorowa*, Warszawa 1904; *W czym leży siła*, „LPol” 1913, nr 11; *Kłamliwy podział*, „LPol” 1913, nr 14; *Silnej woli potrzeba*, „Lud Polski” 1913, nr 16; *O potrzebie twórczości*, „LPol” 1913, nr 31; *Kobieta-Polka*, „LPol” 1913, nr 23; *Matka-Polka*, „LPol” 1914, nr 8, 9; *Odwagi nam potrzeba*, „PLud” 1915, nr 2; *Kto winien?*, „PLud” 1915, nr 3; *Znaczenie pamiątek i obchodów narodowych*, „PLud” 1915, nr 4.

K. Kaczmarek

Marciszewska-Posadzowa Stefania (1874–1955), pedagogka, działaczka społeczna.

Urodziła się w Warszawie. Była córką Stanisława Marciszewskiego, powstańca styczniowego, i Tekli z Kupiszów. Pochodziła z rodziny robotniczej i wychowywała się w ochronie przeznaczonej dla dzieci robotników. Ukończyła w Warszawie szkołę dla dziewcząt prowadzoną przez Cecylię Plater-Zyberk (zob.). Następnie pracowała jako nauczycielka domowa, a od 1896 r. podjęła pracę w szkole parafialnej w Libawie (obecnie Lipawa, miejscowość na Łotwie). Podczas pracy w tej szkole uzupełniała kwalifikacje. Zdała egzamin rządowy przed Komisją Pedagogiczną Okręgu Szkolnego Ryskiego. Dzięki zdobytym kwalifikacjom od września 1900 r. uczyła historii i geografii w szkole C. Plater-Zyberk. W 1904 r. przystąpiła do organizowania kursów ochraniarskich. Dzięki wsparciu materialnemu Józefy Chudzyńskiej (zob.) i C. Plater-Zyberk początkowo wykłady dla wychowawczyń dzieci wiejskich odbywały się w Chyliczkach k. Warszawy, a w następnym roku przeniesiono je do Warszawy. Prowadziła również kursy dla kierowniczek ochron WTD. Wraz ze wzrostem liczby placówek zajmujących się wychowaniem małych dzieci przyczyniła się do zorganizowania w Warszawie w czerwcu 1906 r. pierwszego w Polsce zjazdu ochraniarek ludowych. Była członkinią rzeczywistą KZKP w Warszawie. Na początku XX w. Marciszewska włączyła się w działalność Towarzystwa Oświaty Narodowej, była także członkinią rzeczywistą Towarzystwa Badań nad Dziećmi oraz działaczką Towarzystwa Gniazd Sierocych.

W l. 1906–1907 zaangażowała się w prace Towarzystwa Opieki nad Dziećmi, gdzie m.in. w 1906 r. podczas poświęcenia domu tego towarzystwa wygłosiła referat *O domu opieki nad ubogą działawą*. Współpracowała również z Polską Macierzą Szkolną. W trakcie jednego

z posiedzeń Wydziału Oświaty Ludowej Polskiej Macierzy Szkolnej w 1906 r. wygłosiła referat *W sprawie szkoły ochroniarek*. Dzięki dotacjom otrzymanym od Polskiej Macierzy Szkolnej i Wydziału Ochron WTD Marciszewska kupiła kamienicę w Warszawie, gdzie założyła we wrześniu 1907 r. Uczelnię dla Ochroniarek i Nauczycielek Ludowych. Inicjatywa ta cieszyła się dużym zainteresowaniem wśród dziewcząt, szkoła funkcjonowała do 1914 r.

W celu poszerzania wiedzy pedagogicznej w 1912 r. Marciszewska wyjechała do Rzymu, gdzie spotkała się z włoską pedagog Marią Montessori i poznała stosowane przez nią metody wychowawcze. Okres I wojny światowej spędziła w Kazaniu nad Wołgą, gdzie wraz z mężem Ludwikiem Posadzym mimo trudnych warunków zorganizowała przy parafii katolickiej „Polski Dom” dla sierot. W czerwcu 1920 r. wróciła do Polski. Zamieszkała w Poznaniu. Należała wówczas do grupy założycielek istniejącego po dzień dzisiejszy Towarzystwa Oświatowego im. Cecylii Plater-Zyberkówny.

W l. 1921–1935 Marciszewska-Posadzowa pracowała w Kuratorium Okręgu Poznańskiego na stanowisku referentki i instruktorki ochron. Założyła w Poznaniu państwową ochronkę im. Stanisława Jachowicza, która miała być wzorem dla już działających instytucji. W l. 1931–1935 zorganizowała serię kursów dla wychowawczyń sprawujących opiekę nad dziećmi w wieku przedszkolnym. Założyła 10 przedszkoli w najuboższych dzielnicach Poznania, cztery z nich były jej własnością i odgrywały rolę wzorowych instytucji. W l. 1931–1939 była przewodniczącą Koła Kierowniczek Przedszkoli Archidiecezji Gnieźnieńsko-Poznańskiej. W okresie II wojny światowej przeprowadziła się do Warszawy, następnie do Krakowa, a po jej zakończeniu wróciła do Poznania, gdzie ponownie pracowała jako instruktorka wychowania przedszkolnego w poznańskim Wydziale Oświaty. Zmarła w Poznaniu.

Bibliografia przedmiotowa:

APW, ZK, sygn. X.8/369; *Uczelnia ochroniarek i nauczycielek ludowych pod kierunkiem Stefanii Marciszewskiej*, Warszawa 1907; I. Merzan, *Stefania Marciszewska-Posadzowa działaczka wychowania przedszkolnego*, „WwP” 1955, nr 12; M. Wróbel, *Wychowanie przedszkolne w Polsce w latach 1918–1939*, Wrocław 1967; B. Sandler, *Wychowanie przedszkolne i kształcenie wychowawczyń w Królestwie Polskim*, Wrocław 1968; *Szkoła Cecylii Plater-Zyberkówny 1883–1944: praca zbiorowa*, oprac. E. Krasnowolska, Warszawa 1987; W. Leżańska, *Wkład Stefanii Marciszewskiej-Posadzowej w rozwój pedagogiki przedszkolnej w Polsce*, [w:] *Rola i miejsce kobiet w edukacji i kulturze polskiej*, t. 2, red. W. Jamrożek, D. Żołędź-Strzelczyk, Poznań 2001; Ł. Kabzińska, *Marciszewska-Posadzowa Stefania (1874–1955)*, HWSB, Olsztyn 2002; M.L. Opiela, *Wkład kobiet w rozwój teorii i praktyki wczesnej edukacji w Polsce XIX i XX wieku*, „PCh” 2014, nr 2; D. Grabowska-Pieńkosz, *Wychowawczynie wychowawczyń – Stefania Marciszewska-Posadzowa (1874–1955) i jej poglądy na wychowanie przedszkolne*, [w:] W. Szulakiewicz, D. Grabowska-Pieńkosz, J. Falkowska, *Z myślą o Niepodległej. Polska myśl pedagogiczna przełomu XIX i XX wieku i okresu międzywojennego*, Toruń 2019; M. Wiśniewska, *Stefania Marianna Marciszewska-Posadzowa (1874–1955)*, [w:] *Słownik biograficzny polskiego katolicyzmu społecznego*, t. 4, red. R. Łatka, Warszawa 2022.

Bibliografia podmiotowa:

Rady i wskazówki dla kierujących ochronami przydatne wszystkim wychowawcom dzieci w epoce przedszkolnej, Warszawa 1906; *Towarzystwo Opieki nad Dziećmi*, „PKat” 1906, nr 48, 49, 50; *W sprawie Szkoły Ochroniarek: referat Stefanii Marciszewskiej*, Warszawa 1907.

D. Grabowska-Pieńkosz

Marczewski Lucjan (1879–1935), kompozytor, pianista.

Urodził się w Warszawie. Studia kompozycji rozpoczął w Warszawskim Instytucie Muzycznym u Zygmunta Noskowskiego, kontynuował je w Paryżu u Gabriela Faurégo. Równocześnie podjął studia chemiczne, filozoficzne i medyczne. Po powrocie do Królestwa Polskiego i zakończeniu edukacji rozpoczął pracę w szkole Warszawskiego Towarzystwa Muzycznego, uczył w klasie fortepianu. Był założycielem Liceum Muzycznego w Warszawie. W l. 1912–1914 pełnił funkcję jego kierownika, zatrudnił grono wybitnych specjalistów: Juliusza Wertheima – fortepian; Zdzisława Birnbauma – skrzypce, dyrygowanie, czytanie partytur; Elia Kochańskiego – wiolonczela. Jako pierwszy w Królestwie Polskim posługiwał się systemem Hugo Riemanna w nauczaniu harmonii. Był twórcą utworów fortepianowych, pieśni chóralnych i solowych oraz opracowań muzycznych sztuk teatralnych (m.in. muzyki do scen dramatycznych Stanisława Wyspiańskiego). Należał do sekcji naukowej Warszawskiego Towarzystwa Muzycznego, której celem było rozpowszechnianie polskiej sztuki muzycznej w kraju i za granicą przez organizowanie koncertów połączonych z odczytami. W latach poprzedzających I wojnę światową był współpracownikiem teatryku literacko-artystycznego Momus w Warszawie, w którym rozwijano nową formę muzyczną – piosenkę literacką. Zmarł w Choroszczy k. Białegostoku.

Bibliografia przedmiotowa:

Kronika. Nowa uczelnia muzyczna, „PM” 1911, nr 24; J. Prosnak, *Marczewski Lucjan, SMP*, t. 1, Kraków 1964; T. Przybylski, *Marczewski Lucjan (1879–1935), PSB*, t. XIX, Wrocław 1974; A. Spóz, *Kultura muzyczna Warszawy drugiej połowy XIX wieku*, Warszawa 1980; M. Kosińska, *Marczewski Lucjan, KP*, t. 2, Gdańsk–Warszawa 2005; *Marczewski Lucjan*, [w:] *Leksykon polskich muzyków urodzonych po 31 grudnia 1870*, red. K. Janczewskiej-Sołomko, Kraków 2008; *Liceum Muzyczne Lucjana Marczewskiego w Warszawie*, [w:] *Żydzi w kulturze muzycznej ziem polskich w XIX i XX wieku: słownik biograficzny*, red. L.T. Błaszczak, Warszawa 2014.

M.M. Krakowiak

Markiewicz Stanisław (1839–1911), lekarz, działacz społeczny.

Urodził się w Rawie Mazowieckiej, był synem Stanisława, lekarza, i Emilii z Grabowskich, absolwentki Instytutu Guwernantek. Po śmierci ojca w 1845 r. rodzina osiadła w Warszawie, skąd pochodziła rodzina matki. W 1857 r. ukończył gimnazjum gubernialne i podjął studia w Akademii Medyczno-Chirurgicznej. Po dwóch latach z powodów politycznych przerwał studia w Warszawie i wyjechał do Wrocławia, gdzie kontynuował naukę w l. 1859–1861. W kolejnym roku wrócił do Warszawy i wstąpił na Wydział Lekarski SGW, jednak okoliczności związane z wybuchem powstania styczniowego uniemożliwiły mu zdanie ostatniego egzaminu – został skierowany do oddziału walczącego pod Gidlami, Kruszyną i Koniecpolem, aby nieść pomoc rannym powstańcom. Dopiero w marcu 1864 r. powrócił do Warszawy, gdzie został zatrzymany przez władze i osadzony na Pawiaku, a następnie w Cytadeli Warszawskiej. W czasie kilkumiesięcznego śledztwa tajna policja nie zdołała udowodnić mu uczestnictwa w powstaniu. Po zwolnieniu zdał egzaminy końcowe i w 1864 r. otrzymał dyplom lekarski. Staż lekarski zdobywał za granicą: w Würzburgu, Wiedniu i Pradze.

Po powrocie objął stanowisko lekarza fabrycznego w Tomaszowie Rawskim. Przeprowadził wówczas szczegółową analizę stanu zdrowotno-sanitarnego miasta, a obserwacje zamieszczał w czasopiśmie lekarskim „Klinika” w l. 1866–1869. W 1867 r. przeniósł się do Soczewki k. Płocka, gdzie w l. 1867–1879 również pracował na stanowisku lekarza fabrycznego. Poza pracą zawodową prowadził ożywioną działalność publicystyczną i szeroko zakrojoną akcję propagującą wiedzę prozdrowotną – podążając za radami nauczycieli SGW: Tytusa Chałubińskiego i Wiktora Szokalskiego, kontynuował badania higieniczne i opracowywał programy działań profilaktycznych. Ponadto założył robotniczą łaźnię, szpitalik, aptekę oraz klub robotniczy z czytelnią i biblioteką.

W 1879 r. przeniósł się do Warszawy, gdzie jego prace badawcze wzbudziły zainteresowanie władz miasta. Publikował na łamach „Medycyny” i „Zdrowia”, podnosząc m.in. kwestię śmiertelności niemowląt w Warszawie, problem sieroctwa wśród dzieci oraz spraw sanitarnych i służby zdrowia w Warszawie. Dzięki nim zyskał miano reformatora w dziedzinie problemów sanitarnych miasta – jeszcze w 1879 r. opracował ustawę sanitarną. W 1882 r. wybrano go na przewodniczącego Komisji Sanitarnej, przekształconej trzy lata później w Komitet Higieny Publicznej. Instytucje te prowadziły działalność oświatową, zajmowały się również m.in. higieną szkół. Zawodowo, od 1881 r. był lekarzem oddziałowym, a od 1889 r. aż do śmierci – lekarzem naczelnym Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej. Wówczas też włączył się w działalność Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego. Przez 30 lat organizował opiekę lekarską i dbał o zakładanie przychodni, punktów aptecznych, opatrunkowych i kąpielisk dla kolejarzy. Dzięki niemu organizacja kolejowej służby zdrowia została wyróżniona na Wystawie Higienicznej w 1908 r.

W ramach swojej działalności reformatorskiej na rzecz Warszawy zorganizował w 1898 r. pod hasłem kąpeli ludowych pierwszy zakład kąpielowy dostępny dla szerokiej rzeszy mieszkańców. Angażował się również w kwestie zieleni miejskiej, gdyż uważał, że dobrze zorganizowane ogrody i parki pełnią funkcję wychowawczą i uczą szacunku dla dobra wspólnego. Z jego inicjatywy powstały chociażby ogrody robotnicze, parki zabaw ludowych i ogrody zabaw dziecięcych. Markiewicz podjął się też reformy systemu opieki nad matką i dzieckiem – opowiedział się za państwową i społeczną ochroną ciąży, porodu i pogoju, za koncesjonowanym i kontrolowanym systemem mamek i opiekunek. Jednak głównym polem jego pracy było wychowanie i oświata zdrowotna. Od 1879 r. pracował na etacie w Prywatnej Męskiej Szkole Realnej, gdzie był pionierem medycyny szkolnej – zaimplementował wyniki swoich badań higienicznych do rzeczywistości szkolnej. Czuwał nad stanem higienicznym pomieszczeń, prowadził badania lekarskie uczniów. Odbił kilka wizyt studyjnych w szkołach w Europie, by podczas planowania i budowy nowego budynku szkoły zadbać o zorganizowanie pomieszczeń na gabinet lekarski i stomatologiczny, kąpielisko, pokój sanitarny oraz ogrzewaną salę gimnastyczną, w której zimą odbywały się zajęcia z gimnastyki rozwojowej. Funkcję lekarza szkolnego pełnił też na pensji Jadwigi Sikorskiej (zob.). Obowiązki zawodowe w obu szkołach łączył z wykładami i działalnością upowszechniającą wiedzę prozdrowotną wśród uczniów i uczennic.

Do największych zasług Markiewicza należy rozwój kolonii letnich. Dzięki jego staraniom od 1882 r. stale organizowano turnusy letnie dla dzieci. W 1897 r. po 15 latach starań władze zezwoliły na powołanie Towarzystwa Kolonii Letnich, którego Markiewicz był prezesem od 1898 r. Werbował lekarzy i wychowawców, prowadził badania kwalifikacyjne,

opiniował letniska, opracowywał szczegółowe instrukcje dla lekarzy i wychowawców, układał minima sanitarne i normy żywieniowe. Należał do grona propagatorów tzw. mieszkań letnich dla młodzieży w wieku szkolnym im. Wilhelma Ellisa Raua w Wilhelmówce i Zofiówce, które miały formę płatnych letnisk organizowanych przez Towarzystwo Kolonii Letnich. Od 1880 r. był także członkiem TLW, w którym pełnił obowiązki przewodniczącego Komitetu Sanitarnego, wiceprezesa w l. 1892–1893 i prezesa od 1899 do 1902 r. W l. 1905–1907 został oddelegowany z ramienia TLW do KO do spraw walki z cholerą, którego został przewodniczącym. Kolonie letnie organizowane pod auspicjami Markiewicza cieszyły się coraz większym poparciem społecznym i popularnością – w 1911 r. wyjechało 3110 dzieci do 25 obozów kolonijnych. W rok później – 3404 dzieci. Do 1914 r. z kolonii skorzystało 88 500 dzieci. Markiewicz był aktywny do końca życia; przez wiele lat przewodził TLW, należał do założycieli Warszawskiego Pogotowia Ratunkowego. Był także inicjatorem, a później prezesem Komitetu Plantacyjnego, propagującego zadrzewianie Warszawy. Należał do Stowarzyszenia Lekarzy Polskich, Towarzystwa Ogrodniczego Warszawskiego i wielu innych. Był też członkiem honorowym TLK. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AGAD, KGGW, sygn. 7510; AGAD, ZEA, sygn. 2353; APW, WGUDs, sygn. 280; *50 lat działalności Towarzystwa Kolonii Letnich dla Dzieci imienia D-ra Stanisława Markiewicza 1882–1932: Sprawozdanie rachunkowe za rok jubileuszowy 1931/1932*, Warszawa 1932; T. Ostrowska, *Markiewicz Stanisław Nikodem (1839–1911)*, PSB, t. XX, Wrocław 1975; M. Demel, *Życie i twórczość dr. Stanisława Markiewicza*, Warszawa 1977; P. Szarejko, *SLP XIX w.*, t. 1, Warszawa 1991; *Markiewicz Stanisław*, [w:] *Nowa Encyklopedia Powszechna PWN*, t. IV, Warszawa 1996; E. Lewandowicz, *Działalność doktora Stanisława Markiewicza w Soczewce w latach 1867–1879*, „NPI” 2002, nr 3; W. Lisowski, *Stanisław Markiewicz (1839–1911) – lekarz społecznik*, „Skalpel” 2010, nr 1; K. Dragański, J. Zbikowski, *Spotkanie z historią Polskiego Towarzystwa Higienicznego: dr Stanisław Markiewicz*, „Hygeia” 2011, nr 4.

K. Cybulska

Martynowicz Władysława (1892–1958), nauczycielka, harcmistrzyni.

Urodziła się w Warszawie w rodzinie urzędniczej, była córką Aleksandra i Natalii z Hartmanów. W 1910 r. ukończyła szkołę średnią. Rok później zdała egzamin umożliwiający jej nauczanie języka polskiego i wyjechała do Lwowa, gdzie uczestniczyła w kursie organizowanym przez Andrzeja Małkowskiego w ramach Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”. Tam też objęła funkcję zastępcy drużynowej III Lwowskiej Drużyny im. Pułkownik Platerówny. Odtąd zaangażowała się w ideę upowszechnienia skautingu żeńskiego na ziemiach polskich. Propagowała też akcentowanie w działalności skautowej wątków edukacyjnych. W l. 1912–1914 studiowała polonistykę, historię i pedagogikę na Wydziale Filozoficznym UW. Zarówno podczas nauki w szkole średniej, jak i na studiach działała w nielegalnych, patriotycznych i samokształceniowych strukturach młodzieżowych – początkowo w organizacji Związku Młodzieży Polskiej „Przyszłość” – „Pet”, inspirowanej i kierowanej przez akademicki Związek Młodzieży Polskiej „Zet”, następnie w Organizacji Młodzieży Narodowej i samym „Zecie”, w którym kierowała Komisją Szkolną.

Po wybuchu I wojny światowej przerwała studia i zgłosiła się jako ochotniczka do pomocy w LP, obejmując następnie dział mundurowy w intendenturze wojskowej, a także obsługę poczty frontowej. Od 1915 r. pracowała jako nauczycielka historii w warszawskich żeńskich szkołach średnich Janiny Roszkowskiej i Antoniny Walickiej. W 1917 r. podjęła też studia na Wydziale Pedagogicznym WWP, zakończone w 1922 r. dyplomem z historii i archeologii. W początkach listopada 1918 r. uczestniczyła w tzw. Zjeździe Zjednoczeniowym w Lublinie, którego efektem było powołanie do życia ZHP.

Po 1918 r. kontynuowała pracę nauczycielską i tworzenie struktur żeńskiego harcerstwa. Była członkinią Naczelnej Rady Harcerskiej, komendantką Warszawskiej Chorągwi Harcererek oraz instruktorką w Kuratorium Warszawskiego Okręgu Szkolnego i w MWRiOP. Publikowała podręczniki do historii. Po wybuchu II wojny światowej kierowała Liceum Pedagogicznym im. Elizy Orzeszkowej, a następnie organizowała tajne nauczanie i działała w RGO. Po 1952 r. została odsunięta od nauczania przez władze komunistyczne. Zmarła w Wyrozębach na Podlasiu, została pochowana w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

BN, DR, ASS, Życiorysy ZET, sygn. akc. 16268; ZNiO, Wykaz członków „Zet” i „Pet”, sygn. 15956/II; W. Dzierzbicka, *Dzieje jednej szkoły*, Warszawa 1960; Z. Dłużewska-Kańska, *Martynowicz Władysława Maria (1892–1958)*, PSB, t. XX, Wrocław 1975; J. Opieńska-Blauth, *Polskie harcerki w dziesięcioleciu 1911–1921*, Warszawa 1988; D. Piotrowska-Szulcewska, *Wielkopolska Chorągiew Harcererek 1912–1939*, Poznań 1992; HSB, t. 2, Warszawa 2008.

P. Waingertner

Massalski Edmund (1886–1975), nauczyciel, działacz społeczny, regionalista.

Urodził się w Michałowie k. Starachowic, był synem Ludwika, zarządcy fabryki, i Julii z Kołdów. Uczył się w gimnazjum w Kielcach. Był członkiem Organizacji Młodzieży Niepodległościowej „Pet”, przez cały okres nauki brał udział w narodowych kółkach samokształceniowych. Należał do komitetu strajkowego w swoim gimnazjum i 31 października 1905 r. brał czynny udział w manifestacjach i zamieszkach związanych ze strajkiem szkolnym, za co jako uczeń VII klasy został usunięty ze szkoły. Po wydaleniu z gimnazjum przez rok utrzymywał się jako guwerner. W l. 1906–1912 studiował z przerwami botanikę i geografię na UJ. W okresie studiów był członkiem Związku Młodzieży Polskiej „Zet”, a potem niezależnego „Zetu” i Zarzewia. Podczas swojego pobytu w Krakowie zbliżył się ze środowiskiem Towarzystwa Uniwersytetu Ludowego im. Adama Mickiewicza, dla którego w l. 1911–1912 wygłaszał odczyty i współorganizował bibliotekę, czego efektem był m.in. drukowany katalog działu literacko-beletrystycznego księżnicy TUL. Prowadził także dla dzieci ognisko oświatowe i koło zainteresowań w krakowskiej dzielnicy Dębniki. W Krakowie brał udział w działalności PDS i rozwijającym się ruchu skautowym.

Pracę zawodową rozpoczął w Kielcach w l. 1909–1910 jako nauczyciel przyrody i geografii w Szkole Handlowej. W 1908 r. należał do grona inicjatorów powstania Towarzystwa Biblioteki Publicznej w Kielcach, a w l. 1908–1911 udzielał się także w Towarzystwie Kultury Polskiej w Kielcach, gdzie trafił do władz oddziału regionalnego. Po zdaniu matury

eksternistycznej w Petersburgu w 1913 r. zamieszkał na stałe w Kielcach, gdzie w l. 1913–1914 był nauczycielem w Gimnazjum Żeńskim Marii Krzyżanowskiej (zob.).

W chwili wybuchu I wojny światowej wstąpił do oddziałów Józefa Piłsudskiego i został oddelegowany do prac organizacyjno-politycznych w Polskiej Organizacji Narodowej. Po włączeniu jej do NKN pracował kolejno w Departamencie Organizacyjnym i Wojskowym. Gdy powstała Polska Organizacja Skautowa, był sekretarzem Komendy Naczelnej. W maju 1915 r. powrócił do Kielc jako emisariusz Departamentu Wojskowego NKN, gdzie był współinicjatorem i członkiem Komitetu Narodowego Kielc, Związku Organizacji Narodowych oraz Rady Okręgowej Ziemi Kieleckiej. Był także współorganizatorem i pierwszym redaktorem organu tej Rady – pisma „Ziemia Kielecka”.

W l. 1915–1918 powrócił do zawodu nauczycielskiego jako nauczyciel biologii, chemii, fizyki i geografii w szkole M. Krzyżanowskiej. W 1916 r. został członkiem Oddziału Kieleckiego Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego. Jednocześnie był komendantem Kieleckiego Okręgu Polskiej Organizacji Skautowej.

W okresie II RP pracował w redakcji „Gazety Kieleckiej” w l. 1918–1926 oraz do 1935 r. jako kontraktowy i etatowy nauczyciel Państwowego Męskiego Seminarium Nauczycielskiego. W l. 1919–1920 z upoważnienia MWRiOP prowadził zajęcia z metodyki przyrodoznawstwa i geografii na wakacyjnych kursach dla nauczycieli szkół powszechnych. Uczyl na kursach maturalnych przy Seminarium oraz na Wyższych Kursach Nauczycielskich w Radomiu i Skarżysku, prowadził też kursy dokształcające z geografii. Pracę zawodową kontynuował w Państwowym Pedagogium w Kielcach w l. 1935–1939. Pracował dorywczo w innych szkołach kieleckich oraz brał aktywny udział w życiu miasta jako radny w l. 1919–1924 i 1927–1934. Był głównym organizatorem ruchu harcerskiego na Kielecczyźnie oraz wybitnym regionalistą i propagatorem walorów krajoznawczych ziemi kieleckiej.

Podczas II wojny światowej brał udział w tajnym nauczaniu w konspiracyjnym Liceum im. Królowej Jadwigi i św. Stanisława Kostki. Po wojnie pozostał aktywny na niwie oświatowej i w zawodzie nauczycielskim, wznowił też działalność w ruchu krajoznawczym. Zmarł w Kielcach.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, AZHP, sygn. 1.7/194, 3.3/1260; CB PTTK, P. Pierściński, *110 rocznica urodzin Edmunda Massalskiego*, sygn. R 235; J. Ćmiak, *Edmund Massalski*, „SKiel” 1975, nr 4; *Edmund Massalski (1886–1975). Materiały sesji naukowej w Świętej Katarzynie 15–16 listopada 1986 r.*, red. A. Rembalski, Z. Wójcik, Kielce 1989; J.Z. Pajak, A. Śmietalska, *Massalski Edmund (1886–1975)*, ŚSB, t. 2, Kielce 2009; A. Rembalski, *Edmund Massalski. Biografia*, Kielce 2016.

Bibliografia podmiotowa:

Spis książek ułożonych według działów. Cz. I: Materiał literacki, historia literatury, książki dla dzieci i młodzieży, Kraków 1912; *Uwagi oświatowca w sprawach bibliotecznych*, Kielce 1914.

K. Cybulska

Massonius Marian (Piotr) (1862–1945), filozof, psycholog, pedagog.

Urodził się w Kursku, był synem Piotra, pułkownika rosyjskiego, oraz Heleny ze Sliżniów. Początkowo edukację zdobywał w Rosji (Kursk, Mińsk), a potem w Warszawie, gdzie ukończył VI Gimnazjum i w 1881 r. wstąpił na Wydział Prawa UW, ale po dwóch latach przerwał studia. W l. 1884–1890 studiował w Pradze, Berlinie, Monachium i Lipsku, gdzie w 1890 r. obronił doktorat z filozofii. Uczęszczał także na wykłady z pedagogiki, historii sztuki i filologii słowiańskiej. Po studiach przez dwa lata mieszkał w Sankt Petersburgu; tam objął redakcję polskojęzycznego tygodnika „Kraj”. Następnie przeniósł się na stałe do Królestwa Polskiego – krótko mieszkał w Sosnowcu, by później na 20 lat osiedzić w Warszawie. W tym okresie, poza pracą naukową w dziedzinie filozofii (opublikował wówczas swoje najważniejsze dzieła filozoficzne), przygotowywał w l. 1901–1904 miesięcznik krytyczno-bibliograficzny „Książka”, od 1895 do 1905 r. należał do redakcji *Wielkiej Encyklopedii Po-wszechnej Ilustrowanej*, a także publikował w wielu pismach, m.in. w „Ateneum”, „Przeglądzie Filozoficznym”, „Gazecie Polskiej”, „Głosie”, „Tygodniku Ilustrowanym”.

Jednocześnie działał aktywnie na polu oświaty – w czerwcu 1899 r. był jednym z prele-gentów na zjeździe nauczycieli szkół ludowych w Warszawie. W l. 1896–1905 wykładał filo-zofię, pedagogikę i historię sztuki na tajnych kompletach. W 1905 r., gdy otwarto w Warsza-wie Wyższe Kursy Naukowe, Massonius objął tam stanowisko profesora i prowadził wykłady z filozofii oraz estetyki; ponadto na Kursach Pedagogicznych dla Kobiet pod kierunkiem Jana Miłkowskiego wykładał logikę, a w Szkole Dramatycznej – estetykę. W 1906 r. przez kilka miesięcy sprawował mandat posła do I Dumy Państwowej, z gub. mińskiej. Od 1906 do 1914 r. pracował w warszawskich szkołach, m.in. w gimnazjach im. Mikołaja Reja oraz Wojciecha Górskiego (zob.), gdzie nauczał języka polskiego, literatury polskiej, języka łacińskiego oraz propedeutyki filozoficznej i pedagogiki. Wykładał również na 2-letnich Kursach Pedagogicznych dla Kobiet Leonii Rudzkiej (zob.). Do 1914 r. był aktywnym propagatorem wiedzy, wygłaszając odczyty i wykłady w Towarzystwach, m.in. na zebraniach Towarzystwa Wychowania Przedszkolnego (np. *Gramatyka języka rodzinnego w wieku przedszkolnym*) czy podczas akcji zbierania funduszy na Koło Wpisów Szkolnych. Był członkiem rzeczywistym Towarzystwa Badań nad Dziećmi.

W czasie I wojny światowej znalazł się w Mińsku Litewskim, gdzie zorganizował polskie Gimnazjum Męskie, które prowadził w l. 1915–1918. Równocześnie wspierał odradzanie się narodu i języka białoruskiego. Wszedł w skład komisji pracującej na rzecz utworzenia białoruskiego uniwersytetu. Jednym z najważniejszych problemów młodej państwowości białoruskiej był brak nauczycieli gotowych nauczać w języku ojczystym. Kiedy w kwietniu 1918 r. utworzono kursy białorusoznawcze, na których zapoznawano nauczycieli z historią, geografą i literaturą Białorusi, Massonius włączył się w tę działalność i uczył języka białoruskiego. W l. 1917–1918 stał na czele redakcji „Dziennika Mińskiego”. Następnie przeniósł się do Nieświeża, gdzie na rok objął kierownictwo polskiego gimnazjum. W 1920 r. otrzymał propozycję objęcia posady profesorskiej w Wilnie, gdzie od października 1920 r. był profesorem nadzwyczajnym filozofii i pedagogiki UWil. Prowadził też proseminarium i seminarium pedagogiczne. Z uczelnią tą był związany aż do przejścia na emeryturę w 1932 r. Należał m.in. do Towarzystwa Filozoficznego w Warszawie oraz Wileńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Zmarł w Wilnie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, MWRiOP w Warszawie, sygn. 6/4274; AAN, WWP – zbiór akt, sygn. 3; APAN, Marian Massonius (1862–1945; filozofia, pedagogika), sygn. 140; „RNLA” 1905; *Osobiste*, „KW” 1909, nr 320; *Dziesięciolecie WWP TKN*, Warszawa 1917; *Z miasta*, „KW” 1918, nr 358; T. Czeżowski, *Massonius Piotr Marian (1862–1945)*, PSB, t. XX, Wrocław 1975; M. Massonius, *Rozum w obliczu tajemnicy. Listy do Mariana Zdziechowskiego*, „Znak” 1983, nr 8; M. Zaczynski, *Marian Massonius. Nota wydawcy*, „Znak” 1983 nr 8; *Marian Massonius – autor dziejów Uniwersytetu Wileńskiego*, „Nasz Czas” 2005, nr 10; W. Szulakiewicz, *Seminarium pedagogiczne Mariana Massoniusa – między filozofią a pedagogiką*, „PHO” 2018, nr 1–2.

K. Cybulska

Maszyński Piotr (1855–1934), dyrygent chóralny, kompozytor.

Urodził się w Warszawie, był synem Piotra i Emmy z Bielińskich. Edukację rozpoczął w gimnazjum filologicznym w Warszawie. Muzyczne wykształcenie zdobywał u Aleksandra Michałowskiego (fortepian) i Gustawa Roguskiego (harmonia). Edukację kontynuował w Szwajcarii u Zygmunta Noskowskiego (kontrapunkt i kompozycja). W czasie studiów był zastępcą Noskowskiego przy prowadzeniu chóru w Towarzystwie Śpiewaczym „Bodań”. Po studiach zamieszkał w Warszawie, gdzie podjął współpracę z Warszawskim Towarzystwem Muzycznym, od 1883 r. był korepetytorem chóru, współtworzył też szkołę działającą od 1884 r. przy tym Towarzystwie. W 1886 r. w Warszawie założył Towarzystwo Śpiewacze „Lutnia”, z którym związany był do końca życia. Z zespołem koncertował po Królestwie Polskim, jak i poza nim (Lwów, Praga). W l. 1893–1895, 1898–1901 kierował Szkołą Chórów przy teatrach rządowych w Warszawie. Andrzej Spóz uznał Maszyńskiego za wybitnego znawcę chóralistyki, podkreślając jego zasługi dla rozwoju korporacyjnego śpiewactwa w Królestwie Polskim pod koniec XIX i początku XX w. W pracy pedagogiczno-artystycznej zabiegał o upowszechnienie śpiewu chóralnego, wydając w tym celu podręczniki do nauki śpiewu i zbiory utworów.

W okresie II RP prowadził zespoły chóralne (m.in. chór Akademickiego Koła Muzycznego), był dyrektorem instytucji artystycznych, inicjatorem i organizatorem koncertów i konkursów. Został odznaczony Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

APW, ZK, sygn. XI/1489; A. Nowak-Romanowicz, *Z dziejów polskiej kultury muzycznej. Od Oświecenia do Młodej Polski*, t. 2, Warszawa 1966; J. Reiss, *Maszyński Piotr, SMP*, t. 2, Kraków 1967; I. Chomik, *Warszawskie Towarzystwo Śpiewacze „Lutnia” w latach 1886–1914*, [w:] *Szkice o kulturze muzycznej XIX w.*, t. 1, red. Z. Chechlińska, Warszawa 1971; T. Przybylski, *Maszyński Piotr (1855–1934)*, PSB, t. XX, Wrocław 1974; A. Spóz, *Kultura muzyczna Warszawy drugiej połowy XIX wieku*, Warszawa 1980; I. Spóz, *Towarzystwo Śpiewacze Lutnia im. Piotra Maszyńskiego w Warszawie (1886–1986)*, Warszawa 1988; A. Spóz, *Maszyński Piotr, EMPWM*, t. 6, Kraków 2000; A. Pellowski, *Kultura muzyczna Łodzi do roku 1918*, Łódź 1994; *Maszyński Piotr, LHP*, Warszawa 1995; K. Baculewicz, *Maszyński Piotr, KP*, t. 2, Gdańsk–Warszawa 2005.

Bibliografia podmiotowa:

Początki śpiewu. Podręcznik do nauki śpiewu zbiorowego, Warszawa 1906; *Ćwiczenia wstępne do nauki szkolnej śpiewu zbiorowego*, Warszawa 1916; *Polski śpiewnik szkolny, cz. 1–2*, Warszawa 1916.

M.M. Krakowiak

Matuszewski Ignacy (1858–1919), krytyk literacki, publicysta.

Urodził się w Wilanowie k. Warszawy. Był synem Ignacego, powstańca styczniowego, i Eufemii z Lisieckich. Nauki pobierał w warszawskich szkołach – III Gimnazjum Filologicznym, następnie w szkole realnej. Tam zetknął się z konspiracyjną działalnością społeczno-oświatową. Należał do tajnego przyrodniczego kółka samokształceniowego, w którym pod kierownictwem Mieczysława Brzezińskiego (zob.) studiowano darwinizm. Maturę uzyskał w 1875 r. i podjął dalszą naukę w Szkole Handlowej im. Leopolda Kronenberga. Tu zbliżył się do młodzieży socjalistycznej i prowadził wykłady z nauk przyrodniczych w kółkach robotniczych. W 1878 r. wyjechał do Lipska jako pierwszy stypendysta Szkoły Handlowej. Wstąpił na studia do Öffentliche Handelslehranstalt, słuchał też wykładów uniwersyteckich, które rozbudziły w nim zainteresowania filozoficzne i literackie. W 1880 r. wrócił do Warszawy i rozpoczął pracę w Banku Handlowym Leopolda Kronenberga. W tym też czasie poświęcił się pracy literackiej: pisał wiersze.

Od 1883 r. współpracował z czasopismem „Przegląd Tygodniowy”, na łamach którego przez 10 lat prowadził dział *Bieżące piśmiennictwo niemieckie*. Publikował tam streszczenia i przekłady prac z wielu dziedzin wiedzy, studia krytyczne oraz notatki publicystyczne w ramach działu *Kronika tygodniowa „Echa Warszawskie”*. W swoich artykułach poruszał palące problemy społeczne i ekonomiczne. Współpracował też z innymi czasopismami, np. „Tygodnikiem Ilustrowanym”, „Ateneum”, „Kurierem Codziennym”, „Gazetą Polską”, „Biblioteką Warszawską”, „Sfinksem”, „Witezią”. Publikował szereg artykułów i polemik, przyczyniając się do popularyzacji wiedzy ezoterycznej. Od 1898 r. był kierownikiem literackim „Tygodnika Ilustrowanego”, podnosząc poziom pisma i zwiększając liczbę jego prenumeratorów, choćby poprzez druk powieści w odcinkach (*Chłopi*, *Popioły*, *Krzyżacy*) czy popularyzację nowych prądów w literaturze i sztuce. Zamieszczał też wiele własnych tekstów poświęconych literaturze polskiej i jej krytyce, prowadził rubryki recenzyjne, kronikarskie, relacjonował aktualności, w tym polityczne (np. w działach: *Nowe książki*, *Z tygodnia na tydzień*, *Kronika Tygodniowa*, *Nasze ryciny*, *Humor i satyra*). Jednocześnie podejmował się innych aktywności, kierując w l. 1898–1904 działem organizacyjnym *Encyklopedii Powszechnej Orzelbranda*. Współpracował z *Poradnikiem dla Samouków*, w którym był odpowiedzialny za rozdziały *Historia sztuki* i *Estetyka* (*Poradnik dla samouków. Część III. I. Nauki społeczno-prawne. II. Nauki filozoficzne*, 1900). Brał udział w opracowaniu *Wielkiej Encyklopedii Powszechnej Ilustrowanej*. W „Gazecie Polskiej” działał w Komitecie redakcyjnym dodatków powieściowych, pisząc do nich przedmowy, podobnie jak do tomów *Biblioteki Dzieł Wyborowych* i innych wydawnictw. Wygłaszał liczne odczyty. Udzielał się w Komitecie i sądach literackich Kasy Literackiej, w 1902 r. współtworzył czasopismo „Ogniwo”.

Po opuszczeniu w 1907 r. redakcji „Tygodnika Ilustrowanego” został wykładowcą literatury polskiej i powszechnej na kursach pedagogicznych Jana Miłkowskiego i Leontyny

Rudzkiej (zob.). Realizował też wykłady monograficzne na różne tematy związane z literaturą. W l. 1912–1915 pełnił funkcję prezesa Towarzystwa Literatów i Dziennikarzy. W 1916 r. został członkiem rzeczywistym Wydziału I Językoznawstwa i Literatury Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. W l. 1909–1918 wykładał literaturę powszechną na Wydziale Humanistycznym Towarzystwa Kursów Naukowych w Warszawie. W czasie I wojny światowej utrzymywał się z udzielania lekcji i wykładów. Z powodu choroby musiał przerwać wykłady w Towarzystwie Kursów Naukowych. W tym też roku otrzymał nominację na profesora literatury powszechnej na UW. Był erudytą, szczególnie w zakresie estetyki, teorii sztuki, literatury powszechnej, miał szerokie zainteresowania, odegrał znaczącą rolę w rozwoju ówczesnej krytyki literackiej. Należał do najbardziej znanych i cenionych krytyków literackich, badaczy i popularyzatorów literatury i sztuki, a jego studia z twórczości polskiej i obcej należały do najpoważniejszych prac krytycznoliterackich. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

H. Galle, *Ignacy Matuszewski: twórczość i twórcy, studia i szkice estetyczno-literackie*, „BW” 1904, t. 3; *Ignacy Matuszewski. Natura jego umysłu, intuicja jako uzupełnienie analiz przedmiotowych, rezultat jego pracy. Żywot i dzieła*, [w:] W. Feldman, *Współczesna krytyka literacka w Polsce*. Z 12 portretami w tekście, Lwów 1905; W. Bukowiński, *Dwudziestopięćciolecie Ignacego Matuszewskiego*, „Sfinks” 1909, z. 11; J. Muszkowski, *Żywot i dzieła Ignacego Matuszewskiego*, [w:] I. Matuszewski, *Pisma w czterech tomach*, t. 1, wydał, charakterystykę autora, bibliografię i przypisy oprac. J. Muszkowski, Warszawa 1925; T. Wróblewska, *Subiektywizm w krytyce Ignacego Matuszewskiego*, „PrzHum” 1961, nr 1; H. Markiewicz, *Matuszewski Ignacy Erazm (1858–1919)*, PSB, t. XX, Wrocław 1975.

Bibliografia podmiotowa:

Weyssenhoff i „Laury” Wyspiańskiego (szkic polemiczny z powodu felietonów krytycznych o Wyspiańskim), Warszawa 1910: odb. z czasopisma „Sfinks” 1910, z. 1; „Król duch” czy „królowie duchy”? (Przyczynek do wyjaśnienia niektórych punktów niedokończonej epopei Słowackiego), Warszawa 1910; *Studia o Wyspiańskim. Wyspiański i Hamlet. Metafizyka Wyspiańskiego*, Warszawa 1916: odb. z czasopisma „MP” 1915, z. 1, 2.

M. Nawrot-Borowska

Mazurkiewicz Tadeusz (1887–1968), dyrygent, pianista, nauczyciel, popularyzator muzyki.

Urodził się w Dąbrowie Górniczej, był synem Józefa, inżyniera, i Romany z Kamieńskich. Edukację rozpoczął w Warszawie, brał udział w strajku szkolnym w 1905 r., rok później ukończył szkołę realną Witolda Wróblewskiego oraz Szkołę Muzyczną Warszawskiego Towarzystwa Muzycznego im. Fryderyka Chopina. Nauki pobierał od Bolesława Domaniewskiego i Michała Mariana Biernackiego. Edukację kontynuował w Lipsku, gdzie studiował fortepian u Józefa Pembaura, kontrapunkt u Stefana Krehla, dyrygenturę u Artura Nikischa. Królewskie Konserwatorium Muzyczne w Lipsku ukończył w 1910 r. Równocześnie uczęszczał do WSH, której ostatecznie nie ukończył. Był przedstawicielem młodzieżowej organizacji „Spójnia”, z ramienia której brał udział w 1908 r. w zjeździe studentów w Zakopanem dotyczącym kontynuacji bojkotu szkolnego w Królestwie Polskim. Po studiach powrócił do Kongresówki, do 1912 r. przebywał w Piotrkowie. Pełnił funkcję dyrektora Towarzystwa

Muzycznego – prowadził orkiestrę i chór mieszany. Był inicjatorem utworzenia Szkoły Muzycznej, którą współprowadził ze skrzypkiem Alfonsem Brandtem. W 1912 r. przeprowadził się do Łodzi, gdzie kontynuował pracę nauczyciela: uczył gry na fortepianie, harmonii, historii muzyki, m.in. w Szkole Muzycznej przy Towarzystwie im. Fryderyka Chopina oraz Szkole Muzycznej Heleny Kijeńskiej-Dobkiewiczowej. Zaangażowanie Mazurkiewicza w rozwój ruchu artystycznego w Łodzi dawało jego uczniom możliwość występowania z akompaniamentem orkiestry symfonicznej. Jego działania sprzyjały rozwojowi ruchu muzycznego w mieście, m.in. w 1913 r. z okazji 30. rocznicy śmierci Ryszarda Wagnera zainicjował cykl ilustrowanych muzyką odczytów o twórczości kompozytora. W l. 1912–1915 był dyrygentem Towarzystwa Śpiewaczego „Lutnia”. Prowadził także naukę śpiewu w chorze utworzonym przy Robotniczym Stowarzyszeniu Oświatowym „Światło”. Jednocześnie wraz z zespołem włączał się w działalność społeczną, brał udział w koncertach charytatywnych, m.in. w 1915 r. w Teatrze Scala na rzecz kuchni dla sierot. Działal także na rzecz niezamożnych muzyków, organizując na ich rzecz koncerty symfoniczne w Teatrze Wielkim, którymi również dyrygował. Był założycielem Łódzkiej Orkiestry Symfonicznej, która pierwszy koncert pod jego kierunkiem zagrała w lutym 1915 r. Muzyk został jej pierwszym dyrektorem i dyrygentem, kierował nią w sezonie 1915/1916. Zespół funkcjonował pod patronatem Karola Wilhelma Scheiblera, co sprzyjało podejmowaniu akcji popularyzujących ruch muzyczny – organizowano muzyczne poranki niedzielne dla stowarzyszeń robotniczych oraz koncerty charytatywne. W sezonie zimowym 1915/1916 urządzano także poranki muzyczne, później koncerty popularne dla młodzieży będące uzupełnieniem szkolnego nauczania muzyki. Dzielono je na dwie części – w pierwszej utwory popularne, w drugiej poważne. Koncerty poprzedzały pogadanki o kompozytorach i ich twórczości. Z funkcji kierownika i współpracy z Filharmonią w Łodzi zrezygnował z zakończeniem sezonu artystycznego. W następnym sezonie 1916/1917 współpracował z Teatrem Wielkim w Warszawie.

W okresie II RP był członkiem Zarządu Zrzeszenia Artystów Opery Warszawskiej, założycielem Związku Muzyków, w którym w l. 1925–1932 pełnił funkcję prezesa. Był członkiem, a w l. 1924–1926 prezesem Związku Artystów Scen Polskich. Pracował w placówkach dyplomatycznych w Konstantynopolu i Sofii, gdzie doskonalił swoje umiejętności dyrygenckie i grywał koncerty. Po powrocie do kraju współpracował jako dyrygent z licznymi zespołami i instytucjami w kraju i za granicą. W l. 1928–1930 był posłem na Sejm z ramienia BBWR, od 1929 r. członkiem Wielkiej Łoży Narodowej Polski. Po II wojnie światowej był inspektorem orkiestry wojskowej i kolejowej, a także dyrygentem Sceny Muzyczno-Operowej Miejskich Teatrów Dramatycznych w Warszawie, pełnił również funkcję dyrektora Państwowej Opery i Filharmonii, zaś w l. 1949–1950 prowadził orkiestrę Warszawskiego Towarzystwa Muzycznego. Publikował felietony w „Kurierze Codziennym”, recenzje muzyczne w „Nowej Gazecie Łódzkiej” w l. 1913–1914 oraz sprawozdania muzyczne w „Epoce”. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

BMAWTM, Wspomnienia łódzkie, sygn. D211/12; BMAWTM, T. Mazurkiewicz, *50 lat z batutą w ręku*, sygn. D211/15; *Mazurkiewicz Tadeusz*, [w:] *Dyrygenci polscy i obcy w Polsce działający w XIX i XX wieku*, red. L.T. Błaszczyk, Kraków 1964; Z. Stęszewska, *Mazurkiewicz Tadeusz, SMP*, t. 2, Kraków 1967; A. Neuer, *Mazurkiewicz Tadeusz, EM PWM*, t. 6, Kraków 2000; *Mazurkiewicz*

Tadeusz, [w:] *Słownik biograficzny teatru polskiego 1900–1980*, t. 2, red. Z. Wilski et al., Warszawa 1994; A. Pellowski, *Kultura muzyczna Łodzi do roku 1918 r.*, Łódź 1994; *Mazurkiewicz Tadeusz, LHP*, Warszawa 1995; A. Stawiszyńska, *Łódzka Orkiestra Symfoniczna czasów Wielkiej Wojny w recenzjach Feliksa Halperna*, „AULFLP” 2013, nr 2.

M.M. Krakowiak

Medem Włodzimierz (właściwie Grinberg Władimir) (1879–1923), działacz społeczny, polityk i publicysta. Pseud. i krypt. Goldblat, M., Mark., W. M-d-m, Winicki.

Urodził się w Libawie. Był synem Dawida, lekarza wojskowego w stopniu generała. Rodzina jego dążyła do asymilacji, został ochrzczony w obrządku prawosławnym. W gimnazjum zainteresował się wiarą judaistyczną. W 1897 r. rozpoczął studia na Wydziale Medycznym Uniwersytetu Kijowskiego, jednak wkrótce przeniósł się na prawo i ekonomię polityczną. W 1899 r. jako działacz ruchu socjaldemokratycznego brał udział w strajku rosyjskich studentów, co doprowadziło do usunięcia go z uczelni, aresztu i nadzoru policyjnego. W 1900 r. rozpoczął aktywną działalność w Bundzie. Podjął wówczas pierwsze próby pisarskie w postaci proklamacji oraz artykułu do organu Bundu „Der Weker”. W 1901 r. został aresztowany i skazany na pięć lat zesłania na Syberię; zwolniony z więzienia ze względu na chorobę, uciekł do Szwajcarii. Rozpoczął studia na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Berneńskiego.

Rozwinął działalność w Bundzie, stając się jednym z jego przywódców i teoretyków. Partia zorganizowała instytucjonalną sieć bibliotek robotniczych, przedszkoli i placówek kulturalno-oświatowych. Kontynuował aktywność publicystyczną, od 1905 r. był współredaktorem wychodzącego w Wilnie czasopisma Bundu „Nasze Słowo” oraz innych czasopism partii. Publikował wartościowe literacko artykuły dotyczące narodowo-kulturalnej autonomii Żydów. Artykuły krytyczne i rozprawy na tematy literackie, teatralne i muzyczne zamieszczał także w europejskich pismach artystycznych. Był również tłumaczem wierszy. Po kolejnym aresztowaniu i uwięzieniu w Warszawie, zwolniony w 1915 r., pozostał w Królestwie Polskim. Kontynuował działalność w „Bundzie”. Wzywał do wprowadzenia w żydowskich szkołach ludowych nauczania w języku jidysz. Działał na rzecz utworzenia Rady Szkolnej dla szkolnictwa żydowskiego. Był organizatorem licznych inicjatyw rozwijających szkolnictwo żydowskie oraz działaczem organizacji oświatowych. Brał udział w utworzeniu tzw. Komitetu Dinezona, Medema i Rajchmana, z którego w 1921 r. rozwinęła się Centralna Żydowska Organizacja Szkolna, zajmująca się edukacją i opieką nad dziećmi. Prowadząc działalność społeczną w wolnej Polsce, działał m.in. na rzecz rozwoju szkolnictwa żydowskiego oraz opieki nad dziećmi. Stał na czele warszawskiej organizacji Unzere Kinder (Nasze Dzieci), która m.in. założyła Dom Dziecka im. Bronisława Grossera, przekształcony następnie w szkołę powszechną z językiem jidysz. Założył stowarzyszenie oświatowe Idischer Szul un Folksbildung Farajn. W 1919 r. współorganizował pierwsze żydowskie kursy nauczycielskie. Prowadził działalność kulturalno-oświatową wśród robotników żydowskich w Warszawie. Kontynuował także działalność publicystyczną.

Od 1920 r. przebywał w Nowym Jorku. W USA zbierał fundusze na organizację sanatorium dla dzieci w Miedzeszynie k. Warszawy, które otwarto już po jego śmierci i nazwano

jego imieniem. Został też patronem Seminarium Nauczycielskiego w Wilnie. W Paryżu od 1929 r. istnieje największa biblioteka jidysz w Europie, w 1944 r. nazwana Biblioteką Medema. Zmarł w Nowym Jorku.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, KRW, sygn. 297/VII-1; VII-10; AGAD, PWIS, sygn. 7746; 8026; 8093; I. Schipper, *Żydzi w Polsce odrodzonej: działalność społeczna, gospodarcza, oświatowa i kulturalna*, t. 1, Warszawa 1932; S. Dworak, *Wspomnienia o żydowskich działaczach robotniczych. Władysław Medem*, „BŻIH” 1963, nr 47–48; A. Pacholczykowa, *Medem Włodzimierz (1879–1923)*, PSB, t. XX, Wrocław 1975; S.A. Portnoy, *Vladimir Medem: The life and soul of a legendary Jewish socialist*, New York 1979; R. Żebrowski, *Medem Włodzimierz*, PSJ, t. 2, Warszawa 2003; E. Nowogródzki, *Żydowska Partia Robotnicza Bund w Polsce 1915–1939*, Warszawa 2005; G. Pickhan, *Pod prąd. Powszechny Żydowski Związek Robotniczy Bund w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 2017; M. Antosik-Piel, *Dyskusja o artykułach Włodzimierza Medema na łamach „Głosu Żydowskiego”*, „KHŻ” 2018, nr 4; A. Libeskind Berkovits, *Życie pełne barw. Jak Nachman Libeskind przeżył nazistów, gułagi i komunistów*, Łódź 2020.

Bibliografia podmiotowa:

Zychrones un artiklen, Warszawa 1917.

K. Kaczmarek

Meyerson Samuel (1851–1939), lekarz laryngolog, działacz społeczny.

Urodził się w Płońsku, w rodzinie żydowskiej. Był synem Józefa i Sary. Uczył się najpierw w gimnazjum w Toruniu, później w Warszawie. W l. 1869–1874 studiował medycynę na UW. Po ukończeniu studiów pracował w Szpitalu Ujazdowskim; w l. 1878–1882 powierzono mu stanowisko ordynatora. W 1882 r. wyjechał do Wiednia, Wrocławia, a następnie do Paryża. Na łamach „Medycyny” opublikował korespondencję opisującą organizację oddziałów laryngologicznych w odwiedzanych, renomowanych klinikach, stosowane tam metody diagnostyczne i terapeutyczne. Po powrocie do Warszawy pracował w ambulatorium laryngologicznym Szpitala Dziecięcego im. Bersonów i Baumanów. W l. 1914–1916 pełnił funkcję naczelnego honorowego lekarza w Przytułku dla Bezdomnych Żydów przy Komitecie Sanitarnym m.st. Warszawy. Od 1913 r. był kuratorem ambulatorium gminy żydowskiej. W l. 1910–1916 przewodniczył sekcji otolaryngologicznej TLW. Należał do Kasy Wsparcia Podupadłych Lekarzy oraz Wdów i Sierot Biednych po Lekarzach Pozostałych. Opublikował około 30 prac z zakresu otolaryngologii, dokonywał streszczeń obcych dzieł dotyczących laryngologii, zwłaszcza z niemieckich czasopism naukowych, a także je recenzował. Od 1893 r. był współwłaścicielem i współredaktorem „Medycyny”, potem należał do gremium redakcyjnego „Medycyny i Kroniki Lekarskiej”.

W czasie I wojny światowej i w okresie powojennym aktywnie działał na rzecz upowszechniania i organizacji oświaty. W Wydziale Oświecenia KO m.st. Warszawy sprawował funkcję kierownika sekcji żydowskich szkół powszechnych. Był prezesem Zarządu Towarzystwa Szkół dla Głuchoniemych Dzieci Żydowskich w Warszawie oraz Wydziału Szkolnictwa Gminy Żydowskiej w Warszawie. Należał także do Rady Szkolnej Zarządu m. Warszawy. Wspierał działalność sekcji pomagających osobom bezdomnym KO m.st. Warszawy.

W okresie II RP był członkiem Rady Departamentu Opieki nad Dzieckiem w MZ oraz Rady Oświecenia Publicznego w MWRiOP. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

ANK, NKN, sygn. 938; GBL DSKM, ILWB, sygn. PL\327\1\0\3599; *Wybory do gminy żydowskiej*, „TI” 1912, nr 18; *Wydział Oświecenia K.O.M.W.*, „TI” 1915, nr 36; *Kalendarzyk polityczno-historyczny miasta stoł. Warszawy na rok 1917*; P. Szarejko, *SLP XIX w.*, t. 4, Warszawa 1997; A. Kierzek, *Otolaryngolodzy warszawscy w XIX w.*, Wrocław 1998; *Polscy lekarze Żydzi w XIX i XX wieku*, red. Z. Podgórska-Klawe, Warszawa 2010.

Bibliografia podmiotowa:

Sprawa żydowska na prowincji, „MŻ” 1916, nr 25; *Studenteria żydowska w Lublinie*, „MŻ” 1917, nr 33.

A. Boldyrew

Męczkowska Teodora (1870–1954), nauczycielka, działaczka społeczna i kobieca.

Urodziła się w Łowiczu, była córką Jana Adolfa Oppmana, pastora zboru ewangelickiego, i Teodory z Berlińskich, nauczycielki. Pod opieką matki odebrała edukację domową, a następnie kontynuowała ją w II Gimnazjum Rządowym w Warszawie. Uczestniczyła tam w pracach tajnego kółka patriotycznego. Po ukończeniu szkoły w 1888 r. przez dwa lata w rodzinny Łowicz organizowała wydarzenia kulturalne, których celem było podnoszenie świadomości kulturalnej wśród lokalnej społeczności. Następnie wyjechała do Szwajcarii, by podjąć studia uniwersyteckie. W l. 1892–1896 studiowała na Wydziale Przyrodniczo-Fizycznym Uniwersytetu Genewskiego. Równocześnie była zaangażowana w działalność młodzieży polonijnej skupionej wokół powstałego z inicjatywy Związku Młodzieży Polskiej „Zet” – Zjednoczenia Towarzystw Młodzieży Polskiej Zagranicą, ekspozytury LN. Członkinią LN była do 1904 r. Po uzyskaniu dyplomu w 1896 r. powróciła do Polski i zamieszkała w Warszawie. Podjęła studia na Uniwersytecie Latającym, gdzie była słuchaczką wykładów z psychologii i filozofii. W strukturach tej tajnej organizacji oświatowej zetknęła się z ówczesną elitą postępowej i patriotycznej inteligencji, co miało znaczny wpływ na jej poglądy. Byli wśród nich zarówno działacze społeczni, jak i oświatowi. W stolicy podjęła pracę pedagogiczną. Od 1900 r. była nauczycielką przyrody i fizyki na pensjach żeńskich Jadwigi Sikorskiej (zob.) i Natalii Porazińskiej, a także w Seminarium Nauczycielskim Towarzystwa Ochrony Kobiet i w tajnej szkole Stefanii Sempołowskiej (zob.) w Warszawie, gdzie nauczala przedmiotów ścisłych i odpowiadała za edukację młodzieży. Od chwili założenia w 1905 r. należała także do Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego. W swojej pracy pedagogicznej przywiązywała wielką wagę do kształcenia kobiet – edukację uważała za kluczową dla ich emancypacji społecznej i obywatelskiej. Pracując na pensjach żeńskich, prowadziła edukację przyrodniczą przy pomocy nowatorskich metod i kładła nacisk na ćwiczenia oraz doświadczenia laboratoryjne wykonywane przez uczennice. Swe poglądy na metodykę nauczania nauk ścisłych propagowała w licznych publikacjach i na łamach czasopism pedagogicznych: *Zbiór ćwiczeń i doświadczeń z przyrody martwej* (1915), *Ćwiczenia z przyrody*

żywej (1917), *Metodyka przyrodoznawstwa* (1919), *Ćwiczenia z propedeutyki fizyki* (1924). Była również zwolenniczką wprowadzenia koedukacji do szkół – kwestii tej poświęciła wiele miejsca w swoich tekstach publikowanych m.in. w *Encyklopedii Wychowawczej*, „Tygodniku Mód i Powieści” czy „Nowym Słowie”, gdzie pisała: „Zarówno w czynach jak i słowach zaznaczamy różnicę pomiędzy chłopcem a dziewczyną, mężczyzną a kobietą. Mamy dla kobiet inną naukę, odmienną etykę, specjalne prawa i obowiązki. [...] Wychowawcy i nauczyciele, którzy by mogli najwięcej w tej sprawie zdziałać, zachowują się w najlepszym razie biernie [...]. A postęp moralny na tym cierpi; cierpi, bo nie może być mowy o wysokiej kulturze moralnej tam, gdzie wychowuje się *mężczyzn i kobiety*, gdy natomiast należy wychowywać *ludzi*” (1902). Wraz z Różą Centnerszwerową (zob.) należała do grona najbardziej zaangażowanych propagatorek koedukacji w Warszawie. Poza działalnością pisarską i publicystyczną obie prowadziły szeroką akcję odczytową, wygłaszając referaty na temat szkół mieszanych, m.in. w Warszawskim Towarzystwie Higienicznym. Uczestniczyła w pracach Towarzystwa Kultury Polskiej, które było ośrodkiem kształtującym metody i formy pracy kulturalnej w kraju. Była współzałożycielką Towarzystwa Kolonii Letnich dla Pracujących Kobiet. W 1918 r. została powołana na stanowisko wizytatorki szkół żeńskich w MPiOS, od 1922 r. pracowała w Kuratorium Warszawskim. Jako wizytatorka szkół znacząco przyczyniła się do podniesienia poziomu nauczania państwowych gimnazjów żeńskich i do likwidacji pensji prywatnych, które prezentowały niski poziom nauczania i wychowania.

Poza działalnością na niwie pedagogicznej Męczkowska od czasów studenckich angażowała się w międzyzaborowy ruch feministyczny. Już w 1891 r. w Kole Pracy Kobiet i w tajnym KKKiL należała do sekcji pedagogicznej. Dążyła do umysłowego i etycznego podniesienia poziomu kobiety i jej roli w społeczeństwie, traktując ten problem jako część ogólniejszej walki społecznej. Swoje poglądy na emancypację kobiet przedstawiła m.in. w programowym studium *Ruch kobiety. Ideały etyczno-społeczne ruchu kobiecego* (1909) oraz w licznych tekstach drukowanych na łamach takich pism jak „Ster” i „Ogniwo”. Była członkinią komitetu redakcyjnego wychodzącego od 1917 r. „Przeglądu Pedagogicznego”. Należała do powstałego w 1905 r. ZRKP, następnie zainicjowała w 1907 r. powstanie PSRK. Na posiedzeniach PSRK wygłaszała także odczyty. Pod jej przewodnictwem odbył się w 1917 r. ponadzaborowy zjazd kobiecy, który inspirował szersze kręgi społeczeństwa do walki o prawa polityczne dla kobiet w przyszłym państwie polskim. W niepodległej Polsce w ramach współpracy społecznej z ramienia Centralnego Komitetu Równouprawnienia Kobiet Polskich angażowała się w nowelizację ustawodawstwa cywilnego. W 1919 r. weszła do zarządu nowo powstałego KPKP.

W okresie II RP dzięki wyjazdom zagranicznym (głównie do Szwecji i Danii) zapoznała się z postępowymi kierunkami w edukacji i wychowaniu młodego pokolenia, co znalazło odzwierciedlenie w jej licznych odczytach i polemikach prasowych. Na łamach „Przeglądu Pedagogicznego” i „Kobiety Współczesnej” wysuwała postulaty zmierzające do generalnej reformy nauczania szkolnego i podkreślała potrzebę pozalekcyjnej pracy zespołowej w świetlicach i bibliotekach szkolnych. Jej progresywne poglądy dotyczyły także wychowania seksualnego młodzieży, czemu dała m.in. wyraz w pracy *Wychowanie seksualne dzieci i młodzieży* (1934). Obszarem propagowania nowych idei pedagogicznych były dla Męczkowskiej również towarzystwa i związki, przede wszystkim Związek Nauczycielstwa Polskiego i Towarzystwo Eugeniczne, których była współzałożycielką. Należała do inicjatorek założonego w 1926 r. Polskiego Stowarzyszenia Kobiet z Wyższym Wykształceniem, któremu

w l. 1927–1948 przewodniczyła. Stowarzyszenie było ekspozyturą Międzynarodowej Federacji Kobiet z Uniwersyteckim Wykształceniem, która stała na straży realizacji praw zawodowych kobiet z dyplomami wyższych uczelni.

W okresie okupacji niemieckiej prowadziła tajne nauczanie i przygotowywała podręczniki dla szkolnictwa polskiego. Po II wojnie światowej pracowała w Komisji do spraw programowych i oceny książek MO, jednocześnie będąc nauczycielką w Państwowej Szkole Licealnej im. Narcyzy Żmichowskiej. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

ANK, SJJ, sygn. 3/25, 10/131; APW, WGUDs, sygn. 11; AZHRL, Brzeziński, Geneza, sygn. P-89; Biblioteka Naukowa PAU i PAN, Tazbir, Materiały, sygn. 7871, t. 1; BN, DR, T. Męczkowska, Dokumenty osobiste, sygn. 10301 IV; BN, DR, Materiały do działalności pedagogicznej i społecznej T. Męczkowskiej 1918–1954, sygn. 10304 IV; BUW, DR, Szwedowski, „Zet”, t. I, sygn. 1745; WBH CAW, APO, sygn. 13.04.1931 MN; ZNiO, Wykaz członków „Zet” i „Pet”, sygn. 15956/II; S. Bujak-Bogucka, *Na straży praw kobiety. Pamiętnik Klubu Politycznego Kobiet Postępowych 1919–1930*, Warszawa 1930; C. Walewska *W walce o równe prawa. Nasze bojownice*, Warszawa 1930; D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Walczyla o prawa kobiet*, „GN” 1956, nr 10; R. Pachucka, *Pamiętniki z lat 1886–1914*, Wrocław 1958; D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Od prządki do astronautki. Z dziejów kobiety polskiej, jej pracy i osiągnięć*, Warszawa 1963; D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Teodora z Oppmanów Męczkowska, 1870–1954*, „NPBIZGLK” 1969, nr 6; K. Dormus, *Koedukacja – teoria i praktyka na ziemiach polskich na początku XX wieku*, „RDO” 2004, t. 43; J. Sikorska-Kulesza, *Męczkowska Teodora (1870–1954)*, [w:] *Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and 20th*, ed. F. De Haan, K. Daskalova, A. Loutfi, Budapest–New York 2006.

Bibliografia podmiotowa:

Jeszcze raz w sprawie koedukacji i tzw. uświadamiania dziecka, „TmiP” 1905, nr 26; *Zadania kobiety dzisiejszej*, „TmiP” 1905, nr 50; *Wychowanie*, „TmiP” 1906, nr 13, 36; *Szkoły mieszane: (koedukacja)*, Warszawa 1906; *Ruch kobiecy: ideały etyczno-społeczne ruchu kobiecego*, Warszawa 1907; *Spis rozumowany książek przyrodniczych dla młodzieży szkół średnich*, Warszawa 1911 [współautorka S. Rychterówna]; *Program przyrodzonoznawstwa w szkole początkowej 4-ro oddziałowej: z prac Komisji przyrodniczej przy Stow. Naucz. Polskiego*, Warszawa 1915 [współautorka S. Rychterówna]; *Działalność kobiet w okresie wojny*, [w:] *Kalendarzyk historyczno-polityczny miasta stołecznego Warszawy*, Warszawa 1916; *Szkolnictwo średnie żeńskie w Warszawie w świetle cyfr w r. szkolnym 1917–1918*, Warszawa 1918; *Znaczenie wychowawcze nauki szkolnej*, „PP” 1918, nr 1; BN, DR, 50 lat pracy w organizacjach kobiecych w Warszawie: wspomnienia osobiste, sygn. 10302 II.

K. Cybulska, J. Falkowska

Męczkowski Wacław (1862–1922), lekarz neurolog, higienista, historyk medycyny.

Urodził się w pow. łukowskim. Uczęszczał do gimnazjum w Siedlcach, gdzie był organizatorem tajnych organizacji samokształceniowych. W 1882 r. podjął studia na Wydziale Matematycznym UW. Za udział w zamieszkach studenckich został wydalony z uczelni. Przez kilka lat pracował jako nauczyciel prywatny w Siedlcach i urzędnik kolejowy w Radomiu. Powrócił na studia po otrzymaniu zezwolenia na ich kontynuowanie jako wolny

sluchacz. W okresie akademickim związał się ze Związkiem Młodzieży Polskiej „Zet”, stając się z czasem jednym z jego liderów. Z „Zetu” trafił do Ligi Polskiej, później – LN. Zaangażowany w konspiracyjną działalność samokształceniową i oświatową został w 1889 r. aresztowany przez policję rosyjską; był więziony w Radomiu. W 1894 r. został ponownie aresztowany i osadzony w Cytadeli Warszawskiej. W tym samym roku uzyskał dyplom lekarski i został zatrudniony jako asystent w Szpitalu Dzieciątka Jezus w Warszawie. Dwa lata później w Berlinie uzupełnił studia w dziedzinie neurologii. W 1907 r. został ordynatorem Szpitala Dzieciątka Jezus. Uczestniczył w wielu polskich i zagranicznych zjazdach lekarskich i higienicznych, m.in. współorganizował I Zjazd Neurologów i Psychiatrów Polskich w 1909 r. Wygłaszał odczyty na posiedzeniach TLW, którego był członkiem. Należał także do Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego; na posiedzeniach tej organizacji wielokrotnie wygłaszał odczyty i wykłady. Wchodził w skład Komisji do Spraw Szpitalnictwa Towarzystwa Popierania Pracy Społecznej. W działalności praktycznej i publicystycznej troszczył się o poprawienie jakości opieki zdrowotnej i podniesienie stanu szpitalnictwa. Publikował wyniki prac badawczych z zakresu neurologii i organizacji szpitalnictwa. Pisał też o historii medycyny, zwłaszcza o dziejach szpitali; uważał, że „historia szpitali – to niewątpliwie ważna karta w dziejach kultury naszej”. W artykułach, broszurach i książkach upowszechniał wiedzę o zagranicznych rozwiązaniach w zakresie opieki zdrowotnej i socjalnej, medycyny i higieny społecznej. Publikował na łamach fachowych periodyków: „Pamiętnika Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego”, „Gazety Lekarskiej”, „Krytyki Lekarskiej”, „Medycyny”, „Zdrowia”. Był współredaktorem i współautorem książki *Medycyna w samorządzie* (1906). Obszerny tekst z zakresu historii medycyny zamieścił w „Przeglądzie Historycznym”. Wiele jego artykułów wydano w postaci odbitek. Pisał także artykuły do „Kuriera Warszawskiego” i „Nowej Gazety”.

Pracę zawodową łączył z aktywnością polityczną i społeczną. W 1904 r. wystąpił z LN, nie akceptując jej ugodowej postawy wobec Rosji. W czasie rewolucji 1905 r. należał do Komitetu Obywatelskiego Pomocy dla Robotników i ich Rodzin. Zaangażował się w działalność w szeregach inteligenckich, niepodległościowych organizacji – Związku Postępowo-Demokratycznego i Polskiej Partii Postępowej oraz polskiego wolnomularstwa, wstępując do utworzonej w 1910 r. w Warszawie loży „Wyzwolenie”. Był aktywnym działaczem oświatowym. Czynnie wspierał młodzież organizującą w 1905 r. strajk szkolny. Został wiceprezesem utworzonego w 1906 r. Towarzystwa Kultury Polskiej. Angażował się w upowszechnianie czytelnictwa, wspierał działalność bibliotek. W czerwcu 1906 r. wraz z prawnikiem Karolem Lutostańskim był organizatorem Towarzystwa „Wiedza”, które jednak nie rozwinęło działalności, zapewne z powodu równoczesnego zalegalizowania Polskiej Macierzy Szkolnej. Prowadził wykłady dotyczące znaczenia samorządu wiejskiego dla higieny wsi w ramach działającego w styczniu i lutym 1907 r. w Warszawie Uniwersytetu Chłopskiego. Był członkiem założycielem Towarzystwa Czytelni m. Warszawy, zalegalizowanego przez władze w październiku 1906 r. Część swojego księgozbioru przekazał powstałej w 1907 r. Bibliotece Publicznej im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie. Założył bibliotekę dla chorych w Szpitalu Dzieciątka Jezus. Wraz ze swą żoną Teodorą Męczkowską (zob.) wspierał działalność Towarzystwa Kolonii Letnich dla Pracujących Kobiet.

W czasie I wojny światowej działał w CKO w Warszawie. Pełnił funkcję naczelnika Wydziału Szpitalnictwa warszawskiego magistratu. Troszczył się jednocześnie o rozwój oświaty

zawodowej. Zorganizował kursy pielęgniarskie dla Sióstr Miłosierdzia oraz dla dezynfektorów, utworzył szkołę pielęgniarską. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AGAD, KGGW, sygn. 7919; ANK, NKN, sygn. 938; APW, WGUDs, sygn. 11, 172; BN, DR, W. Męczkowski, *Listy do żony Teodory Męczkowskiej z Oppmanów*, t. I–II, sygn. 10308 II; ZNiO, Wykaz członków „Zet” i „Pet”, sygn. 15956/II; J. Bemówna, *Towarzystwo Kultury Polskiej*, [w:] *Nasza walka*, t. 2, Warszawa, 1934; A. Morzkowska, *Tak było*, „Niepodległość” 1934, t. X; E. Herman, *Neurologzy polscy*, Warszawa 1958; H. Kiepuska, *Warszawa w rewolucji 1905–1907*, Warszawa 1974; Z. Podgórska-Klawe, *Szpitala warszawskie 1388–1945*, Warszawa 1975; T. Ostrowska, *Męczkowski Wacław (1862–1922)*, PSB, t. XX, Wrocław 1975; L. Chajm, *Polskie Wolnomularstwo 1920–1938*, Warszawa 1984; H. Bojczuk, *Męczkowski Wacław (1862–1922)*, SBPNM, t. 1, z. 2, Warszawa 1994; W. Jaworski, *Zapomniane warszawskie stowarzyszenia oświatowe (1866–1914)*, „PHO” 2009, nr 1–2.

Bibliografia podmiotowa:

Kilka słów o szpitalach prowincjonalnych, Warszawa 1903: odb. z czasopisma „Zdrowie” 1903, nr 6–7; *Kilka uwag z powodu oczekiwanych zmian w ustroju szpitali warszawskich*, Warszawa 1905: odb. z czasopisma „GL” 1905; *Stan i potrzeby szpitali Królestwa Polskiego*, Warszawa 1905; *Kartki z niedalekiej przeszłości: (ostatnie lata Rady Głównej Opiekuńczej)*, Warszawa 1906: odb. z czasopisma „KLeK” 1906; *Historia szpitali Św. Ducha i Św. Trójcy w Kaliszu*, Warszawa 1906: odb. z „PTLW” 1906; *Monografie historyczne szpitali w Królestwie Polskim*, t. 1, Warszawa 1907; *Międzynarodowy kongres psychiatrii, neurologii i opieki nad chorymi umysłowo w Amsterdamie*, „Medycyna” 1907, nr 37, 39, 40, 41; *Prowizorowie szpitalni w dawnej Polsce*, Warszawa 1908: odb. z czasopisma „PH” 1907; *Wykłady pn. „Higiena społeczna”*, Warszawa [1916]; *Pomoc lekarska dla ludu*, [w:] *Pamiętnik II-go Zjazdu Higienistów Polskich*, Warszawa 1918.

A. Boldyrew, P. Waingertner

Michalski Stanisław (1865–1949), inżynier mechanik, organizator bibliotek i czytelnictwa, działacz społeczny.

Urodził się w Równem na Wołyniu w rodzinie drobnoszlacheckiej. Był synem Józefa, nadleśniczego, i Józefy z Nowickich. Początkowo pobierał naukę domową, następnie ukończył 7-klasowe gimnazjum realne w Równem i podjął studia na Wydziale Mechanicznym w moskiewskim Instytucie Technologicznym. W tym czasie włączył się w prace tajnej biblioteki studenckiego Koła Polskiego, pełniąc funkcję organizatora czytelnictwa i bibliotekarza. Po powrocie w rodzinne strony udzielał prywatnych lekcji, a następnie w 1889 r. wyjechał do Warszawy, gdzie zatrudnił się w biurze technicznym. W l. 1893–1913 pracował jako inżynier Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej. Mimo kilku propozycji podjęcia pracy zarobkowej w Rosji nie zdecydował się na wyjazd.

Od początku pobytu w Warszawie aktywnie uczestniczył w życiu oświatowo-społecznym miasta. Początkowo związał się z Wydziałem Czytelnii Bezpłatnych WTD, gdzie wieczorami poświęcał swój czas na wykonywanie prac bibliotecznych. Należał również do Komisji Katalogowej, która zajmowała się doбором książek, z których korzystała nie tylko miejscowa inteligencja, ale także wiele osób wywodzących się ze środowisk robotniczych i rzemieślniczych. Zatrudnienie na kolei sprzyjało jego zaangażowaniu w tworzenie

Biblioteki Kolejowej, szkoły elementarnej w Żbikówku k. Warszawy, do której uczęszczały dzieci kolejarzy zakładów pruszkowskich, oraz w prace Kolejowego Stowarzyszenia Oświatowego „Jedność”. Inwigilacja jego działalności przez władze rosyjskie doprowadziła pod koniec l. 90. XIX w. do dwukrotnego aresztowania i osadzenia go na Pawiaku oraz w Cytadeli, a także skazanie w 1902 r. na zesłanie do Rygi.

W 1906 r. wszedł w skład Towarzystwa Biblioteki Publicznej, którego celem było „gromadzenie i utrzymywanie księgozbioru ze wszystkich działów literatury naukowej i beletrystycznej”. Swoimi inicjatywami przyczyniło się ono do powstania rok później Biblioteki Publicznej w Warszawie. Jednocześnie działał na rzecz Uniwersytetu dla Wszystkich, będąc członkiem powołanego na zebraniu organizacyjnym w 1906 r. piętnastoosobowego Komitetu Naukowego tej instytucji, do którego zadań należało wypracowanie programów wykładów i odczytów, sporządzenie spisu lektur i dobór odpowiedniej kadry nauczającej. Został również wybrany do komitetu redakcyjnego „Nowych Torów”. W czasie I wojny światowej przekazał część swych zbiorów do biblioteki seminarium polonistycznego na UW.

Do największych jego dokonań na niwie oświatowej należy wydawanie przy udziale Aleksandra Heflicha (zob.) *Poradnika dla samouków*. Pomysłodawcą przedsięwzięcia był Ludwik Krzywicki (zob.), który zaproponował drukowanie biblioteki dzieł oryginalnych i przekładów z różnych obszarów wiedzy. Pierwsza publikacja zawierająca treści z matematyki i przyrody ukazała się w 1898 r. Początkowo, przez kilka lat, *Poradnik* miał charakter popularyzujący i poszerzający wiedzę ogólną, a od 1905 r. jego formuła uległa zmianie; odąd służył celom naukowym: przyczyniał się do podejmowania przez zainteresowanych studiów wyższych drogą samokształcenia i przygotowywał ich do prowadzenia pracy badawczej. Zapewnił wydawnictwu wysoki poziom merytoryczny, dobierając jako autorów poszczególnych jego części wybitnych uczonych tej miary co Wacław Nalkowski (zob.), Zygmunt Janiszewski, Marian Smoluchowski, L. Krzywicki, Adam Mahrburg (zob.), Piotr Chmielowski, Samuel Dickstein (zob.), Jan Łukasiewicz i inni. Czuwał nie tylko nad jego stroną treściową, ale i dydaktyczną, dbając, aby w każdym z tomów, oprócz podstawowych treści, znajdowały się szczegółowe wskazówki metodyczne i informacje bibliograficzne. *Poradnik*, na który złożyło się ponad 30 tytułów, ukazywał się do 1939 r.

W 1914 r. uzyskał nominację na kierownika Działu Naukowego Kasy im. Mianowskiego. Do jego zadań należało m.in. rozpatrywanie wniosków o zapomogi i stypendia naukowe oraz wspieranie finansowe wydawnictw. Dzięki jego inicjatywie instytucja ta została zreformowana, a w kolejnym statucie wprowadzono nowy oddział – Ogólnopolską Radę Naukową Kasy. W 1920 r. został redaktorem utworzonego przez siebie czasopisma „Nauka Polska”, które z czasem stało się rocznikiem i organem Kasy.

W 1915 r. powołano go do Wydziału Oświecenia RR, gdzie wraz z Marianem B. Godeckim, Antonim Konewką (zob.) i Kazimierzem Kornilowiczem (zob.) utworzyli sekcję kursów dla analfabetów, która w wolnej Polsce została przekształcona w Centralne Biuro Kursów dla Dorosłych. Do 1927 r. piastował stanowisko dyrektora Departamentu Nauki i Szkolnictwa Wyższego MWRiOP. W 1928 r. na wniosek Prezydenta RP objął funkcję dyrektora Funduszu Kultury Narodowej. Podczas II wojny światowej był zaangażowany w tajną działalność Kasy im. Józefa Mianowskiego. Po zakończeniu wojny kierował Działem Naukowym Biura tej Kasy, redakcją „Nauki Polskiej”, „Organonu” i „Poradnika dla samouków”. Zmarł w Krakowie, pochowano go w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AZHRL, Brzeziński, Geneva, sygn. P-89; K. Krzeczowski, *Czterdziestolecie. Poradnik dla samouków*, [w:] *Kultura i nauka. Praca zbiorowa dedykowana Stanisławowi Michalskiemu*, Warszawa 1937; J. Miąso, *Uniwersytet dla Wszystkich*, Warszawa 1960; *Stanisława Michalskiego autobiografia i działalność oświatowa*, oprac. H. Radlińska, I. Lepalczyk, Wrocław 1967; J. Hulewicz, *Stanisław Michalski (1865–1949)*, PSB, t. XX, Wrocław 1975; B. Suchodolski, *Kilka wspomnień o Kole Naukoznawczym Kasy im. Mianowskiego*, „ZN” 1981, z. 3–4; K. Wojciechowski, *Sylwetki wybitnych oświatowców*, [w:] *Z dziejów oświaty dorosłych w Polsce*, red. K. Wojciechowski, Warszawa 1984; J. Piskurewicz, *Stanisław Michalski w dziejach nauki polskiej pierwszej połowy XX wieku*, „KHNT” 1990, nr 1; J. Piskurewicz, *W służbie nauki i oświaty: Stanisław Michalski (1865–1949)*, Warszawa 1993; J. Piskurewicz, *Kasa imienia Józefa Mianowskiego i Stanisław Michalski w świetle źródeł*, „NauPol” 1995, t. IV; J. Piskurewicz, *W czterdzieści i pięćdziesiąt lat później: Stanisław Michalski i Leon Śliwiński o popularyzacji nauki*, „RDO” 1996, t. 37.

Bibliografia podmiotowa:

Popularyzowanie wiedzy i samouctwo, Warszawa 1902 [współautor K. Krzeczowski]; *Samouctwo z książek i z obserwacji życia*, „Ogniwo” 1903, nr 22; *Czytelnictwo: w sprawie statystyki życia umysłowego*, Warszawa 1904; *Czytelnictwo Warszawy*, Warszawa 1905; *Świat i człowiek: wykład zagadnień wiedzy w świetle teorii rozwoju*, Warszawa 1908 [współautor A. Heflich]; *Dziesięciolecie Biblioteki Kolejowej przy Dr. Żel. Warszawsko-Wiedeńskiej*, Warszawa 1908; *Dzieje myśli: historia rozwoju nauk*, Warszawa 1911 [współautor A. Heflich]; *Systematyczny kurs rysunków*, Warszawa 1912; *Nowy zbiór przykładów i zadań algebraicznych wraz z teorią dla średnich zakładów naukowych męskich i żeńskich, cz. 1 (kurs 3 i 4 klasy)*, Warszawa 1917; *Nowy zbiór przykładów i zadań algebraicznych wraz z teorią dla średnich zakładów naukowych męskich i żeńskich, cz. 2 (kurs klasy 5, 6, 7 i 8-ej)*, Warszawa 1917.

I. Michalska

Michałowicz Mieczysław (1876–1965), lekarz, pediatra, profesor UW, organizator nauczania pediatrii, działacz polityczny. Pseud. Leonard.

Urodził się w Petersburgu, był synem Tytusa Edwarda i Zofii z Hryckiewiczów. W 1895 r. ukończył gimnazjum klasyczne św. Piotra w Petersburgu. Studia medyczne rozpoczął w Wojskowej Akademii Medycznej, już wówczas należał do Koła Oświaty Ludowej, brał udział w wydarzeniach społecznych i artystycznych, na których gromadzono fundusze na rzecz Koła. Angażował się w prowadzenie działalności samokształceniowej wśród studentów. Był działaczem socjalistycznych kółek młodzieżowych, uczestniczył w akcji uwolnienia Józefa Piłsudskiego ze szpitala w Petersburgu. W 1896 r. został członkiem PPS, a w 1898 r. powołano go do zarządu partii. Brał udział w odsłonięciu pomnika Adama Mickiewicza w Warszawie w 1898 r. i w imieniu postępowej młodzieży wygłosił postulaty zorganizowania manifestacji przez młode pokolenie. W 1901 r. otrzymał dyplom z wyróżnieniem *cum eximia laude*. Po studiach od 1905 r. pracował jako wolontariusz w Domu Wychowawczym w Petersburgu pod kierownictwem Wasilija Konstantynowicza von Anrepa oraz Szpitalu dla Dzieci im. Księcia Piotra Oldenburskiego w Petersburgu u Karla Andrejewicza Rauchfussa. W l. 1903–1905 był ordynatorem w Szpitalu Roźdiestwieńskim w Petersburgu. Studia uzupełniające odbył w 1907 r. w Paryżu, w 1909 r. w Wiedniu w Klinice Dziecięcej, w 1910 r. w Berlinie w Klinice Dziecięcej, a w l. 1910–1911 doksztalał się w Strasburgu.

Stopień doktora otrzymał w 1910 r., dyplom nostryfikował w 1912 r. na UL. W l. 1905–1908 przebywał w Rakowie k. Częstochowy, oficjalnie pełnił funkcję kierownika Szpitala Huty „Hantke”. Równocześnie był przewodniczącym w Okręgowym Komitecie Robotniczym PPS w Częstochowie (następnie PPS-Frakcja Rewolucyjna). W Częstochowie prowadził odczyty o higienie w szkołach i fabrykach, współpracował z Władysławem Biegańskim (zob.). W 1906 r. powołał oddział Towarzystwa Kultury Polskiej. W 1908 r. był jednym z założycieli i członków komitetu redakcyjnego „Przeglądu Pediatrycznego”. Za działalność polityczną został aresztowany w 1908 r. i osadzony w więzieniu w Piotrkowie, a następnie zmuszony do opuszczenia Kongresówki. Przebywał za granicą i zdobywał praktykę zawodową m.in. w Wiedniu, Strasburgu i Berlinie. W 1910 r. zamieszkał w Petersburgu i powołał do życia czasopismo „Pediatria”. Patronował także młodzieży przebywającej za granicą, skupionej wokół Związku Stowarzyszeń Młodzieży Postępowo-Niepodległościowej. Zagrożony ponownym aresztowaniem w 1912 r. przeniósł się do Lwowa. Pracował w Gimnazjum Żeńskim im. Narcyzy Żmichowskiej (prowadził lekcje z higieny i ratownictwa), był także wolontariuszem w Klinice Dziecięcej Jana Raczynskiego na UL. Angażował się społecznie, był współzałożycielem Towarzystwa „Trzeźwość” i wspierał akcję „Kropla Mleka”. W czasie I wojny światowej został zmobilizowany do służby sanitarnej, był lekarzem w wojsku austriackim zatrudnionym na stanowisku ordynatora szpitali garnizonowych w Krakowie i Ołomuńcu. W 1918 r. powrócił do Warszawy, pełnił funkcję ordynatora oddziału wewnętrznego Szpitala Ujazdowskiego oraz Dyrektora Departamentu Opieki nad Dzieckiem i Młodzieżą w MZP. W 1920 r. otrzymał nominację na profesora nadzwyczajnego pediatrii na Wydziale Lekarskim UW. W 1922 r. został profesorem zwyczajnym. W l. 1922–1923 pełnił funkcję dziekana tego Wydziału, a w l. 1930–1931 – rektora tejże uczelni.

Opublikował ponad sto prac i artykułów w prasie fachowej z zakresu pediatrii, w tym także prace historyczno-społeczne. Był współredaktorem, z Wacławem Jasińskim (zob.), II tomu podręcznika do pediatrii: *Choroby dzieci: pierwszy polski podręcznik zbiorowy* (1938). Jako Senator IV Kadencji publicznie krytykował wystąpienia młodzieży endeckiej w trakcie wykładów na PW. Był także przeciwnikiem wprowadzenia getta ławkowego na UW. Należał do wielu organizacji naukowych, m.in. PAU w Krakowie, Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, Polskiego Towarzystwa Pediatrycznego oraz był członkiem honorowym Polskiego Towarzystwa Lekarskiego i przewodniczącym Naczelnej Izby Lekarskiej. W 1928 r. stanął na czele Polskiego Komitetu Opieki nad Matką i Dzieckiem, W l. 1935–1936 pracował w Komisjach Opieki Społecznej i Oświatowej MPiOS.

Został odznaczony Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski, Orderem Krzyża Niepodległości, Złotym Krzyżem Zasług, Krzyżem Komandorskim Francuskiego Orderu Ligi Honorowej. W listopadzie 1942 r. został aresztowany, początkowo więziono go na Pawiaku, później na Majdanku, w Gross Rosen i obozie w Litomierzycach. Po wyzwoleniu kontynuował pracę naukową. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, MWRiOP w Warszawie, sygn. 6/4364; AAN, Akta Tadeusza Jabłońskiego, sygn. 72-100; APW, ZK, sygn. XI/1545, XI/1546; AWUM, Akta osobowe M. Michałowicza, sygn. 164/11/131; BN, DR, Spuścizna Mieczysława Michałowicza, t. 1–4, sygn. akc. 12401; BN, DR, Archiwum Kazimierza Moczarskiego, Materiały dotyczące profesora Mieczysława Michałowicza, sygn. akc. 18253; GBL DSKM,

ILWB, sygn. PL\327\1\0\3622; *Mieczysław Michałowicz. Człowiek, działacz i polityk*, red. M. Jaszczuk, cz. 1 (opracowania), cz. 2 (źródła), Warszawa 1972; L. Hass, T. Ostrowska, *Michałowicz Mieczysław (1876–1965)*, PSB, t. XX, Wrocław 1975; T. Jabłoński, *Mieczysław Michałowicz. Życie i praca*, Warszawa 1979; M.H. Zapaśnik-Kobierska, *Mieczysław Michałowicz*, SBZP, Warszawa 1985; M. Roszkowska-Blain, *Mieczysław Michałowicz*, [w:] *Złota księga medycyny warszawskiej*, red. M. Krawczyk, Warszawa 2009; W. Gniadek, *Mieczysław Michałowicz – życie i działalność*, „MR” 2014, nr 3; M. Nowak-Zamachowska, *Mieczysław Michałowicz Rektor w latach 1930–1931*, [w:] *Poczet Rektorów Uniwersytetu Warszawskiego: Monumenta Universitatis Varsoviensis 1816–2016*, red. R. Gawkowski, Warszawa 2016.

Bibliografia podmiotowa:

W sprawie niecelujących i leniwych uczniów. Notka lekarska, „NT” 1910, z. IV; *Młodzież szkolna w okresie dojrzewania. List lekarza do wychowawców*, „Zdrowie” 1911, nr 1; *Odrębność gruźlicy w wieku dziecięcym, jej rozpoznanie i sposoby leczenia*, „Zdrowie” 1912, nr 2, 3; *Biologiczne własności mleka i ich znaczenie dla odżywiania niemowląt w świetle badań współczesnych*, Warszawa 1918: odb. z *Odczyty Kliniczne* wydawane przez Redakcję „GL” 1918, seria 21, z. 11–12.

M.M. Krakowiak

Michałowska Jadwiga (1884–1966), działaczka społeczna, nauczycielka.

Urodziła się w Samarkandzie. Była córką Leona Barszczewskiego, pułkownika wojsk rosyjskich, podróżnika, fotografa, badacza Emiratu Bucharskiego, dokumentalisty i glaciologa, oraz Ireny z Niedźwieckich. W okresie dzieciństwa spędzonego w Samarkandzie odebrała edukację domową. W 1894 r. rozpoczęła naukę w gimnazjum w Samarkandzie, którą kontynuowała w Instytucie Wielkiej Księżnej Kseni w Petersburgu. Ukończyła go w 1901 r. Dalszą naukę podjęła na Wyższych Kursach Handlowych w Petersburgu, które przygotowywały kadrę pedagogiczną do szkół średnich handlowych. W l. 1901–1904 studiowała geografię i przyrodoznawstwo na Wyższych Kursach Instytutu im. Kseni w Petersburgu, uzyskując prawo prowadzenia 4-klasowej szkoły handlowej w Siedlcach, w której początkowo była nauczycielką przyrody i geografii, a w l. 1908–1920 dyrektorką.

W 1904 r. wraz z ojcem (fundatorem) założyła nowoczesną szkołę handlową w Siedlcach. Szkoła była autorskim przedsięwzięciem w zakresie treści programowych, metod nauczania, wychowania i wyposażenia placówki. Hasło jej działalności oświatowo-wychowawczej: „Prawdą i pracą”, znalazło się m.in. na sztandarze Szkoły Handlowej w Siedlcach. W okresie strajku szkolnego wprowadziła wykłady w języku polskim. Odbывała liczne wyjazdy zagraniczne do Finlandii, Niemiec, Anglii, Włoch, Belgii, Francji, Szwajcarii, gdzie uczestniczyła w zjazdach pedagogicznych i psychologicznych oraz poznawała nowe metody nauczania i wychowania, charakterystyczne dla ruchu Nowego Wychowania. Dzięki temu do siedleckiej szkoły wprowadziła szereg innowacji dydaktyczno-wychowawczych w obszarze opieki lekarskiej, higieny, wychowania fizycznego, rekreacji i samorządu. Przy placówce działały harcerstwo i drużyny strzeleckie. Dla uczennic organizowano zajęcia laboratoryjne (w pracowni chemicznej, fizycznej i przyrodniczej), warsztaty, wieczory muzyczno-wokalne, zajęcia z robót ręcznych, lekcje rysunku i zajęcia w ogrodzie. Część z tych propozycji niepokoiła mieszkańców Siedlec, domagali się m.in. usunięcia z planu lekcji dotyczących anatomii człowieka. Dbала także o rozwój organizacyjny szkoły, która w 1906 r. przekształciła

się w 7-klasową, a w 1911 r. pierwszą w Kongresówce 8-klasową Żeńską Szkołę Handlową, zorganizowaną na wzór ogólnokształcących szkół męskich. W 1916 r. pierwsze absolwentki tej szkoły uzyskały maturę i prawo podjęcia studiów na uniwersytetach. Systematycznie reformowała treści nauczania, opracowując własne oryginalne programy. W r.szk. 1916/1917 szkoła kierowana przez Michałowską została przekształconą w 8-klasową Wyższą Realną Szkołę Żeńską, którą w 1919 r. przekazała państwu. Szkoła przyjęła nazwę Państwowe Gimnazjum Żeńskie im. Królowej Jadwigi. Aktywną pracę oświatową i społeczną kontynuowała w okresie międzywojennym. Była m.in. członkinią Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych, pierwszego Zarządu Głównego Stowarzyszenia Dyrektorów Szkół Średnich oraz przewodniczącą sekcji polskiej Międzynarodowej Ligi Nowego Wychowania. Brała udział w pracy KPKP, Stowarzyszeniu Kobiet z Wyższym Wykształceniem.

Po wybuchu II wojny światowej działała w tajnej Komisji Oświecenia Publicznego, w RGO oraz uczyła na tajnych kompletach w pow. piotrkowskim. Od 1945 r. pracowała w MO na stanowisku wizytatorki w Dziale Opieki nad Dzieckiem. Zajmowała się tłumaczeniem rosyjskich prac metodycznych. Od 1960 r. pracowała w sekcji emerytów Związku Nauczycielstwa Polskiego, otrzymała złotą odznakę związkową. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

Czy wiesz, Warszawa 1938; *I. Barszczewska Michałowska*, „Stolica” 1966, nr 25; W. Gałęcki, *J. Barszczewska-Michałowska (1884–1966)*, *Wspomnienie*, „PHO” 1967, nr 2; S. Konarski, *Michałowska Jadwiga Wanda (1884–1966)*, PSB, t. XX, Wrocław 1975; E. Lodwich-Ledwa, A. Krzeski, I. Strojceki, *Jadwiga Barszczewska-Michałowska: bojowniczką o nową szkołę polską w Siedlcach i w Warszawie, w Polsce i w świecie*, Siedlce 2008; W. Korzeniowska, *Mysł pedagogiczna na przestrzeni wieków. Chronologiczny słownik biograficzny*, Kraków 2010.

Bibliografia podmiotowa:

Walka o nową szkołę. Wspomnienia sprzed 30 lat, Warszawa 1935.

E. Magiera

Michałowski Antoni (1837–1930), lekarz, działacz społeczny, powstaniec styczniowy.

Urodził się w Kiepuranach na Żmudzi w rodzinie szlacheckiej, był synem Tadeusza i Doroty z Fachlenderów. Po ukończeniu gimnazjum w Kownie w l. 1856–1861 studiował medycynę w Moskwie, uzyskując stopień naukowy doktora. Po powrocie na Litwę osiadł w Plungianach. Wstąpił do patriotycznej konspiracji i uczestniczył w przygotowaniach do powstania styczniowego. W jego trakcie zbierał podatki na rzecz podziemnego Rządu Narodowego, przekazywał powstańcze instrukcje i zajmował się opieką nad rannymi. Był też członkiem ekspozytury Rządu Narodowego. Ujęty przez Rosjan został zesłany w głąb Rosji. W 1868 r. powrócił do Królestwa Polskiego. Podjął pracę w warszawskim Szpitalu św. Ducha, później praktykował jako lekarz w Radzyminie. W 1870 r. przeniósł się do Żelechowa, gdzie otworzył prywatną praktykę lekarską, zdobywając w 1894 r. status lekarza miejskiego. Równocześnie zaangażował się w działalność społeczną. Założył Towarzystwo Spółdzielcze, Towarzystwo Spożywcze, Towarzystwo Kredytowe, OSP z orkiestrą, dom ludowy, ochronkę oraz Towarzystwo Miłośników Sceny i Muzyki. Współpracował z „Gazetą Rolniczą” i „Kurierem Rolniczym”.

Równocześnie wygłaszał wykłady w Warszawskim Towarzystwie Higienicznym i TLGS. W okresie rewolucji 1905 r. współtworzył żelechowskie Koło Polskiej Macierzy Szkolnej im. Joachima Lelewela. Propagował upowszechnienie oświaty i hasła samokształcenia. Za działalność patriotyczną był ponownie represjonowany i więziony przez władze carskie.

Po wybuchu I wojny światowej w 1915 r. zorganizował w Żelechowie lazaret dla rannych żołnierzy. W tym samym roku przeprowadził się do Otwocka, gdzie współorganizował m.in. lokalne Towarzystwo Lekarskie i Towarzystwo Przyjaciół Otwocka. Jego działania przyczyniły się do nadania tej miejscowości w 1916 r. praw miejskich i statusu uzdrowiska. W okresie II RP kontynuował praktykę lekarską i działalność społecznikowską. Zmarł w Otwocku.

Bibliografia przedmiotowa:

APL, RzGL, sygn. 1156; GBL, DSKM, sygn. KOL [Michałowski Antoni]; *Weterani 1863 r. w sześćdziesiątą rocznicę powstania*, red. J.A. Świącicki, Warszawa 1923; *Otwock – uzdrowisko. Informator*, Warszawa 1925; *Order Odrodzenia Polski. Trzechlecie pierwszej kapituły 1921–1924*, Warszawa 1926; *Dwudziestopięciolecie Kasy Spółdzielczej w Żelechowie 1902–1927*, Żelechów 1928; J. Maliszewski, *Sybiracy zesłani i internowani za udział w powstaniu styczniowym*, Warszawa 1930; K. Kubiak, *Zarys dziejów Otwocka w l. 1407–1944*, [w:] *Otwock 1407–1944*, red. J. Kazimierski, Warszawa 1972; P. Szarejko, *SLP XIX w.*, t. 4, Warszawa 1997; B. Krajewska-Tatarkowska, *Siedleckie Tow. Lekarskie, SPTN*, t. 2, cz. 3, Warszawa 2001; E. Markert, *Gloria victis. Tradycje powstania styczniowego w Drugiej Rzeczypospolitej*, Pruszków 2004.

P. Waingertner

Michler Zygmunt (1888–1943), nauczyciel, krajoznawca.

W l. 1919–1939 był dyrektorem Gimnazjum Kupieckiego we Włocławku. Uczył tam także języka niemieckiego, historii i geografii gospodarczej. Działał w Stowarzyszeniu „Handlowiec”, jednoczącym absolwentów Państwowej Szkoły Handlowej i byłej Szkoły Kupieckiej. Z jego inicjatywy „Handlowiec” przestał być stowarzyszeniem przyszkolnym, a stał się samodzielną organizacją. Michler został jego członkiem honorowym. Był aktywnym działaczem Oddziału Włocławskiego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Przez długi czas uczestniczył w pracach jego zarządu i w sekcji regionalistycznej. Prowadził także badania nad zagadnieniami społecznymi, ekonomicznymi i kulturalnymi Włocławka i regionu. Współredagował czasopismo „Życie Włocławka i Okolicy” (miesięcznik wydawany we Włocławku w okresie II RP). Zaangażowany był też w działalność Oddziału Włocławskiego ZHP. Był członkiem zarządu pracującym w działach: prawno-reprezentacyjnym, inspekcyjnym, organizacyjno-propagandowym i gospodarczo-finansowym.

Bibliografia przedmiotowa:

Młodzieży polskiej Harcerstwu Włocławskiemu, [w:] *Przewodnik ilustrowany po Włocławku*, Włocławek 1926; *Rozwój Samorządu m. Włocławka w Polsce Odrodzonej*, red. S. Krzewski, Włocławek 1926; *Zasłużeni, wybitni działacze Oddziału Kujawskiego PTK/PTTK*, „BPrzew” 1998, nr 66; Z. Małkowski, M. Słomski, *Eksterminacja nauczycieli Włocławka i rejonu w latach II wojny światowej 1939–1945*, Włocławek 2004.

J. Falkowska

Mieczkowski Ludwik (1866–1932), farmaceuta, działacz samorządowy.

Urodził się w miejscowości Tyszki-Piotrowo k. Ostrołęki w rodzinie szlacheckiej. Był synem Franciszka i Magdaleny z Trzasków. Po ukończeniu gimnazjum w Pułtusku i Studium Farmacji przy UW prowadził w l. 1894–1899 własną aptekę w Kurowie na Lubelszczyźnie. Następnie pracował w aptece w Ostrowi Mazowieckiej. W 1902 r. wybudował kamienicę, w której otworzył własną aptekę, skład apteczny i fabrykę wody mineralnej. Podczas studiów w Warszawie wstąpił do tajnego, trójzaborowego, niepodległościowego Związku Młodzieży Polskiej „Zet”, angażując się w działalność samokształceniową i oświatową. Od 1895 r. działał w konspiracyjnej LN i brał udział w kolportażu prasy obozu narodowego. Udzielał się także w Towarzystwie Oświaty Narodowej. Uczestniczył w tworzeniu konspiracyjnych kół oświatowych w pow. ostrowskim. W okresie rewolucji 1905 r. współorganizował strajk w Miejskiej Szkole Początkowej w Ostrowi Mazowieckiej. Później włączył się w prace miejscowego Koła Polskiej Macierzy Szkolnej i Koła Miłośników Sceny Polskiej przy OSP. Dzięki jego staraniom wybudowano w Ostrowi w 1913 r. gmach dla szkoły początkowej (późniejsza Szkoła Powszechna im. Tadeusza Kościuszki) i otworzono w 1914 r. gimnazjum. Pełnił także funkcję naczelnika i prezesa zarządu lokalnej OSP (doprowadził w 1911 r. do wybudowania jej siedziby). Prowadził działalność charytatywną, przekazując środki finansowe i leki na cele publiczne. Był współinicjatorem założenia w 1910 r. w Ostrowi Mazowieckiej Oddziału Banku Handlowego w Warszawie (został prezesem jego zarządu).

W czasie I wojny światowej represjonowany przez Niemców. W 1917 r. był pomysłodawcą wybudowania w Niegoszewie pomnika powstańców styczniowych 1863 r. W niepodległej Polsce został wybrany burmistrzem Ostrowi. Pracował na tym stanowisku honorowo do 1928 r., przyczyniając się do rozbudowy miasta. Od 1928 r. był radnym i działał w lokalnej organizacji Stronnictwa Narodowego. Zmarł w Ostrowi Mazowieckiej.

Bibliografia przedmiotowa:

M. Bartniczak, *Mieczkowski Ludwik (1866–1932)*, PSB, t. XX, Wrocław 1975; M. Harusewicz, *Za carskich czasów i po wyzwoleniu. Jan Harusewicz. Wspomnienia – dokumenty*, Londyn 1975; H. Majecki, *Obóz narodowy w okręgu łomżyńskim w latach 1918–1928*, „SE”, t. 2, Warszawa 1989; H. Majecki, *Obóz narodowy w okręgu łomżyńskim w latach 1928–1939*, „SE”, t. 3, Warszawa 1991; A. Dobroński, *Dzieje Ostrowi Mazowieckiej do 1914 roku*, Ostrow Mazowiecka 2007.

P. Waingertner

Mielczarski Romuald (1871–1926), działacz społeczny i spółdzielczy. Pseud. Jan Wierzba.

Urodził się w rodzinie urzędnika pocztowego w Bełchatowie. Był synem Szymona i Wilhelminy. W l. 1884–1886 uczęszczał do Gimnazjum Rządowego w Częstochowie. W 1890 r. wyjechał do Warszawy, aby kontynuować naukę i tuż przed egzaminem maturalnym został aresztowany za posiadanie broszur socjalistycznych i osadzony w Cytadeli Warszawskiej. Spędził rok w więzieniu w Petersburgu, następnie osiadł poza granicami Królestwa Polskiego. Mieszkał w Białymstoku i Grodnie. W 1892 r. wyjechał na studia do Berlina, ale brak matury uniemożliwił mu kontynuację nauki. W tym okresie związał się z Towarzystwem Socjalistów Polskich i wraz ze Stanisławem Grabskim redagował „Gazetę

Robotniczą”. Za swoją działalność w 1892 r. został wydany z Prus, wyjechał do Zurychu i rozpoczął współpracę z paryskim „Przeglądem Socjalistycznym”.

W 1894 r. przystąpił do PPS, w Londynie ukazała się jego broszura *O czym każdy włościanin wiedzieć powinien?*, rozpoczął studia na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Zuryckiego, a jesienią tego roku przeniósł się do Akademii Handlowej w Antwerpii. Opowiadał się za łączeniem haseł niepodległości Polski z hasłami socjalistycznymi. W tym okresie działał również w Centralizacji Zagranicznego Związku Socjalistów Polskich w Londynie, a w Antwerpii założył belgijską sekcję ZZSP, publikował na łamach „Przedświtu”.

W 1896 r. ukończył z wyróżnieniem Akademię Handlową i podjął pracę jako bibliotekarz w Bibliotece Rapperswilskiej, gdzie kontynuował po Stefanie Żeromskim (zob.) prace nad *Katalogiem zbiorów Mickiewiczowskich znajdujących się w Muzeum Narodowym w Rapperswilu*, wydanym w 1898 r. we Krakowie. Następnie współpracował przy redakcji *Katalogu Zbiorów Kopernikańskich w Muzeum Narodowym w Rapperswilu*, wydanym we Lwowie w 1900 r. Od 1898 r. drukował pod pseudonimem Jan Wierzbą artykuły historyczne w piśmie ZZSP „Światło”, m.in. *Rok 1848 w Poznańskim, Sejm czteroletni i drugi podział Polski (1788–1793), Powstanie Kościuszkowskie (1874)*.

W 1900 r. podjął decyzję o powrocie do Warszawy, został aresztowany na granicy Królestwa Polskiego i przez osiem miesięcy więziony w Petersburgu. Za nielegalną działalność socjalistyczną i pracę w Muzeum w Rapperswilu wydano go z Królestwa Polskiego. Mieszkał w Białymstoku, Tyflisie, a od 1903 r. w Charkowie. Do Warszawy powrócił w 1906 r. i podjął pracę w firmie Siemens, a następnie w Towarzystwie Pomocy Szkolnych dla Polskich Szkół „Urania”. W tym okresie związał się z ruchem spółdzielczym spożywców i całkowicie zarzucił działalność polityczną. Był wraz z Edwardem Abramowskim (zob.) pionierem polskiego ruchu spółdzielczego i współzałożycielem TK, w którym należał do grona członków zarządu. Wraz ze Stanisławem Wojciechowskim (zob.) od 1906 r. wydawał spółdzielcze pismo „Społem”. Brał udział w 1908 r. w Zjeździe Stowarzyszeń Spożywczych, był inicjatorem utworzenia hurtowni spożywczej. Mielczarski rozpoczął realizację tego projektu i został powołany na sekretarza Biura Informacyjnego Stowarzyszeń Spożywczych. Hurtownia rozpoczęła działalność w 1911 r., a Mielczarski kierował nią przez 15 lat. Od 1911 r. piastował również stanowisko dyrektora Wydziału Gospodarczego Warszawskiego Związku Stowarzyszeń Spółdzielczych. Po wyjeździe w 1915 r. S. Wojciechowskiego do Rosji stanął na czele Związku.

W czasie I wojny światowej, w 1916 r., był kierownikiem sekcji żywnościowej KO m.st. Warszawy. W tym okresie był również członkiem Rady Naukowej Towarzystwa Szkoły Nauk Społecznych i Handlowych. W 1918 r. podczas I Konferencji Przewodników Polskiej Kooperacji w Lublinie zaprezentował plan rozwoju spółdzielczości polskiej w niepodległej Polsce.

W l. 1919–1921 stał na czele Związku Polskich Stowarzyszeń Spożywców. Od 1919 r. był również członkiem Komitetu Centralnego Międzynarodowego Związku Spółdzielczego. W 1925 r. doprowadził do scalenia kooperacji spożywców i został prezesem Związku Spółdzielni Spożywców RP. W niepodległej Polsce był niekwestionowanym autorytetem w zakresie spółdzielczości. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

APW, ZK, sygn. XI/1561; S. Wojciechowski, *Romuald Mielczarski. Pionier spółdzielczości w Polsce*, Warszawa 1927; S. Thugutt, *Romuald Mielczarski: spółdzielca, patriota, człowiek*, Warszawa 1936;

S. Wojciechowski, *Romuald Mielczarski: pionier spółdzielczości w Polsce*, Warszawa 1939; Z. Landau, *Mielczarski Romuald (1871–1926)*, PSB, t. XX, Warszawa 1975; *Romuald Mielczarski: materiały dotyczące życia i działalności*, oprac. Z. Chyra-Rolicz, Warszawa 1977; R. Okraska, *Marzyciel i realista. Romuald Mielczarski i spółdzielczość spożywców w Polsce*, [w:] R. Mielczarski, *Razem! czyli Społem. Wybór pism spółdzielczych*, oprac. R. Okraska, Warszawa 2010.

Bibliografia podmiotowa:

Opowiadania z dziejów Polski. Dla braci włościan, Londyn 1901; *Rachunkowość Stowarzyszenia Spożywców*, Warszawa 1909; *Cel i zadania stowarzyszenia spożywców: (pogadanka wygłoszona na 5 Zjeździe Pełnomocników W.Z.S.S. 25 czerwca 1917 r.)*, Warszawa 1917; *Budujmy Polskę od dołu!: jednodziółka poświęcona VI Zjazdowi Pełnomocników Warszawskiego Związku Stowarzyszeń Spożywczych*, Warszawa 1918; *Pisma*, t. 1–2, oprac. K. Krzeczkowski, Warszawa 1936.

M. Sikorska

Miklaszewski Bolesław (1871–1941), chemik, organizator kształcenia zawodowego, senator. Pseud. Górski K., K.G. Dolski, Kazimierz Dolski, Bolek.

Urodził się we wsi Ocieś k. Radomia, był synem Kazimierza i Eweliny z Kiedrzyńskich. Pochodził ze zubożałej rodziny szlacheckiej o żywych tradycjach patriotycznych. Dzieciństwo spędził w Mołodze w gub. jarosławskiej. Po śmierci ojca w 1878 r. wraz z rodziną zamieszkał w Kielcach, w 1881 r. w Warszawie. Uczęszczał tam do V Gimnazjum Rządowego, filologicznego. W 1892 r. w Zurychu rozpoczął studia najpierw na uniwersytecie (Wydział Filozofii, sekcja przyrodnicza), a w 1893 r. na politechnice (Wydział Chemii Technicznej). W 1894 r. podjął również studia handlowe w Antwerpii w Wyższym Instytucie Handlowym. Studia ukończył w 1899 r., a rok później, w 1900 r., na Uniwersytecie Zuryckim obronił rozprawę doktorską.

Jego szkolne lata przypadły na trudny okres rusyfikacji Królestwa Polskiego. W 1884 r. wraz z kolegami Stefanem Dobrowolskim i Stefanem Bogusławskim założył tajne, nielegalne koło oświatowo-niepodległościowe Towarzystwo Abecedarzy, a w 1886 r. wraz z Romualdem Mielczarskim (zob.) i Stanisławem Grabskim – koło uczniowskie o zabarwieniu radykalnym. Miklaszewski był bibliotekarzem koła, za co groziło relegowanie z gimnazjum, a nielegalną bibliotekę przechowywał w mieszkaniu matki. Jako uczeń klasy maturalnej w maju 1890 r. został aresztowany za rozrzucanie ulotek pierwszomajowych wzywających do strajku. Oskarżono go o przynależność do II Proletariatu, osadzono w X Pawilonie Cytadeli i skazano na osiem miesięcy więzienia w Krestach w Petersburgu, a także na dwa lata objęto zakazem pobytu w Królestwie Polskim. W 1892 r. przekroczył nielegalnie granicę i zamieszkał w Berlinie. Tam poznał środowisko PPS zaboru pruskiego i za udział w towarzystwie samokształcenia młodzieży spod zaboru rosyjskiego został aresztowany, wydalony z Prus i przewieziony na granicę szwajcarską. W trakcie edukacji prowadził aktywną działalność polityczną, utrzymując kontakt z kołami emigracyjnymi socjalistów polskich. W 1894 r. został oddelegowany do kraju w celu nawiązania kontaktów z działaczami PPS na ziemiach polskich. W tym samym roku został ponownie aresztowany w Berlinie i odesłany do Szwajcarii. W 1896 r. odbył podróż do Stanów Zjednoczonych, prowadził tam

akcję agitacyjną. W 1901 r. w drodze do Krakowa został aresztowany i spędził sześć miesięcy w petersburskim więzieniu oraz został zesłany na dwuletni pobyt w Wołogdzie.

Pracę zawodową rozpoczął w l. 90. XIX w. jako nauczyciel domowy pod Białymstokiem. W tym okresie pracował też w Londynie jako zecer w drukarni „Przedświtu”, a w 1899 r. został asystentem na PL w Katedrze Chemii Ogólnej. W 1903 r. przybył do Królestwa, lecz nie udało mu się zdobyć pracy, więc wrócił do Rosji i objął kierownictwo kopalni rud miedzi i azbestu w Błagodatnych na Uralu. Do Warszawy powrócił w 1905 r., kiedy rząd carski zezwolił na otwieranie szkół z wykładowym językiem polskim, i zaczął pracować jako nauczyciel (wykładał chemię) w szkołach prywatnych, m.in. na kursach pedagogicznych dla kobiet, a od 1907 r. na Wyższych Kursach Handlowych Augusta Zielińskiego. Tłumaczył ponadto na język polski podręczniki i prace popularyzatorskie z zakresu chemii (np. Henry Enfield Roscoe, *Chemia nieorganiczna. Podręcznik dla szkół średnich*, 1907). Pracował w laboratorium chemicznym w Muzeum Przemysłu i Rolnictwa, gdzie w 1909 r. objął kierownictwo pracowni chemicznej, od 1906 r. – na Uniwersytecie dla Wszystkich, a od stycznia 1907 r. został wydawcą i redaktorem „Chemika Polskiego”, na łamach którego popularyzował wiedzę chemiczną. W r.szk. 1906/1907 wykładał technologię chemiczną na Wydziale Technicznym Towarzystwa Kursów Naukowych, następnie organizował Kursy Politechniczne i Wyższe Kursy Techniczne w l. 1907–1910. Prace te stanowiły przygotowania do reaktywacji PW. Był również konsultantem Towarzystwa Przemysłowców Królestwa Polskiego, zwłaszcza Wydziału Szkolnictwa Zawodowego. Uczestniczył w wielu konferencjach na temat szkolnictwa zawodowego w Królestwie Polskim oraz w opracowywaniu publikacji dotyczącej bilansu handlowego Królestwa Polskiego, która ukazała się w 1916 r.

W l. 1912–1924 był dyrektorem najpierw Wyższych Kursów Handlowych, a po zmianie nazwy – WSH, którą rozbudował, współtworzył reformę programową, pozyskał środki na zakup pomocy naukowych, uporządkował finanse, wpłynął na zmianę jej tradycyjnego charakteru zawodowego na naukowy, kładąc nacisk na nauki ekonomiczne. W 1915 r. rozpoczął pracę w Wydziale Oświaty KO m.st. Warszawy, gdzie kierował sekcją szkół zawodowych. W 1919 r. objął kierownictwo sekcji szkół zawodowych w MWRiOP, a od 1921 r. został dyrektorem Departamentu Szkolnictwa Zawodowego w MWRiOP.

Zabiegał o nadanie szkolnictwu zawodowemu odpowiedniej roli w państwie, inicjował zakładanie nowych szkół zawodowych, dotychczasowe szkoły prywatne przyjmował pod zarząd ministerstwa. Departament pod jego kierownictwem przygotował statuty dla poszczególnych typów szkół zawodowych. Kierował MWRiOP w gabinecie Władysława Grabskiego. Był rektorem WSH oraz senatorem Rzeczypospolitej. We wrześniu 1939 r. brał udział w organizowaniu tajnego nauczania i założył tajne studia na SGH. Za zasługi położone na polu organizacji szkolnictwa zawodowego w Rzeczypospolitej Polskiej otrzymał tytuł Kawalera Krzyża Komandorskiego z Gwiazdą Orderu Odrodzenia Polski. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

Czy wiesz, Warszawa 1938; S. Konarski, *Bolesław Grzegorz Miklaszewski (1871–1841)*, PSB, t. XXI/1, z. 88, Wrocław 1976; W. Roszkowski, *Bolesław Miklaszewski (1871–1941)*, „PHO” 1980, nr 4; J. Kaliński, *Szkola Główna Handlowa w Warszawie (1906–2006). Dzieło pokoleń*, „GN” 2005, nr 9; A. Jarosz-Nojszewska, *Wyższa Szkoła Handlowa 1915–1933*, [w:] *Historia Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie 1906–2006*, red. W. Morawski, Warszawa 2006; P. Gawerski, *Przedmowa*,

[w:] B.G. Miklaszewski, *Pamiętnik*, Warszawa 2007; E. Brodacka-Adamowicz, *Ministrowie oświaty Drugiej Rzeczypospolitej. Okres rządów parlamentarnych (1918–1926)*, Siedlce 2010.

Bibliografia podmiotowa:

Projekt programów nauk przyrodniczych dla szkół średnich, Warszawa 1907 [współautorzy K. Czerwiński, W. Jezierski, T. Mączkowska, S. Rychterówna]; *Projekt programu pogadek z chemii dla klas IV*, „CHP” 1908, nr 2; *Postępy w dziedzinie chemii środków spożywczych w latach 1906 i 1907*, „CHP” 1908, nr 18; *Zmiany w przemyśle rolniczym pod wpływem chemii*, [w:] *Akademickie wykłady rolnicze wydziału doświadczalno-naukowego Centralnego Towarzystwa Rolniczego*, Warszawa 1911; *Pamiętnik*, Warszawa 2007.

K. Kabacińska-Łuczak

Miklaszewski Walenty Łukasz (1868–1950), lekarz, higienista, antropolog, publicysta, społecznik.

Urodził się w Warszawie, był synem Walentego Piotra (zob.), profesora prawa, i Cecylii ze Stelmasiewiczów. Uczył się w szkołach warszawskich, studiował na Wydziale Lekarskim UW, gdzie w 1893 r. uzyskał dyplom lekarza. Specjalizował się w epidemiologii i higienie społecznej. Praktykę lekarską rozpoczął zaraz po studiach, od udziału w akcji zwalczania epidemii cholery w Raclawicach i Białczewie w pow. opoczyńskim. Wkrótce został asystentem w Klinice Chorób Wewnętrznych Szpitala Dzieciątka Jezus, gdzie pracował do 1908 r. Równocześnie przez 10 lat był lekarzem fabrycznym na Pelcowiznie, działał w WTD – zainicjował jego powstanie i w l. 1901–1914 kierował bezpłatną przychodnią oraz oddziałem Pomocy Lekarskiej. W l. 1896–1899 był również lekarzem przy Towarzystwie Kolonii Letnich. W l. 1894–1915 pracował jako lekarz naczelny Zakładu Starców i Kalek. Od 1895 do 1911 r. był członkiem redakcji „Kroniki Lekarskiej”, w której publikował liczne artykuły. W 1906 r. zorganizował zakład przyrodolecznicy w Czarnieckiej Górze (pow. kielecki), którym kierował przez dwa lata. Po powrocie do Warszawy objął ordynariat Szpitala Ujazdowskiego. W czasie I wojny światowej ewakuowany został wraz ze szpitalem do Moskwy. Działał tam w różnych polskich towarzystwach uchodźczych, był nauczycielem higieny i lekarzem szkolnym w nowo powstałej szkole polskiej. Wrócił do kraju w lecie 1918 r., pracował jako referent w MZP, po czym prowadził prywatną praktykę oraz był zatrudniony w Kasie Chorych. Wykazywał ogromne zaangażowanie obywatelskie i społeczne – organizował powrót uchodźców i jeńców z Rosji, walczył w powstaniach na Śląsku, pracował społecznie jako lekarz w ZHP oraz zakładach poprawczych w Studzieńcu i Puszczy (placówkach założonych przez TORPR).

Należał do grupy antropologów, którzy prowadzili pionierskie badania nad społecznymi przyczynami zróżnicowania rozwoju biologicznego i stanu zdrowia ludności przynależnej do różnych klas. Opracował autorskie koncepcje etiologiczne i profilaktyczne. Twierdził, iż nieegalitarny ustrój społeczny różnicuje rozwój biologiczny ludzi w większym stopniu niż czyni to natura. W artykułach socjologicznych wskazywał, że organizacja społeczeństwa, poczynawszy od jej najprostszej formy, tj. rodziny, do form złożonych, tj. organizacji państwowej, jest zawsze patriarchalna: dostęp do władzy i dostęp do dóbr są dla obu płci odmienne, podobnie jaki ich status obyczajowo-prawny. Stąd jego szczególna troska o kobiety, dziecko, a także ludność warstw niższych. Prowadził pomiary antropometryczne i obserwacje

dotyczące stanu fizycznego polskiego społeczeństwa w perspektywie rozwoju od urodzenia do starości. Sporządził pierwszą w polskiej literaturze antropologicznej tabelę wzrostu i wagi, która udawała, że identyczne fazy rozwojowe występują wcześniej u dziewcząt niż u chłopców, a tempo rozwoju fizycznego uzależnione jest od warunków środowiskowych i rasy. Przyczynił się do popularyzacji nauki – antropologii, medycyny i higieny, upowszechniał wiedzę na temat rozwoju fizycznego i seksualnego młodzieży. Swe teksty adresował do lekarzy, wychowawców, nauczycieli, rodziców oraz do młodych czytelników. Stosował argumenty zwolenników pozytywistycznie rozumianego ruchu higienicznego, jak i retorykę eugeniczną. Wydawał książki i broszury, publikował artykuły na łamach licznych czasopism: „Kroniki Lekarskiej”, „Myśli Niepodległej”, „Zarania”, „Kuriera Porannego”, „Kuriera Lubelskiego”, „Kultury”, „Głosu Nauczycielskiego”, „Zagadnień Rasy”, „Nowych Torów”. Działal na polu społecznym, naukowym, popularyzatorskim, pisał dramaty, wiersze, opublikował obszerny pamiętnik. Był członkiem Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

Od 1918 wykładał higienę społeczną w Państwowych Wyższych Kursach Nauczycielskich, w 1922 r. został profesorem tego przedmiotu w WWP. Był też lekarzem Kasy Chorych. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AGAD, KGGW, sygn. 8222; GBL, DSKM, ILWB, sygn. PL\327\1\0\3660; *Rocznik Lekarski Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1936; *Czy wiesz*, Warszawa 1938; A. Wrzosek, *Bibliografia antropologii polskiej do roku 1955 włącznie*, t. I, Wrocław 1959; E. Janiszewska-Talago, *Szkoła antropologiczna prawa karnego w Polsce*, Warszawa 1965; B. Zielińska, *Miklaszewski Walenty Łukasz (1868–1950)*, PSB, t. XXI, Wrocław 1976; A. Boldyrew, *The Discourse on Sexual Education in the Social, Health and Educational Press of the Kingdom of Poland at the Beginning of the 20th Century*, „PZH” 2014, nr 15.

Bibliografia podmiotowa:

Odezwa do młodzieży dojrzewającej, Warszawa 1906: odb. z czasopisma „NT” 1906 nr 9; *Odezwa do młodzieży dojrzałej*, Warszawa 1906: odb. z czasopisma „NT” 1906, nr 10; *Wstęp do higieny dla proletariatu*, Berlin 1907; *Kąpiele słoneczno-powietrzne*, Warszawa 1907; *Dla kultury przyszłości*, cz. I, Warszawa 1907, cz. II, Warszawa 1908; *Życie płciowe naszego ludu miejskiego*, Warszawa 1908; *Matężństwo kobiet uprzywilejowanych a ich choroby nerwowe*, Warszawa 1909; *Rozwój cielesny proletariatu Warszawy w świetle pomiarów antropologicznych*, Warszawa 1912; *Rozwój cielesny klas uprzywilejowanych w Królestwie Polskim w świetle pomiarów antropologicznych*, Warszawa 1914; *Rozwój cielesny uczniów szkół polskich w Moskwie*, Moskwa 1916; *Memorabilia, Pamiętnik 1914–1929*, Warszawa 1929.

E. Dolata

Miklaszewski Walenty Piotr (1839–1924), prawnik, uczonek, działacz społeczny, organizator kształcenia prawnego. Pseud. W.M., Dr. W.M.

Urodził się w majątku Popiele k. Grodziska Mazowieckiego. Był synem Walentego i Walerii z Kamińskich. Ukończył gimnazjum w Radomiu, studiował na Uniwersytecie Petersburskim, gdzie w 1860 r. uzyskał stopień kandydata praw. Studiował też w Heidelbergu w Niemczech, studia zakończył doktoratem. Po powrocie do kraju rozpoczął aplikację sądową w Trybunale Cywilnym w Warszawie. Od 1865 r. był wykładowcą na Wydziale

Prawa i Administracji UW. W 1867 r. otrzymał stopień doktora prawa, po czym uzyskał nominację na profesora nadzwyczajnego tej uczelni. Po promocji na doktora Uniwersytetu Moskiewskiego mianowany został profesorem nadzwyczajnym. Na profesora zwyczajnego awansował dopiero po kilkunastu latach – w 1885 r., przeszkodą były podejrzenia władz rosyjskich o głoszenie z katedry patriotycznych poglądów. W l. 1881, 1884 i 1887 sprawował ponadto obowiązki sędziego uniwersyteckiego. W 1895 r. został przedwcześnie przeniesiony w stan spoczynku, otrzymując kilka miesięcy wcześniej tytuł profesora zasłużonego. Nie objął katedry na UW w 1915 r.

Opublikował liczne opracowania poświęcone zagadnieniom systemu karnego. W 1876 r. przygotował *Podręcznik dla sądów gminnych Królestwa Polskiego*. W 1885 r. ogłosił drukiem obszerny, pierwszy w romanistyce polskiej *Wykład postępowania cywilnego rzymskiego w zarysie historycznym*. Jeszcze podczas studiów interesował się problematyką kar w więzieniach. Według niego słusznym było powołanie osobnej dyscypliny naukowej podejmującej tę problematykę. Był zwolennikiem poglądu, że kara ma wpłynąć na poprawę winowajcy, a więzienie to rodzaj kary. Popierał ideę tworzenia z inicjatywy społecznej zakładów wychowawczo-poprawczych, toteż czynnie włączył się w prace nad założeniem w 1871 r. TORPR (*O małoletnich przestępcach oraz Towarzystwie osad rolnych i przytułków rzemieślniczych. Szkic ogólny*, 1872). Był autorem przepisów oraz regulaminowych założeń zakładu dla chłopców w Studzieńcu, powołanego w 1876 r., oraz zakładu dla dziewcząt w Puszczy założonego w 1891 r. Sprawował funkcję przewodniczącego Zarządu Towarzystwa w 1881 r. i w l. 1887–1896, troszcząc się zarazem o stronę finansową funkcjonowania wymienionych instytucji. Należał do Zarządu Gniazda Centralnego Towarzystwa Opieki nad Dziećmi oraz do Warszawskiego Towarzystwa Opieki nad Dziećmi Więźniów. Angażował się działalność mającą na celu reformę dotychczasowego systemu penitencjarnego oraz zmianę funkcjonowania zakładów wychowawczo-poprawczych. Wynikiem tych poszukiwań był projekt nowej ustawy o zakładach wychowawczo-poprawczych przedstawiony w 1900 r. w Moskwie na V Zjeździe przedstawicieli zakładów poprawczych. Projekt od 1909 r. funkcjonował jako akt prawny. Propagował ideę powołania patronatów, spełniających rolę towarzystw opieki nad więźniami. Począwszy od 1882 r., kiedy przedstawił stosowny zamysł w Warszawie generał-gubernatorowi – nie zyskując dla niego akceptacji, propagował ten projekt i w 1901 r. przedstawił go na III Zjeździe Międzynarodowego Związku Prawa Karnego w Moskwie. Od 1908 r. projekt Miklaszewskiego funkcjonował jako statut dla patronatów na terenie całej Rosji.

W l. 70. XIX w. był jednym z założycieli „Gazety Sądowej Warszawskiej”, kierował jej działem karnym, a do 1889 r. faktycznie całością prac redakcyjnych. Był autorem zamieszczanych na łamach gazety artykułów i sprawozdań (*Trzeci Zjazd przedstawicieli zakładów poprawczych*, 1890, nr 36, 37, 38, 40). Szczególnie cenne były publikowane tam treści ułatwiające przygotowanie się osób nieprofesjonalnych do roli sędziów gminnych. Miklaszewski dążył do wzmocnienia ich autorytetu, uniezależnienia od administracji i zagwarantowania prawa posługiwania się językiem polskim podczas procesów.

Od 1907 r. brał udział w pracach Towarzystwa Prawniczego w Warszawie, a od 1908 r. Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, gdzie należał do jego zarządu: był członkiem rzeczywistym, a później honorowym. Przywiązywał dużą wagę do czystości prawnego języka polskiego, zwłaszcza uwolnienia go od sformułowań pochodzących z języków zaborców.

Angażował się w organizację Towarzystwa Kursów Naukowych, przewodniczył Komisji Szkół Wyższych powołanej przez to towarzystwo i działającej od 1915 r. Wchodząc w skład KO m.st. Warszawy jako przedstawiciel Wydziału Oświatowego, zajął się kwestią organizacji szkolnictwa wyższego, przede wszystkim studiów prawniczych. Był także jednym z pierwszych członków polskiej grupy Societe generale des prisons w Paryżu, którą utworzono w 1911 r., a od 1922 r. – jej prezesem. Wspomagał swoją wiedzą i doświadczeniem prace utworzonej w 1919 r. Komisji Kodyfikacyjnej RP.

W okresie II RP powołany na profesora honorowego UW, prowadził wykłady monograficzne. Tematyka wykładów dotyczyła kwestii nieletnich przestępców, funkcjonowania zakładów wychowawczo-poprawczych oraz wykonania kary pozbawienia wolności. W l. 20. XX w. nadal publikował w „Gazecie Sądowej Warszawskiej” (*Wspomnienia o początkach „Gazety Sądowej”* 1924, nr 41). Formułował propozycje radykalnych rozwiązań w procedurze karnej, krytycznie wypowiadał się także na temat stanu polskiego więziennictwa i systemu resocjalizacji (*Małoletni przestępcy w świetle badań wychowawców zakładów wychowawczo-poprawczych*, 1924). Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, RGO w Warszawie, sygn. 833; AAN, TRS w Warszawie, sygn. 8/61; AAN, WWP – zbiór akt, sygn. 3; ANK, NKN, sygn. 938; W. Sobociński, *Miklaszewski Walenty Piotr (1839–1924)*, PSB, t. XXI, Warszawa 1976; M. Kalinowski, J. Pelka, *Zarys dziejów resocjalizacji nieletnich*, Warszawa 2003; A. Böldyrew, *Spółczesność Królestwa Polskiego wobec patologii społecznych w latach 1864–1914*, Łódź 2016.

Bibliografia podmiotowa:

O ustawie normalnej towarzystw opieki nad uwolnionymi z więzień (patronatu) z dnia 10 (23) września 1908 r., Warszawa 1909: odb. z czasopisma „GSW” 1909.

E. Barnaś-Baran

Mikułowski-Pomorski Józef (1868–1935), profesor i rektor SGGW, polityk.

Urodził się w Malicach Kościelnych. Był synem Władysława i Julii z Horochów. Po ukończeniu Warszawskiej Szkoły Realnej studiował w l. 1885–1889 na Wydziale Agronomicznym Politechniki Ryskiej. Podczas studiów w Rydze należał do korporacji akademickiej „Arkonia”. W 1893 r. podjął pracę asystenta w Akademii Rolniczej w Dublanach, gdzie wykładał chemię rolną i zorganizował chemiczno-rolniczą stację badawczą. Zajmował się problemami stosowania nawozów sztucznych i żyzności gleby. W tym samym czasie współpracował z Towarzystwem Popierania Polskiej Nauki Rolnictwa, którego pierwszym celem było zorganizowanie czasopisma o charakterze rolniczym. Udało się to w 1904 r., kiedy ukazał się „Rocznik Nauk Rolniczych”. Od 1890 r. pracował w Akademii na stanowisku profesora, w l. 1906–1911 był jej dyrektorem. Działał w Galicyjskim Towarzystwie Gospodarskim. W 1911 r. przeprowadził się do Warszawy, gdzie rozpoczął organizowanie najpierw kursów przemysłowo-rolniczych, potem uczelni rolniczej w Warszawie. W l. 1911–1916 był dyrektorem Kursów Przemysłowo-Rolniczych przy Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie. Założył w Wilanowie pole doświadczalne. Dzięki jego staraniom kursy, które

prowadził, zostały najpierw przekształcone w Wyższą Szkołę Rolniczą, a później upaństwowione, co pozwoliło na stworzenie SGGW.

W okresie I wojny światowej, w 1916 r., wchodził w skład Zarządu Towarzystwa Polskiej Macierzy Szkolnej. Wraz z Zdzisławem Lubomirskim (zob.) i Janem Gralewskim (zob.) był przedstawicielem Wydziału Oświecenia KO m.st. Warszawy na spotkania w sprawach szkolnych z władzami niemieckimi. W l. 1916–1917 pełnił funkcję wicemarszałka w TRS, utworzonej po akcie 5 listopada 1916 r. W rządzie Jana Kucharzewskiego (1917–1918), powołanym przez RR, był wicepremierem i ministrem rolnictwa. RR nominowała go też do Rady Stanu, w której został wybrany na wicemarszałka. Organizował szkolnictwo na ziemiach okupowanych przez Niemców.

W okresie II RP w l. 1918–1920 oraz 1928–1929 piastował funkcję rektora SGGW. W l. 1922–1923 i 1926 pełnił urząd w MWRiOP. Założył pismo „Przysposobienie Rolnicze”. W 1922 r. był jednym z założycieli Unii Narodowo-Państwowej. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, Gabinet Cywilny RR KP w Warszawie, sygn. 13/238; AAN, TRS w Warszawie, sygn. 1/15, 4/133, 10/83; ANK, NKN, sygn. 938; ZNiO, Pisma Stanisława Leśniewskiego, sygn. 13264/II; J. Stemler, *Dzieło samopomocy narodowej. Polska Macierz Szkolna 1905–1935*, Warszawa 1935; A. Żabko-Potopowicz, *Mikulowski-Pomorski Józef (1868–1935)*, PSB, t. XXI, Wrocław 1976; J. Socha, *SBDCTR*, Łódź 2003; *Dzieje studiów rolniczo-lasowych w ośrodku lwowsko-dublańskim w opracowaniu Tadeusza Wośkowskiego*, Warszawa 2011.

Bibliografia podmiotowa:

Fermy doświadczalne Krajowej Stacji Chemiczno-Rolniczej w Dublanach. Wyniki doświadczeń z roku 1899, Lwów 1900; *Sprawozdanie z działalności krajowej stacji chemiczno-rolniczych w Dublanach*, Lwów 1900; *Nawożenie obornikiem. Spisane podług wykładów przez Z. Ludkiewicza*, Wilno 1913; *Wartość nawozowa części nadziemnych roślin zbożowych i motylkowych*, Lwów 1913.

P. Waingertner

Milewska Jadwiga (1868–1943), działaczka społeczna, publicystka.

Urodziła się w Chojnowie. Była córką Teodora Chelchowskiego herbu Lubicz z Chelch, właściciela majątku Chojnowo, i Julii z Obrębskich. Początkową edukację odebrała w domu pod kierunkiem starszej o 12 lat siostry Teodory, intelektualistki, która prowadziła również tajne nauczanie wśród służby dworskiej i młodzieży wiejskiej. Następnie Milewska ukończyła ze złotym medalem pensję Jadwigi Sikorskiej (zob.) w Warszawie. Z domu wyniosła tradycje patriotyczne i pozytywistyczne. Podobnie jak dwaj starsi bracia, Kazimierz i Stanisław, była organizatorką i społeczniczką z powołania. W majątku w Rembówku sprawowała opiekę lekarską i wychowawczą nad służbą domową i folwarczną. Zorganizowała ochronkę dla dzieci dworskich i wiejskich, nauczając jednocześnie matki podstaw higieny i opieki nad niemowlętami. Zainicjowała redagowane przez dzieci pismo „Wieczory w Rembówku”, w którym zamieszczały wiadomości lokalne i rodzinne, opowiadania, wierszyki, humoreski. Sama publikowała na łamach „Ogniwa”, „Ziemianki” i „Zorzy” teksty poświęcone zagadnieniom wychowawczym oraz warunkom zdrowotnym na wsi. Współpracowała też

z pismem „Wisła”, zamieszczając tam przez lata materiały etnograficzne (np. zbiór kołysanek z ciechanowskiego, przysłowia, zabawy dzieci, słownictwo regionalne). Działała aktywnie w kole ziemianek, wygłaszając pogadanki na zjazdach i kursach organizowanych w Królestwie, głównie w gub. płockiej. Brała udział w przygotowywaniu wystawy rolniczej w 1907 r. w Ciechanowie. Prowadziła również badania z zakresu higieny ludowej, a ich wyniki publikowała w czasopiśmie „Zdrowie”. Zajmowała się działalnością dobroczynną (np. zebrała fundusz na Ochronę im. Elizy Orzeszkowej w Ciechanowie). Po zamieszkaniu w Warszawie w czasie I wojny światowej żywo interesowała się problemami niepodległej Polski. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

E. Lewandowski, *Dziedziczka z Rembówka*, „TC” 1999, 27 VII; A. Milewska, *Milewska Jadwiga z Chelchowskich*, ZP XX w., t. 6, Warszawa 2002; M. Mysiakowski, *Towarzystwo Zjednoczonych Ziemianek na północnym Mazowszu (1892–1939)*, „SMaz” 2021, nr 1.

Bibliografia podmiotowa:

Kołysanki z Ciechanowskiego, „Wisła” 1901, t. XV, z. 1; *Sposoby zabawiania dzieci i ich zabawy w Ciechanowskim*, „Wisła” 1903, z. 1; *Koltun na wsi*, „Zdrowie” 1903, nr 10; *Śmiertelność dzieci wiejskich i jej przyczyny*, „Zdrowie” 1905, nr 9; *Błędy w wychowaniu naszych dzieci*, „Zorza” 1910, nr 48, 49, 51, 52; *Do matek*, „Zorza” 1911, nr 28; *Rady dla matek*, „Zorza” 1911, nr 33–38; *O ciemnocie i potrzebie jej zwalczania*, „Ziemianka” 1913, z. 22; 1914, z. 3.

J. Falkowska

Miłancz Czesława (1892–1987), nauczycielka, działaczka społeczna.

Była córką Jana, nauczyciela i kierownika szkół powszechnych, oraz Heleny ze Skorożewskich. Ukończyła polskie gimnazjum w Warszawie. Do 2-klasowej szkoły powszechnej w Skarżycach została zaangażowana jako jedna z nielicznych mieszkanek tych okolic z odpowiednim poziomem wykształcenia średniego, gdy przystąpiono tam do organizowania polskich szkół w 1915 r. Uczestniczyła wówczas aktywnie, wraz z siostrami Jadwigą (zob.) i Janiną (zob.), w zebraniach lokalnych działaczy, którzy opracowywali plan uruchomienia polskich szkół w gm. Gołębie w pow. pułuskim. Podczas tych zebrań dyskutowano o konieczności pozyskania odpowiednich kadr pedagogicznych, organizacji procesu kształcenia, rewizji programu nauczania, podejmowano też problemy dostarczenia podręczników i innych pomocy dydaktycznych. Pod koniec r.szk. 1915/1916 została zwolniona z posady w Skarżycach za niepodporządkowanie się zarządzeniom władz dotyczącym używania niemieckich dzienników szkolnych i map oraz odmowę przesłania swoich akt personalnych na drukach niemieckich. Od listopada 1917 do końca października 1918 r. pracowała jako nauczycielka w Obiedzinie w gm. Gołymie w pow. ciechanowskim. Prowadziła tam aktywną pracę oświatową wśród chłopów, którzy obawiali się negatywnych zmian, jakie miała przynieść niepodległość Polski (podejrzewali, że polskie władze przywrócą pańszczyznę).

Wraz z siostrami zaangażowała się w działalność niepodległościową. 1 czerwca 1916 r. wstąpiła do POW. Po zakończeniu wojny przeniosła się do pow. pułuskiego, gdzie pracowała w szkołach powszechnych i średnich. Po 1945 r. wróciła do pracy nauczycielskiej. Była

związana z ruchem ludowym, spółdzielczym oraz Stronnictwem Demokratycznym. Zaangażowana w pracę oświatową dla starszej młodzieży i dorosłych. Za zasługi w dziedzinie oświaty odznaczona m.in. Złotą Odznaką ZNP, medalem Komisji Edukacji Narodowej.

Bibliografia przedmiotowa:

Z. Załęski, L. Zaręba, *Początki polskiego szkolnictwa powszechnego w gminach Gołębie i Winnica powiatu pułtuskiego*, „PHO” 1964, nr 4; T. Kowalski, J. Młodyński, J. Szczepański, *Wpisani w historię Pułtusa. Słownik biograficzny*, Pułtusk 2001; K. Macias, *Czesława Agata Miłanecz (1892–1985) nauczycielka, członek Polskiej Organizacji Wojskowej, organizatorka tajnego nauczania, działaczka oświatowa i społeczna*, „NN” 2008, nr 66, 67; <https://nasielsk.pl/gmina/historia-i-tradycje/100-zasluzonych-nasielszczan> (dostęp: 9.06.2023).

A. Wałęga

Miłanecz Jadwiga (1887–1969), nauczycielka, działaczka społeczna.

Urodziła się w Nasielsku. Była córką Jana, nauczyciela i kierownika szkół powszechnych, oraz Heleny ze Skoroszewskich. W okresie I wojny światowej aktywna w ruchu niepodległościowym w strukturach POW – wraz z siostrą Janiną (zob.) była zaangażowana w organizowanie i współtworzenie kół POW na ziemi pułtuskiej. W 1915 r. uczestniczyła aktywnie, wraz z siostrami: Janiną i Czesławą (zob.), w zebraniach lokalnych działaczy oświatowych i nauczycieli, którzy opracowywali plan uruchomienia polskich szkół w gm. Gołębie w pow. pułtuskim. Podczas tych zebrań dyskutowano o konieczności pozyskania odpowiednich kadr pedagogicznych, organizacji procesu kształcenia, rewizji programu nauczania, podejmowano też problemy dostarczenia podręczników i innych pomocy dydaktycznych. Była szczególnie zaangażowana w prace tamtejszego koła samokształceniowego nauczycieli jako osoba posiadająca już takie doświadczenia (organizowała bowiem prace dokształcające w Pomiechówku w pow. warszawskim, gdzie wówczas pracowała jako nauczycielka). Wynikiem pracy koła było zorganizowanie w sierpniu 1916 r., pod opieką lokalnego Koła Polskiej Macierzy Szkolnej, tygodniowego kursu dokształcającego dla nauczycieli w Nasielsku, a następnie w sierpniu 1917 r. 20-dniowego kursu wakacyjnego pod auspicjami Koła Macierzy w Pułtusk.

Po 1918 r. przez kilkanaście lat prowadziła prace oświatowe w Wojsku Polskim. Podczas II wojny światowej zaangażowała się w prowadzenie tajnego nauczania. Przez całe życie była nauczycielką szkół szczebla elementarnego i średniego w Lublinie, Pomiechówku, Szczypiornie, Warszawie, Gołotczyźnie, Lidzie i Nasielsku.

Bibliografia przedmiotowa:

Z. Załęski, L. Zaręba, *Początki polskiego szkolnictwa powszechnego w gminach Gołębie i Winnica powiatu pułtuskiego*, „PHO” 1964, nr 4; T. Kowalski, J. Młodyński, J. Szczepański, *Wpisani w historię Pułtusa. Słownik biograficzny*, Pułtusk 2001; T. Kowalski, *Młodzież szkolna Pułtusa wobec walki narodu polskiego o niepodległość w latach 1914–1918*, „RMaz” 2000, nr 12; K. Macias, *Czesława Agata Miłanecz (1892–1985) nauczycielka, członek Polskiej Organizacji Wojskowej, organizatorka tajnego nauczania, działaczka oświatowa i społeczna*, „NN” 2008, nr 66, 67; <https://nasielsk.pl/gmina/historia-i-tradycje/100-zasluzonych-nasielszczan> (dostęp: 9.06.2023).

A. Wałęga

Miłancz Janina (1884–1953), nauczycielka, działaczka ruchu spółdzielczego.

Urodziła się w Nasielsku. Była córką Jana, nauczyciela i kierownika szkół powszechnych, oraz Heleny ze Skoroszewskich. Ukończyła kursy nauczycielskie w Żyrardowie. Pracowała jako nauczycielka w szkołach w Winnicy, Szyszkach, Mazewie, Dębinkach, Ochudnie oraz Nasielsku. Do szkoły w Winnicy została zaangażowana jako jedna z nielicznych mieszkanki tych okolic z przygotowaniem pedagogicznym, gdy przystąpiono tam do organizowania polskich szkół w 1915 r. Uczestniczyła wówczas aktywnie, wraz z siostrami: Jadwigą (zob.) i Czesławą (zob.), w zebraniach lokalnych działaczy oświatowych i nauczycieli, którzy opracowywali plan uruchomienia polskich szkół w gminie Gołębie na terenie pow. pułtuskiego. Podczas tych zebrań dyskutowano o konieczności pozyskania odpowiednich kadr pedagogicznych, organizacji procesu kształcenia, rewizji programu nauczania, podejmowano też problemy dostarczenia podręczników i innych pomocy dydaktycznych. Wcześniej brała aktywny udział w wydarzeniach związanych ze strajkiem szkolnym 1905 r.

W okresie I wojny światowej była uczestniczką działań niepodległościowych prowadzonych przez POW. Wraz z siostrą Jadwigą zaangażowała się w organizowanie kół POW na ziemi pułtuskiej. Przyłączyła się wówczas do bojkotu polityki oświatowej Niemców, co spowodowało jej przeniesienie, przez niemieckiego inspektora oświaty, ze szkoły w Winnicy najpierw do placówki w Szyszkach, później zaś do Mazewa. Ostatecznie w marcu 1917 r. zwolniono ją z pracy w Mazewie. Otrzymała wówczas oficjalne pismo od Cesarskiego Namiestnika Powiatu w Pułtusk, w którym tak scharakteryzowano jej postawę: „Niejednokrotnie okazywała się Pani oporną”. Zarzucono jej m.in., że nie objęła posady w szkole w Szyszkach, nie powiadamiając o tej decyzji władz szkolnych, co uniemożliwiło tamtejszym dzieciom pobieranie nauki. Natomiast w szkole w Mazewie stwierdzono: „[...] od samego początku znowu nie stosowała się Pani zupełnie do przepisów danych przez władzę przełożoną, tak, że trzeba było Panią ukarać naganą, a później jeszcze karą porządkową [...] lecz i te środki dyscyplinarne nie przyniosły u Pani pożądanego skutku”. Na Miłancz skarżyli się ponadto wójt i sekretarz gm. Gołębie, miała ona podburzać okoliczną ludność przeciwko władzy lokalnej. W latach II wojny światowej zaangażowała się w tajne nauczanie. Była aktywną działaczką ruchu spółdzielczego.

Bibliografia przedmiotowa:

Z. Załęski, L. Zaręba, *Początki polskiego szkolnictwa powszechnego w gminach Gołębie i Winnica powiatu pułtuskiego*, „PHO” 1964, nr 4; T. Kowalski, J. Młodyński, J. Szczepański, *Wpisani w historię Pułtusza. Słownik biograficzny*, Pułtusk 2001; T. Kowalski, *Młodzież szkolna Pułtusza wobec walki narodu polskiego o niepodległość w latach 1914–1918*, „RMaz” 2000, nr 12; K. Macias, *Czesława Agata Miłancz (1892–1985) nauczycielka, członek Polskiej Organizacji Wojskowej, organizatorka tajnego nauczania, działaczka oświatowa i społeczna*, „NN” 2008, nr 66, 67; <https://nasielsk.pl/gmina/historia-i-tradycje/100-zasluzonych-nasielszczan> (dostęp: 9.06.2023).

A. Wałęga

Młynarski Wincenty (1870–1932), prawnik, działacz społeczny.

Urodził się w Kaliszu, był synem Tomasza, urzędnika skarbowego, i Emilii z Podbielskich. Po ukończeniu Męskiego Gimnazjum Klasycznego w Kaliszu w 1889 r. w następnym roku podjął studia prawnicze na UW. Brał aktywny udział w ruchu młodzieżowym, m.in. w działaniach Związku Młodzieży Polskiej „Zet”. Po ukończeniu studiów w 1894 r. wrócił do Kalisza i rozpoczął pracę w kaliskim SO. Od 1809 r. pracował jako notariusz. Równocześnie angażował się w liczne akcje społeczne i kulturalne. Był członkiem KTD. Od 1893 r. należał do Towarzystwa Muzycznego w Kaliszu, w l. 1907–1910 był członkiem jego komitetu, sekretarzem oraz skarbnikiem, a w 1914 r. – wiceprezesem. Aktywnie działał na rzecz edukacji i upowszechniania wiedzy. Wygłaszał prelekcje i odczyty: w 1900 r. *O stowarzyszeniach samopomocy*, w 1903 r. *W sprawie kolonii letnich*. Część wystąpień była także publikowana na łamach prasy lokalnej. Był jednym z założycieli utworzonego w 1906 r. Towarzystwa Kursów Popularnych im. Adama Asnyka w Kaliszu. Współorganizował 7-klasową Kaliską Szkołę Handlową, otwartą w 1906 r., finansował także budowę gmachu szkolnego. Od początku istnienia szkoły działał w jej Radach Opiekuńczych i Towarzystwie „Pomoc”, mających na celu wspomaganie niezamożnych uczniów. W 1910 r. złożył na fundusz pomocy szkolnej darowiznę w wysokości 12 tys. rubli. W l. 1907–1908 pełnił funkcję skarbnika w lokalnym Kole Polskiej Macierzy Szkolnej. W l. 1907–1911 był członkiem Zarządu Oddziału Kaliskiego Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego, w 1913 r. został jego wiceprezesem. Wspierał finansowo i organizacyjnie inicjatywy opiekuńcze i higieniczne, np. budowę Kąpieli Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego i założenie kaliskiej stacji „Kropla Mleka”. Propagował turystykę i krajoznawstwo w ramach Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, był przewodnikiem po Kaliszu. Należał do wielu kaliskich oddziałów stowarzyszeń społecznych, m.in. Oddziału Kaliskiego TOnZ oraz Oddziału Kaliskiego CTRT, często pełniąc w nich funkcje organizacyjno-kierownicze. Był członkiem Sodalicii Mariańskiej. Od 1910 r. należał do Towarzystwa Kursów Naukowych w Warszawie.

Działał na rzecz wspierania życia gospodarczego w Kaliszu, zasiadał we władzach wielu instytucji kredytowych i spółdzielczych oraz propagował ideę spółdzielczości. Był współorganizatorem założonego w 1899 r. I Kaliskiego Towarzystwa Pożyczkowo-Oszczędnościowego – dom Młynarskiego był pierwszą siedzibą Towarzystwa. Zajął się także osobiście rozpowszechnianiem druku jego ustawy. Należał do członków Kaliskiego Towarzystwa Wzajemnego Kredytu. Był prezesem Zarządu Kaliskiej Kasy Posagowej „Wesele”, działającej od 1902 r., której zadaniem było udzielanie zapomóg osobom wstępującym w związki małżeńskie. Udzielał się w sekcji ekonomiczno-prawnej Oddziału Kaliskiego Towarzystwa Popierania Przemysłu i Handlu. W 1904 r. na jej posiedzeniu wygłosił referat poświęcony organizacjom spółdzielczym i zasadom „drobnego i taniego kredytu”, który jego zdaniem powinien być oparty „na idei wzajemności i samopomocy”. Za konieczne uważał popularyzowanie wiedzy o spółdzielczości poprzez „wytworzenie prawidłowych pojęć o kooperacji w ogóle i w oddzielnych jej rodzajach w szczególności oraz rozpowszechnianie tych pojęć z pomocą słowa drukowanego, poprzez urządzanie odczytów, bibliotek, wystaw, muzeów”. Działał na rzecz założenia Banku Towarzystw Spółdzielczych w Warszawie; na pierwszym posiedzeniu akcjonariuszy w Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie w styczniu 1910 r. został wybrany wiceprezesem rady nadzorczej.

Po wybuchu I wojny światowej przeniósł się do Warszawy, gdzie podjął pracę w Centralnym KO, organizując działania pomocowe wobec ludności poszkodowanej przez wojnę.

W 1916 r. wrócił do Kalisza, gdzie otworzył kancelarię rejenta oraz powrócił do działalności społecznej, m.in. w ramach Polskiej Macierzy Szkolnej. W 1917 r. był członkiem Rady Opiekuńczej m. Kalisza. W tym samym roku, na polecenie władz polskich w Warszawie, zajął się organizacją sądownictwa w ziemi kaliskiej. Powierzono mu stanowisko pierwszego prezesa SO w Kaliszu. W 1922 r. został powołany do Komitetu Reorganizacyjnego. Miał on przygotować projekt restytucji Rady zrzesseń prawniczych, działającej w czasie I wojny, która w wolnej Polsce zawiesiła swoje prace. W 1926 r. przeniesiono go do Lublina, gdzie pełnił funkcję prezesa SAp, następnie pracował jako sędzia w SO, później jako notariusz przy Trybunale Lubelskim. Został odznaczony Krzyżem Kawalerskim Orderu Polonia Restituta. Zmarł w Lublinie, pochowany został w Kaliszu.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, Gabinet Cywilny RR KP w Warszawie, sygn. 5/142; AAN, TRS w Warszawie, sygn. 8/61, 10/83; AAN, WWP – zbiór akt, sygn. 3; „Kaliszanin”. Kalendarz ilustrowany na rok zwyczajny 1902; *Książka pamiątkowa działalności Kaliskiego Towarz. Wzajemnego Kredytu łącznie z b. Kasą Pożyczkową Przemysłowców Kaliskich*, oprac. S. Bulewski, Kalisz 1914; „GSW” 1922, nr 34; *Kalendarz Sądowy na rok 1930*, oprac. J. Kirkiczenko, M. Kraczkiewicz, Warszawa 1930; *25-lecie Stowarzyszenia Rzemieślników Chrześcijan pod wezw. Św. Józefa w Kaliszu*, Kalisz 1932; J. Cichecki, *Sp. Wincenty Młynarski: (Wspomnienie pośmiertne)*, „ABC Kaliskie” 1932, nr 174; Z. Landau, *Wincenty Młynarski (1870–1932)*, PSB, t. XXI, Wrocław 1976; *75-lecie działalności Zrzeszeń Prawników w Kaliszu*, Kalisz 1982; E. Andrysiak, *Młynarski Wincenty (1870–1932)*, SBWPWZK, t. 2, Kalisz 2003; A. Tomaszewicz, *Dobroczynność w guberni kaliskiej 1864–1914*, Łódź 2010; M. Król, *Towarzystwa oszczędnościowo-pożyczkowe w guberni kaliskiej do 1914 roku*, Łódź 2016.

Bibliografia podmiotowa:

O stowarzyszeniach współdzielczych, [w:] *Rocznik Prawników Kaliskich za lata 1903 i 1904*, Kalisz 1906.

A. Bołdyrew, J. Gajewska

Moczydłowska Maria (1886–1969), nauczycielka, działaczka spółdzielcza, posłanka.

Urodziła się w Łomży, była córką Józefa i Feliksy z Grzymkowskich. Odebrała staranne wykształcenie, ukończyła warszawską żeńską pensję. Po zdaniu egzaminu państwowego pracowała jako nauczycielka arytmetyki w polskich szkołach prywatnych, m.in. w Warszawie, Łomży i Kaliszu, kształcąc się równocześnie na nieformalnych kursach tzw. Latającego Uniwersytetu. Brała również udział w strajku szkolnym, towarzyszącym wydarzeniom rewolucji 1905 r. Podjęła współpracę z popularyzatorem ruchu spółdzielczego księdzem Wacławem Błazińskim (zob.), który jako proboszcz Liskowa szerzył tam oświatę wśród dorosłych i młodzieży. Od 1913 r. działała w Liskowie męska Szkoła Rolnicza, w której zajęcia prowadziła Moczydłowska – jako instruktorka kursów hodowlanych, mleczarskich i ogólnokształcących. Działała w miejscowym Kole Kobiet, które organizowało zajęcia z zakresu gospodarstwa domowego i czytelnictwa. Publikowała artykuły z zakresu pedagogiki, wychowania i higieny na łamach regionalnej „Gazety Kaliskiej”. Równocześnie zabiegała o poprawę warunków życia i sytuacji higieniczno-zdrowotnej kobiet i dzieci, udzielając się w lokalnych instytucjach opiekuńczo-wychowawczych. Propagowała wiedzę o szkodliwości alkoholizmu.

W 1914 r. Moczydłowska osiadła w Częstochowie. W nowym miejscu zamieszkania już po wybuchu I wojny światowej kontynuowała pracę społeczną i oświatową. Pełniła funkcję inspektorki kół gospodyń wiejskich przy Związku Kółek Rolniczych w Warszawie oraz ochronek powiatowej Rady Opiekuńczej w Częstochowie, która podlegała RGO w Warszawie. Obok poczyniań *stricte* edukacyjnych podejmowała działania na rzecz poprawy losu dzieci dotkniętych przez skutki wojny: głód, niedożywienie i bezdomność. Współzałożyła „Klub Gazeciarzy”, który organizował dla dzieci zajmujących się kolportażem prasy lekcje języka polskiego, historii i religii. Była aktywna na niwie oświatowej w projektach podejmowanych przez Polską Macierz Szkolną. Pełniła funkcję przewodniczącej Wydziału Wychowania Przedszkolnego Koła Okręgowego organizacji. Wygłaszała odczyty i pogadanki, zwracając m.in. uwagę na konieczność upowszechniania wśród rodziców wiedzy pedagogicznej. Należała do grona wizytatorów Wydziału Opieki nad Dziećmi i Młodzieżą RGO. W sierpniu 1917 r. uczestniczyła w Zjeździe Nauczycieli Ziemi Piotrkowskiej, poświęcając swe wystąpienie roli ochronek.

W okresie II RP została wybrana do SU. W pracy parlamentarnej angażowała się w działania na rzecz równouprawnienia kobiet, realizowania programów pomocy dla ubogich i dzieci oraz wprowadzenia prohibicji. Po zakończeniu kadencji organizowała polskie szkoły we Francji oraz kursy dla polonijnych nauczycieli. Pracowała też w warszawskim kuratorium. W latach II wojny światowej uczestniczyła w tajnym nauczaniu. Po jej zakończeniu zamieszkała w Sopocie. Działała w Związku Kółek Rolniczych w Warszawie, Kole Gospodyń Wiejskich w Częstochowie i Warszawie oraz Towarzystwie „Trzeźwość”. Należała do Związku Nauczycielstwa Polskiego. Zmarła w Sopocie.

Bibliografia przedmiotowa:

BN, DR, AM, Spis członkiń organizacji kobiecych, sygn. 11479 III; J. Budzińska-Tylicka, *Kobieta jako równouprawniona obywatelka*, [w:] *Dziesięciolecie Polski Odrodzonej. Księga Pamiątkowa 1918–1928*, red. P. Lot, Kraków–Warszawa 1928; A. Łuczak, *Powstanie i działalność Zjednoczenia Ludowego i Polskiego Zjednoczenia Ludowego (1917–1919)*, „RDRL” 1968, nr 10; C. Brzoza, *Moczydłowska z Grzymkowskich Maria, Kbk II RP*, Warszawa 1994; M. Śliwa, *Kobiety w parlamencie Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Kobieta i świat polityki w niepodległej Polsce 1918–1939*, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, Warszawa 1996; J. Miąso, *Walka o narodową szkołę w Królestwie Polskim w latach 1905–1907 (w stulecie strajku szkolnego)*, „RDO” 2005, t. 44; G. Waliś, *Moczydłowska Maria (1885–1879)*, *SBWPW*, t. 3, Kalisz 2007; M. Kondracka, *Aktywność parlamentarna posłanek i senatorów Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1927*, [w:] *Działaczki społeczne, feministki, obywatelki. Samoorganizowanie się kobiet po 1918 roku (na tle porównawczym)*, t. 2, red. A. Janiak-Jasińska, K. Sierakowska, A. Szwarc, Warszawa 2009; M. Kondracka, *Posłanki i senatorki II Rzeczypospolitej. Nowe obszary publicznej działalności kobiet*, „DN” 2014, z. 2; M. Piotrowska-Marchewa, *Nauczycielki polskich szkół powszechnych i średnich w życiu politycznym II Rzeczypospolitej*, [w:] *Drogi kobiet do polityki (na przestrzeni XVIII–XXI wieku)*, red. T. Kulak, M. Dajnowicz, Wrocław 2016; M. Gruszczyk, *Między działalnością społeczną a wielką polityką. Maria Moczydłowska (1886–1969), najmłodsza posłanka Sejmu Ustawodawczego II RP*, „SPUS” 2019, t. 25.

Bibliografia podmiotowa:

Jak to w Liskowie dzieci uczą się szanować rodziców, „Drużyna” 1912, nr 1; *Wieś Lisków*, Kalisz 1913; *Odezwa: W Sejmie naszym po wakacjach wejdzie pod obrady sprawa zwalczania alkoholizmu b.r.m.w.*

Mogilnicki Aleksander (1875–1956), adwokat, działacz społeczny.

Urodził się w Warszawie, był synem Konstantego, adwokata i działacza patriotycznego, i Henryki z Żarnowskich. Uczył się w gimnazjum w Łodzi. Naukę łączył z rozwijaniem swych pasji literackich, publikując w szkolnym piśmie. W l. 1892–1896 studiował na Wydziale Prawa na UW. Studia skończył z dwoma medalami. W czasie studiów działał w tajnej „Pomocy Bratniej”, przewodniczył także studenckiej organizacji „Jutrzenka”. Po odbyciu praktyki i aplikacji założył w Łodzi kancelarię adwokacką. W 1901 r. został adwokatem przysięgłym. Był obrońcą w wielu procesach politycznych. W l. 1908–1911 studiował zaocznie prawo na UJ; w 1913 r. uzyskał tam doktorat. W trakcie prowadzenia praktyki adwokackiej w Łodzi aktywnie działał na rzecz oświaty. Należał do Zarządu Oddziału Łódzkiego Polskiej Macierzy Szkolnej. W 1906 r. współorganizował gimnazjum polskie Towarzystwa „Uczelnia”, uczył w nim historii. Od 1907 r. prowadził wykłady z prawa handlowego na prywatnych kursach buchalteryjnych Izraela Mantibanda. Pracując w szkolnictwie handlowym, napisał podręcznik prawa *Ogólne zasady prawa*, wydany w Łodzi w 1907 r., który później w wersji rozszerzonej przedstawiał w sposób popularny wszystkie dziedziny prawa; Mogilnicki wydał go kilkakrotnie. W Łodzi, Zgierzu, Częstochowie, Warszawie wygłaszał liczne odczyty popularyzujące wiedzę z zakresu prawa, historii, etyki. Należał do Komisji Szkolnej przy magistracie Łodzi. Był współzałożycielem, a w l. 1908–1911 prezesem Oddziału Łódzkiego Towarzystwa Kultury Polskiej; w ramach tej instytucji w 1909 r. zorganizował bibliotekę, otwartą dla korzystających. W 1908 r. został wybrany do Rady Towarzystwa Opieki nad Dziećmi. Był członkiem Towarzystwa Prawniczego w Łodzi.

W 1911 r. przeniósł się do Warszawy, gdzie prowadził kancelarię. W 1911 r. został członkiem komitetu redakcyjnego „Gazety Sądowej Warszawskiej”, od 1918 r. „Kwartalnika Prawa Cywilnego i Karnego”. Uczestniczył w polskich i międzynarodowych konferencjach i zjazdach prawników. W okresie I wojny światowej współtworzył polskie sądownictwo, od 1917 r. pracował jako sędzia SAp w Warszawie. Podobnie jak w Łodzi, pracę adwokacką łączył z działalnością społeczną i oświatową. Został członkiem Zarządu Głównego Towarzystwa Kultury Polskiej. Od 1913 r. prowadził wykłady z dziedziny prawa karnego w Towarzystwie Kursów Naukowych; kontynuował tę działalność dydaktyczną także po przekształceniu organizacji w WWP. W l. 1915–1918 dawał wykłady z zakresu różnych dziedzin prawa w Szkole Nauk Społecznych i Handlowych, którą później przekształcono w Szkołę Nauk Politycznych. Od jesieni 1917 r. wykładał prawo karne na UW. W 1918 r. został członkiem nadzwyczajnym Towarzystwa Naukowego Warszawskiego.

Jako wybitny teoretyk i znawca prawa karnego był autorem wielu monografii, artykułów naukowych i popularnonaukowych. Publikował także teksty literackie oraz wydał podręcznik dla szkół średnich z zakresu prawa (wielokrotnie wznawiany w okresie międzywojennym). Artykuły naukowe zamieszczał na łamach czasopism specjalistycznych: „Gazety Sądowej Warszawskiej” oraz „Themis Polskiej”. Był jednym z pierwszych w Polsce przedstawicieli pozytywizmu socjologicznego. Napisał kilka książek popularyzujących wiedzę prawniczą; w monografii *Kary dodatkowe* zaznaczał: „pisząc, przeznaczyłem swą pracę nie tylko dla prawników, lecz i dla szerszego ogółu, umiejscowiając myśl i czuć”. Wiele uwagi poświęcał sytuacji dzieci zaniedbanych i przestępczości nieletnich. Dużą popularność i uznanie w środowisku prawników, wychowawców, działaczy społecznych zdobyła jego obszerna monografia *Dziecko i przestępstwo*. Podkreślał w niej konieczność działań

opiekuńczo-wychowawczych i edukacyjnych wobec dzieci zagrożonych demoralizacją. Artykuły popularyzujące wiedzę prawniczą, publicystykę społeczną, utwory literackie zamieszczał w prasie społeczno-kulturalnej: „Ateneum”, „Bluszczu”, „Ogniwie”, „Ognisku Rodzinnym”, „Tygodniku Polskim”, a także w łódzkich i warszawskich gazetach. Napisał wiele haseł do *Wielkiej Encyklopedii Ilustrowanej*, wydawanej w Warszawie w l. 1890–1914 przez Saturnina Sikorskiego, oraz opublikowanej w 1914 r. *Encyklopedii Handlowej*. Dobra znajomość języków obcych (znał biegle rosyjski, francuski i niemiecki, słabiej włoski, serbski, angielski) ułatwiała mu publikowanie także w czasopismach obcojęzycznych, m.in. francuskich, angielskich, belgijskich, oraz uczestnictwo w europejskich organizacjach; należał m.in. do Towarzystwa Więziennictwa w Paryżu – od 1910 r., oraz Instytutu Administracyjnego w Bukareszcie w l. 1910–1939. W 1917 r. został powołany na urząd sędziego SAP w Warszawie.

W okresie międzywojennym nadal prowadził aktywne życie zawodowe, był współorganizatorem sądownictwa II RP. Nie zdecydował się na objęcie proponowanej mu w 1919 r. Katedry Prawa Karnego na Uniwersytecie w Poznaniu. Wiele publikował, przede wszystkim na temat prawa karnego. Uczestniczył w krajowych i międzynarodowych konferencjach prawnych. W 1924 r. został mianowany prezesem SN, był obrońcą oskarżonych w procesach politycznych. Należał do TORPR oraz Warszawskiego Towarzystwa Patronatu nad Nieletnimi. Brał udział w powstaniu warszawskim w służbach pomocniczych. Po wojnie wrócił do Łodzi, gdzie prowadził kancelarię adwokacką oraz wykładał na UŁ. Zmarł w Łodzi.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, Gabinet Cywilny RR KP w Warszawie, sygn. 5/142; AAN, RGO w Warszawie, sygn. 1240; AAN, TRS w Warszawie, sygn. 1/17, 8/61, 10/83; APAN w Warszawie, Edmund Jan Reyman (1885–1958; ekonomia polityczna), sygn. 190/29; APW, WGUDs, sygn. 172; AUJ, Akta Senatu, Liber Promotionum Universitatis Jagellonicae, sygn. S II 521 (nr 4075); „RNLA” 1905; *Dziesięciolecie WWP TKN*, Warszawa 1917; *Czy wiesz*, Warszawa 1938; W. Szczygielski, *Mogiłnicki Aleksander (1875–1956)*, PSB, t. XXI, Wrocław 1976; K. Pol, *Poczet prawników polskich*, Warszawa 2000; W. Winclawski, *SBSP*, t. 2, Toruń 2004; A. Redzik, *Mogiłnicki Aleksander, SBAP*, t. 3, z. 1, Warszawa 2018; J. Kamińska, *Wkład Aleksandra Mogiłnickiego (1875–1956) w narodziny pedagogiki resocjalizacyjnej*, „WR” 2022, nr 1.

Bibliografia podmiotowa:

Indywidualizacja kary, Warszawa 1900: odb. z „GSW” 1899; *Obrońca kryminalny a opinia publiczna*, Warszawa 1901: odb. z „Ateneum” 1901; *Dzieci opuszczone i występne w Holandii*, „GSW” 1903, nr 19, 20, 21, 22, 23; *Krótkie streszczenie wykładów prawa handlowego (z dodatkiem pewnych informacji z dziedziny prawa cywilnego)*, Łódź 1907; *Kary dodatkowe: kary cielesne, kary hańbiące, pozbawienie czci i praw*, Warszawa 1907; *Sądownictwo w Polsce w okresie przedwojennym w świetle cyfr*, Warszawa 1917; *Ogólne zasady prawa: podręcznik dla szkół średnich*, Warszawa 1916; *Kultura dnia codziennego*, Warszawa 1917; *Dziecko i przestępstwo*, Warszawa 1916; *Zadania nauki prawa karnego. Wykład wstępny, wygłoszony w Uniwersytecie Warszawskim dnia 20 listopada 1917 r.*, Warszawa 1918: odb. z czasopisma „KPCK” 1918; *Wspomnienia spisane w Łodzi w latach 1949–1955*, Warszawa 2008; *Wspomnienia adwokata i sędziego*, Warszawa 2016.

J. Böldyrew

Moldenhawer Aleksander (1840–1909), prawnik, działacz społeczny. Krypt. A.M.

Urodził się w Warszawie, był synem Ludwika, urzędnika, i Józefy z Krzyżanowskich. Ukończył Instytut Szlachecki w Warszawie, następnie studiował w Petersburgu i Moskwie. Po odbyciu aplikacji sądowej został asesorem Sądu Policji Poprawczej dla m. Warszawy z delegacją na pełniącego obowiązki podpisarza SAp, zaś kilka lat później awansował tam na podprokuratora. W 1876 r. został członkiem SO w Warszawie (wydział karny). Funkcję tę piastował dożywotnio; w sumie pracy w sądownictwie poświęcił 48 lat. Był teoretykiem i organizatorem reformy systemu penitencjarnego. Pracę zawodową łączył z działalnością naukową, popularyzatorską oraz społeczną.

Należał do wielu polskich i międzynarodowych organizacji naukowych i społecznych. Będąc członkiem Związku Prawa Karnego, uczestniczył w kongresach w Brukseli, Petersburgu, Lizbonie. Brał także udział w kongresach penitencjarnych w Rzymie, Petersburgu i Brukseli. Należał do Société Générale des Prisons – francuskiego stowarzyszenia utworzonego w 1877 r., które miało na celu poprawę warunków penitencjarnych oraz popularyzację wśród społeczeństwa znaczenia działalności resocjalizacyjnej. Był też członkiem Internationale Kriminalistische Vereinigung, organizacji międzynarodowej, która została założona w 1889 r. – obszarem jej działalności były szeroko rozumiane kwestie prawa karnego. Należał do grona założycieli Towarzystwa Prawniczego w Warszawie; przewodniczył w niej sekcji prawa karnego, szczególną wagę przykładając do działalności edukacyjnej skierowanej do młodych prawników. Był także członkiem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego.

Od l. 60. XIX w. Moldenhawer systematycznie zapoznawał się z zagraniczną literaturą naukową i fachową z zakresu prawa karnego, opieki postpenitencjarnej i działalności resocjalizacyjnej (korzystał głównie z francusko- i niemieckojęzycznych opracowań). Wiedzę o zachodnich koncepcjach i modelach opieki, wychowania i resocjalizacji upowszechniał w licznych tekstach naukowych i publicystycznych, pisanych głównie przed 1900 r. Zamieszczał artykuły naukowe w „Przeglądzie Sądowym”, był stałym współpracownikiem „Gazety Sądowej Warszawskiej”. Publikował również teksty popularnonaukowe i publicystyczne w „Niwie”, „Kraju”, „Wieku”, „Tygodniku Ilustrowanym”, „Bluszczu”, „Kłosach”, „Zdrowiu”, „Ekonomiście”. Był redaktorem i współautorem zbiorowej publikacji *Niedole dziecięce*. Najważniejszą pozycją w jego dorobku naukowo-publicystycznym stanowi wydane w l. 1866–1870 trzytomowe dzieło *O przeprowadzeniu odosobnienia w zakładach więziennych*. W publikacjach koncentrował się na zagadnieniach profilaktyki przestępczości nieletnich, roli państwa w opiece i wychowaniu dzieci i młodzieży oraz postpenitencjarnej opiece nad zwolnionymi z więzień. Postulował wprowadzenie w więzieniach systemu celkowego (filadelfijskiego), jednak różniącego się od klasycznego modelu możliwością pracy i nauki w zakładzie karnym, optował też za warunkowymi zwolnieniami. Był przeciwnikiem kary śmierci i kar cielesnych.

Moldenhawer podkreślał przewagę środowiska i czynników zewnętrznych jako determinantów przestępczości nad cechami wrodzonymi. W procesie resocjalizacji kładł duży nacisk na edukację, zarówno młodzieży, jak i dorosłych. W swych publikacjach porównywał różne formy opieki nad małoletnimi przestępcami. Za wzorcowy uznawał model szwajcarskich kolonii rolniczych. W 1872 r. prowadził ożywioną korespondencję z dyrektorem podobnej kolonii karnej w Mettray we Francji. Listy Moldenhawera cechowała zwięzłość, często składały się one z wypunktowanych pytań o szczegóły na temat prowadzenia zakładu.

Wiedzę na temat zasad funkcjonowania zachodnioeuropejskich placówek resocjalizacyjnych i opiekuńczych wykorzystywał w działalności społecznikowskiej na rzecz tworzenia w Królestwie Polskim nowoczesnych instytucji dla dzieci i młodzieży ze środowisk ubogich i zaniedbanych.

Był współzałożycielem TORPR, którego członkowie brali czynny udział w organizowaniu zakładów wychowawczych i poprawczych (m.in. zakładu w Studzieńcu). Publikował w jego „Rocznikach” oraz w „Przeglądzie Sądowym”. W 1880 r. współtworzył szeroko rozumianą ideę Towarzystwa Przyjaciół Dzieci, która z powodu sprzeciwu władz zaborczych nie mogła być urzeczywistniona w XIX w., ale w 1906 r. zaowocowała założeniem Towarzystwa Opieki nad Dziećmi. Moldenhawer został wówczas prezesem jego rady nadzorczej. Był jednym z założycieli Towarzystwa Opieki nad Ubogimi Matkami i ich Dziećmi. Działał również w Towarzystwie Opieki nad Uwolnionymi z Więzień „Patronat”. Był członkiem Rady Miejskiej Dobroczynności Publicznej w Warszawie, organizacji odpowiedzialnej za kontrolę szpitali oraz niektórych instytucji miejskich. Zmarł w Krakowie.

Bibliografia przedmiotowa:

AGAD, ZEA, sygn. 1129; APW, ZK, sygn. XI/1614; W. Sobociński, *Moldenhawer Aleksander (1840–1909)*, PSB, t. XXI, Wrocław 1976; E. Skoczeń-Nowicka, *Aleksander Moldenhawer (1840–1909)*, „RDO” 2005, t. 44; K. Pawlak, *Polski biograficzny słownik penitencjarny*, Kalisz 2008; M. Paszkowska, *Nauka prawa karnego w środowisku „Gazety Sądowej Warszawskiej” (1873–1918)*, Warszawa 2010; D. Raś, *Rodziny ubogie i przestępczość od XVI do XX wieku*, Kraków 2011; A. Boldyrew, *Spółczesność Królestwa Polskiego wobec patologii społecznych w latach 1864–1914*, Łódź 2016; D. Janicka, *O pionierach nauk kryminologicznych w Polsce*, „CzPH” 2016, z. 1; D. Janicka, *Polska myśl prawnokarna XIX–XX wieku: autorzy i ich dzieła: od szkoły klasycznej do socjologicznej*, Toruń 2017.

Bibliografia podmiotowa:

Roczne sprawozdanie z działalności stowarzyszenia Howarda, „GSW” 1900, nr 41, 42, 43; *Zjazd stowarzyszenia międzynarodowego prawa karnego w Buda-Peszcze*, „GSW” 1900, nr 44, 45, 46; *Kongres międzynarodowy więzienny w Brukseli*, „GSW” 1901, nr 42, 43, 44, 45, 46, 47; *Towarzystwo opieki i ocalenia dzieci w Wiedniu*, „GSW” 1902, nr 48, 49, 50; *Dzieci opuszczone i występne w Holandii*, „GSW” 1903, nr 19, 20, 21, 22, 23; *Małoletni przestępcy, domy poprawy i probation officers*, „GSW” 1905, nr 42; *Posiedzenie komitetu obrony nieletnich*, „GSW” 1907, nr 5, 6.

J. Boldyrew

Moniewski Tadeusz (1901–1939), harcerz, nauczyciel.

Urodził się w Warszawie. Był synem Feliksa i Marii z Przymanowskich. W 1918 r. ukończył prywatne gimnazjum męskie w Warszawie. W latach szkolnych uczestniczył w polskim młodzieżowym ruchu patriotycznym i samokształceniowym, działając w Organizacji Młodzieży Narodowej Szkół Średnich, Związku Młodzieży Polskiej „Przyszłość” – „Pet”, Polskiej Organizacji Skautowej, harcerstwie i szkolnym kole POW. Brał udział w redagowaniu patriotycznego pisemka „Dla Polski”. Przebywając we wsi Sinolęka, założył Koło Młodzieży Sinoleckiej, rozwijał także lokalny ruch harcerski, propagował ideę POW. Z powodu swej działalności był represjonowany przez niemieckie władze okupacyjne. Uczestniczył

w walkach o wschodnie granice Rzeczypospolitej. W l. 1920–1922 studiował na Wydziale Filologicznym UW, działając równocześnie w Organizacji Młodzieży Narodowej Szkół Wyższych i Związku Młodzieży Polskiej „Zet”. Później pracował kolejno jako nauczyciel historii w Siedlcach, dyrektor siedleckiego Muzeum Ziemi Podlaskiej i w l. 30. XX w. jako dyrektor I Liceum Ogólnokształcącego im. Stanisława Staszica w Lublinie. Po wybuchu II wojny światowej i agresji niemieckiej na Polskę został uwięziony i zamordowany w Lublinie przez hitlerowców.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, Archiwum Tomasza Piskorskiego, sygn. 1; AAN, AZHP, sygn. 1.2/15, 3.3/1235; BN, DR, ASS, Życiorysy ZET, sygn. akc. 16268; ZNiO, Wykaz członków „Zet” i „Pet”, sygn. 15956/II; T. Piskorski, *W pięćdziesiątą rocznicę powstania „Zetu”*, Warszawa 1937; M. Marczuk, *Walka Związku Nauczycielstwa Polskiego o postępowy program oświatowy 1919–1939*, Warszawa 1970; W. Szyszkowski, *Moniewski Tadeusz (1901–1939)*, PSB, t. XXI, Wrocław 1976; *ZET w walce*, Warszawa 1996.

P. Waingertner

Morawska Zuzanna (1840–1922), nauczycielka, pisarka, publicystka. Pseud. Anna M., A.Z. Dąbrowa, Autorka *O szarej godzinie*, Podkowa, Z.M.

Urodziła się w Sokołówku k. Ciechanowa, była córką Franciszka, urzędnika i skazańca z 1848 r., i Franciszki z Ładów. Ukończyła pensję Kunków w Mławie. Edukację uzupełniała przez samokształcenie. Ok. 1863 r. podjęła pracę jako nauczycielka dzieci ziemian w okolicach Kalisza i Sieradza. Między 1866 a 1870 r. złożyła państwowy egzamin nauczycielski. W 1870 r. zamieszkała w Warszawie, gdzie kontynuowała pracę prywatnej nauczycielki. W związku z tajnym nauczaniem dzieci została pozbawiona prawa nauczania, kontynuowała jednak tajną pracę oświatową, ucząc dziewczęta. W l. 1886–1897 prowadziła z Wandą Rafalską w Warszawie tajną siedmiooddziałową wyższą pensję żeńską pod oficjalną firmą Szkoły Rzemiosł Ministerstwa Skarbu. Po zamknięciu przez władze pensji kupiła w 1897 r. niewielką posiadłość w okolicach wsi Uniszki Zawadzkie k. Mławy (nazwaną „Żulinek”, obecnie „Żulinek”), gdzie osiadła. W 1901 r. podjęła tam próbę stworzenia Szkoły Ogrodniczej (Gospodarczej) dla Panien (władze cofnęły wkrótce zezwolenie). Przez kilkanaście lat był nauczycielką języka polskiego i historii na żeńskiej pensji Antoniny Mrozowskiej w Mławie. Co najmniej do 1916 r. uczyła w oddziale Polskiej Macierzy Szkolnej. Kontynuowała też nielegalne nauczanie czytania i pisania, języka polskiego i historii, za co w l. 1905–1906 znalazła się w więzieniu gubernialnym w Płocku. Po amnestii wciąż nauczwała. W l. 1913–1914 oraz 1916–1922 mieszkała w Mławie (I wojnę światową spędziła w Sopocie i Warszawie). Nie angażowała się bezpośrednio w życie polityczne, sympatyzowała z LN.

W l. 90. XIX w. działała w WTD, należała do Warszawskiego Towarzystwa Literatów i Dziennikarzy. Przez kilkanaście lat pełniła funkcję przewodniczącej koła ziemianek w Mławie. Od 1901 r. działała w Towarzystwie Śpiewaczym „Lutnia”. Angażowała się w działalność kulturalno-oświatową, współorganizowała wieczornice poetyckie, koncerty pieśni narodowych, inscenizacje, odczyty o wybitnych Polakach, bale, z których dochód przeznaczano na cele społeczne, np. zakładanie ochronek dla dzieci. W 1903 r. należała do

założycieli i aktywnych działaczek Towarzystwa Dobroczynności w Mławie, w otwartym przez Towarzystwo Domu Ludowym w Ciechanowie wygłaszała popularnonaukowe pogadanki na temat wychowania dzieci, higieny, odżywiania. W 1914 r. współorganizowała salę dla dziewcząt i chłopców w celu nauki rzemiosł (stolarstwo, krawiectwo, czapnictwo, introligatorstwo, szycie, haft). W 1909 r. przyczyniła się do powstania w Mławie lokalnej organizacji spożywców „Spójnia”, przy której założono bibliotekę i czytelnię, obdarowaną przez Morawską książkami. W 1916 r. zorganizowała w Mławie kwestę „Ratujcie Dzieci”, z której dochód przeznaczono na szkoły elementarne. Pod koniec życia utrzymywała się z korepetycji, skromnej stancji, wsparcia Stowarzyszenia Zjednoczonych Ziemianek i Towarzystwa Literatów i Dziennikarzy oraz zapomogi MO.

W 1874 r. rozpoczęła pracę literacką. Współpracowała z licznymi czasopismami, także dla dzieci i młodzieży oraz dla ludu („Kłosa”, „Przyjaciel Dzieci”, „Wieczory Rodzinne”, „Gazeta Świąteczna”, „Moje Pisemko”), ogłaszając wiersze, utwory sceniczne, życiorysy, powiastki, powieści, o tematyce historycznej, fantastyczno-folklorystycznej i obyczajowej, przeznaczone dla młodzieży lub młodszych dzieci. W 1895 r. opublikowała *Katalog rozumowany książek dla dzieci i młodzieży*, wydany nakładem Kasy im. Józefa Mianowskiego.

Największą popularnością cieszyła się jej beletrystyka historyczna dla młodzieży (ok. 30 utworów), wydawana także na początku XX w. Fabuły były osnute na przekazach źródłowych, pamiętnikach, listach oraz pracach historyków, łączyły wątki przygodowe i historyczne z dziejów konfliktu polsko-krzyżackiego, czasów napoleońskich, XVI–XVII w. Na pierwszy plan wysuwały się w nich elementy poznawcze i dydaktyczne w duchu patriotycznym, lektura miała uzupełniać wiedzę historyczną zdobywaną w szkołach prywatnych i edukacji domowej. Publikowała także artykuły na tematy pedagogiczno-społeczne i literackie, o charakterze metodyczno-dydaktycznym i wychowawczym („Bluszcz”, „Tygodnik Ilustrowany”). Zmarła w Mławie.

Literatura przedmiotowa:

I. Kosmowska, D. Milkuszyc, A. Szycówna, *Kobieta polska jako autorka pedagogiczna. Bibliografia książek z dziedziny teorii wychowania, podręczników i literatury dla młodzieży, poprzedzona wstępem historycznym*, Warszawa 1912; K. Kuliczowska, *Literatura dla dzieci i młodzieży*, [w:] *Literatura polska w okresie realizmu i naturalizmu*, t. II, red. J. Kulczycka-Saloni, H. Markiewicz, Z. Żabicki, Warszawa 1966; G. Skotnicka, *Z zagadnień historycznej beletrystyki dla dzieci i młodzieży Zuzanny Morawskiej*, [w:] *O literaturze dla dzieci i młodzieży. Studia, rozprawy, szkice*, red. H. Skrobiszewska, Warszawa 1975; J.Z. Bialek, G. Skotnicka, *Morawska Zuzanna (1840–1922)*, PSB, t. XXI, Wrocław 1976; Z. Dobrowolska, *Zuzanna Morawska. Bibliografia podmiotowo-przedmiotowa*, Ciechanów 2001; Z. Kazimierska, *Pani na Zulinku. Rzecz o Zuzannie Morawskiej*, Mława 2002; G. Leszczyński, *Morawska Zuzanna*, [w:] *Słownik literatury dziecięcej i młodzieżowej*, red. B. Tylicka, G. Leszczyński, Wrocław 2002; J. Dylewski, *Mławskie lata Zuzanny Morawskiej i pamięć potomnych*, „CZL” 2015, nr 17 (numer poświęcony Zuzannie Morawskiej).

Bibliografia podmiotowa:

Przygody imię pana Mikołaja Reja. Powieść z XVI wieku dla młodzieży, Warszawa 1906; *Zmierzch i świt. Powieść z czasów Stanisława Augusta*, Warszawa 1906; *Z życia małych dzieci. Powiastki dla dziatwy poręczającej czytać*, Warszawa 1907; *Zabawy w dawnych czasach*, Warszawa 1909; Jerzy Czarny, *Powieść historyczna z dziejów Serbii*, Warszawa 1910; *Na zgłiszczach Zakonu. Powieść dla młodzieży*, Warszawa

1911; *Na dworze królowej Anny. Powieść na tle historycznym*, Warszawa 1912; *Nigdy!!! Powieść z roku 1813*, Warszawa 1913; *Na posterunku. Powieść historyczna na tle życia księcia Józefa Poniatowskiego*, Poznań 1914; *Na straży. Powieść z roku 1831*, Warszawa [1917].

M.M. Kacprzak

Morozowicz Maria (1890–1958), nauczycielka, działaczka społeczna.

Urodziła się w Pawłowicach w pow. grójeckim, w rodzinie Cypriana Seroczyńskiego, nauczyciela wiejskiego, i Ludwiki z Wróblewskich. Po zakończeniu nauki w szkole powszechnej w Grójcu uczęszczała na roczny kurs pedagogiczny w Szkole Ochroniarek „Mariadwinek”, założonej przez Marię Weryho-Radziłłowiczową (zob.) i Jadwigę Dziubińską (zob.) w Pruszkowie. Ukończyła także roczny kurs ogrodniczy w Towarzystwie Pszczelniczo-Ogrodniczym w Warszawie. W l. 1912–1914 była słuchaczką wykładów na kursach rolniczych Józefa Mikułowskiego-Pomorskiego (zob.). Uczęszczała również na zajęcia z zakresu socjologii i literatury w WWP. W l. 1915–1924 z przerwami studiowała w Wyższej Szkole Rolniczej w Warszawie, kończąc je już w SGGW z tytułem inżyniera agronomii. Pracowała na rzecz rozwoju szkolnictwa wiejskiego i podnoszenia poziomu szkół. Współ z organizacjami i działaczami ruchu ludowego rozpowszechniała oświatę rolniczą wśród kobiet. W l. 1910–1914 była nauczycielką w szkole rolniczej dla dziewcząt w Kruszynku, prowadząc nielegalne nauczanie przedmiotów ogólnokształcących. Pełniła tam także funkcję zastępczyni kierowniczkich szkoły, J. Dziubińskiej. Współpracowała z działaczami skupionymi wokół czasopisma „Zaranie”, m.in. wygłaszając odczyty w szkole rolniczej w Pszczelinie. Podczas kilkumiesięcznych wyjazdów do Czech i Rosji zapoznawała się z organizacją szkolnictwa rolniczego i oświaty pozaszkolnej, uzupełniała także swoją wiedzę z zakresu ogrodnictwa. W 1914 r. wraz ze Stefanią Sempołowską (zob.) rozpoczęła pracę w Biurze Opieki nad Więźniami Politycznymi. W tym samym roku działała w Komitecie organizacyjnym „Gospody dla Uchodźców” w Warszawie i była jej kierowniczką administracyjną. Był to ośrodek dla uciekinierów i działaczy politycznych. Podczas I wojny światowej pracowała także w organizacjach oświatowych działających na rzecz edukacji młodzieży i dorosłych. W l. 1918–1919 kierowała III Szkołą Zawodową w Warszawie. Była zaangażowana w działalność PPS, zajmowała się rozpowszechnianiem jej nielegalnych publikacji. Od 1916 udzielała się w PSL, w l. 1917–1918 pełniąc w nim funkcję instruktorki organizacyjnej w pow. sieradzkim. Była inspektorką szkolną i działała na rzecz rozwoju kulturalno-oświatowego tamtejszych wsi.

Po 1918 r. kontynuowała działalność oświatową, m.in. jako długoletnia wizytatorka żeńskich szkół rolniczych z ramienia MRiDP. Była także Naczelnikiem Wydziału Oświaty Rolniczej w MWRIOP. Zasiadała w Zarządzie Głównym Centralnego Związku Młodzieży Wiejskiej. Pracowała jako bibliotekarka oraz redaktorka Działu Kobiecego czasopisma „Zielony Sztandar”. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

M. Makówna, *Początki ludowego szkolnictwa rolniczego w Królestwie Polskim*, „SPrzN” 1933, z. 8; M. Seroczyńska-Morozowicz, *Moje wspomnienia*, „ZSz” 1948, nr 5; M. Seroczyńska-Morozowicz,

Pszczelin – centrum szkolnictwa rolniczego, „ZSz” 1948, nr 37; W. Piątkowski, *Dzieje ruchu zaraniarskiego*, Warszawa 1956; M. Seroczyńska-Morozowicz, „ZSz”, 1958, nr 27; S. Kowalczyk, *Zarys historii polskiego ruchu ludowego 1864–1918*, t. 1, Warszawa 1963; W. Głodowska-Sampolska, *Czerwone zorze: wspomnienia*, Warszawa 1965; S. Giza, *Morozowicz-Seroczyńska Maria (1890–1958)*, PSB, t. XXI, Wrocław 1976; *Morozowicz Maria*, SBDRL, Warszawa 1989.

K. Kaczmarek

Mortkowicz Jakub (1876–1931), księgarz, wydawca. Pseud. „Dekadent”, „Szpitalny”.

Urodził się w Opocznie, w rodzinie żydowskiej. Był synem Eliasza, właściciela radomskiej księgarni i antykwiariatu, oraz Chudes-Liby (Heleny) z Kormanów. Uczył się w gimnazjum w Radomiu, aktywnie uczestniczył w pracach kółek samokształceniowych, które pozostawały pod wpływem organizacji socjalistycznych. Edukację gimnazjalną ukończył w 1893 r. Ze względu na działalność konspiracyjną nie został przyjęty na UW. Od 1895 r. studiował w Monachium, Brukseli i Antwerpii nauki społeczne i ekonomiczne. Uzyskał dyplom ukończenia Akademii Handlowej w Antwerpii. W czasie studiów był działaczem Stowarzyszenia Studentów Polaków i Związku Młodzieży Socjalistycznej.

W 1898 r. zamieszkał w Warszawie i został korespondentem zagranicznym w banku Hipolita Wawelberga. Udzielał się jednocześnie w kręgach postępowej inteligencji, sympatyzował z ruchem socjalistycznym. Był słuchaczem wykładów Adama Mahrburga (zob.) w ramach Uniwersytetu Latającego. Sympatyzował z PPS, utrzymywał kontakty z niepodległościowymi organizacjami w Krakowie, angażował się w działalność konspiracyjną. Włączył się do nielegalnej pracy oświatowej i w kolportaż nielegalnych wydawnictw periodycznych, za co w 1899 r. został aresztowany, a później skazany na roczne zesłanie na Kaukaz. Po powrocie do Warszawy ponownie podjął pracę w banku. W 1903 r. rozpoczął pracę w księgarstwie, nabywając z Henrykiem Lindenfeldem księgarnię Gabriela Centnerszvera (zob.). W 1905 r. z Teodorem Toeplitzem założył przedsiębiorstwo wydawniczo-księgarskie „Mortkowicz Towarzystwo Wydawnicze w Warszawie Sp. Akc.”; w kolejnych latach kilkakrotnie zmieniała się nazwa firmy – na Wydawnictwo Jakuba Mortkowicza, Księgarnię Mortkowicza, Drukarnię Naukową Towarzystwa Wydawniczego. W 1906 r. założył wspólnie z Bolesławem Antonim Jędrzejowskim i Ksawerym Praussem (zob.) Towarzystwo Wydawnictw Ludowych, którego celem było wydawanie tanich wielonakładowych broszur dla ludu.

W okresie rewolucji aktywnie uczestniczył w zakładaniu instytucji oświatowych – w l. 1905–1906 był współorganizatorem Uniwersytetu dla Wszystkich, Towarzystwa Kultury Polskiej oraz Towarzystwa Czytelni m. Warszawy. Na polu działalności społecznej współpracował z Julią Unszticht-Bernsteinową (zob.), Marią Gomolińską (zob.), Stanisławem Posnerem (zob.), Stanisławem Michalskim (zob.). Z powodu swej działalności w 1906 r. został osadzony w areszcie śledczym na Pawiaku i skazany na rok wygnania. Odwiedził wówczas Paryż, Rzym, Drezno i Lipsk. Po powrocie do Warszawy rozwijał swą oficynę wydawniczą. W 1912 r. spłacił udział Lindenfelda, stając się wyłącznym właścicielem księgarni G. Centnerszvera, następnie nabył działającą w sąsiedztwie Księgarnię Powszechną. W 1915 r. wraz z Teodorem Toeplitzem przekształcił swe przedsiębiorstwo

w spółkę akcyjną Towarzystwo Wydawnicze w Warszawie. W tym samym roku otworzył nową księgarnię, która z czasem stała się jednym z ośrodków życia kulturalnego miasta. Był członkiem komitetu redakcyjnego ukazującego się od 1910 r. „Przeglądu Księgarskiego”, a także redaktorem literacko-artystycznego pisma „Lamus”. W l. 1915–1918 współredagował „Myśl Polską”. Należał do grona wydawców, którzy systematycznie przesyłali publikowane książki do Biblioteki Publicznej w Warszawie. Był członkiem Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

Produkcja wydawnicza Mortkowicza obejmowała literaturę wartościową pod względem wychowawczym, literackim, estetycznym. Specjalnością firmy była literatura dla młodego czytelnika, wydawana w serii *Dobre Książki dla Młodzieży*. Zwracał uwagę na wysoki poziom literacki utworów dla dzieci, starał się wydawać książki mające znaczne walory pedagogiczne i artystyczne. Wydawnictwo Mortkowicza przyczyniło się do rozpowszechniania dzieł pisarzy polskich, m.in. Janusza Korczaka (zob.), Marii Konopnickiej (zob.), Marii Dąbrowskiej, Stefanii Sempołowskiej (zob.), Bolesława Leśmiana, Leopolda Staffa. W l. 1911–1913 wydał *Pisma zebrane* Cypriana Norwida, opracowane przez Zenona Przesmyckiego. W 1913 r. nabył prawo do publikacji dzieł Stefana Żeromskiego (zob.) i stał się jego jedynym wydawcą, ogłaszając główne powieści pisarza, dramaty, pisma publicystyczne. Prócz literatury pięknej dla dorosłych, dzieci i młodzieży publikował rozprawy i broszury o aktualnych zagadnieniach społecznych, filozoficznych i politycznych. Pierwszą wydaną przez niego książką teoretyczną była pionierska na ziemiach polskich publikacja poświęcona wychowaniu estetycznemu napisana przez jego żonę Janinę Mortkowiczową (zob.).

W okresie II RP kontynuował działalność wydawniczą i księgarską. Nadal publikował wartościowe pozycje beletrystyczne i książki popularyzujące wiedzę w ramach powszechnie cenionych serii wydawniczych. W 1918 r. współorganizował I Ogólnopolski Zjazd Księgarzy Polskich, zainicjował utworzenie Polskiego Towarzystwa Księgarni Kolejowych „Ruch”. Wielokrotnie był polskim delegatem na międzynarodowe kongresy wydawnicze i Targi Książki. Pełnił rolę stałego reprezentanta Polski na kongresach i zjazdach księgarzy i wydawców we Florencji, Wiedniu, Lipsku i Paryżu. Organizował prezentacje rodzimej książki w 1922 r. we Florencji oraz w 1927 r. w Lipsku. Wychodzący poza ramy zawodu, pozostawał wierny zainteresowaniom społecznym. Za zasługi na polu wydawniczym został odznaczony Krzyżem Oficerskim Orderu Polonia Restituta. Zmarł śmiercią samobójczą w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

APW, WGUdsS, sygn. 172; APW, ZK, sygn. XI/1642; *Z dziejów książki*, Warszawa 1961; A. Bromberg, *O Jakubie Mortkowiczu*, „PKult” 1962, nr 26; M. Mlekicka, *Jakub Mortkowicz, księgarz i wydawca*, Wrocław 1974; J. Olkowska, *Mortkowicz Jakub (1876–1931)*, PSB, t. XXII, Wrocław 1977; M. Mlekicka, *Wydawcy książek w Warszawie w okresie zaborów*, Warszawa 1987; J. Okopień, *Jakub Mortkowicz*, „Wydawca” 1998 nr 5/6, nr 7/8; R. Żebrowski, *Mortkowicz Jakub*, PSJ, t. 2, Warszawa 2003; E. Małkowska-Bieniek, *Jakub Mortkowicz*, [w:] *Żydzi polscy: historie niezwykle*, red. M. Prokopowicz, Warszawa 2010; J. Olczak-Ronikier, *W ogrodzie pamięci*, Kraków 2012; *Ludzie księgi. Wokół wybranych zagadnień wydawnictwa Jakuba Mortkowicza*, red. E. Jaskółowa, Katowice 2020.

R. Bednarz-Grzybek

Mortkowiczowa Janina (1875–1960), pisarka, tłumaczka, wydawczyni, specjalistka w zakresie teorii wychowania estetycznego.

Urodziła się w Warszawie w rodzinie urzędniczej pochodzenia żydowskiego. Była córką Gustawa Horwitza i Julii z Kleinmanów. Krótco uczyła się na pensji Izabelli Smolikowskiej, następnie na żeńskiej pensji Leokadii i Bronisławy Kosmowskich, którą ukończyła w 1890 r. O przełożonych pensji pisała, że były to „wielkie patriotki, nastawione przede wszystkim na etyczne zagadnienia wychowawcze”. Później uczęszczała na kursy froeblovskie Jadwigi Jahołkowskiej (zob.). Kontynuowała edukację na Uniwersytecie Latającym, studiując psychologię i filozofię, m.in. u Adama Mahrburga (zob.) oraz Maksymiliana Heilperna (zob.). Od wczesnej młodości prowadziła działalność oświatową, współpracując z gronem postępowych społeczników warszawskich. W 1893 r. została członkinią Czytelni Bezpłatnych WTD, należała także do Komisji Katalogowej tej organizacji. Była aktywną działaczką KKKiL oraz członkinią założonego przez Stanisława Karpowicza (zob.) Towarzystwa Pedagogicznego. W 1903 r. wyszła za mąż za Jakuba Mortkowicza (zob.) i wraz z nim prowadziła wydawnictwo i księgarnię. Zajmowała się działem literatury dla dzieci i młodzieży, dbając o wysoką wartość literacką, artystyczną i wychowawczą wydawanych książek. Jednocześnie prowadziła działalność literacką, publicystyczną i tłumaczeniową. Pisała cenione i poczytne utwory dla dzieci, m.in. *Stacho* (1906) i *Zaczarowana wyspa: bajki i opowiadania dla dzieci* (1907). Była tłumaczką literatury dla dzieci i młodzieży; przełożyła na język polski powieści i opowiadania pisarzy angielskich, francuskich, szwedzkich, norweskich, węgierskich; na początku XX w. m.in. Agot Gjems-Selmer *Nad dalekim, cichym fiordem* (1904) oraz Eugène’a Demoldera *Serce ubogich: opowiadania dla młodzieży* (1906). Tłumaczyła także teksty teoretyczne, m.in. Hermanna Siebecka *Systemy metafizyczne w ich wzajemnym stosunku do doświadczenia* (1908).

Publikowała artykuły pedagogiczne, literackie, recenzje książek i czasopism. Teksty publicystyczne poświęcone kwestiom społecznym i wychowawczym zamieszczała na łamach prasy społeczno-kulturalnej – „Ogniwa” i „Światu”, oraz czasopism pedagogicznych – „Przeglądu Pedagogicznego” i „Nowych Torów”. Wykazywała się samodzielnością i śmiałością ocen oraz zacięciem polemicznym, co widać np. w dyskusji na temat „Mojego Pisemka”, toczzonej z Anielą Szycówną (zob.) na łamach „Ogniwa” w 1903 r., w nr. 23 i 25. W l. 1909–1910 należała do komitetu redakcyjnego pisma dla dzieci i młodzieży „Promyk” w Krakowie. W 1913 r. wraz ze Stefanią Sempołowską (zob.) założyła periodyk dla młodzieży „Z Bliśka i z Daleka”, wspólnie redagowały też w l. 1916–1926 czasopismo dla dzieci „W Słońcu”. Swe teksty zamieszczała także na łamach pism dla młodych czytelników.

W 1903 r. opublikowała książkę *O wychowaniu estetycznym*, która była pierwszą w polskim piśmiennictwie rozprawą całościowo ujmującą zagadnienia idei, teorii i praktyki edukacji estetycznej. W następnych latach napisała kilka artykułów, podejmujących szczegółowe zagadnienia dotyczące zagadnień teorii i praktyki wychowania estetycznego. Jej publikacje z tego zakresu miały wielką wartość dla rozwoju polskiej myśli pedagogicznej. Opracowała oryginalną koncepcję edukacji estetycznej, która miała być podwaliną „reformy pedagogiczno-estetycznej”. Podkreślała spójność celów estetycznych i moralnych. Eksponowała uniwersalną wartość wychowania estetycznego jako środka wytworzenia „harmonijnego całokształtu człowieka”, jego znaczenie dla edukacji młodego pokolenia i podniesienia ogólnego poziomu kultury społeczeństwa. Uważała, że powinno być wolne od czynników

ideologicznych. Teksty Mortkowiczowej odegrały także istotną rolę w popularyzacji w Polsce zachodnich koncepcji dotyczących estetyki oraz teorii i praktyki edukacji estetycznej i artystycznej. Odwoływała się do niemieckiego ruchu *Kunsterziehung*, angielskich specjalistów – Johna Ruskina i Williama Morrisa, oraz amerykańskich badań nad wychowaniem estetycznym. Przedstawiała praktykę ruchu estetyczno-pedagogicznego w różnych krajach. Wysoko oceniała wartość amerykańskich rozwiązań w zakresie edukacji szkolnej na polu sztuk plastycznych dla budowania kultury estetycznej dziecka.

Problematykę wychowania estetycznego łączyła z prawidłami rozwoju psychicznego, opierając się m.in. na ustaleniach Bernarda Pereza, francuskiego psychologa i pedagoga, autora prac z zakresu psychologii dziecka. W ramach założonego w 1907 r. Towarzystwa Badań nad Dziećmi przewodniczyła Komisji badania rysunków dziecięcych. Omawiając na łamach tygodnika „Świat” otwartą w 1908 r. warszawską wystawę *Sztuka w życiu dziecka* w Towarzystwie Zachęty Sztuk Pięknych podkreślała znaczenie troski o jakość artystyczną dzieł pokazywanych dziecku i je otaczających. W tekstach publicystycznych pisała także o potrzebie demokratyzacji oświaty w kontekście problemów szkolnictwa w Niemczech, krytykując nadmierny formalizm i rygorystyczny nadzór nad nauczycielami. W okresie I wojny światowej zorganizowała Biuro Porad dla Bezdomnych. Wykładała również na działającym od 1915 r. Uniwersytecie Ludowym.

W okresie II RP kontynuowała działalność tłumaczeniową, pisarską i wydawniczą, w mniejszym stopniu oświatową. W tym okresie przełożyła na język polski dzieła klasyki literatury dla dzieci, m.in. Ferenc Molnara *Chłopcy z Placu Broni*, Selmy Lagerlöf *Cudowna podróż*, Hugh Loftinga cykl powieści o doktorze Dolittle, oraz baśnie Hansa Christiana Andersena. W 1922 r. przetłumaczyła także *Wspomnienia* S. Lagerlöf. Z pewnością nie była natomiast, wbrew sugestiom niektórych badaczy, tłumaczką powieści o *Ani z Zielonego Wzgórza*. W 1929 r. prowadziła wykłady na Kursach Księgarskich na Wydziale Pedagogicznym WWP. W l. 1927–1928 redagowała serię wydawniczą *Dobre Książki dla Młodzieży*. Po założeniu przez jej męża Towarzystwa Wydawniczego należała do jego zarządu, po śmierci męża w 1931 r. samodzielnie prowadziła Wydawnictwo. Po II wojnie światowej reaktywowała je w Krakowie. Jednocześnie w l. 1946–1950 kierowała oddziałem Spółdzielni Wydawniczej „Książka” w Krakowie. Zmarła w Krakowie.

Bibliografia przedmiotowa:

BN, DR, S. Okołów-Podhorska, *Sylwetki pisarzy*, sygn. akc. 8013; I. Kosmowska, D. Milkuszy, A. Szcówna, *Kobieta polska jako autorka pedagogiczna: bibliografia książek z dziedziny teorii wychowania, podręczników i literatury dla młodzieży, poprzedzona wstępem historycznym*, Warszawa 1912; H. Orsza-Radlińska, *Towarzystwo Pedagogiczne*, [w:] *Nasza walka*, t. 2, Warszawa 1934; J.Z. Bialek, *Janina Mortkowiczowa (z domu Horowitz) (1875–1960)*, PSB, t. XXII, Wrocław 1977; B. Dorosz, *Mortkowiczowa Janina*, WPPiBL, t. 5, Warszawa 1997; K. Kuliczowska, *Literatura dla dzieci i młodzieży w latach 1864–1918*, Warszawa 1983; J. Olczak-Ronikier, *W ogrodzie pamięci*, Kraków 2001; K. Pankowska, *Rozwój polskiej teorii wychowania estetycznego – prekursorzy i twórcy*, „KPed” 2017, nr 4; J. Falkowska, *Ambasadorki wychowania*, *Poglądy pedagogiczne polskich kobiet w II połowie XIX wieku i początkach XX wieku*, Toruń 2018; P. Oczko, T. Nastulczyk, D. Powieśnik, *Na szwedzkim tropie Ani z Zielonego Wzgórza. O przekładzie Rozalii Bernsteinowej*, „Lit” 2018, z. 3; A. Bołdyrew, J. Falkowska, *Koncepcje wychowania estetycznego w Królestwie Polskim w dobie przemian modernizacyjnych na przełomie XIX i XX w.*, „PMP” 2022, t. 8.

Bibliografia podmiotowa:

O wychowaniu estetycznym, Warszawa 1903; *O książkach obrazkowych dla dzieci*, „PP” 1904, nr 21, 22, 23; *Z ruchu pedagogicznego w Niemczech*, „PP” 1905, nr 1, 2; *Ruch reformatorski w współczesnej pedagogice niemieckiej*, „NT” 1906, nr 3; *Wychowanie estetyczne*, „NT” 1906, nr 4; *Katalog informacyjny wydany staraniem Towarzystwa Czytelni m. Warszawy*, z. 1: *Literatura dla dzieci i młodzieży*, red. J. Mortkowiczowa, M. Gomólińska, H. Radlińska, Warszawa 1907; *Sztuka w życiu dziecka*, „Świat” 1908, nr 40, 41; *O budzeniu w dzieciach poczucia przyrody*, „NT” 1910, nr 5; *Wspomnienia sprzed siedemdziesięciu lat*, [w:] *Kredą na tablicy. Wspomnienia z lat szkolnych*, Warszawa 1958; *O postępowych czasopiśmie dla dzieci i młodzieży w latach 1909–1926*, [w:] *Rozprawy z historii literatury dla dzieci i młodzieży*, red. K. Kulickowska, Wrocław 1958.

A. Boldyrew

Morzycka Faustyna (1864–1910), nauczycielka, organizatorka oświaty, publicystka, pisarka. Pseud. F.M., Faustyna M., Szczęśna, Zora, Barbara, Barbara Murzycka.

Urodziła się w Tambowie w Rosji, była córką Juliana i Marii z Obuchowskich. W 1863 r. za przygotowania do powstania styczniowego ojciec-ziemianin stracił majątek i został zesłany na katorgę, gdzie towarzyszyła mu rodzina. Dzieciństwo spędziła w Usolu i Irkucku, wychowywana przy udziale ciotki Faustyny Morzyckiej należącej do grona entuzjastek skupionego wokół Narcyzy Żmichowskiej. W 1873 r. w kraju opiekę nad nią przejął ojciec chrzestny Fortunat Nowicki, lekarz, społecznik, autor elementarza. W l. 1878–1882 uczyła się w Warszawie na pensji Henryki Czarnockiej, uczennicy Narcyzy Żmichowskiej, m.in. u Bronisława Chlebowskiego (zob.), Wacława Nałkowskiego (zob.), Ignacego Redlińskiego, Władysława Smoleńskiego (zob.) i na tajnych kompletach. Zdobyła patent nauczycielski – uprawnienia do prywatnego nauczania. Dzięki siostrze Rozalii i szwagrowi Mieczysławowi Brzezińskiemu (zob.), pisarzom, działaczom oświatowym, związała się z konspiracyjnym kręgiem Konrada Prószyńskiego (zob.) i wstąpiła do założonego w 1882 r. tajnego Koła Oświaty Ludowej. W 1883 r. należała do założycielek Kobiecego Koła Oświaty Ludowej. Prawdopodobnie już od 1883 r. prowadziła w Nałęczowie tajne komplety dla dzieci wiejskich, po pogorszeniu sytuacji finansowej była nauczycielką domową. W 1890 r. zorganizowała tajną szkołkę dla dzieci i dorosłych w nowej posiadłości ojca w Paulinowie. W l. 1896–1897 w Warszawie prowadziła z Anielą Rzązewską i Justyną Lisowską księgarnię nakładową, wydającą edycje popularnonaukowe dla dzieci i młodzieży oraz podręczniki szkolne, a także uczyła dzieci, młodzież i dorosłych ze środowiska robotniczego. W 1899 r. w Skierniewicach pracowała jako nauczycielka domowa i otworzyła szkołę dla dzieci robotników. W 1900 r. działała w Mińsku, m.in. w Kółku Pań na kursach dla analfabetów, w l. 1902–1905 kierowała tajnym nauczaniem, dawała odczyty w Szawłach na Żmudzi. W l. 1905–1907 w Nałęczowie była związana z aktywną oświatową grupą inteligencji. W l. 1905–1908 prowadziła, do 1906 r. nielegalnie, prywatną 2-klasową szkołę dla dzieci, młodzieży i dorosłych. W 1905 r. współorganizowała nałęczowski Uniwersytet Ludowy, wygłaszała wykłady, także z przezroczami. Współtworzyła nałęczowskie koło oświatowe „Światło”, które zainspirowało powstanie w 1906 r. Lubelskiego Towarzystwa Szerzenia Oświaty „Światło”, należała do jego zarządu. Pod jego egidą prowadziła

teatr ludowy, przygotowując inscenizacje dla dzieci, np. *O krasnoludkach i sierotce Marysi* Marii Konopnickiej (zob.), oraz spektakle według *Dziadów* części III Adama Mickiewicza, *Wesela* Stanisława Wyspiańskiego, *Bene Nati (Harde dusze)* Elizy Orzeszkowej (zob.). W 1905 r. należała do pierwszych prowincjonalnych działaczy Związku Towarzystw Samopomocy Społecznej. Zabiegała o stworzenie w Nałęczowie sekcji nauczycieli ludowych Polskiego Związku Nauczycielskiego. W 1907 r. prowadziła wakacyjny kurs pedagogiczny dla czynnych i przyszłych nauczycieli ludowych. W tym samym roku wzięła udział w Zjeździe Kobiet Polskich w Warszawie dla uczczenia 40-lecia pracy literackiej E. Orzeszkowej. W 1908 r. przebywała w Zakopanem i Krakowie, wykładając w Uniwersytecie Ludowym im. Adama Mickiewicza.

Od 1889 r. pisała korespondencje i artykuły do gazet („Zorza”, „Przegląd Pedagogiczny”, „Głos”, „Ogniwo”, „Nowe Tory”, „Zagon”, „Drużyna”), od 1900 r. publikowała w „Książce” recenzje wydawnictw dla dzieci i ludu. Talent literacki wykorzystywała głównie jako „pisarka ludowa”, uzyskując pochlebne recenzje. Jej prace drukowano głównie w Warszawie, często kilkakrotnie, także pośmiertnie; to m.in. streszczenia-adaptacje polskich i obcych dzieł literackich, m.in. *Placówki* Bolesława Prusa (zob.) *O ojcowiznę, czyli Jak sobie jeden chłop z Niemcami poradził* (1906), Daniela Defoe – *Przygody Robinsona* (1907), E. Orzeszkowej – *W zimowy wieczór. Opowiadanie Elizy Orzeszkowej* (1918), antologie (A. Mickiewicza – *Pójďte o dziatki! Zbiorek wierszy Adama Mickiewicza dla dzieci i młodzieży*, wybr. F. Morzycka, 1906), popularne biografie, książeczki popularyzujące wiedzę o świecie (*Belgia*, 1907; *Holandia*, 1907; *Grecja*, 1910), powieści (m.in. *Z dnia wczorajszego*, cz. 1–2, 1907); przed śmiercią zniszczyła rękopis dramatu o Barbarze Radziwiłłównie. Przygotowywała też wybory wierszy, pieśni, gawęd, nowel i komedijek dla dzieci (*Pieśniarz. Zbiór wierszy, pieśni i gawęd*. 1, 1906; *Dzwon na wysokiej wieży. Nowelki i baśnie oryginalne i tłumaczone*, 1911; *Pod nową gwiazdą. Zbiór komedijek dla dzieci i młodzieży*, 1911).

Ok. 1902 r. zbliżyła się do środowiska socjalistów. W 1907 r. wstąpiła do PPS-Frakcji Rewolucyjnej. W 1907 r. współorganizowała pomoc dla zbiegłych więźniów politycznych, za co w 1908 r. osadzono ją w więzieniu na zamku w Lublinie; uczyła tam dzieci współwięźniarek. Po uwolnieniu wstąpiła w Krakowie do Organizacji Bojowej PPS. W 1909 r. w Warszawie wzięła udział w nieudanym zamachu na generał-majora Lwa Uthoffa. Wyjechała na Ukrainę, po powrocie do Krakowa popełniła samobójstwo. Dla jej uczczenia Zarząd Uniwersytetu Ludowego ogłosił konkurs na wykłady popularne dla miejscowości dotąd nieobjętych oświatą ludową. W Warszawie w 1913 r. zainicjowano serię wydawniczą *Teatr Ludowy. Wydawnictwo im. Faustyny Morzyckiej*.

Bibliografia przedmiotowa:

ANK, SJJ, sygn. 10/131; AZHRL, Wasilewski, ZMW, sygn. P-229; W. Nagórska, *Faustyna Morzycka (1864–1910)*, „NCz” 1931, t. 4, z. 1(7), wyd. II, 1933; Z. Żarnecka, *Działalność oświatowa Faustyny Morzyckiej na tle epoki 1864–1910*, Warszawa 1948; [Sprawozdanie z posiedzenia z 19.12.1958 r. ze streszczeniem pracy magisterskiej: Leśniewska Alicja, *Twórczość pisarska Faustyny Morzyckiej na tle życia i działalności*], „SiKKUL” 1958 [druk 1959], nr 9; W. Romanowski, *Działalność lubelskiego Towarzystwa „Światło” na polu szkolnictwa elementarnego*, „RDO” 1960, t. 3; B. Krzywobłocka, *Nauczycielka z Nałęczowa*, [w:] B. Krzywobłocka, *Biografie nietypowe*, Warszawa 1969; H. Kiepuska, *Morzycka Faustyna (1864–1910)*, PSB, t. XXII, Wrocław 1977; T. Kłak, *Silaczka*, [w:] T. Kłak,

W krajobrazie Nałęczowa, Nałęczów 2005; R. Górski, *Silaczka. Warszawa, 9 października 1909 roku*, [w:] R. Górski, *Polscy zamachowcy – droga do wolności*, Kraków 2008; J.M. Soldek, *Faustyna Morzycka. Silaczka Żeromskiego*, Nałęczów 2010; M. Sołtysik, *Mroczna strona nadwrażliwości. Finał dramatu Faustyny Morzyckiej*, [w:] M. Sołtysik, *Jak upadają wielcy*, Warszawa 2012.

Bibliografia podmiotowa:

Pawie pióra, „Zagon” 1907, nr 15, 17, 18; *Z dalekiej północy. Norwegia, Szwecja, Dania, Islandia i Laponia*, Warszawa 1907; *Cudowna historia Joanny Dark, świętobliwej dziewicy francuskiej*, Warszawa [1917].

M.M. Kacprzak

Moskałewski Stanisław (1876–1936), polityk.

Urodził się w Sieprawkach w parafii Garbów, był synem Feliksa i Ewy z Trąbczyńskich. Uczył się w IV Gimnazjum w Warszawie. Po przerwaniu nauki w szkole z powodu gruźlicy zdobywał wiedzę ogólną i w zakresie administracji drogą samokształcenia. W 1897 r. znalazł zatrudnienie w dobrach Ordynacji Zamoyskiej jako urzędnik leśny, później sekretarz majątków klucza zwierzynieckiego, wreszcie naczelnik dochodów stałych w zarządzie głównym. Równocześnie udzielał się społecznie – zakładał na terenie Lubelszczyzny kółka, spółdzielnie i spółki rolnicze oraz ochotnicze straże pożarne i kasy pożyczkowe. Od 1901 r. jako członek LN i SND organizował przemysł i kolportaż prasy narodowej oraz przerzut emigrantów politycznych, a także działalność oświatową i ruch samokształceniowy. Propagował organizowanie na rzecz niezamożnych włościan nauki rzemiosł chałupniczych. Założył spółkę tkacką i koszykarnię w Biłgoraju. Podkreślał edukacyjne i ekonomiczne znaczenie wystaw rolniczych oraz wytwórczości rzemiosła i przemysłu ludowego. Organizował wycieczki do Warszawy dla ludności chłopskiej. Był członkiem okręgu lubelskiego Towarzystwa Oświaty Narodowej. Od 1905 r. brał udział w akcji wprowadzania języka polskiego do szkół i urzędów gminnych. Pozostawał pod stałym nadzorem policji carskiej.

W 1915 r. ewakuował się z Królestwa Polskiego na wschód. W Kijowie pełnił funkcję pełnomocnika CKO na Ukrainę. Opiekował się ewakuowaną ludnością polską, organizował polskie szkolnictwo (założył ponad 70 szkół) i harcerstwo na Ukrainie, angażując się również w ukształtowanie i zaopatrywanie polskich jednostek wojskowych na terenie Rosji. W 1916 r. współtworzył Radę Okręgową Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny. W 1917 r. został członkiem Rady Polskiej Zjednoczenia Międzypartyjnego w Moskwie. W 1918 r. wszedł w skład delegacji reprezentującej interesy ludności polskiej podczas niemiecko-rosyjskich pertraktacji pokojowych w Brześciu nad Bugiem i organizował repatriację Polaków z Ukrainy. Dzięki jego działaniom do końca 1918 r. do Polski wróciło około 18 tys. uchodźców, w tym 1,5 tys. dzieci, głównie sierot.

W okresie II RP w l. 1919–1926 piastował stanowisko wojewody lubelskiego. W późniejszych latach osiadł w Poznaniu, gdzie pełnił funkcję prezesa miejscowego PCK, działał w Polskim Towarzystwie Krajoznawczym i był jednym z dyrektorów Międzynarodowej Wystawy Komunikacji i Turystyki. Zmarł w Poznaniu.

Bibliografia przedmiotowa:

Biblioteka Naukowa PAU i PAN, Materiały do biografii członków Ligi Narodowej zebrane przez Józefa Zielińskiego, sygn. 7785, t. 4; *Stanisław Moskalewski*, „GazLub” 1925, nr 126; *Dziennik Juliusza Zdanowskiego*, t. 3, Szczecin 2014; A. Kierek, *Moskalewski Stanisław Witalis (1876–1936)*, PSB, t. XXII, Wrocław 1977; A. Dudek, *Moskalewski Stanisław, Kbk II RP*, Warszawa 1994; W. Kozyra, *Urząd Wojewódzki w Lublinie w latach 1919–1939*, Lublin 1999; E. Maj, *Związek Ludowo-Narodowy 1919–1928, Studium z dziejów myśli politycznej*, Lublin 2000; E. Maj, *Narodowa Demokracja w województwie lubelskim 1918–1928*, Lublin 2002; J. Socha, *SBDCTR*, Łódź 2003.

P. Waingertner

Moszczeńska Izabela (1864–1941), działaczka społeczna i kobieca, nauczycielka. Pseud. M. Bell.

Urodziła się w Rzeczy, była córką Alfonsa Moszczeńskiego i Eufemii z Krukowskich. Pobierała nauki w domu, krótko – w l. 1878–1880 na pensji Jadwigi Sikorskiej (zob.), a edukację uzupełniała samokształceniem. W kolejnych latach podczas wyjazdów do Warszawy studiowała malarstwo u Wojciecha Gersona oraz bardzo nieregularnie uczęszczała na tzw. Uniwersytet Latający, słuchała wykładów pedagogów i filozofów, m.in. Jana Władysława Dawida (zob.), Adolfa Dygasińskiego, Ludwika Krzywickiego (zob.) oraz Adama Mahrburga (zob.). Po śmierci ojca, zmuszona złą sytuacją materialną, rozpoczęła pracę zarobkową jako prywatna nauczycielka oraz tłumaczka. W 1890 r. pracowała jako nauczycielka domowa u księcia Radziwiłła w Nieświeżu, a następnie u rodziny Wertheimów w Warszawie. W 1891 r. w Warszawie, przy wsparciu matki, założyła tajną pensję dla dziewcząt. Tłumaczyła książki z języka niemieckiego i angielskiego z zakresu wychowania, ale także publikowała własne prace. Lata 1894–1897 spędziła w Poznaniu, gdzie wraz z mężem Kazimierzem Rzepeckim redagowała „Gońca Wielkopolskiego”, należała do stowarzyszenia oświatowego „Warta”, współpracowała też z Wydziałem Czytelni dla Kobiet. W 1897 r. przeniosła się do Lwowa, gdzie nawiązała kontakty m.in. ze Stefanią Wechslerową, współzałożycielką tamtejszej Czytelni dla Kobiet. Dzięki niej mogła prowadzić wykłady o najnowszych kierunkach rozwoju polskiej literatury, podjęła też pracę publicystyczną m.in. w „Życiu”, i często zabierała głos na temat emancypacji, m.in. 3 kwietnia 1898 r. odbył się jej odczyt na ten temat w sali Rady Miejskiej w Krakowie, na który otrzymała zaproszenie od Kazimierzy Bujwidowej. Do Warszawy powróciła pod koniec l. 90. XIX w. Zajęła się tłumaczeniami, przygotowywała artykuły, głównie dla „Przeglądu Pedagogicznego”, oraz dawała lekcje pedagogii na tajnych pensjach prywatnych i na kursach dla freblanek. W Kole Pracy Kobiet przy Muzeum Przemysłu i Handlu w Warszawie zajmowała się warunkami pracy kobiet w fabrykach. Zbliżyła się do kręgów PPS, uczestniczyła aktywnie w występującej przeciwko endecji „Kuźnicy”.

W 1905 r. zaangażowała się w działalność związaną z utrzymaniem strajku szkolnego. Należała do założonego w Warszawie Koła Delegatów odpowiedzialnego za planowanie i koordynowanie dalszych etapów akcji strajkowej, podejmowała też współpracę z tajnym Kołem Wychowawców skupiającym postępowe grono pedagogów, Stefanię Sempołowską (zob.), Mariana Falskiego (zob.), Helenę Radlińską (zob.) i Stanisława Karpowicza (zob.). Wydała wówczas broszurę propagującą wizję nowej, demokratycznej i narodowej szkoły.

W jej ocenie strajk miał istotny potencjał wychowawczy (*Strajk szkolny z punktu widzenia wychowawczego*, „Muzeum”, 1905, t. II). Jeszcze przed wybuchem strajku organizowała w swoim mieszkaniu wykłady o Polsce współczesnej dla uczennic II Gimnazjum Żeńskiego, do którego uczęszczała też jej córka.

W 1905 r., po tym jak została aresztowana za współorganizację strajku szkolnego i musiała opuścić Królestwo, przeniosła się na kilka miesięcy do Galicji, gdzie kontynuowała działalność agitacyjną. Jednak wcześniej zdążyła jeszcze, odwiedzając rodzinę w Wielkopolsce, wygłosić w Poznaniu w Sali Bazarowej w dniu 28 marca 1905 r. odczyt *O współczesnych prądach w Królestwie Polskim* dotyczący strajku szkolnego. W Krakowie z kolei odnowiła kontakty z organizacjami kobiecymi, które urządzały jej odczyty oraz zorganizowały cykl wykładów pedagogicznych w Czytelnii dla Kobiet, gdzie mogła także przekazywać sprawozdania z przebiegu strajku. Po powrocie do Warszawy w r.szk. 1907/1908 ponownie prowadziła wykłady na kursach dla freblanek. Na początku marca 1908 r. w czasie kursu pedagogicznego na Lesznie znowu została aresztowana. Po wyjściu z więzienia rozpoczęła pracę w „Prawdzie”, kolejne odczyty i wykłady prowadziła w Warszawie, na prowincji, ale także w Moskwie i Kijowie. Latem 1910 r. wzięła udział w krakowskim Zjeździe Grunwaldzkim.

Jednocześnie należała do Zarządu Związku Polskich Nauczycieli i Nauczycielek Królestwa Polskiego. Była członkinią jego sekcji pedagogicznej, w 1911 r. wygłosiła referat o aktualnych zadaniach szkoły – za najważniejszy uznała utrzymanie największej zdobyczy strajku szkolnego 1905 r., czyli możliwości używania języka polskiego jako wykładowego. Współpracowała z czasopismem „Nowe Tory”, miesięcznikiem poświęconym tematyce oświatowej, społecznej i antyklerykalnej, wydawanym w l. 1906–1914 w Warszawie. Publikowała tam teksty dotyczące konieczności laicyzacji i demokratyzacji szkolnictwa (*Fantazje pedagogiczne i reformy szkolne*, 1909, nr 6; *Przymus szkolny*, 1912, nr 2).

Była jedną ze współorganizatorek polskiego szkolnictwa prywatnego, propagując nadanie wychowaniu młodzieży charakteru świeckiego. Ważną sferą jej działalności była również popularyzacja oświaty wśród osób dorosłych. Prowadziła wykłady dla kobiet ze środowisk robotniczych i wiejskich w ramach swojej aktywności w KKKiL – tajnej organizacji o charakterze politycznym. Była także wykładowniczą na tajnych kursach dla nauczycielstwa ludowego w Warszawie, organizowanych z inicjatywy m.in. Stefana Juliana Brzezińskiego (zob.) w l. 1900–1906. Wspierała ruch zaraniarski, pozytywnie oceniała efekty jego prac (*Chłopi*, „Prawda” 1908, nr 9), publikowała też artykuły na łamach pisma „Zaranie” (*Jak rodzice powinni postępować, by dobrze wychować dzieci*, 1909, nr 27). W 1912 r. wydała *O szkołach i wychowaniu: książka dla rodziców i nauczycieli ludowych*, której celem było popularyzowanie właściwych wzorów oświatowo-wychowawczych wśród ludności wiejskiej.

W l. 1905–1908 działała m.in. w Uniwersytecie dla Wszystkich, będąc członkinią jego Komitetu Naukowego, ustalającego program wykładów, listy lektur i wykładowców, oraz współorganizatorką sekcji pedagogicznej, odpowiadającej za dobór odpowiednich środków i metod popularyzacji wiedzy. W 1907 r. prowadziła wykłady na zorganizowanym przez ten Uniwersytet kursie społeczno-oświatowym dla działaczy PZL. Kurs ten miał przygotowywać pracowników, wywodzących się ze środowisk wiejskich i gotowych podejmować pracę wśród ludu. Zaznajamiała kursantów z sytuacją mieszkańców wsi. Współpracując z Ludwikiem Krzywickim (zob.), w l. 1906–1908 prowadziła wykłady w Stowarzyszeniu Kursów dla Analfabetów Dorosłych, była członkinią jego zarządu. Organizowała komplety nauczania

początkowego, na których uczyła robotników analfabetów czytania i pisania. Wygłaszała odczyty na temat czytelnictwa jako najefektywniejszego środka samokształcenia, udzielała również praktycznych porad na temat korzystania z zasobów bibliotecznych oraz kompletowania bibliotek domowych. Jej wystąpienia cieszyły się znaczną frekwencją. Współtworzyła także Towarzystwo Wspierania Edukacji, Lubelskie Towarzystwo Szerzenia Oświaty „Światło” oraz Towarzystwo Popierania Edukacji w Łodzi. W ramach Towarzystwa „Światło” dawała odczyty w zorganizowanym przez tę organizację Domu Ludowym. W 1912 r. została ponownie aresztowana za działalność agitacyjną i osadzona w żeńskim oddziale warszawskiego Pawiaka.

Współpracowała z TKR (1906–1914) oraz Towarzystwem Kultury Polskiej (1906–1913). Była sygnatariuszką dokumentów założycielskich oraz inicjatorką powołania przy Towarzystwie sekcji do spraw kobiecych w 1910 r. W sekcji tej wraz z Teodorą Męczkowską (zob.) i Cecylią Walewską (zob.) propagowały idee emancypacji kobiet w aspekcie prawnym, społecznym, etycznym i gospodarczym, podejmowały współpracę ze Szkołą Niedzielną C. Walewskiej oraz przygotowały ankietę dotyczącą wpływu Elizy Orzeszkowej (zob.) na mentalność polskich kobiet. Jej wyniki, podobnie jak popularyzująca twórczość i publicystykę tej pisarki broszura autorstwa Moszczeńskiej, ukazały się w ramach wydawnictw sekcji w 1911 r. (*Ich spowiedź. Wyniki ankiety dla uczczenia E. Orzeszkowej; O życiu i pracach Orzeszkowej*). W 1912 r. wygłosiła też w ramach sekcji odczyt *Biała niewolnica*.

Brała również aktywny udział w krajowych i zagranicznych zjazdach kobiet. W 1896 r. uczestniczyła w Międzynarodowym Kongresie Kobiet w Berlinie, wygłosiła tam referat poświęcony pracy społeczno-oświatowej kobiet z zaboru rosyjskiego. W 1905 r. podczas Zjazdu Kobiet Polskich w Krakowie wystąpiła z odczytem *Polityczny ruch kobiet w chwili obecnej* oraz *O koedukacji*, a w 1907 r. należała do współorganizatorek Zjazdu Kobiet Polskich w Warszawie. Współpracowała z feministycznymi czasopismami „Ster” i „Nowe Słowo”, w 1903 r. na łamach „Słowa” opublikowała cykl artykułów *Kwestia kobieca w chwili obecnej*. Od 1913 r. współtworzyła i była pierwszą prezeską LKPW działającej do 1918 r., której celem było niesienie pomocy moralnej i materialnej w walce zbrojnej o niepodległość Polski przeciwko Rosji. Członkinie LKPW postanowiły „napisać i wydać nielegalnie broszurkę, wiążącą tradycje historyczne sprzed stu lat z dążeniami chwili obecnej. Istotnie analogia była uderzająca. I wtedy, jak za Napoleona, Polska nie mogła wszcząć walki o niepodległość na własną rękę i własnymi siłami”. Broszurę *Do Legionów!...* (1913) przygotowała Moszczeńska wraz z Jadwigą Marcinowską (zob.).

W czasie I wojny światowej zakładała lokalne koła LKPW, uczestniczyła w naradach Komisji Skonfederowanych Stronnictw Niepodległościowych, kontynuowała pracę publicystyczną w Biurze Wojskowym Departamentu Wojskowego NKN, publikowała anonimowe teksty na łamach „Wiadomości Polskich”. Współorganizowała Polską Organizację Narodową oraz Ligę Państwowości Polskiej. Była również działaczką Zjednoczenia Organizacji Niepodległościowych. W okresie II RP pracowała w Wojskowym Instytucie Naukowo-Wydawniczym jako tłumaczka. Należała też do grona stałych współpracowniczek Komisji Oceny Książek do czytania dla młodzieży szkolnej przy MWRiOP. Działała w organizacjach kobiecych, była też radną m.st. Warszawy.

Pozostawiła bogaty dorobek piśmienniczy, który obejmował także prace o charakterze popularyzacyjnym i podręcznikowo-poradnikowym. Była pionierką wychowania

seksualnego na ziemiach polskich, w 1904 r. wydała kilka prac poświęconych tej problematyce, m.in. *Czego nie wiemy o naszych synach: Fakty i cyfry dla użytku rodziców, Jak rozmawiać z dziećmi o kwestiach drażliwych: wskazówki dla matek, Co każda matka dorastającej córce powiedzieć powinna*. W 1912 r. opublikowała też *Zdradne sieci: przestroga dla dziewcząt*. Jej *Zasady wychowania* Aniela Szycówna (zob.) uznała za pierwszą próbę nowoczesnego i wszechstronnego ujęcia zagadnień wychowawczych. Popularyzowała także wiedzę o historii Polski, m.in. w ramach serii *Zajmujące Czytanki* wydała opowiadanie *Rocznica 3 Maja* (1917). Tłumaczyła prace Ellen Key, Jakuba Sulleygo i Williama Jamesa, umożliwiając polskim czytelnikom śledzenie najnowszych kierunków rozwoju zachodniej myśli pedagogicznej.

Jej sympatie polityczne ewoluowały od popierania Józefa Piłsudskiego po związki z endecją, zwłaszcza po 1926 r. Zmianie ulegał też jej stosunek do społeczności żydowskiej, od współpracy z popierającym procesy asymilacji pismem „Izraelita” po zaliczenie jej do grona „postępowych antysemitów”. W ocenie Grzegorza Krzywca w tekstach publikowanych w „Kurjerze Porannym”, „Gońcu Porannym i Wieczornym” czy w pracy *Postęp na rozdrożu* (1911) „[...] nie tylko posługiwała się schematami myślenia rasistowskiego, ale absorbowała mitologię aryjską”. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, WWP – zbiór akt, sygn. 12; AGAD, KGGW, sygn. 7843; AGAD, PWGG, sygn. 123; ANK, SJJ, sygn. 3/25; APW, ZK, sygn. XI/1646; APW, WGUDsS, sygn. 172, 545; Biblioteka Naukowa PAU i PAN, DR, Spuścizna I. Moszczeńskiej, sygn. 11537, 11538, 11539, 11545, 11547, 11548; BN, DR, AM, Wspomnienia z działalności Ligi Kobiet [Polskich] Pogotowia Wojennego od r. 1914 do 1918 r. / Anna Grodecka, sygn. 11580 I; BN, DR, Życiorysy kobiet, sygn. 9374; BUW, DR, Iza Moszczeńska-Rzepecka, *Wspomnienia i listy z lat 1864–1914–1941*, sygn. akc. 406-a/1-406-b; BUW, DR, Szwedowski, „Zet”, t. I, sygn. 1745; R. Wroczyński, *Myśl pedagogiczna i programy oświatowe w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa 1963; A. Skład, *Wpływ ruchu rewolucyjnego 1905 roku na działalność pedagogiczno-oświatową Izzy Moszczeńskiej*, „RDO” 1975, t. 18; J. Rzepecki, *Moszczeńska Iza (1864–1941)*, PSB, t. XXII, Wrocław 1977; A. Stopińska-Pająk, *Myśl pedagogiczna i działalność oświatowa Izabeli Moszczeńskiej (1864–1941)*, [w:] *Szkice pedagogiczne z historii psychologii*, red. W. Bobrowska-Nowak, Katowice 1989; A. Stopińska-Pająk, *Wkład Izabeli Moszczeńskiej w rozwój polskiego ruchu kobiecego*, [w:] *Rola i miejsce kobiet w edukacji i kulturze*, red. W. Jamrożek, D. Żołędź-Strzelczyk, Poznań 2001, t. 2; W. Winclawski, *SBSP*, t. 3, Toruń 2007; A. Siwiec, *Wstęp*, [w:] *Publicystyka społeczna Izabeli Moszczeńskiej*, wyb. A. Siwiec, Szczecin 2017; G. Krzywiec, *Polska bez Żydów. Studia z dziejów idei, wyobrażeń i praktyk antysemitycznych na ziemiach polskich początku XX wieku (1905–1914)*, Warszawa 2017; A. Fijałkowski, M. Rzepka, *Wstęp*, [w:] *Izabela Moszczeńska. Wspomnienia i listy*, wstęp i oprac. A. Fijałkowski, M. Rzepka, Warszawa 2022.

Bibliografia podmiotowa:

Nasza szkoła w Królestwie Polskim, Lwów 1905; *Polityka w wychowaniu*, „NT” 1906, nr 2; *Do światła. Rzecz o znaczeniu „Uniwersytetów Powszechnych”*, Warszawa 1907; *Zasady wychowania*, Warszawa 1907; *Postęp na rozdrożu*, Warszawa 1911; *Dziesięciolecie szkoły polskiej*, [w:] I. Moszczeńska, S. Thugutt, W. Studnicki, *W palącej sprawie szkolnej*, Warszawa 1915; *Demokracja i szkoła*, Piotrków 1916; *O samodzielności polityki polskiej*, Warszawa 1916; *Dziś i jutro polskiego szkolnictwa*, „MP” 1916, nr 4; *Szkolnictwo polskie wobec nowych zadań*, Warszawa 1917.

Mroczkowski Leon (1875–1945), inżynier mechanik i nauczyciel.

Urodził się w Opatowie, był synem Włodzimierza, lekarza, i Leonii z Boryckich. W 1894 r. ukończył gimnazjum męskie w Radomiu. W l. 1894–1900 studiował na Wydziale Mechanicznym Politechniki Ryskiej, był wówczas członkiem Związku Młodzieży Polskiej „Zet” i postępowej Polskiej Korporacji Akademickiej Welecja. Następnie przebywał w Ostrowcu, gdzie odbył praktykę zawodową i jako członek Towarzystwa Oświaty Narodowej organizował koła robotnicze. Pracował także jako inżynier powiatowy w Sandomierzu. Od ok. 1905 r. działał w radomskim ruchu oświatowym: był założycielem gimnazjum żeńskiego i Szkoły Handlowej Męskiej, w której w l. 1905–1910 jako delegat Rady Pedagogicznej należał do pierwszej Rady Opiekuńczej, a w l. 1906–1910 nauczał matematyki i fizyki. W l. 1907–1909 był również nauczycielem nauk przyrodniczych w szkole Marii Gajl (zob.). W l. 1912–1913 pełnił ponadto funkcje budowniczego zarządu pow. sandomierskiego, sekretarza kolegiального i inżyniera technologa.

Podczas I wojny światowej służył w armii rosyjskiej, w l. 1919–1920 w Wojsku Polskim – był uczestnikiem wojny polsko-bolszewickiej. Po demobilizacji powrócił do Radomia, gdzie początkowo, w 1921 r., był nauczycielem gimnazjum państwowego, a w l. 1922–1938 dyrektorem Państwowej Szkoły Technicznej; w 1930 r. dzięki jego staraniom zbudowano nową siedzibę szkoły, gdzie odbywały się również zajęcia wieczorowe Towarzystwa Kursów Technicznych. Był prezesem Rady tego Towarzystwa, przewodniczącym Międzyszkolnej Komisji Porozumiewawczej, wiceprezesem towarzystwa „Oświata”. Odznaczony Złotym Krzyżem Zasługi. Zmarł w Warszawie, pochowany został w Radomiu.

Bibliografia przedmiotowa:

Zarząd pow. Sandomierskiego, [w:] *Kalendarz Ziemi Radomskiej na 1913*, Radom 1912; P.J., *Szkoła Handlowa Męska (1905–1915)*, [w:] *Kalendarz Radomski na rok przestępny 1916: na dochód Komisji Szkolnej*, Radom 1915; *Kalendarz Radomski na rok zwyczajny 1917: na dochód Komisji Szkolnej*, Radom 1916; *Czy wiesz*, Warszawa 1938; *Kronika: Szkolnictwo zawodowe*, „DUKOSK” 1939, nr 5; *Leon Mroczkowski* [nekrolog], „GSz” 1945, nr 1; J.Z. Pająk, *Mroczkowski Leon Witalis (1875 – po 1939)*, ŚSB, t. 2: 1795–1918, Kielce 2009; A. Żychowski, *Historia rodzin Gano i Mroczkowskich*, „ZO” 2015, nr 29.

K. Cybulska, P. Pająk

Muklanowicz Wiktoria (1876–1938), bibliotekarka, popularyzatorka czytelnictwa.

Urodziła się w Warszawie, była córką Bronisława, architekta, i Leonii z Zawadzkich. Edukację średnią rozpoczęła na prywatnej pensji Izabeli Smolikowskiej, lecz nie ukończyła jej ze względu na zły stan zdrowia. Kontynuowała naukę na tajnych kompletach. Kształciła się również na Uniwersytecie Latającym, przez trzy lata studiowała nauki humanistyczne. Mając niespełna 20 lat, rozpoczęła nielegalną działalność oświatową. Od 1896 r. przez 10 lat była zaangażowana w prace Tajnego Stowarzyszenia Oświatowego Kobiet działającego przy Czytelniach WTD. Zajmowała się tworzeniem i kolportażem ruchomych bibliotek do różnych zakątków Rosji. Jednocześnie włączyła się w prace nad tworzeniem spółki księgarskiej (firma Anieli Rzążewskiej, później Justyny Lisowskiej). W l. 1904–1907 udzielała się w PPS,

organizowała w swoim mieszkaniu skład nielegalnych druków. Od 1904 r. podjęła pracę zawodową w Czytelnii Naukowej, będącej załącznikiem Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy. We współpracy z Faustynem Czerwijowskim (zob.) rozwinęła działalność placówki, od 1921 r. była zastępcą kierownika. Prowadziła także Dział Zasadniczy Biblioteki (gromadzenie i opracowanie zbiorów). Była członkiem rzeczywistym Towarzystwa Biblioteki Publicznej w Warszawie. W l. 1918–1924 wykładała na kursach bibliotekarskich – bibliognozę i bibliografię, prowadziła seminarium bibliograficzne przy WWP oraz zajęcia w Szkole Bibliotekarskiej przy Bibliotece Publicznej m.st. Warszawy. Była osobą o szerokich horyzontach, знаła wiele języków i miała szeroką wiedzę z różnych dziedzin sztuki. W czasie jej pogrzebu wspominano: „Ukochała książkę jako oręż w walce z ciemnotą i zdziczeniem”. Zgromadzone przez nią fundusze przeznaczono po jej śmierci na wydawnictwo książek popularnych dla młodzieży lub prac poświęconych bibliotekarstwu i czytelnictwu. Została odznaczona Złotym Krzyżem Zasługi oraz Medalem Niepodległości. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

ABP m.st. Warszawy, sygn. A. 290, A. 331; L. Krzywicki, *Nad grobem cichej siłaczki: Wiktoria Muklanowicz 1876–1938*, Warszawa 1939; I. Gawinkowa, *Biblioteka Publiczna w latach 1928–1939*, [w:] *Z dziejów książki*, Warszawa 1961; J. Klemensiewiczowa, *Przebojem ku wiedzy. Wspomnienia jednej z pierwszych studentek krakowskich z XIX w.*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1961; I. Gawinkowa, *Muklanowicz Wiktoria, SPKP*, Łódź 1972; S. Konarski, *Muklanowicz Wiktoria (1876–1938)*, PSB, t. XXII, Wrocław 1977; I. Gawinkowa, „Cicha siłaczka” – *Wiktoria Muklanowicz (1876–1938)*, [w:] *Portrety bibliotekarzy polskich*, red. I. Morsztynkiewiczowa, Wrocław 1980; H. Chamera, *Rola kobiet w mecenasie bibliotecznym w okresie zaborów*, [w:] *Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, red. A. Żarnowska, A. Szware, t. II, cz. 2, Warszawa 1995; I. Gawinkowa, *Żyją w naszej pamięci. Wspomnienia o pracownikach Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy*, Warszawa 2017.

M.M. Krakowiak

Muszyński Władysław (1861–1935), prawnik, działacz społeczny.

Urodził się w Warszawie, był synem Alfonsa Muszyńskiego, prawnika, radcy stanu i pomocnika naczelnego prokuratora senatu, oraz Natalii z Naimskich. Ukończył gimnazjum w Warszawie i studia prawnicze na UW. W l. 1887–1892 pracował jako pomocnik adwokata przysięgłego przy SO w Lublinie, następnie jako adwokat i adwokat przysięgły w Krasnymstawie w l. 1892–1898. W 1898 r. otworzył kancelarię adwokacką w Lublinie, którą prowadził do 1910 r. W tym mieście angażował się w działalność społeczną, m.in. jako wieloletni sekretarz i członek Zarządu LTD od 1903 r., Towarzystwa Obowiązkowej Pomocy w l. 1907–1912, Lubelskiego Towarzystwa Cyklistów w l. 1909–1913 oraz jeden z założycieli Towarzystwa Walki z Gruźlicą w 1909 r. Jako wiceprezes w l. 1899–1903 i prezes w l. 1903–1909 Towarzystwa Muzycznego był animatorem życia kulturalnego i organizował koncerty na cele dobroczynne, m.in. na wsparcie studentów Instytutu Rolniczo-Leśnego w Puławach w 1904 r. Współpracował z Towarzystwem Artystów Dramatycznych.

Po 1905 r. aktywnie działał na polu oświaty. Współpracował z lubelskim Kołem Polskiej Macierzy Szkolnej, w 1906 r. był delegatem na zebranie ogólne. Należał do Towarzystwa

Pomocy dla Szkoły Handlowej w Lublinie, zaś w 1906 r. z ramienia tej organizacji sprawował funkcję członka Rady Opiekuńczej szkoły i delegata do komitetu pedagogicznego. W 1907 r. został sekretarzem LTD: w 1917 r. Towarzystwo prowadziło m.in. salę dla dzieci osieroconych, ochronki i bezpłatną wypożyczalnię książek. W 1915 r. został sekretarzem Rady Opiekuńczej Szkoły Handlowej w Lublinie. W 1916 r. w ramach Kwesty Majowej na wpisy szkolne, organizowanej przez Zarząd Towarzystwa Przyjaciół Uczącej się Młodzieży, przygotował wraz z Janem Puchniarskim zabawę ogrodową, popularyzującą skauting i wychowanie fizyczne. Prowadził również działalność gospodarczą i prawną w Lublinie: był członkiem Rady i pełnomocnikiem Lubelskiego Towarzystwa Wzajemnego Kredytu w l. 1909–1920, naczelnikiem biura i radcą prawnym Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w l. 1910–1917, w 1917 r. został nominowany przez TRS na sędziego SO.

W okresie II RP zaangażował się w odbudowę polskiego sądownictwa. Był wiceprezsem SO, a następnie SAp w Lublinie. W l. 1926–1935 prowadził kancelarię notarialną przy Wydziale Hipotecznym SO w Lublinie. Działal w Towarzystwie Prawniczym i Zrzeszeniu Notariuszy Hipotecznych. Odznaczony Medalem Dziesięciolecia Odzyskania Niepodległości. Zmarł w Warszawie, pochowany został w Lublinie.

Bibliografia przedmiotowa:

APL, Akta notariusza Władysława Muszyńskiego w Lublinie; APL, LTD w Lublinie, sygn. 1.2/12; *Korespondencje: Macierz Szkolna*, „KW” 1906, nr 298; M. Lutosławski, K. Stawicki, Red., *Dzień Macierzy Szkolnej*, „ZL” 1907, nr 115; Towarzystwo Przyjaciół Uczącej się Młodzieży w Lublinie, *Jednodniówka wydana z okazji Wielkiej Kwesty na Wpisy Szkolne*, Lublin 1917; Z.L., *Z życia Lublina: L. T. D.*, „ZL” 1918, nr 320, 321; *Zmarli w Warszawie*, „MD” 1935, nr 178/179; J.B. *Odeszła od nas w zaświaty postać dobrego człowieka i obywatela. Nad świeżą mogiłą śp. Władysława Muszyńskiego*, „ELW” 1935, nr 319; M. Gawarecka, *Polska Macierz Szkolna*, „KaL” 1984, R. 27; K. Poznański, *Szkoły im. A. i J. Vetterów w Lublinie*, Lublin 1985; J. Marcuk, *Muszyński Władysław Saturnin Józef*, *SBL*, t. 3, Lublin 2009.

P. Pająk

Mydlarzowa Irena (1896–1975), pedagogika, harcerka.

Urodziła się w Warszawie. Była córką Jana i Felicji z Rebandelów. W 1913 r. ukończyła warszawską pensję Władysławy Lange, a cztery lata później wyższe kursy pedagogiczne. W 1912 r. została przyjęta do Związku Młodzieży Polskiej „Przyszłość” – „Pet”, patriotycznego, konspiracyjnego stowarzyszenia uczniowskiego o charakterze niepodległościowym, a przede wszystkim samokształceniowym, działającego pod patronatem tajnego Związku Młodzieży Polskiej „Zet” i jego ekspozytury: Organizacji Młodzieży Narodowej. Rok wcześniej wstąpiła do pierwszego zastępu skautek polskich w Warszawie. Sama prowadziła później międzyszkolną 4. Drużynę im. Emilii Plater i 9. Żeńską Drużynę im. Stanisława Żółkiewskiego w Warszawie, Drużynę im. Elizy Orzeszkowej w Grodnie, tzw. drużynę ulicznych dzieci w Noworadomsku oraz specjalne zajęcia dla dzieci bezdomnych w Radomsku. W l. 1913–1916 wchodziła w skład Komendy Związku Skautek Polskich. Angażowała się wówczas w przygotowanie tzw. akcji letnich. W ich ramach zorganizowano np. skautowy

obóz wędrowny Warszawa – Kielce – Ojców, obóz zastępowych w Osnówku, kurs dla junaczek w Lublinie, kolonie robocze dla skautek w Stobiecku k. Radomska oraz kurs dla zastępowych w Grodnie. W listopadzie 1918 r. w przededniu zakończenia I wojny światowej i odzyskania przez Polskę niepodległości uczestniczyła w zjeździe zjednoczeniowym organizacji skautowych w Lublinie, którego efektem było powstanie ZHP.

W okresie II RP w l. 20. zaangażowała się w organizację żeńskiego harcerstwa, pracowała jako nauczycielka, propagowała też żeńskie szkolnictwo zawodowe. Jako harcmistrzyni prowadziła kursy dla instruktorek ZHP i letnie obozy harcerskie. W latach II wojny światowej działała w ZWZ, Szarych Szeregach i AK. Po aresztowaniu przez Niemców była więziona w Auschwitz, Bergen-Belsen i Ravensbrück. Po II wojnie światowej pozostała na emigracji, organizując harcerstwo polskie na uchodźstwie i udzielając się w życiu Polonii. Zmarła w Londynie.

Bibliografia przedmiotowa:

BN, DR, AM, Spis członkiń organizacji kobiecych, sygn. 11479 III; ZNiO, Wykaz członków „Zet” i „Pet”, sygn. 15956/II; *Harcerki 1939–1945*, Warszawa 1983; *Harcerki 1939–1945. Relacje*, Warszawa 1985; W. Błażejowski, *Z dziejów harcerstwa*, Warszawa 1985; A. Zawadzka, *Harcerstwo Żeńskie w Warszawie 1911–1949*, Warszawa 1995; *ZET w walce*, Warszawa 1996; *HSB*, t. 4, Warszawa 2016.

P. Waingertner

Myślicki (Halpern) Ignacy (1874–1935), filozof, tłumacz.

Urodził się w Tomaszowie Mazowieckim w rodzinie pochodzenia żydowskiego, był synem Dawida Halperna, bankiera, i Rozalii z Blochów. W Warszawie ukończył szkołę podstawową i średnią. Nie jest znana dokładna data jego wyjazdu na studia. W 1893 r. ukończył WSH w Lipsku, by następnie kontynuować studia – tam i w Berlinie. Kształcił się w zakresie historii sztuki, ekonomii społecznej i filozofii. Doktoryzował się w Berlinie u Wilhelma Diltheya. Od 1919 r. posługiwał się nazwiskiem Myślicki.

W 1901 r. uzyskał doktorat na podstawie pracy *Der Entwicklungsgang der Schellermacherschen Dialektik* (Powstanie i rozwój dialektyki Schleiermachersa). Na podstawie swoich badań nad filozofią Friedricha Schleiermachersa opublikował, z poparciem Pruskiej Akademii Umiejętności, książkę *Schleiermachers Dialektik* (Dialektyka Schleiermachersa). W Berlinie przebywał do 1907 r.; zajmował się działalnością filozoficzną i publicystyczną. Organizował także odczyty, kursy filozoficzne i wykłady, w których wprowadzał słuchaczy w arkana filozofii. Przyczynił się do założenia w Niemczech Gesellschaft für Philosophie oraz był współredaktorem organu tego towarzystwa „Philosophische Wochenschrift”. Pisywał recenzje prac filozoficznych, omówienia książek, a także artykuły do niemieckich czasopism, m.in. „Deutsche Literatur Zeitung”, „Philosophie Wochenschrift”, „Archiv für Geschichte der Philosophie” czy „Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik”.

Po powrocie do kraju, w 1908 r., związał się z działem filozoficznym „Książki”, gdzie pracował i publikował aż do wybuchu I wojny światowej. Jego artykuły i recenzje można było także znaleźć w „Ruchu Filozoficznym”, „Przeglądzie Filozoficznym” oraz w „Bibliotece

Warszawskiej”. Zaangażował się również w działalność dydaktyczną; w Towarzystwie Kursów Naukowych, czyli powojennej WWP, wykładał historię filozofii oraz historię pedagogiki. Jego odczytów naukowych można było też słuchać w powstałym w 1907 r. Warszawskim Towarzystwie Psychologicznym. Z Towarzystwem tym był związany także później, gdy w 1915 r. udało się tam wydzielić Instytut Filozofii, w którym Myślicki przewodniczył sekcji historii filozofii. Wygłaszał również odczyty dla Towarzystwa Filozoficznego w Krakowie. Był autorem wielu haseł w *Wielkiej Encyklopedii Powszechnej Ilustrowanej* oraz pełnił funkcję redaktora w tamtejszej sekcji filozoficznej. W l. 1914–1916 prowadził intensywne prace translatorskie nad najważniejszymi dziełami Barucha Spinozy. Gdy w 1918 r. powstało MWRiOP, został zatrudniony w Komisji do Badań Dziejów Wychowania i Szkolnictwa w Polsce. Szerzył ideę propedeutyki, przewodnicząc Towarzystwu Szkoły Samorozwojowej.

W okresie II RP został redaktorem „Biblioteki Filozoficznej”. Działal na niwie naukowej, publikował artykuły w m.in. „Chronicon Spinozanum”. Z jego inicjatywy w 1933 r. założono „Societas Spinozana Polonica”. Zmarł w Piasecznie.

Bibliografia przedmiotowa:

APW, ZK, sygn. XI/1666; S. Rudniański, *Ignacy Myślicki*, „PF” 1935, z. 3; W. Tatarkiewicz, *Pięćdziesiąt lat filozofii w Warszawie*, [w:] *Droga do filozofii i inne rozprawy filozoficzne*, Warszawa 1971; L. Kołakowski, *Myślicki (Halpern) Ignacy*, *FwPSP*, Wrocław 1971; H. Nawara, *Ignacego Myślickiego koncepcja historii filozofii*, „RNDWSPK” 1975, z. 57; J. Krajewski, *Myślicki Ignacy Izydor (1874–1935)*, *PSB*, t. XXII, Wrocław 1977; S. Jedynak, *Myślicki Ignacy [Halpern]*, [w:] *Etyka w Polsce. Słownik pisarzy*, Wrocław 1986; J.J. Jadacki, *Orientacje a doktryny filozoficzne. Z dziejów myśli polskiej*, Warszawa 1998; J. Szmyd, *Myślicki Ignacy [Halpern]*, [w:] *Wizerunki filozofów i humanistów polskich. Wiek XX*, Kraków 2000.

Bibliografia podmiotowa:

Herbert Spencer, „PF” 1904, z. 2; *Filozofia absolutnego idealizmu Hegla w psychologicznym zrozumieniu*, Warszawa 1908; *O zadaniach psychologii*, Warszawa 1911; *Zagadnienie stronności*, „BW” 1912, t. 3 (ogólnego zbioru t. 287); *De Spinoza w nowym świetle*, „PF” 1913, z. 2–3; *O twórczości filozoficznej w Polsce*, „ELA” 1913, z. 4; *O metodach historii filozofii*, Warszawa 1916; *Kronika żałobna: o filozofach, zmarłych w czasie toczącej się wojny*, Warszawa 1917; *Stanowiska w etyce. Wstęp metodologiczny do etyki*, Warszawa 1918; *Rzekoma i prawdziwa klasyfikacja wiedzy d’Alemberta*, „PF” 1918, z. 1–2.

Z. Hałęza

N

Najmoła Stanisław (1882–1936), nauczyciel i działacz niepodległościowy. Pseud. Henryk Słowacki.

Urodził się w Udrzynku w gub. łomżyńskiej. Był synem Stanisława, właściciela gospodarstwa i gajowego, oraz Katarzyny z Banaszków. Ukończył szkołę elementarną w Długosiodle, następnie od 1898 r. uczył się w trzyletnim Seminarium Nauczycielskim w Siennicy. Był działaczem tajnych kółek, m.in. Koła Oświaty Ludowej; współpracę z nim kontynuował po ukończeniu szkoły. Uczestniczył w konspiracyjnych wakacyjnych kursach dokształcających dla nauczycieli – z historii, literatury i geografii Polski oraz tematyki społeczno-ekonomicznej, które były prowadzone w l. 1900–1904 przez grupę postępowych nauczycieli kierowanych przez Stefana Juliana Brzezińskiego (zob.). Najmoła był następnie współorganizatorem kolejnych edycji kursów.

W l. 1901–1906 pracował jako nauczyciel w szkole elementarnej w Pilaszkowie w pow. łowickim, w l. 1906–1907 w Bijakowie w pow. grójeckim. Prowadził tajną działalność w organizacjach oświatowych, nauczycielskich i ludowych. Był jednym z kierujących działalnością nauczycieli w Ludowym Kole Oświaty, stowarzyszeniu zrzeszonym w Związku Towarzystw Samopomocy Społecznej. Koło zajmowało się szerzeniem oświaty ludowej, zakładaniem bibliotek i wydawaniem publikacji oraz agitacją wśród chłopów. Jako członek koła Najmoła prowadził działalność oświatową i polityczną wśród chłopów przy wsparciu PPS. W 1905 r. wszedł do komitetu, którego celem było utworzenie organizacji nauczycielskiej. Przyłączył się wówczas do walki nauczycieli o polską szkołę i do strajku szkolnego. W szkole w Pilaszkowie poszerzył zakres nauki języka polskiego, wprowadził do nauczania historię i geografę Polski. Zajmował się także edukacją dorosłych mieszkańców wsi.

Był jednym z organizatorów zjazdu nauczycieli pow. łowickiego w Łyszkowicach, jego celem było przekonanie rodziców do wspólnej walki o język polski w szkole i odrzucenie szkolnictwa rosyjskiego. Współorganizował również nielegalny zjazd 80 nauczycieli w szkole w Pilaszkowie w 1905 r., podczas którego podjęto uchwały wprowadzające do szkół elementarnych język polski. Efektem było wprowadzenie uchwał w większości szkół ludowych w Królestwie Polskim. Najmoła agitował w tym zakresie w gub. piotrkowskiej i plockiej. Spośród działaczy Ludowego Koła Oświaty w l. 1904–1905 wyodrębniły się dwie organizacje: polityczna – PZL, i nauczycielska — Związek Nauczycieli Ludowych. Najmoła był ich współzałożycielem i jednym z najbardziej aktywnych działaczy. W l. 1905–1906 współpracował z czasopismami PZL – „Głosem Gromadzkim” i „Życiem Gromadzkim”, zamieszczając w nich artykuły i korespondencje terenowe. Kolportował broszury i wydawnictwa PZL o charakterze niepodległościowym i antycarskim, założył tajną drukarnię ulotek w Długosiodle, wzywał do organizowania antyrządowych zebrań i manifestacji. Za swoją działalność był prześladowany przez władze i kilkakrotnie aresztowany. W 1906 r. zbiegł i pracował pod przybranym nazwiskiem w Kijowie. Wrócił do Królestwa na przełomie 1906/1907 r. i kontynuował walkę o język polski. W 1907 r. został ponownie aresztowany z członkami redakcji kolejnego pisma PZL – „Zagon”. Wyrok zesłania na Syberię zamieniono mu na

przymusową emigrację. Przebywał w Krakowie, Lwowie oraz Szwajcarii, gdzie studiował jako wolny słuchacz historię i filozofię. Podczas pobytu za granicą nie zaprzestał działalności niepodległościowej. W 1909 r. wrócił do kraju i do 1915 r. był nauczycielem wiejskich szkół okręgu warszawskiego. W l. 1909–1911 wraz z Zygmuntem Nowickim (zob.) uczył w szkole przy hucie w Rakowie k. Częstochowy; w l. 1911–1913 w szkole początkowej dla dzieci kolejarzy w Żbikówku; następnie we wsiach Gassy pod Jeziornem i Sewiczynie w pow. grójeckim. W Żbikówku prowadził działalność oświatowo-społeczną we współpracy ze Stanisławem Michalskim (zob.). Od 1911 r. był członkiem Polskiego Związku Nauczycielskiego jako członek zarządu głównego i przewodniczący sekcji nauczycieli szkół elementarnych. W l. 1915–1918 we współpracy z Towarzystwem Gniazd Sierocych sprawował opiekę nad grupą 50 dzieci rezerwistów, najpierw na koloniach w gub. witebskiej, potem pod Moskwą. Razem z żoną prowadził tam szkołę, internat i gospodarstwo. W sierpniu wraz z wychowanymi wrócił do kraju.

W okresie II RP kontynuował działalność oświatową jako nauczyciel, kierownik szkoły, działacz Związku Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych i wybitny członek Związku Nauczycielstwa Polskiego. Był aktywny w wielu organizacjach oświatowych i nauczycielskich. Zasiadał w Radzie Szkolnej m.st. Warszawy. Działał na rzecz budowy i wyposażania szkół, organizowania wsparcia materialnego dla uczniów, doskonalenia nauczycieli. Ceniony za osiągnięcia pedagogiczne i organizacyjne nazywany był „Pestalozzim Powiśla”. Został odznaczony Krzyżem Niepodległości i Honorową Odznaką Walki o Szkołę Polską. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AGAD, KGGW, sygn. 103739; AZHRL, Brzeziński, Geneza, sygn. P-89; AZHRL, S. Osiecki, Wspomnienia o „Zaraniu” i likwidacji PZL, sygn. P-181A; AZHRL, Kumor, Z dziejów, sygn. P-218; AZHRL, Wasilewski, ZMW, sygn. P-229; ZNiO, M. Malinowski, Poznajmy chłopów polskich przodujących w odrodzeniu wsi polskiej w okresie lat 30-tu przed pierwszą wojną światową, sygn. 12734/II; H. Orsza-Radlińska, *Związek Towarzystw Samopomocy Społecznej*, [w:] *Nasza walka*, t. 2, Warszawa 1934; J. Włodarski, *Nauczycielstwo szkół ludowych w walce o unarodowienie szkoły*, [w:] *Nasza walka*, t. 2, Warszawa 1934; Z. Nowicki, *Kartki z dziejów ruchu nauczycielskiego w Polsce*, Warszawa 1937; *Szkice z dziejów Związku Nauczycielstwa Polskiego*, Warszawa 1939; S.J. Brzeziński, *Polski Związek Ludowy: materiały i dokumenty*, Warszawa 1957; Z. Kmiecik, *Ruch oświatowy na wsi. Królestwo Polskie 1905–1914*, Warszawa 1963; H. Radlińska, I. Lepalczyk, *Stanisława Michalskiego autobiografia i działalność oświatowa*, Wrocław 1967; J. Molenda, *Najmoła Stanisław (1882–1936)*, PSB, t. XXII, Wrocław 1977; *Najmoła Stanisław*, SBDRL, Warszawa 1989.

Bibliografia podmiotowa:

Z Ukrainy, „ŻG” 1906, nr 3.

K. Kaczmarek

Nałkowski Wacław (1851–1911), geograf, nauczyciel, publicysta i działacz społeczny. Pseud. Przewłocki, Nerwowy, W.N., W. Nał., K., Nał.

Urodził się we wsi Nowodwór, w gub. lubelskiej, pochodził ze zubożałej rodziny szlacheckiej. Był synem Michała, rolnika, i Celiny z Rudnickich. W l. 1864–1871 uczył się w gimnazjum w Lublinie. Szkołę ukończył ze złotym medalem, już wówczas napisał pracę *Wpływ położenia geograficznego na charakter narodów, a stąd na działalność ich i rozwój oświaty, czyli w ogóle na historię*. Znaczący wpływ na kształtowanie się jego zainteresowań wywarł gimnazjalny nauczyciel geografii Aleksander Szumowski, wydawca „Przeglądu Pedagogicznego”.

W 1871 r. Nałkowski podjął studia na Wydziale Filozoficznym UJ, które przerwał po pierwszym roku. Następnie studiował w Petersburgu w Instytucie Inżynierii Komunikacji, tych studiów również nie ukończył. Zmuszony do opuszczenia Petersburga powrócił na UJ, gdzie uczęszczał na wykłady z matematyki, fizyki, astronomii, meteorologii oraz uczył się kartografii, geografii matematycznej i historii literatury. W czasie studiów opublikował artykuł dotyczący dydaktyki geografii *Kilka słów o wadach w wykładzie geografii u nas* („Szkice społeczne i literackie” 1876). Miał on stanowić fragment zamówionego przez księgarnię Adolfa Dygasińskiego podręcznika *Kurs geografii dla wyższych szkół gimnazjalnych*, jednak po upadku tej księgarni podręcznik się nie ukazał. W 1885 r. otrzymał z Kasy im. Józefa Mianowskiego roczne stypendium na studia w Lipsku, gdzie studiował geologię i etnologię, uczęszczał na wykłady Alfreda Kirchhoffa i Wilhelma Wundta, brał udział w seminariach Ferdynanda Richthofena. Planował wówczas zdobycie doktoratu, jednak uniemożliwiły mu to problemy finansowe.

Po powrocie do Polski zamieszkał w Warszawie, gdzie uczył w prywatnych szkołach średnich, m.in. Hermana Benniego. Był też nauczycielem na pensjach żeńskich, m.in. Henryki Czarnockiej i Anieli Hoene-Przesmyckiej, na kursach i kompletach pozaszkolnych. Niektóre z prowadzonych przez niego tajnych wykładów w ramach tzw. kompletów studenckich odbywały się w jego mieszkaniu. Wykładał ponadto na Uniwersytecie Łatającym. Publikował prace z zakresu nauk o ziemi (podręczniki, poradniki, wydawnictwa encyklopedyczne i słownikowe). Był publicystą w takich periodykach jak: „Głos”, „Ateneum”, „Biblioteka Warszawska”, „Nowe Tory”, „Ogniwo”, „Poradnik dla Czytających Książki”, „Przegląd Pedagogiczny”, „Prawda”, „Przegląd Społeczny”, „Przegląd Tygodniowy”, „Prawda”, „Społeczeństwo”, „Wędrowiec”, „Ziemia” i inne. Na łamach „Głosu” uczestniczył w kampanii antysienkiewiczowskiej oraz opracowywał hasła dla publikowanych przez ten periodyk zeszytów *Encyklopedii Nauk Społecznych*. Tego typu szkice encyklopedyczne z różnych dziedzin geografii zamieszczał także w „Wędrowcu”, „Bibliotece Warszawskiej”, „Wiśle”, gdzie prowadził *Kronikę geograficzną*, oraz w „Pamiętniku Fizjograficznym”. Był ponadto współautorem *Słownika języka polskiego* redagowanego przez Jana Karłowicza, Adama Kryńskiego i Władysława Niedźwiedzkiego, którego t. 1 ukazał się w 1900 r. Pracował też przy *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, *Wielkiej Encyklopedii Powszechnej Ilustrowanej*, *Poradniku dla Samouków* i *Bibliotece Samokształcenia*. Jego popularna *Historia ogólnej nauki o ziemi* wydrukowana została właśnie w *Poradniku dla Samouków* (1907). Dla t. 1 *Encyklopedii* opracował dwa artykuły – *Abisynia* i *Afganistan*, kolejne ukazały się w tomie 5–6 i od tego momentu regularnie do 1908 r. zamieszczał tam swoje teksty.

W 1901 r. opublikował zbiór tekstów *Ziemia i człowiek. Szkice i studia geograficzne*, które zadedykował „Swym byłym uczennicom w dowód pamięci o ich zawsze żywym interesowaniu się geografią”. Jego praca naukowa *Geografia rozumowa* (1888, charakteryzująca poszczególne regiony z perspektywy fizjografii i geologii, pokazująca współzależność i przyczynowość zjawisk geograficznych) oraz popularny podręcznik *Zarys geografii pogłądowej* (1895, zalecający nauczanie geografii na podstawie bezpośredniej obserwacji zjawisk) wywarły znaczący wpływ na nauczanie geografii w szkołach Królestwa Polskiego po 1905 r. Ich autor wraz z żoną przygotowywał w kolejnych latach nowe, zmienione wydania tych publikacji, dostosowane do potrzeb szkół. Jak oceniał Stanisław Lenczewicz (zob.): „Stopniowo idee Nałkowskiego przyjmują się, a gdy w 1905 r. powstaje w Kongresówce szkolnictwo polskie, podręczniki Nałkowskich zyskują powszechne uznanie. Stanowią one zarazem pewnego rodzaju nieoficjalny *program nauczania*, zyskując licznych naśladowców. Okres Nałkowskiego w geografii szkolnej skończył się jednak wkrótce po wskrzeszeniu Polski, gdy zaczęto opracowywać oficjalne programy nauczania”.

W 1906 r. na łamach pisma „Nowe Tory” pisał na temat nowych perspektyw rozwoju edukacji „[...] bliska zdaje się być chwila, gdy między innymi kwestiami nauki i nauczania obok przemożnej władzy urzędników i policjantów itp. nawet tak podrzędne osobistości, jak pedagogowie, będą mogli mieć skromny głos doradczy, a nawet w praktyce pedagogicznej będzie im pozostawiona pewna samodzielność” (*System nauczania geografii i jej znaczenie kształtujące*, nr 1). W 1908 r. w tym samym periodyku zabierał głos w sprawie kolejnych prób rusyfikacji szkolnictwa (*W sprawie odjęcia praw nauczania geografii i historii nauczycielom polskiego pochodzenia*, z. 7) oraz *Z powodu nowego podręcznika do geografii Polski po rosyjsku*.

Wiedzę o świecie popularyzował w cyklu publikacji *Geografia malownicza, z wrażeń podróżników*, wydawanych od 1902 r., w których dążył do mogącego zainteresować czytelnika „żywego obrazowego przedstawienia ziemi i zamieszkującego ją człowieka”. Miała to być forma *Wypisów geograficznych* zawierających opisy dalekich krain, zmagani człowieka z przyrodą oraz oswajających z inną niż europejska kulturą i obyczajowością. Wygłaszał też liczne odczyty popularyzujące wiedzę z zakresu szeroko rozumianej geografii. I tak np. w Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie w 1910 r. wygłosił odczyty *Przedmiot geografii* oraz *Charakter przejściowy ziem historycznej Polski*.

Postulował instytucjonalizację i popularyzację badań geograficznych. Już w 1886 r. na łamach „Przeglądu Tygodniowego” (nr 41) w artykule *Nasze krajoznawstwo i środki jego podniesienia* proponował utworzenie Polskiego Towarzystwa Geograficznego oraz powołanie specjalistycznego naukowego periodyku geograficznego, któremu wyznaczał także zadania popularyzacji wiedzy: „Dobrze by było przy tym, aby redakcja tego pisma [...] gromadziła bibliotekę i urzędowała odczyty, zaznajamiała publiczność ze zdobyczami geografii”. W 1907 r. został honorowym prezesem sekcji geograficznej Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego.

W 1906 r. wszedł w skład Komitetu Naukowego Uniwersytetu dla Wszystkich. Był członkiem pierwszego Zarządu Towarzystwa Kultury Polskiej. Należał do grona radykalnej inteligencji warszawskiej. Utrzymywał bliskie relacje m.in. z Janem Władysławem Dawidem (zob.), Januszem Korczakiem (zob.), Adolfem Dygasińskim, Stefanią Sempołowską (zob.) i działaczami SDKPiL. W swojej twórczości walczył o postęp, równouprawnienie kobiet, o swobody demokratyczne w dziedzinie myśli i kultury.

Maria Czaplicka, jedna z pionierek polskiej antropologii, w wywiadzie opublikowanym na łamach pisma „Bluszcz” (1914, nr 1) wspominała: „Niewymownie dużo skorzystałam z wskazówek W. Nałkowskiego, który też gorąco namawiał mnie do specjalizowania się w geografii człowieka. Książka Nałkowskiego: »Geografia rozumowa« nie odstępowała mi i dziś ani na chwilę w moich pracach”. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

APB, KGL, sygn. 872; APW, ZK, sygn. XI/1676; BN, DR [Dokumenty osobiste Wacława Nałkowskiego], sygn. akc. 14891; BN, DR, [Zbiór wycinków prasowych dotyczących Wacława Nałkowskiego], sygn. akc. 13811; BN, DR, [Artykuły i opracowania o Wacławie Nałkowskim], sygn. akc. 13810; P. Sosnowski, *Dzieje Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego (1905–1919)*, Warszawa 1930; S. Lenczewicz, *Wspomnienie o Wacławie Nałkowskim w dwudziestą piątą rocznicę śmierci*, „PG” 1935, nr 15; C. Czapów, *Nałkowski – pedagog walczący*, „MW” 1951, nr 5; B. Krzywobłocka, *Wacław Nałkowski*, „RWM” 1961; *Wacław Nałkowski w pięćdziesiątą rocznicę zgonu (1911–1961)*, red. B. Olszewicz, Warszawa 1962; S. Kalabiński, F. Tych, *Czwarte powstanie czy pierwsza rewolucja: lata 1905–1907 na ziemiach polskich*, Warszawa 1976; W. Winclawski, *SBSP*, t. 3, Toruń 2007; S. Konarski, *Wacław Nałkowski (1851–1911)*, *PSB*, t. XXII, Wrocław 1977; M. Kubacz, *Rodzinny i społeczny kontekst twórczości Wacława Nałkowskiego*, „AUPCSG” 2011, nr II (*Koncepcje Wacława Nałkowskiego w świetle osiągnięć współczesnej nauki i filozofii*); G. Kubica, *Maria Czaplicka – warszawska emancypantka w centrum brytyjskiej antropologii*, „ZEW” 2014, nr 1.

Bibliografia podmiotowa:

Podręcznik do nauki geografii powszechnej, Warszawa 1903; *Jednostka i ogół: szkice i krytyki psycho-społeczne*, Kraków 1904; *Geografia szkolna (rozumowa)*, cz. 1, *Geografia ogólna (astronomiczna, fizyczna, antropologiczna)*, Warszawa 1907; *Geografia szkolna (rozumowa)*, cz. 2, *Geografia szczegółowa (Australia, Ameryka, Afryka, Azja)*, Warszawa 1908; *Zarys metodyki geografii*, Warszawa 1908; *Geografia malownicza, z wrażeń podróżników*, 2. *Ameryka Południowa*, Warszawa 1909; *Geografia malownicza, z wrażeń podróżników*, 3. *Ameryka Północna*, Warszawa 1909; *Geografia malownicza, z wrażeń podróżników*, 4. *Afryka*, Warszawa 1909; *Geografia malownicza, z wrażeń podróżników*, 5. *Azja*, Warszawa 1911; *Pisma społeczne. Wacław Nałkowski*; wybrał i oprac. S. Żółkiewski, Warszawa 1951.

A. Wałęga, J. Falkowska

Napiórkowski Aleksander (1890–1920), działacz niepodległościowy. Pseud. Kordian, Stefan, Olkowski.

Urodził się w Chrzczonach w gub. łomżyńskiej, w rodzinie Ignacego i Bronisławy z Gutowskich, wywodzących się z mazowieckiej drobnej szlachty zaściankowej. W czasie nauki w gimnazjum w Pułtuskach uczestniczył w strajku szkolnym, za co został wydalony ze szkoły. Naukę kontynuował w Prywatnej Siedmioklasowej Szkole Handlowej w Łomży, gdzie brał udział w pracach kółek samokształceniowych. Jego działalność społeczna i oświatowa łączyła się z aktywnością w organizacjach młodzieżowych. W l. 1909–1914 studiował na Politechnice w Liège, gdzie działał w studenckiej organizacji samopomocowej „Spójnia” oraz w Związku Stowarzyszeń Polskiej Młodzieży Postępowej; po rozłamie w tej organizacji wstąpił do uniwersyteckiej Unii Stowarzyszeń Polskiej Młodzieży Postępowo-Niepodległościowej. Należał także do ZS, z jego ramienia prowadził agitację wśród robotników i studentów

z Polski. Ideowo i politycznie był związany z nurtem niepodległościowym PPS. W 1914 r. w Krakowie przeszedł przeszkolenie strzeleckie. Po powrocie do Królestwa kontynuował działalność społeczną i polityczną. Współpracował z POW. Walczył w czasie I wojny światowej, m.in. w szeregach Pierwszej Kompanii Kadrowej. Był aktywnym działaczem PPS w Łodzi. W czasie kryzysu przysięgowego wystąpił z czynnej służby w LP, „poświęcając się działalności konspiracyjnej wśród młodzieży w Łodzi i kierując tam akcją antyniemiecką”. W 1918 r. przewodniczył łódzkiej Tymczasowej Radzie Robotniczej, skupiającej działaczy PPS, związków zawodowych i branżowych oraz stowarzyszeń oświatowych. Był współredaktorem, a później redaktorem naczelnym „Łodzianina”, „Wezwania” oraz korespondentem „Jedności Robotniczej” i „Nowej Gazety”. Opracowywał odezwy i ulotki informacyjne i agitacyjne. W 1919 r. uczestniczył w zakładaniu łódzkiego „Dziennika Robotniczego”. W 1919 r. został wybrany posłem do SU. Bronisław Ziemięcki pisał o nim: „Silna wola, która dyktowała w stosunku do siebie samego surowe nakazy, była doniosłym czynnikiem w jego pracy społecznej. Był doskonałym organizatorem i przywódcą”. Zmarł w wyniku ran odniesionych w czasie wojny polsko-bolszewickiej, podczas bitwy pod Ciechanowem. Pośmiertnie został odznaczony m.in. Krzyżem Srebrnym Orderu Virtuti Militari.

Bibliografia przedmiotowa:

Tow. poseł Napiórkowski, „Naprzód” 1920, nr 258; *Śp. poseł Aleksander Napiórkowski*, „KPol” 1920, nr 296; B. Ziemięcki, *Ze wspomnień o śp. Tow. Napiórkowskim*, „Łodzianin” 1930, nr 43; S. Rapalski, *Tow. Napiórkowski („Stefan”) jako trybun i organizator*, „Łodzianin” 1930, nr 43; A. Purlal, *Drukarnia konspiracyjna w Łodzi w okresie okupacji niemieckiej*, „Niepodległość” 1934, t. X; E. Ajnenkiel, *Aleksander Napiórkowski*, „Niepodległość” 1935, t. XI; A. Pr., *Aleksander Napiórkowski (1890–1920)*, *Księga życiorysów*, Warszawa 1939; J. Hulewicz, *Studia Polaków w uniwersytecie w Liège w latach 1880–1914*, Kraków 1969; J. Tomicki, *Napiórkowski Aleksander (1890–1920)*, *PSB*, t. XXII, Wrocław 1977; J. Daszyńska, A. Czekalska, *Aleksander Napiórkowski (1890–1920) – zapomniany łódzki bohater*, [w:] *Łódzcy bohaterowie 1918 roku*, red. W. Jarno, P. Waingertner, Łódź 2018.

A. Böldyrew

Natanson Kazimierz (1853–1935), prawnik, finansista, przemysłowiec.

Urodził się w Warszawie w spolonizowanej zamożnej rodzinie żydowskiej, był synem Henryka i Józefy z Mayów. Po ukończeniu gimnazjum podjął studia na Wydziale Prawa UW, uzyskując tytuł kandydata nauk. Następnie studiował ekonomię i bankowość na uczelniach zagranicznych. W 1878 r. po powrocie do kraju pracował w rodzinnym domu bankowym, natomiast w l. 1895–1932 kierował nim wraz z bratem Józefem. W l. 1883–1912 wchodził w skład Zarządu Towarzystwa Akcyjnego Mirkowskiej Fabryki Papieru. Był członkiem Zarządu Stowarzyszenia Subiektów Handlowych Wyznania Mojżeszowego i z jego ramienia opiekunem kursów dla młodzieży pracującej funkcjonujących przy szkole realnej dla młodzieży żydowskiej. W ostatniej dekadzie XIX w. zaangażował się w działalność Wydziału Czytelnii Bezpłatnych WTD. W 1896 r. został członkiem Komisji Szkolnej, z której upoważnienia zajmował się organizacją szkół handlowych Zgromadzenia. Wszedł też do Komisji Pedagogicznej i Rady Opiekuńczej szkół handlowych. Zasiadał we władzach licznych

towarzystw bankowych, ubezpieczeniowych i przemysłowych, związanych z interesami rodziny Natansonów, działał w Zgromadzeniu Kupców. Był jednym z czołowych przedstawicieli żydowskiego ruchu asymilatorskiego. Brał udział w akcjach społecznych – m.in. jako członek komitetu budowy pomnika Adama Mickiewicza w Warszawie oraz współinicjator utworzenia Towarzystwa Kultury Polskiej i jej skarbnik. Należał do Towarzystwa Kursów Naukowych. W czasie I wojny światowej był członkiem TRS.

W okresie II RP pracował przy tworzeniu projektów prawa handlowego, przepisów dla spółek i reorganizowaniu giełd w Polsce. Był członkiem rady i Zarządu Centralnego Związku Polskiego Przemysłu Górniczego, Handlu i Finansów („Lewiatana”). Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, TRS w Warszawie, sygn. 10/83; AAN, WWP – zbiór akt, sygn. 3; A. Kaushar, *Kupiectwo warszawskie*, Warszawa 1929; *Żydzi w Polsce Odrodzonej*, Warszawa 1934; I. Schipper, *Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich*, Warszawa 1937; M. Mieses, *Polacy-chrześcijanie pochodzenia żydowskiego*, Warszawa 1938; Z. Landau, J. Tomaszewski, *Bank Handlowy w Warszawie S.A. Historia i rozwój*, Warszawa 1970; J. Holzer, J. Molenda, *Polska w I wojnie światowej*, Warszawa 1973; S. Konarski, *Natanson Kazimierz (1853–1935)*, PSB, t. XXII, Wrocław 1977; R. Żebrowski, Z. Borzymińska, *Natanson Kazimierz*, PSJ, t. 2, Warszawa 2003.

P. Waingertner

Nawroczyński Bogdan (1882–1974), pedagog.

Urodził się w Dąbrowie Górniczej, był synem Romana, lekarza, i Stanisławy z d. Hube. Naukę początkową pobierał w domu rodzinnym, przez dwa lata pod kierunkiem polskich nauczycieli przygotowywał się do egzaminu wstępnego do warszawskiego gimnazjum, nie zdał go jednak ze względu na braki w zakresie znajomości języka rosyjskiego. W efekcie edukację w gimnazjum rozpoczął w Kielcach (w klasie wstępnej, ukończył tam także klasę I i II), po przeprowadzce rodziny kontynuował ją w Warszawie w IV Gimnazjum Rządowym. Ukończył je ze srebrnym medalem. Po maturze w 1901 r. podjął studia, początkowo w zakresie architektury na PW (Wydział Inżynierjno-Budowlany), jednak po I semestrze przeniósł się na Wydział Prawa UW. Największy wpływ wywarł na niego profesor Henryk Struve (zob.), organizujący w swoim mieszkaniu debaty naukowe dla studentów w języku polskim. Nawroczyński brał wówczas również udział w tajnych kompletach z zakresu polskiej historii i literatury. Po zamknięciu UW w 1905 r. studiował za granicą – w Berlinie, Lipsku, u Wilhelma Wundta oraz na Uniwersytecie Dorpackim, gdzie ostatecznie ukończył studia prawnicze w 1912 r. W 1914 r. uzyskał stopień doktora na UL, promotorem jego pracy *Prolegomena do nauki o jakości sądów* był Kazimierz Twardowski. W międzyczasie przy pomocy Ignacego Chrzanowskiego (zob.) i Bronisława Chlebowskiego (zob.) dokształcał się w zakresie filologii polskiej.

Jako uczeń ostatniej klasy gimnazjum napisał rozprawkę o kierunkach kształcenia w szkołach średnich. Docenił w nich utylitarny kierunek szkół realnych, jednak to gimnazja klasyczne cenił najwyżej, gdyż wprowadziły go w świat helleńskiej kultury. W l. 1909–1917 pracował jako nauczyciel literatury polskiej i propedeutyki filozofii w warszawskich szkołach

prywatnych, m.in. w 8-klasowej szkole Handlowej Anieli Werekiej i na pensji Jadwigi Sikorskiej (zob.). W tym celu zdał egzamin państwowy na nauczyciela języka polskiego, łaciny i propeutyki filozoficznej. Wybierał szkoły prywatne, gdyż został objęty zakazem pracy w szkołach rządowych, decyzję taką wydało Carskie Kuratorium Okręgu Warszawskiego. W 1913 r. władze oświatowe odrzuciły także jego kandydaturę jako nauczyciela na pensji J. Sikorskiej, pomimo tego w l. 1914–1917 uczył on tam języka polskiego. Nawroczyński w swoich wspomnieniach przypisywał to niezłomnej postawie przełożonej tego zakładu edukacyjnego.

Już w okresie gimnazjalnym działał w kółkach samokształceniowych i poznawał życie konspiracyjne: „Do kółka samokształcenia dostałem się dopiero w VII klasie. Organizatorem kółek był w mojej klasie Jan Kołodziejski, później chirurg, który zginął w Katyniu. Do myślałem się, że to on zaliczył mnie do kółka naukowego, którego członkami byli uczniowie różnych gimnazjów. Referowano na nim takie tematy jak teorię Marksa i ewolucjonizm Darwina. Na tym kółku zetknąłem się po raz pierwszy z Władysławem Tatarkiewiczem, wówczas uczniem”. Podczas studiów ukończył tajny kurs wiedzy o Polsce, następnie zaangażował się w prace Związku Młodzieży Polskiej „Zet”. W „Zecie” działał od 1902 r., od 1904 r. był jego pełnoprawnym członkiem, czyli bratem zetowym, od 1908 r. wchodził w skład Centralizacji tej organizacji, został też w 1910 r. członkiem LN. Należał do niej do 1911 r., kiedy to odszedł w ramach tzw. Secesji na znak protestu wobec decyzji LN o wycofaniu się z bojkotu szkoły rosyjskiej. Z Secesją był związany do 1915 r. Był także członkiem, a następnie prezesem Bratniej Pomocy. W jej ramach inicjował dla studentów akcje o charakterze oświatowo-politycznym, pomoc dla relegowanych uczniów i dalszy bojkot szkół rosyjskich. Jak sam pisał: „Przeciwdziałając jednostronnemu zajęciu się sprawami politycznymi, starałem się w Bratniej Pomocy budzić ruch naukowy. Dwóch starszych kolegów działało w tym samym kierunku: Karol Lutostański i Władysław Konopczyński. Nauka w tych czasach jednak nie była silnym dla młodzieży magnesem. Górowała polityka”.

W grudniu 1902 r. uczestniczył ze swoją grupą bratniacką w nielegalnym wiecu studenckim, w 1903 r. poparł protest studentów przeciwko uczczeniu pamięci Aleksandra Apuchtina, za co, w wyniku postępowania dyscyplinarnego, otrzymał naganę. Przygotował wówczas treść memoriału skierowanego do kuratora szkolnego Aleksandra N. Szwarcza o konieczności zaprzestania polityki rusyfikacji warszawskiej uczelni. Memoriał wręczyła kuratorowi 20 marca 1905 r. delegacja studentów, Nawroczyński wchodzi w jej skład. Tekst tego memoriału został opublikowany w l. 30. XX w. – *Pomoc Bratnia (1889–1905)*. Zorganizował też wiec studentów przed Pałacem Kazimierzowskim w dniu 7 października 1905 r., na którym ustalono ostatecznie bojkot UW. Nawroczyński otworzył te obrady jako prezes Bratniej Pomocy. Jednocześnie od lutego 1905 r. wchodził w skład Zarządu Związku Unarodowienia Szkół.

Za swoją działalność był dwukrotnie aresztowany przez władze rosyjskie, w 1905 oraz 1911 r., i inwigilowany przez agentów carskiej Ochrazy. Jak pisał we wspomnieniach: „[...] w zamęcie rewolucji 1905 roku należałem do tych, co walczyli o szkołę polską w Kongresówce. Ta walka uczyniła mnie nauczycielem polskiej szkoły, a później pedagogiem. Starałem się budować i polską szkołę i polską naukę o wychowaniu”. Przebieg tych walk utrwalony został w przygotowanych pod jego redakcją wydawnictwach *Nasza walka o szkołę polską. 1901–1917: opracowania, wspomnienia, dokumenty*, t. 1–2 (1932, 1934).

W 1909 r. rozpoczął współpracę ze Stowarzyszeniem Nauczycielstwa Polskiego, brał też czynny udział w akcji odczytowej, m.in. w audytorium Muzeum Przemysłu i Handlu

wyłosił odczyt *Problem etyczny w dramatach Ibsena*. W 1910 r. wydał dwie publikacje o charakterze popularyzacyjnym: książeczkę o Mikołaju Koperniku w serii Michała Arcta *Książki dla wszystkich* oraz okolicznościowy artykuł poświęcony życiu i twórczości Marii Konopnickiej.

W 1909 i 1910 r. uczestniczył w Ogólnopolskich Zjazdach Młodzieży Akademickiej w Zakopanem „jako lider młodzieży narodowej” i Krakowie – już pod pseudonimem, w obawie przed agentami carskiej tajnej policji. Nadal działał w Stowarzyszeniu Nauczycielstwa Polskiego, w 1914 r. został członkiem jego Komisji Pedagogicznej opracowującej koncepcję organizacji szkolnictwa w niepodległej Polsce. Od sierpnia 1915 r. współpracował z Wydziałem Oświecenia KO m.st. Warszawy jako delegat Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego. W ramach tego Wydziału brał udział w pracach umożliwiających uruchomienie warszawskich szkół. Następnie był związany z DWRiOP jako naczelnik sekcji szkół średnich i wizytator, tam nawiązał współpracę z Tadeuszem Łopuszańskim. Po powstaniu MWRiOP w grudniu 1917 r. wszedł do grona członków Wydziału Programowego sekcji szkolnictwa średniego przygotowującego ogólne założenia programów nauczania dla średnich szkół ogólnokształcących.

W l. 1906–1907 współpracował z czasopismem młodzieży szkół wyższych „Znicz” założonym przez Wiktora Ambroziewicza (zob.), a od 1911 r. z „Tygodnikiem Polskim” Ligi Państwowości Polskiej (byłych członków LN, reprezentantów tzw. Secesji). Redagował czasopisma pedagogiczne „Wychowanie w Domu i Szkole” do 1916 r. oraz „Przegląd Pedagogiczny” w l. 1917–1919. Publikował w tym periodyku do 1935 r. Pod koniec 1915 r. tak pisał o wyzwaniach stojących przed działaczami oświatowymi: „Natychmiastowe spolszczenie szkolnictwa, walka z analfabetyzmem i popieranie sprawy organizowania szkół wyższych: takie trzy zadania postawiła nauczycielstwu polskiemu chwila bieżąca”. Wzywał wszystkich Polaków do zaangażowania się w te działania.

Od 1917 r. był profesorem PIP w Warszawie, od 1925 r. – Uniwersytetu Poznańskiego, od 1926 r. do momentu wybuchu II wojny światowej kierował Katedrą Pedagogiki i Organizacji Szkolnictwa na UW. W okresie II RP ukazały się jego pierwsze prace pedagogiczne, m.in. *Uczeń i klasa* (1923), *Swoboda i przymus w wychowaniu* (1929), *Zasady nauczania* (1930), *Polska myśl pedagogiczna* (1938). Należał wówczas do Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, od 1931 r. był jego członkiem zwyczajnym, oraz do komitetu redakcyjnego *Encyklopedii Wychowawczej*. W czasie II wojny światowej był inspektorem tajnego nauczania w Warszawie na poziomie wyższym, prowadził także nielegalne nauczanie języka i literatury polskiej w szkole zawodowej prowadzonej przez byłych wykładowców PW, oraz wykłady w ramach Częstochowskich Kursów Akademickich. Po zakończeniu działań wojennych został prorektorem UW, jednak w 1948 r. Ministerstwo Szkolnictwa Wyższego przeniosło go „w stan spoczynku”. W l. 50. XX w. pracował w Bibliotece PAN, w 1957 r. powrócił jeszcze na UW, gdzie pracował do 1960 r. i wykładał, już jako emeryt, do 1967 r. Został odznaczony Krzyżem Niepodległości oraz Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, TRS w Warszawie, sygn. 10/83; ANK, NKN, sygn. 938; APAN, Nawroczyński Bogdan (1882–1974) pedagogika, sygn. III-213; Biblioteka Naukowa PAU i PAN, Materiały do biografii

członków Ligi Narodowej zebrane przez Józefa Zielińskiego, sygn. 7785, t. 4; Biblioteka Naukowa PAU i PAN, Maksymilian Tazbir, Materiały, sygn. 7871, t. 1; BN, DR, ASS, Życiorysy ZET, sygn. akc. 16268; BUW, DR, Szwedowski, „Zet”, t. I, sygn. 1745; NAE, Tartu Keiserlik Ülikool, Isiklikud toimikud, Üliõpilased, sygn. EAA.402.1.18512; ZNiO, Wykaz członków „Zet” i „Pet”, sygn. 15956/II; S. Dobrowolski, *Życie i dorobek naukowy Bogdana Nawroczyńskiego*, „KPed” 1962, nr 3; W. Osińska, *Bogdan Nawroczyński (1882–1974)*, „KHNT” 1974, nr 3; J. Hulewicz, *Nawroczyński Bogdan (1882–1974)*, PSB, t. XXII, Wrocław 1977; W. Okoń, *Wizerunki sławnych pedagogów polskich*, Warszawa 1993; *Bogdan Nawroczyński. Uczony – humanista – wychowawca*, red. A. Mońka-Stanikowa, S. Mieszalski, A.A. Kotusiewicz, Warszawa 1996; H. Kaczorowski, *Bogdan Nawroczyński*, [w:] *Encyklopedia Pedagogiczna XXI wieku*, t. 3, red. T. Pilch, Warszawa 2004; T. Jaroszuk, *Z iskrą filarecką w oku. Świat i dzieło Bogdana Nawroczyńskiego*, Olsztyn 2004; I. Szybiak, *Nawroczyński Bogdan, SBPHW*, Toruń 2008; *Bogdan Nawroczyński – inspiracje dla współczesności*, red. B. Śliwerski, M. Walkowiak, Dąbrowa Górnicza 2020; K. Dormus, *Historia w życiu i twórczości Bogdana Nawroczyńskiego (1882–1974)*, „KHNT” 2021, nr 3.

Bibliografia podmiotowa:

Problem etyczny w dramatach Ibsena, „PN” 1909, nr 6; *Mikołaj Kopernik. Szkic popularny*, Warszawa 1910; *Poetka współczucia i nadziei*, „Książka” 1910, nr 12; *Trentowski Bronisław Ferdynand (1809–1869)*, [w:] *Wiek XIX. Sto lat myśli polskiej, życiorysy, streszczenia, wyjątki*, t. 6, red. B. Chlebowski et al., Warszawa 1911; *Sąd-wytwór. Wobec teorii i czynności i wytworów prof. K. Twardowskiego*, „PF” 1913, z. IV; *Na rozpoczęcie roku szkolnego 1915/16*, „WDS” 1915, z. 6–8; *Pomoc Bratnia (1889–1905)*, [w:] *Nasza walka*, t. 1, Warszawa 1932; *Wydział Oświecenia m.st. Warszawy*, [w:] *Nasza walka*, t. 2, Warszawa 1934; *Wspomnienia starego pedagoga*, [w:] B. Nawroczyński, *Oddech myśli. Archiwalia główne*, red., wybór i komentarze L. Witkowski, Kraków 2020.

A. Wałęga

Nawroczyński Eugeniusz (1881–1942), adwokat, działacz polityczny i społeczny.

Urodził się w Sitkowcach w gub. kijowskiej. Był synem Adama, lekarza, i Józefiny z Żabów. W 1899 r. został absolwentem Państwowego Gimnazjum w Kielcach. Ukończył prawo na UW w 1904 r. Podczas studiów był członkiem Związku Młodzieży Polskiej „Zet”, z jej ramienia uczestniczył też w pracach Towarzystwa Oświaty Narodowej. W l. 1906–1908 studiował nauki polityczne i społeczne w Lipsku, Monachium i na Sorbonie w Paryżu.

Przez prawie całe życie był związany z Kielcami. Został tam adwokatem przysięgłym, a od 1912 r. należał do Kieleckiego Towarzystwa Prawniczego. Prowadził działalność polityczną, patriotyczną i oświatową w ramach aktywności związanej z ruchem narodowym. Pracował zarówno w strukturach jawnych, jak i w tajnych. Wchodził w skład Zarządu Towarzystwa Nauczycieli i Nauczycielek Ludowych Królestwa Polskiego i Litwy. Był członkiem LN i w l. 1904–1905 został przez nią delegowany na inspektora okręgu kieleckiego. Głównym celem jego działalności było pogłębienie poczucia świadomości narodowej w szkołach. Do jego zadań należało zakładanie tajnych bibliotek ludowych i pozyskiwanie dla akcji nauczycieli, dlatego też jeździł na zebrania i zjazdy nauczycielskie, zarówno w samych Kielcach, jak i w okolicznych powiatach. Rozdawał ich uczestnikom bibułę i nielegalne książki. Instruował nauczycieli, jak rozpocząć tajne nauczanie w języku polskim. We wrześniu 1907 r. przewodniczył razem z Włodzimierzem Skalskim, tajnemu zjazdowi nauczycielskiemu w lesie

k. Nakła. Zapadła tam decyzja o jawnym wystąpieniu przeciwko rosyjskiemu szkolnictwu i wprowadzeniu do nauczania języka polskiego. Działal także w Polskiej Macierzy Szkolnej. Był jednym z organizatorów zjazdu nauczycieli w Kielcach. W l. 1908–1918 sam pracował też jako nauczyciel. Uczył prawodawstwa, ekonomii politycznej i geografii handlowej w Męskiej Szkole Handlowej w Kielcach. W czasie I wojny światowej w 1916 r. był członkiem Komitetu Doradczego magistratu miejskiego w Kielcach. Należał do Obywatelskiego Komitetu Ratunkowego m. Kielc.

W okresie II RP kontynuował działalność w Polskiej Macierzy Szkolnej. Należał do Dyrekcji Towarzystwa Kredytowego w Kielcach i Rady Adwokackiej w Lublinie. Został odznaczony Krzyżem Oficerskim Orderu Polonia Restituta. W czasie II wojny światowej był związany z AK, jego mieszkanie było punktem kontaktowym dla osób zaangażowanych w struktury wojskowe i cywilne. Z powodu tej działalności został aresztowany i zamordowany przez Gestapo. Zginął w Kielcach.

Bibliografia przedmiotowa:

Biblioteka Naukowa PAU i PAN, Materiały do biografii członków Ligi Narodowej zebrane przez Józefa Zielińskiego, sygn. 7785, t. 4; „GKiel” 1916, nr 9; S. Kozicki, *Historia Ligi Narodowej (okres 1887–1907)*, Londyn 1964; J. Zieliński, *Nawroczyński Eugeniusz (1881–1942)*, PSB, t. XXII, Wrocław 1967–1968; B. Szabat, *Walka o szkołę polską w okresie rewolucji 1905–1907 r. w guberni kieleckiej*, Kielce 2001; B. Szabat, *Obóz narodowy w Kielcach przed I wojną światową*, [w:] *Kielce i Kielczanie w XIX i XX wieku*, red. U. Oettingen, Kielce 2005; M. Ruskowska, *Działalność prawników kieleckich na rzecz upowszechniania oświaty na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Kielce i Kielczanie w XIX i XX wieku*, red. U. Oettingen, Kielce 2005; B. Szabat, *Kielce i Kielczanie w czasie Rewolucji 1905–1907*, Kielce 2009; M. Ruskowska, B. Szabat, *Nawroczyński Eugeniusz (1881–1942)*, ŚSB, t. 2, Kielce 2009.

E. Pętkowska-Grabowska

Niećko Józef (1891–1953), pisarz, publicysta, działacz społeczny i polityczny. Pseud. i krypt. Józef Zgrzeźniak, Józef Zawierucha, Wawrzek Cepiga, Szczepan Grabisty, Walenty Zadrożny, Stanisław Wojdaliński, St. Martnicz, Józek spod Boru, Czytelnik Zorzy spod Kamionki, Gminiak z pewnej gminy, J. Zaw., W.Z., St. W., J.Z., W.C, Z., N., j.n.

Urodził się w Kozłowie, w pow. lubartowskim, w rodzinie chłopskiej. Był synem Michała i Zuzanny z Kozłów. Po ukończeniu szkoły elementarnej w Siedliskach w 1902 r., zmuszony do pracy zarobkowej ze względu na trudną sytuację finansową rodziny, kontynuował edukację poprzez samokształcenie. Wiedzę czerpał z książek z biblioteki w Lubartowie oraz czasopism ludowych, takich jak „Zorza” i „Gazeta Świąteczna”, uzupełniał ją na kursie rolniczym organizowanym w Lublinie przez CTR. W 1909 r. rozpoczął współpracę z prasą ludową jako korespondent czasopisma „Zorza”; pisał o zagadnieniach oświatowo-wychowawczych, znaczeniu walki z analfabetyzmem, zakładania ochronek, szkół, domów ludowych i instytucji wspierających społeczno-gospodarczy rozwój wsi. Na przełomie 1911 i 1912 r. brał udział w powstaniu czasopisma dla młodzieży ludowej „Drużyna” na zaproszenie jego redaktora Adama Chętnika (zob.). Współpracował z czasopismem jako członek

komitetu redakcyjnego i publicysta. W l. 1912–1914 był korespondentem czasopisma „Lud Polski”. Publikował także w czasopiśmie „Zaranie”, zwłaszcza w jego dodatku kulturalnym dla młodzieży wiejskiej „Świt – Młodzi Idą”. W 1913 r. rozpoczął pracę w administracji „Drużyny” i przeniósł się do Warszawy, gdzie kontynuował samokształcenie i uczęszczał na oświatowe kursy wieczorowe. W 1914 r. do zamknięcia gazety przez władze carskie pracował na stanowisku administracyjnym czasopisma „Lud Polski”, następnie w „Gazecie Ludowej” i „Gromadzie”. Publikował tam korespondencje, artykuły i próby literackie. Rozwinął także działalność niepodległościową, był działaczem konspiracyjnego NZCh, zajmował się rozpowszechnianiem czasopism „Polska” i „Lud Polski” oraz odezw i broszur. Zakładał na wsiach tajne kółka młodzieży skupionej w chórach, zespołach, związkach sportowych i abstynenckich. Pisał broszury, nowele i opowiadania dotyczące trudów życia na wsi i walki z zaborcą. Działal na rzecz rozwoju oświaty ludowej, nowoczesnej edukacji rolniczej i świadomości narodowej chłopów. Wśród młodzieży wiejskiej popularyzował ideę samokształcenia, czytelnictwo, inicjatywy oświatowe i społeczno-kulturalne. Zachęcał do zakładania straży ogniowych. Podczas I wojny światowej był członkiem PDS i POW, działał w Konfederacji Polskiej. Kolportował wydawane przez Konfederację czasopisma „Polska”, „Kiliński” i „Niepodległość”. W 1915 r. został aresztowany, osadzony w więzieniu w Moskwie, później przebywał pod nadzorem policyjnym w Niżnym Nowogrodzie, nadal prowadząc działalność niepodległościową (pod przybranym nazwiskiem Stanisław Wojdaliński).

Po powrocie do kraju w 1918 r. kontynuował pracę społeczno-oświatową i publicystyczną. Działal na rzecz młodzieży wiejskiej, był instruktorem sekcji kół młodzieży wiejskiej przy Centralnym Związku Kółek Rolniczych. Był członkiem Zarządu Centralnego Związku Młodzieży Wiejskiej, komisji oświatowej i kulturalnej oraz instruktorem. Współtworzył Związek Młodzieży Wiejskiej Rzeczypospolitej Polskiej, był redaktorem i publicystą jego czasopisma „Wici”. Został posłem do Krajowej Rady Narodowej i na Sejm. Pisał o organizacji pracy z młodzieżą, m.in. *Jak zorganizować Koło Młodzieży Wiejskiej* (1919), *Praca społeczno-oświatowa i kulturalna prowadzona przez młodzież wiejską* (1919), *Jak prowadzić pracę w Kole Młodzieży Wiejskiej* (1919). Publikował liczne artykuły, nowele i opowiadania. Odznaczony m.in. Krzyżem Komandorskim z Gwiazdą Orderu Odrodzenia Polski i Orderem Sztandaru Pracy I klasy, pośmiertnie Krzyżem Wielkim Orderu Odrodzenia Polski. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AZHRL, A. Bogusławski, Początki pisarskiej i politycznej działalności Józefa Nieckiego, sygn. 0-34; AZHRL, Ż-7; AZHRL, A. Pasiak, [Rękopis], sygn. P-132; AZHRL, Wasilewski, ZMW, sygn. P-229; AZHRL, Klub Seniorów ZSL, [List do Prezydium Naczelnego Komitetu ZSL], sygn. P-229; BN, DR, K. Bagiński, Życiorysy działaczy, sygn. akc. 18082; MHPRL, sygn. AN-199, W-959/1-2, W-964, 1515, 1571; J. Bińczak, *Szkic o autorze*, [w:] J. Niecko, *Kadrela i inne opowiadania*, Warszawa 1964; Z. Hemmerling, *Biografia Józefa Nieckiego*, [w:] J. Niecko, *Na drodze do Polski Ludowej. Wybór pism z lat 1945–1949*, Warszawa 1967; Z. Hemmerling, *Józef Niecko (1891–1953)*, [w:] *Przywódcy ruchu ludowego. Szkice biograficzne*, red. A. Więzikowa, Warszawa 1968; W. Stankiewicz, *Niecko Józef (1891–1953)*, PSB, t. XXII, Wrocław 1977; M. Mioduchowska, *Centralny Związek Młodzieży Wiejskiej 1912–1928*, Warszawa 1984; Z. Hemmerling, *Życie i myśl polityczna Józefa Nieckiego*, [w:] J. Niecko, *O wewnętrzne życie wsi. Wybór pism z lat 1912–1948*, Warszawa 1985; *Niecko Józef*, SBDRL, Warszawa 1989; Z. Adamowicz, *Józef Niecko (1891–1953). Zarys życia i działalności*, „RDRL” 1998, nr 30.

Bibliografia podmiotowa:

Do pracy, „Zorza” 1911, nr 1; *Do naszych koleżanek*, „Drużyna” 1912, nr 17; *Młodzieży!*, „Drużyna” 1912, nr 18; *Co dziewczęta wiejskie osiągnęły w szkołach*, „Zorza” 1912, nr 52; *Parę uwag o oświacie*, „Zorza” 1913, nr 47; *Kiedy u nas będzie lepiej?*, „LPol” 1913, nr 8; *Parę uwag o samouctwie*, „Drużyna” 1913, nr 17; *Nasze dążenia*, „Drużyna” 1913, nr 23; *Parę uwag o oświacie*, „Zorza” 1913, nr 47; *O domach ludowych*, „Gromada” 1914, nr 20.

K. Kaczmarek

Niedbalski Aleksander (1895–1941), nauczyciel, publicysta.

Urodził się w Drążgowie w pow. ryckim. Pochodził z rodziny chłopskiej, jego rodzicami byli Aleksander i Katarzyna z Bartysiów. W 1907 r. ukończył szkołę powszechną w rodzinnej wsi, kontynuował edukację poprzez samokształcenie. W l. 1910–1913 był słuchaczem Warszawskich Kursów Pedagogicznych Polskiej Macierzy Szkolnej, przygotowując się do zawodu nauczyciela. Studiował też na Wydziale Pedagogicznym WWP. Już jako uczeń rozpoczął działalność społeczną. W szkole początkowej brał udział w strajku szkolnym 1905 r. w Siedlcach. W 1908 r. zorganizował w Drążgowie tajną bibliotekę, działał w kole młodzieży, przygotowywał występy teatralne, inicjował budowę domu ludowego. Kolportował nielegalne wydawnictwa niepodległościowe. Podczas nauki na Warszawskich Kursach Pedagogicznych kierował tajną organizacją działającą w rządowych i prywatnych seminariach nauczycielskich. Zakładał biblioteki i czytelnie pod auspicjami Polskiej Macierzy Szkolnej. Był także redaktorem tajnego pisma szkolnego i współpracownikiem nielegalnych wydawnictw. W 1911 r. organizował nielegalną OSP w Drążgowie i do 1930 r. był jej naczelnikiem, zakładał też jej oddziały w innych wsiach. Przed 1914 r. organizował tajne szkoły na ziemi podlaskiej, od 1913 r. brał udział w nielegalnym nauczaniu języka polskiego. Był działaczem Komisji Skonfederowanych Stronnictw Niepodległościowych, POW oraz PDS. Za swoją działalność został w 1915 r. skazany na więzienie i zesłanie, z którego udało mu się zbiec. Po powrocie wykładał na kursach dla nauczycieli ludowych i w prywatnej szkole powszechniej w Siedlcach. Od 1916 r. pracował w Gimnazjum Podlaskim, a następnie w Państwowym Gimnazjum w Siedlcach jako nauczyciel i wychowawca. Organizował PSL na Podlasiu, był redaktorem jego organu prasowego „Ludowiec” w Siedlcach w 1918 r. Publikował także w „Drużynie”, „Wyzwoleniu”, „Ludzie Polskim”, „Polsce Ludowej”, „Polsce”, „Dla Polski”.

Po 1918 r. kontynuował działalność oświatową, był nauczycielem w gimnazjum w Siedlcach oraz dydaktykiem i dyrektorem w szkołach rolniczych (m.in. w Starej Wsi k. Siedlec i Wacyniu k. Radomia). Był inicjatorem i organizatorem budowy wielu szkół (m.in. obecnej Akademii Rolniczej w Siedlcach). Działał w Zrzeszeniu Nauczycielstwa Polskich Szkół Początkowych oraz Towarzystwie Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych. Opublikował wiele broszur dotyczących oświaty rolniczej, był autorem artykułów zamieszczanych w licznych czasopismach społecznych. Pełnił funkcję redaktora „Gazety Ludowej”, „Woli Ludu”, „Nowin Podlaskich” oraz „Lubelskiej Gazety Strażackiej”. Zasiadał w Zarządzie Centralnego Związku Młodzieży Wiejskiej, działał w Centralnym Związku Kółek Rolniczych. Prowadził również działalność społeczno-polityczną, był wieloletnim działaczem PSL i posłem na

sejm, pracował m.in. w Komisji Oświatowej. W czasie II wojny światowej wspierał ludowych działaczy konspiracyjnych. Zmarł w obozie koncentracyjnym w Oświęcimiu.

Bibliografia przedmiotowa:

AZHRL, sygn. Ż-96; MHPRL, sygn. W-3939; W-3940; J. Salkowski, *Niezbalski Aleksander Serwacy (1895–1941)*, PSB, t. XXII, Wrocław 1977; J. Franecki, *Aleksander Serwacy Niezbalski*, ZiNZR, t. 2, Radom 1988; *Niezbalski Aleksander Serwacy*, SBDRL, Warszawa 1989; J. Hampel, *Niezbalski Aleksander Serwacy*, Kbk II RP, Warszawa 1994; *Niezbalski Aleksander*, PiS RP, t. 4, Warszawa 2005; D. Grzegorzczuk, *Niezbalski Aleksander Serwacy*, SBPPiWM, t. 1, Siedlce 2009; A. Wielgosz, *Aleksander Niezbalski jako redaktor przedwyborczych pism ruchu ludowego – „Ludowca” (1918–1919) i „Podlaskich Nowin Wyborczych” (1922)*, „RHMHPRL” 2013, nr 29; M. Bednarzak-Libera, *Aleksander Serwacy Niezbalski jako orędownik ludowej tradycji i symboliki*, „ML” 2015, nr 7.

Bibliografia podmiotowa:

Z Drążgowa na Podlasiu, „Wyzwolenie” 1917, nr 13.

K. Kaczmarek

Niemojewski Andrzej (1864–1921), poeta, pisarz, publicysta.

Urodził się w Rokitnicy k. Brodnicy w rodzinie ziemiańskiej, był synem Feliksa i Józefy z Noskowskich. Po edukacji początkowej w szkole w Brodnicy wyjechał do Galicji, uczęszczał do szkół średnich w Krakowie i Nowym Sączu. Następnie podjął studia prawnicze na Uniwersytecie Dorpackim. W 1886 r. został przyjęty do bractwa akademickiego „Konwent Polonia”. Później związał się z PPSD. W l. 1892–1897 pracował w Sosnowcu jako urzędnik towarzystwa górnictwo-hutniczego. Później przeniósł się do Warszawy, podjął współpracę z PPS i za działalność w jej szeregach był represjonowany przez władze rosyjskie. W grudniu 1899 r. został aresztowany. W l. 1904–1905 redagował socjalistyczno-niepodległościowy miesięcznik „Kuznica” we Lwowie. W 1904 r. zorganizował akcję Wicców Polskich. Podczas wydarzeń rewolucji 1905 r. należał do grona organizatorów strajku szkolnego, propagując ideę polskiego szkolnictwa i edukacji w języku polskim. Inicjował też i uczestniczył w licznych akcjach o charakterze oświatowym i samokształceniowym. Wygłaszał odczyty w Warszawie, Galicji i Paryżu, poświęcone kwestiom społecznym, kulturalnym, naukowym i politycznym; i tak np. w Paryżu we wrześniu 1905 r. wygłosił wykład *O obecnym ruchu politycznym w Królestwie Polskim i na Litwie*. Po upadku rewolucji porzucił ruch socjalistyczny, stając się sympatykiem idei narodowych. W l. 1906–1913 działał w Towarzystwie Kultury Polskiej, widząc w nim ośrodek kształtujący formy i metody pracy kulturalnej i edukacyjnej wobec ludności polskiej. Od 1906 r. był wydawcą i jednym z publicystów periodyku „Mysł Niepodległa”. W swym piśmie i publikowanych na jego łamach artykułach łączył poglądy wolnomysłicielskie, antyklerykalne i antykatolickie (w 1911 r. został nawet skazany „na rok twierdzy” za bluźnierstwo) oraz ezoteryczne z wątkami irredentystycznymi, narodowymi i antysemitkami. Propagował też ideę upowszechniania oświaty na ziemiach polskich.

Był twórcą o wszechstronnych zainteresowaniach, co znajdowało odzwierciedlenie w jego utworach. Pisał zaangażowane społecznie poezje (przedstawiające np. życie i pracę robotników Zagłębia Dąbrowskiego), opowieści oparte na mitologii, nowele (propagujące

m.in. idee rewolucji), rozprawy, wreszcie tłumaczenia z języka francuskiego (m.in. *Żywota Jezusa* Ernesta Renana). Opublikował też powieść *Listy człowieka szalonego*, w której dystansował się od młodopolskiej krakowskiej cyganerii artystycznej, idei modernizmu w sztuce i ideału artysty-dekadenta.

W czasie I wojny światowej brał udział w słynnej debacie dotyczącej przyszłego hymnu polskiego, polemizując z propozycją konserwatywnego „Przeglądu Warszawskiego”, aby został nim patriotyczno-religijny hymn „Boże, coś Polskę”. Niemojewski opowiadał się zdecydowanie za uznaniem Mazurka Dąbrowskiego za hymn Polski. Brał udział w akcji odczytowej na rzecz Wielkiej Kwesty Majowej 1916 r. na Szkołę Polską. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AGAD, Archiwum Niemojewskich, sygn. 24, 25; APW, WGUdsS, sygn. 172; BUW, DR, Szwedowski, „Zet”, t. I, sygn. 1745; ZNiO, Album, sygn. 15950/II; „RNLA” 1905; *Literatura pozytywizmu i Młodej Polski*, t. 15, Warszawa 1977; A. Piber, W. Stankiewicz, *Andrzej Niemojewski (1864–1921)*, PSB, t. XXIII, Wrocław 1978; *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, Warszawa 1984; E. Basara-Lipiec, *Niepodległa myśl. Rzecz o Andrzeju Niemojewskim*, Rzeszów 1988; *Słownik poetów polskich*, red. D. Kulesza, J. Sztachelska, Białystok, 1997; *Wizerunki polskich filozofów i humanistów. Wiek XX*, red. J. Szmyd, Kraków 2000; *Historia literatury polskiej w zarysie*, t. 2, red. M. Stępień, A. Wilkoń, Warszawa 1988; J. Miąso, *Tajne nauczanie w Królestwie Polskim w świetle dokumentów władz rosyjskich*, „RDO” 1990, t. 33.

Bibliografia podmiotowa:

Polonia irredenta, Lwów–Kraków–Warszawa 1895–1898; *Listy człowieka szalonego*, Warszawa 1899; *Doba obecna w Królestwie Polskim*, Kraków 1905; *Ludzie rewolucji*, Kraków 1906; *Pokrzywy*, Kraków 1907; *Giordano Bruno*, Warszawa 1908; *Katechizm wolnego myśliciela*, Kraków 1908; *Dusza żydowska w zwierciadle Talmudu*, Warszawa 1914; *O wielkiej tradycji Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1918.

P. Waingertner

Niewiadomska Cecylia (1855–1925), nauczycielka. Pseud. Aspiro, C.N.

Urodziła się w Warszawie, była córką Wincentego, urzędnika mennicy warszawskiej, i Julii z Wernerów. Edukację odebrała początkowo na tajnej pensji Walerii Giewartowskiej, następnie kontynuowała ją w Warszawskim Gimnazjum Rządowym. Pracę zawodową rozpoczęła jako korepetytorka. Po ukończeniu praktyki pedagogicznej uzyskała dyplom nauczycielki domowej. Systematycznie i samodzielnie uzupełniała swoje wykształcenie poprzez lekturę prac zgromadzonych w składnicy Gebethnera i Wolffa. Zainteresowania Niewiadomskiej, wspierane lekturą, koncentrowały się przede wszystkim wokół historii, języka i literatury polskiej. Pasję naukową realizowała jako nauczycielka języka polskiego na pensji Mitkiewiczowej w Warszawie. Wkład w walkę o polską oświatę wniosła jako nauczycielka tajnych kompletów. Ważnym przejawem jej aktywności było zaangażowanie w działalność KKKiL w l. 90. XIX w. Koło prowadziło odczyty, wykłady i różnego rodzaju kursy, przyczyniając się tym do rozwijania świadomości narodowej wśród kobiet, zwłaszcza pochodzących ze środowisk wiejskich. Niewiadomska pełniła w nim rolę organizatorki kursów pedagogicznych dla nauczycielek i ochroniarek na terenie Warszawy. Zajmowała się

organizowaniem ruchu oświatowego na terenie Królestwa oraz dostarczaniem nauczycielom niezbędnych podręczników. Publikowała opowiadania i powieści dla dzieci i młodzieży, a także dokonywała przekładów tego rodzaju piśmiennictwa z języków obcych. Należała ponadto do Zarządu Głównego Towarzystwa Oświaty Narodowej. Jako kierująca sekcją biblioteczną i seminaryjną była odpowiedzialna za przygotowanie m.in. *Katalogu rozumowanego ksiązek ludowych* (1907). Sekcja biblioteczna zajmowała się także rozpowszechnianiem krakowskiego periodyku dla ludu „Polak”, jak również organizowała zjazdy chłopskie w Warszawie w celu integracji działaczy terenowych Towarzystwa Oświaty Narodowej. Z kolei sekcja seminaryjna, której pracami kierowała Niewiadomska, zakładała wśród kandydatów na nauczycieli tajne koła, których celem było przekazywanie wiedzy historycznej z zakresu literatury polskiej, a także ćwiczenie w ortografii i gramatyce oraz doskonalenie polszczyzny. Podobne idee przyświecały organizowanym w Warszawie zjazdom. Oprócz wykładów i dyskusji ich uczestnicy zwiedzali miasto, odwiedzali teatry, działania te miały więc charakter i edukacyjny, i kulturalny.

Od 1906 r. działała w Polskiej Macierzy Szkolnej. Należała do grona prelegentek i auterek odczytów dla nauczycieli, była zaangażowana w prace o charakterze organizacyjnym i współkierowała sekcją szkolną Macierzy. Do jej zadań należało zarówno organizowanie szkół, ochronek, bibliotek oraz czytelni, jak i nadzór i opieka nad tymi placówkami. W ramach prac w sekcji szkolnej zajmowała się opracowywaniem programów dla szkół początkowych i zawodowych, jak również wskazówek dla kierowników tych placówek. Odpowiadała też za podręczniki do nauczania języka polskiego (czytanki, wypisy, ćwiczenia z gramatyki i ortografii). Miała duże doświadczenie w zakresie nauczania języka ojczystego i pasjonowała się historią Polski, co znalazło odzwierciedlenie w jej bogatej twórczości. Była działaczką Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego. Wraz ze Stanisławem Szoberem, Bogdanem Nawroczyńskim (zob.) i Cecylią Bogucką w 1906 r. zorganizowała i kierowała pracami sekcji języka polskiego. Współpracowała wówczas z wybitnym historykiem literatury polskiej Ignacym Chrzanowskim (zob.); opracowali wspólnie *Program nauki języka polskiego i literatury polskiej* (1909). Niewiadomska była też zaangażowana w prace nad reformą ortografii polskiej, brała czynny udział w zjazdach pedagogicznych, np. w 1907 r., podczas których dyskutowano nad kwestiami dydaktyki historii i języka polskiego. W czasie I wojny światowej w l. 1914–1915 pracowała w Kuratorium Obywatelskim Rodzin Rezerwistów Warszawy (w Komisji Ochron). Po przenosinach do Kijowa działała w Polskim Towarzystwie Pomocy Ofiarom Wojny, zakładając szkoły, ochronki i biblioteki dla polskich dzieci. Równocześnie podjęła pracę na pensji Wacławy Peretiakiewiczowej w Kijowie. Tam też kierowała jako dyrektorka gimnazjum Polskiej Macierzy Szkolnej. Po powrocie do Warszawy w 1918 r. uczyła języka polskiego w szkole Jadwigi Sikorskiej (zob.). Współpracowała także z Polską Macierzą Szkolną jako prezeska Koła im. Zofii Bukowieckiej. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

ANK, SJJ, sygn. 10/131; APW, ZK, sygn. XI/1717; BN, DR, W. Klawer, Relacja o działalności oświatowej pod zaborem rosyjskim, sygn. akc. 9090; L. Słowiński, *Z dziejów polonistyki szkolnej. Działalność nauczycielska Cecylii Niewiadomskiej (1855–1925)*, „DL” 1983, t. VI; P. Sosnowski, *Dzieje Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego: (1905–1919)*, Warszawa 1930; L.M., *Cecylia Niewiadomska jako nauczycielka (wspomnienia uczennicy)*, „Bluszcz” 1925, nr 27; D. Wawrzykowska-Wierciochowa,

Z dziejów tajnych pensji żeńskich w Królestwie Polskim, „RDO” 1967, t. 10; S. Konarski, *Cecylia Niewiadomska (1855–1925)*, PSB, t. XXIII, Wrocław 1978; B. Nawroczyński, *Cecylia Niewiadomska – tajna nauczycielka*, „PHO” 1978, nr 4; J. Schoenbrenner, *Warszawskie szkoły średnie na przełomie XIX i XX wieku*, „PHO” 1981, nr 1, 2; L. Słowiński, *Z dziejów polonistyki szkolnej – działalność nauczycielska Cecylii Niewiadomskiej. Dydaktyka Literatury*, t. IV, Zielona Góra 1983; L. Słowiński, *Z myślą o Niepodległej*, Poznań 1993.

Bibliografia podmiotowa:

Katalog rozumowany książek ludowych, Warszawa 1907; *Uczmy się czytać i pisać. ABC. Nauka czytania i pisania z obrazkami i wzorkami pisma*, Warszawa 1914; *Materiał do pogadarek etycznych w ochronach i szkołach początkowych ułożony systematycznie*, Warszawa 1915; *Programy pogadarek stosowanych w ochronkach Kuratorium Obywatelskiego Rodzin Rezerwistów z dziećmi od lat 5 do 8*, Warszawa 1915; *Dzieje Polski w obrazkach, legendach, podaniach*, Warszawa 1916; *Legends, podania i obrazy historyczne*, t. 1–19, Warszawa 1918–1921.

J. Falkowska

Niewiadomski Eligiusz (1869–1923), malarz, krytyk i historyk sztuki, popularyzator wiedzy o sztuce.

Był synem Wincentego, warszawskiego urzędnika, i Julii z Wernerów. Po śmierci rodziców opiekowała się nim siostra, Cecylia Niewiadomska (zob.). W 1894 r. skończył studia na ASP w Petersburgu. Wyjechał na rok do Paryża, gdzie uzupełniał edukację artystyczną. Po powrocie do Warszawy zaangażował się, obok prowadzenia twórczości malarskiej, w działalność publicystyczną. Publikował głównie sprawozdania i recenzje wystaw w prasie codziennej („Kurier Codzienny”, „Kurier Warszawski”, „Goniec Poranny”) oraz czasopismach o profilu kulturalnym („Tygodnik Ilustrowany”, „Ziarno”, „Życie i Sztuka”, „Książki” i inne). Szybko osiągnął pozycję jednego z najważniejszych krytyków artystycznych w środowisku warszawskim, znacząco przyczyniając się do popularyzacji sztuki modernistycznej. W 1899 r. został członkiem Zarządu Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych oraz wszedł do Zarządu Warszawskiego Towarzystwa Artystycznego.

Angażował się również w działalność dydaktyczną. Zaraz po przyjeździe z Francji otworzył w Warszawie własną szkołę malarstwa, o której działalności niewiele wiadomo. W l. 1899–1902 był wykładowcą rysunków na PW. W 1900 r. został powołany do sekcji robotniczej Towarzystwa Oświaty Polskiej działającego przy LN, do której należał. Po 1905 r. prowadził zajęcia na kursach graficznych Towarzystwa Kursów Naukowych, których członkiem był od 1907 r. Przed wybuchem I wojny światowej i w jej trakcie dawał także lekcje na pensjach żeńskich i w prywatnych szkołach w stolicy, m.in. w szkołach Edwar-da Ronthalera, Hipolita Wawelberga, Stanisława Rotwanda, na Kursach Pedagogicznych dla Kobiet pod kierunkiem Jana Miłkowskiego. Był jednym z głównych inicjatorów założenia w Warszawie Szkoły Sztuk Pięknych, zaangażowanym w działania organizacyjne związane z uruchomieniem nowej placówki. Choć współpracował przy określaniu jej koncepcji dydaktycznej i programów nauczania, to początkowo odrzucił propozycję objęcia etatu wykładowcy, bowiem sam zapisał się do szkoły jako student. Dopiero w 1905 r. rozpoczął pracę na uczelni, obejmując wykłady z historii sztuki, które prowadził (z przerwami)

do 1918 r. W l. 1915–1917 prowadził zajęcia na temat estetyki miast w Szkole Nauk Społecznych i Handlowych w Warszawie.

Wiedzę z zakresu historii sztuki wykorzystywał, wygłaszając liczne odczyty i wykłady otwarte organizowane w instytucjach kultury oraz stowarzyszeniach społecznych, zarówno w Warszawie, jak i w mniejszych miastach (Kalisz, Lublin). Ówczesna prasa opisywała go jako wytrawnego mówcę, porywającego publiczność „jędnymi wywodami”. W 1915 r. na spotkaniu Koła Architektów wygłosił odczyt *O potrzebach estetycznych Warszawy*, którego główne idee zostały później wydane drukiem w formie broszury. Podjął współpracę z Polskim Towarzystwem Krajoznawczym, opracowując serię odczytów dotyczących podstaw wiedzy o architekturze i budownictwie. W 1918 r. wygłosił w Towarzystwie 10 wykładów poświęconych estetyce architektury. Wygłaszał prelekcje m.in. w Muzeum Przemysłu i Rolnictwa, Towarzystwie Literatów i Dziennikarzy Polskich, STP. I tak np. w 1915 r. w ramach wykładów organizowanych przez Polskie Towarzystwo Krajoznawcze prezentował cykliczne odczyty *Wielka epoka malarstwa polskiego*. Jego wystąpienia często miały charakter charytatywny, a dochody z nich przeznaczane były na cele edukacyjne (np. na kursy J. Miłkowskiego, Czytelnię WTD, fundusz szkółki początkowej Stowarzyszenia byłych Wychowanków Szkoły Realnej). Uważając za niezwykle istotne wprowadzenie elementów kształcenia artystycznego i wiedzy o sztuce do edukacji zawodowej, podejmował się także podobnych przedsięwzięć, np. w 1907 r. przeprowadził cykl „pogadank o stylach architektonicznych” dla uczniów cechu murarskiego. W marcu 1918 r. wygłosił wykład *Rozwój sztuki drukarskiej*, zorganizowany przez Towarzystwo Kształcenia Zawodowego Grafików. W swoich wystąpieniach wykorzystywał przeźrocza (jako jeden z pierwszych wykładowców na ziemiach polskich). W celu poszerzenia materiału ikonograficznego jako ilustracje wykorzystywał własne fotografie, które wykonywał podczas wyjazdów zagranicznych w europejskich muzeach. Był członkiem podkomisji Wydziału Architektury i Sztuk Pięknych sekcji szkół wyższych Wydziału Oświecenia KO m.st. Warszawy. W 1915 r. należał także do komitetu Wystawy Fotograficznej *Polska w obrazach*, która została zorganizowana pod auspicjami Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Był członkiem Rady Muzealnej Muzeum Narodowego w Warszawie.

Krytykował polskie podręczniki do historii sztuki, oceniając je jako „rozpaczliwie nudne, tak jałowe i pełne niedorzeczności niebываłych, niedopuszczalnych w żadnym innym dziale wiedzy ludzkiej. Te podręczniki przynoszą szkodę, nie pożytek, bo zniechęcają albo bałamucają”. Podkreślał znaczenie wychowania estetycznego, ubolewając nad konsekwencjami niedostatecznej – jego zdaniem – troski o kształcenie gustu estetycznego: „Wiele się mówi i pisze o podnoszeniu różnych *poziomów* w drodze ku lepszej przyszłości: o analfabetach i półanalfabetach, o walce z demoralizacją i pornografią, o uświadamianiu, uspołecznianiu, zaznajamianiu na wszystkich możliwych polach. O sztuce mówi się najrzadziej i najciszej, choć w tej dziedzinie nasz analfabetyzm jest najpotworniejszy. [...] najwięksi artyści polscy giną skazani na bezczynność, miasta zabudowują się gmachami brzydoty nieporównanej, dawne pomniki szybko znikają, zastąpione przez tandetę współczesną”. Krytycznie odnosił się również do wychowania estetycznego realizowanego poprzez przekazywanie w szkole wiedzy o teorii estetyki lub organizowanie wycieczek na wystawy i do muzeów; jego zdaniem nie spełniały one w istocie stawianych im celów. Postulował troskę o rozwijanie poczucia piękna, ukazywanie go w przyrodzie i artefaktach w najbliższym otoczeniu dzieci i młodzieży oraz kształtowanie postawy twórczej.

Był autorem tekstów, które miały istotne znaczenie dla rozwoju metodyki edukacji plastycznej oraz historii sztuki. W czasopiśmie „Sprawy Szkolne” zamieścił dwa teksty dotyczące wychowawczego znaczenia sztuki. W 1916 r. w „Przeglądzie Technicznym” opublikował artykuł *Sztuka w szkole średniej*, w którym wskazywał konieczność wprowadzenia wykładów z dziejów architektury do programu klas wyższych. Rok później wydał broszurę *Program i metoda nauki rysunków...* We wstępie do tego wydawnictwa, zawierającego szczegółowe wskazówki metodyczne i zestawy ćwiczeń praktycznych, podkreślał konieczność wprowadzenia wariantów form i efektów kształcenia podstawowych umiejętności artystycznych w zależności od profilu edukacji zawodowej. Zauważał, że „cel rysunkowego kształcenia może być dwojaki: albo chodzi o kształcenie smaku, poczucia linii i barwy, poczucia harmonii i zmysłu dekoracyjnego, albo też – dążymy do wyrobienia poczucia kształtu w przestrzeni i zdolności ścisłego odtwarzania form bez względu na ich wartości estetyczne”. Tym samym postulował odmienne opracowanie programów na potrzeby szkolenia rzemieślników, których twórczość ma się odznaczać przede wszystkim cechami dekoracyjnymi (malarzy pokojowych, introligatorów, drukarzy, ślusarzy, krawców, koronkarzy itp.), oraz specjalistów zajmujących się projektami technicznymi (mularzy, mechaników, inżynierów).

Publikacje z zakresu propedeutyki nauczania rysunków i historii sztuki przyczyniły się do zdobycia przez niego w marcu 1918 r. posady starszego referenta kształcenia artystycznego, artystyczno-zawodowego i ogólnego wychowania estetycznego w Departamencie III Sztuki w MWRiOP. Działalność organizacyjną w strukturach ministerialnych kontynuował po odzyskaniu przez Polskę niepodległości. Początkowo awansował na kierownika Wydziału Malarstwa, Rzeźby i Sztuk Zdobniczych w Departamencie I, a następnie przeszedł do MSzK. Od 1919 r. jako radca tego ministerstwa zajmował się szkolnictwem artystycznym i organizacją Państwowych Kursów Pedagogicznych dla Nauczycieli Rysunku oraz Państwowej Wyższej Szkoły Nauczycieli Rysunków. Był także członkiem ministerialnej komisji do spraw nauczania kaligrafii.

Począwszy od okresu petersburskiego, prowadził działalność polityczną; był wówczas prezesem polskiej organizacji studenckiej. Pod koniec XIX w. związał się z ruchem narodo-demokratycznym, wstępując do LN. W 1901 r., po aresztowaniu za posiadanie nielegalnych materiałów, oficjalnie opuścił organizację, pozostając jej sympatykiem i zwolennikiem nacjonalizmu. Jego poglądy polityczne zradykalizowały się po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, co znalazło wyraz w planowaniu zamachu na Józefa Piłsudskiego, a ostatecznie – w dokonaniu przez niego zabójstwa prezydenta Gabriela Narutowicza podczas wernisażu dorocznej wystawy Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych w 1922 r. Ujęty od razu po zamachu, został skazany na śmierć i stracony w Cytadeli Warszawskiej.

W konsekwencji politycznego zabójstwa prezydenta Niewiadomski został powszechnie potępiony przez środowiska związane ze sztuką, a jego niewątpliwie istotne dokonania jako krytyka, historyka i popularyzatora twórczości artystycznej, a także jako malarza, w znacznym stopniu uległy deprecjacji, a następnie zapomnieniu. Jak zauważa Marta Leśniakowska, opinia o Niewiadomskim jako „politycznym fanatyku o zachwianej równowadze rzutowała także na oceny jego publikacji artystycznych”, choć wcześniej uchodził za autorytet miary europejskiej. Współcześni badacze, m.in. Wiesław Juszcak, podkreślają ważną rolę, jaką przed ekstremizacją postawy politycznej odegrał w warszawskim środowisku – jako jeden z kluczowych krytyków sztuki przełomu XIX i XX w., teoretyk i organizator stołecznej edukacji artystycznej oraz popularyzator wiedzy o sztuce dawnej i współczesnej.

Bibliografia przedmiotowa:

AGAD, Archiwum Łuniewskich, sygn. 60; AGAD, Varia Oddziału II, sygn. 46; AMN, Spuścizna Feliksa Jasieńskiego, sygn. 9; ANK, NKN, sygn. 938; APR, Zbiór Jana Wośko z Radomia – członka Organizacji Bojowej Polskiej Partii Socjalistycznej, sygn. 6; APW, ZK, sygn. X.8/342, XI/1718; Centralny Gosudarstvennyj Istoriceskij Archiv SSR, Akademia Sztuk Pięknych w Petersburgu, f. 789, opis 11, nr 139; K. Piwocki, *Historia Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie 1904–1964*, Wrocław 1965; *Polskie życie artystyczne w latach 1890–1914*, red. A. Wojciechowski, Warszawa 1967; A. Piber, *Niewiadomski Eligiusz Józef (1869–1923)*, PSB, t. XXIII, Wrocław 1978; A. Bojarska, *Wokół Niewiadomskiego*, „Krytyka” 1987, nr 25; L. Skalska-Miecznik, *Niewiadomski Eligiusz*, [w:] *Polscy uczniowie Akademii Sztuk Pięknych w Petersburgu w XIX i na początku XX wieku*, kat. wyst. Muzeum Narodowe w Warszawie, Warszawa 1989; M. Leśniakowska, *Niewiadomski Eligiusz Józef, SAPIO*, t. 6, Warszawa 1998; W. Okoń, *Stygająca planeta. Polska krytyka artystyczna wobec malarstwa historycznego i historii*, Wrocław 2002; W. Juszcak, *Malarstwo polskiego modernizmu*, Gdańsk 2004; P. Pieskot, *Niewiadomski: zabić prezydenta*, Warszawa 2012; A. Böldyrew, J. Falkowska, *Koncepcje wychowania estetycznego w Królestwie Polskim w dobie przemian modernizacyjnych na przełomie XIX i XX w.*, „PMP” 2022, t. 8.

Bibliografia podmiotowa:

Malowanie kościołów (Polichromia), „Goniec” 1905, nr 144; *Józef Mehoffer jako malarz i dekorator*, „TI” 1908, nr 46–47; *Historia sztuki w Polsce*, „SSz” 1908, nr 3–4; *Estetyka w wychowaniu szkolnym i domowym*, „SSz” 1908, nr 8; *Józef Mehoffer jako malarz-dekorator. Polichromie*, „Sfinks” 1909, z. 22; *Potrzeby artystyczne Warszawy wobec przewidywanych zmian politycznych*, Warszawa 1915: odb. z czasopisma „PTech” 1915; *Wydział Architektury w przyszłej wyższej Szkole Sztuk Pięknych*, „PTech” 1915, nr 31–32; *Organizacja sztuki*, „PTech” 1915, nr 39–40; *Sztuka w szkole średniej*, „PTech” 1916, nr 7–8; *Program i metoda nauki rysunków w średnich i wyższych szkołach techniczno-mechanicznych*, Warszawa 1917.

A. Böldyrew, A. Świętosławska

Niklewski Tomasz (?–1918), nauczyciel, działacz społeczny.

Urodził się na ziemi łomżyńskiej. Po studiach na Wydziale Matematycznym Uniwersytetu Petersburskiego i uzyskaniu stopnia kandydata pracował jako kierownik handlowy w jednym z największych przedsiębiorstw naftowych w Baku. Po powrocie do Królestwa Polskiego na początku l. 90. XIX w. zatrudnił się jako nauczyciel w Szkole Handlowej Zgromadzenia Kupców m. Warszawy. Należał do Koła Matematyczno-Fizycznego, założonego w Warszawie w 1906 r.

W 1907 r. wyjechał do Łodzi i objął funkcję kierownika Męskiego Gimnazjum Filologicznego prowadzonego przez Towarzystwo „Uczelnia”. Dwa lata później na skutek negatywnej oceny jego innowacyjnej działalności dydaktyczno-wychowawczej przez naczelnika Piotrkowskiej Dyrekcji Naukowej, który uznał ją za niezgodną z polityką oświatową rządu rosyjskiego, przeniósł się do Łomży, gdzie otrzymał stanowisko kierownika miejscowej Prywatnej 7-klasowej Szkoły Handlowej Męskiej. Od początku pobytu w tym mieście czynnie uczestniczył w życiu kulturalno-oświatowym. Działal w tamtejszym oddziale Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. W 1910 r. został przewodniczącym sekcji muzealnej i gromadził okoliczne zbiory etnograficzne, które dały podstawę do utworzenia Muzeum Ziemi

Łomżyńskiej. Prowadził również sekcję wycieczkową, budząc zamiłowanie do zwiedzania kraju. Współorganizował Towarzystwo Rozwoju Fizycznego i jako członek jego zarządu popularyzował uprawianie sportu wśród lokalnej społeczności. Włączał się w prace Polskiej Biblioteki Publicznej, pozyskując i kompletując księgozbiory oraz tworząc katalogi. Po powołaniu czasopisma „Wspólna Praca”, tygodnika poświęconego sprawom Ziemi Łomżyńskiej, zaproszony został do składu redakcji. Przyczynił się do utworzenia poważnego periodyku informującego czytelników o szeroko rozumianych wydarzeniach społecznych z życia prowincji, publikował w nim także własne artykuły. Wyszedł również z inicjatywą utworzenia w Łomży szkoły rolniczej, rozsyłając w tym celu ankietę do okolicznych ziemian, propagując ten zamysł, który jednak nie zyskał większego poparcia. Spotykał się z niechęcią części lokalnego środowiska, jednocześnie swoją aktywnością wzbudzał podejrzania żandarmerii rosyjskiej. Ta sytuacja przyczyniła się do opuszczenia Łomży i wyjazdu do Warszawy, gdzie został nauczycielem w Szkole Handlowej Artura Jeżewskiego, następnie około 1915 r. założył własną 7-klasową Szkołę Handlową i objął jej kierownictwo. W tym czasie wchodził w skład sekcji zajęć pozaszkolnych przy Zarządzie m.st. Warszawy. Był członkiem Gniazda Centralnego Towarzystwa Opieki nad Dziećmi. Zmarł na gruźlicę w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, RGO w Warszawie, sygn. 833; APW, WGUdsS, sygn. 4; *Kalendarzyk polityczno-historyczny miasta stoł. Warszawy na rok 1916*, Warszawa [1916]; *Kalendarzyk polityczno-historyczny miasta stoł. Warszawy na rok 1917*, Warszawa 1917; *Z żałobnej karty*, „WP” 1918, nr 5–6; H. W. Skorek, *Gimnazjum i Liceum im. M. Kopernika w Łodzi 1906–1906*, Łódź 1987; W. Piotrowski, *Koło Matematyczno-Fizyczne w Warszawie 1905–1915*, „PHO”, 1989, nr 1; C. Rybicki, *Powstanie i działalność oddziału Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego Łomży do 1918 r.* Część I, „SE” 2009, t. XX.

Bibliografia podmiotowa:

Do czego powinna dążyć szkoła?, „WP” 1910, nr 3; *Szkolnictwo miejscowe w świetle liczb*, „WP” 1910, nr 4; *Czy nie brak nam oświaty rolniczej?*, „WP” 1910, nr 5; *Wyniki kwestionariusza szkolnego*, „WP” 1910, nr 10; *Co i jak czytać*, „WP” 1910, nr 32; *Projekt Ustawy Szkół Początkowych*, „WP” 1910, nr 34; *Męska Szkoła Handlowa (sprawozdanie półroczne)*, „WP” 1911, nr 1; *W sprawie ekonomii szkolnej*, „WP” 1911, nr 37.

I. Michalska

Niwiński Wacław (1890–1957), agronom, działacz społeczny.

Urodził się na Syberii, był synem zesłańca. Uczył się w Warszawie, uczestniczył w strajku szkolnym 1905 r.; jako uczeń piątej klasy w gimnazjum Pawła Chrzanowskiego został członkiem Organizacji Młodzieży Narodowej. Działal w tworzonych w ramach tej organizacji stowarzyszeniach młodzieży – Lidze Bojkotu Szkoły Rosyjskiej, Lidze Obrony Szkoły Polskiej oraz Lidze Walki o Szkołę Polską. Był aktywny także w innych uczniowskich stowarzyszeniach – Lidze Oświaty Ludowej, Funduszu Szkoły Polskiej i Samopomocy Szkolnej. Propagował ideę samokształcenia. Organizował piesze uczniowskie wycieczki krajoznawcze. Łączył je z prowadzeniem działalności oświatowej i niepodległościowej wśród ludności chłopskiej. Fascynował się lotnictwem. W 1912 r. wraz z grupą kolegów ze szkoły zbudował

w Klarysewie k. Warszawy szybowiec; latem tego roku młodzi konstruktorzy wykonali na szybowcu wiele lotów. W 1912 r. uzyskał maturę i kontynuował edukację na Kursach Przemysłowo-Rolniczych w Warszawie. W tym czasie zaangażował się mocniej w działalność w Związku Młodzieży Polskiej „Zet”; został członkiem Grup Narodowych, a następnie Koleżeńskiej Grupy Zetowej. W 1914 r. mianowano go hospitantem z ramienia „Zetu” w NZR. Od sierpnia 1915 r. walczył jako żołnierz I Brygady LP. W 1917 r., po kryzysie przysięgowym, przeniósł się do Lublina, gdzie pracował jako instruktor powiatowy kółek rolniczych. Został także przyjęty do miejscowego Koła Braterskiego „Zetu”. Walczył w wojnie polsko-bolszewickiej, w czasie której został ciężko ranny. W okresie II RP był instruktorem w organizacjach rolniczych, administrował też majątkami ziemskimi. Należał do Związku Seniorów Organizacji Młodzieży Narodowej i Związku Polskiej Młodzieży Demokratycznej. Brał udział w zjeździe z okazji 50-lecia „Zetu” w 1936 r. w Warszawie. Zmarł w Gdańsku.

Bibliografia przedmiotowa:

CBW, Zespół dokumentów członków Koła Byłych Żołnierzy 1. Pułku Ułanów Legionów Polskich Beliny, sygn. MDZS DZS 1668; ZNiO, Wykaz członków „Zet” i „Pet”, sygn. 15956/II; *W pięćdziesiątą rocznicę powstania „Zetu”*, oprac. P. Piskorski, Warszawa 1937; *ZET w walce*, Warszawa 1996; A. Glass, *Polskie konstrukcje lotnicze do 1939*, t. 1, Sandomierz 2004; P. Waingertner, *Konspiracja trzech pokoleń. Związek Młodzieży Polskiej „Zet” i ruch zetowy (1886–1996)*, Łódź 2018.

AB, A. Bołdyrew

Nocznicki Tomasz (1862–1944), działacz ruchu ludowego i spółdzielczego, publicysta, parlamentarzysta. Pseud. Paweł spod Grójca, Tomasz Wiejski.

Urodził się w Warszawie. Był wychowywany przez włościan: Karola Józwicka (Juzwika) i Magdalenę z Plewków (Plewaków). Edukację rozpoczął w szkole wiejskiej w Lipiu w 1870 r., lecz uczęszczał do niej kilka miesięcy, ostatecznie zdobywał wiedzę drogą samokształcenia. Po śmierci opiekunów rozpoczął pracę. Zarabiał jako pastuch, pomocnik fornała, woźnica, był pracownikiem poczty. W l. 1883–1888 przebywał w wojsku w Rostowie, gdzie ukończył szkołę podoficerską. Od 1890 r. podejmował różne prace zarobkowe, m.in. w grójeckim klubie urzędniczym, od 1894 r. prowadził sklep w Karolewie. Po przeprowadzce do Belska propagował wśród lokalnej społeczności ideę samokształcenia.

Od l. 90. XIX w. rozpoczął działalność wśród włościan, agitując na rzecz czytelnictwa i prenumeraty „Zorzy” oraz „Gazety Świątecznej”. Uważał upowszechnienie oświaty za jeden z ważniejszych problemów, od którego uzależniał poprawę kwestii społecznych, narodowych i państwowych. W 1905 r. popierał protestacyjne akcje młodzieży, był zwolennikiem wprowadzenia języka polskiego do szkół i urzędów. Według niego szkoły gminne z wykładowym językiem rosyjskim nie zaspokajały potrzeb edukacyjnych, mimo to uważał, że przeciwdziałają analfabetyzmowi włościan. Interesował się problematyką oświaty ludowej, pisał: „Ta szkoła początkowa jaka jest, nie odpowiada potrzebom współczesności, ale uczy czytać, pisać i rachować. Umiejętność tę należy dopiero zużytkować dla zdobycia wiedzy, a czy wiele czyni się w tym celu? Przeciwnie, szerzy się przekonanie, że chłop, jeżeli już umie czytać, niech lepiej jednak nic nie czyta – prócz książeczki do nabożeństwa”.

Będąc członkiem LN w l. 1904–1906, angażował się w konspiracyjne prace Towarzystwa Oświaty Narodowej. Kolportował nielegalne czasopismo „Polak” oraz zakazane druki i książki LN. Za propagowanie antyrosyjskich postaw był poszukiwany, został aresztowany w 1906 r. w Grójcu. W czasie rewolucji zerwał kontakty z endecją i włączył się do pracy w TKR, od 1909 r. był prezesem Zarządu Głównego. Od 1907 r. współpracował z działaczami skupionymi wokół „Siewby” i „Zarania”. Postulował tworzenie szkół rolniczych, wspierał je finansowo i organizacyjnie, proponował wycieczki krajoznawcze, sporadycznie prowadził w nich zajęcia. Za szczególnie ważne uważał wyposażenie młodzieży w wiedzę fachową i ogólną oraz przygotowanie jej do pracy społecznej. W l. 1908–1910 prowadził w „Zaraniu” stałą rubrykę *Chłop do chłopu*, w której podejmował zagadnienia oświatowe, społeczne, polityczne. W 1908 r. przeniósł się do majątku Lipie w pow. grójeckim. Od 1911 r. był prezesem w Towarzystwie Wstrzemięźliwości „Trzeźwość”, zachęcał do zwalczania alkoholizmu. W publicystyce podkreślał konieczność tworzenia szkół ogólnokształcących z kursem zawodowym, placówek rolniczych, rzemieślniczych, mleczarskich, technicznych. Publikował w „Zaraniu”, „Siewbie”, „Wyzwoleniu”.

Po wybuchu I wojny światowej związał się z PSL, którego był prezesem w l. 1915–1918, angażował się też w wydawanie jego organu prasowego – „Wyzwolenia”. Należał do CKN i prezydium POW. W 1917 r. został członkiem TRS, a w 1922 r. był posłem na SU. Jako senator RP z ramienia PSL „Wyzwolenie” podejmował w trakcie przemówień kwestie oświatowe. Pisał o nich także w prasie, w artykułach żądał powszechnej, bezpłatnej i obowiązkowej szkoły (*Wiedza dla ludu*, „Wyzwolenie” 1920, nr 40, 41). Zmarł w Słomnikach k. Krakowa.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, TRS w Warszawie, sygn. 10/83; AAN, ZAODRR sygn. 4200; AAN, Zbiór monografii, sygn. 1/76/I-1; AP Kielce, Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Kielcach, sygn. 8/30; AZHRL, Koczara, Początki ruchu ludowego, sygn. P-12.A; AZHRL, W. Kowalski, O Tomaszu Nocznickim, sygn. P-18; AZHRL, P. Koczara, Wspomnienia o ruchu zaraniarskim w pow. pułtuskim, sygn. P-69; AZHRL, K. Jaworowska, Związek Chłopski, sygn. P-105; AZHRL, Kumor, Z dziejów, sygn. P-218; AZHRL, Koźmiński, Wspomnienia, P-229; AZHRL, Klub Seniorów ZSL, [List do Prezydium Naczelnego Komitetu ZSL], sygn. P-229; AZHRL, sygn. Ż-38; MHPRL, sygn. W-1318, AN-1967, AN-6738; ZNiO, M. Malinowski, Z moich wspomnień, sygn. 12733/II; T. Nocznicki, *Moje wspomnienia z ubiegłego życia*, „Niepodległość” 1932, z. 13, 14; M. Szulkin, *Tomasz Nocznicki i szkoła*, [b.m.w. po 1944]; H. Syska, *Twarde życie Tomasza Nocznickiego*, Warszawa 1956; R. Wroczyński, *Ruch oświatowy w Królestwie Polskim w pocz. XX wieku*, [w:] *Z dziejów książki*, Warszawa 1961; W. Kordowicz, *Tomasz Nocznicki (1862–1944)*, PRL SB, Warszawa 1968; J.R. Szaflik, *Nocznicki Tomasz (1862–1944)*, PSB, t. XXIII, Warszawa 1978; H. Mierziński, *Tomasz Nocznicki: życie i działalność, myśl polityczna (1862–1944)*, Lublin 1987; *Nocznicki Tomasz*, SBDR, Warszawa 1989; H. Mierziński, *Oświata w działalności i publicystyce Tomasza Nocznickiego*, „MSH” 1995, nr 1; *Nocznicki Tomasz*, SBZdOiW, z. 1, Warszawa 1995; H. Mierziński, *Tomasz Nocznicki (1862–1944)*, Warszawa 2002.

Bibliografia podmiotowa:

O Kółkach Staszycowskich, „Zaranie” 1909, nr 22; *Na dzień otwarcia tegorocznego kursu w Sokółówku przesyła zebranym Sokółowiakom brat Tomasz Nocznicki takie życzenia. Do młodych braci!*, „Zaranie” 1910, nr 44; *O ofiarności ludu wiejskiego*, „Zaranie” 1910, nr 50; *Jedno wołanie, bo wciąż jednego potrzeba*, „Zaranie” 1910, nr 48; *Sprawa Domu Ludowego*, „Zaranie” 1912, nr 50; *Co dla synów naszych*

czynić?, „Zaranie” 1912, nr 42; *Poznajmy przeszłość narodu i uczmy się z niej dla przyszłości*, „Zaranie” 1912, nr 30, 33, 34, 36–39; *Co teraz uczynią?*, „Zaranie” 1913, nr 5; *W sprawie nauczania powszechnego parę słów bezstronnej prawdy*, „Zaranie” 1913, nr 22; *Do Młodzieży Włościańskiej, która opuściła szkoły i kursy rolnicze z końcem r. 1913*, „Zaranie” 1914, nr 4.

M.M. Krakowiak

Noniewicz Teofil (1851–1928), lekarz, działacz społeczny.

Urodził się na Wileńszczyźnie, był synem Ignacego i Marii z Pawłowiczów. Po ukończeniu gimnazjum w Suwałkach studiował na Wydziale Lekarskim w SGW, przekształconej następnie w UW. W 1874 r. ukończył studia medyczne i uzyskał dyplom. Pracował w szpitalu w Augustowie, później Suwałkach, przejściowo jako lekarz wojskowy. W 1892 r. rozpoczął pracę jako lekarz, a później także dyrektor w Szpitalu Św. Piotra i Pawła w Suwałkach. Słynął z udzielania bezpłatnej pomocy lekarskiej ubogiej ludności gub. suwalskiej. Pracował nieodpłatnie w więzieniu, opiekując się szczególnie więźniami politycznymi. Był współzałożycielem STL. W licznych raportach do władz gubernialnych domagał się podjęcia działań na rzecz poprawy warunków sanitarnych w szpitalach.

Pracę zawodową łączył z działalnością społeczną na polu kultury i oświaty. Uchodził za znawcę literatury pięknej i książek, posiadał bogaty prywatny księgozbiór. Opiekował się polską młodzieżą, której udostępniał książki ze swej domowej biblioteki. Był współtwórcą suwalskiego Towarzystwa Dramatycznego oraz klubu działającego pod nazwą Resursa Obywatelska, gdzie utworzył bibliotekę publiczną, będącą jedyną taką placówką na Suwalszczyźnie. Pełnił funkcję prezesa ChTDS. Należał do grona założycieli OSP. W okresie II RP był pierwszym przewodniczącym Rady Miejskiej w Suwałkach. Zmarł w Suwałkach.

Bibliografia przedmiotowa:

GBL DSKM, KOL [Noniewicz Teofil]; B. Słobodzianek, *Lekarz na scenie*, „Kontrasty” 1973, nr 3; P. Szarejko, *SLP XIX w.*, t. 1, Warszawa 1991; *Suwałki. Miasto nad Czarną Hańczą*, red. J. Kopciał, Suwałki 2005.

A. Böldyrew

Norkowska Marta (1872–1930), publicystka, nauczycielka.

Urodziła się na Pomorzu, wykształcenie średnie otrzymała w Kościerzynie, w miejscowym klasztorze. Dalsze nauki pobierała w Paryżu, w szkole prowadzonej pod patronatem Hotelu Lambert. Była studentką paryskiej Sorbony, którą ukończyła ze złotym medalem. Należała do prekursorów idei gospodarczego wykształcenia kobiet. Jego brak uważała za ważny problem społeczny. Zdecydowała się na podjęcie pracy nauczycielki w tym zakresie. Do pracy zawodowej przygotowywała się, zwiedzając zagraniczne szkoły gospodarcze, na których się wzorowała w późniejszym okresie działalności. W 1905 r. otworzyła w Warszawie prywatną szkołę gospodarstwa domowego i rzemiosł dla dziewcząt, połączoną z internatem dla dziewcząt przyjezdnych – głównie ze sfer ziemiańskich. Jako założycielka szkoły dbała,

by w programie znalazły się: kucharstwo, cukiernictwo, wypiek ciast, nakrywanie i podawanie do stołu, pranie, prasowanie, wywabianie plam, porządki domowe, szycie, artystyczne roboty ręczne. Na żądanie wychowanki mogły również korzystać z lekcji języków obcych. Program ten określano jako praktyczne uzupełnienie wychowania dziewcząt. W ciągu całego okresu działalności placówki uczyło się w niej ponad sześć tysięcy uczennic.

Popularyzowała wiedzę z zakresu gospodarstwa domowego, brała udział w licznych wystawach, m.in. w Sosnowcu, Częstochowie, Łodzi i Warszawie, wygłaszając na nich wykłady. Trafiła w ten sposób do liczego grona słuchaczek. Prowadziła bezpłatne wykłady także dla właścianek i robotnic oraz dla nauczycielek ludowych. Jej prelekcje odnosiły się do całości zagadnień związanych z kucharstwem i gospodarstwem domowym. Program obejmował m.in. informacje na temat gatunków mięs, sposobu wypieku chleba i ciast, zasad prania i prasowania. Została nagrodzona dwoma wielkimi srebrnymi medalami na wystawach kucharskich w Warszawie i Łodzi. Prowadziła kursy gospodarstwa domowego na Wystawie Przemysłowo-Spożywczej w 1909 r. oraz dziesięciodniowe wykłady na temat kucharstwa i gospodarstwa domowego na Wystawie Przemysłowo-Spożywczej zorganizowanej w gmachu Panoramy w Warszawie. Była członkinią Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

Współpracowała z czasopismem „Bluszc”, redagowała też porady kulinarne w różnych pismach kobiecych, propagowała kuchnię jarską. W piśmie „Tygodnik Mód i Powieści” jako następczyni Lucyny Ćwierczakiewiczowej prowadziła dział poświęcony tematyce kulinarnej. Określano ją jako osobę wyjątkowo kreatywną, przedsiębiorczą i pracowitą. Łącząc pasję kucharską z działalnością społeczną i filantropijną, od 1 stycznia 1913 r. organizowała wydawanie obiadów abonamentowych dla studentów, uczniów i uczennic wszystkich warszawskich zakładów naukowych. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

APW/ZK, sygn. XI/1733; L. Kotarbińska, *Kinematograficzny wykład gospodarstwa*, „TMiP” 1909, nr 11; L. Kotarbińska, *Wystawa ruchoma w Sosnowcu: wykłady gospodarstwa domowego p. Marty Norkowskiej*, „TMiP” 1910, nr 18; *Wyzsza szkoła gospodarstwa domowego Marty Norkowskiej*, „Bluszc” 1913, nr 3; „Dziennik Zarządu Miasta Stołecznego Warszawy” 1920, nr 92; E. Kiewnarska, *Dwadzieścia lat zbożnej pracy* [laudacja Marty Norkowskiej], „Bluszc” 1926, nr 20; E. Kiewnarska, *Dziesięciolecie Państwowego seminarium Nauczycielek Gospodarstwa*, „Bluszc” 1928, nr 31; E. Kiewnarska, *Ewolucja gospodarstwa domowego w ciągu dziesięciolecia: 1918–1928*, „Bluszc” 1928, nr 46; E. Kiewnarska, *Śp. Marta z Nowickich Norkowska*, „Bluszc” 1930, nr 3; „TMiP” 1930, nr 7; E. Kiewnarska, *Wspomnienie śp. Marta z Nowickich Norkowska*, „KW” 1930, nr 11; S. Przeczek-Kisielak, *Źródła do badań krakowskiego słownictwa kulinarnego w ujęciu historycznym*, [w:] *Polskie kulinarne: aspekty historycznojęzykowe, regionalne i kulturowe*, red. R. Przybylska, D. Ochmann, Kraków 2021.

Bibliografia podmiotowa:

Najnowsza kuchnia wytworna i gospodarska: zawierająca 1032 przepisy gospodarskie, z uwzględnieniem kuchni jarskiej, Warszawa 1903; *Piekarnia i cukiernia wytworna i gospodarska „Najnowszej kuchni” część druga, z ilustracjami*, Warszawa 1908; *Gospodarstwo Domowe. Na podstawie wykładów wygłoszonych na wystawie przemysłowo-spożywczej w Warszawie w marcu 1909 r.*, Warszawa 1909; *Spizarnia i zapasy zimowe*, Warszawa 1911; *Przetwory owocowe bez cukru. Uzupełnienie „Spizarni i zapasów zimowych”*, Warszawa 1917.

R. Bednarz-Grzybek

Noskowski Zygmunt (1846–1909), muzyk, nauczyciel, popularyzator muzyki. Krypt. Z.N.

Urodził się w Warszawie, był synem Józefa Łady-Noskowskiego, rejenta i pisarza aktowego Królestwa Polskiego, oraz Amelii z Salischów. Początkowo uczył się muzyki w domu – był to element obowiązującej wówczas ogólnej oświaty. W rezultacie jako nastolatek grał na fortepianie i skrzypcach. W l. 1855–1865 uczęszczał do gimnazjum realnego. Rozpoczął wówczas także naukę w Instytucie Muzycznym, gdzie gry na skrzypcach uczył go Apolinary Kątski, harmonii – Stanisław Moniuszko, śpiewu – Francesco Ciaffei. Edukację tę zakończył egzaminem dyplomowym. Nie mogąc rozpocząć kariery wirtuoza, pracował jako skrzypek w orkiestrze Teatru Wielkiego od 1867 r., w Instytucie Muzycznym jako korepetytor i akompaniator klasy śpiewu, a w Warszawskim Instytucie Głuchoniemych i Ociemniałych jako kierownik chóru i nauczyciel muzyki. Postanowił wówczas zająć się kompozycją. W celu podniesienia swoich kompetencji w tym zakresie postarał się o stypendium Warszawskiego Towarzystwa Muzycznego, które umożliwiło mu odbycie w l. 1872–1874 studiów kompozytorskich w klasie znanego pedagoga Friedricha Kiela w berlińskiej Akademii Muzycznej. Skomponował wówczas większe utwory, które przyniosły mu dobrą ocenę na egzaminie dyplomowym, nagrodę na konkursie w Brukseli, uznanie krytyków po koncercie zorganizowanym po powrocie do Warszawy, stałe miejsce uwertury *Morskie Oko* w polskim repertuarze do czasów współczesnych. W l. 1876–1880 mieszkał nad Jeziorem Bodeńskim, kierując Towarzystwem Śpiewaczym „Boden” i komponując pieśni oraz utwory fortepianowe. Chór zyskał sławę, a Noskowskiego uznano za świetnego dyrygenta chóralnego.

Od 1881 r. zamieszkał na stałe w Warszawie. W l. 1881–1902 pełnił funkcję dyrektora Warszawskiego Towarzystwa Muzycznego. W szkole Towarzystwa uczył w klasie harmonii, kontrapunktu i instrumentacji, w l. 1890–1897 prowadził klasę śpiewu zbiorowego dla dzieci, w l. 1892–1895 założył i prowadził chór męski „Lira”. Dawał lekcje chóru i teorii muzyki, stworzył orkiestrę symfoniczną grającą w popularnej Dolinie Szwajcarskiej, organizował koncerty symfoniczne z dziełami polskich kompozytorów, a także popularne koncerty kameralne ze znamienitymi muzykami. Występował na scenie jako skrzypek, altowiolista i pianista, jednocześnie tworząc kolejne wartościowe dzieła oraz utwory dla popularnych teatrzyków ogródkowych. W 1893 r. przedstawił cykl odczytów *Od Bacha do Chopina*, w l. 1903–1904 cykl pogadarek dotyczących teorii i estetyki muzyki. W l. 1900–1902 opiekował się chórem „Pieśń”.

W 1888 r. zatrudniono go w Instytucie Muzycznym, w którym pracował aż do śmierci jako profesor kontrapunktu, instrumentacji i kompozycji, co jednocześnie pozwoliło mu na realizację kilku poważnych projektów operowych. Wystawienia oper nie były udane, lecz powstała wówczas najwspanialsza jego kompozycja i utwór reprezentatywny dla całej polskiej muzyki XIX w. – *Step*. Po otwarciu w Warszawie w 1901 r. Filharmonii Noskowski pełnił funkcję drugiego dyrygenta i kierownika artystycznego. Od 1907 r. był też drugim dyrygentem Opery Warszawskiej, znajdującej się wówczas pod zarządem Filharmonii.

Na jego bogatą twórczość składają się utwory na orkiestrę, skrzypce i fortepian, na fortepian, na chór, opery, muzyka ilustracyjna do utworów scenicznych, wśród których można znaleźć między innymi symfonie, wariacje symfoniczne, kwartety smyczkowe, uwerturę, kantaty, polonezy, mazurki, krakowiaki, a na czoło wybijają się pieśni solowe i pierwszy polski poemat symfoniczny *Step*. „Sam będąc twórcą o zapatrywaniach zdecydowanie konserwatywnych, Noskowski przeszedł do historii jako nauczyciel tej generacji kompozytorów,

którzy przezwyciężyli wieloletni zastój i skierowali muzykę polską ku nowoczesności, wprowadzili ją w wiek dwudziesty”. Byli wśród nich: Karol Szymanowski, Mieczysław Karłowicz, Ludomir Różycki, Grzegorz Fitelberg, Piotr Maszyński i wielu innych. Noskowski – kompozytor, muzyk oraz nauczyciel działający w środowisku profesjonalistów – był jednocześnie twórcą i popularyzatorem muzyki przeznaczonej dla szerokich rzesz odbiorców pochodzących z różnych kręgów. Dostrzegając brak na ziemiach polskich śpiewników dla dzieci, podjął się przygotowania muzyki do tego typu wydawnictwa, do słów Marii Konopnickiej (zob.). W przedmowie do tej publikacji pisał: „Oddając śpiewnik dla użytku ogółu, szczęśliwym będę, jeżeli ta drobna praca znajdzie oddźwięk w niewinnych serduszkach młodego pokolenia i czymkolwiek przyczyni się ona do rozbudzenia w nim wzniosłych uczuć i ukształtowania jego charakteru”. W publikacji tej zawarł wskazówki dla rodziców dotyczące kolejności wykonywania poszczególnych utworów pod kątem ich trudności. Wydawał też publikacje dotyczące metodyki muzyki oraz ludowej kultury muzycznej. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

S. Sutkowski, *Zygmunt Noskowski*, Kraków 1957; W. Wroński, *Zygmunt Noskowski*, Kraków 1960; Z. Kozak-Wawrzyńska, *Kultura muzyczna Warszawy jako tło działalności Instytutu Muzycznego w latach 1879–1901*, Warszawa 1969; T. Przybylski, *Zygmunt Noskowski (1846–1909)*, PSB, t. XXIII, Wrocław 1978; *Kultura muzyczna Warszawy: drugiej połowy XIX wieku*, red. A. Spóz, Warszawa 1980; B. Schaeffer, *Dzieje muzyki*, Warszawa 1983; *Encyklopedia muzyki*, red. A. Chodkowski, Warszawa 1995; *100 lat Filharmonii w Warszawie 1901–2001*, red. M. Bychawska, H. Schiller, Warszawa 2001; J. Mechanisz, *Zygmunt Noskowski*, [w:] J. Mechanisz, *Poczet kompozytorów polskich*, Lublin 2004; *Historia muzyki polskiej*, t. 6: Z. Helman, *Między romantyzmem a nową muzyką*, Warszawa 2013.

Bibliografia podmiotowa:

Melodie ludowe litewskie, t. I, Kraków 1900 [współautorzy J. Baudouin de Courtenay et al.]; *Istota utworów Chopina*, Warszawa 1902; *Wykład praktyczny harmonii jako kurs przygotowawczy do nauki kontrapunktu*, Warszawa 1904 [współautor M. Zawirski]; *Śpiewnik dla dzieci*, słowa M. Konopnickiej, muzyka Z. Noskowskiego, Warszawa 1905; *Kontrapunkt: kanony, wariacje i fuga*, Warszawa 1907.

A. Jabłońska

Nowak Stanisław (1874–1940), lekarz, społecznik, działacz samorządowy.

Urodził się w Łęczycy, był synem Wincentego i Lucyny Wandy z Szredzińskich. W 1893 r. został absolwentem gimnazjum w Warszawie. Studia medyczne, rozpoczęte w Warszawie na Wydziale Lekarskim UW, ukończył w 1900 r. na Uniwersytecie Charkowskim, specjalizując się w ginekologii i położnictwie. Praktykował w Łęczycy, następnie pracował w krakowskim szpitalu św. Ludwika i we lwowskiej klinice położniczej. Od czerwca 1902 r. mieszkał w Częstochowie. Przez wiele lat prowadził w tym mieście prywatną praktykę, która rozwinęła się po 1907 r., kiedy zakończył pracę w przytułku położniczym. W l. 1906–1908 był zatrudniony jako lekarz i nauczyciel higieny, anatomii i zoologii w prywatnym gimnazjum polskim Waleriana Kuropatwińskiego w Częstochowie. Tematyka jego zajęć obejmowała higienę, anatomię i zoologię. Nauczał także na pensji. Od 1910 r. był zastępcą lekarza kolejowego. W 1912 r. otworzył w domu zakład ginekologiczno-położniczy.

W Częstochowie angażował się w działalność społeczną, dobroczynną oraz oświatową. W jego przekonaniu infrastruktura szkolna w mieście, a zwłaszcza budynki szkół powszechnych były zupełnie nieodpowiednie dla potrzeb nauczycieli i uczniów. W l. 1904–1906 był sekretarzem TLCz, członkiem Towarzystwa Śpiewaczego „Lutnia”. Jako lekarz dzieci przebywających na koloniach letnich wspierał TDdCH. Działał w Oddziale Częstochowskim Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, angażował się w działalność Towarzystwa Pożyczkowo-Oszczędnościowego. W l. 1907–1914 sprawował funkcję prezesa Zarządu Oddziału Częstochowskiego Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego. Na posiedzeniach towarzystwa wygłaszał odczyty poświęcone problemowi alkoholizmu. Był inicjatorem budowy Muzeum Higienicznego i z jego inspiracji umieszczono tam wystawę przeciwgruźliczą. W 1906 r. powstało Towarzystwo Szerzenia Wiedzy, którego był współzałożycielem i przez krótki okres prezesem. Działał również w Związku Miast Polskich. W l. 1916–1931 brał czynny udział w życiu politycznym miasta (m.in. piastował funkcję prezesa rady miejskiej i wiceprezydenta). W czasie II wojny światowej w ramach Nadzwyczajnej Akcji Pacyfikacyjnej (AB) uwięziony, a następnie rozstrzelany w lesie pod Apolonką k. Janowa.

Bibliografia przedmiotowa:

APŁ, RzGP, sygn. 5/2894, 5/3387; F. Sobalski, *Nowak Stanisław (1874–1940)*, PSB, t. XXIII, Wrocław 1978; J. Zakrzewski, *Prowincjonalna Częstochowa w opiniach dra Stanisława Nowaka (1874–1940) – lekarza, społecznika, działacza samorządowego*, [w:] S. Nowak, *Samorząd m. Częstochowy w latach 1916–1931. Z moich wspomnień*, cz. 3, Częstochowa 1994; F. Sobalski, *Nowak Stanisław (1874–1940)*, SBZCZ, t. 1, Częstochowa 1998.

Bibliografia podmiotowa:

Z moich wspomnień, cz. I: *Lata szkolne (1884–1902)*, Warszawa 1933; *Z moich wspomnień*, cz. II: *(lipiec 1902 – lipiec 1914)*, Częstochowa 1933; *Z moich wspomnień*, cz. 3: *Samorząd m. Częstochowy w latach 1916–1931*, Częstochowa 1994.

E. Barnaś-Baran

Nowicka Maria (1886–1969), nauczycielka, działaczka społeczna.

Urodziła się w majątku ziemskim w Rokitnie k. Błonia. Była córką Stanisława i Leokadii. W 1902 r. ukończyła szkołę średnią dla dziewcząt Jadwigi Kotwickiej w Warszawie, maturę zdała w 1904 r. w Kijowie. Była słuchaczką wykładów z historii Towarzystwa Kursów Naukowych. Doksztalała się także na tajnych kompletach organizowanych przez Związek Młodzieży Polskiej „Zet”. Uczęszczała na kurs historyczny prowadzony przez Halinę Siemieńską oraz na kurs współczesnej literatury polskiej prowadzony przez Aurelego Drogoszewskiego. W l. 1918–1922 studiowała na Wydziale Filozoficznym UW. Od 1904 r. pracowała jako prywatna nauczycielka, jednocześnie zajmując się społeczną działalnością oświatową. Współorganizowała koło oświatowe „Promyk” zapewniające edukację elementarną dla dzieci robotniczych. Założyła także koło oświatowe „Dzieci Nazaretu”, w ramach którego prowadziła nauczanie dzieci żydowskich chcących uczyć się języka polskiego. Należała do Koła Braterskiego Związku Młodzieży Polskiej „Zet” oraz do organizacji „Zarzewie”.

W Kole Braterskim „Zetu” kierowała Komisją Szkolną, ale prowadziła także inne działania, „biorąc nawet udział w bojkocie czynnym łamistraków w miejscach publicznych”. Z powodu tajnej działalności w ruchu zetowym w 1910 r. została na krótko aresztowana; symulowała ciężką chorobę i została uwolniona. Od 1913 r. pracowała jako nauczycielka języka polskiego i historii w średniej szkole żeńskiej Sabiny Tergazzo-Chmielewskiej w Warszawie. W 1938 r. została dyrektorką szkoły. W okresie II RP była działaczką Związku Zawodowego Nauczycielstwa Polskiego Szkół Średnich i członkinią jego zarządu. Należała do Związku Seniorów Organizacji Młodzieży Narodowej i Związku Polskiej Młodzieży Demokratycznej. Jako jedna z pierwszych została wybrana do ZP, stojąc w nim „zawsze po stronie lewej”. Uczestniczyła w zjeździe z okazji 50-lecia „Zetu” w 1936 r. w Warszawie. Przez cały czas II wojny światowej brała aktywny udział w tajnym nauczaniu, działała także w konspiracyjnym Wydziale Szkoleniowym Polskiego Związku Zachodniego. Została odznaczona m.in. Krzyżem Niepodległości i Orderem Polonia Restituta. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

BN, DR, ASS, Życiorysy ZET, sygn. akc. 16268; ZNiO, Wykaz członków „Zet” i „Pet”, sygn. 15956/II; *Spis nauczycieli*, Lwów–Warszawa 1924; T. Dybczyński, *Wspomnienia z moich lat konspiracyjnych*, „Niepodległość” 1933, t. VIII; *W Pięćdziesiątą rocznicę powstania „Zetu”*, oprac. P. Piskorski, Warszawa 1937; W. Szyszkowski, *Nowicka Maria (1886–1969)*, PSB, t. XXIII, Wrocław 1978; *ZET w walce*, Warszawa 1996; P. Waingertner, *Konspiracja trzech pokoleń. Związek Młodzieży Polskiej „Zet” i ruch zetowy (1886–1996)*, Łódź 2018.

A. Boldyrew

Nowicki Walery (1885–1939/1940), nauczyciel.

Urodził się w Krasnopolu w rodzinie polsko-litewskiej, był synem Stanisława, nauczyciela szkoły ludowej, i Antoniny z Jagłowskich. Po ukończeniu szkoły ludowej i szkoły ćwiczeń w Wejwerach kontynuował od 1901 r. naukę w tamtejszym rosyjskim Seminarium Nauczycielskim, gdzie prowadził działalność antyrusyfikacyjną i propolską. Po ukończeniu Seminarium w 1904 r. został mianowany przez władze nauczycielem szkoły ludowej w Służewcu na Kujawach. Nawiązał tam kontakty z polskim ruchem nauczycielskim. Od 1906 r. uczęszczał na nielegalne wakacyjne kursy pedagogiczne dla początkujących nauczycieli, które były organizowane staraniem Polskiej Macierzy Szkolnej w Warszawie. W ramach kursów uczestniczył w tzw. wiliach – spotkaniach z wybitnymi ludźmi oświaty i szkolnictwa polskiego. Na kursy pedagogiczne w Warszawie, zwłaszcza z zakresu metodyki nauczania, uczęszczał także w l. 1909–1910.

W 1905 r., w czasie rewolucyjnych manifestacji – w tym także strajków szkolnych, Nowicki za propagowanie tradycji i kultury polskiej został aresztowany i osadzony w więzieniu. Odzyskał wolność, gdy zgodził się na prowadzenie w szkole lekcji języka rosyjskiego w wymiarze minimum 12 godzin tygodniowo. Od 1906 r. był stałym współpracownikiem redakcji „Gazety Kujawskiej” we Włocławku i „Kuriera Codziennego” w Warszawie. W tym samym roku ukazał się w „Szkole Polskiej” obszerny artykuł jego autorstwa *O najlepszym elementarzu świata*, będący wynikiem zdobytej wiedzy i osobistych doświadczeń

pedagogicznych. W 1912 r. został przeniesiony do pracy w szkółce ludowej w Lubieniu Kujawskim, gdzie pracował na stanowisku nauczyciela, a później kierownika szkoły. W 1915 r. zorganizował kursy samokształceniowe dla dorosłych analfabetów. Był działaczem Polskiej Macierzy Szkolnej, w ramach której organizował akcje oświatowe dla rzemieślników. W 1918 r. został przeniesiony na stanowisko nauczyciela Szkoły Powszechnej nr 4 we Włocławku. Walczył jako ochotnik w wojsku polskim w wojnie polsko-bolszewickiej.

W okresie II RP pracował jako nauczyciel i kierownik w szkołach powszechnych we Włocławku, do 1933 r. także w Komunalnym Koedukacyjnym Seminarium Nauczycielskim we Włocławku. Był zaangażowany w pracę społeczną, szczególnie w Związku Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych, a później w Związku Nauczycielstwa Polskiego. Z jego inicjatywy powołano miesięcznik pedagogiczno-społeczny „Życie Szkolne”, służący dokształcaniu nauczycieli. Pismem tym kierował jako redaktor naczelny przez 14 lat, zamieszczał w nim artykuły pedagogiczne. Opublikował wiele prac metodycznych dla nauczycieli. Zginął w obozie koncentracyjnym Rudau II (Rudawa) k. Królewca.

Bibliografia przedmiotowa:

APW, WGUdsS, sygn. 4; A. Cieśla, *Z dziejów ZNP w okręgu kujawsko-pomorskim 1905–2000*, Bydgoszcz 2000; S. Paczkowski, *Walerj Synezjusz Nowicki, nauczyciel i kierownik szkół kujawskich, redaktor, działacz społeczno-oświatowy*, WSB, t. 5, Włocławek 2008.

A. Czajkowska

Nowicki Zygmunt (1881–1944), nauczyciel, działacz ruchu ludowego, publicysta, redaktor. Pseud. N., Z.N.

Urodził się w Krasnopolu (niektóre źródła podają, że w Pajewie na Litwie), był synem Stanisława, nauczyciela ludowego, i Antoniny z Jagłowskich. Początkowo uczęszczał do rosyjskiej szkoły ćwiczeń przy Seminarium Nauczycielskim w Wejwerach k. Suwałk, które ukończył w 1899 r. Bardzo krytycznie oceniał funkcjonowanie seminariów nauczycielskich i przygotowanie ich absolwentów do pracy. Brał udział w tajnych kursach dla nauczycieli szkół ludowych w l. 1900–1904 i Wyższych Kursach Nauczycielskich w Warszawie. Pracował w szkołach we wsiach: Zušno w pow. suwalskim, Skaratki w pow. łowickim, Konar w pow. grójeckim. Od 1904 r. angażował się w tajne prace polityczne i oświatowe. Organizował z Karolem Klimkiem (zob.) kursy dla nauczycieli i wiece ludowe, zakładał kółka biblioteczne. W szkole w Konarach agitował do usunięcia carskich portretów i nauki w języku polskim. Za tę działalność był ścigany przez policję. Przeniósł się do Warszawy, gdzie bezprawnie zamieszkał. Brał udział w zorganizowaniu Koła Oświaty Ludowej w 1904 r., a rok później nielegalnego zjazdu nauczycieli ludowych w Pilaszkowie. W trakcie spotkania podjęto decyzję o utworzeniu Polskiego Związku Nauczycielskiego. W odezwie do nauczycieli pisał: „Oświata szerzona przez obce żywioły wbrew tradycjom narodu jest nienaturalnym zaszczepieniem zrazu cierni na pniu róży i nie wydając dobrych owoców, niesłychane przynosi szkody”. W tym czasie współpracował z PZL i jego organem prasowym „Zagon”. Jednocześnie publikował w „Życiu Gromadzkim”, „Głosie Gromadzkim”, „Wsi Polskiej”, „Snopie”. Nowickiego uznaje się za faktycznego redaktora „Zagonu”. Zamieszczano w nim

praktyczne porady, bieżące wiadomości polityczne i społeczne, propagowano czytelnictwo i zrzeszanie się. Za działalność przy wydawaniu tego periodyku w 1907 r. został aresztowany wraz z Ludwikiem Sudą (zob.) i Teofilem Kurczakiem (zob.). Po aresztowaniu przebywał w twierdzy brzeskiej i został zmuszony do opuszczenia Kongresówki.

Do Królestwa Polskiego powrócił w 1909 r.; podjął posadę kierownika w szkole fabrycznej w Rakowie k. Częstochowy. W tym czasie publikował w „Gońcu Częstochowskim”, „Zaraniu” i „Sprawach Szkolnych” oraz postulował wprowadzenie nowych programów i demokratyzowanie placówek. Od 1916 r. przebywał w Warszawie – pełnił funkcję kierownika szkoły powszechnej. Angażował się w postępowy zawodowy ruch nauczycielski, był jednym ze współorganizatorów zjazdu nauczycieli w Radomiu w 1916 r. oraz twórców Zrzeszenia Nauczycielstwa Polskich Szkół Początkowych, był członkiem tymczasowego zarządu tej organizacji. Podkreślał potrzebę dbałości o stan nauczycielski, krytykował działania TRS w tym zakresie. Popierał postulaty Zjazdu Nauczycielskiego w Radomiu. Wskazywał na konieczność tworzenia placówek kształcących nauczycieli szkół rolniczych i wychowawców. Za pierwszoplanowe działanie w niepodległej Polsce uważał upowszechnienie szkolnictwa początkowego, wprowadzenie obowiązku szkolnego dla dzieci od 7. do 14. r.ż. Od 1917 r. prowadził prace redakcyjne w „Głosie Nauczycielskim” i jego dodatku – „Pracy Szkolnej”, współpracował także z „Przeglądem Szkolnym”.

W l. 1916–1917 działał w CKN. W 1917 r. został wybrany do Zarządu Głównego PSL. Po utworzeniu w 1919 r. Polskiego Związku Nauczycielstwa Szkół Powszechnych angażował się w jego działalność, w l. 1938–1939 był prezesem Zarządu Głównego, ostatnim w okresie II RP. Współredagował deklarację ogłoszoną na Sejmie Nauczycielskim, dotyczącą postępowej i demokratycznej szkoły. Przed II wojną światową należał do Rady Nadzorczej Spółdzielni „Oświata”, był jednym z przywódców strajku nauczycielskiego, wydawcą „Wiadomości Nauczycielskich”, kierownikiem Tajnej Organizacji Nauczycielskiej – konspiracyjnej struktury Związku Nauczycielstwa Polskiego. Wydał *Kartki z dziejów ruchu nauczycielskiego w Polsce* (1937). W l. 1922–1930 był posłem na Sejm RP, z listy PSL „Wyzwolenie”. Został odznaczony Krzyżem Niepodległości. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

APŁ, Dyrekcja Szkolna w Łodzi, sygn. 3257; AZHRL, Brzeziński, Geneza, sygn. P-89; AZHRL, S. Osiecki, Wspomnienia o „Zaraniu” i likwidacji PZL, sygn. P-181A; AZHRL, Kumor, Z dziejów, sygn. P-218; AZHRL, Wasilewski, ZMW, sygn. P-229; AZHRL, sygn. Ż-17; MHPRL, sygn. W-6432, W-6430; Z. Nowicki, *Kartki z dziejów ruchu nauczycielskiego w Polsce*, Warszawa 1937; R. Wroczyński, *Ruch oświatowy w Królestwie Polskim w pocz. XX wieku*, [w:] *Z dziejów książki*, Warszawa 1961; M. Szulkin, *Zygmunt Nowicki – działacz ruchu ludowego i nauczycielskiego*, „RDRL” 1968, nr 10; T. Szczechura, *Nowicki Zygmunt (1881–1944)*, PSB, t. XXIII, Warszawa 1978; *Nowicki Zygmunt*, SBDRL, Warszawa 1989; M. Ratyński, *Wspomnienia Stanisława Osieckiego o „Zaraniu” i likwidacja Polskiego Związku Ludowego*, „MLud” 2018, nr 10.

Bibliografia podmiotowa:

Nowi ludzie, „ŻG” 1906, nr 5, 8; *O nauczania analfabetów dorosłych*, „WiśP” 1906, nr 5; *Zjazd nauczycielski w Radomiu*, „Wyzwolenie” 1917, nr 2; *Regulamin dla szkół publicznych miejskich m.st. Warszawy*, Warszawa 1918; *Do czego dąży nauczycielstwo*, Warszawa 1918.

Nowińska Alicja (1853–1908), malarka.

Była córką Roberta Thiele, właściciela ziemskiego z Wielkopolski, i Matyldy z Siperlińskich-Dudleyów. Kształciła się w poznańskim seminarium nauczycielskim. Prawdopodobnie w 1871 r. przeniosła się do Warszawy. W kolejnych latach wyjechała do Berlina na studia artystyczne. Nie ma potwierdzonych informacji dotyczących jej edukacji w tym zakresie, ale z przekazów współczesnych wynika, że miała ukończyć kurs dla kobiet prowadzony przy tamtejszej ASP, a następnie kontynuować naukę w Dreźnie. W l. 90. XIX w. uczestniczyła w życiu artystycznym Warszawy, wystawiając obrazy i obiekty rzemiosła artystycznego, m.in. w Salonie Krywulta, Salonie Artystycznym, a w 1897 r. na „Wystawie pracy kobiet”.

W 1892 r. otworzyła w swojej pracowni szkołę artystyczną dla kobiet. Program nauczania obejmował rysunek (z gipsu, wzorów i z natury), malarstwo akwarelowe i olejne, ale także sztukę stosowaną (malowanie na drewnie, skórze, porcelanie, aksamicie, szkle, tkaninę artystyczną i snycerstwo). Anonse o prowadzonych kursach ogłaszane były także w gazetach mniejszych miejscowości Królestwa (np. w Kaliszu), uczennicom spoza Warszawy oferowano miejsce w prowadzonym jednocześnie pensjonacie. Nowińska organizowała doroczne wystawy, podczas których prezentowane były prace jej uczennic.

W 1902 r. Nowińska przeprowadziła się do Łodzi, gdzie również uruchomiła prywatną szkołę dla kobiet – jedną z pierwszych tego typu instytucji w tym mieście. Według prasy warszawskiej: „Prowadzona wzorowo i sumiennie przez utalentowaną prawdziwie kierowniczkę swoją, szkoła p. Nowińskiej zjednała sobie od razu i na nowym miejscu uznanie, a z uznaniem i zasłużone rzetelnie – powodzenie”. Brak niestety informacji o organizacji i funkcjonowaniu łódzkiej szkoły Nowińskiej, choć była ona odnotowywana w kalendarzach na 1904 i 1905 r. (Szkoła Malarsko-Przemysłowa przy ul. Wólczańskiej 139), a sama pracownia – w kalendarzu na 1909 r. Zmarła w Berlinie.

Bibliografia przedmiotowa:

W.M., *Szkoła malarstwa i sztuki stosowanej pani Alicji Nowińskiej*, „KPor” 1896, nr 143; *Szkoła malarska dla kobiet p. Alicji Nowińskiej*, „Niwa” 1895, nr 11; „Rola” 1908, nr 38; C. Walewska, *Ruch kobiecy w Polsce*, cz. II, Warszawa 1909; M. Zakrzewska, *Nowińska z Thielów Alicja (1853–1908)*, PSB, t. XXIII, Kraków 1978; M. Zakrzewska, *Nowińska Alicja, SAPIO*, t. 6, Wrocław 1998; J. Strzałkowski, *Słownik artystów łódzkich. Malarze, graficy, rzeźbiarze i rzemieślnicy*, Łódź 2005; I. Powalska, *Twórczość łódzkich malarzy przełomu XIX i XX stulecia*, „PamSP” 2015, nr 10.

A. Świętosławska

Nusbaum (Nussbaum) **Henryk** (1849–1937), lekarz, filozof medycyny.

Urodził się w Warszawie w rodzinie żydowskiej, był synem Hilarego, drobnego przemysłowca, i Ewy z d. Tenenbaum. W 1867 r. ukończył III Gimnazjum w Warszawie, w l. 1867–1872 studiował medycynę w SGW. Po ukończeniu studiów odbywał praktykę lekarską w szpitalach. W l. 1869–1872 uczęszczał na wykłady Tytusa Chałubińskiego z filozofii medycyny. W 1875 r. uzyskał stopień doktora medycyny na Uniwersytecie Dorpackim. W kolejnych latach przebywał za granicą, gdzie uzupełniał wiedzę medyczną. Po powrocie do Warszawy rozpoczął pracę naukową w dziedzinie fizjologii w zakładzie Feliksa Nawrockiego

UW. W 1882 r. wyjechał do Szwajcarii. W Bernie specjalizował się w zakresie biochemii pod kierunkiem Marcelego Nenckiego. W tym samym roku wystąpił do Wydziału Lekarskiego UW z wnioskiem o nadanie stopnia doktora habilitowanego w zakresie fizjologii, jednak uchwała Wydziału w tej sprawie nie została zatwierdzona przez Aleksandra Apuchti-
 na, kuratora okręgu warszawskiego. Pozbawiony możliwości dalszej pracy naukowej oraz kierowania oddziałem szpitalnym, rozpoczął prywatną praktykę lekarską jako specjalista chorób wewnętrznych i nerwowych. Jednocześnie wyniki prowadzonych przez siebie badań ogłaszał drukiem. Jego liczne artykuły i publikacje dotyczyły takich problemów jak fizjologia narządów wewnętrznych, fizjologia cierpienia, wpływ czynników duchowych na procesy chorobowe, etyka, znaczenie wykształcenia filozoficznego dla lekarzy. Dużo czasu poświęcał także na pracę społeczną, zarówno w środowisku lekarskim, jak i w dziedzinie oświaty i spraw dotyczących asymilacji Żydów. Był członkiem wielu towarzystw i organizacji, m.in. Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego, Stowarzyszenia Lekarzy Polskich, Kasy im. Józefa Mianowskiego, WTL. Współtworzył i wchodził w skład redakcji kilku czasopism, takich jak: „Rozwaga” „Gazeta Lekarska”, „Wszechświat”, „Neurologia Polska”.

Popierał walkę o polską szkołę, czemu dał wyraz w publikacji *Prawo przyrodzone mowy ojczyznej* wydanej anonimowo w 1905 r. W 1906 r. został członkiem pierwszego Zarządu Polskiej Macierzy Szkolnej. Swe poglądy na temat działań oświatowych i asymilacyjnych publikował na łamach prasy. Były to przede wszystkim „Głos” i „Izraelita”. Był założycielem i redaktorem miesięcznika społeczno-literackiego „Rozwaga” oraz „Ochrona Rasy”, poświęconego sprawie asymilacji Żydów.

W wielu artykułach podejmował problemy wychowania dzieci, sytuacji kobiet, wpływu patologicznych zjawisk na proces wychowania i na kondycję społeczeństwa. Prowadził także rozważania na temat roli lekarzy i ich zadań w codziennej praktyce. Często były to teksty odczytów, które wygłaszał publicznie, np. w czerwcu 1907 r. na spotkaniu warszawskiego Towarzystwa Opieki nad Dziećmi przedstawił odczyt zatytułowany *O mądrości*, dochód z niego przeznaczając na rzecz Towarzystwa. Dwa lata później odczyt został opublikowany w zbiorze *Odczyty i szkice*. Uczestniczył także w pracach wielu organizacji o charakterze oświatowym. Był organizatorem i działaczem m.in. Towarzystwa Popierania Pracy Społecznej, ŻTOK, Towarzystwa Opieki nad Dziećmi i Towarzystwa Pedagogicznego. Zorganizował także Towarzystwo „Wiedza”, którego celem miał być rozwój oświaty wśród dzieci żydowskich.

W okresie II RP kontynuował pracę akademicką i działalność społeczno-oświatową, m.in. publikował teksty z zakresu fizjologii oraz etyki i filozofii lekarskiej, a także szkice biograficzne lekarzy i naukowców, m.in. Tytusa Chałubińskiego, Marcelego Nenckiego, Feliksa Nawrockiego i Henryka Hoyer. Opracował też kilka podręczników akademickich: *Filozofia i logika medycyny* (1921), *Filozofia medycyny* (1926) i *Zarys etyki lekarskiej* (1932). W 1920 r., w uznaniu jego dorobku naukowego, władze UW nadały mu stopień docenta filozofii i logiki medycyny oraz etyki lekarskiej. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, WWP – zbiór akt, sygn. 3; AGAD, KGGW, sygn. 7843, 8256; APL, UGSdsS, sygn. 98; GBL, DSKM, ILWB, sygn. PL\327\1\0\3997; T. Ostrowska, *Nusbaum (Nussbaum) Henryk*

(1849–1937), PSB, t. XXIII, Wrocław 1978; J. Zamojski, *Henryk Nusbaum (1849–1937), filozof medycyny*, „PDMiW” 1989, nr 21; R. Żebrowski, *Nus(s)baum Henryk, PSJ*, t. 2, Warszawa 2003; J. Zamojski, *Filozoficzne, socjologiczne i światopoglądowe przesłanki systemu filozofii medycyny zawarte w pracach Henryka Nusbauma*, [w:] *Konteksty społeczno-kulturowe zdrowia i medycyny*, t. 2, red. M. Musielak, Poznań 2005; J. Zamojski, *System filozofii medycyny Henryka Nusbauma*, Poznań 2006; J. Barański, J. Zamojski, *Trumwirat piękna, dobra i mądrości – filozofia medycyny Henryka Nusbauma*, [w:] *Polscy lekarze Żydzi w XIX i XX wieku*, red. Z. Podgórska-Klawe, Warszawa 2010; J. Zamojski, *Henryk Nusbaum (Nussbaum)*, [w:] *Polska szkoła filozofii medycyny – przedstawiciele i wybrane teksty źródłowe*, red. M. Musielak, J. Zamojski, Poznań 2010; E. Zamojska, J. Zamojski, *Henryk Nusbaum i jego rozprawa „O równości ludzi i o ich nierówności”*, [w:] *Konteksty społeczno-kulturowe zdrowia i medycyny*, t. 5: *Eugenika – aspekty społeczne i etyczne*, red. M. Musielak, K. Prętki, Poznań 2013; R.W. Gryglewski, *Henryk Nusbaum 1849–1937, PUPUW, M–Ż*, Warszawa 2016; J. Zamojski, M. Moskalewicz, *Henryk Nusbaum (1849–1937)*, „JN” 2020, nr 11.

Bibliografia podmiotowa:

Ideal dobra ze stanowiska bigieny ciała i ducha, „Prawda” 1900, nr 15; *Nauki przyrodnicze w wychowaniu*, Warszawa 1903; *Prawo przyrodzone mowy ojczystej*, Warszawa 1905; *Już wielki czas! (głos w kwestii żydowskiej)*, Warszawa 1906; *Nienawiść*, Warszawa 1906; *Dzieci*, [w:] *Odczyty i szkice. II. W sprawach wychowawczych*, Warszawa 1909; *Przyrodznawstwo a etyka*, [w:] *Odczyty i szkice. II...*; *Szkolnictwo współczesne ze stanowiska krytyki lekarskiej*, [w:] *Odczyty i szkice. II...*; *Pisma z dziedziny nauk lekarskich (Fizjologia, Patologia i Terapia ogólna. Propedeutyka)*, Warszawa 1913; *Prostytucja ze stanowiska etyki społecznej*, Warszawa 1917.

A. Jędrzejewska

O

Oberfeld Franciszka (1875–1922), nauczycielka, działaczka niepodległościowa.

Pochodziła z rodziny Bernsztejnów. W 1905 r. zaangażowała się w powołanie krzewiącego idee samokształceniowe Oddziału Płockiego Uniwersytetu dla Wszystkich, wchodziła w skład pierwszego zarządu organizacji. Od 1908 r. pełniła funkcję kierowniczkę i prowadziła zajęcia z rysunku. Należała do grona założycieli Oddziału Płockiego Towarzystwa Kultury Polskiej. Wygłaszała odczyty z historii sztuki i literatury polskiej. W trakcie I wojny światowej i po jej zakończeniu pracowała w dziale bibliograficznym Biblioteki Naukowej im. Zielińskich Towarzystwa Naukowego Płockiego. Angażowała się w akcje społeczne, działała na rzecz PTD i współorganizowała akcję „Kropla Mleka”. W jej mieszkaniu znajdowała się drukarnia młodzieżowego pisma socjalistycznego „Idą Młodzi” oraz miejsce konspiracyjnych zbiorów POW. Działała w ruchu socjalistycznym, reprezentowała nurt niepodległościowy. Zmarła w Płocku.

Bibliografia przedmiotowa:

A. Askanas, *Wspomnienia z pracy oświatowej w latach 1903–1908*, „NPI” 1958, nr 9; J. Miąso, *Działalność oświatowa Uniwersytetu dla Wszystkich*, „RDO” 1959, t. 2; A.J. Papierowski, J. Stefański, *PZiN*, Płock 2002; A.J. Papierowski, *OISPP*, Płock 2010; J. Przedpełski, J. Stefański, *Żydzi płocki w dziejach miasta*, Płock 2012.

M.M. Krakowiak

Ochorowicz Julian (1850–1917), naukowiec, wynalazca, psycholog, działacz społeczny.

Urodził się w Radzyminie, był synem Juliana, inspektora Instytutu Nauczycieli Elementarnych, i Jadwigi z Sumińskich, pedagogki. Kształcił się w III Gimnazjum Męskim w Warszawie, jednak wskutek represji popowstaniowych zmuszony był z matką przenieść się do Lublina, gdzie dokończył naukę w Gimnazjum Lubelskim, zdając maturę w 1866 r. W tym samym roku wstąpił na Wydział Filozoficzno-Historyczny SGW, ale po roku przeniósł się na kierunek Matematyczno-Fizyczny, co było bliższe jego zainteresowaniom badawczym. W okresie studiów zaangażował się w ruch pozytywistów warszawskich, stając się za sprawą wiersza „Naprzód” jednym z jego głównych ideologów. Swoje poglądy z zakresu psychologii, pedagogiki, a zwłaszcza pracy u podstaw prezentował na łamach takich pism jak „Przegląd Tygodniowy”, „Niwa”, „Opiekun Domowy”, zasilając grono tzw. młodej prasy. Kolejnym etapem w kształceniu Ochorowicza było uzyskanie w Lipsku stopnia doktora filozofii. Po powrocie na ziemię polskie otrzymał habilitację z zakresu filozofii pozytywnej oraz psychologii, by zająć stanowisko docenta prywatnego (posada ta była bezpłatna) na Uniwersytecie Lwowskim.

Podczas pobytu w stolicy Galicji Ochorowicz realizował się nie tylko jako wykładowca oraz badacz zagadnień z zakresu psychologii, ale także brał czynny udział w życiu kulturalno-naukowym miasta, uczestnicząc w odczytach i posiedzeniach. Z konieczności zarobkowania zajął się w tym okresie wynalazczością z zakresu techniki, czego owocem były pionierskie

rozwiązania w dziedzinie telefonii. W 1882 r. dołączył do grona osób, które podpisały list fundacyjny stowarzyszenia oświatowego – Macierzy Polskiej we Lwowie, powstałej z inicjatywy Józefa Ignacego Kraszewskiego. Minowano go także wiceprezesem Koła Literackiego oraz sekretarzem Polskiego Towarzystwa Przyrodników im. Mikołaja Kopernika. Nie otrzymawszy od władz uczelni stałej posady, Ochorowicz postanowił wyjechać ze Lwowa; zamieszkał w Paryżu, stanowiącym centrum rozwoju badań nad absorbującą go w tym czasie psychologią. Utraciwszy stypendium AU, ponownie zwrócił się w kierunku elektrotechniki, czego efektem było skonstruowanie przełomowego modelu aparatu telefonicznego. Wynalazek ten zagościł na najważniejszych wystawach w Europie, dzięki czemu Ochorowicz stał się w wielu krajach powszechnie znanym propagatorem techniki. Następnie skierował swoje badania ku psychologii i badaniom nad hipnozą jako jedną z metod klinicznych. Współpracował wówczas m.in. z noblistą Charlesem Richetem. Istotnym postulatem lansowanym przez Ochorowicza było wykluczenie psychologii z grona nauk filozoficznych. Zarówno jego publikacje z zakresu psychologii, jak i innowacyjne metody leczenia schorzeń natury psychicznej znalazły ogromne uznanie we francuskim środowisku naukowym, którego nie podzielano na ziemiach polskich.

W I. 90. XIX w. powrócił do Warszawy. W 1899 r. znalazł się w gronie założycieli Kasy Literackiej – instytucji wspierającej ludzi pióra, inicjującej dyskusje, imprezy kulturalne, zbiórki na cele społeczne, prace oświatowe w duchu narodowym oraz organizującej fundusze stypendialne (np. im. Elizy Orzeszkowej) i nagrody. Z czasem mianowano go prezesem tej instytucji. W 1900 r. został powołany na członka Międzynarodowego Instytutu Psychologicznego w Paryżu. Na początku XX w. przeprowadził się do Wisły, gdzie stał się jednym z największych propagatorów kultury i przyrody Śląska Cieszyńskiego, natomiast w jednej z jego willi Władysław Stanisław Reymont napisał powieść *Chłopi*. Aktywnie uczestniczył w lokalnym życiu społecznym, wspierał finansowo działanie Macierzy Szkolnej dla Księstwa Cieszyńskiego oraz przekazał około 600 książek dla tej organizacji jako świadectwo solidarności walki z germanizacją. Zaangażował się także w powstanie Towarzystwa Przyjaciół Wisły. Zabiegał o to, by podnieść świadomość społeczną okolicznych chłopów. Coraz częściej wypowiadał się również na tematy oświatowe i polityczne na łamach polskiej prasy. W 1905 r. zwyciężył w konkursie organizowanym przez „Przegląd Tygodniowy”, nadsyłając pracę zatytułowaną *O metodzie w etyce*. Angażował się również w działalność charytatywną i oświatową, m.in. biorąc udział w serii odczytów na rzecz IHD, w Warszawskim Towarzystwie Higienicznym i innych stowarzyszeniach, oraz publikując teksty popularyzujące naukę na łamach warszawskiej prasy. W 1906 r. w Warszawskim Towarzystwie Higienicznym wygłosił wykłady *O reformie nauczania w szkołach średnich* oraz *Szkoła idealna*, które zostały opublikowane w „Kurjerze Warszawskim”. W tym okresie nawiązał również współpracę z PSRK, m.in. w 1907 r. wygłaszając referaty propagujące tematykę emancypacyjną. W tym samym roku występował też z odczytami poświęconymi zagadnieniom filozoficznym, np. *Nowe poglądy na materię*, drukowanymi później w „Przeglądzie Filozoficznym”. Organizował także fundusze dla wdów i sierot przy Kasie Przejrzystości i Pomocy dla literatów oraz dziennikarzy.

Jego artykuły w zakresie psychologii i mediumizmu ukazywały się na łamach „Annales des Sciences Psychiques” oraz w innych znaczących europejskich czasopismach. W 1907 r. został mianowany generalnym sekretarzem Międzynarodowego Instytutu Psychologii

w Paryżu. Brał czynny udział w zjazdach naukowych, m.in. w X Zjeździe Lekarzy i Przyrodników Polskich we Lwowie w 1907 r., na którym wygłosił referat *Teoria koherów*, oraz I Zjeździe Neurologów, Psychiatrów i Psychologów Polskich w 1909 r., gdzie wystąpił z wykładami *O promieniach sztywnych* oraz *O promieniach Xx*. Działała też na rzecz popularyzacji nauki. W 1910 r. dla IHD w sali Filharmonii w Warszawie wygłosił odczyt *O nowych rodzajach promieni*, a w lokalu Związku Nauczycielskiego – *Mediumizm a nauki przyrodnicze*. Wielokrotnie prowadził wykłady i odczyty popularyzujące zjawisko mediumizmu i jego związku z nauką, zarówno dla publiczności w Wiśle, jak i w Warszawie. Po dziesięcioletnim pobycie w Wiśle zamieszkał w Żeraniu, a następnie Warszawie, gdzie zaangażował się w prace Polskiego Towarzystwa Psychologicznego.

Był bardzo popularnym prelegentem, w kraju i za granicą, np. w 1912 r. wygłosił cykl referatów *Nowe dziedziny wiedzy*: w Kijowie – na zaproszenie Koła Kobiet Polskich, we Lwowie – na zaproszenie Biblioteki Słuchaczy Medycyny, oraz w Krakowie – na zaproszenie Koła Filozoficznego. W czasie I wojny światowej pracował jako nauczyciel psychologii w szkole średniej handlowej Edwarda Rontalera. Mianowano go prezesem Towarzystwa Miłośników Przyrody. W l. 1914–1916 był wiceprezesem Zarządu Polskiego Towarzystwa Psychologicznego, na jego posiedzeniach często wygłaszał referaty, m.in. *Psychologia dawna, dzisiejsza i jutrzejsza* (1913), *Pojęcie zasadnicze i metody psychologii ogólnej* (1915) oraz *Spostrzeżenia i doświadczenia nad czasem trwania i wartością snu normalnego* (1916), które przedrukowywano w „Kurjerze Warszawskim”. Kontynuował praktykę lekarską, uczestniczył w odczytach i posiedzeniach naukowych, angażował się w życie społeczno-kulturalne. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

BN, DR, Autografy ze zbiorów Juliana Ochorowicza, sygn. 2849 II; ZNiO, Dzienniki i notatki Juliana Ochorowicza z lat 1865–1915, z. 1–113, sygn. 13357/I i II; *Julian Ochorowicz*, „TI” 1917, nr 20; R. Wajdowicz, *Julian Ochorowicz jako prekursor telewizji i wynalazca w dziedzinie telefonii*, Wrocław 1964; J. Krajewski, *Julian Ochorowicz (1850–1917)*, PSB, t. XXIII, Wrocław 1967; B. Skarga, *Julian Ochorowicz pozytywizm i okultyzm*, [w:] *Polska myśl filozoficzna i społeczna*, red. J. Bańka, A. Walicki et al., Warszawa 1973; J. Krajewski, *Julian Ochorowicz w historycznej panoramie Warszawy*, „KHNT” 1994, nr 39; K. Cedro-Abramczyk, *Julian Ochorowicz – wynalazca, psycholog, polihistor wiedzy tajemnej*, Gdynia–Kraków 2019.

Bibliografia podmiotowa:

O reformie nauczania w szkołach średnich, „KW” 1906, nr 56; *Szkola idealna*, „KW” 1906, nr 66; *Nowe poglądy na materię*, „PF” 1907, R. 10; *Metoda w etyce – szkic krytyczny*, „Czystość” 1909, nr 49, 50–51; *Jak powstały pierwiastki*, „Sfinks” 1911, nr 46–47; *Na przełomie wieków*, „KW” 1913, nr 334, 335, 336; *Pierwsze zasady psychologii i inne prace*, Warszawa 1916; *Psychologia i medycyna*, Warszawa 1916; *O Henryku Sienkiewiczze ze stanowiska psychologii*, [w:] *Szkola Główna Sienkiewiczowi*, Warszawa 1917; *Psychologia – pedagogika – etyka*, Warszawa 1917.

K. Cedro-Abramczyk

Okołowiczówna Stanisława (1870–1923), nauczycielka, autorka książek dla dzieci.

Urodziła się w miasteczku Miedzna w pow. węgrowskim, w gub. siedleckiej. Była córką Jana i Jadwigi z Kadłubowskich. Po ukończeniu studiów w Szwajcarii i Francji (w Paryżu) podjęła pracę nauczycielki wiejskiej na terenie Królestwa Polskiego. W 1906 r. przeniosła się do Krakowa, uciekając przed aresztowaniem. Prowadziła prywatne komplety nauczania domowego w Zakopanem. Po 1911 r. w Krakowie założyła, stojącą na wysokim poziomie, prywatną szkołę elementarną – wśród nauczycieli był m.in. Marian Falski (zob.). Związała się tu z radykalnym ruchem oświatowym, współpracowała z postępowym czasopiśmie dla dzieci „Promyk”. W czasie I wojny światowej działała w służbie sanitarnej i opiekuńczej nad żołnierzami.

Pierwsze opowiadania dla dzieci o tematyce przyrodniczej i obyczajowej publikowała na łamach czasopism dziecięcych: „Przyjaciel Dzieci” i „Moje Pisemko”, na początku XX w. Większość swojej twórczości poświęciła dzieciom, pisała powiastki, opowiadania podejmujące problematykę patriotyczną i społeczną. Należała też do współpracowniczek pisma „Zaranie”. Wraz z Heleną Radlińską (zob.) opracowała serię wydawniczą czytanek dla szkół elementarnych.

Od 1921 r. pracowała jako wizytatorka i referentka ministerialna ochron. Krytycznie oceniała ówczesny stan tych placówek i postulowała ich przekształcenie w nowoczesne przedszkola, także w zakresie nazwy (*Stan ochron w roku 1921 i postulaty na przyszłość*, „Rocznik Pedagogiczny” 1921, seria 2, tom I). Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

„Katalog Nowych Książek: miesięcznik bibliograficzny księgarni G. Gebethnera i Spółki w Krakowie”, 1906/1907, nr 2, 3–4, 5–6; 1907/1908, nr 3–4; 1908/1909, nr 10–12; 1909/1910, nr 1–2, 3–4; 1910, nr 5–6, 7–8; „RoczP” 1924, seria II, t. II; „KW” 1923, nr 236, 237; K. Kuliczowska, *Literatura dla dzieci i młodzieży w latach 1864–1914. Zarys rozwoju. Materiały*, Warszawa 1965; K. Kuliczowska, *Literatura dla dzieci i młodzieży w latach 1864–1918*, Warszawa 1975; Z. Kmiecik, *Czasopiśmiennictwo ludowe w Królestwie Polskim*, „RHCzP” 1975, nr 2–3; J.Z. Białek, *Okołowiczówna Stanisława (1870–1923)*, PSB, t. XXIII, Wrocław–Warszawa 1978; M. Falski, *Z okruchów wspomnień*, oprac. M. Kossecka, wstęp A. Ossowska-Zwierzchowska, Bydgoszcz 2007; G. Michalski, *The Circumstances of the Origin and the First Years of „My Little Newspaper” (1902–1905)*, „EETP” 2017, nr 4; T. Olearczyk, *Środowisko wychowawcze rodziny Hanny Chrzanowskiej*, [w:] *Rodzina w społeczeństwie – relacje i wyzwania*, red. E. Osewska, J. Stala, Kraków 2019.

Bibliografia podmiotowa:

W suterenie, „MPis” 1903, nr 6, 7; *Żli i dobrzy: powiastki dla dzieci do lat 12*, z rysunkami K. Górskiego, Warszawa–Kraków 1905; *Dźwięki życia*, Warszawa 1906; *Henryk Pestalocy: wielki bojownik o światło dla ludu*, Warszawa 1906; *Światelka. Powiastki dla młodszych dzieci*, z 28 rysunkami, Warszawa 1907; *Ulicznicy. Książka dla starszych dzieci*, z rysunkami Z. Konopackiej, Kraków 1908; *Nasze czytanki. Książeczka 1. Jesień*, z 20 rysunkami, Warszawa–Kraków 1909 [współautorka H. Orsza]; *Nasze czytanki. Książeczka 2. Zima*, Warszawa–Kraków 1909 [współautorka H. Orsza]; *Nasze czytanki. Książeczka 3. Wiosna*, z 20 rysunkami, Warszawa–Kraków 1909 [współautorka H. Orsza]; *Nasze czytanki. Książeczka 4. Lato*, z 20 rysunkami, Warszawa–Kraków 1910 [współautorka H. Orsza].

M. Nawrot-Borowska

Olbromski Antoni (1896–1958), sędzia, działacz skautingu i harcerstwa.

Urodził się w Tuszynie w pow. łódzkim. Był synem Marcina i Katarzyny z Grzesiów. Wkrótce po jego narodzinach rodzina przeniosła się do Łodzi, gdzie Antoni uczył się w domu, a od 1906 r. w rządowym gimnazjum. Równocześnie angażował się w działalność młodzieżowych, konspiracyjnych związków o charakterze patriotycznym i samokształceniowym. Należał do Organizacji Młodzieży Niepodległościowej „Zarzewie”, był redaktorem pisma „Razem” i prezesem samopomocy uczniowskiej.

Po wybuchu I wojny światowej przeniósł się do Piotrkowa, gdzie w 1915 r. wstąpił do Polskiej Organizacji Skautowej. Równocześnie werbował młodzież do POW. W 1916 r. zdał maturę i rozpoczął studia na Wydziale Prawnym UW. W Łodzi podjął pracę jako nauczyciel gimnazjalny, a później referent sądowy. Kontynuował przy tym działalność w strukturach harcerskich, angażując się w prace samokształceniowe i oświatowe oraz w POW. W 1917 r. został aresztowany za udział w manifestacji pierwszomajowej i skreślony z Uniwersytetu za udział w strajku akademickim. W tym samym roku pełnił funkcje komendanta obwodu i zastępcy komendanta Okręgu Łódzkiego ZHP oraz komendanta Okręgu Łódzkiego ZHP. W listopadzie 1918 r. uczestniczył w akcji rozbrajania Niemców.

W okresie II RP w 1920 r. wstąpił do wojska. Działal w POW na Śląsku, gdzie organizował drużyny harcerskie, redagował i wydawał „Harcera Śląskiego”, angażował się w przygotowanie plebiscytu oraz wziął udział w II powstaniu śląskim. Był zastępcą komendanta chorągwi łódzkiej ZHP, regularnie wybieranym do Naczelnej Rady Harcerskiej. W 1929 r. został wiceprzewodniczącym ZHP, w l. 1931–1936 pełnił funkcję Naczelnika Harcerzy. Pracował jako nauczyciel i pracownik skarbowy. W okresie II wojny światowej zasiadał w Zarządzie m.st. Warszawy, współorganizował Szare Szeregi i został przedstawicielem Naczelnictwa ZHP w Komendzie Głównej AK. Zamieszkał w Głownie, gdzie nauczał na tajnych kompletach. W późniejszych latach działał na rzecz odbudowy harcerstwa w duchu przedwojennym. Zmarł w Łodzi.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, AZHP, sygn. 1.2/53; W. Błażejewski, *Olbromski Antoni Robert (1896–1958)*, PSB, t. XXIII, Wrocław 1978; A.K. Kunert, *SBKW*, t. 1, Warszawa 1987; *HSB*, t. 2, Warszawa 2008.

P. Waingertner

Olszakowski Antoni (1860–1942), architekt, krajoznawca, wydawca i redaktor.

Urodził się w Dąbrowie Górniczej, był synem Ignacego i Zofii z Bełcikowskich. Po ukończeniu szkoły średniej w Warszawie studiował w petersburskim Instytucie Inżynierów Cywilnych. Po uzyskaniu dyplomu osiadł w 1887 r. we Włocławku, podejmując pracę jako architekt pow. włocławskiego i nieszwawskiego. Podczas blisko półwiecznej działalności we Włocławku był współautorem m.in. przebudowy katedry, rozbudowy seminarium duchownego i budowy konsystorza przy pałacu biskupim we Włocławku oraz autorem projektu pałacyku Hugo Mühsama, właściciela włocławskiej fabryki maszyn i narzędzi rolniczych. Równocześnie propagował i wspierał idee samokształcenia oraz działania na rzecz upowszechniania oświaty i wiedzy o regionie. Był m.in. inicjatorem powstania i wiceprezesem Oddziału Kujawskiego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego i współorganizatorem Muzeum Kujawskiego.

Działal także w Polskiej Macierzy Szkolnej, Radzie Opiekuńczej Włocławskiej Szkoły Handlowej i Warszawskim Towarzystwie Higienicznym. W czasie I wojny światowej przebywał w Rosji, skąd powrócił do Włocławka w 1918 r. W okresie II RP współtworzył komitet budowy gmachu Muzeum Ziemi Kujawskiej, pełnił funkcję prezesa Oddziału Kujawskiego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, był wydawcą i redaktorem „Życia Włocławka i Okolicy”, ukazującego się pod szyldem miejscowego oddziału Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. W 1932 r. przeprowadził się do Warszawy. Po wybuchu II wojny światowej zamieszkał w Wilnie. Tam też zmarł.

Bibliografia przedmiotowa:

T. Sławiński, *Antoni Olszakowski (1860–1942) architekt*, ZdW, Włocławek 1991; B. Ziółkowski, *Olszakowski Antoni Franciszek (1860–1942)*, WSB, t. 1, Włocławek 2004; M. Cieślak, T. Wąsik, *Oblicza miasta Włocławka w kategorii i ikonografii na przestrzeni XIX i XX wieku: katalog wystawy*, Włocławek 2007.

P. Waingertner

Ołtuszewski Władysław (1855–1922), lekarz laryngolog, foniatra, logopeda.

Urodził się w Lublinie, był synem Feliksa, farmaceuty, i Heleny z Zawadzkich. Rodzina przeniosła się do Warszawy, gdzie w 1873 r. Ołtuszewski ukończył gimnazjum. W l. 1873–1878 studiował medycynę na UW. Wykształcenie medyczne uzupełniał podczas zagranicznych wyjazdów do Niemiec i Francji. Zwiedzał zakłady dla osób chorych umysłowo w Dalldorf k. Berlina oraz Bicêtre k. Paryża. Prowadził praktykę lekarską w Warszawie. Najpierw pracował w Szpitalu Św. Ducha, później w Szpitalu Św. Rocha, gdzie był ordynatorem oddziału chorób gardła i nosa. W l. 1887–1896 był lekarzem w Domu Sierot WTD. Od 1880 r. pracował także w Domu Zdrowia, prywatnej lecznicy dla niezamożnych chorych. W 1892 r. przy tej placówce założył Warszawski Zakład Lecznicy dla osób z zaburzeniami mowy; prowadził go do śmierci.

Niezwiązany instytucjonalnie z ośrodkami naukowymi, prowadził badania w zakresie laryngologii, fizjopatologii mowy, zaburzeń rozwojowych dzieci. Opublikował liczne książki oraz artykuły po polsku, niemiecku, rosyjsku i francusku poświęcone tym zagadnieniom. Pisał m.in. w „Gazecie Lekarskiej”, „Medycynie”, „Zdrowiu”, „Przeglądzie Lekarskim”, „Przeglądzie Pedagogicznym”, „Medizinisch-pädagogische Monatsschrift für die gesamte Sprachheilkunde”, „Neurologische Zentralblatt”. Według niego profilaktyka zaburzeń mowy powinna być prowadzona nie tylko przez lekarzy, ale także w domu rodzinnym i w szkole, dlatego za konieczne uważał upowszechnianie wiedzy na ten temat nie tylko w środowisku medycznym. Część publikacji naukowych, w tym m.in. prace *Szkic fizjologii mowy ze szczególnym uwzględnieniem głosek alfabetu polskiego* (1893) oraz *Higiena mowy* (1896), kierował do nauczycieli i wychowawców. Wyniki swoich badań i ustaleń przedstawiał w czasie posiedzeń organizacji naukowych, których był członkiem: TLW, Warszawskiego Towarzystwa Psychologicznego, Towarzystwa Badań nad Dziećmi; w zarządzie tego ostatniego pełnił funkcję zastępcy. Wiedzę o zaburzeniach mowy oraz niepełnosprawności intelektualnej popularyzował także w pracach adresowanych do szerokiego grona odbiorców, m.in. w ramach serii *Książki dla Wszystkich* wydawnictwa Michała Arcta. Wygłaszał

odczyty w Warszawskim Towarzystwie Higienicznym i na rzecz Domu Zarobkowego LTD (*O higienie mowy*), prowadził prelekcje dla nauczycieli.

Miał szerokie naukowe zainteresowania pozamedyczne z zakresu sztuki, nauk humanistycznych, społecznych i przyrodniczych. Pisał artykuły do „Prawdy” i „Przeglądu Tygodniowego”, współpracował z redakcją *Wielkiej Encyklopedii Powszechnej Ilustrowanej*. Efektem jego zainteresowań socjologicznych była praca *Zarys dziejów powszechnych...*, w której podjął próbę wykorzystania socjologii do wyjaśnienia prawidłowości dziejów powszechnych. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

APW, ZK, sygn. XI/1782; *Sprawozdanie Polskiego Towarzystwa Badań nad Dziećmi za rok pierwszy 1907*, Warszawa 1908; APL, LTD w Lublinie, sygn. 1.3/36; GBL, DSKM, sygn. KOL [Ołtuszewski Władysław]; GBL, DSKM, Spuścizna Władysława Ołtuszewskiego, sygn. 318; A. Kierzek, *Otolaryngolodzy warszawscy w XIX w.*, Wrocław 1998; T. Ostrowska, *Władysław Ołtuszewski (1855–1922)*, PSB, t. XXIV, Wrocław 1979; A. Kierzek, *Czy Władysław Ołtuszewski był twórcą nowoczesnej foniatryi w Polsce?*, „AHiFM” 1995, nr 4; M. Dycht, *Rozwój polskiej pedagogiki specjalnej w świetle dokonania jej twórców: szkic do portretu historycznego pedagogiki rewalidacyjnej i resocjalizacyjnej*, Warszawa 2006; W. Winclawski, *SBSP*, t. 3, Toruń 2007.

Bibliografia podmiotowa:

Zboczenia mowy. Niemota, belkotanie, mowa nosowa i jąkanie, Warszawa 1902; *Niedorozwój psychiczny (idiota, głuptak, zacofany): istota, zapobieganie i leczenie*, Warszawa 1905; *Zarys dziejów powszechnych rozumowanych. Próba socjologii stosowanej do dziejów (tzw. historia starożytna i wieki średnie)*, Warszawa 1913; *O chorobach mowy, zwyrodnieniu psychicznym oraz higienie mowy*, Warszawa 1914; *Co szkoła może uczynić dla dzieci jękających się: odczyt wygł. w Polskim Towarzystwie Badań nad Dziećmi*, [1917]; *Co szkoła może uczynić dla dzieci z niedorozwojem psychicznym oraz małodolnymi: dokończenie odczytu wygł. w Polskim Towarzystwie Badań nad Dziećmi*, [1918]; *Higiena mowy*, [w:] *Higiena szkolna*, red. S. Kopczyński, Warszawa 1921.

A. Boldyrew

Opieński Henryk (1870–1942), kompozytor, muzykolog, dyrygent.

Urodził się w Krakowie, był synem Józefa i Ludwiki z Kościńskich. W rodzinnym mieście uczył się gry w klasie skrzypiec Wincentego Singera w l. 1884–1888, edukację muzyczną kontynuował w l. 1888–1892 w Pradze u Ferdynanda Lachnera. Jednocześnie podjął i ukończył studia chemiczne na Politechnice Czeskiej w Pradze. Po powrocie do Krakowa w l. 1892–1894 studiował kompozycję w konserwatorium Władysława Żeleńskiego. Wykształcenie muzyczne uzupełniał w Paryżu w l. 1895–1897 u Władysława Górskiego (skrzypce) i Zygmunta Stojowskiego (teoria muzyki, kompozycja). W l. 1897–1899 studiował kompozycję w Berlinie u Henryka Urbana, edukację kontynuował w paryskiej Schola Cantorum u Vincenta d’Indy’ego. W Lipsku w l. 1904–1906 podjął naukę u Artura Nikischy (dyrygentura) i Hugo Riemanna (muzykologia), pod jego kierunkiem w 1914 r. obronił doktorat. Prowadził działalność artystyczną na scenach Królestwa Polskiego i za granicą.

Pracę oświatową rozpoczął na początku XX w. Od 1906 r. pracował w Szkole Muzycznej działającej przy Warszawskim Towarzystwie Muzycznym, a od 1912 r. prowadził

klasę kameralną i wykłady z teorii muzyki. Współpracował z Marią Sobolewską, w 1909 r. współorganizował koncerty szkolne dla młodzieży i uczył w jej placówce śpiewu chóralnego w l. 1909–1910. W l. 1912–1914 pracował także w szkole założonej przez Lucjana Marczewskiego (zob.). Był zaangażowany w rozwój życia muzycznego i upowszechnianie wiedzy muzycznej wśród społeczeństwa. W l. 1902–1905 (z przerwami) prowadził amatorski chór Filharmonii Warszawskiej. Opracowywał dla Warszawskiej Orkiestry Symfonicznej objaśnienia programowe, które służyły rozpowszechnianiu wiedzy wśród widzów w czasie cyklicznych koncertów (jeden z cyklów odbył się na przełomie 1910/1911 r. w Łodzi). Wygłaszał także odczyty ilustrowane muzyką na żywo: miały one charakter elitarny, kierowano je do osób związanych z organizacjami muzycznymi działającymi w mieście. Jeden z nich – *Idea muzyki narodowej w twórczości Chopina* – odbył się w 1910 r. w łódzkiej „Lutni”. Zagadnienia muzyczne popularyzował w publicystyce. W 1911 r. założył pierwsze polskie czasopismo muzykologiczne „Kwartalnik Muzyczny: pismo poświęcone historii, estetyce i teorii muzyki”, które redagował do 1914 r. Był przewodniczącym sekcji naukowej Warszawskiego Towarzystwa Muzycznego, której celem było m.in. rozpowszechnianie polskiej sztuki muzycznej w kraju i za granicą oraz organizacja koncertów połączonych z odczytami. Popularyzował wiedzę o polskich kompozytorach, działalności organizacji muzycznych, zamieszczał recenzje książek, sprawozdania z koncertów, pisał w „Przeglądzie Muzycznym”, „Muzyce”, „Muzyce Polskiej”, „Młodej Muzyce”, „Życiu Teatralnym i Muzycznym”. Publikował w czasopismach społeczno-kulturalnych i pedagogicznych, popularyzując wiedzę o nauczaniu muzyki, grze na instrumentach, gimnastyce rytmicznej. Zwalczał poglądy o błędnym postrzeganiu nauki muzyki, rozumianej jako nauka gry na fortepianie. Był autorem podręcznika do historii muzyki.

W czasie I wojny światowej przebywał w Szwajcarii. Kontynuował tam pracę artystyczną, w 1917 r. założył wraz z Lydią Barblan i Emanuelem Barblanem chór mieszański „Motet et Madrigal”, z którym koncertował po Europie. Jednocześnie prowadził odczyty o muzyce polskiej. Po powrocie do Polski osiedlił się w Poznaniu, gdzie zorganizował i prowadził Konserwatorium Muzyczne w l. 1920–1927, później Państwową Akademię i Szkołę Muzyczną. Pełnił funkcję prezesa Wielkopolskiego Związku Kół Śpiewaczych oraz dyrygenta Teatru Wielkiego. Od 1926 r. zamieszkał na stałe w Szwajcarii. Zmarł w Morges.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, Archiwum Ignacego Jana Paderewskiego, sygn. 5.2/1077, 7.2/3634; Z. Jachimecki, *Henryk Opieński. Wspomnienie pośmiertne*, „RMuz” 1946, nr 19; L.T. Błaszczyk, *Henryk Opieński*, [w:] *Dyrygenci polscy i obcy w Polsce działający w XIX i XX w.*, Kraków 1964; J. Prosnak, *Opieński Henryk*, SMP, t. 2, Kraków 1967; A. Spóz, *Warszawskie Towarzystwo Muzyczne*, Warszawa 1971; M. Perkowska, *Opieński Henryk (1870–1942)*, PSB, t. XXIV, Wrocław 1979; *Kultura muzyczna Warszawy drugiej połowy XIX wieku*, red. A. Spóz, Warszawa 1980; A. Pellowski, *Kultura muzyczna Łodzi do roku 1918*, Łódź 1994; K. Morawska, *Opieński Henryk*, EM PWM, t. 7, Kraków 2002; A. Chmielewska, *Opieński Henryk*, [w:] *Leksykon polskich pisarzy muzycznych XX w.*, Wołomin 2008; *Opieński Henryk*, MPL, Warszawa 2018.

Bibliografia podmiotowa:

Z pedagogii muzycznej, „TMiP” 1908, nr 3; *Szkola Handlowa w Kielcach*, „GKiel” 1909, nr 53; *Z pedagogii muzycznej*, „NT” 1910, z. 4; *Chopin jako twórca: objaśnienie jego utworów*, Warszawa 1911; *O nauce śpiewu*, „PM” 1911, nr 2; *Popisy instytutu gimnastyki rytmicznej Jagues-Dolcroze’a w Hellerau*,

„PM” 1912, nr 17; *Dzieje muzyki powszechnej w zarysie*, Warszawa 1912; *Znaczenie opery dla rozwoju polskiej muzycznej kultury (odczyt wypowiedziany w Sali Muzeum Przemysłu i Rolnictwa dnia 26.03.1912)*, „PM” 1912, nr 8, 9.

M.M. Krakowiak

Orsetti Maria (1880–1957), propagatorka spółdzielczości, działaczka ruchu kobiecego.

Urodziła się w Świerzach w zamożnej rodzinie ziemiańskiej, była córką Teodora i Marii z Jełowieckich. Gimnazjum im. Łomonosowa w Rydze ukończyła ze złotym medalem. W l. 1900–1902 podjęła studia matematyczno-przyrodnicze oraz chemiczno-fizyczne w Wyższej Szkole w Bernie, a w l. 1902–1907 studiowała na Wydziale Matematyczno-Fizycznym Politechniki w Zurychu i w 1910 r. uzyskała dyplom. Należała do Koła Matematyczno-Fizycznego założonego w Warszawie w 1906 r.

Od 1906 r. prowadziła działalność oświatową, wraz z Marią Przyjemską (zob.) zakładała biblioteczki ruchome dla ludności wiejskiej, była m.in. inicjatorką założenia biblioteki w Chełmie Lubelskim. W tym okresie rozpoczęła również działalność publicystyczną, jej prace z zakresu czytelnictwa ukazywały się na łamach „Kuriera Lwowskiego” i „Przewodnika Oświatowego”, trafiły też do monografii *Praca oświatowa, jej zadania, metody, organizacja*. W 1910 r. podjęła studia na Wydziale Filozoficznym UL, następnie przeniosła się do Brukseli na Wydział Ekonomiczno-Społeczny Wolnego Uniwersytetu. W 1915 r. ukończyła studia ze stopniem doktora. Podczas studiów zetknęła się z belgijskim i angielskim ruchem spółdzielczym oraz była członkinią Stowarzyszenia Polskiego im. Joachima Lelewela i założycielką kooperatywistycznej sekcji tego stowarzyszenia. W tym okresie wiele pisała na temat ruchu spółdzielczego, publikowała na łamach „Odrodzenia” i „Społem”. Od 1916 r. była członkinią Zarządu Wydziału Społeczno-Wychowawczego Lubelskiej Spółdzielni Spożywców oraz przewodniczącą Komisji Bibliotecznej. We wrześniu 1916 r. została pierwszą kierowniczką biblioteki zorganizowanej przy Lubelskiej Spółdzielni Spożywców. Redagowała również czasopisma spółdzielcze: „Spółdzielca Lubelski” i rocznik „Ku Przyszłości” (1917) oraz wydawnictwo *W pierwszą rocznicę*, poświęcone aktywności działacza spółdzielczego Edwarda Milewskiego. Była członkinią rzeczywistą KZKP w Warszawie. Od 1917 r. mieszkała w Warszawie, gdzie była redaktorką czasopisma „Społem” oraz kierowała Komisją Spółdzielczą Zakupu Książek przy Towarzystwie Czytelni m.st. Warszawy. Była inicjatorką i współzałożycielką księgarni antykwarsko-wydawniczej, która od grudnia 1918 r. funkcjonowała pod nazwą Stowarzyszenia Spółdzielczego „Książka”. Do 1921 r. była kierowniczką i członkinią zarządu „Książki”. Z inicjatywy tego stowarzyszenia wspierała zakładanie i prowadzenie bibliotek robotniczych, miejskich, uczniowskich i kooperatyw szkolnych. W tym okresie wygłaszała odczyty i pogadanki w Uniwersytecie Ludowym w Warszawie, tłumaczyła prace Michaiła Iwanowicza Tugan-Baranowskiego, publikowała na łamach spółdzielczej prasy, m.in. „Rzeczypospolitej Spółdzielczej”, „Społem”, wydawała liczne broszury z zakresu spółdzielczości oraz zagadnień socjalizmu utopijnego. Działała w Związku Robotniczych Stowarzyszeń Spółdzielczych i od 1919 r. była członkinią Rady Organizacyjnej Związku. W 1921 r. uczestniczyła w Kongresie Międzynarodowego Związku Spółdzielczego

w Bazylei, na którym powstała Międzynarodowa Liga Kooperatystek, została wybrana członkinią Komitetu Wykonawczego.

W okresie II RP brała udział w zakładaniu Warszawskiej Spółdzielni Mieszkaniowej, organizowała koła kooperatystek, od 1923 r. pracowała w Związku Pracowników Spółdzielczych i redagowała w l. 1927–1929 „Pracownika Spółdzielczego”. W 1935 r. dzięki m.in. jej staraniom została utworzona w Polsce Liga Kooperatystek. W tym okresie publikowała artykuły, w których propagowała ideę równouprawnienia kobiet w spółdzielczości, pisała też o zwalczaniu alkoholizmu. W czasie II wojny światowej nadal działała w „Społem”. Wśród licznych zainteresowań z zakresu spółdzielczości na szczególną uwagę zasługują te dotyczące organizacji życia kobiet. Władza biegła kilkoma językami. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

BN, DR, K. Fudakowski, *Moje wspomnienia*, t. 1, sygn. akc. 1223; A. Morzkowska, *Tak było*, „Niepodległość” 1934, t. X; *Działalność spółdzielcza kobiet w Polsce okresie międzywojennym*, red. S. Jarecka-Kimłowska, Warszawa 1973; S. Konarski, *Orsetti Maria Paulina (1880–1957)*, PSB, t. XXIV, Warszawa 1979; W. Piotrowski, *Koło Matematyczno-Fizyczne w Warszawie 1905–1915*, „PHO” 1989, nr 1; E. Magiera, *Spółdzielczość jako forma edukacji w szkolnictwie polskim Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1939)*, Szczecin 2011; P. Laskowski, *Wstęp*, [w:] M. Orsetti, *Kooperatyzm, anarchizm, feminizm. Wybór pism*, oprac. P. Laskowski, Warszawa 2019.

Bibliografia podmiotowa:

O zbytku filantropii, samopomocy społecznej i podatku narodowym: odczyt wygłoszony na zjeździe ziemianek w czerwcu 1906, Warszawa 1906; *Jak urządzić i jak zarządzać czytelnią ludową*, „Zaranie” 1909, nr 6, 7; *O promieniach Röntgena i ich zastosowaniu: materiał do odczytu popularnego*, Warszawa 1910; *O wystawie przyrodniczej w Warszawie*, „Zaranie” 1910, nr 32; *Gdzie indziej tak, a u nas... (Wezwanie do nauczycieli-obywateli)*, „Zaranie” 1911, nr 35; *Nowa metoda organizacji czytelnictwa*, Kraków 1912; *Rozpraszajmy mroki*, „Zaranie” 1913, nr 4; *Tajemnice tkaczy rochdałskich: szkic z dziejziny kooperacji spożywczej*, Warszawa 1914; *Za i przeciw działalności oświatowej kooperatyw*, „Społem” 1917, nr 8–9; *Przedwojenne obrazy z belgijskiego życia spółdzielczego*, Warszawa 1918.

M. Sikorska

Orzeszkowa Eliza (Elżbieta) (1841–1910), pisarka, publicystka; działaczka społeczna. Pseud., krypt. Bąk (z Wa-Lit-No), E.O., Gabriela Litwinka, Li...ka (=Litwinka).

Urodziła się na Milkowszczyźnie, w pow. grodzieńskim, była córką Benedykta Pawłowskiego, zamożnego ziemianina, prawnika i wolnomularza, oraz Franciszki z Kamieńskich. Po śmierci ojca, w wieku około trzech lat, zamieszkała w Grodnie; wychowywana przez kobiety (matkę, babkę macierzystą, starszą siostrę i opiekunkę), po drugim ślubie matki w 1849 r. głównie przez babkę. Początkowe wykształcenie zawdzięczała nauczycielkom domowym, które doskonaliły jej znajomość języka francuskiego i niemieckiego. W l. 1851–1857 kształciła się na pensji ss. sakramentek w Warszawie, gdzie poznała w 1855 r. Marię Wasiłowską, później Konopnicką (zob.), z którą przyjaźniła się przez całe życie. Program nauczania na pensji obejmował język francuski i niemiecki, historię powszechną, historię literatury polskiej, geografię, arytmetykę, muzykę, rysunki, taniec. Na pensji poznała – legalnie

i nielegalnie – literaturę polską XVI i XVIII w., dzieła Adama Mickiewicza, Józefa Ignacego Kraszewskiego, Józefa Korzeniowskiego, literaturę francuską XVIII–XIX w., a także powieści Aleksandra Dumasa ojca, George Sand, Eugène’a Sue. Po powrocie w strony rodzinne i zawarciu pierwszego małżeństwa w 1858 r. mieszkała w majątku w Ludwinowie, gdzie samodzielnie doksztalała się przez lekturę. W 1862 r. przebywała w Warszawie, gdzie pod wpływem kazań rabina Markusa Jastrowa przyswoiła hasła asymilacji polskich Żydów. W czasie powstania styczniowego wspierała powstańców w zakresie służby pomocniczej, czas ten oddział silnie na jej poglądy i osobowość twórczą. Z Grodzieńszczyzny wyjeżdżała w interesach do Wilna i Warszawy, odbywała wyjazdy wakacyjne i podróże zagraniczne.

W Ludwinowie, zbliżywszy się od 1858 r. do kręgów ziemiaństwa obradującego nad kwestią uwłaszczenia chłopów i ich warunków życia, założyła szkołkę wiejską z bratem męża Florentym Orzeszko. Od 1864 r. mieszkała w Milkowszczyźnie, gdzie kontynuowała pracę oświatową, organizując szkołkę dla dzieci służby dworskiej. Rozpoczęła tam pracę zawodową jako literatka, a od 1869 r. żyła, pisała i działała w Grodnie, poświęcając się również akcjom filantropijnym i społecznym. W l. 1875–1876 w Warszawie w Sali Ratuszowej wygłosiła kilka odczytów o tematyce społecznej – *O wpływie nauki na rozwój miłosierdzia* i *O niedolach dziecięcych*, a także w Nowym Mieście – *O postępie*.

W 1879 r. nabyła w Wilnie księgarnię i do likwidacji przez władze w 1882 r. prowadziła ją ze współnikami, m.in. z literatem Wincentym Chelmińskim, pod firmą „E. Orzeszkowa i S-ka”; kierowała jej działalnością nakładową. W 1879 r. uzyskała koncesję na księgarnię i bibliotekę (wypożyczalnię książek) z prawem prowadzenia handlu książkami we wszystkich językach prócz jidysz i na utrzymywanie w bibliotece książek we wszystkich językach prócz polskiego; przy księgarni działała nielegalnie wypożyczalnia książek polskich. Nakładem księgarni wyszło (drukiem Józefa Blumowicza w Wilnie) ponad 20 dzieł literackich i naukowych, także dotyczących kwestii społecznych i oświatowo-wychowawczych, a także kalendarze; po likwidacji firmy publikacje rozprowadzały inne księgarnie.

Jako jedna z pierwszych polskich literatek zawodowych debiutowała w 1866 r. w „Tygodniku Ilustrowanym” opowiadaniem *Obrazek z lat głodowych* o niedoli chłopów w l. 50. XIX w. i skrajnościach nierówności społecznej. W dziełach literackich, wielokrotnie wznawianych do 1918 r., stale poruszała palące problemy współczesnego życia społecznego, w tym kwestie wychowania, edukacji, oświaty, a także powiązane z nimi kwestie emancypacji kobiet i asymilacji Żydów. Równocześnie omawiała te problemy w publicystyce. Włodzimierz Winclawski pisał o niej jako o „pierwszej kobiecie w socjologii polskiej”, szczególnie eksponując podejmowane przez pisarkę społeczne aspekty problematyki kobiecej (*Kilka słów o kobietach*, „Tygodnik Mód i Nowości” 1870, przedruk Lwów 1873; *W kwestii równouprawnienia kobiet wobec nauki, pracy i godności ludzkiej – List otwarty do kobiet niemieckich*, „Bluszcz” 1897; *List do kobiet niemieckich i o Polce – Francuzom*, Warszawa 1900), kwestię narodową (*Patriotyzm i kosmopolityzm. Studium społeczne*, 1880) i żydowską (*O Żydach i kwestii żydowskiej*, 1882). We wsi Bohatyrowicze prowadziła badania terenowe i zbierała materiały do monografii tej miejscowości, która ostatecznie nie powstała. Informacje tam zdobyte wykorzystała natomiast Orzeszkowa w powieści *Nad Niemnem*.

W 1883 r. warszawski wydawca Salomon Lewental zawarł z Orzeszkową umowę na tanie wydanie zbiorowe jej pism, w l. 1884–1889 wydał 47 tomów. Jej prace przekładano na rosyjski, czeski, niemiecki, francuski. W 1905 r., w ramach sprzeciwu wobec tendencji

antysemickich, uczestniczyła w wydaniu 16 nowel o tematyce żydowskiej pióra dziesięciu autorów – *Z jednego strumienia*, poprzedzając książkę przedmową i zamieszczając w niej swe prace. Zaprzętał ją problem emigracji ludzi zdolnych, m.in. poświęciła mu utwór *...I pieśń niech zapłacze* (1905). Od 1905 r. współpracowała z „Kurierem Litewskim”, gdzie zamieszczała ok. 30 prac publicystycznych i literackich; od 1907 r. była jego kierowniczką literacką, w l. 1907–1909 drukowała w nim felietony *O książkach*. W l. 1908–1909 współpracowała z „Przeglądem Powszechnym”.

W l. 1894–1896 prowadziła we własnym domu wykłady z literatury i kultury polskiej dla dziewcząt. Wygłaszała odczyty o historiozofii Zygmunta Krasińskiego na konspiracyjnych zebraniach w Wilnie w 1901 r. Patronowała pracy stowarzyszenia kulturalno-oświatowego „Muza” w Grodnie, gdzie także dała odczyt o Krasińskim, a w l. 1908–1909 zorganizowała jako prelegentka i reżyserka co najmniej dziewięć wieczorów literackich. W czasie rewolucji 1905 r. prowadziła wykłady na kompletach dla młodych kobiet i mężczyzn. Po śmierci męża oferowała w swym domu pobyt dziewczętom z domów ziemiańskich i inteligenckich, które pomagały jej w działalności dobroczynnej i społecznej, m.in. kierując tajną czytelnia dla ubogich mieszczan i dzieci ze szkółek grodzieńskich; prowadziła wobec tych dziewcząt oryginalną pracę pedagogiczną, łącząc nauczanie (wykłady z historii kultury i literatury), wychowanie i pracę; podobnie wspomagała młodych mężczyzn. Zabiegała o stypendia zagraniczne dla zdolnej młodzieży, m.in. u Hipolita Wawelberga i innych wpływowych finansistów. Organizowała loterie na rzecz Kasy Ubogich, stale wspomagała składką ubogie dzieci żydowskie. Była członkinią honorową Towarzystwa Szkoły Ludowej.

Zabiegała o prawa do języka polskiego w szkolnictwie i urzędach. Upominała się o nie m.in. na łamach prasy rosyjskiej. W 1905 r. mimo niechęci generała gubernatora zorganizowała w Druskiennikach publiczną imprezę artystyczną w języku polskim. W 1906 r. dzięki jej staraniom odbył się w Grodnie pierwszy publiczny odczyt po polsku Henryka Nusbauma (zob.).

Należała do grona opiekunów założonej przez Juliana Ksawerego Łukaszewskiego Biblioteki Polskiej w Jassach w północno-wschodniej Rumunii (Mołdawii), działającej w l. 1866–1892, ofiarowała do niej książki. Zgromadziła własną bogatą bibliotekę w Grodnie (ponad 4 tys. tomów) z dużym działem judaików, księgozbiór częściowo spłonął w pożarze Grodna w 1885 r. (Orzeszkowa prowadziła wówczas aktywną działalność na rzecz pogorzalców), a pozostałą część przekazała testamentem z 1906 r. Bibliotece Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie. Towarzystwo – którego była współzałożycielką i pierwszym członkiem honorowym – otrzymało też w testamencie dary z okazji jubileuszy pisarki. Była również członkinią honorową Koła Literacko-Artystycznego we Lwowie i Towarzystwa Literatów i Dziennikarzy Polskich w Warszawie.

W 1891 r. uroczystie obchodzono 25-lecie jej pracy literackiej, m.in. odbył się konspiracyjny zjazd kobiet w Warszawie i przeprowadzono zbiórkę na fundusz stypendialny im. Elizy Orzeszkowej. W 1893 r. dedykowano jej w związku z tym książkę zbiorową 227 autorów – *Upominek. Książka zbiorowa na cześć Elizy Orzeszkowej (1866–1891)* (1893), gdzie m.in. analizowano jej działalność w odniesieniu do bieżących problemów społecznych, np. znalazł się w niej artykuł Henryka Wernica (zob.) *Znaczenie wychowawcze pism Elizy Orzeszkowej*. W l. 1906–1908, w związku z 40. rocznicą debiutu pisarki, odbyło się wiele obchodów ku jej czci w Warszawie, Krakowie, Lwowie, Łodzi, Wilnie, Zakopanem, Nałęczowie, Kijowie,

Petersburgu; najważniejszy to Zjazd Kobiet im. Elizy Orzeszkowej w Warszawie w dniach 9–11 VI 1907 r. – ze składek nadsyłanych z tej okazji postanowiono utworzyć Instytut Pedagogiczny im. Elizy Orzeszkowej.

Zmarła w Grodnie. Jej pogrzeb miał charakter uroczysty i masowy, przybyły na niego liczne delegacje z ziem polskich, jednak władze policyjne uniemożliwiły oficjalny udział młodzieży szkolnej.

Bibliografia przedmiotowa:

ANK, SJJ, sygn. 10/131; E. Jankowski, *Orzeszkowa Eliza (1841–1910)*, PSB, t. XXIV, Wrocław 1979; H. Gacowa, *Eliza Orzeszkowa*, Wrocław 1999; A. Górnicka-Boratyńska, *Staliśmy się sobą. Cztery projekty emancypacji (1863–1939)*, Izabelin 2001; W. Winclawski, *SBSP*, t. 3, Toruń 2007; J. Jaśkiewicz, *Kobiety-matki w wybranych tekstach publicystycznych Elizy Orzeszkowej*, „AULFLP” 2010, nr 13; T. Górniak, *Głos znad Niemna. Nowe spojrzenie na twórczość Elizy Orzeszkowej w świetle badań nad prywatnym księgozbiorem pisarki*, „BPod” 2014, nr 1; G. Marchwiński, *Wychowanie patriotyczne. O wyobrażeniach i postawach konserwatywnych na przykładzie działalności Elizy Orzeszkowej w latach 1880–1905*, „SH” 2015, nr 2; M. Gawin, *Spór o równouprawnienie kobiet (1864–1919)*, Warszawa 2015; B. Kalinowska-Witek, *Wkład Elizy Orzeszkowej w propagowanie kwestii kobiecej oraz kształtowanie dążeń edukacyjnych młodych Polek w II połowie XIX wieku*, „LRP” 2016, nr 4; *Eliza Orzeszkowa. Pamięć kultury. Studia i głosy*, red. J. Ławski, S. Musijenko, Grodno–Białystok 2019.

Bibliografia podmiotowa:

Z jednego strumienia. 16 nowel przez 10 autorów, z przedmową E. Orzeszkowej, Warszawa 1905; *Marta. Powieść*, Lwów [1907]; *O rycerzu miłującym opowieść, poprzedza list do młodzieży, przesłany z okazji obchodu jubileuszowego w Krakowie*, Kraków 1907; *Autobiografia w listach*, [wstęp A. Wodziński]: odb. z czasopisma „BW” 1910, t. 3, z. 1; *Publicystyka społeczna*, t. 1: *Myslenie obywatelskie, Żydzi, kwestia kobieca*, wybór i wprowadzenie G. Borkowska, oprac. edytorskie I. Wiśniewska; t. 2: *Rozprawy, studia, artykuły*, oprac. i wprowadzenie G. Borkowska, oprac. edytorskie I. Wiśniewska; t. 3: *Cykle felietonów, listy otwarte, recenzje, omówienia, sprawozdania, korespondencje, varia*, oprac. G. Borkowska, oprac. edytorskie I. Wiśniewska, Warszawa 2020.

M.M. Kacprzak

Orzeszkowski Wincenty (1884–1985), działacz społeczny.

Urodził się w Płocku, był synem Stanisława i Stanisławy z Budnych. Ukończył Gimnazjum Realne w Warszawie, gdzie zdał maturę w 1901 r. Studiował na Wydziale Chemicznym PW, skąd został relegowany z powodu udziału w strajku. Edukację kontynuował w Krakowie. W 1908 r. ukończył z tytułem inżyniera rolnictwa Studium Rolnicze przy UJ. Po studiach i odbyciu praktyki administrował majątkiem rodzinnym Leszczyno Szlacheckie. W 1910 r. został sekretarzem Towarzystwa Rolniczego w Płocku, którego prezesem był przez kolejne 20 lat.

W czasie I wojny światowej wraz z rodziną prowadził tajne nauczanie. Dbał o kulturę i sprawy bytowe wsi. Zbudował szkołę i remizę dla straży pożarnej, gdzie organizował działalność kulturalną. Funkcjonowało tam także przedszkole dla dzieci wiejskich. Był inicjatorem powstania w Niegłásach k. Płocka dwuletniej szkoły rolniczej dla dzieci chłopów

małorolnych oraz Rolniczej Stacji Doświadczalnej w Opatowcu. Prowadzono tam działalność eksperymentalną i oświatową. Działal ponadto w kółkach rolniczych. Był również propagatorem kultury fizycznej na wsi. Należał do Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” jako prezes Gniazda Płockiego. W latach II wojny światowej był aresztowany i przeszedł przez obozy koncentracyjne w Działdowie, Dachau i Mauthausen-Gusen. W okresie powojennym opracował dokumentację do martyrologii ziemian i inteligencji z okresu II wojny światowej z terenu kilku powiatów diecezji płockiej. Został odznaczony Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski. Zmarł we Wrocławiu.

Bibliografia przedmiotowa:

T. Piekarski, *Udział ziemian Mazowsza Płockiego w rozwoju przemysłu w okresie międzywojennym*, „SHSG” 2010, t. 8; Z. Orzeszkowska, *Orzeszkowski Wincenty Stanisław (1884–1985)*, ZP XX w., t. 3, Warszawa 1996.

J. Falkowska

Osiecki Stanisław (1875–1967), działacz ruchu ludowego, poseł, senator. Pseud. Kowalski.

Urodził się w Ciechanowie, był synem Ignacego, urzędnika, i Marii z Miliwodzkich. W jego rodzinie kształtowano postawy patriotyczne, odwołując się do działalności Wojciecha Osieckiego – majora wojsk polskich w powstaniu listopadowym, dziadka Stanisława. Najprawdopodobniej pierwsze nauki pobierał w domu, od 1891 r. kontynuował edukację w Szkole Niedzielnio-Handlowej w Warszawie. Po uzyskaniu patentu buchaltera w 1896 r. rozpoczął pracę zawodową. Jednocześnie kształcił się dalej w Warszawskiej Szkole Realnej – tę ukończył w 1902 r., a następnie studiował na Wydziale Mechanicznym na PW. Należał do Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, był również członkiem Warszawskiego Towarzystwa Wioślarskiego. Współpracował z Aleksandrem Świętochowskim (zob.) w Towarzystwie Kultury Polskiej. W 1905 r. był jednym ze współtwórców PZL, m.in. redagował „Zagon”. Za działalność został zatrzymany i osadzony wraz z innymi działaczami oświatowymi: Ludwikiem Sudą (zob.), Zygmuntym Nowickim (zob.), Teofilem Kurczakiem (zob.). W 1907 r. przebywał na przymusowej emigracji w Krakowie, gdzie rozwijał swoje pasje taternicze oraz podjął studia na Wydziale Filozoficznym UJ. W trakcie pobytu w Krakowie nawiązał kontakty ze studentami UJ zaangażowanymi w prace Koła Towarzystwa Szkoły Ludowej im. Tadeusza Kościuszki, które organizowało oświatę na wsi, co było późniejszą inspiracją dla królewickich ludowców.

Po powrocie do Warszawy, najprawdopodobniej na początku 1908 r., wrócił do pracy w Towarzystwie Kultury Polskiej – został członkiem zarządu, wszedł w skład Komisji Rewizyjnej. Od 1912 r. wspierał tajną organizację Nauczycieli Niepodległościowych, której celem było przeciwdziałanie szkodliwym wpływom rusyfikacyjnemu zaborcy na szkolnictwo i wychowanie patriotyczne młodzieży. Był zaangażowany w działalność ruchu ludowego, współpracując ze środowiskiem „Siewby”, a następnie „Zarania”. Publikował w tych czasopiśmie i wspierał je finansowo. W l. 1911–1914 angażował się w prace TKR – celem organizacji było m.in. upowszechnianie wiedzy o demokracji i kulturze rolniczej, włączył się też w prowadzenie sekcji mleczarskiej. W 1911 r. został wybrany na członka Komisji Rewizyjnej.

Należał do licznych organizacji społecznych: Towarzystwa Biblioteki Publicznej w Warszawie, Towarzystwa Opieki nad Wychodźcami, Towarzystwa Opieki nad Inwalidami, Towarzystwa Kooperatystów, Stowarzyszenia Zawodowego Pracowników Technicznych i Przemysłowych. Był jednym z założycieli Stronnictwa Ludowego, działał w PSL „Wyzwolenie”. W l. 1917–1918 pełnił funkcję wiceprezesa partii. Działał w CKN, w 1916 r. wybrano go do zarządu organizacji, był także członkiem Rady Narodowej. Współpracował z czasopiśmie „Wyzwolenie” i wspierał je finansowo. W l. 1919–1928 był posłem, w 1935 r. został senatorem. W okresie II wojny światowej został komisarzem Straży Obywatelskiej, należał także do konspiracyjnego Centralnego Kierownictwa Ruchu Ludowego (w l. 1940–1944 stanął na jego czele). Był posłem w Krajowej Radzie Narodowej w l. 1945–1947 oraz w SU w l. 1947–1950. Został odznaczony Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

APW, WGUdsS, sygn. 172; AZHRL, Wasilewski, ZMW, sygn. P-229; AZHRL, Koźmiński, Wspomnienia, P-229; AZHRL, Klub Seniorów ZSL, [List do Prezydium Naczelnego Komitetu ZSL], sygn. P-229; AZHRL, sygn. Ż-137, O-95; Kancelaria Senatu, Biuro Analiz, Dokumentacji i Korespondencji, Kolekcja Senatorów II RP, Osiecki Stanisław; MHPRL, sygn. AN-6241; AN-6246; 12746/1; Muzeum Sportu i Turystyki, sygn. 971, 1870/2; W. Krygowski, *Kronika Zmarłych: Stanisław Osiecki*, „Wierchy” 1967, R. 36; S. Giza, *Stanisław Osiecki (1875–1967)*, PRL SB, Warszawa 1968; K. Klimek, *Organizacja Nauczycieli Niepodległościowych*, [w:] *Wspomnienia weteranów ruchu ludowego*, red. M. Grada, Kraków 1968; J.R. Szaflik, *Osiecki Stanisław (1875–1967)*, PSB, t. XXIV, Wrocław 1979; M. Słoniewski, *Stanisław Osiecki*, „WFiS” 1983, nr 2; J. Jachymek, *Mysł polityczna PSL Wyzwolenie 1918–1931*, Lublin 1983; *Stanisław Osiecki*, SBPRL, Warszawa 1989; H. Cimek, *Mysł polityczna stronnictw ludowych w kwestii niepodległości Polski w latach 1914–1919*, Warszawa 2007; M. Ratyński, *Wspomnienia Stanisława Osieckiego o „Zaraniu” i likwidacja Polskiego Związku Ludowego*, „MLud” 2018, nr 10; M. Ratyński, *Stanisław Osiecki (1875–1967). Polityk z pasją*, Warszawa 2020.

Bibliografia podmiotowa:

AZHRL, S. Osiecki, Wspomnienia o „Zaraniu” i likwidacji PZL, sygn. P-181A.

M.M. Krakowiak

Osmolski Władysław (1883–1935), teoretyk wychowania fizycznego, publicysta, lekarz, działacz sportowy i niepodległościowy.

Urodził się w Warszawie, był synem Władysława i Marii z Japowiczów. Po ukończeniu gimnazjum w Warszawie, w 1902 r. rozpoczął studia medyczne na UW. Za udział w strajku szkolnym w 1905 r. został relegowany. Edukację kontynuował na UJ, ostatecznie dyplom uzyskał w 1907 r. w Dorpacie. Stopień doktora nauk otrzymał po nostryfikacji dyplomu w 1922 r. na UJ, uzyskał specjalizacje lekarskie z higieny, wychowania fizycznego i okulistryki. Pracę zawodową rozpoczął jako asystent w szpitalach w Warszawie. Praktykę zdobywał także jako medyk w dworach ziemiańskich w pow. uszyckim. Pracował też w Instytucie Bakteriologicznym w Odessie, w l. 1909–1911 był członkiem Komisji Międzynarodowej

do Walki z Dżumą. Po powrocie do Warszawy w 1911 r. kontynuował pracę lekarza w Ogrodach im. Wilhelma Ellisa Raua, jednocześnie współpracował z TLW, angażował się w ruch higieniczny. Był członkiem Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

W czasie I wojny światowej pracował jako lekarz w szpitalu polowym w 24. Oddziale Dywizjonu Piechoty. W 1915 r. powrócił do Warszawy, objął funkcję Komisarza Straży Obywatelskiej w Warszawie. Po jej złożeniu w 1916 r. wstąpił do POW, został lekarzem naczelnym Okręgu Warszawskiego, prowadził też prace organizacyjne. Propagował higienę i wychowanie fizyczne na zajęciach szkolnych i pierwszych kursach lotniczych. W 1918 r. brał udział w tworzeniu Wydziału Higieny Szkolnej i Wychowania Fizycznego w MWRiOP. W tym czasie zorganizował przy UW kursy dla lekarzy i nauczycieli wychowania fizycznego. Podkreślał społeczno-kulturowe i wychowawcze funkcje sportu, nadawał mu społeczno-narodowy charakter. Z Teodorem Heryngiem (zob.) zredagował naukowe opracowanie dotyczące medycyny sportowej, będące pierwszym polskim podręcznikiem z zakresu higieny wychowania fizycznego i sportu. W wydanej w 1917 r. książce znalazły się teksty specjalistów, m.in.: Henryka Nusbauma (zob.), Józefa Pawińskiego, Zygmunta Kramsztyka (zob.), Bolesława Gepnera, Walentego Komockiego, oraz jej redaktorów.

W okresie II RP prowadził badania naukowe służące doskonaleniu metodyki i dydaktyki wychowania fizycznego, dokonywał ustaleń terminologicznych. Jako wiceprezes Rady Wychowania Fizycznego i Kultury Cieleśnej w 1921 r. wnioskował o wprowadzenie w Polsce obowiązkowego wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego w szkołach. Był inicjatorem i współorganizatorem placówek kształcących nauczycieli wychowania fizycznego i instruktorów sportowych. W l. 1926–1929 pełnił funkcję komendanta w Centralnej Szkole Wojskowej Gimnastyki i Sportów w Poznaniu. Był pomysłodawcą, organizatorem i w l. 1929–1931 pierwszym dyrektorem Centralnego Instytutu Wychowania Fizycznego w Warszawie. Wydał ponad sto publikacji, w tym podręczniki i artykuły, m.in. *Wychowanie fizyczne w Polsce* (1932), *Teoria sprawności ruchowej* (1935). Popularyzował aktywność fizyczną za pomocą przekładów literatury zagranicznej. Angażował się w rozwój ruchu sportowego i olimpijskiego w Polsce. Jako wydawca, redaktor i publicysta współpracował m.in. z czasopismami: „Sport Polski”, „Wychowanie Sportowe i Wojskowe” (później „Stadion”), „Wychowanie Fizyczne”, „Nowiny Sportowe Stadionu”, „Orędownik Zdrowia”. Został odznaczony polskim Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski i Krzyżem Niepodległości, a także czeskim Orderem Białego Lwa i rumuńskim Orderem „Meritul Sanitar”. Zmarł w Świebodzinie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, AZHP, sygn. 1.7/175; NAE, Tartu Keiserlik Ülikool, Isiklikud toimikud, Üliõpilased, sygn. EAA.402.1.19717, EAA.402.1.19718; WBH, CAW APO, sygn. 12.03.1931 KN, sygn. 727 OOP; *Nasza walka*, t. 1 i 2, Warszawa 1932, 1934; B. Nawroczyński, *Dwa wspomnienia o śp. płk. dr. Władysławie Osmolskim*, „WF” 1935, nr 6; A. Brodniewicz, *Władysław Osmolski jako lekarz*, „RNAWF” 1976, t. 21; R. Przewęda, R. Trzeźniowski, *Życie i działalność Władysława Osmolskiego*, „RNAWF” 1976, t. 21; T. Ostrowska, *Osmolski Władysław Leon (1883–1935)*, PSB, t. XXIV, Wrocław 1979; *Osmolski Władysław*, [w:] *Humanistyczna encyklopedia sportu*, red. W. Lipoński, Warszawa 1987; R. Przywęda, *Władysław Leon Osmolski*, [w:] *Słownik biograficzny pracowników CIWF i AWFK*, t. 1, red. K. Hądzelek, A. Mazur, Warszawa 2000; C. Marmura, *Poczet komendantów WSS, OSS, SPS*, [w:] *80 lat wyższego szkolnictwa medycznego w Wojsku Polskim 1922–2002*,

oprac. Z. Dudkiewicz et al., Łódź 2002; K. Zuchora, *Wkład Władysława Osmolskiego w rozwój polskiej teorii wychowania fizycznego i sportu*, „KulFiz” 2005, nr 1–2; J. Nowocien, *Pedagogika sportu: w 90-lecie Akademii Wychowania Fizycznego w Warszawie*, Warszawa 2019.

Bibliografia podmiotowa:

Hodowla ludzi w oświeceniu nauki, „NiŻ” 1910, nr 6; *Higiena sportu*, Warszawa 1917 [oprac. K. Buczyński, współredakcja T. Heryng]; *Higiena w harcerstwie*, Warszawa 1918; *Nauczanie higieny w szkole elementarnej oraz w seminarium nauczycielskim*, Warszawa 1918.

M.M. Krakowiak

Osterloff Waldemar (1858–1925), pedagog, językoznawca, autor podręczników. Pseud. Włodzimierz Żarecki, Włast. P.

Urodził się w Żarkach k. Będzina, był synem Karola Augusta, emigranta szwedzkiego, przemysłowca oraz ziemianina, i Ernestyny z d. Schwartz. Najprawdopodobniej początkowo uczył się w domu pod kierunkiem guwernera, a od 1869 r. uczęszczał do męskiego gimnazjum rządowego w Piotrkowie. Od 1882 r. był nauczycielem prywatnym w domach ziemiańskich, przez pewien czas pracował też w szkole kolejowej w Sosnowcu. W 1887 r. związał się na stałe z Warszawą, gdzie uczył w szkołach męskich i żeńskich: w szkole realnej Floriana Łagowskiego (zob.), potem na pensjach żeńskich Henryki Czarnockiej, Anny Jasieńskiej, Marii Matuszewskiej i Jadwigi Kaczanowskiej, wreszcie w szkole realnej Emiliana Konopczyńskiego (zob.). Wykładał język polski oraz języki obce (francuski i niemiecki). Od 1887 r. współpracował z „Przeglądem Pedagogicznym”, z jego ramienia w sierpniu 1888 r. wyjechał do Szwajcarii, by uczestniczyć w zjeździe nauczycielskim. Do 1919 r. łączył pracę nauczycielską z pracą naukową i działalnością publicystyczną. Należał do funkcjonującego od 9 grudnia 1905 r. Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego. Organem prasowym Stowarzyszenia był wydawany w Warszawie w l. 1882–1905 „Przegląd Pedagogiczny”, który od 1906 r. ukazywał się jako „Szkoła Polska”, następnie „Sprawy Szkolne”, „Wychowanie w Domu i Szkole”, by w 1917 r. powrócić do pierwotnego tytułu. Brał udział w pracach kolegium redakcyjnego tego pisma, zamieszczał w nim liczne artykuły i recenzje. Pisał na temat wychowania domowego, kształcenia kobiet, metodyki nauczania języka niemieckiego i francuskiego, podręczników do tych przedmiotów, wypowiadał się też w dziedzinie psychologii. Dzielił się również z czytelnikami swymi spostrzeżeniami na temat stanu oświaty w Szwajcarii.

Był też redaktorem ukazującego się w l. 1913–1915 czasopisma „Dziecko”, poświęconego sprawom wychowania domowego i pracy społecznej. Periodyk służył teoretyczną wiedzą rodzicom, nauczycielom domowym, przedszkolnym i szkolnym oraz wychowawcom internatów. Artykuły pedagogiczne publikował także na łamach innych pism warszawskich, m.in. w „Ate-neum”, „Bluszczu” i „Przyjacieli Dzieci”. Współpracował z ukazującą się od 1881 r. w Warszawie *Encyklopedią wychowawczą* oraz wychodzącą tutaj od 1890 r. *Wielką encyklopedią powszechną ilustrowaną*. W wydawnictwach tych zamieszczał głównie materiały z historii wychowania, wychowania domowego i dydaktyki. Po 1919 r. poświęcił się wyłącznie pracy naukowej.

Obok artykułów napisał wiele dzieł z zakresu historii wychowania, dydaktyki i psychologii dziecka. Opracowywał również podręczniki szkolne i wypisy literatury do nauki języka

niemieckiego. Z Anielą Szycówną (zob.) i Janem Władysławem Dawidem (zob.) przygotował *Metodyczny kurs nauk* obejmujący naukę o rzeczach, naukę czytania i pisania, kaligrafię i arytmetykę (1898). Wraz z Józefem Szustrem wydał wykorzystywane w szkołach *Dzieje powszechne*. Do najpopularniejszych, bo posiadających aż osiem wydań, należy *Kurs metodyczny nauki języka niemieckiego* (wyd. 1, 1906, wyd. 8, 1919). Był również autorem kilku prac przeznaczonych dla nauczycieli domowych i szkolnych oraz słuchaczy seminariów nauczycielskich. Ważne są też jego prace psychologiczne: *Gimnastyka woli. Dziecko* (1913) oraz *Rozwój umysłu i uczuć dziecka (Psychologia dziecka)*, t. 1 (1921). Przetłumaczył na język polski i opatrzył komentarzem dzieła pedagogiczne Heinricha Pestalozziego *Jak Gertruda uczy swoje dzieci* (1909; 1923), Friedricha Wilhelma Foerstera *Wychowanie człowieka. Książka dla rodziców, nauczycieli i kapłanów* (1904) oraz Friedricha Regenera *Zarys dydaktyki ogólnej* (1924). W swym dorobku miał także sztukę teatralną *Podstępem. Komedia w 1 akcie* (1895). W okresie II RP wydał m.in. *Pierwszą systematyczną naukę dziecka na podstawie jego rozwoju naturalnego* (1919) i *Metodykę języka ojczystego w zakresie elementarnym* (1921).

W swoich publikacjach wskazywał na doniosłą rolę wychowania i kształcenia domowego, które ochronić mogło młode pokolenia Polaków przed akcją wynaradawiającą prowadzoną przez władze carskie. Podkreślał znaczenie zakładania nowoczesnych przedszkoli otoczonych ogrodem. Jako rzecznik psychologii dziecka zwracał uwagę na doniosłą rolę zabawy w życiu najmłodszych. Był przeciwnikiem nadmiernego przeciążania uczniów pracą domową. Do dziś aktualne są jego spostrzeżenia dotyczące metodyki nauczania dzieci języków, zwłaszcza języka ojczystego. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

APW, ZK, sygn. XI/1817; *Śp. Waldemar Osterloff*, „RP” 1925, nr 1–2; Waldemar Osterloff, „KW Dodatek poranny” 1925, nr 13; H. Nowakowski, *Waldemar Osterloff (1858–1925)*, „PHO” 1965, nr 2; S. Konarski, *Osterloff Waldemar (1858–1925)*, PSB, t. XXIV, Wrocław 1979; J. Dybiec, *Nauczanie historii nauki i techniki w szkolnictwie na ziemiach polskich w latach 1864–1918*, [w:] *Dzieje nauczania historii nauki i historii techniki w Polsce*, red. I. Stasiewicz-Jasiukowa, Wrocław 1982; E. Szulc, *Cmentarz ewangelicko-augsburski w Warszawie. Zmarli i ich rodziny*, Warszawa 1989; K. Jakubiak, *Problematyka dzieciństwa na łamach „Dziecka” (1913–1915)*, [w:] *Dziecko w rodzinie i społeczeństwie*, t. 2: *Dzieje nowożytnie*, red. K. Jakubiak, W. Jamrożek, Bydgoszcz 2002; M. Nawrot-Borowska, *Problematyka zdrowia i higieny dziecka na początku XX wieku na łamach czasopisma „Dziecko”*, [w:] *Dziecko w perspektywie diachronicznej i synchronicznej*, red. M. Nawrot-Borowska, D. Zajac, Bydgoszcz 2016.

Bibliografia podmiotowa:

Dzieje powszechne, cz. 1–4, Warszawa 1905–1909 [współautor J. Szuster]; *Gramatyka niemiecka do użytku szkolnego*, Warszawa 1906; *Krótką gramatyka niemiecka do użytku szkolnego*, Warszawa 1906; *Prawidła pisowni niemieckiej z licznymi przykładami*, Warszawa 1907; *Rady i wskazówki pedagogów dla nauczycieli szkół ludowych*, Warszawa–Łódź 1907; *Podręcznik do nauki języka niemieckiego*, Warszawa 1906–1907 [współautorka M. Łojko]; *Prorok pedagogiki nowoczesnej – Henryk Pestalozzi*, Warszawa 1910; *Wychowanie obywatelskie i oświata powszechna. Z pism współpracowników Komisji Edukacji Narodowej dla seminariów nauczycielskich i wychowawców*, Warszawa [1915]; *Wychowanie powszechne*, Warszawa 1916; *Przodownicy myśli pedagogicznej na zachodzie od czasów odrodzenia. Obrazy i szkice. Ser. 1*, Warszawa 1918.

Osuchowski Antoni (1849–1928), prawnik, działacz społeczny.

Urodził się w Paryżu, był synem Hieronima, powstańca listopadowego, oraz Izabeli z Góreckich. Uczęszczał do paryskiej szkoły podstawowej, po powrocie rodziny z popowstańczej emigracji kontynuował naukę w warszawskim gimnazjum. Po ukończeniu studiów prawniczych na UW i odbyciu praktyki zawodowej jako patron Trybunału Cywilnego w 1876 r. objął stanowisko adwokata przysięgłego przy SO w Warszawie. Z uwagi na gruntowną wiedzę fachową, skrupulatność i pracowitość cieszył się opinią świetnego prawnika, od początku kariery adwokackiej zyskując uznanie klienteli. Wkrótce jednak znacząco ograniczył aktywność zawodową na rzecz działalności społecznej. Nie angażował się politycznie, przed I wojną światową jego poglądy w tej dziedzinie zbliżały się ideowo do stanowiska SPR.

Był inicjatorem, organizatorem i koordynatorem licznych organizacji społeczno-oświatowych, wspierał edukacyjne, naukowe i kulturalne inicjatywy Polaków we wszystkich zaborach. Odegrał wybitną rolę w rozwoju polskiego szkolnictwa i nauki w Królestwie Polskim w ostatnich dekadach w. XIX i na początku XX. Należał do Towarzystwa Tajnego Nauczania w Warszawie oraz do komitetu TORPR. Współtworzył Polską Macierz Szkolną w Warszawie, pełnił również funkcję pierwszego prezesa tej organizacji. Był inicjatorem i kuratorem Seminarium Nauczycieli Ludowych w Ursynowie oraz kuratorem Fundacji Szkolnej Józefa i Marii Roeslerów w Warszawie. Prezesował Towarzystwu Biblioteki Publicznej w Warszawie. Wspierał Towarzystwo Czytelni Ludowych. Był współzałożycielem Towarzystwa Kursów Naukowych i członkiem pierwszego zarządu organizacji. Napisał wiele ulotek, odezw i memoriałów poświęconych problemom oświaty. Blisko współpracował i prowadził bogatą korespondencję z działaczami oświatowymi i twórcami kultury, m.in. z Bolesławem Prusem (zob.), Henrykiem Sienkiewiczem (zob.), Elizą Orzeszkową (zob.), Marią Konopnicką (zob.), Stefanem Żeromskim (zob.), Samuelem Dicksteinem (zob.), Erazmem Piltzem. Jego listy zachowały się w licznych zbiorach archiwalnych. Działał także w innych organizacjach społecznych w Królestwie Polskim, m.in. w Towarzystwie Popierania Przemysłu Ludowego. Należał do Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego.

Był mocno zaangażowany w zbieranie funduszy na rzecz polskiej działalności oświatowej i naukowej w zaborze austriackim i pruskim. Wspomagał poznańskie Towarzystwo Pomocy Naukowej, które m.in. wspierało polską młodzież akademicką. Przez wiele lat prowadził zbiórki pieniędzy dla Macierzy Szkolnej Księstwa Cieszyńskiego. Wytrwale zabiegał o utworzenie w Cieszynie polskiego seminarium nauczycielskiego. Wspomagał rozwój polskiej prasy, szkół, bibliotek i czytelni na Śląsku Cieszyńskim. Brał udział w organizowaniu pomocy materialnej dla strajkujących we Wrześni w 1905 r. oraz w Wielkopolsce i na Pomorzu w l. 1906–1907. Stał na czele Komitetu Pomocy Mazurom i przeznaczał znaczne sumy na wydawaną przez Komitet „Gazetę Ludową”. Współpracował także z „Gazetą Polską”, choć – podobnie jak w przypadku „Gazety Ludowej” – raczej nie publikował na ich łamach, zajmował się głównie pozyskiwaniem środków na wydawanie tych czasopism. W 1906 r. założył czasopismo „Mazur”, kontynuujące niejako działalność nieistniejącej już wówczas „Gazety Ludowej”. Był rzecznikiem ofiarności społecznej na rzecz rozwoju polskiej nauki. Inicjował i prowadził działania mające na celu zbudowanie społecznego mecenatu w zaborze rosyjskim, który wspierał AU w Krakowie. Był inicjatorem i współkierownikiem założonego w 1904 r. w Krakowie Towarzystwa Popierania Wydawnictw Akademii. Należał

do współzałożycieli i rady nadzorczej Seminarium dla Nauczycieli Ludowych w Ursynowie k. Warszawy, troszczył się o reklamowanie tej instytucji w polskojęzycznej prasie na tzw. Kresach.

W 1914 r. wyjechał do Szwajcarii, gdzie współtworzył Szwajcarski Komitet Generalny Pomocy Ofiarom Wojny w Polsce. Był prezesem i skarbnikiem Komisji Wykonawczej tej instytucji, która odegrała wybitną rolę w organizowaniu pomocy humanitarnej. W 1918 r. wrócił do Warszawy. Był inicjatorem i przewodniczącym założonego w listopadzie 1918 r. Warszawskiego Komitetu Obrony Lwowa, współorganizował także Komitet Pomocy Żołnierzom-Akademikom. W l. 1920–1921 prowadził działania wspierające polskich działaczy plebiscytowych na Warmii i Mazurach.

Zarówno działalność Osuchowskiego, jak i jego publikacje dotyczyły oświaty oraz kształtowania tożsamości narodowej Polaków, zwłaszcza żyjących na terenach zróżnicowanych narodowościowo. Jak pisał Eugeniusz Tryniszewski, Osuchowski „w swojej niezbyt realistycznej wizji miał przed oczyma w przyszłości Polskę wielką, tę sprzed rozbiorów, powiększoną o ziemie zapomniane przez I Rzeczpospolitą na południowym zachodzie i krańcach północnych”. Z powodu wieloletnich działań na rzecz krzewienia polskiej oświaty i kultury oraz szczególnego zaangażowania w pozyskiwanie środków finansowych na realizację społecznych inicjatyw oświatowych powszechnie był nazywany „jałmużnikiem oświaty polskiej”, pisano też o nim jako „kwestarzu narodowym”. B. Prus oceniał, iż „Osuchowski był i jest pierwszorzędnym działaczem społecznym w tak ważnych dziedzinach, jak ziemia, oświata, nauka”.

W okresie II RP kontynuował działalność na rzecz oświaty szkolnej i pozaszkolnej. Założył Towarzystwo Opieki Kulturalnej nad Polakami Zagranicą im. Adama Mickiewicza. W uznaniu zasług dla polskiej nauki i oświaty został mianowany kawalerem Orderu Orła Białego, członkiem honorowym Kasy im. Józefa Mianowskiego oraz Polskiej Macierzy Szkolnej. Otrzymał nagrodę Jerzmanowskich, przyznawaną przez PAU. Został także mianowany doktorem *honoris causa* UL. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, WWP – zbiór akt, sygn. 3; AGAD, KGGW, sygn. 7373, 7962; APL, UGSdsS, sygn. 98; APW, ZK, sygn. 1826; APW, WGUdsS, sygn. 4; APW OŁ, Zbiór Tarczyńskiego, sygn. 118; ZNiO, R. Petrykowski, 50 lat służby oświatowej 1911–1961, sygn. 15516/II; A.J.N., *Ruch społeczny*, „BL” 1906, nr 28; „KL” 1909, nr 95; J. Kornecki, *Antoni Osuchowski, wielki jałmużnik oświaty polskiej: życie i prace*, Warszawa 1928; C. Ponikowski, *Sylwety obrończe. Ze wspomnień o adwokaturze*, Warszawa 1933; A. Morzkowska, *Tak było*, „Niepodległość” 1934, t. X; *Listy Bolesława Prusa do Antoniego Osuchowskiego*, oprac. T. Kłak, „PL” 1971, z. 2; J. Hulewicz, *Osuchowski Antoni (1849–1928)*, PSB, t. XXIV, Wrocław 1979; E. Tryniszewski, *Antoni Osuchowski 1849–1928. Zarys biograficzny*, Olsztyn 1985; R. Łyczewek, *Osuchowski Antoni, SBAP*, t. 2, z. 3–4, Warszawa 2007; H. Markiewiczowa, *Rzecz o Polskiej Macierzy Szkolnej*, Warszawa 2016.

Bibliografia podmiotowa:

Memoriał do Komitetu Urządzającego Zjazd Koleżeńskich Wychowawców b. Szkoły Głównej w dniu 6 czerwca 1903 r.; *Polityka sędów germańskich*, „BL” 1905, nr 24, 25, 26; *Memoriał Antoniego Osuchowskiego prezesa Towarzystwa Polskiej Macierzy Szkolnej przesłany Kołu Polskiemu w Petersburgu, w kwietniu 1907 r.*, Warszawa 1907; *Polacy i polityka wynaradawiająca*, Warszawa 1908; *Kursy pedagogiczne dla*

przygotowania nauczycieli ludowych, „Zorza” 1909, nr 21; *W sprawie naglących potrzeb na Mazowszu pruskim*, ulotka z ok. 1912 r.; *W sprawie naglących potrzeb Macierzy Szkolnej Ks. Cieszyńskiego*, „GłPol” 1913, nr 1; *W sprawie Macierzy Szkolnej Ks. Cieszyńskiego na Śląsku Austriackim*, Vevey 1917.

J. Bóldyrew

Ośniałowska (Woyna Ośniałowska) **Zofia Anna** (1870–1947), kanoniczka warszawska, działaczka społeczna.

Urodziła się w Sobótce w pow. opatowskim, była córką Mariana, ziemianina, i Marii z Jasieńskich. Od wczesnej młodości, wraz z siostrą, prowadziła nielegalną szkołę i pielęgnowała chorych. Po przeprowadzce do Warszawy była uczestniczką wykładów organizowanych w ramach Uniwersytetu Latającego.

W 1901 r. wstąpiła do Zgromadzenia Panien Kanoniczek w Warszawie. Zakładała Dom pod wezwaniem św. Jadwigi dla najuboższych, pracujących kobiet. Podczas rewolucji 1905 r. opiekowała się rodzinami strajkujących robotników. Należała do Towarzystwa Tajnego Nauczania Cecylii Śniegockiej (zob.), z Kazimierą Proczek (zob.) zakładała kursy naukowe dla kobiet oraz Towarzystwo ogródków robotniczych w 1907 r. Od 1910 r. prowadziła internat dla chłopców. Jak wspominał jeden z wychowanków internatu Władysław Jan Grabski, był to przykład interesującego „eksperymentu społecznego”. Do placówki przyjmowano bowiem zarówno zamożnych, jak i najuboższych wychowanków, zwolnionych z opłat, by „biednym, a garnącym się do nauki chłopcom dać taką samą szansę bytową, jaką mieli młodzieńcy z rodzin uprzywilejowanych. Zbliżyć ich familijnie i ponadklasowo głębiej, niż zdoła koleżeństwo szkolne”. Internat zapewniał komfortowe warunki bytowe, wszystkich wychowanków traktowano równo, a zatrudnione w nim opiekunki przestrzegały najnowszych zaleceń higienistów i pedagogów. Ośniałowska odpowiadała w internacie za pracę kancelarii, prowadziła też regularną korespondencję z rodzicami i indywidualne rozmowy z podopiecznymi. Ci wspominali ją jako zaufaną powierniczkę, w której widzieli „domownika, nie szpiega”, gdyż „nikt nigdy nie zaznał z jej powodu przykrości”.

Należała do KZKP. Była także wiceprzewodniczącą ChTOK w Warszawie. Na łamach „Przebudzenia” przypominała okoliczności jego założenia, główne kierunki działalności (także oświatowe – wydawanie książek, broszur, organizacja odczytów i wykładów przestrzegających młode kobiety przez różnorakimi zagrożeniami) oraz apelowała do całego społeczeństwa o wsparcie tego typu inicjatyw. W czasie I wojny światowej pracowała w KO m.st. Warszawy w sekcjach do spraw stowarzyszeń, kobiecej (przemianowanej z czasem na Komisję Pracy Kobiet, gdzie nadzorowała podkomisję magazynowa gromadzącą i wydającą potrzebującym dary w postaci odzieży) oraz pomocy dla szkolnictwa. Dostarczała też paczki na front. Brała udział w pracach utworzonego w sierpniu 1914 r. Polskiego Komitetu Pomocy Sanitarnej. W okresie II RP angażowała się w walkę z handlem kobietami i dziećmi, organizowała kształcenie i pomoc dla nauczycielek oraz wsparcie materialne dla najuboższych uczniów. Została odznaczona Krzyżem Oficerskim Polonia Restituta. Zmarła w Częstochowie.

Bibliografia przedmiotowa:

Sprawozdanie Polskiego Komitetu Pomocy Sanitarnej. Sierpień, wrzesień, październik 1914 r., Warszawa 1914; *Komitet Obywatelski Miasta Warszawy. Sprawozdanie Komitetu Obywatelskiego, sierpień-grudzień 1914*, Warszawa 1915; S. Konarski, *Kanoniczki warszawskie*, Paryż 1952; W.J. Grabski, *Blizny dzieciństwa*, Warszawa 1971; H. Korczyk, *Ośniałowska Zofia Anna (1870–1947)*, *PSB*, t. XXIV, Wrocław 1979.

Bibliografia podmiotowa:

Towarzystwo Ochrony Kobiet, „Przebudzenie” 1909, nr 10.

A. Wałęga

P

Pachucka Romana (1886–1964), pedagogka, nestorka ruchu kobiecego. Pseud. Anima, Podolanka.

Urodziła się w Koluszkach, była córką Antoniego, urzędnika kolei warszawsko-wiedeńskiej, i Adelajdy z Kornackich. W l. 1894–1903 uczyla się na prywatnych pensjach warszawskich Jadwigi Gizińskiej, Konstancji Swołyńskiej i Bronisławy Jastrzębowskiej. W l. 1906–1910 studiowała filologię polską na UL. Zgodnie z przepisami na austriackim uniwersytecie mogła studiować tylko jako studentka nadzwyczajna, tj. mająca prawo do uczestniczenia w zajęciach i seminariach, do zdawania kolokwiiów, pisania prac, ale bez prawa do pisania doktoratu. W semestrze letnim 1908 r. wyjechała do Paryża, gdzie przez kilka miesięcy uczęszczała na wykłady na Sorbonie z zakresu języka i literatury francuskiej, co w połączeniu z wakacyjnym kursem filologicznym dało jej uprawnienia do nauczania języka francuskiego za granicą. Po powrocie ponownie podjęła studia na UL z wpisem na III rok i po jego ukończeniu przystąpiła do egzaminu dającego jej uprawnienia do nauczania w liceach żeńskich, a także seminariach nauczycielskich. W tym okresie należała do Czytelni Akademickiej, władz Akademickiego Koła Towarzystwa Szkoły Ludowej oraz była członkinią zarządu i prezeską Koła Studentek UL. We wszystkich tych stowarzyszeniach była prelegentką – i tak na przykład w Czytelni Akademickiej dawała odczyty zarówno o tematyce społecznej, jak i filologicznej, np. *Kobieta w gminie wiejskiej* (1906) oraz *Mikołaj Szarzyński na tle własnych utworów* (1907). Utrzymywała ponadto kontakty ze Związkiem Młodzieży Polskiej „Zet”. Studia polonistyczne wznowiła dopiero w 1915 r. Podczas studiów należała do akademickiego Koła Pedagogów, w ramach którego prowadziła działalność oświatową wśród młodzieży akademickiej m.in. jako prelegentka (*Szkola humanistyczna w Polsce a Komisja Edukacyjna*, 1918). Studia łączyła z zajęciami w szkołach, korepetycjami i opieką nad matką. Po otrzymaniu absolutorium na UW rozpoczęła intensywną pracę nad doktoratem, dysertację pisała w l. 1918–1919. Ze względu na brak ustawy określającej zakres i terminy egzaminów na warszawskiej uczelni, mieszkając w Warszawie, postanowiła obronić dysertację na UJ. Praca doktorska Pachuckiej została przyjęta przez Ignacego Chrzanowskiego (zob.) i dopuszczona do obrony. Stopień naukowy doktora filozofii uzyskała w 1919 r. na podstawie pracy *Realizm nowożytny w Zachodniej Europie i w Polsce za czasów Komisji Edukacji Narodowej*.

Od 1904 r., po uzyskaniu uprawnień nauczycielki domowej, pracowała w szkolnictwie. Za namową B. Jarzębowskiej, która wcześniej rozpoznała jej talent pedagogiczny, wystąpiła do władz oświatowych o zgodę na otwarcie jednoklasowej szkoły elementarnej w Warszawie; zgodę otrzymała. Została członkinią Związku Nauczycielstwa Polskiego, w którym należała do sekcji języka polskiego. Współpracowała tam m.in. z Bogdanem Nawroczyńskim (zob.), Teodorą Męczkowską (zob.), Stanisławem Szoberem (zob.) i Cecylią Niewiadomską (zob.). W tym środowisku Pachucka zaangażowała się w walkę o szkołę polską w okresie rewolucji 1905 r., we wrześniu 1905 r. podjęła pracę nauczycielki w szkole Zofii Kudasiewicz. Jednocześnie kontynuowała naukę w tajnej klasie 7 na pensji Jarzębowskiej, przy której przewodniczyła Kołu Absolwentek pod nazwą „Młoda Polska”. Wraz z gronem koleżanek szkolnych,

korzystając z wydanego wcześniej zezwolenia władz, w r.szk. 1904/1905 Pachucka założyła społeczną jednoklasową (półtąną) szkołę elementarną. Lokal (jedna izba w parterowym budynku) pochodził od Jarzębowskiej, zaś sprzęty szkolne ze strychu szkoły Edwarda Rontalera. Program nauki, statut i budżet placówki napisała Pachucka, ona też odpowiadała za organizację całości – była to jej pierwsza posada dyrektorki szkoły, w której uczęło się 30 polskich dzieci. Poza lekcjami grono nauczycielek organizowało działalność opiekuńczą, tj. posiłki, pomoc materialną oraz bezpłatne podręczniki i pomoce szkolne dla najbardziej potrzebujących dzieci. Wszystkie środki na działalność szkoły pozyskiwano dzięki dobrowolnym składkom i organizacji imprez kulturalno-oświatowych. Pachucka kierowała szkołą do 1910 r., kiedy władze rosyjskie odebrały jej pozwolenie na prowadzenie tej placówki. We wspomnieniach pisała o pracy nauczycielskiej i społecznej, która wprowadziła ją „w krąg młodzieży uczącej się, w środowiska ubóstwa, analfabetyzmu oraz innych piekących ran”.

Od 1908 r. współpracowała też ze ZRKP, będąc od 1910 r. członkinią zarządu. Była obok Józefy Bojanowskiej (zob.) i Pauliny Kuczalskiej-Reinschmidt (zob.) jedną z głównych działaczek ponadzaborowego ruchu kobiecego. Celem jej działalności było przede wszystkim torowanie dostępu kobietom polskim do wyższych uczelni. W 1908 r. w ramach Koła Studentek UL organizowała we Lwowie wiece studentek poświęcone tej kwestii i wystosowała memoriał do władz austriackich, w tym Rady Szkolnej Krajowej i parlamentarnego Koła Polskiego w Wiedniu. W tym samym roku była także inicjatorką utworzenia Towarzystwa Polskiego Domu im. Elizy Orzeszkowej Słuchaczek Szkół Wyższych we Lwowie powołanego dla budowy Domu Akademiczek. W Warszawie natomiast podjęła szeroko zakrojoną akcję agitacyjną wśród dyrektorek pensji żeńskich na rzecz walki o otwieranie gimnazjów żeńskich z programem gimnazjów męskich, by umożliwić ich absolwentkom wstęp na uniwersytety na pełnych prawach. Tych zagadnień dotyczyły jej pierwsze prelekcje w PSRK oraz ZRKP. W przemówieniu wygłoszonym na otwarciu jednego z oddziałów ZRKP w 1910 r. mówiła: „Kwestia równouprawnienia kobiety nie jest sprawą jednego pokolenia. Jako wydziedziczone przychodzimy bronić pominiętych, wykonywać zaniedbane prace. [...] W walce o wyzwolenie ducha kobiety, znajduje wiele z nas źródło orzeźwiającej, bo wyrwa nas z ciasnych ram życia buduaru i kuchni, a pozwala odetchnąć czystą atmosferą pracy ideowo-społecznej. Dla młodzieży żeńskiej wyzwolenie ruch w chaosie dawnych poglądów i nawyków daje nową nić przewodnią, która pozwala ten chaos zrozumieć i odpowiednio kierować swoją działalnością życiowo-społeczną. W działaniu na rzecz sprawy kobiecej znajdzie młodzież żeńska pracę i powołanie dla ducha i ciała”. W „Kalendarzu Kobiety Polskiej” z 1910 r. opublikowała obszerną informację o wyższych uczelniach, na których mogły studiować kobiety. Brała także udział w różnorodnych pracach w zrzeszeniach kobiecych: wygłaszała odczyty, pracowała w redakcji „Kalendarza Kobiety Polskiej” oraz „Steru”. Jej teksty podejmowały kwestie nauczania dziewcząt oraz równouprawnienia kobiet w myśl hasła „głosowanie powszechne jest dopiero wtedy, kiedy i kobiety głosują”, podkreślając tym samym dążenia do uzyskania praw wyborczych, a także równego prawa do pracy i wyższego wykształcenia. We wspomnieniach pisała: „Zdobycie niepodległości stało na planie pierwszym, zdobycie równych praw obywatelskich przez kobiety łączyło się z pojęciem przyszłego ustroju, jako demokracji, gdyż zdawałyśmy sobie sprawę, że konserwatyści nam ich nie dadzą”. Podejmowała również problematykę społeczną, krytykując prostytucję oraz „podwójną moralność”, która przyczyniała się do rozprzestrzeniania chorób

wenerycznych. Pisała o sprawach związanych z kobiecą seksualnością. Apelowala, by matki rozmawiały z córkami o współżyciu, ciąży. Opowiadała się za walką o prawa samotnych matek i osieroconych dzieci.

Pracę zawodową kontynuowała w warszawskim żeńskim szkolnictwie, zaangażowała się także w ruch skautowski. W 1912 r. weszła w skład Naczelnej Komendy Żeńskich Drużyn Skautowych w Warszawie. W r.szk. 1912/1913 była nauczycielką w szkole Pauliny Hewelke (zob.), w l. 1914–1918 w szkole Janiny Zdziennickiej. Wykładała ponadto język polski na Kursach Handlowych prowadzonych przez ZRKP, a także na kursach wieczornych dla pracowników i na kursach dla dorosłych organizowanych przez magistrat m.st. Warszawy. Dzięki nim adolescentki zdawały egzamin maturalny i aplikowały na UW i PW. Kontynuowała też prace w ZRKP, gdzie ok. 1910 r. założyła i stale prowadziła Biuro Informacyjne, w ramach którego kobiety z wyższym wykształceniem udzielały wskazówek przyszłym studentkom. Wspólnie z P. Kuczalską-Reinschmit, Józefą Bojanowską i Justyną Budzińską-Tylicką (zob.) wygłaszała odczyty, np. *Co robić po skończeniu pensji* (1913). Jako delegatka ZRKP zakładała jego kolejne oddziały poza Warszawą.

W 1914 r. otworzyła „Salę Zajęć” dla dziewcząt, o charakterze warsztatów zawodowych, oraz popołudniowe „kursy maturalne” dla dziewcząt w Warszawie, na których pełniła funkcję wychowawczynie i uczyła języka polskiego. Przez cały okres I wojny światowej łączyła pracę zawodową i oświatową z działalnością społeczną. Współorganizowała Komitet Opieki nad Dziećmi Rezerwistek. We wspomnieniach podkreślała, że społeczna działalność kobiet w stowarzyszeniach w okresie I wojny światowej została ukierunkowana na pracę związaną z potrzebami wojennymi. Te dotyczyły emigrujących do Warszawy, o wydarzeniach tych pisała: „Te ludzkie fale trzeba przyjąć, dać im schronienie, nadać kierunek krzyżowemu pochodowi ofiar wojny. Robotnikowi – pracę, dzieciom – naukę, ochronić kobietę przed upadkiem, sieroty przed śmiercią głodową i demoralizacją. A całość życia społecznego przed chaosem”. W 1917 r. brała udział w Zjeździe Kobiet Polskich, podczas którego mówiła o potrzebie uobywatelnienia nauki i wychowania oraz równouprawnienia politycznego kobiet, które uznawała za obowiązek obywatelski. Postulowała zrównanie szkoły żeńskiej ze szkołą męską w zakresie programu i uprawnień, tak by szkoły średnie dawały kobietom bezpośredni dostęp do wszystkich uczelni wyższych. Angażowała się w prace zrzeszeń nauczycielskich, w których opracowywano programy nauczania i zwalczano stosowanie metody pamięciowej i podającej. Podkreślała znaczenie zmian metodycznych i włączenia dyskusji klasowych, postulowała wprowadzenie szkoły bezpłatnej, państwowej, z rzetelnie opracowanymi programami nauczania.

W okresie II RP pozostawała jedną z najaktywniejszych pedagożek i działaczek ruchu kobiecego. We wspomnieniach pisała, że organizacja szkolnictwa żeńskiego na wysokim poziomie w międzywojniu była „etapem rewolucji mas kobiecych w ich wytrwałym dążeniu do osiągnięcia w życiu pełni równouprawnienia kulturalnego, społecznego, obywatelskiego”. Pracowała jako nauczycielka w szkołach gimnazjalnych – w Siedlcach, Suwałkach, Płocku. W l. 1926–1934 przewodniczyła łódzkiemu Kołu Stowarzyszenia Dyrektorów Szkół Średnich i Wyższych. W 1929 r. wzięła udział w Kongresie Ligi Nowego Wychowania w Helsingör w Danii. Wizytowała także szkołę w Londynie, prowadzoną systemem daltońskim. Opublikowała kilka prac o problemach edukacji, m.in. *Polskie tradycje wychowania obywatelskiego* (1932), *Z zagadnień dydaktycznych* (1931), *Na marginesie problemów szkoły*

średniej (1936). W l. 30. XX w. była inicjatorką innowacyjnej placówki dla dziewcząt w Sokolnikach-Lesie, która łączyła w sobie cechy szkoły i sanatorium. We wspomnieniach pisała o swojej drodze życiowej, w której jednym z celów było „budowanie nowej polskiej szkoły i wychowanie młodzieży w duchu wskazań wszelkiej naszej przeszłości”. Odznaczona Złotym Krzyżem Zasługi „za zasługi na polu pracy pedagogicznej”. Zmarła w Sokolnikach-Lesie.

Bibliografia przedmiotowa:

BN, DR, Życiorysy kobiet, sygn. 9374; *Sprawozdanie Czytelni Akademickiej we Lwowie za Rok Administracyjny 1906/1907*, Lwów 1907; *Z życia akademickiego*, „PAS” 1918, z. 11; S. Konarski, *Pachucka Romana (1886–1964)*, PSB, t. XXIV, Warszawa 1979; A. Pekaniec, *Historie nie tylko rodzinne w kobiecej literaturze dokumentu osobistego: (Jadwiga z Sikorskich Klemensiewiczowa, Romana Pachucka, Maria z Łubieńskich Górską)*, [w:] *Literatura niewyczerpana: w kręgu mniej znanych twórców polskiej literatury lat 1863–1914*, Kraków 2014; M. Hajkowska, *Nieznani/znani nauczyciele domowi w Królestwie Polskim w XIX i na początku XX wieku*, „RPed” 2017, nr 1.

Bibliografia podmiotowa:

Korespondencja, „Ster” 1908, nr 1; *Narodowy kongres kobiet francuskich*, „Ster” 1908, nr 6; *Two im. Elizy Orzeszkowej we Lwowie*, „Ster” 1909, nr 2/3; *Odezwa w sprawie reformy żeńskiej szkoły średniej*, „Ster” 1910, nr 1; *Szkola średnia z punktu widzenia szkoły wyższej*, [w:] *Kalendarz Kobiety Polskiej 1910*, Warszawa 1910; *Górnym szlakiem: kartki z życia kobiety*, Warszawa 1912; *Miejmy odwagę wymagać*, Warszawa 1912; *Co robić po skończeniu pensji*, „Ster” 1913, nr 11/12 [współautorki P. Kuczalska-Reinschmit, J. Bojanowska, J. Budzińska-Tylicka]; *Wybór zawodu i nauczycielstwa*, „Dziecko” 1914, nr 8/9; *Pamiętniki z lat 1886–1914*, Wrocław 1958; BN, DR, R. Pachucka, *Fragmenty wspomnień z lat 1905–1929*, sygn. 13972 II; ZNiO, R. Pachucka, *Pamiętniki*, sygn. 13976/II.

K. Cybulska, M.M. Krakowiak

Papi Jadwiga (1843–1906), nowelistka, powieściopisarka, tłumaczka, pedagożka. Pseud. Teresa J., Teresa Jadwiga, Teresa Gałęzowska.

Urodziła się w Strzegocinie k. Pułtusa, była córką Jana, Włocha, i Teodozji Konstancji z Gałęzowskich. Już od najmłodszych lat wykazywała się znaczną samodzielnością; chociaż początkowo odebrała francuskie wychowanie, to następnie sama uczyła się języka polskiego, literatury i historii. Zdobytą wiedzę dzieliła się, dając od 1860 r. prywatne korepetycje warszawskim dzieciom, głównie z rodzin robotniczych. W czasie powstania styczniowego ukrywała rannych i pomagała w organizowaniu pomocy dla powstańców. Wierzyła w odrodzenie Polski przed lud, z sympatią odnosiła się również do socjalizmu. Nie zgadzała się na krzywdę innych, interweniowała osobiście w trakcie ulicznych ataków na rodziny żydowskie.

Lata 1870–1886 to czas największego zaangażowania Papi w działalność literacką. Publikowała opowiadania i nowele dla dzieci i młodzieży, najczęściej w „Bluszczu”, „Małym Świątku”, „Moim Pisemku”, „Moim Przyjacielu”, „Gazecie Świątecznej”, „Przyjacielu Dzieci”, „Świecie”, „Tygodniku Mód i Powieści”, „Wieczorach Rodzinnych”, „Wiek Młodym” i „Ziarnie”. W czasie gdy język polski był w szkołach zakazany, wydawała w języku polskim, pod pseudonimem, powieści obyczajowe i historyczne. Książki te były często dedykowane dziewczynkom, ich treść miała działać wzmacniająco, budować hart ducha i uczyć historii.

Była zwolenniczką emancypacji kobiet. Zajmowała się również tłumaczeniami, przełożyła na język polski m.in. *Walkę* Emila Zoli (1895) i *Miasto pływające* Juliusza Verne'a (1872).

Jej zaangażowanie w prowadzenie edukacji domowej od 1868 r. przyniosło efekty w postaci oficjalnej szkoły początkowej, którą otworzyła w 1874 r. Udało się to dzięki pomocy Jadwigi Herman-Iżyskiej, która posiadała uprawnienia do prowadzenia takiej placówki. Szkoła mieściła się w Warszawie. Od 1879 r. w budynku szkoły, „pod przykrywką” szkoły początkowej, znajdowała się 8-letnia pensja żeńska z nielegalnymi wykładami patriotycznymi w programie. Uczyli tam jedynie wybrani przez Papi nauczyciele o wysokich kwalifikacjach, m.in. Władysław Smoleński (zob.) i Stanisław Kramsztyk (zob.). Mimo że w 1886 r. władze rosyjskie stwierdziły nieprawidłowości w dokumentach i Jadwiga zmuszona była odstąpić szkołę Leoni Rudzkiej (zob.), to nie porzuciła pracy nauczycielki. Szkoła bez jej opieki straciła jednak swój dawny charakter i ducha, o którym z takimi sentymentem wypowiadały się uczennice i nauczyciele. Papi cotygodniowo poświęcała czas na bezpłatne prowadzenie zajęć, głównie w ochronkach i szwalniach WTD. Należała do grona założycieli Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego.

Zmarła w Warszawie. Choć współcześnie krytycy literatury wskazują, iż jej twórczość nie miała specjalnych walorów artystycznych, to była przepełniona pozytywistycznym ideami. Jej dzieła należą do jednych z pierwszych powieści ilustrowanych. Papi miała także wpływ na kolejne pokolenia polskich pisarek, m.in. na Zofię Urbanowską (zob.), Władysławę Izdebską, Bronisławę Porawską, Marię Julię Zaleską i Zuzannę Morawską (zob.). Učennicą i wychowanką jej szkoły była m.in. Stefania Sempołowska (zob.), która wspominała: „Cudowna nasza szkoła, ukochana i czarująca wprost przełożona. Gdy Ona mówiła do mnie *stoneczko* – ja uśmiechałam się nie tylko do Niej, ale do życia całego”. W nekrologu zamieszczonym w „Świecie” podsumowano jej działalność słowami: „[...] wykazała i talent w tym specjalnym kierunku [pisarstwo], i zarazem szlachetną zawsze a patriotyczną tendencję”. Po jej śmierci ufundowano stypendium im. Jadwigi Papi przy Kasie im. Józefa Mianowskiego.

Bibliografia przedmiotowa:

ANK, SJJ, sygn. 10/131; A. Szyc, *Teresa Jadwiga Papi*, „PP” 1897, nr 1; *Śp. Jadwiga Papi*, „Świat” 1906, nr 27; A. Szyc, *Teresa Jadwiga Papi*, „PP” 1897, nr 1; *Jadwiga Papi*, „BL” 1906, nr 29; C. Walewska, *Ruch kobiecy w Polsce*, cz. I, Warszawa 1909; I. Kosmowska, D. Milkuszy, A. Szycówna, *Kobieta polska jako autorka pedagogiczna*, Warszawa 1912; A. Szycówna, *J. Papi*, [w:] *Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana*, Warszawa 1914; P. Sosnowski, *Dzieje Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego: (1905–1919)*, Warszawa 1930; K. Kuliczowska, *Literatura dla dzieci i młodzieży w latach 1864–1914*, Warszawa 1961; D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Z dziejów tajnych pensji żeńskich w Królestwie Polskim*, „RDO” 1967, t. 10; S. Konarski, *Jadwiga Papi (1843–1906)*, PSB, t. XXV, Warszawa 1980.

Bibliografia podmiotowa:

Dworzanin Królewicza Jakuba, Warszawa 1902; *Nieco o wyższym wykształceniu kobiet*, „PP” 1903, nr 23; *Klementyna*, Warszawa 1905; *W warszawskiej szkole*, Lwów 1905; *Brzask*, Warszawa 1906; *Gabriela*, Warszawa 1906; *Antek sierota*, Warszawa 1907; *Obrazki z życia znakomitych Polek i Polaków, wiek XIV i XV*, Piotrogród 1916; *Wolna elekcja*, Poznań 1916; *Z dziejów legionów*, Warszawa 1917.

Z. Hałęza

Papiewska Maria (1859–1942), nauczycielka, działaczka społeczna.

Urodziła się w Klimkiewiczowie k. Sandomierza. Była córką Ignacego i Klotyldy z Sikorskich. Uczęszczała na pensję Aleksandry Świerczyńskiej w Lublinie, którą ukończyła w 1876 r. Edukację kontynuowała na Uniwersytecie Latającym w Warszawie. W trakcie pracy zawodowej po 1882 r. podnosiła swoje kwalifikacje na kursach z wychowania przedszkolnego prowadzonych przez Marię Weryho-Radziwiłłowiczową (zob.) w Warszawie. Wówczas poznała koncepcje i zasady pracy z dziećmi autorstwa Friedricha Wilhelma Fröbela i Marii Montessori.

W 1882 r. podjęła pracę jako nauczycielka przyrody na pensji Aleksandry Świerczyńskiej w Lublinie, równolegle udzielała lekcji w domach prywatnych. W 1885 r. została kierowniczką szkoły freblowskiej Marii John w Lublinie, a po czterech latach również jej właścicielką. Od 1908 r. pracowała w założonym przez siebie Zakładzie Freblowskim, który dziesięć lat później przekształcony został w Seminarium Ochroniarskie, a następnie w 1929 r. w Seminarium dla Wychowawczyń Przedszkoli. W 1918 r. otworzyła w Lublinie 6-klasową szkołę powszechną. Kierowała wymienionymi zakładami, pełniąc jednocześnie funkcję nauczycielki, nieprzerwanie do wybuchu II wojny światowej. W l. 1915–1917 wykładała przyrodę i metodykę na Kursach Pedagogicznych w Lublinie.

Od 1893 r. angażowała się w działalność oświatową, szczególnie adresowaną do przyszłych bon i niań. Organizowała kursy pedagogiczne, tym samym odpowiadała na potrzeby społeczne związane z opieką nad małym dzieckiem oraz kształceniem wychowawczyń. Prowadzone przez nią Seminarium Ochroniarskie, później Seminarium dla Wychowawczyń Przedszkoli, miało wysoką pozycję w rankingu szkół lubelskich i cieszyło się dużą renomą. Zapoznawała kursantki ze współczesną koncepcją wychowania małego dziecka, w tym z wszechstronnym rozwojem fizycznym, umysłowym i moralnym, stosowaniem zabaw ruchowych, śpiewu, robót ręcznych i przyrody. Włączała się w prace Koła Lublinianek, z którego inicjatywy stworzyła w 1915 r. Kursy Pedagogiczne – jedyną szkołę pedagogiczną w Lublinie. Należała do organizatorek Oddziału Lubelskiego Polskiego Związku Nauczycielskiego, w którym od 1907 r. była członkinią zarządu. Prowadziła także intensywną działalność społeczną, po 1901 r. zaangażowała się w działalność Koła Pracy Społecznej Kobiet. Była członkinią Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

Była aktywna również w okresie II RP. Uczestniczyła wówczas w kursach wakacyjnych organizowanych w Krakowie, Warszawie i Zakopanem oraz pogłębiała swoją wiedzę na temat pracy z dzieckiem w przedszkolu na wyjazdach zagranicznych w Belgii i Francji. Pracowała w Związku Pracy Obywatelskiej Kobiet i Lubelskim Związku Pracy Kulturalnej. Organizowała kolonie letnie dla dzieci i młodzieży, działała również w harcerstwie, jako instruktorka, organizatorka i uczestniczka obozów. Do *Monografii szkolnictwa m. Lublina za czas od 1917 r. do 1927 r.*, pod red. T. Wolskiego (1928) przygotowała tekst *Ochrony w Lublinie*.

W okresie II wojny światowej prowadziła tajne nauczanie, organizowała zbiórki żywności dla osób potrzebujących. Była zaangażowana w pomoc dla osadzonych więźniów na Zamku i na Majdanku. Zmarła w Lublinie.

Bibliografia przedmiotowa:

APL, Dyrekcje Szkolne: Chełmska, Lubelska, Siedlecka, sygn. 5/1331; APL, Akta miasta Lublina, sygn. 6.4/105; APL, *Prywatne Seminarium dla Wychowawczyń Przedszkoli Marii Papiewskiej w Lublinie*, sygn. 1–22; I. Bagińska, *Ze wspomnień o Marii Papiewskiej*, „WwP” 1960, nr 6; I. Bagińska,

Kilka danych o powstaniu i rozwoju ochronek i przedszkoli w Lublinie, „WwP” 1964, nr 6; K. Łogoźna, *Wychowanie przedszkolne i problem doskonalenia nauczycieli w Lublinie w okresie dwudziestolecia międzywojennego*, „AUMCSPP” 1989, vol. II, 3; K. Łogoźna, *Kształcenie wychowawczyń przedszkoli na Lubelszczyźnie w latach II Rzeczypospolitej*, [w:] *Oświata, szkolnictwo i wychowanie w latach II Rzeczypospolitej*, red. K. Poznański, Lublin 1991; J. Doroszewski, *Maria Papiewska, jej przedszkole i seminarium*, „WwP” 1994, nr 9; J. Doroszewski, *Papiewska Maria (1859–1942)*, *SBML*, t. 2, Lublin 1996; J. Doroszewski, *Zasługi Marii Papiewskiej dla kształtowania i rozwoju wychowania przedszkolnego w Polsce międzywojennej*, „PHO” 2005, nr 1–2; J. Doroszewski, *SBNML*, Lublin 2007.

M. Hajkowska

Paradistal Gustawa (Gitla) (1889 – po 1939?), działaczka społeczna i nauczycielka.

Urodzona w rodzinie żydowskiej, w młodości była aktywna w kregach kieleckiej inteligencji zbliżonej do ZPD. W 1910 r. założyła w Kielcach 2-klasową szkołę elementarną dla dziewcząt żydowskich, którą władze carskie zamknęły w 1911 r., uznając jej właścicielkę za osobę „nieprawomyślną”. Od 1910 r. prowadziła również klasę początkową w Czteroklasowym Żeńskim Progimnazjum dla Izraelitek Stefanii Wolman (zob.). Była członkinią założonego w 1912 r. Towarzystwa Pomocy Niezamożnym Uczennicom Szkoły Żeńskiej dla Izraelitek S. Wolmanowej w Kielcach, lecz ze względu na zakaz władz carskich nie mogła zostać zatrudniona w tej szkole. W 1916 r. działała w Towarzystwie Biblioteki Publicznej w Kielcach. Po zakończeniu I wojny światowej Paradistal wraz z mężem Adolfem, adwokatem, działała społecznie w Będzinie. Razem z m.in. Salomonem Weinzieherem zakładała towarzystwa dobroczynne, zapewniające wsparcie dla dzieci osieroconych podczas I wojny światowej. Dzięki działaniom Towarzystwa powstała kuchnia dla ubogiej ludności oraz nowoczesny trzypiętrowy sierociniec. Należała do Oddziału Zagłębiowskiego Towarzystwa Ochrony Zdrowia Ludności Żydowskiej, była przewodniczącą Organizacji Rozwoju Twórczości Przemysłowej Rzemieślniczej i Rolniczej wśród Ludności Żydowskiej. W marcu 1939 r. została wybrana do Rady Miasta Będzina, lecz wybuch II wojny światowej uniemożliwił jej objęcie mandatu. Paradistal znalazła się na tzw. Liście Ładosia, obejmującej nazwiska Żydów objętych „akcją paszportową”, którym grupa polskich dyplomatów w Szwajcarii dostarczyła sfałszowane paszporty latynoamerykańskie – jej nazwisko opatrzone jest adnotacją „paszport Paragwaju, los nieznaný”.

Bibliografia przedmiotowa:

AP Kielce, *Kielecka Dyrekcja Szkolna w Kielcach*, sygn. 662; AŻIH, *Centralna Rada Starszych Gmin Żydowskich w Będzinie*, sygn. 212; *Kto został radnym w Będzinie i Dąbrowie Górniczej. Dalsze szczegóły wyborów w woj. kieleckim*, „EZ” 1939, nr 142; *List z Sosnowca. Doroczne walne Zebranie Tow. „TOZ”, oddział Zagłębia Dąbrowskiego*, „NP” 1939, nr 186; Shtain, A. Sh. (Avraham Shemu’el), *Pinkes Bendin*, Tel Aviv 1957; L. Kowalczyk-Mroczkowska, *Towarzystwa Biblioteki Publicznej w Kielcach (1909–1948)*, Kielce 1984; K. Urbański, R. Blumenfeld, *Słownik historii kieleckich Żydów*, Kielce 1995; B. Szabat, *Paradistal Gustawa (?)*, *ŚSB*, t. 2, Kielce 2009; R. Kotowski, *Z dziejów szkolnictwa żeńskiego w Kielcach: szkoła dla dziewcząt żydowskich Stefanii Wolmanowej-Zimnowodziny*, „RMNwK” 2010, t. 25; *Lista Ładosia*, red. J. Kumoch, oprac. M. Maniewska, J. Uszyński i B. Zygmunt, Warszawa 2019.

P. Pająk

Paradistał Salomon (? – po 1925), działacz społeczny, księgarz.

Urodził się w rodzinie żydowskiej, był zwolennikiem asymilacji należącym do postępowej inteligencji. Około 1905 r. przejął prowadzenie odziedziczonej przez swoich teściów, Minę i Abrama Perelmanów, cenionej księgarni i wypożyczalni Morica Goldhaara. Za sprzedaż książek niezaaprobowanych przez cenzurę spotkały go liczne represje, od sprawy sądowej po zamknięcie księgarni w 1907 r. Działal w środowisku postępowej kieleckiej inteligencji, należał do współpracowników „Ech Kieleckich”. W listopadzie 1906 r. wraz z żoną Heleną był wśród organizatorów Oddziału Kieleckiego Stowarzyszenia Kursów dla Analfabetów Dorosłych, działającego do maja 1908 r. przede wszystkim wśród ludności żydowskiej (w 1907 r. Żydzi stanowili 234 osoby z 296 kształcących się). Należał także do grupy założycieli Towarzystwa Czytelni Naukowej, na której księgozbiór złożyły się biblioteczki tajnych kół oświatowych młodzieży oraz zbiory wypożyczalni funkcjonującej jeszcze przy księgarni Goldhaara. Po krytycznym wobec Czytelni Naukowej artykule „Gazety Kieleckiej” Paradistał podkreślał jej polski i postępowy charakter, wymieniając tytuły dostępnych tam pism w liście do redakcji opublikowanym w listopadzie 1906 r. na łamach „Ech Kieleckich”: „W sprawozdaniu swoim nie wspomniał też autor, że czytelnia składa się z wypożyczalni książek, a nie tylko z czytelni pism. Z tonu zamieszczonej wzmianki widoczne jest, że niemiłe na sprawozdawcy wrażenie sprawiła »postępowość« czytelni, innego bowiem powodu do złośliwej krytyki nie było”. W styczniu 1908 r. był jednym z założycieli Oddziału Kieleckiego Towarzystwa Kultury Polskiej, które reaktywowało zawieszone z powodu represji Stowarzyszenie Kursów dla Analfabetów Dorosłych, pismo „Echa Kieleckie” i Czytelnię Naukową. W 1909 r. wraz z żoną Heleną współorganizował bibliotekę Towarzystwa Biblioteki Publicznej, której zbiory stanowił księgozbiór po Czytelni Naukowej oraz ponad tysiąc tomów подарowanych przez Paradistałów.

Podczas I wojny światowej organizował zawodowe kursy handlowe dla młodzieży żydowskiej. W 1916 r. został radnym Kielc i jednym z trzech ławników magistratu, od 1917 r. był również członkiem sekcji żywnościowej Rady Miejskiej, a także Komitetów Ratunkowych Kielc i Powiatu Kieleckiego. Po pogromie w 1918 r. podczas sesji Rady Miasta postulował ustalenie przebiegu zająć i potępienie przemocy ze strony milicji – zamiast tego uchwalono jednak antysemicką rezolucję przypisującą mniejszości żydowskiej odpowiedzialność za pogrom. W 1919 r. wziął udział w pierwszym powojennym walnym zebraniu Towarzystwa Biblioteki Publicznej. Pinchas Cytron w swojej historii Kielc rysuje – jak sam podkreśla – karykaturę Paradistała, niepozbawioną jednak celnych obserwacji, ukazujących jego rosnącą alienację wśród kieleckiej inteligencji żydowskiej: „dla tego absolwenta progresywnej polskiej szkoły, atmosfera w syjonistycznym obozie była dusząca i depresyjna. [...] Uważał, że Żydzi muszą być polskimi obywatelami”. Do 1925 r. był urzędnikiem bankowym, prokurentem Oddziału Kieleckiego Banku Handlowego w Łodzi.

Bibliografia przedmiotowa:

AP Kielce, Akta miasta Kielc, sygn. 1274; BJ, Dziennik Urzędowy Cesarskiej i Królewskiej Komendy Powiatowej w Kielcach 1917, cz. 24, sygn. 101199 III; „EK” 1906, nr 6; 1906, nr 8; „ZK” 1917, nr 4; 1917, nr 13–14; *Pamiętnik kielecki: przeszłość kulturalna regionu*, red. J. Nowak-Dłużewski, Kielce 1947; P. Cytron, *Sefer Kielce. Toldot Kehilat Kielce. Miyom Hivsuduh V'ad Churbanah*, Tel Aviv 1957; L. Kowalczyk-Mroczkowska, *Towarzystwa Biblioteki Publicznej w Kielcach (1909–1948)*,

Kielce 1984; K. Urbański, *Leksykon dziejów ludności żydowskiej Kielc 1789–1999*, Kielce 2000; M. Meducka, *Przejawy obecności Żydów polskich w kulturze przed 1939 rokiem (na przykładzie województwa kieleckiego)*, [w]: *Z przeszłości Żydów polskich*, red. J. Wijaczka, G. Miernik, Kraków 2005; W. Obara, B. Szabat, *Paradistal Salomon (?)*, *ŚSB*, t. 2, Kielce 2009.

Bibliografia podmiotowa
Listy do Redakcji, „EK” 1906, nr 5.

P. Pająk

Paradowska-Szelągowska Anna (1879–1962), bankowiec, działaczka ruchu kobiecego, senatorka II RP.

Urodziła się w Warszawie w rodzinie Władysława Paradowskiego, przemysłowca, i Urszuli z Mücków. W 1895 r. ukończyła 6-klasową prywatną szkołę Matyldy Karwowskiej, następnie studiowała na Uniwersytecie Łatającym. W l. 1897–1899 uczęszczała na prywatne Wyższe Kursy Handlowe dla Kobiet Izabeli Smolikowskiej, po czym podjęła pracę w jednym z warszawskich banków. Należała do Zarządu Towarzystwa Wzajemnego Kredytu Królestwa Polskiego. Była bardzo aktywna w działalności na rzecz emancypacji kobiet. W 1905 r. znalazła się w Zarządzie ZRKP. W 1907 r. m.in. z jej inicjatywy powołano do życia Towarzystwo Zawodowego Kształcenia Kobiet. W ramach Towarzystwa prowadziła Doksztalające Kursy Wieczorowe dla praktykantek, na których wykladała księgowość. W czasie I wojny światowej pracowała w wielu instytucjach społecznych, m.in. w sekcji do spraw stowarzyszeń Wydziału I Spraw Ogólnych KO m.st. Warszawy oraz w Towarzystwie Pomocy Ofiarom Wojny. Była bardzo zaangażowana w pracę społeczną w organizacjach kobiecych. W 1917 r. była współorganizatorką i sekretarką Zjazdu Kobiet Polskich w Warszawie. Działała w LKPW.

W okresie II RP pracowała w bankowości. Była działaczką wielu organizacji kobiecych, reprezentowała je także w gremiach międzynarodowych. Przewodniczyła Polskiej Lidze Pokoju i Wolności, należała do Zarządu KPPK i Rady Narodowej Polek. W 1932 r. utworzyła Polskie Zjednoczenie Kobiet Pracujących Zawodowo. Od 1937 r. pełniła obowiązki wiceprzewodniczącej Międzynarodowej Federacji Kobiet Pracujących Zawodowo. Od 1931 r. wchodziła w skład delegacji polskiej jako zastępca delegata na XII sesję Zgromadzenia Ligi Narodów w Genewie, a w 1932 r. była delegatką rządu na konferencję rozbrojeniową w Genewie. W 1938 r. została senatorką. W czasie II wojny światowej prowadziła działalność wspierającą zakłady opiekuńcze dla dzieci. Podczas powstania warszawskiego zajmowała się dostarczaniem leków i środków opatrunkowych. Zmarła w Genewie.

Bibliografia przedmiotowa:

Pamiętnik Zjazdu Kobiet Polskich w Warszawie, Warszawa 1918; C. Walewska, *Anna z Paradowskich Szelągowska*, „KobW” 1927, nr 14; C. Walewska, *O równe prawa. Nasze bojownice*, Warszawa 1930; D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *O udziale Polek w międzynarodowym ruchu kobiecym*, „PamP” 1976, nr 1–4; D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Anna Paradowska-Szelągowska (1879–1962)*, *PSB*, t. XXV, Warszawa 1980; *Paradowska-Szelągowska Anna*, *PiS RP*, t. 3, Warszawa 2005; M. Kondracka, *Posłanki i senatorki II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2017.

M. Sikorska

Parczewska Melania (1850–1920), pisarka, publicystka, działaczka społeczna, kulturalna, patriotyczna. Pseud. B.A. Jer.

Urodziła się w majątku Wodzierady w pow. łaskim, była córką Hipolita, radcy Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w Kaliszu, i Aleksandry z Bajerów, działaczki ruchu kobiecego. Podstawy edukacji otrzymała w domu od matki, później w l. 1865–1867 uczyła się na pensji A. Paszkiewiczowej w Warszawie. Od 1868 r. mieszkała z matką i bratem w Kaliszu, gdzie włączyła się w działalność społeczno-kulturalną i patriotyczną. W l. 1874–1881 pomagała matce w założonej przez nią Pracowni Rzemieślniczej dla Kobiet, która oferowała praktyczną naukę szewstwa, kroju sukien, szycia ręcznego i maszynowego, haftów, kwiaciarstwa, modniarstwa, introligatorstwa, rękawicznictwa oraz wykłady z księgowości i naukę rysunku w zastosowaniu do rzemiosł. Z nauki mogły korzystać kobiety z różnych grup społecznych i wyznaniowych. Pracownia prowadziła konspiracyjne kursy z historii Polski i literatury ojczystej. Parczewska brała ponadto aktywny udział w życiu społeczno-kulturalnym miasta. Była członkinią działającego od 1880 r. KTD; pełniła funkcję opiekunki okręgu obejmującego najuboższe części miasta. W Towarzystwie Muzycznym w 1893 r. zorganizowała chór żeński, pełniąc przez kilkanaście lat funkcję jego gospodyni. Od 1895 r. prowadziła tajne nauczanie języka polskiego i historii dla uczniów wyższych klas miejscowych szkół, a także realizowała działalność kulturalno-oświatową wśród rzemieślników i robotników. Pracę rozpoczęła od organizowania teatru amatorskiego. Zakładała kółka amatorskie, których członkami byli rzemieślnicy i członkowie ich rodzin, stopniowo wprowadzając konspiracyjne wykłady z historii i geografii Polski. Wykłady miały miejsce w mieszkaniu Parczewskich, lokalu Towarzystwa Muzycznego oraz w mieszkaniu organisty w domu parafialnym kościoła św. Mikołaja, gdzie odbywały się próby chórów kościelnych. Częstotliwość spotkań zwiększyła się w l. 1904–1905. W sali Towarzystwa Cyklistów zorganizowała szkołę polską elementarną, gdzie prowadziła naukę czytania, pisania, arytmetyki; była też w tych działaniach wspierana przez innych nauczycieli. Na pensji Marii Klimaszewskiej, założonej w 1902 r., zorganizowała kurs dla analfabetów.

Parczewska włączyła się również w walkę patriotyczną na Śląsku. Jej związki ze Śląskiem i praca na rzecz tej dzielnicy rozpoczęły się w 1884 r. Od 1890 r. terenem działania Parczewskiej był przede wszystkim Bytom, gdzie nawiązała szereg kontaktów z działaczami śląskimi i redaktorami miejscowych czasopism. Ruch patriotyczny wspierała publikacją artykułów na łamach „Katolika”, „Dziennika Śląskiego”, „Górnoślązaka”. Wiele pracy włożyła w propagowanie polskiej tożsamości narodowej wśród kobiet śląskich. Brała udział w życiu miejscowych towarzystw, wygłaszała wykłady. Z grupą Górnoślazaczek uczestniczyła w jubileuszu Marii Konopnickiej (zob.) w Krakowie. Była aktywna również na terenie Łużyc, gdzie od 1880 r. utrzymywała kontakty z Macierzą Serbską w Budziszynie, od tego rozpoczęło się jej zainteresowanie ruchem narodowym Łużyczan. Poznała wielu działaczy, których wspierała w ich pracy patriotycznej. Była tłumaczką łужицких pieśni ludowych i poezji. Ogłosiła pracę *Z przeszłości i teraźniejszości Łużyc* („Ateneum” 1899), pisała o łужицких kobietach. Była pierwszą Polką, która została członkinią Macierzy Serbskiej w Budziszynie, w styczniu 1914 r. „Kurier Lwowski” informował o zaliczeniu jej do grona członków honorowych.

W czasie rewolucji 1905 r. wspólnie z bratem wspierała strajk szkolny i kierowała kaliską organizacją ND. W grudniu tegoż roku z jej inicjatywy powstało Stowarzyszenie Narodowe Kobiet Polskich. Na początku 1906 r. Parczewska stanęła na jego czele i pozostała na tym

stanowisku do wybuchu I wojny światowej, pomagała w organizowaniu prelekcji, czasem sama miała wykłady. Przy prowadzącym działalność oświatową i pomocową Stowarzyszeniu funkcjonowała szkoła początkowa polska dla dziewcząt. Dużym przedsięwzięciem Stowarzyszenia była zorganizowana w 1909 r. z inicjatywy Parczewskiej Wystawa Pracy Kobiet. Wytwory działalności kobiet z różnych stron kraju prezentowano w wielu sekcjach (m.in. pedagogicznej, przemysłu ludowego, artystycznej, ogrodniczej, krawieckiej, hafciarskiej), a katalog ekspozycji opracowała sama Parczewska. Wystawę zwiedziło około 12 tys. osób, w tym uczniowie szkół. W 1911 r. Parczewska działała w Komitecie wystawy ogrodniczej.

W l. 1906–1907 włączyła się również w działania organizacyjne powołujące Polską Macierz Szkolną w Kaliszu, a po założeniu Oddziału Kaliskiego Macierzy została członkinią zarządu okręgowego. Była przedstawicielką kaliszanek na zjazdach kobiet w Warszawie, Krakowie i Poznaniu; w 1907 r. brała udział w jubileuszu Elizy Orzeszkowej (zob.) w Warszawie. Od 1907 r. działała w Stowarzyszeniu Rzemieślników Chrześcijan pod wezwaniem św. Józefa, od 1908 r. była członkinią Zarządu Publicznej Biblioteki im. Adama Mickiewicza, od lipca 1913 r. członkinią Zarządu w Oddziale Kaliskim Polskiego Towarzystwie Krajoznawczego. Działała w trzech komisjach: fizjograficznej i muzealnej, którym przewodniczyła, oraz wydawniczej.

W sierpniu 1914 r. po zniszczeniu Kalisza wyjechała do Warszawy. Pomagała kaliszanom pozostającym bez środków do życia, prowadząc biuro opiekuńcze Towarzystwa Wzajemnej Pomocy Byłych Wychowanców Szkół Kaliskich. Równoległe z prowadzeniem akcji pomocowej działała w Komitecie Kaliskim przy KO, a następnie pracowała w Polskim Towarzystwie Pomocy Ofiarom Wojny, gdzie pełniła funkcję sekretarza, a od 1919 r. aktywnie działała w sekcji plebiscytu śląskiego. Miała też wykłady niedzielne w KZKP.

Twórczość Parczewskiej koncentrowała się wokół losów Polaków pod zaborem pruskim oraz ich prześladowań przez Rosjan. Była autorką wydanych pod pseudonimem *Listów Maszy do Paszy* (1893) – satyrycznych obrazków z życia Rosjan w zaborze rosyjskim. Tłumaczyła utwory autorów czeskich, łużyckich i słowackich. Artykuły i szkice ogłaszała w prasie kaliskiej („Kaliszanin”, „Gazeta Kaliska”), warszawskiej („Bluszczy”, „Kłosa”, „Tygodnik Ilustrowany” i in.), poznańskiej („Dziennik Poznański”), łużyckiej („Łużyca”, „Časopis Mačicy Serbskeje”). Pisała na temat Śląska i Łużyc, publikowała biogramy, wspomnienia, artykuły poświęcone kobietom słowiańskim. Zmarła w Kaliszu.

Bibliografia przedmiotowa:

Biblioteka Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Zbiory specjalne, Notatki o działalności literackiej i społecznej Melanii Parczewskiej; BUW, DR, Szwedowski, „Zet”, t. I, sygn. 1745; S. Czerwiński, *Wspomnienie o Melanii Parczewskiej*, [w:] M. Parczewska, *Z dni ucisku*, Wilno 1929; R. Leszczyński, *Parczewska Melania Józefa (1850–1920)*, PSB, t. XXV, Wrocław 1980; W.S., *Melania Parczewska (1850–1920)*, „Zeszyt” 1995, nr 12; A. Zieliński, *Melanii Parczewskiej publikacje o Śląsku i Ślązakach*, „CzNiO” 1999, z. 10; E. Steczek-Czerniawska, *Sylwetka literacka Melanii Parczewskiej*, „ZKTPN” 2000, nr 6; K. Walczak, *Alfonsa i Melanii Parczewskiej biografie niezwykłe*, „ZKTPN” 2000, nr 6; E. Steczek-Czerniawska, *Parczewska Melania*, SBWPWZK, t. 2, Kalisz 2003; E. Polanowski, *Kaliszanki w służbie społecznej*, „ZKTPN” 2007, nr 10; A. Tabaka, *Melania Parczewska i Szkoła Rzemiosł dla Kobiet*, [w:] A. Tabaka, *Wszystko dla pań. Alternatywny przewodnik po Kaliszu*, Kalisz 2018; E. Andrysiak, *Działalność Melanii Parczewskiej jako wzór aktywności kobiet na polu patriotycznym i społecznym*, „ZKTPN” 2019, nr 19.

Bibliografia podmiotowa:
Pisma, t. 1–2, Wilno 1929.

E. Andrysiak

Parczewski Alfons (1849–1933), prawnik, polityk, działacz społeczny i kulturalny, obrońca mniejszości narodowych, organizator nauki.

Urodził się w majątku Wodzierady w pow. łaskim, był synem Hipolita, radcy Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w Kaliszu, i Aleksandry z Bajerów, działaczki ruchu kobiecego. Podstawy edukacji otrzymał w domu, najpierw uczyła go matka, następnie nauczyciel domowy. Po ukończeniu Gimnazjum Filologicznego w Kaliszu, w którym uczył się niespełna półtora roku, od 1864 do 1865, wstąpił na Wydział Prawa i Administracji SGW. W 1869 r. ukończył studia już w UW. Po aplikacji sądowej w Warszawie wrócił do Kalisza, gdzie od 1872 r. pełnił obowiązki adwokata przy Trybunale Cywilnym, a następnie w l. 1876–1917 był adwokatem przysięgłym. Od połowy ostatniej dekady XIX w. w jego mieszkaniu odbywały się tajne wykłady dla uczniów szkół średnich, na których Parczewski wykladał historię. Od 1876 r. włączył się w Kaliszu w nurt pracy społecznej, w tym roku z jego inicjatywy reaktywowane zostało KTD, w którym był członkiem Rady Gospodarczej i wiceprezesem, a od 1881 r. kierował kasą pożyczkową dla ubogich rzemieślników. W 1882 r. został członkiem reaktywowanego Towarzystwa Muzycznego w Kaliszu, był członkiem jego Komisji Rewizyjnej, członkiem zarządu, w l. 1891–1906 prezesem, następnie dożywotnim prezesem honorowym. Za czasów jego prezesury w 1895 r. utworzono stałą orkiestrę amatorską, a w 1902 r. sfinalizowano budowę gmachu dla towarzystwa. Parczewski inicjował też zjazdy śpiewacze chórów krajowych w 1895 r. w Warszawie, w 1897 r. w Kaliszu i w 1898 r. w Łodzi. Był również aktywny na niwie gospodarczej: założył m.in. Towarzystwo Kredytowe Miejskie, w l. 1886–1905 był jego dyrektorem; w 1896 r. zainicjował powstanie oddziału Towarzystwa Popierania Przemysłu i Handlu, któremu prezesował w l. 1900–1903.

Działal w instytucjach oświatowych, był członkiem Rady Opiekuńczej Prywatnej Szkoły Realnej (l. 90. XIX w.) oraz Komitetu Założenia Średniej Szkoły Handlowej z wykładowym językiem polskim w 1905 r. Brał udział w organizacji strajku szkolnego, był członkiem delegacji społeczeństwa Królestwa Polskiego do Petersburga domagającej się przywrócenia w szkołach polskiego języka wykładowego.

Od 1873 r. wielokrotnie występował z odczytami (m.in. *O Koperniku*, 1873; *Konstytucja 3 Maja*, 1907; *Literatura i odrodzenie ludów celtyckich*, 1907). Brał udział w różnych inicjatywach; w 1878 r. razem z Edmundem Idzikowskim wystąpił z projektem wydawania „Gazety Kaliskiej” (zezwoleń nie uzyskał), w 1900 r. był organizatorem wystawy archeologicznej i zabytków sztuki (wydał też jej katalog), na której prezentował m.in. rękopisy i druki ze swoich zbiorów. Otwierał Wystawę Pracy Kobiet w Kaliszu w 1909 r. Należał ponadto do oddziału Towarzystwa Prawniczego w Kaliszu założonego w 1907 r., w którym pełnił przez pewien czas funkcję prezesa, w l. 1913–1914 był prezesem Oddziału Kaliskiego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Szczególnie interesował się położeniem ludności polskiej narażonej na germanizację. Podróżował po Śląsku Dolnym, Górnym i Cieszyńskim, Kaszubach i Pomorzu w celu poznania sytuacji Polaków na tych terenach, następnie rozpoczął działania

przeciw germanizacji tych ziem. Organizował czytelnie ludowe, podejmował inicjatywy zakładania towarzystw i komitetów wspierania polszczyzny, fundował stypendia i wycieczki dla młodzieży. Wiele tych inicjatyw wspierał z własnych środków. Na łamach prasy i czasopism ogłosił liczne artykuły, których tematyka dotyczyła Kaszub, Śląska, Pomorza. Od 1884 r. wydawał we Wrocławiu „Nowiny Śląskie” – pismo przeznaczone dla polskich ewangelików, ukazywało się do 1890 r. Był współzałożycielem pierwszego polskiego pisma na Mazurach – „Gazety Ludowej”. Od 1875 do 1906 r. Parczewski bywał na Łużycach, gdzie brał udział w walnych zebraniach Macierzy Serbskiej, której był członkiem. Na rzecz Łużyc podejmował wiele działań: z jego inicjatywy powstał oddział Macierzy w Chociebużu na Dolnych Łużycach, w l. 1880–1883 własnym nakładem wydawał dolnołużycki kalendarz „Pratyja”, a także czytankę w języku dolnołużyckim przeznaczoną dla dzieci, wyłonioną w ogłoszonym przez niego konkursie. W l. 1879–1931 ogłosił szereg artykułów i rozpraw na temat Łużyc publikowanych w czasopismach oraz gazetach polskich i łużyckich. W kręgu jego zainteresowań pozostawała też Wileńszczyzna i Chełmszczyzna. W 1906 r. zainicjował założenie Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, od 1923 r. przewodniczył Wydziałowi III, obejmującemu filozofię, historię i nauki prawno-społeczne, a od 1927 r. pełnił funkcję prezesa.

Na przełomie XIX i XX w. w kręgu zainteresowań Parczewskiego znalazł się ruch celtycki; odbył podróż po Bretanii, w l. 1900–1904 wyjeżdżał do Irlandii i Walii. Był członkiem The Society for the Preservation of the Irish Language (od 1895 r.). W 1900 r. na kongresie panceltyckim w Dublinie mówił o Macierzy Szkolnej w krajach słowiańskich, zachęcając do zakładania podobnych stowarzyszeń wśród narodów celtyckich. Na kongresie w Carnarvon w 1904 r. poświęconym kwestii odrodzenia celtyckiego przedstawił referat na temat *Rzut oka na mapę językową Europy wraz z projektem ligi pokojowej dla obrony mniejszości językowej*. Na łamach czasopisma „Celtia” przedłożył projekt stowarzyszenia, mającego na celu wskrzeszenie i odnowienie języka celtyckiego. Za zasługi dla ruchu panceltyckiego w 1901 r. otrzymał od Zgromadzenia Druidów i Bardów godność Barda Walii, stając się członkiem szkockiego towarzystwa „Gorseld”.

W czasie rewolucji 1905 r. wspierał strajk szkolny, kierował kaliską organizacją ND, w czym pomagała mu siostra. Z organizacji wystąpił pod koniec 1908 r. W 1906 r. został posłem gub. kaliskiej do Dumy Państwowej w Petersburgu, posłem był także w II, III i IV Dumie w l. 1907–1914. W l. 1908–1911 bronił Chełmszczyzny przed wyłączeniem jej z granic Królestwa Polskiego. Na posiedzeniach Dumy, działając w Kole Polskim, wypowiadał się m.in. w sprawach prześladowania kościoła katolickiego, w kwestiach szkolnych, na temat sądownictwa, w 1914 r. podkreślił, jak potrzebny jest polski uniwersytet w Warszawie.

W sierpniu 1914 r. po zniszczeniu Kalisza wyjechał do Warszawy. W 1915 r. włączył się w organizację UW, został dziekanem Wydziału Prawa i Nauk Politycznych, którym kierował do maja 1919 r. Od 1916 do 1919 r. był radnym Rady Miejskiej Warszawy, pełniąc także funkcję jej wiceprzewodniczącego. W lutym 1917 r. wszedł w skład TRS, a w 1918 r. z wyboru sejmiku powiatowego kaliskiego został członkiem Rady Stanu Królestwa Polskiego. Dla potrzeb Biura Prac Kongresowych w Paryżu w grudniu 1918 r. opracował kilka referatów, uzasadniając w nich prawami historycznymi i stosunkami etnograficznymi polskie stanowisko w kwestii granic zachodnich. W kolejnym roku prace te opublikował „Przegląd Dyplomatyczny”, ukazały się także w broszurze *W sprawie granic zachodnich Polski*.

W 1919 r. w organizowanej Prokuraturii Generalnej Parczewski został kierownikiem jej Wydziału VI, obejmującego sprawy kościelne i szkolne. Również w 1919 r. znalazł się

w pierwszym 44-osobowym składzie Komisji Kodyfikacyjnej RP powołanej w celu unifikacji i kodyfikacji prawa polskiego. Następnie przeniósł się do Wilna, gdzie działał na rzecz wskrzeszenia UWil. W 1919 r. został dziekanem Wydziału Prawa i Nauk Społecznych UWil, następnie pełnił funkcję rektora uczelni w l. 1922–1924, później prorektora i wykładowcy. Poza pracą zawodową i społeczną zajmował się działalnością naukową. Uczestniczył w zjazdach: historyków (1880, 1890, 1900), literatów i dziennikarzy (1883, 1894), prawników i ekonomistów (1886, 1889, 1893, 1920, 1924), na których występował w roli prelegenta. Był także członkiem wielu towarzystw naukowych, m.in. Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego, Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Pozostawił liczne publikacje, m.in. z zakresu prawa, ekonomii, etnografii, językoznawstwa. Został odznaczony Krzyżem Komandorskim Orderu Polonia Restituta. Zmarł w Wilnie, pochowany został w Kaliszu.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, TRS w Warszawie, sygn. 1/17, 8/61, 10/83; AAN, Gabinet Cywilny RR KP w Warszawie, sygn. 13/237, 13/239; AGAD, Papiery Stefana Rygla, sygn. 51; ANK, NKN, sygn. 938; Biblioteka Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Notaty biograficzne [A. Parczewskiego], maszynopis; *Parczewski Alfons*, [w:] T. Oracki, *Słownik biograficzny Warmii, Mazur i Powiśla. Od połowy XV w. do 1945 roku*, Warszawa 1963; BUW, DR, Szwedowski, „Zet”, t. I, sygn. 1745; A. Wolff-Powęska, *Alfons Parczewski (1849–1933) w obronie polskości ziem zachodnich i północnych*, „Prz” 1985, nr 1; S. Konarski, *Parczewski Alfons Józef Ignacy (1849–1933)*, PSB, t. XXV, Wrocław 1980; A. Wędzki, *Parczewski Alfons Józef Ignacy, SBWPWZK*, t. 1, Kalisz 1998; *Alfons Parczewski (1849–1932)*, [w:] K. Pol, *Poczet prawników polskich*, Warszawa 2000; K. Walczak, *Alfonsa i Melanii Parczewskiej biografie niezwykłe*, „ZKTPN” 2000, nr 6; C. Brzoza, K. Stepan, PPSB, Warszawa 2001; E. Andrysiak, *Książka i ludzie książki w życiu i pracy Alfonsa Parczewskiego*, Kalisz 2005; E. Andrysiak, *Alfons Parczewski (1849–1933). Kaliszanie – rektor Wszechnicy Wileńskiej*, Kalisz 2010; K. Walczak, *Alfons Parczewski i jego wkład w kształtowanie granic niepodległej Polski*, [w:] *Granice wolności, granice Niepodległej 1918–1922*, red. M. Fica, J. Lusek, J. Załęczny, Bytom, 2020.

Bibliografia podmiotowa:

Koszty oświaty w Królestwie Polskim, Warszawa 1905: odb. z czasopisma „BW” 1905, t. 4, dodatek „Praca”.

E. Andrysiak

Pasiak Aleksander (1887–1968), nauczyciel, publicysta, działacz polityczny.

Urodził się we wsi Krzesk-Królowa Niwa w pow. siedleckim, w rodzinie chłopskiej. Był synem Walentego i Katarzyny z Dziedziców. Ukończył szkołę elementarną w Krzesku. W 1904 r. rozpoczął naukę w Seminarium Nauczycielskim w Siennicy. Od 1903 r. współpracował z SDKPiL. W trakcie strajku szkolnego był aktywny w PZL. Angażował się w tajne nauczanie prowadzone przez Polską Macierz Szkolną. Od 1905 r. był nauczycielem w tajnej szkole wiejskiej w Grochówce. W 1907 r. zorganizował w Krzesku pierwsze w Królestwie Polskim Koło Młodzieży Wiejskiej „Zabawa” oraz prowadził teatr ludowy, kolportował też książki i prasę. Popularyzował wśród młodzieży harcerstwo. Należał do słuchaczy tajnego kursu dla nauczycieli szkół wiejskich zorganizowanego przez Władysława Rytla. W 1908 r. zdał państwowy egzamin nauczycielski w Siedlcach i w 1910 r. rozpoczął pracę w szkole

elementarnej. Prowadził jednocześnie działalność oświatową, uruchamiał tajne kursy dla nauczycieli w Targówku Małym w pow. siedleckim, Woli Orzechowskiej w pow. sokołowskim i Galicynowie w pow. węgrowskim. W 1912 r. był jednym ze współorganizatorów pisma młodzieżowego „Drużyna”, publikował w nim teksty o tematyce społecznej, ruchu spółdzielczym młodzieży, kwestiach wychowawczych. Był korespondentem „Zarania” oraz dodatku „Świt” i „Młodzi Idą”. W l. 1912–1925 wykładał przedmioty ogólnokształcące na kursach w męskiej Szkole Rolniczej i na kursach w Szkole Żeńskiej Gospodarstwa Wiejskiego w Nałęczowie (z przerwą spowodowaną wydarzeniami wojennymi). Propagował wśród młodzieży związki paramilitarne w postaci ruchu junackiego.

Na początku I wojny światowej przebywał we Lwowie, przysyłał korespondencje do „Ludu Polskiego” w Królestwie Polskim. W Galicji w 1913 r. odbył przeszkolenie wojskowe w DB, po powrocie do Kongresówki prowadził ćwiczenia wojskowe dla młodzieży pow. siedleckiego. Jesienią 1915 r. rozpoczął działalność oświatową w Krzesku. Zainicjował powołanie kursów wieczorowych dla młodzieży. Zaangażowani uczniowie przystosowali budynki do zajęć, a ze składek zakupiono materiały dydaktyczne. Młodzież zgromadzona na kursach wieczorowych była aktywna artystycznie i społecznie. Od 1916 r. uczniowie wystawiali sztuki teatralne, włączali się w kolportowanie prasy dla włościan, m.in. „Zorzy”, „Ludu Polskiego”, „Polaka”, „Gazety Porannej”, broszur, oraz angażowali się w działalność charytatywną, uczestnicząc w kweście *Ratujcie dzieci* zorganizowanej przez RGO. W okresie wojennym zwracał uwagę, że najbardziej pokrzywdzone w wyniku działań wojennych są dzieci, co podkreślał w odczytach (kwiecień 1916 r.). W l. 1920–1922 był opiekunem i nauczycielem w ośrodkach Towarzystwa Gniazd Sierocych, prowadził akcje charytatywne na rzecz osieroconych dzieci z Krzeska. W okresie II RP pracował jako nauczyciel, angażował się w działalność polityczno-oświatową. Był członkiem PSL.

Po wybuchu II wojny światowej włączył się w działania wojenne i akcje konspiracyjne. Po 1945 r. kierował referatami i departamentami do praw oświaty rolniczej w Ministerstwie Rolnictwa i Reform Rolnych. Był także wizytatorem szkół rolniczych na Lubelszczyźnie. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

APL, Dyrekcje Szkolne: Chełmska, Lubelska, Siedlecka, sygn. 4/3435, 5/2163; APL, Akta ze zbiorów Stowarzyszenia „Muzeum Lubelskie”, sygn. 18/166; APS, Kuratorium Oświaty i Wychowania w Siedlcach, sygn. 1/920; AZHRL, Wasilewski, ZMW, sygn. P-229; AZHRL, sygn. Ż-655; sygn. Ż-96; MHPRL, sygn. AN-389; W-964; S. Danielak, *Działalność Kółka Młodzieży w Krzesku (ziemi Siedleckiej) w 1916 r.*, „Zorza” 1917, nr 18; Pasiak Aleksander, *SBDRL*, Warszawa 1989; T. Boruta, *Koło młodzieży w Krzesku w latach I wojny światowej*, „SPod” 2001, z. 9; W. Charszczuk, *Pasiak Aleksander, SBPPiWM*, t. 4, Siedlce 2019.

Bibliografia podmiotowa:

Potrzeba nam kierowników pracy społecznej, „Drużyna” 1912 (jednodniówka); *Wyrażenia nieprzyzwyczajone*, „Drużyna” 1912, nr 16; *W sprawie wsi wzorowej*, „Drużyna” 1913, nr 1; *Z powodu zakończenia kursów rolniczych w Nałęczowie*, „Drużyna” 1913, nr 9; *Przeciw pijaństwu*, „Drużyna” 1913, nr 23; *Dom ludowy w Nałęczowie*, „Drużyna” 1914, nr 15; AZHRL, A. Pasiak, Krzesk – jego wzloty i upadki. Wspomnienia, sygn. P-19; AZHRL, A. Pasiak, [Rękopis], sygn. P-132.

Patkowski Aleksander (1890–1942), regionalista, publicysta, redaktor, nauczyciel, działacz społeczny.

Urodził się w Ożarowie w pow. opatowskim, w gub. radomskiej. Był synem Leona i Heleny z Grodzkich. Edukację szkolną rozpoczął w sandomierskim progimnazjum w 1899 r. Korzeni działalności oświatowej Patkowskiego można doszukiwać się już w czasach szkolnych i studenckich. Był zaangażowany w pracę redakcji czasopism szkolnych, działał w teatryku szkolnym oraz propagował piękno ziemi sandomierskiej, wygłaszając odczyty lub organizując wycieczki. Urządzał wakacyjne amatorskie spotkania teatralne w Sandomierzu. Naukę kontynuował: od 1904 r. w V gimnazjum w Warszawie, następnie w prywatnym gimnazjum gen. Pawła Chrzanowskiego. Tam w 1908 r. zdał maturę. W tym samym roku rozpoczął studia na UL na kierunku filologia klasyczna i polonistyka. W r.akad. 1910/1911 przeniósł się na UJ. Kontynuował tam studia polonistyczne u prof. Stanisława Windakiewicza i Ignacego Chrzanowskiego (zob.) oraz filologię angielską u prof. Romana Dyboskiego. W 1913 r. uzyskał absolutorium.

Po wybuchu I wojny światowej zaciągnął się do LP, jednak z powodu choroby musiał zrezygnować ze służby wojskowej. Powrócił do Sandomierza i tu w 1915 r. podjął pracę nauczyciela języka łacińskiego, a następnie również języka polskiego. W mieście rozwinął działalność oświatową – współuczestniczył w organizacji prywatnego polskiego gimnazjum, w którym następnie pracował jako nauczyciel. To z jego inicjatywy i przy jego wsparciu na terenie szkoły działała spółdzielnia uczniowska „Jutrzenka”. Opiekował się kółkami samokształceniowymi, teatrem szkolnym i „gminą szkolną”, był również opiekunem szkolnej gazetki „Spójnia”. W 1916 r. zajmował się formowaniem organizacji zrzeszającej nauczycieli szkół początkowych. Starania te zakończyły się utworzeniem w Sandomierzu oddziału Zrzeszenia Nauczycielstwa Szkół Początkowych. Od 1917 r. aż do wyjazdu z rodzinnego miasta w 1923 r. był prezesem tego oddziału oraz Spółdzielni Księgarnia Nauczycielska „Ognisko”.

Intensyfikacja działalności oświatowej Patkowskiego przypada na okres II RP. Już w 1918 r. doprowadził do reaktywacji Oddziału Sandomierskiego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. W 1919 r. powołał do życia Koło Nauczycieli Szkół Średnich. Wciąż pracował w szkolnictwie. W 1922 r. zorganizował dla nauczycieli letni kurs wakacyjny na temat *Ziemia, człowiek i praca w sandomierskim*. Inicjatywa ta stała u podstaw powołania Powszechnego Uniwersytetu Regionalnego im. Stanisława Konarskiego, który miał na celu ułatwienie nauczycielom samokształcenia. W 1923 r. przeniósł się do Warszawy i pracował m.in. w MWRiOP. Kierował tam Wydziałem Oświaty Pozaszkolnej i angażował się w pracę na rzecz oświaty pozaszkolnej i edukacji dorosłych. Redagował kilka czasopism oświatowych i krajoznawczych. Został zamordowany w Auschwitz.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, MWRiOP w Warszawie, sygn. 6/4878; APW, ZK, sygn. X.8/342; W. Borowy, *Aleksander Patkowski*, „PL” 1946, nr 3–4; P. Baczkowski, *Aleksander Patkowski, Zarys życia i pracy*, [w:] A. Patkowski, *w hołdzie dla ziemi rodzinnej*, Warszawa 1958; J. Kulpa, *Uniwersytet Regionalny w Sandomierzu a „Uciekla mi przepióreczka”*, „RKNP” 1974, t. 28; A. Rembalski, Z. Wójcik, *Aleksander Patkowski (1890–1942)*, PSB, t. XXV, Kraków 1980; *W hołdzie Aleksandrowi Patkowskiemu: w setną rocznicę urodzin*, red. J. Grzywna, A. Rembalski, Kielce 1991; D. Koźmian, *Poglądy społeczno-pedagogiczne Aleksandra Kazimierza Patkowskiego (1890–1942)*, Szczecin 1994; D. Koźmian, *Koncepcja szkoły spółdzielczej oraz jej związek z oświatą dorosłych i ruchem nauczycielskim w Polsce międzywojennej*,

[w:] *Instytucjonalne formy edukacji dorosłych w Drugiej Rzeczypospolitej*, red. E. Sapia-Drewniak, A. Stopińska-Pająk, Warszawa 2001; Z. Wójcik, *Aleksander Patkowski. Pionier regionalizmu turystyczno-krajoznawczego w Polsce*, Radom 2003; *Corpus studiosorum Universitatis Iagellonicae in saeculis XVIII–XX*, t. 3: *O–Q*, red. K. Stopka, Kraków 2011; B. Topij-Stempińska, *Materiał źródłowy w Muzeum Okręgowym w Sandomierzu do życia i działalności oświatowej Aleksandra K. Patkowskiego (1890–1942). Przyczynek do badań*, „AUNCP” 2021, nr 2.

Bibliografia podmiotowa:

Umysłowość i artyzm Henryka Sienkiewicza: (odczyt wygłoszony na obchodzie żałobnym, urzędowym staraniem Obwodowego Komitetu Ratunkowego w Sandomierzu, dnia 17 grudnia 1916 roku), Sandomierz 1917.

B. Topij-Stempińska

Pawełek Alojzy (1893–1930), lekarz, instruktor harcerski.

Urodził się w Warszawie, był synem Jakuba i Anny z Keitelów. W l. 1905–1912 uczęszczał do szkoły Wojciecha Górskiego (zob.), maturę zdał w 1913 r. w gimnazjum Mariana Rychłowskiego (zob.). Ukończył również Mikołajewską Szkołę Wojskową, a w okresie II RP studia lekarskie na UW. W pierwszej z wymienionych placówek związał się z nielegalną Unią Stowarzyszeń Młodzieży Postępowo-Niepodległościowej „Filarecja”. W 1911 r. ze Stefanem Pomarańskim współorganizował tajną drużynę skautową. W tym samym roku uczestniczył w zakładaniu zastępów skautowych przy szkole rzemieślniczej Muzeum Rzemiosł i Sztuki Stosowanej oraz kursach rzemieślniczo-przemysłowych Muzeum Przemysłu i Rolnictwa. Zorganizował też tajne drużyny skautowe na Woli oraz przy Warszawskiej Szkole Rzemieślniczej im. Michała Konarskiego, gdzie do 1914 r. pełnił funkcję drużynowego. W l. 1913–1914 publikował artykuły metodyczne w dwutygodniku „Skaut”, wydawanym w Warszawie przez Bronisława Bouffała (zob.).

Był komendantem pierwszego w zaborze rosyjskim tajnego obozu Drużyny Skautowej im. Zawiszy, który się odbył latem 1913 r. W grudniu tego roku był oboźnym na kursie instruktorskim Rady Drużynowych Warszawskich w Strachowie k. Urli. W 1914 r. brał udział w marcowym kursie dla drużynowych Żeńskiej Komendy Skautowej (należał tam do kierownictwa) i letnim ogólnopolskim kursie skautowym w Skolem. Podczas I wojny światowej wstąpił do LP. W styczniu 1915 r. dostał się do niewoli rosyjskiej. Osadzony najpierw w Turkiestanie, później w Charkowie, uciekł po dwóch latach, a w lutym 1917 r. dołączył do Dywizji Strzelców Polskich. Po wybuchu rewolucji rosyjskiej przedostał się do Bobrujska, gdzie wstąpił do I Korpusu Polskiego gen. Józefa Dowbór-Muśnickiego. Podczas pobytu w Rosji nadal czynnie działał w ruchu skautowym, w l. 1917–1918 organizując drużyny w Riazaniu i Bobrujsku oraz Kijowie, gdzie przygotowywał II kurs instruktorski, a następnie nim kierował. Był też członkiem kijowskiego Naczelnictwa Skautowego.

W grudniu 1918 r. objął funkcję sekretarza Naczelnego Inspektoratu Harcerskiego w MWRiOP, lecz po miesiącu złożył rezygnację, którą uzasadniał konfliktami politycznymi w wymienionej instytucji. Od 1919 r. pracował w MSWoj, gdzie w 1920 r. został kierownikiem Wydziału Wychowania Fizycznego. W okresie II RP wykładał anatomię, mechanikę

ruchów, fizjologię i patologię w Centralnej Szkole Gimnastyki i Sportów w Poznaniu. Pisał artykuły, książki i broszury o tematyce harcerskiej. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, AZHP, sygn. 1.7/235, 2.4/540; W. Błażejowski, *Pawełek Alojzy (1893–1930)*, PSB, t. XXV, Wrocław 1980; W. Błażejowski, *Z dziejów harcerstwa*, Warszawa 1985; E. Sikorski, *Szkice z dziejów harcerstwa polskiego w latach 1911–1939*, Warszawa 1989; *Unia Stowarzyszeń Polskiej Młodzieży Niepodległościowej*, [w:] *Wielka Encyklopedia PWN*, t. 28, red. J. Wojnowski, Warszawa 2005; T. Chojnacki, *Pawełek Alojzy*, HSB, t. 4, Warszawa 2016; J. Wądołkowski, *Kolonia w Kolbach na Polesiu* [wspomnienia spisane w 1958 r. w Milanówku], <http://www.16wdh.pl/relacje/23-kolonia-w-kolbach-na-polesiu> (dostęp: 9.06.2023).

Bibliografia podmiotowa:

Słowo o idei wychowania fizycznego, „Skaut” 1913, nr 3; *Młoda drużyna*, Kijów 1918; *Ilustrowana jednodziółka harcerska „Jadę na kolonie”*, Warszawa 1919.

M. Antczak

Pecze Jan Tadeusz (1882–1937), ksiądz, nauczyciel, autor podręcznika.

Urodził się w Naramicach w pow. wieluńskim, był synem Józefa i Florentyny z Rzeszkowskich. Do 1903 r. uczył się w Szkole Realnej w Warszawie, gdzie organizował związki młodzieży, za co został osadzony w Cytadeli Warszawskiej. W 1904 r. wstąpił do Seminarium Duchownego we Włocławku. Po ukończeniu studiów teologicznych w 1908 r. uzyskał święcenie kapłańskie, w kolejnych latach pracował w parafiach Brzeźnio, Rzgów, Radomsko, Kalisz, był wikariuszem, prefektem szkolnym, wizytatorem szkół średnich. Prowadził m.in. zajęcia z zakresu przedmiotów pedagogicznych dla szkół średnich, zauważył wówczas brak specjalistycznych podręczników dostosowanych do tego szczebla kształcenia. To sprawiło, że w połowie 1917 r., na podstawie prowadzonych przez siebie wykładów, przygotował odpowiednie opracowanie zawierające podstawy wiedzy z obszaru psychologii, dydaktyki oraz historii wychowania. We wstępie do wydanego w 1918 r. (a następnie wznowionego w 1922 r.) podręcznika pisał: „Zachodzi więc potrzeba podręcznika pedagogiki dla szkoły średniej, który by – unikając filozoficznych dociekań, wywodów teoretycznych, rozwodzenia się nad możliwościami nowych pojęć wychowawczych, lub oceną niewypróbowanych jeszcze – dał w przystępnym języku zwięzłą treść przedmiotu, rzeczowy wykład, konkretny materiał tego, co stanowi zasady i systemy wychowawcze”. Za najważniejsze środki w wychowaniu młodzieży uważał religię oraz kształtowanie postaw patriotycznych: „Odrodzenie narodu z dziejowego upadku możliwym jest tylko przez ulepszenie i ożywienie wychowania i wykształcenia publicznego. Jest to praca dla przyszłości i to nie dalekiej, dla teraźniejszego najmłodszego pokolenia [...] jest to zadanie najważniejsze, reforma najwznioślejsza. Polskę odrodzi i odbuduje młodzież dobrze wychowana, szlachetna, dzielna, inteligentna. Wychowania takiej młodzieży podjęła się, świadoma celu i trudności – Szkoła Polska wspierana przychylnością Kościoła, umiłowaniem Narodu, kierownictwem Rządu Polskiego, poświęceniem się nauczycielstwa, przywiązaniem młodzieży”.

Interesował się sytuacją ludności wiejskiej, apelował o kształtowanie wśród polskich chłopów postaw obywatelskich, propagował konieczność zapewnienia im niższego i średniego wykształcenia rolniczego. Na łamach „Ateneum Kapłańskiego” przybliżał sytuację tej części ludności Królestwa Polskiego, która utrzymywała się z pracy na roli. Pod koniec 1918 r. objął obowiązki rektora kościoła św. Jakuba w Częstochowie, gdzie mieściła się siedziba duszpasterstwa wojskowego, a od początku 1919 r. był kapłanem garnizonu w Częstochowie, miał wówczas rangę kapitana.

W okresie II RP został proboszczem w Siemkowicach i Będzinie, przewodniczył Towarzystwu Dobroczyńności dla Biednych Chrześcijan w Będzinie, organizował Stowarzyszenie Akcji Katolickiej, zbudował Dom Katolicki w Będzinie oraz redagował pismo „Życie Parafialne”. Zmarł w Szwajcarii, pochowany został w Będzinie.

Bibliografia przedmiotowa:

Czy wiesz, Warszawa 1938; W. Patykiewicz, *Ks. Tadeusz Peche*, „CWD” 1964, nr 7; J. Mandziuk, *Peche Jan Tadeusz*, *SPTK*, t. 6, Warszawa 1983; W.P. Właźlak, *Duszpasterstwo wojskowe w diecezji częstochowskiej*, „ZC” 2005, t. 32; A. Wałęga, *Polskie podręczniki i wydawnictwa pomocnicze do historii wychowania okresu zaborów i II Rzeczypospolitej*, wyd. A. Marszałek, Toruń 2011; A. Wałęga, *Obraz edukacji religijnej w polskich podręcznikach historii wychowania XIX i początków XX wieku*, „PCh” 2012, nr 2; M. Duda, *Patriarcha będziński. Ks. Wincenty Mieczysław Zawadzki (1894–1975)*, Będzin 2016.

Bibliografia podmiotowa:

Ziemia-Macierz Ludu, „AK” 1913, t. 10; *Pedagogika, podręcznik szkolny w zakresie nauczania średniego. Opracowana podług najnowszych wskazań wychowawczych*, Warszawa 1918.

A. Wałęga

Pełowski Adolf (1841–1916), adwokat, powstaniec styczniowy.

Urodził się w Kalwarii w gub. augustowskiej. Był synem Eleutora, asesora sądu policji poprawczej, oraz Marii z Pigłowskich. Uczęszczał do szkół w Pułtusk i Łomży, następnie do gimnazjum w Suwałkach. W 1856 r. rozpoczął studia na Uniwersytecie Moskiewskim. Najpierw studiował medycynę, po roku zrezygnował z tego kierunku i podjął studia prawnicze oraz filologiczne. Po likwidacji kursów prawa polskiego na Uniwersytecie Moskiewskim przeniósł się na Uniwersytet Petersburski. Na tej uczelni w 1862 r. ukończył zarówno prawo, jak i studia filologiczne. Po powrocie do Królestwa przez kilka miesięcy odbywał aplikację sądową w Trybunale Cywilnym w Łomży, następnie podjął pracę jako nauczyciel przedmiotów filologicznych i historii w szkole powiatowej w Częstochowie. Brał aktywny udział w powstaniu styczniowym, za co władze zaborcze skazały go najpierw na śmierć, następnie złagodziły wyrok do 12 lat ciężkich robót. Później wyrok jeszcze zmniejszono: po sześciu miesiącach osadzenia w twierdzy modlińskiej Pełowski został skazany na zesłanie w głąb Rosji; przebywał w Ulfie, gdzie pracował jako nauczyciel. W 1873 r. uzyskał zgodę władz na powrót do Warszawy. Rezultatem jego zainteresowań humanistycznych był przekład rozprawy angielskiego historyka Thomasa Babingtona Macaulaya *Dzieje Anglii od wstąpienia na tron Jakuba II* (1873–1874). W 1876 r. został wpisany na listę adwokatów przysięgłych

i zaczął prowadzić własną kancelarię. Uchodził za wybitnego obrońcę w sprawach karnych, „mistrza wymowy sądowej”, świetnego oratora i erudytę. Podczas procesów wykazywał się patriotyzmem i odwagą. Występował jako adwokat oskarżonych w procesach politycznych w czasie rewolucji 1905 r. Z inicjatywy Koła Prawników Polskich wydano drukiem jego przemówienia *Wybór obron sądowych Adolfa Pełtowskiego*. Z dystansem odnosił się do działalności politycznej, odrzucił propozycję kandydowania na posła do Dumy Państwowej, nie widział perspektyw porozumienia na niwie politycznej z władzami zaborczymi.

Był aktywnym działaczem społecznym. Od 1903 r. pełnił funkcję wiceprezesa sądu koleżeńkiego warszawskiej adwokatury. Należał do zarządu działającego w l. 1905–1908 Związku Adwokatury Polskiej. Był cenionym mentorem młodego pokolenia prawników, których adwokat Stefan Dziewulski w mowie pogrzebowej po śmierci Pełtowskiego nazwał „jego młodzieżą”. W 1905 r. z jego inicjatywy (oraz mecenasa Karola Dunina) powołano Konsultację Adwokatów Przysięgłych dla udzielania bezpłatnych porad prawnych; Pełtowski należał do zarządu organizacji. Od 1909 r. był prezesem Towarzystwa Opieki nad Więziami „Patronat” w gub. warszawskiej. Od l. 70. XIX w. systematycznie wygłaszał odczyty dotyczące tematyki historycznej, literackiej, a przede wszystkim prawniczej. Podkreślał potrzebę troski o precyzję i poprawność polskiego języka prawniczego. Zainicjował prace nad *Słownikiem wyrazów i określeń prawnych*, który jednak nie został opublikowany. Wypowiadał się na temat problemów edukacji młodego pokolenia. Interesowała go sytuacja młodzieży zaniedbanej i nieletnich przestępców. Kilkakrotnie bronił przed sądem nieletnich oskarżonych; w czasie procesu 11-letniego chłopca mówił: „Gdy przed sądu obliczem stawią nierozwiniętą, słabą istotę, [...] dziecko, nieszczęściem przed te przywiedzione kratki, usłyszysz ze wszech stron kojące przestrach jego głosy: Nie bój się. Sędzia – to ojciec”. Był także pierwszym prezesem Warszawskiego Towarzystwa Śpiewaczego „Lutnia”. Należał do grona członków Towarzystwa Kursów Naukowych oraz Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego.

Podczas strajku szkolnego w 1905 r. stanął po stronie młodzieży. W czasie wiecu wygłosił mowę, w której przedstawił negatywne skutki polityki szkolnej władz rosyjskich w Królestwie Polskim i poparł bojkot szkół państwowych; jak wspominało: „potężny głos Pełtowskiego porwał Warszawę, a wraz z nią kraj cały i sprawę strajku postawił radykalniej”. Po kilku miesiącach i po ustępstwach władz zmienił zdanie w tej sprawie, nawołując do powrotu do szkół. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, WWP – zbiór akt, sygn. 3; AAN, Archiwum Tomasza Piskorskiego, sygn. 1; AGAD, Akta osób i rodzin, sygn. 657; ANK, NKN, sygn. 938; APW, ZK, sygn. XI/1872; BUW, DR, Szwedowski, „Zet”, t. I, sygn. 1745; „GSW” 1916, nr 6/7 (cały numer poświęcony A. Pełtowskiemu); W.S., *Wielka postać*, „Goniec Wieczorny” 1916, nr 37; E.S. Rappaport, *Moje czasy adwokackie (1906–1917): (fragmenty wspomnień)*. *Warszawskie Koło Prawników Polskich*, „Palestra” 1959, nr 2/3; H. Kiepuska, *Adwokaci warszawscy w okresie rewolucji 1905–1907*, Warszawa 1964; K. Pędowski, *Adwokat Adolf Pełtowski mistrz polskiego słowa*, „Palestra” 1979, nr 8–9; H. Kiepuska, *Pełtowski Adolf (1841–1916)*, PSB, t. XXV, Wrocław 1980; Z. Zbyszewska, *Ministerstwo polskiej biedy. Z dziejów Towarzystwa Opieki nad Więziami „Patronat” w Warszawie 1909–1944*, Warszawa 1983; A. Kiszka, Z. Krzemiński, R. Łyczewek, *Historia adwokatury polskiej*, Warszawa 1995; K. Pol, *Poczet prawników polskich*, Warszawa 2000.

Bibliografia podmiotowa:

Głosy w sprawie bezrobocia szkolnego, Warszawa 1905; *Wybór obron sądowych Adolfa Peplowskiego*, t. 1, Warszawa 1912, t. 2, Warszawa 1914.

A. Bołdyrew

Piātkowska (Piātkowska-Kuczborska) **Ignacja** (1866–1941), literatka, publicystka, folklorystka i etnografka.

Urodziła się w Smardzewie k. Sieradza w gm. Wróblew, w rodzinie szlacheckiej. Była córką Ignacego i Józefy z Białobrzeskich. Pod kierunkiem ojca, guwernantek i bon uczyła się historii Polski, muzyki, geometrii, astronomii, a także jazdy konnej. W 1879 r., po śmierci ojca, jej wychowaniem zajęły się bony: Niemka – Berta Schumann, Szwajcarka – Cecile Burchardt, oraz Seweryna Małolepsza – nauczycielka literatury. Na jej wychowanie i edukację miał także wpływ miejscowy proboszcz – Władysław Mikołajewski. Pod presją Bertę Schumann matka zdecydowała nie wysyłać córki na studia i wydać ją za mąż.

Zadebiutowała w 1884 r. na łamach „Kaliszanina”, gdzie w rubryce *Wiadomości miejscowe i okoliczne* opublikowano jej notatkę o koncercie dobroczynnym w Sieradzu. Jeszcze w tym samym roku w późniejszych numerach „Kaliszanina” ukazują się jej artykuły, m.in. o ochronie zwierząt, historii Warty, teatrze amatorskim i problemach wynikających z braku oświaty. Już wtedy ujawniła talent do dostrzegania społecznie ważnych problemów oraz zainteresowania folklorystyczne. Od 1885 r. publikowała na łamach czasopism: „Kaliszanin”, „Wisła”, „Gazeta Kaliska”, „Lud”, „Ziemia”. Znaczna część jej tekstów dotyczyła etnografii i folkloru. Od 1886 r. rozpoczęła badania etnograficzne, przecierając szlaki następnym badaczom kultury regionalnej. Skupiła się na Sieradzu i okolicznych wsiach (Smardzew, Wróblew, Noski, Zapusta Wielka, Drżazna, Monice, Bartochów), jednak część jej badań dotyczyła również okolic Kalisza i Łasku. Od końca l. 80. XIX w. aż do wybuchu I wojny światowej dwór w Smardzewie stał się miejscem spotkań popularnych wówczas literatów i artystów, gościła m.in. Władysława Reymonta. Prowadziła też tajną szkołę elementarną, wypożyczała książki ze swoich prywatnych zbiorów i organizowała amatorskie przedstawienia teatralne. Pomagała potrzebującym, wychowała jedno z dzieci porzuconych przez rodziców. W l. 1899–1904 dała się również poznać jako literatka, utwory dla dzieci, wiersze, baśnie i nowele zamieszczała na łamach „Kuriera Polskiego”, „Gazety Narodowej”, „Tygodnika Polskiego”, „Tygodnia”, „Ziarna”, „Naszych Kłosów” i „Czytelni dla Wszystkich”.

W l. 1905–1913 publikowała głównie opowiadania, obrazy oparte na motywach ludowych i powieści odcinkowe w takich czasopismach jak „Tygodnik Polski”, „Gazeta Kaliska”, „Kurier Łódzki”, „Jutrzenka”, „Nasze Kłosy”, „Dziennik Chicagowski”, „Kronika Piotrkowska”, „Ziemia”, „Kurier Polski” i „Rozwój”. W 1908 r. wygłosiła odczyt *O potrzebie klubu kobiecego w Warszawie* z okazji warszawskich uroczystości ku pamięci Elizy Orzeszkowej (zob.). W l. 1911–1912 jej artykuły dotyczyły głównie problemów społecznych. W 1914 r. prowadziła w „Gazecie Łódzkiej” własną rubrykę *Nowe książki*, gdzie recenzowała aktualności wydawnicze. Również w 1914 r. w „Kronice Piotrkowskiej” ukazała się seria jej artykułów, poświęcona w większości problematyce emancypacji. Była członkinią Polskiego

Towarzystwa Krajoznawczego. W czasie I wojny światowej skoncentrowała się na działalności społecznej, zawieszając działalność publicystyczną. Uczyla dzieci chłopskie, prowadziła w Smardzewie i okolicach akcje odczytowe.

W okresie II RP powróciła do działalności literackiej. W l. 1919–1938 opublikowała wiele scenariuszy opartych na obrazkach ludowych, dedykowanych teatrom amatorskim. W l. 1920–1923 mieszkała w Rawiczu, gdzie organizowała i prowadziła kursy języka polskiego dla młodzieży pracującej. Wspierała także inicjatywę założenia koła gospodyń w Smardzewie, z tej okazji napisała w 1930 r. utwór *Przebudzenie*. Zachowały się wspomnienia mieszkańców Smardzewa, m.in. jej byłego ucznia: „Pamiętam, że w Smardzewie czy Wróblewie kiedy ludzie starsi pamiętający swoją dziedziczkę, a raczej matkę polskości, jak się o niej wyrażali, w czasie wygłaszanych odczytów płakali [...]”. Zmarła w Smardzewie, pochowano ją w rodzinnym grobowcu we Wróblewie.

Bibliografia przedmiotowa:

APW, ZK, sygn. XI/1882; „RNLA” 1905; C. Walewska, *Ruch kobiecy w Polsce*, cz. 1, Warszawa 1909; Z. Neymanowa, *Ignacja Piątkowska (1866–1941)*, „LL” 1962, nr 1–2; V. Krawczyk, *Ignacja Piątkowska*, [w:] *Sieradzki folklor i sztuka ludowa*, Sieradz 1978; B. Wysocka, *Piåtkowska Konstancya Ignacya (1866–1941)*, PSB, t. XXVI, Kraków 1981; V. Krawczyk, *Ignacja Piåtkowska – literatka i folklorystka regionu sieradzkiego*, „AULFL” 1983, nr 10; A. Sznajder, *Zapomniana*, „NW” 1985, nr 45; A. Staszczuk, *Ignacja Piåtkowska – literatka, folklorystka, publicystka*, „NSSz” 2002, nr 3–4.

Bibliografia podmiotowa:

Egoistka, „Ziarno” 1904, nr 36; *Pomyłka. Obrazek w 1 odsłonie*, „TP” 1905, nr 3–4; *Orzeł biały. Fantazja*, „KKal” 1906, nr 84; *O potrzebie klubu kobiecego w Warszawie*, „DG” 1908; *Znad brzegów Atlantyku*, „KŁ” 1911, nr 9–10; *Biała róża*, „KŁ” 1911, nr 6–24; Sowa. *Baśń sobótkowa*, „DCh” 1911, nr 146; *Niedola*, „Jutrzenka” 1912, nr 15; *Kobieta XX wieku*, „KrP” 1914, nr 18, 19; *Nowe Książki*, „GK” 1918, nr 3, 20, 23, 31, 32.

Z. Hałęza

Piåtkowski Antoni (1875–1947), nauczyciel, publicysta, działacz społeczny.

Urodził się w Mikulińcach na Podolu, był synem Augustyna, dzierżawcy majątku ziemskiego, i Matyldy z Radziejowskich. W 1896 r. ukończył z odznaczeniem Szkołę Rolniczą w Humaniu, następnie uczestniczył w kursach rolniczych w Mińsku Mazowieckim. W l. 1897–1906 był nauczycielem hodowli i żywienia zwierząt w czteroletniej Szkole Rolniczej w Sobieszynie k. Dęblina, słynącej z wysokiego poziomu nauczania. Podnosił wówczas także swoje kwalifikacje i jednocześnie udzielał nieodpłatnych porad weterynaryjnych. Propagował wśród chłopów oświatę i czytelnictwo czasopism ludowych – „Zorzy” i „Gazety Świątecznej”. Od 1906 r. nauczał hodowli zwierząt na dwutygodniowych kursach dla chłopów Ruchomego Uniwersytetu Rolniczego na Lubelszczyźnie, pierwszych tego rodzaju w Królestwie Polskim. W l. 1907–1908 był instruktorem Okręgowego Wydziału Kółek Rolniczych przy Okręgowym Towarzystwie Rolniczym w Mińsku Mazowieckim. Organizował kursy, odczyty, pokazy rolnicze, wystawy, wycieczki do wzorowych ośrodków rolniczych (również zagranicznych), konkursy z dziedziny wiedzy rolniczej. Odegrał

dużą rolę w upowszechnianiu nowoczesnych zasad hodowli zwierząt oraz spółdzielczości na wsi. W l. 1908–1912 rozwinął swoją działalność na całe Królestwo Polskie, zajmując stanowisko głównego instruktora Centralnego Wydziału Kółek Rolniczych przy CTR. W l. 1910–1912 działał w 81 powiatach i wygłosił wówczas 359 pogadek na tematy rolnicze dla 32 tys. osób. W 1911 r. wykladał na temat hodowli na tygodniowym kursie w Kownie. Był także delegatem sekcji szkolnej CTR. Na skutek konfliktu z duchowieństwem został odsunięty od stanowiska głównego instruktora Centralnego Wydziału Kółek Rolniczych. W l. 1912–1915 pracował jako instruktor Okręgowego Wydziału Kółek Rolniczych przy Hrubieszowskim Towarzystwie Rolniczym. Rozwijał działalność instytucji kulturalnych i gospodarczych na Chełmszczyźnie, organizował kółka rolnicze, spółdzielnie mleczarskie. Popularyzował wiedzę rolniczą w wysokonakładowych i wielokrotnie wznowianych broszurach oraz fachowych artykułach zamieszczanych w wydawnictwach rolniczych („Przewodnik Kółek i Spółek Rolniczych w Królestwie Polskim”, „Kalendarz Wydziału Kółek Rolniczych CTR”). Tworzył jednodniówki „Pobudka” i „Upominek dla rolnika polskiego”. Współpracował w tym zakresie z Komisją Wydawniczą CTR. Był członkiem NZCh i w l. 1912–1914 sekretarzem redakcji „Ludu Polskiego”, czasopisma będącego jego organem. Współzakładał z działaczami NZCh czasopismo dla młodzieży wiejskiej „Drużyna”, był członkiem komitetu redakcyjnego pisma i autorem zamieszczanych tam artykułów. Publikował także w czasopismach „Lud Polski”, „Zorza”, „Gromada”, „Zaranie”. W 1916 r. redagował czasopismo „Ojczyzna: tygodnik ziemi łowickiej”. Podczas I wojny światowej działał w Warszawskiej Drużynie Strzeleckiej, w 1917 r. został powołany do wojska rosyjskiego. Współorganizował Związek Wojskowych Polaków. W I Korpusie Polskim pracował w Komisji Oświatowej, wygłaszając odczyty dotyczące odbudowy Polski. Był działaczem Organizacji Młodzieży Niepodległościowej „Zarzewie”, Zjednoczenia Ludowego i PZL. Po 1918 r. kontynuował działalność społeczno-oświatową. Od 1919 r. był współpracownikiem ks. Wacława Blizińskiego (zob.) w działaniach na rzecz rozwoju „wzorowej wsi Lisków”, jej instytucji edukacyjnych i spółdzielczych. Od 1919 r. kierował Szkołą Rolniczą, którą przekształcił w 1926 r. w pierwszą w kraju Szkołę Hodowli. W 1925 r. i 1937 r. współorganizował dwie wielkie wystawy rolnicze. Współpracował także z powiatowymi i wojewódzkimi organizacjami rolniczymi. Publikował liczne artykuły, m.in. w prasie rolniczej, oraz broszury propagujące wiedzę rolniczą i spółdzielczą, m.in. *Polityka a hodowla* (1919), *Spółdzielnia wiejska: uwagi zasadnicze i wskazania praktyczne* (1937). Został odznaczony m.in. Krzyżem Oficerskim Orderu Polonia Restituta. Wacław Karczewski pisał o Piątkowskim: „Spokojny, opanowany, może trochę na oko przyciężki, lecz serce złote, głowa otwarta, natura subtelna”. Zmarł w Hrubieszowie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, Zbiór monografii, sygn. 1/76/I-1; AAN, CTR i inne organizacje rolnicze, sygn. 2.22/533; A. Chmieleńska, *Wieś polska Lisków w ziemi kaliskiej*, Lisków 1925; W. Karczewski, *Lisków. Dzieje jednej wsi polskiej*, Lisków 1927; W. Chmielecki, *Zasłużony nauczyciel i działacz rolniczy*, „GRP” 1957, nr 17; J. Bartyś, *Kółka rolnicze w Królestwie Polskim*, Warszawa 1974; J. Molenda, *Piątkowski Antoni (1875–1947)*, PSB, t. XXVI, Wrocław 1981; M. Mioduchowska, *Centralny Związek Młodzieży Wiejskiej 1912–1928*, Warszawa 1984; *Piątkowski Antoni, SBDRL*, Warszawa 1989.

Bibliografia podmiotowa:

W imię przyjaźni, „Drużyna” 1912 (jednodniówka); *Gromadź!*, „LPol” 1912, nr okazowy; *Jeżeli tylko chcesz...*, „Drużyna” 1913, nr 1; *Kto jest prawdziwym obywatelem kraju?*, „LPol” 1913, nr 3; *Dom ludowy*, „LPol” 1913, nr 12; *Siew*, „LPol” 1913, nr 15; *O oświacie*, „LPol” 1913, nr 37; *Nowe życie*, „LPol” 1914, nr 1; *Nasze dążenia i nasze drogi*, „Zorza” 1917, nr 47/48; *Wystąpienie Zjednoczenia Ludowego o poprawę bytu nauczycieli ludowych*, „Zorza” 1917, nr 50 [współautor J. Sadlak].

K. Kaczmarek

Piåtkowski Henryk (1853–1932), malarz, ilustrator, krytyk artystyczny, literat. Pseud. Darwid, Zgrzyt, H.P.

Był synem Leonarda, marszałka szlachty pow. humańskiego oraz właściciela majątku Ochmatów w gub. kijowskiej, i Pelagii z Kondrackich. Odebrał wszechstronne wykształcenie domowe, m.in. lekcji rysunku udzielał mu Ludwik Letronne. Od 1868 r. rozpoczął naukę na Wydziale Filologiczno-Historycznym SGW, jednocześnie ucząc się w Klasie Rysunkowej pod kierunkiem Rafała Hadziewicza. Wykształcenie artystyczne rozwijał na prywatnych lekcjach, a w l. 1872–1875 – w ASP w Monachium, gdzie związał się z kręgiem polskiej kolonii artystycznej skupionej wokół Józefa Brandta. Po studiach mieszkał w Paryżu i Londynie, a następnie powrócił do rodzinnego majątku, by w l. 90. XIX w. ostatecznie osiąść w Warszawie.

Szybko stał się aktywną i powszechnie znaną postacią w warszawskim środowisku artystycznym. Był współzałożycielem Stowarzyszenia Artystów „Pro Arte”, Warszawskiego Towarzystwa Artystycznego i członkiem rzeczywistym Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych. Organizował i uczestniczył w licznych wystawach artystycznych, zarówno krajowych, jak i zagranicznych. Był stałym rysownikiem popularnych pism ilustrowanych („Kuriera Codziennego”, „Kłosów”, „Tygodnika Ilustrowanego”, „Wędrowca”).

Ważną część jego działalności stanowiła publicystyka. Choć zadebiutował jeszcze w 1875 r. w „Gazecie Polskiej” artykułem o Józefie Chełmońskim, pisarstwem zaczął się zajmować zwłaszcza od l. 90. XIX w., gdy z powodu pogarszającego się wzroku musiał ograniczyć twórczość malarską i rysunkową. Przez lata był etatowym recenzentem w „Kurierze Warszawskim”, równocześnie publikując m.in. w „Życiu”, „Kurierze Codziennym”, „Przeglądzie Tygodniowym”, „Słowie”, „Kłosach” i „Tygodniku Ilustrowanym”. W sumie w prasie warszawskiej, głównie codziennej, zamieścił kilkaset artykułów. Był autorem licznych recenzji i sprawozdań z wydarzeń artystycznych, ale również tekstów popularyzujących wiedzę o polskiej sztuce współczesnej. Słynął z wielu kontaktów towarzyskich w kręgach artystycznych, przez lata zbierał materiały dotyczące sztuki polskiej, w artykułach zamieszczał anegdoty i wspomnienia o wielu twórcach swojego pokolenia, stając się głównym kronikarzem życia artystycznego przełomu XIX i XX w. Był także autorem blisko 40 biogramów artystów polskich do *Wielkiej Encyklopedii Powszechnej Ilustrowanej* wydawanej przez Saturnina Sikorskiego w l. 1890–1914 oraz tekstów do popularnego, publikowanego w zeszytach albumu *Malarstwo polskie w odbitkach barwnych* nakładem Salonu Stefana Kulikowskiego w l. 1908–1909.

Uzupełnieniem jego działalności popularyzatorskiej były okazjonalnie dawane odczyty i wykłady publiczne, najczęściej dotyczące wybranych artystów polskich XIX w. Był również

organizatorem wydarzeń kulturalnych, których celem było m.in. szerzenie wiedzy o sztuce polskiej. W 1906 r. należał do grupy pomysłodawców „wieczornicy” poświęconej Arturovi Grottgierowi, która odbyła się w Towarzystwie Artystycznym. Piątkowski zainaugurował spotkanie, wygłaszając „treściwą pogadankę” o twórczości rysownika, po której nastąpiły dalsze punkty programu: koncert i deklamacja wierszy.

W opinii Wacława Husarskiego i innych krytyków artystycznych okresu międzywojennego, uchodził za zwolennika konserwatywnych tendencji artystycznych (jako piewca realizmu), mimo to jego opinie cieszyły się szacunkiem. Jednym z istotnych aspektów charakteryzujących spuściznę krytyczną Piątkowskiego jest uwrażliwienie na społeczne funkcjonowanie sztuki, którą uznawał za niezbędną do prawidłowego rozwoju społeczeństwa. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

„RNLA” 1905; L. Janowski, *Śp. Henryk Piątkowski*, „Świat” 1932, nr 25; J. Kleczyński, *Śp. Henryk Piątkowski*, „KW” 1932, nr 155 (wyd. wieczorne); M. Wallis, *Henryk Piątkowski. Wspomnienie pośmiertne*, „Robotnik” 1932, nr 196; M. Zakrzewska, *Piåtkowski Henryk (1853–1932)*, PSB, t. XXVI, Wrocław 1981; J. Polanowska, *Piåtkowski Henryk, SAPIO*, t. 7, Warszawa 2003; A. Pawłowska, *O zapomnianej postaci i tekstach Henryka Piåtkowskiego*, [w:] A. Pawłowska, *Studia o sztuce polskiej XIX i XX wieku*, Łódź 2017.

Bibliografia podmiotowa:

Z przeszłości polskiego malarstwa, „Wędrowiec” 1905, nr 2; Józef Brandt, „Wędrowiec” 1905, nr 40; Artur Grottgier i jego dziejowe znaczenie, „Wędrowiec” 1905, nr 48; *Wystawa Chełmońskiego*, „TI” 1907, nr 10; „Dwa światy” *Falata*, „TI” 1909, nr 9; *Ostatnia doba malarstwa polskiego*, „KrPow” 1910, nr 1–2; Józef Brandt (*Jubileuszowa sylwetka*), „KW” 1911, nr 43; Kazimierz Alchimowicz, „TI” 1913, nr 9; *Salon 1916 r. (Towarzystwa Zachęty)*, „KW” 1916, nr 366; *Akwarele Juliusza Kossaka (Nowy Salon Sztuki)*, „KW” 1917, nr 70.

A. Świętosławska

Pietkiewicz Zenon (1862–1932), dziennikarz, publicysta, ekonomista, tłumacz.

Urodził się w Pruszyńcu w gub. mińskiej. Był synem Henryka, nadleśniczego i powstańca styczniowego, oraz Pauliny z Krzyżanowskich. Kształcił się w Warszawie pod opieką stryja Antoniego Pietkiewicza, dziennikarza i poety. Po zdaniu matury rozpoczął studia na Wydziale Matematyczno-Przyrodniczym UW, ale ostatecznie ukończył na tej uczelni studia prawnicze. Brak środków materialnych uniemożliwił mu studia zagraniczne. Wrażliwość na problematykę społeczną sprawiła, iż w młodości związał się z ruchem socjalistycznym, m.in. jako członek II Proletariatu oraz publicysta „Tygodnika Powszechnego” – organu prasowego Związku Robotników Polskich. Prowadził wykłady w ramach działającego w Warszawie w styczniu – lutym 1907 r. Uniwersytetu Chłopskiego.

Od czasu studiów pisał teksty literackie i publicystyczne, podejmował również zagadnienia z zakresu etnografii. W 1885 r. rozpoczął pracę dziennikarską w redakcji „Gazety Radomskiej”. W l. 1887–1912 współpracował z warszawską „Prawdą”, publikując na jej łamach felietony z życia społecznego prowincji, które pojawiały się w serii *Na widnokręgu*.

W l. 1889–1893 swoje teksty zamieszczał w „Przeglądzie Tygodniowym”. Był współpracownikiem „Biblioteki Warszawskiej”, na jej łamach w l. 1891–1897 ukazywały się jego kroniki miesięczne. Wiązał się również na krótko z innymi tytułami: w 1891 r. przez kilka miesięcy pisywał dla „Tygodnika Powszechnego”, w l. 1903–1905 zamieszczał materiały w dziale sprawozdawczo-ekonomicznym pisma „Ogniwo”. Publikował także na łamach „Kraju”, „Tygodnika Ilustrowanego”, „Ateneum”, „Niwy” i innych periodyków. Należał do redakcji kilku czasopism. W 1900 r. redagował „Ekonomistę”, w 1907 r. krótko ukazujący się tygodnik „Lud Roboczy”. W 1908 r. wyjechał do Wilna, gdzie redagował „Gazetę Wileńską” oraz wydawany w Warszawie miesięcznik „Kultura”.

Przed I wojną światową zamieszkał w Łodzi, gdzie pracował jako dyrektor Towarzystwa Popierania Pracy Społecznej. Równocześnie pełnił funkcję przedstawiciela i korespondenta „Kuriera Warszawskiego”. Od 1913 r. zaczął współpracować z warszawskim tygodnikiem „Złoty Róg”, prowadząc w nim samodzielny dodatek *Łódź*. W czasie I wojny światowej wyjechał do Kijowa, gdzie prowadził ożywioną działalność społeczną i literacką. W utworzonym w lipcu 1917 r. Wicesekretariacie do Spraw Polskich pełnił funkcję kierownika wydziału do spraw ekonomicznych i spółdzielczych, a w utworzonym w styczniu 1918 r. Ministerium Spraw Polskich Ukraińskiej Republiki Ludowej kierował Wydziałem Statystyczno-Ekonomicznym. Został także powołany na stanowisko profesora Polskiego Kolegium Uniwersyteckiego w Kijowie, będącego polską uczelnią wyższą – w r. akad. 1917/1918 wykładał tam ekonomię. Pełnił obowiązki redaktora naczelnego „Gazety Narodowej”, współredagował tygodnik „Kłosy Ukraińskie”.

W swych artykułach i felietonach oraz broszurach poruszał m.in. zagadnienia walki z analfabetyzmem, szerzenia oświaty szkolnej, prowadzenia akcji edukacyjnych wobec dorosłych, pożytków samokształcenia, potrzeby wprowadzenia postępowych rozwiązań dydaktycznych. Wiele miejsca poświęcał walce z nędzą oraz problemom warunków życia ludności chłopskiej i robotniczej. Pisał o konieczności równouprawnienia kobiet, w swych publikacjach apelował „o prawa kobiety, o możliwość stworzenia jej sobie niezależności materialnej”. Propagował działania samopomocowe i spółdzielczość, popularyzował wiedzę na temat zagranicznych inicjatyw w tej dziedzinie. Opublikował wiele książek, broszur i artykułów publicystycznych dotyczących problemów ekonomicznych i zagadnień społecznych; jego teksty miały znaczący udział w popularyzacji wiedzy na ten temat w szerokich kręgach społecznych. Był także tłumaczem rosyjskiej literatury pięknej. W 1918 r. przeniósł się do Warszawy. W okresie powojennym pracował m.in. w MPiOS oraz MPiH. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

APW, ZK, sygn. XI / 1892; *Śp. Zenon Pietkiewicz*, „RPEiS” 1932, nr 4; K.R. Żywicki [L. Krzywicki], *Działalność oświatowa (1880–1918)*, [w:] *Księga Jubileuszowa Polskiej Partii Socjalistycznej 1892–1932*, Warszawa 1933; F. Tych, *Związek Robotników Polskich 1889–1892*, Warszawa 1974; *Prasa polska 1864–1918*, red. J. Łojek, Warszawa 1976; W. Rukóżyo, *Pietkiewicz Zenon (1862–1932)*, PSB, t. XXVI, Wrocław 1981; *Słownik dziennikarzy polskich 1661–1945*, red. W. Zuchniewicz, Warszawa 1981–1983; A. Kempa, *Sylwetki łódzkich dziennikarzy i publicystów*, Łódź 1991; J. Różiewicz, L. Zasztowt, *Polskie Kolegium Uniwersyteckie w Kijowie (1917–1919)*, „RDO” 1991, t. 34; W. Winclawski, *SBSP*, t. 3, Toruń 2007; *Wspólna praca. Antologia tekstów poświęconych dziejom i zasadom spółdzielczości*, oprac. R. Okraska, Warszawa 2013.

Bibliografia podmiotowa:

Z naszych stosunków ekonomicznych. Kapitały obce w przemyśle polski, cła, artele, Warszawa 1904; *Łódź współczesna*, „Ogniwo” 1904, nr 26, 27; *Siły i środki ludu naszego: zarys warunków ekonomicznych ludności włosciańskiej w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905; *Walka z nędzą*, Warszawa 1907; *Zrzeszenia wiejskie: dźwignia kultury i dobrobytu ludności wiejskiej. Spółki, związki i kółka rolnicze*, Warszawa 1907; *Wieś polska*, „Prawda” 1911, nr 37, 40; *Kobieta – robotnica*, „Prawda” 1912, nr 25; *Stan przemysłu w Królestwie Polskim według danych z r. 1910 zawartych w 8 roczniku „Przemysłu i Handlu Królestwa Polskiego”*, Warszawa 1912; *Kierunki pedagogiczne w szkołach polskich*, „ZR” 1913, nr 37; *Ogniwa. Myśli o naszej teraźniejszości*, Warszawa 1914.

A. Böldyrew, P. Waingertner

Pietruszczyński Zygmunt (1886–1965), agrotechnik.

Urodził się w Puławach, był synem Franciszka, nauczyciela, buchaltera i kasjera, oraz Henryki z Braclawskich. Uczył się w Warszawie, najpierw w szkole realnej, później w prywatnym gimnazjum Wojciecha Górskiego (zob.). Z obu szkół został wydalony: ze szkoły realnej za udział w organizacji strajku szkolnego, z gimnazjum – za przynależność do tajnej socjalistycznej organizacji młodzieżowej. Maturę zdał eksternistycznie w 1906 r. W l. 1906–1909 studiował na Wyższych Kursach Rolniczych Towarzystwa Kursów Naukowych w Warszawie. Latem 1909 r. pracował w pracowni gleboznawczej w Warszawie. Został oddelegowany przez Komisję Fizjograficzną Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego do przeprowadzenia badań gleboznawczych na terenie pasma Łysogórskiego, wykonywał także badania gleb napływowych w okolicach Puław. Po ukończeniu Wyższych Kursów Rolniczych studiował do 1911 r. w Halle oraz w Lipsku. Na Uniwersytecie Lipskim uzyskał tytuł agronoma. Do Halle udał się jako stypendysta Kasy im. Józefa Mianowskiego; studiował tam na Wydziale Filozoficznym oraz związanym z nim Studium Rolniczym. Mając na celu specjalizację w dziedzinie uprawy roślin i doświadczałnictwa rolniczego, uczestniczył w wykładach programowych, pracował w instytutach naukowych uniwersytetu oraz na polu doświadczałym pod kierunkiem wybitnych wykładowców. Profesorem zwyczajnym został w 1929 r.; zdaniem Magdaleny Jakś-Ivanovskiej Pietruszczyński dopiero po II wojnie światowej uzyskał stopień doktora nauk rolnych Uniwersytetu Poznańskiego.

W 1910 r. został mianowany przez Galicyjski Wydział Krajowy asystentem prof. Józefa Mikułowskiego-Pomorskiego (zob.) w Krajowej Stacji Doświadczalnej Chemiczno-Rolniczej Akademii Rolniczej w Dublanach. Powierzono mu tam prowadzenie pracowni bakteriologicznej. W 1911 r. wrócił do Warszawy. Był współorganizatorem zajęć dla słuchaczy Kursów Przemysłowo-Rolniczych w Warszawie. W ramach tych Kursów utworzono Katedrę Chemii Rolnej, kierowaną przez Mikułowskiego-Pomorskiego; Pietruszczyński objął stanowisko asystenta. Zdolności organizacyjne, badawcze i dydaktyczne sprawiły, że został mianowany dyrektorem Kowieńskiej Stacji Doświadczalnej Chemiczno-Rolniczej w Bejsagole; piastował to stanowisko w l. 1912–1918. W 1916 r. Stacja została ewakuowana do Smoleńska.

Od lat szkolnych był zaangażowany w działalność społeczną i oświatową. Działał w Polskim Komitecie Pomocy, organizował opiekę nad więźniami politycznymi. Za organizację akcji strajkowej odznaczony został odznaką honorową „Za walkę o Szkołę Polską”. Od czasu studiów na warszawskich kursach edukację łączył z działalnością badawczą oraz

popularyzacją wiedzy rolniczej. W kolejnych latach rozwijał działania na rzecz oświaty. Brał udział w organizowaniu wystaw rolniczych, wygłaszał odczyty, prowadził wykłady. Upowszechniał wiedzę o celowości odtworzenia rejestru krajowych odmian oryginalnych roślin uprawnych oraz ich wartości rolniczej. Wydawał publikacje omawiające prace doświadczalne w instytucjach, w których pracował. Jego książki miały na celu propagowanie modernizacji gospodarki rolniczej.

W okresie II RP prowadził intensywną pracę na rzecz organizacji ośrodków naukowo-badawczych. Był aktywny na niwie nauki, dydaktyki akademickiej i upowszechniania wiedzy rolniczej. W 1919 r., po przybyciu do Warszawy, objął referat spraw naukowo-doświadczalnych i produkcji roślinnej w MRiDP. Od 1920 r. pracował na stanowisku profesora nadzwyczajnego w Katedrze Ogólnej Uprawy Roli i Roślin na Wydziale Rolniczo-Leśnym Uniwersytetu Poznańskiego. Organizował studium, a następnie Wydział Rolniczy UWil; dojeżdżał tam z wykładami. Współpracował z Państwowym Instytutem Naukowym Gospodarstwa Wiejskiego w Puławach. Został odznaczony Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski za zasługi na polu pracy społecznej oraz „Wawrzynem Akademickim” za krzewienie czytelnictwa. W czasie II wojny światowej organizował i prowadził zajęcia ze studentami w ramach tajnego nauczania. W l. 1945–1958 był zastępcą przewodniczącego Komisji Oświaty Wojewódzkiej Rady Narodowej w Poznaniu. Zmarł w Poznaniu.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, MWRiOP w Warszawie, sygn. 6/4992; *Uniwersytet Poznański w pierwszych latach swego istnienia (1919, 1919–20, 1920–21, 1921–22, 1922–23): za rektoratu Heliodora Świącickiego. Księga pamiątkowa*, red. A. Wrzosek, Poznań 1925; „MonP” 1933, nr 259; „MonP” 1936, nr 261; *Dzieje akademickich studiów rolniczych i leśnych w Wielkopolsce 1919–1969*, red. S. Barbacki, Z. Borny, E. Matusiewicz, Poznań 1970; M. Jakś-Ivanovska, *Profesorowie Uniwersytetu Poznańskiego 1919–1939. Portret demograficzno-społeczny*, „RDSiG” 2016, t. 76; Z. Kosiek, *Pietruszczyński Zygmunt (1886–1965)*, PSB, t. XXVI, Wrocław 1981; R.W. Schramm, *Pietruszczyński Zygmunt, WielkSB*, Warszawa–Poznań 1981; E. Lubicz-Niezabitowski, *Autobiografia*, „AMP” 2011, nr 1.

Bibliografia podmiotowa:

Juliusz Kühn – biografia, „Wszecławiat” 1910, nr 18; *Ochrona zbóż*, Warszawa 1911; *Wyniki prac i doświadczeń Stacji Doświadczalnej w Bejszynie w 1912 roku*, Warszawa 1913; *Wskazówki do przeprowadzania doświadczeń rolniczych*, Wilno 1913.

A. Czajkowska

Pinkus Norbert (1879–1938), adwokat, publicysta.

Urodził się w Warszawie w rodzinie pochodzenia żydowskiego. Jako absolwent gimnazjum podjął studia prawnicze na UW, ukończone w 1902 r., a następnie wyjechał do Getyngi, gdzie studiował nauki społeczne, matematykę i filozofię. Na Uniwersytecie w Getyndze uzyskał stopień doktora. Publikował teksty dotyczące kwestii prawnych, ekonomicznych i socjalnych w języku polskim, angielskim i niemieckim. Po powrocie do Warszawy w l. 1909–1916 prowadził wykłady w Towarzystwie Kursów Naukowych; był także członkiem tej organizacji. Później przebywał w Rosji, gdzie prowadził działalność filantropijną,

m.in. w Towarzystwie Pomocy Uciekinierom Żydom oraz Polskim Towarzystwie Pomocy Ofiarom Wojny. Po powrocie do kraju został mianowany radcą Poselstwa przez RR. Później pełnił funkcję radcy przy MPIOS. Był wykładowcą WWP. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, WWP – zbiór akt, sygn. 3; I.M. Rubinow, *Compulsory State Insurance of Workingmen*, „AAPSS” 1904, Vol. 24; J. Stopnicki, *Wspomnienie pośmiertne. Norbert Pinkus*, „Palestra” 1938, nr 4; M. Wańkowicz, *Pinkus Norbert, SBAP*, t. 2, z. 3–4, Warszawa 2007.

Bibliografia podmiotowa:

Workmen's insurance in Germany, „YR” 1904; *Das Problem des Normalen in der Nationalökonomie. Beitrag zur Erforschung der Störungen im Wirtschaftsleben*, Leipzig 1906.

A. Bóldyrew

Pinkus Władysław (1849–1929), lekarz internista i pediatra.

Urodził się w Płońsku w rodzinie żydowskiej, był synem Abrama Moszka i Bajli. Uczęszczał do szkół w Częstochowie i Warszawie. W 1869 r. rozpoczął studia medyczne na UW. Po ich ukończeniu w 1874 r. podjął praktykę zawodową w Płońsku, następnie od 1879 r. pracował w Mławie. Około 1880 r. otworzył prywatną praktykę lekarską w Łodzi. Specjalizował się w pediatrii oraz chorobach wewnętrznych.

Był współzałożycielem ŁTL oraz ŁŻTD, a także inicjatorem taniego ambulatorium dla niezamożnej ludności Łodzi, otwartego w 1891 r. Szczególnie ważnym obszarem jego aktywności społecznej były działania na rzecz założenia Pogotowia Ratunkowego w Łodzi. W 1898 r. zwiedził utworzone rok wcześniej pogotowie w Warszawie i postanowił doprowadzić do uruchomienia stacji pogotowia także w Łodzi. Z upoważnienia Zarządu ŁTL przesłał władzom rosyjskim projekt ustawy Towarzystwa Doraźnej Pomocy Lekarskiej w Łodzi, które miało powołać do życia łódzką stację pogotowia. Prowadził jednocześnie szereg działań na rzecz rozpowszechniania w różnych środowiskach społecznych i zawodowych w Łodzi idei ratownictwa medycznego. Do grona organizatorów pogotowia zaprosił także osoby ze świata „nielekarskiego”. Ostatecznie Pogotowie Ratunkowe w Łodzi uruchomiono w maju 1899 r.; Pinkus został jego wieloletnim kierownikiem, pozostając na tym stanowisku do 1928 r. Zorganizowanie pogotowia było możliwe dzięki jego inicjatywie i staraniom, aktywności ŁTL, poparciu prasy i ofiarności łodzian. Przez wiele lat troszczył się o zapewnienie pogotowiu środków utrzymania, fachowej kadry lekarskiej, propagowanie idei ratownictwa medycznego. W 1903 r. współorganizował wystawę higieniczno-spożywczą, z której dochód przeznaczył na rzecz pogotowia.

W 1902 r. został powołany przez Zarząd ŁŻTD do komisji mającej opracować projekt budowy szpitala dla chorych psychicznie. Był zaangażowany w propagowanie trzeźwości i popularyzację wiedzy o szkodliwości alkoholizmu; współorganizował sekcję antyalkoholową przy Oddziale Łódzkim Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego. Dzięki m.in. jego staraniom działające w ramach ŁTL koło lekarzy fabrycznych usamodzielniało się i zostało zarejestrowane w 1908 r. jako Stowarzyszenie Lekarzy Fabrycznych; Pinkus wraz ze

Stanisławem Skalskim (zob.) stał na jego czele. Brał udział w dyskusjach w środowisku lekarzy związanych z rozpoznawaniem, zapobieganiem i leczeniem chorób epidemicznych. Przygotowywał tabele statystyczne dotyczące chorób zakaźnych, które były materiałami poglądowymi wykorzystywanymi podczas posiedzeń ŁTL. W kwietniu 1905 r. uczestniczył w naradzie, która odbyła się w Łodzi. Zgromadzili się wówczas lekarze z całego Królestwa Polskiego, by dyskutować o metodach profilaktyki i leczenia cholery. Podkreślał znaczenie troski o upowszechnianie wiedzy o zdrowiu i higienie w szerokich kręgach społeczeństwa. Wspierał działania na rzecz samokształcenia łódzkich lekarzy. W 1919 r. pośredniczył w sporze między władzami miasta a Towarzystwem Doraźnej Pomocy Lekarskiej oraz w pertraktacjach między pracownikami a Zarządem Pogotowia Ratunkowego; mediacja doprowadziła do porozumienia.

Działalność społecznikowska Pinkusa była wysoko ceniona przez Łódzian, niezależnie od ich wyznania i narodowości. Nadano mu tytuł honorowego członka ŁTL. Kiedy w 1924 r. obchodzono 25-lecie istnienia Pogotowia Ratunkowego w Łodzi, uroczystość połączono z jubileuszem pracy doktora Pinkusa. W obecności przedstawicieli Prezydenta, Rady Miejskiej, magistratu, lekarzy, urzędników i dziennikarzy „ks. kap. Nowicki dokonał aktu poświęcenia 2 samochodowych karettek, po czym – po sfotografowaniu – wszyscy udali się do lokalu Pogotowia, gdzie został zawieszony – zgodnie z uchwałą Magistratu – portret d-ra Pinkusa”. W 1928 r. Pinkus przeszedł na emeryturę. W uznaniu za wieloletnią pracę na rzecz zdrowotności mieszkańców Łodzi magistrat przyznał mu dożywotnią rentę. Zmarł w Łodzi.

Bibliografia przedmiotowa:

APŁ, AmŁ, sygn. 4.2/66341, 4.7.2/19083; APŁ, RzGP, sygn. 2/556; *Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Lekarskiego Łódzkiego za rok 1898*, „CzŁ” 1899, t. 1; *Echa wystawy*, „Rozwój” 1905, nr 128; *Księga Pamiątkowa 25-lecia pracy Pogotowia Ratunkowego w Łodzi*, Łódź 1927; „IR” 1929, nr 278; „GPor” 1929, nr 237; *Historia powstania i sprawozdanie z działalności Pogotowia Ratunkowego w Łodzi w okresie do 1899 do 1926 roku włącznie*, „Ratownictwo” 1930, nr 5; J. Fijałek, J. Indulski, *Opieka zdrowotna w Łodzi do roku 1945. Studium organizacyjno-historyczne*, Łódź 1990; A. Kempa, M. Szukalak, *ŻDŁ*, t. 1, Łódź 2001; W. Berner, J. Supady, *Działalność lekarsko-społeczna na rzecz zdrowia publicznego w Łodzi w latach 1870–1914*, Łódź 2001; A. Bóldyrew, *Udział lekarzy pochodzenia żydowskiego w popularyzacji wiedzy i działalności społecznej w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX w.*, „SG” 2017, t. XLI.

A. Bóldyrew, A. Czajkowska

Piotrowski Jan Rafał (1896–1942), nauczyciel, kierownik szkoły powszechnej, działacz Związku Nauczycielstwa Polskiego.

Urodził się w Zgierzu, był synem Rafała, stolarza, oraz Bronisławy z Chybińskich. W 1912 r. ukończył pięć klas Siedmioklasowej Szkoły Handlowej w Tomaszowie Mazowieckim. Po I wojnie światowej uzupełniał wykształcenie ogólne i metodyczno-pedagogiczne. W r.szk. 1927/1928 został absolwentem Wyższego Kursu Nauczycielskiego w grupie fizyczno-matematycznej. Początkowo podjął pracę buchaltera w Tomaszowskiej Fabryce Sztucznego Jedwabiu w l. 1913–1914. Od 1914 r. pracował jako nauczyciel w Tomaszowie

Mazowieckim, najpierw w szkołach początkowych (w dzielnicach Starzyce oraz Brzostówka), następnie w Szkole Powszechnej Aleksandra Terpiłowskiego (zob.). Jak podaje Jerzy Wojniłowicz, Piotrowski prawdopodobnie uczestniczył w zjeździe nauczycielstwa województwa łódzkiego w Łodzi w 1916 r.

Pracę pedagogiczną kontynuował w okresie II RP. W 1919 r. prowadził wieczorowe kursy dla analfabetów. W l. 1921–1940 kierował Szkołą Powszechną (przemianowaną na Publiczną Szkołę Powszechną) oraz w l. 30. XX w. Publiczną Szkołą Doksztalającą Zawodową. Pełnił funkcję sekretarza Dozoru Szkolnego w Tomaszowie, od 1932 r. był członkiem komisji egzaminacyjnej dla nauczycieli szkół powszechnych, przewodniczył Ognisku Związku Nauczycielstwa Polskiego w Tomaszowie. W l. 1928–1930 był wydawcą i redaktorem czasopisma „Nasza Praca”. Został aresztowany w ramach akcji AB w 1940 r. i stracony w hitlerowskim obozie koncentracyjnym Sachsenhausen-Oranienburg.

Bibliografia przedmiotowa:

J. Wojniłowicz, *Piotrowski Jan Rafał (1896–1942)*, TSB, z. 3, Tomaszów Mazowiecki 1999; T.S. Jałmużna, *Martyrologia nauczycieli województwa łódzkiego w latach okupacji hitlerowskiej (1939–1945)*, „RŁ” 1972, t. XVI; J. Wojniłowicz, *Straty nauczycielstwa tomaszowskiego w okresie II wojny światowej (1935–1945)*, „PHO” 1980, nr 2; *Spis szkół i nauczycieli w Tomaszowie Mazowieckim w roku szkolnym 1838/1939*, zebrał i oprac. J. Wojniłowicz, Tomaszów Mazowiecki 1998.

M. Nawrot-Borowska

Piotrowski Szymon (1858–1918), bankowiec, działacz społeczny.

Urodził się we wsi Żulice, w pow. tomaszowskim, w gub. lubelskiej. Był synem Feliksa, rządcy dóbr, i Joanny z d. Machatsch. W 1878 r. ukończył Lubelskie Gimnazjum Męskie. Następnie podjął studia uniwersyteckie w Piotrogradzie na Wydziale Matematycznym, ukończył je w 1884 r. Pracę zawodową rozpoczął w Banku Handlowym w Warszawie. W 1898 r. warszawski Bank Handlowy otworzył lubelską filię banku, której został dyrektorem i funkcję tę pełnił do końca życia. Pracując zawodowo, prowadził jednocześnie aktywną działalność społeczno-kulturalną, współpracował z instytucjami socjalnymi i oświatowymi. W l. 1903–1915 był honorowym radnym magistratu, kierował sekcją gospodarki miejskiej, działał na wielu polach na rzecz Lublina i jego mieszkańców.

Kierował bankiem, był członkiem wielu towarzystw, np. LTD, Lubelskiego Towarzystwa Cyklistów, Towarzystwa Przyjaciół Teatru Polskiego w Lublinie, Lubelskiego Towarzystwa Kredytowego, Zgromadzenia Kupców, Resursy Kupieckiej. Od 1903 r. był prezesem Towarzystwa Muzycznego. Działał też w towarzystwach oświatowych, np. w Towarzystwie Popierania Kształcącej się Młodzieży, Polskiej Macierzy Szkolnej. Szczególnie angażował się na polu kultury, oświaty i szkolnictwa. Od 1905 r. był członkiem Towarzystwa Pomocy dla Szkoły Handlowej, w którym w l. 1917–1918 pełnił funkcję prezesa. Został członkiem Rady Opiekuńczej szkoły, reprezentując Zgromadzenie Kupców, a w l. 1915–1918 – jej prezesem. W czasie konkursu na projekt budowy szkoły został upoważniony do rozmów z Kołem Architektów przy Oddziale Warszawskim Towarzystwa Popierania Przemysłu i Handlu. Kiedy w l. 1905–1906 brakowało środków na ukończenie budowy, zorganizował

pożyczkę z Lubelskiego Banku Handlowego i Kasy Pożyczkowej Przemysłowców Lubelskich. Uczący się w szkole niezamożni uczniowie otrzymywali zapomogi, które wspierał także z własnych środków. Zabiegał też o zatrudnianie nauczycieli z wykształceniem uniwersyteckim. Postulował wybudowanie hali do wydawania śniadań uczniom, a także zorganizowanie na terenie szkoły bezpłatnych kąpielí natryskowych w celu podniesienia poziomu higieny uczniów, szczególnie najuboższych. Na jego wniosek w 1917 r. nadano szkole imię Augusta (zob.) i Juliusza Vetterów. Również z jego inicjatywy w 1917 r. do programu szkoły handlowej dodano nowe przedmioty, aby absolwenci mogli podejmować studia w wyższych zakładach naukowych, np. na politechnice. Był też w grupie założycieli Warsztatów Rzemieślniczych im. Stanisława Syroczyńskiego, szkoły zawodowej o statusie wyższej szkoły technicznej, powstałej w 1914 r. w Lublinie. Od 1915 r. działał w Radzie Szkolnej Ziemi Lubelskiej i Miasta Lublina.

Był jednym z założycieli Biblioteki im. Hieronima Łopacińskiego i wieloletnim członkiem Towarzystwa tej Biblioteki. Działał w Lubelskim Kole Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości. Dzięki jego staraniom w 1914 r. powstało w Lublinie Muzeum i Towarzystwo pod nazwą „Muzeum Lubelskie”, mające na celu gromadzenie i ochronę zabytków Ziemi Lubelskiej, którego został prezesem. W 1915 r. Towarzystwo przejęło zbiory innych towarzystw i rozpoczęło tworzenie własnej kolekcji muzealnej. Zmarł w Lublinie.

Bibliografia przedmiotowa:

Pogrzeb śp. Tadeusza Piotrowskiego, „ZL” 1918, nr 241; *Pogrzeb śp. Tadeusza Piotrowskiego*, „GŁ” 1918, nr 144; X’ ski, *Śp. Tadeusz Piotrowski*, „GŁ” 1918, nr 142; *Przemówienia wygłoszone nad trumną śp. Tadeusza Piotrowskiego. Przemówienie ks. rektora Jana Władzińskiego (część I i II)*, „ZL” 1918, nr 242, 243; R. Orłowski, *Piotrowski Szymon Tadeusz (1858–1918)*, PSB, t. XXVI, Wrocław 1981; K. Poznański, *Szkoły im. A. i J. Vetterów w Lublinie*, Lublin 1985; R. Orłowski, *Piotrowski Szymon Tadeusz*, SBML, t. 2, Lublin 1996; G. Figiel, *110 lat Biblioteki Publicznej im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie*, „BLub” 2017, R. LX; Ł. Marcińczak, *Piotrowscy – lubelscy Buddenbrookowie*, „BLub” 2017, R. LX.

M. Nawrot-Borowska

Piotrowski-Junosza Wacław (1869–1947), rolnik, działacz społeczny.

Urodził się w Rosji w rodzinie szlacheckiej. Edukację rozpoczął w szkole kadetów w Niżnym Nowogrodzie, placówkę tej nie ukończył. Od 1887 r. pracował na Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej i jednocześnie kolportował nielegalne książki i prasę. Edukację kontynuował w Szkole Technicznej Hipolita Wawelberga i Stanisława Rotwanda w Warszawie. W l. 1901–1904 uczestniczył w organizowaniu tajnych kursów dla nauczycieli ludowych, z których rozwinęło się Koło Oświaty Ludowej. Organizacyjnie wspierał nauczycieli przyjeżdżających na zajęcia do Warszawy, udzielając im miejsca do spotkań w swoim mieszkaniu. To tam w 1904 r. odbyło się zebranie założycielskie PZL – pierwszej chłopskiej organizacji politycznej. W okresie rewolucji 1905 r. angażował się w działalność strajkową. Współpracował z redakcją „Życia Gromadzkiego” i „Zagonu”, pisał o zagadnieniach społecznych. Za działalność polityczną został zmuszony do wyjazdu, przebywał poza Królestwem Polskim.

Powrócił w 1909 r. i zamieszkał w Iganiach, a następnie w Domanicach k. Siedlec, gdzie osiadł na stałe. Angażował się społecznie w życie lokalnych środowisk wiejskich, przenie-
rował dla rolników „Zaranie”, działał w TKR, inicjował zakładanie kółek młodzieżowych
i OSP. W czasie I wojny światowej należał do POW. W okresie II RP był radcą w MPiOS,
współpracował ze Związkiem Nauczycielstwa Polskiego. Zmarł w Siedlcach.

Bibliografia przedmiotowa:

AZHRL, Brzeziński, Geneza, sygn. P-89; AZHRL, S. Osiecki, Wspomnienia o „Zaraniu” i likwidacji
PZL, sygn. P-181A; AZHRL, Kumor, Z dziejów, sygn. P-218; AZHRL, Wasilewski, ZMW, sygn.
P-229; MHPRL, sygn. AN-389; *Piotrowski-Junosza Wacław, SBDRL*, Warszawa 1989; M. Ratyński,
Wspomnienia Stanisława Osieckiego o „Zaraniu” i likwidacja Polskiego Związku Ludowego, „MLud”
2018, nr 10.

M.M. Krakowiak

Pisarzewska Stanisława (1857–1941), nauczycielka, autorka podręczników szkolnych.
Pseud. „Tomasz Stan”, „Tomczak”, „Panna Stanisława P. z Warszawy”.

Urodziła się w Warszawie w rodzinie urzędniczej. Była córką Piotra i Stanisławy
z Kiedrowskich. Naukę na poziomie szkoły powszechnej i średniej pobierała prywatnie.
W 1881 r. zdała rządowy egzamin i uzyskała uprawnienia nauczycielki domowej. Począ-
tkowo w l. 1881–1884 pracowała jako nauczycielka w prywatnym Progimnazjum S.P. Jelco-
wej w Siedlcach, a później na dworach ziemiańskich: w l. 1884–1887 w Malczewie w pow.
radomskim, a w l. 1887–1890 w Karwaczu w pow. przasnyskim. Równocześnie w l. 1886–
1889 samodzielnie przygotowywała się do studiów uniwersyteckich. W 1890 r. powróciła
do Warszawy, gdzie uczyła języka polskiego i historii na pensjach prywatnych, m.in. An-
toniny Walickiej, Jadwigi Kotwickiej, Marty Łojkówny, a także w tajnej 7-klasowej szkole
kierowanej przez Zuzannę Morawską (zob.), później Emilię Pankiewiczównę, oraz na taj-
nych kompletach dr. Borysowicza. Poza działalnością pedagogiczną w l. 1891–1894 zdo-
bywała wiedzę na warszawskich kursach prowadzonych przez Piotra Chmielowskiego, Jana
Władysława Dawida (zob.), Adama Mahrburga (zob.) i Władysława Smoleńskiego (zob.).
W l. 1901–1906 studiowała z przerwami na Wydziale Historycznym UJ, a w l. 1911–1913
uzupełniała studia na Uniwersytecie Paryskim. Chcąc poznać systemy i zasady funkcyj-
nowania szkolnictwa w państwach europejskich, w 1894 r. zwiedzała szkoły we Włoszech
i Niemczech, a w 1907 r. przebywała w placówkach angielskich. Wygłaszała prelekcje dla
nauczycieli, publikowała też artykuły na łamach „Gazety Radomskiej” i „Zorzy”.

Pisarzewska założyła Wyższe Kursy Pedagogiczne w Warszawie, gdzie w l. 1899–1905
prowadziła zajęcia dla młodzieży z zaborów pruskiego i rosyjskiego. Od ok. 1905 r. nale-
żała do LN. Związana z ruchem narodowym, dawała wyraz swej antyniemieckości. Za
patriotyczne publikacje dla młodzieży, m.in. *Zarys dziejów Polski od najdawniejszych do
ostatnich czasów* (wielokrotnie wznawiany), została skazana na areszt. Kolejno pracowała:
w Średniej Szkole Męskiej ks. Jana Gralewskiego w Starej Wsi k. Mińska Mazowieckiego
w l. 1908–1909; przez rok, od 1910 do 1911 r., w filii petersburskiego Gimnazjum św.
Katarzyny w Merentähti (Finlandia); na pensjach Marty Łojkówny i Józefy Gagatnickiej

w Warszawie w l. 1914–1915; w Gimnazjum św. Katarzyny w Piotrogradzie od 1913 do 1916 r.; oraz w l. 1916–1918 w Kresowym Gimnazjum Męskim w Kijowie. Poza pracą zawodową w Piotrogradzie, z ramienia Polskiej Macierzy Szkolnej kierowała kursami wakacyjnymi przeznaczonymi dla kandydatów na nauczycieli szkół ludowych, zaangażowała się także w działalność oświatową wśród polskiej młodzieży robotniczej. Podczas pobytu w Kijowie zorganizowała kółka oświatowe dla Polaków.

Na przełomie 1918 i 1919 r. powróciła do kraju, do 1930 r. kontynuowała pracę pedagogiczną. Prowadziła m.in. wykłady powszechnie na Pomorzu oraz Kursy Oświatowe „Matura” dla urzędników państwowych oraz oficerów. W l. 1921–1932 była członkinią Towarzystwa Naukowego w Toruniu. W 1933 r. wróciła do Warszawy. Została uhonorowana licznymi odznaczeniami, m.in. Krzyżem Oficerskim Orderu Polonia Restituta „za działalność na rzecz polskiego szkolnictwa w latach niewoli” i Medalem Niepodległości. Była miłośniczką turystyki górskiej i członkinią Towarzystwa Tatrzańskiego. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

Historia Polski przed sądem [Proces Jana Gebethnera i Stanisławy Pisarzewskiej], „KPol” 1907, nr 113; *Spis nauczycieli*, Lwów–Warszawa 1924; *Dyrekcji Państwowego Gimnazjum Żeńskiego w Grudziądzu za rok szkolny 1935/36*, Grudziądz 1936; *Czy wiesz*, Warszawa 1938; *Dzieje Towarzystwa Naukowego w Toruniu 1875–1975*, t. 2, red. M. Biskup, Toruń 1978; A. Chowański [A. Nowak], *Ludzie turystyki i krajoznawstwa. Pisarzewska Stanisława T. (1857–1941)*, „Gościniec” 1980, nr 12; S. Poręba, *Pisarzewska Stanisława Tomasz, PSB*, t. XXVI, Wrocław 1981; R. Ossowska-Jagodzińska, *Stanisława Pisarzewska. Życie i działalność*, [w:] *Sprawozdanie Dyrekcji Państwowego Gimnazjum Żeńskiego w Grudziądzu za rok szkolny 1935/36*, Grudziądz 1936; T.W. Nowacki, *Zwycięska walka młodzieży o szkołę polską (1901–1917)*, „PHO” 2005, nr 3–4; S. Poręba, *Stanisława Pisarzewska (1857–1941) – autorka podręcznika „Zarys dziejów Polski od najdawniejszych do ostatnich czasów” (1906)*, „BKMDG” 2006, nr 30; S. Poręba, *Stanisława Tomasz Pisarzewska (1857–1941)*, „RoczG” 2009, t. 1.

Bibliografia podmiotowa:

Nauka pisania i czytania pisanego do użytku samouków, Warszawa 1903; *Zarys dziejów Polski od najdawniejszych do ostatnich czasów*, Warszawa 1906; *Zarys dziejów Polski: od czasów najdawniejszych do ostatnich dziejów*, Warszawa [1915].

D. Grabowska-Pieńkosz

Piskorski Tomasz (1898–1940), prawnik, działacz harcerstwa.

Urodził się w Warszawie. Był synem Wacława i Kazimierzy z Maciejewskich. Nauki pobierał w Gimnazjum gen. Pawła Chrzanowskiego, a następnie w Gimnazjum im. Rocha Kowalskiego w Warszawie. W okresie II RP studiował prawo. Już jako gimnazjalista został przyjęty do nielegalnej Organizacji Młodzieży Narodowej i tajnej organizacji Związku Młodzieży Polskiej „Przyszłość” („Pet”), kierowanych przez Związek Młodzieży Polskiej „Zet”, których celem było krzewienie postaw patriotycznych, ale przede wszystkim działalność samokształceniowa. W 1911 r. wstąpił też do warszawskiej drużyny skautowej. Postulował potrzebę połączenia w polskim ruchu skautowym wątków patriotycznych i wychowawczych z edukacyjnymi, samokształceniowymi. Opowiadał się za programowym werbowaniem

do skautingu dzieci z ubogich rodzin robotniczych, m.in. w celu ich edukowania. Już jako instruktor harcerski wziął udział w początkach listopada 1918 r. w zjeździe zjednoczeniowym polskich organizacji skautowych, którego efektem było powstanie ZHP. Dwa lata wcześniej wstąpił do POW, awansując na stanowisko komendanta jednej z dzielnic Warszawy. Za działalność patriotyczną i niepodległościową był w czasie I wojny światowej zatrzymywany i więziony przez okupacyjne władze niemieckie. W listopadzie 1918 r. brał udział w akcji rozbrajania załogi niemieckiego garnizonu w Warszawie.

W okresie II RP udzielał się w ruchu zetowym i ZHP, będąc m.in. komendantem Chórów Warszawskiej Męskiej i pełniąc obowiązki Naczelnika Harcerzy. Brał udział w wojnie polsko-bolszewickiej i III powstaniu śląskim. Później pracował na WWP. W 1938 r. organizował Wydział Rzemiosła w MPiH. We wrześniu 1939 r. zgłosił się ochotniczo do wojska i brał udział w kampanii wrześniowej. Wzięty do niewoli przez Sowieców został osadzony w obozie w Starobielsku i zamordowany przez NKWD w Charkowie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, AZHP, sygn. 1.2/33, 3.3/1235; BN, DR, ASS, Życiorysy ZET, sygn. akc. 16268; ZNiO, J. Sosnowski, Wspomnienia 1904–1975, t. 1: 1904–1923, sygn. 15426/1/1; W. Błajejewski, *Piskorski Tomasz Henryk (1898–1940)*, PSB, t. XXVI, Wrocław 1981; M. Peszczyński, *Przyczynki do historii Zetu akademickiego lat trzydziestych*, „ZH” [Paryż] 1984, z. 69; W. Błajejewski, *Z dziejów harcerstwa*, Warszawa 1985; E. Sikorski, *Szkice z dziejów harcerstwa polskiego w latach 1911–1939*, Warszawa 1989; J. Tucholski, *Mord w Katyniu, Kozielsk, Ostaszków, Starobielsk*, Warszawa 1991; *Zet w walce o niepodległość i budowę państwa – szkice i wspomnienia*, red. T.W. Nowacki, Warszawa 1996; *Związek Polskiej Młodzieży Demokratycznej podczas II Rzeczypospolitej i II wojny światowej*, red. J. Pietrusza, Kraków 1998; T.W. Nowacki, *Młodzież tworzy historię – Zwycięska walka młodzieży o szkołę polską 1901–1917*, Warszawa 2008; HSB, t. 3, Warszawa 2012.

Bibliografia podmiotowa:

AAN, Archiwum Tomasza Piskorskiego, sygn. 1, 2, 3.

P. Waingertner

Plater-Zyberk Cecylia (1853–1920), pedagogka, działaczka społeczna, publicystka. Pseud. C.P.Z., X. Bogusław, Przyjaciółka Młodzieży, Świerszcz, Wrzos.

Urodziła się w majątku Passy w pow. błońskim. Była córką Kazimierza, ziemianina, i Ludwiki z Borewiczów. Początkową naukę pobierała w domu rodzinnym. W l. 1865–1869 kształciła się w szkole Sióstr Sacre Coeur w Poznaniu. Następnie osiadła w Schlossbergu, majątku jej ojca, gdzie prowadziła gospodarstwo i rozwinęła działalność oświatową na wsi. Zorganizowała szkołkę dla dzieci pracowników rolnych i kierowała nią z pomocą wykształconej przez siebie młodej dziewczyny. Współorganizowała też opiekę dla dzieci w trudnej sytuacji życiowej, wyszukując w majątku ojca rodziny, które przyjmowały na wychowanie osierocone dzieci. W l. 1879–1880 przebywała w Paryżu, gdzie przez kilka miesięcy uczyła się w szkole rzemiosł. Wówczas nawiązała kontakt z Jadwigą Zamoyską, założycielką zakładu wychowawczego w Kuźnicach w Zakopanem, odbywała także wizyty studyjne w wielu instytucjach oświatowo-wychowawczych, m.in. we Francji i Szwecji. Pod koniec 1880 r. wróciła

do kraju i wstąpiła do nowicjatu ukrytego Zgromadzenia Sióstr Posłanniczek Najświętszego Serca Jezusowego w Warszawie. W 1883 r. założyła w Warszawie szkołę rękodzielniczą dla dziewcząt, która działała do 1908 r. Przy zakładzie od 1886 r. rozwijało się Gimnazjum Żeńskie. Swoją działalność pedagogiczną skupiła na młodzieży żeńskiej, w przekonaniu, że przez odrodzenie kobiety prowadzi droga do odrodzenia społeczeństwa. „Jaka kobieta – takie i społeczeństwo”, napisała w jednej ze swoich pierwszych broszur. W 1891 r. w zakupionym przez siebie majątku Chyliczki k. Warszawy zorganizowała żeńską Szkołę Gospodarstwa Wiejskiego. Kurs początkowo trwał półtora roku, później trzy lata i obejmował m.in: hodowlę, ogrodnictwo, mleczarstwo, kucharstwo, piekarnictwo oraz przetwórstwo. Była inicjatorką powołania kursów buchalteryjnych, freblowskich i pedagogicznych oraz współdziałała w zakładaniu szkół oraz tworzeniu dla nich programów nauczania. W trakcie istnienia szkoły trzykrotnie wyjeżdżała za granicę, by poznać pracę podobnych placówek – m.in. do Niemiec, Francji, Finlandii, Danii, Szwecji i Szwajcarii – i sprowadzała stamtąd najnowocześniejsze urządzenia gospodarcze oraz kupowała najwydajniejsze rasy bydła i drobiu, aby zapewnić szkole wysoki i nowoczesny poziom nauczania.

Wygłaszała pogadanki dla uczennic, które miały je przygotowywać do przyszłej roli żony, matki, obywatelki, lub informujące o zwiedzanych przez nią za granicą zakładach oraz poruszające aktualne problemy z życia szkoły. W swoim nowatorskim podejściu wprowadziła także tzw. autonomię, kiedy to uczennice przez dzień czy tydzień prowadziły zakład; miało to miejsce kilka razy do roku. W szkole funkcjonowały również kółka samokształceniowe. Jej uczennica, Irena Hołyńska z Lissowskich, wspominała: „Lubiłyśmy ją, owszem, ale była trochę daleko od nas, widywałyśmy ją tylko stale na kłęczniku z prawej strony przy drzwiach do głębokości. Co pewien czas przychodziła do nas do klasy na lekcję, pesząc kompletnie danego wykładowcę i oczywiście także dziewczynki. Prowadziła u nas pogadanki ideowe albo życiowe. Dużo razy w życiu przypominałam jej nauki, kierując według nich swe postępowanie, dużo zawdzięczam też wpływow naszym mądrych, przeznacnych pań, z westchnieniem wspominam ich uwagi i rady, wówczas może zbyt mało przez nas cenione”.

W 1904 r. założyła wraz z Kazimierą Proczek (zob.) KZKP, którego przez dwa lata była prezeską, a później członkinią honorową. Pod jej wpływem Związek aktywnie uczestniczył w organizowaniu w 1907 r. Wyższych Kursów Naukowo-Pedagogicznych, Szkoły Ochrońniarek Stefanii Marciszewskiej (zob.), Ochrony Studenckiej na Czystej oraz zakładaniu Czytelni Katolickiej w Warszawie. Po roku działalności Związek mógł się pochwalić znacznym dorobkiem, jeśli chodzi o pracę na rzecz robotników i ich rodzin. Prowadzono pogadanki dla ubogich matek, dla terminatorów, katechizację dzieci, otworzono mleczarnię dla ludności robotniczej na przedmieściu Warszawy. Plater-Zyberk popularyzowała ideę ogrodów robotniczych – w 1907 r. założono je dla 40 rodzin, a w 1910 r. było ich już 480. W 1906 r. wraz z Marią Kleniewską (zob.) powołała Stowarzyszenie Ziemianek, którego przez kilka lat była wiceprezeską. W 1906 r. była członkinią wspierającą działalność Uniwersytetu Ludowego utworzonego przez Polską Macierz Szkolną.

Przy współpracy z ks. Jerzym Matulewiczem od 1904 r. zajmowała się młodzieżą męską i rok później założyła Towarzystwo Młodzieży Męskiej, które później przyjęło nazwę Stowarzyszenie Przyjaciół Młodzieży; poprzez tzw. koła etyczne i ogniska rodzinne nadawało kierunek wychowaniu studentów i starszej młodzieży gimnazjalnej. Towarzystwo udzielało pomocy finansowej w płaceniu czesnego i fundowało stypendia na kształcenie

się za granicą lub na specjalne studia naukowe w kraju. Zakładało dla młodzieży czytelnice i wypożyczalnie książek, wydawało książki, urządzało odczyty i prelekcje. Ważną rolę w umacnianiu i rozwijaniu idei towarzystwa spełniał miesięcznik „Prąd” wydawany w l. 1909–1915, który był pierwszym czasopiśmie katolicko-społecznym na ziemiach polskich redagowanym przez ludzi świeckich. Plater-Zyberk aktywnie działała na rzecz tego periodyku. W gronie jego pomysłodawców i czytelników zrodziła się idea zainicjowania ruchu Akcji Katolickiej oraz opieki nad młodzieżą skupioną wokół miesięcznika. W 1913 r. ze względu na stan zdrowia Plater-Zyberk wycofała się z czynnej pracy w szkołach, chociaż nadal była z nimi blisko związana i uczestniczyła w ich życiu.

Była prekursorką zorganizowanego ruchu polskiej inteligencji katolickiej. Katolicyzm rozumiała jako zaczyn intelektualny, który miał być „praktykowany”, a nie „głoszony”. Koncepcję pracy społecznej opierała na poglądach religijno-filozoficznych odwołujących się do idei otwartego katolicyzmu. Uważała, że główną ideą jest miłość bliźniego, która winna uaktywniać człowieka i kształtować w nim pozytywną postawę wobec społeczeństwa i świata. Najważniejszą rolę w odrodzeniu społeczeństwa przypisywała kobietom – matkom i żonom – architektkom podstawowej komórki narodu i społeczeństwa. Część z jej książek przeznaczonych dla młodzieży żeńskiej powstała na podstawie pogadek wygłaszanych do uczennic jej szkół w Warszawie i Chyliczkach, m.in.: *Kilka myśli o wychowaniu w rodzinie* (1903), *Kobieta obywatelka* (1913), *Na progu małżeństwa* (1918) oraz *Kobieta – ogniskiem w rodzinie* (1925). Były to w zamyśle pierwsze podręczniki do przedmiotu „wychowanie do życia w rodzinie”, który zainicjowała w Królestwie Polskim. Zabierała głos w sprawach istotnych dla życia społecznego – pisała o emancypacji i równouprawnieniu kobiet, kwestii socjalnej, zagrożeniach ze strony pornografii. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

ZNiO, A. Czaman-Pawłowska, „Pokłon twojemu szczęściu”. Pamiętnik nauczycielki-weteranki, sygn. 15424/II; ZNiO, I. Holyńska z Lissowskich, Wspomnienia z początku XX w. Dwory kresowe, sygn. 15560/II; ZNiO, J. Zmitrowicz, W przeddzień wielkich przewrotów i na progu ich. Wspomnienia do 1918 r., sygn. 15350/II; A. Janowski, *Z żałobnej karty. Śp. Cecylia hr. Plater-Zyberkówna*, „PP” 1920, z. 1; F. Golkowska, *Szkoła gospodarcza w Chyliczkach pod Warszawą*, „RPol” 1929, nr 4; B. Żalusi, *Cecylia Plater-Zyberk. Życie i działalność wychowawczo-społeczna (w dzieśiątą rocznicę śmierci)*, Warszawa 1930; T. Górski, *Plater-Zyberk Cecylia*, PSB, t. XXVI, Warszawa 1981; D. Jakubowska-Palczewska, *Życie i działalność Cecylii Plater-Zyberkówny*, [w:] *Szkoła Cecylii Plater-Zyberkówny 1883–1944*, praca zbiorowa, Warszawa 1987; M.H. Mazurek, *Działalność oświatowo-wychowawcza Zgromadzenia Sióstr Posłanniczek Maryi od Najświętszego Serca Jezusa w latach 1874–1908*, „NPrz” 1990, t. 74; J. Duchniewski, OFM Cap. *Cecylia Plater-Zyberk*, SBKSwp, t. 2, Lublin 1994–1995; S. Walasek, *Kształcenie zawodowe dziewcząt w II poł. XIX w. Koncepcja Jadwigi z Działyńskich Zamoyskiej i Cecylii Plater-Zyberkówny*, [w:] *Rozwój ukraińskiej i polskiej oświaty i myśli pedagogicznej (XIX–XXI w.)*, t. 4, Lwów 2014; S. Walasek, *Kobieta – matka i obywatelka. Rozważania Cecylii Plater-Zyberkówny w świetle jej dorobku pisarskiego i działalność oświatowej*, „WR” 2016, nr 2, *Cecylia Plater-Zyberk. Instytut świecki życia konsekrowanego*, <https://poslanniczki.blogspot.com/search?q=plater-zyberk> (dostęp: 9.06.2023).

Bibliografia podmiotowa:

O podniesieniu gospodarstwa wiejskiego jako środka cywilizacyjnym, Warszawa 1903; *O pracy społecznej*, Warszawa 1905; *Cywilizacja w świetle Chryścianizmu*, Warszawa 1905; *W sprawie szkoły polskiej*,

Warszawa 1906; *Ideal a młodzież*, Warszawa 1908; *Na przełomie, cz. 1: O młodzieży i do młodzieży, cz. 2: Ku źródłom. Wiara i niewiara*, Warszawa 1908; *Kobieta ogniskiem. Z pogadanek dla uczennic Chyliczkowskich. Przez odrodzoną kobietę – odrodzenie*, Warszawa 1909; *Kobieta obywatelka*, Warszawa 1913; *Kobieta ogniskiem w rodzinie*, Warszawa 1914; *O potrzebie reformy szkoły średniej dla dziewcząt*, Warszawa 1917.

S. Walasek

Plenkiewicz Roman (1833–1910), nauczyciel, historyk, literat.

Urodził się we wsi Skoczów k. Pińczowa. Był synem Stanisława, zarządcy majątków ziemskich, i Antoniny z Grządzińskich. W 1849 r. ukończył Szkołę Wyższą Realną w Kielcach o profilu technologiczno-górnictwym. W l. 1852–1860 pracował jako nauczyciel domowy, w l. 1861–1862 był polonistą w szkole Jana Nepomucena Leszczyńskiego w Warszawie. Od 1862 r. wykładał w szkole w Płocku, a następnie wrócił do Warszawy i nauczał w II Gimnazjum. W l. 1864–1875 pracował w gimnazjum w Piotrkowie, a po ponownym powrocie do Warszawy uczył w Gimnazjum na Nowolipkach. W tym czasie spędził jeszcze kilka miesięcy w gimnazjum w Piotrkowie, następnie był polonistą na pensjach żeńskich w Warszawie. W l. 1876–1895 wykładał w Szkole Handlowej Leopolda Kronenberga. Ze szkoły został zwolniony na wniosek kuratora Aleksandra Apuchtina, gdyż był autorem podręcznika litograficznego literatury polskiej. Po opuszczeniu szkoły otrzymał pracę drugiego sekretarza komitetu nadzorczego w Warszawskim Towarzystwie Kredytowym.

Jako autor i publicysta podnosił kwestie zadań nauczyciela w kształceniu początkowym, opracował program nauczania historii literatury polskiej na poziomie gimnazjum, wskazywał na konieczność nauczania języków klasycznych w szkolnictwie średnim (*Uwagi o dziełach pomocniczych do wykładu nauk w zakładach średnich*, 1865). Prowadził szeroko zakrojoną działalność pisarską. W 1897 r. wydał monografię *Jan Kochanowski, jego ród, żywot i dzieła* – uchodził za znawcę tej problematyki. W 1898 r. opublikował pracę *Kształcenie młodzieży*, w której propagował nauczanie języków klasycznych. Jest autorem opracowania historii Szkoły Handlowej im. Leopolda Kronenberga (1900 r.). W 1905 r. ukazała się jego najbardziej znana praca, poświęcona poglądom Mikołaja Reja. Ceniony był jego podręcznik z historii literatury, opublikowany w 1906 r.

Miał duże zasługi w popularyzacji wiedzy jako encyklopedysta. W l. 1900–1914 był członkiem komitetu redakcyjnego *Encyklopedii Wychowawczej*, w 1900 r. przyczynił się do jej reaktywacji i doprowadzenia do litery „P” włącznie. Na potrzeby *Encyklopedii* przygotował biogramy dotyczące Johanna Wolfganga Goethego i Krzysztofa Hegendorfera oraz hasła: *Język ojczysty, Literatura polska, Literatura powszechna*. W tym okresie został powołany na współpracownika Komisji Historycznej AU w Krakowie. W 1908 r. został członkiem jej Wydziału Językoznawstwa i Literatury. W 1908 r. dołączył do Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. W pracy naukowej zajmował się historią literatury, oświaty oraz dydaktyką.

Publikował na łamach prasy warszawskiej i prowincjonalnej, był m.in. współzałożycielem piotrkowskiego „Tygodnia”. Pisał do starachowickiego „Przeglądu Narodowego”, „Korespondenta Płockiego”, „Pamiętnika Kieleckiego”. Jego artykuły dotyczyły przede wszystkim zagadnień związanych z lokalną historią i pięknem krajobrazu. W prasie warszawskiej

publikował głównie recenzje. Zajmował się krytyką literacką, pisał omówienia i polemiki z zakresu literatury. Publikował na łamach: „Ateneum”, „Kuriera Niedzielnego”, „Bluszczu”, „Pamiętnika Literackiego”, „Przeglądu Historycznego”, „Biblioteki Warszawskiej”, „Kłosów. Na łamach tych ostatnich opublikował również własne wiersze, a w „Wędrowcu” w 1902 r. utwór prozatorski *Widzenie*. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

„RNLA” 1905; *Księga pamiątkowa Kielczan 1856–1904 wydana z okazji zjazdu wychowawców gimnazjum w Kielcach 7 i 9 września 1924*, Kielce 1925; M. Fidelus, *Działalność naukowa i pedagogiczna Romana Plenkiewicza*, „ZNIKNFP” 1979, z. 2; A. Biernacki, *Plenkiewicz Roman (1833–1910)*, PSB, t. XXVI, Warszawa 1981; M. Fidelus, *Ignacy Roman Pleniewicz – badacz życia i twórczości Jana Kochanowskiego*, „AULFL” 1986, nr 16.

Bibliografia podmiotowa:

Monografia Szkoły Handlowej imienia Leopolda Kronenberga, Warszawa 1900; Stanisław Wawrzyniec Staszyc: 1755–1826, [w:] *Album biograficzne zasłużonych Polaków i Polek wieku XIX*, t. 1, Warszawa 1901; *Losy naszych zabytków architektonicznych*, „BW” 1903, t. 3; *Literatura Polska*, Warszawa 1904; *Mikołaja Reja z Nagłowic etyka 1505–1905*, Warszawa 1905; *Historia literatury powszechnej w zarysie*, Wilno 1906.

M. Sikorska

Płodowska Halina (1885–1935), filozofka, nauczycielka, działaczka społeczna.

Urodziła się w Częstochowie, była córką Władysława Biegańskiego (zob.) i Mieczysławy z Rozenfeldów (zob.). Najpierw uczyła się w domu pod kierunkiem matki, następnie w szkołach średnich w Krakowie. Po otrzymaniu matury w l. 1903–1907 studiowała filozofię na UJ. W 1908 r. jako trzecia z kolei kobieta na Wydziale Filozoficznym UJ uzyskała stopień doktora filozofii (*cum eximia laude*). Po powrocie do Częstochowy pracowała w szkolnictwie średnim; najpierw w gimnazjum żeńskim ss. Najświętszej Rodziny z Nazaretu oraz gimnazjum Gustawa Kościńskiego, później w Gimnazjum Żeńskim Wacławy Golczewskiej-Chrzanowskiej oraz Gimnazjum Męskim Towarzystwa Opieki Szkolnej. Uczyła języka polskiego oraz propedeutyki filozofii. Należała do Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego. Podkreślała znaczenie pracy wychowawczej nauczycieli.

Pracę w szkolnictwie łączyła ze społeczną działalnością oświatową. Od 1908 r. była zaangażowana w prowadzenie odczytów o charakterze popularnonaukowym. Dotyczyły one m.in. filozofii Jana Jakuba Rousseau, twórczości Adama Mickiewicza, współczesnych zagadnień etycznych. Była współorganizatorką koła pomocy dla maturzystów, utworzonego w 1916 r. pod auspicjami Towarzystwa Opieki Szkolnej. W l. 1915–1916 brała udział w organizacji i prowadzeniu kursów wakacyjnych dla nauczycieli szkół początkowych, wykładając literaturę polską. Popularyzowała wiedzę o historii regionu częstochowskiego, opracowała dział historyczny książki *Przewodnik po Częstochowie i okolicy* (Warszawa 1909). Należała do Komisji Kwesty „Ratujcie Dzieci”, odbywającej się w czerwcu 1916 r. pod auspicjami RGO. Podczas kwesty nie tylko zbierano środki finansowe na rzecz dzieci, ale też prowadzono odczyty i prelekcje, popularyzujące działalność Rad Opiekuńczych.

W okresie po I wojnie światowej nadal pracowała w szkolnictwie średnim w Częstochowie, była także kuratorką wysoko cenionego, międzyszkolnego pisma uczniowskiego „Świat Szkolny”. Zmarła śmiercią samobójczą k. Gdyni, została pochowana w Częstochowie.

Bibliografia podmiotowa:

AUJ, Akta Wydziału Filozoficznego, sygn. WF II 504, 508; BN, DR, S. Kotarski, Wyjątki z pamiętnika, sygn. akc. 10892; *Kronika*, „GCz” 1910, nr 60; *Sprawozdanie z działalności Rady Głównej Opiekuńczej od chwili powstania do dnia 31 marca 1917 r.*, Warszawa 1918; „GCz” 1935, nr 118; A. Walczak, *Niecodzienny hołd Halinie Biegańskiej-Płodowskiej*, „NW” 1968, nr 1; J. Suchmiel, *Udział kobiet w nauce do 1939 roku na Uniwersytecie Jagiellońskim*, Częstochowa 1994; J. Sętowski, *Cmentarz Kule w Częstochowie. Przewodnik biograficzny*, Częstochowa 2005; A. Smywińska, *W poszukiwaniu prababek – o pierwszych filozofach z Uniwersytetu Jagiellońskiego (1897–1939)*, „Etyka” 2012, nr 45; E. Chudoba, A. Smywińska-Pohl, *Córki Nawojki: filozofki na Uniwersytecie Jagiellońskim 1897–1967*, Kraków 2017.

A. Bóldyrew

Płodowski Wacław (1881–1938), nauczyciel, działacz społeczny i polityczny.

Urodził się w Czyżewie w gub. łomżyńskiej, był synem Józefa i Lucyny z Popławskich. Uczęszczał do gimnazjum w Warszawie, po jego ukończeniu w 1901 r. podjął studia na PW. W okresie nauki w gimnazjum i podczas studiów był zaangażowany w działalność oświatową i patriotyczną wśród ludu, za co był inwigilowany przez policję. Został aresztowany i osadzony w Cytadeli Warszawskiej. W l. 1906–1907 uczył młodzież na tajnych kompletach w Sosnowcu. Później wyjechał do Kijowa, gdzie podjął studia na Wydziale Chemicznym Kijowskiego Instytutu Politechnicznego. Ukończył je w 1909 r., otrzymując dyplom inżyniera technologa chemika. W 1910 r. zamieszkał w Częstochowie, gdzie pracował jako nauczyciel w gimnazjum Gustawa Kościńskiego oraz w gimnazjum ss. Nazaretanek. Prowadził jednocześnie zajęcia z zakresu geometrii i rysunku technicznego na kursach rzemieślniczych Stowarzyszenia Rzemieślniczo-Przemysłowego. W l. 1915–1916 przewodził kursom samokształceniowym i wykladał na nich. Od 1914 r. był zastępcą kuratora szkolnego w Częstochowie, od 1915 r. członkiem komisji szkolnej przy Radzie Miejskiej. W 1915 r. objął funkcję dyrektora Gimnazjum Męskiego Towarzystwa Opieki Szkolnej. W szkole wprowadził wiele innowacyjnych rozwiązań dydaktycznych.

Należał do wielu organizacji społecznych działających na rzecz oświaty. Był członkiem utworzonego w 1908 r. Oddziału Częstochowskiego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, a od 1910 r. przewodniczącym Oddziału Częstochowskiego Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego. W odrodzonej Polsce był aktywnym działaczem samorządowym, politycznym, kulturalnym i oświatowym. Należał m.in. do Koła Opieki nad Uczniem Żołnierzem oraz Koła PBK; w organizacjach tych prowadził akcje na rzecz alfabetyzacji żołnierzy z miejscowego garnizonu. Przewodził miejscowym kołom: Przyjaciół Harcerstwa oraz Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych. Został odznaczony Złotym Krzyżem Zasługi. Zmarł w Częstochowie.

Bibliografia przedmiotowa:

Kronika, „GCz” 1910, nr 60, nr 80, 1913, nr 233; *Spis nauczycieli*, Lwów–Warszawa 1924; *Śp. dyr. Wacław Płodowski*, „GCz” 1939, nr 75; *Czy wiesz*, Warszawa 1938; Z. Grządzielski, *Płodowski Wacław*, SBZC, t. 1, Częstochowa 1998; J. Sętowski, *Cmentarz Kule w Częstochowie. Przewodnik biograficzny*, Częstochowa 2005.

A. Bóldyrew

Płoska Maria (1868–1949), ziemianka, działaczka społeczna.

Urodziła się w Belchatowie, była córką Szymona Mielczarskiego, sędziego, i Wilhelminy z d. Szwarz (Schwarz). Naukę rozpoczęła na pensji w Piotrkowie, lecz przerwała ją z powodu choroby matki. Edukację kontynuowała w Warszawie, gimnazjum ukończyła z wyróżnieniem w 1888 r. Uczęszczając do szkoły, udzielała jednocześnie korepetycji. Po skończeniu edukacji rozpoczęła pracę zawodową – prowadziła zajęcia z matematyki na pensji Jasińskiej. Współpracowała z tajnymi kółkami samokształceniowymi studentów warszawskich. W 1890 r. wyjechała w sprawach rodzinnych do Petersburga. Przebywając za granicą, otrzymała posadę nauczycielki, jednocześnie prowadziła działalność niepodległościową (angażowała się w prace Stowarzyszenia Opieki nad Więźniami Politycznymi). W 1894 r. wraz z mężem Władysławem Płoskim (zob.) przeprowadzili się na ziemię plocką do majątku Wrogocin, gdzie podjęli tajną pracę społeczno-oświatową wśród włościan. Zajmowali się popularyzacją czytelnictwa i wychowaniem patriotycznym – przekazywali wiedzę historyczną i uczyli polskich pieśni. Organizowali projekcje kinematograficzne z pogadankami. Płoska upowszechniała wśród włościan ideę teatru ludowego i angażowała młode pokolenie do pracy nad spektaklami. Działała w środowisku kobiet – zakładała koła ziemianek. Popularyzowała wśród nich wiedzę gospodarczą, higieniczną i pedagogiczną, z pobudek patriotycznych włączała je w prowadzenie tajnego nauczania. Uczyła dzieci służby folwarcznej, a w jesienno-zimowe wieczory organizowała naukę alfabetu i rachunków dla dorosłych. Była inicjatorką pokazów i wystaw rolnych, na których prowadziła prelekcje i odczyty oraz prezentowała osiągnięcia kół ziemianek. Na wystawie w Bielsku i Lipsku jej wychowankowie wystawili bajkę Artura Oppmana (Or-Ota) *Żabi król*.

Działalność oświatową kontynuowała w Nagórkach Dobrskich k. Drobin, gdzie zamieszkała w 1904 r. Założyła tam pierwszą ochronkę, którą przekształcono w szkołę elementarną. Mimo obostrzeń władz zaborczych zajęcia prowadzono w języku polskim. Uczestniczyła w przygotowaniach ochraniarek do pracy, m.in. organizowała dla nich wycieczki krajoznawcze i spotkania, na których omawiano metody pracy. Dzięki jej staraniom w Drobinie utworzono szkołę podległą Polskiej Macierzy Szkolnej. Uczniowie prowadzili w niej sklepik, zakładali skarbonki oszczędnościowe, uczestniczyli w przedstawieniach i pokazach czarnoksiężkiej (magicznej) latarni. W Drobinie kontynuowała pracę wśród kobiet, powołała Drobińskie Koło Ziemianek. Maria Macieszyna (zob.) we wspomnieniach pisała: „U siebie zaprowadzili Państwo Płoscy tajne nauczanie, gdyż nie wolno było uczyć bez zezwolenia rządu, za zezwoleniem trzeba było prowadzić szkołę po rosyjsku. W całej okolicy rozpoczęła się praca oświatowa. Tak, że rok 1905 zastał okolicę przygotowaną na działalność Polskiej Macierzy Szkolnej”.

Podjęmowała działania służące poprawie higieny włościan, m.in. zorganizowała łaźnię. Była inicjatorką akcji mających na celu zagospodarowanie czasu wolnego dzieci i dorosłych, m.in. były to majówki i wspólne zabawy. W 1912 r. pełniła funkcję przewodniczącej delegacji pracy kobiet przy Okręgowym Towarzystwie Rolniczym. Jej aktywność związana była z opieką nad kołami ziemianek i pomocą w prowadzeniu pracy oświatowej i kulturalnej, organizowaniu warsztatów i kursów, propagowaniu zasad higienicznych i pedagogizacji. Na zebraniach prowadziła poradnictwo z zakresu gospodarstwa domowego, rachunkowości, ogrodnictwa i pszczelnictwa. Wraz z Marią Kleniewską (zob.) i Anielą Choromańską ułożyły Program Kół Pracy Kobiet, który w niepodległej Polsce był podstawą do tworzenia statutów kół gospodyń wiejskich.

Po I wojnie światowej była zaangażowana w prace dozoru pedagogicznego w Płocku, pełniła rolę delegatki w Radzie Szkolnej. Działała także w Oddziale Płockim Prowincjonalnego Komitetu Sanitarnego. Zmarła w Płocku.

Bibliografia przedmiotowa:

ATNP, BiZ, A. Maciesza, Materiały dotyczące Marii i Władysława Płoskich, sygn. R 355; M. Macieszyna, *Maria Płoska jako pracownica oświatowo-niepodległościowa*, „GZP” 1936, nr 266; M. Macieszyna, *Pamiętnik płocczanki*, oprac. A.M. Stogowska, Płock 1996; W. Lutyński, *Płoska Maria*, ZP XX w., t. 3, cz. 1, Warszawa 1996; A.J. Papierowski, J. Stefański, PZiN, Płock 2002; B. Umińska, *Z działalności kulturalno-oświatowej ziemian północnego Mazowsza na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Aktywność kulturalno-oświatowa mazowieckich ziemian w XIX i XX wieku: materiały z konferencji naukowej z cyklu Ziemianie Mazowsza, Gołotczyzna 20.06.2007*, red. B. Umińska, Ciechanów 2007; A.M. Stogowska, *Praca dla idei – ziemianie Płocki Maria i Władysław Płoscy*, „NPI” 2008, nr 2; A.J. Papierowski, OISPP, Płock 2010; A.M. Stogowska, *Krzewienie kultury rolnej w działalności społecznej ziemian z Nagórek Dobrskich – Marii i Władysława Płoskich*, [w:] *Ziemianie Mazowsza. Działalność społeczno-gospodarcza mazowieckich ziemian w okresie od XVII do XX w.*, red. B. Umińska, Ciechanów 2014.

M.M. Krakowiak

Płoski Władysław (1861–1946), ziemianin, działacz społeczny.

Urodził się w Purzycach w pow. ciechanowskim, był synem Jana i Marii z Borzuchowskich. Edukację rozpoczął w Gimnazjum Gubernialnym w Płocku, kontynuował ją na Wydziale Prawa UW. Studiów prawniczych nie ukończył, przeniósł się do Instytutu Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa w Puławach. Brał udział w działaniach nielegalnych organizacji studenckich, kół samokształceniowych przynależących do Związku Młodzieży Polskiej „Zet”. W poglądach politycznych sympatyzował z ruchem narodowo-demokratycznym, za swą polityczną aktywność w 1887 r. został relegowany z uczelni. W 1889 r. wraz z Michałem Bojanowskim (zob.) i Antonim Hemplem (zob.) rozpoczął działalność spółdzielczą w majątku Wrogocin. Założyli tajną szkołę i rozpoczęli prace oświatowe, prowadzili kursy dla analfabetów, wypożyczali książki, urządzali zabawy, uczyli pieśni patriotycznych i historii Polski. Za zaangażowanie na rzecz włościan w 1891 r. zostali oskarżeni i skazani na więzienie w Petersburgu. Po powrocie do Kongresówki wraz z żoną Marią Płoską (zob.) oddał się pracy społeczno-oświatowej w majątku ziemskim Nagórki Dobrskie k. Drobina.

Był członkiem Towarzystwa Oświaty Narodowej i pełnił w nim funkcję sekretarza, jednym z jego zadań było podniesienie poziomu oświaty na wsi. Działal w Polskiej Macierzy Szkolnej. W 1906 r. został członkiem Towarzystwa Szkoły Średniej – pełnił rolę skarbnika. Należał do działaczy Towarzystwa Naukowego Płockiego, reaktywowanego w 1907 r. Maria Macieszyna (zob.) wspominała jego działalność oświatową: „Pan Władysław Płoski pracował w Polskiej Macierzy Szkolnej i wielu instytucjach społecznych bezpłatnie, z miłości do kraju”. Był współzałożycielem I Gimnazjum Polskiego (później Liceum im. Władysława Jagiełły) powstałego w Płocku w 1905 r. Należał także do Rady Opiekuńczej placówki. Włączył się również w powołanie II Gimnazjum Polskiego, utworzonego z rosyjskiego gimnazjum (później Liceum im. Stanisława Małachowskiego). Angażował się w prace CTR w Płocku, należał do pierwszej rady Towarzystwa. Od 1907 r. działał w Okręgowym Stowarzyszeniu Rolniczym, kierował jednym z kółek rolniczych, a w 1911 r. został jego prezesem. Prowadzono m.in. działania na rzecz oświaty rolniczej: zakładano i wspierano placówki, przygotowywano odczyty, wystawy i pokazy. Uczestniczył w pracach Towarzystwa Opieki nad Robotnikami, należał do ostatniego zarządu organizacji przed wybuchem I wojny światowej. Sympatyzował z LN i ND. W trakcie I wojny światowej prowadził pracę społeczną. Został członkiem Gubernialnego KO. Zmarł w Płocku.

Bibliografia przedmiotowa:

ATNP, BiZ, A. Maciesza, Materiały dotyczące Marii i Władysława Płoskich, sygn. R 355; W. Lutyński, *Płocki Władysław b. Prus, ZP XX w.*, t. 3, cz. 1, Warszawa 1996; A.J. Papierowski, J. Stefański, *PZiN*, Płock 2002; W. Lutyński, *Opowiadania rodzinne*, „NPI” 2002, nr 2; A.M. Stogowska, *Panowie Lutyńscy i Płoscy z „Jagiellonki”*, [w:] *100 lat Jagiellonki*, red. A.M. Stogowska, Płock 2005; A.M. Stogowska, *Praca dla idei – ziemianie płocki Maria i Władysław Płoscy*, „NPI” 2008, nr 2; A.J. Papierowski, *OISPP*, Płock 2010; A.M. Stogowska, *Krzewienie kultury rolnej w działalności społecznej ziemian z Nagórek Dobrskich – Marii i Władysława Płoskich*, [w:] *Działalność społeczno-gospodarcza mazowieckich Ziemian w okresie XIX–XX w.*, red. B. Umińska, Ciechanów 2014.

M.M. Krakowiak

Podgórska Anna (1885–1968), nauczycielka, działaczka społeczna.

Urodziła się w Ząbkowicach w pow. będzimskim. Była córką Kazimierza Kosteckiego, urzędnika, i Walentyny z Wierzbickich. Wyjechała do Warszawy, gdzie uczyła się w elitarniej żeńskiej szkole średniej Stefanii Tołwińskiej. Edukację szkolną zakończyła w 1904 r., następnie uczęszczała na Kurs Sztuki Stosowanej prof. Antoniego Austena. W tym czasie została przyjęta do Grup Narodowych; działając w tym stowarzyszeniu, brała udział w organizowaniu strajku szkolnego 1905 r. w szkołach żeńskich. Niebawem wyjechała do Liège, gdzie uczyła się w Wyższej Szkole Krawiectwa i Robót Ręcznych; ukończyła ją w 1910 r. Studiowała także w Paryżu, w ASP. W l. 1911–1913 przebywała w Moskwie, u rodziny męża. Działała tam w Kole Braterskim ruchu zetowego. W 1913 r. przyjechała do Warszawy, gdzie brała udział w kursie sanitarnym, prowadzonym w szpitalu dziecięcym przez doktora Kazimierza Orła. Od 1915 r. mieszkała w Lublinie. Uczestniczyła w zakładaniu i pracach Okręgu Lubelskiego LKPW, przejściowo pełniąc w nim funkcje kierownicze. Współorganizowała

sekcje organizacji, m.in. oświatową, a także bibliotekę. Pracowała jednocześnie jako sanitariuszka. Organizowała także różne formy pomocy i wsparcia dla Polaków rannych w wyniku działań wojennych. Była kurierką „Strzelca” i łączniczką Józefa Piłsudskiego. Należała do Zarządu Wydziału Narodowego Lubelskiego. W 1916 r. współorganizowała Uniwersytet Ludowy oraz kursy dla analfabetów w Lublinie i Puławach. W l. 1916–1917 była zatrudniona jako nauczycielka robót i rysunków oraz sekretarka w Seminarium dla Ochroniarek Marii Papiewskiej (zob.). W 1918 r. agitowała na rzecz przyznania kobietom praw wyborczych.

Od 1919 r. mieszkała w Częstochowie, gdzie kontynuowała działalność w ruchu zetowym, zorganizowała pomoc dla żołnierzy i wsparcie dla powstańców górnośląskich. Była zatrudniona w charakterze urzędniczki i nauczycielki. W 1925 r. przeprowadziła się do Warszawy, gdzie pracowała jako nauczycielka, inspektorka i pracowniczka biurowa. Była aktywna na niwie społecznej. Należała do Związku Seniorów Organizacji Młodzieży Narodowej i Związku Polskiej Młodzieży Demokratycznej. Współorganizowała zjazd z okazji 50-lecia „Zetu” w 1936 r. w Warszawie. W czasie II wojny światowej prowadziła tajne nauczanie, organizowała pomoc dla Żydów. Była odznaczona Krzyżem Niepodległości i Złotym Krzyżem Zasługi. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

BN, DR, ASS, Życiorysy ZET, sygn. akc. 16268; ZNiO, Wykaz członków „Zet” i „Pet”, sygn. 15956/II; *Spis nauczycieli*, Lwów–Warszawa 1924; *W pięćdziesiątą rocznicę powstania „Zetu”*, oprac. P. Piskorski, Warszawa 1937; W. Błażejowski, *Podgórska-Kostecka Anna (1885–1968)*, PSB, t. XXVII, Wrocław 1983; M. Dąbrowska, *Dzienniki*, t. 1, Warszawa 1988; T.W. Nowacki, *ZET w walce o niepodległość i budowę państwa – szkice i wspomnienia*, Warszawa 1996; P. Waingertner, *Konspiracja trzech pokoleń. Związek Młodzieży Polskiej „Zet” i ruch zetowy (1886–1996)*, Łódź 2018.

A. Böldyrew

Polak Józef (1857–1928), lekarz higienista, działacz społeczny.

Urodził się w Równem na Wołyniu, był synem Wiktora i Julii z Kozłowskich. W 1874 r. ukończył gimnazjum realne w Równem. W tym samym roku rozpoczął studia medyczne na UW, które w 1880 r. ukończył z wyróżnieniem. Przed podjęciem zatrudnienia pracował jako wolontariusz u znanych profesorów medycyny w Warszawie. Już w tym okresie był aktywnym publicystą, pisał m.in. artykuły sprawozdawcze do „Nowin”, „Przyrody i Przemysłu” oraz „Kuriera Warszawskiego”. W l. 1880–1882 praktykował jako lekarz we Włoszczowej. Od 1883 r. był członkiem TLW w Warszawie i British Medical Association w Londynie. W marcu tego roku opublikował *Podręcznik leczniczy*, który odniósł ogromny sukces (był trzykrotnie wznawiany). Ogromna popularność poradnika zachęciła autora do wydania broszurki zatytułowanej *O znaczeniu sztuki lekarskiej i stanowisku lekarza*, a następnie do napisania w 1885 r. kolejnej książki *Higiena fabryk i rzemiosł. Wskazówki praktyczne urządzenia fabryk, pracowni, warsztatów i zabezpieczenia pracujących majstrów, nadzorców i robotników wszelkich zawodów*. W l. 1882–1884 pracował jako miejscowy lekarz w szpitalu Dzieciątka Jezus w Warszawie. Ważnym wydarzeniem w jego życiu zawodowym stał się wyjazd w 1884 r. do Berlina na wystawę higieniczną; był korespondentem prasowym. Dzięki temu wzbogacił

wiedzę m.in. z dziedziny inżynierii sanitarnej, budownictwa, wzornictwa urządzeń sanitarnych i funkcjonowania instytucji zajmujących się działalnością sanitarno-higieniczną. Swoje zainteresowania skoncentrował na higienie, którą uznawał za dyscyplinę z pogranicza medycyny i nauk społecznych: „Medycyna i higiena to nauki zajmujące się terapią, pierwsza ma na widoku osobniki, higiena zaś masy”. W tymże roku odbył jeszcze podróże do Wiednia, Monachium, Zurychu, Frankfurtu, Amsterdamu i Londynu, podczas których zwiedził zakłady lecznicze. Własne studia, praktyka lekarska oraz podróże edukacyjne zakresliły ramy działalności Polaka na polu edukacji zdrowotnej, zwłaszcza profilaktyki zdrowia. W l. 1884–1922 pełnił funkcję kierownika Instytutu Szczepienia Ospy Ochronnej w Warszawie. Owocem jego działalności w tym Instytucie było wprowadzenie w Polsce m.in. obowiązku szczepień przeciwko ospie. Jego życiowym celem stało się doprowadzenie do poprawy sytuacji zdrowotnej społeczeństwa poprzez szerzenie oświaty sanitarnej i zasad higieny.

Narzędziem popularyzacji idei profilaktyki zdrowotnej było założone w 1885 r. czasopismo „Zdrowie”, którym kierował do 1922 r. Zgromadził wokół czasopisma grono oddanych sprawie „higienicznej” autorów, którzy pisali m.in. o stanie zdrowia polskich chłopów, robotników i klasy średniej. Nie było to pierwsze na ziemiach polskich pismo, które podjęło tematykę profilaktyki zdrowotnej, jednak jako jedyne wówczas zainicjowało ogólnospołeczny program upowszechnienia zasad higieny (domów, usług sanitarnych w miastach, szkół, żywienia, profilaktyki szczepień), stając się tym samym narzędziem popularyzacji edukacji zdrowotnej w odniesieniu do wszystkich warstw społecznych. Idee zdrowia publicznego Polak popularyzował nie tylko na łamach czasopisma „Zdrowie”, ale też pracując i zakładając wiele stowarzyszeń oraz organizując wystawy higieniczne. Jako zwolennik poglądu, że oświata w sprawach zdrowia jest dźwignią rozwoju społecznego, zorganizował w 1887 r. pierwszą w Europie Wschodniej Wystawę Higieniczną, która popularyzowała wiedzę o nowoczesnej higienie. W 1896 r. urządził drugą wystawę higieniczną, którą bez wątpienia można uznać za arcydzieło wystawiennictwa. Wystawa odniosła ogromny sukces. Zwiedziło ją ok. 280 tys. osób, w tym goście zagraniczni. Po latach działalności na niwie higieny i oświaty zdrowotnej Polakowi udało się zalegalizować w 1898 r. Warszawskie Towarzystwo Higieniczne. Utworzył w nim liczne sekcje i założył oddziały na terenie całego zaboru rosyjskiego. Staraniem tego towarzystwa, dzięki społecznym darowiznom, powstały różnorakie instytucje o charakterze profilaktyczno-edukacyjnym, np. Ogrody Wilhelma Ellisa Raua (na wzór Parku Henryka Jordana), IHD, sanatorium przeciwgruźlicze w Rudce, Muzeum Higieny Ludu w Częstochowie. Towarzystwo postawiło sobie za cel „szerzenie wśród mieszkańców wiadomości z dziedziny higieny, jak również praktyczne zastosowanie podstaw higieny w celu zmniejszenia wśród mieszkańców skłonności do chorób i śmiertelności”. Realizacja tego celu dokonywała się przede wszystkim poprzez działalność popularyzatorską – utworzenie muzeum, dalszą organizację wystaw higienicznych, wydawanie broszur i książek, urządzanie odczytów popularnych, gromadzenie zbiorów higienicznych. Oprócz działalności popularyzatorskiej (w 1900 r. czasopismo „Zdrowie” przeszło na własność Towarzystwa i stało się jego organem prasowym), Towarzystwo prowadziło również różnorodne akcje pomocowe. W 1902 r. z inicjatywy Polaka zaczęto przygotowania do budowy siedziby Towarzystwa, z nowoczesnym wyposażeniem sanitarnym wraz z laboratoriami, muzeum higienicznym i salą odczytową. Rok później został wybrany jego prezesem. W 1903 r. przy Towarzystwie powstał ośrodek IHD w Warszawie.

W l. 1915–1916 Polak stał na czele Wydziału Zdrowia magistratu. W tym okresie przygotowano pod jego redakcją pełny projekt ustawy o zdrowiu publicznym dla Polski odrodzonej. Został nawet kandydatem na stanowisko ministra zdrowia, jednak sam się wyeliminował, będąc przeciwnikiem osobnego resortu. Uważał, że sprawy zdrowia powinny pozostawać w gestii samorządów. Był pracownikiem Rady Komisji Odbudowy Kraju i Racjonalnego Budownictwa TRS.

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości został powołany do Najwyższej Rady Zdrowia i Rady Lekarskiej Państwa Polskiego, reprezentował kraj w sekcji higienicznej Ligi Narodów (przetłumaczył i ogłosił statut Ligi Narodów, popularyzował jej idee). Wciąż kierował Warszawskim Towarzystwem Higienicznym. Podejmował zabiegi służące konsolidacji ruchu higienicznego z trzech byłych zaborów. Dzięki jego staraniom doszło do zjednoczenia towarzystw higienicznych i powołania 5 listopada 1921 r. na zjeździe w Warszawie Polskiego Towarzystwa Higienicznego. Polak zorganizował sześć kolejnych Zjazdów Higienistów Polskich. Był jednym z najwybitniejszych prekursorów proekologicznego myślenia i autorem pierwszego polskiego podręcznika urbanistyki. Z jego *Wykładu higieny miast* uczyły się kolejne pokolenia inżynierów i urbanistów. W 1909 r. zaprojektował i zainicjował budowę zakładu spalania śmieci oraz zakładu dezynfekcyjnego w Warszawie.

Kierował ruchem pacyfistycznym. W 1906 r. założył Polskie Stowarzyszenie Przyjaciół Pokoju, gromadząc w nim intelektualną elitę kraju, publikował też na łamach jego organu prasowego, wydawanego w l. 1911–1914 pisma „Ludzkość”, gdzie proponował m.in. stworzenie programu/ kodeksu ruchu pacyfistycznego. Wygłaszał referaty na Światowych Kongresach Pokoju, a w przededniu śmierci zorganizował XXVI taki kongres w Warszawie, z udziałem trzech laureatów nagrody Nobla. Programowo bezpartyjny, aktywnie uczestniczył w życiu politycznym. Ogłosił własny projekt konstytucji RP w 1919 r., publikował broszury w sprawach granic państwa, mniejszości narodowych itp. Napisał i wydał obszerne dzieło *Nauka o szczęśliwości*, wyprzedzając o pół wieku znaną książkę prof. Władysława Tarkiewicza. Był Komandorem Orderu „Polonia Restituta”. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, TRS w Warszawie, sygn. 10/83; GBL, DSKM, sygn. KOL [Polak Józef]; GBL, DSKM, Spuścizna Józefa Polaka, sygn. 89; GBL, DSKM, Teki Konopki, sygn. 73; M. Demel, *W służbie Hygei i Syreny. Życie i dzieło dr. Józefa Polaka*, PZWL, Warszawa 1970; E. Więckowska, *95 lat czasopisma „Zdrowie” – „Zdrowie Publiczne”, „ZPubl” 1981*, t. 92; E. Kucharz, *Polak Józef (1857–1928)*, PSB, t. XXVII, Wrocław 1983; *Wielka Ilustrowana Encyklopedia Powszechna, Gutenberga*, Kraków, reprint, 1995, t. XII; M. Demel, *Z dziejów promocji zdrowia w Polsce*, t. 1–2, Kraków 2000; J. Cabaj, *Zjazdy środowisk medycznych Królestwa Polskiego 1908–1914*, „KHNT” 2006, nr 2; Z. Wiśniewski, *Jubileusz Polskiego Towarzystwa Higienicznego. Chwała higienistom!*, „GL” 2008, nr 11; R. Kasprzycki, *Polscy antymilitaryści i pacyfiści u progu I wojny światowej*, „RGCh” 2021, nr 13.

Bibliografia podmiotowa:

W obliczu cholery, Warszawa 1905; *Najpierwsza sprawa w programie społecznym*, b.m.w. 1905; *Jak polepszyć zdrowie powszechne: odczyt dla kółek rolniczych, spółek, kół Macierzy i tym podobnych*, Warszawa 1907; *Sprawa pokoju w stowarzyszeniu naszym*, [w:] *Pokój. Polskie Stowarzyszenie Przyjaciół Pokoju*, red. J. Polak, Warszawa 1907; *Podstawy higieniczne do opracowania projektu szpitala dla chorób zakaźnych w Warszawie*, Warszawa 1908: odb. z czasopisma „Zdrowie” 1908; *Wykład higieny miast*

z uwzględnieniem stanu zdrowotnego i potrzeb miast polskich, Warszawa 1908; *Polityka bliskiej przyszłości*, Warszawa 1909; *La guerre actuelle et la question polonaise*, Varsovie 1915; *O szczęśliwości narodów: studium polityczne*, Warszawa 1916; *Wstęp do projektu prawa o ochronie zdrowia publicznego w Polsce*, Warszawa 1917.

A. Królikowska

Poniatowski Stanisław (1884–1945), etnograf, antropolog.

Urodził się w Ceranowie w pow. sokołowskim, w gub. siedleckiej. Był synem Franciszka, inżyniera, i Anny z Wiedrowskich. Uczył się w gimnazjum realnym w Warszawie. Po maturze w 1902 r. studiował na Wydziale Mechanicznym PW. W czasie studiów był aktywny w ruchu samokształceniowym i narodowym. Sympatyzował z PPS, należał do tajnej organizacji studenckiej „Zjednoczenie”. Z powodu nielegalnej działalności został aresztowany; był więziony w Cytadeli Warszawskiej. Po przerwaniu studiów w 1905 r. doskonalił znajomość języków obcych, by móc podjąć studia za granicą. Od 1906 r. studiował na Wydziale Filozoficznym na Uniwersytecie Zuryskim. Pod kierunkiem Rudolfa Martina zgłębiał wiedzę z zakresu antropologii fizycznej, dodatkowo studiował archeologię i etnologię. Interesowały go także zagadnienia społeczne. W 1911 r. zdobył z wyróżnieniem stopień doktora na podstawie pracy drukowanej w „Archiv für Anthropologie”, a w 1912 r. opublikowanej także po polsku – *O wpływie błędów obserwacyjnych na wskaźniki antropologiczne*. W 1923 r. uzyskał habilitację w zakresie etnologii.

Po powrocie do Warszawy w 1912 r. został zatrudniony w Pracowni Antropologii Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Był członkiem Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Na początku 1914 r. z jego inspiracji zorganizowano Pracownię Etnologiczną przy Muzeum Przemysłu i Rolnictwa. W tym samym roku uczestniczył w antropologiczno-etnologicznej ekspedycji badawczej we wschodniej Syberii. Została ona zorganizowana na gruncie współpracy Uniwersytetu Oksfordzkiego, Muzeum Pensylwańskiego, Smithsonian Institution oraz Rosyjskiej Akademii Nauk. Celem ekspedycji było prowadzenie badań nad kulturą ludów tunguskich, głównie Olczów, Oroczonów, Gilaków i Nanajów. Po powrocie do Królestwa Polskiego Poniatowski zajmował się pracą naukową i oświatową. W l. 1916–1918 prowadził wykłady z etnologii i etnografii na Wydziale Przyrodniczym Towarzystwa Kursów Naukowych w Warszawie. W l. 1914–1919 pracował także w bibliotece UW. Od 1917 r. wykładał etnologię i etnografię w WWP. Jego bogaty dorobek publikacyjny, działalność w obszarze edukacji i popularyzacji nauki przyczyniły się do upowszechniania w Królestwie Polskim wiedzy o antropologii kulturowej i etnografii. Już przed 1918 r. przedstawiał i popularyzował oryginalne koncepcje teoretyczne i metodologiczne. Prócz rozpraw *stricto* naukowych opublikował kilka prac, które trafiły do szerszego grona odbiorców. W 1920 r. jako kawalerzysta brał udział w wojnie polsko-bolszewickiej.

W okresie II RP kontynuował działalność oświatową i naukową, odegrał też istotną rolę w budowaniu struktur organizacyjnych polskiej etnologii. Od 1919 r. pracował nad organizacją Biblioteki UW, a od 1924 r. był wykładowcą, później także profesorem na tej uczelni. Jednocześnie przez kilka lat wykładał w Oddziale Łódzkim WWP oraz w Szkole Nauk Politycznych w Warszawie. Rozwijał kulturowo-historyczną szkołę etnografii. W czasie

II wojny światowej pomagał Żydom, prowadził również tajne nauczanie. Aresztowany i więziony w obozach koncentracyjnych zmarł w Litomierzycach.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, MWRiOP w Warszawie, sygn. 6/5112; APAN w Warszawie, Edmund Jan Reyma (1885–1958; ekonomia polityczna), sygn. 190/29; Archiwum Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego we Wrocławiu, Spuścizna prof. Stanisława Poniatowskiego; K. Stołyhwo, *Dziesięciolecie istnienia i działalności Pracowni Antropologicznej w Warszawie*, Warszawa 1916; *Wspomnienia byłych studentów Politechniki Warszawskiej z pierwszych lat jej istnienia (1898–1905)*, Warszawa 1935; *Uniwersytet Warszawski w latach 1915/16–1934/35. Kronika*, oprac. T. Manteuffel, Warszawa 1936; E. Bulanda, *Pamięci wybitnego etnologa polskiego prof. dr. Stanisława Poniatowskiego*, „Lud” 1946, t. 36; J. Rosen-Przeworska, *Poniatowski Stanisław (1884–1945)*, PSB, t. XXVII, Wrocław 1984; *Historia etnografii polskiej*, red. M. Terlecka, Wrocław 1973; K. Gładkowski, *Etnologia. Koncepcja teoretyczno-metodologiczna Stanisława Poniatowskiego 1884–1945*, Olsztyn 2001; H. Hoffman, *Dzieje polskich badań religioznawczych 1873–1939*, Kraków 2004; W. Winclawski, *SBSP*, t. 3, Toruń 2007; *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1915–1945*, red. P.M. Majewski, Warszawa 2016.

Bibliografia podmiotowa:

O wpływie błędów obserwacyjnych na wskaźniki antropologiczne, Warszawa 1912; *O metodzie historycznej w etnologii i znaczeniu jej wyników dla historii*, Warszawa 1919.

AB

Ponikowski Antoni (1878–1949), inżynier, działacz społeczny i polityczny.

Urodził się w Siedlcach, był synem Stanisława i Apolonii z Freytagów. W l. 1887–1888 uczył się w prywatnym progimnazjum Tuza, a następnie Gimnazjum Rządowym im. Stanisława Żółkiewskiego w Siedlcach, które ukończył w 1896 r. Swoją edukację kontynuował najpierw jako student na Wydziale Fizyczno-Matematycznym na UW, potem przeniósł się na Wydział Inżynieryjno-Budowlany PW, który ukończył w 1903 r., uzyskując dyplom inżyniera budowlanego I stopnia.

W 1896 r. został przyjęty do Koła Braterskiego Związku Młodzieży Polskiej „Zet” i od tego czasu był związany z LN. Od marca 1900 r. do kwietnia 1901 r. był prezesem tajnego stowarzyszenia studentów Instytutu „Zjednoczenie”, z jego ramienia wszedł w skład komisji do nawiązania stosunków z korporacjami studentów Polaków na terenie Cesarstwa Rosyjskiego. Był też zaangażowany w prace Zarządu Głównego konspiracyjnego Towarzystwa Oświaty Narodowej oraz Towarzystwa Opieki nad Unitami, prowadząc tajną akcję oświatową na Podlasiu z ramienia Polskiej Macierzy Szkolnej. W l. 1903–1905 pracował w Warszawskim Okręgu Komunikacji Wodnej, gdzie m.in. opracował założenia projektowe regulacji Wisły od mostu Kierbedzia w Warszawie do ujścia Narwi. Przeniesiony w 1906 r. do Krakowa, pracował do 1907 r. w Ekspozyturze Krajowego Biura Melioracyjnego, a w r. akad. 1906/1907 równocześnie studiował w Studium Rolniczym Wydziału Filozoficznego UJ. Po powrocie do Warszawy kierował biurem melioracyjnym. Prócz tego w 1910 r. pełnił funkcję okręgowego hydrotechnika dla północnych guberni Królestwa, prowadząc studia nad osuszaniem błot na Suwalszczyźnie i w Puszczy Kurpiowskiej, następnie do 1913 r. pracował w rządowym oddziale Melioracji Rolnych w Warszawie.

Przed I wojną światową działał w SND, po wojnie wszedł w skład Rady Naczelnej Stronnictwa Chrześcijańskiej Demokracji. W marcu 1915 r. wraz z częścią Polskiego Zjednoczenia Narodowego wszedł do tworzonej Ligi Państwowości Polskiej i został jednym z przywódców tej organizacji. Po wkroczeniu Niemców do Warszawy w sierpniu 1915 r. został sekretarzem zarządu i naczelnikiem biura prezydialnego Wydziału Oświecenia KO m.st. Warszawy. Funkcje te pełnił do rozwiązania Komitetu w maju 1916 r. W 1916 r. został członkiem RGO i członkiem Delegacji do Spraw Kanalizacji i Wodociągów Magistratu m.st. Warszawy. Jako radny miejski na posiedzeniu Rady w grudniu 1916 r. poddał ostrej krytyce gospodarkę Sekcji Szkolnej Magistratu. Postulował założenie w Warszawie żeńskiego i męskiego seminarium nauczycielskiego oraz domagał się obniżenia kosztów nauczania w 4-klasowych szkołach powszechnych. Od marca do czerwca 1917 r. był członkiem Komisji Rolnictwa i członkiem Departamentu Pracy TRS. W RR pełnił urząd w MWRiOP i tymczasowego premiera, zatrzymując jednocześnie tekę ministra WRiOP. Wykonując liczne funkcje i zadania, dał się poznać jako doskonały administrator.

Był współorganizatorem polskiego szkolnictwa w Królestwie Polskim. Jego osiągnięciem w dziedzinie oświaty było zakończenie pierwszego etapu zapoczątkowanych przez niego w 1918 r. prac unifikacyjnych i integracyjnych szkolnictwa z trzech zaborów. Polityczne usytuowanie Ponikowskiego sprawiało, że lewicowcy atakowali go za dopuszczenie do „kterykalizacji szkolnictwa” i za faworyzowanie szkolnictwa średniego, prawicowcy zaś za brak aktywności w zwalczaniu „lewicy nauczycielskiej”.

Równolegle z pracą zawodową i późniejszą działalnością polityczną od 1908 r. prowadził wykłady z melioracji rolnych na Wydziale Agronomicznym Szkoły Komercyjnej Edwarda Rontalera, a od października 1911 do grudnia 1917 r. – na Kursach Przemysłowo-Rolniczych przy Muzeum Przemysłu i Rolnictwa (późniejsza SGGW). Uczył też miernictwa i melioracji na Kursach Ogrodniczych Towarzystwa Pszczelniczo-Ogrodniczego w Warszawie, a w l. 1913–1916 – na wyższych Kursach Ogrodniczych Towarzystwa Kursów Naukowych (późniejsza Wyższa Szkoła Ogrodnicza). Od 1916 r. wykładał na PW miernictwo i prowadził kreślenia sytuacyjne na Wydziałach Inżynierii Budowlanej i Inżynierii Rolnej, od następnego semestru wykładał miernictwo także na Wydziale Architektury. W r.akad. 1916/1917 był delegatem Wydziału Inżynierii Rolnej do Senatu PW, a od stycznia 1917 r. także dziekanem tego Wydziału.

W okresie II RP kontynuował swoją działalność społeczną i polityczną jako dyrektor Oddziału Warszawskiego Polskiego Towarzystwa Budowlanego z siedzibą we Lwowie, i ponownie – jako minister WRiOP. Kierował też MSzK. Był wiceprezesem, a następnie prezesem Komitetu Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie. Stał na czele Zarządu Głównego Ligi Obrony Powietrznej Kraju. W l. 1921–1922 oraz 1923–1924 pełnił funkcję rektora PW. Opublikował pracę o melioracji oraz wiele artykułów fachowych, na łamach „Gazety Rolniczej”, „Rolnika i Hodowcy”, „Kuriera Warszawskiego”. Został odznaczony Wielką Wstęgą Orderu Odrodzenia Polski oraz Krzyżem Niepodległości. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, TRS w Warszawie, sygn. 4/133; AAN, Gabinet Cywilny RR KP w Warszawie, sygn. 7/174; AAN, MSzW w Warszawie, 18.3/7741; WBH CAW, APO, sygn. 12.05.1931 KN; ZNiO, Pisma Stanisława Leśniowskiego, sygn. 13264/II; ZNiO, Wykaz członków „Zet” i „Pet”, sygn. 15956/II;

Czy wiesz, Warszawa 1938; J. Hulewicz, *Studia wyższe młodzieży z zaboru rosyjskiego w uczelniach galicyjskich w latach 1905–1915*, „ZNUJH” 1958, z. 3; S. Kozicki, *Historia Ligi Narodowej (okres 1887–1907)*, Londyn 1964; S. Konarski, *Antoni Ponikowski (1878–1949)*, PSB, t. XXVII, Wrocław 1983; T. Wolsza, *Towarzystwo Oświaty Narodowej (1899–1905)*, „KH” 1987, nr 2; W. Suleja, *Tymczasowa Rada Stanu*, Warszawa 1998; J. Piłatowicz, *Poczet Rektorów, tradycja i współczesność Politechniki Warszawskiej 1826–2001*, Warszawa 2001; P. Matusak, *Ponikowski Antoni (1878–1949)*, SBPPiWM, t. 1, Siedlce 2009.

Bibliografia podmiotowa:

Wady naszych melioracji, Warszawa–Lwów 1913; *Referat w sprawie budżetu m.st. Warszawy na rok 1916 w dziale szkół początkowych i kursów dla dorosłych*, b.m.w. 1916.

A. Królikowska

Ponikowski Cezary (1853–1944), adwokat.

Urodził się w Warszawie. Był synem Juliusza i Krystyny z Choynackich. Po ukończeniu warszawskiego gimnazjum rządowego studiował w l. 1870–1875 na Wydziale Prawa UW. Po studiach został pomocnikiem adwokata przysięgłego. Od 1877 r. praktykował już samodzielnie jako adwokat. W 1885 r. współzakładał Kasę Pomocy Adwokatów Przysięgłych. Udzielał się też w adwokackich sądach koleżeńskich i w powstałym we Lwowie w 1911 r. Związku Adwokatów Polskich. Wspierał społeczne organizacje opiekuńcze i oświatowe. Był członkiem Komisji Rewizyjnej, a później Zarządu Towarzystwa Przytułku św. Franciszka Salezego w Warszawie. Po wybuchu I wojny światowej w 1916 r. został sekretarzem Rady Nadzorczej Polskiej Macierzy Szkolnej. Równocześnie w czasie wojny współzakładał Biuro Pracy Społecznej w Warszawie i zasiadał w KO. Brał udział w tworzeniu Sądów Obywatelskich i został wybrany do tzw. Delegatury, mającej przygotować organizację adwokatury według reguł samorządowych. Działał też w Komisji Organizacji Adwokatury TRS. W okresie II RP był współautorem *Statutu tymczasowego palestry państwa polskiego*, wprowadzonego dekretem Naczelnika Państwa w grudniu 1918 r. W marcu 1919 r. został wybrany pierwszym w niepodległej Polsce prezesem nowo utworzonej Naczelnej Rady Adwokackiej. Stanowisko to piastował jeszcze w pięciu kadencjach. Pełni także funkcję wiceprezesa, a później prezesa Zarządu Głównego Związku Adwokatów Polskich. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa

J. Stemler, *Polska Macierz Szkolna*, [w:] *Nasza walka*, t. 2, Warszawa 1934; J. Stemler, *Dzieło samopomocy narodowej. Polska Macierz Szkolna 1905–1935*, Warszawa 1935; L. Nowodworski, *Organizacje społeczne adwokatury*, Warszawa 1936; E. Muszalski, *Ponikowski Cezary Franciszek (1854–1944)*, PSB, t. XXVII, Wrocław 1982–1983; W. Suleja, *Tymczasowa Rada Stanu*, Warszawa 1998; A. Bąkowski, *Adwokat Cezary Ponikowski (1854–1944)*, „Palestra” 2004, nr 3–4; *Adwokaci polscy Ojczyźnie*, red. S. Mikke, A. Redzik, Warszawa 2008; A. Redzik, *Szkic o dziejach adwokatury polskiej*, „Palestra” 2008, nr 11–12; H. Markiewicz, *Rzecz o Polskiej Macierzy Szkolnej*, Warszawa 2016.

P. Waingertner

Porazińska Janina (1882–1971), pisarka tłumaczka. Pseud. J.P., J. Por., Irpe, Barbara Ziomkówna, Lublinianka.

Urodziła się w Lublinie, była córką Edwarda, urzędnika bankowego, i Heleny z Saryusz-Bielskich. Edukację podjęła na pensji w Warszawie, co umożliwiło jej zdobycie świadectwa ukończenia szkoły średniej. W 1894 r. dołączyła do Kobiecego Koła Oświaty Ludowej, którego celem było m.in. tworzenie i upowszechnianie literatury przeznaczonej dla niższych grup społecznych, organizacja nielegalnych kursów języka polskiego, popularyzacja oświaty. W 1906 r. wyjechała do Krakowa, gdzie studiowała nauki przyrodnicze, początkowo na Wyższych Kursach dla Kobiet im. Adriana Baranieckiego, a następnie na Wydziale Przyrodniczym UJ. Około 1911 r. podjęła pracę w warszawskim periodyku „Przyjaciel Dzieci”. Na łamach tego pisma propagowała wartości religijne i patriotyczne oraz folklor. Była członkinią Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. W okresie I wojny światowej współpracowała z Wydziałem Oświecenia KO m.st. Warszawy, prowadząc pogadanki w ogniskach przedmiejskich dla dzieci. Należała do grona wizytatorów Wydziału Opieki nad Dziećmi i Młodzieżą RGO.

W l. 1922–1925 pracowała w MWRiOP w Wydziale Szkolnictwa Powszechnego. Od 1927 r. redagowała czasopisma, m.in. „Płomyzek” (1927–1930), „Słonko” (1934–1939), „Poranek” (1937–1939). Podjęła ponadto współpracę z pismami dla dzieci i młodzieży. Była również współautorką dwóch podręczników szkolnych. W czasie II wojny światowej uczestniczyła w konspiracyjnym ruchu kulturalnym i oświatowym. Przez cały czas zajmowała się działalnością pisarską i translatorską. Została odznaczona najpierw Krzyżem Oficerskim, a następnie Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski za całokształt pracy literackiej. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

ANK, NKN, sygn. 938; L.M. Bartelski, *Polscy pisarze współcześni 1944–1969*, Warszawa 1970; J.Z. Białek, *Janina Porazińska (1882–1971)*, PSB, t. XXVII, Wrocław 1983; J.Z. Białek, *Literatura dla dzieci i młodzieży w latach 1918–1939*, Warszawa 1987; B. Daniszewski, *Janina Porazińska pisarka dla dzieci i młodzieży*, Toruń 1989; *Silaczki z Warszawy: sylwetka kobiecego koła oświaty ludowej*, <https://klubjagiellonski.pl/2017/06/04/silaczki-z-warszawy-sylwetka-kobiecego-kola-oswiaty-ludowej/> (dostęp: 9.06.2023).

J. Falkowska

Posner Stanisław (1868–1930), prawnik, socjolog, działacz społeczny. Pseud. i krypt. A. Rembowski, Alf, Alfa, Henryk Bezmaski, K., Lib., Libelt, P., p., R.K., R. Kucharski, Rajmund Kucharski, S.P., U., Uriel Akosta, Zen. Por.

Urodził się w zasymilowanej, zamożnej rodzinie żydowskiej, był synem Leona i Matyldy z Bornsteinów. Od 1881 r. uczęszczał do II Rządowego Gimnazjum w Warszawie. W czasie nauki w szkole średniej brał udział w spisie ludności w 1882 r. Zapoznał się wówczas z warunkami życia ubogiej ludności Warszawy na Woli, Pradze i Powiślu. Nędza proletariackich rodzin silnie oddziaływała na jego wrażliwość i poglądy. Od 1888 r. zaczął nawiązywać kontakt ze środowiskiem marksistów, uczęszczał na zebrania kółek socjalistycznych i wykłady, m.in.

Ludwika Krzywickiego (zob.). Studiował prawo na UW; studia ukończył ze złotym medalem w 1893 r. Odrzucił propozycję pracy na UW i wyjechał do Berlina, gdzie kontynuował studia prawnicze oraz studiował historię i socjologię. W tym czasie pisywał do gazet warszawskich: „Gazety Sądowej Warszawskiej”, „Prawdy”, a od 1894 r. – „Ateneum”. W l. 1894–1895 publikował artykuły w „Gazecie Robotniczej” – piśmie PPS zaboru pruskiego.

Po zakończeniu studiów nie praktykował w zawodzie adwokata, zajmował się działalnością publicystyczną, oświatową i polityczną. Działal w warszawskim środowisku lewicowych intelektualistów i działaczy oświatowych. Publikował w „Głosie” i „Gazecie Polskiej”. W 1900 r. wydał pracę *Prawo a życie*. W l. 1897–1900 wykładał socjologię na Uniwersytecie Latającym. Od 1897 do 1904 r. pracował w Zarządzie Czytelni Dziel i Pism Naukowych. Był propagatorem metod samokształceniowych i współautorem *Poradnika dla samouków* wydawanego wraz ze Stanisławem Michalskim (zob.) i Aleksandrem Heflichem (zob.). Poglądy na temat samokształcenia, czytelnictwa i bibliotek prezentował na łamach czasopism: „Książka” oraz „Poradnik dla Czytających Książki”. Publikował artykuły poświęcone zagadnieniom politycznym, prawnym, społecznym oraz problemom oświaty w wielu periodykach społecznych, m.in. w „Prawdzie”, „Ateneum”, „Głosie”, „Ogniwie”, „Wiedzy”. Napisał kilka książek o problemach społecznych, m.in. o kwestiach prostytucji i tzw. handlu żywym towarem, samopomocy społecznej, instytucjach czasu wolnego w krajach zachodnich, edukacji wyższej. Od 1902 r. współpracował z L. Krzywickim w redakcji *Wielkiej Powszechnej Encyklopedii Ilustrowanej* oraz socjalistycznego tygodnika „Ogniwo”. W tym okresie włączył się w działalność polityczną i przystąpił do PPS. Był aktywnym działaczem partii, zdecydowanie popierającym jej program niepodległościowy. Po rozłamie w 1906 r. nie przystąpił do żadnego z ugrupowań.

Był wykładowcą na tajnych kursach dla nauczycielstwa ludowego w Warszawie, organizowanych z inicjatywy m.in. Stefana Juliana Brzezińskiego (zob.) w l. 1900–1906. Uważano go za jednego „z najwybitniejszych wykładowców na tych kursach. Zadanie owych kursów było dość trudne. W ciężkich warunkach konspirowania mieszkań prelegentów i słuchaczy [...] było do zrobienia zbyt wiele. [...] Stanisław Posner spełniał zadanie, które mu z tytułu jego naukowej specjalności przypadło, znakomicie [...]. Wykłady te były nadto prawdziwymi perełkami, jako popularyzacja pojęć prawnopństwowych i wiedzy obywatelskiej”. Od 1903 r. był działaczem Towarzystwa Pedagogicznego, propagując walkę o szkołę polską. W styczniu 1905 r. współorganizował strajk szkolny w Królestwie Polskim. W marcu tego roku uczestniczył w Petersburgu w kongresie adwokatury jako reprezentant Związku Adwokatury Polskiej. W tym czasie działał również w powołanym przez PPS Wydziale Chłopskim (następnie nazywanym Wydziałem Wiejskim). Redagował wiele okólników i druków agitacyjnych wydawanych przez Wydział, pisał artykuły programowe do „Gazety Ludowej”, będącej periodykiem PPS dla wsi. Współpracował także z „Kurierem Codziennym” oraz przez pewien czas redagował „Robotnika”. Był inicjatorem i organizatorem wielu instytucji oświatowych. W czasie rewolucji 1905 r. propagował utworzenie Uniwersytetu Robotniczego. W grudniu 1905 r. wygłosił w sali Muzeum Przemysłu i Rolnictwa wykład *O konstytucji i wolnościach obywatelskich* i *de facto* zainaugurował działalność Uniwersytetu dla Wszystkich. Był także członkiem Komitetu Naukowego tej instytucji. Współpracował w tym zakresie m.in. z L. Krzywickim, Tadeuszem Rechniewskim (zob.), Maksymilianem Heilpernem (zob.). Prowadził też niezależnie wykłady dla robotników na warszawskiej Woli. Wykładał

na Wyższych Kursach Naukowych w Zakopanem. Działal w Stowarzyszeniu Kursów dla Analfabetów Dorosłych, był współautorem programu *Jak zorganizować naukę czytania*. Jego wykłady wysoko ceniono za przystępność oraz dobrą popularyzację wiedzy obywatelskiej i zagadnień prawno-państwowych. Należał do współzałożycieli działającego od 1906 r. Stowarzyszenia Czytelni m. Warszawy, które założyło Bibliotekę Publiczną w Warszawie.

Aresztowany w 1906 r. i podejrzany o działalność bojową, po zwolnieniu z więzienia wyjechał do Galicji. W Krakowie współpracował z „Krytyką”, „Czasopismem Prawniczym” oraz naukowym periodykiem „Revue du Morale Sociale”. Prowadził wykłady na krakowskim Uniwersytecie Ludowym im. Adama Mickiewicza. Publikował w wydawanym w Wilnie tygodniku „Wiedza” – organie PPS-Lewicy, artykuły o tematyce oświatowej. Zerwał współpracę z pismem w 1908 r. po ogłoszeniu w „Wiedzy” programu partii odrzucającego walkę o niepodległość. Od 1910 r. pozostawał na emigracji w Paryżu, gdzie również prowadził działalność oświatową i naukową oraz zajmował się propagowaniem niepodległości Polski na arenie międzynarodowej. Był korespondentem „Gazety Sądowej”, „Dziennika Petrogradzkiego”, „Echa Polskiego” w Moskwie i „Myśli Narodowej”. Należał do Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego. Od 1913 r. współpracował również z pismem dla młodzieży „Z Bliska i z Daleka”. W czasie I wojny światowej zajmował się działalnością propagującą sprawę polską, pisywał o Polsce do francuskiej prasy. Pracował też jako korespondent różnych czasopism w kraju. Redagował tygodnik „Myśl Polska”. Wygłaszał wykłady i odczyty, w 1916 r. w Paryżu współorganizował Uniwersytet Ludowy im. Adama Mickiewicza, a z Józefą Joteyko i Marią Grzegorzewską, również w Paryżu – Polską Ligę Nauczania. We Francji związał się z wolnomularstwem.

Po powrocie do Polski w 1919 r. łączył pracę zawodową z działalnością oświatową. Krótko pracował w Wydziale Prawnym MPiOS. Od 1921 r. kierował Centralnym Wydziałem Kulturalno-Oświatowym PPS. Współpracował z M. Grzegorzewską, wykładał socjologię pedagogiczną w PIPS. Miał zasadniczy wpływ na wprowadzenie w międzywojennej Polsce zakazu pracy nocnej i zatrudniania w przemyśle dzieci poniżej 14. r.ż. Współorganizował Towarzystwo Uniwersytetu Robotniczego, w l. 1923–1929 był wiceprzewodniczącym Zarządu Głównego organizacji. Jednocześnie brał aktywny udział w życiu politycznym – dwukrotnie był senatorem z listy PPS. Należał do grona założycieli Polskiego Stowarzyszenia Ligi Narodów, a od 1923 r. był stałym delegatem w Komisji Doradczej Ligi Narodów dla Opieki nad Dzieckiem i Kobietą. Uczestniczył w pierwszym Kongresie Praw Dziecka w Genewie w 1925 r. Pisano o nim: „pedagog i psycholog z urodzenia i zamiłowania [...] był Posner typem wytrwałego i wszechstronnego samouka, kładąc przez całe swoje życie wielki nacisk na właściwe metody samokształcenia”. Wysoko ceniono jego działania na rzecz propagowania oświaty i kultury, podkreślano, iż „ambicją było Posnera, jego nieustanną troską, jego niezmiennym drogowskazem, aby Polska nie była *Ciemnogrodem*”. Zmarł w Piorunowie k. Lutomierska, został pochowany w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, IBNHP w Warszawie, sygn. 1/357/3; AAN, ZAODRR, sygn. 4754; ANK, Varia Szkolne – zbiór szczątków zespołów, sygn. 17; AZHRL, Brzeziński, Geneza, sygn. P-89; BN, DR, Archiwum Małwiny Garfeinowej-Garskiej, sygn. 8991 IV, 8992 IV; BUW, DR, Szwedowski, „Zet”, t. I, sygn. 1745; BUW, DR, sygn. 1461, 1463, 1471, 1472; F. Perl, *Stanisław Posner*, Kraków 1927; S. Świdwiński, *Wspomnienie*

pośmiertne. Senator Stanisław Posner, „Ogniwo” 1930, nr 5; Kb, *Pamięci Stanisława Posnera*, „GN” 1930, nr 20–21; K.R. Żywicki [L. Krzywicki], *Działalność oświatowa (1880–1918)*, [w:] *Księga Jubileuszowa Polskiej Partii Socjalistycznej 1892–1932*, Warszawa 1933; L. Krzywicki, *Wspomnienia*, t. 2–3, oprac. W. Jedlicka, J. Wilhelmi, Warszawa 1958–1959; *Z dziejów książki*, Warszawa 1961; S. Kalabiński, F. Tych, *Czwarte powstanie czy pierwsza rewolucja: lata 1905–1907 na ziemiach polskich*, Warszawa 1976; A. Pacholczykowa, *Posner Stanisław (1868–1930)*, *PSB*, t. XXVII, Warszawa 1982–1983; R. Żebrowski, *Posner Stanisław*, *PSJ*, t. 2, Warszawa 2003; W. Winclawski, *SBSP*, t. 3, Toruń 2007.

Bibliografia podmiotowa:

Nad otchłanią. W sprawie handlu żywym towarem, Warszawa 1903; *Nauki społeczne w szkole wyższej*, Warszawa 1905; *Deklaracja praw człowieka i obywatela*, Warszawa 1907; *Domy ludowe w Belgii*, Wilno 1907; *Nowe formy życia i rozrywki. I. Kluby robotnicze*, „Wiedza” 1907, nr 2; *Kongres międzynarodowy w Sztutgarcie*, „Wiedza” 1907, nr 41, 42, 43; *Biblioteki amerykańskie*, Warszawa 1911; *Ludwik Gumpłowicz. Zarys życia 1838–1909*, Warszawa 1911; *Kluby robotnicze*, Kraków 1912; *Wspomnienia z dzieciństwa*, Warszawa 1929.

A. Bołdyrew, M. Sikorska

Prauss Ksawery Franciszek (1874–1925), polityk, wydawca, nauczyciel, działacz ochrony przyrody, minister w MWRiOP. Pseud. Górnik.

Urodził się w Warszawie (inne źródła podają też Świniary lub Kielce) w rodzinie ziemiańsko-inteligentnej o tradycjach powstańczych, był synem Antoniego, inżyniera kolejowego oraz właściciela folwarku Świniary w Kieleckiem, i Heleny z Kontkiewiczów. Nauki pobierał najpierw w Radomiu (J. Schoenerbrenner podaje Kielce), następnie w warszawskim III Gimnazjum Państwowym, zaś w l. 1889–1892 w prywatnej Szkole Realnej Wojciecha Górskiego (zob.) w Warszawie. Maturę zdał jako ekstern w Petersburgu, gdzie odbył też studia wyższe, najpierw w Instytucie Górniczym, później w Instytucie Technologicznym. W 1907 r. na paryskiej Sorbonie podjął studia z zakresu geologii, mineralogii i geografii fizycznej, zwieńczone stopniem licencjata.

Passje pedagogiczne i oświatowe dzielił z zaangażowaniem politycznym. Jako działacz niepodległościowy w polskim środowisku Petersburga prowadził od 1894 r. agitację narodową wśród robotników i żołnierzy. W 1895 r. wstąpił do PPS i włączył się w popularyzowanie jej programu politycznego. Zajmował się intensywnie działalnością wydawniczą partii, m.in. zainicjował w 1895 r. powstanie w Petersburgu Towarzystwa Zachęty Nauk Społecznych, które wydało wiele książek i broszur agitacyjnych, zorganizował również w 1901 r. drukarnię „Robotnika” w Kijowie. W tym samym roku był zaangażowany w przygotowanie ucieczki Józefa Piłsudskiego ze szpitala Mikołaja Cudotwórcy w Petersburgu. W 1902 r. został po raz pierwszy członkiem Centralnego Komitetu Robotniczego PPS, ponownie objął członkostwo w l. 1905–1906. W 1902 r. został aresztowany pod zarzutem kolportowania nielegalnych wydawnictw i przynależności do ruchu rewolucyjnego. Osadzono go w więzieniu carskim w Petersburgu, w szczególnie ciężkich warunkach na skutek odmowy złożenia zeznań. Z powodu nabytej w więzieniu gruźlicy w l. 1902–1905 przebywał w Zakopanem w celu poratowania zdrowia. W l. 1911–1915 okresowo prowadził działalność społeczną, oświatową i polityczną.

W czasie rewolucji 1905–1907 r. mieszkał w Warszawie, gdzie pracował jako nauczyciel. Niektóre źródła zaliczają go też do grona członków Koła Wychowawców. Stał się w tym czasie jednym z inicjatorów powołania Towarzystwa Wydawnictw Ludowych, które specjalizowało się w publikowaniu materiałów propagandy socjalistycznej. W 1907 r. za działalność polityczną został skazany na opuszczenie Królestwa Polskiego. Wyjechał do Francji, gdzie dał impuls do zorganizowania w 1908 r. Czytelni Polskiej. W 1911 r. powrócił do kraju, osiadając ponownie w Zakopanem. W tym samym roku, wraz z żoną Zofią, założył prywatną szkołę średnią spełniającą wymagania szkół rosyjskich, prowadzoną w l. 1912–1915 przez Towarzystwo Szkoły im. Stanisława Staszica. Była to szkoła koedukacyjna z internatem, wykorzystująca nowoczesne metody pedagogiczne; Prauss został jej dyrektorem. Jako pierwsza tego typu placówka w Zakopanem urządzała dla uczniów częste wycieczki w góry oraz naukę jazdy na nartach. Prauss działał też aktywnie na rzecz rozwoju Zakopanego. Od 1912 r. był członkiem sekcji ludoznawczej, ochrony Tatr i przyrodniczej Towarzystwa Tatrzańskiego. Od 1913 r. wchodził w skład Zarządu Muzeum Tatrzańskiego w Zakopanem, a w 1914 r. zasiadał w Komitecie redakcyjnym czasopisma „Zakopane”. W 1913 r. pomagał Alfredowi Lityńskiemu przy urządzaniu pierwszej stacji meteorologicznej na Hali Gąsienicowej. Był także wiceprezesem Tatrzańskiego Ochotniczego Pogotowia Ratunkowego i działaczem Towarzystwa Biblioteki Publicznej w Zakopanem.

W okresie I wojny światowej początkowo pełnił czynności komisarza cywilnego w I Brygadzie LP, potem zajmował się sprawami szkolnictwa w ramach Departamentu Organizacyjnego NKN. We współpracy m.in. z Heleną Radlińską (zob.) nawiązał kontakty ze środowiskami nauczycielskimi, dzięki temu doszło do powołania Centralnego Biura Szkolnego, którego zadaniem było organizowanie polskiego szkolnictwa. Jak wspominała H. Radlińska, rozesłał on wówczas „3000 kwestionariuszy do poszczególnych gmin i osób na terenie obu okupacji. Obejmowały one b. szeroki zakres i stan szkolnictwa publicznego i prywatnego, stałego i zastępczego (»komplety«), warunki pracy, płace i kwalifikacje nauczycieli, stosunek do władz okupacyjnych, opiekę nad dziećmi”. Celem tego kwestionariusza było – oprócz zebrania szczegółowych informacji – także rozbudzenie zainteresowania sprawami szkolnymi i oświatowymi wśród jak najszerszych kręgów społeczeństwa. W ocenie Władysławy Weychert-Szymanowskiej (zob.), Prauss zdobył poparcie nauczycieli szkół początkowych i średnich, podjął aktywną pracę na rzecz rozwoju oświaty, „inicjując programy i szkoły różnych typów, wydając okólniki i katalogi biblioteczne, prowadząc składnice książek i pomocy naukowych, nawiązując kontakty z młodzieżą i partiami politycznymi trzech różnych okupacji”. Po likwidacji Biura został aresztowany i internowany. Przyczynił się także do powstania licznych zrzeszeń nauczycielskich, które uruchamiały nowe szkoły na terenie obu okupacji, jak również miał swój udział w odrodzeniu Polskiej Macierzy Szkolnej. W 1917 r. przeniósł się do Warszawy, gdzie został dyrektorem prywatnej szkoły średniej Mariana Rychłowskiego, zastępując powołanego do wojska właściciela szkoły. W tym samym roku został członkiem Zarządu Zrzeszenia Nauczycielstwa Polskich Szkół Początkowych oraz członkiem redakcji jego organu prasowego – „Głosu Nauczycielskiego”. Po zjeździe delegatów Zrzeszenia w końcu grudnia 1917 r., na którym przyjęto jego projekt rozwoju szkolnictwa, został mianowany jego stałym wiceprezesem. Pisząc wówczas o realizacji idei powszechnego nauczania, podkreślał, że głównym zadaniem szkół elementarnych powinno być obywatelskie i narodowe uświadamianie uczniów oraz kształtowanie w nich

zamiłowania do czytelnictwa, tym samym uznał je za podstawowy warunek poprawy kultury ludu. Zadanie zwalczania analfabetyzmu wśród młodzieży i osób dorosłych powierzał przede wszystkim organizacjom oświatowym oraz inicjatywie prywatnej.

W rządzie Jędrzeja Moraczewskiego, pierwszym rządzie niepodległej Polski, został ministrem w MWRiOP. Jego wybór na to stanowisko spotkał się z pozytywnym odbiorem organizacji nauczycielskich – Zrzeszenia oraz Związku Polskiego Nauczycielstwa Ludowego w Galicji, które w wydanym wówczas okolicznościowym oświadczeniu pisały: „Osoba bowiem Ministra Oświaty, który znany jest nauczycielstwu i społeczeństwu polskiemu, z niezmiernie pożytecznej i ofiarnej, a twórczej pracy dla społeczeństwa i nauczycielstwa polskiego, w najtrudniejszych warunkach i chwilach, w jakich się znajdowało szkolnictwo Królestwa w czasie okupacji – stanowi rękojmię, że postulaty szkoły powszechnej i nauczycielstwa rychło zostaną urzeczywistnione”. Na posiedzeniu Zarządu Głównego Zrzeszenia Prauss wygłosił 12 listopada 1918 r. mowę na temat zakresu zadań zorganizowanych środowisk nauczycielskich w niepodległej Polsce. Opracował program odbudowy i rozwoju oświaty i szkolnictwa polskiego *Program oświatowy MWRiOP*, ogłoszony 18 grudnia 1918 r., nazywany powszechnie programem Praussa. Tego samego dnia wydał *Dekret tymczasowy o stabilizacji i wynagrodzeniu nauczycieli szkół powszechnych*, który zakładał m.in. wprowadzenie 7-letniego obowiązku szkolnego oraz bezpłatnego i powszechnego szkolnictwa, rozwój szkół zawodowych, wychowania przedszkolnego, a także oświaty pozaszkolnej. Przygotował też dwa kolejne dekrety *O obowiązku szkolnym* oraz *O seminariach nauczycielskich*, wydane już przez jego następcę w MWRiOP – Jana Łukasiewicza, w lutym 1919 r., Prauss bowiem ze względu na stan zdrowia musiał 21 stycznia 1919 r. ustąpić ze stanowiska ministerialnego. Należał jednak do grona inicjatorów zwołania w kwietniu 1919 r. Sejmu Nauczycielskiego w Warszawie, który zaakceptował jego projekt rozwoju polskiego systemu oświaty i szkolnictwa. W ocenie Feliksa Araszkiewicza: „Program oświatowy Praussa oraz walka o jego urzeczywistnienie stanowią jedną z piękniejszych kart w dziejach polskiej demokracji oświatowej”. Utworzony podczas obrad tego Sejmu Związek Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych wybrał go na swego członka honorowego. Od 1923 r. był także członkiem Komisji Obrony Szkoły Jednolitej powołanej przez środowiska nauczycielskie. Będąc ministrem oświaty, pozostał oddany sprawom ochrony przyrody, tym razem w skali ogólnopaństwowej. W 1920 r. był jednym z pierwszych członków Państwowej Rady Ochrony Przyrody. Jako pierwszy zaprojektował podział Tatr na strefy zróżnicowanej ochrony. W 1921 r. został senatorem z listy PPS. Zmarł w Arco we Włoszech.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, IBNHP w Warszawie, sygn. 1/357/3; AZHRL, K. Klimek, Pamiętniki, P-190; *Pokłosie pracy oświatowej w latach 1880–1928 (garść wspomnień)*. Zbiór artykułów działaczy oświatowych, red. S. Świdwiński, Warszawa 1928; *Pamięci zmarłych, Ksawery Prauss*, „Rocznik” 1928, t. III; H. Radlińska, *Centralne Biuro Szkolne (1915–1916)*, [w:] *Nasza walka*, t. 2, Warszawa 1934; S. Świdwiński, *Ksawery Prauss związkowiec i pierwszy minister oświaty*, „GN” 1946, nr 1; H. Grotowska, *Ksawery Prauss (1874–1925)*, „PHO” 1947, nr 2; J. Schoenerbrenner, *Ksawery Prauss i tak zwany program oświatowy Praussa*, „PHO” 1968, nr 1; F.W. Araszkiewicz, *Znaczenie programu oświatowego Ksawerego Praussa*, „PHO” 1968, nr 4; H. Kiepuska, *Prauss Franciszek Ksawery (1874–1925)*, *PSB*, t. XXVIII, Wrocław 1984–1985; B. Umińska, *Julia Kratowska (1870–1947) – działaczka niepodległościowa, oświatowa i polityczna, senator RP*, „SMaz” 2022, nr 1.

Bibliografia podmiotowa:

W sprawie realizacji powszechnego nauczania w Królestwie Polskim, Warszawa 1917; *Granice*, [w:] *Z dziejów Prasy Socjalistycznej w Polsce*, Warszawa 1919; *Drukarnia „Robotnika” w Kijowie*, [w:] *Z dziejów Prasy Socjalistycznej w Polsce*, Warszawa 1919; *O wakacyjne kursy krajoznawcze*, „ZTKI”, Warszawa 1919; *Uwolnienie Piłsudskiego: (wspomnienia organizatorów ucieczki)*, Warszawa 1924 [współautorzy K. Demidowicz-Demidecki, W. Mazurkiewicz, J. Miklaszewski, M. Paszkowska].

A. Wałęga, A. Czajkowska

Prażmowska-Wołowska Teresa (1842–1912), pisarka, publicystka, tłumaczka. Pseud. T.P., T. Praż, Te. Pa., Tepa, Wacław Weresz.

Urodziła się w Czortowicach na Lubelszczyźnie. Była córką Stanisława Wysockiego, ziemianina, i Tekli z Wereszczyńskich. Po śmierci matki opiekowała się nią krewna Józefa Jakubowska. W toku edukacji domowej opanowała biegle język niemiecki, francuski i angielski. Następnie uczyła się w szkole sióstr wizytek w Warszawie. W późniejszych latach na drodze samokształcenia przygotowywała się do studiów akademickich, których nie mogła podjąć z powodów rodzinnych. Po zakończeniu edukacji mieszkała na Wołyniu u krewnej, Faustyny z Krasickich Walewskiej. Powróciła do Królestwa Polskiego po wyjściu za mąż, obowiązki rodzinne łącząc z aktywnością społeczną. Podczas powstania styczniowego działała w chełmskim Komitecie pomocy walczącym. Zostawszy wdową, przeprowadziła się do Warszawy, gdzie podjęła pracę nauczycielki literatury na pensjach żeńskich. Po ponownym zamążpójściu w 1869 r. przeprowadziła się do Lublina, gdzie pracowała jako przełożona pensji żeńskiej. Niedługo później wróciła do Warszawy, pracę nauczycielską, pisarską, publicystyczną i tłumaczeniową łącząc z działalnością społeczną i polityczną. Sympatyzowała z LP i LN. Irena Kosmowska (zob.) pisała o niej: „Była narodową demokratką bez cienia nienawiści, pychy i szowinizmu – była głęboko wierzącą katoliczką bez nietolerancyjnego zaślepienia”. Należała do tajnego Kobiecego Koła Oświaty Ludowej, prowadzonego przez Kasyldę Kulikowską i Faustynę Morzycką (zob.), jako jego reprezentantka w 1891 r. w Grodnie brała udział w jubileuszu dwudziestopięciolecia działalności literackiej Elizy Orzeszkowej (zob.). Z powodu tajnej działalności oświatowej i aktywności politycznej została wydalona z Królestwa Polskiego. Przebywała w Odessie, gdzie zaangażowała się w prace „Sokoła”, co doprowadziło do jej aresztowania. Przetrzymana wraz z grupą polskich działaczy w Kiszyniowie, została następnie zesłana do Archangielska, gdzie zajmowała się twórczością literacką oraz prowadziła działalność oświatową wśród zesłańców. Po powrocie do Warszawy w 1900 r. kontynuowała pracę pisarską i nauczycielską, m.in. na pensji Emilii Pankiewiczówny. Jej uczennica, Irena Hołyńska z Lissowskich, wspominała: „Mimo dużych wymagań i znacznej surowości lubiliśmy ją, na jej lekcjach panowała cisza, ale nie ze strachu, lecz z zainteresowania wykładem”. Niezmiennie prowadziła aktywną działalność społeczno-oświatową. Była członkinią organizacji działających na rzecz opieki, wychowania i kształcenia dzieci i młodzieży, angażowała się w prace Polskiej Macierzy Szkolnej. Opiekowała się Gniazdami Sierocymi, współpracując w tym zakresie z Kazimierzem Jeżewskim (zob.), była współzałożycielką Towarzystwa Opieki nad Dziećmi, pełniła funkcję przewodniczącej Wydziału Wychowawczego Zarządu Głównego tej organizacji. Do czerwca 1908 r. kierowała Domem

Opieki Towarzystwa Opieki nad Dziećmi. Współorganizowała Kursy dla Ochroniarek, prowadziła wykłady dla nauczycielek ludowych oraz pogadanki i odczyty dla robotników i rzemieślników. Należała do grona sygnatariuszy dokumentów założycielskich Towarzystwa Higieny Praktycznej im. Bolesława Prusa.

Była aktywną działaczką ruchu kobiecego. Współorganizowała Stowarzyszenie Umysło Pracujących Polek. Należała do KKKiL oraz KZKP, w którym przewodniczyła sekcji naukowo-wychowawczej, a od 1911 r. sekcji społeczno-wychowawczej. W ramach tej sekcji wygłosiła odczyty dotyczące teorii i praktyki edukacyjnej: *Tradycja w wychowaniu* oraz *Wychowanie chłopców, a wychowanie dziewcząt*. W 1905 r. wraz z Teresą Ciszewiczową (zob.) w imieniu Koła Kobiet Polskich z Warszawy złożyły do posła do I Dumy, ks. Jana Gralewskiego (zob.), petycję w sprawie równouprawnienia kobiet.

W utworach literackich, publicystycznych i opracowaniach popularnonaukowych upowszechniała wiedzę historyczną oraz przyrodniczą. Napisała wiele powieści, opowiadań i wierszy dla dzieci i młodzieży, m.in. *Podarek babci* (1894), *W dziewiczych lasach Ameryki: powieść dla młodzieży* (1894), *Serce. Powieść dla dorastającej młodzieży* (1896). Część jej utworów miała charakter dydaktyczny, wiele – także moralizatorski. Była tłumaczką literatury francuskiej, angielskiej i amerykańskiej. Przekładała utwory beletrystyczne wybitnych pisarzy współczesnych adresowane do młodzieży i dorosłych, m.in. Honoré de Balzaca, Marka Twaina, Victora Hugo. Przetłumaczyła także poradnik *Jak można w małżeństwie nawet znaleźć szczęście* (Warszawa 1891) oraz książkę Ernesta Legouvé'a *Szesnaście lat uczennica: książka dla dorastających panien* (1892); w *Słowie wstępnym od tłumaczki* podkreślała wartość tej pracy dla dyskusji o edukacji dziewcząt i kobiet oraz jej praktyczną przydatność w zakresie metodyki nauczania. Była także autorką *Podręcznika do nauki literatury powszechnej* (1892), któremu jednak zarzucano błędy rzeczowe i uproszczenia. Przez wiele dekad współpracowała z periodykami społeczno-kulturalnymi i gazetami codziennymi w Warszawie, Lublinie, Wilnie, Lwowie, Krakowie oraz prasą polonijną w USA, zamieszczając w nich teksty publicystyczne, powieści w odcinkach, opowiadania, wiersze, przekłady, sprawozdania, recenzje. Publikowała m.in. w „Kłosach”, „Tygodniku Ilustrowanym”, „Bluszczu”, „Kronice Rodzinnej”, „Biesiadzie Literackiej”, „Wieczorach Rodzinnych”, „Kurierze Warszawskim”, „Kurierze Codziennym” oraz „Życiu”, które współredagowała. W publicystyce często pisała o problemach wychowania młodego pokolenia i rodziny, odwołując się do wartości patriotycznych i chrześcijańskich. Podkreślała znaczenie rozwijania oświaty ludowej, kształcenia nauczycielek ludowych, pisała o edukacji i aspiracjach emancypacyjnych dziewcząt i kobiet. Wiele jej tekstów publicystycznych popularizowało wiedzę o najnowszych prądach artystycznych i literackich w Europie Zachodniej. Zmarła w Warszawie. Jej pogrzeb miał charakter uroczystości patriotycznej, uczestniczyły w niej przedstawicielki ruchu kobiecego oraz uczennice szkół średnich.

Bibliografia przedmiotowa:

AGAD, KGGW, sygn. 7843; APW, WGUdsS, sygn. 545; APW, ZK, sygn. X.8/369; APW, ZK, sygn. XI/1970; BN, DR, Życiorysy kobiet, sygn. 9374; MNK, Prażmowska Wołowska Teresa, *Księga pamiątkowa jubileuszu pracy oświatowej*, sygn. MN 1053; ZNiO, I. Hołyńska z Lissowskich, *Wspomnienia z początku XX w.*, sygn. 15560/II; C. Walewska, *Ruch kobiecy w Polsce*, cz. I–II, Warszawa 1909; „Bluszczy” 1912, nr 24 (numer poświęcony Prażmowskiej-Wołowskiej); *Sp. Teresa*

Prażmowska-Wołowska, „BW” 1912, t. 3; C. Walewska, *W walce o równe prawa. Nasze bojownice*, Warszawa 1930; C. Gajkowska, *Prażmowska z Wysockich Teresa (1842–1912)*, PSB, t. XXVIII, Wrocław 1984–1985; T. Wolsza, *Organizatorki ruchu oświatowego na wsi. Królestwo Polskie na przełomie wieków*, [w:] *Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, t. II, cz. 2, Warszawa 1995; M. Sikorska-Kowalska, *Kwestia kobieca w świetle programu społecznego „Kroniki Rodzinnej” Aleksandry Borkowskiej (1867–1872)*, „AULFH” 1998, nr 61; I. Teresińska, *Dawni pisarze polscy od początku piśmiennictwa do Młodej Polski: przewodnik biograficzny i bibliograficzny*, t. 3, red. R. Loth, Warszawa 2002; J. Włodarczyk, *Prażmowska Teresa*, [w:] *Encyklopedia literatury polskiej*, red. E. Zarych, Kraków 2005; S. Wiśniewski, *Prażmowska-Wołowska Teresa*, SBML, t. 3, Lublin 2009.

Bibliografia podmiotowa:

Czym jest historia, „DM” 1905, nr 30; *Wpływ wychowawczy dzieci na rodziców*, „DM” 1905, nr 40, 41, 42; *Towarzystwo Ochrony Kobiet*, „Bluszcz” 1907, nr 19; *Pensja „nowego typu” czyli szkoła normalna*, „TMiP” 1909, nr 34; *Znaczenie ogniska domowego*, „TMiP” 1909, nr 41; *Wzorki w praktyce nauczycielskiej pozbierane*, „TMiP” 1910, nr 40; *Kobieta na wsi*, „WI” 1910, nr 3; *Dzieci*, „WI” 1910, z. 5; *Dzieje trzech rozbiorów Polski oraz Ruchu Narodowego w XIX w.: poprzedzone zarysem panowania domu saskiego*, Warszawa 1910; *Tradycja kobiety polskiej*, „Bluszcz” 1915, nr jubileuszowy.

A. Bóldyrew

Proczek Kazimiera (1867–1926), nauczycielka, publicystka, działaczka społeczna i katolicka. Zakonnica: imię zakonne Maria.

Urodziła się w Połocku, obecnie na Białorusi. Była córką Wincentego i Teresy z Podobiedów. Po zakończeniu edukacji szkolnej wstąpiła do bezhabitowego Zgromadzenia Sióstr Posłanniczek Maryi od Najświętszego Serca Jezusa, w którym przyjęła imię Maria. Pozostała jego członkinią do śmierci. Ukończyła studia filozoficzne na Uniwersytecie we Fryburgu. Materialnego i duchowego wsparcia w czasie studiów w Szwajcarii udzielał jej Jerzy Matulewicz, późniejszy arcybiskup i błogosławiony. W czasie I wojny światowej, przebywając przymusowo w Szwajcarii, rozpoczęła studia doktoranckie na Uniwersytecie Lozańskim, gdzie w 1918 r. na podstawie rozprawy *Contribution a la Psychologie de l'adolescente (Psychologia młodej dziewczyny)* uzyskała doktorat w zakresie nauk filozoficznych.

Była stypendystką, a później współpracowniczką Cecylii Plater-Zyberk (zob.). Pracowała jako nauczycielka w placówkach założonych przez Plater-Zyberkównę – w szkole dla dziewcząt w Warszawie oraz w Szkole Gospodarstwa Wiejskiego w Chyliczkach. Od 1891 r. pełniła funkcję kierowniczką Katolickiej Szkoły w Nowej Libawie (obecnie Lipawa na Łotwie), która powstała z inicjatywy ks. Edwarda Roppa, późniejszego abp. diecezji mohylewskiej. Od 1906 r. była działaczką Polskiej Macierzy Szkolnej, należała także do Zjednoczonego Koła Ziemianek. Wraz z Plater-Zyberkówną założyła zalegalizowany w 1907 r. KZKP i była jego pierwszą przewodniczącą. Brała udział w pracach sekcji społeczno-wychowawczej tej organizacji; na jednym z posiedzeń wygłosiła odczyt *Pierwiastek społeczny w wychowaniu*. W 1907 r. wraz z Zofią Anną Ośniałowską (zob.) zorganizowała i kierowała Wyższymi Kursami Pedagogiczno-Naukowymi dla kobiet. Założyła tzw. kółko samokształcenia w ramach niedzielnych wykładów Chrześcijańskiego Związku

Rękodzielniczek „Dźwignia”. W l. 1909–1913 była redaktorką i wydawczynią katolickiego dwutygodnika dla kobiet „Przebudzenie”. Ważne miejsce w jej działalności publicystycznej zajmowała sytuacja i rola kobiet we współczesnym świecie. Pisała także o problemach pedagogicznych, sytuacji dzieci, znaczeniu pracy społecznej prowadzonej zgodnie z zasadami katolickimi. Jej artykuły ukazywały się m.in. w czasopismach „Prąd”, „Świat Kobiety” i „Polski Łan”. Popularyzowała ideę miejskich ogrodów robotniczych, była pierwszą prezeską założonego w 1906 r. TOR.

W okresie II RP kontynuowała działalność społeczną i oświatową. Propagowała trzeźwość, brała udział w IV Zjeździe Przeciwalkoholowym w Warszawie w 1919 r. W 1921 r. założyła pierwszy w Polsce Katolicki Uniwersytet Żeński w Warszawie, którego rektorką była do śmierci. Jako działaczka katolicka rozpowszechniała ideę intronizacji Najświętszego Serca Jezusa w rodzinach katolickich. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

Archiwum Instytutu Świeckiego „Służebnic NSJ – Posłanniczek Maryi” w Konstancinie-Jeziornie, materiały dotyczące K. Proczek; BN, DR, Życiorysy kobiet, sygn. 9374; St. Poraj [S. Bojarska], *Praca mrówek*, „Bluszcz” 1907, nr 48; C. Walewska, *Ruch kobiecy w Polsce*, cz. 1, 2, Warszawa 1909; *Rocznik Katolickiego Związku Kobiet Polskich w Warszawie 1911–1912*, Warszawa 1912; K. Berkanówna, *Wybitna działaczka katolicka, Św. P. Dr Kazimiera Proczkówna*, „Dij” 1927, nr 1; M. Gajewski, *Urządzenia komunalne Warszawy. Zarys historyczny*, Warszawa 1979; J. Franke, *Czasopisma redagowane przez Marię Rodziewiczównę*, „KHPP” 1988, nr 3; M.H. Mazurek, *Działalność oświatowo-wychowawcza Zgromadzenia Sióstr Posłanniczek Maryi od Najświętszego Serca Jezusa w latach 1874–1908*, „NPrz” 1990, t. 74; E. Kostrzewska, *Ruch organizacyjny ziemianek w Królestwie Polskim na początku XX wieku. Zarys dziejów w świetle prasy*, Łódź 2007; H. Walczak, *Listy Cecylii Plater-Zyberkówny do Henryka Hilchena z lat 1905–1906*, [w:] *Państwo-religia. Instytucje państwowe i obywatele wobec religii w Europie Środkowo-Wschodniej w XX wieku*, t. II, red. J. Durka, Kalisz 2018; D. Gruział, *Kazimiera Proczkówna*, <http://www.herstorie.pl/kobiety/> (dostęp: 9.06.2023).

Bibliografia podmiotowa:

Znaczenie społeczne przemysłu domowego, Poznań 1906; *Sposoby zaradzenia nędzy bez dawania jałmużny*, Warszawa 1907; *Praca społeczna*, „PŁ” 1907, nr 1; *Związki robotnic*, „PŁ” 1907, nr 16; *Wyzysk sił dziecięcych na wsi*, „Przebudzenie” 1909, nr 10, 11; *Kilka uwag o nauczaniu wychowawczym*, „Prąd” 1912, nr 4; *Cel i zadania szkoły dzisiejszej*, Kraków 1912; *Znaczenie pedagogiki jako nauki*, „Przebudzenie” 1913, nr 2; *Nowe zadania towarzystw dobroczynnych*, „Przebudzenie” 1913, nr 9.

G. Załocha ISMM

Prószyński Konrad (1851–1908), publicysta, wydawca, autor podręczników, księgarz. Krypt., pseud. K.P., K. Pr., K. Promyk, Kaz. Promyk, Kazimierz Promyk, P.G.S., Pisarz Gaz. Świąt., Pisarz Gaz. Świątecznej, Pisarz Gazety Świątecznej, Promyk; niepewne: Rolnik uczony, Tomek Piast.

Urodził się w Mińsku Litewskim, pochodził ze zubożałej rodziny szlacheckiej. Był synem Stanisława i Pelagii z Kułaków. W l. 1864–1868 ze względu na zesłanie ojca przebywał wraz rodziną w Tomsku w zachodniej Syberii. Rozpoczął naukę w Mińsku pod kierunkiem matki,

edukację kontynuował w Tomsu. W 1868 r. przyjechał do Warszawy, gdzie – po niedługim pobycie w Krakowie – w 1872 r. ukończył eksternistycznie gimnazjum. W l. 1872–1876 studiował prawo na UW. W tym czasie udzielał korepetycji, rozpoczął pracę społeczną, zorganizował kółko wioślarskie, pisał artykuły do „Opiekuna Domowego” (od 1870 r.), zainicjował wydanie słownika polsko-rosyjskiego (1872), a w 1874 r. opracował (wznawiany później) podręcznik *Geografia początkowa*. Pracował w Wydziale Czytelni WTD, do którego należał od 1871 r., pisał artykuły programowe dla „Kółka dla wspólnego nabywania książek i kształcenia się w rzeczach narodowych”, którego był współzałożycielem (1870). W pracy oświatowej chciał być apolityczny, stronił od socjalistów; związał się z ruchem narodowym, należał do LN, choć nie odnosił się do niej bezkrytycznie. W 1875 r. z inicjatywy Prószyńskiego, Józefa Pławińskiego i Edwarda Kornilowicza powstało tajne Towarzystwo Oświaty Narodowej, którego celem było szerzenie oświaty wśród ludu, m.in. przez organizację bibliotek i czytelni. Po jego likwidacji w 1877 r. prowadził samodzielną pracę oświatową w duchu pozytywistycznej pracy organicznej, zgromadziło się jednak wokół niego grono działaczy oświatowych, popularyzujących naukę czytania i czytelnictwo. Prószyński propagował nauczanie indywidualne i metodę samouctwa, upowszechniał czytelnictwo na wsi, od 1874 r. uczył włościan czytania i pisania.

Jest autorem licznych publikacji do nauki czytania i pisania, przede wszystkim kolejnych wersji książki wydanej w 1875 r. jako *Elementarz, na którym nauczysz czytać w 5 albo 8 tygodni*, uzupełniany następnie ilustracjami, uznanej za pierwszy nowoczesny elementarz (nauczanie czytania sylabami) i wydanej za jego życia 49 razy; a także wydanej w 1879 r. i udoskonalanej w kolejnych wersjach publikacji *Obrazkowa nauka czytania i pisanie oraz elementarz dla samouków*, nagrodzonej na międzynarodowej wystawie Londyńskiego Towarzystwa Pedagogicznego w 1893 r. jako najlepszy elementarz świata. Napisał też wiele, często wznawianych, książek dla ludu na tematy związane z historią, geografą, przyrodą, prawem, kulturą, rolnictwem, higieną. W 1878 r. założył w Warszawie sortymentową i nakładową Księgarnię Krajową, służącą rozpowszechnianiu wydawnictw pedagogicznych polskich i obcych, literatury dla dzieci i młodzieży, książek popularnych, popularnonaukowych z dziedziny rolnictwa, higieny czy prawa, rycin i fotografii oraz elementarzy Promyka.

Od 1881 r. wydawał bardzo poczytny tygodnik popularno-oświatowy dla ludu „Gazeta Świąteczna”, którym kierował do śmierci, będąc również autorem wielu artykułów i not. W l. 1881–1892 wydawał też dodatek „Gość. Kalendarz Promyka”, a w l. 1886–1892 był współwłaścicielem tygodnika ludowego „Zorza”. W „Gazecie Świątecznej” podawał wiadomości z kraju i świata, informacje o życiu wsi, m.in. na podstawie listów czytelników, omawiał sprawy szkół, oświaty ludowej, gospodarki rolnej, rzemiosła, przemysłu, kwestie religijne i kościelne, obyczajowe i zdrowotne, inicjował kampanię przeciw pijaństwu, ruch społeczny na wsi, zawiązywanie spółdzielni i straży ogniowych, wychowywał do patriotyzmu poprzez artykuły popularne o historii, szkice o wybitnych Polakach, wspomnienia o działaczach społecznych wsi, powiastki, bajki, wiersze. W czasie rewolucji 1905 r. radykalny ruch ludowy odniósł się do periodyku krytycznie, jednak nie stracił on znaczenia. W 1905 r. „Gazeta Świąteczna” witała zjazd chłopski w Warszawie i zamieściła jego uchwałę postulującą autonomię Królestwa Polskiego i prawa języka polskiego. W 1906 r. uroczystie obchodzono 25-lecie pisma. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, Zbiór monografii, sygn. 1/76/I-1; APW, ZK, sygn. XI/1979; AZHRL, Brzeziński, Geneza, sygn. P-89; A. Szymański, *Najlepszy elementarz świata. Znakomity elementarz polski Konrada Prószyńskiego (Promyka)*, Kraków 1904; K. Konarski, *Konrad Prószyński (Kazimierz Promyk)*, Warszawa 1948; S.F. Reymont, *Życie i działalność Konrada Prószyńskiego (Kazimierza Promyka)*, przedm. H. Radlińska, Warszawa 1948; M. Skoneczna, *Metoda nauczania Promyka*, „PrOśw” 1950, nr 3; J. i A. Maćkowiakowie, *Elementarze Promyka (Konrada Prószyńskiego)*, Warszawa 1960; *Prószyński Konrad, SPKP*, Łódź 1972; W. Stankiewicz, *Prószyński Konrad (1851–1908)*, PSB, t. XXVIII, Wrocław 1984–1985; S. Lewicki, *Konrad Prószyński (Kazimierz Promyk)*, wyd. 2, Warszawa 1996; E. Skibińska, *Wielki nauczyciel – Konrad Prószyński*, „ED” 2010, nr 2; D. Dworakowska, *Konrad Prószyński (1851–1908). Popularyzator literatury – autor elementarzy – redaktor*, „SHum” 2014.

Bibliografia podmiotowa:

Elementarz, na którym nauczysz czytać w 5 albo 8 tygodni i przy tym jednocześnie pisać, Warszawa 1905; *Obrazkowa nauka czytania i pisania do użytku szkolnego, domowego i jedynie prawdziwa dla samouków*, Warszawa 1905; *O księdzu Stanisławie Staszicu*, Warszawa 1906; *Pierwsza książeczka dla wprawy w czytaniu, Warszawa 1906; Wprawy w piękne pisanie piórem, czyli wzory kaligraficzne przeznaczone z objaśnieniami i radami dla uczących i uczących się*, Warszawa 1906; *Czytelność a nieczytelność narodu. O nauczaniu kilkorakimi sposobami [...]. Do użytku światlejszych obywateli i nauczycieli, ku pożytkowi ogółu polskiego*, Warszawa 1907; *O polskim pszczelarzu Kazimierzu Lewickim*, Warszawa 1907; *Ciekawe zjawiska w świecie, co choć ludzie na nie ciągle patrzą, ale ich zwykłe nie rozumieją*, Warszawa 1908; *Nauka przepowiadania pogody*, Warszawa 1912; Józef Ignacy Kraszewski. *O jego życiu i wielkiej pracy pisarskiej*, Warszawa 1914.

M.M. Kacprzak

Prus Bolesław (1847–1912), pisarz, felietonista, działacz społeczny.

Urodził się w Hrubieszowie w rodzinie ziemiańskiej jako Aleksander Głowacki herbu Prus. Był synem Antoniego, zarządcy w majątku ziemskim, i Apolonii z Trembińskich. Po przedwczesnej śmierci rodziców wychowywał się w Puławach, a następnie w Lublinie pod opieką dalszych krewnych. Tam uczył się w powiatowej Szkole Realnej. Od 1861 r. mieszkał w Siedlcach, a od 1862 r. w Kielcach. Brał udział w powstaniu styczniowym, był ranny i trafił do niewoli. Przez kilka miesięcy przebywał w więzieniu, został zwolniony z powodu młodego wieku. Po wyjściu z więzienia podjął naukę w gimnazjum w Lublinie, które ukończył w 1866 r. W tym też roku rozpoczął studia na Wydziale Matematyczno-Fizycznym SGW. Z powodu trudności finansowych i konfliktów z wykładowcami studiów tych nie ukończył. W 1869 r. rozpoczął naukę w Instytucie Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa w Puławach, który również wkrótce opuścił. Dalej kształcił się sam, przejawiał szerokie zainteresowania przyrodnicze, społeczne, matematyczne i logiczne. Podejmował różne prace zarobkowe, udzielał korepetycji, był zatrudniony jako robotnik i pracownik biurowy. Pracował w Biurze Statystycznym Jana Blocha; starał się wówczas pozyskać materiał statystyczny o życiu społecznym, ale działania te skończyły się niepowodzeniem, ponieważ większość adresatów nie odsyłała ankiet. W 1864 r. zadebiutował krótkimi utworami humorystycznymi w „Kurierze Niedzielnym”. Od początku lat 70. XIX w. prowadził systematyczną współpracę z czasopismami warszawskimi. Pisywał korespondencje do „Kuriera Niedzielnego”, humoreski do

„Kuriera Świątecznego”, publikował artykuły w „Niwie”, „Opiekunie Domowym”, pismach humorystycznych – „Kolcach” i „Musze”; został także redaktorem tego ostatniego. Szczególnie ważne dla pracy publicystycznej Prusa było powierzenie mu funkcji kronikarza tygodniowego w „Kurierze Warszawskim”. *Kroniki* na łamach „Kuriera Warszawskiego” publikował w l. 1875–1887; stały się one najpopularniejszym felietonem Prusa. Zamieszczał je także na łamach „Ateneum” i „Nowin”, których redaktorem naczelnym był w l. 1882–1883. „Nowiny” w zamierzeniu Prusa miały być naukowym „obserwatorium społecznych faktów”. Nie udało mu się pozyskać dobrze przygotowanych merytorycznie współpracowników, dlatego sam pisał większość tekstów. Czasopismo okazało się zbyt trudne dla odbiorców i upadło. W kolejnych latach współpracował także z innymi czasopismami; publikował na łamach „Kuriera Warszawskiego”, „Kuriera Codziennego”, „Kraju”, „Wędrowca”, „Gazety Polskiej”, „Tygodnika Ilustrowanego”. Najpierw w odcinkach na łamach prasy, później w postaci książek ukazały się największe dzieła literackie Prusa – *Placówka* (1886), *Lalka* (1890), *Emancypantki* (1894) oraz *Faraon* (1897). W 1881 r. uczestniczył w Wiedniu w Międzynarodowym Kongresie Literatów. W 1895 r. odbył podróż do Niemiec i Francji.

W publicystyce i twórczości literackiej wiele uwagi poświęcał problemom społecznym. Był jednym z czołowych ideologów pozytywizmu warszawskiego, popularyzował wiedzę socjologiczną, pisał o poglądach Herberta Spencera, później także Gustawa Le Bona i Gabriela Tarde’a. Na przełomie XIX i XX w. w większym stopniu zainteresował się psychologią i próbował wykorzystywać jej ustalenia do wyjaśnienia zjawisk społecznych. Uważał, że wszelkie działania reformatorskie powinny być poprzedzone starannym przygotowaniem merytorycznym. W artykułach i felietonach analizował zjawiska życia społecznego w perspektywie scjentyzmu, przywoływał naukowe analizy socjologów, ekonomistów, lekarzy, pedagogów, kryminologów, posługiwał się danymi statystycznymi. Starał się popularyzować fachową wiedzę na temat etiologii i konsekwencji problemów społecznych; i tak np., pragnąc upowszechnić wśród czytelników merytoryczną wiedzę o szkodliwości alkoholu, przytaczał opinie lekarzy – Tadeusza Jaroszyńskiego (zob.), Ludwika Bregmana (zob.) i Adolfa Rothe’go, wybitnych specjalistów badających problemy uwarunkowań i szkodliwości alkoholizmu. Propagował wiedzę na temat nowoczesnej techniki, pisał o użyteczności wynalazków i znaczeniu postępu technologicznego dla rozwoju społecznego. Wiele miejsca poświęcał relacjom człowieka z naturą. Jak pisze Tomasz Sobieraj: „Zażegnanie konfliktów przenikających i życie społeczne, i relacje ludzkości z naturą uznawał pisarz za bodaj największe wyzwanie, z jakim mierzą się zarówno całe społeczeństwa i narody, jak i jednostki”.

Wiele uwagi poświęcał oświacie, uważając ją za jedno z najważniejszych narzędzi przebudowy społecznej, czynnik podniesienia poziomu intelektualnego i etycznego. W 1879 r. pisał, że brak oświaty jest „najstraszniejszym niebezpieczeństwem, jakie nam kiedykolwiek zagrażało”. Zakwestionował jednocześnie uznawaną przez pozytywistów niepodważalną jedność oświaty i moralności społecznej, twierdząc, że związek ten nie jest oczywisty, jeśli system dydaktyczny jest nieporadny i oparty na werbalizmie. Przekonywał, że konieczne jest zreformowanie skostniałego systemu na podstawie najnowszych ustaleń i metod z zakresu nauk pedagogiczno-psychologicznych, tak by w toku edukacji uczniowie zdobywali wiedzę, ale także kształtowali własne przekonania i postawy. Podkreślał fundamentalną rolę wychowania społeczno-moralnego, które powinno przygotować młode pokolenie do uczestnictwa w życiu publicznym. Za niezbędne uważał upowszechnienie oświaty pozaszkolnej, według

niego była środkiem doskonalenia intelektualnego i etycznego. Kładł nacisk na znaczenie szkół wieczorowych dla dorosłych, rolę czytelní, bibliotek, wystaw i odczytów oraz popularyzowania ksiązek i czasopism. Za sprawę szczególnej doniosłości uważał założenie towarzystwa wydawniczego, którego celem byłoby wydawanie i upowszechnianie ksiązek z różnych obszarów wiedzy, a co za tym idzie – wspieranie samokształcenia.

Podkreślał konieczność opracowania narzędzi diagnozy społecznej i metod pracy socjalno-wychowawczej. Był zwolennikiem organizowania samopomocy społecznej, orędownikiem zakładania przytułków dla starych i ciężko chorych osób pozbawionych opieki rodziny. Wielokrotnie pisał o działalności legalnych towarzystw pomagających najbardziej potrzebującym, w tym o WTD, Towarzystwie Opieki nad Ubogimi Matkami i ich Dziećmi oraz Biurze Nędzy Wyjątkowej. Za poważny problem społeczny uważał bezrobocie, dlatego propagował organizowanie biur pośrednictwa pracy. Pisarstwo Prusa odegrało ważną rolę w budowaniu etosu obywatelskiego Polaków. Jego teksty publicystyczne i literackie propagowały solidaryzm społeczny, kształtowały nowy porządek wrażliwości indywidualnej i zbiorowej, modelowały postawy społeczne czytelników wobec osób ubogich i wykluczonych. Jak oceniała Halina Wolff-Zielińska: „Wnikliwym umysłem zgłębiał ówczesne bolączki, szukał na nie rady, poruszał opinię publiczną. Gorącym swym sercem ogarniał wszystkie warstwy społeczne, pragnął wzajemnego zbliżenia, wyrównania krzywd”. Przez Polaków, ale także przez Rosjan, był uważany za autorytet; w grudniu 1900 r. redakcja moskiewskiego dziennika „Russkij Listok” poprosiła go o wypełnienie ankiety, rozsyłanej do najwybitniejszych osobistości w całej Europie, dotyczącej oceny XIX w. i oczekiwań wobec kolejnego stulecia.

Prowadził intensywną działalność społeczną i oświatową, udzielał poparcia rozmaitym inicjatywom społecznikowskim. Brał udział w wielu akcjach odczytowych jako prelegent i sprawozdawca. Był współorganizatorem i działaczem w ponad dwudziestu organizacjach dobroczynnych, oświatowych, społecznych. Aktywnie wspierał TORPR w Studzieńcu. W 1881 r. działał na rzecz założenia Towarzystwa Przyjaciół Dzieci (którego jednak wówczas z powodu sprzeciwu władz zaborczych nie zalegalizowano), współpracował również z Kasą im. Józefa Mianowskiego oraz WTD. Był opiekunem sierot WTD, działał w jego Komitecie Opieki nad Chłopcami oraz w Towarzystwie Kolonii Letnich. W 1884 r. należał do członków-założycieli Warszawskiej Spółki Nakładowej, której celem było „wydawanie ksiązek i broszur oryginalnych i tłumaczonych z poczytnych i popularnych dziedzin wiedzy”. W l. 80. XIX w. brał udział w pracach Towarzystwa Popierania Przemysłu i Handlu, często pisał o działalności tej organizacji w *Kronikach*. Wspierał Bratnią Pomoc PL – był członkiem honorowym tej organizacji – oraz Czytelnię Akademicką w Bernie. Wspomagał działalność Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego i popularyzował wiedzę o ruchu higienicznym. Należał do Warszawskiego Towarzystwa Cyklistów. Od 1899 r. był członkiem Komitetu Warszawskiej Kasy Przeczorności i Pomocy dla Literatów i Dziennikarzy, w l. 1910–1911 pełnił funkcję prezesa Towarzystwa Literatów i Dziennikarzy. Wspierał działalność Warszawskiego Kuratorium Trzeźwości oraz Towarzystwa Zwolenników Gry Szachowej. W czasie rewolucji 1905 r. pracował w Komitecie Obywatelskim Pomocy dla Robotników i ich Rodzin. W 1906 r. był prezesem Stowarzyszenia Kursów dla Analfabetów Dorosłych; „to nazwisko człowieka dobrej woli otwierało drzwi dla sprawy, której wartość odczuwało całe społeczeństwo”. Był członkiem grupy społeczników, którzy w 1906 r. w mieszkaniu Henryka Sienkiewicza (zob.) podpisali akt notarialny dotyczący założenia

prywatnego seminarium nauczycielskiego k. Warszawy; otworzyło to drogę do zorganizowania Seminarium dla Nauczycieli Ludowych w Ursynowie. Współtworzył również polskie Stowarzyszenie Przyjaciół Pokoju. W 1907 r. wspierał Polską Macierz Małorolnych.

Patronował wielu instytucjom społecznym, np. w 1904 r. założono w Charzu k. Nałęczowa Kapiele Tanie im. Bolesława Prusa. W 1908 r. utworzono Towarzystwo Higieny Praktycznej jego imienia oraz Szkołę i Salę Zajęć również im. Bolesława Prusa. W 1909 r. działał w Towarzystwie Biblioteki Publicznej w Warszawie. W tym też roku, w czasie tzw. Wtorków Bolesława Prusa zbierano środki na pomoc dla biednych dzieci i młodzieży szkolnej w Warszawie. W testamencie ufundował stypendia dla utalentowanych dzieci pochodzących z ubogich rodzin wiejskich. Księgozbiór zapisał Towarzystwu Biblioteki Publicznej w Warszawie. Część księgozbioru żona pisarza, Oktawia z Trembińskich, przekazała do Biblioteki im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie. Zmarł w Warszawie. Jego pogrzeb miał charakter wielkiego wydarzenia społecznego i narodowego. Po śmierci pisarza Bronisław Chlebowski pisał: „W naszej literaturze wieku XIX tak bogatej w niepospolite artyzmem i zawartością myślową utwory dzieła Prusa moralną, wychowawczą doniosłością zawartych w nim bogactw, odpowiedniością swą potrzebom duchowym budzących się do życia mas ludowych, zajmie niewątpliwie pierwsze miejsce po nieśmiertelnej spuściźnie twórcy *Pana Tadeusza*”.

Bibliografia przedmiotowa:

AGAD, KGGW, sygn. 7373; AGAD, PWGG, sygn. 378; APW, ZK, sygn. XI/1981, XI/1982, XI/1983, XI/1984; APW, WGUDs, sygn. 545; ZNiO, H. Woll-Zielińska, Sylwetki z życia dawnej Warszawy, sygn. 15484/II; J. Kulczycka-Saloni, *Bolesław Prus*, Łódź 1946; F. Araszkiewicz, *Bolesław Prus. Filozofia – Kultura – Zagadnienia społeczne*, Lublin 1948; *Bolesław Prus 1847–1912. Kalendarz życia i twórczości*, oprac. K. Tokarżówna, S. Fita, red. Z. Szweykowski, Warszawa 1969; W. Sonczyk, *Bolesław Prus – publicysta – redaktor – teoretyk prasy*, Warszawa 2000; C. Gałek, *Myśl pedagogiczna Bolesława Prusa na tle pozytywizmu polskiego*, Zamość 2005; B. Obsulewicz-Niewińska, „Nieobalamucona” wrażliwość. Pisarze okresu pozytywizmu o filantropii i miłosierdziu, Lublin 2008; A. Wietecha, *Bolesław Prus u progu nowoczesności*, „TPLAN” 2010, nr 1; M.J. Olszewska, „Omyłka”, czyli Bolesława Prusa rozrachunki z rokiem 1863, „NiP” 2014, nr 21; W. Winclawski, *SBSP*, t. 3, Toruń 2007; T. Sobieraj, *W sieci natury i kultury. Bolesław Prus wobec dylematów światopoglądowych swojej epoki*, Kraków 2022.

Bibliografia podmiotowa:

Najogólniejsze ideały życiowe, Warszawa 1905; *Dzieci warszawskie*, „TI” 1905, nr 14; *O ideale doskonałości: odczyt*, Warszawa 1906; *Od upadku do odrodzenia: szkice*, Warszawa 1917; *Kroniki*, oprac. Z. Szweykowski, t. I–XX, Warszawa 1953–1970.

A. Bołdyrew, M. Sikorska

Przanowski Władysław (1880–1937), pedagog, organizator szkolnictwa, popularyzator robót ręcznych.

Urodził się w Słupcy, był synem Edwarda i Józefy Pelagii z Lewickich. Do 9. r.ż. uczył się w domu prywatnie, a od 1889 r. uczęszczał do szkoły ćwiczeń przy seminarium nauczycielskim w Łęczycy. Dalej uczył się w gimnazjum realnym w Łowiczu, następnie w Szkole Rzemieślniczej w Łodzi, którą ukończył w 1898 r. W l. 1899–1906 studiował na Wydziale Maszyn PL, gdzie uzyskał dyplom inżyniera. Po ukończeniu studiów w 1906 r. osiedlił się

w Warszawie i tam rozpoczął pracę nauczycielską. W l. 1906–1913 był nauczycielem matematyki na pensji Anieli Wareckiej w Warszawie, a także w Szkole Handlowej Zgromadzenia Kupców, gdzie zetknął się z metodą kształcenia manualnego, realizowaną w pracowni slöjdu przez Józefa Przyłuskiego. Był to początek jego przedsięwzięć związanych z rozwojem i upowszechnianiem edukacji manualnej w szkole. W placówce tej współpracował m.in. z Gabrielem Korbutem, Ludwikiem Krzywickim (zob.), Antonim Sujkowskim (zob.), Lucjanem Zarzeckim (zob.). W l. 1913–1930 był kierownikiem i nauczycielem geometrii i rysunku technicznego w prywatnej Szkole Rzemieślniczej im. Karola Szlenkiera w Warszawie. Placówkę tę zreorganizował oraz przeniósł do nowego budynku, rozbudował w niej warsztaty i pracownie szkolne, opracował program nauki.

Po wybuchu I wojny światowej, od 1914 r. powoływany był do szeregu przedsięwzięć dotyczących odbudowy szkolnictwa polskiego. Od listopada 1914 r. brał udział w komisji powołanej przez Stowarzyszenie Nauczycielstwa Polskiego w celu tworzenia zasad organizacji oraz ustawodawstwa polskiego. W sierpniu 1915 r. został powołany przez KO m.st. Warszawy na członka Wydziału Oświecenia, członka zarządu sekcji szkół zawodowych, a także przewodniczącego sekcji szkół elementarnych. W 1915 r. współorganizował w Warszawie ok. 400 oddziałów szkół miejskich. W 1917 r. był kierownikiem Wydziału Programowego w DWRiOP TRS. W 1915 r. zainicjował i wprowadził do programu szkół początkowych oraz niższych klas szkół średnich przedmiot roboty ręczne. Przy Szkole Rzemieślniczej utworzył jednocześnie popołudniowe Roczne Kursy Robót Ręcznych dla przyszłych nauczycieli tego przedmiotu. Kursy te zostały upaństwowione w 1919 r., po czym w 1923 r. przekształcone w dwuletni Państwowy Instytut Robót Ręcznych, pełniąc funkcję placówki dydaktycznej, ale również naukowej. Przanowski kierował tą placówką oraz wykładał w niej metodykę prac ręcznych.

Przanowski jest twórcą polskiego systemu manualnego kształcenia uczniów, tj. wychowania technicznego. Uważał, że praca ręczna kształtuje w uczniu zarówno umiejętności techniczne oraz zaradność, jak i charakter oraz poczucie estetyki. Upowszechniał też wśród starszej młodzieży szkolenia motoryzacyjne. Z jego inicjatywy w 1927 r. powołano Towarzystwo Miłośników Robót Ręcznych, którego był wiceprezesem. Był również inicjatorem założenia oraz redaktorem organu Towarzystwa, tj. kwartalnika metodycznego „Praca Ręczna w Szkole”. Dzięki jego staraniom prace ręczne weszły jako obowiązkowy przedmiot do programu szkolnego. W okresie II RP wydał kilka publikacji poświęconych pracom ręcznym i samorządowi szkolnemu. Został odznaczony Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski oraz Krzyżem Komandorskim Orderu Polonia Restituta. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, MWRiOP, sygn. 6/5184; ANK, NKN, sygn. 938; *Kalendarzyk polityczno-historyczny miasta stoł. Warszawy na rok 1917*, Warszawa 1916; W. Ambroziewicz, *Władysław Przanowski (życie i działalność)*, „PHO” 1960, nr 1; M. Vogelsang-Soczyńska, *Działalność Państwowego Instytutu Robót Ręcznych dla nauczycieli w okresie od 1915 do 1939 r.*, „PHO” 1960, nr 1; J. Łabuz, *Państwowy Instytut Robót Ręcznych w Warszawie z siedzibą w Bielsku*, „PHO” 1960, nr 1; W. Ambroziewicz, *Władysław Przanowski i jego dzieło*, słowo wstępne T. Kotarbiński, Warszawa 1964; S. Konarski, *Przanowski Władysław (1880–1937)*, PSB, t. XXVIII, Kraków 1984.

Przedborski Ludwik (1857–1911), lekarz laryngolog, działacz społeczny.

Urodził się w rodzinie żydowskiej w Warszawie, był synem Izydora. Ukończył gimnazjum w Warszawie, następnie studiował na Wydziale Lekarskim UW. Po uzyskaniu dyplomu w 1883 r. praktykował w klinikach w Wiedniu. W 1884 lub 1885 r. zamieszkał na stałe w Łodzi, gdzie praktykował jako lekarz laryngolog. Pracował w tymczasowym szpitalu dla Żydów, a następnie w Żydowskim Szpitalu im. małżonków Izraela i Leony Poznańskich. Należał do organizacji lekarskich: ETL, TLW oraz Towarzystwa Laryngologicznego w Paryżu.

Pracę zawodową łączył z aktywnością społecznikowską. Prowadził działalność filantropijną w ramach ŁŻTD i Towarzystwa Doraźnej Pomocy Lekarskiej. Był działaczem zasłużonym na polu oświaty ludowej oraz popularyzatorem wiedzy. Należał do Zarządu Towarzystwa Krzewienia Oświaty, wraz z Mieczysławem Kaufmanem (zob.) był współorganizatorem działań sekcji uniwersyteckiej Towarzystwa. Wygłaszał wykłady popularyzujące osiągnięcia nauki. Jeden ze swych „wykładów ludowych” wydał drukiem w ramach serii *Książki dla Wszystkich*; publikacja dotyczyła poznania zmysłowego. Przewodniczył sekcji pedagogicznej Oddziału Łódzkiego Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego. Należał do Zarządu Muzeum Nauki i Sztuki. Na rzecz Muzeum oraz szpitala dla psychicznie chorych złożył darowiznę po 1000 rubli. Działał na rzecz popularyzacji wiedzy o szkodliwości alkoholizmu. Był prezesem Oddziału Łódzkiego Towarzystwa Zupełnej Wstrzemięźliwości od Napojów Alkoholowych „Przyszłość” oraz współtwórcą otwartej w 1909 r. w Łodzi Wystawy Antyalkoholowej. Zmarł w Łodzi.

Bibliografia przedmiotowa:

APŁ, RzGP, sygn. 2/294; GBL, DSKM, sygn. KOL [Przedborski Ludwik]; J. Grabowski, *Ludwik Przedborski*, „PLek” 1911, nr 25; A. Sokółowski, *Dr Ludwik Przedborski. Wspomnienie pośmiertne*, „PTLW” 1911, nr 3; *Śmierć zasłużonego lekarza*, „TI” 1911, nr 21; *Historia powstania i sprawozdanie z działalności Pogotowia Ratunkowego w Łodzi w okresie do 1899 do 1926 roku włącznie*, „Ratownictwo” 1930, nr 5; J. Fijałek, J. Indulski, *Opieka zdrowotna w Łodzi do roku 1945. Studium organizacyjno-historyczne*, Łódź 1990; W. Puś, *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793–1914*, Łódź 1998; A. Kempa, M. Szukalak, *ŻDE*, t. 1, Łódź 2001; W. Berner, J. Supady, *Działalność Lekarsko-Społeczna na rzecz zdrowia publicznego w Łodzi w latach 1876–1914*, Łódź 2001; K. Badziak, J. Walicki, *Żydowskie organizacje społeczne w Łodzi do 1939 r.*, Łódź 2002.

Bibliografia przedmiotowa:

Jak poznajemy świat, czyli kilka słów o zmysłach. Zmysł słuchu i dźwięk, Warszawa 1907.

A. Boldyrew

Przyjemska Maria (1861–1927), bibliotekarka, księgarka, działaczka niepodległościowa.

Urodziła się w Warszawie. Angażowała się w opiekę nad więźniami politycznymi. Była członkinią Klubu Kobiet Pracujących. Współpracowała z warszawskimi placówkami oświatowymi. Od 1906 r. kierowała biblioteką Towarzystwa Kultury Polskiej, prowadzącego działalność na rzecz upowszechniania kultury i oświaty na ziemiach polskich, a zarazem stanowiącego ośrodek integrujący poczynania na tym polu podejmowane przez różne polskie środowiska polityczne. Po jego likwidacji w 1913 r. przez władze carskie zorganizowała

tw. biblioteczki ruchome, które miały na celu propagowanie czytelnictwa i szerzenie zainteresowania książką wśród ludności wiejskiej i robotniczej.

Po wybuchu I wojny światowej włączyła się w działalność niepodległościową. W l. 1915–1918 zasiadała w Zarządzie Naczelny LKPW. Współpracowała też z POW i Stronnictwem Niezawisłości Narodowej. Równocześnie prowadziła czytelnię w Warszawie, służącą organizacjom niepodległościowym jako punkt kontaktowy oraz miejsce kolportażu nielegalnej prasy i wydawnictw. W okresie II RP nadal kierowała czytelnią i pracowała w księgarni. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AZHRL, K. Jaworowska, Związek Chłopski, sygn. P-105; *Wspomnienia uczestniczek walk*, t. 2, Warszawa 1929; A. Morzkowska, *Tak było*, „Niepodległość” 1934, t. X; K. Klimek, *Powązki*, Warszawa 1948; *Z dziejów książki*, Warszawa 1961; H. Radlińska, *Z dziejów pracy społecznej i oświatowej*, Wrocław 1964; J. Molenda, *Polskie Stronnictwo Ludowe w Królestwie 1915–1918*, Warszawa 1965; S. Konarski, *Przyjemka Maria (1861–1927)*, PSB, t. XXIX, Wrocław 1986.

P. Waingertner

Psarska Helena (1866–1920), nauczycielka.

Urodziła się w rodzinie ziemiańskiej, we wsi Grabowa w pow. opoczyńskim. Ukończyła z wyróżnieniem 7-klasowe gimnazjum państwowe w Piotrkowie, posiadające prawo do egzaminowania kandydatek na nauczycielki, tam też uzyskała świadectwo nauczycielskie. Z Piotrkowem była związana przez całe życie. W 1891 r. wraz z siostrą Walentyną (zob.) zorganizowały tam tajne komplety. Prowadziły je przez trzy lata, do momentu wykrycia przez władze rosyjskie. Komplety zostały zamknięte, a ich założycielki musiały zapłacić karę finansową. W 1898 r. została nauczycielką matematyki oraz geografii w 4-klasowej pensji żeńskiej, z klasami przygotowawczymi oraz internatem, utworzonej pod kierownictwem Henryki Domańskiej. W placówce tej prowadzono tajne nauczanie w zakresie polskiej literatury, historii oraz geografii. Psarską wskazywano jako nauczycielkę dbającą szczególnie o edukację i wychowanie patriotyczne uczennic. Sprawowała ona także opiekę nad działającym legalnie w szkole Polskim Towarzystwem Krajoznawczym. Po 1905 r. pensja Domańskiej przekształciła się w 7-klasowe gimnazjum żeńskie, a w marcu 1918 r. uzyskała zgodę MWRiOP na prowadzenie 8-klasowej szkoły średniej filologicznej. Psarska pracowała w tej placówce do końca życia.

Angażowała się w pracę oświatową także poza miejscem swojej pracy zawodowej. Była założycielką legalnie działających kursów dla analfabetów, w ich ramach organizowała nielegalne zajęcia z zakresu historii, geografii i literatury polskiej. Tę pracę wykonywała w ścisłej konspiracji; nie została ona wykryta przez regularnie kontrolujących kursy rosyjskich żandarmów. Była także, wraz z siostrą Walentyną i Heleną Trzcińską (zob.), współzałożycielką konspiracyjnego kółka oświatowego dla dziewcząt pobierających naukę w piotrkowskim gimnazjum rządowym.

Wspólnie z Walentyną działała też w LN, Tajnej Organizacji Nauczycielskiej oraz Polskiej Macierzy Szkolnej. Angażowała się w pracę oświatową i przygotowanie strajku szkolnego

1905 r., kolportowała m.in. pisma „Przegląd Wszechpolski” i „Polak”. Po zakończeniu strajku współorganizowała i prowadziła z siostrą komplety dla gimnazjalistów i gimnazjalistek. Aktywnie działała także w PTDdCh. Została odznaczona Krzyżem Niepodległości.

Bibliografia przedmiotowa:

W.G., *Śp. Walentyna i Helena Psarskie*, [w:] *Jednodniówka z okazji zjazdu koleżeńkiego b. wychowanek i nauczycielstwa szkoły daw. śp. H. Domańskiej i Gimn. Zrzeszenia w dniu 8 kwietnia 1934 r.*, nakładem Komitetu Redakcyjnego Koła b. wychowanek i nauczycielstwa szkoły daw. śp. H. Domańskiej i gimn. Zrzeszenia; Z. Skierska, *Historia naszej szkoły*, [w:] *Jednodniówka z okazji zjazdu koleżeńkiego...*; K. Ciesielska, *Historia II Ogólnokształcącego Liceum Żeńskiego w Piotrkowie Trybunalskim*, [w:] *Księga Pamiątkowa z obrad Jubileuszowego Zjazdu Wychowawców i Wychowanek Gimnazjów Żeńskich w Piotrkowie 1856–1959*, Piotrków 1960; M. Dymus, *Walka młodzieży piotrkowskiej o szkołę polską w 1905 roku*, [w:] *100 lecie strajku młodzieży piotrkowskiej 1905–2005*, Piotrków Trybunalski 2005; *Biuletyn okolicznościowy wydany z okazji 150-lecia istnienia II Liceum Ogólnokształcącego im. Marii Skłodowskiej-Curie w Piotrkowie Trybunalskim 1856–2006*, Piotrków Trybunalski 2006; Z. Bartzak, *II Liceum Ogólnokształcące im. Marii Skłodowskiej-Curie w Piotrkowie Trybunalskim 1856–2006*, Piotrków Trybunalski 2010; Z. Stępień, *Amatorski leksykon Piotrkowa Trybunalskiego*, Piotrków Trybunalski 2015.

A. Wałęga

Psarska Walentyna (1858–1914), nauczycielka.

Urodziła się we wsi Grabowa w pow. opoczyńskim, w rodzinie ziemiańskiej. Ukończyła 5-klasową pensję żeńską sióstr Felicji i Emilii Krzywickich w Piotrkowie, a dalej kształciła się samodzielnie (pozostawiła bogatą biblioteczkę oraz liczne notatki poświęcające jej prace nad poszerzeniem zakresu wiedzy zdobytej na pensji). W późniejszym okresie uzyskała także świadectwo nauczycielskie. Ze względu na trudną sytuację finansową rodziny zmuszona była udzielać lekcji prywatnych oraz pomagać matce w wychowaniu i edukacji młodszego rodzeństwa. W 17. r.ż. podjęła obowiązki nauczycielki na pensji sióstr Krzywickich. W szkole tej organizowano tajne zajęcia dla uczennic ostatniej klasy, wszystkie wychowanki uczestniczyły też w nielegalnych lekcjach z historii i literatury polskiej, prowadzonych w ich języku ojczystym, co ostatecznie doprowadziło do zamknięcia placówki na początku l. 80. XIX w.

W 1891 r. wraz z siostrą Heleną (zob.) zorganizowały tajne komplety. Prowadziły je przez trzy lata, do momentu wykrycia przez władze rosyjskie. Komplety zostały zamknięte, a ich założycielki musiały zapłacić karę finansową. Sytuacja ta sprawiła, że Psarska powróciła do udzielania prywatnych lekcji. Dopiero po kilku latach, w 1898 r., ponownie została nauczycielką 4-klasowej pensji żeńskiej Henryki Domańskiej, z klasami przygotowawczymi oraz internatem. Uczyła wówczas historii i języka polskiego, w placówce tej prowadzono bowiem tajne nauczanie w zakresie polskiej literatury, historii oraz geografii. Po 1905 r. pensja Domańskiej przekształciła się w 7-klasowe gimnazjum żeńskie.

Psarska była zaangażowana w prace licznych organizacji oświatowych, m.in. kół samokształceniowych i patriotycznych Józefa Czekalskiego (zob.). Wraz z siostrą Heleną i Heleną Trzcińską (zob.) założyła konspiracyjne kółko oświatowe dla dziewcząt pobierających naukę w piotrkowskim gimnazjum rządowym. Związana z LN, należała do stworzonej w jej ramach

Tajnej Organizacji Nauczycielskiej, była też działaczką Polskiej Macierzy Szkolnej (należała do członków zarządu). Uczestniczyła w przygotowaniu strajku szkolnego, kolportowała pisma „Przegląd Wszechpolski” oraz „Polak”. Jej działalność oświatowa była skierowana na środowiska urzędnicze, środowiska wiejskie, uczniów gimnazjów oraz najmłodsze dzieci, dla których urządzała liczne zabawy i przedstawienia połączone z propagowaniem treści patriotycznych. Po zakończeniu strajku szkolnego wspólnie z siostrą organizowały komplety dla gimnazjalistów i gimnazjalistek oraz kursy dla analfabetów. W 1906 r. należała do grona założycieli pierwszego prowincjonalnego oddziału Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego w Piotrkowie, a następnie przez wiele lat była jego wiceprezeską. Razem z siostrą ofiarowała na rzecz Stowarzyszenia część swojego księgozbioru. Aktywnie działała w Towarzystwie Wpisów Szkolnych, Towarzystwie Pomocy Szkolnej oraz Stowarzyszeniu Polek Pracujących.

We wspomnieniach Aleksandra Bogusławskiego (zob.) przedstawiona została jako „najczynniejsza działaczka Polskiej Macierzy Szkolnej w Piotrkowie”, „pełna zapału i poświęcenia” w kierowaniu tajnymi kompletami oraz właścicielka bogatego księgozbioru, który chętnie udostępniała innym. Odznaczona Krzyżem Niepodległości.

Bibliografia przedmiotowa:

BN, DR, A. Bogusławski, *Spoleczno-gospodarczy i kulturalny stan wsi w gminie Woźniki, powiatu piotrkowskiego w okresie 1900–1907 r. w świetle wspomnień*, sygn. akc. 11018; BN, DR, A. Bogusławski, *Wspomnienia (1887–1939)*, sygn. akc. 13202; St. D., *Śp. Walentyna Psarska*, „WDS” 1914, z. 9–10; W.G., *Śp. Walentyna i Helena Psarskie*, [w:] *Jednodniówka z okazji zjazdu koleżeńkiego b. wychowanek i nauczycielstwa szkoły daw. śp. H. Domańskiej i Gimn. Zrzeszenia w dniu 8 kwietnia 1934 r.*, nakładem Komitetu Redakcyjnego Koła b. wychowanek i nauczycielstwa szkoły daw. śp. H. Domańskiej i gimn. Zrzeszenia; Z. Skierska, *Historia naszej szkoły*, [w:] *Jednodniówka z okazji zjazdu koleżeńkiego...*; K. Ciesielska, *Historia II Ogólnokształcącego Liceum Żeńskiego w Piotrkowie Trybunalskim*, [w:] *Księga Pamiątkowa z obrad Jubileuszowego Zjazdu Wychowawców i Wychowanek Gimnazjów Żeńskich w Piotrkowie 1856–1959*, Piotrków 1960; M. Dymus, *Walka młodzieży piotrkowskiej o szkołę polską w 1905 roku*, [w:] *100 lecie strajku młodzieży piotrkowskiej 1905–2005*, Piotrków Trybunalski 2005; *Biuletyn okolicznościowy wydany z okazji 150-lecia istnienia II Liceum Ogólnokształcącego im. Marii Skłodowskiej-Curie w Piotrkowie Trybunalskim 1856–2006*, Piotrków Trybunalski 2006; Z. Stępień, *Z dziejów Piotrkowskiego Związku Nauczycielstwa Polskiego. Część pierwsza 1907–1939*, Piotrków Trybunalski 2008; Z. Bartczak, *II Liceum Ogólnokształcące im. Marii Skłodowskiej-Curie w Piotrkowie Trybunalskim 1856–2006*, Piotrków Trybunalski 2010; Z. Stępień, *Amatorski leksykon Piotrkowa Trybunalskiego*, Piotrków Trybunalski 2015.

A. Wałęga

Psarski Józef (1868–1953), lekarz, działacz społeczny i narodowy.

Urodził się w Grabowej k. Opoczna, w gub. piotrkowskiej. Był synem Andrzeja, ziemianina, oraz Józefy z Olechowskich. Po ukończeniu gimnazjum w Piotrkowie rozpoczął studia medyczne na Wydziale Lekarskim UW. W czasie studiów włączył się czynnie w działalność kółek samokształceniowych związanych z ruchem narodowościowym. Za swoją działalność niepodległościową Psarski został aresztowany i zesłany na Syberię. Tam kontynuował studia, uzyskując w 1896 r. na Uniwersytecie Kazańskim dyplom doktora medycyny

o specjalnościach: internista, pediatra i ginekolog-położnik (według niektórych opracowań Psarski dyplom ten uzyskał w Kijowie).

Po powrocie do kraju podjął pracę zawodową w Myszyńcu, na nowo angażując się w ruch narodowy. Aktywnie włączył się w działalność Kół Oświaty Ludowej oraz w kolportaż niepodległościowego, tajnego czasopisma „Polak”. Za swoją działalność został ponownie aresztowany i kilka miesięcy spędził w więzieniu. Po opuszczeniu więzienia powrócił do kolportażu polskiej nielegalnej prasy. W 1899 r. przeniósł się do Ostrołęki, gdzie podjął pracę jako lekarz Kolei Nadwiślańskiej. W 1900 r. został członkiem LN. Kontynuował działalność konspiracyjną, zakładając wiejskie koła Towarzystwa Oświaty Narodowej i wciągając do pracy niepodległościowej wielu działaczy z pobliskich wsi. Po powstaniu w 1905 r. Polskiej Macierzy Szkolnej Psarski czynnie włączył się w jej działalność razem z żoną Janiną, nauczycielką. Psarscy prowadzili w swoim mieszkaniu tajne nauczanie oraz założyli bibliotekę, która była pierwszą tego typu placówką w regionie. W bibliotece tej znajdowało się wiele polskich książek zakazanych wówczas przez władze carskie. W 1905 r. był inicjatorem założenia pierwszego sklepu spółdzielczego w Ostrołęce. Współtworzył w Ostrołęce Oddział Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Organizacja ta powołała w 1912 r. Muzeum Puszczańskie. W 1913 r. Psarski był jednym z założycieli progimnazjum męskiego w Ostrołęce. Zainicjował w nim skauting, a dwa lata później jego drużyna brała udział w niesieniu pomocy ofiarom wojny. Należał do organizatorów lokalnego Towarzystwa Rolniczego i Towarzystwa Drobnego Kredytu, którego został kierownikiem.

Na początku I wojny światowej, kiedy powołano powiatowy KO, Psarski został jego skarbnikiem. W swoim mieszkaniu prowadził punkt opatrunkowy i żywnościowy Czerwonego Krzyża. W 1915 r. wycofujące się wojska carskie ewakuowały mieszkańców Ostrołęki w głąb Rosji. Psarski, podobnie jak wielu mieszkańców Ostrołęki, powrócił do Polski w 1918 r. i włączył się w odbudowę miasta i organizację jego życia. Kontynuował swoją działalność w powiatowym Komitecie Opiekuńczym i miejskim KO. Oprócz pracy zawodowej i społecznej wiele uwagi poświęcił kwestii oświaty i harcerstwa. W 1918 r. był jednym z organizatorów progimnazjum męskiego. W okresie II RP współtworzył średnie szkoły zawodowe Polskiej Macierzy Szkolnej, uczył w nich higieny, sprawował opiekę lekarską, propagował uprawianie sportu, organizował harcerstwo.

W czasie II wojny światowej związany był m.in. z AK. Po II wojnie światowej został wybrany na urząd starosty powiatowego. W 1945 r. z jego inicjatywy powołano Towarzystwo Przyjaciół Szkół Zawodowych. Przez całe swoje życie, jako lekarz, angażował się mocno w akcję profilaktyczną i edukacyjną, głównie wśród dzieci i młodzieży. Szczególną uwagę poświęcał przygotowaniu dziewcząt do obowiązków macierzyńskich. Zmarł w Ostrołęce.

Bibliografia przedmiotowa:

L. Zasztowt, *Z dziejów tajnej działalności oświatowej studentów Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego: Koło Oświaty Ludowej (1894–1898)*, „RDO” 1987, t. 30; *Doktor Józef Psarski (1868–1953)*, oprac. J. Nowicka et al., Ostrołęka 2004; J. Kijowski, *Dr Józef Psarski – patriota, społecznik, lekarz i pedagog*, „SL”, 2008, nr 19; D. Plucińska, *Adam Chętnik – Józef Psarski: dwie wizje formowania tożsamości narodowej i lokalnej na Kurpiach*, „WMKNNS” 2015, nr 2; *Doktor Józef Psarski – Ostrołęczanin XX wieku*, red. A. Nosek, Ostrołęka 2019.

Puławski Arkadiusz Antoni (1856–1932), lekarz, neurolog.

Urodził się w Łanietach k. Kutna. Po ukończeniu gimnazjum podjął studia humanistyczne na UW, uzyskując w 1876 r. stopień kandydata nauk historyczno-filozoficznych. Następnie pracował jako nauczyciel. W l. 1880–1886 studiował na Wydziale Lekarskim UW. W okresie akademickim należał do konspiracyjnego Koła Oświaty Narodowej, współpracując m.in. ze znanymi działaczami oświatowymi Konradem Prószyńskim (zob.) i Mieczysławem Brzezińskim (zob.). Wszedł również w skład tzw. Koła Delegatów, zajmującego się działalnością oświatową. Angażował się też w prace wydawnicze Warszawskiego Koła Oświaty Ludowej. Równocześnie publikował broszury i zamieszczał artykuły w tygodniku ludowym „Zorza”. Po ukończeniu studiów medycznych na krótko zdobył posadę asystenta w klinice chorób wewnętrznych Ignacego Baranowskiego. Po zwolnieniu (wynikającym z interwencji władz rosyjskich, którym znane było zaangażowanie Puławskiego w konspiracyjną działalność oświatową) został zatrudniony jako asystent w warszawskim Szpitalu Dzieciątka Jezus. Następnie awansował na stanowisko lekarza miejscowego i prowadził jeden z oddziałów szpitala, aby w 1897 r. zostać jego ordynatorem. Dwa lata później objął stanowisko lekarza zakładu leczniczego w Nałęczowie. Włączył się wówczas w akcje na rzecz podniesienia stanu oświaty i higieny wśród ludności wiejskiej. Był współzałożycielem ambulatorium dla włościan, tzw. kąpieli tanich, Domu Ludowego, muzeum, szkoły dla dzieci wiejskich i Okręgowego Towarzystwa Rolniczego w Nałęczowie. Kierował też miejscowym Kołem Polskiej Macierzy Szkolnej. W 1908 r. po powrocie do Warszawy ponownie podjął pracę w Szpitalu Dzieciątka Jezus i kolejny raz objął stanowisko ordynatora. Współredagował „Gazetę Lekarską” i publikował w niej liczne teksty. Współpracował z „Przeglądem Piśmiennictwa Lekarskiego Polskiego”. Był członkiem rzeczywistym Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego. W 1909 r. uczestniczył w odbywającym się w Warszawie I Zjeździe Neurologów, Psychiatrów i Psychologów Polskich.

W czasie I wojny światowej pełnił funkcję wiceprezesa Sekcji Zdrowia Publicznego KO m.st. Warszawy oraz Kasy Wsparcia Podupadłych Lekarzy oraz Wdów i Sierot po Lekarzach Pozostałych. Przewodniczył Komisji Opieki Sanitarnej nad Uchodźcami oraz sekcji bezdomnych. Współpracował z Wydziałem Oświecenia KO m.st. Warszawy, odpowiadając za opracowanie programu zajęć i wybór nauczycieli akademickich na Wydział Lekarski.

W okresie II RP objął stanowisko lekarza naczelnego Szpitala Dzieciątka Jezus. Jako ordynator kontynuował pracę kliniczną i dydaktyczną. Był jednym z inicjatorów powstania Towarzystwa Internistów Polskich oraz członkiem honorowym wielu towarzystw lekarskich. Sławę przyniosły mu liczne prace naukowe i popularyzatorskie, z których wiele przetłumaczono na języki obce. Były one zamieszczane w najbardziej prestiżowych fachowych periodykach medycznych polskich i zagranicznych. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, WWP – zbiór akt, sygn. 3; ANK, NKN, sygn. 938; J. Stemler, *Polska Macierz Szkolna, szkic historyczno-sprawozdawczy z 20-lecia działalności 1905–1925. Wydawnictwo jubileuszowe*, Warszawa 1926; Belkowski, *Śp. Dr Arkadiusz Antoni Puławski*, „PKSDJ”, 1932, t. 15; I. Landstein, *Śp. Arkadiusz Antoni Puławski*, „PAMW” 1932, t. 10; T. Ostrowska, *Puławski Arkadiusz Antoni (1856–1932)*, PSB, t. XXIX, Wrocław–Warszawa 1986.

Bibliografia podmiotowa:

O tym co to jest ospa i co trzeba robić, aby się od ospy ochronić, Warszawa 1911; *O koloniach letnich dla ubogich dzieci i o ich twórcy u nas śp. doktorze Stanisławie Markiewiczu*, Warszawa 1912; *Co to jest cholera i jak się od niej bronić?*, Warszawa 1915; *Pogadanka o picciu trunków i pijaństwie*, Warszawa 1917; *Co ma dać dziecku szkoła początkowa. Pogadanka z rodzicami*, Warszawa 1918; *Jak urządzić zdrowe życie w zagrodzie wiejskiej*, Warszawa 1918.

P. Waingertner

R

Rabska Zuzanna (1882–1960), pisarka, publicystka, tłumaczka, bibliofilka. Pseud., krypt. Aleksandra, Z.A., Z.R., Z.R-a, Zuzanna Aleksandra.

Urodziła się w Warszawie, była córką Aleksandra Kraushara (zob.), historyka, prawnika, działacza kulturalno-oświatowego, i Jadwigi z Bersohnów. Pochodziła z zasymilowanej rodziny żydowskiej; od dzieciństwa uczestniczyła w życiu kulturalnym skupionym wokół domu jej rodziców, przyjmujących w swym salonie pisarzy, uczonych i artystów, bywających m.in. u Deotymy – Jadwigi Łuszczewskiej, i w domach inteligencji w Krakowie czy Zakopanem; dużo podróżowała (Belgia, Francja, Włochy, m.in. Sycylia, Tunis, Londyn, Berlin, Szwecja, Czechosłowacja). Uczyła się na komplecie prowadzonym przez Stefanię Sempołowską (zob.), do 1898 r. uczęszczała na tajną pensję Zuzanny Morawskiej (zob.). Była słuchaczką Uniwersytetu Latającego w Warszawie, filologii polskiej w UJ, paryskiej Sorbony w 1905 r.

Debiutowała w 1902 r. opowiadaniem *Dobre cierpienie* w „Biesiadzie Literackiej”, uprawiała twórczość w stylu młodopolskim, publikowała przekłady poezji oraz prace popularyzatorskie na temat książek i Warszawy. Współpracowała z „Kurierem Warszawskim”, „Biblioteką Warszawską”, „Bluszczem”, „Echem Literackim i Artystycznym”, „Museionem”, „Nową Reformą”, „Sfinksem”, „Tygodnikiem Ilustrowanym”, „Tygodnikiem Mód i Powieści”, „Wsią i Dworem”. Po studiach pracowała w Czytelniach Bezpłatnych WTD. Brała udział w pracach warszawskiego Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości, m.in. współtworzyła jego pierwszą ekspozycję w siedzibie na Rynku Starego Miasta w Warszawie w 1912 r. Swoje utwory drukowała także w jednodniówkach: *Na szkołę polską* (1916) oraz *Na Polską Macierz Szkolną* (1917); wiersz zatytułowany *Szkoła Polska*, który został odznaczony w konkursie Oddziału Gromadzenia Funduszków Wydziału Oświecenia KO m.st. Warszawy.

Po I wojnie światowej zajęła się intensywniej literaturą dla młodzieży. W niektórych utworach wykorzystywała wspomnienia sprzed 1918 r. – m.in. dużą poczytnością cieszyła się powieść obyczajowa *Dziecko wojny* (1923, wznowienie 1931 pt. *Bożenka – dziecko wojny*), mająca źródło w wydarzeniach w Warszawie w l. 1914–1922, a także utwór dla młodzieży *Młodość w niewoli. Opowiadanie z czasów szkoły apuchtinowskiej dla młodego wieku* (1922), który opiera się na wspomnieniach z pensji Z. Morawskiej. Popularyzowała też czytelnictwo książek wśród młodzieży. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

ANK, SJJ, sygn. 10/131; C. Walewska, *Ruch kobiecy w Polsce*, cz. 1, Warszawa 1909; *Z dziejów książki*, Warszawa 1961; R. Skręt, *Rabska z Krausharów Zuzanna Aleksandra (1882–1960)*, PSB, t. XXIX, Wrocław 1986; A. Kempa, *Zuzanna Rabska – poetka książki*, „Bibliotekarz” 1988, nr 10/11; J. Kowalczykówna, *Rabska Zuzanna*, [w:] *Słownik literatury dziecięcej i młodzieżowej*, red. B. Tylicka, G. Leszczyński, Wrocław–Warszawa–Kraków 2002; S. Demby, *Listy*, oprac. D. Rymsza-Zalewska, Warszawa 2004; M. Rządowski, *Rabska Zuzanna*, SPKP Suplement III, Łódź 2010.

Bibliografia podmiotowa:

O miłośnikach książek, „BW” 1913, t. 1; *Młodość w niewoli. Opowiadanie z czasów szkoły apuchtinowskiej dla młodego wieku*, Warszawa 1922; *Moje życie z książką. Wspomnienia*, t. 1, Wrocław 1959, t. 2, Wrocław 1964.

M.M. Kacprzak

Raczkowski Karol (1869–1959), chemik, polityk, współzałożyciel i lider polskiego obozu narodowego.

Urodził się w Klonowcu Szlacheckim w pow. kutnowskim jako nieślubny syn Wincen-tego Junoszy Stępowskiego i Józefy Raczkowskiej. Uczył się w gimnazjum we Włocławku, maturę zdał jednak w szkole realnej w Łowiczu w 1886 r. Później studiował chemię w Instytucie Technologicznym w Petersburgu. Po usunięciu z uczelni w 1890 r. za udział w anty-carskich rozruchach studenckich przeniósł się na Politechnikę w Zurychu, gdzie w 1892 r. uzyskał dyplom inżyniera chemika. Podczas studiów w Szwajcarii zorganizował tzw. grupę zurychską konspiracyjnego Związku Młodzieży Polskiej „Zet”, propagującego wśród młodzieży akademickiej postawy patriotyczne i samokształceniowe. W 1892 r. został prezesem związanego z „Zetem” Zjednoczenia Towarzystw Młodzieży Polskiej Zagranicą. Po ukończeniu studiów w l. 1892–1914 pracował kolejno w fabrykach bawełnianych i tekstylnych Zawiercia, Łodzi, Iwano-Wozniesieńska, Kralovego Dvoru i Oberlangen Biellau, wprowadzając wynalazki i dokonując ulepszeń w zakresie barwienia materiałów. Równocześnie wszedł w skład kierownictwa konspiracyjnej LN: został jej komisarzem na gub. piotrkowską i kaliską. Brał udział w pracach Towarzystwa Oświaty Narodowej, prowadził działalność oświatową i popularyzującą naukę wśród inteligencji i robotników Łodzi i Zagłębia Dąbrowskiego. Kolportował wydawnictwa oświatowe i patriotyczne, przemycane do Królestwa Polskiego z zaboru austriackiego. Uczestniczył w walce o wprowadzenie języka polskiego w nauczaniu religii w szkołach Kongresówki. Występował w obronie grekokatolików (uni-tów), represjonowanych przez carat. Wreszcie zaangażował się w organizację i wspieranie strajku szkolnego polskiej młodzieży podczas rewolucji 1905 r. w Królestwie Kongresowym. Pracował również w redakcji warszawskiej „Gazety Polskiej”.

W okresie II RP osiadł w l. 30. najpierw w Poznaniu, a później w Zakopanem, gdzie zmarł już po zakończeniu II wojny światowej.

Bibliografia przedmiotowa:

E. Trepka, *Inżynier Karol Raczkowski*, „PrzWłók” 1959, t. 13; E. Trepka, *Historia kolorystyki*, Warszawa 1960; S. Kozicki, *Historia Ligi Narodowej (1887–1907)*, Londyn 1964; A. Micewski, *Roman Dmowski*, Warszawa 1971; E. Muszalski, *Raczkowski Karol (1869–1959)*, PSB, t. XXIX, Wrocław 1986; R. Wapiński, *Narodowa Demokracja 1893–1939*, Wrocław 1980.

Bibliografia podmiotowa:

O podsiarczynach, „ChP” 1905, nr 5.

P. Waingertner

Radecki Wacław (1887–1953), lekarz, psycholog. Krypt. W.R.

Urodził się w Warszawie, był synem Józefata Wacława, studenta medycyny, i Aleksandry Jadwigi z Szykierów. Uczył się w gimnazjum w Warszawie; angażował się wówczas w działalność polityczną, był jednym z organizatorów strajku szkolnego 1905 r. Należał do kółka ekonomicznego Zygmunta Herynga (zob.). W r.akad. 1905/1906 był studentem na Wydziale Filozoficznym UJ. W 1907 r. krótko studiował we Florencji. W l. 1908–1911 studiował na Wydziale Przyrodniczym Uniwersytetu Genewskiego. Prowadził doświadczenia z Edwardem Abramowskim (zob.) i Édouardem Claparèdem. Po skończeniu studiów przebywał w Krakowie. Na II Zjeździe Neurologów, Psychiatrów i Psychologów Polskich w 1912 r. przedstawił wykład o zjawiskach psychoelektrycznych. Wygłaszał wykłady na UJ oraz na Uniwersytecie Ludowym im. Adama Mickiewicza w Krakowie. W okresie pierwszej wojny światowej mieszkał w Warszawie. W l. 1914–1915 należał do Towarzystwa Kursów Naukowych, w r.akad. 1914/1915 oraz 1915/1916 wykładał psychologię na Wydziale Humanistycznym Towarzystwa. Był członkiem Polskiego Towarzystwa Psychologicznego. Wchodził w skład KO pow. warszawskiego. Był członkiem Zarządu Wydziału KO gub. warszawskiej, sprawował funkcje kierownika Wydziału Opieki nad Zbiegami oraz Komisji Organizacyjnej, a także zastępcy Komendanta Głównego Straży Obywatelskiej. Do 1917 r. należał do Zarządu RGO pow. warszawskiego. Opracował i wydał drukiem sprawozdania z działalności tych organizacji; miały one służyć określeniu standardów działania dla innych komitetów obywatelskich. W l. 1919–1920 był organizatorem i wykładowcą Studium Psychologicznego przy WWP. Od czasów studenckich prowadził badania naukowe, publikował wiele artykułów i książek dotyczących różnych aspektów psychologii, m.in. w czasopiśmie „Archives de Psychologie”, oraz polskich czasopismach specjalistycznych i społeczno-kulturalnych: w „Neurologii Polskiej”, „Przeglądzie Filozoficznym”, „Myśli Polskiej”. Jego wykłady i publikacje odegrały ważną rolę w popularyzacji na ziemiach polskich wiedzy o nowoczesnej psychologii. Wydanie w 1912 r. jego książki *Psychologia wzruszenia i uczuć* zostało sfinansowane ze środków Kasy im. Józefa Mianowskiego. W 1920 r. sposób prowadzenia przez Radeckiego eksperymentów z wykorzystaniem hipnozy (nazwanymi na łamach prasy „gwałtami za pomocą hipnozy”) doprowadził do potępienia go przez sąd obywatelski i zawieszenia jako wykładowcy WWP. Nieetyczne postępowanie w życiu prywatnym i działalności publicznej zarzucał Radeckiemu Ludwik Krzywicki (zob.).

W 1923 r. Radecki wyjechał do Ameryki Południowej. Prowadził badania naukowe, praktykował jako lekarz psychiatra, działał w ośrodkach naukowych i polonijnych w Brazylii, Argentynie i Urugwaju. Bartłomiej Dobroczyński pisze o Radeckim: „jego osiągnięcia były na tyle znaczące, że omawiano je na kongresach psychologicznych w Sztokholmie w 1951 roku oraz Kopenhadze w 1961 roku”. Zmarł w Montevideo.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, RGO w Warszawie, sygn. 2, 332; ANK, Varia Szkolne – zbiór szczątków zespołów, sygn. 17; Université de Genève, Archives de l'Université, <https://www.unige.ch/archives/adm/documents-en-ligne/listes-des-autorites-professeurs-etudiants-auditeurs-et-laboratoires/> (dostęp: 9.06.2023); *Dziesięciolecie WWP TKN*, Warszawa 1917; L. Krzywicki, *Wspomnienia*, t. 2, oprac. W. Jedlicka, J. Wilhelmi, Warszawa 1958; J. Kubiowski, *Radecki Wacław* (1887–1953), *PSB*, t. XXIX, Wrocław 1986; *Od Jekelsa do Witkacego. Psychoanaliza na ziemiach polskich pod zaborami 1900–1918. Wybór tekstów*, red. P. Dybel, B. Dobroczyński, Kraków 2016; C.W. Domański, *Historia psychologii w Europie*

Środkowej, Warszawa 2018; B. Dobroczyński, *Bóg na protezach i Freud nieumarły. Psychoanaliza w Polsce – historie mniej znane*, [w:] B. Dobroczyński, M. Marcinów, *Niezabliźniona rana Narcyza. Dyptyk o nieświadomości i początkach polskiej psychoanalizy*, Kraków 2018; T. Rzepa, B. Dobroczyński, *Historia polskiej myśli psychologicznej*, Warszawa 2019; F. Marcinowski, M. Marcinów, *Seks, kłamstwa i psychologia eksperymentalna. W stulecie afery hipnotycznej Wacława Radeckiego*, [w:] *Na drogach i bezdrożach historii psychologii*, t. VII, red. T. Rzepa, Lublin 2019.

Bibliografia podmiotowa:

Psychologia wzruszenia i uczuć, Warszawa 1912; *Psychologia kojarzenia wyobrażeń: według wykładów wygłoszonych na Klinice Chorób Nerwowych i Umysłowych Uniwersytetu Jagiellońskiego w półroczu zimowym 1912–13*, Warszawa 1913; *Psychologia woli*, Warszawa 1915; *Z psychologii młodej polskiej twórczości muzycznej*, „MP” 1915, nr 6; *Z psychologii pragnień*, „NO” 1915, nr 1; *Organizacja i prace Komitetów Obywatelskich na terenie Guberni Warszawskiej*, cz. 1: *Sprawozdanie Komitetu Obywatelskiego Guberni Warszawskiej*, zebrał i oprac. W. Radecki, Warszawa 1916; *Działalność Rady Opiekunczej powiatu warszawskiego w roku 1916*, oprac. W. Radecki, J. Troetzer, Warszawa 1917; *Projekt odczytu o samorządzie*, Warszawa 1917.

A. Bóldyrew

Radlińska Helena (1879–1954), pedagogka, historyczka, działaczka społeczna. Pseud. Anna, Helena Orsza, H. Orsza, Orsza, Hermenegilda, Jerzy Strumiński, W. Janicki, Z. Rudnicki, Warszawianin.

Urodziła się w Warszawie, w rodzinie pochodzenia żydowskiego. Była córką Aleksandra Rajchmana, założyciela i dyrektora Filharmonii Narodowej, oraz Melanii z Hirszfeldów (zob.). Uczyła się w domu, następnie na pensji Henryki Czarnockiej. Po zakończeniu nauki uczestniczyła w dwuletnim tajnym kursie nauczycielskim zorganizowanym przy szkole Czarnockiej. W 1897 r. zdała egzamin rządowy dający prawo nauczania w szkolnictwie prywatnym. Odbyła również tajny kurs pielęgniarstwa. W l. 1898–1902 prowadziła badania naukowe z zakresu historii pod kierunkiem Tadeusza Korzona (zob.). Formalną edukację kontynuowała od 1906 r. w Krakowie. Studiowała historię na Wydziale Filozoficznym UJ; studia ukończyła w 1911 r. Habilitowała się w 1925 r. w WWP w dziedzinie historii i organizacji oświaty pozaszkolnej, na podstawie pracy *Staszic jako działacz społeczny*. Dwa lata później została mianowana profesorem nadzwyczajnym oświaty pozaszkolnej na WWP. Po uzyskaniu przez WWP praw szkoły wyższej komisja MWRiOP zatwierdziła w 1936 r. habilitację Radlińskiej, w 1937 r. nadała jej tytuł profesora zwyczajnego. W grudniu 1953 r. Centralna Komisja Kwalifikacyjna dla Pracowników Nauki nadała jej stopień doktora nauk pedagogicznych.

Od wczesnej młodości była zaangażowana w społeczną pracę oświatową. Już w czasie nauki na pensji współpracowała z Towarzystwem Miejsko-Wiejskiej Oświaty oraz z Kołem Pań. Brała udział w organizowaniu pracy oświatowej dla dzieci, młodzieży i dorosłych na wsi i w mieście. Prowadziła półjawą i tajną działalność. Po latach wspominała, że „zetknięcie się z robotą nielegalną dawało poczucie, że się robi coś naprawdę. [...] Liczne w latach 1899–1900 aresztowania nie budziły w nas młodych grozy, raczej zazdrość, że to innych spotkało wyróżnienie, że jeszcze nie jesteśmy godni”. W 1897 r. pod pseudonimem H. Orsza opublikowała cieszącą się dużą popularnością książkę *Kto to był Mickiewicz? W następnych latach*

wydawała kolejne prace popularyzujące wiedzę o polskiej historii i kulturze, w tym *Z życia królowej Jadwigi: opowiadanie dla dorastającej młodzieży* (1899), *Nasza dziatwa: opowiadania historyczne dla młodzieży* (1899). Publikowała także streszczenia prac historycznych wybitnych polskich uczonych – Władysława Smoleńskiego (zob.), Karola Szajnochy, Stanisława Smolki, Józefa Szujskiego. Janina Jasicka pisała, że Radlińska „obdarzona niewątpliwym talentem pisarskim i popularyzatorskim wydawała przez wiele lat pod pseudonimem H. Orsza książeczki przeznaczone dla wsi, w tak zwanej serii *z pajęczkiem*”. W l. 1897–1899 odbywała praktykę w Bibliotece Ordynacji Zamoyskich, w kolejnych latach pracowała w jednej z czytelni WTD oraz w Komisji Katalogowej Wydziału Czytelni Bezpłatnych WTD. Od 1902 r. pracowała w jawnym i tajnym szkolnictwie. Uczyla języka polskiego i historii na pensjach dla dziewcząt, m.in. Jadwigi Kowalczykówny i Jadwigi Jawurkówny, Bronisławy Golańskiej, Bronisławy Jastrzębowskiej, Antoniny Walickiej i Stefanii Tołwińskiej.

Prowadziła aktywną działalność społeczno-oświatową i rozwijała zainteresowania naukowe, na drodze samokształcenia zdobywała wiedzę teoretyczną z zakresu pedagogiki. Na jej zainteresowania intelektualne, światopogląd i postawę społeczną istotny wpływ mieli społecznicy skupieni wokół Uniwersytetu Łatającego, Koła Oświaty Robotniczej, Towarzystwa Tajnego Nauczania zwanego „Bosym Uniwersytetem”. Spośród liczego grona poznanych działaczy oświatowych i intelektualistów najbardziej ceniła Ludwika Krzywickiego (zob.) i Edwarda Abramowskiego (zob.).

W 1902 r. wyszła za mąż za lekarza Zygmunta Radlińskiego. We wspomnieniach podkreślała wpływ męża na kształtowanie się jej światopoglądu; pisała: „[małżeństwo] wyrwało mnie szczęśliwie z domu, z atmosfery towarzysko-artystycznej, która mi nie odpowiadała, usamodzielniało i uświadomiło społecznie i politycznie. Wszłam w środowisko mego męża, którego radykalizm był podobny do kierunku *radicaux* francuskich, antyklerykalny, nawet antyreligijny, ale bez określonego programu reformy społecznej”. Jej biografowie piszą, że mocno związała się z PPS dzięki mężowi, pomijają zaś kwestię wpływu Radlińskiej na zaangażowanie społeczne i polityczne męża. Natomiast biografowie Radlińskiego podają, że „uczestniczył w pracach postępowych organizacji oświatowych, w których ona brała udział”, że „radykalizował się politycznie pod wpływem żony” i związał się głębiej z ruchem socjalistycznym już po ślubie, w 1904 r. Z pewnością Radlińscy wspólnie angażowali się w ruch konspiracyjny skupiony wokół PPS w okresie rewolucji 1905 r. Związki Radlińskiej z ruchem socjalistycznym widać w artykułach publicystycznych, w których pisała o problemach oświaty w kontekście warunków społeczno-politycznych; i tak na przykład w 1907 r. na łamach wydawanej w Wilnie „Wiedzy” podkreślała: „Uspołecznienie wychowania, które zamiast głoszonego dziś prawa do odebrania dziecka ze szkoły *obowiązkowej* po to, by barki jego pomogły dźwigać brzemię nędzy rodziny – da wszystkim prawo do rozwoju sił fizycznych i umysłowych – faktem stać się może tylko przy zmianie całokształtu stosunków społecznych”. Przedstawiała sytuację społeczno-oświatową na Zachodzie, podkreślając, że tam, gdzie robotnicy wywalczyli „lepsze warunki bytu, wraz z nimi idzie wspaniały rozwój związków czytelnianych, uniwersytetów ludowych, zawiązywanie kół samokształcenia, stowarzyszeń oświatowych wszelkiego typu”.

Równolegle Radlińska była wykładowczynią na tajnych kursach organizowanych na początku XX w. z inicjatywy m.in. Stefana Juliana Brzezińskiego (zob.) dla nauczycieli ludowych. Od 1903 r. należała do Towarzystwa Pedagogicznego, współpracując ze Stanisławem

Karpowiczem (zob.), w l. 1905–1906 wykładała na organizowanych przez niego kursach dla wychowawczyń przedszkoli. W czerwcu 1904 r. brała udział w zorganizowanym w Krakowie przez Uniwersytet Ludowy im. Adama Mickiewicza zjeździe poświęconym problemom oświaty pozaszkolnej. Zabierała wówczas głos na temat organizacji biblioteki centralnej i muzeum oświaty. Od listopada 1904 r. należała do warszawskiego Koła Wychowawców. Była jedną z organizatorek strajku szkolnego. Uczestniczyła w tajnych spotkaniach z nauczycielami i rodzicami dotyczącymi organizacji akcji strajkowej oraz w rozmowach z młodzieżą akademicką w sprawie jednoczesnego strajku w PW i UW. Jesienią 1905 r. brała udział w zgromadzeniu nauczycielskim w sali Muzeum Przemysłu i Rolnictwa, a w grudniu tego roku – w wiecu Polskiego Związku Nauczycielskiego, który odbył się w sali Filharmonii Warszawskiej. Na łamach „Ogniwa” relacjonowała przebieg grudniowego wiecu, pisząc o znaczeniu wypowiadanych wówczas postulatów Związku dotyczących szkolnictwa i wychowania, darmowego dostępu do szkół każdego stopnia, obrony praw nauczycieli. Jako członkini Koła Wychowawców była także współorganizatorką i działaczką Związku Towarzystwa Samopomocy Społecznej, którego celem była koordynacja prac organizacji oświatowych i kulturalnych. Była również współautorką niektórych odezw koła. Uczestniczyła w akcjach zbrojnych PPS, przenosiła i ukrywała broń w Filharmonii Warszawskiej. Brała udział w zapewnianiu tajnej pomocy lekarskiej dla członków Organizacji Bojowej PPS. Zdaniem śledzących ją carskich agentów pełniła funkcję kasjerki organizacji i posługiwała się pseudonimem Anna. W marcu 1906 r. Zygmunt Radliński za działalność w Organizacji Bojowej PPS został skazany na pięcioletnie zesłanie na Syberię; Radlińska wyjechała wraz z nim. Przebywali w okolicach Tomska nad rzeką Ob, gdzie pomagała mężowi w leczeniu miejscowej ludności. Zorganizowali udaną ucieczkę z Syberii; jesienią 1906 r. dotarli do Krakowa.

Radlińska rozpoczęła studia historyczne, a jednocześnie prowadziła intensywną działalność oświatową i publicystyczną, publikowała książki popularyzujące wiedzę historyczną, a także teksty dotyczące teorii i praktyki oświaty szkolnej i pozaszkolnej oraz wychowania. Troszczyła się o upowszechnianie wyników badań i prac zachodnich uczonych. Od 1906 r. należała do Zarządu Towarzystwa Uniwersytetu Ludowego im. Adama Mickiewicza w Krakowie, od 1909 r. była sekretarką Zarządu Głównego, a *de facto* organizatorką i kierowniczką tej organizacji. W listopadzie 1909 r. uczestniczyła w II Polskim Kongresie Pedagogicznym we Lwowie. W l. 1912–1913 wykładała w Szkole Nauk Społeczno-Politycznych w Krakowie. W 1913 r. została członkinią Zarządu Towarzystwa Polskiego Instytutu Pedagogicznego. Współorganizowała letnie kursy dla nauczycieli w Zakopanem i była ich wykładowczynią. W l. 1910–1914 zajmowała się organizowaniem pomocy dla więźniów politycznych i prowadziła działalność w organizacjach niepodległościowych. Była członkinią Krakowskiego Związku Pomocy dla Więźniów Politycznych, zasiadała w jego komisji rewizyjnej. Była inicjatorką Ludowego Koła Oświaty, które zajmowało się zakładaniem bibliotek na wsiach oraz publikowaniem książek i broszur popularyzujących wiedzę. Uczyla jednocześnie historii w szkołach ludowych, wygłaszała odczyty dla ludności robotniczej i rzemieślniczej. Publikowała pomoce dydaktyczne i metodyczne do nauczania historii w szkołach, np. wybór źródeł *Z dziejów narodu* (1908), *Z metodyki nauczania historii w szkole* (1913), *Nauka rzeczy ojczystych* (1914). Popularyzowała wiedzę historyczną we własnych publikacjach, w l. 1909–1910 prowadziła także dział historyczny czasopisma dla dzieci „Promyk”.

Od początku 1914 r. uczestniczyła w pracach i należała do kierownictwa organizacji niepodległościowych, w tym Polskiego Skarbu Wojskowego oraz KTSSN. Po utworzeniu NKN do lipca 1916 r. pracowała w jego w Oddziale Werbunkowo-Propagandowym Departamentu Wojskowego. Jako współpracowniczką Józefa Piłsudskiego (z listów wynika, że relacje między nimi były bardzo oficjalne) odpowiadała za kontakty polityczne, prowadziła akcje oświatowe, odczyty i wykłady. Wiele podróżowała, przewoziła broń z Krakowa do Królestwa Polskiego. Utrzymywała kontakty i korespondowała z osobami i instytucjami zajmującymi się działalnością polityczną i wojskową w Galicji i Kongresówce, w tym m.in. z Departamentem Wojskowym NKN. Dzięki pomocy zwerbowanych kolejarzy zaangażowała się w kolportaż tajnej prasy i wydawnictw niepodległościowych. Jednocześnie zajmowała się sprawami oświaty. Pomagała Ksaweremu Praussowi (zob.) w zakładaniu w maju 1915 r. Centralnego Biura Szkolnego. Działała w tym czasie w Galicji i Królestwie Polskim: organizowała szkolnictwo, zaopatrywała szkoły w pomoce dydaktyczne, zakładała biblioteki, współtworzyła kursy nauczycielskie. W lipcu 1915 r. pisała w liście do Bolesława Wysłoucha: „w Królestwie zaczyna się teraz na wielką skalę praca kulturalna. Każdą sposobność i każdą chwilę musimy wyzyskać, żeby uświadamiać lud narodowo i pogłębiać budzące się poznanie obowiązków politycznych. Jednym ze sposobów jest zakładanie biblioteczek niepodległościowych”. Dbała o współpracę krakowskiej organizacji z Wydziałem Oświecenia KO m.st. Warszawy. W l. 1915–1919 wykładała historię wychowania i bibliotekarstwo na Wydziale Społecznym Wyższych Kursów dla Kobiet im. Adriana Baranieckiego w Krakowie. W l. 1917–1918 redagowała i wydawała miesięcznik „Kultura Polska”; siedziba redakcji była zarazem sekretariatem łącznikowym pomiędzy galicyjskimi działaczami niepodległościowymi z kręgów NKN a działającą w Kongresówce POW. Należała także do LKPW. W 1918 r. współorganizowała w Krakowie dwa zjazdy: w lutym – zjazd niepodległościowych stronnictw i organizacji Królestwa Polskiego, w czerwcu – zjazd zjednoczeniowy działaczy ruchu ludowego z Galicji i Kongresówki.

Jesienią 1918 r. wróciła do Warszawy i rozpoczęła pracę w MWRiOP. Niebawem odsunęła się od obozu piłsudczyńskiego i zrezygnowała z aktywności politycznej. Skupiła się na pracy organizacyjnej, naukowej i dydaktycznej. W kwietniu 1919 r. brała udział w tzw. Sejmie Nauczycielskim. Od 1919 r. wykładała historię wychowania, metodykę nauczania historii, pedagogikę i naukę o Polsce współczesnej na wyższych kursach. Współorganizowała Instytut Oświaty i Kultury im. Stanisława Staszica i kierowała jego sekcją biblioteczną. W l. 1920–1925 kierowała działem oświatowym Centralnego Związku Kółek Rolniczych. Organizowała szkoły rolnicze, biblioteki, akcje dokształcania inspektorów tej instytucji. W 1922 r. rozpoczęła pracę w WWP, z którą związała się na 30 lat i sprawowała w niej szereg funkcji organizacyjnych. Prowadziła bardzo intensywną działalność dydaktyczną i naukową. Jest uznawana za twórczynię polskiej szkoły pedagogiki społecznej. Bardzo ważna w jej działalności teoretycznej i praktycznej była oświata dorosłych. Zajmowała się także teorią pracy socjalnej, problematyką historyczno-oświatową, socjologiczną i bibliologiczną. Współpracowała z polskimi instytucjami naukowymi i społecznymi. Uczestniczyła w międzynarodowych zjazdach i kongresach, utrzymywała szerokie kontakty z zachodnioeuropejskimi instytucjami edukacyjnymi. Zamieszczała swe artykuły w polskich i zagranicznych periodykach, m.in. w paryskim „Pour l’Ere Nouvelle”, ogłaszała teksty także w pracach zbiorowych wydawanych w języku angielskim w Londynie i Genewie.

W czasie II wojny światowej prowadziła tajne nauczanie studentów i nauczycieli, współpracowała z tajnym ruchem wydawniczym. W 1945 r. przeniosła się do Łodzi, by na UE zorganizować Zakład Pedagogiki Społecznej. Kierowała nim, kontynuując działalność organizacyjną, naukową i dydaktyczną oraz utrzymując kontakty naukowe ze specjalistami z Zachodu. W 1950 r. została odsunięta od pracy pedagogicznej i skierowana na przymusowy urlop. Jej dorobek publikacyjny obejmuje w sumie około 500 pozycji. Jest uznawana za jedną z najbardziej zasłużonych uczonych w dziejach polskiej pedagogiki. Została odznaczona Krzyżem Niepodległości, Krzyżem Kawalerskim Orderu Polonia Restituta i Złotym Wawrzynem Polskiej Akademii Literatury. Zmarła w Łodzi, pochowana została w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, MSZw w Warszawie, sygn. 18.3/2618; AAN, WWP – zbiór akt, sygn. 12; AAN, Akta Józefa i Aleksandry Piłsudskich, sygn. 4.1/4.4; AAN, Akta Władysława Sikorskiego, sygn. 3.1/13; AAN, Akta Artura Śliwińskiego, sygn. 1.2/22; AAN, IBNHP w Warszawie, sygn. 1/357/3; AGAD, PWIS, sygn. 5370; ANK, Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, sygn. 86; ANK, Krakowski Związek Pomocy dla Więźniów Politycznych, sygn. 1/14; ANK, SJJ, sygn. 10/131; ANK, Redakcje krakowskie – zbiór szczątków, sygn. 6; AUŁ, Akta osobowe, sygn. 2326; AZHRL, Brzeziński, Geneza, sygn. P-89; AZHRL, K. Jaworowska, Związek Chłopski, sygn. P-105; AZHRL, K. Klimek, Pamiętniki, P-190; AZHRL, Klub Seniorów ZSL, [List do Prezydium Naczelnego Komitetu ZSL], sygn. P-229; BJ, DR, Materiały Józefy Korpały, sygn. 556/14; BJ, DR, Korespondencja Jana Gwalberta Pawlikowskiego z lat 1860–1938, sygn. 11308 IV; BN, DR, A. Bogusławski, Wspomnienia, sygn. akc. 13202/1; BUŁ, DZS, DR, Archiwum Heleny Radlińskiej; BUŁ, DZS, DR, Kopie Archiwum Aleksandra Kamińskiego, sygn. 8016, t. III; BUW, DR, Kazimierz Świtalski (1886–1962), sygn. 1622; BUW, DR, Szwedowski, „Zet”, t. I, sygn. 1745; ZNiO, Papiery różne związane z działalnością Naczelnego Komitetu Narodowego z lat 1914–1916, sygn. 13489/II; ZNiO, Archiwum Ligi Kobiet Naczelnego Komitetu Narodowego (Komitetu Obywatelskiego Polek, Ligi Kobiet Polskich) we Lwowie z lat 1915–1938, cz. IX, sygn. 14037/III; ZNiO, Papiery Bolesława i Marii Wysłouchów, sygn. 7181/II; A. Bogusławska, *Szkoła jutrzejsza i jej kierowniczka [Helena Radlińska]*, „ZH” 1971, z. 19; W. Theiss, *Radlińska*, Warszawa 1984; S. Konarski, *Radlińska Helena (1879–1954)*, PSB, t. XXIX, Wrocław 1986; *Helena Radlińska – portret pedagoga (rozprawy, wspomnienia, materiały)*, red. I. Lepalczyk, B. Wasilewska, Łódź 1994; I. Lepalczyk, *Helena Radlińska – życie i twórczość*, Toruń 2001; *Profesor Helena Radlińska: w sto dwudziestą piątą rocznicę urodzin i pięćdziesiątą rocznicę śmierci*, red. E. Marynowicz-Hetka, W. Theiss, Łódź 2004; W. Theiss, *Udział Heleny Radlińskiej w europejskim ruchu społeczno-pedagogicznym (1918–1939)*, „SR” 2017, nr 1; A. Böldyrew, *Merited, (Un)Appreciated, (Un)Remembered: Women in Educational and Social Policy Sciences as a Scholarly Discipline in Poland, 1900–39*, „APH” 2018, nr 117; A. Böldyrew, *Osiągnięcia i porażki na niwie naukowej, społecznej i prywatnej Heleny Radlińskiej w świetle historiografii i materiałów (auto)biograficznych. Szkic do problemu*, [w:] *Nie zamyka się w „skorupie” uczonego. Studia i szkice ofiarowane Profesorowi Wiesławowi Pusiowi w osiemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. J. Kita, Łódź 2020; J. Sosnowska, *Helena Radlińska w (o) międzywojennej Łodzi. Ludzie i miejsca*, „NWSI” 2022, nr 2.

Bibliografia podmiotowa:

O naszych pierwszych książkach, dawnych szkołach i uniwersytecie krakowskim. W pięćsetną rocznicę, Warszawa 1901; *Wiec polskiego związku nauczycielskiego*, „Ogniwo” 1905, nr 50; *Jak prowadzić początkowe nauczanie*, Warszawa 1905; *Walka o kulturę*, „Wiedza” 1907, nr 35, 36; *Z etapu: notatki z czasów pierwszej Dumy*, Kraków 1907; *Ludwik Krzywicki jako pedagog*, „NT” 1908, nr 8; *Rozwój społeczny Polski*, Warszawa 1914; *O nauczaniu historii Polski w szkole początkowej. Szkic programu*, Dąbrowa

Górnica 1915; *Zagadnienie narodowego wychowania*, „WPol” 1915, nr 57/58; *Znaczenie Konstytucji 3 Maja*, Piotrków 1915; *Wspomnienia uczennicy i nauczycielki*, „Niepodległość” 1932, t. V; *Listy o nauczaniu i pracy badawczej*, [w:] *Z dziejów pracy społecznej i oświatowej*, oprac. W. Wyrobkowska-Pawłowska, Wrocław 1964.

A. Bóldyrew

Radliński Ignacy (1843–1920), religioznawca, historyk, filolog. Pseud. I.R., Ż.R.

Urodził się w Dubnie na Wołyniu w zubożałej rodzinie szlacheckiej. Był synem Adama, urzędnika sądowego, i Anieli z Kozłowskich. Z uwagi na trudną sytuację finansową rodziny odebrał edukację domową i pracował jako korepetytor, by sfinansować dalszą naukę. Maturę eksternistyczną zdał w 1862 r. w kijowskim I Gimnazjum i podjął studia na Wydziale Historyczno-Filologicznym Uniwersytetu Kijowskiego. Ukończył filologię klasyczną w 1867 r. Przez cały czas studiów łączył naukę z pracą korepetytora. W 1868 r. podjął jeszcze uzupełniające studia z filozofii na UJ. Następnie osiadł na stałe w Warszawie, gdzie pracował jako nauczyciel języków klasycznych w III Gimnazjum, w l. 1870–1887 uczył w IV Gimnazjum. Brak warsztatu pedagogicznego nadrabiał, wypracowując własne metody. Niechęć do zaborczego programu szkolnego była przyczyną konfliktów z rosyjskimi władzami oświatowymi, co w konsekwencji doprowadziło, że w 1887 r. został przeniesiony do gimnazjum w Piotrkowie. Po roku uzyskał zezwolenie władz i wrócił do Warszawy, ale został oddelegowany do progimnazjum, gdzie nie nauczał już języków klasycznych, a nadobowiązkowego języka francuskiego. Na tej posadzie doczekał emerytury w 1905 r. Wówczas czynnie włączył się w proces odbudowy polskiej oświaty. W l. 1906–1907 i 1915–1918 zaangażował się jako wykładowca w działalność Towarzystwa Kursów Naukowych w Warszawie. Prowadził zajęcia z historii religii na Wydziale Humanistycznym TKN. W 1906 r. podjął się również prowadzenia wykładów z filozofii dla wyższych klas Gimnazjum Mariana Rychłowskiego (zob.) w Siedlcach, a w 1908 r. krótko był dyrektorem prywatnej szkoły męskiej w Warszawie.

W czasie I wojny światowej nie zrezygnował z działalności naukowej i popularyzatorskiej. Pod koniec 1915 r. był prelegentem cyklu wykładów organizowanych przez Polskie Towarzystwo Krajoznawcze, a w pierwszym półroczu 1916 r. ponownie wykladał w Towarzystwie Kursów Naukowych. Zajmował się także historią polskiego arianizmu i temu zagadnieniu również poświęcił cykl odczytów i wykładów w l. 1915–1916. Poza pracą zawodową oddawał się pracy naukowej. Nie mając możliwości prowadzenia akademickiej działalności naukowej, był badaczem popularyzatorem. Przede wszystkim prowadził badania nad historią religii ludów semickich, początkami chrześcijaństwa. Utrzymywał także liczne kontakty ze środowiskiem naukowym, m.in. z Ludwikiem Krzywickim (zob.), Stanisławem Kramsztykiem (zob.), Wacławem Nałkowskim (zob.), Aleksandrem Świętochowskim (zob.).

Był bardzo płodnym autorem, a jego teksty (o bardzo szerokim spektrum tematycznym – od historii religii, filozofii i lingwistyki przez dzieje człowieka po komentarze polityczno-społeczne i sprawozdania z wydarzeń kulturalnych i naukowych) ukazywały się w ponad 20 czasopismach, m.in. w „Ateneum”, „Krytyce”, „Ludzie”, „Prawdzie”, „Przeglądzie Tygodniowym”, „Wiśle”, „Wszelchwicie” oraz „Wędrowcu”. Współpracował również z *Wielką*

Encyklopedią Powszechną Ilustrowaną, Encyklopedią Wychowawczą i Encyklopedią Nauk Społecznych. Był aktywnym uczestnikiem nurtu wolnomysłicielskiego, brał udział w międzynarodowych Kongresach Wolnej Myśli w Genewie w 1902 r., Rzymie w 1904 r. i Paryżu w 1905 r.; publikował na ten temat prace o charakterze popularyzatorskim. Pod koniec życia przekazał własny bogaty księgozbiór Bibliotece Publicznej Warszawy. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

BN, DR, K. Bagiński, Wspomnienia, sygn. akc. 18072; „RNLA” 1905; *Dziesięciolecie WWP TKN*, Warszawa 1917; Ignacy Radliński, „KW” 1920, nr 236; W. Poniecki, *Ignacy Radliński w piętnastą rocznicę zgonu*, „Wolno” 1935, nr 32; C. Lechicki, *Ignacy Radliński jako religioznawca*, „Euhemer” 1958, nr 1; J. Żurawicka, *Ignacy Radliński uczony warszawski*, „Argumenty” 1970, nr 46; J. Żurawicka, *Ignacy Radliński 1843–1920*, „KiS” 1973, nr 4; J. Żurawicka, *Twórczość naukowa Ignacego Radlińskiego (1843–1920)*, Wrocław 1975; S. Konarski, *Ignacy Radliński (1843–1920)*, PSB, t. XXXVII, Wrocław 1989.

Bibliografia podmiotowa:

Historia nauki o człowieku, Warszawa 1903; *Wolna myśl. Ostatni kongres jej wyznawców (Rozważania i wspomnienia)*, „Krytyka” 1906, z. I; *Dwa Dokumenty Ludzkości: (Dziesięcioro Przykazań Bożych i Deklaracja Praw Człowieka)*, Warszawa 1907; *Katolicyzm, modernizm i myśl wolna*, Warszawa 1912; *Męczyzna a kobieta*, Warszawa 1918; *Mój żywot*, Łuck 1938.

K. Cybulska

Radliński Tadeusz (1875–1952), geograf, nauczyciel.

Urodził się w Warszawie, był synem Ignacego, filologa i nauczyciela, oraz Marii z Roguskich. Po ukończeniu gimnazjum rządowego w Warszawie studiował w l. 1894–1897 na Wydziale Matematyczno-Przyrodniczym UW. W 1899 r. odbył studia uzupełniające na Wydziale Chemii Uniwersytetu Wrocławskiego. Od 1900 r. pracował w Zakładzie Nawozów Sztucznych w Strzemieszycach Wielkich. W 1904 r. wstąpił do Towarzystwa Tatrzańskiego i był później autorem licznych edukacyjnych artykułów o tematyce krajoznawczej i turystycznej, zapoznającej czytelnika nie tylko z geografiami, ale i historią ziem polskich. W 1906 r. założył polskie gimnazjum w Siedlcach i prowadził je do 1912 r. W następnym roku odbył podróż dookoła świata, z której relacje publikował w „Tygodniku Ilustrowanym” i „Ziemi”. W czasie I wojny światowej pracował jako nauczyciel geografii w Warszawie – w gimnazjum Emiliana Konopczyńskiego (zob.) i seminarium nauczycielskim. Równocześnie w 1915 r. był współzałożycielem Towarzystwa Szerzenia Oświaty Drukowanym Słowem „Czytaj”, którego nakładem opublikował później kilka prac dotyczących m.in. represyjnej polityki władz rosyjskich wobec Polaków.

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości uczył w warszawskich szkołach średnich, ale przede wszystkim opracowywał podręczniki szkolne z zakresu geografii dla różnych poziomów nauczania i różnych typów szkół. W czasie II wojny światowej udostępniał mieszkanie dla działalności konspiracyjnej. Po zakończeniu wojny wznowił prace nad przygotowywaniem podręczników do geografii. Zmarł w Krakowie.

Bibliografia przedmiotowa:

APW OM, Archiwum Kazimierza Augustowskiego, sygn. 36; *Spis nauczycieli*, Lwów–Warszawa 1924, R. II, Warszawa–Lwów 1926; *Dziesięciolecie Polski Odrodzonej. Księga Pamiątkowa 1918–1928*, red. M. Dąbrowski, Kraków–Warszawa 1928; *Czy wiesz*, Warszawa 1938; H. Radlińska, *Z dziejów pracy społecznej i oświatowej*, Wrocław 1964; J. Żurawicka, *Twórczość naukowa Ignacego Radlińskiego (1843–1920)*, Wrocław 1975; S. Konarski, *Radliński Tadeusz (1875–1952)*, PSB, t. XXIX, Wrocław 1986.

Bibliografia podmiotowa:

Co chłop na wojnie zarobi, Warszawa 1916; *Do Polskiej Organizacji Wojskowej*, Warszawa 1916; *Krwawym szlakiem sybirskim*, Warszawa 1916; *W szponach prawosławia*, Warszawa 1916; *Chełmszczyzna i Podlasie*, Warszawa 1918.

P. Waingertner

Radwan Józef Wiktor (1858–1936), prawnik, dziennikarz, drukarz i wydawca.

Urodził się w Warszawie, był synem Aleksandra i Teresy z Chmielewskich. Po ukończeniu gimnazjum podjął studia na Wydziale Prawnym UW. W czasie studiów publikował teksty literackie i publicystyczne w „Gazecie Warszawskiej”, „Wieku”, „Kolcach”, „Musze”. Współpracował z redakcją *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego*. Po skończeniu studiów został zatrudniony jako pisarz hipoteczny w Górze Kalwarii. W 1884 r. objął stanowisko sędziego śledczego w Kaliszu. W mieście tym pracował odtąd jako dziennikarz, prawnik, wydawca i drukarz. W 1890 r. został sekretarzem Towarzystwa Muzycznego. W 1893 r. zaczął redagować „Gazetę Kaliską”, której był wieloletnim redaktorem naczelnym. W tym samym roku dzięki jego staraniom powstało Towarzystwo Wioślarskie, początkowo funkcjonujące jako oddział CTRT. Dzięki Radwanowi organizacja zyskała samodzielność: działała pod nazwą Kaliskie Towarzystwo Wioślarskie, posiadała przystań wodną i własny lokal, w którym prowadzono działalność kulturalną i oświatową. Z inicjatywy m.in. Radwana, prezesa towarzystwa, prowadziło ono własną bibliotekę i czytelnia oraz chór śpiewaczy „Lira”.

W 1899 r. zorganizował własną drukarnię, w której tłoczono urzędowe i religijne druki, książki, podręczniki szkolne, kalendarze, statuty i sprawozdania z działalności lokalnych organizacji społecznych. W l. 1900–1904 pełnił funkcję prezesa Dyrekcji Teatru Miejskiego. Znalazł się też w gronie organizatorów miejscowej Polskiej Średniej Szkoły Handlowej. Publikował liczne teksty publicystyczne o charakterze edukacyjnym, popularyzujące wiedzę, a także recenzje przedstawień teatralnych i książek oraz sprawozdania z wydarzeń kulturalnych.

Należał do liderów obozu narodowego w Kaliszu. Z inspiracji SND redagował i wydawał w l. 1906–1907 tygodnik „Jutrzenka Kaliska”, adresowany do włościan. W 1907 r. został członkiem korespondentem Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, a rok później objął funkcję wiceprezesa tego Towarzystwa. Postulował utworzenie Muzeum Ziemi Kaliskiej – instytucji mającej edukować kaliszan w zakresie dziejów miasta i regionu. W 1900 r. należał do komitetu *Wystawy archeologicznej i zabytków sztuki*, otwartej w kaliskim ratuszu.

Był członkiem grona opiekunów KTD, zaś w l. 1904–1906 współorganizatorem polskiej średniej szkoły handlowej w Kaliszu. W okresie rewolucji 1905–1907 angażował się politycznie, za co został skazany na więzienie. Był członkiem funkcjonującego w Kaliszu od 1907 r. Stowarzyszenia Robotników Chrześcijańskich „Ognisko”. W tekstach publicystycznych wspierał działalność spółdzielczą, kulturalną i wychowawczą księdza Wacława Blizińskiego (zob.) w Liskowie.

Podczas I wojny światowej znalazł się w Warszawie, gdzie w 1915 r. został radcą Prokuratury Królestwa Polskiego. W tym samym roku przedostał się do Piotrogradu i działał w Piotrogradzkim Towarzystwie Pomocy Ofiarom Wojny. W Moskwie udzielał się w pracach Rady Zjazdów Polskich Organizacji w Rosji. W czerwcu 1918 r. powrócił do Kalisza, gdzie opracował i wydał w swojej drukarni *Memoriał w sprawie odszkodowań niemieckich dla Kalisza* (upowszechniony m.in. podczas obrad konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r.). Jesienią 1918 r. został też wybrany prezesem Oddziału Kaliskiego Stowarzyszenia Kupców Polskich. W grudniu 1918 r. wstąpił do 29. pułku piechoty Ziemi Kaliskiej, w którym prowadził działalność oświatową.

W okresie II RP został w 1919 r. radnym miejskim w Kaliszu. Rok później zaciągnął się do Wojska Polskiego, by wziąć udział w obronie kraju przed inwazją sowiecką. W tym samym roku założył w Kaliszu organizację „Strzelec” i Związek Przemysłowców Polskich. W 1922 r. objął stanowisko prezesa Polskiego Związku Prasy Prowincjonalnej. Pełnił też funkcję prezesa Polskiego Związku Towarzystw Wioślarskich. Zmarł w Kaliszu.

Bibliografia przedmiotowa:

AP Kalisz, ZDU, sygn. 1312; AP Kalisz, NaczPK, sygn. 11/192; „RNLA” 1905; E. Polanowski, *W dawnym Kaliszu. Szkice z życia miasta 1850–1914*, Poznań 1979; W. Rusiński, *Kalisz. Zarys dziejów*, Poznań 1983; E. Walczak, *Radwan Józef Wiktor (1858–1936)*, PSB, t. XXX, Wrocław 1987; A. Walczak, *Radwan Józef Wiktor, SBWPWZK*, t. 2, Kalisz 2003; M. Leśniczak, *Radwan Józef Wiktor, SBAP*, t. 2, z. 3–4, Warszawa 2007; K. Walczak, „*Gazeta Batalionu Piechoty Landsturmu z Żytawy*” („*Zeitung des Landsturm-Infanterie-Bataillons Zittau*”). *Nieznane źródło do dziejów miasta Kalisza podczas I wojny światowej*, „RHPP” 2008, z. 1–2.

A. Bołdyrew, P. Waingertner

Radwan Władysław (1884–1963), nauczyciel.

Urodził się w pow. opoczyńskim, był synem Władysława i Wandy z Klawitterów. Gimnazjum filologiczne ukończył ze złotym medalem w 1903 r. w Radomiu. W trakcie nauki angażował się w działalność tajnego Towarzystwa „Przedburze” oraz kółek samokształceniowych. Redagował, wraz z bratem Józefem i kuzynem Stanisławem, nielegalne piśmiennictwo młodzieżowe „Głos”. Choć jego nakład nie był duży – ok. 25–30 egzemplarzy, to numery docierały do Kielc, Siedlec, Piotrkowa i Warszawy. Podejmowano w nim kwestie społeczne, etyczne, propagowano konieczność nauczania analfabetów i potrzebę samokształcenia. Działania te przyczyniły się do otrzymania opinii „nieprawomyślnego”, co spowodowało, że nie został przyjęty na UW. Studia na Wydziale Matematyczno-Przyrodniczym rozpoczął w Dorpacie, kontynuował je na UJ. W Krakowie angażował się w ruch zaraniarski, a także

w działalność Towarzystwa „Spójnia”. Podczas pobytu w Galicji współpracował z Henrykiem Jordanem i Adamem Asnykiem. Kształcenie akademickie ukończył w 1908 r. i wtedy też przeniósł się do Warszawy. Podjął pracę nauczyciela w prywatnych warszawskich szkołach średnich i ludowych. W l. 1908–1916 prowadził zajęcia z fizyki i botaniki w Zakładzie Naukowym Żeńskim, przemianowanym na Gimnazjum Filologiczne Żeńskie, ostatecznie funkcjonującym pod nazwą Prywatne Liceum i Gimnazjum Eugenii Czyżewiczowej. Jednocześnie współpracował z innymi placówkami, np. szkołą kolejową w Żbikowie k. Pruszkowa. W l. 1912–1914 był kierownikiem i nauczycielem Szkoły Rolniczej w Bratnem. Jej celem było przygotowanie absolwentów do pracy w małych gospodarstwach i prowadzenie pracy społeczno-oświatowej wśród mieszkańców wsi. Placówka była połączeniem szkoły ludowej ze szkołą zawodową, z elementami uniwersytetu ludowego. Propagował wśród uczniów ideę samokształcenia i pracę społeczną w środowisku wiejskim. Od 1912 r. angażował się w działalność Junactwa, organizacji wzorowanej na skautingu. Pełnił w niej funkcje: w 1912 r. członka Rady Przybocznej, w 1914 r. członka Głównej Komendy Drużyn Junackich, a w 1915 r. naczelnika Warszawskiego Okręgu Junackiego. Od 1914 r. był członkiem Zarządu Komisji Opieki nad Młodzieżą. Przed I wojną światową i w pierwszych jej latach działał w Polskim Związku Nauczycielskim. Współpracował z „Wyzwoleniem”, od 1916 r. był jednym ze współpracowników „Przeglądu Szkolnego” oraz współredaktorem „Rocznika Kursów dla Dorosłych”.

W czasie I wojny światowej pracował jako nauczyciel w Gimnazjum Filologicznym Żeńskim Zofii Sierpińskiej, przemianowanym na Gimnazjum Żeńskie Stowarzyszenia Szkolnego pod wezwaniem św. Zofii. Podkreślał potrzebę modyfikacji programów szkolnych: „Już w pierwszych latach pracy nauczycielskiej zwróciłem uwagę na brak idei przewodniej w szkolnictwie, na przypadkowość programów. Uderzył mnie dziwny charakter szkół naszych: będących zakładami dającymi wiedzę i uwzględniającymi w pewnej mierze sprawę kształcenia umysłu z całkowitym prawie pominięciem i zaniedbaniem sprawy wychowania fizycznego i moralnego”. W publicystyce nawiązywał do funkcji wychowawczej szkoły, w „Nowych Torach” pisał: „Szkoła powinna być instytucją poświęconą nie tyle nauczaniu, ile wychowaniu”. Podkreślał także zasadnicze cele przedmiotów nauczania: kształcący, metodyczny, wychowawczy. Według niego zajęcia powinny poszerzać wiedzę, pobudzać do pracy umysłowej oraz kształcić charakter. Był przeciwnikiem nauczania encyklopedycznego i zwolennikiem stosowania zasad pogłębłości. Za mankament pracy dydaktycznej uważał werbalizm i niewłaściwy podział materiału nauczania. Postulował opracowanie nowych programów nauczania i podręczników szkolnych, zmiany w wyposażeniu sal wykładowych, m.in. zakup zestawów pomocy naukowych do pracowni. Od września 1915 r. zaczął pracę w zarządzie sekcji kursów dla dorosłych Wydziału Oświecenia, miesiąc później objął kierownictwo Uniwersytetu Powszechnego. Był zwolennikiem demokratycznego wychowania. Należał do Komitetu Organizacyjnego Stowarzyszenia Nauczycieli Polskich, brał udział w zorganizowaniu pierwszego Zjazdu Nauczycielstwa Szkół Średnich w 1917 r., gdzie wygłosił referat o *Drogach do wychowania narodowego*. W 1917 r. został członkiem rady sekcji wyznań przy DWRiOP TRS. Później jako pracownik MWRiOP wizytował seminaria nauczycielskie.

W okresie II RP angażował się na polu oświaty pozaszkolnej. Z jego inicjatywy powołano Centralne Biuro Kursów dla Dorosłych, którego zadaniem było organizowanie zajęć,

udzielanie porad nauczycielom, rozpowszechnianie materiałów dydaktycznych. W 1919 r. został naczelnikiem Wydziału Kształcenia Nauczycieli Szkół Powszechnych, w tym też roku zaprezentował koncepcję ustroju szkolnego. Jednocześnie popularyzował zagadnienia oświatowe (*Postulaty w sprawie ustroju szkolnictwa w Rzeczypospolitej Polskiej*, 1925; *Zagadnienie oświaty dorosłych w kulturze współczesnej*, 1939; *Problemy kształcenia zawodowego*, 1947). Był organizatorem oświaty, pracował na różnych stanowiskach kierowniczych i wzytatorskich w organizacjach administracji szkolnej. W 1934 r. pod jego redakcją ukazał się *Pamiętnik Państwowego Instytutu Nauczycielskiego*. Został odznaczony Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski. Zmarł w Zalesiu Dolnym.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, AZHP, sygn. 1.7/175; AAN, TRS w Warszawie, sygn. 10/83; AAN, Gabinet Cywilny RR KP w Warszawie, sygn. 13/237, 13/238; AAN, WWP – zbiór akt, sygn. 12; AAN, TRS w Warszawie, sygn. 10/83; AAN, Akta rodziny Dzierzbickich, sygn. 2.3/132, 2.3/133; AAN, Zbiór druków ulotnych, sygn. 4/236; APW, Prywatne Gimnazjum i Liceum Żeńskie Eugenii Czyżewiczowej założone przez Kazimierę Kochanowską w Warszawie, sygn. 17; Biblioteka Naukowa PAU i PAN, Tazbir, Materiały, sygn. 7871, t. 1; Biblioteka Naukowa PAU i PAN, DZS, rks. 6705; MH ZA, sygn. 11-39/149; NAE, Tartu Keiserlik Ülikool, Isiklikud toimikud, Üliõpilased, sygn. EAA.402.1.21915; M. Szulkin, *Związek Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych (1919–1930)*, [w:] *Szkice z dziejów Związku Nauczycielstwa Polskiego*, Warszawa 1939; W. Piątkowski, *Dzieje ruchu zaraniarskiego*, Warszawa 1956; T. Wieczorek, *Zarys dziejów szkolnictwa rolniczego w Polsce do 1939 roku*, Warszawa 1968; S. Konarski, *Warszawskie średnie szkolnictwo ogólnokształcące w latach 1918–1939*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej 1918–1939*, red. E. Borecka, M. Drozdowski, H. Janowska, Warszawa 1973, z. 5; S. Konarski, *Radwan Władysław (1884–1963)*, PSB, t. XXX, Kraków 1987; R. Żarek, *Władysław Radwan – nauczyciel, działacz, teoretyk oświaty*, Siedlce 1994.

Bibliografia podmiotowa:

Uwagi o nauczaniu przyrody na pensjach żeńskich, „NT” 1913, z. 4; *Ideał wychowawczy*, Warszawa 1915; 5 listopada r. 1916, Warszawa 1916; *Przepisy tymczasowe o szkołach elementarnych w Królestwie Polskim*, Warszawa 1917: odb. z czasopisma „PP” 1917, nr 8–9; *Drogi wychowania narodowego*, „PP” 1917, nr 4–5; *Odrodzenie szkoły polskiej*, „RP” 1918, nr 8–10; *Kształcenie dorosłych. Znaczenie, perspektywy rozwoju, zasadnicze zagadnienia ideowe*, „RKdD” 1918, t. 1.

M.M. Krakowiak

Radziwiłłowicz Rafał (1860–1929), lekarz psychiatra, psycholog. Pseud. Ojciec Miller.

Urodził się w Petersburgu, był synem Ignacego, lekarza, i Oktawii z Medunickich. W 1879 r. ukończył IV gimnazjum w Warszawie. Następnie podjął studia na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu Dorpackiego; ukończył je w 1886 r. W 1887 r. uzyskał doktorat. Habilitował się w 1922 r. na podstawie pracy *Metoda psychiatrii*.

W l. 1887–1889 pracował w aptekach w Warszawie oraz w Zakładzie Leczniczym w Nałęczowie, a także w Szpitalu Dzieciątka Jezus w Warszawie. W 1889 r. był asystentem w Szpitalu im. św. Mikołaja Cudotwórcy w Petersburgu. W 1891 r. powrócił do Warszawy i objął stanowisko ordynatora w nowo utworzonym szpitalu psychiatrycznym w Tworzech.

W 1904 r. wykrył nadużycia rosyjskiej administracji szpitalnej; nie przyjął od władz proponowanego mu medalu, w związku z czym został zdymisjonowany, zakazano mu także wstępu do państwowej służby rosyjskiej. Aleksander Śnieżko pisał: „Żywy i impulsywny, a przede wszystkim głęboko prawy charakter Radziwiłłowicza nie mógł znosić spokojnie nadużyć rosyjskiej administracji szpitalnej, które z natury rzeczy odbijały się ujemnie na odżywianiu i w ogóle należytym utrzymaniu chorych. Rozpoczął więc przeciwko tym nadużyciom długą, wieloletnią, zawziętą walkę z pełnym zrozumieniem jej beznadziejności, ale w tym poczuciu, że prowadzić ją musi z całą właściwą energią, gdyż bierne przyglądanie się krzywdzie chorych, powierzonych jego pieczy, byłoby współwiną w stosunku do nich”. Rozpoczął prowadzenie prywatnej praktyki.

Pracę tę łączył z działalnością społeczną oraz naukowo-badawczą. Początkowo zajmował się badaniami anatomopatologicznymi. Z czasem zaczął bardziej interesować się psychologią, która z biegiem lat wywierała coraz silniejszy wpływ na jego praktykę kliniczną. Podsumowaniem jego dorobku naukowego w zakresie anatomii i histologii układu nerwowego był rozdział poświęcony histologii mózgu, zamieszczony w podręczniku pod redakcją Henryka Hoyera *Histologia ciała ludzkiego* (1901). W następnych latach prowadził badania dotyczące psychiatrii, psychologii i medycyny społecznej; upowszechniał je w licznych publikacjach. Należał do Związku Lekarzy Polskich. Jego członkowie w 1906 r. wydali książkę *Medycyna w samorządzie*, Radziwiłłowicz przedstawił w niej zagadnienia opieki nad chorymi psychicznie, wykazał szereg zaniedbań, takich jak brak miejsc szpitalnych, zły stan sanitarny zakładów, nadużycia finansowe administracji. Wskazywał na potrzebę budowy nowych szpitali, postulował przeprowadzenie radykalnej reformy lecznictwa i wprowadzenie autonomii poszczególnych szpitali oraz kolektywnego nimi zarządzania. W 1909 r. m.in. z jego inicjatywy odbył się w Warszawie I Zjazd Neurologów, Psychiatrów i Psychologów Polskich. W l. 1916–1918 był konsultantem szpitala w Tworkach. W 1916 r. współtworzył Polskie Towarzystwo Medycyny Społecznej; do 1922 r. był jego prezesem.

Angażował się w działalność społeczną i niepodległościową. Współpracował z PPS. Często w swym domu ukrywał osoby poszukiwane przez żandarmerię rosyjską. Pomagał spiskowcom (w tym Józefowi Piłsudskiemu), którzy trafiali na obserwację do szpitala, ucząc ich symulowania zaburzeń psychicznych. Organizował ucieczki rewolucjonistów ze szpitala, chroniąc ich niejednokrotnie przed wieloletnim więzieniem, a nawet śmiercią. W l. 1905–1907 pomagał członkom Organizacji Bojowej PPS. Po upadku rewolucji nawiązał współpracę z Edwardem Abramowskim (zob.), z którym organizował Związek Towarzystw Samopomocy Społecznej. Od 1905 r. działał w ZPD. Przed I wojną światową był czołowym aktywistą ruchu spółdzielczego. Należał do grona założycieli i najbardziej zaangażowanych działaczy TK. Od 1912 r. działał w Związku Chłopskim pod pseudonimem Ojciec Miller. Jego działalność społeczna miała także silny wymiar niepodległościowy. W grudniu 1910 r. uczestniczył w Paryżu w naradzie, która dotyczyła wypracowania porozumienia i współpracy polskich organizacji niepodległościowych. W 1912 r. był inicjatorem i uczestnikiem tzw. zjazdu irredentystów w Zakopanem, po powrocie z niego został aresztowany. Przed zesłaniem do Archangielska uratowała go choroba serca.

Ważnym obszarem jego aktywności była praca oświatowa. W l. 1908–1915 wykładał psychologię na Wyższych Kursach Pedagogicznych dla Kobiet pod kierunkiem Jana Miłkowskiego; w 1917 r. wszedł do zarządu tej instytucji. Współpracując z PZL, prowadził

działalność oświatową na rzecz nauczycieli ludowych. Sympatyzował z założoną w 1912 r. tajną Organizacją Nauczycieli Niepodległościowych. Wspierał różne formy oświaty pozaszkolnej. W 1906 r. należał do grona założycieli Towarzystwa Biblioteki Publicznej w Warszawie oraz Towarzystwa Kultury Polskiej; z ramienia tej organizacji wszedł do komitetu, który przygotowywał I Zjazd Oświatowy. Miał się on odbyć w listopadzie 1907 r., ale nie doszło do niego z powodu sprzeciwu władz zaborczych. Był także mecenasem sztuki i fundatorem wielu stypendiów artystycznych. W 1911 r. w jego mieszkaniu odbyło się tajne zebranie, w czasie którego dyskutowano o planach dotyczących organizacji strajku szkolnego w prywatnych szkołach średnich w Kongresówce, który miał być przejawem solidarności ze studentami UJ represjonowanymi z powodu protestów wobec ks. prof. Kazimierza Zimmermanna. Angażował się w prace nad czasopismami społecznymi. W 1904 r. wchodził w skład grupy działaczy skupionych wokół Andrzeja Niemojewskiego (zob.) i był członkiem redakcji wydawanego przez nich czasopisma „Kuźnica”. Później należał do redakcji czasopisma „Witeź”, wspierał materialnie „Zaranie”.

W czasie I wojny światowej zajmował się opracowaniem koncepcji organizacji opieki lekarskiej w kontekście działań władz samorządowych oraz państwowych. Postulował powołanie Urzędu Opieki nad Psychiczenie Chorymi, który miałby czuwać nad całokształtem opieki psychiatrycznej w kraju. Był jednym z postulatorów utworzenia w wolnej Polsce MZP. W l. 1917–1918 stał na czele Ligi Państwowości Polskiej. Okresowo współpracował z RGO. Należał do Rady Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny.

W okresie II RP był wykładowcą UW oraz UWil. Organizował coroczne zjazdy lekarzy psychiatrów. Kontynuował działalność spółdzielczą i wolnomularską. Przyjęty do wolnomularstwa w 1909 r. w Paryżu, był pierwszym Wielkim Mistrzem odrodzonej w 1920 r. Wielkiej Łoży Narodowej Polski „Polacy Zjednoczeni”. Angażował się w ruch antyalkoholowy, wiele pisał na ten temat. Rozwijał badania z zakresu psychiatrii społecznej i sądowej, psychologii oraz filozofii. Kierunkiem filozoficznym, który ukształtował myślenie Radziwiłłowicza, był pragmatyzm. Swoje poglądy przedstawił w pracach: *Myśli o myśleniu. Szkice psychologiczne* (1921), *Metoda psychiatrii* (1922), *Podstawy psychologii w zarysie* (1926) oraz licznych artykułach publikowanych w założonym przez siebie „Roczniku Psychiatrycznym” i „Nowinach Psychiatrycznych”. Zmarł w Wilnie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, Gabinet Cywilny RR KP w Warszawie, sygn. 13/237, 13/239; AAN, RGO w Warszawie, sygn. 9; AAN, WWP – zbiór akt, sygn. 3; AGAD, KGGW, sygn. 4982, 7919; AGAD, PWIS, sygn. 7994; APW, WGUDs, sygn. 172; AZHRL, Brzeziński, Geneza, sygn. P-89; AZHRL, K. Jaworowska, Związek Chłopski, sygn. P-105; BN, DR, J. Osmołowski, Wspomnienia z lat 1914–1921, sygn. akc. 6797; GBL, DSKM, sygn. KOL [Radziwiłłowicz Rafał]; NAE, Tartu Keiserlik Ülikool, Isiklikud toimikud, Üliõpilased, sygn. EAA.402.2.19443, sygn. EAA.402.2.19444; ZNiO, Album, sygn. 15950/II; ZNiO, Aleksander Śnieżko, Cmentarz Rossa w Wilnie, sygn. 16149/II; ZNiO, M. Malinowski, Z moich wspomnień, sygn. 12733/II; [E. Heinrich], *Luźne kartki ze wspomnień uniwersyteckich spisane przez starego doradczyka*, Warszawa 1917; S. Trzebiński, *Śp. Prof. Rafał Radziwiłłowicz*, „PWTL” 1929, nr 5; „Trzeźwość” 1930, nr 10; J. Mazurkiewicz, *Życiorys i działalność naukowa śp. prof. Radziwiłłowicza*, „RPpsych” 1930, z. 12; F. Dąbrowski, *Historia Towarzystwa Kooperatystów*, Warszawa 1931; *Encyklopedyczny słownik psychiatrii*, red. L. Korzeniowski, S. Pużyński, Warszawa 1986; L. Hass, T. Ostrowska, *Radziwiłłowicz Rafał (1860–1929)*, PSB, t. XXX, Wrocław

1987; T. Nasierowski, *Curriculum vitae Rafała Radziwiłłowicza*, Gdańsk 1987; T. Nasierowski, *Rafał Radziwiłłowicz (1860–1929)*, „PPiN” 1992, nr 1.

Bibliografia podmiotowa:

Instynkt i świadomość, „Wszechświat” 1901, nr 15; *Opieka nad umysłowo chorymi*, [w:] *Medycyna w samorządzie. Stan obecny lecznictwa w Królestwie Polskim. Braki i potrzeby*, Warszawa 1906; *W sprawie naszej terminologii psychologicznej*, [w:] *Prace I Zjazdu neurologów, psychiatrów i psychologów polskich*, Warszawa 1910; *Zagadnienia psychologii*, Kraków 1911; *Stanowisko psychologa*, Warszawa 1911: odb. z czasopisma „NeurP”; *Projekt nowego szpitala miejskiego dla umysłowo chorych pod Warszawą*, „MiKL” 1913, nr 13, 14; *Potrzeby psychiatryczne Warszawy*, [w:] *Medycyna społeczna*, t. 1, Warszawa 1917; *Psychiatria sądowa*, Warszawa 1917.

A. Bołdyrew, A. Czajkowska

Rajchman Aleksander Michał (1890–1940), matematyk. Pseud. Olek.

Urodził się w Warszawie, w rodzinie pochodzenia żydowskiego. Był synem Aleksandra, założyciela i dyrektora Filharmonii Narodowej, i Melanii z Hirszfeldów (zob.). Uczęszczał do szkół w Warszawie; ukończył III gimnazjum realne. Jesienią 1908 r. wyjechał na studia do Paryża, gdzie zapisał się na Wydział Nauk Ścisłych na Sorbonie. W 1910 r. ukończył studia w stopniu licencjata, następnie, w l. 1910–1912 kontynuował studia matematyczne, uczęszczał także na zajęcia na Wydziale Literackim i Prawniczym Sorbony oraz w „College de France”. W 1911 r. uzyskał dyplom licencjatu nauczycielskiego. Od czasu studiów był zaangażowany społecznie i politycznie, głosił poglądy, które uznawano za radykalne. Policja francuska pisała, że jest „zdeklarowanym intelektualistą anarchistą. Głosi teorie skrajnie antyburżuazyjne, próbuje zyskiwać gorliwych zwolenników wśród swoich kolegów”. W tym czasie udzielał też bezpłatnych lekcji polskim robotnikom, uczęszczającym do Czytelni przy ulicy Haut-Pavé. W 1912 r. przyjechał do Krakowa, gdzie studiował matematykę na UJ. Otrzymał wówczas stypendium z Fundacji Władysława Kretkowskiego. W 1913 r. wrócił do Warszawy, gdzie pracował jako nauczyciel w prywatnej szkole. W 1914 r. zwrócił się do Rady Wydziału Filozoficznego UJ z prośbą o otwarcie przewodu doktorskiego; odrzucono ją ze względów formalnych. W semestrze letnim 1914/1915 wyjechał do Wiednia, aby kontynuować studia matematyczne, po czym ponownie wnioskował o otwarcie przewodu doktorskiego na UJ. Wrócił do Warszawy, gdzie znów podjął pracę w szkole. Rozwijał także działalność naukową; w okresie I wojny światowej opublikował kilka prac z zakresu matematyki. Równolegle zajmował się działalnością oświatową, współpracując w tej dziedzinie z siostrą, Heleną Radlińską (zob.). Prowadził wykłady na Uniwersytecie Ludowym im. Adama Mickiewicza w Krakowie. Był wykładowcą w Towarzystwie Kursów Naukowych w Warszawie, a później w WWP.

W okresie II RP kontynuował działalność naukową. Pracował na UW i w WWP. Był autorem kilkudziesięciu publikacji naukowych, wydanych w Polsce i za granicą. Specjalizował się w trygonometrii oraz rachunku prawdopodobieństwa, później także w zagadnieniach teorii wyznaczników i różniczkowości funkcji. Należał do wielu organizacji naukowych. Sympatyzował z KPP; był trockistą i zdeklarowanym antystalinowcem. Aresztowany przez Gestapo, zmarł w obozie koncentracyjnym Sachsenhausen (inne opracowania podają Sachsenhausen lub Dachau).

Bibliografia przedmiotowa:

ANK, Varia Szkolne – zbiór szczątków zespołów, sygn. 17; J. Kubiawski, W. Piotrowski, *Aleksander Michał Rajchman (1890–1940)*, PSB, t. XXX, Wrocław 1987; B.S. Thomson, *Symmetric Properties of Real Functions*, New York 1994; M.A. Balińska, *Ludwik Rajchman: życie w służbie ludzkości*, Warszawa 2012; R. Duda, *Rajchman Aleksander (1890–1940)*, [w:] *Matematycy XIX i XX wieku związani z Polską*, Wrocław 2012; W. Wójcik, *Rajchman Aleksander Michał*, [w:] *Polski wkład w przyrodznictwo i technikę. Słownik polskich i związanych z Polską odkrywców, wynalazców oraz pionierów nauk matematyczno-przyrodniczych i techniki*, t. 3, red. B. Orłowski, Warszawa 2015; D. Ciesielska, *Rola Funduszu im. dra W. Kretkowskiego w kształtowaniu krakowskiego ośrodka matematycznego*, „SHS” 2016, nr 15; L. Maligranda, W. Piotrowski, *Aleksander Rajchman (1890–1940)*, „WM” 2017, nr 1.

A. Bóldyrew

Rajchman Ludwik (1881–1965), lekarz, bakteriolog, działacz społeczny, współzałożyciel UNICEF.

Urodził się w Warszawie, w rodzinie pochodzenia żydowskiego. Był synem Aleksandra, założyciela i dyrektora Filharmonii Narodowej, i Melanii z Hirszfeldów (zob.). Uczęszczał do III Gimnazjum męskiego, które ukończył w 1900 r. Następnie studiował medycynę na UJ; stopień doktora uzyskał w 1906 r. Po zdobyciu dyplomu pracował w Warszawie w szpitalu na Pradze. Od czasów gimnazjalnych angażował się w działalność oświatową, później także polityczną. Aktywność w PPS była przyczyną jego aresztowania w 1906 r. oraz przymusowej emigracji. W 1907 r. wyjechał do Francji; w l. 1907–1909 studiował w Instytucie Ludwika Pasteura w Paryżu. W l. 1909–1910 był asystentem w Katedrze Weterynarii na UJ. Dzięki rekomendacji Odonu Bujwida w l. 1910–1913 był kierownikiem Wydziału Bakteriologicznego w Królewskim Instytucie Zdrowia Publicznego w Londynie. Następnie pracował w wielu angielskich instytucjach badawczych. W czasie I wojny światowej był członkiem Polskiego Komitetu Informacyjnego. Od czasów studiów w Krakowie należał do PPS; w późniejszych latach miał też kontakty w środowisku wolnomularzy.

W okresie młodości angażował się w działalność społeczno-oświatową. Już jako gimnazjalista był członkiem Towarzystwa Miejsko-Wiejskiej Oświaty, które publikowało broszury przeznaczone dla robotników i chłopów, rozprowadzane przez uczniów w czasie wakacji. Ok. 1900 r. należał do młodzieżowego kółka etyków, kierowanego przez Stanisława Michalskiego (zob.). Organizował pracę kółka w swoim gimnazjum. Współpracował z Michalskim w pracach nad *Poradnikiem dla samouków*. W okresie studiów w Krakowie Rajchman działał w środowisku szeroko rozumianej lewicy, aktywnej na niwie pracy oświatowej. Należał do Towarzystwa Oświaty Ludowej, angażując się w działalność koła prowadzącego bibliotekę. Uczestniczył w pracach Archiwum Społecznego założonego przy Uniwersytecie Ludowym im. Adama Mickiewicza w Krakowie. W l. 1903–1904 był współorganizatorem i członkiem Zarządu Towarzystwa Wyższych Kursów Wakacyjnych „Nauka Polska” w Krakowie. Towarzystwo prowadziło letnie kursy w Zakopanem, które były adresowane do młodzieży z każdego zaboru; organizatorzy liczyli na szczególny udział słuchaczy z Królestwa Polskiego. W czasie rewolucji 1905 r. Rajchman wraz z Konstantym Krzeczowskim (zob.) i Stefanem Wolffem opracował i wydał odezwę Ludowego Koła Oświaty, wzywającą ludność wiejską do

strajków. Zajął się także skrytym kolportażem odezwy w Królestwie Polskim. Był członkiem założonego w Warszawie przez swoją siostrę, Helenę Radlińską (zob.), Związku Towarzystw Samopomocy Społecznej. W l. 1909–1910 prowadził wykłady na Uniwersytecie Ludowym im. Adama Mickiewicza w Krakowie.

W okresie II RP, po powrocie do kraju, współorganizował Państwowy Centralny Zakład Epidemiologiczny w Warszawie (działający od 1919 r., w 1923 r. przemianowany na Państwowy Zakład Higieny); w l. 1919–1931 był jego dyrektorem. Został wybrany na członka Komisji Epidemiologicznej Ligi Narodów, w której wykazał się szczególną aktywnością i inicjatywą, co spowodowało powierzenie mu stanowiska dyrektora sekcji zdrowia Sekretariatu Ligi Narodów. W l. 1925–1926 odbył podróż do Japonii, Korei i Chin; w l. 30. XX w. był doradcą rządu chińskiego do spraw zdrowia. W kolejnych latach działał aktywnie na arenie międzynarodowej w zakresie zdrowia publicznego, organizacji pomocy w ramach UNRPA (Administracja Narodów Zjednoczonych do spraw Pomocy i Odbudowy) oraz tworzenia Funduszu Narodów Zjednoczonych Pomocy Dzieciom (UNICEF); był pierwszym prezesem Rady Zarządzającej UNICEF. Zmarł w Chenu we Francji.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, Kancelaria Cywilna NP w Warszawie, sygn. 5.1/42; AAN, Archiwum Bronisława Geremka, sygn. 3.6/1711; ANK, Varia szkolne – zbiór szczątków zespołów, sygn. 17; Archiwum Instytutu Hoovera, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, sygn. 582, 584; AZHRL, Brzeziński, Geneza, sygn. P-89; H. Radlińska, *O szkołę polską. Związek Towarzystw Samopomocy Społecznej*, [w:] H. Radlińska, *Z dziejów pracy społecznej i oświatowej*, wstęp J. Hulewicz, oprac. W. Wyrobkova-Pawłowska, Wrocław 1964; H. Kiepuska, *Warszawa w rewolucji 1905–1907*, Warszawa 1974; L. Hass, *Ambicje, rachuby, rzeczywistość. Wolnomularstwo w Europie Środkowo-Wschodniej 1905–1918*, Warszawa 1984; H. Korczyk, *Ludwik Witold Rajchman (1881–1965)*, PSB, t. XXX, Wrocław 1987; R. Terlecki, *Oświata dorosłych i popularyzacja nauki w Galicji w okresie autonomii*, Wrocław 1990; M.A. Balińska, *Ludwik Rajchman: życie w służbie ludzkości*, Warszawa 2012; T.M. Brown, E. Fee, *Ludwik Rajchman (1881–1965): World Leader in Social Medicine and Director of the League of Nations Health Organization*, „AJPH” 2014, nr 9.

A. Böldyrew

Rajchmanowa Melania (1857–1913), działaczka ruchu kobiecego, publicystka. Pseud. Al-maviva, J. Orka, Skiba, Witold Janicki, MR, WJ.

Urodziła się w Warszawie, w spolonizowanej rodzinie pochodzenia żydowskiego. Była córką Ludwika Hirszfelda, warszawskiego bankiera i mecenasa artystów, oraz Róży z d. Bein. W 1878 r. wyszła za mąż za Aleksandra Rajchmana; ich dom był miejscem spotkań literatów, krytyków, artystów, odbywały się w nim koncerty i występy artystyczne. Salon Rajchmanów, będący typową dla Królestwa Polskiego w tym czasie instytucją kultury prywatnej, a zarazem publicznej, odegrał ważną rolę w życiu społeczno-kulturalnym i towarzyskim Warszawy. Do jego bywalców należeli m.in. Henryk Sienkiewicz (zob.), Eliza Orzeszkowa (zob.), Maria Konopnicka (zob.), Ignacy Paderewski, Wanda Siemaszkowa, Stanisław Lentz. Rajchmanowa była współorganizatorką spotkań, prowadziła bogatą korespondencję z ich uczestnikami oraz innymi działaczami społecznymi. Obowiązki rodzinne i towarzyskie

łączyła z aktywnością społeczną i publicystyczną. Do końca życia podpisywała swe teksty pseudonimami lub nie sygnowała ich w ogóle. Pod pseudonimem Witold Janicki pisała sprawozdania i recenzje do „Echa Muzycznego, Teatralnego i Artystycznego”. Na łamach „Bluszczu” i „Tygodnika Ilustrowanego” pisała o wychowaniu dzieci i młodzieży. Zdawała relacje z wieców matek, których była współorganizatorką, wskazywała na potrzebę działań na rzecz wspierania kobiet w wypełnieniu obowiązków macierzyńskich, propagowała unowocześnienie życia rodzinnego, by umożliwiała ono kobietom także działalność pozadomową. W tekstach publicystycznych i w krótkich notatkach prasowych, zamieszczanych m.in. w „Krytyce” i „Tygodniku Ilustrowanym”, podejmowała problemy położenia kobiet i celów ruchu kobiecego. Drugim obszarem działalności Rajchmanowej na niwie publicznej była aktywność w ruchu kobiecym. Uczestniczyła w pracach KKKiL, a następnie PSRK w Warszawie. Była jedną z inicjatorek Zjazdu Kobiet ze wszystkich zaborów i polskich skupisk na obczyźnie, który odbył się w czerwcu 1907 r. w Warszawie; był on związany z jubileuszem 40-lecia pracy E. Orzeszkowej. Oficjalnie Rajchmanowa była sekretarką Zjazdu, faktycznie jego współorganizatorką. Mając na względzie utrwalenie dorobku zjazdu, zorganizowała wydawnictwo im. Elizy Orzeszkowej *Kobiety w życiu społecznym*. W ramach tej inicjatywy wydawniczej ukazało się kilka ważnych prac – Teodory Męczkowskiej (zob.) *Idealy ruchu kobiecego*, Anieli Szcówny (zob.) *Kobieta w pedagogice*, Matka, Cecylii Walewskiej (zob.) *Ruch kobiecy w Polsce*. Wraz z A. Szcówną planowała założenie Instytutu Pedagogicznego w Warszawie. Cieszyła się uznaniem współpracowniczek; Romana Pachucka (zob.) pisała o niej: „Była to kobieta wielkiego serca i życzliwości dla ludzi, skromna, niezwyklej pracowitości”.

W 1909 r. wraz z mężem wyjechała do Paryża, gdzie kontynuowała swą działalność w ruchu kobiecym. Pisywała regularnie do prasy – francuskiej i polskiej. Przesyłała do Królestwa Polskiego teksty dotyczące kwestii oświaty i ruchu kobiecego w krajach zachodnich. Publikowała je na łamach „Bluszczu” i „Prawdy”. Była inicjatorką i współorganizatorką stałego Międzynarodowego Kongresu Feministycznego. Pełniła funkcję sekretarki u boku Marii Szeligi, która przewodniczyła tej organizacji. W feministycznej gazecie „La Française” w 1909 r. przedstawiano Rajchmanową jako całkowicie oddaną sprawie kobiecej, działającą na rzecz organizowania solidarnej współpracy kobiet przybywających z różnych stron świata do Paryża. Prowadziła spotkania zwane „five o'clockami feministycznymi”, na których spotykali się zwolennicy i zwolenniczki „sprawy kobiecej”. Należała do polskiej sekcji stowarzyszenia Salon International. Aktywnie uczestniczyła w pracach francuskiej filii Uniwersytetu Ludowego im. Adama Mickiewicza, omawiała polskie problemy społeczne w ramach wygłaszanych po francusku odczytów dla robotnic. Była sekretarką generalną Czytelni Polskiej w Paryżu; w związku z tą działalnością była inwigilowana przez policję paryską. W 1911 r. w Warszawie opublikowała broszurę *Kobieta w Sejmie i Gminie*, poświęconą prawom przedstawicielskim kobiet w Stanach Zjednoczonych, Australii i Nowej Zelandii, Anglii oraz krajach skandynawskich. Działalność kobiet na rzecz emancypacji traktowała w kategoriach naturalnej konsekwencji przeobrażeń społecznych, gospodarczych i kulturowych, uznając, że pozostaje ona „w nierozzerwalnym związku z rozwojem demokratyzacji i postępu. Dążenie do równouprawnienia płci – stanowiące część ogólnych dążeń do swobód obywatelskich – płynie wraz z duchem czasu, uświadamiając coraz szerszemu ogółowi niesprawiedliwość ustroju, opartego na nierówności i przywileju”. Zmarła śmiercią samobójczą w Paryżu.

Bibliografia przedmiotowa:

Biblioteka Polska w Paryżu, Archiwum Kazimierza Woźnickiego, sygn. 3621; BN, DR, Życiorysy kobiet, sygn. 9374; ZNiO, Korespondencja prywatna Wacława Gąsiorowskiego. Listy od różnych osób, sygn. 15296/II; ZNiO, Papiery różne Wacława Gąsiorowskiego. Nekrologi, wspomnienia pośmiertne, biogramy i przyczynki do życiorysów różnych osób, sygn. 15320/II; M. Popelin, *Actes du Congrès féministe international de Bruxelles 1912*, Bruxelles 1912; *Śp. Melanja Rajchmanowa (Orka)*, „ZR” 1913, nr 10; C. Walewska, *W walce o równe prawa. Nasze bojownice*, Warszawa 1930; R. Pachucka, *Pamiętniki z lat 1886–1914*, Warszawa 1958; B. Czajeczka, *Rajchmanowa z Hirsfeldów Melania (1857–1913)*, PSB, t. XXX, Wrocław 1987; I. Lepalczyk, *Helena Radlińska: życie i twórczość*, Toruń 2002; N. Stegmann, *Die Töchter der geschlagenen Helden. „Frauenfrage”, Feminismus und Frauenbewegung in Polen 1863–1919*, Wiesbaden 2000; M.A. Balińska, *Ludwik Rajchman: życie w służbie ludzkości*, Warszawa 2012; E. Pawlak-Hejno, *Bojownice czy wariatki? Obraz sufrażystek angielskich w prasie polskiej (1911–1914)*, Lublin 2016; A. Zawiszewska, *Polskie Stowarzyszenie Równouprawnienia Kobiet (1907–1914) w świetle relacji autobiograficznych, prasy kobiecej i historiografii feministycznej*, „Wielogłos” 2020, nr 2.

Bibliografia podmiotowa:

Z powodu wiecu matek, „Bluszcz” 1907, nr 4; *Z wiecu matek*, „TI” 1907, nr 5; *Kobiety na mównicy*, „TI” 1907, nr 10, 11; *Kobieta wobec parlamentu*, „TI” 1908, nr 21; *Wojna kobiet*, „TI” 1908, nr 31; *Międzynarodowy kongres higieny szkolnej*, „Bluszcz” 1910, nr 37; *Szkola matek w Paryżu*, „Bluszcz” 1910, nr 42; *Kobieta w sejmie i gminie*, „Bluszcz” 1910, nr 48, 49, 50, 51; *Ze spraw kobiecych*, „Prawda” 1910, nr 50; *Kobieta w Sejmie i Gminie*, Warszawa 1911; *Przegląd ruchu kobiecego*, „Prawda” 1912, nr 8.

A. Böldyrew

Rawita-Witanowski Michał (1859–1943), farmaceuta, historyk regionalista, muzealnik, działacz społeczny.

Urodził się w Częstochowie, w niezamożnej rodzinie ziemiańskiej. Był synem Adama i Józefy z Czarnomskich. Początkowo pobierał nauki w swoim mieście rodzinnym, najpierw w domu, a następnie w prywatnej szkole Fryderyka Lippego. Po jej ukończeniu w 1877 r. uczęszczał do kieleckiego gimnazjum filologicznego, gdzie zajmował się także organizowaniem kół samokształceniowych. Po zakończeniu edukacji powrócił do Częstochowy, tam w 1879 r. podjął praktykę aptekarską. Zawodu uczył się pod kierunkiem prowizora farmacji Józefa Pancerma. W l. 1880–1884 studiował farmację na UW, gdzie uzyskał dyplom prowizora farmacji. Po ukończeniu studiów pracował najpierw w Suwałkach, gdzie wydzierżawił wraz z Antonim Skrzyńskim od Antoniego Milewskiego aptekę, a następnie zorganizował wiejską aptekę w miasteczku Raczek. W l. 1887–1889 był właścicielem apteki, zlokalizowanej wówczas na przedmieściach Warszawy, a od 1890 r. mieszkał w Kłodawie, gdzie spędził kolejnych 17 lat swego życia. W 1907 r. przeniósł się do Piotrkowa, gdzie w 1913 r. przejął na własność aptekę, prowadzoną wcześniej wspólnie z Antonim Cieślowskim. Z miastem tym związał się do śmierci.

Niezależnie od pracy zawodowej, przejawiał różnorodne zainteresowania związane z szeroko rozumianą problematyką krajoznawczo-historyczną, a także archeologią, etnografią, heraldyką i genealogią. Jego zamiłowanie do historii sprawiło, że w 1890 r. wziął udział

w II Zjeździe Historyków Polskich we Lwowie, podczas którego wygłosił referat *Monografia miast jako materiał do poznania wewnętrznych dziejów kraju*, który ukazał się drukiem w pamiętniku tego Zjazdu. Brał również udział w kolejnych tego typu spotkaniach naukowych, m.in. w 1900 r. w Krakowie. Wiele ze zdobytej wiedzy przekazywał innym w swoich publikacjach. Publikował m.in. na łamach „Tygodnia Piotrkowskiego”, „Gazety Kieleckiej”, „Kaliszanina”, „Wisły” i „Ludu”. Był autorem szeregu haseł (ok. 100) zamieszczonych w *Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego*. Prace jego autorstwa zamieszczane były również na łamach „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologicznych”, „Miesięcznika Heraldycznego” i „Rocznika Tatarskiego”. Pisał też do prasy branżowej; były to artykuły poświęcone zagadnieniom zawodowym i społecznym aptekarzy oraz dziejów aptek na ziemiach polskich. W 1912 r. na I Zjeździe Aptekarzy Polskich w Łodzi wygłosił odczyt o historii farmacji w Polsce, który został opublikowany w wydawnictwie okolicznościowym. W l. 1910–1914 był najpierw współredaktorem, a następnie redaktorem „Kroniki Piotrkowskiej”. Wiele prac nie zostało wydanych drukiem za jego życia, m.in. *Dawny powiat checiński* (2001), *Monografia Piotrkowa Trybunalskiego* (2017). W rękopisie pozostawił również *Dzieje polskiej Marynarki Wojennej na Bałtyku*, *O indygenacie w dawnej Polsce* oraz *Monumenta Rawitarium* – materiały do dziejów rodzin należących do rodu Rawitów. Pełna bibliografia jego prac liczy ponad 400 pozycji o różnorodnej tematyce.

Jego działalność spotkała się z uznaniem wielu gremiów naukowych, również zagranicznych. W 1893 r. został mianowany członkiem Zjednoczonego Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie, a w 1908 r. Komisji do Badania Historii Sztuki Polskiej AU. Był również członkiem takich gremiów jak: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Poznaniu, Towarzystwo Heraldyczne we Lwowie i Cesarska Akademia Nauk w Petersburgu, od której otrzymał dyplom korespondenta Obserwatorium Fizycznego.

Z jego inicjatywy w 1905 r. utworzono w Kłodawie Koło Macierzy Szkolnej, gdzie pięć lat wcześniej zorganizował stację meteorologiczną. Trzy lata później w Piotrkowie założył oddział Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, w którym funkcję prezesa piastował nieprzerwanie przez 35 lat. Był założycielem i twórcą Muzeum w Piotrkowie, dla którego w początkowym okresie jego istnienia zgromadził ponad 2000 eksponatów przyrodniczych, archeologicznych, etnograficznych i numizmatycznych. W 1926 r. opracował dla zgromadzonych zbiorów *Katalog zbiorów Muzeum PTK na zamku*. Społeczną funkcję kustosa w muzeum pełnił do ostatnich dni swojego życia. Podczas pracy w Piotrkowie, jak i w czasie licznych podróży, m.in. do Kalisza, Łodzi, Częstochowy czy Warszawy, występował z licznymi odczytami. Opisywał i utrwał na rysunkach napotkane w czasie swoich wizyt zabytki, często zbierając środki finansowe na ich konserwację. W uznaniu za jego wkład i pracę został odznaczony Krzyżem Oficerskim Orderu Polonia Restituta. Zmarł w Piotrkowie.

Bibliografia przedmiotowa:

APAN, *Michał Witanowski herbu Rawita (1859–1943)*, sygn. 254; APPT, Spuścizna Michała Rawity-Witanowskiego (1859–1943; aptekarz, historyk regionalista, muzealnik); APPT, A. Kędzierski, *Wstęp*, [w:] *Inwentarz spuścizny Michała Rawity-Witanowskiego z lat (1801–1900) 1901–1938*; Archiwum Filii w Piotrkowie Trybunalskim UJK, A. Piotrowska, *Działalność społeczna Michała Rawity-Witanowskiego w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1908–1943*, Piotrków Trybunalski 2005. Praca magisterska, sygn. PMH 281; J. Pełka, *Polskie Towarzystwo*

Turystyczno-Krajoznawcze w Piotrkowie Trybunalskim, Piotrków Trybunalski 2006. Praca magisterska, sygn. PMH 386; T. Nowakowski, *Michał Rawita-Witanowski*, „LL” 1962, nr 3; W. Jaroniewski, *Michał Rawita-Witanowski 1859–1943*, Warszawa 1970; H. Dymnicka-Wołoszyńska, *Materiały Michała Rawity-Witanowskiego*, „BAPAN” 1975, nr 18; M. Gąsior, *Michał Rawity-Witanowskiego (1859–1943) kontakty archiwalne*, „ABDR” 1999, z. 2; T. Matuszak, *Dzieje Piotrkowa w epoce jagiellońskiej w świetle spuścizny Michała Rawity-Witanowskiego z zasobu Archiwum Państwowego w Piotrkowie Trybunalskim*, „BDRP” 2010, z. 8; T. Matuszak, *Wybrane problemy metodyki opracowania spuścizn archiwalnych na przykładzie archiwaliów Michała Rawity-Witanowskiego*, [w:] *Archiwa, źródła, historia. Prace ofiarowane w siedemdziesiąte urodziny Profesora Władysława Stępniaika*, red. E. Rosowska, H. Wajs, Warszawa 2018.

Bibliografia podmiotowa:

Kłoda i jej okolice pod względem historyczno-ludoznawczym, Warszawa 1904; Ks. Augustyn Kordecki. *Zarys biograficzno-historyczny w 300 rocznicę urodzin obrońcy Jasnej Góry*, Piotrków 1904; *Skorowidz przedmiotów w XXV rocznikach „Tygodnika Piotrkowskiego” z lat 1873–1898*, Piotrków 1907; *Przewodnik po dawnym Opactwie Cystersów w Sulejowie*, Piotrków 1910; *O Kazimierzu Wielkim w opowiadaniach ludu. Odczyt wygłoszony w 600 rocznicę urodzin tego króla*, Piotrków Trybunalski 1910; *Wspomnienia o starym Piotrkowie*, Piotrków 1910; *Wielkopolskie miasto Koło*, Piotrków 1913.

T. Matuszak

Rayski Konstanty (Kietlicz-Rayski) (1868–1924), malarz, etnograf, działacz kulturalny, społecznik.

Urodził się w Białej Błotnej, w rodzinie szlacheckiej, był synem Konstantego i Zofii z Jasińskich. W domu kultywowano tradycje ludowe i patriotyczne. Gimnazjum ukończył w Krakowie. W l. 1883–1886 studiował w krakowskiej Szkole Sztuk Pięknych w pracowni Feliksa Szynalewskiego i Izzydora Jabłońskiego. Po śmierci ojca przerwał naukę i wrócił na wieś, aby administrować rodzinnym majątkiem. Wznowił studia w 1894 r. w Klasie Rysunkowej Wojciecha Gersona, a następnie w l. 1895–1896 uzupełnił studia w Krakowie pod kierunkiem Floriana Cynka i Leona Wyczółkowskiego. Dopełnieniem artystycznej edukacji były podróże do Monachium, Paryża i Włoch. Rayski w 1897 r. został korespondentem warszawskiego „Słowa”, w którym publikował opinie z wystaw w Wiedniu, Dreźnie, Berlinie i Wenecji oraz szkice z zakresu historii sztuki. Po powrocie z wyjazdów zagranicznych prowadził aktywną działalność publicystyczną i artystyczną. Rozpoczął też współpracę z warszawskim geograficzno-etnograficznym czasopismem „Wisła”, w którym publikował artykuły o tematyce ludowej. W 1904 r. zamieszkał w Lublinie. Tam najpierw interesował się malarstwem portretowym, później rozwinął swoje zainteresowania ludoznawcze (interesowały go przyspiewki, baśnie i bajki, zwyczaje, stroje ludności wiejskiej), rysował i malował akwarelę studia portretowe włościan z Lubelszczyzny i Kielecczyzny. Upamiętniał również zabytki Lublina. Dużą część swego dorobku publikował na seriach pocztówek.

Brał aktywny udział w życiu kulturalnym Lublina. Na łamach pism lubelskich (i nie tylko) ukazywały się jego artykuły, rozprawki, legendy dotyczące sytuacji i pozycji ludu polskiego. Działal w stowarzyszeniach kulturalno-oświatowych, m.in. w Lubelskim Towarzystwie Szerzenia Oświaty „Światło”. W ramach popularyzowania wiedzy prowadził szereg

pogadankę o sztuce i odczytów monograficznych, zaznajamiając publiczność z wybitnymi malarzami polskimi i obcymi (np. o Arturze Grottgerze, Józefie Chełmońskim, Jacku Malczewskim, Peterze Rubensie). Jego działalność oświatowa dotyczyła również propagowania idei zjednoczenia zwaśnionego ludu. Oprócz aktywności edukacyjnej rozwijał działalność artystyczną, brał udział w wystawach: 1907 r. w Lublinie, w 1908 r. w Warszawie, a także we Lwowie i w Łodzi. Amatorsko zajmował się aktorstwem, a także recenzował sztuki teatralne. Był członkiem Towarzystwa Cyklistów, Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego oraz Warszawskiego i Lubelskiego Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości. Starając się zjednoczyć środowisko artystyczne Lublina, zorganizował Salon Artystyczny.

Był propagatorem regionalizmu muzealnego. Od 1914 r. uczestniczył w pracach nad zorganizowaniem muzeum w Lublinie. Interesował się również szkołami rzemiosł, zwłaszcza rzemiosł artystycznych. Popularyzował wiedzę na temat tego typu zagranicznych szkół, a także stworzył plany funkcjonowania tego rodzaju szkolnictwa na ziemiach polskich. Szczególnie interesował się rzemiosłem artystycznym. Napisał projekt statutu szkoły przemysłowo-artystycznej (przy muzeum), przeznaczonej dla rzemieślników podtrzymujących tradycyjną sztukę rodzimęj wytwórczości. Był nauczycielem rysunku na kursach dla rzemieślników prowadzonych przez Polską Macierz Szkolną. Od 1919 r. z powodów zdrowotnych przebywał w Szczawnicy i Zakopanem, gdzie poznał życie ludu, malował jego zwyczaje, pragnąc zachować dla potomnych kulturę górali pienińskich. Na łamach „Gazety Podhalańskiej” i „Głosu Lubelskiego” propagował życie i sztukę mieszkańców Szczawnicy. Społecznikowska pasja Rayskiego miała swoje odzwierciedlenie również w pomysłach założenia w Szczawnicy szkoły rzemieślniczej. W tej sprawie korespondował z MSZK, a także postulował (z Janem Wiktorem) utworzenie szczawnickiego muzeum. Jego działalność popularyzatorska miała na celu przede wszystkim zainteresować społeczeństwo góralszczyzną. Zmarł w Stróży w pow. janowskim.

Bibliografia przedmiotowa:

E. Swieykowski, *Pamiętnik Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie 1854–1904: pięćdziesiąt lat działalności dla ojczyzny sztuki*, Kraków 1905; L. Kamykowski, *Konstanty Kietlicz-Rayski*, [w:] K. Kietlicz-Rayski, *Sztuka góralska na Podhalu*, Lublin 1928; H. Zwolakiewicz, *Etnografowie i regionaliści w badaniach ludowej kultury Lubelszczyzny*, „SMLE” 1962; E. Szczawińska, *Konstanty Kietlicz-Rayski (1868–1924)*, PSB, t. XXX, Wrocław 1987; C.W. Domański, *Rayski (Kietlicz-Rayski) Konstanty*, SBML, t. 1, Lublin 1993; J. Jarocka-Bieniek, *Konstanty Kietlicz-Rayski, malarz, etnograf i społecznik (w 70. rocznicę śmierci)*, „PrP” 1995, t. 7; A. Ławicka, *Wystawa „za Oskarem Kolbergiem po Lubelszczyźnie”*, „SML”, t. 18, Lublin 2015; E. Matyszewska, *Konstanty Kietlicz-Rayski i jego lubelski ślad*, [w:] *Lublin w kulturze kultura w Lublinie. Dziedzictwo kulturowe miasta od średniowiecza do współczesności*, red. P. Dymmel, R. Jop, Lublin 2018.

Bibliografia podmiotowa:

Wycieczka do Białowieży, „ZL” 1908, nr 168; *Stanisław Wyspiański [Do uczniów w rocznicę śmierci Wyspiańskiego]*, „Kurier” (Lublin) 1909, nr 12; *Słowo o szkole*, „Kurier” (Lublin) 1909, nr 82; *Szkoły rzemiosł*, „Kurier” (Lublin) 1909 nr 122; *Z listów do ucznia*, „Kurier” (Lublin) 1909, nr 257 [256].

K. Kabacińska-Łuczak

Rechniewski Tadeusz (1862–1916), prawnik, publicysta, działacz socjalistyczny. Pseud. i krypt. Baltazar, Do, Karski, Latarnik, T. Nieborski, T. Orski, Oskar, Q., Quis, r., R., T.R., T., R.-ski, T. Rawski, Sartor, t., T., Tański, Tarski, T.Z., T. Zaklika.

Urodził się w Petersburgu. Był synem Juliusza, prawnika, i Leokadii z Ihnatowiczów. Kształcił się w gimnazjum niemieckim w Libawie; zorganizował w szkole kółko samokształceniowe. W 1879 r. rozpoczął studia prawnicze na Uniwersytecie Petersburskim. Rok później włączył się w działalność patriotyczną, socjalistyczną i samokształceniową w tajnej Gminie Socjalistów Polskich. W 1881 r. współorganizował Polsko-Litewską Partię Socjalno-Rewolucyjną i wszedł w skład jej kierownictwa. W 1882 r. należał do grupy założycieli I (Wielkiego) Proletariatu. Trafił do jego Komitetu Centralnego, redagował organ prasowy organizacji – „Proletariat”. W 1883 r. ukończył studia. Z powodu działalności socjalistycznej został aresztowany i w 1885 r. skazany w procesie „proletariaczyków” na 14 lat katorgi. Po skróceniu wyroku w 1894 r. został zatrudniony przy budowie Kolei Zabajkalskiej. Mieszkając w Irkucku, prowadził intensywną działalność literacką i społeczną. Współorganizował Stowarzyszenie „Ogniwo Polskie” oraz działalność samopomocową pracowników kolei. Uczestniczył w wydarzeniach rewolucji 1905 r. na Syberii. Wspierał zesłańców politycznych. We wspomnieniach zesłańców powtarzają się opisy świadczące o wielkim zaangażowaniu Rechniewskiego w pracę społeczną. Jedną z osób, które otrzymały od niego pomoc pisała: „organizował ucieczki, z katorgi i zesłania, zaopatrywał w pieniądze i dokumenty nielegalne. Ani jeden zesłaniec polityczny (czy to legalny czy nielegalny) nie wyjechał z Irkucka, ażeby nie był przyjęty i zaopatrzony przez Rechniewskiego we wszystko potrzebne, tj. rzeczy i dokumenty nielegalne, o ile wyjeżdżał na robotę nielegalną. [...] Wzbudzał we mnie podziw, z jakim zaparciem się pracował dla politycznych i nigdy nie narzekał na nikogo. Nocami zaś przesiadywał nad biurkiem i pracował”.

W 1906 r. osiadł w Warszawie i został członkiem PPS, później związał się z PPS-Lewicą. Od 1909 r. był członkiem jej Centralnego Komitetu Robotniczego. Cieszył się opinią „zasłużonego proletariacza i człowieka o wielkim charakterze”. Działalność polityczną łączył z aktywnością publicystyczną, wydawniczą i oświatową. Był współorganizatorem instytucji edukacyjnych dla robotników. Pełnił funkcję sekretarza Komitetu Naukowego utworzonego w 1905 r. Uniwersytetu dla Wszystkich. Współpracował w tej organizacji z Ludwikiem Krzywickim (zob.). Należał do grona aktywistów Towarzystwa Kultury Polskiej, działał w V Oddziale, zajmującym się kursami przyrodniczo-matematycznymi oraz w VI Oddziale, organizującym odczyty dla robotników dotyczące problematyki społecznej i ekonomicznej. Po zamknięciu organizacji przez władze carskie współtworzył Towarzystwo Szerzenia Wiedzy Handlowej i Przemysłowej. Należał do grona organizatorów Biblioteki Publicznej w Warszawie. Wydawał jednodniówki oraz broszury edukacyjne i socjalistyczne. Sprawował pieczę nad wydawnictwami z serii *Książnica Ludowa* i *Biblioteka Współczesna* oraz zajmował się ich kolportażem. Publikował liczne artykuły poświęcone zagadnieniom społecznym, politycznym i ekonomicznym w „Przeglądzie Społecznym” i „Społeczeństwie”, a także w czasopismach, które również współredagował: „Wiedzy”, „Nowym Życiu”, „Świetle” i „Kuźni”. Prowadził zdecydowaną większość prac redakcyjnych, co było tym trudniejsze, że wielu współpracowników tych pism było inwigilowanych przez policję i trafiało do aresztu. Utrzymanie płynności wydawania czasopism było zasługą Rechniewskiego. Publikował nie tylko artykuły sygnowane z powodów cenzury licznymi

pseudonimami, ale także teksty zamieszczane w dziale przeglądów i kronik bez podpisu autora. W 1912 r. wydał jednodniówki: „Wiedza Społeczna”, „Wiedza i Życie”, „Na Dobie” i „Czasy”. W czasie I wojny światowej w 1915 r. współorganizował Uniwersytet Ludowy; pełnił funkcję jego prezesa. W tym samym roku założył Klub Dyskusyjny „Plenum”, skupiający członków i sympatyków PPS-Lewicy o dążeniach irredentystycznych. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AGAD, KGGW, sygn. 1/4636; AGAD, PWIS, sygn. 0980; AAN, Międzynarodowa Socjalno-Rewolucyjna Partia „Proletariat” w Warszawie, sygn. 7.3/5/VII/12, 7.4/5/VII/29, 3/5/III; APW, WGUDs, sygn. 172; *Tadeusz Rechniewski*, „KW” 1916, nr 202; B. Szapiro [Besem], *Tadeusz Rechniewski (1862–1916). W katordze – na wygnaniu – w kraju*, Warszawa 1927; K. Krzczkowski, *Zarys życia i pracy Ludwika Krzywickiego*, [w:] *Ludwik Krzywicki. Praca zbiorowa poświęcona jego życiu i działalności*, Warszawa 1938; W.T., *Tadeusz Rechniewski (1862–1916). Księga życiorysów*, Warszawa 1939; L. Krzywicki, *Wspomnienia*, t. 1, oprac. S. Stempowski, Warszawa 1957, t. 2–3, oprac. W. Jedlicka, J. Wilhelmi, Warszawa 1958–1959; L. Baumgarten, *Dzieje Wielkiego Proletariatu*, Warszawa 1966; S. Kalabiński, F. Tych, *Czwarte powstanie czy pierwsza rewolucja. Lata 1905–1907 na ziemiach polskich*, Warszawa 1969; E. Zdunek, *Problematyka oświatowo-wychowawcza na łamach czasopisma „Wiedza” i jej kontynuacji – „Nowe Życie”, „Światło”, „Kuznia”, „RDO” 1977, t. 20; J. Sutyła, *Tadeusz Rechniewski 1862–1916*, „ODor” 1982, t. 1; A. Pacholczykowa, *Rechniewski Tadeusz Wincenty (1862–1916)*, PSB, t. XXX, Wrocław 1987.*

Bibliografia podmiotowa:

Nasze szkoły i sądy, „Wiedza” 1907, nr 5; *Polityka a kultura*, „Wiedza” 1907, nr 6; *Dwie odezwy*, „Wiedza” 1907, nr 54; *Z doświadczeń ruchu oświatowego*, „Wiedza” 1907, nr 57; *Jeszcze o zastojach na polu oświatowym*, „Wiedza” 1908, nr 33; *Czytelnictwo w Królestwie Polskim*, „Wiedza” 1908, nr 36; *Niewiniątka*, „NŻ” 1910, nr 1; *Instytucje kulturalne i oświatowe w Rosji*, „NŻ” 1910, nr 16; *Kwestia żydowska w Towarzystwie Kultury Polskiej*, „Kuznia” 1913, nr 1; *Towarzystwo Kultury Polskiej*, „Kuznia” 1913, nr 3.

A. Böldyrew, P. Waingertner

Reutt (Reuttówna) **Maria Jadwiga** (1863/1867–1942), pedagogka, pisarka dla młodzieży. Pseud. M.R., R.M., J. Bogusz, Jan Wrzos, Jerzy Surwint, Maria z Polesia.

Urodziła się w Derenowiczach w pow. rzeczyckim, w gub. mińskiej. Była córką Antoniego, posiadacza majątku ziemskiego, demokracji i opiekuna ludu, oraz Anieli z Ipohorskich-Lenkiewiczów. Naukę początkowo pobierała w domu, później sama uczyła dzieci z dworu i pobliskich wsi czytania i pisanie. Ukończyła seminarium nauczycielskie, natomiast w Galicji zdała tzw. egzamin wydziałowy. W 1894 r. zamieszkała w Warszawie u polskiej pisarki i publicystki Walerii Marrene-Morzkowskiej. Podjęła pracę w firmie księgarskiej Sennenwaldów. W tym okresie zaangażowała się w działalność organizacji tajnej oświaty polskiej, początkowo w sekcji bibliotecznej (członek zarządu), później w kole centralnym. Za kolportaż zakazanych książek polskich w 1905 r. została aresztowana i osadzona w więzieniu w Piotrkowie. Po trzech miesiącach zwolniono ją dzięki wpłaconej kaucji

i zamieszkała w Kownie, gdzie założyła Koło Samokształcenia Kobiet i została wybrana na przewodniczącą Koła Równouprawnienia Kobiet. W 1906 r. lwowski Związek Nauczycielek zaprosił ją do pracy w Towarzystwie Szkoły Ludowej we Lwowie. Uczestniczyła również w pracach Zarządu Koła im. Tadeusza Kościuszki. Prowadziła ożywioną działalność dziennikarsko-literacką. Publikowała artykuły w „Kurierze Lwowskim” oraz w czasopiśmie dla ludu „Zorza Ojczyzna”, który wydawany był przez Komitet Pracy Oświatowej im. Marii Wyslouchowej; na jego łamach zamieszczała artykuły dotyczące historii Polski, biogramy wybitnych ludzi, pogadanki przyrodnicze. W dodatku literackim „Listki” publikowała bajki, baśnie, opowiadania przeznaczone dla dzieci i młodzieży. W 1907 r. została powołana przez Annę Lewicką na współredaktorkę pisma dla dzieci i młodzieży „Mały Świątek”, gdzie do 1934 r. ukazywały się bajki, opowiadania, baśnie, komedie i obrazy sceniczne jej autorstwa. Napisała w sumie ponad 20 sztuk adresowanych dla amatorskich scen ludowych oraz szkolnych zespołów teatralnych, w których często podejmowała problematykę historyczną. Były one wystawiane, a także drukowane, najczęściej w seriach *Biblioteczka Teatru Wileńskiego* i *Teatr Ludowy*.

W czasie I wojny światowej przebywała w pow. lubartowskim, gdzie zajęła się edukacją dzieci oraz organizacją szkół wiejskich. W czasie tego czteroletniego pobytu, w l. 1915–1918, uruchomiła 12 takich szkół. Kiedy władze austriackie przejęły Lubartów, została mianowana wizytatorką tych placówek. Po zakończeniu wojny przez krótki czas pracowała w Lubartowie na stanowisku sekretarki inspektora szkolnego w pow. lubartowskim. W 1919 r. wyjechała do Wilna, gdzie podjęła pracę w sekcji oświecenia publicznego w Zarządzie Cywilnym Ziem Wschodnich. Zaangażowała się również w prace Polskiej Macierzy Szkolnej, m.in. sprawując nadzór nad bibliotekami i szkołami powszechnymi podlegającymi tej organizacji. Prowadziła także kursy dla analfabetów. W 1920 r. decyzją przewodniczącego sekcji oświecenia publicznego Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich w Wilnie Lucjana Zarzeckiego (zob.) i prezesa Polskiej Macierzy Szkolnej Ziemi Wileńskiej – Witolda Węśławskiego, powierzono jej przechowanie obszernego archiwum tajnej oświaty polskiej. Za działalność na rzecz oświaty została odznaczona Srebrnym Krzyżem Zasługi. Zmarła w Wilnie.

Bibliografia przedmiotowa:

Katalog Księgarń Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego w Wilnie, Wilno 1924; Maria Reuttówna, [w:] *Almanach Literacki*, red. C. Jankowski, Wilno 1926; K. Leszyki, *Współczesna wileńska grupa literacka*, „TI” 1930, nr 12; C. Lechicki, *Przewodnik po beletrystyce*, Poznań 1935; E. Kobylińska, *Ludzie starego Wilna*, „Słowo” 1937, nr 237; L. Życka, *Ta, która wychowała pokolenie Wilnian*, „Słowo” 1937, nr 301; C. Gajkowska, *Reutt (Reuttówna) Maria Jadwiga (1863–1942)*, PSB, t. XXXI, Wrocław 1988.

D. Grabowska-Pieńkosz

Rode Jan (1849–1915), lekarz, działacz społeczny, filantrop.

Urodził się w Rawie Mazowieckiej. Był synem Bogumiła, urzędnika Suwalskiego Urzędu Gubernialnego, i Wiktorii z Romanowskich. Uczęszczał do gimnazjum – najpierw w Płocku, następnie w Suwałkach. W 1865 r. rozpoczął studia lekarskie na UW. Specjalizował się w zakładzie histologii pod kierunkiem Henryka Hojera. Podczas studiów przygotował rozprawę *O powstaniu ciałek ropy*, która została nagrodzona złotym medalem uczelni. Studia lekarskie ukończył w 1870 r. Pracę zawodową rozpoczął w Wiedniu, gdzie specjalizował się w akuszerii i ginekologii. W czasie wojny francusko-pruskiej pracował we Francji w szpitalach Czerwonego Krzyża w Epernay i Reims.

Po powrocie do ojczyzny zamieszkał w Tomaszowie Mazowieckim, gdzie rozwinął szeroką praktykę lekarską. Zasłynął jako biegły chirurg, akuszer i ginekolog. Ubogich leczył bezpłatnie i dostarczał im leki. Wspólnie z Sewerynem Sterlingiem (zob.) przeprowadzali pionierskie socjomedyczne badania warunków pracy, bytu i zdrowia tomaszowskich włókniarzy. W 1891 r. z jego inicjatywy wybudowano w Tomaszowie Mazowieckim pierwszy szpital miejski pw. św. Stanisława – Rode został jego dyrektorem. W 1892 r. podjął się funkcji lekarza fabrycznego.

Był znanym działaczem społecznym. Uczestniczył w założeniu OSP, lokalnego Katolickiego Towarzystwa Dobroczynności, przytulku dla sierot, kilku ochronek dla dzieci, był współorganizatorem i współinicjatorem wielu działań oświatowych i kulturalnych w mieście. Z jego inicjatywy w 1903 r. została założona w Tomaszowie Mazowieckim pierwsza szkoła średnia z polskim językiem wykładowym. W 1906 r. zorganizował lokalne Koło Polskiej Macierzy Szkolnej oraz dwie szkoły elementarne, w których nauczano języka polskiego. Finansował tajną pracę nauczycielek prowadzących lekcje języka polskiego i historii Polski. Wspierał działalność regionalnych stowarzyszeń kulturalnych, teatrów i chórów amatorskich. Był fundatorem stypendiów, opiekował się sierotami. W 1904 r. uczestniczył w powołaniu do życia Spółki Udziałowej Tomaszowski Teatr Miejski. Był także przewodniczącym NZR w Tomaszowie Mazowieckim. W l. 1905–1907 brał udział w organizowaniu konspiracyjnych zebrań, strajków szkolnych, publicznych wieców i wielotysięcznych manifestacji, podczas których często przemawiał. W czasie I wojny światowej był szykanowany przez okupacyjne władze niemieckie z powodu kierowania polską organizacją niepodległościową. Zmarł w Tomaszowie Mazowieckim. Jego pogrzeb stał się wielką manifestacją patriotyczną.

Bibliografia przedmiotowa:

APŁ, RzGP, sygn. 5/138; APP, Gimnazjum Męskie w Płocku, sygn. 67; APPT OTM, Akta miasta Tomaszowa Mazowieckiego, sygn. III/1099; APPT OTM, Katolickie Towarzystwo Dobroczynności w Tomaszowie Mazowieckim, sygn. 1–5; T. Sado-Wiśniewska, *Dr med. Jan Serafin Rode (1849–1916)*, „PTL” 1965, nr 37; B. Wachowska, *Z dziejów I Liceum Ogólnokształcącego w Tomaszowie Mazowieckim (1903–1983)*, „RŁ” 1986, t. 35; W. Rudź, *Rode Jan Serafin (1849–1915)*, PSB, t. XXI, Wrocław 1988; J. Góral, R. Kotewicz, *Dwa wieki Tomaszowa Mazowieckiego 1788–1990*, Tomaszów Mazowiecki 1992; *I Liceum Ogólnokształcące im. J. Dąbrowskiego w Tomaszowie Mazowieckim (1903–1993)*, red. B. Wachowska, Tomaszów Mazowiecki 1993; T. Kawka, *Szkola, która przeszła do historii. Encyklopedyczny słownik znanych absolwentów, nauczycieli i rodziców uczniów I Liceum Ogólnokształcącego w Tomaszowie Mazowieckim 1901–2001*, Tomaszów Mazowiecki 2001.

Rogowski Bronisław (1869–1946), inżynier, działacz społeczny.

Urodził się w Czaplinie k. Białegostoku, był synem Henryka, właściciela niewielkiego majątku, oraz Felicji ze Szpichartów (Szpitzbarthów). Ukończył szkołę realną w Białymstoku oraz studia na Wydziale Mechanicznym Instytutu Technologicznego w Charkowie – z odznaczeniem, w 1892 r. Pracował w różnych fabrykach oraz biurach kolei Warszawsko-Wiedeńskiej. Nawiązał współpracę ze Stanisławem Michalskim (zob.) i podjął działalność w Wydziale Czytelni Bezpłatnych WTD, w której został członkiem Komisji Katalogowej. W 1894 r. za udział w patriotycznej manifestacji nazywanej „kilińszczyzną” został skazany na dwa lata zesłania. Po powrocie pracował w Konwencji Zakładów Ubezpieczeń w Łodzi. W tym mieście w 1898 r. założył pierwszą publiczną czytelnię i wypożyczalnię książek, stworzoną z własnego księgozbioru. W 1904 r. wydrukował katalog polskich książek tej biblioteki. Publikował także artykuły i sprawozdania w „Przeglądzie Technicznym”. W 1904 r. zamieszkał w Warszawie, kontynuując pracę w zakładach ubezpieczeniowych. Wspierał działaczy PPS, udostępniając poszukiwanym swoje mieszkania w Łodzi i Warszawie. W 1905 r. został aktywistą Związku Pomocy dla Więźniów Politycznych, w czerwcu 1906 r. przekształconego w Związek Pomocy dla Ofiar Politycznych. Przyczynił się do powstania w 1906 r. Towarzystwa Czytelni m. Warszawy, zasiadał także w jego władzach jako prezes i wiceprezes w l. 1917–1919. W 1907 r. opracował katalogi książek dla bibliotek robotniczych. W 1916 r. został bibliotekarzem Towarzystwa Miłośników Przyrody w Warszawie. Wraz ze Stanisławem Kruszewskim (zob.) sprawował opiekę nad biblioteką Tadeusza Rechniewskiego (zob.).

Po 1918 r. kontynuował pracę społeczno-oświatową i publicystyczną, był m.in. współzałożycielem Muzeum Społecznego przy Bibliotece Publicznej w Warszawie w 1921 r. Oprócz prac dotyczących ubezpieczeń publikował także opracowania dotyczące bibliotek, m.in. w czasopiśmie „Bibliotekarz”. Został odznaczony Krzyżem Niepodległości. Zmarł w Łodzi, pochowany w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

J. Grabiec, *Czerwona Warszawa przed ćwierć wiekiem*, Warszawa 1925; S. Koszutski, *Walka młodzieży polskiej o wielkie ideały*, Warszawa 1928; K. Wojciechowski, *Oświata ludowa 1863–1905 w Królestwie Polskim i Galicji*, Warszawa 1954; T. Szturm de Sztrem, *Muzeum Społeczne 1921–1939*, [w:] *Z dziejów książki*, Warszawa 1961; H. Radlińska, I. Lepalczyk, *Stanisława Michalskiego autobiografia i działalność oświatowa*, Wrocław 1967; I. Lepalczyk, *Rogowski Bronisław, SPKP*, Łódź 1972; H. Kiepuska, *Warszawa w rewolucji 1905–1907 r.*, Warszawa 1974; S. Konarski, *Rogowski Bronisław Henryk (1869–1946), PSB*, t. XXXI, Wrocław 1988–1989.

Bibliografia podmiotowa:

Międzynarodowa wystawa pożarnicza w Berlinie 1901 r., „PTech”, 1901, nr 36; *Katalog naukowy minimalny dla bibliotek robotniczych*, Warszawa 1907; *Katalog książek naukowych dla bibliotek robotniczych*, Warszawa 1907; *W sprawie systemu numerowania i układu książek w bibliotekach powszechnych*, „Bibliotekarz” 1919, nr 5/6.

K. Kaczmarek

Rogowski Władysław (1886–1945), nauczyciel, działacz społeczny.

Urodził się w Warszawie, był synem Dominika oraz Karoliny z Kossakowskich. Ukończył Warszawską Szkołę Realną oraz prywatną szkołę handlową Artura Jeżewskiego w Warszawie. Następnie studiował w Bernie, Monachium, Lipsku, Krakowie. Po skończeniu studiów na Wydziale Przyrodniczym Uniwersytetu we Fryburgu w 1912 r. uzyskał stopień doktora filozofii. Podczas nauki szkolnej współorganizował strajk szkolny 1905 r. W l. 1909–1910 pracował jako instruktor pszczelarstwa i sadownictwa na Wileńszczyźnie. W 1910 r. opublikował kilka wierszy i drobnych utworów prozatorskich. Popularyzował sztukę ludową i zdobnictwo w artykułach zamieszczanych na łamach czasopism „Wiś Ilustrowana”, „Głos Lubelski. Pismo Tygodniowe” i „Życie Polskie”. W 1914 r. redagował jednodniówkę poświęconą Stanisławowi Wyspiańskiemu *Dzwon Polski*; zamieścił tam opracowaną przez siebie bibliografię *Druki polskie, dotyczące życia i twórczości Stanisława Wyspiańskiego*. W l. 1915–1918 pracował jako nauczyciel przyrody i geografii w prywatnych szkołach średnich, m.in. Teofila Sadkowskiego w Warszawie. Na przełomie 1915/1916 r. wraz z Ireną Kosmowską (zob.), Stefanią Bojarską i innymi założył Towarzystwo Szerzenia Oświaty Drukowanym Słowem „Czytaj”, które zajmowało się wydawaniem i kolportażem tanich książek popularnonaukowych i beletrystycznych, propagowaniem czytelnictwa, poradnictwem dla samouków, organizowaniem odczytów. Rogowski był autorem programu Towarzystwa *Nasze cele i zadania* wydanego w 1915 r. Pełnił także funkcję członka zarządu oraz kierownika i redaktora wydawnictw seryjnych – *Biblioteki Nowości dla Miast* oraz *Biblioteki Nowości dla Wsi*, w ramach których wydano w sumie 63 publikacje o nakładzie 645 tys. egzemplarzy. Funkcje te sprawował do likwidacji organizacji w 1918 r. Opracowywał broszury propagujące idee niepodległościowe. W 1917 r. na I Walnym Zjeździe Nauczycieli Szkół Powszechnych Okręgu Łowickiego wygłosił odczyt *W sprawie ogrodu przy powszechnej szkole wiejskiej*. Podczas I wojny światowej działał w POW. W 1920 r. jako ochotnik brał udział w wojnie polsko-bolszewickiej.

W okresie II RP kontynuował działalność społeczno-oświatową, był nauczycielem, dyrektorem szkół, m.in. Państwowego Seminarium Nauczycielskiego w Łowiczu, oraz wizytatorem szkolnym. Publikował artykuły o tematyce oświatowej, m.in. w czasopismach „Łowiczanie” i „Nasza Szkoła” oraz prasie codziennej. Działał na rzecz polskiego szkolnictwa podczas trzyletniego pobytu w Brazylii, będąc pierwszym naczelnym instruktorem oświatowym. Prowadził szkolenia oraz publikował broszury z zakresu ogrodnictwa, pszczelarstwa, sadownictwa, był redaktorem i publicystą czasopisma „Sad i Owoce”. Podczas II wojny światowej brał udział w tajnym nauczaniu oraz w ratowaniu zbiorów warszawskich bibliotek, archiwów i muzeów. Został odznaczony m.in. Krzyżem Niepodległości, Srebrnym Krzyżem Zasługi, Medalem za Warszawę oraz odznaką „Za walkę o szkołę polską”.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, Prezydium Rady Ministrów, sygn. 299; APW, ZK, sygn. XI/2098; APW OŁ, Zbiór Marii i Mieczysława Szajdingów w Łowiczu, sygn. 7; Z. Bielicka, *Towarzystwo „Czytaj” w Warszawie*, „Na posterunku” 1917, nr 2; *Nasza walka*, t. 1, Lublin 1932; K. Konarski, *Nasza szkoła*, Warszawa 1932; J. Klimek, „Czytaj” w Łodzi a POW, „Niepodległość” 1935, t. XI; *Czy wiesz*, Warszawa 1938; J. Dunin, *Łódzka Księgarnia Wydawnicza „Czytaj”*, „Księgarz” 1964, nr 39; A. Michalewska, *Rogowski Władysław Franciszek*, SPKP, Łódź 1972; T. Gumiński, *Łowiczanie z okresu II Rzeczypospolitej*:

słownik biograficzny, t. 3, Łowicz 1987; S. Konarski, *Rojowski Władysław Franciszek (1886–1945)*, PSB, t. XXXI, Wrocław 1988–1989.

Bibliografia podmiotowa:

Chwytanie, hodowla, suszenie i kolekcjonowanie poczwerek i gąsienic, Warszawa 1905; *Nasze cele i zadania*, Warszawa 1915; *Odczyt wygłoszony na pierwszym walnym Zejeździe nauczycieli Szkół ludowych Okręgu Łowickiego w dniu 16 grudnia 1917 r.*, „GŁ” 1918, nr 1, 2, 3; *Hodujmy gospodarzy wiejskich*, „GŁ” 1918, nr 10.

K. Kaczmarek

Rojowski Tadeusz (1856–1938), działacz społeczny, ziemianin, agronom.

Urodził się w Bystrzycy w gub. lubelskiej, w rodzinie ziemiańskiej, był synem Henryka i Antoniny z Jabłonowskich. Najpierw uczył się w domu pod kierunkiem korepetytorów, od 1870 r. w szkole realnej w Poznaniu, gdzie od 1872 r. należał do uczniowskiego konspiracyjnego kółka samokształceniowego z historii i literatury polskiej. W 1875 r. w wyniku nasilających się represji władz pruskich wobec uczniów wyjechał z Poznania do Rygi. Tam, dzięki swym zdolnościom lingwistycznym, rozpoczął przygotowania do egzaminów wstępnych na Politechnikę Ryską. Była to jedyna wyższa uczelnia w Rosji z językiem wykładowym niemieckim, którym Rojowski posługiwał się biegle w mowie i piśmie. Ograniczeniem w rozpoczęciu nauki był brak świadectwa dojrzałości, dlatego uczył się samodzielnie, aby na początku semestru zdać egzamin wstępny, odpowiadający egzaminowi maturalnemu gimnazjów realnych. W 1875 r. zdał pomyślnie egzamin i rozpoczął studia na kierunku rolniczym. Działał w Kółku Idealistów, które przekształciło się w Związek Polski, a następnie, wraz z innymi polskimi organizacjami studenckimi, utworzyło w 1879 r. korporację akademicką „Arkonii”. Był jednym z inicjatorów i założycielem ideowo zorientowanego stowarzyszenia skupiającego studentów polskich, którego celem było krzewienie patriotyzmu i integracja środowiska polonijnego.

W 1880 r. z wyróżnieniem ukończył studia i wrócił do Bystrzycy, gdzie zmodernizował rodzinny majątek. Zaangażowany w pracę gospodarczą, prowadził także aktywną działalność społeczną. Był inicjatorem i założycielem pierwszych instytucji finansowych, gospodarczych i społecznych w Lublinie. Od 1890 r. był współwłaścicielem sklepu rolniczego, mieszczącego się w budynku hotelu „Victoria”, założonego przez grono ziemian, który stał się załącznikiem Lubelskiego Syndykatu Rolniczego, i przez wiele lat był jego prezesem. Od 1890 r. należał do Związku Wzajemnych Ubezpieczeń od Ognia i Gradu, od 1901 r. był członkiem zarządu, a do 1919 r. inspektorem, do czasu gdy na Lubelszczyźnie powstała agenda ubezpieczeniowa Towarzystwo „Snop”. W l. 1894–1898 był radcą Dyrekcji Szczęgółowej Towarzystwa Kredytowego w Lublinie, a przez kolejne dwa lata pełnił funkcję radcy w Dyrekcji Głównej Towarzystwa Kredytowego w Warszawie. W l. 1900–1922 był prezesem Towarzystwa Wzajemnego Kredytu w Lublinie oraz ławnikiem przy Sądzie Gminnym w Piaskach Luterskich. W 1889 r., wspólnie z Henrykiem Nowickim, współtworzył Kółko Porady Sąsiedzkiej, którego celem było wprowadzanie ulepszeń gospodarczych i wspieranie okolicznych ziemian w innowacjach rolniczych. W 1905 r. z inspiracji Rojewskiego siedem

kółek rolniczych przyłączyło się do Towarzystwa Rolniczego w Lublinie, w którym sprawował funkcję skarbnika. Był wiceprezesem i członkiem Komisji Rewizyjnej CTR.

Angażował się także w działalność dobroczynną i oświatową. Był wiceprezesem LTD. Jeszcze przed 1905 r. wspólnie z Teofilem Ciświckim, Stanisławem Śliwińskim (zob.) i Stanisławem Moskalewskim (zob.) włączył się w akcję polegającą na upowszechnianiu nielegalnie sprowadzanego z Krakowa czasopisma „Polak”. Prowadził działalność oświatową i patriotyczną wśród ludności wiejskiej. W lipcu 1905 r., w czasie strajku szkolnego, współtworzył Spółkę Cywilną Szkoły Średniej w Lublinie, która stała się podstawą finansowania i organizacji tzw. Szkoły Lubelskiej, był w niej członkiem Rady Opiekuńczej. W 1915 r., po opuszczeniu Lublina przez Rosjan i przejęciu władzy przez Austriaków, Rojowski organizował Milicję Obywatelską, wchodził także w skład KO. W 1918 r. jako członek Komisji Ziemskiej w Lublinie uczestniczył w przygotowaniach reformy rolnej.

W okresie II RP wspierał finansowo KUL. W 1923 r. współorganizował Sodalicję Mariańską Panów w Lublinie, w której pełnił rolę sekretarza, następnie został jej prezesem. Był jednym z aktywniej działających członków Akcji Katolickiej oraz współtwórcą instytucji samopomocowych – Związku Ziemian w Warszawie. Od 1924 r. sprawował funkcję skarbnika Komitetu Towarzystwa Biblioteki im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie. W 1929 r. przewodniczył uroczystej akademii z okazji 50-lecia korporacji „Arkonii”, a w wydanej wówczas księdze pamiątkowej opisał swoje wspomnienia z ówczesnego życia studenckiego w Rydze. Został odznaczony Krzyżem Oficerskim Orderu Polonia Restituta. Zmarł w Bystrzycy.

Bibliografia przedmiotowa:

W. Kumaniecki, *Czasy lubelskie. Wspomnienia i dokumenty (18 IV 1916 – 2 XI 1918)*, Kraków 1927; *Prywatne Męskie Gimnazjum imienia Stefana Batorego („Szkoła Lubelska”) w XXX-lecie 1906–1936*, Lublin 1936; *Śp. Tadeusz Rojowski: wspomnienie pośmiertne*, „GŁ” 1938, nr 175; *Hieronim Łopaciński i Biblioteka jego imienia w Lublinie 1907–1957*, Lublin 1957; *W kręgu Hieronima Łopacińskiego*, red. T. Jezierski, Lublin 1977; W. Roszkowski, *Tadeusz Rojowski (1856–1938)*, PSB, t. XXXI, Wrocław 1988–1989; T. Radzik, *Rojowski Tadeusz, SBML*, t. 2, Lublin 1996.

Bibliografia podmiotowa

Moje wspomnienia z życia studenckiego w Rydze, [w:] *Księga pamiątkowa „Arkonii” 1879 – 9/V 1929*, Warszawa 1929.

M. Ausz, U. Wróblewska

Rokoszný Józef (1870–1931), ksiądz, muzealnik, konserwator zabytków, archiwista, działacz społeczny, nauczyciel.

Urodził się w Radomiu, był synem Pawła i Pauliny z Woronieckich. Czytania i pisanie uczyła go matka, następnie uczęszczał na pensję panien Barcz, po jej zamknięciu zdał egzaminy do pierwszej klasy miejscowego gimnazjum. W 1887 r. zrezygnował z nauki w gimnazjum i został przyjęty do Seminarium Duchownego w Sandomierzu. Po sześciu latach nauki w Seminarium rada pedagogiczna zdecydowała o wysłaniu Rokosznego na studia do Petersburga, do Akademii Duchownej. W 1902 r. wyjechał do Rzymu na trzymiesięczne

dotatkowe studia z zakresu historii sztuki. Po czterech latach zdał egzamin magisterski i powrócił do Sandomierza.

Początki jego działalności oświatowej związane są z pracą w charakterze wykładowcy w Seminarium Duchownym w Sandomierzu. Prowadził tam zajęcia m.in. z teologii dogmatycznej i języka łacińskiego. W czasie pobytu w Sandomierzu, a później także w Radomiu, podejmował wiele inicjatyw o charakterze oświatowym. Był współzałożycielem Towarzystwa Biblioteki Publicznej i Czytelni im. Jana Długosza. Celem Towarzystwa było „podniesienie poziomu umysłowego mieszkańców Sandomierza”, a w realizacji tego celu miała pomóc działająca przy Towarzystwie biblioteka. Od 1905 r. udzielał się także w STD i na pierwszym posiedzeniu został wybrany na stanowisko sekretarza, a w 1911 r. wiceprezesa Towarzystwa. Od 1906 r. aktywnie uczestniczył w pracach Koła Polskiej Macierzy Szkolnej ziemi sandomierskiej. Z jego inicjatywy w 1911 r. w Sandomierzu otwarto przytułek św. Zyty dla starszych, chorych i niepełnosprawnych służących. Poza zajęciami w Seminarium pełnił także inne obowiązki, np. kapelana biskupiego, wikariusza katedry, proboszcza. W 1909 r. z ramienia AU pełnił funkcję delegata „do inwentaryzacji zabytków archiwalnych i rękopiśmiennych na terenie diecezji sandomierskiej”.

W 1915 r. przeniósł się do Radomia, gdzie został mianowany dyrektorem Seminarium Nauczycielskiego w Radomiu; na stanowisku tym pracował z niewielkimi przerwami do 1928 r. W rodzinnym mieście kontynuował działalność oświatową. Z ramienia radomskiego KO w 1915 r. znalazł się we władzach Komisji Szkolnej Ziemi Radomskiej. W ramach Komitetu kierował Wydziałem Seminarium Nauczycielskiego oraz Wydziałem Naukowo-Pedagogicznym. Poza organizacją systemu szkolnictwa istotnym polem działań Komisji była oświata pozaszkolna. Zorganizowano kursy dla analfabetów, wykłady dla rodziców oraz spotkania i odczyty. Już w 1915 r. otwarto w Radomiu koedukacyjne Seminarium Nauczycielskie, a dyrektorem mianowano Rokosznego. Dbął on nie tylko o poziom kształcenia, ale również troszczył się o wychowanie i sytuację materialną uczniów. W seminarium powstała Pomoc Bratnia; Rokoszny organizował zbiórki pieniędzy, działała biblioteka, w l. 1917–1932 wydawano gazetkę szkolną „Promień”. Wspierał również koło muzyczne, organizację skautową oraz sklepik szkolny. Dla młodzieży seminarium organizował odczyty, na które zapraszał gości, a także sam je często wygłaszał. Z jego inicjatywy, ale też Komisji Szkolnej, w Radomiu odbyły się w marcu i sierpniu 1916 r. dwa zjazdy oświatowe. W grudniu 1916 r. w Radomiu zorganizowano ogólnokrajowy zjazd nauczycielstwa. Rokoszny zasiadał w prezydium zjazdu oraz wygłosił referat *O przebiegu akcji szkolnej za okupacji austriackiej*. W 1917 r. powołano go na prezesa Oddziału Radomskiego Polskiej Macierzy Szkolnej, funkcję tę sprawował do 1919 r. W tym okresie był też członkiem, a później prezesem Okręgowej Rady Szkolnej w Radomiu. Angażował się ponadto w prace powstających rad szkolnych, m.in. Rady Szkolnej Radomia; na zorganizowanym w tym mieście zjeździe nauczycieli szkół średnich wygłosił, wydany następnie drukiem, odczyt o wychowaniu.

W 1918 r. minister Antoni Ponikowski (zob.) zaprosił Rokosznego do pracy w Radzie Oświecenia Publicznego, 40-osobowym gremium doradczym przy MWRiOP RR. W okresie II RP Rokoszny pracował nadal jako dyrektor Seminarium Nauczycielskiego oraz ministerialny wizytator szkół, wygłaszał też odczyty, referaty oraz publikował artykuły o tematyce pedagogicznej. Był ponadto autorem publikacji z zakresu historii, biografistyki, pedagogiki. Zmarł w Rzymie.

Bibliografia przedmiotowa:

W. Wójcik, *Ks. Józef Rokoszný (1870–1931)*, „ABMK” 1965, t. 10; S. Konarski, *Rokoszný Józef Paweł (1870–1931)*, PSB, t. XXXI, Wrocław 1988; *Ks. Józef Rokoszný (1870–1931). Życie i dzieło*, red. K. Burek, Sandomierz 2003; T. Wojewoda, *Działalność społeczno-kulturalna i oświatowa ks. Józefa Rokosznego (1870–1931)*, Sandomierz 2007; B. Pająk, *Ksiądz Józef Rokoszný w świetle listów i wspomnień*, Radom 2015; J.M. Kowalski, *Ksiądz Józef Rokoszný (1870–1931) – muzealnik, bibliotekarz, archiwista*, „Fides” 2016, nr 1.

Bibliografia podmiotowa:

O wychowaniu w szkole średniej, Radom 1918; *Życiorys dyrektora X. Józefa Rokosznego*, [w:] J. Rokoszný, *Monografia Państwowego Seminarium Nauczycielskiego Męskiego w Radomiu 1915–1925*, Radom 1925; *Diariusz Wielkiej Wojny 1914–1915*, oprac., wstęp i przypisy, W. Caban, M. Przeniosło, Kielce 1998; *Diariusz Wielkiej Wojny 1915–1916*, oprac., wstęp i przypisy, W. Caban, M. Przeniosło, Kielce 1998.

B. Topij-Stempińska

Rontaler Edward Aleksander (1846–1917), nauczyciel.

Urodził się w Brzezinach k. Łodzi, w rodzinie ewangelickiej. Był synem Augusta, kantora kościoła ewangelickiego i nauczyciela, oraz Krystyny z Rupplichów. Ukończył Gimnazjum w Piotrkowie. W trakcie trwania nauki, którą rozpoczął w 1855 r., wziął udział w powstaniu styczniowym. W l. 1864–1868 studiował w SGW i ukończył ją z dyplomem magistra nauk filologiczno-historycznych. Po studiach pracował w Gimnazjum w Odessie, gdzie był nauczycielem łaciny i greki. W tym czasie był również korespondentem wielu gazet w Królestwie Polskim, pisał do „Gazety Polskiej”, „Kłosów”, „Tygodnika Ilustrowanego” i wydawanego w Piotrkowie „Tygodnia”.

W połowie l. 70. XIX w. został inspektorem szkoły w Kiszyniowie, a następnie pracował jako dyrektor gimnazjów w Łubnach, Humaniu, Ostrogu, Nowogrodzie Siewierskim i Winnicy. Od 1891 r. był rzeczywistym radcą stanu w zarządzie zakładów naukowych Ministerstwa Oświaty w Petersburgu. W 1895 r. przeszedł na emeryturę i powrócił do Warszawy, gdzie został inspektorem w Średniej Szkole Mechaniczno-Technicznej Maurycego Mittego. W 1896 r. założył w Warszawie szkołę rządową. Była to 7-klasowa szkoła realna o profilu handlowym. Szkoła komercyjna Rontalera była pierwszą tego typu placówką w Królestwie Polskim. Prowadzono w niej nauczanie ogólnokształcące, a w klasach wyższych obowiązywał kurs handlowy, działał też komitet rodzicielski. W 1913 r. Rontaler otworzył niższą, 3-klasową szkołę handlową, a w 1902 r. średnią szkołę rolniczą, która była oddziałem szkoły komercyjnej. Wszystkie one odegrały istotną rolę w upowszechnianiu nowoczesnego szkolnictwa zawodowego.

Po zakończeniu strajku szkolnego w Warszawie, podczas którego szkoły Rontalera były zamknięte, rozpoczął nauczanie w języku polskim. W swoich szkołach zatrudniał najlepszych nauczycieli i pedagogów: Adama Antoniego Kryńskiego, Ignacego Chrzanowskiego (zob.), Ksawerego Sporzyńskiego, Adolfa Suligowskiego (zob.), Jana Kucharzewskiego. W 1916 r. szkoła komercyjna została przekształcona w 8-klasowe Gimnazjum Realne. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

ABP m.st. Warszawy, sygn. A. 242; Informacje bratanicy Hanny Rontaler; *Księga pamiątkowa Zjazdu b. wychowalców b. Szkoły Głównej na 40 rocznicę jej założenia*, Warszawa 1905; J. Regulski, *Edward Aleksander Rontaler 1846–1917*, [w:] *Wspomnienia o szkole Edwarda Rontalera 1896–1939*, red. I. Zawadzki, Warszawa 1960; E. Sulc, *Luteraniści organizatorzy życia kościelnego wobec powstania 1863*, „KE” 1969, R. 82; S. Konarski, *Rontaler Edward Aleksander (1846–1917)*, PSB, t. XXXII, Warszawa 1989–1991.

M. Sikorska

Rostworowski Antoni (1871–1934), działacz społeczny.

Urodził się w Milejowie, był synem Antoniego i Klary z Osuchowskich. W 1891 r. ukończył gimnazjum rosyjskie w Lublinie, a do 1895 r. studiował rolnictwo w Halle. Wraz z grupą polskich studentów założył stowarzyszenie Filomacja i został wybrany jego prezesem. Doktoryzował się z zakresu ekonomii u profesora Conrada w Jenie, na podstawie rozprawy poświęconej rozwojowi stosunków włościańskich w Królestwie Polskim XIX w. Należał do LN, od 1905 r. wspierał funduszami endecki „Głos Lubelski”. W Milejowie ufundował 7-klasową szkołę. Miał zasługi we wspieraniu inicjatyw kościelnych, m.in.: wspomagał finansowo rozbudowę seminarium lubelskiego. Popierał też rozwój szkolnictwa. W Kęble ufundował 4-klasową szkołę, w Nałęczowie wspierał budowę szkoły gospodarskiej męskiej, przystąpił do Rady Opiekuńczej Cywilnej Szkoły Średniej w Lublinie, która doprowadziła do powstania Szkoły Lubelskiej. W 1913 r. został prezesem Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w Lublinie, a w 1914 r. członkiem Zarządu Muzeum Lubelskiego. Działał także w stowarzyszeniach rolniczych i zakładał kółka rolnicze. Był akredytowany w Towarzystwie Doświadczalnictwa Rolniczego, powstałym przy Lubelskim Towarzystwie Rolniczym. Od 1918 r. zaangażował się w prace prowadzące do powołania Uniwersytetu Lubelskiego o profilu uczelni katolickiej. W 1922 r. przyczynił się do powstania Towarzystwa Uniwersytetu Lubelskiego, później przekształconego w Towarzystwo Przyjaciół KUL. Do 1925 r. był jednym z kuratorów Fundacji Anieli Potulickiej, której środki wspierały uczelnię, oraz kuratorem Uniwersytetu Lubelskiego. Odznaczony oficerskim Krzyżem Orderu Odrodzenia Polski. Zmarł w Krynicy.

Bibliografia przedmiotowa:

Śp. p. Antoni hr. Rostworowski, „GW” 1934, nr 336, 337; S.J. Rostworowski, *Kartka z historii rodziny*, „TP” 1985, nr 14; W. Roszkowski, *Rostworowski Antoni Jan (1871–1934)*, PSB, t. XXXII, Wrocław 1989–1991; S.J. Rostworowski, *Rostworowski Antoni*, ZP XX w., t. 6, Warszawa 2002.

J. Falkowska

Roszkowski Marian (1870–1958), lekarz pediatra, działacz społeczny.

Urodził się w Łomży, był synem Pawła, urzędnika, oraz Marii z Kобрzyńskich. Po ukończeniu gimnazjum w Łomży studiował medycynę na UW. Dyplom uzyskał w 1897 r., podjął pracę asystenta-wolontariusza na UW, następnie lekarza w zakładzie dla dzieci dr. Jana Bączkiewicza (zob.) w Warszawie przy ulicy Ogrodowej. Doksztalał się w Krakowie, Wiedniu i Pradze. Był członkiem TLW, Polskiego Towarzystwa Pediatrycznego oraz Towarzystwa Opieki nad Niemowlętami. Był współorganizatorem i pierwszym dyrektorem IHD, zorganizował przy Instytucie stację „Kropla Mleka”. Był członkiem rzeczywistym Towarzystwa Badań nad Dziećmi. Popularyzował wiedzę o zdrowiu dzieci w prasie higienicznej, pisał też o problematyce opiekuńczej i wychowawczej. W l. 1906–1914 prowadził w języku polskim kursy higieny dziecięcej dla matek oraz prywatną lecznicę pediatryczną, w której bezpłatnie leczył najuboższe dzieci robotnicze. Prowadził badania nad skalą podawania małym dzieciom alkoholu w środowisku rodzinnym i pisał o szkodliwości takich praktyk. W 1908 r. brał udział w zorganizowanej w Wilnie wystawie „Dziecko”, przedstawił referat o walce z krzywicą. W czasie I wojny światowej współpracował z KO m.st. Warszawy.

W okresie II RP pracował jako lekarz, specjalizując się m.in. w medycynie i higienie szkolnej oraz profilaktyce przeciwgruźliczej. Jako prezes Ligi Szkolnej Przeciwgruźliczej był organizatorem kolonii i półkolonii, sanatoriów i prewentiów oraz popularyzatorem sportu młodzieży. Został odznaczony Kawalerskim, Oficerskim i Komandorskim Krzyżem Orderu Odrodzenia Polski oraz Złotym Krzyżem Zasługi. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AGAD, KGGW, sygn. 7324; ANK, NKN, sygn. 938; GBL, DSKM, ILWB, sygn. PL\327\1\0\4778; M. Demel, *Pedagogiczne aspekty warszawskiego ruchu higienicznego (1864–1914)*, Wrocław 1964; T. Ostrowska, *Roszkowski Marian Antoni (1870–1958)*, PSB, t. XXXII, Wrocław 1990; A. Bóldyrew, *Spółczesność Królestwa Polskiego wobec patologii społecznych w latach 1864–1914*, Łódź 2016.

Bibliografia podmiotowa:

O potrzebie zakładania u nas ochron dla dzieci, „Zdrowie” 1903, nr 6–7; *O potrzebie rozpowszechnienia instytucji, zwanej „Kroplą mleka”*, „Zdrowie” 1905, nr 2; *W sprawie żywienia niemowląt w Warszawie*, „Zdrowie” 1908, nr 10–11; *Alkoholizm u dzieci*, „WzA” 1913, nr 2; *O potrzebie wczesnego szczepienia ospy u dzieci*, [w:] *Pamiętnik wystawy „Walka z chorobami zakaźnymi”*, Warszawa 1915; *Dom izolacyjny w Warszawie*, „Zdrowie” 1916, nr 2.

A. Bóldyrew

Rościszewska Marcelina (1875–1949), nauczycielka, działaczka społeczna i polityczna.

Urodziła się w Lipawie (Libawie) na Łotwie. Była córką Jana Dąbrowskiego (Dombrowskiego) i Leokadii z Landsbergów. Po ukończeniu edukacji domowej udała się do Białegostoku, gdzie w 1891 r. uzyskała maturę w Szlacheckim Instytucie im. Cesarzowej Marii Fiedorownej (Instytut Panien Szlacheckich). W l. 1892–1894 uczęszczała do Instytutu Panien Polskich przy Hotelu Lambert w Paryżu. Jednocześnie uczestniczyła w zajęciach na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Paryskiego, który ukończyła w 1894 r. Po powrocie podjęła pracę prywatnej nauczycielki. Od 1896 r. była związana z ziemią płocką, gdzie realizowała

liczne działania społeczno-oświatowe i kulturalne. Angażowała się w tajne nauczanie włościan, uczyła dzieci czytania i pisania. Działała w Polskiej Macierzy Szkolnej w Koziebrodach, postulowała organizację edukacji dla dzieci włościańskich, w l. 1906–1908 sprawowała funkcję wizytatorki tajnych szkół w pow. plockim w okolicach Drobina. Była członkinią Drobińskiego Koła Ziemianek, współzałożycielką łaźni ludowej w Drobiniu oraz koła gospodyń wiejskich i Spółdzielni Kobiet Wiejskich „Jedność” w Koziebrodach. Inicjowała zakładanie chórów młodzieży wiejskiej, w których uczyła pieśni patriotycznych. W 1908 r. zamieszkała w Płocku. W tym samym roku ks. Ignacy Lasocki (zob.) zaproponował jej stanowisko przełożonej pensji żeńskiej (późniejszego Państwowego Gimnazjum Żeńskiego im. Hetmanowej Reginy Żółkiewskiej w Płocku). W pracy odznaczała się umiejętnościami organizacyjnymi, wprowadzała nowe metody nauczania, wdrażała do programu język polski i historię ojczystą. Dbała o wychowanie kulturalne uczennic, kładła nacisk na umuzykalnienie dziewcząt, organizowała w szkole wieczorki taneczne i poranki muzyczne. Zwracała uwagę na rozwój fizyczny uczennic, podkreślała znaczenie gimnastyki i aktywności na świeżym powietrzu. Wspierała uczennice w zakładaniu i prowadzeniu organizacji młodzieżowych w szkole. W czasie I wojny światowej w placówce prowadzono obok programu rządowego tajne nauczanie. We wspomnieniach Rościszewska opisała organizację nielegalnych zajęć i niechęć władz rosyjskich do polskiego szkolnictwa.

Angażowała się w życie społeczne i kulturalne miasta. Była członkinią Towarzystwa Muzycznego w Płocku, należała do Klubu Artystycznego Płocczan. Stała na czele Delegacji Pracy Kobiet działającej przy Okręgowym Towarzystwie Rolniczym w Płocku. Współzaładała Oddział Płockiego Towarzystwa Rozwoju Przemysłu, Rzemiosł i Handlu, w którym organizowano odczyty i wystawy.

W czasie I wojny światowej prowadziła aktywną działalność polityczno-społeczną. W 1918 r. była członkinią Płockiego Komitetu Obrony Lwowa, w 1919 r. działała też w Komitecie Obrony Śląska, Warmii i Mazur. Pełniła funkcję komendantki oddziału Służby Narodowej Kobiet Polskich w Płocku. Należała do Komitetu Opieki nad Żołnierzem i Rekrutem. Działała w Oddziale Płockim PCK. Organizacja ta wspierała materialnie rodziny oraz prowadziła akcję oświatową wśród wojskowych. Angażowała się w przygotowanie kursów dla analfabetów, zwanych „uniwersytetami żołnierskimi”, oraz gromadziła książki. W działaniach tych wykorzystywała swoje umiejętności pedagogiczne. W okresie okupacji niemieckiej współorganizowała kursy handlowe dla dorosłych. W 1917 r. zainicjowała zjazd kierowników rad opiekuńczych szkół średnich w Płocku.

W okresie II RP kontynuowała pracę dyrektorki szkoły, wprowadziła do programu liczne innowacje, m.in. ćwiczenia praktyczne i pokazy. Zainicjowała obowiązkową naukę języków niemieckiego i francuskiego, m.in. poprzez uczestnictwo uczennic w sztukach teatralnych wystawianych w tych językach. Współorganizowała z Towarzystwem Muzycznym w Płocku poranki muzyczne dla młodzieży. Od 1920 r. współpracowała z Zarządem Płockiego Komitetu Pomocy Dzieciom, była założycielką i wieloletnią opiekunką Domu Inwalidów, a także współzałożycielką i przewodniczącą Komitetu Opieki nad Dziećmi Inwalidów oraz członkinią Komitetu Wychowania Fizycznego i Koła Przyjaciół Harcerzy. Nawiązała współpracę z Towarzystwem Naukowym Płockim – przekazała na jego rzecz pamiątki rodzinne i książki. Podejmowała tematykę oświatową w lokalnej prasie, m.in. w „Głosie Płockim”, „Mazowszu Płockim i Kujawach”, „Życiu Mazowsza”. Była wielokrotnie wyróżniana nagrodami

i odznaczeniami. Za udział w obronie Płocka otrzymała Krzyż Walecznych oraz Krzyż za Męstwo i Odwagę. Była także odznaczona Medalem Pamiątkowym za Wojnę 1918–1921 oraz Medalem Dziesięciolecia Odzyskania Niepodległości. Uhonorowano ją również Medalem Niepodległości oraz Złotym Krzyżem Zasługi. Po przejściu na emeryturę zamieszkała w Kielcach, później w Krakowie, gdzie zmarła.

Bibliografia przedmiotowa:

ATNP, BiZ, Materiały poświęcone Marcelinie Rościszewskiej, sygn. 535, 536, 537; BKCz, sygn. 6717 IV, 6709 IV; WBH, CAW APO, sygn. 16.03.1937 KN; I. Lasocki, *Luźna więzanka wspomnień z działań własnych i ludzi duchowo mi bliskich w dziedzinie szkolnictwa polskiego, głównie płockiego*, Płock 1931; W. Chrostowska, *Marcelina Rościszewska – dyrektorka gimnazjum im. Reginy Żółkiewskiej w Płocku w latach 1908–1933*, „NPI” 1975, nr 4; J.B. Nycek, *LiK SB*, Płock 1983; L. Grochowski, *Marcelina Józefa Rościszewska (1875–1949)*, PSB, t. XXXI, Wrocław 1988–1989; B. Ostrowska, *Marcelina Rościszewska niezapomniana przełożona „Reginek”*, „PRHA” 1995, t. 1; A.M. Stogowska, *Spuścizna Marceliny Rościszewskiej w zbiorach Towarzystwa Naukowego Płockiego*, „PRHA” 1995, t. 1; A.M. Stogowska, *Znakomite Płocczanki*, Płock 2000; *Kobiety polskie w walce o niepodległość*, [w:] *Edukacja, emancypacja, charytatywność*, red. A.M. Stogowska, Płock 2016; A.M. Stogowska, *Córka zesłańców syberyjskich Marcelina Rościszewska (1875–1949)*, „Zesłaniec” 2019, nr 77; *A było tak... Wspomnienia pogodne Marceliny Rościszewskiej*, oprac. M. Bilska-Ciświercz, B. Rydzewska, Płock 2020.

Bibliografia podmiotowa:

W obronie szkoły polskiej, „GPłoc.” 1910, nr 7; *Siedmioklasowa szkoła polska, żeńska, udziałowa w Płocku*, Płock 1912 [współautor I. Lasocki]; *Z szarej doli pedagogów...*, „GPłoc.” 1913, nr 94; *Z Pensji Udziałowej*, „GPłoc.” 1914, nr 72.

M.M. Krakowiak

Rottermund Stefan (1878–1945), lekarz, chirurg-ginekolog, higienista, działacz społeczny, polityczny, parlamentarzysta. Pseud. Karp, Bicz.

Urodził się w Warszawie, był synem Juliana i Ludwiki z Grochowskich. W 1898 r. ukończył III Gimnazjum w Warszawie. Miał zakaz wstępu na wyższe uczelnie rosyjskie, dopiero rok po maturze rozpoczął studia medyczne na UW. W czasie studiów był kilkakrotnie aresztowany. Dyplom lekarski uzyskał w 1904 r. Ukończył też kilka kierunków studiów uzupełniających: w 1903 r. na Uniwersytecie Genueskim, w 1905 r. w Berlinie (ginekologia i położnictwo), w 1910 r. w Paryżu (chirurgia na Sorbonie oraz nauki społeczno-polityczne w École des Sciences Politiques).

W 1922 r. otrzymał doktorat wszech nauk medycznych nadany mu przez Wydział Lekarski UJ, który nostryfikował jego dyplom. Jak wskazuje Rottermund w swym życiorysie złożonym na UJ podczas procesu nostryfikacji, już wcześniej, tj. w 1912 r., starał się on o uzyskanie dyplomu doktora medycyny w Cesarstwie Rosyjskim zgodnie z ówczesnymi przepisami. Pomimo zdanych wówczas w Petersburgu wymaganych egzaminów z kilkunastu przedmiotów, z powodów politycznych nie uzyskał pozwolenia na dalszy pobyt w Petersburgu. W l. 1904–1914 pracował jako lekarz w kilku szpitalach w Warszawie, m.in.

Szpitalu Św. Rocha, Szpitalu Dzieciątka Jezus. Od listopada 1905 r. brał udział w pracy Wydziału Lekarskiego działającego przy Komitecie Obywatelskim pomocy dla robotników i ich rodzin pozbawionych środków do życia z powodu strajku.

Był czynnie zaangażowany w działalność społeczną i oświatową. Należał do grona członków Tajnego Stowarzyszenia Nauczycielstwa Szkół Początkowych w Warszawie. Wykładał higienę w ramach zorganizowanych przez Aleksandra Zawadzkiego (zob.) kursów pedagogicznych w 1906 r. Był też sekretarzem generalnym Towarzystwa Wpisów Szkolnych, członkiem władz Polskiej Macierzy Szkolnej oraz Zarządu Stowarzyszenia Lekarzy Polskich w Warszawie, wiceprezesem Stowarzyszenia Lokatorów m. Warszawy. W l. 1905–1923 jako lekarz pełnił funkcję kierownika wychowania fizycznego w Ogrodach im. Wilhelma Ellisa Raua w Warszawie. W 1910 r. przedstawił referat o działalności tej instytucji podczas Międzynarodowego Kongresu Higieny Szkolnej w Paryżu, popularyzował jej działalność także wśród polskich higienistów, m.in. na odczytach w Lublinie. Był członkiem zwyczajnym Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego.

W 1914 r. był współzałożycielem i zastępcą przewodniczącego sekcji kół szkolnych Wydziału Oświecenia KO m.st. Warszawy. W l. 1915–1917 współpracował z naczelnym lekarzem szkół m.st. Warszawy. Brał udział w akcji odczytowej na rzecz Wielkiej Kwesty Majowej 1916 r. na Szkołę Polską. W 1917 r. został członkiem sekcji higieny szkolnej Zarządu m.st. Warszawy.

W okresie II RP był uczestnikiem Sejmu Nauczycielskiego 1919 r. w Warszawie. Działał też we władzach ND, był radnym m.st. Warszawy oraz posłem na SU. Podczas prac komisji sejmowych często zabierał głos, poruszając problematykę dotyczącą zdrowia i oświaty. W l. 1923–1927 był wiceprezydentem Warszawy, współzałożycielem i w l. 1927–1939 przewodniczącym Ligi Opieki nad Młodzieżą Szkolną. Kontynuował wówczas publikowanie prac z zakresu medycyny, wychowania fizycznego oraz higieny szkolnej: *Prawa i obowiązki opieki nad dziećmi i młodzieżą w ustroju szkolnym* (1933). Jako poseł wygłosił i opublikował *Mowy sejmowe. Pierwsze debaty oświatowe w Sejmie. Mowa sejmowa posła warszawskiego, członka sejmowego związku ludowo-narodowego dra Stefana Karp' Rottermunda* (1919). Został odznaczony Orderem Odrodzenia Polski. Zmarł w Krakowie.

Bibliografia przedmiotowa:

ANK, NKN, sygn. 938; AUJ, Akta Wydziału Lekarskiego, sygn. WL II 557; BN, DR, A. Bogusławski, *Wspomnienia (1887–1939)*, sygn. akc.13202/1; GBL, DSKM, ILWB, sygn. PL\327\1\0\4798; *Lista członków Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego z 1912 roku*, „Zdrowie” 1913, nr 4; A. Hądzelek, E. Rottermund, *Stefan Rottermund (1878–1945)*, „WFiS” 1987, nr 3; S. Konarski, *Stefan Rottermund Wacław (1878–1945)*, PSB, t. XXXII, Wrocław 1989–1991.

Bibliografia podmiotowa:

Pogadanki z higieny w szkole ludowej, Warszawa 1905; *Anatomia i fizjologia człowieka*, Warszawa 1907; *Higiena jako przedmiot wykładu w szkołach średnich i ludowych*, Warszawa 1908: odb. z czasopisma „Zdrowie” 1907, nr 11; *Gimnastyka metodyczna według zasad przyjętych w ogrodach im. W.E. Rau'a: podręcznik dla prowadzących gimnastykę w szkołach i salach gimnastycznych*, Warszawa 1916; *Program i rozwój działalności Ogrodów im. W.E. Rau'a oraz ich rola w sprawie postępu kultury fizycznej w Warszawie i w kraju*, Warszawa 1917; *Zadania państwa polskiego w sprawie wychowania fizycznego*, Warszawa 1917; *Program wychowania fizycznego w szkole polskiej: według referatu, wygłoszonego*

w *Delegacji Wychowania Młodzieży Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego*, Warszawa 1917; *Projekt wprowadzenia powszechnego lekarskiego dozoru szkolnego w Królestwie Polskim oraz zbiór regulaminów sekcji*, Warszawa 1917; *Opieka społeczna na terenie szkoły i jej wyjątkowe potrzeby wywołane wojną*, Warszawa 1919.

J. Gulczyńska

Rożkowski Karol (1872–1934), do 1920 r. jako Karol Rozenfeld, w l. 1920–1923 jako Rozenfeld-Rożkowski. Lekarz internista, działacz społeczny.

Urodził się w Warszawie, w rodzinie pochodzenia żydowskiego. Był synem Henryka, inżyniera (inne źródła podają, że ojciec był księgowym), i Ludwiki z Płoskich. Po ukończeniu gimnazjum rządowego w Częstochowie studiował medycynę na UW. W czasie studiów założył studenckie kółko psychologiczne i nim kierował. Jako student, a później młody lekarz, na łamach „Niwy” i „Biblioteki Warszawskiej” opublikował kilka artykułów poświęconych zagadnieniom psychologicznym. Po uzyskaniu dyplomu w 1895 r. praktykował w szpitalach w Krakowie i Pradze. W 1897 r. przyjechał do Częstochowy, gdzie pracował w Szpitalu Najświętszej Marii Panny, a także jako lekarz fabryczny w ambulatoriach fabryk włókienniczych. Był członkiem i przez kilka lat sekretarzem TLCz. W l. 1901–1914 na posiedzeniach tej organizacji wygłosił ponad 30 odczytów, głównie z dziedziny psychiatrii, ftyzjatrii i pulmonologii. Działal także w ramach sekcji higienicznej TLCz. W 1901 r. przedstawił projekt zakładu dezynfekcyjno-kąpielowego dla pielgrzymów przybywających na Jasną Górę, negatywnie oceniwszy stan sanitarny pielgrzymek. Wygłosił odczyty podczas I i II Zjazdu Lekarzy Prowincjonalnych Królestwa Polskiego (w 1911 r. w Łodzi oraz w 1914 r. w Lublinie).

Należał do grona najbardziej aktywnych działaczy częstochowskich organizacji społeczno-oświatowych. Był współorganizatorem odbywających się od 1903 r. odczytów naukowych, urządzanych w prywatnych domach częstochowskiej inteligencji; wygłosił odczyt *O samokształceniu*. W 1906 r. należał do komitetu, który utworzył gimnazjum polskie; w szkole tej w l. 1906–1907 wykładał psychologię. Działal w Towarzystwie Szerzenia Wiedzy; odsunął się od tej organizacji w wyniku sporów dotyczących gromadzenia tzw. książek żargonowych. Był współzałożycielem Oddziału Częstochowskiego Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego. Brał udział w prowadzonej przez Oddział w l. 1908–1911 akcji odczytowej; wygłosił odczyty: *Nerwowość u dzieci i wychowanie* oraz *Lekarze szkolni ze stanowiska wymagań współczesnej higieny*. Był działaczem TDdChCz, w ramach Wydziału Kolonii Letnich tej organizacji przeprowadzał badania lekarskie dzieci. Należał do założycieli utworzonego w 1908 r. Oddziału Częstochowskiego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, był także członkiem jego zarządu. Wchodził w skład komitetu redakcyjnego, który przygotował *Przewodnik po Częstochowie i okolicy*, wydany w Warszawie w 1909 r.

W czasie I wojny przebywał w Rosji i Finlandii. W 1918 r. wrócił do Częstochowy, gdzie prowadził prywatną praktykę lekarską i działał na niwie społecznej i oświatowej. Opublikował kilkadziesiąt prac z zakresu chorób wewnętrznych, głównie gruźlicy płuc, a także historii i filozofii medycyny, medycyny społecznej, psychologii. Był członkiem honorowym wielu polskich towarzystw lekarskich. Zmarł w Częstochowie.

Bibliografia przedmiotowa:

Pamiętnik II-go Zjazdu Lekarzy Prowincjonalnych w dniach 31 maja i 1 czerwca 1914 w Lublinie, Lublin 1914; *Zgon śp. doktora Rożkowskiego*, „GCz” 1934, nr 13; K. Łokczewski, *Nekrologia. Śp. Karol Rożkowski*, „PGL” 1934, nr 5; S. Nowak, *Z moich wspomnień*, cz. II: *Częstochowa (lipiec 1902 – lipiec 1914)*, Częstochowa 1933; K. Brożek, *Rożkowski Karol (1872–1934)*, PSB, t. XXXII, Wrocław 1989–1991; W. Palus, *Życie społeczno-polityczne w Częstochowie w latach rewolucji 1905–1907*, Częstochowa 2003; J. Sętowski, *Cmentarz Kule. Przewodnik biograficzny*, Częstochowa 2005.

A. Boldyrew

Róg Anastazy Kazimierz (1873–1933), działacz niepodległościowy, wydawca. Pseud. Marian Antoniewicz, „Prawie że Redaktor”.

Urodził się w Warszawie w spolonizowanej rodzinie żydowskiej, był synem Wolfa (Włodzimierza), księgowego, i Tekli z Baumanów. W l. 1882–1886 uczył się w V Gimnazjum w Warszawie, jednak choroba płuc uniemożliwiła mu jego ukończenie. W 1888 r. rozpoczął działalność polityczną w II Proletariacie, a następnie od 1892 r. w PPS. Prowadził agitację niepodległościową wśród żydowskich robotników i rzemieślników warszawskich. W 1894 r. został członkiem pierwszego Warszawskiego Komitetu Robotniczego PPS. Krótco należał do Żydowskiego Związku Robotniczego w Polsce. Od 1894 r. pracował jako księgowy w firmie handlowej. W 1898 r. został aresztowany za działalność polityczną i rozpowszechnianie nielegalnych wydawnictw. Z braku dowodów i ze względu na zły stan zdrowia został zwolniony i przebywał pod nadzorem policyjnym. Zbiegł do Krakowa, gdzie pracował jako urzędnik w Związku Kółek Rolniczych. Podjął współpracę ze Związkiem Zagranicznych Socjalistów Polskich oraz czasopismami „Robotnik” i „Przedświt”. Pod koniec 1899 r. wyjechał do Lwowa, gdzie został dyrektorem banku. Kontynuował także działalność społeczną i polityczną, współpracując z młodzieżą z Królestwa Polskiego, którą przygotowywał do roli agitatorów na terenie Kongresówki. Działal na niwie wydawniczej, odgrywając ważną rolę w upowszechnianiu polskiej literatury pięknej i popularnonaukowej. W 1900 r. zorganizował i do 1909 r. prowadził Polskie Towarzystwo Nakładowe – instytucję społeczno-wydawniczą zajmującą się wydawaniem opracowań społecznych, historycznych, ekonomicznych, a także dzieł literackich. Dla czytelników z Królestwa Polskiego drukował książki zakazane przez rosyjską cenzurę. Wydawał m.in. prace Bolesława Limanowskiego, w tym *Stuletnią walkę Narodu polskiego o niepodległość* oraz *Historię powstania narodu polskiego 1863 i 1864 r.* W 1909 r. ponownie zamieszkał w Krakowie, łącząc pracę w przemyśle z działalnością społeczną. W czasie I wojny światowej zaangażował się w sprawę niepodległości, działał na rzecz LP, współtworzył Ligę Niezawisłości Polski. Był także założycielem i kierownikiem handlowym Centralnego Biura Wydawniczego NKN. Instytucja ta zajmowała się publikowaniem literatury legionowej i zdjęć oraz produkcją filmów z walk, wykonywała także odznaki i legitymacje.

Po 1918 r. kontynuował działalność społeczną i oświatową. Pracował w Zarządzie Towarzystwa WWP i w MA, był członkiem Rady Polsko-Amerykańskiego Komitetu Pomocy Dzieciom. Został odznaczony Krzyżem Oficerskim Polonia Restituta, Krzyżem Legionowym oraz pośmiertnie Medalem Niepodległości. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

Ż. Kormanowa, *Materiały do bibliografii druków socjalistycznych na ziemiach polskich w latach 1866–1918*, Warszawa 1949; B. Limanowski, *Pamiętniki 1907–1919*, t. 3, Warszawa 1961; H. Piasecki, *Żydowska organizacja PPS 1893–1907*, Wrocław 1978; J. Kancewicz, *Polska Partia Socjalistyczna w latach 1892–1896*, Warszawa 1984; A. Pacholczykowa, *Róg Anastazy Stanisław Kazimierz (1873–1933)*, PSB, t. XXXII, Wrocław 1990.

Bibliografia podmiotowa:

Wydawnictwa Polskiego Towarzystwa Nakładowego we Lwowie w latach 1901–1905, Lwów 1905.

K. Kaczmarek

Rudniański Stefan (1887–1941), filozof, nauczyciel, działacz socjalistyczny. Pseud. Ruber, Szczepan Runicz.

Urodził się w Brześciu nad Bugiem. Był synem Gustawa Rubinrotha (w innych źródłach również jako Gdaltatz Rubinraut) i Lizy z Rudniańskich. Edukację zdobywał w Warszawie. W 1899 r. rozpoczął naukę: kolejno – w I i II Progimnazjum Rządowym, następnie w II Rządowym Gimnazjum Filologicznym. Już od czasów szkolnych związany był światopoglądowo z lewicowym nurtem ruchu robotniczego, m.in. działając w kółkach młodzieży socjalistycznej. W 1904 r. wstąpił do SDKPiL. W 1905 r. brał czynny udział w strajku szkolnym, za co został wyrzucony ze szkoły. Maturę zdał eksternistycznie w 1908 r. w V Rządowym Gimnazjum Filologicznym. Działalność polityczną (w PPS-Lewica) kontynuował nieprzerwanie, uczęszczając jednocześnie do Konserwatorium Warszawskiego w l. 1908–1911, gdzie uczył się gry na fortepianie. W 1911 r. wyjechał do Lipska studiować filozofię, psychologię oraz pedagogikę pod kierunkiem m.in. Wilhelma Wundta. W czasie pobytu w Lipsku był słuchaczem wykładów Włodzimierza Lenina. Studia i pobyt w Lipsku przerwał mu wybuch I wojny światowej. Został internowany, początkowo do Drezna, następnie do Miśni. W grudniu 1915 r., po zajęciu Warszawy przez Niemców, uzyskał zgodę na powrót do ojczyzny.

Od 1907 r. rozpoczął działalność publicystyczną, pisując do wileńskiej „Wiedzy”, uznawanej za nieoficjalny organ Uniwersytetu dla Wszystkich, poruszając głównie tematy z zakresu materializmu dialektycznego i historycznego. Seria tych rozpraw została oddzielnie wydana jako *Pogadanki filozoficzne*. Dedykował je osobom, które nie mają dostępu do publikacji o takiej tematyce, jednocześnie ubolewając nad opłakanym stanem piśmiennictwa popularnofilozoficznego. W 1913 r. „Kuźnia” (kontynuacja „Wiedzy”) opublikowała jego pracę *Przewodnicy ludzkości*. Ukazał w niej poglądy wybranych filozofów – „przewodników”, którzy utorowali drogę dla współczesnych koncepcji filozoficznych. Ta praca (tak jak *Pogadanki filozoficzne*) miała charakter popularyzatorski, nie była dedykowana intelektualistom, którzy zdaniem Rudniańskiego mieli ułatwiony dostęp do prac naukowych.

W Warszawie zaangażował się w pracę oświatową, został nauczycielem w warszawskich gimnazjach, prowadził zajęcia z historii i propedeutyki filozofii. Od 1916 r. był członkiem Polskiego Towarzystwa Psychologicznego. Równocześnie zajmował się działalnością społeczno-polityczną i oświatową. Wykładał na Uniwersytecie Ludowym w Warszawie i w Klubie Robotniczym im. Tadeusza Rechniewskiego (zob.), także na prowincji.

W l. 1915–1916 jego artykuły drukowało stuttgarckiego czasopismo „Das Literarische Echo”. Publikował także w „Głosie Robotniczym”. Na łamach tego pisma omawiał m.in. kwestie niepodległości Polski, rewolucji społecznej czy problemy mniejszości narodowych. Prowadził również badania wśród dzieci robotniczych. W grudniu 1918 r. został członkiem nowo powstałej KPRP i współpracował z jej placówkami oświatowymi i czasopismami, takimi jak „Myśl”, „Kultura Robotnicza”, „Miesięcznik Literacki”.

Po zakończeniu I wojny światowej kontynuował swoją działalność publicystyczną i partyjną. Był związany z warszawskim Instytutem Filozoficznym, Warszawskim Towarzystwem Naukowym i WWP, otrzymał też roczne stypendium rządu francuskiego, a po powrocie do kraju w l. 1939–1941 wykładał na UL. Prawdopodobnie zginął w czasie bombardowania podczas ewakuacji Lwowa.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, WWP – zbiór akt, sygn. 12; I. Szaniawski, [Posłowie do:] S. Rudniański, *Pogadanki filozoficzne. Przewodnicy ludzkości*, Warszawa 1958; M. Burdowicz-Nowicka, *Idea wychowania społecznego w dziejach myśli pedagogicznej. Szkice z historii wychowania. Recenzja*, „KHNT” 1961, nr 6/4; J. Snopek, *W kręgu twórczości i poglądów na filozofię Stefana Rudniańskiego*, „RNDWSPK” 1975, z. 57; S. Michalski, S. Dziamski, *Filozoficzne i pedagogiczne poglądy Stefana Rudniańskiego*, Warszawa 1980; A. Kochański, *Stefan Rudniański*, PSB, t. XXXII, Wrocław 1989–1991; W. Szulakiewicz, *Historia oświaty i wychowania w Polsce*, Kraków 2006; J. Woleński, *Żydzi w filozofii polskiej*, „SzFP” 2010, t. 5; J. Szmyd, *Rudniański Stefan*, [w:] *Wizerunki filozofów i humanistów polskich. Wiek XX*, Kraków 2000.

Bibliografia podmiotowa:

Walt Whitman. Życie i twórczość, „Wiedza” 1910, nr 31; *W sprawie obchodu jubileuszu Chopina 1810–1910*, „Wiedza” 1910, nr 7; *Wszystko jest w ruchu*, „Wiedza” 1910, nr 8; *Zarys teorii poznania*, Wilno 1910; *Pogadanki filozoficzne*, Wilno 1910; odb. z czasopisma „Wiedza” 1910; *Przewodnicy ludzkości*, Wilno 1913; odb. z czasopisma „Kuźnia” 1913; *Proletariat a sprawa narodowościowa*, „GRob” 1917, nr 24–26; *Stanowisko materializmu francuskiego w dziejach filozofii*, „PF” 1917, z. 2, 3, 4; *Wojna a dziecko proletariackie*, „GRob” 1917, nr 78; *Z nowoczesnych badań nad psychiką dziecka. Wojna a psychika dziecka*, „GN” 1917, nr 4; *Robotnik a narzędzie*, „GRob” 1918, nr 40.

Z. Hałęza

Rudoszańska-Iwaszkiewiczowa Zofia (1885–1971), nauczycielka, działaczka ruchu nauczycielskiego i kobiecego. Pseud. Nieudolny-Pedagog.

Urodziła się w Częstochowie, była córką Feliksa Cieszewskiego i Kazimierzy z Zawadzkich. Dzieciństwo i wczesną młodość spędziła w Zamościu i Zawierciu. Rodzice zadbali o jej staranne wychowanie. W 1903 r. ukończyła gimnazjum rosyjskie w Piotrkowie ze złotym medalem, jednocześnie uzyskała świadectwo domowej nauczycielki matematyki i języka rosyjskiego. W trakcie nauki gimnazjalnej włączyła się w działalność tajnych kolekcji uczniowskich. W 1905 r. przeprowadziła się do Warszawy, gdzie rozpoczęła pracę jako nauczycielka matematyki klas młodszych oraz pełniła obowiązki opiekunki internatu na pensji prywatnej Pauliny Hewelke (zob.) (od 1919 r. Gimnazjum im. Klementyny z Tańskich Hoffmanowej).

Zdobyte wykształcenie uzupełniała na kursach matematyczno-fizycznych zorganizowanych przez Samuela Dicksteina (zob.), a także na Uniwersytecie Łatającym. Od 1908 r., przez 26 lat, uczyła w szkole Cecylii Plater-Zyberk (zob.). Razem z Teodorą Męczkowską (zob.) włączyła się w działalność Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego, a w okresie I wojny światowej należała do Komisji Pedagogicznej prowadzonej przez to Stowarzyszenie.

W okresie II RP uczestniczyła w pracach Komisji Oświaty i Kultury oraz Polskiej Macierzy Szkolnej, zwłaszcza w działaniach na rzecz podniesienia poziomu kształcenia dziewcząt. Publikowała na ten temat, m.in. *O reformie szkoły średniej ogólnokształcącej dla dziewcząt*, „Bluszc” 1929, *W sprawie szkolnictwa żeńskiego* (1930). W 1934 r. została pozbawiona stanowiska i przeniesiona na emeryturę. Przeprowadziła się do Wilna, gdzie zajęła się popularyzacją wiedzy pedagogicznej. Pełniła funkcję wiceprezesa Zarządu Polskiej Macierzy Szkolnej. Należała do Zarządu Głównego Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych. W czasie okupacji angażowała się w tajne nauczanie. Po zakończeniu II wojny światowej kontynuowała działalność pedagogiczną. Otrzymała m.in. Złoty Krzyż Zasługi, Krzyż Kawalerski Orderu Odrodzenia Polski. Zmarła w Gdańsku.

Bibliografia przedmiotowa:

Śp. Zofia z Cieszewskich Rudoszańska-Iwaszkiewiczowa, „ŻW” 1971, nr 178; *Śp. Zofia z Cieszewskich Rudoszańska-Iwaszkiewiczowa*, „TPow” 1971, nr 32; *Szkoła Cecylii Plater-Zyberkówny 1883–1944: praca zbiorowa*, indeks oprac. E. Krasnowolska, Warszawa 1987; L. Żytkowicz, *Rudoszańska-Iwaszkiewiczowa (1885–1971)*, PSB, t. XXXII, Wrocław 1989–1991.

D. Grabowska-Pieńkosz

Rudziński Eustachy (1885–1953), nauczyciel, działacz spółdzielczy, poseł.

Urodził się w Makowie Mazowieckim. Był absolwentem szkoły wydziałowej w Krakowie oraz kursów w tamtejszej Wyższej Szkole Przemysłowej. Uczęszczał także na wykłady z matematyki i fizyki na UJ oraz na Uniwersytecie Berneńskim, studiów uniwersyteckich jednak nie ukończył.

Od 1911 r. był nauczycielem w szkołach średnich Warszawy, Płocka, Dąbrowy Górniczej oraz Sosnowca. Oprócz matematyki i fizyki uczył także chemii. W l. 1915–1917 przebywał w Pradze, po powrocie do kraju podjął znowu obowiązki nauczyciela w Sosnowcu oraz kierownika szkoły w miejscowości Niemce. Związał się z PSL. Od chwili rozpoczęcia pracy nauczycielskiej zaangażował się również w pracę konspiracyjną tajnych organizacji młodzieżowych i ZS. Za tę aktywność trafił do więzienia w Kielcach. Po uwolnieniu w 1914 r. związał się bliżej z LP. W 1917 r. został inspektorem szkolnym w Radomsku, dbał wówczas o rozwój sieci szkolnej na wsi i dokształcanie nauczycieli: „Poseł Rudziński [...] w najtrudniejszych czasach krzewił oświatę ludową, który założył w naszym okręgu sto kilkadziesiąt szkół i ochron”.

Także po 1918 r. był zaangażowany w różnorakie prace oświatowe, m.in. jako wydawca pisma „Obywatel”, gazety PSL Wyzwolenie (hasło tego periodyku brzmiało: „Oświaty dla Ludu, Ziemi dla Ludu, Władzy dla Ludu”). Pismo deklarowało zainteresowanie sprawami oświaty ludowej, propagowaniem czytelnictwa i realizacji obowiązku szkolnego, współpracy

z nauczycielami oraz korygowania wad szkół wiejskich. Był znanym działaczem spółdzielczym oraz posłem na Sejm z ramienia PSL Wyzwolenie. Po II wojnie światowej związany zawodowo ze Spółdzielnią Spożywców „Społem” oraz Stowarzyszeniem „Caritas”. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

BN, *W sprawie oszczerstw rzuconych przez prawicę na posła Eugeniusza Rudzińskiego*, Druk Ulotny ZG PSL Wyzwolenie, sygn. DŻS IB Cim; „Obywatel” 1921, nr 1; *Zarys historii polskiego ruchu ludowego*, t. 2: 1918–1939, Warszawa 1970; *Rudziński Eustachy*, SBDRL, Warszawa 1989; H. Korczyk, *Rudziński Eustachy (1885–1953)*, PSB, t. XXXIII, Wrocław 1991–1992.

A. Wałęga

Rudzka Leontyna (Leonia) (1858–1929), nauczycielka.

Urodziła się w Woli Ługowej w pow. białobrzeskim, była córką Józefa, ziemianina, i Anny z Domańskich. Po ukończeniu pensji Heleny Budzińskiej w Warszawie poszerzała swoją wiedzę jako słuchaczka wykładów na kursach organizowanych przez Julię Baranowską, następnie zdała egzamin uprawniający do nauczania w prywatnych szkołach żeńskich. Jak pisano w nekrologu, w młodości „samokształceniem uzupełniała braki”. Pracę rozpoczęła jako nauczycielka języka niemieckiego i geografii na pensji Jadwigi Papi (zob.). W l. 1886–1887 przejęła pensję i przekształciła ją w 3-klasową szkołę żeńską, a rok później w szkołę 4-klasową. Szkołę tę prowadziła i rozwijała do końca swojego życia. Wielokrotnie występowała do rosyjskich władz oświatowych z wnioskami o powiększenie liczby klas i stopniowo uzyskiwała zezwolenia: od 1896 r. szkoła była 5-klasowa, a w rok później, już po dymisji kuratora warszawskiego okręgu szkolnego Aleksandra Apuchtina, udało jej się uzyskać zgodę na utworzenie również klasy szóstej. Jednak już wcześniej, nie czekając na decyzje władz, prowadziła konspiracyjną naukę w wyższych klasach, ponadto w szkole uczono nielegalnie języka i historii polskiej. Mimo środków ostrożności przełożona była wielokrotnie przesłuchiwana przez policję, często grożono jej zamknięciem szkoły. W 1897 r. wraz ze swoimi uczennicami nie wzięła udziału w powitaniu przybywającego do Warszawy cara Mikołaja II, za co została osadzona na dobę w areszcie. O placówce Rudzkiej pisano: „Była to szkoła polska w całym tego słowa znaczeniu i tylko język rosyjski był jedynym przedmiotem obcym. Wprawdzie ze zjawieniem się na pensji *inspektora*, którego przybycie ogłaszał w całym lokalu dzwonek alarmowy, szkoła pokrywała się pokostem rosyjskim, tała oddech polski, ukrywała nauczycieli nielegalnych, a wysuwała urzędowo zatwierdzonych, ale z chwilą, gdy drzwi się za *inspektorem* zamykały, wszystko powracało do zwykłego trybu i duch polski tym gorętszy, że prześladowany, zapanowywał wszechwładnie”. Rudzka podczas swoich wyjazdów zagranicznych poznawała zachodnie rozwiązania dydaktyczne i wychowawcze, które były dla niej źródłem inspiracji; do programu swojej placówki wprowadziła m.in. naukę higieny, a także lekcje przyrody połączone z wyjazdami krajoznawczymi. Jej postępowe podejście docenił Bolesław Prus (zob.), który w „Ilustrowanym Kurierze Codziennym”, dzieląc się wrażeniami z Wystawy Higienicznej z 1896 r., o prezentowanej tam wzorowej klasie szkolnej będącej własnością placówki Rudzkiej pisał: „obejmuje [...] wszystko co w ostatnich czasach wymyślono

dla zdrowia młodzieży szkolnej [...] model pieca, wentylatora oświetlenie elektryczne [...] ławki rozmaitych systemów”, chwając jednocześnie wyposażenie klas w nowoczesne pomoce naukowe, takie jak modele i tablice do nauki biologii, historii czy geografii. Była także członkinią rzeczywistą Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego, dzięki czemu знаła najnowsze trendy w dziedzinie higieny. Należała do grona pomysłodawców Komitetu Ogrodów im. Wilhelma Ellisa Raua w Warszawie, ale „wybrana na zastępczynię w roku 1907, udziału w pracach Komitetu nie przyjmowała”. Uczestniczyła w organizowaniu kolonii letnich dla dzieci, współpracując w tym zakresie ze Stanisławem Markiewiczem (zob.). Współdziałała z nim także na rzecz tajnej organizacji „Oświata”; w jej szkole Markiewicz prowadził zbiórki finansów dla tej organizacji. Była członkinią Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

Podczas rewolucji 1905 r. brała udział w walce o polską oświatę, a jej szkoła była miejscem tajnych zebrań w sprawach strajku szkolnego. W kwietniu tego roku wraz z Cecylią Plater-Zyberk (zob.) i Antoniną Walicką wystąpiła z petycją do generała-gubernatora Konstantina Maksymowicza o wprowadzenie języka polskiego do szkół. Była też członkinią delegacji do Ministerstwa Oświaty w Petersburgu, zabiegającej o spolszczenie szkolnictwa. W 1906 r. otrzymała zezwolenie na otwarcie klasy siódmej i przekształciła szkołę w prywatny zakład naukowy żeński z kursem gimnazjum żeńskiego i wykładowym językiem polskim. Szkoła nie musiała zabiegać o przychylność władz i dotację, ponieważ utrzymywała się z wysokiego czesnego, co przy dużej popularności (do 100 uczennic) pozwalało Rudzkiej zachować samodzielność organizacyjną. Od 1906 r., z myślą o pracy zawodowej przyszłych nauczycielek, w szkole organizowano dwuletnie kursy pedagogiczne o profilu humanistycznym i przyrodniczym, które prowadzono co najmniej do 1913 r. Jednocześnie aż do wybuchu I wojny światowej utrzymywała tradycje tajnego nauczania przedmiotów zabronionych, tj. języka polskiego, literatury i historii. Zainspirowana wzorami szkół szwajcarskich, skandynawskich i angielskich oraz widząc rosnące potrzeby edukacyjne społeczeństwa, w 1912 r. uruchomiła w Konstancinie k. Warszawy nową 3-klasową szkołę powszechną z internatem, której rozwój zahamował wybuch I wojny światowej. W 1906 r. była członkinią Koła Macierzy działającego pod nazwą Uniwersytet Ludowy; jego celem było prowadzenie wykładów popularnych wśród robotników i rzemieślników w Warszawie. Należała do Komisji Szkolnej Towarzystwa Popierania Pracy Społecznej.

Dzięki jej staraniom podczas I wojny światowej ustanowiono prawo zdawania matury w prywatnych szkołach żeńskich. W 1916 r. zasiadała w zarządzie sekcji szkół średnich Wydziału Oświecenia KO m.st. Warszawy, a w 1917 r. jako jedyna kobieta pedagog, brała udział w prowadzonych przez Departament Szkolny TRS pracach nad ujednolicaniem programów nauczania i egzaminów dojrzałości. Podczas okupacji niemieckiej władze oświatowe wyraziły zgodę na otwarcie w jej szkole ósmej klasy. Była też członkinią sekcji wystawy szkolnej oraz sekcji święta dzieci, powołanych przez Komitet Wielkiej Kwesty Majowej 1916 r. na Szkołę Polską.

Należała do członków honorowych TORPR. W l. 1917–1920 była członkinią Zarządu Polskiej Macierzy Szkolnej. W l. 1895–1920 weszła do Zarządu Schronienia Nauczycielek, otrzymała także tytuł honorowej członkini tej instytucji. Była współzałożycielką i od 1918 r. przez kilka lat z rzędu przewodniczyła Kołu Przełożonych Prywatnych Szkół Żeńskich. Współzakładała również Stowarzyszenie Nauczycielstwa Polskiego, które w wolnej Polsce połączyło się z galicyjską organizacją i wspólnie utworzyło Towarzystwo Nauczycieli Szkół

Średnich i Wyższych. W okresie II RP brała czynny udział w wymianie myśli w środowisku nauczycielskim, uczestnicząc w krajowych zjazdach pedagogicznych, a w 1927 r. także w Międzynarodowym Zjeździe Nowej Szkoły w Locarno. Została odznaczona Krzyżem Oficerskim Orderu Polonia Restituta za zasługi w działalności patriotycznej, oświatowej i społecznej. Zmarła w Konstancinie, pochowana została w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, Gabinet Cywilny RR KP w Warszawie, sygn. 7/174; AAN, TRS w Warszawie, sygn. 10/83; AGAD, KGGW, sygn. 7134, 7510, 7596, 7695; ANK, NKN, sygn. 938; APW, WGUdS, sygn. 673; *Sprawozdanie Kursów Pedagogicznych dla Kobiet Leonii Rudzkiej*, Warszawa 1913; *Sprawozdanie z działalności pedagogicznej, narodowej i społecznej Leonii Rudzkiej, nadesłane na Powszechną Wystawę Krajową w Poznaniu*, Poznań 1929; I. Bratkowska, *Śp. Leonia Rudzka*, „Bluszcz” 1929, nr 9; A. Walicka, *Śp. Leonia Rudzka*, „PP” 1929, nr 10; *Cześć zasłudze. Wspomnienie o życiu i pracy śp. Leonii Rudzkiej*, Warszawa 1930; B. Prus, *Kroniki*, t. XIV, Warszawa 1964; D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Z dziejów tajnych pensji żeńskich w Królestwie Polskim*, „RDO” 1967, t. 10; J. Kozicka, *Pensja panny Rudzkiej*, „Stolica” 1972, nr 41, 42; S. Konarski, *Rudzka Leontyna Barbara (1858–1929)*, PSB, t. XXXIII, Wrocław 1991–1992; *Leonia Rudzka i jej szkoła w Warszawie przy Zielnej 13 (1887–1944)*, Warszawa 1998.

A. Bołdyrew, K. Cybulska

Rudzki Zdzisław (1879–1952), nauczyciel, przyrodnik.

Urodził się w Miechowie w gub. kieleckiej, był synem Aleksandra i Anieli z Frankowskich. W 1880 r. rodzina przeniosła się do Kielc. Najpierw uczył się w domu, następnie w gimnazjum w Kielcach. Po ukończeniu edukacji szkolnej w 1898 r. studiował na Wydziale Fizyczno-Matematycznym UW. W 1899 r. został zawieszony w prawach studenta za udział w manifestacji patriotycznej. Studia ukończył w 1904 r. W l. 1904–1905 r. pracował jako prywatny nauczyciel, uczył przyrody i geografii. W 1905 r. odbył przymusową służbę wojskową. Po opuszczeniu wojska rozpoczął pracę w 7-klasowej Szkole Realnej im. Jana Pankiewicza w Warszawie, kierowanej przez Witolda Wróblewskiego. Pełnił obowiązki nauczyciela i wychowawcy, a także sekretarza Rady Pedagogicznej oraz kierownika czytelnicy i biblioteki dla młodzieży. Był również kustoszem zbiorów przyrodniczych szkolnych. Cieszył się opinią znakomitego nauczyciela i popularyzatora wiedzy przyrodniczej. W 1909 r. równolegle rozpoczął pracę w Szkole Zgromadzenia Kupców m. Warszawy, gdzie do 1914 r. uczył nauk przyrodniczych i geografii. Został także wybrany kustoszem Muzeum przyrodniczo-geograficznego i sekretarzem Rady Pedagogicznej. Jednocześnie w l. 1908–1914 pracował jako nauczyciel przyrody na pensji Haliny Gepnerówny. W marcu 1914 r. STP w Warszawie powierzyło mu kierownictwo 7-klasowej Szkoły Realnej im. Stanisława Staszi- ca, założonej i utrzymywanej przez Stowarzyszenie.

W sierpniu 1914 r. powołano go jako chorążego do wojska. W grudniu 1917 r. został zwolniony z armii; osiadł w Dyneburgu (w 1883 r. Rosjanie zmienili nazwę miasta na Dźwińsk), gdzie pracował w szkołach Polskiego Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny. W kwietniu 1918 r. uzyskał możliwość powrotu do Warszawy. W l. 1918–1929 był dyrektorem państwowego Królewsko-Polskiego Gimnazjum im. Stefana Batorego w Warszawie,

powołanego przez MWRiOP. Zabiegał o wysoki poziom szkoły pod względem kształcenia i wychowania, dużą wagę przykładał do współpracy szkoły z domem rodzinnym ucznia. Był sympatykiem ND. W 1929 r. z powodu konfliktów ideowych i politycznych został przeniesiony w stan spoczynku i zwolniony z funkcji dyrektora szkoły. W l. 1930–1939 pracował w Muzeum Przemysłu i Rolnictwa, gdzie zajmował się sprawami oświaty pozaszkolnej. W ramach tej instytucji organizował zawodowe kursy dokształcające dla elektryków. Pełnił także funkcję kierownika Instytutu Przemysłowo-Rzemieślniczego powołanego przy Muzeum. Otrzymał Krzyż Komandorski Orderu Odrodzenia Polski za zasługi w działalności pedagogicznej i organizacyjnej. Zmarł w Cieszynie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, Gabinet Cywilny RR KP w Warszawie, sygn. 7/174; APW, II Liceum Ogólnokształcące im. Stefana Batorego w Warszawie, sygn. 2.1/129; APW, ZK, XI/2148; *Spis nauczycieli*, Lwów–Warszawa 1924; „MonP” 1925, nr 102; *Dziesięciolecie Państwowego Gimnazjum im. Stefana Batorego w Warszawie*, Warszawa 1929; *Sprawozdanie Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie za lata 1930, 1931, 1932*, Warszawa 1933; M. Getter, E. Kujawski, *Rudzki Zdzisław (1879–1952)*, PSB, t. XXXIII, Wrocław 1991–1992.

AB

Rundstein Szymon (1876–1942), prawnik, adwokat, wykładowca akademicki.

Urodził się w Warszawie w zasymilowanej rodzinie żydowskiej, był synem Markusa i Amelii z d. Wyszogród. Po ukończeniu gimnazjum w Warszawie podjął studia prawnicze na UW; ukończył je ze złotym medalem w 1898 r. Następnie kontynuował naukę w Heidelbergu, gdzie w 1900 r. uzyskał stopień doktora praw. W l. 1900–1906 pracował jako starszy asystent na Uniwersytecie w Berlinie. Odmówił przyjęcia proponowanej mu w Berlinie docentury i powrócił do Warszawy. Rozpoczął pracę adwokata, łącząc ją z pracą naukową. Zajmował się wieloma dziedzinami prawa, przede wszystkim prawem międzynarodowym publicznym i prywatnym, prawem cywilnym, handlowym oraz prawem pracy. Był wybitnym znawcą problematyki odszkodowań wojennych. Podejmował zagadnienia z zakresu filozofii i teorii prawa, interesowały go także problemy socjologiczne na gruncie teorii prawa. Był członkiem wielu polskich i międzynarodowych towarzystw naukowych i prawniczych. Od 1908 r. należał do Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Wygłaszał odczyty na posiedzeniach PSRK. W czasie I wojny światowej pełnił funkcję skarbnika Towarzystwa Prawniczego.

Opublikował wiele artykułów na łamach periodyków fachowych: „Gazety Sądowej Warszawskiej”, „Palestry”, „Przeglądu Prawa Handlowego”, a także „Themis Polskiej”, której był również współzałożycielem. W artykule opublikowanym w „Ekonomiście” podejmował kwestie polityki społecznej. Popularyzował wiedzę o teorii i praktyce prawa na łamach periodyków społecznych: „Ogniwa”, „Krytyki”, „Przeglądu Tygodniowego”. Wypowiadał się na temat problemów propedeutyki prawa i nauczania prawa w czasie studiów akademickich. W artykule *Postępy pedagogiki prawnej* postulował opracowanie „podręcznika pedagogicznego dla młodych prawników”. „Pedagogiką prawną” nazywał edukację uniwersytecką studentów prawa. W książce *Studia i szkice prawne* przekonywał do stosowania pogładowej

metody nauczania prawa. Za przykład cennego dydaktycznie podejścia do nauczania prawa uznawał niemiecki periodyk „Der Rechts – Student – Lehrblatt für Junge Juristen”, w którym „ani śladu konstrukcji, mędrkowań dogmatycznych, szkolarkstwa i scholastyki”. Krytycznie odnosił się do poziomu nauczania na zrusyfikowanym UW, o którym pisał, że „był wszystkim, ale nie przybytkiem wiedzy”.

W okresie II RP był wysokim urzędnikiem MSZ, członkiem polskich delegacji na międzynarodowe konferencje pokojowe. Jednocześnie wykładał w Akademii Prawa Międzynarodowego w Hadze, w Szkole Nauk Politycznych w Warszawie oraz WWP. W 1939 r. odrzucił propozycję wyjazdu i objęcia wykładów na uczelniach angielskich i szwajcarskich. Zginął wraz z rodziną w Treblince.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, TRS w Warszawie, sygn. 8/61; APAN w Warszawie, Edmund Jan Reyman (1885–1958; ekonomia polityczna), sygn. 190/29; *Czy wiesz*, Warszawa 1938; L. Babiński, *Szymon Rundstein*, „PiP” 1947, z. 10; A. Mészöri, *O Szymonie Rundsteinie (Wspomnienie)*, „Palestra” 1958, nr 2; W. Szyszkowski, *Szymon Rundstein (1876–1942)*, PSB, t. XXXIII, Wrocław–Warszawa 1991; K. Pol, *Poczet prawników polskich*, Warszawa 2000; Z. Borzymińska, *Rundstein Szymon*, PSJ, t. 2, Warszawa 2003; W. Winclawski, *SBSP*, t. 3, Toruń 2007; A. Redzik, *Rundstein Szymon*, SBAP, t. 2, z. 3–4, Warszawa 2007; B. Hordecki, J. Sobczak, *Trzy „Temis Polskie”*, „TPN” 2011, nr 1; M. Marszał, *Kilka uwag na temat prawa w państwach totalnych w poglądach Szymona Rundsteina (1876–1942)*, „AUMCSI” 2012, nr 2.

Bibliografia podmiotowa:

Nowa teoria przewrotów społecznych, „Krytyka” 1902, z. XI, s. 299–309; *Z zagadnień współczesnej kryminalistyki*, „PT” 1902, nr 11, 13; *Teoria administracji w stosunku do polityki społecznej*, „Ekonomista” 1903, t. 1; *Z więzienia o więzieniu*, „Ogniwo” 1904, nr 1; *Studia i szkice prawne*, Lwów 1904; *Utopia uczuciowa*, „Ogniwo” 1905, nr 42; *Postępy pedagogiki prawnej*, „GSW” 1905, nr 25, 26; *O socjologicznych podstawach wykładni prawa*, „ThP” 1914, z. 1–2; *Psychologia świadomości prawnej wobec wojny*, „MP” 1915, nr 1.

A. Bóldyrew

Rutkowski Leon (1862–1917), lekarz, antropolog, działacz społeczny.

Urodził się w Turowie k. Płocka, w rodzinie ziemiańskiej. Był synem Kazimierza i Marianny z Kamińskich. Po ukończeniu gimnazjum w Płocku i zdaniu matury podjął w 1881 r. studia medyczne na UW. Jako student udzielał się w konspiracyjnym Związku Młodzieży Polskiej „Zet”, biorąc udział w akcjach samokształceniowych i oświatowych. Uczestniczył też w podziemnym kolportażu książek i nielegalnych druków. Włączył się w działalność edukacyjną prowadzoną przez Koło Oświaty Ludowej.

Po ukończeniu studiów w 1886 r. otworzył praktykę lekarską w Płońsku. Jednocześnie realizował własne pasje naukowe. Był uznanym i wszechstronnym badaczem – prowadził badania z zakresu antropologii, archeologii, etnografii, medycyny i higieny społecznej. Wyniki swych badań przedstawiał na łamach periodyków specjalistycznych i w czasopismach społeczno-kulturalnych, m.in. w „Zdrowiu”, „Czasopiśmie Lekarskim”, „Wiśle”, „Światowicie”, „Prawdzie”, „Głosie”. Upowszechniał wiedzę głównie na temat kultury, warunków życia,

stanu zdrowia, antropologii ludności Mazowsza, głównie okolic Płońska. Brał udział w zjazdach lekarzy i higienistów, był członkiem zwyczajnym Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego (w nekrologu wspomniano, że „Warszawskie Towarzystwo Naukowe zapomniało o skromnym lekarzu”) oraz członkiem korespondentem PAU w Krakowie. Za prowadzenie działalności patriotycznej był więziony przez władze rosyjskie w Cytadeli Warszawskiej. Od 1895 r. należał do konspiracyjnej LN. Wstąpił też do jawnej emanacji Ligi – SND.

Angażował się w szerzenie oświaty na Mazowszu, obejmując z czasem funkcję kierownika Okręgu Płockiego Towarzystwa Oświaty Narodowej. Propagował spółdzielczość, konsolidował ziemian, duchowieństwo i chłopów wokół działań na rzecz zakładania kółek samokształceniowych, czytelni ludowych, teatrów i chórów amatorskich. Kazimierz Rutkowski pisał o nim: „Szerzył oświatę między ludem za pomocą książeczek, które rozdawał wyjeżdżając na wieś do chorych, a także żywym słowem. Książeczek tych widziałem u stryja całe setki, w żółtych okładkach, wydane specjalnie dla ludu”. Był inicjatorem utworzenia w Płońsku szkoły, struktur Polskiej Macierzy Szkolnej i Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”, OSP i sklepu spółdzielczego. Kolportował wśród ludności okolic Płońska „Przegląd Wszechpolski” i „Polaka”. Po delegalizacji Polskiej Macierzy Szkolnej zakładał ochronki, organizował w Płońsku kursy wieczorowe dla rzemieślników i szwaczek. Współorganizował szkołę rolniczo-ogrodniczą w Galominie, przez kilka lat współfinansował tę placówkę. Należał do licznych towarzystw działających na rzecz popularyzacji wiedzy i samokształcenia: Towarzystwa Naukowego Płockiego, Towarzystwa Kursów Naukowych, Towarzystwa Lekarzy Guberni Płockiej, Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Był prezesem Płockiego Koła Samokształceniowego. Należał do Komisji Spraw Krajowych Towarzystwa Popierania Pracy Społecznej. W 1906 r. przygotował broszurę *Reforma gminy wiejskiej*, która pozostała w rękopisie (w zbiorach Biblioteki im. Zielińskich w Płocku). Postulował w niej reformy dotyczące samorządu terytorialnego, w tym nadanie praw wyborczych wszystkim płacącym podatek mieszkańcom gminy, przyznanie gminom prawa organizacji szkolnictwa, opieki zdrowotnej i socjalnej. Przedstawiał także daleko posunięte postulaty niezależnienia władzy samorządowej od administracji państwowej.

W czasie I wojny światowej kierował w Płońsku biurem werbunkowym komitetu organizacyjnego polskich jednostek wojskowych, które miały wspierać wojska rosyjskie. W roku jego śmierci w Płońsku otwarto gimnazjum, którego był pomysłodawcą i orędownikiem. We wspomnieniach pośmiertnych podkreślano jego szczególne zasługi w pracy oświatowej na rzecz ludu; pisano: „pod wpływem jego niezmordowanej działalności wśród ludu i dla ludu, przy jego współdziałaniu, odbywało się wychowanie, przekształcenie nieuświadomionego włościanina na nowoczesnego, świadomego obywatela i wytwórcę”. Zmarł w Płońsku.

Bibliografia przedmiotowa:

ATNP, BiZ, K. Rutkowski, *Moje wspomnienia. Stryj dr Leon Rutkowski*, sygn. R 524; J. Jaworski, *Śp. dr Leon Rutkowski. Wspomnienie pośmiertne*, „Zdrowie” 1917, nr 1; [I.] Lasocki, *Ze wspomnień o doktorze Rutkowskim*, Płock 1917; A.B. Maciesza, *Leon Rutkowski jako badacz naukowy*, Warszawa 1931; *Towarzystwo Naukowe Płockie 1820–1830, 1907–1957: szkice i materiały*, red. K. Askanas et al., Płock 1957; S. Kozicki, *Historia Ligi Narodowej (okres 1887–1907)*, Londyn 1964; J.B. Nyczek, *LiK SB*, Płock 1983; A. Dzięczkowski, *Rutkowski Leon (1862–1917)*, PSB, t. XXXIII, Wrocław 1991–1992; A.J. Papierowski, J. Stefański, *PZiN*, Płock 2002; W. Winclawski, *SBSP*, t. 3, Toruń 2007;

A. Dwojnych, *Pozytywiści w działaniu, romantycy w programie – charakterystyka wybranych prowincjonalnych środowisk narodowych z przełomu XIX/XX wieku*, [w:] *Między pozytywizmem a nacjonalizmem. Przemiany kultury polskiej w latach 1886–1918*, red. M. Gloger, Warszawa 2017.

Bibliografia podmiotowa:

Charakterystyka antropologiczna ludności wiejskiej (nieszlacheckiej) płońskiego i sąsiednich powiatów gub. płockiej, Kraków 1900; *Kilka słów o etyce lekarskiej*, „CzL” 1902, nr 4; *Pomoc lekarska dla ludności wiejskiej*, „Zdrowie” 1906, nr 7; *Co moglibyśmy zrobić dla poprawienia stanu naszych wsi i osad*, „Zdrowie” 1910, nr 3; *Stan fizyczny krótko i długogłowej ludności polskiej z okolic Płońska*, Warszawa 1911: odb. z czasopisma „Zdrowie” 1911, nr 6.

A. Boldyrew, P. Waingertner

Rutska Halina (1868–1932), bibliotekarka, działaczka społeczna.

Urodziła się w majątku Kadziejówka na Podolu, pochodziła ze szlacheckiej rodziny Horodyskich. Edukację elementarną rozpoczęła w domu. W 1884 r. ukończyła żeńską pensję Joanny Krzywobłockiej w Warszawie, uczęszczała na zajęcia Uniwersytetu Latającego. Po zakończeniu edukacji pracowała jako prywatna nauczycielka. W 1888 r. zamieszkała w Płocku. Od 1898 r. angażowała się w prace PTD, w Komitecie Opieki nad Chorymi Dziećmi i Komitecie Opieki nad Ubogą Matką i Dzieckiem. W 1904 r. rozpoczęła wraz z mężem pracę nad zabezpieczeniem i porządkowaniem biblioteki skępskiej przekazanej przez Józefa Zielińskiego. Należała do pierwszego Zarządu Towarzystwa Biblioteki Publicznej w Płocku. W 1907 r. weszła w skład zarządu reaktywowanego Towarzystwa Naukowego Płockiego. Jego celem było krzewienie nauki i oświaty oraz gromadzenie danych naukowych: geograficznych, fizycznych, antropologicznych, statystycznych, etnograficznych, historycznych i archeologicznych z gub. płockiej. Zajmowała się także organizowaniem i gromadzeniem eksponatów dla Muzeum Mazowsza Płockiego. Materiały te związane były z badaniami i działalnością członków Towarzystwa Naukowego Płockiego. Czyniła starania o pozyskanie zbiorów od uczonych spoza Kongresówki i wymianę książkowych dubletów. Muzeum miało być ośrodkiem inicjującym działania edukacyjne, kulturalne i popularyzatorskie w regionie. W grudniu 1912 r. otwarto ekspozycję muzealną, posadę kustoszki Muzeum objęła Rutska. Przyjmowała różne grupy: krzewiła wartości patriotyczne wśród młodzieży, zapoznawała nauczycieli z zasobami i ofertą placówki. Zgromadzone materiały posłużyły jako baza do nauki dla młodzieży szkolnej. Początkowo kolekcja Muzeum składała się ze zbiorów szkolnych i materiałów poświęconych higienie, z biegiem czasu zasoby powiększały się o okazy przyrodnicze, krajoznawcze, etnograficzne, archeologiczne, artystyczne. Od 1911 r. działała w Zarządzie ChTOK w Płocku. W 1914 r. była w gronie współzałożycieli Oddziału Płockiego Towarzystwa Rozwoju Przemysłu, Rzemiosł i Handlu, jednym z obszarów jego działalności było organizowanie odczytów i wystaw.

W czasie I wojny światowej współpracowała z PCK. W 1916 r. wybrano ją do Zarządu ChTOK w Płocku. Pełniła ważną rolę, m.in. w zabezpieczeniu zbiorów bibliotecznych podczas obrony miasta w 1920 r. Została odznaczona Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski oraz Złotym Krzyżem Zasługi za pracę nad Muzeum. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

APP, Inspektor Szkolny Okręgu Płockiego, sygn. 1/1; A. Maciesza, *Stefan i Halina Rutscy. Zasługi ich na polu organizacji nauki w Płocku*, Płock 1933; A. Maciesza, *Halina Rutka. Wspomnienie pośmiertne*, [w:] *Towarzystwo Naukowe Płockie 1929–1932*, b.m.w. 1934; M. Kieffler-Kostanecka, *Rutka Halina, SPKP*, Łódź 1972; J.B. Nycek, *LiK SB*, Płock 1983; E. Popiołek, *Pamięci Stefana i Haliny Rutkich*, „RMMwP” 1986, nr 11; A.J. Papierowski, J. Stefański, *PZiN*, Płock 2002; A.M. Stogowska, *Znakomite Płocczanki*, Płock 2010; A.J. Papierowski, *OISPP*, Płock 2010; E. Horodyska-Gizińska, *Halina Rutka o swojej pracy na rzecz Muzeum Towarzystwa Naukowego Płockiego*, [w:] *Perspektywy regionalnych towarzystw naukowych w Polsce*, red. Z. Kruszewski, Warszawa 2015; E. Horodyska-Gizińska, *Halina z Horodyskich Rutka (1868–1932): zasłużona dla kultury Płocka*, „NPI” 2018, nr 4.

M.M. Krakowiak

Rychłowski Piotr (1869–1945), nauczyciel.

Urodził się w Cieszynie w rodzinie ziemiańskiej, był synem Franciszka i Henryki z Lipczyńskich. Po ukończeniu V Rządowego Gimnazjum Filologicznego w Warszawie studiował do 1892 r. w warszawskim Instytucie Weterynaryjnym. W 1891 r. jako uczestnik patriotycznej manifestacji został aresztowany pod zarzutem przynależności do nielegalnych stowarzyszeń młodzieżowych i kolportażu pism zagranicznych. Był więziony w Cytadeli Warszawskiej. Po jej opuszczeniu pozostawał pod nadzorem policji. W 1893 r. był sądzony i skazany na zesłanie w głąb Rosji, podczas którego przebywał w Tyflisie i Baku, działając równocześnie w miejscowych środowiskach polonijnych. W 1905 r. walczył w wojnie rosyjsko-japońskiej. W 1906 r. powrócił do Królestwa Polskiego i podjął pracę nauczyciela w dwóch prywatnych gimnazjach warszawskich. W 1907 r. odkupił od Tadeusza Sierpurowskiego 3-klasową szkołę męską z polskim językiem wykładowym, której został kierownikiem, a później dyrektorem. Jako dyrektor powiększył liczbę klas, przeniósł szkołę do większego lokalu w 1909 r. oraz założył internat dla uczniów. Stał się też jednym z opiekunów polskiego skautingu, sprzyjając jego organizacji na terenie swej szkoły. Jako zwolennik obozu niepodległościowego i polskiego czynu zbrojnego w przyszłej wojnie propagował ideę przygotowania młodzieży do walki, widząc w skautingu szkołę samodzielności, dyscypliny i tężyzny fizycznej. Zmobilizowany do wojska rosyjskiego w 1914 r., do Warszawy powrócił w roku 1918. W 1919 r. warszawskie gimnazjum, którym kierował Rychłowski, zostało przekształcone w państwowe VI Liceum Ogólnokształcące im. Tadeusza Reytana w Warszawie.

W okresie II RP Rychłowski wstąpił do Wojska Polskiego i brał udział w wojnie polsko-bolszewickiej, prowadząc równocześnie akcję oświatową wśród żołnierzy. W l. 1922–1931 pracował jako nauczyciel i wychowawca w szkole Wojciecha Górskiego (zob.) w Warszawie. W późniejszych latach był także dyrektorem kilku gimnazjów. Zmarł we Włochach k. Warszawy.

Bibliografia przedmiotowa:

T. Ruśkiewicz, *Tajny Związek Młodzieży Polskiej w latach 1887–1893*, Warszawa 1926; S. Zieliński, *Mały słownik pionierów polskich kolonialnych i morskich. Podróżnicy, odkrywcy, zdobywcy, badacze, eksploratorzy, emigranci – pamiętnikarze, działacze i pisarze migracyjni*, Warszawa 1933; S. Konarski, *Warszawskie średnie szkolnictwo ogólnokształcące w latach 1918–1939*, [w:] *Warszawa*

II Rzeczypospolitej 1918–1939, Warszawa 1973; *Wojciech Górski i jego szkoła*, Warszawa 1982; J. Świątecki, *Szkoła Mariana Rychłowskiego 1905–1919*, „Stolica” 1984, nr 39; J. Niklewska, *Prywatne szkoły średnie w Warszawie 1905–1915*, Warszawa 1987; S. Konarski, *Rychłowski Piotr Marian (1869–1945)*, PSB, t. XXIII, Wrocław 1991; D. Nadgrabska, *Od Smolnej Dolnej do Wiktorskiej (wydanie jubileuszowe z okazji obchodów „Stulecia Reytana 1905–2005”)*, Warszawa 2005.

P. Waingertner

Rychter Maria (1887–1975), działaczka niepodległościowa. Pseud. Marta, Maria.

Była córką Mieczysława, księgarza, i Jadwigi z Budzińskich. Do 10. r.ż., kształciła się w domu pod kierunkiem prywatnych nauczycielek. Wydarzenia polityczne uniemożliwiały jej ukończenie regularnej edukacji zarówno średniej, w państwowym żeńskim gimnazjum w Łomży, do którego uczęszczała w l. 1897–1905, jak i studiów wyższych w zakresie filologii polskiej na UL, na Wydziale Filozoficznym w l. 1909–1914. Z gimnazjum została wydalona jako jedna z organizatorek strajku przeciwko szkole rosyjskiej, studia, tuż przed dyplomem, przerwał wybuch I wojny światowej. Aby móc rozpocząć studia, zapisała się w Warszawie na kursy przygotowawcze do wyższych uczelni Zofii Kurmanowej oraz do studium humanistycznego Towarzystwa Wyższych Kursów Naukowych. W l. 1921–1922 uczęszczała także na dwuletni kurs na Wydziale Społecznym Szkoły Nauk Politycznych w Warszawie, zdała wszystkie wymagane tam egzaminy, ale nie złożyła pracy dyplomowej.

W 1905 r. jako uczennica VII klasy państwowego gimnazjum żeńskiego w Łomży uczestniczyła w strajku szkolnym, który objął męskie i żeńskie gimnazjum w tym mieście. W klasie Rychter działalność konspiracyjna rozpoczęła się w 1904 r., gdy dołączyły do nich dziewczęta z Warszawy. Pod ich wpływem, za zgodą ojca, zaangażowała się w prace kółka samokształceniowego, dziewczęta w niedziele czytały polskie książki. Celem kółka było m.in. założenie tajnej czytelnicy, dla pozyskania środków organizowano koncerty. Wymieniano ją w gronie „jednostek poważniejszych”, na które gimnazjaliści „mogli liczyć z pewnością”. Strajk rozpoczął się 3 lutego 1905 r., dzień wcześniej miało miejsce tajne zebranie uczniów i uczennic starszych klas. Rychter wyznaczono zadanie poinformowania o planach strajkowych uczennic II i V kursu. Jak zaznaczyła we wspomnieniach z tamtego okresu, już pierwszego dnia strajku, na kolejnym zebraniu: „Postanowiliśmy więc, że mamy czuwać pod progiem owych uczelni, aby tych progów nie dotknęła więcej noga polska. Postanowiliśmy wytrwać do ostatka...”. W okresie bojkotu szkół prowadziła codziennie dwie godziny lekcji dla młodszych uczennic z klasy IV. Dołączyła do postępowej frakcji tego strajku, związanej z PPS, w domu miała tzw. skład bibuły. Dzięki ojcu udało jej się uniknąć aresztu, została jednak zatrzymana i przesłuchana, gdy podczas pogrzebu jednego z – powiązanych z PPS – organizatorów strajku szkolnego w Łomży, Henryka Supińskiego, niosła wieniec od grup dziewcząt kojarzonych z tą frakcją. Pogrzeb ten zamienił się w manifestację polityczną.

Od 1912 r. należała do PPS, pracowała m.in. w krakowskim Strzelcu oraz jako kurierka oddziału wywiadowczego I Brygady. Po rozwiązaniu tego oddziału w kwietniu 1915 r. wyjechała do Częstochowy i tam, z ramienia PPS, zaangażowała się w pracę konspiracyjną i oświatową. Dla młodzieży utworzona została tajna „szkoła”: „Zbierałyśmy ich zwykle w lesie, do którego szłyśmy dość daleko [...]. Na mnie przypadły pogadanki z zakresu historii

powstań Polski. Wszyscy słuchali uważnie mimo mojej dość małej rutyny mówienia”. Podobną działalność prowadziła następnie w Piotrkowie, gdzie dla członków lokalnego koła młodzieży wykladała „historię powstań i prócz tego na specjalne życzenie słuchaczy – „na ukę o państwie”. W 1916 r. w Warszawie kontynuowała te działania, jak wspominała w dniu imienin Józefa Piłsudskiego 19 marca: „[...] – na kategoryczne żądanie robotników – urządziłam dla nich nielegalny odczyt o Komendancie w małej Sali Handlowców”.

Od 1915 r. działała w POW, gdzie m.in. utworzyła pocztę listów prywatnych. Od 1917 r. pracowała w jednej z warszawskich szkół powszechnych. Pozostawiła cenne wspomnienia, zarówno z okresu strajku szkolnego, jak i lat walki o niepodległość kraju. Była redaktorką i współautorką dwóch tomów *Wspomnień uczestniczek walk o niepodległość 1915–1918* wydanych u schyłku l. 20. XX w.

Jej najaktywniejszy udział w pracach oświatowych przypadł już na okres II RP. Współtworzyła i redagowała m.in. takie czasopisma jak „Głos Nauczycielski”, „Rocznik Pedagogiczny”, „Praca Obywatelska”. Pracowała wówczas głównie jako sekretarka i bibliotekarka. Wspierała także Komitet Wyborczy Organizacji Kobietych oraz Związek Pracy Obywatelskiej Kobiety, redagowała m.in. ich periodyki. Podczas II wojny światowej wstąpiła do AK, była sanitariuszką w powstaniu warszawskim. Po 1945 r. pracowała jako bibliotekarka w Muzeum Narodowym. Komenda Oddziału Wywiadowczego wytypowała ją jako kandydatkę do Krzyża Virtuti Militari. Została odznaczona Krzyżem Kawalerskim Polonia Restituta, Krzyżem Niepodległości z Mieczami oraz Złotym Krzyżem Zasługi. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

BN, DR, AM, Spis członkiń organizacji kobiecych, sygn. 11479 III; Fundacja Generali Elżbiety Zawackiej w Toruniu, Archiwum Wojskowej Służby Kobiet, sygn. 2551/WSK; W. Suchodolski, *Strajk szkolny w gimnazjach łomżyńskich*, [w:] *Nasza walka*, t. 1, Warszawa 1932; S. Konarski, *Rychter Maria (1887–1975)*, PSB, t. XXXIII, Wrocław 1991–1992; J. Dufrat, *Kobiety w kręgu lewicy niepodległościowej. Od Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego do Ochotniczej Legii Kobiet (1908–1918/1919)*, Toruń 2002; A.C. Dobrański, *Budząca się Łomża. Pamiętnik Marii Rychter*, „ZŁ” 2007, nr 9; M. Wróblewski, *Maria Rychter. Wspomnienie łomżyńskie*, „ZŁ” 2007, nr 9; A. Dobroński, *Inteligentki prowincji w Łomżyńskim XIX/XX wiek*, [w:] *Zachodnie wzorce i wschodnie realia. Przedstawicielki elit prowincjonalnych w XIX i I połowie XX wieku*, red. M. Dajnowicz, Białystok 2009; J. Dufrat, *W służbie obozu marszałka Józefa Piłsudskiego. Związek Pracy Obywatelskiej Kobiet (1928–1939)*, Kraków–Wrocław 2013; M. Dajnowicz, M. Bauchrowicz-Tocka, W. Wróbel, *Słownik biograficzny kobiet kultury. Białystok i województwo podlaskie, cz. II*, Białystok 2018; I. Zaleska, *Towarzyszka „Ola” – działalność niepodległościowa Aleksandry Piłsudskiej*, „NiP” 2018, nr 3; J. Dufrat, *Polityka na łamach „Pracy Obywatelskiej” (1928–1939) organu prasowego sanacyjnego Związku Pracy Obywatelskiej Kobiet*, [w:] *Polityka i politycy w prasie XX i XXI wieku: polityka w prasie kobiecej*, red. M. Dajnowicz, A. Miodowski, Białystok 2019.

Bibliografia podmiotowa:

Z dala od frontu, [w:] *Wspomnienia uczestniczek walk*, t. 1, Warszawa 1927; *Pocztą listów prywatnych*, [w:] *Wspomnienia uczestniczek walk*, t. 2, Warszawa 1929; *Na posterunku*, [w:] *Wspomnienia uczestniczek walk*, t. 2...; *Pierwsze słowo honoru (strajk gimnazjum żeńskiego w Łomży)*, [w:] *Walka o szkołę polską*, Warszawa 1930; *Wspomnienie łomżyńskie*, „ZŁ” 2007, z. 9.

A. Wałęga

Rygier Henryk Józef (1880–1944), nauczyciel, tłumacz, społecznik.

Urodził się w Warszawie, był synem Ignacego Nazariusza i Marii Anieli z Jaworskich. Edukację zdobywał w Gimnazjum Praskim na warszawskiej Pradze-Północ, gdzie zaangażował się w działalność uczniowskiego koła niepodległościowego. Z tego powodu spotkał go represje, w 1900 r. aresztowano go podczas zjazdu delegatów kółek. Po maturze studiował prawo na UW, które ukończył w 1904 r.

W 1905 r. został aresztowany za udział w akcji rewolucyjnej. W l. 1905–1906 wraz z Henrykiem Juszkiewiczem redagował tygodnik „Młodość” poświęcony problemom oświaty, a także kwestiom społecznym i kulturowym. Swoje artykuły i krótkie utwory literackie publikował w „Bluszczu”, „Kurierze Codziennym”, „Kurierze Teatralnym”, „Kurierze Warszawskim”, „Przyjacielu Dzieci”, „Wędrowcu”, „Wieczorach Rodzinnych” i w „Znizcu”. W celu zarobkowym wyjechał do Humania, gdzie od 1906 r. pracował jak prywatny nauczyciel języka polskiego. W 1908 r. powrócił do Warszawy, gdzie przez rok zajmował posadę nauczyciela w Gimnazjum Wojciecha Górskiego (zob.). Odbił podróż do Anglii. Powróciwszy do ojczyzny, nadal działał w oświacie. Pracował w prywatnej szkole Jana Kreczmara oraz kursach handlowych dla dziewcząt Józefy Siemiradzkiej. Zainspirowany angielskim szkolnictwem, otworzył w Grodzisku Mazowieckim polskojęzyczne gimnazjum realne. Do 1914 r. pełnił rolę dyrektora tej placówki. Rygier dorywczo zajmował się również pracą translatorską, przetłumaczył wybór bajek Hansa Christiana Andersena i braci Grimm, a także zbiór wykładów Ernesta Haeckela, niemieckiego filozofa i biologa o poglądach materialistycznych. W 1915 r. pracował jako wizytator szkół elementarnych Wydziału Oświecenia KO m.st. Warszawy. Od 1916 r. był członkiem Zarządu Wydziału Opieki nad Dziećmi i Młodzieżą RGO. Zajmował się prowadzeniem statystyki polskiej oświaty, kierował działem statystyki MWRiOP. Podejmował badania nad organizacją szkolnictwa, w czym pomagała mu rozległa wiedza na temat historii zmian administracyjnych w polskiej oświacie. W l. 1915–1920 należał do Zarządu Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego. Pełnił obowiązki sekretarza Zarządu Związku Polskich Towarzystw Nauczycielskich. Był inicjatorem i współwłaścicielem Polskiej Składnicy Pomocy Szkolnych, początkowo sklepu i hurtowni z materiałami szkolnymi, a później wydawnictwa, dzięki któremu w druku ukazało się wiele cennych pozycji.

W 1920 r., w czasie wojny polsko-bolszewickiej, zgłosił się jako ochotnik do wojska. Po zwolnieniu ze służby powrócił do Warszawy. Wykładał ekonomię w Szkole Nauk Politycznych w Warszawie. Był zaangażowany w działalność Polskiej Konferencji Pracowników Umysłowych, interesowały go problemy bezrobocia oraz organizacji pracy. Należał do grona członków Zarządu Głównego Funduszu dla Bezrobotnych. Dalej publikował, wydał zbiór bajek dla dzieci oraz wiele artykułów w prasie, m.in. w „Kurierze Warszawskim” i „Przeglądzie Księgarskim”. W czasie II wojny światowej działał w konspiracji, został aresztowany i trafił do obozu koncentracyjnego w Oświęcimiu.

Bibliografia przedmiotowa:

APW, ZK, sygn. XI/2166; T. Szczechura, *Związek Nauczycielstwa Polskiego. Zarys dziejów 1919–1939*, Warszawa 1957; J. Kulski, *Z minionych lat życia 1892–1945*, Warszawa 1982; S. Konarski, *Henryk Józef Rygier (1880–1944)*, PSB, t. XXXIII, Wrocław 1991–1992.

Bibliografia podmiotowa:

Bajeczki o zwierzętach, Warszawa 1908; *Walka romantyków z klasykami*, Warszawa 1909; *Materiały do dziejów oświaty w Polsce. No 3: Dozór szkół żeńskich w Księstwie Warszawskim*, Warszawa 1917; *Raport Izby Edukacyjnej z 1808 r.*, Warszawa 1917; *Z zakresu statystyki szkolnej m.st. Warszawy. Cz. 1: Statystyka dzieci w wieku szkolnym w dniu 15 września 1916 r. w Warszawie bez przyłączonych przedmieść (okręgi milicyjne I–XV)*, Warszawa 1917 [współautor K. Apfelbaum]; *Zarys organizacyjno-administracyjnej działalności Izby Edukacyjnej (lata 1807–1808)*, Warszawa 1917; *Z zakresu statystyki szkolnej m.st. Warszawy. Cz. 2. 1: Statystyka dzieci w wieku szkolnym w dn. 29 października 1916 r. w Warszawie na przyłączonych przedmieściach (okręgi milicyjne XVI–XXVI). 2: Statystyka dzieci w wieku szkolnym w Wielkiej Warszawie (zestawienie)*, Warszawa 1918 [współautor B. Mrozowski]; *Materiały do dziejów oświaty w Polsce. No 4: Projekty organizacji szkolnictwa w 1807 r.: tymczasowe przepisy szkolne z 1797 r.*, Warszawa 1919; *Szkolnictwo w Szwecji*, Warszawa 1919 [współautor K. Apfelbaum].

Z. Hałęza

Rymarkiewicz Kazimierz (1859–1918), prawnik.

Urodził się w Kaliszu, był synem Józefa, lekarza i działacza społecznego, oraz Anny Elżbiety z Karschów. Początkowo uczył się w Ostrowie Wielkopolskim, następnie w Męskim Gimnazjum Klasycznym w Kaliszu. Po ukończeniu gimnazjum rozpoczął studia prawnicze w Petersburgu i w Warszawie. Pracę zawodową podjął w kaliskim SO, początkowo jako sędzia, a następnie jako adwokat. Brał udział w procesach politycznych, broniąc oskarżanych o działalność patriotyczną. W 1907 r. został wybrany prezesem Koła Prawników Kaliskich i delegowany do Petersburga jako członek komisji ustalającej stanowisko prawno-publicznego samorządu dla miast Królestwa Polskiego. Był jednym z założycieli Publicznej Biblioteki i Czytelni im. Adama Mickiewicza w Kaliszu, która powstała w 1907 r. i została włączona do Polskiej Macierzy Szkolnej. Następnie został prezesem Kaliskiego Towarzystwa „Oświata”, w którym działał w l. 1908–1914. W l. 1907–1910 wraz z żoną, Felicją Włodzimierą z Mokrzyckich (zob.), redagował *Kalendarz na szkołę rzemiosł w Kaliszu*. W 1915 r. wybrano go do Najwyższego Trybunału Królestwa. Był również jednym z założycieli, a zarazem prezesem Oddziału Kaliskiego Towarzystwa Popierania Przemysłu i Handlu, w którym organizował odczyty, dyskusje i kursy. Działał na rzecz popularyzacji wiedzy archeologicznej w Towarzystwie Archeologicznym i Polskim Towarzystwie Krajoznawczym. Publikował artykuły z dziedziny prawa, handlu i administracji. Brał udział w odbudowie zniszczonej wskutek I wojny światowej kaliskiej biblioteki i udostępnieniu jej zbiorów mieszkańcom Kalisza. Zmarł w Niedzielsku k. Wielunia.

Bibliografia przedmiotowa:

E. Walczak, *Kazimierz Rymarkiewicz (1859–1918)*, PSB, t. XXII, Wrocław 1971; M. Leśniczak, *Kazimierz Rymarkiewicz*, [w:] *75-lecie działalności Zrzeszenia Prawników w Kaliszu*, Kalisz 1982; E. Polanowski, *Życie literackie Kalisza 1870–1907*, Warszawa 1987.

J. Falkowska

Rymarkiewiczowa Felicja Włodzimiera (1874–1947), działaczka społeczna i kulturalna, właścicielka majątku ziemskiego Niedzielsko k. Wielunia.

Urodziła się w Niedzielsku k. Wielunia, była córką Włodzimierza Morzyckiego i Marii z Freidenreichów. Początkowo edukację zdobywała w domu, później uczyła się w szkole sióstr urszulanek w Krakowie. Wyszła za mąż za adwokata kaliskiego oraz jednego z najaktywniejszych miejscowych działaczy – Kazimierza Rymarkiewicza (zob.) i w 1893 r. zamieszkała w Kaliszu. Po śmierci ojca odziedziczyła w 1906 r. majątek, lecz nie zdecydowała się na opuszczenie Kalisza na stałe.

Angażowała się w różne inicjatywy społeczno-oświatowe i kulturalne. Przyczyniła się do wprowadzenia w 1903 r. tzw. slōjdu (system nauczania prac ręcznych) do kaliskiej ochronki. Działała w sekcji rozdawnictwa odzieży przy KTD. Była członkinią Zarządu Kaliskiego Towarzystwa Oświatowego, Towarzystwa Biblioteki im. Adama Mickiewicza oraz Muzeum Ziemi Kaliskiej. W 1910 r. należała do grona założycieli Towarzystwa Akcyjnego Cukrownia „Wieluń” i sprzedała część swego majątku (47 mórg) pod budowę cukrowni. Sprawowała nadzór nad szkołą podstawową powstałą przy cukrowni. W 1911 r. przyczyniła się do utworzenia mleczarni spółdzielczej. Uczestniczyła w pracach Związku Narodowego Kobiet oraz Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Brała udział w przygotowaniu wystaw rolniczych, głównie działu gospodarstwa domowego, gdzie zazwyczaj ekspozowano przedmioty z zakresu kultury ludowej. Taki dział urządziła na wystawie w Sieradzu we wrześniu 1913 r. Była autorką kilku artykułów, które publikowała na łamach „Gazety Kaliskiej”, a wraz z mężem w l. 1907–1911 wydawała *Kalendarz na Szkołę Rzemiosł w Kaliszu*.

W 1914 r., kiedy Kalisz został poważnie zniszczony w wyniku działań zbrojnych, wróciła do rodzinnego majątku, gdzie prowadziła szeroką działalność społeczną i oświatową na terenie Wielunia i okolic. Przyczyniła się do utworzenia Rolniczej Stacji Doświadczalnej w Niedzielsku, ochronki dla dzieci i Szkoły Handlowej, domu dziecka w Komornikach oraz kina ruchomego. Uczestniczyła w założeniu w 1916 r. wieluńskiego Koła Polskiej Macierzy Szkolnej, następnie była jego czołową działaczką i przez wiele lat prezeską.

W 1919 r. działała w założonym w Wieluniu Komitecie Obrony Lwowa, którego celem była pomoc materialna obrońcom tego miasta. W l. 1919–1921 należała do Wieluńskiego Komitetu Plebiscytowego, prowadzącego szeroką akcję propagandową za przynależnością Górnego Śląska do Polski. Angażowała się w działalność Towarzystwa Opieki nad Zabytkami, była orędowniczką utworzenia w 1926 r. Muzeum Ziemi Wieluńskiej. Należała do zarządu powstałego w 1928 r. stowarzyszenia Biblioteka Publiczna im. Stanisława Staszica, które było zintegrowane z Kołem Polskiej Macierzy Szkolnej. Inspirowała prowadzenie na ziemi wieluńskiej badań archeologicznych. Została odznaczona Złotym i Srebrnym Krzyżem Zasługi oraz Orderem Akademii Literackiej. Zmarła w Giewartowie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, RGO w Warszawie, sygn. 332; AP Kalisz, ZDU, sygn. 1312; J.P. Dekowski, *Felicja Włodzimiera Rymarkiewiczowa założycielka Muzeum Regionalnego w Wieluniu*, „PMMAEŁ” 1973, nr 17; K. Jażdżewski, *Moje wspomnienia o Pani Felicji Rymarkiewiczowej*, „PMMAEŁ” 1973, nr 17; T. Olejnik, *Zasługi dla kultury ziemi wieluńskiej. Felicja Rymarkiewiczowa*, „IMZW” 1973, nr 6; T. Olejnik, *Leksykon Miasta Wielunia*, Wieluń 2007; A. Walczak-Niewiadomska, *Rymarkiewiczowa Felicja Włodzimiera*, SBWPWZK, t. 3, Kalisz 2007; T. Olejnik, *Wieluń. Dzieje miasta 1793–1945*, Łódź–Wieluń 2008; A. Tomaszewicz, *Dobroczynność w guberni kaliskiej 1864–1914*,

Łódź 2010; A. Walczak-Niewiadomska, *Rymarkiewiczowa Felicja Włodzimiera*, [w:] *Wieluński słownik biograficzny*, red. Z. Szczęrbik, Z. Włodarczyk, t. 1 i 2, Wieluń 2014; E. Andrysiak, „*Kalendarz na Szkołę Rzemiosł w Kaliszu*” (1907–1911) jako przykład inicjatywy edytorskiej wspierającej szkolnictwo polskie w latach zaborów, [w:] *Oświatowe i edukacyjne aspekty działalności wydawniczej w XIX i początkach XX wieku*, red. I. Michalska, G. Michalski, Łódź 2016.

D. Grabowska-Pieńkosz

Rząd Antoni (1865–1940), lekarz, działacz społeczny i polityczny.

Urodził się w Gałęzowie, w rodzinie włościańskiej, był synem Marcina i Pelagii z Gajczewskich. Najpierw uczył się w szkole elementarnej, a później w gimnazjum w Lublinie; ukończył je w 1887 r. Następnie studiował medycynę na UW. Już w czasie studiów nawiązał współpracę z ruchem narodowym, rozpoczął działalność w Związku Młodzieży Polskiej „Zet”. Prowadził działalność oświatową wśród ludności wiejskiej, brał udział w manifestacji w Ogrodzie Botanicznym w 1894 r. Na Uniwersytecie w Berlinie uzupełniał wiedzę z zakresu pediatrii. Od 1893 r. prowadził praktykę lekarską, najpierw w Krasnymstawie, później przeniósł się do Łodzi. W 1905 r. w czasie wojny polsko-japońskiej jako lekarz wojskowy przebywał na Krymie. Sympatyzował z LN, od 1900 r. był jej członkiem. Kolportował z Galicji „Polaka” i „Przegląd Wszechpolski”. W 1906 r. został posłem do I Dumy, w 1907 r. do III Dumy; jako poseł zajmował się głównie sprawami oświaty w Królestwie Polskim.

Pracując jako lekarz, publikował prace naukowe w „Czasopiśmie Lekarskim”, należąc także do jego komitetu redakcyjnego, i „Nowinach Lekarskich”. Był członkiem ŁChTD, aktywnie działał w Oddziale Łódzkiego Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego, w tym w jego sekcji antyalkoholowej. Wygłaszał wykłady o szkodliwości pijaństwa oraz odczyty o zagadnieniach higieny i kultury. W 1904 r. wygłosił trzy „odczyty ludowe” w Łasku. Działał aktywnie w społecznych organizacjach oświatowych, w tym w Towarzystwie Oświaty Narodowej. Uczestniczył w pracach Uniwersytetu Ludowego w Łodzi oraz Oddziału Łódzkiego Polskiej Macierzy Szkolnej. Był jednym z organizatorów zjazdów nauczycielskich, wygłaszał prelekcje dla robotników i nauczycieli ludowych. W Łodzi współorganizował także Towarzystwo Pożyczkowo-Oszczędnościowe. Był członkiem Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, w 1918 r. należał do jego Komisji Rewizyjnej. Należał do Komisji Spraw Krajowych Towarzystwa Popierania Pracy Społecznej. W 1910 r. był współzałożycielem Banku Towarzystw Spółdzielczych; od tego roku pełnił funkcję jego prezesa. Przeniósł się wówczas do Warszawy, zrzekł mandatu poselskiego i zaprzestał prowadzenia praktyki lekarskiej. Pracę w bankowości łączył z propagowaniem idei oszczędzania. Podkreślał jej znaczenie w edukacji dzieci, oceniał, że miejscem kształtowania umiejętności oszczędzania powinna być szkoła. Przekonywał do zakładania szkolnych kas oszczędnościowych. W wydanej w 1913 r. broszurze pisał: „oszczędzania należy się uczyć, [...] trzeba się z tym nauczaniem zwrócić przede wszystkim do tych, którzy się właśnie wszystkiego uczą – do dzieci”. Tematykę społeczną i ekonomiczną poruszał na łamach „Jedności”, „Polaka”, „Przeglądu Społecznego”, „Ziemiarki”, „Zorzy” oraz „Siły”, którą redagował w l. 1917–1919.

W czasie I wojny światowej należał do Polskiego Komitetu Pomocy Sanitarnej, utworzonego w sierpniu 1914 r. w celu koordynacji działań ludności cywilnej Królestwa Polskiego

na rzecz udzielania pomocy rannym żołnierzom. W ramach tej instytucji przewodniczył Wydziałowi Lekarskiemu, składającemu się z trzech sekcji – lekarskiej, sanitarnej oraz środków opatrunkowych. Sekcja lekarska, która działała także pod przewodnictwem Rządu, „kompletowała spisy lekarzy, studentów oraz felczerów, skierowując w miarę zapotrzebowania personel lekarski do nowopowstających szpitali i posterunków sanitarnych. W sekcji rozpatrywano deklaracje osób, ofiarowujących szpitale, badano wyniki oględzin przeznaczonych na ten cel pomieszczeń, kwalifikowano szpitale stosownie do stopnia doskonałości urzędzeń i specjalności obsługi lekarskiej na trzy kategorie”. Był członkiem Zarządu Wydziału Oświecenia KO m.st. Warszawy, wchodził m.in. w skład zarządu sekcji higieny szkolnej oraz sekcji pomocy dla szkolnictwa. Od 1916 r. działał w RGO, w jej Wydziale Finansowym. Był członkiem komisji Wielkiej Kwesty „Ratujcie Dzieci”. Zasiadał w Radzie Miejskiej m.st. Warszawy. Od 1916 r. należał do Zarządu Polskiej Macierzy Szkolnej. W 1917 r. był formalnym właścicielem Księgarni Polskiej w Warszawie, w 1919 r. przejętej przez Polską Macierz Szkolną. W 1919 r. został wybrany do SU jako poseł z okręgu piotrkowskiego. W 1920 r. uczestniczył w organizacji armii ochotniczej. W okresie II RP pracował w Banku Towarzystw Spółdzielczych, publikował teksty dotyczące problematyki społeczno-ekonomicznej, upowszechniał ideę spółdzielczości kredytowej, m.in. *Spółdzielnie kredytowe a kasy szkolne* (1921). Został odznaczony Krzyżem Orderu Odrodzenia Polski i Krzyżem Niepodległości. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, RGO w Warszawie, sygn. 1240; ANK, NKN, sygn. 938; WBH, CAW APO, sygn. 09.11.1932 KN; ZNiO, Papiery osobiste i majątkowe Juliusza Zdanowskiego, papiery różne dotyczące spraw publicznych i fotografie z lat 1901–1938, sygn. 14025/III; *Государственная Дума первого призыва* [Gosudarstviennaja Duma pervogo przyzywa], Moskwa 1906; *Dr Antoni Rząd*, „PPol” 1906, nr 15; *Sprawozdanie Polskiego Komitetu Pomocy Sanitarnej. Sierpień, wrzesień, październik 1914 r.*, Warszawa 1914; *Spośród wybitnych przedstawicieli pierwszej Rady Miejskiej st. m. Warszawy*, „Świat” 1916, nr 30; *Prezydium wskrzeszonej Polskiej Macierzy Szkolnej*, „TI” 1916, nr 19; S. Kozicki, *Historia Ligii Narodowej (okres 1887–1907)*, Londyn 1964; W. Rusiński, *Zarys historii polskiego ruchu spółdzielczego 1918–1939*, Warszawa 1980; S. Konarski, *Rząd Antoni (1865–1940)*, PSB, t. XXXIII, Wrocław 1991–1992; W. Berner, J. Supady, *Działalność lekarsko-społeczna na rzecz zdrowia publicznego w Łodzi w latach 1870–1914*, Łódź 2001; M. Sikorska-Kowalska, *Wybory do Dumy w cieniu rewolucji 1905–1907 roku w świetle łódzkiej gazety „Rozwój”*, [w:] *Polityka i politycy w prasie XX i XXI wieku*, red. M. Dajnowicz, A. Miodowski, Białystok 2016.

Bibliografia podmiotowa:

Ogólne przepisy pielęgnowania niemowląt, Warszawa 1902; *O Uniwersytecie Ludowym*, „Rozwój” 1906, nr 217, 221; *Czas krótki, kropnijmy wódki: rzecz nagrodzona na konkursie Koła VI T. S. L. im. J. Słowackiego w Krakowie*, Kraków 1910; *Poradnik dla towarzystw drobnego kredytu*, Warszawa 1912; *O gromadzeniu oszczędności*, Warszawa 1913; *Pod wspólnym dachem (Polska, jej obszar i ludność)*, Warszawa 1920.

A. Bóldyrew, M.M. Krakowiak

Rzeszotarska Helena (1879–1976), nauczycielka, siostra zakonna.

Urodziła się w Petersburgu, była córką Alfonsa, inżyniera i profesora Instytutu Technologicznego w Petersburgu, oraz Marii z Iwanowskich. W 1896 r. ukończyła gimnazjum rządowe w Petersburgu, a następnie w l. 1897–1901 studiowała prywatnie literaturę polską i francuską. W 1902 r. podjęła pracę nauczycielki w szkole elementarnej przy kościele św. Katarzyny w Petersburgu. W 1904 r. wyjechała do Warszawy, gdzie kontynuowała pracę nauczycielską. Udzielała prywatnych lekcji, nauczwała w szkole na Powiślu, a od 1907 r. w 2-klasowej szkole Stanisławy Gostomskiej na Pradze. W 1908 r. za zgodą Kuratora Okręgu Naukowego otworzyła własne 4-klasowe progimnazjum, w miejsce zlikwidowanej szkoły S. Gostomskiej. Szkoła przyjmowała uczennice wyznania rzymsko-katolickiego. W 1909 r. Rzeszotarska otrzymała zezwolenie na powołanie przy szkole klasy wstępnej z oddziałami niższymi i wyższymi. W 1914 r. prowadzone przez nią progimnazjum zmieniło siedzibę i zyskała możliwość poszerzenia zakresu działalności: zezwolono na nauczanie języka polskiego, historii, geografii. W l. 1915–1919 część środków progimnazjum przeznaczała na finansowanie Szkoły Zawodowej Żeńskiej, w której naukę kontynuowały absolwentki jej progimnazjum. W 1916 r. założyła w swojej szkole sekcję wychowawczą, której celem było przysposabianie młodzieży do pracy społecznej. W czasie I wojny światowej poza działalnością szkolną angażowała się także w prace społeczne. W 1916 r. była opiekunką okręgową XIV Komisarjatu Straży Obywatelskiej nad Rodzinami Rezerwistów. Pracowała również w komisji kulturalno-oświatowej Związku Stowarzyszeń Prasowych.

W okresie II RP jej szkoła uzyskała status 8-klasowego gimnazjum żeńskiego, w 1927 r. odbyły się w niej pierwsze egzaminy maturalne. W tym samym roku Rzeszotarska wstąpiła do zakonu sióstr franciszkanek misjonek Marii. Uzyskała zezwolenie na prowadzenie szkoły i zamieszkiwanie poza zakonem. Po 1932 r. utworzyła zespół szkół, w skład którego wchodziły: 6-klasowa Żeńska Szkoła Powszechna, 4-klasowe Prywatne Gimnazjum Żeńskie i 2-klasowe Prywatne Liceum Żeńskie. Uczyla w nich języka polskiego i francuskiego oraz przyrody, arytmetyki, fizyki i religii. W prowadzeniu szkoły kierowała się dużą wrażliwością społeczną, która przejawiała się w obniżaniu opłat za edukację. W czasie II wojny światowej prowadziła tajne nauczanie. Była także sanitariuszką w powstaniu warszawskim. Została odznaczona orderem Pro Ecclesia et Pontifice oraz Krzyżem Oficerskim Odrodzenia Polski. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

APW, Prywatne Gimnazjum i Liceum Żeńskie Heleny Rzeszotarskiej, sygn. 293; M. Rzeszotarska, *Szkoła elementarna*, [w:] *Z murów św. Katarzyny. Księga pamiątkowa b. wychowanek i wychowanków gimnazjów przy kościele Świętej Katarzyny w Petersburgu*, Warszawa 1933; J. Zalewska, *Helena Rzeszotarska*, „Świat” 1933, nr 26; *Helena Rzeszotarska wspaniały człowiek i pedagog*, „SPow” 1979, nr 291; J. Niklewska, *Prywatne szkoły średnie w Warszawie 1905–1915*, Warszawa 1987; B. Urbanek, *Pielegniarki i sanitariuszki w powstaniu warszawskim w 1944 r.*, Warszawa 1988.

M. Sikorska

S

Sachs Józef (1869–1931), kupiec, działacz gospodarczy.

Po ukończeniu studiów otrzymał stopień doktora filozofii. Był współzałożycielem i wieloletnim prezesem Towarzystwa Subiektów Handlowych, które w 1900 r. zostało przekształcone w Towarzystwo Wzajemnej Pomocy Pracowników Handlowych. W 1907 r. współzałożył Towarzystwo Wzajemnego Kredytu Łódzkich Kupców i Przemysłowców, aby później znaleźć się w jego zarządzie. Wchodził też w skład Komisji Rewizyjnej Widzewskiej Manufaktury oraz Spółki Akcyjnej Wyrobów Bawełnianych Szaji Rosenblatta. Był właścicielem Domu Handlowego w Łodzi oraz przedstawicielstwa towarzystwa ubezpieczeniowego „Ruski Lloyd”.

Działalność również na polu oświaty. Przewodniczył Radzie Szkoły Rzemiosł Żeńskiej dla Żydów w Łodzi. Współorganizował łódzkie szkolnictwo polskie w 1905 r. Był działaczem Polskiej Macierzy Szkolnej i jednym z inicjatorów utworzenia Teatru Polskiego. Należał w 1898 r. do organizatorów pogotowia ratunkowego w Łodzi (Towarzystwa Doraźnej Pomocy Lekarskiej).

W okresie II RP pełnił funkcję prezesa Stowarzyszenia Kupców w Łodzi i Stowarzyszenia Właścicieli Przedsiębiorstw Chemicznych. Był wiceprezesem Izby Przemysłowo-Handlowej. Zasiadał w zarządach: Towarzystwa Szerzenia Pracy Zawodowej i Rolnej wśród Żydów i ŁŻTD. Był członkiem Komisji Rewizyjnej Łódzkiego Towarzystwa Pielęgnowania Chorych „Bikur Cholim” („Uzdrowisko”). Zmarł w Łodzi.

Bibliografia przedmiotowa:

Dzieje Żydów w Łodzi 1820–1944. Wybrane problemy, red. W. Puś, S. Liszewski, Łódź 1991; J. Strzałkowski, *Artyści, obrazy i zbieracze w Łodzi do 1918 roku*, Łódź 1991; S. Pytlaś, *Łódzka burżuazja przemysłowa w latach 1864–1914*, Łódź 1994; A. Kempa, M. Szukalak, *ŻDE*, t. 1, Łódź 2001; W. Puś, *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793–1914*, Łódź 2001.

P. Waingertner

Sadowska Zofia (1886–1960), lekarka, działaczka ruchu kobiecego.

Urodziła się w Warszawie, była córką Stanisława i Marii Zofii z Kuczerków. W 1901 r. ukończyła ze złotym medalem IV Gimnazjum w Warszawie, w szkole tej należała do samokształceniowych kółek uczniowskich. Zdała również dodatkowy egzamin w męskim gimnazjum. Następnie kontynuowała naukę w prywatnej szkole Stanisławy Morawskiej umożliwiającej kobietom podjęcie studiów medycznych i farmaceutycznych. Po zamknięciu tej placówki wyjechała wraz z Morawską do Petersburga i w 1904 r. wstąpiła do Żeńskiego Instytutu Medycznego przy Wojskowej Akademii Medycznej. Była stypendystką TLW; jak informował „Przegląd Lekarski oraz Czasopismo Lekarskie”: „Towarzystwo lekarskie warszawskie przyznało stypendium im. Koczorowskiego p. Zofii Sadowskiej w Petersburgu. Jest to pierwszy przypadek przyznania tego stypendium słuchaczce medycyny”. Studia

ukończyła z odznaczeniem w 1911 r., a w 1914 uzyskała – jako pierwsza Polka w Petersburgu – doktorat w zakresie medycyny. Jej praca doktorska to *Wpływ na system krwionośny substancji rozpadu białka*.

W międzyczasie doskonaliła swoje umiejętności zawodowe w klinice chorób wewnętrznych instytutu, w klinice terapeutycznej prof. Smirnowa oraz na oddziale terapeutycznym Petropawłowskiego Szpitala Miejskiego. Od 1913 r. była lekarką szkolną w prywatnym gimnazjum Kebke. Po doktoracie wyjechała na letnią praktykę do uzdrowiska Połoga w okręgu kłajpedzkim. Pracę tę przerwał wybuch I wojny światowej; Sadowska wróciła do Petersburga i prowadziła szpital RCK. W 1915 r. przez trzy tygodnie pracowała jako chirurżka w punkcie szpitalnym Czerwonego Krzyża na Dworcu Wiedeńskim w Warszawie. Po powrocie do Petersburga została przewodniczącą sekcji sanitarno-lekarskiej Polskiego Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny. Jesienią 1918 r. wróciła do Polski – uczestniczyła wówczas w delegacji do Józefa Piłsudskiego, domagając się przyznania kobietom praw wyborczych.

Już podczas studiów zaangażowała się w ruch emancypacji kobiet. W 1905 r. należała do współorganizatorek Związku Kobiet Polskich w Petersburgu, jego celem było prowadzenie akcji uświadamiania kobietom należnych im praw i zachęcania do walki o nie, m.in. poprzez odczyty. Sadowska objęła w Związku funkcję przewodniczącej sekcji równouprawnienia, organizowała też zimowiska dla osieroconych polskich dzieci. W 1907 r. reprezentowała Związek podczas obchodów jubileuszu Elizy Orzeszkowej (zob.), połączonego ze Zjazdem Kobiet Polskich, wygłosiła wówczas referat o warunkach pracy sekcji równouprawnienia w Petersburgu. Rok później uczestniczyła w Pierwszym Wszechrosyjskim Zjeździe Kobiet oraz organizowała, wraz z Lucyna Piekarską, biuro informacyjne dla studentek Polek. W 1909 r. założyła, wraz ze Stanisławą Adamowiczową i Cezarią Baudouin de Courtenay, Stowarzyszenie Studentek Polek – Spójnia. Sadowska była także członkinią pierwszego Zarządu Spójni. Celem tej organizacji było zjednoczenie wszystkich Polek studiujących w Rosji, troska o ich „łączność koleżeńską, wyrobienie parlamentarne oraz teoretyczne poznanie kwestii kobiecej”. Stawiano na samokształcenie, ochronę przed dalszą rusyfikacją oraz ogólne przygotowanie kobiet do życia społecznego. Stowarzyszenie to przeprowadziło szereg odczytów, m.in. z zakresu higieny i anatomii kobiet oraz prawa, utrzymywało biuro informacyjne oraz biuro pośrednictwa pracy. Sadowska planowała także powołać kobiecy klub dyskusyjny. Na łamach „Steru” informowała o postulatach studentek, przyjętych jednogłośnie podczas zjazdu młodzieży polskiej w Zakopanem (26–28 VII 1909 r.), dotyczyły one przyznania absolwentkom prywatnych szkół polskich z terenów Królestwa Polskiego statusu studentek zwyczajnych na uniwersytetach galicyjskich oraz upoważnienia lwowskiej i krakowskiej organizacji studentek do podejmowania dalszych działań w kierunku realizacji tych postulatów. Sadowska była współautorką tej rezolucji. W tym czasie Cecylia Walewska zaliczyła ją do grona kobiet, które „dorywczo zasilają dzienniki lub wygłaszają referaty na tematy żywotne u nas i w Galicji” oraz dostarczają cennych informacji na temat działalności kobiet polskich na terenach Kresów i Cesarstwa. W 1910 r. została aresztowana. Od 1911 r. należała do Związku Polskiego Lekarzy i Przyrodników, wygłaszała wykłady na jego posiedzeniach.

W 1918 r. wróciła do Polski, była delegatką do rady Ogólnopolskiego Związku Równouprawnienia Kobiet. Otworzyła klinikę i pracowała na Wydziale Medycznym UW. Postulowała m.in. upowszechnianie wiedzy, w tym także danych statystycznych, na temat udziału

i pracy kobiet w samorządach w krajach zachodnioeuropejskich, w tym celu proponowała wydawanie broszur informacyjnych, napisanych w przystępnej formie i sprzedawanych po niewielkiej cenie. Występowała przeciwko negatywnemu obrazowi angielskich sufrażystek, wskazywała na ich rzeczywiste osiągnięcia i protestowała przeciwko próbom ich zdyskredytowania w oczach europejskiej opinii publicznej. Upowszechniała wśród Polek informacje o najważniejszych osiągnięciach ruchu kobiecego w innych krajach europejskich, m.in. o Kongresie Kobiet Rosyjskich. Krytycznie oceniła referat Jadwigi Szczawińskiej-Dawidowej (zob.) przesłany na ów kongres; w ocenie Sadowskiej nie dotyczył on sygnalizowanego w tytule pełnego obrazu pracy polskiego ruchu kobiecego w ostatnim dwudziestolecu, ograniczając się jedynie do działalności Uniwersytetu Latającego w Warszawie. Popierała studia wyższe kobiet, broniła m.in. interesów wolnych słuchaczek na uniwersytetach rosyjskich. W koedukacji na poziomie studiów uniwersyteckich upatrywała szansy na przebudowę relacji kobiet i mężczyzn. Wypowiadała się także na temat konieczności zniesienia reglamentacji prostytucji. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

C. Walewska, *Ruch kobiecy w Polsce*, cz. 1–2, Warszawa 1909; „PLCzL” 1910, nr 51; *Nowa doktorka*, „KPor” 1914, nr 158; *Z życia studentek Polek w Petersburgu*, red. H. Kasperowiczowa, Z. Klarnerowa, M. Matuszewska, Warszawa 1929; J. Bełcikowski, *Warszawa kobieca*, Warszawa 1930; S. Łoza, *Czy wiesz*, Warszawa 1938; A. i J. Iwaszkiewiczowie, *Listy 1922–1926*, oprac. M. Bojanowska, E. Cieślak, wstęp T. Burek, Warszawa 2012; I. Krzywicka, *Wyznania gorszyścielki*, oprac. A. Zawiszewska, Warszawa 2013; K. Tomasiak, *Homobiografie*, Warszawa 2014; W. Szot, *Panna Doktor Sadowska*, Warszawa 2020.

Bibliografia podmiotowa:

Wrażenia z pobytu u Elizy Orzeszkowej, „Ster” 1907, z. 6; *Kilka słów w sprawie wolnych słuchaczek w uniwersytetach rosyjskich*, „Ster” 1908, nr 9; *W sprawie zniesienia reglamentacji*, „Ster” 1908, nr 10/11; „GłW” 1908, nr 95; *Z dna nędzy* [rec. pracy S. Sempołowskiej], „Ster” 1909, nr 9/10; *Żądania studentek – na zjeździe młodzieży*, „Ster” 1909, nr 11/12; *W obronie sufrażystek angielskich*, „NG” 1909, nr 42; *Pierwszy Kongres Kobiet Rosyjskich*, „Prawda” 1909, nr 4, 5, 6; *Protest*, „GłW” 1909, nr 4; *List otwarty do kobiet polskich*, „Ster” 1910, nr 2.

A. Wałęga

Sadzewiczowa Maria (1881–1957), fizyczka, nauczycielka, popularyzatorka wiedzy.

Urodziła się w Petersburgu, była córką Adolfa, inżyniera, i Marii z Rodziewiczów. Po ukończeniu z wyróżnieniem gimnazjum żeńskiego w Pskowie w 1899 r. wyjechała do Krakowa, gdzie w charakterze wolnej słuchaczki podjęła studia na Wydziale Filozoficznym UJ. Pod kierunkiem Augusta Witkowskiego w 1904 r. przygotowała pracę empiryczną dotyczącą zjawisk fotoelektrycznych. Swoje badania z dziedziny fotoelektryczności kontynuowała następnie we Lwowie; wyniki prac badawczych przedstawiała także na posiedzeniu AU w Krakowie, a później ogłosiła drukiem. W 1907 r. wyjechała do Genewy, gdzie przez jeden semestr studiowała na Uniwersytecie Genewskim. Po powrocie do kraju zamieszkała w Warszawie, gdzie pracowała jako nauczycielka w szkołach średnich. Była aktywną

popularyzatorką wiedzy fizycznej. Kierowała kursami pedagogiczno-naukowymi KZKP. Od 1907 r. należała do Koła Matematyczno-Fizycznego. Wchodziła w skład podkomisji programowej fizycznej koła, była współzałożycielką pracowni fizycznej, otwartej na początku 1910 r. Wraz z Wacławem Wernerem (zob.) brała udział w układaniu programu nauczania fizyki w szkołach średnich. Postulowała przeprowadzenie reform w zakresie dydaktyki i wychowania w żeńskich szkołach średnich. Krytykowała różnicowanie sposobu nauczania i wymagań w stosunku do dziewcząt i chłopców. Pisała: „Nauczyciele, którzy wykładają i w męskich, i w żeńskich szkołach, zwykle mają dwie miary wykładu i wymagania, dwie metody postępowania. Jest to fatalne”. Podkreślała, że należy „tego samego uczyć chłopców i dziewczęta tak samo [...]”. To jest faktem wielokrotnie sprawdzonym, że dziewczęta mogą uczyć się tak samo, jak chłopcy”. Trosce o wykształcenie kobiet nadawała wymiar społeczny i narodowy. „Jest to droga do podniesienia intelektualnego poziomu całego społeczeństwa, kobieta wykształcona bowiem będzie umiała rozwijać zdolności przyrodzone dzieci – czy to swoich, jako matka, czy obcych, jako nauczycielka”. Na łamach „Dziecka” pisała o problemach wychowania domowego, zwracała uwagę na błędy rodziców w opiece nad niemowlętami. Podkreślała znaczenie troski o higienę małych dzieci. Opublikowała także cztery artykuły na łamach czasopisma „Sprawy Szkolne”, z którym stale współpracowała i uczestniczyła w naradach redakcyjnych. Jej teksty dotyczyły znaczenia przyrody w otoczeniu dziecka oraz metodyki nauczania przedmiotów przyrodniczych i ścisłych. Interesowała się także filozofią Henriego Bergsona.

W okresie II RP pracowała w szkolnictwie średnim dla dziewcząt. Była członkinią Koła Warszawskiego Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych. Opracowywała i wydawała pomoce szkolne, publikowała zalecenia metodyczne dotyczące nauczania przedmiotów matematyczno-przyrodniczych oraz teksty popularyzujące wiedzę o prawach fizyki. W czasie II wojny światowej była organizatorką tajnego nauczania, udzielała schronienia rodzinom żydowskim. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AUJ, Akta Wydziału Filozoficznego, sygn. WF II, 203; BJ, DR, Korespondencja Jana Gwalberta Pawlikowskiego z lat 1860–1938, sygn. 11309 IV; Université de Genève, Archives de l'Université, <https://www.unige.ch/archives/adm/documents-en-ligne/listes-des-autorites-professeurs-etudiants-auditeurs-et-laboratoires/> (dostęp: 9.06.2023); C. Walewska, *Ruch kobiecy w Polsce*, cz. I, Warszawa 1909; J., *Kursy pedagogiczno-naukowe żeńskie w Warszawie*, „TMiP Nasz Dom” 1914, nr 31; *Spis nauczycieli*, Lwów–Warszawa 1924; W. Piotrowski, *Koło Matematyczno-Fizyczne w Warszawie 1905–1915*, „PHO” 1989, nr 1; J. Kubiowski, W. Piotrowski, *Sadzewiczowa z Paszkowskich Maria (1881–1957)*, PSB, t. XXXIV, Wrocław 1992–1993.

Bibliografia podmiotowa:

Heurystyczny kurs chemii elementarnej, „SSz” 1908, nr 1; *Nie przeszkadzaj*, „SSz” 1908, nr 3–4; *Początki fizyki w związku z praktyczną nauką rysunków i geometrii*, „SSz” 1908, nr 8; *Dziecko, przyroda i wychowawcy*, „SSz” 1908, nr 9; *Z dziejów rozwoju fizyki*, Warszawa 1913–1914 [współautorzy M. Grotowski, W. Werner, S. Landau]; *Z grzechów wychowania*, „Dziecko” 1913, z. 1, s. 20–22; *Typ normalny pensji*, „Świat” 1914, nr 29.

Samotyhowa Nela (Aniela) (1876–1966), nauczycielka, popularyzatorka i krytyczka sztuki. Pseud. Konrada Radwan, krypt. N.M.

Urodziła się w Nizgórcach na Kijowszczyźnie, była córką Oktawiana Miłkowskiego i Idalii z Chodosowskich. Początkowo uczyła się w szkole muzycznej w Żytomierzu, następnie wyjechała do Warszawy, gdzie uczęszczała do prywatnej pensji Izabeli Smolikowskiej, później do żeńskiego gimnazjum rządowego. W l. 1895–1899 studiowała nauki przyrodnicze na Uniwersytecie Genewskim, gdzie w 1898 r. uzyskała bakalaureat i rozpoczęła prace nad doktoratem z zakresu botaniki; rozprawy nie ukończyła. W środowisku polskich studentów zetknęła się z filozofem i działaczem socjalistycznym Edwardem Abramowskim (zob.). Wraz ze swoim pierwszym mężem, Zdzisławem Jełowickim, należała do założonej przez niego „komuny genewskiej”.

Po powrocie do Warszawy rozpoczęła pracę jako nauczycielka m.in. matematyki, fizyki i chemii. Prowadziła zajęcia w tajnej szkole Stefanii Sempołowskiej (zob.), w l. 1899–1901 uczyła na kursach bezpłatnych Cecylii Śniegockiej (zob.), w l. 1903–1907 pracowała w szkole Emilii Pankiewiczówny. W l. 1905–1907 wykładała na kursach dla wychowawczyń Stanisława Karpowicza (zob.) oraz w gimnazjum Julii Jankowskiej-Statkowskiej. Prowadziła zajęcia z historii sztuki na Kursach Pedagogicznych dla Kobiet, założonych w 1906 r. z inicjatywy i pod kierownictwem jej brata, Jana Miłkowskiego. Była zaangażowana w postępowy ruch oświatowy. W 1905 r. brała udział w strajku szkolnym. Należała do grupy nauczycieli sprzeciwiających się rusyfikacji warszawskich szkół prywatnych i postulujących reformę szkolnictwa, która zawiązała się w 1904 r. pod nazwą Koła Wychowawców. W gronie tym znalazły się także m.in. Helena Radlińska (zob.) i Władysława Weychert-Szymanowska (zob.). Koło przystąpiło do Związku Towarzystw Samopomocy Społecznej i pozostawało pod wpływem poglądów E. Abramowskiego. Działała również w Towarzystwie Pedagogicznym, którego broszura programowa *Jakiej potrzeba nam szkoły?* (1905) została opracowana przez Karpowicza na podstawie wskazówek Radlińskiej i właśnie Samotyhowej.

W 1907 r. wyjechała do Brukseli, gdzie do 1914 r. studiowała na Kursach Historii Sztuki i Archeologii. Przebywała w środowisku polskich studentów – po strajku szkolnym licznym na belgijskich uniwersytetach. Na przełomie 1909 i 1910 r. należała do założycieli Stowarzyszenia Polskiego im. Joachima Lelewela, które wyrosło z ruchu filareckiego, postulatów socjalistycznych i koncepcji kooperatywności głoszonej przez E. Abramowskiego, oraz propagowało samokształcenie w duchu niepodległościowym. W organizacji tej współpracowała m.in. z Marianem Dąbrowskim, Marią Szumską (później Dąbrowską) oraz przyszłym mężem Erazmem Samotyhą. Samotyhowie do końca życia przyjaźnili się z Dąbrowską, która często z sympatią pisała o nich w dzienniku; w sierpniu 1918 r. odnotowała: „Dziś nagle zatęskniłam do Samotyhów. Siedzą tam sobie w Końskich na jakimś kursie nauczycielskim”.

Z Brukseli pisała korespondencje dla „Kuriera Warszawskiego”, a także artykuły popularyzatorskie z zakresu nauk przyrodniczych, zamieszczane we „Wszechświecie”, oraz teksty dotyczące historii sztuki, publikowane m.in. na łamach „Sfinksa” i „Literatury i Sztuki”. Pisała też do „Gazety Robotniczej”. Na początku 1914 r. wróciła do Warszawy, gdzie prowadziła odczyty na temat miast belgijskich oraz publikowała artykuły poświęcone kulturze. Wkrótce związała się z Kursami Pedagogicznymi dla Kobiet: od września 1914 r. prowadziła sekretariat, w l. 1917–1922 objęła kierownictwo kursów, a od 1916 r. prowadziła seminarium z historii sztuki. W 1916 r. współorganizowała także Kursy dla Dorosłych m.st. Warszawy.

W okresie II RP pracowała jako nauczycielka w warszawskich szkołach. Należała do sekcji kulturalnej Związku Nauczycielstwa Polskiego, Związku Pracy Obywatelskiej Kobiet oraz Towarzystwa Kultury Etycznej im. Edwarda Abramowskiego. W 1928 r. wygłosiła odczyt *Edward Abramowski i jego poglądy na znaczenie dobra i piękna w przebudowie życia*, wydany w formie broszury (1931). Wydarzenia z 1905 r. opisała w księdze pamiątkowej *Walka o szkołę polską. W 25-lecie strajku szkolnego* (1930), opracowała także życiorys Karłowicza otwierający jego *Wybór pism* (1929). W l. 30. XX w. skupiła się na krytyce artystycznej oraz popularyzacji sztuki, m.in. poprzez artykuły, odczyty, pogadanki radiowe, seminarium w PIPS i współpracę z Instytutem Propagandy Sztuki. Została nagrodzona Srebrnym Wawrzynem Akademickim Polskiej Akademii Literatury. Po wojnie kontynuowała działalność popularyzatorską. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

ANK, SJJ, sygn. 10/131; BN, DR, Archiwum Neli Samotyhowej, sygn. 11002–11022, 11024–11041, 11045, 11052, 11066; BN, DR, AM, Spis członkiń organizacji kobiecych, sygn. 11479 III; Université de Genève, Archives de l'Université, <https://www.unige.ch/archives/adm/documents-en-ligne/listes-des-autorites-professeurs-etudiants-auditeurs-et-laboratoires/> (dostęp: 9.06.2023); H. Orsza-Radlińska, *Z pamiętnych dni*, [w:] *Walka o szkołę polską*, Warszawa 1930; H. Radlińska, *Wspomnienia uczennicy i nauczycielki*, „Niepodległość” 1932, t. VI; J. Hulewicz, *Ruch filarecki polskiej młodzieży uniwersyteckiej w Belgii jako środowisko młodzieńcze Marii Dąbrowskiej*, [w:] *Pięćdziesiąt lat twórczości Marii Dąbrowskiej. Referaty i materiały sesji naukowej*, red. E. Korzeniewska, Warszawa 1963; H. Radlińska, *Z dziejów pracy społecznej i oświatowej*, Wrocław 1964; S. Konarski, *Samotyhowa Aniela (1876–1966)*, PSB, t. XXXIV, Wrocław 1992–1993; M. Dąbrowska, *Dzienniki. 1914–1965*, t. 1–13, red. T. Drewnowski, Warszawa 2009; J. Dufrat, *W służbie obozu marszałka Józefa Piłsudskiego. Związek Pracy Obywatelskiej Kobiet (1928–1939)*, Kraków 2013; D. Kownacka-Rogulska, *Neli Samotyhowej wykładnia sztuki*, [w:] *Krytyka artystyczna kobiet. Sztuka w perspektywie kobiecego doświadczenia XIX–XXI wieku*, red. B. Łazarz, J.M. Sosnowska, Warszawa 2019.

Bibliografia podmiotowa:

Wstęp, [w:] *Uwagi ogólne i wskazówki praktyczne dla prywatnego nauczania*, Warszawa 1905; *Uniwersytet dla wszystkich i jego zadania*, „NiŻ” (dodatek do „Ludzkości”) 1907, nr 7; *Sprawa kobieca*, „GRob” 1911, nr 33; *Kilka uwag o Filarecji*, „Życie” 1911, z. 22; *Pamięci Lelewela*, „NG” 1911, nr 301; *Parę uwag o pobycie młodzieży za granicą*, „NG” 1911, nr 461; *Echa ze świata*, „ELA” 1914, nr 1; *Wieczór wigilijny. Wspomnienie z dzieciństwa*, „ZBiD” 1914, nr 1.

K. Dzimira-Zarzycka

Sanina Mojżesz (1863–1942), nauczyciel, autor podręczników do religii mojżeszowej, urzędnik, działacz społeczny.

Urodził się w Kucharach w pow. płońskim. Był synem Samuela i Zyski z Notkiewiczów (Nutkiewiczów). Uczył się w Seminarium Nauczycielskim w Wymyślinie w pow. lipnowskim, które ukończył w 1883 r., uzyskując patent nauczycielski. Początkowo pracował w Zakroczymiu w magistracie. Pracę nauczycielską rozpoczął w szkołach publicznych w Kole i Lipnie. Od 1903 r. zamieszkał w Tomaszowie Mazowieckim. Przez wiele lat uczył religii mojżeszowej w szkołach średnich: Siedmioklasowej Szkole Handlowej, Gimnazjum

Realnym oraz Prywatnym Gimnazjum Anny Wajkseliszowej. W l. 1903–1912 był kierownikiem Żydowskiej Miejskiej Szkoły Powszechnej Męskiej i jedynym nauczycielem z pełnymi kwalifikacjami pedagogicznymi. Był autorem dwóch podręczników szkolnych do nauki religii mojżeszowej oraz członkiem Dozoru Szkolnego. Na obchodach 100. rocznicy śmierci Tadeusza Kościuszki w 1917 r. w domu modlitwy gminy żydowskiej wygłosił okolicznościowe przemówienie.

Henryk Piasecki (Izrael Chaim Pesses) w swoich wspomnieniach, opisując nauczycieli gimnazjalnych, pisał: „Trzecim był nie tylko Żyd, ale dumny Żyd. Był nim nauczyciel religii żydowskiej, a właściwie historii Żydów – Mojżesz Sanina. Był on autorem podręcznika szkolnego dla wykładów historii Żydów, oficjalnie zatwierdzonego dla szkół średnich przez MWRiOP. Na naszych wykładach religii mojżeszowej w rzeczywistości religii nie było ani krzty. Była wyłącznie historia Żydów i to w ujęciu racjonalistycznym. Sanina był to człowiek mądry, taktowny, smukły i ładnie zbudowany, bardzo dbający o swoją europejską powierzchowność”. Sanina aktywnie działał w środowisku tomaszowskich Żydów, pełnił wiele funkcji społecznych i publicznych, był sekretarzem zarządu gminy żydowskiej oraz Stowarzyszenia Właścicieli Nieruchomości od 1916 r. W okresie II RP, w l. 1923–1927, zasiadał w Radzie Miejskiej, był długoletnim urzędnikiem Stanu Cywilnego dla ludności żydowskiej oraz współzałożycielem i członkiem Żydowskiego Banku Ludowego. Należał do Stronnictwa Żydów Postępowych. Zginął, zastrzelony podczas akcji likwidacyjnej getta w Tomaszowie Mazowieckim.

Bibliografia przedmiotowa:

Tomaszów bohaterowi narodowemu, Warszawa 1918; *Spis nauczycieli*, R. II, Warszawa–Lwów 1926; J. Jaworska, *Bibliografia łódzkiej produkcji wydawniczej (do 1918 r.)*, Łódź 1975; J. Wojniłowicz, *Sanina Mojżesz (1863–1942)*, TSB, z. 3, Tomaszów Mazowiecki 1999; K. Rędziński, *Szkolnictwo żydowskie w Tomaszowie Mazowieckim (1869–1914)*, „PNAJDCzSP” 2009, z. 18; H. Piasecki (Izrael Chaim Pesses), *Ciało pedagogiczne Gimnazjum Humanistycznego*, [w:] *Edukacja żydowska*, [w:] *Pasaże pamięci. Śladami kultury tomaszowskich Żydów*, red. K.T. Witczak, Tomaszów Mazowiecki 2014.

Bibliografia podmiotowa:

Nauka religii izraelskiej na klasę wstępną, Łódź 1917; *Opowiadania z pisma świętego. Podręcznik do nauki religii mojżeszowej. Cz. 1. (Od stworzenia świata do panowania Salomona) Kurs pierwszych dwóch klas*, Łódź 1917; *Opowiadania z pisma świętego. Podręcznik do nauki religii mojżeszowej. Cz. 2. (Od podziału państwa do wielkiego zboru) Kurs klasy trzeciej*, Łódź 1917.

M. Nawrot-Borowska

Sawczuk Kajetan (1892–1917), poeta, działacz niepodległościowy.

Urodził się w Komarnie k. Białej Podlaskiej, w rodzinie unickiej. Był synem Romana, gospodarza wiejskiego, i Konstancji. Ukończył elementarną 4-klasową szkołę w Komarnie. Dalsze wykształcenie zdobywał jako samouk, pomagając jednocześnie ojcu w prowadzeniu gospodarstwa i młyna. W 1909 r. wyjechał do Sokołówka k. Ciechanowa, gdzie ukończył półroczny kurs rolniczo-oświatowy. W czasie swojego pobytu w SokołóWKu wstąpił do Związku Walki Czynnej. W tym czasie poznał również Aleksandra Świętochowskiego (zob.)

oraz Tomasza Nocznickiego (zob.) i nawiązał współpracę z pismem „Zaranie”, gdzie zaczął publikować swoje wiersze. Włączył się także w działalność społeczno-oświatową w TKR. Po powrocie w 1910 r. do Komarna zaczął wcielać w życie hasła głoszone przez zaraniarzy. Próbował założyć spółdzielnię mleczarską oraz chciał wprowadzić nowe metody gospodarowania, ale jego wysiłki nie odniosły wówczas żadnego skutku. Nadal kontynuował działalność poetycką, publikując swoje wiersze na łamach utworzonego w 1911 r. dodatku do „Zarania” – „Świt. Młodzi Idą”, którego redaktorką była Irena Kosmowska (zob.). W pierwszym numerze tego dodatku Sawczuk opublikował wiersz *Młodzi idą...*, będący swego rodzaju wezwaniem do walki z zacofaniem wsi. W 1912 r. z powodu gruźlicy przebywał w sanatorium w Otwocku, skąd pod koniec roku w obawie przed aresztowaniem przeniósł się na dalsze leczenie do Zakopanego. W tym czasie Kosmowska sfinansowała wydanie pierwszego tomiku wierszy Sawczuka *Pieśni*, niestety prawie cały nakład został skonfiskowany przez władze rosyjskie. W Zakopanem Sawczuk przebywał w sanatorium dla uczącej się młodzieży „Bratnia Pomoc”; pobyt na kuracji również finansowany był przez Kosmowską. Tam nawiązał bliską znajomość ze Stefanem Żeromskim (zob.). Po kuracji mieszkał przez pewien czas w Warszawie, gdzie nadal pisał do „Zarania” i „Świtu”, współpracował też z konspiracyjnymi pismami „Na Naszej Ziemi” i „Już Blisko”.

Po wybuchu I wojny światowej włączył się w działalność POW. W grudniu 1914 r. był jednym z sygnatariuszy protestu przeciwko działalności prorosyjskiego Komitetu Narodowego Polskiego. Wobec nasilających się represji przeciwko środowisku związanemu z „Zaraniem” wrócił do Komarna. Zorganizował tam w swoim rodzinnym domu nauczanie dzieci w języku polskim, wprowadził nawet podział na klasy. Prowadził również kursy dla osób dorosłych. Nadal dużo pisał, lecz z powodu zamknięcia przez władze rosyjskie „Zarania” utworów tych nie miał gdzie publikować. W jego twórczości dominowała tematyka patriotyczna i społeczna. Spora część jego twórczości, która nie była wcześniej opublikowana, zaginęła lub uległa zniszczeniu. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

H. Mierzwiński, *Kajetan Sawczuk. Podlaski poeta i działacz niepodległościowy (1892–1917)*, Warszawa 2009.

Bibliografia podmiotowa:

Pieśni Kajetana Sawczuka, Warszawa 1912; *Powitanie sióstr Kruszyńianek i Gołotczyńianek*, „Zaranie” 1910, nr 50; „ŚMI” 1912, nr 7; *Razem*, „ŚMI” 1912, nr 7.

W. Partyka

Sawicki Szczepan (1870–1944), rolnik, działacz samorządowy, poseł.

Urodził się w miejscowości Kołoząb w Mazowieckiem, w rodzinie chłopskiej. Był synem Józefa, drobnego właściciela ziemskiego, i Józefy z Cywińskich. Do 1893 r. pracował w sekcji terenowej stowarzyszenia kulturalno-oświatowego „Łączność”. W l. 1899–1905 jako działacz Towarzystwa Oświaty Narodowej pełnił funkcję setnika jego koła w Kołozębie, wszedł również do zarządu powiatowego tej organizacji w Płocku. W swoim domu prowadził kon-

spiracyjną szkołę ludową. Był członkiem Polskiej Macierzy Szkolnej. Jako działacz SND kolportował konspiracyjne druki obozu narodowego. Współorganizował w okolicy sklepy wiejskie, spółki handlowe i rzemieślnicze oraz kółka rolnicze powiązane z CTR. Za działalność oświatową i polityczną, a przede wszystkim zaangażowanie w akcję wprowadzania języka polskiego do wiejskich samorządów, został w 1906 r. aresztowany przez carską policję.

W czasie I wojny światowej działał w Radzie Opiekuńczej pow. płońskiego. Znalazł się również w składzie rady gminnej w Kucharach i sejmiku powiatowego w Płońsku. Jesienią 1918 r. za działalność w KO w Płońsku został aresztowany przez Niemców. W okresie II RP był posłem SU i Sejmu I kadencji. Publikował na łamach „Wszepolaka”. Podczas II wojny światowej był więziony w obozie koncentracyjnym Stutthof k. Sztutowa, gdzie został zamordowany.

Bibliografia przedmiotowa:

Szczepan Sawicki, „Wszepolak” 1922, nr 13–14; *Parlament Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1927*, red. H. Mościcki, W. Dzwonkowski, Warszawa 1928; T. Wolsza, *Towarzystwo Oświaty Narodowej (1899–1905)*, „KH” 1987, nr 2; T. Wolsza, *Narodowa Demokracja wobec chłopów 1887–1914. Programy – polityka – działalność*, Warszawa 1992; T. Wolsza, *Sawicki Szczepan (1870–1944)*, PSB, t. XXXV, Warszawa 1994; G. Gołębiowski, *Wybory do Sejmu Ustawodawczego w 1919 r. w Płocku i okręgu płockim (cz. II)*, „NPI” 1999, nr 3.

P. Waingertner

Schoeneich Aleksander (1861–1939), duchowny ewangelicko-augsburski, działacz społeczny i pisarz.

Urodził się w Warszawie, był synem Edwarda i Emilii z d. Wanke – rodzice posiadali gospodarstwo owocowo-warzywne i wiatrak na warszawskich przedmieściach. Ukończył VI Rządowe Gimnazjum Filologiczne w Warszawie. W l. 1881–1885 studiował na Wydziale Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Dorpackiego, w 1886 r. otrzymał dyplom. Podczas studiów był aktywny w stowarzyszeniu teologicznym Theologischer Verein i polskiej korporacji studenckiej „Polonia”. W 1886 r. został wikariuszem parafii i kapelanem wojskowego garnizonu w Warszawie, uporządkował wówczas tzw. bibliotekę zborową i nauczał religii w szkołach. Od 1888 r. nieprzerwanie pozostawał pastorem parafii ewangelicko-augsburskiej w Lublinie, okresowo administrował zborami w Chełmie i Końskowoli. Był także nauczycielem religii, języka niemieckiego i propedeutyki filozofii w szkołach średnich w Lublinie. Prowadził działalność publicystyczną, od 1898 r. jako współpracownik i współredaktor „Zwiastuna Ewangelicznego” publikował książki do nabożeństwa, również adresowane do młodzieży (np. *Modlitwy dla młodzieży ewangelickiej*, 1896) i przekłady z języka niemieckiego (np. *Mały katechizm doktora Marcina Lutra*, 1900). Od 1904 r. był superintendentem warszawskiej diecezji Kościoła ewangelicko-augsburskiego. Przez wiele lat należał do LTD.

Po rewolucji 1905 r. zaangażował się w organizację prywatnego szkolnictwa polskiego w Lublinie i działalność Polskiej Macierzy Szkolnej. Ożywiona aktywność lubelskiego Zarządu Polskiej Macierzy Szkolnej przypada na l. 1907–1908, kiedy to na terenie gub. lubelskiej otwarto ponad 60 szkół początkowych (legalnych i nielegalnych), w tym 11 placówek

w Lublinie – naukę pobierało w nich około 6700 dzieci; prowadzono również kursy dla analfabetów i teatr amatorski. W 1907 r. Schoeneich był jednym z założycieli Towarzystwa Biblioteki im. Hieronima Łopacińskiego, należał do organizacji nauczycielskich i Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. W l. 1909–1911 wspierał Towarzystwo Uczącej się Młodzieży. Podczas I wojny światowej opiekował się szkołą ewangelicko-augsburską w Lublinie i zabiegał o zachowanie jej polskiego charakteru – jak opisał to w prowadzonej przez siebie *Kronice Zboru Ewangelickiego Lubelskiego – rok 1915*: „po długich targach i niestety przy pomocy naczelnika powiatu Turana Niemca wymogłem na Polaku inspektorze Łopuszańskim, że szkoła nasza otrzymała język wykładowy polski, a więc zatrzymała charakter polski”. W l. 1916–1918 zasiadał w Radzie Miejskiej Lublina. Od 1916 r. jako członek Konsystorza zarządzającego sprawami Kościoła luterańskiego w Królestwie Polskim otaczał opieką szkolnictwo, zaś na synodzie łódzkim w 1917 r. wraz z innymi polskimi pastorami przeciwstawiał się próbom germanizacji Kościoła. W 1918 r. wszedł w skład komisji przygotowującej ustawę o sytuacji prawnej Kościoła ewangelicko-augsburskiego.

W okresie II RP należał do wiodących postaci Kościoła luterańskiego. Kontynuował działalność oświatową: dzięki jego staraniom w 1919 r. szkoła ewangelicko-augsburska w Lublinie uzyskała status szkoły miejskiej, organizował kolonie dla dzieci. Był animatorem kościelnych organizacji charytatywnych, wspomagał Dom Miłosierdzia w Łodzi i współpracował z PCK. Pozostał aktywny jako publicysta (m.in. na łamach „Głosu Ewangelickiego” i „Jednoty”), pisarz i historyk reformacji – łącznie wydał około 200 prac. Należał m.in. do Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Lublinie i Towarzystwa Badań Dziejów Reformacji w Polsce. Odznaczony Krzyżem Oficerskim i Komandorskim Orderu Polonia Restituta, a także odznaką honorową „Za walkę o szkołę polską”, m.in. za działalność, jaką prowadził jako wiceprezes Lubelskiego Towarzystwa Szkół Średnich. Zmarł w Lublinie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, MWRiOP w Warszawie, sygn. 1304; APL, Spuścizny różnych rodzin i osób – zbiór szczątków zespołów, sygn. 26, t. 1–2; APL, Prywatne Męskie Gimnazjum i Liceum im. A. i J. Vetterów w Lublinie, sygn. 1; ZNiO, Album, sygn. 15950/II; *Sprawozdanie Komitetu Towarzystwa Biblioteki Publicznej im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie za rok 1907, 1908 i 1909*, Lublin b.r.w. [po 1909]; E. Kneifel, *Geschichte der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen*, Niedermarschacht 1964; M. Gawarecka, *Polska Macierz Szkolna*, „KaL” 1984, R. 27; T. Stegner, *Schoeneich Aleksander Edward (1861–1939)*, PSB, t. XXXV, Warszawa 1994; B. Mikulec, *Schoeneich Aleksander Edward, SBML*, t. 3, Lublin 2009; E. Kowalczyk, *Wspomnienie o ks. Aleksandrze Schoeneichu i Jego rodzinie*, „ILL” 2013, nr 2; T. Stegner, *O ks. dr. Aleksandrze Schoeneichu (1861–1939)*, [w:] *Spadkobiercy Reformacji: Ewangelicy w Lublinie i na Lubelszczyźnie (historia, kultura, ekonomia, literatura)*, red. G. Brudny, W. Matwiejczyk, M. Willaume, S.J. Żurek, Lublin 2017.

Bibliografia podmiotowa:

Kronika Zboru Ewangelickiego Lubelskiego – rok 1915, cz. I–III, „ILL” 2015, nr 13; 2015/2016, nr 14; 2016, nr 15.

Segał Jakub (1880–1943), psycholog, filozof, estetyk.

Urodził się w Warszawie, był synem Karola i Balbiny z Groszlików. W 1900 r. ukończył warszawskie III Rządowe Gimnazjum Filologiczne i rozpoczął studia w Warszawie. Następnie kontynuował studia w Zurychu, gdzie w 1906 r. uzyskał doktorat z psychologii. W międzyczasie uzupełniał edukację w Berlinie, Wiedniu i Lipsku, a w l. 1911–1912 w Bonn. W 1916 r. habilitował się.

Po ukończeniu studiów w Szwajcarii kontynuował w Niemczech badania eksperymentalne nad wyobraźnią oraz przedmiotem estetyki. W l. 1906–1907 przebywał w Würzburgu. Kierunek jego poglądom na psychologię nadał Oswald Külpe, niemiecki psycholog związany z Uniwersytetem Lipskim. Równie ważny dla ukształtowania poglądów Segęły był Ernst Meumann, promotor jego pracy doktorskiej, niemiecki psycholog, który badał procesy uczenia się i współtworzył pedagogikę eksperymentalną. Badania eksperymentalne nad estetyką i pedagogiką były istotnym elementem pracy naukowej Segęły. W 1906 r. rozpoczął działalność publicystyczną, w większości były to artykuły naukowe w języku niemieckim, co umożliwiło mu dotarcie do szerszego grona czytelników. Jego artykuły ukazywały się także w polskich czasopismach naukowych, takich jak „Przegląd Filozoficzny”, do którego pisywali najlepsi polscy filozofowie, czy „Nowe Tory”, które były czasopismem antyklerykalnym i antynacjonalistycznym o tematyce oświatowej i społecznej.

Wyniki swoich badań nad estetyką eksperymentalną przedstawił w 1908 r. w pracy *Über den Reproduktionstypus und das Reproduzieren von Vorstellungen* (O typach reprodukcji i reprodukowaniu przedstawień). Uczestniczył w I Zjeździe Neurologów, Psychiatrów i Psychologów Polskich w Warszawie. Od 1909 r. był członkiem Polskiego Towarzystwa Psychologicznego. Swoje poglądy estetyczne streścił w języku polskim w artykule *O charakterze psychologicznym zasadniczych zagadnień estetycznych* opublikowanym w „Przeglądzie Filozoficznym” w 1911 r. W 1914 r. został zatrudniony w Towarzystwie Kursów Naukowych, późniejszej WWP, gdzie pracował do 1923 r. Wykładał psychologię i pedagogikę eksperymentalną. Również w 1914 r. został członkiem Warszawskiego Instytutu Filozoficznego. W tym okresie większość czasu poświęcał edukacji i pracy pedagogicznej. Należał do Towarzystwa Badań nad Dziećmi. Kwestią sporną stało się przypisywane Segęle autorstwo książki *Estetyka form literackich*, która wyszła nakładem WWP w 1918 r. Strona tytułowa nie jest oryginalna, jedynie ołówkiem dopisano na niej rok, tytuł oraz nazwisko Jakuba Segęły. Zdaniem Macieja Adamskiego, właściwym autorem jest Kazimierz Wóycicki (zob.).

W 1923 r. został wykładowcą w PIPS, uczył tam psychologii. Należał do Komisji Pedagogicznej MWRiOP. W l. 30. XX w. był członkiem ministerialnej komisji, która oceniała książki z zakresu propedeutyki filozofii. Podczas II wojny światowej został aresztowany i więziony do siedziby Gestapo przy Alei Szucha, gdzie zmarł.

Bibliografia przedmiotowa:

Prace Towarzystwa Przyjaciół Uniwersytetu Hebrajskiego w Jerozolimie w latach 1922–1932, Warszawa 1933; *Czy wiesz*, Warszawa 1938; W. Tatarkiewicz, *Jakub Segal*, „PF” 1946, z. 3/4; B. Bornstein, *Jakub Segal (1880–1943)*, „PHO” 1949, nr 2; H. Floryńska, *Problematyka filozoficzna neoromantyzmu i Młodej Polski*, [w:] *Zarys dziejów filozofii polskiej. 1815–1918*, Warszawa 1983; Red., *Jakub Segal (1880–1943)*, PSB, t. XXXVI, Warszawa 1995; A. Hryniewicka, *Szkolnictwo wyższe w latach II wojny światowej ze szczególnym uwzględnieniem sytuacji państwowego instytutu*

pedagogiki specjalnej w Warszawie i jego pracowników. Część III, „CNS” 2015, nr 4; M. Adamski, *Wóycickiego wykład powielony*, „PL” 2014, nr 105.

Bibliografia podmiotowa:

Sztuka a iluzja, „BW” 1906, t. 1; *Iluzja świadoma jako istota rozkoszy estetycznej*, „PF” 1907, z. 1; *Psychologische und normative Ästhetik (Estetyka psychologiczna i normatywna)*, „ZAAK” 1907, t. 2; *Über den Reproduktionstypus und das Reproduzieren von Vorstellungen (O typach reprodukcji i reprodukowaniu przedstawień)*, „AGP” 1908, nr 12; *Psychologia w szkole średniej*, „NT” 1910, nr 5; *O charakterze psychologicznym zasadniczych zagadnień estetyki*, „PF” 1911, z. 3; *O próbie nowej teorii uczuć i wzruszeń*, „Tydzień” 1912, nr 1; *Badania doświadczalne nad pamięcią*, „Tydzień” 1913, nr 2; *O typach odtwórczych*, „NT” 1913, nr 8; *Oceny i sprawozdania. Dr Władysław Spasowski: Adam Mahrburg i jego poglądy na naukę i filozofię*, „NT” 1913, nr 8.

Z. Hałęza

Seidlerowa Zofia (1859–1919), redaktorka, publicystka i tłumaczka. Pseud. Z.S.

Urodziła się w Warszawie w rodzinie Wincentego Kwiecińskiego i Eleonory Józefy z Seidlerów. Była absolwentką utworzonej w 1874 r. w Warszawie pensji Jadwigi Sikorskiej (zob.). Atmosfera szkoły miała istotny wpływ na ukształtowanie jej postaw i poglądów oraz zdobycie biegłej znajomości języków obcych: angielskiego, francuskiego, niemieckiego. Po ukończeniu szkoły podjęła pracę dziennikarską. Współpracowała z czasopismami „Kurier Warszawski” i „Wiek”. Na trwałe związała się z czasopismem „Bluszcz”. Zadebiutowała na jego łamach w 1899 r. jako tłumaczka czterech powieści i jednej noweli. Tłumaczyła na język polski beletrystykę, sama pisała także drobne utwory beletrystyczne, reportaże i sprawozdania. Redakcję pisma objęła w 1906 r. i pełniła tę funkcję do 1918 r. W październiku 1908 r. została współwłaścicielką periodyku, a rok później, po wykupieniu udziałów drukarza i nakładcy Piotra Laskauera, jego jedyną właścicielką. Seidlerowa wykazała się zdolnościami redakcyjnymi i organizacyjnymi. Dzięki jej usilnym zabiegom periodyk przetrwał okres trudności materialnych w czasie I wojny światowej.

Seidlerowa miała szerokie zainteresowania społeczne i kulturalne. Była związana z Towarzystwem Literatów i Dziennikarzy Polskich, organizacjami wychowawczymi, oświatowymi i opiekuńczymi. Na łamach „Bluszcza” rozpowszechniała informacje na temat działalności organizacji kobiecych oraz ruchów społeczno-kulturalnych i społeczno-oświatowych. Zamieszczane w periodyku specjalne dodatki poświęcone były współpracy kół kobiecych na ziemiach polskich wszystkich zaborów. Obejmowały sprawozdania z posiedzeń Stowarzyszenia Zjednoczonych Ziemianek oraz Wydziału Społecznego Zjednoczonych Kół Ziemianek, sprawozdania Koła Kobiet Polek w Kijowie, wiadomości na temat stowarzyszeń kobiecych w Krakowie. Brała udział w organizowaniu Pierwszego Zjazdu Kobiet Polskich połączonego z jubileuszem 40-lecia pracy literackiej Elizy Orzeszkowej (zob.). Wtedy też wprowadziła zwyczaj wydawania numerów specjalnych, dotyczących określonych zagadnień, zapoczątkowany wydanym w 1907 r. numerem poświęconym E. Orzeszkowej i Pierwszemu Zjazdowi Kobiet Polskich w Warszawie.

Redagując pismo, zadbała o zachowanie tradycyjnego układu materiałów. Były tam artykuły programowe, recenzje, korespondencje zagraniczne, teksty historyczne i historyczno-

literackie. Za sprawą Seidlerowej pismo przekształciło się z literacko-artystycznego w społeczno-kulturalne. Od 1907 r. znajdowały się w nim dwa dodatki: literacki oraz porad domowych i mody wraz z wykrojami w specjalnie wyodrębnionej części pisma *Dodatki wzorów ubiorów i robót*.

„Bluszczy” pod kierunkiem Seidlerowej aktywnie włączał się w propagowanie nowoczesnych postulatów dotyczących wychowania dziewcząt, przygotowania ich do roli żon i matek oraz podejmowania przez nie pracy zawodowej. Śledząc rozwój ruchu kobiecego w Europie, uczyniła z „Bluszczy” jeden z najlepiej redagowanych periodyków kobiecych, pełniący rolę prasowego łącznika między zróżnicowanymi programowo organizacjami kobiecymi. Unikając ideowych deklaracji oraz nadmiernego radykalizmu. Prezentowała rzeczowe programy i działalność różnych ugrupowań kobiecych. Powodzenie sprawy kobiecej uzależniała od jednoczenia wysiłków organizacji żeńskich, poczucia solidarności kobiet i wspólnej pracy. Jej zdaniem kobiety powinny były wykazywać ambicję i odwagę w wypowiadaniu swojego zdania. Sprzeciwiała się opinii, jakoby nie potrafiły samodzielnie myśleć. Krytykowała tradycyjne wychowanie kobiet, które w niedostatecznym stopniu rozwijało ich umysły, opowiadała się za indywidualizacją wychowania, stawianiem stosownych do wieku i predyspozycji wymagań. Broniąc prawa kobiet do pracy zawodowej, nie negowała ciężących na nich obowiązków domowych. Kobieta w jej ujęciu nie mogła być jedynie ozdobą u boku męża, ale też równą mu partnerką. Pragnęła, aby Polki w trudnym okresie niewoli narodowej należycie zadbały o stronę ekonomiczną swego gospodarstwa oraz pielegnowały w nim polskie tradycje. Sama była kobietą odważnie głoszącą swoje poglądy na łamach redagowanego czasopisma. Jej artykuły w czasopiśmie zwracają uwagę swym wyważeniem i pragmatycznym podejściem do tematu emancypacji.

Z zaangażowaniem komentowała aktywność innych kobiet, zwracając uwagę społeczeństwa na ich działalność filantropijną. Odnosząc się do pracy zarobkowej kobiet, szczególnie podkreślała ich rolę w opiece nad chorymi. Dużą wagę przykładła do publikowania w prasie informacji dotyczących tworzenia szkół zawodowych i kursów dla kobiet, pozwalających podnosić ich kwalifikacje zawodowe. Prowadziła w „Bluszczy” *Kronikę działalności kobiecej*, w której podawała przykłady przedsiębiorczych kobiet zakładających szkoły, skupionych wokół różnego rodzaju towarzystw kobiecych. W prywatnym domu Seidlerowej odbywały się tzw. zebrania czwartkowe, na których młodzież spotykała się z najwybitniejszymi postaciami ze świata literatury i sztuki. Jej salon był jednym z ośrodków polskiego życia towarzyskiego. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

A. Paradowska, *Zofia Seidlerowa. Lata 1905–1918*, „Bluszczy” 1935, nr 50/51; S. Dziki, *Seidlerowa Zofia z Kwiecińskich (1859–1919)*, „ZPras” 1970, nr 4; Red., *Seidlerowa z Kwiecińskich Zofia (1859–1919)*, PSB, t. XXXVI, Warszawa 1995–1996; T. Kulak, *Trybuna umiarkowanego feminizmu. „Bluszczy” pod kierownictwem Zofii Seidlerowej w latach 1906–1918*, [w:] *Kobieta i media. Studia z dziejów emancypacji kobiet*, red. P. Perkowski, T. Stegner, Gdańsk 2009; R. Bednarz-Grzybek, *Emancypantka i patriotka. Wizerunek kobiety przełomu XIX i XX wieku w czasopiśmie Królestwa*, Lublin 2010; R. Bednarz-Grzybek, *Zofia Seidlerowa (1859–1919) i kwestia kobieca na łamach „Bluszczy”*, „LRP” 2015, nr 1; A. Goluch, „Niepospolicie zacna i rozumna kobieta”. *Wspomnienia pośmiertne o kobietach w „Bluszczy” (1865–1918)*, „Klio” 2022, nr 3.

Bibliografia podmiotowa:

Jeszcze o psychologii dziecka, „Bluszc” 1905, nr 10; *Towarzystwo Opieki nad Dziećmi Więźniów*, „Bluszc” 1905, nr 20; *Wystawa prac uczennic szkoły artystyczno-dekoracyjnej, pp. Chalusi i Duninów-ny*, „Bluszc” 1905, nr 42; *Reforma w małżeństwie*, „Bluszc” 1905, nr 45, 46; *Myślenie jako świadoma czynność*, „Bluszc” 1906, nr 23; *Podniesienie kobiety*, „Bluszc” 1908, nr 38; *Uczucie przynależności do ojczyzny*, „Bluszc” 1909, nr 5; *Jeszcze o psychologii dziecka*, „Bluszc” 1909, nr 10; *Solidarność u kobiet*, „Bluszc” 1909, nr 14; *Słów kilka o wychowaniu*, „Bluszc” 1914, nr 4.

R. Bednarz-Grzybek

Sempołowska Stefania (1869–1944), pedagogka, działaczka społeczna, publicystka.

Urodziła się w Poloniszu, w zubożałej rodzinie ziemiańskiej, była córką Stanisława i Marii z Potrzebowskich. W 1878 r. przeprowadziła się do Warszawy, gdzie w l. 1878–1884 uczęszczała na pensję Teresy Jadwigi Papi (zob.). Po ukończeniu szkoły podjęła w niej pracę jako nauczycielka początkująca. W 1887 r. zdała egzamin nauczycielski w I Gimnazjum Męskim w Warszawie i rozpoczęła pracę w zawodzie. Studiowała na Uniwersytecie Latającym, była również działaczką Ligi Polskiej, działała wówczas w Warszawskim Kole Oświaty Ludowej oraz Kobięcym Kole Oświaty Ludowej. W tym okresie założyła tajną szkołę dla dziewcząt z nowatorskim, oryginalnym systemem nauczania, którą zorganizowała w swoim prywatnym mieszkaniu. W szkole współpracowała m.in. z Januszem Korczakiem (zob.), Teodorą Męczkowską (zob.), Władysławem Skłodowskim, Heleną Skłodowską-Szala-jową. Uczyla w niej geografii. Propagowała samokształcenie, wydawała książki i broszury oświatowe. Zorganizowała, wraz z Julią Unslicht-Bernsteinową (zob.) i T. Męczkowską, Kursy Pedagogiczne dla Kobiet; odbywały się one do 1903 r. Wspólnie z Marią Dzierżanowską (zob.) opublikowała *Zbiór zadań arytmetycznych. Liczby całkowite* (1895), a z Julią Unslicht-Bernsteinową *Zbiorek powiastek, opowiadań, wierszyków i ćwiczeń dla dzieci od lat 7 do 9* (1897) i *Drugi zbiorek powiastek, opowiadań, wierszyków i ćwiczeń dla dzieci od lat 9 do 11* (1902). Oba wydawnictwa były wielokrotnie wznawiane. W 1901 r. współredagowała numer specjalny „Poradnika dla czytających książki”, w którym zamieściła własny artykuł *Zasady moralne a literatura dla dzieci*. Od połowy l. 90. XX w. jej działalność związana była z kręgami radykalnej lewicowej inteligencji. W 1899 r. wzięła udział w pogrzebie inżyniera Jana Tańskiego, który był manifestacją polityczną, w wyniku tych wydarzeń została aresztowana i osadzona na Pawiaku. Oskarżono ją również o zorganizowanie manifestacji politycznej podczas pogrzebu Bronisława Hirszfelda, a także o udział w pracach Towarzystwa Oświaty Ludowej i prowadzenie nielegalnych wykładów. Po uwolnieniu w lutym 1900 r. rozpoczęła aktywną działalność oświatową w środowisku nauczycieli ludowych. Czerpiąc fundusze z legatu pozostawionego przez B. Hirszfelda, zajmowała się organizacją szkół rolniczych i opracowaniem metod nauczania w szkole w Pszczelinie.

Ponownie aresztowana w 1901 r. w związku z prześladowaniami PPS „Proletariat”, została wydalona z Królestwa Polskiego. Wyjechała do Krakowa, gdzie pracowała jako nauczycielka geografii, współpracowała z Uniwersytetem Ludowym im. Adama Mickiewicza, działała w Kole Szkoły Ludowej prowadzonym przez Kazimierę Bujwidową, publikowała w socjalistycznym „Naprzód” i w „Krytyce”. Na łamach prasy krakowskiej piętnowała konserwatyzm

galicyjskiej szkoły. Po wybuchu rewolucji 1905 r. nawoływała do solidarności ze strajkiem szkolnym w Królestwie Polskim; prześladowana przez policję, nielegalnie powróciła do Warszawy. Podjęła działalność społeczno-oświatową, włączyła się aktywnie w prace PZL, uczestniczyła w organizowaniu Związku Nauczycieli Ludowych. Zasiadała w jego zarządzie, należała także do władz Polskiego Związku Nauczycielskiego. Była członkinią Koła Wychowawców. Uczestniczyła w strajku szkolnym i brała udział w grudniowym wiecu w 1905 r. zorganizowanym w Filharmonii Warszawskiej. Ze względu na swoje radykalne poglądy pracowała jako nauczycielka niezależna, związana z postępowymi instytucjami oświatowymi. Nauczała geografii i języka polskiego dzieci klas niższych w szkole zorganizowanej przez H. Skłodowską-Szalayową. We współpracy z Władysławą Weychert-Szymanowską (zob.) zorganizowała w 1906 r. w Warszawie Stowarzyszenie Kursów dla Analfabetów Dorosłych. Wykładała na Uniwersytecie dla Wszystkich, a następnie w Towarzystwie Kultury Polskiej i Towarzystwie Szerzenia Wiedzy Handlowej i Przemysłowej. Na Kursach Pedagogicznych dla Kobiet pod kierunkiem Jana Miłkowskiego prowadziła zajęcia z historii pedagogiki. Wygłaszała odczyty w Wydziale Wychowawczym Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego. Była członkinią Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

W 1908 r. wzięła udział w londyńskim I Międzynarodowym Kongresie Wychowania Moralnego. W swoim przemówieniu mówiła o prześladowaniach polskich instytucji i działaczy oświatowych w zaborze rosyjskim. Została ponownie aresztowana w październiku 1908 r. wraz z innymi działaczami Uniwersytetu dla Wszystkich. Po uwolnieniu z ogromnym zaangażowaniem zajęła się niesieniem pomocy uwięzionym. Prowadziła ożywioną działalność pisarską i publicystyczną. Wydała m.in. cykl artykułów *Z dna nędzy*, opublikowanych w „Prawdzie”. Od 1913 r. wydawała wraz z Janiną Mortkowiczową (zob.) ilustrowany dwutygodnik oświatowy dla dzieci i młodzieży „Z Bliska i z Daleka”, z dodatkiem dla dzieci „W Słońcu”. W liście w Władysława Orkana pisała o tym periodyku: „Od jesieni mam wydawać pismo dla młodzieży (wyżej 12 lat), młodzieży polskiej bez względu na płeć, sferę społeczną i kordony, chciałabym, aby to pismo było pełnym czynem wychowawczym, chciałabym, aby niesło młodzieży tylko rzeczy piękne, więc próbuję kołatać do biur literackich, dotąd dla młodzieży prawie niedostępnych”. Wraz z J. Unslicht-Bernsteinową wydała trzutomowy zbiór tekstów o charakterze czytanek dla młodzieży i dorosłych, propagujący czytelnictwo i samokształcenie. Opublikowała również *Przewodnik po Powązkach* (1913, 1915); wydawnictwo to było pokłosiem prowadzonych przez nią wycieczek po Warszawie dla ludności wiejskiej.

Oprócz działalności oświatowej organizowała pomoc więźniom politycznym. Prowadziła Biuro Pomocy dla Więźniów i kierowała Związkiem Pomocy dla Więźniów Politycznych. Współpracowała z Kołem Obrońców w Sprawach Politycznych. Od 1909 r. pracowała w ramach Towarzystwa Pomocy Uwolnionym z Więzień „Patronat”. W czasie I wojny światowej nadal prowadziła działalność publicystyczną i oświatową. Opublikowała pracę *Reforma szkolna 1862 roku. Organizacja szkolnictwa elementarnego* (1915) oraz artykuł *O reformie szkół krajowych* zamieszczony w pracy *Zapomniana karta z dziejów szkolnictwa polskiego*. Pisała na łamach „Głosu Nauczycielskiego” i „Nowej Gazety”. W 1915 r. wznowiła wydawanie pisma „W Słońcu”, z podtytułem „Dla dzieci i wychowawców”. Mimo ataków ze strony endecji, dzięki jej staraniom pismo było wydawane do 1926 r. Była współorganizatorką Biura Porad dla Uchodźców oraz we współpracy z Polskim Związkiem Nauczycielskim

zorganizowała w Warszawie schronisko dla nauczycieli uchodźców. W 1915 r. wraz z Tadeuszem Rechniewskim (zob.) była założycielką Uniwersytetu Ludowego w Warszawie. Pod koniec 1916 r. wzięła udział w zjeździe nauczycielskim w Radomiu, gdzie powołano do życia Zrzeszenie Nauczycielstwa Polskich Szkół Początkowych; pracowała w nim aktywnie. Była krytyczna wobec przepisów dotyczących szkół elementarnych, wydanych przez DWRiOP TRS. Pod koniec I wojny światowej zajmowała się wizytowaniem przytułków dla bezdomnych dzieci. W czasie wojny angażowała się stale w pomoc więźniom. W 1918 r. wzięła udział w akcji plebiscytowej, wygłaszała wykłady w szkole plebiscytowej na Śląsku zorganizowanej przez Centralny Wydział Kulturalno-Oświatowy PPS. Uczestniczyła w II Zjeździe Delegatów Zrzeszenia Nauczycielstwa Polskiego Szkół Początkowych w Warszawie w listopadzie 1918 r., podkreślając znaczenie demokratyzowania oświaty.

Nie była nigdy formalnie związana z żadną partią polityczną, uważano ją jednak za przedstawicielkę skrajnej lewicy, co utrudniało jej zatrudnienie w szkolnictwie. Pracowała w szkołach prywatnych dla młodzieży żydowskiej, krótko współpracowała ze szkołą Związku Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych, a także w Wyższym Studium Pedagogicznym WWP oraz na Państwowych Kursach Nauczycielskich. Wszystkie te instytucje opuściła ze względu na konflikt poglądów.

W okresie II RP prowadziła zakrojoną na szeroką skalę działalność oświatową, pisarską i publicystyczną. W 1919 r. wzięła udział w zjeździe oświatowym w Warszawie, opowiadała się za bezpłatnym i obowiązkowym szkolnictwem średnim w Polsce, propagowała ideę „Karty Praw Dziecka” oraz oddzielenia kwestii wyznaniowych od oświaty publicznej. Od 1919 r. należała do Zarządu Głównego Związku Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych. W związku z umową z 1919 r. zawartą między PCK a RCK opiekowała się więźniami sowieckimi, którzy znaleźli się w polskiej niewoli w czasie wojny polsko-bolszewickiej. W 1920 r. otrzymała dodatkowe pełnomocnictwo z ramienia Towarzystwa Opieki nad Więźniami i ich Rodzinami „Patronat”, na mocy którego organizowała pomoc materialną dla jeńców sowieckich. Zajmowała się również opieką nad internowanymi w czasie wojny socjalistami, komunistami i Żydami. W czasie II wojny światowej ukrywała się. Pomagała Żydom, współpracowała z Żydowskim Komitetem Narodowym, wyszukiwała dla nich mieszkania i organizowała dokumenty. Feliks Bachrach wspominał, że Sempołowska „był to niezmordowany człowiek. [...] Dla niej wszyscy ludzie byli dobrzy – nie widziała ludzi złych. My nieraz krytykowaliśmy ją za to. Ludzie często nabierali ją. Był to przy tym bardzo mądry człowiek”. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, Akta Stefanii Sempołowskiej, sygn. 4/178/IV; AAN, Akta Żanny Kormanowej, sygn. 174; AAN, AODRR, sygn. 5194; AAN, WWP – zbiór akt, sygn. 12; ANK, SJJ, sygn. 10/131; APAN, Natalia Gąsiorowska-Grabowska (1881–1964; historia), sygn. III-152; APW, WGUDs, sygn. 172; APW, ZB, sygn. XI/2209; APW OM, Archiwum Kazimierza Augustowskiego, sygn. 34; AZHRL, Brzeziński, Geneza, sygn. P-89; AZHRL, Wasilewski, ZMW, sygn. P-229; BUW, DR, Szwedowski, „Zet”, t. I, sygn. 1745; ZNiO, K. Mirska, Kronika mojego życia, sygn. 15429/II; S. Brzeziński, *Stefania Sempołowska*, „PHO” 1947, z. 3–4; L. Krzywicki, *Wspomnienia*, t. 2–3, oprac. W. Jedlicka, J. Wilhelmi, Warszawa 1958–1959; J. Rogowska-Doroszewska, *Stefania Sempołowska. Wspomnienia*, Warszawa 1959; *Życie i działalność Stefanii Sempołowskiej*, red. N. Gąsiorowska, Warszawa 1960; H. Mortkowicz-Olczakowa, *Panna Stefania. Dzieje życia i pracy Stefanii Sempołowskiej*, Warszawa 1961; M. Falski,

Stefania Sempołowska (1870–1944), „RP” 1965, nr 5/6; S. Michalski, *Działalność społeczna, pedagogiczna i polityczna Stefanii Sempołowskiej (1870–1944)*, „ZPW” 1973, nr 1; S. Michalski, *Spoleczna i pedagogiczna działalność Stefanii Sempołowskiej na tle epoki*, Warszawa 1973; D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Stefania Sempołowska*, Warszawa 1981; A. Pacholczykowa, *Sempołowska Stefania (1870–1944)*, PSB, t. XXXVI, Warszawa 1995–1996.

Bibliografia podmiotowa:

Niedola młodzieży w szkole galicyjskiej. Kilka słów o narodowej szkole w Galicji, Kraków 1906; *Żydzi w Polsce*, Warszawa 1906; *Dla przyszłości: czytania dla młodzieży i dla dorosłych*, cz. 1–3, Warszawa 1907 [współautorka J. Unslicht-Bernsteinowa]; *Po pracy: czytania dla dorosłych*, Warszawa 1907 [współautorka J. Unslicht-Bernsteinowa]; *Z dna nędzy*, Warszawa 1909; *Uniwersytet Latający*, „Społeczeństwo” 1910, nr 11; *Reforma szkolna 1862 roku. Organizacja szkolnictwa elementarnego*, Warszawa 1915; *Zapomniana karta z dziejów polskiego szkolnictwa: (odczyt wygłoszony w Tow. Wzajem. Pom. Naucz. Szkół Elem.)*, Warszawa 1917; *W więzieniach*, Warszawa 1960.

M. Sikorska

Sempołowski Antoni (1847–1936), modernizator rolnictwa, hodowca roślin, nauczyciel.

Urodził się w Siekierkach Małych k. Poznania, był synem Ludwika, powstańca listopadowego, i Pauliny z Brykczyńskich. Uczył się w gimnazjum w Trzemesznie, ukończył Szkołę Realną w Poznaniu. Od 1866 r. odbywał praktyki rolne w wielkopolskich majątkach ziemskich. Od 1870 r. studiował na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu w Halle, studia kontynuował w Lipsku, gdzie zgłębiał nauki przyrodnicze. Równocześnie pracował w laboratorium botanicznym i chemicznym. W 1874 r. uzyskał stopień doktora i rozpoczął pracę w Wyższej Szkole Rolniczej im. Haliny w Żabikowie, gdzie wykładał teorię rolnictwa (uprawę ogólną i szczegółową roślin), naukę o nawozach oraz fizjologię roślin. Po zawieszeniu działalności szkoły przez władze pruskie kierował Stacją Kontroli Nasion przy Centralnym Towarzystwie Gospodarczym w Wielkim Księstwie Poznańskim; podczas zebrań Towarzystwa wygłaszał odczyty.

W 1880 r. przeprowadził się do Warszawy, gdzie przy Muzeum Przemysłu i Rolnictwa założył i kierował pierwszą w Królestwie Polskim i jedną z pierwszych w Europie Stacją Oceny Nasion; o jej działalności informował w corocznych sprawozdaniach. W 1886 r. zorganizował pierwszą wystawę nasion. Kontynuował badania nad materiałem siewnym, w tym rozpoczęte w 1878 r. – pierwsze na ziemiach polskich – doświadczenia z soją. W l. 1892–1904 kierował Stacją Doświadczalną w Sobieszynie k. Dębina, którą rozbudował i zmodernizował. Wprowadził nowoczesne metody i procedury badań, wyznaczył nowe kierunki prac badawczych, otworzył laboratorium chemiczne. Wyniki prowadzonych doświadczeń i obserwacji popularyzował jako kierownik Stacji w corocznych sprawozdaniach. Dzięki niemu Stacja stała się nowoczesną placówką badawczą rolnictwa, specjalizującą się zwłaszcza w badaniach nad nowymi odmianami roślin. Jej osiągnięcia prezentował na wystawach rolniczych, np. na II Wystawie Rolniczo-Przemysłowej w Lublinie w 1901 r. Wielokrotnie był zapraszany jako ekspert w dziedzinie rolnictwa do udziału w wystawach, m.in. Wystawie Rolniczo-Przemysłowej w Mińsku Litewskim w 1901 r. oraz Wystawie Rolniczo-Przemysłowej w Wilnie w 1902 r. Wyniki doświadczeń prowadzonych w Stacji

przedstawiał podczas zebrań Stowarzyszeń Rolniczych w Warszawie, Lublinie, Kielcach i Siedlcach. Stacja prowadziła także działalność edukacyjną, odwiedzali ją uczniowie, m.in. ze Szkoły Ogrodniczo-Pszczelniczej w Pszczelinie, oraz studenci PW i Instytutu Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa w Puławach. Stanisław Leśniowski (zob.) wspominał, że „pod kierunkiem prof. A. Sempołowskiego wyszkoliło się w Sobieszynie szereg autorytetów, następnie wybitnych profesorów, pracowników w dziedzinie nauki i doświadczalnictwa rolnego”. Od 1904 r. mieszkał w Warszawie i prowadził działalność społeczną, oświatową, tłumaczeniową i piśmienniczą. Był członkiem Towarzystwa Kursów Naukowych.

Odegrał wybitną rolę w propagowaniu nowoczesnej wiedzy rolniczej dzięki publikacjom w prasie fachowej i popularnej oraz podręcznikom i poradnikom. Jego teksty, adresowane do ziemian, włościan, uczniów szkół i kursów gospodarczych, ukazywały się na przestrzeni kilkudziesięciu lat, wyznaczając kierunki modernizacji polskiego rolnictwa. Ważne dla popularyzacji wiedzy pozycje wydawał w trakcie pracy w Stacji Oceny Nasion przy Muzeum Przemysłu i Rolnictwa oraz w okresie kierowania Stacją w Sobieszynie. Opublikował wtedy m.in. książki: *Ogólna uprawa roli* (1884); *Jak możemy ulepszać nasze zboża?: dla użytku gospodarzy rolnych* (1901); *Hodowla i uszlachetnianie roślin gospodarskich* (1902). Od 1884 r. należał do komitetu redakcyjnego *Encyklopedii Rolniczej*, którą wydano w 11 tomach w l. 1890–1902; opracował w niej kilkanaście haseł. Bogaty dorobek piśmienniczy Sempołowskiego przypada na początek XX w. Wiele jego prac cieszyło się dużą popularnością i było kilkakrotnie wznawianych, jak np. poradnik *Uprawa roli dla użytku gospodarzy rolnych i niższych szkół rolniczych*, który po pierwszym wydaniu w 1910 r. w ciągu kilku lat wznowiono dwukrotnie. Do szerokiego grona odbiorców trafił współautorski *Podręcznik gospodarstwa wiejskiego*. W swych publikacjach Sempołowski upowszechniał wiedzę na temat metod uprawy zbóż oraz doskonalenia nasion siewnych poprzez selekcję, unowocześnienia pracy gospodarczej, poprawy wydajności produkcji rolnej, doskonalenia hodowli, uszlachetniania roślin. Podkreślał znaczenie wykorzystywania nawozów zielonych i sztucznych. Publikował także w polskiej, rosyjskiej i niemieckiej prasie fachowej oraz popularnej, m.in. w „Gazecie Rolniczej”, „Kurierze Rolniczym”, „Przeglądzie Rolniczym”, „Jutrzence”, „Rolniku”, „Przeglądzie Krytycznym”, „Ziemianinie”, „Wszzechświecie”, „Gazecie Świątecznej”, „Zorzy”. W sumie ogłosił około 500 artykułów poświęconych rolnictwu. Większość tekstów dotyczyło kwestii związanych z doskonaleniem hodowli i uprawy roślin, ale pisał również o znaczeniu rozwijania edukacji rolniczej. I tak np. w 1906 r. na łamach „Gazety Rolniczej” podkreślał potrzebę rozwoju szkolnictwa rolniczego i kształcenia praktycznego młodzieży. Uważał, że dobre przygotowanie do prowadzenia gospodarstwa powinno być poprzedzone praktyką zawodową pod opieką doświadczanego gospodarza.

Istotne znaczenie dla popularyzacji nowoczesnej wiedzy rolniczej w Królestwie Polskim miało publikowanie prac popularnonaukowych zagranicznych specjalistów. Sempołowski przetłumaczył z języka niemieckiego na polski: Theodora Remy’ego, *Zarys uprawy ziemniaków: znaczenie, pochodzenie, uprawa, przechowanie i użytkowanie* (1911), Augusta Trunza *Nawozy zielone, ich zastosowanie i znaczenie w rolnictwie oraz opis gospodarstw, posługujących się nawozami zielonymi* (1906), Gustawa Boehme’a, *Grzechy gospodarskie* (1907). Prace Sempołowskiego także tłumaczono na inne języki, w Wilnie ukazał się jego podręcznik w języku białoruskim (w przekładzie Antosia Asiny Karnickiego) *Hutarki ab haspadarcy* (1909).

W upowszechnianiu nowoczesnej wiedzy rolniczej wśród ziemian i włościan ważną rolę odegrały wystawy, odczyty i kursy prowadzone przez Sempołowskiego. W l. 1907–1908 wykładał ogólną uprawę roli i roślin oraz uprawę szczegółową i choroby roślin na Wydziale Rolniczym Towarzystwa Kursów Naukowych oraz trzyletnich Klasach Rzemieślniczo-Zawodowych przy Muzeum Przemysłu i Rolnictwa. W 1907 r. prowadził ponadto wykłady na 10-dniowych kursach rolniczych organizowanych przez sekcję rolniczą Warszawskiego Towarzystwa Rolniczego w lokalu Towarzystwa Pszczelniczo-Ogrodniczego w Warszawie. Jako członek CTR od momentu jego powołania w 1907 r. (od 1913 r. członek honorowy) angażował się w prace Wydziału Kółek Rolniczych i prowadził organizowane w 1908 r. kursy rolnicze, które urozmaicano wycieczkami. Należał również do grona wykładowców dwutygodniowych kursów przygotowywanych przez Centralny Wydział Kółek i Spółek Rolniczych. Wygłaszał dla słuchaczy wykłady rolnicze, organizowane przez Wydział Doświadczalno-Naukowy CTR w 1911 r.

Należał także do innych organizacji, które pozwalały mu na prowadzenie prac badawczych i popularyzację wiedzy, m.in. do sekcji rolnej Towarzystwa Popierania Rosyjskiego Przemysłu i Handlu; w 1906 r. był jej wiceprezesem. W l. 1911–1913 kierował sekcją nasienną CTR, nadzorując produkcję zbóż siewnych. W 1912 r. jako reprezentant Królestwa Polskiego przygotował ekspozycję na Drugą Wszechrosyjską Wystawę Nasion. W 1914 r. wyjechał do Monachium w celu zapoznania się z instytucjami działającymi na rzecz rozwoju rolnictwa, odwiedził m.in. Wydział Rolniczy przy Politechnice w Monachium (Königlich Bayerische Technische Hochschule München). Należał do Towarzystwa dla Popierania Polskiej Nauki Rolnictwa. Był członkiem, a przejściowo także prezesem, Towarzystwa Miłośników Przyrody, wybranym po odsunięciu od tej funkcji Zygmunta Kramsztyka (zob.).

W okresie II RP nadal związany był zawodowo z instytucjami prowadzącymi badania nad uprawą i modernizacją gospodarstw rolnych. Od 1918 r. kierował Wydziałem Hodowli Roślin i Zakładem Reprodukcyjnym Nasion w Instytucie Naukowym Gospodarstwa Wiejskiego w Puławach. Należał do Zarządu Powiatowego Związku Kółek Rolniczych w Puławach. Został odznaczony Krzyżem Komandorskim Orderu Polonia Restituta. Zmarł w Milanówku.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, WWP – zbiór akt, sygn. 3; AZHRL, Koczara, Początki ruchu ludowego, sygn. P-12.A; BJ, DR, Władysław Szafer, Materiały do historii botaniki – biografie botaników: Antoni Sempołowski, Przyb. 18/74; ZNiO, Pisma Stanisława Leśniowskiego, sygn. 13264/II; S. Kozicki, *Śp. Antoni Sempołowski*, „DW” 1936, nr 27; „RNRiL” 1937, t. 42–43; E. Kostecki, *Szkice do historii polskiego nasiennictwa i hodowli roślin rolniczych*, „PNR” 1958, nr 2; W. Byszewski, K. Przyłuska, *Ewolucja metod hodowli roślin w Polsce w pierwszej połowie XIX w.*, „PNR” 1965, nr 6; J. Socha, *Działalność Centralnego Towarzystwa Rolniczego w dziedzinie oświaty rolniczej 1907–1927*, Łódź 1994; Z. Kosiek, *Sempołowski Antoni (1847–1936)*, PSB, t. XXXVI, Warszawa–Kraków 1995–1996; J. Socha, *SBDCTR*, Łódź 2003; D. Kamiński, *Antoni Sempołowski: pionier nowoczesnej hodowli roślin i nasiennictwa*, Warszawa 2012; J. Wnęk, *Polska literatura rolnicza 1795–1918 (podręczniki, poradniki, prasa)*, „KHKM” 2014, nr 4.

Bibliografia podmiotowa:

Słów kilka o wykształceniu rolniczym i o szkole, „GR” 1906, nr 7; *Rośliny motylkowe pastewne: (konieczyna, lucerna, esparceta, komonica, przelot i seradella)*, Warszawa 1906; *O żywieniu się roślin, o nawozach i ich użyciu*, Warszawa 1907; *Uprawa i pielęgnowanie łąk. I. Pielęgnowanie łąk naturalnych*,

Warszawa 1907; *Czego potrzeba naszym gospodarstwom włościańskim*, Warszawa 1907; *Uprawa roli dla użytku gospodarzy rolnych i niższych szkół rolniczych*, Warszawa 1910; *Co zasiać, co posadzić?*, Warszawa 1911; *Porady rolnicze*, cz. 1–2, Warszawa 1914–1916; *Podręcznik gospodarstwa wiejskiego*, cz. 1–2, Warszawa 1916–1919 [współautorzy S. Biedrzycki, S. Miklaszewski, C. Skotnicki, W. Staniszkis, W. Smosarski]; *Rośliny pastewne i okopowe*, cz. 1–2, Warszawa 1915; *Siew i sadzenie roślin uprawnych*, Warszawa 1917.

A. Böldyrew, M.M. Krakowiak

Serkowski Stanisław (1871/1872–1936), lekarz, analityk, bakteriolog.

Urodził się w Warszawie, był synem Jana, właściciela Fabryki Lamp i Brązów, i Ludgardy ze Struków. Po ukończeniu szkoły jezuickiej w Chyrowie i nauce w gimnazjum we Lwowie i Mariampolu w 1891 r. podjął studia medyczne na Uniwersytecie Charkowskim. Równocześnie pracował jako wolontariusz w Katedrze Higieny. W czasie studiów otrzymał złoty medal za pracę dotyczącą mikrobów. W 1898 r. skończył studia i podjął pracę jako лаборant w Katedrze Higieny. Opublikował w tym czasie kilka prac poświęconych bakteriologii. W 1899 r. poszerzał wiedzę z zakresu bakteriologii w Berlinie i Pradze. Nostryfikację dyplomu uzyskał w 1917 r. na UJ ze stopniem doktora wszech nauk lekarskich.

W 1900 r. przyjechał do Łodzi, gdzie założył prywatną pracownię chemiczno-bakteriologiczną, pełniącą funkcje usługowe, naukowe i dydaktyczne. Jednocześnie kierował miejską pracownią sanitarną, a także zorganizował i przeprowadzał szczepienia ochronne. W 1903 r. był współorganizatorem pierwszej na ziemiach polskich stacji „Kropla Mleka”, wspólniczył utworzenie sekcji mleczarskiej i sekcji przeciwalkoholowej w Oddziale Łódzkim Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego, popularyzował ideę ogródków dziecięcych, które łączyłyby zadania opiekuńcze i wychowawcze z propagowaniem higieny i aktywności fizycznej. W 1906 r. nie przyjął propozycji objęcia kierownictwa Katedry Higieny na UL. W 1907 r. przeniósł się do Warszawy, gdzie prowadził swoją prywatną pracownię chemiczno-bakteriologiczną (jedną z młodych laborantek krytycznie wypowiadała się o warunkach pracy w laboratorium Serkowskiego). W l. 1909–1911 kierował pracownią naukową TLW. W 1911 r. rozbudował swoją pracownię, zakładając w jej części muzeum z eksponatami z zakresu higieny i bakteriologii oraz bibliotekę. W 1915 r. zawiadywał pracownią mającą zwalczać epidemię cholery, został też członkiem podsekcji lekarskiej Komisji Szkół Wyższych. W 1917 r. został członkiem etatowym nowo powstałej Rady Lekarskiej Państwa Polskiego. W tym samym roku rozpoczął pracę dydaktyczną, naukową i organizacyjną na UW, gdzie utworzył Zakład Higieny i Bakteriologii oraz pracownię bakteriologiczną. Do 1921 r. wykładał higienę i bakteriologię. Do początku l. 30. XX w. prowadził prace laboratoryjne, wytwarzając surowice i szczepionki dla ludzi i zwierząt oraz hodując bakterie na potrzeby rolnictwa.

Przez cały okres pracy zawodowej Serkowski prowadził systematyczne badania naukowe z zakresu analityki, bakteriologii, statystyki chorób zakaźnych oraz onkologii, których wyniki ogłaszał w licznych artykułach i monografiach. Ogółem opublikował ponad 100 prac w języku polskim, rosyjskim, francuskim, niemieckim i angielskim. Artykuły zamieszczał m.in. na łamach „Czasopisma Lekarskiego”, „Gazety Lekarskiej”, „Przeglądu Lekarskiego”,

„Przeglądu Technicznego”, „Zentralblatt für Bakteriologie, Parasitenkunde und Infektionskrankheiten und Hygiene”, „Deutsche Medizinische Wochenschrift”. Kilkakrotnie otrzymywał nagrody za prace badawcze oraz publikacje upowszechniające wyniki badań; i tak np. książka Serkowskiego *Mleko i mleczarstwo...*, adresowana do higienistów i rolników, wydana w 1907 r. przez Kasę im. Józefa Mianowskiego, otrzymała nagrodę konkursową z zapisu Zenona Pileckiego. Należał do wielu towarzystw lekarskich i naukowych, m.in. Oddziału Łódzkiego Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego, któremu przewodniczył w l. 1903–1906, Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, TLW. W 1912 r. został członkiem honorowym TLWi, a w 1918 r. – Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Zasiadał w komitetach redakcyjnych kilku czasopism lekarskich. W 1908 r. brał udział w zorganizowanej w Wilnie wystawie „Dziecko”, przedstawił referat o walce ze śmiertelnością niemowląt.

Podjmował liczne starania na rzecz popularyzacji wiedzy bakteriologicznej wśród studentów i lekarzy. W swej łódzkiej pracowni chemiczno-bakteriologicznej organizował stałe zajęcia dla studentów i asystentów oraz miesięczne kursy dla lekarzy i farmaceutów z mikroskopii i bakteriologii klinicznej. Podczas epidemii cholery w 1905 r. zorganizował i prowadził dodatkowe kursy dla lekarzy, farmaceutów i studentów z diagnostyki bakteriologicznej cholery i szczepień przeciwcholerycznych. W 1906 r. natomiast były to dwutygodniowe kursy praktyczne dla mleczarzy i rolników. Podobną działalność oświatową prowadził w warszawskiej pracowni. W 1912 r. uruchomił miesięczne kursy naukowe i trzy-miesięczne zajęcia praktyczne z bakteriologii dla lekarzy, a także specjalne kursy dla lekarzy powiatowych. Funkcję upowszechniania wiedzy bakteriologicznej wśród studentów i lekarzy pełniły także adresowane do tej grupy odbiorców cztery albumy foto- i mikrofotografii zbiorów pracowni Serkowskiego oraz przewodnik po zbiorach jego muzeum. Publikował też instrukcje i podręczniki z zakresu higieny sanitarnej przeznaczone dla lekarzy powiatowych i sanitarnych, studentów medycyny i farmacji oraz sanitariuszy. Wydał wiele broszur adresowanych do szerokiego grona czytelników, w których popularyzował wiedzę z zakresu higieny, bakteriologii, szczepień ochronnych. W książce *Przyrost naturalny ludności...* pisał o znaczeniu przyrostu demograficznego dla siły państwa. W prasie przed I wojną światową podkreślano edukacyjne walory muzeum Serkowskiego, postulując, by „było zwiedzane przez instytucje wychowawcze pod kierunkiem lekarzy”. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, TRS w Warszawie, sygn. 10/83; APŁ, RzGP, sygn. 5/1467, 5/1706, 5/2403; APW, ZK, sygn. XI/2213; AUJ, Akta Wydziału Lekarskiego, sygn. WL II 558; BN, DR, ASS, Życiorysy ZET, sygn. akc. 16268; GBL, DSKM, ILWB, sygn. PL\327\1\0\5051; „TT” 1911, nr 12, 18, 19; *Sprawozdanie z jednorocznej działalności pracowni Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego*, „Zdrowie” 1911, nr 1; *Czy wiesz*, Warszawa 1938; J. Fijałek, J. Indulski, *Opieka zdrowotna w Łodzi do roku 1945. Studium organizacyjno-historyczne*, Łódź 1990; W. Berner, *Działalność lekarsko-higieniczna doktora Stanisława Serkowskiego w Łodzi w latach 1900–1907*, „AHiFM” 1991, nr 3–4; T. Ostrowska, *Stanisław Serkowski (1871–1936) – zasłużony a jednak zapomniany bakteriolog łódzki i warszawski*, „MDW” 1993, nr 1–2; T. Ostrowska, *Stanisław Ferdynand Serkowski (1871–1936)*, PSB, t. XXXVI, Wrocław 1995–1996; Z.A. Michalski, *Przez okopy, alkoły do... medycyny. Pamiętniki*, t. 1–2, Warszawa 1992; W. Berner, J. Supady, *Działalność lekarsko-społeczna na rzecz zdrowia publicznego w Łodzi w latach 1870–1914*, Łódź 2001.

Bibliografia podmiotowa:

Mleko i mleczarstwo w oświeceniu higieny i bakteriologii, Warszawa 1907; *Z nowszych prądów w bakteriologii współczesnej*, Poznań 1909: odb. z czasopisma „NL” 1909; *Domowe sposoby badania produktów spożywczych*, Lwów 1911; *Zbiory muzealne laboratorium d-ra St. Serkowskiego 1900–1912*, Warszawa 1912; *Dezynfekcja w chorobach zakaźnych*, Warszawa 1915; *Szczepienia przeciwcholeryczne i przeciwtyfusowe*, Warszawa 1915; *Przyrost naturalny ludności jako zagadnienie higieny społecznej*, Warszawa 1917; *Unieszkodliwienie nosicieli zarazków*, Warszawa 1917: odb. z czasopisma „GL” 1917; *Compendium bakteriologii*, Warszawa 1918; *Metodyka badań sanitarnych*, Warszawa 1918.

A. Böldyrew

Sienkiewicz Henryk (1846–1916), pisarz, dziennikarz, publicysta, działacz społeczny. Pseud., krypt. Al., -Al-, Al..., H.S., (H.S.), H. S-cz, Juliusz Polkowski, K. Dobrzyński, L., Lit., Litwos, Musagetes, Os..., S., Un Polonais, XXX, *, -§-; jako błąd druku: Henryk Stankiewicz; w rękopisie: Eugenia Rudnicka; prawdopodobnie: Holewiński, Dziennikarz polski.

Urodził się w Woli Okrzejskiej, był synem Józefa Pawła, oficera armii napoleońskiej, powstańca listopadowego, niezamożnego ziemianina, i Stefanii z Cieciszowskich pochodzącej z zamożnej rodziny szlacheckiej. Początkowo uczył się w domu, a od 1858 r. w Warszawie, w gimnazjum realnym (kl. I–IV), gimnazjum II (kl. V–VI) i gimnazjum IV (kl. VII). Uchodził za miernego ucznia, ale wyróżniał się w języku polskim i historii. W 1866 r. uzyskał eksternistycznie maturę w gimnazjum IV i wstąpił do SGW na Wydział Prawa i Administracji, następnie na Wydział Lekarski, a w 1867 r. – Wydział Filologiczno-Historyczny; zakończył kształcenie akademickie w 1871 r., już na UW, jednak formalnie studiów nie ukończył. W środowisku SGW – „kuźni pozytywistów” – poznał swych kolegów-studentów, przyszłych wybitnych uczonych-wykładowców i ważnych uczestników polskiego życia intelektualnego, m.in. Piotra Chmielowskiego, Bolesława Prusa (zob.), Józefa Kotarbińskiego, Aleksandra Świętochowskiego (zob.). Z uczelni wyniósł dobrą znajomość literatury i kultury staropolskiej i dawnej polszczyzny, w tym wiedzę o historii oświaty i piśmiennictwa z nią związanego, a także zainteresowanie kwestiami społecznymi. Od 1874 r. wiele podróżował, od 1914 r. mieszkał w Vevey k. Lozanny – za granicą zbierał obserwacje i materiały do pracy pisarskiej, a także zabiegał na płaszczyźnie międzynarodowej o sprawy polityczno-społeczne Polski.

W 1865 r., ze względu na trudną sytuację finansową, przerwał na rok naukę w gimnazjum, pracował wówczas jako guwerner u rodziny Wejherów w Poświętnem. Podczas studiów udzielał korepetycji, a w 1868 r. został guwernerem u książąt Woronieckich w Warszawie i Bielicach k. Sochaczewa. Sympatyzując ze środowiskami konserwatywnymi, z wiekiem coraz bardziej jednoznacznie, Sienkiewicz nigdy nie przystąpił do żadnej partii politycznej.

Debiutował w druku recenzją teatralną w „Przeglądzie Tygodniowym” w 1869 r., a jako beletrysta w 1872 r. powieścią z życia młodzieży studenckiej *Na marne*. Od 1872 r. rozpoczął pracę dziennikarza – jako sprawozdawca, felietonista, korespondent, reportażysta, publicysta. Równocześnie zajmował się nowelistiką i powieściopisarstwem; wiele dzieł literackich publikował w odcinkach w prasie. Pracował dla „Gazety Polskiej”, był współwłaścicielem „Niwy” i prowadził jej dział literacki, w l. 1881–1892 redagował umiarkowanie

konserwatywny periodyk „Słowo”. Niektóre ze swoich tekstów prasowych publikował też anonimowo. W nowelistyce poruszał m.in. problemy szkoły i warunków nauczania polskich dzieci pod zaborami (nowela *Z pamiętnika korepetytora*, opisująca realia zaboru rosyjskiego – „Gazeta Lwowska” 1879 – i jej druga redakcja z realiami zaboru pruskiego *Z pamiętnika poznańskiego nauczyciela* – „Niwa” 1879, „Kurier Poznański” 1880, wielokrotnie wznowienia do 1918 r.), a także dostępu do wykształcenia zdolnych dzieci z nizin społecznych (*Janko Muzykant*, „Kurier Warszawski” 1879 i liczne przedruki). Stworzył też poczytną powieść przygodowo-podróżniczą dla młodzieży *W pustyni i w puszczy* (1911), popularyzującą wiedzę geograficzno-historyczną. Jego utwory poddawano w celach edukacyjnych i oświatowych przeróbkom i adaptacjom dla ludu i młodzieży, publikowano je m.in. w seriach: *Biblioteczka Młodzieży Szkolnej*; *Zajmująca Biblioteczka dla Młodzieży i Ludu* (np. *Dokąd idziesz Panie! Opowiadania historyczne z czasów prześladowań chrześcijan za panowania Nerona*, podług H. Sienkiewicza, 1907; *Pod Grunwaldem. Z powieści „Krzyżacy”*, 1908; *Ogniem i mieczem. Powieść historyczna dla dojrzałszej młodzieży*, ułożył Władysław Grzymałowski, 1916). Komponowano też popularne wybory jego „złotych myśli” (*Światła i kwiaty. Myśli zebrane z utworów Henryka Sienkiewicza*, ułożył Mariusz [Władysław Rabski], 1912). Jego twórczość wykorzystywano w dydaktyce szkolnej, wydawano jej opracowania podręcznikowe dla młodzieży oraz dla pedagogów (np. *Henryk Sienkiewicz. Jego życie i dzieła. Szkic biograficzno-krytyczny, treść wszystkich dzieł*, oprac. dla użytku młodzieży szkolnej przez Żelazińskiego, Stanisławów 1907; Tadeusz Grabowski, *Henryk Sienkiewicz. Jego żywot i dzieła na tle współczesnej epoki 1846–1916*, 1918), ogłaszano popularyzatorskie opracowania dla ludu (np. *Czym dla nas Henryk Sienkiewicz*, opowiedział Antoni Werytus [Antoni Skrzynecki], 1916); E. Kozikowski, *Henryk Sienkiewicz*, Towarzystwo Szerzenia Oświaty Drukowanym Słowem „Czytaj!”, 1916).

Sienkiewicz od młodości angażował się w sprawy społeczne i narodowe. Obok pracy pisarskiej od l. 70. XIX w. uprawiał ożywioną działalność odczytową, związaną także z problemami społeczno-oświatowymi (sukcesy prelekcji w Szczawnicy i Krynicy, Warszawie, Poznaniu). W 1880 r. dał głośny odczyt *Za chlebem* na rzecz WTD. W l. 1903–1904 występował w grupie prelegentów w 15 miastach Królestwa Polskiego w akcji odczytowej na rzecz ofiar powodzi. Od 1881 r. był członkiem komitetu Kasy im. Józefa Mianowskiego. W 1899 r. należał do grona współfundatorów i patronów Towarzystwa Budowy Sanatorium Przeciwgruźliczego w Zakopanem. Był związany z Warszawską Kasą Przewodności i Pomocy dla Literatów i Dziennikarzy, jako prezes w l. 1899–1901 przeznaczał na nią część honorariów. W l. 1895–1896 należał do komitetu budowy pomnika Adama Mickiewicza w Krakowie, był pomysłodawcą wzniesienia takiego pomnika w Warszawie i w 1897 r. wiceprezesem komitetu na jego rzecz.

Po 1900 r. ograniczył pracę pisarską, zajął się intensywniej działalnością publiczną. Stale występował, także na płaszczyźnie międzynarodowej, przeciw prześladowaniu Polaków przez zaborców, m.in. w kwestiach szkolnych i oświatowych, a przede wszystkim przeciw antypolskiej i germanizacyjnej polityce Prus; opublikował m.in., później wznawiane: *Poland and Russia. The Czar's Government in Poland and on the Danube*, „Daily Evening Post” 1877; *O Bismarcku*, 1895; *List do baronowej Suttner*, 1900; *Odezwa w sprawie ofiar wrzesińskich*, „Czas” 1901; *List otwarty Polaka do ministra rosyjskiego*, Lwów 1904; *List otwarty do J.C.M. Wilhelma II*, 1906; *Prusse et Pologne*, Paryż 1909. W *Liście otwartym Polaka do ministra*

rosyjskiego, domagając się radykalnych reform w Królestwie, postulował przede wszystkim spolszczenie szkolnictwa; podobnie w liście otwartym do dziennika petersburskiego „Ruś” w 1905 r. W 1905 r. należał do założycieli Polskiej Macierzy Szkolnej, był przewodniczącym jej Rady Nadzorczej; z funkcji w stowarzyszeniu zrezygnował w 1907 r. Od 1905 r. był członkiem założycielem Towarzystwa Popierania Wydawnictw AU. W jego mieszkaniu w 1906 r. podpisano akt notarialny dotyczący założenia prywatnego seminarium nauczycielskiego k. Warszawy. W tym samym roku zainicjował powstanie Towarzystwa Kursów Naukowych. Wierząc w potrzebę legalnych starań o autonomię Królestwa Polskiego, popierał akcje zbrojne i strajki. W 1905 r. w *Liście do Adama Krasińskiego* wypowiedział się przeciw kontynuowaniu strajku szkolnego. Apelowal w prasie o ofiarność społeczeństwa na cele oświatowe (np. w 1910 r. wydał odezwę w sprawie Daru Grunwaldzkiego na szkolnictwo), a także na wsparcie dla bezrobotnych – jako członek Komitetu Narodowego Pomocy dla Pozbawionych Pracy. W 1906 r. w odpowiedzi na prośbę chłopów z Kazimierzy Małej, by kandydował do Dumy, napisał *List do włościan* („Kurier Warszawski” 1906), deklarując zamiar pracy w Warszawie nad przyszłym szkolnictwem ludowym. W 1909 r., po tym jak Alfred von Olszowski zapisał w testamencie, że jeśli jego dzieci nie nauczą się polskiego, jego majątek ma przypaść Sienkiewiczowi, pisarz zrzekł się praw do niego, przeznaczając związany z tym depozyt bankowy dla wybranej polskiej instytucji oświatowej (w 1932 r. otrzymał go Uniwersytet Ludowy w Odolanowie). W 1913 r. odrzucił propozycję objęcia prezesury Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. W czasie I wojny światowej w Szwajcarii w 1915 r. organizował (m.in. z Ignacym Paderewskim) Komitet Generalny Pomocy Ofiarom Wojny w Polsce, pełniąc funkcję prezesa.

W 1900 r. uroczyste obchodzono w całym kraju jubileusz 25-lecia pracy pisarskiej Sienkiewicza, otrzymał wówczas w darze majątek Oblęgorek k. Kielc. W 1905 r. uhonorowano go Nagrodą Nobla za całokształt twórczości literackiej. W 1907 r. imię Henryka Sienkiewicza nadano szkole ludowej i bursie dla młodzieży we Lwowie, w 1908 r. – ochronce w Warszawie. W 1914 r. powstało Towarzystwo Przyjaciół Uczącej się Młodzieży im. Henryka Sienkiewicza we Lwowie. Zmarł w Vevey, w Szwajcarii.

Bibliografia przedmiotowa:

AGAD, PWGG, sygn. 26; AGAD, Zbiór z Muzeum Narodowego, sygn. 0759, 0759a; APL, UGSdsS, sygn. 98; APW, ZK, sygn. XI/2236, XI/2237; APW OŁ, Zbiór Tarczyńskiego, sygn. 314; J. Krzyżanowski, *Henryk Sienkiewicza żywot i sprawy*, Warszawa 1966; D. Kołodziej, *Henryk Sienkiewicz wobec rewolucji 1905–1907*, „AUMCSH” 1976, t. 31; H. Markiewicz, *Sienkiewicz Henryk (1846–1916)*, PSB, t. XXXVII, Warszawa–Kraków 1996–1997; *Henryk Sienkiewicz. Biografia, twórczość, recepcja*, red. L. Ludorowski, H. Ludorowska, Lublin 1998; J. Krzyżanowski, *Henryk Sienkiewicz. Kalendarz życia i twórczości*, oprac. M. Bokszczanin, Warszawa 2012; *Henryk Sienkiewicz*, oprac. pod kier. D. Świerczyńskiej, Warszawa 2015, BLPNK, t. 17, vol. 3, Warszawa 2015; M. Kosman, *Henryk Sienkiewicz i polityka. Studia i szkice*, Poznań 2016; K. Stępnik, *Henryk Sienkiewicz. Studia z mikrobiografiki prasowej*, Lublin 2016; *Sienkiewicz polityczny. Sienkiewicz ideologiczny*, red. M. Gloger, R. Koziółek, Warszawa 2016.

Bibliografia podmiotowa:

List Henryka Sienkiewicza do hr. Adama Krasińskiego, b.m.w. [1905]; *List Henryka Sienkiewicza w sprawie reformy szkolnej*, Lwów 1905; *List otwarty Polaka do ministra rosyjskiego*, Lwów 1905; *Pisma*

Henryka Sienkiewicza, t. 77: *Pisma ulotne. 1869–1873*, t. 78–81: *Pisma ulotne*, Warszawa–Kraków 1905–1906; *Pisma Henryka Sienkiewicza*, t. 35: *Dwie łąki i inne nowele* [zawiera m.in. *O Bismarku; Mowa na odsłonięcie pomnika Adama Mickiewicza; Mowa polska; List do baronowej Suttner; Maria Konopnicka; List otwarty do J.C.M. Wilhelma II króla pruskiego; List otwarty Polaka do ministra rosyjskiego*], Kraków–Warszawa [1912]; *List Henryka Sienkiewicza w sprawie szkolnej do Redakcji „Rusi”*, Kraków 1916.

M.M. Kacprzak

Siennicki Antoni (1850–1926), działacz społeczny i samorządowy.

Urodził się w Radomsku, był synem Wincentego i Marii z Gorzechowskich. Ukończył gimnazjum rządowe w Piotrkowie. Zamieszkał w Częstochowie, gdzie prowadził intensywną działalność społeczną. Sympatyzował z ND. W 1909 r. należał do Rady Miejskiej w Częstochowie. W 1907 r. był członkiem komitetu wyborczego narodowego w wyborach do II Dudy Państwowej. Był współzałożycielem Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”, utworzonego w Częstochowie w 1906 r., pełnił funkcję skarbnika w zarządzie organizacji. Po zawieszeniu towarzystwa przez władze zaborcze współorganizował w 1911 r. Koło Gimnastyczne. Dzięki jego staraniom w 1910 r. zarejestrowano Rzemieślnicze Towarzystwo Śpiewacze im. Stanisława Moniuszki. W l. 1909–1910 był wydawcą periodyku „Gazeta Częstochowska”.

Wspierał także działalność TDdChCz oraz Schronienia dla Paralityków im. św. Antoniego. Od 1913 r. należał do Rady Opiekuńczej Warsztatów Artystyczno-Rzemieślniczo-Ciesielsko-Stolarskich i Kamieniarskich. Przez wiele lat był członkiem dozoru kościelnego i darczyńcą parafii św. Zygmunta. Był współorganizatorem częstochowskiego oddziału ChTOK oraz utworzonych przy towarzystwie w 1914 r. dwóch instytucji: „Ogniska Rodzinnego” oraz „Schronienia czasowego”. „Ognisko” spełniało funkcje opiekuńcze i oświatowe wobec młodych kobiet, przygotowywało je do podjęcia pracy zawodowej. „Schronienie” zapewniało odpłatną opiekę podróżującym kobietom z wyższych grup społecznych. Siennicki aktywnie działał na rzecz tych instytucji. Należał także do Zarządu Częstochowskiego Towarzystwa Wzajemnego Kredytu dla Przemysłu i Handlu oraz Częstochowskiego Towarzystwa Pożyczkowo-Oszczędnościowego. W okresie II RP pracował jako referent w magistracie, pełnił także funkcję ławnika miejskiego. Zmarł w Częstochowie.

Bibliografia przedmiotowa:

APŁ, RzGP, sygn. 2/793; *Z częstochowskiej Ochrony Kobiet*, „GCz” 1914, nr 87; „GCz” 1926, nr 107; T. Mielczarek, *Od „Monitora” do „Gońca Reklamowego”. Dzieje prasy częstochowskiej (1796–1994)*, Częstochowa 1996; *Bibliografia historii Polski XIX i XX wieku*, t. III: 1865–1918, vol. 1, red. S. Sokołowska, I. Ossowska, Warszawa 2000; T. Drozdek-Małołepsza, *Działalność Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Królestwie Polskim w świetle czasopisma „Sokół” (1906–1907)*, „PNWSPCzKF” 2003, nr 5; J. Sętowski, *Cmentarz Kule w Częstochowie. Przewodnik biograficzny*, Częstochowa 2005; T. Drozdek-Małołepsza, *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w zaborze rosyjskim i jego początki w Częstochowie*, [w:] *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Częstochowie w latach 1906–2006*, red. T. Drozdek-Małołepsza, Częstochowa 2009.

A. Böldyrew

Sieroszewska Paulina (1856–1915), działaczka społeczna, publicystka. Pseud. P.S., Ps, P. Sier.

Urodziła się w majątku Kuflewo k. Radzymina. Była córką Leopolda i Walerii z Ciemińskich. Po stracie rodziców trafiła pod opiekę Jadwigi Sikorskiej (zob.), przyjaciółki rodziny i właścicielki pensji dla dziewcząt w Warszawie. Po ukończeniu nauki w szkole wyjechała do Anglii, gdzie studiowała nauki społeczne.

Wróciła do Warszawy ok. 1877 r. i utrzymywała się z lekcji języka angielskiego oraz z tłumaczeń. Nawiązała wówczas kontakt ze środowiskiem działaczy socjalistycznych, co rok później doprowadziło do jej aresztowania i zesłania do Kurska. Z braku dowodów winy została zwolniona. Po powrocie do Warszawy zaangażowała się w działalność warszawskiej inteligencji, a w kręgu jej zainteresowań znalazły się idee pozytywizmu – wiedza, praca u podstaw, praca organiczna. Rozpoczęła pracę w nielegalnej organizacji pod nazwą Kobiety Koło Oświaty Ludowej, gdzie zajmowała się kolportażem książek popularnonaukowych wśród mieszkańców wsi i małych miasteczek. Była też działaczką Uniwersytetu Latającego, w ramach którego współpracowała m.in. ze Stefanią Sempołowską (zob.) przy zakładaniu tzw. prywatnych szkół początkowych. Angażowała się głównie w organizowanie oświaty ludowej. Bliskie były jej także problemy związane z prawami kobiet, należała m.in. do założonego w 1905 r. Zjednoczenia Równouprawnienia Kobiet. Była członkinią Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego oraz Gniazda Centralnego Towarzystwa Opieki nad Dziećmi.

Współpracowała z kilkoma czasopismami: z „Prawdą”, „Kulturą Polską”, „Humanistą Polskim”, oraz z ich twórcą Aleksandrem Świętochowskim (zob.). W 1900 r. objęła stanowisko administratora „Prawdy”. W l. 1906–1907 była jej redaktorką naczelną, a do 1908 r. także wydawczynią. Z czasopismem tym współpracowała do 1911 r. Na jego łamach publikowała własne teksty o tematyce społecznej i oświatowej oraz recenzje książek; podpisywała je własnym nazwiskiem lub kryptonimem bądź ukazywały się anonimowo. Po rezygnacji z funkcji redaktorki „Prawdy” zaangażowała się w prace założonego w 1906 r. przez A. Świętochowskiego Towarzystwa Kultury Polskiej oraz pisała do jego organu prasowego – dwutygodnika „Kultura Polska”, którego kontynuacją był „Humanista Polski”. Także i tu Sieroszewska należała do najbliższych współpracowniczek A. Świętochowskiego. W 1908 r. weszła w skład redakcji „Kultury Polskiej”, a w redakcji „Humanisty Polskiego” pełniła funkcję sekretarki. Do obu czasopism pisała też własne teksty, anonimowo lub podpisywane nazwiskiem bądź kryptonimem. Jej współpraca ze Świętochowskim i działalność publicystyczna zakończyła się wraz z wybuchem I wojny światowej. Przez kilka miesięcy pracowała wówczas jako sanitariuszka PCK. Dyżuruwała głównie na dworcach kolejowych, gdzie opiekowała się rannymi żołnierzami. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, RGO w Warszawie, sygn. 833; A. Świętochowski, *Wspomnienie o Paulinie Sieroszewskiej*, „Prawda” 1915, nr 4; M. Brykalska, *Aleksander Świętochowski. Redaktor „Prawdy”*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974; S. Konarski, *Paulina Sieroszewska (1856–1915)*, PSB, t. XXXVII, Warszawa 1996; M. Bajer, *Sieroszewscy*, „FA” 2001, nr 12; T. Stegner, *W cieniu mistrza. Kobiety aktywne politycznie w otoczeniu Aleksandra Świętochowskiego na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Drogi kobiet Do polityki (na przestrzeni XVIII–XXI wieku)*, red. T. Kulak, M. Dajnowicz, Wrocław 2016.

Bibliografia podmiotowa:

Próby wychowawcze, „Prawda” 1907, nr 36; *Wydawnictwa gwiazdkowe*, „HP” 1913, nr 1; *Nasza oświata początkowa*, „HP” 1913, nr 3; *Między młotem a kowadłem*, „HP” 1913, nr 9; *Postawieni w stan oskarżenia*, „HP” 1914, nr 1; *Młodzież włościańska*, „HP” 1914, nr 2; *Piękne dusze, piękne czyny*, „HP” 1914, nr 7; *Zaiste szczególne metody*, „HP” 1914, nr 8.

A. Jędrzejewska

Sierpiński Wacław (1882–1969), matematyk, twórca warszawskiej szkoły matematycznej.

Urodził się w Warszawie, w rodzinie inteligenckiej, był synem Konstantego Wacława, lekarza, i Ludwiki z Łapińskich. Podczas nauki w V Gimnazjum Klasycznym w Warszawie wraz z kolegami zorganizował tajne lekcje dla chłopców, których nie było stać na pokrycie czesnego i dalszą naukę. Już w latach szkolnych wykazywał zainteresowania matematyczne i talent w tym kierunku. Po zakończeniu nauki w 1900 r. rozpoczął studia na Wydziale Fizyko-Matematycznym UW, studiował tam do 1904 r. Jako student, by okazać sprzeciw wobec rusyfikacji, odmówił wydrukowania swojej pierwszej pracy naukowej (za którą otrzymał złoty medal w konkursie wydziału) w języku rosyjskim. Podobnie podczas sesji egzaminacyjnej z premedytacją nie zdał egzaminu z języka rosyjskiego mimo wysokich not z pozostałych przedmiotów. Po studiach podjął pracę pedagogiczną – przez rok pracował jako nauczyciel matematyki i fizyki w IV Gimnazjum Żeńskim. W 1905 r. brał czynny udział w strajku szkolnym i w konsekwencji musiał zrezygnować z posady i wyjechać do Krakowa, gdzie podjął studia na Wydziale Filozoficznym UJ i w 1906 r. uzyskał stopień doktora filozofii. Następnie wrócił do Warszawy, gdzie w l. 1906–1908 uczył w szkołach średnich, Seminarium dla Nauczycieli Szkół Ludowych w Ursynowie k. Warszawy i Towarzystwie Kursów Naukowych. Od 1906 r. należał do założonego w Warszawie Koła Matematyczno-Fizycznego. W 1907 r. wyjechał na kilkumiesięczne studia uzupełniające do Getyngi. W styczniu 1908 r. został członkiem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, a w lipcu tego roku habilitował się na UL na podstawie prac z teorii liczb; zainteresowawszy się teorią mnogości, rozpoczął tam pierwsze na świecie systematyczne wykłady z tej dziedziny. W 1910 r. otrzymał nominację na profesora nadzwyczajnego UL. Zdając sobie sprawę z potrzeb dydaktycznych i naukowych studentów, zdecydował się poświęcić kolejne lata na przygotowanie do druku syntez naukowych z badanych zagadnień, które później służyły studentom jako podręczniki akademickie. We Lwowie w l. 1910–1915 należał m.in. do Towarzystwa dla Popierania Nauki Polskiej. W 1911 r. brał udział w Zjeździe Przyrodników i Lekarzy w Krakowie. W l. 1910–1914 wydał pierwsze książki dotyczące teorii liczb i teorii mnogości, wszystkie odznaczone nagrodami AU w Krakowie, która wybrała go w 1917 r. swoim członkiem korespondentem.

Wybuch I wojny światowej zastał go z rodziną na Białorusi. Jako poddany austriacki został internowany w Wiatce. Dzięki staraniom matematyków moskiewskich w 1915 r. uzyskał zgodę na przeniesienie się do Moskwy. Przebywając w Rosji, brał udział w pracach Polskiego Koła Naukowego jako wiceprzewodniczący sekcji matematyczno-przyrodniczej oraz udzielał się w Moskiewskim Towarzystwie Matematycznym; w obu środowiskach był aktywnym prelegentem. Napisał wówczas i opublikował pierwszy tom *Analiz matematycznych*, dedykując tę pracę Uniwersytetowi Polskiemu w Warszawie. W lutym 1918 r. przez

Finlandię i Szwecję wrócił do Polski i przez semestr letni 1918 r. wykładał na UL, a od jesieni już na UW, gdzie w 1919 r. otrzymał nominację na profesora zwyczajnego. W Warszawie wraz ze współpracownikami założył pismo „Fundamenta Mathematicae”, które współredagował do 1945 r.; udzielał się również jako autor i redaktor w innych naukowych pismach matematycznych.

W okresie II RP prowadził niezwykle czynne życie naukowe, w 1921 r. został dziekanem Wydziału Filozoficznego UW, wydał osiem książek oraz dwie broszury i siedem podręczników. Był członkiem wielu towarzystw naukowych w kraju i za granicą oraz organizatorem życia naukowego w międzynarodowym środowisku, m.in. jak organizator i delegat PAU podczas Międzynarodowych Kongresów Matematycznych. Wybuch II wojny światowej zastał go w Warszawie. W okresie okupacji pracował formalnie jako urzędnik w Warszawie, jednocześnie uczestniczył w tajnym nauczaniu jako wykładowca konspiracyjnego uniwersytetu, nie przerwał także pracy naukowej. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, MEN w Warszawie, sygn. 5360; AAN, MWRiOP w Warszawie, sygn. 5618; APAN, Wacław Sierpiński (1882–1969; matematyka), sygn. 307; APW, ZK, sygn. XI/2241; ZNiO, R. Petrykowski, 50 lat służby oświatowej 1911–1961, sygn. 15516/II; A. Schinzel, *Życiorys Wacława Sierpińskiego*, „WM” 1971, nr XII; K. Kuratowski, *Wacław Sierpiński (1882–1969)*, „AA” 1972, nr XXI; *Księga jubileuszowa prof. Wacława Sierpińskiego*, Warszawa 1976; A. Schinzel, *Wacław Sierpiński*, Warszawa 1976; H. Kiepuska, *Wykładowcy TKN (1906–1915)*, [w:] *Inteligencja polska pod zaborami. Studia*, red. R. Czepulis-Rastenis, Warszawa 1981; J. Świętosławska-Zółkiewska, *Podczas wojny w Moskwie (1915–1918): fragment biografii Wojciecha Świętosławskiego*, „KHNT” 1988, nr 33; A. Schinzel, *Sierpiński Wacław Franciszek (1882–1969)*, PSB, t. XXVII, Warszawa 1996–1997; M. Przeniosło, *Powstanie i rozwój warszawskiej szkoły matematycznej w dwudziestolecie międzywojennym*, „PH” 2011, nr 102; S. Domoradzki, M. Stawiska, *Polish mathematicians and mathematics in World War I. Part I: Galicia (Austro-Hungarian Empire)*, „SHS” 2018, nr 17; S. Domoradzki, M. Stawiska, *Polish mathematicians... Part II: Russian Empire*, „SHS” 2019, nr 18.

Bibliografia podmiotowa:

Pojęcie odpowiedzialności w matematyce: wykład habilitacyjny, Warszawa 1909; *Teoria liczb niewymiernych: wykłady uniwersyteckie*, Warszawa 1910; *Teoria liczb: (kurs uniwersytecki)*, Warszawa 1914; *Listy Wacława Sierpińskiego do Stanisława Ruzewicza*, oprac. W. Więśław, „WM” 2004, t. XL.

K. Cybulska

Sikorska Jadwiga (1846–1927), przełożona pensji żeńskiej, nauczycielka.

Urodziła się w Warszawie. Była córką Józefa, krytyka muzycznego, współzałożyciela Warszawskiego Towarzystwa Muzycznego, redaktora „Gazety Polskiej” i „Ruchu Muzycznego”, oraz Marii z Chrzanowskich. Edukację rozpoczęła w domu, wraz z siostrą, pod kierunkiem Julii Bąkowskiej, następnie kontynuowała naukę w szkole prowadzonej przez tę nauczycielkę. Języka polskiego przez rok uczyła ją, zaprzyjaźniona z Bąkowską, Narcyza Żmichowska. W 15. r.ż. Sikorska rozpoczęła naukę w 6-klasowej Wyższej Szkole Żeńskiej w Warszawie, a po jej ukończeniu doksztalała się w klasie dodatkowej Instytutu

Aleksandryjsko-Maryjskiego Wychowania Panien. Odebrała tam przygotowanie pedagogiczne w zakresie nauczania języka polskiego oraz pedagogiki, psychologii i higieny. W 1864 r. uzyskała uprawnienia nauczycielki domowej oraz możliwość nauczania języka polskiego w żeńskich zakładach naukowych.

Pracowała początkowo jako nauczycielka domowa k. Warszawy, następnie przez osiem lat była zatrudniona w warszawskiej pensji żeńskiej Pauliny Krakowowej. W 1874 r. otworzyła własną pensję żeńską, w domu rodzinnym. W 1879 r. szkoła ta była 5-klasowa, w 1881 r. – 6-klasowa, a od 1906 r. – 7-klasowa. Po tej ostatniej zmianie placówka była już oficjalnie Siedmioklasowym Prywatnym Zakładem Naukowym I Rzędu z Kursem Gimnazjum Żeńskiego Ministerstwa Oświaty. W szkole tej prowadzono nielegalne lekcje z zakresu historii i literatury polskiej. Dzięki wybitnemu gronu nauczycieli placówkę charakteryzował wysoki poziom nauczania, a sama Sikorska propagowała nauczanie nowych przedmiotów, m.in. anatomii.

W 1905 r. jej szkoła, podobnie jak i inne prywatne placówki kształcenia dziewcząt, nie przyłączyła się do strajku szkolnego, co naraziło ją na krytykę ze strony radykalniejszych środowisk pedagogicznych i części rodziców jej uczennic (niektórzy z nich zdecydowali się nawet zabrać swoje córki z tej szkoły). Jednocześnie to właśnie w niej w l. 1905–1909 najintensywniej działały kółka samokształceniowe poszerzające wiedzę uczniów w zakresie polskiej literatury i historii: prowadziły je Aniela Szcówna (zob.) i Jadwiga Szczawińska (zob.). Na prośbę Sikorskiej Szczawińska przygotowywała wybrane uczennice do pracy oświatowej wśród robotników. Wychowanki zachęcano też, by podejmowały taką aktywność na wsi, otrzymywały m.in. książki, które miały rozprowadzać w okresie wakacyjnym, a także by angażowały się w różne prace w Towarzystwie Kolonii Letnich i w nauczanie domowe. Współpracowała ze Stanisławem Markiewiczem (zob.) na rzecz tajnej organizacji „Oświata”; w jej szkole Markiewicz prowadził zbiórki pieniężne dla tej organizacji. Działania te zwróciły uwagę władz zaborczych, placówka była obserwowana przez agentów carskiej ochrony. W czasie I wojny funkcjonowała jako 8-klasowa szkoła żeńska.

Bogdan Nawroczyński (zob.), objęty zakazem pracy w szkołach podległych Ministerstwu Oświaty, wspominał: „Pracowałem jeszcze na znanej pensji Jadwigi Sikorskiej. Podlegała ona władzy Kuratorium Okręgu Warszawskiego. Ale »Babcia Sikorska« była odważna. Nie wahała się powierzyć lekcji *niebłagonadieżnemu*. I jako to się udawało”. W 1918 r. Sikorska przekazała władzom odrodzonej Polski placówkę, która funkcjonowała odtąd jako Państwowe Gimnazjum Żeńskie im. Królowej Jadwigi. Kierowała nim do czasu przejścia na emeryturę w 1927 r.

Od 1863 r. Sikorska zaangażowała się w działalność społeczną, wstąpiła wówczas do stowarzyszenia kobiet „Piątek”, wspierającego rodziny powstańców. Nadzorowała także szwalnię WTD. Aktywnie włączała się również w prace kilku zrzeszeń nauczycielskich, wspomagała finansowo przytułek dla nauczycielek (założone w 1882 r. Schronienie Nauczycielek), była też członkinią jego zarządu i honorową przewodniczącą. Wspierała takie inicjatywy oświatowe i wychowawcze jak warszawska szkoła rękodzielnicza, Szkoła Gospodarcza w Chyliczkach oraz Dom Poprawczy w Studzieniu. W swoim mieszkaniu organizowała zebrania pedagogów dotyczące problemów szkolnictwa średniego, podręczników czy zasad pisowni polskiej.

W l. 1885–1905 należała do koła nauczycieli, którzy przyczyniali się do wydawania „Przeglądu Pedagogicznego”. To m.in. z jej inicjatywy powstało Koło Przełożonych Szkół

Średnich (występujące też pod nazwami: Koło Przełożonych Szkół Żeńskich i Koło Przełożonych Szkół Warszawskich, przez pewien czas było ono organem Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego). Celem Koła było utrzymywanie współpracy pomiędzy poszczególnymi placówkami oraz wspólna obrona przed zagrożeniami rasyfikacyjnymi; m.in. w sierpniu 1905 r. wysłało delegację do ministra oświaty w Petersburgu oraz wystosowało pismo do generalnego gubernatora z Warszawy – inicjatywy te dotyczyły uzyskania zgody władz na prowadzenie edukacji w języku polskim. Początkowo, w 1897 r., do Koła należało tylko kilka kierowniczek szkół żeńskich, po 1905 r. skupiało już wszystkie przełożone szkół działających na terenie Warszawy. W 1906 r. była członkinią Koła Polskiej Macierzy Szkolnej działającego pod nazwą Uniwersytet Ludowy; jego celem było prowadzenie wykładów popularyzujących wiedzę wśród robotników i rzemieślników w Warszawie. Należała do grona założycieli Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego. Była członkinią rzeczywistą Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego oraz Gniazda Centralnego Towarzystwa Opieki nad Dziećmi. Podczas I wojny światowej angażowała się w prace Wydziału Doraźnej Pomocy przy Stowarzyszeniu Nauczycielstwa Polskiego. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, RGO w Warszawie, sygn. 833; AGAD, KGGW, sygn. 7510, 7897; AGAD, PWGG, sygn. 51; ANK, SJJ, sygn. 10/131; *Szkola Jadwigi Sikorskiej w Warszawie: wydano w celu uczczenia 50-lecia pracy jej przełożonej*, Warszawa 1927; A. Kopczewska, *Śp. Jadwiga Sikorska*, „PP” 1928, nr 1; S. Sz., *Życia śp. Jadwigi Sikorskiej*, „KobW” 1928, nr 2; P. Sosnowski, *Dzieje Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego: (1905–1919)*, Warszawa 1930; J. Żurawicka, *Jadwiga Sikorska, przełożona pensji warszawskiej (Przyczynek do dziejów inteligencji warszawskiej)*, „KiS” 1978, nr 3; B. Kuźmiński, *Pierwsza żeńska... Szkoła im. Królowej Jadwigi w Warszawie*, Warszawa 1982; J. Niklewska, *Prywatne szkoły średnie w Warszawie 1905–1915*, Warszawa 1987; J. Miąso, *Tajne nauczanie w Królestwie Polskim w świetle dokumentów władz rosyjskich*, „RDO” 1990, t. 33; S. Konarski, *Sikorska Jadwiga (1846–1927)*, PSB, t. XXXVII, Warszawa 1996–1997; B. Nawroczyński, *Wspomnienia starego pedagoga*, [w:] B. Nawroczyński, *Oddech myśli. Archiwalia główne*, red., wybór i komentarze L. Witkowski, Kraków 2020.

A. Wałęga

Silberstein Adela (Werner-Silberstein Ada) (1874–1934?), filozofka, teoretyczka estetyki, tłumaczka. Pseud. Adela S., Ada Silbi.

Urodziła się w Warszawie, była córką Samuela, żydowskiego kupca, i Estery ze Szejnkalków. Na Uniwersytecie Zuryskim studiowała filozofię i psychologię, uczęszczała na zajęcia z antropologii i estetyki. W 1901 r. obroniła rozprawę doktorską poświęconą metafizyce Gottfrieda Wilhelma Leibniza; w 1902 r. praca ta została opublikowana w Weimarze. Po skończeniu studiów przebywała m.in. w Berlinie, Monachium, Warszawie. Teksty dotyczące filozofii, estetyki i psychiatrii zamieszczała na łamach „Przeglądu Filozoficznego”. Na łamach „Prawdy” zamieściła relację z odczytu publicznego *O wychowaniu*, przedstawionego w Zurychu przez Ellen Key. Angażowała się także w działalność odczytową. W 1907 r. w Warszawie wygłosiła odczyt na rzecz Towarzystwa Opieki nad Dziećmi *Kultura estetyczna a uczucia*

społeczne. W listach do Kazimierza Twardowskiego w 1910 r. prosiła o umożliwienie jej poprowadzenia we Lwowie cyklu wykładów o estetyce; plany te nie zostały zrealizowane. W 1911 r. w Warszawie wygłosiła szereg odczytów: w „Uranii” odczyt *O sztuce i moralności*, w Szkole Muzycznej sześć wykładów *O estetyce nowoczesnej*, na posiedzeniu Polskiego Towarzystwa Psychologicznego odczyt *Czy brzydota jest kategorią estetyczną*. Była członkinią Towarzystwa Kultury Polskiej. W 1910 r. zainicjowała powołanie serii wydawniczej *Biblioteka Estetyczna*, ukazującej się nakładem wydawnictwa E. Wende i S-ka. Pierwszą pozycją w serii była jej praca *Wstęp do estetyki nowoczesnej*, która ukazała się jako część pierwsza zapowiadanego dyptyku. Autorka przedstawiała ją jako „rezultat pierwszej próby zorientowania się w wyłaniającej się dopiero z chaosu nauce naszej”, podkreślając, że ma służyć „oświeconemu ogółowi”. Publikacja była finansowana z zapomogi Kasy im. Józefa Mianowskiego. Zapowiadana część druga, *Teorie i przyczynki specjalne*, nigdy nie została opublikowana. Jak pisze badaczka jej życia i twórczości Monika Adamczyk-Garbowska, *Wstęp do estetyki nowoczesnej* wywołał zróżnicowane reakcje. Książkę pozytywnie zrecenzował w „Przeglądzie Filozoficznym” Zygmunt Łempicki, ale inni recenzenci ocenili ją bardzo krytycznie; i tak np. na łamach „Myśli Niepodległej” autorce zarzucono niezrozumienie języka polskiego oraz stosowanie nieestetycznego i ubogiego stylu. W serii *Biblioteka Estetyczna* Silberstein była redaktorką i wydawczynią dwóch prac niemieckich filozofów – Augusta Messera i Brodera Christiansena. Przełożyła na język polski kilka prac z zakresu filozofii, estetyki oraz sytuacji kobiet. Samodzielnie przetłumaczyła prace Ellen Key: *Kobieta* (1903), *Indywidualność* (1904) oraz *Potrzeby życia; Uszlachetnianie kultury; Spokój* (1907), a wraz ze swoim bratem Ludwikiem Silbersteinem teksty angielskiego filozofa i matematyka Williama Kingdona Clifforda, opublikowane po polsku jako *Szkice filozoficzne* (1899). Jej publikacje, działalność translatorska i odczytowa odegrały istotną rolę w popularyzacji wiedzy o nowoczesnej, zorientowanej fenomenologicznie estetyce. Prawdopodobnie to ona była także autorką pierwszego przekładu na język polski powieści Lewisa Carolla *Alice's Adventures in Wonderland*. Książka w jej tłumaczeniu została wydana w 1910 r. w Warszawie przez Wydawnictwo Michała Arcta jako *Przygody Alinki w Krainie Cudów*.

Bibliografia przedmiotowa:

APW, WGUDsS, sygn. 172; C. Walewska, *Ruch kobiecy w Polsce*, cz. I, Warszawa 1909; R. Nycz, *Język modernizmu. Prolegomena historycznoliterackie*, Toruń 2013; M. Adamczyk-Garbowska, *Adela S(ilberstein)? Zagadkowa tożsamość autorki pierwszego polskiego przekładu „Alice's Adventures in Wonderland Lewisa Carrolla”*, „TD” 2019, nr 4; A. Ciechomska, *Kwestia przedmiotu estetycznego a obiektywność badań estetycznych. Estetyka Ady Silberstein*, „ZRL” 2019, z. 1; A. Ciechomska, *Koncepcja podmiotu kobiecego w ujęciu Ellen Key. Wpływ przekładów Ady Werner-Silberstein na modernizację świadomości społecznej*, „ZRL” 2019, z. 3.

Bibliografia podmiotowa:

Psychiatria, „PF” 1902, z. 2; *Studia nad Leibnizem*, „PF” 1904, z. 3; *Genialność w świetle psychopatologii współczesnej*, „Prawda” 1906, nr 12, 13, 21, 22; *Pedagogia. Ellen Key o wychowaniu*, „Prawda” 1906, nr 31; *Współczesna estetyka eksperymentalna*, „PF” 1908, z. 3, 4; *Wstęp do estetyki nowoczesnej*, cz. 1, Warszawa 1911.

A. Böldyrew

Simon Gustaw (1878–1941), publicysta.

Urodził się w Warszawie, był synem Hermana, kupca, i Pauliny z Leśniewskich, pianistki. Po ukończeniu gimnazjum w Warszawie podjął studia wyższe poza granicami kraju, studiował początkowo chemię na Politechnice w Charlottenburgu, a w późniejszym okresie, od 1900 r. – socjologię i nauki polityczne na Uniwersytecie w Berlinie, w 1902 r. filozofię na Sorbonie.

Od 1898 r. był związany ze Związkiem Młodzieży Polskiej „Zet”, w 1900 r. został przyjęty do LN, wystąpił z niej w 1911 r. w ramach tzw. Secesji. Od 1905 r. był członkiem Zarządu Głównego NZR oraz organizatorem tzw. polskich związków zawodowych. Był aktywnym publicystą i redaktorem czasopism. W l. 1907–1911 redagował „Życie Robotnicze”, periodyk związany z NZR. Współpracował też z pismami „Goniec” oraz „Myśl Polska” i „Tygodnik Polski”, których był także redaktorem. Na łamach tego ostatniego periodyku, gdy w l. 1912–1913 władze zaborcze propagowały koncepcję tzw. sieci szkolnej, polegającej na zakładaniu w każdej gminie szkoły początkowej prowadzonej w duchu rosyjskim i przez rosyjskich nauczycieli, publikował wraz z Heleną Ceysingerówną (zob.) i Stefanem Czarńskim (zob.) teksty ukazujące rasyfikacyjne konteksty tych zamierzeń. Były to artykuły otwierające poszczególne numery pisma z 1913 r., niesygnowane podpisami autorów: *Opa-miętajmy się* (nr 24), *Co robić* (nr 25), *Szkoła początkowa prywatna* (nr 33, 34).

Angażował się w pracę oświatową Polskiej Macierzy Szkolnej, głównie w ramach jej sekcji oświaty dorosłych, oraz Związku Unarodowienia Szkół. Inicjował powstanie organizacji wojskowo-niepodległościowej dla młodzieży chłopskiej i robotniczej o nazwie „Junak”, włączył się też w prace Warszawskiego Koła Sportowego. W l. 1915–1916 należał do grona członków zarządu kursów dla dorosłych Adama Jaczynowskiego, kontynuujących tradycje Uniwersytetu Ludowego Polskiej Macierzy Szkolnej.

Dostrzegając potrzebę propagowania wiedzy z zakresu obowiązującego prawodawstwa i polityki społecznej państwa wśród szerokich kręgów społeczeństwa. Gdy w 1912 r. w Królestwie Polskim wprowadzono obowiązkowe ubezpieczenie robotników, tak pisał we wstępie do broszury informującej o najważniejszych elementach tego nowego aktu prawnego: „W poczuciu potrzeby uświadomienia ogółu o reformie, która bezpośrednim swym wpływem obejmuje liczne rzesze polskiego ludu pracującego, pośrednio zaś całego społeczeństwa dotyczy, reformy posiadającej znaczenie i bezwzględne i symptomatyczne zarówno pod względem politycznym, jak społecznym, ekonomicznym i prawnym, pragniemy przedstawić główne jej kształty”. Postulował, by zachęcać młodzież do podejmowania badań naukowych nad stanem polskiej gospodarki i przekazywania opinii publicznej rzetelnej wiedzy na ten temat, gdyż stopień uświadomienia społecznego w tym tak ważnym dla funkcjonowania narodu obszarze uważał za niezwykle niski. Zajmował się problemami warunków bytowych robotników, pisał o konieczności zreformowania systemu ich kształcenia, o możliwościach uczestnictwa w różnorodnych inicjatywach oświatowych. Wyjaśniał też robotnikom zasady funkcjonowania kas chorych. Był członkiem Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Należał do Komisji Spraw Krajowych Towarzystwa Popierania Pracy Społecznej.

W okresie II RP pracował w MPiOS, był też prezesem Zakładu Ubezpieczeń Społecznych i wykładowcą Szkoły Nauk Politycznych w Warszawie. Opublikował kilka broszur poświęconych polityce społecznej, ustawodawstwu emigracyjnemu oraz ruchowi junackiemu. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, Gabinet Cywilny RR KP w Warszawie, sygn. 13/237, 13/239; AAN, TRS w Warszawie, sygn. 10/83; APAN w Warszawie, Edmund Jan Reyman (1885–1958; ekonomia polityczna), sygn. 190/29; ZNiO, Wykaz członków „Zet” i „Pet”, sygn. 15956/II; H. Ceysingerówna, *Liga Narodowa i Związek Unarodowienia Szkół w walce o szkołę polską*, [w:] *Nasza walka*, t. 2, Warszawa 1934; J. Stemler, *Polska Macierz Szkolna*, [w:] *Nasza walka*, t. 2...; Z.L. Zaleski, *Z dziejów walki o szkołę polską*, [w:] *Nasza walka*, t. 2...; *Czy wiesz*, Warszawa 1938; T. Monasterska, *Narodowy Związek Robotniczy w latach 1905–1914*, Warszawa 1964; *Prasa polska 1864–1918*, red. J. Łojek, Warszawa 1976; J. Gołębiowski, *Simon Gustaw, Kbk II RP*, Warszawa 1994; *ZET w walce*, Warszawa 1996; T. Wolsza, *Simon Gustaw (1878–1941)*, PSB, t. XXXVII, Warszawa–Kraków 1996–1997; *Liga Narodowa (1893–1928). Wybór relacji*, wybór, wstęp i oprac. T. Sikorski, A. Wątor, Warszawa 2015.

Bibliografia podmiotowa:

O młodzieży naszej, „TP” 1912, nr 3; *Z bieżącej doby. Argumenty „ekonomiczne”*, „TP” 1913, nr 4; *Nowe prawo o przymusowym ubezpieczeniu robotników*, Warszawa 1913: odb. z czasopisma „TP” 1913, nr 6, 7, 8; *Z bieżącej doby: Praca w mieście, praca na wsi*, „TP” 1913, nr 15; *Drogą własną*, „TP” 1913, nr 31; *Po strajkach łódzkich*, „TP” 1913, nr 36; *Walka o kasy chorych*, „TP” 1913, nr 49; *Stanowisko młodzieży postępowej*, „TP” 1914, nr 2.

A. Wałęga

Skalski Stanisław (1870–1937), lekarz, działacz społeczny.

Urodził się w Brójcach k. Kurowic w pow. łódzkim, był synem Teofila, uczestnika powstania styczniowego, oraz Lucyny z Rogozińskich. Do szkoły średniej uczęszczał w Kielcach. Od 1892 r. studiował na Wydziale Lekarskim UW, później na Uniwersytecie Kijowskim, gdzie sprawował funkcję starosty Polskiej Organizacji Studentów. Po ukończeniu studiów medycznych pracował jako lekarz w Piotrkowie, później w Tuszynie k. Łodzi. Pracę w Tuszynie łączył z aktywnością społeczną; zorganizował lokalne Towarzystwo Oszczędnościowo-Pożyczkowe, OSP, w okolicznych wsiach inicjował zakładanie kółek rolniczych.

Od 1905 r. zamieszkał na stałe w Łodzi. Do 1918 r. kierował szpitalem przyfabrycznym w Zakładach Kunitzera. Publikował prace naukowe i popularnonaukowe w czasopismach lekarskich i w prasie społecznej, m.in. na łamach „Zdrowia”, „Czasopisma Lekarskiego”, „Ogniwa”, „Tygodnia”. W 1911 r. opracował statystykę zgonów z powodu epidemii ospy. W 1914 r. zainicjował akcję przymusowych szczepień ochronnych przeciw ospie. O związanych z ospą zagrożeniach zdrowotnych, społecznych i demograficznych kilkakrotnie mówił podczas posiedzeń ETL. Był stale zaangażowany w działalność społeczną. W 1907 r. przewodniczył komitetowi pomocy robotnikom zwalnianym z pracy. Organizował akcje dożywiania dzieci w szkołach publicznych, angażował się w promowanie higieny szkolnej. Działal aktywnie w organizacjach oświatowych i opiekuńczych: Towarzystwie Krzewienia Oświaty, Polskiej Macierzy Szkolnej, Towarzystwie Opieki nad Dziećmi. Był współzałożycielem gimnazjum Towarzystwa „Uczelnia”, członkiem Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego oraz Ligi Przeciwgruźliczej. Wraz z Władysławem Pinkusem (zob.) kierował pracami zarejestrowanego w 1908 r. Stowarzyszenia Lekarzy Fabrycznych. Był członkiem

Zarządu Towarzystwa Doraźnej Pomocy Lekarskiej w Łodzi. Należał także do Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego i Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki w Łodzi.

Upowszechniał wiedzę na temat chorób zakaźnych, w tym ospy. Pisał o tym w artykułach naukowych, popularnych oraz adresowanych do szerokiego grona odbiorców broszurach. W swych wystąpieniach i tekstach publicystycznych podkreślał konieczność rozpowszechniania oświaty sanitarnej oraz prowadzenia działalności wychowawczej i oświatowej wobec młodego pokolenia. Mówił o znaczeniu tworzenia sportowych i artystycznych stowarzyszeń dla młodzieży, które w jego przekonaniu miały zapewnić młodym ludziom odpowiednie sposoby spędzania czasu wolnego. Wielokrotnie wypowiadał się o szkodliwości prostytucji. W odczytach i dyskusjach w Oddziale Łódzkim Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego podkreślał konieczność podjęcia działań zapobiegających nierządowi oraz zapewnienia bezpłatnej pomocy lekarskiej dla chorych wenerycznie. Postulował prowadzenie wśród młodzieży i dorosłych akcji edukacyjnych na temat chorób wenerycznych. Szczególną uwagę zwracał na konieczność działań profilaktycznych wśród młodzieży. Kodyfikacyjny model kształcenia uważał za ważny czynnik zapobiegający korzystaniu przez chłopców z prostytucji. Był bardzo zaangażowany w propagowanie trzeźwości i popularyzację wiedzy o szkodliwości alkoholizmu. Należał do łódzkiego koła Towarzystwa Zupełnej Wstrzemięźliwości od Napojów Alkoholowych „Przyszłość”; od 1913 r. był jego prezesem. W 1906 r. przedłożył projekt działań zmierzających do ograniczenia spożywania wysokoprocentowych trunków, oczekując wsparcia na drodze prawodawczej. Współorganizował sekcję antyalkoholową przy Oddziale Łódzkim Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego, której celem było prowadzenie dalszych badań nad alkoholizmem, organizowanie akcji profilaktycznych, pogadanek i otwartych posiedzeń naukowych, wydawanie broszur antyalkoholowych. W czasie posiedzeń wygłaszał odczyty, pod auspicjami Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego opublikował też pracę *Alkoholizm i sprawa robotnicza*. Brał udział w pierwszej w Królestwie Polskim konferencji poświęconej problemom alkoholizmu, która odbyła się w Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie w lutym 1907 r. Wygłosił przemówienie podczas otwarcia w Łodzi wystawy antyalkoholowej w 1909 r.

Od kwietnia 1918 r. był członkiem Rady Szkolnej Miejskiej; przewodniczył jej od 1924 r. W okresie po I wojnie światowej pełnił funkcję lekarza powiatowego oraz naczelnika Okręgowego Urzędu Zdrowia Publicznego w Urzędzie Wojewódzkim w Łodzi. W okresie II RP wiele uwagi poświęcał sprawom oświaty, higieny szkolnej, zdrowia dzieci i młodzieży. Został odznaczony Złotym Krzyżem Zasługi oraz Orderem Polonia Restituta. Zmarł w Łodzi.

Bibliografia przedmiotowa:

APŁ, RzGP, sygn. 2/294; GBL, DSKM, KOL [Skalski Stanisław]; *Czas. Kalendarz 1914*; J. Fijałek, J. Indulski, *Opieka zdrowotna w Łodzi do roku 1945. Studium organizacyjno-historyczne*, Łódź 1990; J. Supady, *Choroby dzieci a medycyna w Łodzi na przełomie XIX i XX wieku: geneza łódzkiej szkoły pediatrycznej*, Łódź [1999]; W. Berner, J. Supady, *Działalność lekarsko-społeczna na rzecz zdrowia publicznego w Łodzi w latach 1876–1914*, Łódź 2001; A. Cisińska, *Stanisław Skalski (1870–1937) – wybitny łódzki lekarz*, „PAMW” 2008, nr 118; A. Stawiszyńska, *Walka ze zjawiskiem prostytucji i jej konsekwencjami w Łodzi w latach Wielkiej Wojny*, „PZH” 2014, nr 15; A. Böldyrew, *Społeczeństwo Królestwa Polskiego wobec patologii społecznych w latach 1864–1914*, Łódź 2016; A. Stawiszyńska, *Łódź w latach I wojny światowej*, Oświęcim 2016; *Pijaństwo i alkoholizm w piśmiennictwie Królestwa Polskiego w XIX i na początku XX wieku. Aspekty społeczne, pedagogiczne i kulturowe*, wybór źródeł i oprac. A. Böldyrew, Łódź 2019.

Bibliografia podmiotowa:

Czego potrzeba spółkom włościańskim, „Ogniwo” 1904, nr 40; *Niewyzyskana droga szerzenia zasad higieny wśród ludu*, „CzL” 1904, nr 2; *Ospa i jak się przed nią zabezpieczyć*, Łódź 1905; *W sprawie alkoholizmu*, „Zdrowie” 1906, nr 10; *Prostytucja w guberni piotrkowskiej*, „Zdrowie” 1906, nr 8; *Pomoc akuszerska w fabrykach*, „CzL” 1907, nr 2; *Alkoholizm i sprawa robotnicza, według R. Fröhlicha*, Łódź 1907; *Trzynastolecie monopolu wódzanego w Królestwie Polskim (1898–1910)*, Warszawa 1912: odb. z czasopisma „Zdrowie” 1912, nr 4; *Spożycie alkoholu w Łodzi i pow. łódzkim*, „Zdrowie” 1913, nr 7; *Ospa w Łodzi w r. 1913: wygłoszone na posiedzeniu Towarzystwa Lekarskiego Łódzkiego 21.I.1914*, oprac. S. Skalski, Kraków 1914: odb. z czasopisma „PLek” 1914.

A. Böldyrew

Składkowska-Kozłowska Tomiła (1888–1920), pedagogka, żołnierka.

Urodziła się w Sannikach k. Gąbina w pow. płockim, była córką Wincentego Składkowskiego, sędziego pokoju, powstańca styczniowego, i Anny z Wójcickich. Gimnazjum ukończyła w Kielcach, później studiowała na UJ. Po ukończeniu studiów pracowała jako nauczycielka w Sosnowcu, następnie prowadziła działalność oświatową wśród robotników Zagłębia Dąbrowskiego. W 1912 r. przyjechała do Turku. Zafascynowana programem pozytywistycznym oraz emancypacją kobiet podjęła działalność na rzecz oświaty dziewcząt i jeszcze w tym samym roku otworzyła Żeńską Szkołę Handlową. Do 1918 r. była jej dyrektorką, a po jej przejściu przez nowego właściciela i przemianowaniu na Gimnazjum Żeńskie pracowała w niej jako nauczycielka. Zorganizowała także żeńską drużynę harcerską. Z przekonania filantropka, na rozpoczęcie funkcjonowania szkoły, a następnie pomoc niezamożnym uczennicom poświęciła niemal cały swój majątek. Po odzyskaniu niepodległości od 1919 r. prowadziła na terenie miasta działalność oświatową wśród dorosłych, wygłaszała odczyty, zamieszczała artykuły w prasie lokalnej (np. o generale Józefie Sowińskim „pełen szlachetnej dydaktyki tekst” *Bohater z szaniców Woli*, „Gazeta Powiatowa” 1919, nr 9) oraz była wykładowczynią na kursach dla nauczycieli.

W okresie II RP po wybuchu wojny polsko-bolszewickiej zgłosiła się jako ochotniczka do wojska – chciała walczyć z karabinem w ręku. Została sanitariuszką. Była również aktywną uczestniczką życia kulturalno-społecznego miasta, m.in. organizowała przedstawienia teatralne na rzecz Towarzystwa Pomocy Żołnierzowi Polskiemu i zajmowała się pracą charytatywną. W sierpniu 1920 r. zorganizowała w Turku odczyt o zagrożeniu ze strony bolszewizmu, który zakończyła własnym utworem *Tym, co poszli walczyć z wrogiem*. Niosąc pomoc żołnierzom, zaraziła się tyfusem. Tadeusz Rabiega pisał o niej: „Była osobą, która odegrała dużą rolę w kształtowaniu się rozwoju oświaty w naszym mieście. Przyczyniła się do podniesienia poziomu umysłowego młodych mieszkanki Turku i okolicy”. Zmarła w Turku.

Biografia przedmiotowa:

T. Rabiega, *Szkolnictwo średnie ogólnokształcące w Turku w okresie międzywojennym*, Poznań 1985; A. Piasecki, „Gazeta Powiatowa” w Turku (1919–1922): zarys dziejów, „KHPP” 1989, nr 28/2; T. Rabiega, *Tomiła Składkowska*, „ET” 1992, nr 28; K. Borowska, *Działalność dydaktyczno-wychowawcza Liceum Ogólnokształcącego w Turku w latach 1912–1939*, Poznań 1994; L. Kruszyński, *Zbiór*

prac, oprac. B. Stachowiak, Turek 2007; B. Stachowiak, *Kozłowska-Składkowska Tomiła*, [w:] *Turek i okolice. Słownik biograficzny*, red. W. Grzeszkiewicz, Turek 2011; *100 lat Liceum Ogólnokształcącego w Turku*, Turek 2012; Z. Michalak, *Kozłowska Tomiła*, SBNWW, t. 1, Konin 2012.

K. Cybulska, P. Gołdyn

Słoński Stanisław (1879–1959), językoznawca, sławista, nauczyciel.

Urodził się w Michałowie k. Błonia, był synem Franciszka i Marii Marty z Fagońskich. Uczęszczał do V gimnazjum rządowego w Warszawie, gdzie w 1898 r. zdał maturę. Następnie zaczął studiować filologię polską na UJ, ale po roku przeniósł się na UW, na Wydział Prawa. Trudna sytuacja materialna rodziny skłoniła go do podjęcia studiów umożliwiających pracę zarobkową. Studia ukończył w 1903 r., jednak dzięki zebranych funduszom kontynuował edukację i w tym celu wyjechał do Heidelbergu. Zdecydował się na wyjazd, mimo że słabo znał język niemiecki. W 1904 r. rozpoczął tam studia filologiczne, które kontynuował w l. 1904–1907 w Lipsku. To tam zdobywał wiedzę nie tylko filologiczną, ale także językoznawczą, brał udział w wykładach Wilhelma Wundta z psychologii języka, która była wtedy nauką nową i prężnie się rozwijającą. W 1907 r. otrzymał doktorat z filozofii na podstawie pracy o sposobach tłumaczenia greckich zdań złożonych podrzędnie w starosłowiańskim.

W 1907 r. powrócił do Warszawy i rozpoczął pracę jako nauczyciel w prywatnych szkołach średnich w Warszawie i Łodzi, m.in. w Gimnazjum Męskim im. Stanisława Staszica. Jako nauczyciel pracował do 1915 r., ucząc jednocześnie w pięciu gimnazjach. Pracował także jako wykładowca, współpracował z warszawskim Towarzystwem Kursów Naukowych (późniejszą WWP), gdzie prowadził kursy porównawcze z gramatyki polskiej oraz indoeuropejskiej. Z Towarzystwem związany był w l. 1907–1918 – w l. 1913–1914 jako sekretarz Rady Naukowej. Historia języka polskiego i jego związki z językami indoeuropejskimi oraz język starosłowiański były głównymi tematami zainteresowań badawczych Słońskiego. Prace naukowe publikował w języku polskim i niemieckim. Mimo zaangażowania w pracę naukową pozostawał aktywny na polu edukacji, uczył języka polskiego w warszawskich pensjach żeńskich Jadwigi Sikorskiej (zob.) i Leonii Rudzkiej (zob.), w żeńskiej szkole handlowej Teodory Raczkowskiej. W l. 1907–1908 pracował w Akademii dla Kobiet w Warszawie. Praca w zawodzie nauczyciela skłoniła go do zaangażowania się w działania w rodzących się wówczas strukturach związku polskich nauczycieli. W 1908 r. został przewodniczącym sekcji języka polskiego i literatury Polskiego Związku Nauczycielskiego. Do 1915 r. pełnił funkcję prezesa Oddziału Warszawskiego Polskiego Związku Nauczycielskiego. Uczęszczał na zebrania tego stowarzyszenia, wygłaszał tam referaty na tematy językoznawcze i oświatowe. Od 1908 r. należał do Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, gdzie od 1914 r. pełnił rolę sekretarza. Reprezentował tam sekcję językoznawczą, prowadząc badania sławistyczne, był współodpowiedzialny za istotny wkład sekcji językoznawczej tego Towarzystwa do polskiej nauki. Współredagował poświęcone zagadnieniom lingwistycznym pismo „Prace Filologiczne”. Należał także do Komisji Językowej. Był zaangażowany w powstanie polskojęzycznego UW. Pracował w Katedrze Filologii Słowiańskiej na Wydziale Humanistycznym. Wykładał filologię słowiańską, prowadził zajęcia z gramatyki starosłowiańskiej (żartobliwie zwane „starosłońskim”), zajmował się także językami łużyckimi i gramatyką porównawczą.

Prowadził również wykłady i ćwiczenia z języka staro-cerkiewno-słowiańskiego dla wszystkich kierunków filologicznych. Swą pomoc i opiekę dydaktyczną oraz naukową oferował studentom każdego języka słowiańskiego oraz slawistom kierunków historycznoliterackich. Chociaż warszawska uczelnia miała już tradycje slawistyczne, to dzięki staraniom Słońskiego w 1915 r. powstało Seminarium Slawistyczne (Zakład Slawistyki), które dało początek istniejącemu do dzisiaj Instytutowi Slawistyki Zachodniej i Południowej. Kierował tym Seminarium do 1950 r., pracę przerwała jedynie II wojna światowa. W momencie otwarcia w UW Katedry Filologii Słowiańskiej Słoński sam zaadaptował kilka pokoi w gmachu porektorskim, odbudowywał bibliotekę Katedry, wykonywał prace administracyjne. Dzięki jego staraniom biblioteka slawistyki wzbogaciła się o wiele cennych woluminów. W 1916 r. powstał Instytut Pedagogiczny Towarzystwa Kursów Naukowych, którego został dyrektorem. W 1916 r. jako członek grupy działaczy bezpartyjnych podpisał deklarację odzyskania niepodległości przez Polskę.

W l. 1924–1926 stał na czele Towarzystwa Polsko-Bułgarskiego. W 1925 r. współtworzył Towarzystwo Przyjaciół Narodu Łużyckiego. W czasie II wojny światowej kierował Studium Słowiańskim tajnego UW, zajęcia prowadził w swoim mieszkaniu. Był dyrektorem i wykładowcą na organizowanych przez Związek Zawodowy Nauczycielstwa Polskiego wakacyjnych kursach Studium Słowiańskiego. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, MSzW w Warszawie, sygn. 8.3/7751; AAN, MWRiOP w Warszawie, sygn. 6/5701; AAN, WWP – zbiór akt, sygn. 3; APAN, Stanisław Słoński (1879–1959; językoznawstwo), sygn. 213; A. Sieczkowski, *Czterdziestolecie pracy prof. S. Słońskiego w Uniwersytecie Warszawskim*, „PJ” 1955, nr 7; B. Wiczorkiewicz, *Prof. dr Stanisław Słoński nestor slawistów polskich*, „Polonistyka” 1959, nr 3; S. Skorupka, *Tradycje Towarzystwa Naukowego Warszawskiego w badaniach językoznawczych. Część II. Sprawy językoznawcze w Towarzystwie Naukowym Warszawskim*, „PJ” 1987, nr 1; S. Urbańczyk, *Dwieście lat polskiego językoznawstwa*, Kraków 1993; S. Konarski, *Słoński Stanisław (1879–1959)*, PSB, t. XXXIX, Wrocław 1999–2000; *Z historii slawistyki na Uniwersytecie Warszawskim*, red. J. Molas, Warszawa 2005.

Bibliografia podmiotowa:

Die Übertragung der griechischen Nebensatzkonstruktionen in den albulgarischen Sprachdenkmälern, Kirchhain 1908; *Rękopis psalterza puławskiego i jego homograficzny przedruk Pilińskich z roku 1880*, Warszawa 1911; *Przyczynki do słownika Psalterza Floriańskiego*, Warszawa 1913; *Psalterz puławski: wstęp. Tekst z rękopisu Muzeum ks. Czartoryskich w Krakowie. Uwagi krytyczne i warianty Psalterza Floriańskiego. Słownik zupełny*, Warszawa 1916.

Z. Hałęza

Smoleński Władysław (1851–1926), historyk, nauczyciel. Pseud. Władysław Grabieński, Józef Stański, W.S, T.L.

Urodził się w Grabienicach Małych k. Ciechanowa w rodzinie drobnoszlacheckiej, był synem Józefa i Balbiny ze Smosarskich. Naukę rozpoczął w szkole elementarnej w Lipnie. Angażował się tam w prace młodzieży na rzecz powstańców. Z tego okresu wyniósł

wspomnienie kar fizycznych. Zdecydował się na zmianę szkoły i został z niej zabrany przez matkę. Edukację kontynuował w szkołach w Niedzborzu i w Mławie. To właśnie szkoła w Mławie okazała się dla niego znacząca: tam uświadomił sobie, w jakiej sytuacji znajduje się ojczyzna, co rozbudziło jego uczucia patriotyczne. W tej szkole jako dziesięciolatek, jak sam pisał, „zaliczył swój debiut polityczny” – podczas buntu młodzieży, której zabroniono wzięcia udziału w uroczystościach kościelnych związanych z warszawskimi manifestacjami w 1860 i 1861 r. Naukę kontynuował w gimnazjum w Płocku; aby podreperować swój budżet, udzielał wówczas korepetycji. Chętnie sięgał po polską literaturę, tworzył poezję – wszystko za sprawą nauczyciela języka polskiego Antoniego Zakrzewskiego, który nie krył swych patriotycznych przekonań oraz antyklerykalizmu. W 1868 r. wziął udział w buncie uczniów przeciwko lekcjom religii w języku rosyjskim, za co na pewien czas wyrzucono go ze szkoły. Przywrócono mu status ucznia, jednak siódmej klasy nie udało mu się ukończyć ze względu na rażącą liczbę ocen niedostatecznych. Rok później przeniósł się do Warszawy, gdzie ukończył II Gimnazjum Męskie. Wtedy też rozpoczął swoją przygodę z pisarstwem i w l. 1867–1874 publikował wiersze w takich czasopismach jak „Kłosy”, „Tygodnik Ilustrowany”, „Wieniec”. Początkowo studiował na Wydziale Lekarskim, jednak przeniósł się na Wydział Prawa. W 1874 r. został absolwentem UW i na własną rękę prowadził studia nad historią Polski. Rozpoczął pracę zawodową – w 1879 r. został asesorem w Prokuraturii Skarbu, gdzie doszedł do stanowiska radcy. Od 1875 r. prowadził wykłady z historii Polski w tajnych i jawnych szkołach żeńskich. Od 1878 r. przez osiem lat był zatrudniony m.in. w szkole Jadwigi Papi (zob.). Wykładał na tajnych kompletach dla uczniów szkół rządowych. Pracował również naukowo, prowadził badania historyczne, publikował artykuły specjalistyczne i recenzje.

Smoleński nie uczył jedynie na pensjach i w szkołach, był także wykładowcą na Uniwersytecie Łatającym, co traktował jako swój patriotyczny obowiązek i był z tej pracy szczególnie zadowolony. Nawet po przekształceniu Uniwersytetu Łatającego na legalne Wyższe Kursy Naukowe w 1906 r. nadal prowadził tam wykłady. W l. 1905–1907 był związany z Polską Macierzą Szkolną. Choć w dziedzinie historii był samoukiem, to odnosił na tym polu sukcesy. Wiele jego prac historycznych powstało dzięki kwerendom, dużo czasu spędzał bowiem w archiwach – samokształcenie było wpisane w jego pozytywistyczną postawę. Należał do grona współtwórców oraz współredaktorów powstałego w 1905 r. „Przeglądu Historycznego”. Był związany z Towarzystwem Miłośników Historii od momentu jego powstania w 1906 r. W tym czasie wspierał finansowo inicjatywę założenia Towarzystwa Biblioteki Publicznej. W swoich badaniach historycznych koncentrował się na dziejach Mazowsza.

W 1904 r. dołączył do członków dawnego Towarzystwa Literackiego i zredagował skierowane do ministra spraw wewnętrznych pismo, w którym żądano zniesienia polityki rusyfikacyjnej i wprowadzenia samorządu. Pod wpływem rewolucji 1905 r. wstąpił do ZPD, jednak polityka go nie pochłonięła: odrzucił propozycję kandydowania w wyborach do I Dumy w 1906 r. Przed wyborami w 1909 r. uczestniczył w zebraniu wraz z przywódcami narodowo-demokratycznymi i publicznie wyraził uznanie wobec Romana Dmowskiego. Niezwykle cenną inicjatywą Smoleńskiego była opublikowana w 1910 r., w „Przeglądzie Historycznym” i w osobnej odbitce, seria 66 listów z rosyjskiego archiwum. Były to listy polskich emigrantów z XVIII wieku. W 1912 r. dołączył do Ligi Państwowości Polskiej. W czasie I wojny światowej starał się podnieść morale narodu, publikując prace popularnonaukowe

poświęcone historii Polski, kładące nacisk na nasze heroiczne zwycięstwa oraz bohaterów narodowych. Wygłaszał także przemówienia. Patriotyzm Smoleńskiego ujawniał się w jego antyrosyjskiej i antyniemieckiej postawie – napisał broszurę *Niech żywi nie tracą nadziei*. W 1915 r. Wydział Oświecenia utworzył sekcję szkół wyższych, do której go zaproszono; przewodniczył w niej podkomisji historyczno-filozoficzno-filologicznej. Gdy niemiecki rząd ogłosił, że uniwersytet ma być utrzymywany z niemieckich funduszy, Smoleński sprzeciwił się większości członków komisji i zrezygnował z funkcji. W 1916 r., by propagować poza granicami kraju wielowątkową historię narodu polskiego, opublikował w Paryżu pracę *La Pologne. Résumé d'histoire* (Zarys dziejów Polski). Zaangażował się także w inicjatywę, której pomysł zrodził się tuż po wybuchu wojny. Miało to być przygotowanie materiału propagandowego na temat historii Polski oraz zawierającego informacje o kraju, opracowanie go w encyklopedycznej formie, i wydanie po francusku i niemiecku. Praca została wydana w Szwajcarii w 1918 r.; znajdował się w niej artykuł Smoleńskiego o rozbiorach i odrodzeniu się polskości w XVIII wieku. W 1918 r. został czynnym członkiem AU, od 1903 r. był członkiem korespondentem.

Józef Piłsudski rozważał powołanie go na stanowisko premiera, Smoleński jednak propozycję odrzucił. Związał się z UW, został kierownikiem Katedry Historii Nowożytnej Polski, wykładał historię ustroju Polski na Wydziale Prawa. W 1921 r. został uhonorowany tytułem doktora *honoris causa* UW, odznaczono go także Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

APW, ZK, sygn. XI/291; „RNLA” 1905; J. Siemiński, *Nad trumną Władysława Smoleńskiego*, „PH” 1926, t. 26; T. Świecicki, *Jak prof. Władysław Smoleński o mało nie został premierem*, „ZH” 1963, t. 84; Z. Nagórski, *Ludzie mego czasu. Sylwetki*, Paryż 1964; D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Z dziejów tajnych pensji żeńskich w Królestwie Polskim*, „RDO” 1967, t. 10; M. Wierzbicka, *Władysław Smoleński*, Warszawa 1980; J. Michalski, *Władysław Smoleński (1851–1926)*, PSB, t. XXXIX, Warszawa 1999–2000; A. Chodubski, *O zasługach księży Macieja i Juliana Smoleńskich z Grabienic Małych*, „SG” 2010, t. XXVI; J. Kita, *Smoleński Władysław*, <http://www.polskietradycje.pl/postacie/widok/369> (dostęp: 9.06.2023).

Bibliografia podmiotowa:

Z dziejów miasteczka, Warszawa 1905; *Dzieje narodu Polskiego*, Kraków 1906; *Szkice z dziejów szlachty mazowieckiej*, Kraków 1908; *Emigracja polska w latach 1795–1797*, Warszawa 1911: odb. z czasopisma „PH” 1910; *Publicyści anonimowi z końca wieku XVIII*, Warszawa 1912; *Znaczenie Konstytucji 3-go Maja*, Warszawa 1916; *Mieszczanstwo warszawskie w końcu wieku XVIII*, 1917; *Znaczenie Tadeusza Kościuszki w dziejach polskich*, Warszawa 1917; *Jan Henryk Dąbrowski*, Warszawa 1918; *Potrzeby historii polskiej*, Warszawa 1918; *Niech żywi nie tracą nadziei*, Warszawa 1919; *Monteskiusz w Polsce w wieku XVII, nadto fragment pamiętnika autora i zupełna bibliografia jego pism*, Warszawa 1927.

Z. Hałęza

Smoła Jan (1889–1945), działacz ruchu ludowego, publicysta, poseł.

Urodził się w Winiarach na ziemi sandomierskiej w rodzinie chłopskiej. Był synem Wawrzyńca i Antoniny z Lipichów. Edukację rozpoczął w szkole ludowej, jednocześnie pomagał rodzicom w prowadzeniu gospodarstwa. Od 1909 r. uczęszczał na kurs rolniczy w Pszczelinie. W 1911 r. prowadził działalność oświatową w pow. pińczowskim. W Szarabkowie organizował koła młodzieży wiejskiej i był instruktorem kółek rolniczych. Od 1912 r. publikował w czasopiśmie „Drużyna”. W artykułach podejmował problematykę oświatową, przekonywał do samokształcenia oraz zakładania związków młodzieży. W przededniu odzyskania niepodległości na łamach tego periodyku pisał: „Przyszłość Polski będzie taka, jaką ją uczyni dzisiejsze młode pokolenie”. Zwracał szczególną uwagę na znaczenie aktywności obywatelskiej młodzieży włościańskiej. W 1914 r. brał udział w wykładach Towarzystwa Kursów Wieczornych, a następnie w WWP. W r.akad. 1917/1918 był wolnym słuchaczem w SGGW. Był korespondentem czasopism: „Gazeta Świąteczna”, „Zaranie”, „Drużyna”, publikował również w „Gazecie Grudziądzkiej”, „Gońcu Wielkopolskim”, „Piaście”. Od 1915 r. należał do PSL „Wyzwolenie”, w 1918 r. został wybrany do zarządu partii, a od 1926 r. był jej wiceprezesem. Publikował także w organie prasowym partii – „Wyzwoleniu”, a od 1919 r. został członkiem redakcji. W l. 1919–1935 był posłem. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AZHRL, Wasilewski, Stanisław Thugutt, sygn. P-68; AZHRL, A. Pasiak, [Rękopis], sygn. P-132; AZHRL, Wasilewski, ZMW, sygn. P-229; AZHRL, sygn. Ż-77; J. Jachymek, *Mysł polityczna PSL Wyzwolenie 1918–1931*, Lublin 1983; *Smoła Jan*, SBDRL, Warszawa 1989; J. Hampel, *Smoła Jan, Kbk II RP*, Warszawa 1994; *Smoła Jan, LHP*, Warszawa 1995; A. Kołodziejczyk, P. Popiel, *Smoła Jan (1889–1945)*, PSB, t. XXXIV, Warszawa 1999; A. Kołodziejczyk, *Ruch ludowy a Kościół rzymskokatolicki w latach II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2002.

Bibliografia podmiotowa:

Mysłmy o jutrze, „Drużyna” 1912, nr 10; *Duży i mali*, „Drużyna” 1912, nr 7 [współautor K. Stańczyk]; *Nasza wycieczka*, „Drużyna” 1913, nr 16, 17; *Pokaz w Gołotczyźnie*, „Drużyna” 1913, nr 22; *Do Was bracia chłopie! Wasz brat ze wsi Winiar Jan Smoła*, Warszawa 1916; *Własnych czynów i samodzielności nam potrzeba*, „Wyzwolenie” 1917, nr 18; *Do was druhowie i drużynie!*, „Wyzwolenie” 1917, nr 49; *Doskonalimy się*, „Drużyna” 1918, jednodniówka; *Wielka, jasna przyszłość należy do trzeźwych*, „Drużyna” 1918, nr 1/2; *Naprzód, Drużyno*, „Drużyna” 1918, nr 1.

M.M. Krakowiak

Sobczyński Jan Nepomucen (1861–1942), ksiądz, bibliofil.

Urodził się we wsi Jelitów k. Ostrowa Wielkopolskiego, był synem Walentego, rządcy majątku, i Józefy z Kurnatowskich. Ukończył gimnazjum w Ostrowie. W 1881 r. wstąpił do Seminarium Duchownego we Włocławku, gdzie w 1884 r. został wyświęcony na kapłana. W l. 1885–1886 pełnił obowiązki wikariusza w Zduńskiej Woli, a później, do 1887 r. w Piotrkowie. We wrześniu 1887 r. został powołany na wykładowcę filozofii chrześcijańskiej, historii powszechnej i łaciny w seminarium we Włocławku; pracował w nim do 1901 r. Jednocześnie objął obowiązki proboszcza parafii św. Mikołaja w Kaliszu, które pełnił do

śmierci. Piastował wiele godności kościelnych na terenie Kalisza i Diecezji Kujawsko-Kaliskiej. Od 1901 r. był sędzią surogatem Konsystorza Foralnego Kaliskiego, zaś od 1905 r. jego przewodniczącym. Od 1918 r. nosił dwa tytuły: wikariusza generalnego na b. Oficjat Kaliski oraz wiceoficjała Sądu Pomocniczego Kaliskiego. W 1908 r. został dziekanem dekanatu kaliskiego, a w 1931 r., po podziale dekanatu – dziekanem dekanatu kaliskiego południowego. W 1930 r. otrzymał domową prałaturę papieską.

Był zaangażowanym działaczem społecznym, naukowym i kulturalno-oświatowym. Współorganizował Bibliotekę Publiczną im. Adama Mickiewicza w Kaliszu, należał do jej zarządu, od 1916 r. stał na jego czele. Prezesował chórowi kościelnemu działającemu przy kościele św. Mikołaja. Należał do założycieli Kaliskiego Towarzystwa Oświatowego. Był członkiem zarządu i członkiem honorowym KTD, prezesem jego rady gospodarczej, kierował biurem pośrednictwa pracy przy kościele św. Mikołaja, znajdującym się pod zarządem KTD. Należał do grona założycieli Muzeum Ziemi Kaliskiej, którego był prezesem w l. 1908–1914. Był aktywnym działaczem utworzonego w 1915 r. w pow. kaliskim lokalnego oddziału Komitetu Niesienia Pomocy w Królestwie Polskim oraz członkiem Oddziału Polskiego Komitetu Opieki nad Jeńcami, zorganizowanego w Kaliszu w 1917 r.

Wielką pasją Sobczyńskiego było kolekcjonowanie książek i zabytków. Interesował się historią, szczególnie dziejami Kalisza; zbierał źródła i opracowania historyczne. Zgromadził w Kaliszu zbiór archiwalno-biblioteczny liczący 10–15 tys. woluminów; należały do niego rękopisy, stare druki, druki nowe. Zbiory, głównie dzieła dotyczące historii polskiej i *calisiana*, częściowo zaginęły w czasie II wojny światowej. Ocalone resztki księgozbioru przekazane zostały do Muzeum w Kaliszu (czasopisma kaliskie) i do Biblioteki Seminarium Duchownego we Włocławku (książki). Publikował prace historyczne dotyczące Kalisza: w l. 1908–1911 w „Kalendarzu na Szkołę Rzemiosł w Kaliszu”, a w okresie powojennym w „Kaliskich Wiadomościach Parafialnych”, „Ziemi Kaliskiej” i „Gońcu Kaliskim”. Przetłumaczył na język polski z łaciny *List Krzysztofa Kolumba do Rafaela Sanxis* z końca XV w. Opracował odpisy ważniejszych dokumentów kaliskich, głównie kościelnych, a także cztery tomy wypisów z ksiąg metrycznych – osób urodzonych w Kaliszu i okolicznych parafiach w XVII–XVIII w. Spisywał rękopiśmienną *Kronikę kościelną Kalisza z lat 1901–1938*, obejmującą w siedmiu tomach *in folio* wiadomości o życiu miasta, okolic i kraju z I poł. XX w. Część z nich zachowała się, część zaginęła podczas II wojny światowej. Jego działalność przyczyniła się do popularyzacji w środowisku regionalnym wiedzy o przeszłości Kalisza oraz upowszechnienia znaczenia dziedzictwa historycznego.

W okresie II RP kontynuował pracę społeczną, kulturalną i naukową. Jednocześnie był aktywny na niwie lokalnej polityki. W 1919 r. wszedł do Rady Miejskiej w Kaliszu, kandydując z listy ZLN i bloku prawicy. Był członkiem założycielem Towarzystwa Przyjaciół Książki w Kaliszu oraz lokalnej Rady Bibliofilskiej. Był również przewodnikiem wycieczek po Kaliszu, w tym zagranicznych, dzięki znajomości wielu języków obcych. W 1932 r. został honorowym członkiem Oddziału Kaliskiego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Zmarł w Kaliszu.

Bibliografia przedmiotowa:

AP Kalisz, NaczPK, sygn. 4/90; AP Kalisz, Spuścizna Tadeusza Martyna z Kalisza, sygn. 7.9/1854; AP Kalisz, Spuścizna Waldemara Pola z Kalisza, sygn. 2; AP Kalisz, ZDU, sygn. 1312; W. Kujawski, *ks. Sobczyński J.N., SPTK*, t. 7, Warszawa 1983; H. Tadeusiewicz, *Sobczyński Jan Nepomucen, SPKP*.

Suplement, Warszawa 1986; E. Andrysiak, *Sobczyński Jan Nepomucen*, SBWPWZK, t. 1, Kalisz 1998; A. Wędzki, *Sobczyński Jan Nepomucen (1861–1942)*, PSB, t. XXXIX, Warszawa 1999; A. Walczak-Niewiadomska, *Księgozbiór ks. Jana Sobczyńskiego jako świadectwo jego działalności społecznej i kulturalnej*, [w:] *Sprawozdania z czynności i posiedzeń naukowych ETN*, Łódź 2006; A. Walczak-Niewiadomska, *Książd Jan Sobczyński i jego księgozbiór*, Kalisz 2007; A. Walczak-Niewiadomska, *Książd Jan Sobczyński a księgozbiór klasztoru franciszkanów w Kaliszu. Przyczynek do historii książki kaliskiej*, [w:] *Franciszkanie kalisy w ciągu wieków: 1257–2007*, Kalisz 2008; A. Walczak-Niewiadomska, *Fragmenty księgozbioru księdza Jana Sobczyńskiego w kaliskich bibliotekach*, [w:] *Pamiętnik X Ogólnopolskiego Zjazdu Bibliofilów w Kaliszu 14–16 września 2007*, Kalisz 2008; A. Walczak-Niewiadomska, *Jan Sobczyński (1861–1942): kronikarz Kalisza*, Kalisz 2012.

Bibliografia podmiotowa:

Cmentarz przy kościele i groby w kościele św. Mikołaja w Kaliszu, Kalisz 1909.

A. Czajkowska

Sobolewska Michalina (1877–1951), nauczycielka.

Była córką Leona Piotra, pisarza gminnego, i Honoraty z Rolińskich. Ukończyła Szkołę Mechaniczno-Techniczną Hipolita Wawelberga i Stanisława Rotwanda w Lublinie. Zajmowała się działalnością oświatową w duchu patriotycznym, prowadziła nauczanie na tajnych kompletach i w domach prywatnych. Wraz z siostrą Bolesławą uzyskała w 1901 r. pozwolenie kuratora Okręgu Naukowego Warszawskiego na założenie prywatnej szkoły elementarnej, tzn. pensji żeńskiej, w której obok niej uczyły wykwalifikowane nauczycielki: Bogumiła Dąbrowska, Maria Modrzewska, Zofia Parasiewicz. Dzięki wysokiemu poziomowi nauczania zdołała przekonać władze szkolne Królestwa Polskiego do przekształcenia placówki w szkołę średnią; od 1904 r. nosiła ona miano prywatnego żeńskiego progimnazjum. Była to jedna z dwóch pierwszych prywatnych szkół średnich ogólnokształcących na terenie Lublina, obok równocześnie powstałego Gimnazjum Filologicznego Żeńskiego Heleny Czarneckiej. Kurs trwał cztery lata, a jego podbudową były dwie klasy: wstępna i podwstępna. O jego popularności i potrzebie świadczył fakt, że do szkoły uczęszczało wówczas około 200 uczennic. W 1905 r. w ramach solidarności ze strajkiem szkolnym prowadzonym przez młodzież Lublina i Lubelszczyzny Sobolewska wraz z uczennicami brała udział w akcji zdejmowania z klasowych ścian portretów cara. W wyniku rewolucji 1905 r. progimnazjum otrzymało pozwolenie na prowadzenie nauki w języku polskim. W późniejszym okresie fala represji porewolucyjnych odebrała jednak wiele z wywalczonych uprawnień. W nowej sytuacji utrzymanie prywatnej szkoły wymagało od Sobolewskiej dużego wysiłku. W 1908 r. została zmuszona do zatrudnienia dwóch nauczycielek Rosjanek, które obok nauczania historii powszechnej i geografii w języku rosyjskim miały czuwać nad „właściwą” realizacją programu nauczania i wychowania. W trosce o wychowanie patriotyczne Sobolewska, narażając się władzom zaborczym, zorganizowała dla uczennic naukę historii Polski. Lekcje były prowadzone codziennie od 8.00 do 9.00, podczas gdy oficjalne zajęcia szkolne rozpoczynały się o godz. 9.00. W czasie trwania nielegalnej nauki organizowano wartę, którą na przemian pełniły uczennice, a wykorzystywane podręczniki były starannie ukrywane. Fala reakcji porewolucyjnej zmuszała przełożoną do zwiększenia starań o zabezpieczenie bytu

maturalnego progimnazjum oraz właściwy dobór i opłacenie nauczycieli, przy czym tak należało ułożyć program nauczania, by nie stał się on pretekstem dla władz do zamknięcia zakładu. W 1907 r. do szkoły Sobolewskiej uczęszczało 46 uczennic. W placówce znajdowała się klasa wstępna oraz pierwsza i druga. Tygodniowy rozkład zajęć obejmował religię, język rosyjski, język polski, arytmetykę, geografię Rosji, historię Rosji, nauki przyrodnicze, język francuski, język niemiecki, kaligrafię, rysunek, roboty kobiece. Pod koniec I wojny światowej szkoła przekształciła się w pełną 8-klasową szkołę średnią. W 1918 r. zakład – jako żeńskie gimnazjum filologiczne, otrzymał pełne prawa szkoły średniej.

W okresie II RP Sobolewska kontynuowała działalność oświatowo-społeczną. W 1928 r. otworzyła gimnazjum ogólnokształcące oraz szkołę o profilu handlowym. Kształciła w nich przede wszystkim młodzież pochodzenia robotniczego i chłopskiego. Zmarła w Lublinie.

Bibliografia przedmiotowa:

APL, Prywatne Żeńskie Gimnazjum i Liceum Michaliny Sobolewskiej w Lublinie, sygn. 7, 312, 313; B KUL, DR, K. Poznański, W. Romanowski, Zarys historii szkół Michaliny Sobolewskiej (1909–1950), Lublin 1959, sygn. 2686; WBP im. Hieronima Łopacińskiego, DZS, Korespondencja Wiktora Ziółkowskiego z lat 1904–1978 w sprawach osobistych i zawodowych, sygn. 23; „DUKOSL” 1938, nr 10, 104; *Z przeszłości kulturalnej Lubelszczyzny*, oprac. A. Aleksandrowicz, Lublin 1978; M. Gmiter et al., *Cmentarz rzymskokatolicki przy ul. Lipowej w Lublinie*, Lublin 1990; R. Kucha, *Szkolnictwo Lublina w latach 1864–1915. Zarys dziejów*, Lublin 1995; M.J. Żmichrowska, *Hanna Pohoska (1895–1953)*, Olsztyn 1995; J. Szady, *Aktywność społeczna żeńskich zgromadzeń zakonnych w Lublinie w latach 1918–1939*, Lublin 2018.

R. Bednarz-Grzybek

Soczołowska Maria (1863–1930), działaczka społeczna.

Urodziła się w Radomsku, była córką Kazimierza i Celiny z Michaleckich. Ojciec był aptekarzem i społecznikiem w Radomsku. Należała do wielu organizacji społecznych zajmujących się działalnością oświatową, wychowawczą i opiekuńczą. Była m.in. członkinią Zarządu TDdCh w l. 1905–1915 oraz zarządu ochrony dla dzieci. Uczestniczyła w pracy organizacji zajmujących się upowszechnianiem oświaty. Należała do Polskiej Macierzy Szkolnej. W l. 1909–1910 była członkinią Zarządu Towarzystwa Opieki Szkolnej. W styczniu 1910 r. została wybrana na skarbniczkę Towarzystwa Szkolnego im. Feliksa Fabianiego. Była współorganizatorką Patronatu lokalnej organizacji skautowskiej. Należała do Zarządu LKPW. Wspierała finansowo radomszczańską OSP. Zmarła w Warszawie, została pochowana w Radomsku.

Bibliografia przedmiotowa:

Ochronka w Radomsku, „Świat” 1907, nr 35; *Jubileusz straży*, „GłW” 1909, nr 257; *Korespondencje. Tow. opieki szkolnej*, „KW” 1910, nr 3; *Korespondencje. Radomsko*, „KW” 1910, nr 10; G. Mieczynski, *Stowarzyszenia społeczne w Radomsku w latach 1881–1939*, Radomsko 2008; G. Mieczynski, *Soczołowska Maria Tekla*, RSB, t. 1, Radomsko 2017.

A. Böldyrew

Sokołowski Alfred (1849–1924), lekarz internista, fizyjatra.

Urodził się we Włodawie w ziemi siedleckiej, na Podlasiu Południowym. Był synem Hieronima, urzędnika skarbowego, i Cecylii ze Stankiewiczów. Do szkoły powszechnej uczęszczał we Włodawie, zaś w 1868 r. ukończył V Gimnazjum Realne w Warszawie. W 1868 r. rozpoczął studia na Wydziale Lekarskim SGW, dyplom lekarza uzyskał w 1873 r. na UW. W 1870 r. choroba zmusiła go do przerwania studiów i zatrudnienia się w charakterze nauczyciela domowego. Pierwszą pracę podjął w szpitalu Dzieciątka Jezus w Warszawie. W 1874 r., z powodu rozwijającej się gruźlicy udał się do sanatorium przeciwgruźliczego w Görbersdorfie na Dolnym Śląsku (dzisiaj Sokołowsko), gdzie pod kierunkiem jego dyrektora, wybitnego specjalisty Hermanna Brehmera, inicjatora sanatoryjnego leczenia chorób płuc, zapoznał się z najnowszymi osiągnięciami w tej dziedzinie. Pełnił funkcję asystenta dyrektora sanatorium, zdał egzamin państwowy i uzyskał prawo do prowadzenia praktyki lekarskiej na terenie Niemiec. Powróciwszy do zdrowia, pozostał w Niemczech do 1880 r. Kilkuletni pobyt w Görbersdorfie miał znaczący wpływ na całą jego przyszłą działalność medyczną, gdyż problematyka chorób płucnych stała się głównym obszarem jego badań naukowych i praktyki lekarskiej. Odbił dwie specjalizacje – w Wiedniu (1875) i Heildebergu (1876), gdzie zdobywał wiedzę z zakresu laryngologii. Problematyka ta stała się także przedmiotem rozprawy doktorskiej, którą obronił w Paryżu w 1880 r.

Po powrocie w 1880 r. do Warszawy został kierownikiem oddziału chorób układu oddechowego szpitalu św. Ducha w Warszawie, zaś w l. 1882–1922 był ordynatorem oddziału wewnętrznego męskiego. Kierował też ambulatorium laryngologicznym, w którym do 1905 r. prowadził prywatne wykłady dla studentów, oparte na rzeczywistych przypadkach chorych. Organizował ćwiczenia dla młodych lekarzy udających się na praktykę na prowincję. Oceniany jako świetny dydaktyk, wykształcił grupę asystentów, specjalistów, głównie w dziedzinie fizjatrii. Kierowany przez Sokołowskiego oddział szpitalny oraz laboratorium laryngologiczne stały się swoistą szkołą dla przyszłych lekarzy, którzy (szczególnie w sytuacji braku katedry laryngologii na UW) wiedzę zdobywali w sposób praktyczny, na dostępnym materiale klinicznym. „Cechą znamionną działalności pedagogicznej Sokołowskiego jest praktyczność – brak zbytniego balastu teoretycznego, którym aż zanadto bywają obciążeni studenci medycyny stanowi niezmiernie ważną stroną wykładów Sokołowskiego” – pisał z okazji 40-lecia działalności lekarza Jan Sędzia.

Działalność w wielu organizacjach i towarzystwach naukowych, w tym w TLW (od 1877 r.), Towarzystwie Naukowym Warszawskim, AU. Był jednym z założycieli Warszawskiego Towarzystwa Laryngologicznego, będącego sekcją przy TLW. Przewodniczył sekcji przeciwgruźliczej w Warszawskim Towarzystwie Higienicznym, którego był członkiem rzeczywistym. W 1908 r. założył Towarzystwo Przeciwgruźlicze, był jego prezesem w l. 1908–1921. Interesował się zdrowiem młodego pokolenia, pełnił funkcję wiceprezesa IHD. Wiele towarzystw nadało mu członkostwo honorowe. W 1909 r. uczestniczył w odbywającym się w Warszawie I Zjeździe Neurologów, Psychiatrów i Psychologów Polskich.

Obok pracy naukowej, praktyki lekarskiej i pedagogicznej, prowadził działalność społeczną i filantropijną. Był współautorem *Słownika języka polskiego*, redagowanego przez Jana Karłowicza, Adama Kryńskiego i Władysława Niedźwiedzkiego, tom I ukazał się w 1900 r. Brał udział w tworzeniu pierwszego uzdrowiska dla niezdolnych suchotników w Rudce k. Warszawy oraz Domu Zdrowia dla młodzieży uczącej się i studentów „Bratnia Pomoc”

w Zakopanem. Popularyzował Otwock jako miejscowość uzdrowiskową. Założył w Warszawie cztery przychodnie przeciwgruźlicze oraz w 1912 r. uzdrowisko „Leśniczówka” w Karczewie k. Warszawy, dla ubogich cierpiących na suchoty. Zwracał uwagę na szkodliwość działania alkoholu, był współorganizatorem pierwszej polskiej wystawy „przeciwkoalkoholicznej” w Warszawie w 1909 r. W czasie I wojny światowej organizował kursy sanitarne. Współpracował z Wydziałem Oświecenia KO m.st. Warszawy, odpowiadając za opracowanie programu zajęć i wybór nauczycieli akademickich na Wydział Lekarski.

Kiedy w 1915 r. UW wznawiał działalność, Sokołowski był jednym z kandydatów na rektora. Wykładał medycynę społeczną w Towarzystwie Kursów Naukowych, zaś po przekształceniu ich w WWP objął stanowisko rektora (1916–1918). W l. 1916–1917 pełnił funkcję przewodniczącego Rady Nadzorczej Polskiej Macierzy Szkolnej, od 1917 r. przewodniczył Radzie Szpitalnej przy Wydziale Szpitalnictwa magistratu m.st. Warszawy. Działał jako członek Rady Lekarskiej Referatu Zdrowia Publicznego Departamentu Spraw Wewnętrznych w RR. Od r. akad. 1918/1919 r. wykładał na UW propedeutykę medycyny; dzięki niemu wprowadzono pionierskie wykłady z fizjatrii. Uczestniczył w wielu zjazdach i kongresach, głównie medycznych. W 1920 r. był współtwórcą Akademii Nauk Lekarskich w Warszawie.

Sokołowski był autorem wielu cenionych w kraju i za granicą prac naukowych. Publikował na łamach „Medycyny”, „Pamiętnika Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego”, „Przeglądu Chirurgicznego”, „Nowin Lekarskich”, a od 1881 r. do końca życia na łamach „Gazety Lekarskiej”. Od 1894 r. pełnił funkcję referenta działu laryngologicznego w czasopiśmie „Internationale Zentralblatt für Laryngologie”, opisując dokonania tej dziedziny medycyny na terenie ziem polskich. Był jednym z najbardziej płodnych polskich lekarzy specjalistów, publikował nie tylko w języku polskim, ale także niemieckim, francuskim, włoskim, angielskim i rosyjskim. Prace w głównej mierze dotyczyły chorób płucnych, układu oddechowego, laryngologii, medycyny społecznej, historii medycyny. Pisane przez 25 lat, a opublikowane w l. 1902–1906 w serii wydawnictw „Gazety Lekarskiej” *Wykłady kliniczne chorób dróg oddechowych*, zyskały szerokie uznanie w światowym środowisku medycznym i zostały przełożone na języki niemiecki i rosyjski, a także nagrodzone w 1906 r. przez AU w Krakowie nagrodą im. Jonathana Warschauera, zaś w 1907 r. przez TLW Nagrodą im. Adama Bogumiła Helbicha. Praca była owocem doświadczeń zdobytych podczas praktyki szpitalnej, zakładowej i prywatnej, a także efektem wieloletnich wykładów i ćwiczeń ze studentami. W okresie II RP kontynuowano publikowanie jego wykładów z dziedziny medycyny, wygłaszanych na UW (np. *Propedeutyka lekarska: wstęp do nauk lekarskich ze szczególniejszym uwzględnieniem historii medycyny polskiej: wykłady wygłoszone na Uniwersytecie Warszawskim w latach akademickich 1918/19 i 1919/20, 1920*). Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, Gabinet Cywilny RR KP w Warszawie, sygn. 13/237; AAN, WWP – zbiór akt, sygn. 3; AGAD, KGGW, sygn. 7596, 7882; ANK, NKN, sygn. 938; J. Sędziak i Red., „NL”, *40-lecie działalności naukowo-lekarskiej Dra Alfreda Sokołowskiego*, „NL” 1913, z. 11; J. Szmurło, *Dr Alfred Sokołowski: z powodu 40-lecia jego działalności lekarskiej*, Warszawa 1913: odb. z czasopisma „Zdrowie” 1913, nr 10; J. Pruszyński, *Działalność naukowa dra med. Alfreda Sokołowskiego*, Warszawa 1913; odb. z „GL” 1913, nr 45; K. Dąbrowski, *Śp. prof. dr med. Alfred Sokołowski*, „Zdrowie” 1924, nr 3–4; *Dr Alfred Sokołowski*, [w:] *Album zasłużonych lekarzy polskich*, Warszawa 1925; *Dzielo samopomocy narodowej*.

Polska Macierz Szkolna, zebrał J. Stemler, z przedmową W. Sołtana, Warszawa 1935; A. Kierzek, *Otolaryngolodzy warszawscy XIX wieku*, Wrocław 1998; K. Brożek, *Sokołowski Alfred Marcin (1849–1924)*, PSB, t. XL, Warszawa 2000–2001; W. Winclawski, *SBSP*, t. 3, Toruń 2007; K. Brożek, *Alfred Marcin Sokołowski (1849–1924)*, PSB, t. XL, Warszawa 2000–2001.

Bibliografia podmiotowa:

Wykłady kliniczne chorób dróg oddechowych, t. I: *Choroby tchawicy i oskrzeli*, Warszawa 1902; *Wykłady kliniczne chorób dróg oddechowych*, t. II: *Choroby płuc*, Warszawa 1903; *Wykłady kliniczne chorób dróg oddechowych*, t. III, cz. I: *Choroby opłucnej i śródpiersia*, cz. II: *Suchoty płucne*, Warszawa 1906; *Wielkie klęski społeczne (ospa, choroby tyfusowe, dżuma, grypa, cholera, choroby zakaźne, właściwe wiekowi dziecięcemu, suchoty płucne, choroby weneryczne, alkoholizm) i walka z nimi: 12 wykładów z dziedziny medycyny społecznej, wypowiedzianych na Wyższych Kursach Naukowych w Warszawie w roku akademickim 1916/7*, Warszawa 1917; *Choroby proletariatu: wykłady z dziedziny medycyny społecznej, wypowiedziane na Wolnej Wszechnicy Polskiej w roku akademickim 1917/1918*, Warszawa 1918.

M. Nawrot-Borowska

Sosnowski Paweł (1859–1947), geograf, nauczyciel, dyrektor Państwowego Instytutu Pedagogicznego. Krypt. P.S.

Urodził się w Łomży. Był synem Kaliksta i Karoliny z Godlewskich. Ukończył rządowe gimnazjum w Warszawie, a po maturze rozpoczął studia geograficzne na Uniwersytecie Petersburskim. Do Warszawy na stałe powrócił w 1883 r. Pracował wówczas nad rozprawą na stopień kandydata nauk przyrodniczych (nie wiadomo, czy ją ukończył). Jednocześnie udzielał korepetycji oraz uczył geografii w prywatnych szkołach średnich, m.in. Wojciecha Górskiego (zob.), Emilianą Konopczyńskiego (zob.), a najdłużej – w l. 1886–1905 – pracował na pensji Jadwigi Sikorskiej (zob.). Mimo obowiązującego zakazu zajęcia prowadził w języku polskim, ze względu na wizytacje rosyjskich inspektorów używał „ślepych” map bez nazw. W l. 1898–1902, decyzją kuratora Okręgu Szkolnego Warszawskiego Waleriana Ligina, został odsunięty od pracy pedagogicznej i zatrudnił się jako buchalter. W tym okresie opublikował wiele artykułów w warszawskiej prasie.

Sympatyzował z socjalistami; w czasie studiów w Petersburgu był jednym z przywódców akademickiej Gminy Polskiej, organizacji o charakterze socjalistycznym. Na przełomie 1880/1881 r. w czasie pobytu w Warszawie kontaktował się z Gminą Socjalistów Polskich. Za kolportowanie pisma „Gawędy z Ludem Roboczym”, został we wrześniu 1881 r. skazany na roczny dozór policji.

Aktywność zawodową i polityczną łączył z pracą oświatową. Od 1875 r. zaangażował się w działalność nielegalnego Towarzystwa Oświaty Narodowej. Zabiegał też o poprawę sytuacji społeczno-materiałnej nauczycieli. Dzięki jego inicjatywie utworzono w Warszawie organizację o charakterze oszczędnościowo-zapomogowym, Kasy Nauczycielskie, które w 1902 r. zostały zatwierdzone przez rosyjskie władze; Sosnowski wszedł w skład ich zarządu. Był również jednym z założycieli Polskiej Macierzy Szkolnej, członkiem jej tymczasowego zarządu, następnie Zarządu Głównego oraz Wydziału Programowego w Komitecie Centralnym. Brał udział w pracach komisji przygotowującej statut Macierzy (kiedy Macierz wznowiła działalność, Sosnowskiego w 1917 r. wybrano na członka jej

Rady Nadzorczej). Zaangażowany w walkę o polską szkołę, w 1905 r. przewodniczył naradzie nauczycielskiej odbywającej się w żeńskiej szkole średniej Leontyny Rudzkiej (zob.) w Warszawie, a następnie był członkiem delegacji, która w Petersburgu przedłożyła premierowi Rosji Siergiejowi Wittemu postulaty dotyczące wprowadzania języka polskiego jako wykładowego w prywatnych szkołach Królestwa Polskiego. Od 1906 r. prowadził zajęcia z geografii na warszawskich Kursach Pedagogicznych dla Nauczycieli Ludowych. Był członkiem rzeczywistym Towarzystwa Badań nad Dziećmi. Należał do Komisji Szkolnej Towarzystwa Popierania Pracy Społecznej oraz do grona współzałożycieli Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

Współzakładał Stowarzyszenie Nauczycielstwa Polskiego, w l. 1905–1915 został członkiem Zarządu Głównego, sprawując w l. 1906–1912 i 1913–1915 funkcję prezesa. Od listopada 1914 r. uczestniczył w pracach komisji pedagogicznej tego Stowarzyszenia, której zadaniem było opracowanie programu i ustroju szkolnego odradzającego się z niewoli państwa polskiego. Brał również udział w pracach organów prasowych tego Stowarzyszenia, był współredaktorem dwóch czasopism pedagogicznych: „Sprawy Szkolne” (1908) i „Wychowanie w Domu i Szkole” (1909–1913), oraz członkiem Komisji Wydawniczej. Na początku 1906 r. na posiedzeniu sekcji wychowawczej Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego wygłosił referat na temat założeń programowych Stowarzyszenia w zakresie reformy szkolnictwa. W tym samym roku zaangażował się w prace, których efektem było przygotowanie *Projektu programu seminarium dla nauczycieli szkół elementarnych*. Został też członkiem komisji Stowarzyszenia do spraw szkół żeńskich. Zainicjował powołanie Komisji Mieszanej, której celem było połączenie Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego z Polskim Związkiem Nauczycielskim. Dzięki podjętym przez niego rozmowom na początku 1917 r. doszło do połączenia tych organizacji.

Od sierpnia 1915 do lutego 1916 r. pełnił funkcję wiceprzewodniczącego Wydziału Oświecenia KO m.st. Warszawy, przewodniczącego podsekcji szkół początkowych na przedmieściach Warszawy oraz był członkiem sekcji szkół średnich w ramach tego Wydziału. W 1916 r. przygotował i przedłożył władzom niemieckim projekt Komisji Oświecenia Publicznego dotyczący polonizacji szkolnictwa, jednak nie zyskał on aprobaty. W 1917 r. opowiedział się za dopuszczeniem kobiet do egzaminu dojrzałości, a w l. 1917–1918 był członkiem komisji powołanych do przeprowadzenia matur w szkołach żeńskich w Warszawie. Ze względu na ogromne braki w zakresie kształcenia nauczycieli szkół średnich na terenie Królestwa Polskiego przyspieszono decyzję o powołaniu PIP w Warszawie – utworzono go w lipcu 1918 r. Sosnowski został dyrektorem tej instytucji w listopadzie 1918 r.

W okresie II RP powierzono mu stanowisko wiceprzewodniczącego Związku Polskiego Towarzystwa Nauczycielskiego. Odpowiadał za przygotowanie ogólnopolskiego zjazdu nauczycieli, tzw. Sejmu Nauczycielskiego, w kwietniu 1919 r. w Warszawie, podczas tego wydarzenia był członkiem prezydium. W tym samym roku został też prezesem Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych, powstałego w wyniku zjednoczenia Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych z Galicji i Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego. Zaangażował się również w prace utworzonej wówczas Komisji Pedagogicznej, powołanej w celu opracowania programów kształcenia nauczycieli. W 1920 r. przedłożył projekt powołania Akademii Pedagogicznej, jednak po negatywnej opinii Kazimierza Twardowskiego został on odrzucony przez MWRiOP. W 1926 r. przeszedł na emeryturę.

W okresie II wojny światowej mieszkał w Warszawie, od 1944 r. w Małym Chrzanowie, gdzie zmarł. Pochowany został w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, Gabinet Cywilny RR KP w Warszawie, sygn. 7/174; ANK, NKN, sygn. 938; APL, UGSdsS, sygn. 98; Biblioteka PAN i PAU w Krakowie, Towarzystwo Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych 1884–1945, ze zbiorów Józefa Zielińskiego, sygn. 7871, t. 1: *O szkołę polską. Cz. 3. Pierwszy ogólnopolski wielki Zjazd nauczycielski w dn. 14, 15, 16, 17 kwietnia 1919 w Warszawie*, sprawozdania i streszcz. oprac. W. Kopczewski, Lwów 1920; A. Janowski, *Paweł Sosnowski*, „Ziemia” 1924, nr 3; *Szkoła Jadwigi Sikorskiej w Warszawie: wydano w celu uczczenia 50-lecia pracy jej przełożonej*, red. K. Król, I. z Moszczeńskich Rzepecka, Warszawa 1927; J. Stemler, *Dzieło samopomocy narodowej: Polska Macierz Szkolna 1905–1935*, Warszawa 1935; J. Schoenbrenner, *Walka o demokratyczną szkołę polską w latach 1918–1922*, Warszawa 1963; Z. Marciniak, *Procesy zjednoczeniowe w ruchu nauczycielskim na ziemiach polskich w latach 1915–1919*, Warszawa 1969; J. Chodakowska, *Uniwersyteckie studia pedagogiczne*, „RDO” 1994, t. 36; S. Konarski, *Sosnowski Paweł (1859–1947)*, PSB, t. XL, Wrocław 2000–2001; D. Grabowska, „Przegląd Pedagogiczny” okresu II Rzeczypospolitej wobec projektów reform kształcenia nauczycieli, „AUNCP” 2015, z. 31; A. Jackowski, *Sosnowski Paweł (1859–1947)*, GPSB, t. 3, Kraków 2018.

Bibliografia podmiotowa:

Projekt programu seminarium dla nauczycieli szkół elementarnych, Warszawa 1906; *Opisanie Królestwa Polskiego*, cz. 1: *Przyroda kraju*, Warszawa 1907; *W obronie języka*, Warszawa 1913.

D. Grabowska-Pieńkosz

Spasowski Władysław (1877–1941), filozof, nauczyciel.

Urodził się w Jakubowszczyźnie, w rodzinie ziemiańskiej, był synem Stanisława i Wiktorii (nazwisko rodowe nieznane). Początkowo uczył się w domu, naukę kontynuował w gimnazjum klasycznym w Witebsku. W młodym wieku opuścił dom rodzinny, zamieszkał na stacji i od V klasy utrzymywał się z korepetycji. W 1897 r. zdał maturę i rozpoczął studia, jednak często zmieniał miejsce pobytu oraz uniwersytety, zatrzymywał się m.in. w Petersburgu i we Lwowie. Naukę utrudniała mu sytuacja finansowa, przez co zmuszony był pracować jako guwerner, m.in. na Podolu i w Wilnie. W l. 1898–1901 studiował na UW, na Wydziale Matematyczno-Przyrodniczym, gdzie zajmował się biologią, psychologią i filozofią. Nauki pobierał także na Uniwersytecie Latającym. W Warszawie uczęszczał na spotkania lewicowych kół młodzieżowych, a w 1899 r. założył stowarzyszenie studenckie „Spójnia”, które miało na celu polonizację uniwersytetu. Za udział w demonstracjach studenckich został odesłany do Witebska. W l. 1901–1903 powrócił na studia, najpierw na UJ, a następnie trafił do Genewy, gdzie zajmował się pedagogiką, filozofią i naukami przyrodniczymi. W l. 1906–1908 ponownie zmienił studia, przeniósł się do Lwowa i znów do Genewy, gdzie tym razem studiował historię i ekonomię. W 1908 r. obronił w Brnie pracę doktorską o filozofii moralności Jeana Marie de Guyaua.

Już na studiach zainteresował się filozofią, był pod ogromnym wpływem swojego nauczyciela Adama Mahrburga (zob.), którego wykłady słuchał na tajnych kompletach.

Mahrburg zajmował się teorią poznania i filozoficznym ujęciem zagadnień naukowych. W 1902 r. Spasowski przetłumaczył rozprawę Emila Boutrouxa *Pojęcie prawa przyrody w nauce i filozofii współczesnej* i wydał ją wraz z przedmową A. Mahrburga. W 1908 r. powrócił do kraju i zamieszkał w Warszawie. Od tej pory rozpoczęła się jego kariera nauczycielska. Pracował w prywatnych gimnazjach, m.in. Wojciecha Górskiego (zob.), Mariana Rychłowskiego (zob.), Kazimierza Kujawskiego, Zofii Kurmanowej i Zofii Matyskówny, gdzie uczył psychologii, logiki, propedeutyki filozofii i języka polskiego, a także historii literatury. Prowadził też zajęcia na pensjach u Jadwigi Kowalczykówny oraz Haliny Gepnerówny. W 1911 r. został kierownikiem we Wzorowej Szkole w Wózuczynie. W l. 1915–1917 był nauczycielem w Miejskiej Szkole Rzemieślniczej w Warszawie, a w 1909 r. i następnie w l. 1915–1917 wykładał psychologię, pedagogikę i geografę w Seminarium Nauczycielskim im. Stanisława Konarskiego. Działalność pedagogiczną kontynuował także poza granicami kraju – w 1912 r. pracował jako guwerner na włoskiej i francuskiej Riwierze. Jednocześnie pozostał aktywny naukowo. Poruszał także tematy związane z oświatą, zwłaszcza z pedagogicznym przygotowaniem nauczycieli. Chociaż najwięcej czasu poświęcał nauczaniu, to zaangażował się też w działalność organizacyjną. W 1917 r. rozpoczął współpracę z resortem oświaty TRS. Współorganizował wykłady z filozofii i pedagogiki na Kursie Pedagogicznym DWRiOP. W 1917 r. został powołany na dyrektora warszawskiego Seminarium Nauczycielskiego, jednak ze względu na problemy z otwarciem seminarium zrezygnował z tej funkcji. Od 1918 r. pracował jako wizytator dla nowo powstałego MWRiOP.

Po 1918 r. pozostał czynnym członkiem wielu organizacji i towarzystw oświatowych. Publikował prace o tematyce pedagogicznej. W okresie II wojny światowej popełnił samobójstwo w warszawskim Ogrodzie Botanicznym. Władysław Tatarkiewicz pisał o Spasowskim: „Był nieporównanym nauczycielem filozofii [...]. Wielu z tych, co wybili się na tym polu, otrzymało od Spasowskiego pierwszy ku temu bodziec”.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, Ministerstwo Oświaty w Warszawie, sygn.12.6.4/6118; ANN, WWP – zbiór akt, sygn. 12; W. Tatarkiewicz, *Włodzimierz Spasowski*, „PF” 1946, z. 3–4; W. Wojtyński, *Życie i działalność Władysława Spasowskiego*, „PHO” 1961, nr 1; Z. Mierzwińska-Szybka, *W stulecie urodzin Władysława Spasowskiego*, „PHO” 1978, nr 4; S. Dziamski, *Władysław Spasowski*, [w:] *Z dziejów myśli marksistowskiej w Polsce*, Poznań 1979; R. Spasowski, *The Liberation of One*, Boston 1987; S. Borzym, *Filozofia polska 1900–1950*, Wrocław 1991; K. Bartnicka, *Władysław Spasowski (1877–1941)*, PSB, t. XLII, Warszawa 2002–2003.

Bibliografia podmiotowa:

Adam Mahrburg i jego poglądy na naukę i filozofię. Analiza porównawcza, Warszawa 1913; *Wykład pedagogiki w seminariach nauczycielskich. Zadania – programy – realizacja*, Warszawa 1917; *Wzorowe seminaria nauczycielskie: kurs nauk sześcioletni*, Warszawa 1920.

Z. Hałęza

Spoczyńska Helena (1896–1968), nauczycielka. Pseud. Teresa, Helena.

Urodziła się w Lipinach w pow. opoczyńskim, w rodzinie chłopskiej. Była córką Adama i Julianny z Frasuńskich. Edukację rozpoczęła w domu rodzinnym, korzystając z księgozbioru ojca, który udostępniał zgromadzone książki także innym włościanom. Przez rok uczęszczała do szkoły parafialnej w Odrzywole i rok do szkoły prywatnej w Chlewiskach w pow. koneckim. W 16. r.ż. wyjechała do Warszawy, gdzie podjęła naukę w Szkole Ochrońniarek i Nauczycielek Ludowych Stefanii Marciszewskiej (zob.). Uprawnienia do nauczania w szkole powszechnej otrzymała w V Gimnazjum w Warszawie. W czasie I wojny światowej zaangażowała się w działalność oświatową, we współpracy z wójtem Antonim Boguszem założyła szkołę wiejską w Brudzewicach w pow. opoczyńskim. Pracę zawodową kontynuowała w szkole powszechnej w Skołatowie w pow. płońskim. Doświadczenie zdobyte w szkołach powszechnych wykorzystała przy organizowaniu szkoły w rodzinnych Lipinach.

Od r.szk. 1917/1918 przebywała w Galicji, gdzie uzupełniała wykształcenie gimnazjalne i zdała maturę. W 1919 r. wstąpiła na Wydział Filozoficzny UJ, studiowała historię i polonistykę; studium ukończyła w 1922 r. Równocześnie podejmowała akcje społeczno-oświatowe, m.in. należała do Chrześcijańskiego Związku Akademików i Koła Związku Młodzieży Polskiej „Zet”. W l. 1920–1921 była instruktorką oświatową w pow. oleskim. Pracując w szkole w Chorzowie, zorganizowała dwie drużyny harcerskie. W czasie II wojny światowej prowadziła tajne nauczanie. Po 1945 r. była nauczycielką i organizatorką szkolnictwa. Została odznaczona Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski. Zmarła w Lipinach.

Bibliografia przedmiotowa:

BN, DR, Archiwum Ignacego Chrzanowskiego, Korespondencja Ignacego Chrzanowskiego 1901–1939 r., t. 7, sygn. 7608; J. Jaźwiec, S. Pigoń, *Narodzona w konspiracji: opowieść o niezwykłej szkole*, Warszawa 1974; H. Szopa, *Spoczyńska Helena*, ZiNZR, t. 2, Radom 1988; *Spoczyńska Helena*, SBDRL, Warszawa 1989; T.W. Nowacki, *Prawość i dobroć. Rzecz o Helenie Spoczyńskiej*, „PHO” 1991, nr 1/2; *ZET w walce*, Warszawa 1996; T.W. Nowacki, *Życie pracowite Heleny Spoczyńskiej*, Warszawa 2000; M. Ryńca, *Helena Spoczyńska (1896–1968)*, PSB, t. XLI, Warszawa 2002; A. Pietrzyk, *Helena Spoczyńska – Prometeusz z Lipin*, „PSP” 2006, t. XII.

M.M. Krakowiak

Srocki Bolesław (1893–1954), działacz polityczny, publicysta.

Urodził się w Otolązce. Był synem Władysława i Stefanii z Gierszów. Po ukończeniu w 1914 r. warszawskiej Szkoły Realnej Witolda Wróblewskiego zarabiał na życie jako nauczyciel i pracownik Biura Pracy Społecznej w Warszawie. Już od 1910 r. działał w patriotycznych konspiracjach młodzieżowych – najpierw w Związku Polskiej Młodzieży Socjalistycznej, później w Organizacji Młodzieży Narodowej, Związku Młodzieży Polskiej „Przyszłość” – „Pet” i Związku Młodzieży Polskiej „Zet”, prowadząc w nich – obok pracy politycznej – również działania edukacyjne wśród młodzieży szkolnej. Jako współredaktor i publicysta pism Organizacji Młodzieży Narodowej: „Dla Polski” i „Miesięcznik Młodzieży Polskiej” zwracał uwagę na konieczność aktywności samokształceniowej młodego pokolenia. Objął

osobistym nadzorem pracę samokształceniowego koła uczniowskiego w rodzimej szkole W. Wróblewskiego. Podczas spotkań koła propagował idee patriotyczne i obywatelskie oraz organizował jego działalność edukacyjną. To m.in. w wyniku zaangażowania Srockiego, na bazie uczniowskiego koła utworzone zostało z czasem Towarzystwo „Samokształcenie”, które miało działać legalnie i jawnie; zostało ono rozwiązane w czasie I wojny światowej w 1917 r. przez ówczesne okupacyjne władze niemieckie. W 1918 r. Srocki należał do organizatorów TSK i redagował organ tej organizacji „Głos Ziemi Chełmskiej”. Głosił wówczas m.in. potrzebę krzewienia kultury polskiej wśród ludności – zwłaszcza młodzieży – tzw. Kresów Wschodnich.

W okresie II RP wchodził w skład przywództwa ruchu zetowego. Był jednym z liderów ZP, ZNR, Związku Seniorów Organizacji Młodzieży Narodowej i Związku Polskiej Młodzieży Demokratycznej Szkół Wyższych Rzeczypospolitej Polskiej. W 1928 r. został posłem. W czasie II wojny światowej był mentorem konspiracji młodzieżowych i podziemnego harcerstwa oraz wojennego „Petu” – konspiracyjnej organizacji młodzieżowej o charakterze samokształceniowo-wychowawczym i niepodległościowym. Uczestniczył w powstaniu warszawskim. Po II wojnie światowej pracował w Instytucie Bałtyckim, działając na rzecz integracji Ziem Zachodnich z Polską. Zmarł w Gdańsku.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, Kolekcja Haliny Martinowej, sygn. 227; ZNiO, Wykaz członków „Zet” i „Pet”, sygn. 15956/II; T. Katelbach, *Zet*, „ZH” [Paryż] 1968, z. 13; J. Rakowski J., *Zetowcy i pilsudczycy*, „ZH” [Paryż] 1980–1981, z. 54–56; *ZET w walce*, Warszawa 1996; P. Waingertner, *Ruch zetowy w Drugiej Rzeczypospolitej. Studium myśli politycznej*, Łódź 2006; W. Stopczyński, *W kręgu Bolesława Srockiego. Ludzie „Petu”. Relacje – wspomnienia – polemiki*, Gdańsk 2016; P. Waingertner, *Konspiracja trzech pokoleń. Związek Młodzieży Polskiej „Zet” i ruch zetowy (1886–1996)*, Łódź 2017.

P. Waingertner

Stabrowski Kazimierz (1869–1929), malarz, organizator szkolnictwa artystycznego.

Urodził się w Kruplanach k. Nowogródka w gub. mińskiej, w rodzinie ziemiańskiej. Studia artystyczne odbył w ASP w Petersburgu, m.in. w pracowni Ilji Riepina. Podczas studiów w 1893 r. odbył podróż do Bejrutu i Palestyny. Naukę malarstwa kontynuował w Paryżu, gdzie w l. 1897–1898 uczęszczał do Académie Julian. Po powrocie do Petersburga aktywnie uczestniczył w tamtejszym życiu artystycznym, biorąc jednocześnie udział w ważnych wystawach międzynarodowych: w Paryżu na Wystawie Powszechnej w 1900 r., gdzie zdobył wielki srebrny medal, w Monachium 1901 r. i Wenecji w 1903 r. W tym czasie stał się jednym z czołowych przedstawicieli nurtu symboliczno-fantastycznego Młodej Polski.

Stabrowski zaangażował się w projekt reaktywowania zamkniętej w ramach represji powojennych warszawskiej Szkoły Sztuk Pięknych. Stworzył komitet nowej uczelni i zdobył dla tej inicjatywy poparcie swojego przyjaciela inżyniera Stanisława Kierbedzia mającego znaczny wpływ w Petersburgu. Dzięki temu w listopadzie 1902 r. projekt statutu Szkoły został zatwierdzony przez ministra Dworu Carskiego. W następnym roku Stabrowski przeprowadził się na stałe do Warszawy, gdzie nie tylko szybko stał się aktywnym

uczestnikiem życia kulturalnego jako członek Towarzystwa Artystów Polskich „Sztuka”, lecz również zaangażował się w organizację szkolnictwa artystycznego. Początkowo prowadził, wraz z innym znanym malarzem modernizmu Konradem Krzyżanowskim, prywatną szkołę. W marcu 1904 r. otwarto Szkołę Sztuk Pięknych, a Stabrowski został mianowany dyrektorem uczelni. Miał znaczące zasługi dla organizacji nauczania w nowej szkole, m.in. opracowując program i wyznaczając kierunek artystyczny. Wprowadził wiele innowacyjnych rozwiązań dydaktycznych. W miejsce tradycyjnych akademickich studiów polegających na kopiowaniu z gipsów i wzorów graficznych, nauka od pierwszych lat wprowadzała metodę opartą na studiach modelu, żywej i martwej natury, a także na pracy w plenerze. Według ówczesnych relacji prasowych w szkole panowało liberalne podejście, a studenci mieli swobodę indywidualnych artystycznych poszukiwań, co uznawano za cechę wyróżniającą warszawskiej uczelni.

W wydanym w 1907 r. *Sprawozdaniu z dotychczasowej działalności Szkoły Sztuk Pięknych* Stabrowski przedstawił założenia programowe, w sposób istotny różniące się od oferty dydaktycznej innych uczelni tego czasu, a dowodzące postępowych, prekursorskich idei dydaktyki i Rady Pedagogicznej warszawskiej szkoły. Deklarował m.in.: „Pragniemy służyć sztuce, chcemy powołać ku niej, wychować dla powszechnego jej zamiłowania, powszechnego zrozumienia, ogół nasz, który nie uznaje jeszcze w tym stopniu, w jakim społeczeństwa usilniej na tym polu pracujące, moralnych i materialnych korzyści z wykształcenia poczucia sztuki płynących. Atoli wobec wysoko stojących i uprawiających sztukę czystą Akademii, tak krakowskiej, jak i petersburskiej, nie chcemy wyłącznie tego samego typu szkoły otwierać, a pragniemy w szerszej mierze uwzględnić sztukę stosowaną do przemysłu, sądząc, że przysłużymy się krajowi, zwracając usiłowania nasze w tym kierunku”. Choć uczelnia borykała się z brakiem odpowiedniego wyposażenia warsztatów, w kolejnych latach otwarto pracownię „sztuki stosowanej”. Pomyśłem Stabrowskiego było także uruchomienie bezpłatnych niedzielnych kursów dla rzemieślników (malarzy pokojowych, stolarzy, ślusarzy, hafciarek, kwiaciarek), prowadzonych przez profesorów uczelni, ale także zdolniejszych uczniów. Zostały one zawieszone w 1907 r. z powodu trudności lokalowych szkoły, która wciąż nie posiadała własnego gmachu. Z czasem Stabrowski wszedł w konflikt z Radą Pedagogiczną i Komitetem Opiekuńczym uczelni, którego prawdopodobnym podłożem były kwestie związane z kierunkiem artystycznym szkoły i podnoszeniem kosztów jej funkcjonowania. Według niektórych relacji powodem było jednak publiczne manifestowanie przez malarza zainteresowań ezoteryką i mistycyzmem, co zostało uznane za szerzenie okultyzmu i narażiło go na zarzuty złego wpływu na uczniów. W 1909 r. został usunięty z funkcji dyrektora i odszedł ze szkoły.

Kolejne lata, do wybuchu I wojny światowej, Stabrowski spędził głównie na podróżach, m.in. do Francji, Niemiec, Szwecji, Hiszpanii, Włoch, Rosji i na Wyspy Kanaryjskie. W 1918 r. powrócił do Warszawy, gdzie (z przerwami na dalsze wyprawy) mieszkał do śmierci, prowadząc ożywioną działalność artystyczną i wystawienniczą. Do nauczania już nie powrócił. Choć z warszawską Szkołą Sztuk Pięknych był związany niespełna pięć lat, uznawany jest za głównego inicjatora i architekta jej reaktywacji, a jego zasługi na rzecz tej instytucji oceniane są wysoko. W nekrologu malarza Wacław Husarski pisał: „Dokonał on też czynu o pierwszorzędnym dla sztuki polskiej znaczeniu. Jego to zabiegiem, wysiłkiem, jego stosunkom w Petersburgu i poza Petersburgiem zawdzięczamy powstanie w 1904 r.

Warszawskiej Szkoły Sztuk Pięknych [...]. Stała się ona zawiązkiem istniejącej dzisiaj szkoły rządowej, która należy niewątpliwie do najlepszych w Europie”. Zmarł w Garwolinie.

Bibliografia przedmiotowa:

Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne [w Petersburgu] (Rossijskij Gosudarstvennyj Istoriceskij Archiv), Akademia Sztuk Pięknych w Petersburgu, f. 789, opis 11, nr 101; „RNLA” 1905; J.S., *Warszawska Szkoła Sztuk Pięknych przed zgromadzeniem ogólnym*, „Świat” 1909, nr 19; K. Kalinowski, *Kazimierz Stabrowski. Sylwetka malarza-poety*, Poznań 1927; W.H. [Husarski], *Śp. K. Stabrowski*, „TI” 1929, nr 30; *Kazimierz Stabrowski*, „SzP” 1929, nr 7; K. Piwocki, *Historia Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie 1904–1964*, Wrocław 1965; *Polskie życie artystyczne w latach 1890–1914*, red. A. Wojciechowski, Warszawa 1967; L. Skalska, *Kazimierz Stabrowski – lata studiów i początki działalności artystycznej*, „RMNwW” 1975, t. 19.

A. Świątosławska

Staniszewski Marian (1858–1926), lekarz.

Urodził się w Zdziechowicach k. Zaklikowa w pow. janowskim. Był synem Władysława, ziemianina, i Joanny z Witkowskich. Po ukończeniu gimnazjum w Lublinie podjął studia medyczne na UW. Dyplom lekarski uzyskał w 1886 r. Po studiach osiadł w Lublinie, gdzie rozpoczął pracę w szpitalu św. Jana Bożego. Był też lekarzem lazaretu więziennego w tym mieście. Zwolniony z pracy w 1902 r. pod zarzutem otaczania szczególną opieką więźniów politycznych, znalazł zatrudnienie w Szpitalu św. Wincentego á Paulo i w Szkole Handlowej Męskiej. W l. 1905–1907 działał w ZPD.

Działalność społeczną rozpoczął w 1886 r. od udzielania pomocy lekarskiej w placówkach LTD: Ochronce Bernardyńskiej, Przytułku Starców i Kalek oraz Domu Zarobkowym. W 1912 r. podarował LTD posesję w Kijanach, która stała się trwałą siedzibą kolonijną dla lubelskich dzieci; w l. 1894–1918 kierował Lubelskim Towarzystwem Kolonii Letnich. W l. 1886–1923 udzielał się w LTL, w którym pełnił funkcję skarbnika; był też członkiem utworzonej w 1891 r. sekcji higienicznej Towarzystwa. Wszedł w skład komisji organizacyjnej Oddziału Higieny na Wystawie Rolniczo-Przemysłowej, która odbyła się w Lublinie w 1901 r. Znalazł się w gronie organizatorów lubelskiej Wystawy Higienicznej w 1908 r.

Angażował się również w działalność oświatową i popularyzatorską, m.in. jako prelegent LTL, później także Oddziału Lubelskiego Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego. W tym ostatnim pełnił funkcję sekretarza sekcji higieniczno-wychowawczej. Należał do czołowych działaczy utworzonego w 1906 r. Lubelskiego Towarzystwa Szerzenia Oświaty „Światło” – zajmował w nim kolejno stanowiska wiceprezesa w l. 1907–1910 i prezesa w l. 1911–1913. Jako członek Komitetu Technicznego Uniwersytetu dla Wszystkich – organu Towarzystwa upowszechniającego wiedzę wśród osób pracujących, wygłaszał prelekcje i zajmował się organizacją wykładów publicznych. Kolejną sferą aktywności Staniszewskiego była działalność redakcyjna i publicystyczna. W 1905 r. związany był z „Kurierem Lubelskim”, a w l. 1906–1913 z „Kurierem”; oba z pism subwencjonował.

Po wybuchu I wojny światowej, który zastał go w Zakopanem, dołączył do grona prelegentów prowadzących wykłady sanitarne dla organizacji strzeleckich i LP. Po powrocie

do Lublina angażował się w działalność niepodległościową, m.in. udzielając schronienia ściganym przez władze rosyjskie działaczom politycznym, a w czasach okupacji austro-węgierskiej zbiegłym z obozów internowania legionistom. Po 1918 r. działał w Towarzystwie Opieki nad Rodzinami Legionistów.

W okresie II RP kontynuował działalność społeczno-oświatową. Pracował m.in. jako lekarz szkolny Państwowego Seminarium Nauczycielskiego Męskiego im. Juliusza Słowackiego, leczyl także w ambulatorium miejskim. Zmarł w Lublinie.

Bibliografia przedmiotowa:

W. Pawłowski, *Wysyłajmy działwę na wieś!*, „GŁ” 1918, nr 116; M. Gawarecka, *Lubelskie Towarzystwo szerzenia oświaty pod nazwą „Światło” (1906–1917)*, „RL” 1973, nr 16; A. Aleksandrowicz, R. Gerlecka, W. Sładkowski, S. Tworek, *Z przeszłości kulturalnej Lubelszczyzny*, Lublin 1978; S. Wiśniewski, *Stanisławski Marian Aleksander Gaudenty, SBML*, t. 1, Lublin 1993; A. Przeglasiński, *Spółeczna działalność lubelskich ziemian w ramach autonomicznego Wydziału Lubelskich Kolonii Letnich*, „AUMCSH” 2002, vol. LVII; S. Konarski, *Stanisławski Marian Aleksander (1858–1926)*, PSB, t. XLII, Warszawa 2003–2004.

A. Małek

Staniszkis Teofil (1880–1941), agrotechnik, profesor rolnictwa i uprawy roślin, działacz społeczny i polityczny.

Urodził się w Mariampolu w gub. suwalskiej. Był synem Wincentego, nauczyciela, i Weronki z d. Szmít (Szmít). Edukację na poziomie średnim rozpoczął w Mariampolu, gdzie brał udział w tworzeniu polskiej biblioteki samokształceniowej, a zakończył uzyskaniem świadectwa dojrzałości w gimnazjum w Łomży. W 1903 r. został absolwentem Wydziału Przyrodniczego na UW, a w 1906 r. uwieńczył dyplomem studia rolnicze na UJ. W krakowskiej uczelni został asystentem prof. Emila Godlewskiego.

Od lat młodzieńczych aktywnie działał w Centralnym Komitecie Organizacji Uczniowskich, Sekcji Koronnej Centralizacji Gimnazjalnych Kół Samokształceniowych w Królestwie Polskim, studenckim kole Towarzystwa Oświaty Narodowej, Związku Młodzieży Polskiej „Zet”. Od 1905 r. został członkiem LN i SND.

Od 1909 do 1911 r. pracował na stanowisku nauczyciela w średniej Szkole Rolniczej w Czernichowie. W lipcu 1911 r. powierzono mu funkcję kierownika Rolniczej Stacji Doskonalności w Kutnie. Był też zaangażowany w działalność Kutnowskiego Towarzystwa Rolniczego i w powstanie jednego z pierwszych i największych na Mazowszu oddziałów Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, w 1914 r. został jego prezesem. Od 1912 r. prowadził wykłady upowszechniające wiedzę z zakresu uprawy roślin na Kursach Przemysłowo-Rolniczych organizowanych przez Muzeum Rolnictwa i Przemysłu w Warszawie. Na zlecenie CTR Królestwa Polskiego popularyzował najnowsze metody produkcji roślin. Drukował artykuły i rozprawy naukowe krzewiące wiedzę rolniczą na łamach „Gazety Rolniczej” „Tygodnika Rolniczego”, „Przeglądu Rolniczego” i „Rocznika Nauk Rolniczych”.

W okresie II RP, w 1919 r., został posłem na SU i pełnił tę funkcję przez trzy kolejne kadencje, reprezentując Stronnictwo Narodowe. Pracował jednocześnie jako profesor

zwyczajny na Wydziale Rolniczym SGGW. Wchodził w skład kuratoriów wielu placówek o charakterze rolniczym. Zmarł w obozie koncentracyjnym w Oświęcimiu.

Bibliografia przedmiotowa:

Czy wiesz, Warszawa 1938; A. Dobroński, *Łomża w latach 1866–1918*, Łomża–Białystok 1993; S. Konarski, *Teofil Witold Staniszkis (1881–1941)*, PSB, t. XLII, Warszawa 2003–2004; M. Bajer, *Tradycja wielu nacji*, „FA” 2006, nr 12; H. Sędziak, *Nazwiska mieszkańców ziemi łomżyńskiej zasłużonych dla miasta i regionu w I połowie XX wieku*, [w:] *Językowa przeszłość i współczesność Mazowsza i Podlasia*, red. H. Sędziak, D. Czyż, Łomża 2015.

Bibliografia podmiotowa:

Znaczenie kwasu fosforowego w życiu roślin, jego pobieranie i przerabianie, Kraków 1909; *Metody i organizacja uszlachetniania roślin*, Kraków 1910; *Czteroletnie doświadczenia z odmianami ziemniaków (1913–1916)*. (Ze Stacji doświadczalnej w Kutnie), Warszawa 1917; *Pora sadzenia ziemniaków (Ze Stacji doświadczalnej w Kutnie)*, Warszawa 1917; *Rezultaty doświadczeń z siewem zbóż Metodą Zehetmajera (Ze stacji Doświadczalnej w Kutnie)*, Warszawa 1918; *Sprawa rolna*, Warszawa 1918; *Wspomnienia 1901–1902*, [w:] *Nasza walka*, t. 1, Warszawa 1932.

I. Michalska

Starczewski Feliks (1868–1946), kompozytor, pianista, publicysta, historyk muzyki. Pseud. Jan Tetera, F.S.

Urodził się w Warszawie, był synem Józefa i Anny z Hendlów. Naukę gry na fortepianie rozpoczął u Ignacego Bertla, następnie u Józefa Tarczyńskiego. Uczęszczał do szkoły Wojciecha Górskiego (zob.). Od 1889 r. studiował w Instytucie Muzycznym w Warszawie, kompozycji uczył się w klasie fortepianu Antoniego Sygietyńskiego i Rudolfa Strobla, harmonię kształcił u Gustawa Roguskiego, a kompozycję i kontrapunkt u Zygmunta Noskowskiego. W 1896 r. ukończył studia i rozpoczął pracę publicystyczno-literacką. Od 1895 r. działał w Warszawskim Towarzystwie Muzycznym, w 1899 r. był współzałożycielem sekcji im. Fryderyka Chopina. Od 1900 r. kontynuował studia muzyczne w Berlinie i Paryżu. W 1903 r. powrócił do Warszawy i prowadził pracę publicystyczną – pisał sprawozdania muzyczne, oraz rozwijał aktywność piśmienniczą. Nadal współpracował z Warszawskim Towarzystwem Muzycznym. Organizował koncerty muzyki kameralnej, wieczory muzyczne, na których grywano sonaty i słuchano pieśni. Od 1903 r. był bibliotekarzem Warszawskiego Towarzystwa Muzycznego. Równocześnie angażował się w prace sekcji im. Stanisława Moniuszki, pracował w zespole opracowującym druk jego kompozycji – niektóre z nich były pierwodrukami. W sekcji tej pełnił rolę kustosa w 1903 r., wiceprezesa od 1906 r., prezesa w l. 1909–1913 i członka honorowego od 1913 r. W działalności muzyczno-artystycznej zajmował się m.in. komponowaniem utworów orkiestrowych, fortepianowych i pieśni solowych. Był autorem pieśni chóralskich, w tym pieśni patriotycznych, kompozytorem muzyki do tekstów polskich poetów. W pieśniach lirycznych kładł przede wszystkim nacisk na melodykę jako najważniejszy środek wyrazu muzycznego. Uczył śpiewu w szkołach średnich. Był autorem opracowań i artykułów z dziedziny muzyki. Do ważniejszych publikacji należy *Konserwatorium muzyczne w Warszawie: zarys historii i działalności* (1937, współautor

Stefan Śledziński-Lidzki). Publikował w prasie specjalistycznej: „Kwartalniku Muzycznym”, „Muzyce”, „Lutniście”, „Wiadomościach Muzycznych”, „Echu Muzycznym, Teatralnym i Artystycznym”, oraz czasopismach społeczno-kulturalnych, m.in. w „Przeglądzie Tygodniowym”, „Wiek”, „Kurierze Polskim”.

W. l. 1919–1939 uczył w Państwowym Konserwatorium Muzycznym w Warszawie, prowadził klasę fortepianu dodatkowego. Był współzałożycielem w 1926 r. Stowarzyszenia Miłośników Dawnej Muzyki, a w 1928 r. Towarzystwa Wydawniczego Muzyki Polskiej. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

APW, ZK, sygn. XI/2349; J. Reiss, *Starczewski Feliks, SMP*, t. 2, Kraków 1967; A. Spóz, *Kultura muzyczna Warszawy drugiej połowy XIX wieku*, Warszawa 1980; A. Roliński, *A gdy na wojenkę szli Ojczyźnie służyć...: pieśni i piosenki żołnierskie z lat 1914–1918: antologia*, Kraków 1996; L.T. Błaszczak, *Starczewski Feliks Władysław (1868–1946)*, PSB, t. XLII, Warszawa 2003–2004; A. Spóz, *Starczewski Feliks Władysław, EM PWM*, t. 10, Kraków 2007.

Bibliografia podmiotowa:

Nowo powstająca szkoła kultury estetycznej, „Wędrowiec” 1905, nr 39; *Program porównawczy różnych szkół muzycznych*, Warszawa 1905; *Scola [!] Cantorum oraz Wincenty d’Indy jako pedagog*, Warszawa 1905: odb. z czasopisma „EMTA” 1902, nr 17, 19, 20, 23; *Nowa szkoła*, „KT” 1905, nr 10; *Refleksje muzyczne*, Warszawa 1906; *Z muzyki: luźne uwagi i notatki*, Warszawa 1906; *Działalność muzyczna Jana Karłowicza: jej charakterystyka i ocena*, Warszawa 1907; *Pieśni skautów: śpiewy i deklamacje dla harcerzy polskich*, cz. 1–2, (muzyka F. Starczewski, słowa K. Kalinowski), Warszawa 1916; *Marsze skautów*, (muzyka F. Starczewski, słowa K. Kalinowski), Warszawa 1916; *Nasza ojczyzna: 20 piosenek dla dzieci: na 1, 2 lub 3 głosy*, (muzyka F. Starczewski, słowa A. Oppman, M. Konopnicka et al.), Warszawa 1918.

M.M. Krakowiak

Starkiewicz Leon (1878–1953), nauczyciel.

Urodził się w Będzinie, był synem Antoniego, dyrektora Męskiej Szkoły Początkowej, i Leonii z Jundziłłów. Po ukończeniu szkoły średniej w Kielcach podjął studia na Wydziale Przyrodniczym UW. Został stamtąd relegowany za udział w strajku szkolnym 1905 r., w którym uczestniczył jako członek organizacji studenckiej „Spójnia”. Następnie pracował jako nauczyciel w Olkusz i Piotrkowie. Po otrzymaniu zezwolenia na zdawanie egzaminu w trybie eksternistycznym w 1908 r. wyjechał do Odessy, gdzie otrzymał tytuł kandydata nauk przyrodniczych. Dwa lata później powrócił do Łodzi i rozpoczął pracę w Gimnazjum Polskim Towarzystwa „Uczelnia”.

Podczas I wojny światowej zaangażował się w działania na rzecz polonizacji szkolnictwa publicznego w Łodzi. Z inicjatywy grupy nauczycieli, do której należał, w marcu 1915 r. zwołano wiec z żądaniem prowadzenia zajęć i czynności administracyjnych w języku polskim oraz włączenia do programu nauczania historii i geografii Polski. Został sekretarzem komisji, która sprzeciwiała się planom podporządkowania szkół władzom niemieckim oraz wprowadzaniu języka niemieckiego jako wykładowego w szkołach żydowskich. Starkiewicz

uczestniczył również jako delegat nauczycielstwa polskiego w listopadowym tajnym zebraniu przedstawicieli oświaty żydowskiej. Na początku 1916 r. został zwolniony z Gimnazjum Towarzystwa „Uczelnia” w wyniku konfliktu wokół rocznicy powstania styczniowego, wchodził bowiem w skład grupy, która – nie uzyskawszy aprobaty dyrekcji dla zorganizowania oficjalnych obchodów – tego dnia demonstracyjnie nie stawiała się do pracy. W l. 1916–1917 wygłaszał odczyty i pogadanki dla ludności Łodzi, równolegle wykładając na polskich kursach pedagogicznych. Pracował także jako nauczyciel przyrody w nowo powołanym Polskim Seminarium Nauczycielskim. Kiedy w 1916 r. powołano polską 4-klasową szkołę średnią, Wydział Szkolny łódzkiego magistratu powołał Starkiewicza na jej dyrektora; funkcję tę pełnił do wybuchu II wojny światowej. W 1919 r. wraz ze Stefanem Kopcińskim (zob.) zajmował się opracowaniem programu szkoły, który miał odpowiadać wymogom niepodległego, nowoczesnego państwa. Dbał o to, aby szkoła zapewniała ubogiej młodzieży pomoc finansową i wsparcie w podejmowaniu studiów. Był też wizytatorem szkolnym przy Kuratorium Okręgu Szkolnego w Łodzi, pracował w Wydziale Kultury i Oświaty łódzkiego magistratu. Współpracował z Oddziałem Piotrkowskim Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, m.in. współorganizując sekcję muzealną. Wysiedlony z Łodzi w 1939 r. przeniósł się do Buska-Zdroju. Podczas II wojny światowej brał udział w tajnym nauczaniu. Zmarł w Busku-Zdroju.

Bibliografia przedmiotowa:

A. Borucki, *Męskie gimnazjum miejskie w Łodzi a problem tworzenia się inteligencji w mieście przemysłowym*, „PrzS” 1964, nr 18; W. Dembowski, *Leon Starkiewicz (1881–1953). Szkic biograficzny*, [w:] *Dzieje szkoły. 50-lecie Gimnazjum Miejskiego w Łodzi*, red. W. Bienkowski, Warszawa 1968.

Bibliografia podmiotowa:

Do Jego Ekscelencji Cesarsko-Niemieckiego General-Gubernatora w Warszawie, Łódź 1915 [współautor S. Garlicki].

M. Antczak

Starkiewicz Szymon (1877–1962), lekarz, pediatra. Pseud. Szymon Górka.

Urodził się w Warszawie w rodzinie nauczycielskiej, był synem Antoniego i Leonii z Jundziłłów. Edukację elementarną rozpoczął w Będzinie, a gimnazjum klasyczne ukończył w Kielcach w 1898 r. Studia medyczne rozpoczął na Uniwersytecie Moskiewskim kontynuował na UW. W 1904 r. uzyskał dyplom lekarza, z wyróżnieniem *cum eximia laude*. W trakcie studiów angażował się w działalność organizacji młodzieżowej „Spójnia”. Specjalizację w pediatrii zdobywał m.in. w szpitalu w Łodzi pod kierunkiem dr. Józefa Brudzińskiego (zob.), doszkalał się w Krakowie i Paryżu. Pracował w wielu placówkach szpitalnych, m.in. w Siewierzu i Myszkowie, pełnił funkcję lekarza ambulatoryjnego przy kopalniach w Dąbrowie Górniczej. W 1905 r. zapoczątkował działalność Towarzystwa Opieki nad Matką i Dzieckiem „Kropla Mleka” oraz uruchomił pierwszą stację. Włączał się w akcje społeczno-opiekuńcze, zorganizował kolonie letnie i pierwszy oddział dziecięcy w szpitalu miejskim św. Anny w Dąbrowie Górniczej. Od 1906 r. uczestniczył w ruchu oświatowym

dla dorosłych w ramach oddziału Uniwersytetu dla Wszystkich. Sympatyzował z PPS, udzielając wsparcia członkom partii. Organizował wykłady z higieny, biologii oraz szeroko rozumianej medycyny w Oddziale Sosnowskim Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego, np. w 1913 r. miał prelekcję dotyczącą chorób zakaźnych. Był także prelegentem TLZD, gdzie pełnił funkcje sekretarza, członka zarządu i wiceprzewodniczącego. W 1914 r. był członkiem Komitetu Organizacyjnego II Zjazdu Lekarzy Prowincjonalnych Królestwa Polskiego w Lublinie. Publikował w „Przeglądzie Lekarskim”, „Pediatrii Polskiej”, „Nowinach Lekarskich”, „Przeglądzie Pediatrycznym”, „Gazecie Radomskiej”, „Gazecie Kieleckiej”. Przetłumaczył i wydał w 1918 r., nakładem Kasy im. Józefa Mianowskiego, *Zarys współczesnej nauki o chorobach dzieci: podręcznik dla studentów i lekarzy* autorstwa Bruno Salgego, był to pierwszy podręcznik do nauki pediatrii na ziemiach polskich. Rozwinął fizjoterapię i psychoterapię w lecznictwie dziecięcym, był pomysłodawcą utworzenia sanatorium dziecięcego „Górka” w Busku Zdroju; pracę nad tym projektem rozpoczął w 1918 r. Placówka była zakładem leczniczo-wychowawczym, funkcjonowały przy niej przedszkole i szkoła, w których stosowano nowatorskie metody pracy, m.in. nauczanie chorych na świeżym powietrzu. Zakład rozwinął swoją działalność w okresie II RP, wykorzystywano w nim wzory i doświadczenia zachodnioeuropejskich sanatoriów dla dzieci. Autorskie koncepcje leczenia sanatoryjnego Starkiewicz omówił w książce *Górka: kolonia lecznicza dziecięca im. d-ra med. rektora Józefa Brudzińskiego w Busku-Zdroju* (1937).

W 1919 r. został honorowym członkiem Towarzystwa Pediatrycznego, pełnił także funkcję Dyrektora Departamentu Opieki Społecznej nad Matką i Dzieckiem w MZP. Został odznaczony Krzyżem Oficerskim i Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski za zasługi na polu opieki społecznej nad dzieckiem oraz Orderem Sztandaru Pracy II klasy za zasługi w pracy naukowej i dydaktycznej w dziedzinie medycyny. Zmarł w Busku-Zdroju.

Bibliografia przedmiotowa:

GBL, DSKM, ILWB, sygn. PL\327\2\0\1103; GBL, DSKM, Teki Konopki, sygn. 401; GBL, DSKM, Spuścizna Władysława Szenajcha, sygn. 994/9, 994/12; 994/35; NAC, Zbiór nagrań dźwiękowych, sygn. 2/4120; L. Szperl, *O „Górcę” i jej twórcy*, „PKK” 1930–1931, t. 4; D. Bieńkowska, *Ludzie z Górki*, Warszawa 1973; K. Mierzwa, *Szymon Starkiewicz twórca sanatorium „Górka” w Busku-Zdroju*, „SKiel” 1974, nr 2; K. Machura, *Starkiewicz Szymon*, SBZP, Warszawa 1985; K. Brożek, *Szymon Starkiewicz Tadeusz (1877–1962)*, PSB, t. XLII, Warszawa 2003; *Czyn i łza: wspomnienia z Górki, Szymon i Wanda Starkiewiczowie*, red. B.M. Dołęgowska-Wysocka, Warszawa 2008; W. Gniadek, *Doktor Judym z Buska-Zdroju – biografia Szymona Starkiewicza*, „MR” 2014, nr 2; M. Stawiak-Ososińska, *Doktor Szymon Starkiewicz (1878–1962) – lekarz, społecznik, pasjonat, twórca Sanatorium „Górka” w Busku-Zdroju*, [w:] *Aktywności polskich lekarzy w dwudziestoleciu międzywojennym – w stulecie powołania izb lekarskich*, red. B. Urbanek, M. Paciorek, M. Ciesielska, Warszawa 2020.

Bibliografia podmiotowa:

Sprawozdanie z akcji około założenia kolonii leczniczej dla dzieci żołtżowatych w Busku, Busko-Zdrój 1918–1919.

M.M. Krakowiak

Stasiak Franciszek (1886–1934), działacz ruchu ludowego, publicysta.

Urodził się we wsi Góry w pow. puławskim, w rodzinie chłopskiej. Był synem Leonarda i Marianny z Piechów. Uczył się w szkole rolniczej w Pszczelinie. Należał do sieci kolporterów nielegalnego pisma „Polak”. W 1904 r. znalazł się w kręgu działaczy związanych z PZL. Brał udział w manifestacjach, wiecach i akcjach na rzecz przywrócenia języka polskiego w szkołach i urzędach, głosząc równocześnie hasła upowszechnienia oświaty i rozwoju ruchu samokształceniowego. Został aresztowany i był więziony na Zamku Lubelskim i w X Pawilonie Cytadeli Warszawskiej. Po wyjściu na wolność działał w Lubelskim Towarzystwie Szerzenia Oświaty „Światło” i Polskiej Macierzy Szkolnej. W 1906 r. przyczynił się do założenia ochronki dla młodzieży w gm. Markuszów. Był współzałożycielem teatru ludowego. Organizował kursy dla analfabetów, bibliotekę i czytelnię. Współpracował z pismami „Zagon” i „Życie Gromadzkie”, zajmując się na ich łamach problematyką oświatową. Działał w ZS. Przed I wojną światową przeniósł się do Kałuszyna, gdzie prowadził gospodarstwo rolne. W latach I wojny światowej był jednym z lokalnych liderów POW, pisał też dla periodyku „Wyzwolenie” i wszedł w skład wydającej go spółki.

W okresie II RP pełnił funkcję starosty pow. mińskiego. Wstąpił do PSL „Piaś”, wchodząc z czasem do jego Rady Naczelnej. Współzakładał kałuszyńskie Koło Młodzieży „Siew”. Był wiceprezesem Okręgowego Związku Kółek Rolniczych. Angażował się też w działania na rzecz OSP, budowy elektrowni, brukowania ulic i powstania kolejki wąskotorowej. Zmarł w Kałuszynie.

Bibliografia przedmiotowa:

Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej (Oddział Muzeum Niepodległości w Warszawie), Kartoteka więźniów X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej: Stasiak Franciszek; S.J. Brzeziński, *Polski Związek Ludowy. Materiały i dokumenty*, wybór i wstęp C. Wycech, Warszawa 1957; W. Chróścicki, *Urzędy i urzędnicy Kałuszyna w okresie międzywojennym. Wspomnienia kałuszyńskie*, „RK” 2006, z. 6; J. Kuligowski, *Życie społeczno-gospodarcze i kulturalne powiatu mińskomazowieckiego w l. 1918–1939*, Mińsk Mazowiecki 2013; E. Noiński, *Franciszek Stasiak (1886–1934) – zapomniany działacz ludowy i niepodległościowy*, [w:] *Na ścieżkach mazowieckiej i podlaskiej krainy. Księga poświęcona pamięci Profesora Arkadiusza Kołodziejczyka*, red. T. Skoczek, Warszawa 2015.

P. Waingertner

Stattler (Stattlerówna) **Helena** (1875–1955), matematyczka, nauczycielka, działaczka niepodległościowa, poetka. Pseud. „Stasińska”.

Urodziła się w Warszawie, pochodziła z artystycznej rodziny. Była córką Juliusza, kompozytora i muzyka, oraz Cecylii Julii z Lesslów. Brała udział w tajnym nauczaniu. Angażowała się w działalność Uniwersytetu Latającego oraz Towarzystwa Tajnego Nauczania; uchodziła za jedną z najlepszych nauczycielek prowadzących nauczanie dzieci. Należała do założonego w Warszawie w 1906 r. Koła Matematyczno-Fizycznego. Była autorką podręczników szkolnych. Opracowywała autorskie i współautorskie podręczniki do nauki geometrii i arytmetyki. Na szczególną uwagę zasługują jej prace kierowane do samouków i artykuły wpierające aktywność samokształcenia. Zajmowała się również przekładem zagranicznych wydawnictw, w 1910 r. przetłumaczyła książkę Emila Borela *Trygonometria*. Przekładała także utwory poetyckie, m.in. wiersze francuskiego poety Paula Verlaine’a, który w twórczości odwoływał się do myśli romantycznej. Była autorką utworów lirycznych,

wydanych wraz z tekstami sióstr i matki w 1903 r. (*Poezje Cecylii Stattlerowej, Heleny Stattlerówny, Klementyny Stattlerówny, Maryi Stattlerówny*). Publikowała w „Przeglądzie Pedagogicznym”, „Tygodniku Mód i Powieści”, „Wychowaniu i Życiu” – czasopiśmie poświęconym zagadnieniom wychowania i oświaty. Była redaktorką tego periodyku, na jego łamach popularyzowała wiedzę pedagogiczną. W l. 1905–1906 prowadziła stałą rubrykę w „Tygodniku Mód i Powieści” *Poradnik dla kobiet*. W 1906 r. była członkinią Uniwersytetu Ludowego utworzonego przez Polską Macierz Szkolną; jego celem było dawanie wykładów popularyzujących wiedzę wśród robotników i rzemieślników w Warszawie. W trakcie I wojny światowej organizowała działania pomocowo-opiekuńcze pod pseudonimem „Stasińska”, m.in. w POW. Należała do sekcji katalogowej, powołanej w maju 1916 r. w ramach Wydziału Opieki nad Dziećmi i Młodzieżą RGO, przekształconej następnie w Komisję Katalogową. Ustalała zasady kwalifikowania książek do bibliotek szkolnych i ludowych.

W okresie II RP współpracowała z MSW, uczyła arytmetyki w ramach przymusowego nauczania żołnierzy, wydała w tym czasie *Arytmetykę dla żołnierzy: podręcznik dla uczniów i dla nauczycieli* (1920–1927) oraz *Uwagi metodyczne o nauczaniu matematyki w wojsku* (1920). Współpracowała z Feliksem Kierskim przy tworzeniu *Podręcznej Encyklopedii Pedagogicznej*, była autorką haseł związanych z matematyką. Należała do Komisji oceniającej podręczniki i środki naukowe z zakresu nauk matematycznych w MWRiOP. Została współtwórczynią Powszechnego Uniwersytetu Korespondencyjnego i kierowniczką Wyższego Kursu Nauczania w tej instytucji. Zasiadała w Zarządzie Instytutu Oświaty Dorosłych, była autorką opracowań służących edukacji matematycznej dorosłych (*Zadania rachunkowe dla dorosłych* wydawane w l. 1932–1938). Została odznaczona m.in. Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski i Krzyżem Walecznych.

Bibliografia przedmiotowa:

BISzPAN, Archiwum Stattlerów, sygn. 290/IV; WBH CAW, APO, sygn. 114/S-3190 KW; C. Walewska, *Ruch kobiecy w Polsce*, cz. I, Warszawa 1909; *Podręczna Encyklopedia Pedagogiczna*, cz. 1 i 2, Lwów–Warszawa, 1923–1925; H. Grotowska, *Z działalności Ministerstwa W.R. i O.P. Kwalifikacja książek i pomocy szkolnych*, „OiW” 1932, z. 9; H. Ceysingerówna, *Tajna szkoła w Warszawie w epoce caratu*, Warszawa 1948; A. Romanowski, *Bojowniczk i pacyfistki. O nurcie kobiecym w poezji I wojny światowej*, [w:] *Między literaturą a historią. Z tradycji niepodległościowych w literaturze polskiej XIX i XX w.*, red. A. Zagórska-Czarnecka, Lublin 1986; W. Piotrowski, *Koło Matematyczno-Fizyczne w Warszawie 1905–1915*, „PHO”, 1989, nr 1; K. Wuczyńska, *Teaching of trigonometry in Polish secondary school. An outline of the history*, „AM” 2013, nr 7.

Bibliografia podmiotowa

Z literatury zagranicznej: Queyrat Fr.: *Les jeux des enfants*, „PP” 1905, nr 7; *Początkowa nauka arytmetyki w układzie metodycznym*, cz. 1–4, Warszawa–Kraków 1905; *Zbiór zadań arytmetycznych w zakresie klasy III-iej*, Warszawa 1906 [współautor J. Jędrzejewicz]; *Wskazówki dla samouków*, „Pobudka” 1908, nr 40, 43, 46; *Początki geometrii: przykłady i ćwiczenia praktyczne*, cz. 1–2, Warszawa 1909 [współautorka M. Borowiecka]; *Nauka rachunków dla samouków: ks. 1. Rachunek od 1 do 100*, Warszawa 1917; *Nauka rachunków dla samouków: ks. 2. Nauka czterech działań z liczbami całkowitymi*, Warszawa 1917; *Jak uczyć matematyki w szkołach ludowych na wsi i w mieście: garść uwag metodycznych do użytku nauczycielstwa ludowego*, Warszawa 1918.

Stefanowska Michalina (1855–1942), psycholożka, neurofizjolożka, biolożka.

Urodziła się w Grodnie, była córką Ferdynanda i Joanny z Sienkiewiczów. W Warszawie otrzymała dyplom nauczycielki domowej. W 1872 r. ukończyła gimnazjum w Grodnie. Rozpoczęła pracę w 4-klasowym gimnazjum żeńskim w Łodzi w charakterze nauczycielki nauk przyrodniczych i geografii. W l. 1883–1885, dzięki uzyskaniu stypendium rapperswilskiego, studiowała zoologię na Uniwersytecie Genewskim. W 1885 r. terminowała w pracowni Hermanna Fola, gdzie zajmowała się badaniem zmysłu wzroku u owadów. W 1889 r. otrzymała publiczne wyróżnienie za swoje prace badawcze, w tym za zbadanie i opisanie ruchu barwnika w oczach pajęczaków. Te osiągnięcia naukowe zaowocowały przyznaniem jej doktoratu. Studia przyrodnicze kontynuowała we Francji w l. 1891–1897. Zgłębiała tajniki psychologii i psychopatologii w Collège de France, w Klinice Charcota w Salpêtrière oraz w Zakładzie dla Obląkanych św. Anny. W 1897 r. zaproponowano jej pracę w Instytucie Fizjologicznym Ernesta Solvaya w Brukseli przy Wolnym Uniwersytecie Brukselskim. Propozycję tę przyjęła i w l. 1897–1906 prowadziła ożywioną działalność naukową. W 1903 r. habilitowała się na Wydziale Przyrodniczym Uniwersytetu Genewskiego.

Przygotowała i opublikowała 21 samodzielnych prac naukowych. Współpracowała i publikowała także z Józefą Joteyko. Razem wydały pracę w języku polskim *Asymetria czuciowa a ośrodki dla bólu*. Była członkinią Towarzystwa Neurologicznego w Brukseli, a następnie jego przewodniczącą. Uczestniczyła w licznych zjazdach i kongresach naukowych. Jej prace drukowane były w języku francuskim w „Journal Médical de Bruxelles”, „Travaux de l’Institut de Psychologie Solvay”, „Journal de Neurologie” i innych renomowanych pismach. W l. 1889–1891 publikowała artykuły popularnonaukowe w czasopismach „Wszechświat”, „Przegląd Pedagogiczny”, „Tygodnik Ilustrowany”, „Ateneum”, „Przegląd Tygodniowy”. W okresie swoich studiów paryskich przetłumaczyła z języka francuskiego na język polski trzy prace popularnonaukowe. Wydawała także własne publikacje popularyzujące wiedzę o świecie przyrody: życiu pszczoł, roli matki w świecie zwierząt, funkcjonowaniu flory i fauny świata podwodnego.

Do Warszawy przybyła w 1907 r. Uczestniczyła w posiedzeniach sekcji wychowawczej, społecznej i literackiej PSRK. W 1908 r. czasopismo „Bluszcz” zaliczyło ją do grona trzech najwybitniejszych Polek w nauce, obok Marii Skłodowskiej-Curie i J. Joteyko. Uczestniczyła w I Zjeździe Neurologów, Psychiatrów i Psychologów Polskich w Warszawie. Prowadziła wykłady na Wyższych Kursach Naukowych z zakresu czynności układu nerwowego i narządów zmysłów. Jej doświadczenia zawodowe, kompetencje i wielostronne zainteresowania naukowe z zakresu fizjologii i psychologii inspirowały polskich naukowców w obszarze pedagogii. W l. 1912–1917 była dyrektorką Gimnazjum Żeńskiego im. Elizy Orzeszkowej w Łodzi. Od 1917 do 1922 r. prowadziła wykłady z zakresu higieny odżywiania i psychofizjologii w WWP. Od końca 1917 r., z polecenia władz szkolnych m.st. Warszawy organizowała oddziały „dla dzieci umysłowo upośledzonych”. Do 1924 r. uruchomiono 22 oddziały, ulokowane w ośmiu szkołach powszechnych i w dwóch mieszkaniach prywatnych. Edukacja powiązana była z opieką higieniczną i lekarską. Zainicjowała badania i selekcję dzieci podejrzanych o niedorozwój umysłowy. Od 1917 do 1918 r., w ramach kursów szkoleniowych, zajmowała się przygotowaniem nauczycieli do pracy z dziećmi z niepełnosprawnością intelektualną. Był to m.in. „Roczny kurs seminaryjny dla nauczycieli dzieci mało zdolnych i z wadami charakteru”, zorganizowany na przełomie 1919/1920 r. przy udziale Czesława

Babickiego, Janusza Korczaka (zob.), J. Joteyko, Mieczysława Michałowicza (zob.) i Marii Grzegorzewskiej. Od 1922 do 1939 r., na wniosek Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Poznańskiego, kierowała Katedrą Fizjologii. Prowadziła wykłady z fizjologii układu nerwowego i zmysłów. W międzyczasie została też asystentką w Zakładzie Antropologii UAM. Była pierwszą kobietą na stanowisku profesora nadzwyczajnego. Należała do PAU i Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Współpracowała z pedagogami specjalnymi. Brała m.in. aktywny udział w I Zjeździe Nauczycieli Szkół Specjalnych w 1925 r. Po wybuchu II wojny światowej przeniosła się do Krakowa, gdzie zmarła.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, MWRIOP w Warszawie, sygn. 6/5867; AAN, WWP – zbiór akt, sygn. 3; ANK, SJJ, sygn. 10/131; BN, DR, Życiorysy kobiet, sygn. 9374; Université de Genève, Archives de l'Université, <https://www.unige.ch/archives/adm/documents-en-ligne/listes-des-autorites-professeurs-etudiants-auditeurs-et-laboratoires/> (dostęp: 9.06.2023); M. Grzegorzewska, *Józefa Joteyko. Wyd. Komitet uczczenia zasług Józefy Joteyko*, Warszawa 1928; J. Kubeczko, *Michalina Stefanowska*, „SS” 1968, nr 2; W. Radziszewska, *Jeszcze jedna rocznica w historii szkolnictwa specjalnego dla dzieci umysłowo upośledzonych w Warszawie (1917–1922)*, „SS” 1968, nr 2; O. Lipkowski, *Wyższa Szkoła Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej w Warszawie 1922–1982*, Warszawa 1983; *Historia nauki polskiej*, t. IV, red. B. Suchodolski, Ossolineum 1987; I. Chmura-Rutkowska, *Stefanowska Michalina*, [w:] *Luminarze Uniwersytetu Poznańskiego w latach 1919–2019*, red. Z. Pilarczyk, Poznań 2019.

Bibliografia podmiotowa:

Influence des anesthésiques sur l'excitabilité des muscles et des nerfs, Bruksela 1901 [współautorka J. Joteyko]; *Miłość macierzyńska w świecie zwierząt*, Warszawa 1902; *Anesthésie des nerfs sensitifs et moteurs: communication à la Société Belge de Neurologie, séance du 25 janvier 1902*, Bruksela 1902 [współautorka J. Joteyko]; *Życie w oceanie: opis popularny roślin i zwierząt morskich*, Warszawa 1905; *Co się dzieje w ulach: życie i obyczaje pszczoły zwyczajnej*, Warszawa 1906; *Jak dzieci spędzać powinny wakacje na wsi. Wskazówki higieniczno-pedagogiczne dla matek i wychowawczyń*, „Bluszcz” 1908, nr 26, 27; *Évolution de la théorie des neurones*, Bruksela 1909; *Dziecko wobec przyrody i wykładu przyrodoznawstwa*, „WDS” 1910, z. 3; *Pierwszy międzynarodowy kongres pedologiczny*, „RS” 1911, nr 2; *Pielęgnowanie chorych dzieci w internatach szkolnych*, „Bluszcz” 1911, nr 8, 9.

J. Kulbaka

Steinbok Janina (1883–1945), nauczycielka, dyrektorka szkół, publicystka, siostra zakonna.

Urodziła się w Warszawie. Była córką Ludwika i Marianny z Chmielewskich. W 1904 r. wstąpiła do świeckiego zakonu Zjednoczenia Pań pw. Matki Boskiej Częstochowskiej Królowej Korony Polskiej. W 1911 r. ukończyła polonistykę na Wydziale Literackim Kursów Wyższych im. Adriana Baranieckiego w Krakowie. Równocześnie współpracowała z nielegalnym czasopiśmem „Myśl Katolicka”. Jeszcze w tym samym roku objęła stanowisko dyrektorki żeńskiej szkoły średniej w Częstochowie (prowadzonej przez tzw. Zjednoczenie Pań), w której uczyła języka polskiego i francuskiego oraz przyrody i historii. Jednocześnie wykładała na kursach dla kobiet, które ukończyły szkoły średnie. Była członkinią Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Należała do członków Gniazda Centralnego Towarzystwa Opieki nad Dziećmi.

W 1915 r. objęła posadę współdyrektorki pensji Zofii Garzdeckiej w Częstochowie i na jeden rok szkolny prywatnej pensji Tekli Busz we Włocławku. Rok później podjęła się organizacji żeńskiej szkoły katolickiej we Włocławku – Gimnazjum Żeńskiego Janiny Steinbokówny (Gimnazjum Filologicznego Żeńskiego Janiny Steinbokówny). Była to pierwsza w tym mieście pensja dla dziewcząt z polskim językiem wykładowym. Uczyło się w niej od około 200 do ponad 300 uczennic. W placówce organizowano odczyty, wycieczki, koncerty, przedstawienia i loterie, a uczennice wspomagały dzieci z ochronek i wydawały czasopismo „Orlątko”, publikując w nim własne wiersze, felietony i rysunki. Periodykowi patronowała Steinbok, wydając je własnym nakładem, dokonując korekty, tworząc szatę graficzną i opatrując słowem wstępnym.

Po odzyskaniu niepodległości MWRiOP nadało szkole kategorię A. Została przejęta przez katolicką organizację Oświata i Wychowanie, której inicjatorką i prezeską była Steinbok. W l. 1923–1924 i 1927–1928 gimnazjum zostało rozbudowane i zmodernizowane. Przy szkole uruchomiono trzy klasy szkoły wstępnej. Działało też przy niej Seminarium Nauczycielskie. W 1933 r. gimnazjum rozwiązano. Steinbok została dyrektorką Gimnazjum (później Liceum) i Seminarium Nauczycielskiego Sióstr Urszulanek w Kościerzynie, a następnie przełożoną Domu Zakonnego Urszulanek w Kościerzynie. W latach II wojny światowej była aresztowana przez Niemców. Później włączyła się w prace RGO, uczestniczyła też w tajnym nauczaniu. Zmarła w Krakowie.

Bibliografia przedmiotowa

AAN, RGO w Warszawie, sygn. 833; AAN, WWP – zbiór akt, sygn. 3; M. Morawski, *Monografia Włocławka (Włocławia)*, Włocławek 1933; A. Notkowsk. *Z dziejów prasy polskiej na Kujawach wschodnich do 1918 r.*, cz. 2, „RHCzP” 1971; T. Bojarska, *Janina Steinbok*, [w:] *Zasłużeni dla Włocławka*, Włocławek 1991; J. Dębiński, *Biskupie Gimnazjum im. ks. Jana Długosza we Włocławku w latach 1916–1939*, „SWłoc” 2005, nr 8; M. Pawlak, *Steinbok Janina (1883–1945)*, *WSB*, t. 2, Włocławek 2005; H. Szczechowicz, *Odbudowa państwa polskiego na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej 1918–1921*, Włocławek 2014.

P. Waingertner

Sterling Seweryn (1864–1932), lekarz, twórca łódzkiej szkoły fizjotrycznej, popularyzator higieny i oświaty sanitarnej, działacz społeczny. Pseud. Sewer, Civis, Dr S., Dr S.S., Dr S. St., S. Ster., S. St, S.S., Ster.

Urodził się we wsi Gustek k. Tomaszowa Mazowieckiego. Pochodził z zasymilowanej rodziny żydowskiej. Był synem Jakuba, pracownika kolejowego i sekretarza Józefa Ignacego Kraszewskiego, oraz Franciszki z Goldmanów. Średnie wykształcenie otrzymał w IV Gimnazjum w Warszawie. W l. 1883–1889 studiował na Wydziale Lekarskim UW. Już w czasach uniwersyteckich angażował się w sprawy społeczne i polityczne, działał np. w tajnym Związku Młodzieży Polskiej „Zet”. Związał się także z ruchem tzw. higienistów społecznych, któremu przewodniczył Józef Polak (zob.), redaktor czasopisma „Zdrowie”. Po ukończeniu studiów w l. 1889–1891 uzupełniał wykształcenie lekarskie w klinice prof. Ignacego Baranowskiego (zob.) w Warszawie, od którego przejął zasadę walki z gruźlicą jako jedno

z naczelnych zadań społecznych i narodowych. Następnie kształcił się za granicą, w Wiedniu, Monachium, Jenie.

W 1891 r. wrócił w rodzinne strony – w Tomaszowie Mazowieckim podjął pracę lekarza fabrycznego. Badając warunki pracy miejscowych robotników, stworzył pracownię bakteriologiczną. W 1894 r. opublikował swoje pierwsze prace na temat gruźlicy. Po trzyletnim pobycie w Tomaszowie przeniósł się do Łodzi, gdzie pozostał do końca życia. Tu przez 38 lat prowadził działalność społeczno-lekarską. Od 1898 r. kierował oddziałem chorób piersiowych (pierwszym w Królestwie Polskim) w Szpitalu im. Izraela i Leony Poznańskich w Łodzi, w którym w 1908 r. został także ordynatorem oddziału chorób wewnętrznych. W ciągu swej 43-letniej działalności lekarskiej wydał liczne prace naukowe z dziedziny medycyny teoretycznej i klinicznej, a także z zakresu z medycyny publicznej i higieny, zwłaszcza społecznej, historii i krytyki lekarskiej. Większość prac opublikowana została w języku polskim, część po niemiecku i francusku. Przekładał również prace naukowców zachodnich, opracowywał sprawozdania z literatury zagranicznej.

Działalność naukowa Sterlinga przejawiała się także w redagowaniu czasopism specjalistycznych. W l. 1899–1908 był redaktorem miesięcznika „Czasopismo Lekarskie”, organu prasowego lekarzy prowincjonalnych; dzięki jego działalności pismo to osiągnęło wysoki poziom merytoryczny. Następnie współredagował „Przegląd Lekarski”, „Polską Gazetę Lekarską”, a także „Polskie Archiwum Medycyny Wewnętrznej”. Wspólnie z Bolesławem Dębińskim w l. 1909–1910 wydawał miesięcznik „Gruźlica: pismo poświęcone walce z gruźlicą jako chorobą społeczną” (ukazało się jedynie osiem numerów). Był także inicjatorem zjazdów lekarzy prowincjonalnych, z których pierwszy odbył się w Łodzi w 1912 r., drugi w 1914 r. w Lublinie.

Aktywnie działał w ŁTL, od 1906 r. jako wiceprezes, a od 1916 do śmierci jako prezes. W 1919 r. był współzałożycielem Związku Lekarzy w Łodzi i został jego pierwszym przewodniczącym. Od 1903 r. stał na czele Oddziału Łódzkiego Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego, którym kierował do 1912 r. Pod jego przewodnictwem Oddział założył „Kroplę Mleka”, walczącą z zakażeniami gruźlicą wśród dzieci. Działał także w Międzynarodowym Związku Walki z Alkoholizmem „Le Croix Blue” („Błękitny Krzyż”), gdzie zajmował się zwalczaniem alkoholizmu w społeczeństwie. Od 1915 r. był przewodniczącym Komitetu Lekarskiego Głównego KO w Łodzi, członkiem Wydziału Zdrowotności Publicznej magistratu, został powołany do najwyższej Rady Zdrowia Rzeczypospolitej Polskiej.

Przede wszystkim działał jednak na polu walki w gruźlicą. W 1909 r. zainicjował łódzką Ligę Przeciwgruźliczą, której przewodniczącym był do 1923 r. Kierował sekcją magistratu do walki z gruźlicą, był twórcą wystawy i muzeum przeciwgruźliczego, wcielonego potem do Muzeum Nauki i Sztuki. Aktywnie pracował w poradniach przeciwgruźliczych, których był organizatorem i kierownikiem. W 1916 r. założył sanatorium dla dorosłych w Chojnach. Zajmował się w nich nie tylko leczeniem chorych, ale i profilaktyką gruźlicy. Kontynuował te prace także w okresie międzywojennym, zakładając m.in. sanatorium dla dzieci w Łagiewnikach.

Istotnym obszarem działalności Sterlinga była popularyzacja zdrowia i higieny, zwłaszcza w zakresie zapobiegania gruźlicy. Wygłaszał wykłady na kursach przeciwgruźliczych dla lekarzy. We wszystkich pracach dotyczących leczenia i zapobiegania tej chorobie w domu i w szpitalu szerzył idee higieny osobniczej oraz dowodził i uzasadniał jej uleczalność w warunkach domowych i szpitalnych. W swych publikacjach popularyzatorskich poruszał

aktualne i najbardziej palące zagadnienia społeczno-higieniczne, jak np. higiena zawodowa, ubezpieczenia robotników, pomoc lekarska dla robotników i ludności miejskiej, szpitalnictwo, pomoc położnicza, pielęgniarstwo. W działalności popularyzatorskiej skupiał się, obok gruźlicy, na innych chorobach zakaźnych, jak np. syfilis, oraz podejmował kwestie właściwej pielęgnacji niemowląt i opieki nad nimi czy higieny żywienia.

Zaangażowany był ponadto w działania oświatowo-niepodległościowe, w czasie strajku szkolnego opowiedział się za wprowadzaniem języka polskiego w szkołach łódzkich. Wraz z grupą lekarzy pochodzenia żydowskiego podpisał odezwę do inteligencji łódzkiej nawołującą do podjęcia walki z analfabetyzmem, która ukazała się na początku grudnia 1905 r. Do jego aktywności na gruncie pracy oświatowej należało także redagowanie *Robotniczej Biblioteki Higienicznej* w 1912 r. Był współorganizatorem polskiego szkolnictwa średniego w Łodzi, zwolennikiem walki z analfabetyzmem wśród mieszkańców miasta. W 1906 r. został współzałożycielem i członkiem Zarządu Towarzystwa Krzewienia Oświaty w Łodzi (początkowo działającego jako sekcja nauczania analfabetów przy Towarzystwie Lekarskim) oraz Towarzystwa Kultury Polskiej. Wygłaszał odczyty na posiedzeniach PSRK. W 1916 r. był też prezesem Towarzystwa Łódzkiej Biblioteki Publicznej. W okresie II RP współpracował z WWP w Łodzi.

W Szpitalu im. Izraela i Leony Poznańskich w Łodzi wykształcił wielu uczniów, „odział jego w szpitalu Poznańskich był dla niego także polem wyteżonej i wytrwałej pracy dydaktycznej dla coraz liczniejszego zastępu młodszych kolegów, garnących się tam chciwie i wprost entuzjastycznie wspominających swojego nauczyciela” – pisał w jego życiorysie dr Stanisław Ciechanowski. Dr Stefan Rudzki, podsumowując działalność Sterlinga, szczególnie podkreślał jego umiejętności pedagogiczne: „Dzięki niepospolitym swym zaletom wywierał Sterling niezwykle wpływ na otoczenie, a przede wszystkim na licznych lekarzy, którzy garnęli się do Niego, szukając wiedzy i kierunku u tego urodzonego przewodnika. Seweryn Sterling stworzył swą szkołę lekarską, z której może być dumny. I tutaj w Łodzi stawiającej swym lekarzom bardzo wysokie wymagania, gdzie pracował blisko 40 lat i skąd promieniował na całą Polskę swą wiedzą, sercem i umysłem”.

Za działalność naukową, społeczną i obywatelską otrzymał wiele dyplomów honorowych, odznaczeń i wyróżnień, mianowano go honorowym członkiem licznych towarzystw naukowych. Został odznaczony Złotym Krzyżem Zasługi i Krzyżem Niepodległości. Zmarł w Rabce.

Bibliografia przedmiotowa:

APŁ, RzGP, sygn. 2/294; 5/1004; GBL, DSKM, sygn. KOL [Sterling Seweryn]; GBL, DSKM, Kolekcja dokumentów do historii polskiej fizjatrii, sygn. I-1208/103; ZNiO, Wykaz członków „Zet” i „Pet”, sygn. 15956/II; H. Kryszek, *Wspomnienie pośmiertne o D-rze med. Sewerynie Sterlingu*, „LekPol” 1932, nr 10; L. Szyfman, *Działalność naukowa D-ra Seweryna Sterlinga*, „WCzŁ” 1932, nr 40; M. Kocen, *Dr med. Seweryn Sterling*, „Medycyna” 1932, nr 22; S. Rudzki, *Dr Seweryn Sterling jako klinicysta*, Warszawa 1933; odb. z czasopisma „PGL” 1933, nr 33, 34; S. Ciechanowski, *Rys życia Seweryna Sterlinga*, [w:] S. Sterling, *Gruźlica. Zbiór prac z 1894–1932. Z życiorysem pióra Dra S. Ciechanowskiego*, Łódź 1934; S.T. Sroka, *Sterling Seweryn Leopold (1864–1931)*, PSB, t. XLIII, Warszawa 2004–2005; W. Winclawski, *SBSP*, t. 3, Toruń 2007; J. Supady, *Profesor Seweryn Sterling, łódzki lekarz i społecznik*, [w:] *Polscy lekarze Żydzi w XIX i XX wieku*, red. Z. Podgórska-Klawe, Warszawa 2010; J. Supady, *Sterling Seweryn Leopold (1864–1932)*, TSB, t. 6, Tomaszów Mazowiecki 2010; P. Waingertner, *Seweryn Leopold Sterling (1864–1932) – „uzdrowiciel Ziemi Obiecanej”*, [w:] *Łódzcy bohaterowie 1918 roku*, red. P. Waingertner, W. Jarno, Łódź 2018.

Bibliografia podmiotowa:

O suchotach, czyli gruźlicy – jak się tej choroby wystrzegać, Warszawa 1902; *O leczeniu suchot płucnych w szpitalu i w domu*, Łódź 1905; *Ogólny plan przygotowań sanitarnych w m. Łodzi wobec grożącej cholery. Referat w Tow. Lek. Łódzkim w d. 26.IV.1905 r.*, „CzL” 1905, nr 5; *Organizacja pomocy lekarskiej dla ludności fabrycznej*, Łódź 1906: odb. z „CzL” 1906; *O wpływie ciąży i porodu na przebieg gruźlicy płuc*, „CzL” 1907, nr 1; *Osobnicza i społeczna walka z gruźlicą*. Seria: *Robotnicza Biblioteczka Higieniczna*, nr 6, Warszawa 1911; *Psychologia doświadczalna w zastosowaniu do badań nad dziećmi (o doświadczalnym badaniu umysłu dziecka)*, Warszawa 1911; *Kiedy wolno uważać gorączkę za objaw gruźlicy płuc*, „PLCzL” 1914, nr 22; *Tezy walki z gruźlicą*, Warszawa 1917.

M. Nawrot-Borowska

Stępowski Marian (1867–1946), botanik, chemik, bibliotekarz, publicysta. Pseud. Radio-kronikarz, M.St., dr M.St.

Urodził się w Piotrkowie, był synem Kazimierza i Józefy z Piątkowskich. Początkową edukację pobierał w rodzinnym mieście, następnie uczył się w gimnazjum w Suwałkach, a egzamin maturalny zdał w Lublinie w 1885 r. Studia przyrodnicze rozpoczął na UW, w l. 1890–1904 przeniósł się na Uniwersytet Dorpacki. Przez dwa lata studiował także botanikę i chemię analityczną na Uniwersytecie Berneńskim, gdzie uzyskał stopień doktora. Podczas studiów w Brnie wstąpił do Związku Młodzieży Polskiej „Zet”, a potem do LN. Prace zawodową podjął ok. 1896 r., gdy otrzymał asystenturę w Katedrze Chemii w Technische Hochschule w Darmstadt. W 1898 r. wrócił do Warszawy i przez dwa lata prowadził laboratorium analiz chemicznych na UW. W 1901 r. przeniósł się do Krakowa, gdzie do 1905 r. był asystentem Rolniczego Zakładu Doświadczalnego UJ. Propagował wiedzę z zakresu chemii i farmacji: w 1901 r. w Warszawskim Towarzystwie Farmaceutycznym wygłosił odczyt *Rzut oka na dzieje farmacji w Polsce w XIX stuleciu*, tłumaczył podręczniki oraz prace popularnonaukowe z tych dziedzin. Z języka niemieckiego przełożył m.in. *Chemię analityczną dla aptekarzy* Henryka Beckurtsa (1898), *Chemię życia codziennego: wykłady publiczne*, t. 1–2 Ernesta Cohna-Lassara (1900) oraz *Powietrze i zdrowie: wykłady popularne* Maxa Pattenkofera (1908).

Poza pracą zawodową realizował się na niwie oświaty – od 1892 r. związany był z Towarzystwem Oświaty Ludowej, początkowo jako referent spraw oświaty pozaszkolnej, a później członek Zarządu Głównego. Jako działacz „Zetu” angażował się w strajk szkolny: w lipcu 1905 r. organizował tajne zebrania we własnym mieszkaniu w Krakowie. Był również redaktorem i publicystą przez wiele lat aktywnym w dyskusjach, m.in. na temat kształtu oświaty ludowej i pozaszkolnej, zadań czytelnicy ludowych oraz bibliotekarstwa. W l. 1901–1906 redagował „Miesięcznik TSL”, zaś w l. 1906–1912 jego kontynuację – „Przewodnik Oświatowy”, na łamach którego zamieszczał liczne artykuły. W l. 1909–1911 redagował *Kalendarz Towarzystwa Szkoły Ludowej*, gdzie drukował też własne teksty oświatowe i popularyzatorskie. W podręczniku wydany pod egidą Uniwersytetu Ludowego im. Adama Mickiewicza *Praca oświatowa, jej zadania, metody, organizacja* (1913) napisał rozdział *Latarnia projekcyjna na usługach pracy oświatowej*. Publikował również własne broszury o tematyce oświatowej, np. *Towarzystwo Szkoły Ludowej. Jak powstało, co zrobiło, do czego dąży*

(1891–1911). W 20 rocznicę powstania Towarzystwa (1911). Brał żywy udział w ruchu pedagogicznym – w 1910 r. na Kongresie Pedagogicznym we Lwowie wygłosił referat *O wspólnej pracy towarzystw oświatowych*, postulując stworzenie jednego porozumienia wszystkich polskich organizacji oświatowych działających na terenie różnych zaborów. Jeszcze przed wybuchem I wojny światowej w 1914 r. na kursie dla nauczycieli ludowych zorganizowanym w Krakowie przez NZCh i Towarzystwo Nauczycieli Ludowych wygłosił prelekcję o oświacie pozaszkolnej. Brał również udział w życiu kulturalnym Krakowa jako członek i prelegent Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Sztuki i Kultury w Krakowie.

Po wybuchu I wojny światowej wstąpił do LP. Do końca 1917 r. był kierownikiem Biblioteki i Archiwum Sekretariatu Generalnego NKN. Prowadził systematyczną akcję biblioteczną obejmującą prenumeratę czasopism oraz planowe, regularne gromadzenie druków związanych ze „Sprawą polską”. Równolegle prowadził archiwum wycinków prasowych w Biurze Prasowym NKN. Był organizatorem pierwszego Obywatelskiego Komitetu Gwiazdkowego na rzecz żołnierza polskiego. Zredagował kalendarz *Legionista Polski na rok 1916*, na łamach którego opublikował artykuły *O intendenturze Legionów* i *O prowianturze Legionów*, oraz zestawiał *Kronikę Legionów*.

W okresie II RP w l. 1918–1924 kierował biblioteką Międzynarodowego Biura Wymiany Wydawnictw MSZ. Opublikował wówczas m.in. pracę *Organizacja i metody międzynarodowej wymiany wydawnictw* (1921). Później pracował w Instytucie Wydawniczym „Biblioteka Polska”. Angażował się w ruch popularyzacji radiotechniki. Był prelegentem i kronikarzem radiowym w stacji Polskiego Towarzystwa Radiotechnicznego, z jej ramienia na konferencji poświęconej radiowym akcjom oświatowym wygłosił główny referat i wybrano go do komisji opracowującej program wykładów powszechnych przez radio. Został odznaczony Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski i Srebrnym Krzyżem Zasługi. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

ZNiO, Wykaz członków „Zet” i „Pet”, sygn. 15956/II; J. Kisielewski, *Światła w mroku: Pięćdziesiąt lat pracy Towarzystwa Czytelni Ludowych 1880–1930*, Poznań 1930; T. Grocholewicz, *Stępowski Marian, SPKP*, Łódź 1972; S. Konarski, *Stępowski Marian Ambroży (1867–1946)*, PSB, t. XLIII, Warszawa 2004–2005; H. Chudzio, *Kraków „stolicą” Księstwa Warszawskiego. Ostatnie miesiące politykańskiego państwa*, [w:] *Kraków, Studia z dziejów miasta. W 750 rocznicę lokacji*, red. J. Rajman, Kraków 2007.

Bibliografia podmiotowa:

Praca oświatowa pozaszkolna u obcych i u nas, Warszawa 1906; *Setlementy angielskie a praca oświatowa wśród robotników w Polsce*, Lwów 1907; *Uniwersytet im. Adama Mickiewicza a TSL*, „PrzOśw” 1907, nr 3; *Ruch oświatowy na ziemiach polskich w ostatniej dobie*, [w:] *Kalendarz Towarzystwa Szkoły Ludowej na rok 1908*; *W sprawie Biblioteki Publicznej w Krakowie*, Kraków 1908; *W sprawie odczytów popularnych T.S.L.*, „PrzOśw” 1909, nr 1; *Niemieckie biblioteki ludowe w W. Księstwie Poznańskim*, „PrzOśw” 1909, nr 7–9; *Pożegnanie księcia Józefa z Krakowem (8 maja 1813): odczyt wygłoszony na Walnym Zgromadzeniu Towarzystwa Opieki nad Polskimi Zabytkami Sztuki i Kultury w Krakowie, dnia 7-go marca 1913*, Kraków 1913; *Odbudowa i przebudowa bibliotekarstwa T.S.L. po wojnie*, Kraków 1917; *Organizacja oświaty pozaszkolnej*, Warszawa 1917.

Stolarski Błażej (1880–1939), rolnik, działacz ludowy, publicysta, parlamentarzysta.

Urodził się w Cieblowicach k. Opoczna w rodzinie włościańskiej, był synem Wojciecha i Małgorzaty z Piechnów. Utrudniony dostęp do szkoły sprawił, że podjął samokształcenie, już jako 12–15-letni chłopiec uczył dzieci pisanie i czytania. W 1905 r. zaangażował się w budowę dwóch szkół ludowych, wspierał funkcjonujące w nich biblioteki. Udostępniał też księgozbiór we własnym domu w Śługolicach. W czasie rewolucji 1905 r. działał na rzecz wprowadzenia języka polskiego do szkół i urzędów. W prasie włościańskiej wskazywał na potrzebę rozwoju oświaty ludowej. Przekonywał o słuszności zakładania ochronek, podkreślając ich wpływ na rozwój intelektualny dzieci. W „Zorzy” pisał: „Możemy być pewni, że dziecko chowane w takiej ochronie, rozwija swój umysł od najmłodszych lat, wychowuje się zdrowo, bo nie siedzi zasmotrucane przy piecu w zadusznej izbie, lecz używa ruchu na powietrzu zdrowym, na przechadzce, lub przejażdżce, a przy tym ma poczucie zajęcia w izbie dość starannej i czysto utrzymanej”. Był aktywnym działaczem wśród włościan, współtworzył ruch stowarzyszeń agrarnych zajmujących się m.in. szerzeniem oświaty i kultury. W prasie propagował ideę kółek rolniczych i zawiązywał je wśród lokalnej społeczności, założył OSP. Był współzałożycielem kółka rolniczego w Będkowie oraz wiceprezesem Związku Kółek Rolniczych przy TKR. Krzewił idee spółdzielczości i unowocześnienia rolnictwa wśród mieszkańców Śługolic. Wygłaszał pogadanki, odczyty, zachęcał włościan do uczestnictwa w wystawach i pokazach rolniczych. Prowadził działalność oświatowo-społeczną wśród młodzieży, w 1912 r. był jednym ze współzałożycieli „Drużyny”. Podejmował także starania o utworzenie organizacji młodzieży wiejskiej, brał udział w zebraniach założycielskich Centralnego Związku Młodzieży Wiejskiej.

W 1914 r. przeznaczył środki finansowe na założenie szkoły w Śługolicach, placówkę utworzono w formie ochronki. Udostępnił dwa pokoje w swoim domu i mimo trudności wojennych sprowadził do Śługolic nauczycielkę. Wspierał finansowo szkołę i przez trzy lata był jej głównym darczyńcą. W 1916 r. został przewodniczącym miejscowej Rady Opiekuńczej. Pełniąc tę funkcję, starał się o powołanie nowych placówek – ochron w Ewcinie i Zacharzu, oraz doposażenie już istniejących. Składał petycje dotyczące organizacji obowiązkowego szkolnictwa elementarnego, powoływania rad opiekuńczych szkolnych i gminnych rad szkolnych. Zwracał uwagę na problemy oświatowe wsi. Wskazywał na zbyt krótkie okresy nauki, częste opuszczanie przez dzieci zajęć, przeludnienie klas. Postulował zmiany organizacyjne mające podnieść efektywność szkół, m.in. dostęp do placówek przez cały rok i zmniejszenie do 50 osób liczby uczniów przypadających na jednego nauczyciela. Podkreślał potrzebę wsparcia administracji oświatowej w otwieraniu nowych placówek. Angażował się w działalność kulturalno-oświatową, zachęcał włościan do aktywności w działającym w Brzezinach Towarzystwie Oświatowym „Wiedza” oraz realizował jego założenia statutowe: zorganizował czytelnię, urządził przedstawienie teatralne, prowadził odczyty, pogadanki rolniczo-higieniczne. Był opiekunem kółek rolniczych powoływanych z ramienia Okręgowego Wydziału Kółek Rolniczych CTR w Piotrkowie. Od 1914 r. był członkiem Rady Wydziału Kółek Rolniczych CTR, a w 1918 r. został jej wiceprezesem. Przyczynił się do powołania w 1918 r. sekcji kół młodzieży Związku Kółek Rolniczych CTR. Od 1917 r. działał w Towarzystwie Uczelnia Polska im. Tadeusza Kościuszki w Będkowie, następnie w Polskiej Macierzy Szkolnej. W tym czasie zaangażował się w założenie szkoły średniej, pertraktował w zakupie gruntów i budynków, ubiegał się o pozwolenia

ministerialne. Objął funkcję prezesa Zarządu Rady Szkolnej i pozostał nim do 1920 r., do czasu zamknięcia placówki.

Był zaangażowany w działalność społeczno-polityczną. W l. 1905–1908 należał do LN oraz SND. W 1912 r. współtworzył NZCh. Od 1915 r. był członkiem PSL, w l. 1918–1919 prezesem PSL „Wyzwolenie”. W 1916 r. powołano go do TRS. Był członkiem Komitetu Ofiary Narodowej powołanego w kwietniu 1917 r. przy TRS „w celu ujednolajnienia akcji zbierania ofiar na różne cele z państwowością związane”. Komitet koordynował zbiórki od osób prywatnych, organizacji społecznych, szkół itd. Wchodził w skład TRS, w tym powołanej przy Radzie Komisji Wojskowej. W listopadzie 1918 r. został mianowany ministrem bez teki w rządzie Ignacego Daszyńskiego, był również sygnatariuszem jego odezwy programowej. Następnie krótko, bo do stycznia 1918 r., sprawował urząd ministra rolnictwa w rządzie Jędrzeja Moraczewskiego.

W okresie II RP kilkakrotnie sprawował mandat poselski, w SU (1919), Sejmie I kadencji (1922–1927) i II kadencji (1928–1930). Publikował w „Chłopie Polskim”, „Gazecie Świątecznej”, „Zorzy”, „Przewodniku Kółek i Spółek Rolniczych w Królestwie Polskim”, „Ludzie Polskim”, „Wyzwoleniu”, „Kulturze Polskiej”. Został odznaczony Krzyżem Niepodległości oraz Złotym Krzyżem Zasługi. W 1939 r. został aresztowany i rozstrzelany przez hitlerowców.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, TRS w Warszawie, sygn. 1/4, 1/17, 2/26, 10/83; AAN, Zbiór monografii, sygn. 1/76/I-1; APŁ, RzGP, sygn. 2/413; AZHRL, Zbiór Błażeja Stolarskiego, sygn. 9, 13, 22, 23; AZHRL, Wasilewski, Stanisław Thugutt, sygn. P-68; AZHRL, F. Stolarski, Z życia dziecka wiejskiego. Dzieciństwo i młodość Błażeja Stolarskiego – działacza ludowego, sygn. P-78; AZHRL, Klub Seniorów ZSL, [List do Prezydium Naczelnego Komitetu ZSL], sygn. P-229; BUŁ, DZS, Materiały Błażeja Stolarskiego, rps. 6498, 6496, 6499; WBH CAW, APO, sygn. 20.07.1932 KN; WBP im. Marszałka Józefa Piłsudskiego w Łodzi, DZS, Materiały Błażeja Stolarskiego, rps. XXV/6, XXV/14, XXV/16, XXV/21–XXV/24, XXV/30; S. Giza, *Błażej Stolarski 1880–1939*, PRL SB, Warszawa 1968; J. Jachymek, *Myśl polityczna PSL Wyzwolenie 1918–1931*, Lublin 1983; J. Socha, *Błażej Stolarski (1880–1939). Szkic do biografii*, [w:] *Z dziejów ruchu ludowego w regionie łódzkim*, red. W. Piątkowski, Warszawa 1992; A. Mieczkowski, *Błażej Stolarski 1880–1939. Życie, działalność, poglądy*, Lublin 1998; A. Mieczkowski, *Błażej Stolarski (1880–1939) – portret działacza ludowego*, [w:] *Pokolenia i portrety: wzór osobowy ludowca w XX w.*, red. A. Wójcik, W. Paruch, Lublin 2000; J. Socha, *SBDCTR*, Łódź 2003; A. Mieczkowski, *Błażej Stolarski (1880–1939)*, PSB, t. XLIV, Warszawa 2006–2007; P. Perzyna, *Błażej Stolarski 1880–1939. Biografia społecznika, działacza gospodarczego i polityka*, Łódź–Warszawa 2017; P. Perzyna, *Błażej Stolarski: sylwetka działacza wszechstronnego*, „RHMHPRL” 2018, nr 34.

Bibliografia podmiotowa:

Z kółka rolniczego w Będkowie, „GŚ” 1909, nr 1458; *Co zawdzięczam kółkom rolniczym*, „GŚ” 1911, nr 1604; *W sprawie wzajemnego szacunku*, „Zorza” 1912, nr 46; *Ochronka*, „Zorza” 1913, nr 2; *Do czego dążymy w kółkach rolniczych i spółkach*, „LPol” 1913, nr 3; *Uwagi z powodu 10-lecia Wydziału Kółek Rolniczych*, „Wyzwolenie” 1917, nr 25.

M.M. Krakowiak

Stołyhwo Kazimierz (1880–1966), antropolog. Pseud. K.S.

Urodził się w Briańsku na Podolu. Był synem Jana Stanisława, chemika i zarządcy fabryki, oraz Marii ze Smolskich, nauczycielki. Ukończył I Gimnazjum Klasyczne w Żytomierzu i w 1899 r. zdał maturę. Następnie podjął studia na Wydziale Matematyczno-Przyrodniczym UW. Podczas studiów działał w organizacji studenckiej „Spójnia”. Studia ukończył w 1903 r. ze stopniem studenta rzeczywistego – w wyniku konfliktu podczas egzaminu z języka rosyjskiego, mimo przyjęcia pracy, nie uzyskał tytułu kandydata nauk przyrodniczych. Tuż po studiach, dzięki stypendium z Kasy im. Józefa Mianowskiego, wyjechał w celach naukowych do Berlina i Monachium, wówczas obok antropologii i anatomii do kręgu jego zainteresowań dołączyła zoologia i etnologia. Jeszcze w 1903 r. został członkiem Polskiego Towarzystwa Przyrodników im. Mikołaja Kopernika we Lwowie. Następnie kontynuował studia antropologiczne w Paryżu. W 1905 r. wrócił do Polski i podjął pracę nauczyciela anatomii, antropologii, zoologii i biologii w szkołach prywatnych. Jako nauczyciel w szkołach średnich pracował do 1912 r.

Pracę zawodową łączył z karierą naukową. W 1905 r. zorganizował pierwszą w Polsce Pracownię Antropologiczną dla Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie. W 1907 r. został współpracownikiem Komisji Antropologicznej AU i uczestniczył w X Zjeździe Przyrodników i Lekarzy Polskich we Lwowie, wygłaszając referat *Ślady prarasy ludzkiej na ziemiach polskich w okresie historycznym*. W 1908 r. odbył staż specjalizacyjny w Instytucie Antropologicznym w Budapeszcie. W 1906 r. rozpoczął wykłady z anatomii i antropologii na Wydziale Matematyczno-Przyrodniczym Towarzystwa Kursów Naukowych oraz na 3-letnich Kursach Pedagogicznych dla Kobiet pod kierunkiem Jana Miłkowskiego. W l. 1906–1913 działał w Towarzystwie Kultury Polskiej. Wygłaszał odczyty na posiedzeniach PSRK. W 1908 r. włączył się w działalność nowo powstałego Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, w 1909 r. powołał w nim Komisję Antropologiczną. Jako delegat Towarzystwa na Międzynarodowym Kongresie Amerykanistów w Buenos Aires w 1910 r. przewodniczył pracom sekcji antropologicznej Kongresu. Po powrocie z Ameryki Południowej wygłosił referaty na XII Zjeździe Lekarzy i Przyrodników Rosyjskich w Moskwie. W 1911 r. odbył studia muzealne w Padwie, Bolonii i Florencji oraz uczestniczył w XI Zjeździe Lekarzy i Przyrodników Polskich w Krakowie. W tymże roku przeniósł swoją Pracownię Antropologiczną z Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie do Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. W drugiej połowie 1911 r. podjął pracę asystenta w Katedrze Anatomii Człowieka na Wydziale Matematyczno-Przyrodniczym UW. W 1912 r. zrezygnował z pracy nauczycielskiej w szkołach warszawskich i skupił się na wykładach na UW, w Towarzystwie Kursów Naukowych i na Kursach J. Miłkowskiego. W 1913 r. prowadził badania na Kielecczyźnie i Jurze dla Elizabeth Thompson Science Fund oraz nawiązał kontakt z anglojęzycznym światem badaczy. W tym samym roku został członkiem Królewskiego Instytutu Antropologicznego Anglii i Irlandii w Londynie. Od dyrektora Oddziału Antropologicznego United States Museum w Waszyngtonie otrzymał fundusze na badania terenowe na Kijowszczyźnie. Wiele nowatorskich badań zapewniło mu znaczącą pozycję w świecie nauki, o czym świadczą jego członkostwa w wielu prestiżowych towarzystwach antropologicznych: w Paryżu (od 1907 r.) i Brukseli (od 1909 r.) oraz w Królewskim Instytucie Antropologicznym Anglii i Irlandii w Londynie (od 1913 r.). Był także członkiem rzeczywistym towarzystw antropologicznych w Wiedniu i Berlinie (od 1907 r.) oraz Towarzystwa Przedhistorycznego w Berlinie (od 1914 r.). Należał do Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

W czasie I wojny światowej pozostał w Warszawie. W l. 1913–1915 pełnił funkcję redaktora naczelnego „Pamiętnika Fizjograficznego”, wydawanego przez Komisję Fizjograficzną Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. W 1915 r. został kuratorem Instytutu Anatomii Człowieka i gabinetu archeologicznego na spolonizowanym UW, szacując i naprawiając straty wyrządzone przez ustępujących Rosjan. W kolejnym roku został dziekanem Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego Towarzystwa Kursów Naukowych. Od 1917 r. zasiadł także w Zarządzie Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, będąc kolejno członkiem zarządu i zastępcą sekretarza generalnego, a także przewodniczącym jego Komisji Fizjograficznej i sekcji antropologicznej (do 1924 r.). Później, w l. 1919–1924 był sekretarzem generalnym Towarzystwa. Wówczas przeprowadził reorganizację zakładów w większe jednostki, co przyczyniło się do przekształcenia Towarzystwa w WWP.

W 1918 r. MWRiOP powołało go do komisji inwentaryzacji zabytków kultury wywiezionych do Rosji. W 1919 r. został członkiem komitetu organizującego Międzynarodowy Instytut Antropologii z siedzibą w Paryżu, a rok później został powołany do Rady Zarządzającej tegoż Instytutu. W 1920 r. otrzymał tytuł profesora antropologii i anatomii człowieka na Wydziale Matematyczno-Przyrodniczym WWP. Obowiązki profesora na tym wydziale spełniał do 1933 r., później pracował w wielu instytutach naukowych i stale prowadził badania terenowe. Opublikował ponad 250 prac naukowych, współpracował też z redakcjami *Wielkiej Encyklopedii Powszechnej Ilustrowanej* oraz *Encyklopedii Ultima Thule*. W czasie II wojny światowej w ramach akcji „Sonderaktion Krakau” został aresztowany i osadzony w Sachsenhausen-Oranienburg. Po wojnie wznowił pracę naukową. Stworzył szkołę antropologii zwaną Szkołą Krakowską. Zmarł w Krakowie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, MWRiOP w Warszawie, sygn. 6/5906; APW, ZK, sygn. X.8/342, XI/2378; ZNiO, Wykaz członków „Zet” i „Pet”, sygn. 15956/II; *Dziesięciolecie WWP TKN*, Warszawa 1917; *Pięćdziesięciolecie Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie 1875–1925*, Warszawa 1926; A. Śródka, *UPol*, t. 4, Warszawa 1998; K. Kaczanowski, M. Guratowska, *Z życia nauki i z życia Towarzystwa: Kazimierz Stołyhwo (1880–1966) w 40. rocznicę śmierci*, „RTNW” 2006, t. 69; S.T. Sroka, *Stołyhwo Kazimierz (1880–1966)*, PSB, t. XLIV, Warszawa 2006–2007.

Bibliografia podmiotowa:

Kinematograf na usługach krajoznawstwa i ludoznawstwa, „NiŻ” 1911, nr 8; *W sprawie ochrony zabytków archeologicznych i antropologicznych* „Ziemia” 1911, nr 9; *Wrażenia z wycieczki antropologiczno-paleontologicznej w Olkuskie i Taraszczańskie w 1911 roku*, „Ziemia” 1912, nr 17–18.

K. Cybulska

Straszewicz Zygmunt (1860–1927), inżynier mechanik, rektor PW.

Urodził się w Tykocinie, był synem Hieronima i Emilii z Moroziewiczów. Szkołę średnią ukończył w Łomży, w 1880 r. podjął studia matematyczne na UW. Podczas studiów związał się z ruchem socjalistycznym i wraz ze Stanisławem Krusińskim i Bronisławem Białołockim w r. akad. 1882/1883 współorganizował kółko socjalistyczne, które zyskało miano „krusińszczyków”. W 1883 r. za udział w tzw. apuchtinadzie, demonstracji studentów,

został wydany z Uniwersytetu i wyjechał do Szwajcarii. Podjął studia na Uniwersytecie Genewskim, a następnie na Politechnice w Zurychu na Wydziale Budowy Maszyn, gdzie w 1886 r. uzyskał dyplom inżyniera mechanika. W 1887 r. brał udział w organizowaniu Związku Młodzieży Polskiej „Zet”.

Po powrocie do Warszawy w 1887 r. pracował jako nauczyciel w Szkole Realnej Wojciecha Górskiego (zob.). W 1893 r. został aresztowany w Warszawie pod zarzutem prowadzenia nielegalnej działalności oświatowej i osadzony w Cytadeli. Zesłany, pracował jako kierownik elektrowni fabryk w Kamienskoje i w Kijowie. Po powrocie do Warszawy w 1902 r. był nauczycielem mechaniki i matematyki w Szkole Mechaniczno-Technicznej Hipolita Wawelberga i Stanisława Rotwanda. W l. 1905–1916 uczył matematyki w sekcji technicznej Towarzystwa Kursów Naukowych. Opublikował wówczas podręczniki geometrii oraz mechaniki. Od 1906 r. należał do warszawskiego Koła Matematyczno-Fizycznego, brał udział w pracach komisji, która opracowała program nauczania matematyki w 8-klasowej szkole ogólnokształcącej. W 1912 r. został wybrany jego prezesem.

W 1915 r. jako działacz Komisji Politechnicznej Towarzystwa Kursów Naukowych i sekcji szkół wyższych przy Wydziale Oświecenia KO m.st. Warszawy brał udział w organizowaniu PW. W listopadzie 1915 r. został mianowany pierwszym rektorem tej uczelni. Jako rektor był współorganizatorem na PW Towarzystwa „Bratniej Pomocy” i Koła Elektryków. W l. 1917–1919 piastował stanowisko prorektora PW. Od 1916 r. wykładał mechanikę teoretyczną na Wydziale Budowy Maszyn i Elektrotechniki. W maju 1919 r. uzyskał nominację na profesora zwyczajnego i objął Katedrę Mechaniki Teoretycznej.

W okresie II RP publikował monografie naukowe i podręczniki z zakresu mechaniki i ekonomii oraz prace popularyzatorskie na łamach pism „Wszechświat”, „Przegląd Techniczny” i „Wektory”. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, WWP – zbiór akt, sygn. 3; Université de Genève, Archives de l'Université, <https://www.unige.ch/archives/adm/documents-en-ligne/listes-des-autorites-professeurs-etudiants-auditeurs-et-laboratoires/> (dostęp: 9.06.2023); ZNiO, Wykaz członków „Zet” i „Pet”, sygn. 15956/II; W. Piotrowski, *Koło Matematyczno-Fizyczne w Warszawie 1905–1915*, „PHO”, 1989, nr 1; J. Piłatowicz, *Zygmunt Straszewicz*, „PTech” 1995, nr 43; J. Piłatowicz, *Profesorowie Politechniki Warszawskiej w dwudziestolecie międzywojennym*, Warszawa 1999; J. Piłatowicz, *Poczet rektorów. Tradycja i współczesność Politechniki Warszawskiej 1826–2001*, Warszawa 2001; J. Piłatowicz, *Straszewicz Zygmunt (1905–1927)*, PSB, t. XLIV, Warszawa 2006.

Bibliografia podmiotowa:

Analityczna geometria według wykładów, Warszawa 1907; *Środek ciężkości. Rodzaj geometrii elementarnej*, Warszawa 1908; *Mechanika. Wykład przystępny opracowany według Roberta S. Balla*, Warszawa 1912; *Nauka o ruchu (cynematyka i dynamika) z licznymi przykładami*, Warszawa 1918.

M. Sikorska

Struve Henryk (1840–1912), filozof, psycholog, estetyk, tłumacz. Pseud. Florian Gąsiorowski, Henryk Karol, H.S., S. St., S., St.

Urodził się w Gąsiorowie, w Wielkopolsce, w rodzinie protestanckiej. Był synem Jerzego, leśnika, i Eugenii z de Wittów. W 1849 r. rozpoczął naukę w warszawskim gimnazjum, kontynuował ją w Piotrkowie, gdzie w 1858 r. ukończył szkołę, a następnie wyjechał na studia do Tybingi. Studiował tam teologię do 1860 r. Ogromne wrażenie wywarły na nim wykłady teologa i filozofa – Immanuela H. Fichtego (syna Johanna Gottlieba Fichtego), z tego powodu rozpoczął studia filozoficzne w Heidelbergu, które kontynuował w l. 1860–1861 w Erlangen. Studiował też w Getyndze, Halle, Lipsku i Jenie. Swój doktorat *Zur Entstehung der Seele* (O wyłonieniu się duszy), w którym połączył swoje dwa zainteresowania – filozofię i psychologię, obronił ostatecznie w Jenie w 1862 r. Rok później wygrał konkurs na adiunkta w SGW. Z akademią związał się zawodowo na stałe, uzyskując w 1864 r. tytuł profesora nadzwyczajnego, po czym otrzymał Katedrę Filozofii. Nie porzucił pracy nawet po zrusyfikowaniu UW w 1869 r., choć musiał z tego powodu ponownie się doktoryzować, tym razem w języku rosyjskim. Nie przyjął jednak pracy na Uniwersytecie Moskiewskim. Pracę dydaktyczną łączył z naukową, regularnie wydawał swoje prace o tematyce filozoficznej, psychologicznej, a także z zakresu estetyki. Interesował się sztuką, muzyką i teatrem, prowadził w tych dziedzinach oryginalne badania, których wyniki publikował (np. *Estetyka barw*, 1886; *Sztuka i piękno*, 1892). Publikował także w zagranicznych czasopismach naukowych, w języku niemieckim i rosyjskim, popularyzując na świecie filozofię polską i jej unikatowe osiągnięcia. Był także inicjatorem serii tłumaczeń klasyków filozofii, wydawanej jako *Biblioteka Filozoficzna*; do 1902 r. ukazało się w niej osiem tomów. Zawdzięczamy mu również opracowanie haseł filozoficznych w *Encyklopedii Wychowawczej* oraz *Wielkiej Encyklopedii Powszechnej Ilustrowanej*. Od 1897 r. pełnił funkcję dziekana Wydziału Filozoficznego UW. W tym samym roku, razem z Władysławem Weryho (zob.), doprowadził do powstania pierwszego w Polsce czasopisma filozoficznego, które znacznie przyczyniło się do rozwoju polskiej filozofii – „Przeglądu Filozoficznego”. W 1898 r. przeszedł na emeryturę, jednak pozostał aktywny naukowo.

W 1900 r. został prezesem Kasy im. Józefa Mianowskiego, jej nakładem publikowane były jedne z najważniejszych polskich prac naukowych. Należał do Towarzystwa Naukowego Krakowskiego, AU, Towarzystwa Czytelni Akademickiej i Towarzystwa Naukowego Warszawskiego od 1907 r., był także członkiem założycielem Polskiego Towarzystwa Filozoficznego we Lwowie w 1904 r. Mimo ogromnych zmian, jakie zachodziły w światowej filozofii, pozostał wierny idealizmowi, odrzucając pozytywizm i scjentyzm. Można go nazwać filozoficznym spadkobiercą myśli Józefa Kremera, galicyjskiego heglisty, którego dzieła wydawał. Stanowisko filozoficzne Struvego określa się do dzisiaj ideorealizmem. W 1903 r. Komitet Kasy im. Józefa Mianowskiego uhonorował go nagrodą za pracę *Wstęp krytyczny do filozofii, czyli rozbiór zasadniczych pojęć o filozofii*. Za opublikowaną w 1911 r. *Historię logiki jako teorię poznania w Polsce* otrzymał nagrodę AU.

Chociaż poglądy Struvego dawały się kolejnym pokoleniom filozofów archaiczne, to jednak darzono go ogromnym szacunkiem. Podobne poglądy wyrażał również w kwestii kobiecej. Publikował artykuły o emancypacji kobiet, chwalać stereotyp „kobiety rodzinnej”. Na edukację kobiet zgadzał się jedynie w zakresie artystycznym i praktycznym. W wykładach Struvego uczestniczyli m.in. Władysław Biegański (zob.), Julian Ochorowicz (zob.),

Stanisław Brzozowski. O jego zasługach dla filozofii polskiej wypowiadał się Kazimierz Twardowski. Należy pamiętać, że w tamtym czasie na warszawskiej uczelni nie pracował żaden inny profesor filozofii, zatem Struve umożliwił nieprzerwany rozwój polskiej tradycji filozoficznej. Zmarł w Eltham.

Bibliografia przedmiotowa:

APW, ZK, sygn. XI/2392; K. Kaszewski, *Dr Henryk Struve (Zarys 35-letniej działalności jako profesora i pisarza)*, Warszawa 1898; „RNLA” 1905; W. Twardowski, *Henryk Struve*, „RF” 1912, nr 6; A. Zielenčzyk, *Henryk Struve i jego filozofia*, „BW” 1912, t. 3; S. Borzym, H. Floryńska, B. Skarga, A. Walicki, *Zarys dziejów filozofii polskiej 1815–1918*, Warszawa 1983; R. Jadcak, *Henryk Struve i Kazimierz Twardowski – z dziejów spotkania dwóch filozofów*, „SF” 1988, nr 8; E. Kosnarewicz, *Struve Henryk*, SPP, Poznań 1992; J. Woleński, *Henryk Struve (1840–1912)*, PSB, t. XLIV, Warszawa 2006; I. Trzcieniecka-Schneider, *Logika Henryka Struwego. U progu nowoczesnego paradygmatu*, Kraków 2010.

Bibliografia podmiotowa:

Materia, duch i energia jako czynnik bytu przedmiotowego. Rozbiór krytyczny tych pojęć, „PF” 1900, z. 3; *Wstęp krytyczny do filozofii, czyli rozbiór zasadniczych pojęć o filozofii*, Warszawa 1903; *Sztuka i społeczeństwo: wykład publiczny w Warszawie Henryka Struve dopełniony w druku*, Warszawa 1903; *Istota, ustrój zasadniczy i znaczenie romantyzmu*, „BW” 1905, t. 1; *Epikureizm i altruizm*, „BW” 1906, t. 4; *Filozofia polska w ostatnim dziesięcioleciu*, Warszawa 1907; *Logika elementarna. Podręcznik dla szkół i samouków z dodaniem słownika terminów logicznych*, Warszawa 1907; *Historia logiki jako teoria poznania w Polsce*, Warszawa 1911; *Słowo o narodowej filozofii narodowej polskiej*, „RF” 1911, nr 1.

Z. Hałęza

Stypiński Józef Jacenty (1880–1943), nauczyciel, działacz społeczny, poseł.

Urodził się w Warszawie. Był synem Józefa i Emilii z Jasińskich. W 1899 r. zdał maturę w II Gimnazjum Państwowym w Warszawie. Następnie, do 1903 r., studiował na Wydziale Fizyczno-Matematycznym UW. Studia ukończył w 1905 r. na PW, uzyskując dyplom inżyniera. W 1903 r. otrzymał świadectwo nauczycielskie i rozpoczął pracę jako nauczyciel matematyki w warszawskich żeńskich szkołach średnich – Heleny Kowalewskiej, Sabiny Tegazzo-Chmielewskiej, Matyldy Karwowskiej, Emilii Szeimbokówny, Anieli Hoene-Przesmyckiej, Emiliana Konopczyńskiego (zob.), Władysławy Lange. Ponadto uczył arytmetyki w Gimnazjum Żeńskim Józefy Gagatnickiej. W l. 1908–1913 był wiceprezesem, a w l. 1915–1917 prezesem Zarządu Głównego Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego. Od 1909 r. należał do Związku Młodzieży Polskiej „Zet”. W czasie I wojny światowej w 1915 r. działał w Zjednoczeniu Narodowym, a po zajęciu Warszawy przez Niemców (w sierpniu 1915 r.) przystąpił do Zarządu Ligi Państwowości Polskiej. Od 1916 r. był członkiem Rady Miejskiej w Warszawie i do 1919 r. sekretarzem jej prezydium. Od 1 października 1917 r. był inspektorem szkolnym w Warszawie i utrzymał to stanowisko po odzyskaniu niepodległości.

Był czynny na niwie społecznej także w okresie II RP. Pełnił m.in. obowiązki wiceprezesa Zarządu Głównego Związku Inspektorów Szkolnych oraz prezesa Zarządu Głównego Robotniczego Instytutu Oświaty i Kultury im. Stefana Żeromskiego. Od 1930 r. był

Naczelnikiem Wydziału Nauki i Szkół Wyższych MWRiOP. Wydawał także publikacje z zakresu prawa oświatowego. Po wybuchu II wojny światowej, w 1943 r. został aresztowany, zmarł w obozie koncentracyjnym na Majdanku.

Bibliografia przedmiotowa:

P. Sosnowski, *Dzieje Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego (1905–1919)*, Warszawa 1930; *Czy wiesz*, Warszawa 1938; A. Bolewski, H. Pierzchała, *Losy polskich pracowników nauki w latach 1939–1945*, Wrocław 1989; *ZET w walce*, Warszawa 1996; M. Ryńca, *Stypiński Józef Jacenty (1880–1943)*, PSB, t. XLV, Warszawa–Kraków 2008.

Bibliografia podmiotowa:

Nauczycielstwo polskie w Królestwie, „Muzeum” 1917, z. 6; *Zjazd członków TNSW w Krakowie*, „PP” 1917, nr 6; *Fragmenty prac z zakresu oświaty 1900–1944*, Wrocław 1974 [współautorzy Z. Arlito-wicz et al.].

J. Falkowska

Suda Ludwik (1883–1947), działacz ruchu ludowego, nauczyciel, polityk.

Urodził się w Latowiczu w rodzinie włościańskiej. Po ukończeniu w 1902 r. Seminarium Nauczycielskiego w Siennicy rozpoczął pracę nauczyciela w Zawadach i Utracie w pow. łowickim. Jeszcze w seminarium, jak i po jego zakończeniu, działał w Ludowym Kole Oświaty. Początkowo był słuchaczem, a następnie wykładowcą na tajnych kursach nauczycieli ludowych, organizowanych przez Stefana Juliana Brzezińskiego (zob.) i Wacława Piotrowskiego. Jednocześnie zaangażował się w działalność ruchu nauczycielskiego w gub. kaliskiej, lubelskiej i pow. przasnyskim. Brał udział w zjeździe nauczycieli w Pilaszku w 1905 r., na którym prezentowano programy i propozycje działań oświatowych w poszczególnych guberniach. Postulował usunięcie z programu nauczania elementów historii Rosji i wprowadzenie historii Polski oraz bezpłatne i powszechne nauczanie. Został członkiem Związku Nauczycieli Ludowych. Wspierał akcje strajkowe szkół w 1905 r., uczestniczył też w spotkaniu nauczycieli pow. łowickiego w Łyszkowicach. W 1904 r. współorganizował tajny zjazd, na którym założono PZL. Był jego działaczem i członkiem Zarządu Głównego. Angażował się w prace Związku Towarzystw Samopomocy Społecznej w Warszawie. Współredagował „Głos Gromadzki” – organ PZL, a także „Życie Gromadzkie”, „Snop”, „Wieś Polską” i „Zagon”. Za działalność polityczną został aresztowany i osadzony w Modlinie, a następnie w Brześciu. Po opuszczeniu Królestwa Polskiego przebywał w Galicji i Szwajcarii, czas ten wykorzystał na dokształcanie. Po powrocie do Warszawy w 1909 r. został inspektorem seminariów nauczycielskich, prowadził także zajęcia w podwarszawskiej szkole kolejowej. Za umieszczenie utworu Władysława Stanisława Reymonta „Matka” – zainspirowanego motywami prześladowania unitów na Podolu – w „Życiu Gromadzkim”, w 1910 r. został ponownie aresztowany. Po odbyciu kary skupił się na działalności publicystycznej, w której postulował wprowadzenie nowoczesnych i postępowych programów nauczania oraz demokratyzację szkolnictwa. W czasie trwania I wojny światowej przebywał w Kamienskoje, pracował w Dnieprowskich Zakładach Górniczo-Metalurgicznych.

Około 1920 r. powrócił do Polski. Po 1926 r. rozpoczął aktywność społeczno-oświatową, m.in. w Związku Zawodowym Nauczycieli Polskich Szkół Średnich oraz Radzie Szkolnej m.st. Warszawy – działał na rzecz rozwoju szkolnictwa w stolicy. Był posłem z listy PSL „Wyzwolenie”. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AZHRL, Brzeziński, Geneza, sygn. P-89; AZHRL, S. Osiecki, Wspomnienia o „Zaraniu” i likwidacji PZL, sygn. P-181A; AZHRL, Kumor, Z dziejów, sygn. P-218; AZHRL, Wasilewski, ZMW, sygn. P-229; K. Wojciechowski, *Oświata ludowa 1863–1905 w Królestwie Polskim i w Galicji*, Warszawa 1954; S. Jagodziński, *Suda Ludwik*, [w:] *W służbie wsi i kraju*, Warszawa 1966; *Suda Ludwik*, SBDRL, Warszawa 1989; *Suda Ludwik*, SB ZdOiW, z. 1, Warszawa 1995; S. Czajka, *Dzieje seminarium nauczycielskiego w Siennicy w latach 1866–1936*, „RMM” 1995–1996, t. 3; *Suda Ludwik*, LHP, Warszawa 1995; R. Cierzniewska, *Nauczyciel i oświata w myśli politycznej ruchu ludowego w latach 1919–1931*, „ZNWSPSP” 1995, z. 2; A. Fitowa, *Suda Ludwik (1883–1947)*, PSB, t. XLV, Warszawa 2007–2008; T. Gnoiński, *Sienniczanie – parlamentarzyści*, „RMM” 2012, t. 20; M. Ratyński, *Wspomnienia Stanisława Osieckiego o „Zaraniu” i likwidacja Polskiego Związku Ludowego*, „MLud” 2018, nr 10.

M.M. Krakowiak

Sujkowska Helena (1872–1944), nauczycielka, działaczka niepodległościowa i społeczna. Pseud. „Ala”, „Profesorowa”, „Zbyszewska”.

Urodziła się w Kijowie w polskiej rodzinie ziemiańskiej Chmieleńskich. Była córką Antoniego, generała armii carskiej, i Julii Walerii z Brzostowskich. Wykształcenie elementarne zdobyła na pensji w Kijowie, tam też ukończyła z wyróżnieniem gimnazjum rosyjskie, zdając maturę już w 15. r.ż., co wymagało ministerialnego pozwolenia. Dalej kształciła się w konserwatorium muzycznym, chciała studiować biologię w Szwajcarii, na co jednak nie zgodzili się jej rodzice. Krótco dawała prywatne lekcje muzyki i gry na pianinie. W 1898 r. przystąpiła do PPS, a jej dom w Zagórze w Zagłębiu Dąbrowskim stał się punktem przerzutowym przez granicę dla Józefa Piłsudskiego i jego współtowarzyszy. W 1900 r. wraz z rodziną przeniosła się do Warszawy, gdzie dalej angażowała się w akcję niepodległościową i walkę o wolną polską szkołę. Pracowała jako nauczycielka języka polskiego, równocześnie organizowała i prowadziła tajne nauczanie. W 1901 r., zagrożona aresztowaniem, musiała się ukrywać. Warszawski dom Sujkowskich również był otwarty dla konspiracyjnej pracy J. Piłsudskiego, szczególnie podczas rewolucji 1905–1907. W tym okresie Sujkowska należała do Koła Wychowawców i była jedną z najbardziej czynnych organizatorek strajku szkolnego w Warszawie. Po upadku rewolucji ze względów bezpieczeństwa opuściła stolicę i od 1907 r. zamieszkała w Będzinie, gdzie udzielała lekcji matematyki i języka polskiego na tajnych kompletach, wciąż angażując się w działalność organizacji niepodległościowych. Tuż przed wybuchem I wojny światowej powróciła do Warszawy. W 1913 r. została jedną z założycielek LKPW w Warszawie. Była członkinią Gniazda Centralnego Towarzystwa Opieki nad Dziećmi.

W czasie I wojny światowej intensywnie pracowała przy organizowaniu LKPW i LP. W 1914 r. wyruszyła szlakiem I Brygady, zakładając kolejne koła Ligi, m.in. w Częstochowie,

Łodzi i Kielcach. Od 1914 r. kierowała kołem w Będzinie. Tam i na terenie całego Zagłębia pracowała na rzecz budzenia świadomości narodowej i niepodległościowej tamtejszej ludności. Założyła sieć kół LKPW. Współpracowała także z Ksawerym Praussem (zob.), który na terenie Zagłębia powołał Centralne Biuro Szkolne dla organizowania oświaty polskiej. Od początku października do końca grudnia 1914 r. prowadziła intendenturę oddziału legionowego stacjonującego w Dąbrowie, a następnie w Sosnowcu i Miłowicach. Od stycznia 1915 r. ponownie przebywała w Będzinie, gdzie nieprzerwanie prowadziła pracę niepodległościową; spotkały ją za to represje ze strony okupantów niemieckich i była poddawana wielokrotnym rewizjom. W 1916 r. powróciła do Warszawy i weszła w skład Naczelnego Zarządu LKPW. Należała do POW. W l. 1917–1918 uczestniczyła w niesieniu pomocy internowanym legionistom. Po zakończeniu wojny kandydowała do SU z ramienia PPS. Do 1919 r. pracowała jako nauczycielka.

W okresie II RP koncentrowała się na pracy społecznej, przede wszystkim na rzecz opieki nad dziećmi. Działała także w stowarzyszeniach pomocy bezdomnym i ubogim w Warszawie. Podjęła pracę w MPIOS, w Wydziale Opieki nad Dziećmi i Młodzieżą, pracowała w MZP, była radną m.st. Warszawy, senatorką, zasiadała w komisjach oświatowej i społecznej. Odznaczona Krzyżem Niepodległości, Polonia Restituta i Złotym Krzyżem Zasługi. W okresie II wojny światowej uczestniczyła w konspiracji. Zginęła w powstaniu warszawskim.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, RGO w Warszawie, sygn. 833; Fundacja General Elżbiety Zawackiej w Toruniu, Archiwum Wojskowej Służby Kobiet, sygn. 3073/WSK; *Życie i praca Marii Paszkowskiej. Księga pamiątkowa*, red. L. Wasilewski, Warszawa 1929; *Czy wiesz*, Warszawa 1938; *Sejm i Senat 1939 (informator osobowy)*, „Przekrój” 1939, nr 1; P. Grzegorzczak, *Twórcy i działacze kultury zmarli w latach 1956–1967*, cz. 2, Warszawa 1986; *Słownik uczestniczek walki o niepodległość Polski 1939–1945. Poległe i zmarłe w okresie okupacji niemieckiej*, red. H. Michalska, Warszawa 1988; J. Łaptos, A. Mania, *Sujkowska Helena, Kbk II RP*, Warszawa 1994; J. Dufurat, *Kobiety w kręgu lewicy niepodległościowej. Od Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego do Ochotniczej Legii Kobiet (1908–1918/1919)*, Toruń 2001; M. Sulej, *Sujkowska z Chmielińska Helena (1872–1944)*, PSB, t. XLV, Warszawa–Kraków 2007–2008; D. Mycielska, J.M. Zawadzki, *Senatorowie zamordowani, zaginieni, zmarli w latach II wojny światowej*, Warszawa 2009.

K. Szymczyk

Sujkowski Antoni (1867–1941), geograf, chemik, nauczyciel, polityk. Pseud. A.S.

Urodził się w Zakroczymiu w pow. płońskim. Był synem Bronisława, sędziego i notariusza, oraz Laury z Dmowskich. Ukończył Gimnazjum Gubernialne w Płocku, gdzie w 1887 r. zdał maturę. Studiował w Warszawie na Wydziale Fizyczno-Matematycznym, jednak w 1888 r. przeniósł się na Uniwersytet Kijowski. Uzyskał tam doktorat z chemii, jego dysertacja dotyczyła skał granitowych. Konspiracyjnie działał w PPS. Od 1899 r. mieszkał w Warszawie. Podjął tam pracę nauczyciela, od 1899 r. prowadził zajęcia w Szkole Handlowej Leopolda Kronenberga (później Wyższe Kursy Handlowe, następnie Wyższa

Szkoła Handlowa), a od 1900 r. uczył przyrody w Szkole Handlowej Zgromadzenia Kupców. W związku z wydarzeniami rewolucyjnymi 1905 r., w Szkole Handlowej rozpoczął się strajk uczniów przeciwko rusyfikacji szkolnictwa, który Sujkowski czynnie wsparł. Należał do Koła Wychowawców, organizacji zrzeszającej nauczycieli prywatnych szkół, która później zmieniła się w Polski Związek Nauczycielski.

Był współzałożycielem Uniwersytetu dla Wszystkich, który został zalegalizowany w 1906 r. Organizacja ta koncentrowała się na upowszechnianiu dostępu do wiedzy, organizowała wykłady w Filharmonii i Muzeum Przemysłu i Rolnictwa. Sujkowski publikował pod pseudonimem sprawozdania z odczytów, m.in. w „Przyrodzie” i „Ogniwie”. Od 1906 r. pracował jako dyrektor szkoły handlowej w Kaliszu, a od 1907 r. jako dyrektor szkoły w Będzinie. Wykładał geologię na Kursach Pedagogicznych dla Kobiet pod kierunkiem Jana Miłkowskiego. Zajmował się także pracą naukową, rozwijając – niezbadaną jeszcze przez polskich naukowców – geografę ekonomiczną. Badał wzajemne zależności polskiej gospodarki i położenia geograficznego Polski. Prowadził również badania nad geopolityką, co wykorzystał w swej późniejszej aktywności politycznej. Za pracę *Geografia ziem dawnej Polski* otrzymał nagrodę Kasy im. Józefa Mianowskiego. Książka zawierała analizę wpływu warunków geograficznych Polski na historię narodu. Krótsze prace publikował m.in. w tygodniku „Ziemia”. W 1913 r. brał udział w Międzynarodowym Kongresie Geograficznym w Rzymie. W l. 1915–1916 współzakładał i współprowadził powstałe w ramach NKN Centralne Biuro Szkolne, które odpowiadało za organizację szkolnictwa polskiego na terenie Królestwa Polskiego pod zarządem wojsk austriackich. W 1916 r. został członkiem Zarządu Głównego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Był zaangażowany w powstanie w 1917 r. Towarzystwa Ekonomistów i Statystyków Polskich. Pracował jako wykładowca w Szkole Nauk Społecznych i Handlowych oraz na UW. Prowadził zajęcia z geografii, antropogeografii, a także etnografii. Współtworzył w 1918 r. Polskie Towarzystwo Geograficzne. Działalność naukowa Sujkowskiego przyczyniła się do rozwoju nieznanych wcześniej w polskiej geografii dziedzin. Jego badania nad geohistorią nadawały naukom geograficznym patriotyczny wymiar.

Brał udział w konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r., gdzie zasiadał wśród grona polskich ekspertów, którzy zasilali szeregi polskiej delegatury. Był współpracownikiem Józefa Piłsudskiego. Pracował jako urzędnik w GUS, w 1920 r. został pierwszym naczelnikiem Wydziału Statystyki Handlu Zagranicznego. Należał do Komitetu Niesienia Pomocy Górnoślązakom. Nadal pracował naukowo, publikował prace badawcze i wykładał geografę. Od 1926 r. kierował MWRiOP. W trakcie II wojny światowej organizował prywatne Kursy Gospodarcze. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, Kancelaria Cywilna NP w Warszawie, sygn. 5.1/42, 8.3/72; AGAD, KGGW, sygn. 7287; APAN w Warszawie, Edmund Jan Reyman (1885-1958; ekonomia polityczna), sygn. 190/29; ZNiO, Wykaz członków „Zet” i „Pet”, sygn. 15956/II; L. Hass, *Ambicje, rachuby, rzeczywistość. Wolnomularstwo w Europie Środkowo-Wschodniej 1905–1928*, Warszawa 1984; J. Kaliński, Z. Landau, W. Roszkowski, S. Wrzosek, *Wyższa Szkoła Handlowa, Szkoła Główna Handlowa, Miejska Szkoła Handlowa 1906–1954*, Warszawa 1984; R. Mozołowski, *Sujkowski Antoni 1867–1941*, [w:] *Słownik biograficzny statystyków polskich*, red. B.M. Bułska, S. Kwiatkowski, Warszawa 1998; J. Kaliński, *Antoni Sujkowski*, [w:] *Poczet rektorów Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie*, red. J. Kaliński, Warszawa 2006;

T. Latos, *Antoni Zygmunt Sujkowski (1867–1941)*, PSB, t. XLV, Wrocław 2007–2008; E. Taylor, *Sujkowski Antoni Zygmunt Seweryn, herbu Rola (1867–1941)*, GPSB, t. 3, Kraków 2018; A. Danek, *Geopolityka w myśli geograficznej i działalności Antoniego Sujkowskiego*, „PrG” 2019, z. 156.

Bibliografia podmiotowa:

Na podkarpaciu, „Przyroda” 1905, nr 40–41; *Odczyty w Muzeum*, „Ogniwo” 1905, nr 15; *Odczyty w Muzeum Przemysłu i Rolnictwa*, „Przyroda” 1905, nr 17; *Rys geograficzny ziem Europy środkowej*, Warszawa 1906; *Geografia ekonomiczna. Cz. 1, Ogólna*, Warszawa 1907; *Geografia ekonomiczna. Cz. 2, Szczegółowa*, Warszawa 1909; *Geografia ziem dawnej Polski*, Warszawa 1918.

Z. Hałęza

Suligowski Adolf (1849–1932), prawnik, teoretyk samorządu, działacz społeczny.

Urodził się w Warszawie, w rodzinie urzędniczej, był synem Franciszka oraz Karoliny z Kaczorowskich. Po ukończeniu gimnazjum w Lublinie w 1868 r. rozpoczął studia na Wydziale Prawa i Administracji SGW, przekształconej następnie w UW. Studia ukończył w 1872 r. Kilka lat później wyjechał do Francji i USA, gdzie zapoznawał się z tamtejszymi systemami prawnymi. W 1875 r. został mianowany patronem przy Trybunale Cywilnym w Warszawie, w 1877 r. wszedł do grupy adwokatów przysięgłych okręgu Izby Sądowej Warszawskiej. Specjalizował się w prawie cywilnym, znacznie rzadziej występował w sprawach karnych. Zawód adwokata wykonywał z przerwami do końca życia, choć w 1912 r. został przez sądy rosyjskie wykreślony z listy adwokatów za używanie na sali rozpraw języka polskiego (w 1891 r. otrzymał z tego powodu surową naganę). Miał wielkie zasługi przy organizowaniu palestry w warunkach braku formalnej zgody dla tworzenia samorządu adwokackiego. Zajmował się sprawami etyki obrończej. Dążył do integracji środowiska prawników, organizował w swym mieszkaniu piątkowe zebrania, na których omawiano sprawy zawodowe i dzielono się wiedzą teoretyczną. Uczestniczyli w nich także prawnicy spoza Królestwa Polskiego, w tym profesorowie z UJ oraz UL. Spotkania te były zaczątkiem późniejszego Towarzystwa Prawniczego. Był współzałożycielem dwóch serii wydawniczych: *Biblioteki Umiejętności Prawnych* oraz *Wydawnictwa imienia Władysława Andrychiewicza*. W ramach tej serii opublikował wysoko oceniane dzieło *Bibliografia prawnicza polska XIX i XX wieku*, przygotowane pod jego kierunkiem przez ponad 70 prawników. Artykuły dotyczące zagadnień prawnych publikował w „Gazecie Sądowej Warszawskiej”. W 1912 r. na UL otrzymał tytuł honorowego doktora prawa, w 1919 r. został mianowany profesorem honorowym na UW. W 1916 r. został członkiem Rady Miejskiej w Warszawie. Należał do polskich i zagranicznych towarzystw naukowych, m.in. La Réforme Sociale Société. Był współzałożycielem Warszawskiego Towarzystwa Naukowego. Brał udział w polskich i międzynarodowych zjazdach i kongresach, m.in. uczestniczył w kongresie poświęconym dobroczynności w Paryżu w 1900 r., przedstawiając relację o stanie działalności charytatywnej i filantropijnej w Królestwie Polskim.

Pracę adwokacką łączył z aktywnością społeczną. Był jednym z inicjatorów ponadzaborowych zjazdów polskich prawników i ekonomistów, jak pisał: „celem zbliżenia ludzi z różnych zaborów”. Pierwszy zjazd odbył się w Krakowie w 1887 r., drugi we Lwowie w 1889 r.;

Suligowski wygłosił na nim referat *O potrzebie periodycznego organu prawniczego, poświęconego teorii prawa i studiom porównawczym*. Do 1914 r. odbyło się sześć zjazdów prawników i ekonomistów. Sprawozdania z nich Suligowski publikował w prasie. W 1906 r. założył Stowarzyszenie Właścicieli Nieruchomości m. Warszawy; przez wiele lat pełnił w nim funkcję prezesa. Ważne miejsce w jego działalności społecznej zajmowały starania na rzecz uzyskania przez Królestwo Polskie samorządu miejskiego. Należał do wielu komisji w ramach Towarzystwa Popierania Pracy Społecznej, w tym m.in. Komisji do Spraw Miejskich w sekcji społeczno-ekonomicznej. W 1917 r. zorganizował zjazd miast, podczas którego powołano Związek Miast Polskich; Suligowski przewodniczył tej organizacji. Sprawom samorządu ziemskiego i miejskiego poświęcał wiele uwagi w działalności publicystycznej, przedstawiając potrzeby społeczeństwa Królestwa Polskiego oraz swoje propozycje w zakresie zarządu miast. Zabiegał o to, „by organa samorządu miejskiego uporządkowały pod względem prawnym swą działalność codzienną, wprowadziły do niej nowoczesny porządek i sprawniejszy tryb postępowania”. Gospodarce miejskiej i problemom samorządów poświęcił wiele odczytów i tekstów; opublikował kilka prac adresowanych do szerokiego grona odbiorców, popularyzujących wiedzę na ten temat. Był członkiem rzeczywistym Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego.

Publikował teksty o kwestiach społecznych w postaci książek, broszur oraz artykułów w czasopismach społeczno-kulturalnych i gazetach. Już jako student zamieszczał teksty w „Kurjerze Lubelskim” i „Opiekunie Domowym”, później pisał do „Ateneum” i „Przeglądu Technicznego”, a także do prasy francuskiej. Podejmował w tych pracach różne zagadnienia prawne i społeczne, m.in. problem sytuacji prawnej kobiet. Angażował się w propagowanie oświaty, czytelnictwa, zakładanie bibliotek i czytelni. Od 1902 r. wykładał ekonomię polityczną w szkole Edwarda Aleksandra Rontalera (zob.). Pisał o konieczności krzewienia oświaty w Warszawie, którą nazwał „miastem analfabetów”. Był członkiem TORPR, należał do grupy stałych prelegentów wygłaszających odczyty, z których dochód był przeznaczony na rzecz organizacji. Należał do WTD, od 1892 r. pełniąc funkcję prezesa sekcji czytelni bezpłatnych, przekształconej z jego inicjatywy w 1895 r. w Wydział Czytelni Bezpłatnych; biuro Wydziału mieściło się w prywatnym mieszkaniu Suligowskiego. Przeprowadził prawno-administracyjną reformę Wydziału. Osobiście nadzorował i dbał o właściwe wypełnianie obowiązków przez pracowników czytelni. Powołał Komisję Katalogową Wydziału Czytelni Bezpłatnych WTD, która rejestrowała nowe książki i dokonywała ich kategoryzacji. Trosząc się o odpowiednie sporządzanie dokumentacji oraz uporządkowanie prac Wydziału, opracował i upowszechnił *Instrukcję dla Czytelni bezpłatnych pod Zarządem Towarzystwa Dobroczynności zostających*. Wprowadził także nową rejestrację czytelników. Był zwolennikiem rozbudowy księgozbioru czytelni pod kątem publikacji dotyczących problematyki społeczno-ekonomicznej, by zaspokoić zainteresowania inteligencji i uczącej się młodzieży. Krytykował dobroczynny, paternalistyczny model funkcjonowania czytelni.

W l. 1895–1900 był wiceprezesem WTD, później jej prezesem. Przez wiele lat zajmował się także kwestiami majątkowymi towarzystwa. W 1900 r. wchodził w skład komisji, która opracowała program nauczania w szwalniach i salach zajęciowych prowadzonych przez WTD. Należał do pierwszego, działającego w l. 1907–1909, komitetu Towarzystwa Biblioteki Publicznej w Warszawie. Podkreślał potrzebę troski o kulturę czytelniczą oraz samokształcenie adwokatów i samorządowców. W 1908 r. został wybrany na członka komitetu Muzeum Przemysłu i Rolnictwa. W 1914 r. przygotował referat na zjazd zorganizowany przez Związek

Adwokatów Polskich *O potrzebie wydawnictw poświęconych zawodowi obrończemu*. Część swojego bogatego, liczącego około 5 tys. książek księgozbioru, przekazał bibliotece Warszawskiego Towarzystwa Naukowego. Ponad 30 książek przekazał powstałej w 1907 r. Bibliotece Publicznej im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie. Był współzałożycielem Towarzystwa Domu Schronienia św. Małgorzaty, zapewniającego opiekę byłym prostytutkom. Należał także do członków Gniazda Centralnego Towarzystwa Opieki nad Dziećmi.

W okresie I wojny światowej założył bibliotekę samorządowo-prawną Rady Miejskiej i ofiarował dla niej ponad 2100 tomów. Urządził salę portretową, w której zawieszono portrety osób szczególnie zasłużonych dla Warszawy, poczynając od Anny Jagiellonki, skończywszy na Bolesławie Prusie (zob.). Był pierwszym prezesem Rady Opiekuńczej Towarzystwa Szkoły Nauk Społecznych i Handlowych. Szkoła została otwarta w grudniu 1915 r., Suligowski prowadził w niej zajęcia z zakresu teorii samorządu. Troszczył się o rozwój Szkoły, w 1917 r. przekształconej w Szkołę Nauk Politycznych. Był członkiem Komitetu Ofiary Narodowej powołanego w kwietniu 1917 r. przy TRS „w celu ujednolajnienia akcji zbierania ofiar na różne cele z państwowością związane”. Komitet koordynował zbiórki od osób prywatnych, organizacji społecznych, szkół itd. W 1918 r. wszedł w skład pierwszej w niepodległej Polsce Naczelnej Rady Adwokackiej. W 1919 r. został posłem do SU. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, Gabinet Cywilny RR KP w Warszawie, sygn. 13/ 237, 13/239; AAN, RGO w Warszawie, sygn. 833; AAN, TRS w Warszawie, sygn. 1/17, 2/26, 10/83; AGAD, KGGW, sygn. 7483; ANK, NKN, sygn. 938; ANRA, Życiorys Adolfa Suligowskiego; APW, WGUDs, sygn. 482; APW, ZK, sygn. X.8/369; XI/2408; BN, DR, M. Walewska, *Moje wspomnienia o rodzinie Suligowskich*, sygn. akc. 12887; BUW, DR, Adolf Suligowski (1849–1932), sygn. 1589–1600; H. Konic, *Zmarli członkowie: Śp. Adolf Suligowski (1849–1932)*, „RTNW” 1932, nr 25; B. Koredczuk, *Działalność oświatowa i biblioteczna adwokata Adolfa Suligowskiego w dobie zaborów*, „RBib” 2005, nr 4; Z. Krzeźmiński, *Sławni warszawscy adwokaci*, Warszawa 2007; T. Burakowski, *Suligowski Adolf, SBAP*, t. 2, z. 3–4, Warszawa 2007; J. Cabaj, *„Walczyć nauką za sprawę Ojczyzny”. Zjazdy ponadzaborowe polskich środowisk naukowych i zawodowych jako czynnik integracji narodowej (1869–1914)*, Siedlce 2007; Z.J. Winnicki, *Rada Regencyjna Królestwa Polskiego i jej organy (1917–1918)*, Wrocław 2017; K. Pol, *Suligowski Mściław Adolf (1849–1932)*, PSB, t. XLV, Wrocław 2008; B. Koredczuk, *Udział inteligencji prawniczej Królestwa Polskiego w kształtowaniu kultury książki (1815–1915)*, Wrocław 2011; W. Winclawski, *SBSP*, t. 4, Toruń 2011; B. Włodarski, *W stronę modernizmu – z dziejów warszawskiej Szkoły Nauk Politycznych 1915–1939*, „Politeja” 2015, nr 9.

Bibliografia podmiotowa:

Warszawa i jej przedsiębiorstwa miejskie, Warszawa 1903; *Miasto analfabetów*, Kraków 1905; *Projekty samorządu miejskiego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1906; *O pracy społecznej, opartej na organizacjach samorządowych*, [w:] *Kursa społeczne odbyte w Warszawie d. 27, 28, 29 i 30 sierpnia 1907 r.*, Warszawa 1907; *Zakopane i jego potrzeby/ komisja wiecu zwołanego przez Towarzystwo Tatrzańskie*, Kraków 1909 (praca wieloautorska); *Projekt przyszłego samorządu miejskiego*, Warszawa 1911; *Bibliografia prawnicza polska XIX i XX wieku, poprzedzona słowem wstępnym i rzutem oka na twórczość piśmienniczą prawników polskich w ciągu XIX wieku i pierwszego dziesięciolecie XX wieku*, Warszawa 1911; *Pisma Adolfa Suligowskiego*, t. 1–4, Warszawa 1915; *Urbanizacja, jako nowe zjawisko w życiu społecznym*, Warszawa 1919.

Szabelski Stanisław (1873–1955), ksiądz, działacz społeczny, publicysta. Pseud. Stanisław.

Urodził się w Częstochowie, był synem Ludwika, farmaceuty i właściciela apteki, oraz Emilii z Konatowiczów. W 1899 r. ukończył 6-klasową szkołę realną w Kaliszu i podjął dalszą naukę w Seminarium Duchownym we Włocławku, święcenia kapłańskie uzyskał w 1896 r. Ze względu na trwający wówczas konflikt pomiędzy polskim duchowieństwem a rządem rosyjskim nie mógł legalnie prowadzić działalności duszpasterskiej. Podopiecznych zakładu wychowawczego dla moralnie zaniedbanych chłopców na Mokotowie uczył zatem religii w ukryciu, a gdy władze tę aktywność wykryły, przenosił się kolejno do Kłonowej w pow. sieradzkim, Kraszewic k. Wielunia i do Piotrkowa. W Piotrkowie mógł pozostać na dłużej dzięki interwencji proboszcza ks. Aleksandra Salcińskiego. Gdy w 1897 r. doszło do porozumienia rządu rosyjskiego ze Stolicą Apostolską, Szabelski zdał wymagany egzamin ze znajomości języka rosyjskiego i został mianowany wikariuszem oraz prefektem miejskich szkół powszechnych i szkoły wiejskiej w Majkowie. Mianowano go też kapelanem więzienia.

W 1900 r. zwolniony z obowiązków wikariusza, całą swoją energię skierował na sprawy społeczno-oświatowe. Został m.in. prefektem 4-klasowej pensji żeńskiej Henryki Domańskiej, działał w stowarzyszeniach kulturalnych i dobroczynnych (m.in. w Polskim Towarzystwie Krajoznawczym, Związku Katolickim), organizował wsparcie materialne dla najuboższych uczniów, a także pierwszą pielgrzymkę młodzieży na Jasną Górę. Na rzecz Oddziału Piotrkowskiego Stowarzyszenia Nauczycieli Polskich ofiarował część swojego księgozbioru. Był także członkiem Rady PTDDCh, dzięki niemu w budynku przeznaczonym na instytucje dobroczynne wybudowano kaplicę.

W 1906 r. przestał pełnić obowiązki prefekta szkół powszechnych oraz kapelana więzienia, skupił się na pracy na pensji H. Domańskiej oraz w gimnazjum męskim inż. Tadeusza Jacobsona. Jesienią 1914 r. przeniesiono go z Piotrkowa do Rozprz, realizował jednak swoje obowiązki pedagogiczne w Piotrkowie do końca r.szk. 1914/1915. W nowej parafii zajął się organizowaniem kolejnych szkół (powstało ich 14) oraz pomocy najuboższym (bezpłatna kuchnia). W marcu 1918 r. przeniesiony został do Konina – zaangażował się w pracę TDK (został jego prezesem), zakładał pismo „Głos Koniński” oraz nadzorował 7-klasową szkołę handlową. Szkołę tę przekształcił w Gimnazjum Humanistyczne z prawami państwowymi.

Ważnym obszarem jego działalności była współpraca z czasopismami. Od marca 1911 r. do października 1913 r. redagował „Kronikę Piotrkowską”. Już w pierwszym numerze tego pisma, ukazującego się od 1910 r., apelował do istniejących na terenie miasta 29 stowarzyszeń, by nadsyłały do redakcji sprawozdania ze swojej pracy. Apel odniósł skutek, pismo informowało regularnie m.in. o pracach Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego, Towarzystwa Gimnastycznego, Towarzystwa Muzycznego oraz Towarzystwa Pomocy Szkolnej. Propagowało także wydarzenia kulturalne i oświatowe, takie jak odczyty, przedstawienia i koncerty. Upowszechniano też wiedzę o zdrowiu, w 1911 r. Szabelski pisał m.in. o groźnych chorobach zakaźnych. Rok później analizował relacje rodziny i szkoły oraz znaczenie mundurków szkolnych. Poza „Kroniką Piotrkowską” swoje artykuły i wiersze publikował zarówno na łamach pism katolickich („Wiadomości Pasterskie”, „Przegląd Katolicki”, „Wiara”, „Kronika Diecezji kujawsko-kaliskiej”), jak i prasy lokalnej („Tydzień”, „Ziemia Piotrkowska” – tam zamieścił teksty o Chrześcijańskim Stowarzyszeniu Robotników). Był także współautorem popularnego szkicu *Starożytnie miasto Piotrków*.

Szabelski aktywnie uczestniczył w zjazdach księży prefektów, wygłaszając referaty dotyczące różnych możliwości religijnego oddziaływania na młodzież szkolną: poprzez praktyki i tradycje religijne oraz organizację pielgrzymek (wycieczek religijnych). Zalecał, by wychowanie religijne w szkołach nie ograniczało się jedynie do aspektów teoretycznych, lecz w praktyce wpajało młodzieży zasady życia chrześcijańskiego. W l. 1923–1932 powrócił do Piotrkowa, ostatni okres życia spędził jednak w Łodzi (był m.in. Dyrektorem Bursy przy Seminarium Duchownym), tam zmarł.

Bibliografia przedmiotowa:

10 lat działalności koła b. wychowanek i nauczycielstwa szkoły śp. Henryki Domańskiej i Gimnazjum Zrzeszenia, [w:] *Jednodniówka z okazji zjazdu koleżeńkiego b. wychowanek i nauczycielstwa szkoły daw. śp. H. Domańskiej i Gimn. Zrzeszenia w dniu 8 kwietnia 1934 R.*, nakładem Komitetu Redakcyjnego Koła b. wychowanek i nauczycielstwa szkoły daw. śp. H. Domańskiej i gimn. Zrzeszenia; M. Rawita-Witanowski, *Dzieje Towarzystwa Dobroczynności dla Chrześcijan w Piotrkowie Trybunalskim z powodu pięćdziesięciolecia istnienia 1885–1935*, Piotrków Trybunalski 1935; K. Ciesielska, *Historia II Ogólnokształcącego Liceum Żeńskiego w Piotrkowie Trybunalskim*, [w:] *Księga Pamiątkowa z obrad Jubileuszowego Zjazdu Wychowawców i Wychowanek Gimnazjów Żeńskich w Piotrkowie 1856–1959*, Piotrków 1960; A. Pielużek, „Kronika Piotrkowska” – jej redaktorzy i wydawcy (1910–1914), [w:] *Region, kraj, świat. Studia ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Tadeuszowi Olejnikowi w siedemdziesiąt rocznicę urodzin*, red. J.R. Budziński, Piotrków Trybunalski 2005; A. Pielużek, *Piotrków i powiat piotrkowski w świetle „Kroniki Piotrkowskiej” 1910–1914*, Piotrków Trybunalski 2005; S. Grad, M. Różański, *Kapituła katedralna łódzka*, Łódź 2007; Z. Stępień, *Z dziejów Piotrkowskiego Związku Nauczycielstwa Polskiego. Część pierwsza 1907–1939*, Piotrków Trybunalski 2008; Z. Stępień, *Amatorski leksykon Piotrkowa Trybunalskiego*, Piotrków Trybunalski 2015.

Bibliografia podmiotowa:

Studium nad genezą i wypowiedziami osobistych przekonań, „WPast” 1905, nr 3; *Praktyki i zwyczaje religijne w szkole (referat odczytany w dniu 21 sierpnia r.b. na drugim zjeździe księży prefektów w Warszawie)*, „WPast” 1906, nr 11; *Wycieczki i pielgrzymki młodzieży szkolnej (referat odczytany w dniu 22 sierpnia r.b. na drugim zjeździe księży prefektów w Warszawie)*, „WPast” 1906, nr 11; *Starożytne miasto Piotrków* [współautor W. Konarzewski], [w:] *Kalendarz Towarzystwa Dobroczynności dla Chrześcijan w Piotrkowie na rok zwyczajny 1909*; *Krótką monografią Kościołów w Piotrkowie*, [w:] *Kalendarz Towarzystwa Dobroczynności...*; *** [artykuł wstępny bez tytułu], „KrP” 1910, nr 1; *Z ostatniej chwili*, „KrP” 1911, nr 33; *Historyczne wspomnienie*, „KrP” 1912, nr 8; *Jasna Góra*, „KP” 1912, nr 10; *Wychowanie*, „KrP” 1912, nr 24.

A. Wałęga

Szczawińska Wanda (1866–1955), biologka, pediatrka.

Urodziła się w Warszawie. Była córką Wojciecha, urzędnika kolejowego, i Bronisławy z Gumbrychtów. Początkową naukę pobierała na pensji Józefy Gagatnickiej, następnie w II Żeńskim Gimnazjum w Warszawie. W 1883 r. uzyskała świadectwo domowej nauczycielki, dające jej uprawnienia do nauczania w szkołach prywatnych. Od 1885 r. uczyła języka polskiego i geografii na prywatnej pensji. Wykształcenie uzupełniała na Wydziale

Przyrodniczym Uniwersytetu Latającego, który zorganizowała jej siostra Jadwiga Szczawińska-Dawidowa (zob.), zaś w 1888 r. rozpoczęła studia na Wydziale Przyrodniczym Uniwersytetu Genewskiego. Po ukończeniu pierwszego stopnia uniwersyteckiego (bachelier des sciences) prowadziła badania w pracowni zoologicznej Carla Voghta, pod jego kierunkiem napisała rozprawę *Contribution à l'étude des yeux des Arthropodes et recherches expérimentales* (Przyczynek do nauki o oczach niektórych raków i badania doświadczalne). Na tej podstawie w 1891 r. uzyskała stopień doktora nauk przyrodniczych.

Po powrocie do Warszawy prowadziła wykłady z zakresu nauk przyrodniczych na Uniwersytecie Latającym oraz na pensjach Józefy Gagatnickiej i Izabeli Smolikowskiej. W 1894 r. wyjechała do Paryża, gdzie pracowała na Sorbonie w pracowni biologicznej Yvesa Delage'a oraz prowadziła badania w stacji morskiej w Banyuls sur Mer. Poza tym rozpoczęła studia medyczne, które ukończyła w 1902 r., uzyskując stopień doktora medycyny na podstawie pracy *Serum cytotoxiques* (Serum cytotoksyczne). Następnie pracowała w Instytucie Pasteura w Paryżu, specjalizując się w klinice pediatricznej u Jacques'a Josepha Granchera. Od 1906 r. pracowała w utworzonej przez siebie poradni dla niemowląt. W 1907 r. została lekarką w zakładzie dla niemowląt rekonwalescentów Fondation Zola à Médan. W 1910 r. wygłaszała na Sorbonie odczyty na temat higieny okresu niemowlęcego. W tym samym roku wróciła do Warszawy. W IHD założyła poradnię lekarską dla niemowląt i nią kierowała – uczyła matki zasad higieny dziecka. Była członkinią rzeczywistą Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego. W l. 1911–1920 prowadziła zajęcia w Towarzystwie Kursów Naukowych, a następnie w WWP, była też członkinią Stowarzyszenia Kursów Naukowych. Na tej uczelni w 1911 r. zorganizowała Katedrę Higieny, którą kierowała przez dziewięć lat. W 1914 r. utworzyła Towarzystwo „Kropla Mleka” m. Warszawy. Pełniła obowiązki dyrektorki Ogniska i Pawilonu Zdrowia dla Niemowląt Towarzystwa „Kropla Mleka”. W l. 1914–1916 pracowała w Kuratorium Opieki nad Rodzicami Rezerwistów, od maja 1916 r. również w sekcji sanitarnej Komitetu Obywatelskiego m.st. Warszawy jako lekarza. Prowadziła wykłady z zakresu higieny w prywatnych szkołach i popularyzowała wiedzę pediatriczną podczas wielu odczytów wygłaszanych m.in. w ramach Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego, Towarzystwa Kultury Polskiej oraz krajowych i zagranicznych konferencji naukowych. W 1917 r. uczestniczyła w Zjeździe Kobiet Polskich w Warszawie, omawiając na nim problemy higieniczne.

Opublikowała w sumie ok. 80 prac naukowych i popularnonaukowych z zakresu nauk przyrodniczych, higieny i pediatrii, w szczególności poświęconych metodom opieki nad niemowlęciem. Prócz książek pisała artykuły naukowe i popularyzujące wiedzę, zamieszczane na łamach „Gazety Lekarskiej”, „Nowin Lekarskich”, „Przeglądu Pedagogicznego”, „Przeglądu Społecznego”, „Kuriera Warszawskiego”. Współpracowała również z zagranicznymi periodykami, m.in. „Archives de Biologie”, „Bulletin de l'Institut de Psychologie”, „Bulletin de l'Institut Pasteur”. Była członkinią wielu towarzystw naukowych: Polskiego Towarzystwa Biologicznego, Towarzystwa Lekarskiego Francusko-Polskiego (była sekretarzem zarządu), Międzynarodowego Stowarzyszenia Kobiet Lekarzy, Naukowego Towarzystwa Higieny Odżywiania w Paryżu, TLW oraz Medical Women's International Association w Nowym Jorku (jako przedstawicielka na Polskę). Polskie towarzystwa pediatriczne oraz Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Poznaniu reprezentowała w International Pediatric Association, założonym w 1910 r. w Paryżu.

Dzięki jej staraniom w 1926 r. wybudowano Pawilon Zdrowia dla Niemowląt w Ogrodzie Saskim, gdzie prowadzono poradnie, pokoje dla matek karmiących i kuchnię mleczną oraz przekazywano wiedzę na temat higieny. Zagadnienia dotyczące higieny, zwłaszcza higieny dziecka, wykladała w Państwowym Seminarium Nauczycielek Gospodarstwa oraz w Wyższej Szkole Gospodarskiej w Chyliczkach, gdzie była także lekarką szkolną. Mimo przejścia na emeryturę w 1937 r. nadal pracowała jako lekarka. Została odznaczona Brązowym Medalem „Za długoletnią służbę” oraz Krzyżem Kawalerskim Odrodzenia Polski. Zmarła w Krakowie.

Bibliografia przedmiotowa:

AZHRL, AIK, sygn. 19; GBL, DSKM, ILWB, sygn. PL\327\1\0\5475; GBL, DSKM, Spuścizna Wandy Szczawińskiej, sygn. 808; Université de Genève, Archives de l'Université, <https://www.unige.ch/archives/adm/documents-en-ligne/listes-des-autorites-professeurs-etudiants-auditeurs-et-laboratoires/> (dostęp: 9.06.2023); W. Koleżak, *Kropla mleka*, „Świat” 1916, nr 28; H.C., *W trosce o przyszłość*, „KobW” 1927, nr 20; *Przegląd Społeczny: 1906–1907: bibliografia zawartości; Społeczeństwo: 1907–1910: bibliografia zawartości*, oprac. M. Stokowa, Wrocław 1954; B. Bruziewicz-Mikłaszewska, *Żeby ślad pozostał i pamięć*, „GL” 1999, nr 4; P. Ustianowski, *Wanda Szczawińska*, [w:] *Słownik biograficzny polskich nauk medycznych XX wieku*, red. i oprac. B. Urbanek, t. 2, z. 3, Warszawa 2000; J. Mackiewicz, *Atramentowe znaki pamięci. Listy kobiet w zbiorach Głównej Biblioteki Lekarskiej: Wystawa: 17.10 – 30.11.2001 r.*, „MN” 2001, nr 2; M. Micińska, *Inteligencja na rozdrożach 1864–1918*, Warszawa 2008; S.T. Sroka, *Szczawińska Wanda (1866–1955)*, PSB, t. XLVII, Kraków 2010–2011; A. Bołdyrew, *Działalność lekarek i pedagożek w Królestwie Polskim na początku XX w. na rzecz popularyzacji wiedzy o nowoczesnym macierzyństwie*, „PP” 2021, nr 1.

Bibliografia podmiotowa:

Ważne odkrycie [o badaniach nad syfilisem w Instytucie Pasteura], „Głos” 1905, nr 28; *Instytucje społeczne dla ochrony niemowląt we Francji*, „PSPo” 1908, nr 4, 5; *Francuskie instytucje społeczne celem wychowania niemowląt*, Poznań 1907: odb. z czasopisma „NL” 1907; *Trzeci kongres międzynarodowy higieny szkolnej w Paryżu*, „NL” 1910, nr 10; *Wiek niemowlęcy*, „Świat” 1911, nr 43; *Zapobieganie gruźlicy u dzieci*, „Zdrowie” 1913, nr 2; *Niemowlęctwo: Paryska „Puericulture”*, „KW” 1913, 14 lutego, nr 45; *Choroby szkolne*, „KW” 1914, 30 marca, nr 89; *Higiena społeczna w życiu matki i dziecka*, [w:] *Pamiętnik Zjazdu Kobiet polskich w Warszawie w 1917 roku*, red. J. Budzińska-Tylicka, Warszawa 1918; *Życie ogniska*, Warszawa 1917.

D. Grabowska-Pieńkosz, M.M. Krakowiak

Szczawińska-Dawidowa Jadwiga (1864–1910), nauczycielka, publicystka, redaktorka, działaczka społeczna. Pseud. i krypt. Jotes, Wojciech Kłos, J.S.D., J. Szcz. D.

Urodziła się w Warszawie, w zubożałej rodzinie ziemiańskiej. Była córką Wojciecha, urzędnika, i Bronisławy Natalii z Gumbrychtów. Po ukończeniu ze złotym medalem II Żeńskiego Gimnazjum Rządowego w Warszawie i złożeniu egzaminu nauczycielskiego uzyskała zatrudnienie w tej właśnie szkole średniej. W l. 80. XIX w. pracowała przez pewien czas również na pensji Jadwigi Sikorskiej (zob.), z której została zwolniona za ingerowanie w obowiązujący program nauczania oraz propagowanie wśród uczennic idei socjalistycznych. Od

tego czasu zaczęła udzielać lekcji języka polskiego w prywatnych domach i przygotowywać dziewczęta do egzaminów szkolnych.

W 1885 r. przystąpiła do tworzenia tajnej uczelni nazwanej Uniwersytetem Latającym. Powstała ona dzięki podjętym przez nią wysiłkom prowadzącym do zjednoczenia działających na terenie Warszawy kobiecych kółek samokształceniowych, w których sama wcześniej pobierała naukę. Przyczyniła się do ujednolicenia programu i organizacji kształcenia przy zachowaniu elastycznego systemu edukacyjnego. Stojąc od początku na czele zarządu tej instytucji, w l. 1889–1890 weszła w konflikt z jego członkami, którzy zarzucali jej sprawowanie rządów „absolutnych” i ignorowanie postulatów słuchaczek. W rezultacie sporu doszło do rozłamu, który zakończył się odejściem większości zaangażowanych w uczelnię osób i utworzeniem przez nich nowego uniwersytetu, tzw. republikańskiego, w kontrze do kierowanego przez nią, zwanego przez jej krytyków „monarchiczno-despotycznym”.

Utrudniony dostęp do literatury fachowej zgłaszany przez słuchaczki Uniwersytetu Latającego, a także chęć zaspokojenia potrzeb czytelniczych mieszkańców Warszawy stał się dla niej i jej męża Jana Władysława Dawida (zob.) wyzwaniem do założenia biblioteki publicznej. Zrealizowali go częściowo, powołując w 1890 r. Czytelnię Naukową, a trzy lata później Czytelnię Dziel i Pism Naukowych. Dzięki osobistemu zaangażowaniu pozyskiwała prywatne księgozbiory od miejscowych elit intelektualnych oraz zdobywała środki na zakup periodyków. Dzięki niej Czytelnia otwarta była przez cały dzień do późnych godzin wieczornych, aby mogli z niej skorzystać wszyscy zainteresowani, szczególnie osoby pracujące. W 1907 r., już po jej odejściu z placówki, zbiory Czytelni przekazane zostały oficjalnie otwartej Bibliotece Publicznej m. Warszawy. W tym samym czasie brała udział w pracach Kobiecego Koła Oświaty Ludowej. Napisała dwie broszury: *Kółka Rolnicze w Galicji* (1890) oraz *Historię pożytecznego człowieka* (1900), która w dużym nakładzie była rozprowadzana w środowiskach wiejskich.

Podobnie jak w l. 1890–1897, kiedy redaktorem naczelnym „Przeglądu Pedagogicznego” był J.W. Dawid, włączała się czynnie w przygotowanie tego pisma do druku, tak i z początkiem XX w. w l. 1900–1905 wraz z mężem współredagowała czasopismo „Głos”, a po jego zamknięciu „Przegląd Społeczny” w l. 1906–1907 i „Społeczeństwo” od 1907 do 1910 r., zajmując się głównie organizacją procesu wydawniczego i popularyzacją periodyków. Jednocześnie publikowała własne teksty publicystyczne. Bliska jej była problematyka oświaty ludu, rozwoju szkolnictwa, kształcenia dziewcząt, samobójstw dzieci i młodzieży, sytuacji nauczycieli, uczniów mało zdolnych, a także emancypacji oraz równouprawnienia kobiet i ich trudnej sytuacji ekonomicznej. Swoje artykuły zamieszczała na łamach „Przeglądu Pedagogicznego”, „Przeglądu Społecznego”, „Przeglądu Tygodniowego Życia Społecznego, Literatury i Sztuk Pięknych”, „Społeczeństwa” i „Głosu”.

Jej teksty publicystyczne poświęcone konieczności szerzenia oświaty szły w parze z konkretną aktywnością w tym zakresie. Świadczy o tym powołanie przez nią w Tokarach k. Płocka szkoły koszykarskiej dla tamtejszych dzieci chłopskich czy wyjazd do Francji w celu zapoznania się z funkcjonowaniem wzorowych żeńskich szkół średnich. W tym drugim przypadku pragnęła przenieść na grunt rodzimy zachodnie rozwiązania edukacji dziewcząt, aby ich kształcenie usprawnić organizacyjnie i podnieść na wyższy poziom. Zmarła śmiercią samobójczą we wsi Rokosz k. Góry Kalwarii. Pochowana została w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, WWP – zbiór akt, sygn. 12; *Czytelnia Naukowa. (Wspomnienie)*, „PBib” 1908, z. 1; R. Jadwiga Szczawińska-Dawidowa. *Wspomnienie pośmiertne*, „Ster” 1910, nr 3; K. Nagórska, *Ze Szczawińskich Jadwiga Dawidowa*, „Niepodległość” 1932, t. VI; J. Mackiewicz-Wojciechowska, *Uniwersytet „Latający”: karta z dziejów tajnej pracy oświatowej*, Warszawa 1933; W. Mecler, *U mojej ciotki*, „WL” 1934, nr 17; W. Nagórska, *Dawidowa Jadwiga ze Szczawińskich (1863–1910)*, PSB, t. IV, Kraków 1938; S. Jedleński, *Jadwiga Szczawińska-Dawidowa, postępową działaczką oświatową przełomu XIX i XX wieku*, „Studia do Dziejów Oświaty” 1956, t. 3; A. Pacholczykowa, *Dawidowa Jadwiga z d. Szczawińska, SBDPRR*, Warszawa 1978; A. Józefowicz, *Szczawińska-Dawidowa Jadwiga*, [w:] *Encyklopedia Pedagogiczna XXI wieku*, t. VI, Warszawa 2007; A. Muszczyńska, *Nieodkryte karty z życia Jadwigi Szczawińskiej*, „BP” 2017, nr 1.

Bibliografia podmiotowa:

Historia pożytecznego człowieka, Wilno 1900; *Ratujmy siły!*, „Głos” 1901, nr 1; *O potrzebie założenia biblioteki publicznej w Warszawie*, „Głos” 1901, nr 10; *W sprawie księgarni literackiej*, „Głos” 1901, nr 17; *Kartki z dziejów nauki polskiej*. Wacław Nalkowski, „Głos” 1902, nr 2; *Pensje żeńskie*, „Głos” 1905, nr 34, 35; *Zjazd kółek rolniczych*, „Społeczeństwo” 1907, nr 8; *Nowe prądy w szkolnictwie*, „Społeczeństwo” 1908, nr 29; *Szkoła dla dzieci mało zdolnych*, „Społeczeństwo” 1908, nr 38; *Listy do Jana Władysława Dawida (marzec–kwiecień–maj 1905)*, Warszawa 2017.

I. Michalska

Szczepańska-Znojkwiczowa Emilia (przed 1882?–1926), nauczycielka.

Była córką Antoniego, ukończyła Aleksandryjsko-Maryjski Instytut Wychowania Pnien w Warszawie, uzyskując świadectwo nauczycielki domowej. Początkowo pracowała w Rządowym Gimnazjum Żeńskim w Kielcach, w 1898 r. jeszcze pod panieńskim nazwiskiem Szczepańska uczyła języka polskiego we wszystkich klasach. Była właścicielką prywatnej pensji żeńskiej w Kielcach, założonej w 1903 r. jako 3-klasowe progimnazjum z wykładowym językiem rosyjskim. W 1905 r. placówka została przekształcona w polską szkołę średnią „bez praw”, zaś w 1906 r. w pełne 7-klasowe gimnazjum z kursami buchalterii, kończącymi się uzyskaniem świadectwa i możliwością podjęcia pracy. W 1909 r. gimnazjum było 6-klasowe i działał internat, a w 1911 r. znów miało 7 klas. W 1914 r. przy gimnazjum zaczęła działać 2-klasowa szkoła elementarna, która jako jedna z pierwszych w kraju uzyskała uprawnienia szkoły rządowej. Według Bolesława Markowskiego, w l. 1920–1926 szkoła funkcjonowała jako 8-klasowe gimnazjum żeńskie, ale w 1926 r. pojawiła się w wykazach prywatnych szkół średnich ogólnokształcących woj. kieleckiego jako 6-klasowe gimnazjum żeńskie. Placówka cieszyła się popularnością, uczęszczały do niej uczennice różnych wyznań. Rozwijano tam artystyczne zainteresowania podopiecznych: organizowano wystawy prac i przedstawienia teatralne. Po śmierci założycielki w 1926 r. jej szkołę kupiło Towarzystwo Opieki nad Gimnazjum św. Stanisława Kostki, w l. 1926–1929 stopniowo przekształcając placówkę w Żeńskie Seminarium Nauczycielskie.

Szczepańska-Znojkwiczowa działała także w towarzystwie pomocy ubogim uczniom, założonym w październiku 1911 r. przy jej gimnazjum. Była członkinią Towarzystwa Biblioteki Polskiej w Kielcach, wspomagała Kieleckie Towarzystwo Dobroczynności. Według

Barbary Szabat wiele wskazuje na to, że sympatyzowała ze ZPD. Wspierała działalność Stowarzyszenia Kursów dla Analfabetów Dorosłych, w jej szkole odbywały się zarówno kursy dla analfabetów, jak i szkolenia dla prowadzących je nauczycieli. Siedziba szkoły służyła również kieleckim towarzystwom oświatowym, które organizowały w niej odczyty.

Bibliografia przedmiotowa:

AP Kielce, Kielecka Dyrekcja Szkolna w Kielcach, sygn. 664; AP Kielce, RzGK, sygn. 6032; AP Kielce, Urząd Gubernialny Kielecki do spraw Stowarzyszeń, sygn. 1, 19; *Więści z kraju*, „KW” 1898, nr 316, dodatek poranny; K. Kujawski, *Gdzie i czego można się u nas nauczyć?*, Warszawa 1909; *Wykaz prywatnych szkół średnich ogólnokształcących*, „DR” 1926, nr 32; B. Markowski, *Szkolnictwo w Kielcach w okresie lat 1919–1931*, Kielce 1932; B. Szabat, *Szkolnictwo początkowe Kiel i powiatu kieleckiego w latach 1864–1915*, Kielce 1983; B. Szabat, *Walka o szkołę polską w okresie rewolucji 1905–1907 w guberni kieleckiej*, Kielce 2001; B. Szabat, *Szczepańska-Znojkiwiczowa Emilia (?–1926)*, ŚSB, t. 2, Kielce 2009; W. Jaworski Wojciech, *Towarzystwa pomocy materialnej uczniom i studentom w Królestwie Polskim (1881–1914)*, „PHO” 2019, nr 1/2.

K. Cybulska, P. Pająk

Szczepański Józef Dionizy (1850–1932), nauczyciel matematyk, działacz polonijny w Rosji.

Urodził się w Czerniowcach k. Brześcia Litewskiego na Białej Rusi. Był synem Aleksandra i Zofii z Eichlerów. Po ukończeniu szkoły powiatowej w Brześciu Litewskim i rosyjskiego gimnazjum klasycznego w Warszawie odbył dwuletni kurs dla nauczycieli szkół zawodowych przy Wyższej Szkole Technicznej w Moskwie. Studiował w moskiewskim Instytucie Technicznym na Wydziale Matematycznym Uniwersytetu Petersburskiego i w petersburskim Instytucie Dróg i Mostów. Od 1877 r. pracował jako nauczyciel matematyki, geometrii wykreślnej, fizyki i podstaw mechaniki w gimnazjach w Wolsku w gub. saratowskiej, samym Saratowie i w Samarze. Równocześnie działał na rzecz Polonii w Rosji, przyczyniając się do budowy w Samarze katolickiej kaplicy. W 1901 r. powrócił do Warszawy, gdzie zrzekł się pełnej emerytury i rozpoczął wykłady w Szkole Handlowej Zgromadzenia Kupców Warszawskich i w Szkole Handlowej Edwarda Rontalera. W l. 1905–1906 był członkiem i bibliotekarzem warszawskiego Koła Matematyczno-Fizycznego. Napisał też podręcznik do matematyki dla szkół średnich i samouków. Działał w Stowarzyszeniu Nauczycielstwa Polskiego. W 1905 r. poparł strajk szkolny, a po jego zakończeniu, gdy władze rosyjskie zezwoliły na funkcjonowanie szkół polskich z polskim językiem wykładowym, stał się jednym z organizatorów tych placówek. Otworzył gimnazjum w Płocku, w którym objął stanowisko dyrektora i nauczyciela matematyki, przekazał też szkołę pod opiekę Polskiej Macierzy Szkolnej. Po trzech latach przeniósł się do Włocławka, gdzie został dyrektorem Szkoły Handlowej. Wspierał tam ruch skautowy. Po wybuchu I wojny światowej, gdy gmach szkoły zmieniono w szpital wojskowy, nadal prowadził placówkę w wynajętym lokalu. Był zwolennikiem pedagogiki Jana Henryka Pestalozziego. W 1916 r. przeniósł się do Krakowa, gdzie pracował w Wydziale Krajowym administracji Galicji.

W okresie II RP objął stanowisko dyrektora gimnazjum na warszawskiej Pradze, a później gimnazjum w Grójcu. W stolicy mieszkał do śmierci – w ostatnich latach życia zapisał

się na Uniwersytet jako wolny słuchacz na Wydziale Historii. Interesował się szczególnie historią Pomorza – wydał dwie książki poświęcone tej tematyce. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, AZHP, sygn. 1.7/236; J.B. Nycek, *LiK SB*, Płock 1983; J. Stefański, *Płock od A do Z w tysiącletnich dziejach*, Płock 1990; *Księga pamiątkowa gimnazjum i liceum ziemi kujawskiej wydana z okazji jubileuszu 90-lecia*, red. M. Pawlak, Włocławek 1992; A.J. Papierowski, J. Stefański, *PZiN*, Płock 2002; *Szczepański Józef Dionizy (1850–1932)*, *WSB*, t. 1, Włocławek 2004; A. Barzycka, *Szczepański Józef Dionizy (1850–1932)*, *PSB*, t. XLVII, Kraków 2010–2011.

Bibliografia podmiotowa:

Z prądów współczesnych w szkolnictwie, „PP” 1905, nr 11–12; *Podręcznik dla wyższych klas szkół średnich i samouków. Kurs uzupełniający matematyki elementarnej i początki analizy wyższej*, Warszawa 1906; *Co nam daje polska szkoła, a czego od nas wymaga?*, Włocławek 1912; *W sprawie naszego szkolnictwa*, Włocławek 1916; ZNiO, J.D. Szczepański, *Rok wojny w odbiciu w życiu Włocławka (1914)*. Ciąg dalszy. Dziennik 2 IX 1914 – 2 I 1916, sygn. 16815/I, II.

P. Waingertner

Szelburg-Zarembina Ewa (1899–1986), powieściopisarka, poetka, dramaturżka i eseistka, autorka utworów literackich dla młodzieży.

Urodziła się w Bronowicach k. Puław. Była córką Antoniego i Elżbiety z Kałużyńskich. Uczęszczała do szkoły w Nałęczowie, gdzie przeniosła się rodzina. Jako uczennica angażowała się w działalność samokształceniową i kulturalną. Wraz z kolegami ze szkoły w 1908 r. założyła pismo „Sami Swoi”. Działała w Organizacji Młodzieży Narodowej kierowanej przez Związek Młodzieży Polskiej „Pet”, należała do organizacji skautowej. Brała czynny udział w organizowaniu i prowadzeniu akcji oświatowych dla dzieci z ubogich środowisk. W 1916 r. ukończyła gimnazjum Władysława Kunickiego w Lublinie. W tym samym roku podjęła pracę nauczycielki i założyła III Żeńską Lubelską Drużynę Skautową przy prywatnym lubelskim gimnazjum Wacławy Arciszowej (zob.), w której propagowała działania samokształceniowe i edukacyjne. Równocześnie zaangażowała się w pracę patriotycznej konspiracji Związku Młodzieży Polskiej „Zet”, prowadzącej działalność niepodległościową i samokształceniową wśród uczniów i studentów. Była współredaktorką wychodzącego w l. 1917–1918 „Głosu Młodzieży: organu Młodzieży Narodowej Szkół Średnich w Lublinie”. Prowadziła działalność informacyjną i oświatową w ramach związanej z „Zetem” TSK; była pracownicą Wydziału Prasowego TSK.

W okresie II RP studiowała filologię polską i pedagogikę na UJ. Podjęła pracę nauczycielki w Seminarium Nauczycielskim w podwarszawskim Ursynowie. Po wybuchu II wojny światowej pracowała w strukturach podziemnej oświaty. Po wojnie z jej apelu do społeczeństwa o uczczenie bohaterstwa i męczeństwa młodzieży i dzieci w dziejach Polski zrodziła się idea Centrum Zdrowia Dziecka w Warszawie. Pełniła funkcję wiceprzewodniczącej Zarządu Związku Zawodowego Literatów Polskich. Znana stała się jako autorka wielu utworów dla dzieci. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

Czy wiesz, Warszawa 1938; A. Klimowicz, *Szelburg-Zarembina*, Warszawa 1966; *ZET w walce*, Warszawa 1996; T. Kłak, *Ewa Szelburg-Zarembina 1899–1986. W stulecie urodzin*, Nałęczów 1999; *Uzdrowisko Nałęczów*, Nałęczów 2007; A. Szałagan, *Szelburg-Zarembina Ewa (1899–1986)*, PSB, t. XLVII, Wrocław 2010–2011; A. Marchewka, *Ślady nieobecności. Poszukiwanie Ireny Szelburg*, Kraków 2014.

P. Waingertner

Szeller (Scheller) **Oskar** (1854–1929), prawnik, działacz społeczny.

Urodził się w Warszawie w niezamożnej rodzinie żydowskiej. W 1873 r. ukończył gimnazjum w Warszawie, następnie studiował prawo na UW. W 1878 r. ukończył studia prawnicze, w 1882 r. został wpisany na listę adwokatów przysięgłych i otworzył własną kancelarię adwokacką. W 1917 r. powołano go na urząd sędziego SAp w Warszawie, w 1918 został sędzią SN. Później wybrano go na członka Trybunału Wyborczego oraz członka Senatu do spraw dyscyplinarnych dla adwokatów. Był prezesem Izby Cywilnej. Od początku kariery adwokackiej był aktywny także jako publicysta „Gazety Sądowej Warszawskiej”. Należał do Towarzystwa Popierania Wiedzy Prawniczej. Sympatyzował z PPS. W czasie rewolucji 1905–1907 występował jako obrońca w sprawach politycznych.

Był aktywnym działaczem na niwie oświaty i filantropii. Już w okresie studiów należał do tajnego kółka zrzeszającego młodzież akademicką, zwanego „Pod Dzwonnicą”. Początkowo prowadziło ono głównie działalność samokształceniową, później podejmowało także akcje oświatowe wśród ludu. Jako student, a później adwokat współpracował z gronem działaczy oświatowych skupionych wokół Konrada Prószyńskiego (zob.), wspierał Koło Oświaty Ludowej, był radcą prawnym działaczki społecznej i oświatowej Wandy Umińskiej (zob.). Był jednym z inicjatorów utworzenia, a później członkiem Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, podkreślając wychowawcze i oświatowe znaczenie jego działalności. Wspierał finansowo różne inicjatywy edukacyjne, zwłaszcza na polu oświaty ludowej na wsi. Angażował się także w organizowanie działalności opiekuńczo-wychowawczej wobec dzieci i młodzieży. Należał do Gniazda Centralnego Towarzystwa Opieki nad Dziećmi. Współtworzył Towarzystwo Kolonii Letnich dla Dzieci. Był członkiem Zarządu WTD, szczególnie aktywnym w Wydziale Czytelni Publicznych. W czasie rewolucji 1905 r. działał w Komitecie Obywatelskim Pomocy dla Robotników i ich Rodzin. Należał do członków Towarzystwa Kursów Naukowych. Został odznaczony Krzyżem Komandorskim orderu „Polonia Restituta”. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, Gabinet Cywilny RR KP w Warszawie, sygn. 5/142, 5/145; AAN, RGO w Warszawie, sygn. 833; AAN, TRS w Warszawie, sygn. 8/61; AAN, WWP – zbiór akt, sygn. 3; *Kronika miesięczna*, „BW” 1898, z. I; J. Karyory, *Z żałobnej karty. Śp. Oskar Szeller*, „GłS” 1929, nr 12; „GSW” 1929, nr 28; K. Pędowski, *Szeller Oskar, SBAP*, t. 2, z. 3–4, Warszawa 2007.

A. Böldyrew

Szenajch (do 1915 r. Schoeneich) **Władysław** (1879–1964), lekarz pediatra, organizator służby zdrowia, filozof medycyny.

Urodził się w Warszawie, w spolonizowanej w XIX w. rodzinie niemieckich osadników. Był synem Edwarda, właściciela niewielkiego gospodarstwa i wiatraka na warszawskiej Woli, oraz Emilii z d. Wanke, pochodzącej z rodziny o korzeniach holenderskich. Edukację rozpoczął w 1887 r. w Szkole Rzemiosł Jerzego Kühna, następnie przeniósł się w 1888 r. do VI Gimnazjum Ewangelickiego. W 1898 r. uzyskał maturę i wstąpił na Wydział Lekarski UW. W czasie studiów uczęszczał na wykłady z filozofii prof. Henryka Struwego (zob.) i przez cztery lata brał udział w spotkaniach miłośników filozofii, organizowanych w mieszkaniu uczonogo. Zamiłowanie do problemów filozofii i etyki znalazło odzwierciedlenie w późniejszych pracach Szenajcha z zakresu filozofii medycyny. Studia ukończył z wyróżnieniem w 1903 r.

Pierwszą pracę podjął w Domu Wychowawczym im. ks. Gabriela Piotra Baudoina w Warszawie. Poznał tam uzdolnionego lekarza i społecznika Józefa Brudzińskiego (zob.). W 1905 r. odbył podróż naukową do Niemiec, gdzie pogłębiał wiedzę lekarską w specjalistycznych klinikach. W lipcu 1906 r. został lekarzem na oddziale zakaźnym i w ambulatorium szpitala Anny Marii w Łodzi, zaś w l. 1910–1913 pełnił w tej placówce funkcję lekarza naczelnego i ordynatora oddziału wewnętrznego. W łódzkim szpitalu uruchomił pierwszy w Królestwie Polskim oddział dla niemowląt oraz salę dla dzieci gruźliczych. Organizował także kursy dla pielęgniarek. Jednocześnie był zatrudniony jako pediatra w łódzkich zakładach włókienniczych Henryka Grohmana, co pozwoliło mu przyjrzeć się bliżej warunkom życia dziecka robotniczego. Pracował również jako pediatra w domu sierot i w charakterze lekarza szkolnego.

Był współorganizatorem łódzkiej stacji „Kropla Mleka” oraz Przychodni Przeciwgruźliczej. Należał do ŁTL, był przewodniczącym sekcji pediatrycznej. Działał w Warszawskim Towarzystwie Higienicznym i Towarzystwie Krzewienia Oświaty, gdzie wygłaszał odczyty z zakresu higieny, pielęgnowania niemowląt i opieki nad dzieckiem. Czynnie uczestniczył w życiu naukowym Łodzi, publikując wiele prac na temat badań warunków życia ubogiej ludności. Świadczyły one o jego wrażliwości oraz zainteresowaniu problemami społecznymi i niejednokrotnie były pierwszymi tego rodzaju pracami w polskim piśmiennictwie, unikalnymi także w literaturze światowej. Opublikował poradnik dla rodziców w ramach serii *Robotnicza Biblioteka Higieniczna*. W 1913 r. na zaproszenie Zofii Szlenkierówny, fundatorki Szpitala dla Dzieci im. Karola i Marii, objął stanowisko ordynatora i zastępcy lekarza naczelnego nowo założonej placówki. Brał czynny udział w organizowaniu działalności sprawozdawczo-statystycznej i instrukcyjnej dla personelu lekarskiego, pielęgniarского oraz administracyjnego.

W czasie I wojny światowej, podobnie jak wcześniej, wykazał się przywiązaniem do polskiej kultury i postawą patriotyczną. W 1915 r. spolszczył pisownię rodzowego nazwiska, nie chcąc by niemieckie władze okupacyjne uznały go za Niemca. Podczas wojny oprócz zajęć szpitalnych zajmował się organizacją Służby Zdrowia Publicznego i Opieki Społecznej nad Dzieckiem. W styczniu 1915 r. objął stanowisko lekarza naczelnego sekcji sanitarnej w KO m.st. Warszawy i organizował publiczną służbę zdrowia. Od 1916 r. był członkiem Zarządu RGO i lekarzem naczelnym Wydziału Opieki nad Dziećmi i Młodzieżą. Jako delegat Rady wyjechał w 1917 r. do Niemiec i Austrii, aby zapoznać się z zasadami organizacji i opieki nad dziećmi w czasie trwania działań wojennych. W tym samym roku w ramach serii wydawniczej

Kursy Przygotowawcze dla Lekarzy Powiatowych Królestwa Polskiego opublikował książkę dotyczącą organizacji opieki nad dziećmi, która stała się podręcznikiem dla uczestników kursów dla lekarzy powiatowych. Poddał w niej analizie przyczyny wysokiej śmiertelności dzieci na terenie Królestwa Polskiego podczas wojny i poziom opieki nad dziećmi oraz przedstawił podejście lekarza, pielęgniarki i pedagoga wobec dzieci specjalnej troski. W 1918 r. został powołany na stanowisko referenta do spraw higieny społecznej dziecka, a po przekształceniu referatu w wydział został naczelnikiem Wydziału Opieki Państwowej nad Dzieckiem i Matką w MZP. W listopadzie tego roku został mianowany kierownikiem MZP – przejmował władzę po okupantach i tworzył urzędy zdrowia publicznego w niepodległej już Polsce. Efektem jego pracy było wydanie w 1918 r. publikacji w serii MZP *Wydawnictwa Wydziału Opieki Państwowej nad Dzieckiem i Matką*. W swych publikacjach podkreślał środowiskowe uwarunkowania rozwoju człowieka i jego zdrowotności. Traktował medycynę jako naukę społeczną. Pisał o ideowych, społeczno-politycznych, ekonomicznych determinantach rozwoju instytucji opieki zdrowotnej w procesie dziejowym. Opisywał czynniki historyczne wpływające na warunki funkcjonowania systemu opieki nad dzieckiem.

W sierpniu 1919 r. wycofał się ze służby państwowej. Prowadził pracę zawodową i dydaktyczną. Wykładał na UW higienę społeczną na kursach przygotowawczych dla lekarzy powiatowych. Na kursach WWP prowadził cykl wykładów dla wyższej administracji z dziedziny opieki nad dziećmi. Doświadczenia ze swej działalności dydaktycznej i organizacyjnej przekazał w publikacjach z zakresu opieki nad dziećmi. W 1929 r. został profesorem tytularnym UW. W okresie II wojny światowej władze okupacyjne pozbawiły go zajmowanych stanowisk. Prowadził działania konspiracyjne. Po przejściu na emeryturę w 1959 r. nadal publikował, utrzymywał kontakty z uczelnią i warszawskimi klinikami pediatrycznymi, współpracował ze swoimi uczniami. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, RGO w Warszawie, sygn. 2, 13, 91, 1240; AAN, TRS w Warszawie, sygn. 10/83; GBL, DSKM, sygn. KOL [Szenajch Władysław]; GBL, DSKM, IL WB, sygn. PL\327\1\0\5506; GBL, DSKM, Spuścizna Władysława Szenajcha, sygn. 994; GBL, DSKM, Kolekcja dokumentów do historii polskiej fizjatrii, sygn. I-1208/108; GBL, DSKM, Teki Konopki, sygn. 464, 518, 539; J. Bogdanowicz, *50 lat pracy lekarskiej prof. dr. med. Wł. Szenajcha*, „PedPol” 1953, nr 10; Z. Lejmbach, *Władysław Szenajch jako organizator i twórca pediatrii społecznej*, „PedPol” 1965, nr 5; *Władysław Szenajch. Życie i praca*, red. Z. Lejmbach, Warszawa 1976; Z. Lejmbach, *Szenajch Władysław Ludwik, SBZP*, z. 1, Warszawa 1985; T. Brzeziński, *Szenajch Władysław Ludwik (1879–1964), lekarz, pediatra, SBPNM*, Warszawa 1996; A. Śródka, *UPol*, t. 4, Warszawa 1998; W. Wincławski, *SBSP*, t. 4, Toruń 2011; S.T. Stroka, *Szenajch (do r. 1915 Schoeneich) Władysław Ludwik (1879–1964)*, *PSB*, t. XLVIII, Warszawa–Kraków 2012–2013; M.D. Schmidt-Pospuła, *Władysław Ludwik Szenajch (1879–1964)*, *PUPUW, S–Ż*, Warszawa 2016; B. Urbanek, M. Ciesielska, M. Paciorek, *Aktywności polskich lekarzy w dwudziestoleciu międzywojennym w stulecie powołania Izby Lekarskiej*, Warszawa 2020.

Bibliografia podmiotowa:

Dziecko w pierwszym roku życia: podług d-ra R. Silbersteina, Łódź 1907; *Sprawozdania Roczne z Działalności Szpitala Anny-Marii dla Dzieci w Łodzi*, Kraków 1912 [współautor J. Brudziński]; *Rady dla matek o karmieniu i pielęgnowaniu niemowląt*, Warszawa 1916; *Zasady organizacji opieki nad dziećmi*, Warszawa 1917; *Organizacja i działalność sekcji sanitarnej w 1915 roku*, Warszawa 1917 [współautor E. Lisiewicz]; *Zasady organizacji opieki nad dziećmi: do użytku lekarzy, urzędników*

państwowych i samorządowych oraz działaczy społecznych, Warszawa 1917; *Ruch ludności w m.st. Warszawie w ostatnim pięcioleciu 1913–1917*, Warszawa 1917; *Linie wytyczne urzędzenia i prowadzenia stacji opieki nad dziećmi*, Warszawa 1918; *Zadania Wydziału Opieki Państwowej nad Dzieckiem i Matką*, Warszawa 1918.

A. Czajkowska

Szkopowski Marcin (1870–1944), ksiądz, publicysta, działacz społeczny.

Urodził się w Rudce w gub. grodzieńskiej. Był synem Franciszka, właściciela ziemskiego, i Kazimierzy z Bohuszów. W 1877 r. wraz z rodziną przeprowadził się do Warszawy, gdzie rozpoczął naukę w V Gimnazjum. W 1886 r. wstąpił do Wyższego Seminarium Duchownego, a w 1892 r. przyjął święcenia prezbiteratu. W l. 1922–1926 był doktorantem teologii na Wydziale Teologii Katolickiej UW. W 1926 r. uzyskał stopień doktora na podstawie dysertacji *O lichwie*. Pracę duszpasterską łączył z działalnością oświatową i kulturalną. Pierwsze lata posługi kapłańskiej, w l. 1892–1911, pełnił jako wikariusz w parafiach w Skierniewicach, Mszczonowie, Łodzi, Grzegorzewie, Gąbinie oraz Warszawie. Krótko zajmował urząd proboszcza w parafii pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Kozłowie Biskupim, następnie został przeniesiony do Warszawy, gdzie był wikarym w parafii pw. Narodzenia Najświętszej Marii Panny.

Ważnym obszarem aktywności zawodowej i społecznej Szkopowskiego była działalność nauczycielska. W l. 1900–1911 pracował jako nauczyciel w warszawskich szkołach: Prywatnym Żeńskim Gimnazjum im. Królowej Jadwigi, Gimnazjum Emiliana Konopczyńskiego, Gimnazjum im. Stanisława Staszica, Gimnazjum gen. Pawła Chrzanowskiego, Szkole Rzemieślniczej im. Karola Szlenkiera. Od 1918 r. uczył w szkole dla byłych wojskowych (późniejszym Gimnazjum im. Księcia Józefa Poniatowskiego) oraz I Państwowym Gimnazjum i Liceum im. Stefana Batorego. W 1905 r. rozpoczął działalność w Stowarzyszeniu Nauczycielstwa Polskiego w Królestwie Polskim. Należał do komisji odpowiedzialnej za zredagowanie statutu oraz zorganizowanie Stowarzyszenia. Był członkiem jego pierwszego zarządu, należał do Komisji Rozjemczej i Komisji Apelacyjnej, odpowiadał także za działalność kulturalną, zajmując się organizowaniem przedstawień teatralnych i koncertów. W 1906 r. wspierał działalność Uniwersytetu Ludowego utworzonego przez Polską Macierz Szkolną.

Angażował się w działalność różnych stowarzyszeń o charakterze prospołecznym, zarówno kościelnych, jak i świeckich. Działał w utworzonym w 1905 r. Kole Księży Prefektów Archidiecezji Warszawskiej. Od 1908 r. był członkiem Zarządu Towarzystwa Higieny Praktycznej im. Bolesława Prusa w Warszawie. Wchodził w skład pierwszej rady Warszawskiego Towarzystwa Przeciwgruźliczego. Był członkiem zwyczajnym Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego. Należał do Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, w 1914 r. wszedł do komitetu, którego celem było opracowanie albumu o przydrożnych kapliczkach i krzyżach. Prowadził także działalność publicystyczną. W 1905 r. należał do redakcji ilustrowanego dziennika „Więź”, w którym prowadził dział religijny. Po jego likwidacji w tym samym roku przeszedł do „Kuriera Warszawskiego”, gdzie publikował artykuły poświęcone tematyce religijnej, redagował również kronikę kościelną. Jako publicysta pisał do czasopism religijnych – „Ateneum Kapłańskiego”, „Przeglądu Kościelnego”, „Wiadomości Pasterskich”, a także społeczno-kulturalnych – „Książki”, „Tygodnika Ilustrowanego”, „Złotego Rogu”. Pisał

o kwestiach religii i wiary oraz zagadnieniach społecznych. Krytykował np. tradycyjną, przynoszącą niewiele pożytku dobroczynność. Podkreślał znaczenie zbiórek pieniędzy i działań samopomocowych, w tym uczestnictwa młodzieży w takich akcjach.

W 1915 r. został powołany przez arcybiskupa metropolitę warszawskiego na kapelana warszawskiej OSP w stopniu majora; opracował zasady ceremoniału i opieki duszpasterskiej. Odrestaurował Kaplicę Matki Boskiej Częstochowskiej, w której celebrował co niedzielę msze święte dla strażaków i wygłaszał kazania, podkreślając w nich wartości patriotyczne. W 1916 r. współorganizował pierwszy polski zjazd OSP. W tym samym roku został wybrany na radnego I Rady Miejskiej m.st. Warszawy. Od 1917 r. wchodził w skład komisji szkolnej, a od 1918 r. w skład komisji budżetowo-finansowej.

W okresie II RP kontynuował działalność duszpasterską, społeczną i oświatową. W l. 30. XX w. pracował w podkomisji do spraw religii katolickiej w ramach Komisji Ksiązek i Pomocy Szkolnych MWRiOP. W 1935 r. został powołany na kapelana Głównego Związku Straży Pożarnych Rzeczypospolitej i Związku Floriańskiego. W 1935 r. przeszedł na emeryturę. W 1937 r. został duszpasterzem w parafii św. Marcina w Warszawie, a następnie rektorem tego kościoła. Zginął podczas powstania warszawskiego.

Bibliografia przedmiotowa:

AGAD, KGGW, sygn. 7596; APB, KGL, sygn. 833; APW, ZK, sygn. XI/2459; APW, II Liceum Ogólnokształcące im. Stefana Batorego w Warszawie, sygn. 2.1/130; *Z Pol. Tow. Krajoznawczego*, „Ziemia” 1914, nr 8; *Sprawozdanie z działalności Rady m. stol. Warszawy za czas od 24 Lipca 1916 r. do 31 Grudnia 1916 r.*, Warszawa 1917; *Pamiętnik Warszawskiego Towarzystwa Przeciwgruźliczego wydany z okazji jubileuszu 25-lecia działalności Towarzystwa 1908–1933*, Warszawa 1933; P. Sosnowski, *Dzieje Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego (1905–1919)*, Warszawa 1930; *Związek Nauczycielstwa Polskiego 1905–1918. Zarys dziejów*, red. F. Filipowicz, B. Grześ, Warszawa 1986; S. Gajewski, *Spółeczna działalność duchowieństwa w Królestwie Polskim 1905–1914*, Warszawa 1990; R. Szaflik, *Dzieje ochotniczych straży pożarnych*, Warszawa 2001; A. Barzycka-Paździor, *Szkopowski Marcin (1870–1944)*, PSB, t. XLVIII, Warszawa 2012; M. Zalewski, *Szkopowski Marcin (1870–1944)*, SBPS, t. 1, Warszawa 2022; *Martyrologium duchowieństwa – Polska XX w.*, <http://www.swzymunt.knc.pl/MARTYROLOGIUM/POLISHRELIGIOUS/vPOLISH/HTMs/POLISHRELIGIOUSmartyr2684.htm> (dostęp: 9.06.2023).

Bibliografia podmiotowa:

Czarny mankiet. Historia ruchu mariawickiego, Warszawa 1906; *Pierwszy krajowy Zjazd Prefektów*, „KW” 1906, nr 108; „Kwiatek”, „ZR” 1913, nr 32.

P. Okraska

Szmurło Jan (1867–1952), lekarz laryngolog, balneolog, nauczyciel akademicki, działacz społeczny.

Urodził się w Miedznie w pow. węgrowskim, w gub. siedleckiej. Był synem Juliana, pisarza gminnego, oraz Marianny z Zawadzkich. Po ukończeniu gimnazjum w Siedlcach kontynuował naukę w szkołach średnich w Warszawie, gdzie w 1887 r. uzyskał maturę. W czasach gimnazjalnych należał do tajnego kółka samokształcenia. W l. 1887–1892 studiował na Wy-

dziale Lekarskim UW. W czasie studiów należał do Związku Młodzieży Polskiej „Zet”. Był założycielem, a później prezesem „Bratniej Pomocy” oraz Koła Studentów. W ramach tych organizacji prowadził działania oświatowe w gronie rówieśników, wygłaszał liczne prelekcje, udzielając się na polu oświaty ludowej, uczestniczył w prowadzeniu kursów dla robotników. Po ukończeniu studiów w 1893 r. otrzymał uprawnienia do wykonywania zawodu w specjalności otolaryngologia. Pracował w Szpitalu św. Ducha w Warszawie oraz w Zakładzie Anatomii Patologicznej. Odbił specjalizację z laryngologii. Z powodu działalności społeczno-politycznej w 1894 r. został aresztowany i osadzony w Cytadeli Warszawskiej; w 1896 r. skazano go na zesłanie do gub. wołogodzkiej. Po uzyskaniu zgody władz pracował jako lekarz w Samarze, gdzie wygłaszał dla Polaków odczyty w rocznice ważnych wydarzeń historycznych oraz współorganizował polską szkołę, bibliotekę, amatorskie przedstawienia teatralne. Prowadził także wykłady w Zgromadzeniu Sióstr Miłosierdzia RCK i szkole felczerskiej. W czasie zesłania kilkakrotnie uzyskał zgodę władz na odbycie podróży naukowych do Berlina w 1899 i 1902 r., Paryża w 1902 r., Krakowa i Wiednia w 1907 r. Opublikował wiele artykułów w polskich i rosyjskich czasopismach medycznych, m.in. w „Pamiętniku Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego”, „Medycynie i Kronice Lekarskiej”, „Gazecie Lekarskiej”.

W 1911 r. wrócił z zesłania do Warszawy. W l. 1912–1915 pracował w Szpitalu św. Ducha i prowadził prywatną praktykę lekarską. Kontynuował działalność naukową, podejmując m.in. problematykę z zakresu otolaryngologii, farmakologii, balneologii, higieny, medycyny społecznej, leczenia uzdrowiskowego, anatomopatologii, szpitalnictwa, historii medycyny i biografistyki. Tłumaczył także prace zagranicznych lekarzy. Równolegle prowadził bardzo aktywną działalność społeczną. Należał do Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Był przewodniczącym sekcji higieny w KO m.st. Warszawy, od 1915 r. – naczelnym lekarzem tej sekcji w magistracie Warszawy. Zakładał ambulatoria szkolne, organizował kolonie dla dzieci, utworzył Ligę Szkolną Przeciwgruźliczą. Jako członek Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego oraz Warszawskiego Towarzystwa Przeciwgruźliczego prowadził wiele odczytów, m.in. na temat zapobiegania i leczenia gruźlicy. Wygłaszał pogadanki na temat gruźlicy także w dzielnicach robotniczych i w szkołach średnich. Prowadził zajęcia w ramach wykładów sanitarno-chirurgicznych organizowanych od sierpnia 1914 r. przez ZRKP, a w l. 1914–1915 dla lekarzy szkolnych na Wyższych Kursach Naukowych. Należał do komisji lekarzy szkolnych w Warszawskim Towarzystwie Higienicznym. Wchodził w skład sekcji higieniczno-lekarskiej oraz sekcji „Wieś dla dzieci” RGO. Był członkiem sekcji wystawy szkolnej, powołanej przez Komitet Wielkiej Kwesty Majowej 1916 r. na Szkołę Polską. W ramach tej sekcji zorganizował serię odczytów; wygłosił też odczyt poświęcony higienie szkolnej. Często pisał na ten temat; w adresowanych do lekarzy szkolnych, nauczycieli i wychowawców artykułach, książkach i broszurach zwracał uwagę na metodykę nauczania higieny w szkole. Na niwie oświaty w czasie I wojny światowej współpracował także z Polską Macierzą Szkolną. Należał do Zarządu powołanego przez Macierz Uniwersytetu Ludowego. Wiele uwagi poświęcał sprawom dydaktyki akademickiej w zakresie medycyny. Podkreślał potrzebę publikowania oryginalnych polskich podręczników medycznych. W 1913 r. pisał: „Mamy więc profesorów, którzy większego dzieła nigdy nie napisali i mamy całe działy medycyny, dla których ani jednego podręcznika w języku polskim nie posiadamy”.

W 1923 r. przeniósł się do Wilna, gdzie objął Katedrę i zorganizował Klinikę Otolaryngologii na UWil. Aktywnie działał w licznych stowarzyszeniach i organizacjach lekarskich

polskich i zagranicznych, brał udział w polskich i międzynarodowych kongresach oraz zjazdach lekarskich. Prowadził działalność oświatową, m.in. w ramach Lekarskich Kursów Wakacyjnych. Po przejściu na emeryturę wrócił do Warszawy. W czasie II wojny światowej był aktywny zawodowo. Wraz z rodziną pomagał ukrywanemu żydowskiemu dziecku. Po wojnie mieszkał w Łodzi, gdzie na Wydziale Lekarskim UŁ prowadził Katedrę Historii Medycyny i Przysposobienia Lekarskiego. Zmarł w Łodzi.

Bibliografia przedmiotowa:

ANK, NKN, sygn. 938; BUW, DR, Szwedowski, „Zet”, t. I, sygn. 1745; GBL, DSKM, ILWB, sygn. PL\327\1\0\5551; ZNiO, Pachucka, Pamiętniki, sygn. 13976/II; *Lista członków Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego z 1912 roku*, „Zdrowie” 1913, nr 4; *Delegacja lekarzy szkolnych przy Warsz. Tow. Hig.*, „Zdrowie” 1918, nr 3; *Czy wiesz*, Warszawa 1938; B. Dylewski, *Profesor dr med. Jan Szmurło i jego działalność pedagogiczna i naukowa*, „OtPol” 1948, nr 1; K. Brożek, *Jan Szmurło (1867–1952)*, PSB, t. XLVIII, Wrocław 2012–2013; A. Kierzek, *Otolaryngolodzy warszawscy w XIX w.*, Wrocław 1998; P.T. Cichocki, *Prof. dr Jan Szmurło (1867–1952)*, „FBM” 2011, nr 2.

Bibliografia podmiotowa:

Jak walczyć z suchotami na Zachodzie Europy i u nas, Warszawa 1913; *O potrzebie i metodzie wykładu higieny w polskiej szkole średniej*, „WDS” 1913, z. 4; *W sprawie organizacji opieki higieniczno-lekarskiej nad szkołami miejskimi w Warszawie*, „Zdrowie” 1915, nr 12; *Higiena na wystawie „Szkolnictwo polskie podczas wojny”*, „Zdrowie” 1916, nr 9; *W sprawie reorganizacji ambulatoriów przy szpitalach miejskich m.st. Warszawy w szczególności oraz pomocy ambulatoryjnej w ogóle*, [w:] *Medycyna społeczna*, t. I, Warszawa 1917; *O organizacji opieki higieniczno-lekarskiej w szkołach początkowych m.st. Warszawy. Postulaty w sprawie opieki higieniczno-lekarskiej w miastach polskich w ogóle*, [w:] *Pamiętnik II-go Zjazdu Higienistów Polskich*, Warszawa 1918; *Pogadanki z higieny w szkołach początkowych. Wskazówki dla lekarzy szkolnych i nauczycieli*, Warszawa 1918.

A. Boldyrew

Szober (Schober) **Stanisław** (1879–1938), językoznawca, nauczyciel.

Urodził się w Warszawie, w spolonizowanej rodzinie Aleksandra, handlowca, i Pauliny z Nowakowskich. Uczył się w 2-klasowej szkole prywatnej z klasą przygotowawczą Jana Nepomucena Dureckiego, a później w III Gimnazjum Klasycznym. Szkołę skończył w 1898 r. i rozpoczął studia na Wydziale Historyczno-Filozoficznym UW. Studiował językoznawstwo indoeuropejskie i ogólne oraz gramatykę porównawczą języków słowiańskich. Uczył się także greki, łaciny, sanskrytu, języka litewskiego i staroцеркiewnosłowiańskiego. Pobierał również prywatne lekcje języka polskiego od Jana Karłowicza. W 1902 r. ogłosił swoją pierwszą publikację naukową – kwestionariusz do dialektologii polskiej, czyli zestaw pytań służący do badania zasobu słów, cech fonetycznych i morfologicznych gwar. Studia ukończył w 1903 r. Rok później kontynuował naukę na Uniwersytecie Moskiewskim, w 1905 r. powrócił do Warszawy.

W wydarzenia polityczne 1905 r. skłoniły go do podjęcia pracy nauczyciela w szkolnictwie prywatnym. Uczył języka polskiego w szkole Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej, rok później w Szkole Realnej im. Stanisława Staszica. Pracował również w Męskim Seminarium

Nauczycielskim im. Stanisława Konarskiego, na Kursach Nauczycielskich Leonii Rudzkiej (zob.) oraz w Żeńskim Seminarium Nauczycielskim. Angażował się w działalność tajnych kompletów dla młodzieży rzemieślniczej i robotniczej na Powiślu. Od 1906 r. działał w Polskim Związku Nauczycielskim, w którym współtworzył i przewodniczył sekcji języka polskiego. Jednocześnie w 1907 r. opublikował swoją pierwszą pracę z zakresu językoznawstwa – *O podstawach psychicznych zjawisk językowych*. W 1908 r. dołączył do grona wykładowców w Towarzystwie Kursów Naukowych, prowadził zajęcia z gramatyki historycznej języka polskiego. Kolejno doszły do tego wykłady z języka polskiego, starobułgarskiego i rosyjskiego, a także z gramatyki i metodyki języka polskiego. Dla Towarzystwa Kursów Naukowych pracował z przerwami aż do 1916 r., później kontynuował pracę w WWP. Wykładał też na Kursach Pedagogicznych dla Kobiet pod kierunkiem Jana Miłkowskiego. W 1908 r. dołączył do Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Należał do Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

Angażował się w nauczanie języka polskiego, publikował wiele materiałów, które miały pomagać nauczycielom oraz umożliwiać uczniom pogłębianie wiedzy. Był przekonany, że nauka języka ojczystego ma znaczące wartości wychowawcze. Nie przerywał pracy naukowej, publikował i dokształcał się, w 1909 r. na Uniwersytecie Moskiewskim zdał egzamin z językoznawstwa indoeuropejskiego, ze szczególnym uwzględnieniem dialektów i historii języka litewskiego (był to egzamin odpowiadający dzisiejszej habilitacji). W l. 1909–1915 należał do komitetu redakcyjnego *Encyklopedii wychowawczej*, w której opracował dwa hasła (*Pisownia* i *Poprawność językowa*). W 1910 r. nie przyjął propozycji podjęcia studiów doktorskich na UW. W 1913 r. wspólnie z Cecylią Bogucką i Cecylią Niewiadomską (zob.) napisał podręcznik *Nauka pisowni we wzorach i ćwiczeniach*, który był wielokrotnie wznawiany. W l. 1914–1916 rozpoczął pracę nad wielotomową *Gramatyką języka polskiego*. Pierwszy tom był adresowany do nauczycieli szkół średnich i ukazywał się w częściach, drugi tom był podręcznikiem akademickim, został wydany w 1923 r., trzeciego tomu nie udało mu się dokończyć – była to *summa* wiedzy o gramatyce polskiej. W 1931 r. ukazały się dwa z czterech planowanych tomów tej części. Gdy w 1915 r. doszło do repolonizacji UW, Szober prowadził tam wykłady z językoznawstwa indoeuropejskiego. W r. akad. 1918/1919 został powołany na dziekana Wydziału Filozoficznego. Należał do komitetu redakcyjnego wychodzącego od 1917 r. „Przeglądu Pedagogicznego”.

W czasie wojny polsko-bolszewickiej służył jako ochotnik. Po wojnie kontynuował pracę naukową, publikował podręczniki dla nauczycieli i popularyzował językoznawstwo stosowane w czasopiśmie. Od 1923 r. jako profesor nadzwyczajny prowadził zajęcia na KUL. Był także członkiem korespondentem PAU. Współzałożył w 1925 r. Polskie Towarzystwo Językoznawcze. Od 1932 r. pełnił rolę prezesa Towarzystwa Poprawności Języka Polskiego, które współtworzył w 1929 r. (dzisiejsze Towarzystwo Kultury Języka). Publikował też kolejne wersje swoich podręczników, by dostosować je do nowych programów szkolnictwa. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

ANK, NKN, sygn. 938; APAN, Stanisław Leonard Szober (1879–1938; językoznawstwo), sygn. 191; APW, ZK, sygn. XI/2468; M. Niedźwiecka-Ossowska, *Semantyka profesora St. Szobera*, „PF” 1925, t. XXVIII; P. Sosnowski, *Dzieje Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego (1905–1919)*,

Warszawa 1930; T. Lehr-Splawiński, *Szp. Stanisław Szober*, „JP” 1938, z. 1; W. Taszycki, *Działalność naukowa Stanisława Szobera (1879–1938)*, „BPTJ” 1938, t. VIII; B. Wieczorkiewicz, *Życie i działalność naukowa Stanisława Szobera*, [w:] S. Szober, *Wybór pism*, Warszawa 1959; M. Jaworski, *Zasługi Stanisława Szobera dla szkoły polskiej*, „PJ” 1980, z. 4; W. Decyk-Zięba, *Szober Stanisław Józef Leonard (1879–1938)*, *PSB*, t. 48, Kraków 2012–2013.

Bibliografia podmiotowa:

O podstawach psychicznych zjawisk językowych, [w:] *Sprawozdanie Szkoły Realnej im. Stanisława Staszica w Warszawie za r.szk. 1906/1907*, Warszawa 1907; *Teoria języka polskiego w wykładzie szkolnym*, [w:] *Prądy w nauczaniu języka polskiego*, Warszawa 1908; *O przygotowaniu lingwistycznym nauczycieli języka polskiego*, [w:] *Prądy w nauczaniu języka polskiego*, Warszawa 1908; *Wyrazy litewskie ze zdwojeniem*, „SPTNW” 1909, R. II; *Kilka uwag o pisowni polskiej z powodu broszury prof. O. Balzera. Jeszcze o punktach spornych pisowni polskiej*, Warszawa 1911; *Znaczenie pedagogiczno-wychowawcze języka ojczystego jako przedmiotu wykładowego*, Warszawa 1911; *Gramatyka w szkole średniej. (Jej zadania, metoda, program teoria, zakres wykładu)*, „WDS” 1913, z. 3, 4, 5; *Nauka pisowni. Zeszyt I B*, Warszawa 1913 [współautorki C. Bogucka, C. Niewiadomska]; *Gramatyka języka polskiego. Cz. 1*, Warszawa 1914; *Pisownia polska. Jej historia, uzasadnienie i prawidła*, Warszawa 1917.

Z. Hałęza

Szpiro-Nissenbaum Bela (ok. 1887/1891–1944), działaczka polityczna, społeczna, samorządowa. Pseud. Bajla.

Urodziła się prawdopodobnie w Puławach. Jej ojcem był Szlomo Szpiro, zamożny chasyd, talmudzysta, który po przeniesieniu z Puław do Lublina został właścicielem drukarni i składu papieru. Wykształcenie podstawowe, o tradycyjnym charakterze religijnym, uzyskała w domu od prywatnego żydowskiego nauczyciela – melameda. Następnie podjęła naukę w gimnazjum w Lublinie oraz na kursach handlowych i została zatrudniona przez ojca do prowadzenia księgowości w jednym z jego lubelskich przedsiębiorstw.

Przed wybuchem I wojny światowej należała do grona aktywnych działaczek Lubelskiego Żydowskiego Towarzystwa Muzyczno-Teatralnego „Ha-Zomir”, przy którym działał chór oraz teatr amatorski. Była to postępową organizacją żydowską w Lublinie, która jako jedyna prowadziła półlegalną działalność polityczną; Szpiro-Nissenbaum została wybrana jej sekretarzem. W ramach współpracy z Towarzystwem uczestniczyła w organizowaniu „Wieczorów humorystycznych” aranżowanych w lokalu Stowarzyszenia Subiektów i Drobnych Handlowców m. Lublina. Angażowała się w pomoc potrzebującym ubogim kobietom żydowskim. Zajmowała się też wspieraniem rozwoju bibliotek na terenie dzielnicy żydowskiej, a w czasie I wojny światowej brała udział w organizowaniu Biblioteki im. Bolesława Grossera.

W 1918 r. wstąpiła do Bundu – Żydowskiej Partii Socjalistycznej, w której była współorganizatorką żydowskich związków zawodowych. Działała też w bundowskich lubelskich organizacjach społeczno-kulturalnych, np. „Cukunft” – „Przyszłość”, będącej młodzieżowym organem Bundu, w której angażowała się w prowadzenie pracy oświatowej. Jej głównym celem było zapewnienie każdemu żydowskiemu dziecku prawa do nauki, lecz nie w chederze (często stojącym na niskim poziomie, zaniedbanym i zacofanym), a w szkole o charakterze świeckim, w której językiem nauczania będzie jidysz i polski. Poprzez umożliwienie

dzieciom dostępu do edukacji chciała poprawić egzystencję ubogiej ludności żydowskiej i zapewnić tej grupie prawa wolności i równości.

Była aktywna także w okresie II RP. Gdy w listopadzie 1919 r. utworzono w Lublinie szkołę elementarną dla robotniczych dzieci żydowskich, została przewodniczącą jej komitetu szkolnego i zajmowała się zbiórką pieniędzy na potrzeby placówki. Nieustannie walczyła o dotacje nie tylko od władz miejskich i społeczności żydowskiej, ale także od amerykańskich organizacji żydowskich. Od 1924 r. była przewodniczącą Komitetu Lokalnego Centralnej Organizacji Szkół Żydowskich, opiekującej się m.in. powstałą w 1919 r. szkołą elementarną. Jej działalność była ściśle związana z pracą w żydowskich instytucjach kulturalno-oświatowych. W l. 30. XX w. zaangażowała się w budowę Domu Kultury im. Icchoka Lejba Pereca. Była także aktywną działaczką polityczną. Od 1919 do 1939 r. działała w Radzie Miejskiej Lublina, walczyła o polepszenie warunków pracy i płacy robotników żydowskich. Zabiegała też o poprawę złego stanu szkolnictwa żydowskiego. Zmarła prawdopodobnie w obozie koncentracyjnym w Ravensbrück.

Bibliografia przedmiotowa:

J. Marczuk, *Rada Miejska i Magistrat Lublina 1918–1939*, Lublin 1984; R. Kuwałek, *Szpiro-Szyffer Bela, SBML*, t. 2, Lublin 1996; *Żydzi lubelscy: materiały z sesji poświęconej Żydom lubelskim. Lublin 14–16 grudzień 1994*, red. W. Hawryluk, G. Linkowski, Lublin 1996; M. Szablowska-Zaremba, *Bela Szpiro-Nissenbaum*, [w:] Ośrodek „Brama Grodzka – Teatr NN”. Leksykon, <http://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/bela-szpiro-nissenbaum/> (dostęp: 9.06.2023); M. Kozłowska, „Did You Teach Us to Do Otherwise? „Young Women in the Tsukunft Youth Movement in Interwar Poland and Their Role Models, „Aspasia” 2020, vol. 14/1; Polin, Wirtualny Sztetl – biogramy: *Szapiro Bela*, <https://sztetl.org.pl/pl/biogramy/5026-szapiro-bela> (dostęp: 9.06.2023); Jewish Women's Archive, The Encyclopedia of Jewish Women – Bela Szapiro, <https://jwa.org/encyclopedia/article/szapiro-bela> (dostęp: 9.06.2023).

M. Nawrot-Borowska

Szweycer (Szwejcer) **Maria** (1885–1967), ziemianka, działaczka społeczna.

Urodziła się w Rysinach. Była córką Aleksego Dzika-Kożuchowskiego i Zofii z Orzechowskich. Początkowo kształciła się w domu. W 18 r.ż. została wysłana do żeńskiej Szkoły Gospodarstwa Wiejskiego w Chyliczkach k. Warszawy, którą ukończyła. Po 1911 r. podjęła działalność społeczną. Była przewodniczącą Koła Ziemianek Łasko-Zduńskowolskiego. Organizowała również koła gospodyń wiejskich, utrzymując stałą instruktorkę w Łasku. Do 1918 r. zajmowała się, założonymi przez teściową, trzema ochronkami prowadzącymi także tajne nauczanie w Ostrowie, na Uracie i we Wronowicach. Po 1918 r. ochronki zostały zamienione na bursy dla sierot wojennych i osieroconej młodzieży męskiej. Wspólnie z mężem ponosiła koszty edukacji gimnazjalnej, zawodowej i na uczelniach wyższych zdolniejszych dzieci służby oraz włościan z sąsiedztwa. W l. 20. XX w. kierowała lokalnym kołem ziemianek, została też wiceprzewodniczącą Stowarzyszenia Zjednoczonych Ziemianek. Była członkinią wojewódzkiego zarządu „Pomocy Zimowej” oraz przewodniczącą diecezjalnej Akcji Katolickiej Kobiet. W l. 30. XX w. została przewodniczącą kół gospodyń wiejskich na całą Polskę. Zmarła w Poznaniu.

Bibliografia przedmiotowa:

T. Szweycer, *Szweycer (Szejce) Maria Benigna Antonilla z Kozuchowskich, ZP XX w.*, cz. 4, Warszawa 1998; *Spis obywateli*, „ZP” 1939, nr 7; <http://ziemianskie-historie.dobrzyca-muzeum.pl/biogramy.php?ido=341> (dostęp: 9.06.2023); B. Antoszczyk, *O rodzinie Siemiatkowskich. Część II: Dwór w Wojsławicach i jego mieszkańcy na fotografiach, w pamiętnikach w wspomnieniach rodzinnych*, „BSz” 2017, t. 17.

J. Falkowska

Szycówna (Szyć) Aniela (1869–1921), pedagożka, psycholożka, nauczycielka. Pseud. Młoda Pedantka, krypt. A.S., A. Sz.

Urodziła się w Warszawie, była córką Joachima, nauczyciela, literata, powstańca styczniowego, i Zofii z Milkuszyków. Odebrała edukację początkową w domu, następnie w l. 1875–1883 uczyła się na pensji Heleny Budzińskiej. Kontynuowała edukację na drodze samokształcenia, przygotowując się do państwowego egzaminu na prywatną nauczycielkę; zdała go w 1886 r. Nieodpłatnie nauczwała na pensji H. Budzińskiej, władze nie przyznały jej pensum, uznając jej znajomość języka rosyjskiego za niewystarczającą. Środki na utrzymanie zdobywała, udzielając prywatnych lekcji. Od 1905 r., po wprowadzeniu języka polskiego do szkolnictwa prywatnego, pracowała jako nauczycielka; uczyła pedagogiki na pensji Jadwigi Sikorskiej (zob.). Nie studiowała na publicznej uczelni, ale w licznej u schyłku XIX w. w Królestwie Polskim grupie „intelektualistek bez dyplomu” była najwybitniejszą specjalistką w dziedzinie pedagogiki i psychologii, wyróżniając się liczbą prowadzonych badań empirycznych i publikacji naukowych. Należała do grona słuchaczek na Uniwersytecie Łatającym, uczestniczyła w wykładach z pedagogiki, psychologii, literatury i filozofii. Dzięki samokształceniu zdobyła gruntowną wiedzę psychologiczno-pedagogiczną. Miała dobrą orientację w literaturze anglojęzycznej, poznawała koncepcje teoretyczne i wyniki badań europejskich i amerykańskich specjalistów.

Przełomowe znaczenie dla jej dalszej drogi badawczej miała współpraca z Janem Władysławem Dawidem (zob.). Uczestniczyła w nowatorskich badaniach z zakresu psychologii rozwojowej i pedagogiki empirycznej, dotyczących m.in. rozwoju intelektualnego dzieci i młodzieży do 20 r.ż. Początkowo pracowała, opierając się na metodach badawczych i kwestionariuszu opracowanym przez J.W. Dawida, następnie konstruowała własne narzędzia i samodzielnie prowadziła badania. Rezultatem współpracy z J.W. Dawidem był m.in. przygotowany z nim oraz Waldemarem Osterloffem (zob.) *Metodyczny kurs nauk. Rok I–II. Nauka o rzeczach, nauka czytania i pisanie, arytmetyka, kaligrafia* (1898). Wyniki samodzielnych badań (choć prowadzonych na podstawie kwestionariusza badawczego J.W. Dawida) przedstawiła w książce *Rozwój pojęciowy dziecka w okresie lat 6–12: badania nad dziećmi* (1899). Na początku XX w. opublikowała kolejne rozprawy dotyczące rozwoju dziecka i metod jego badania, w tym m.in. *O zadaniach i metodach psychologii dziecka* (1901). Te publikacje książkowe – pisane przez Szycównę samodzielnie oraz z innymi autorami, m.in. z Józefem Ciembroniewiczem, były adresowane do nauczycieli, wychowawców, rodziców, działaczy społecznych. Upowszechniały wiedzę o ujmowanym etapowo rozwoju mowy, pamięci, uwagi, zasobie pojęciowym, roli przyrody w otoczeniu dziecka, służyły

profesjonalizacji praktyki edukacyjnej, wypracowaniu nowoczesnych standardów diagnostycznych i sposobów pracy wychowawczej.

Drugim nurtem jej zainteresowań były zagadnienia ogólnodydaktyczne, a szczególnie dydaktyka edukacji polonistycznej. Opublikowała szereg prac adresowanych do nauczycieli, a także rodziców prowadzących samodzielne nauczanie dzieci – w tym poradnik *Nauka w domu: przewodnik dla wychowawców* (1895). Następnie przygotowała podręcznik *Gramatyka języka polskiego dla dzieci zaczynających się uczyć systematycznie: z przykładami, ćwiczeniami i wskazówkami dla nauczycieli* (1898). Opracowała systematyczny kurs edukacji polonistycznej, wydała wiele prac dotyczących organizacji kształcenia w szkołach różnego typu, przebiegu lekcji, celów, metod i środków dydaktycznych nauczania literackiego i językowego. W poradnikach metodycznych kładła nacisk na konieczność poznania i uwzględniania możliwości psychofizycznych uczniów.

Interesowała się pedologią, podkreślając jej znaczenie w holistycznym poznawaniu dziecka. Pisała, że stanowi ona „najogólniejszą nazwę wszelkich studiów, dotyczących stopniowego rozwoju dziecka, zarówno pod względem fizycznym, jak i psychicznym, prowadzonych bądź to niezależnie w celach naukowych, bądź z zastosowaniem do praktyki”. Zwraçała uwagę, że pedologia „wiąże się blisko z psychiatrią; badając rozwój dziecka w zależności od środowiska, w którym przebywa wkracza niejednokrotnie w dziedzinę etnografii i socjologii, a badając mowę dziecka, łączy swój dorobek ze studiami lingwistycznymi”. Zainteresowania badawcze nad higieną i wychowaniem fizycznym rozwijała, współpracując z Warszawskim Towarzystwem Higienicznym; była jego członkinią rzeczywistą. W ramach tego Towarzystwa należała do Wydziału Wychowawczego, a w l. 1903–1906 kierowała jego Komisją Metodyczną. Organizowała zajęcia dla dzieci i młodzieży, poddawała je pomiarom i obserwacjom. Dokonywała klasyfikacji zabaw i gier sportowych. Opublikowała także szereg tekstów dotyczących higieny szkolnej i wychowania fizycznego. Propagowała ideę organizowania przestrzeni do gier i zabaw dzieci na powietrzu, podkreślała higieniczne i wychowawcze znaczenie ogrodów. Współpracowała z Komitetem Ogrodów im. Wilhelma Ellisa Raua i Towarzystwem Kolonii Letnich.

Uznawała za konieczną instytucjonalizację badań psychologiczno-pedagogicznych nad dziećmi w ramach osobnej organizacji. Wykorzystując liberalizację przepisów w Królestwie Polskim, doprowadziła do utworzenia w kwietniu 1907 r. Towarzystwa Badań nad Dziećmi, nazywanego także Polskim Towarzystwem Badań nad Dziećmi. Opracowując swe koncepcje organizacyjne i badawcze, inspirowała się działalnością amerykańskiego psychologa Granville'a Stanleya Halla, jego „apostolskiemu zapałowi i niestrudzonej pracy” przypisując zasługi w zakresie prowadzenia systematycznych badań nad dziećmi. Badała amerykańskie rozwiązania organizacyjne i badawcze, pisała o założeniu towarzystw – psychologicznego i pedagogicznego, w tym ostatnim także – odrębnej sekcji National Association for the Study of Children. W zakładaniu i prowadzeniu Towarzystwa Badań nad Dziećmi współpracowała m.in. z filozofem i psychologiem Władysławem Weryho (zob.), który był także współzałożycielem działającego od marca 1907 r. Polskiego Towarzystwa Psychologicznego w Warszawie. Obie organizacje miały wspólną bibliotekę i wzajemnie wspierały swą działalność badawczą. Założone i kierowane przez Szycównę Towarzystwo miało na celu „badanie fizycznego i umysłowego rozwoju dzieci dla ugruntowania podstaw psychologii i fizjologii wieku dziecięcego i młodzieńczego” oraz upowszechnianie tej wiedzy wśród wychowawców

i nauczycieli. Prowadziło badania eksperymentalne w laboratorium oraz w placówkach edukacyjnych. Wyniki prac przedstawiano na posiedzeniach naukowych organizacji, podczas odczytów i pokazów popularnych oraz w publikacjach, wydawano także tłumaczenia obcego piśmiennictwa z zakresu pedagogii, psychologii i pedagogiki. Specyfiką Towarzystwa Badań nad Dziećmi był wysoki udział kobiet; w 1912 r. stanowiły one 75% członków rzeczywistych organizacji. Było to efektem starań Szycówny, która podkreślała konieczność włączenia kobiet do pracy naukowej na polu psychologii i pedagogiki oraz integrowała środowisko kobiet zajmujących się zawodowo i społecznie dziećmi. Wykorzystywała rozwiązania Halla także w sposobie prowadzenia badań empirycznych – podobnie jak on była organizatorką masowego ruchu badania dzieci, włączała doń rodziców i wychowawców, prosząc o wypełnianie i odsyłanie kwestionariuszy, co pozwoliło członkom Towarzystwa na zgromadzenie materiału empirycznego.

Zabiegała o upowszechnianie wiedzy psychologicznej i pedagogicznej w przestrzeni publicznej. Była inicjatorką „wieców matek” w Warszawie, podczas których dyskutowano o reformach w wychowaniu szkolnym i domowym. Organizowała dla nich odczyty, pogadanki i prelekcje. Eksponowała walory społecznikowskiej aktywności matek, działających w ruchu oświatowym na rzecz osób z niższych warstw społecznych. Pisała o etosie macierzyństwa, wychowawczej i społecznej roli matek oraz znaczeniu kobiet w profesjonalnej działalności pedagogicznej. Była współautorką, wraz z Ireną Kosmowską (zob.) i Dorotą Milkuszczyk, bibliografii poświęconej twórczości kobiet na niwie piśmiennictwa pedagogicznego. Należała do PSRK, uczestniczyła w I Zjeździe Kobiet Polskich w 1907 r. w Warszawie. Podczas Zjazdu Kobiet Polskich w Warszawie w 1917 r. podkreślała znaczenie właściwego doboru metod nauczania; mówiła, że należy tak prowadzić nauczanie, „aby pobudzić umysł do pracy, wyćwiczyć zdolność myślenia, zainteresować, zaznajomić z metodą danej nauki i ułatwić drogę dalszego kształcenia”.

Była członkinią wielu społecznych organizacji oświatowych, w ramach tych instytucji prowadziła wykłady i odczyty na temat pedagogiki, psychologii, dydaktyki języka polskiego. Wykładała na Kursach Pedagogicznych dla Kobiet, założonych i prowadzonych przez Stefanię Sempołowską (zob.), Julię Unszticht-Bernsteinową (zob.) i Teodorę Męczkowską (zob.). Od 1903 r. działała w Towarzystwie Pedagogicznym założonym przez Stanisława Karpowicza (zob.). Była wykładowczynią na tajnych kursach dla nauczycielstwa ludowego w Warszawie, organizowanych z inicjatywy m.in. Stefana Juliana Brzezińskiego (zob.). Na przełomie 1904 i 1905 r. współpracowała z tajnym Kołem Wychowawców; w 1905 r. przekształciło się ono w legalny Polski Związek Nauczycielski; do 1916 r. kierowała jego sekcją pedagogiczną. Od 1904 r. była członkinią Polskiego Towarzystwa Filozoficznego we Lwowie, od 1905 r. współpracowała z tajnym Związkiem Towarzystw Samopomocy Społecznej. Od 1905 r. prowadziła wykłady w ramach Kursów Pedagogicznych dla Kobiet pod kierunkiem Jana Miłkowskiego oraz Stowarzyszenia Kursów dla Analfabetów Dorosłych. Od 1906 r. była działaczką Towarzystwa Kultury Polskiej, pracując w Oddziale VII, opiekującym się dziećmi z niepełnosprawnością umysłową. Współpracowała z Lubelskim Towarzystwem Szerzenia Oświaty „Światło”, w 1907 r. wykładała na kursie pedagogicznym w Nałęczowie. Od 1907 r. należała do Towarzystwa Kursów Naukowych, prowadziła w ramach tej organizacji wykłady i seminaria. Wygłaszała odczyty na posiedzeniach PSRK. W 1913 r. wykładała na Wakacyjnych Kursach Uniwersyteckich w Zakopanem. Była

organizatorką wielu akcji oświatowych i inicjatorką tworzenia sieci współpracy uczonych oraz działaczek i działaczy społecznych. Zabiegała o ich uczestnictwo w wiecach, wykładach i odczytach organizowanych przez towarzystwa, których była członkinią. I tak np. w 1911 r. do wystąpienia z prelekcją w czasie serii odczytów, organizowanych przez VII Oddział Towarzystwa Kultury Polskiej, zaprosiła działaczkę ruchu kobiecego Cecylię Walewską. Prowadziła bogatą korespondencję z wydawcami i redaktorami.

W 1909 r. brała udział w VI Międzynarodowym Kongresie Psychologicznym w Genewie, rok później w III Międzynarodowym Kongresie Higieny Szkolnej w Paryżu, w 1911 r. w I Międzynarodowym Kongresie Pedologicznym w Brukseli. Uczestniczyła w wielu konferencjach w Królestwie Polskim i Galicji; i tak np. na IX Zjeździe Przyrodników i Lekarzy Polskich we Lwowie w 1900 r. wystąpiła z referatem *Psychologia dziecka w stosunku do psychologii ogólnej i pedagogiki*. W 1908 r. brała udział w zorganizowanej w Wilnie wystawie „Dziecko”, wygłaszając referat *Pedagogika w przykładach*. Rok później, podczas II Polskiego Kongresu Pedagogicznego we Lwowie, mówiła o rozwoju pedagogiki eksperymentalnej i psychologii dziecka, zwłaszcza o cenionych przez nią badaniach i praktyce w Stanach Zjednoczonych. W tym samym roku uczestniczyła w I Zjeździe Neurologów, Psychiatrów i Psychologów Polskich, który miał miejsce w Warszawie.

Ważną rolę w upowszechnianiu wiedzy pełniły teksty Szycówny zamieszczane na łamach prasy pedagogicznej oraz społeczno-kulturalnej. W l. 1890–1905 była stałą publicystką „Przeglądu Pedagogicznego” (przez kilka lat także członkinią redakcji). Artykuły naukowe i popularne zamieszczała też w redagowanych przez siebie „Nowych Torach”, „Głosie Nauczycielskim”, „Wychowaniu w Domu i Szkole”. Publikowała również w innych fachowych periodykach, w tym „Zdrowiu” i „Przeglądzie Filozoficznym”. Teksty publicystyczne, artykuły popularyzujące wiedzę pedagogiczno-psychologiczną, recenzje i sprawozdania zamieszczała w „Książce”, „Echu Literacko-Artystycznym”, „Głosie”, „Ogniwie”, „Bluszczu”, „Nowej Gazecie”. W 1905 r. przełożyła z języka angielskiego książkę *Psychologia wychowawcza* Jakuba Sully’ego. W l. 1902–1905 była redaktorką czasopisma dla dzieci „Moje Piśmiśko”; działalnością tą nie była w pełni usatysfakcjonowana z uwagi na trudności w znalezieniu współpracowników, którzy zapewniliby odpowiedni poziom periodyku, o czym pisała z goryczą w odpowiedzi na krytykę Janiny Mortkowiczowej (zob.).

W czasie I wojny światowej pracowała w kilku instytucjach zajmujących się sprawami oświaty i wychowania – w Centralnym Biurze Szkolnym, Wydziale Oświecenia KO m.st. Warszawy, a następnie w sekcji szkolnej magistratu m.st. Warszawy. Prowadziła wykłady z pedagogiki w Instytucie Pedagogicznym utworzonym w ramach Towarzystwa Kursów Naukowych; w 1916 r. ogłosiła je także drukiem. Publikowała kolejne prace naukowe i metodyczne z zakresu psychologii dziecka i edukacji polonistycznej. Brała udział w pracach nad 3-tomowym *Słownikiem ilustrowanym języka polskiego* (1916). W okresie II RP kontynuowała działalność naukową, organizacyjną i dydaktyczną. Od 1919 r. pracowała na stanowisku profesora WWP, kierując Katedrą Pedagogiki. Prowadziła wykłady z psychologii i pedagogiki oraz laboratoria z metodyki nauczania języka polskiego. Od 1920 r. redagowała kwartalnik „Szkoła Powszechna”. Na zlecenie MWRiOP prowadziła wykłady na kursach dla kierowniczek ochron. Opublikowała kilka nowych prac, wydawała także poprawione i poszerzone wersje wcześniej wydanych książek. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, WWP – zbiór akt, sygn. 3, 12; AGAD, KGGW, sygn. 7193; APŁ, Archiwum Kazimierza Walewskiego z Tubądzina (Archiwum rodziny Walewskich), sygn. 86; APW, ZK, sygn. XI/2491; AZHRL, Brzeziński, Geneza, sygn. P-89; BN, DR, Życiorysy kobiet, sygn. 9374; ZNiO, Papiery Ludwika Bernackiego, t. XXIII, sygn. 7050/II; ZNiO, Pachucka, Pamiętniki, sygn. 13976/II; H.R. [Henryk Rowid], *Śp. Aniela Szycówna*, „RP” 1921, nr 1–3; M. Złotorzycka, *Aniela Szycówna. Dzieciństwo, lata szkolne, pierwsze kroki ku samodzielności (według korespondencji ojca Joachima Szycy)*, „PHO” 1960, nr 2; S. Michalski, *Działalność pedagogiczna Anieli Szycówny*, Warszawa 1968; M. Stawiak-Ososińska, *Szycówna Aniela*, [w:] *Encyklopedia Pedagogiczna XXI wieku*, t. VI, red. T. Pilch, Warszawa 2007; C.W. Domański, *Szycówna (Szyc) Aniela Maria*, PSB, t. XLIX, Warszawa–Kraków 2013; G. Michalski, *Kierunki działalności naukowo-pedagogicznej Anieli Szycówny i jej współpraca z „Ruchem Pedagogicznym”*, „RP” 2014, nr 3; P. Izdebski, *Metody psychologii dziecka i ich praktyczne zastosowanie w odrodzonej Polsce w ujęciu Anieli Szycówny*, „SPsych” 2016, nr 1; A. Boldyrew, *Merited, (Un)Appreciated, (Un)Remembered: Women in Educational and Social Policy Sciences as a Scholarly Discipline in Poland, 1900–39*, „APH” 2018, nr 117; A. Boldyrew, *Działalność lekarek i pedagożek w Królestwie Polskim na początku XX w. na rzecz popularyzacji wiedzy o nowoczesnym macierzyństwie*, „PP” 2021, nr 1.

Bibliografia podmiotowa:

Jak badać umysł dziecka? (O zadaniach i metodach psychologii dziecka), Warszawa 1904; *Zadania nauki języka polskiego w szkole ludowej*, Warszawa 1906; *Czytanki stopniowane dla dzieci zaczynających naukę systematyczną. Stopień I, W domu i w szkole*, Warszawa 1906; *Z postępów psychologii dziecka*, „NT” 1906, nr 1, 5; *Psychologia dziecka w początkach XX wieku*, „PF” 1907, z. 4–5; *Kobieta w pedagogice. Matka*, Warszawa 1908; *Gramatyka polska dla dzieci zaczynających się uczyć systematycznie: z przykładami, ćwiczeniami i wskazówkami dla nauczycieli*, Warszawa 1909; *Pedologia, czyli nauka o dziecku*, Warszawa 1910; *Kobieta polska jako autorka pedagogiczna: bibliografia książek z dziedziny teorii wychowania, podręczników i literatury dla młodzieży, poprzedzona wstępem historycznym*, Warszawa 1912 [współautorki I. Kosmowska, D. Milkuszy]; *O powinnościach nauczyciela i jego kształceniu*, Warszawa 1915.

A. Boldyrew

Szymański Antoni (1881–1942), ksiądz, rektor KUL. Pseud. A.Ski.

Urodził się w Praszce k. Wielunia. Po ukończeniu szkoły średniej w Częstochowie kształcił się w l. 1900–1904 w Diecezjalnym Seminarium Duchownym we Włocławku. Po przyjęciu w 1904 r. święceń kapłańskich w l. 1905–1908 studiował filozofię i nauki społeczne na Katolickim Uniwersytecie w Louvain, gdzie obronił doktorat. Habilitację uzyskał na Wydziale Filozoficznym UJ. Początkowo został zatrudniony jako profesor w Diecezjalnym Seminarium Duchownym we Włocławku, gdzie wykładał przez 10 lat. Współredagował „Ate-neum Kapłańskie”. W 1918 r. został pracownikiem KUL. Propagował wśród młodzieży ideę oświaty i samokształcenia oraz zasady katolickiej nauki społecznej. Wyraźnie określał zadania księży w tym obszarze, zalecał im udzielanie wsparcia finansowego i osobiste zaangażowanie w prace takich instytucji jak ochronki, żłobki, przytulki, sale zajęć oraz różnorakie instytucje społeczno-ekonomiczne udzielające pomocy najuboższym. Tylko w ten sposób można było, jego zdaniem, zapobiegać patologiom społecznym: „praca duszpasterska ścisła będzie tym

skuteczniejsza o ile zostanie poparta przez akcję społeczną. Skoro się usunie okazję do zlego, skoro się uwolni człowieka od rozpaczliwej walki o byt, wtedy łatwiej będzie skłonić go do moralności i zwrócić do Boga. Inaczej w wielu wypadkach praca kapłańska będzie pracą szaryfową. Za najważniejszy cel pracy kapłańskiej uważał szerzenie oświaty i pomocy wśród najuboższych, zwłaszcza w środowiskach robotników i migrantów, „aby między nami nie było ani ciemnych, ani w nędzy żyjących, ani w grzechu pogrążonych”. Popularyzował historię i literaturę religijną w swoich publikacjach kierowanych przede wszystkim do młodzieży i osób dorosłych, wypełniając luki w polskiej literaturze z tego zakresu, m.in. opracował krytyczny katalog dzieł i broszur o treści religijno-naukowej. Tłumaczył też obcojęzyczne prace poświęcone tej problematyce, np. Alexandra Le Roya – *Religia ludów pierwotnych* (1912, z Wacławem Kottm) oraz Godefroida Kurtha – *Kościół w okresach przełomowych historii* (1913).

W okresie II RP wykładał na Wydziale Prawa i Nauk Społeczno-Ekonomicznych, Wydziale Nauk Humanistycznych oraz Wydziale Prawa Kanonicznego KUL. Pełnił funkcję dziekana i prodziekana Wydziału Prawa Kanonicznego, dziekana Wydziału Prawa i Nauk Społeczno-Ekonomicznych, a także wicerektora i w l. 1933–1942 rektora KUL. Od 1929 r. redagował miesięcznik „Prąd”. Założył Towarzystwo Naukowe KUL, którego został prezesem, i Towarzystwo Wiedzy Chrześcijańskiej w Lublinie. Współtworzył Związek Polskiej Inteligencji Katolickiej. Działal w Międzynarodowym Związku Badań Społecznych w Malines. Od 1934 r. był prezesem Rady Społecznej przy Prymasie Polski. Nadal publikował prace dotyczące społecznej aktywności Kościoła, m.in. *Akcja katolicka a działalność gospodarczo-społeczna*. Po wybuchu II wojny światowej był więziony przez Niemców w Lublinie. Po zwolnieniu kierował KUL z Bełżyc, organizował pomoc dla jego pracowników i ich rodzin oraz uczestniczył w akcji tajnego nauczania. Zmarł w Bełżycach.

Bibliografia przedmiotowa:

Rektorzy Uniwersytetu Lubelskiego, „WDL” 1933, nr 10; M. Szczęśny, *Personalistyczna filozofia społeczna Antoniego Szymańskiego*, Olsztyn 2005; *Ksiądz Antoni Szymański (1881–1942). Rektor, uczonec, działacz społeczny*, red. S. Fel, M. Wódka, Lublin 2013; M. Delong, *Katolicyzm społeczny księdza Antoniego Szymańskiego*, „PR” 2013, nr 2; G. Matuszkiewicz, *Szymański Antoni (1881–1942)*, PSB, t. L, Wrocław 2014–2015; R. Derewenda, *Uniwersytet za rektora ks. Antoniego Szymańskiego (1933–1939)*, [w:] *Katolicki Uniwersytet Lubelski 1918–2018*, t. 1: 1918–1944, Lublin 2019; P. Kupis, *Wybrane poglądy ks. prof. Antoniego Szymańskiego na prawo. Uwagi na marginesie niepublikowanego rękopisu z Biblioteki Uniwersyteckiej KUL*, „KiP” 2021, nr 2; J. Potrzeszcz, *Antoni Szymański (1881–1942). Dziekan Wydziału Prawa Kanonicznego i Nauk Moralnych w roku akademickim 1920/1921. Dziekan Wydziału Prawa i Nauk Społeczno-Ekonomicznych w latach akademickich 1931/1932–1932/1933*, [w:] *Dziekani Wydziału Prawa, Prawa Kanonicznego i Administracji Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II*, Lublin 2021.

Bibliografia podmiotowa:

Poglądy Demokracji chrześcijańskiej we Francji (r. 1892–1907), Poznań 1910; *Wszelka moralność jest moralną*. Uwagi z powodu „Źródeł moralności” p. A. Świętochowskiego, Warszawa 1912; *Studia i szkice społeczne*, Warszawa 1913; *Uświadomienie katolickie. Przegląd krytyczny literatury religijno-katolickiej*, Warszawa 1913; *Zagadnienia społeczne*, Włocławek 1916; *Stanowisko religii w szkole*, Włocławek 1918; *O sprawiedliwość. Wybór pism Antoniego Szymańskiego*, wybór, wstęp i przypisy J. Potrzeszcz, Kraków 2017.

Szymkiewicz Dezydery (1885–1948), botanik, autor podręczników.

Urodził się w gub. kowieńskiej Cesarstwa Rosyjskiego, w miejscowości Wilkija (Wilki, Wilkiszki). Był synem Stanisława, lekarza, i Marii ze Stankiewiczów. W l. 1895–1902 uczył się w Szkole Realnej w Samarze nad Wołgą. Edukację wyższą podjął w PW, gdzie studiował w l. 1902–1905. Wykształcenie w zakresie botaniki, fizjologii i geologii uzupełniał także w Paryżu na Sorbonie w l. 1906–1908. Aresztowany za udział w strajku studentów PW w styczniu 1905 r. został relegowany na południowy Ural, gdzie rozpoczął pracę zawodową jako technik na budowie kolei. Brał wówczas czynny udział w protestach robotniczych, organizował strajki, za co został aresztowany.

Od 1908 r. pracował jako nauczyciel biologii, fizyki i matematyki w Gimnazjum Polskiej Macierzy Szkolnej w Płocku, a następnie od 1910 do 1920 r. w Szkole Handlowej Zgromadzenia Kupców we Włocławku. W okresie włocławskim współpracował z pismem „Ziemia Kujawska”, w l. 1919–1920 był jej redaktorem, wydał wówczas podręcznik dla szkół średnich z zakresu podstaw fizyki. W przedmowie do tej publikacji pisał: „Podręcznik niniejszy został ułożony na podstawie spostrzeżeń, poczynionych przeze mnie przy nauczaniu fizyki w Gimnazjum Realnym w Włocławku (dawniejszej 7 klasowej Szkole Handlowej). Celem tej książki jest możliwie zupełne i dokładne wyjaśnienie zasadniczych pojęć i praw fizyki. Zgodnie z tym celem przeprowadziłem wybór materiałów cokolwiek odmienny od przyjętego powszechnie i traktowałem ten materiał inaczej, niż to się zwykle robi w podręcznikach szkolnych”.

W okresie II RP, w 1920 r., podjął pracę w Instytucie Botanicznym UJ, uzyskał na tej uczelni doktorat w zakresie botaniki w 1923 r. oraz habilitację w 1925 r. Został także członkiem Komisji Fizjograficznej oraz Komisji Geograficznej PAU. Był wówczas związany zawodowo z kilkoma uczelniami wyższymi: UJ w l. 1920–1924, PL w l. 1924–1941, prowadził też Leśne Kursy we Lwowie i Krynicy w l. 1941–1944. Działał aktywnie w Polskim Towarzystwie Botanicznym, a po zakończeniu II wojny światowej związał się zawodowo z Instytutem Badawczym Leśnictwa oraz Katedrą Ekologii i Klimatologii UJ w Krakowie. Był także redaktorem kilku czasopism oraz członkiem towarzystw naukowych. Pozostawił bogaty dorobek naukowy m.in. z zakresu geografii roślin. Zmarł w Krakowie.

Bibliografia przedmiotowa:

K. Kuźmiar, *Profesor dr Dezydery Szymkiewicz, człowiek i uczonec*, „WB” 1979, z. 3; H. Bukowiecki, K. Günterówna, *Szymkiewicz Dezydery (1885–1948)*, SBP, Warszawa 1987; A. Śródka, *UPol*, t. 2, Warszawa 1998; Z. Bednarz, *Dezydery Szymkiewicz (1885–1948)*, [w:] *Złota Księga Akademii Rolniczej*, red. Z. Staliński, Kraków 2000; P. Köhler, *Leksykon botaników polskich (83. Dezydery Szymkiewicz)*, „WB” 2013, z. 3/4.

Bibliografia podmiotowa:

Fizyka elementarna, cz. I, Wstęp. Mechanika, Włocławek 1918.

A. Wałęga

Ś

Śliwiński Stanisław (1869–1929), ziemianin, działacz społeczno-gospodarczy, polityk.

Urodził się w majątku Kotlarka w gub. kijowskiej, był synem Augusta. Odebrał edukację domową, następnie uczęszczał do gimnazjum w Elizawetgradzie, a potem odbył studia w Instytucie Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa w Puławach, które zakończył w 1892 r., uzyskując dyplom inżyniera rolnictwa. Jako student należał do Związku Młodzieży Polskiej „Zet”. Był też związany z LN i lubelskim oddziałem nielegalnego SND.

Po zakończeniu studiów nabył majątek ziemski Antopol k. Nałęczowa, gdzie zorganizował wzorcowe gospodarstwo wiejskie, prowadził w nim uprawę drzew, m.in. iglastych, i kwiatów, m.in. róż. W swoim majątku w l. 1897–1898 zorganizował szkółki ogrodnicze popularyzując wiedzę agronomiczną. Działal w Lubelskim Stowarzyszeniu Rolniczym, od marca 1900 r. w sekcjach hodowli bydła i rolnej produkcji nasion oraz organizacji stacji doświadczalnych. Wiedzę rolniczą popularyzował, wygłaszając liczne odczyty i organizując spotkania osób zainteresowanych unowocześnieniem produkcji rolnej. W 1901 r. był jednym z członków komitetu organizacyjnego Drugiej Wystawy Rolniczo-Przemysłowej w Lublinie oraz Rady Lubelskiego Towarzystwa Wzajemnego Kredytu. W tym samym roku założył w Antopolu spółkę rolną „Zgoda”, która została zorganizowana na wzór pierwszej w Królestwie Polskim chłopskiej spółdzielni oświatowo-kredytowej „Jutrzenka” w Miechowie. Był zwolennikiem i propagatorem unowocześniania agronomii i agrotechniki upraw oraz wprowadzania nowych gatunków roślin uprawnych. W 1905 r. współorganizował Lubelskie Towarzystwo Rolnicze. Angażował się w jego rozwój, zakładając sieć sklepów, m.in. w Puławach, Opolu Lubelskim, Kraśniku, Siedliszczach, Tomaszowie Lubelskim, Zamościu. Należał do współtwórców Nałęczowskiego Towarzystwa Kredytowego. Dzięki jego ofiarności i funduszom Towarzystwa doszło do budowy Domu Ludowego w Nałęczowie, późniejszej siedziby Lubelskiego Towarzystwa Rolniczego i Muzeum Ziemi Lubelskiej. W Domu Ludowym prowadził wykłady dla włościan i kursy poświęcone popularyzacji wiedzy rolniczej. W 1906 r. założył w Nałęczowie kółko rolnicze, a trzy lata później przekształcił je w Nałęczowskie Towarzystwo Rolnicze. Współpracował z ziemianami, zrzeszył ich w spółkę do wyrobu masła i przetworów mleczarskich, które eksportowane były do Danii. W 1907 r. wchodził w skład Rady Głównej CTR w Warszawie, w tym samym roku został również członkiem Zarządu Centralnego Towarzystwa Gospodarczego Lubelskiego Wydziału Kółek Rolniczych oraz współorganizatorem Stowarzyszenia Spółdzielczego „Oszczędność” w Nałęczowie. W Spółce Ziemskiej Lubelskiej, istniejącej od 1909 r., podejmował działania związane z kupnem, sprzedażą i zagospodarowaniem majątków ziemskich, pełnił też funkcje kierownicze w lubelskich zakładach przemysłowych.

Angażował się w działalność społeczną na rzecz szkolnictwa. W 1906 r. uzyskał koncesję na prowadzenie prywatnej męskiej 8-klasowej Lubelskiej Szkoły Filologicznej (znanej pod nazwą „Szkoła Lubelska”). Szkoła prezentowała wysoki poziom nauczania, wszechstronny program edukacyjny, a przede wszystkim ściśle narodowy i patriotyczny charakter. Śliwiński w 1907 r. podjął starania na rzecz założenia w Nałęczowie szkoły rolniczej, której początkiem

miały być zainaugurowane jesienią tego roku sześciomiesięczne kursy dla włościan, prowadzone pod patronatem Lubelskiego Towarzystwa Rolniczego. W r.szk. 1911/1912 kupił w Lublinie kamienicę – „Willę Frydro”, którą przeznaczył na internat dla niezamożnej młodzieży nazwany bursą „Andrzejów”. Bursę prowadziło Towarzystwo Popierania Dzieci i Młodzieży z Kresów. Śliwiński wspierał materialnie inicjatywy oświatowe, m.in. przekazał na potrzeby kursów rolniczych 12 morgów ziemi z własnego majątku. W 1914 r. założył w sąsiedztwie bursy szkołę zawodową zwaną Szkołą Rzemieślniczą im. Stanisława Syroczyńskiego w Lublinie; był współautorem jej statutu, należał też do członków szkolnej Rady Opiekuńczej. Zaangażował się w ten sposób w nowoczesny nurt szkolnictwa zawodowego kładącego nacisk na praktyczny wymiar nauki zawodu, możliwy do wykorzystania w wytwórczości fabrycznej. Od początku istnienia szkoły działała w niej także drużyna harcerska, której patronował m.in. Śliwiński. Bliskie były mu problemy higieny i zdrowia publicznego, w 1910 r. udzielał się w lubelskim Towarzystwie Walki z Gruźlicą, od 1911 r. należał do zarządu prywatnego szpitala dla dzieci w Lublinie. Promował edukację zdrowotną i dbałość o higieniczne warunki życia najmłodszych. Hobbistycznie interesował się archeologią, odkrył groby szkieletowe kultury pucharów lejkowatych w Antopolu, co było pierwszym tego typu odkryciem na ziemiach Królestwa Polskiego.

W czasie I wojny światowej organizował pomoc dla najuboższej ludności miasta, działając w lubelskim KO, był też członkiem Rady Szkolnej Ziemi Lubelskiej, która koordynowała działalność organizacji oświatowych i szkół, starając się zapewnić ciągłość edukacji dzieci i młodzieży w warunkach wojennych. W okresie II RP zaangażował się w działalność polityczną, był członkiem ZLN. Współpracował z władzami ministerialnymi. Pełnił funkcję wiceprezesa Rady Nadzorczej Banku Handlowego w Warszawie. Od 1925 r. działał w Komitecie Związku Polskich Organizacji Rolniczych. Zajmował stanowisko prezesa PBK i wiceprezesa Ligi Morskiej i Rzeczej. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

APL, Akta miasta Lublina, sygn. 6.4/105; APL, UGLdsS, sygn. 144; APL, Prywatne Męskie Gimnazjum i Liceum w Lublinie im. Stefana Batorego, sygn. 1; *Kalendarzyk polityczno-historyczny miasta stoł. Warszawy na 1916 rok wydany staraniem Komitetu Obywatelskiego m. Warszawy*, Warszawa 1917; *Prywatne Męskie Gimnazjum im. Stefana Batorego („Szkoła Lubelska”) w XXX lecie*, słowo wstępne Z. Kukulski, Lublin 1936; A. Kierek, *Rozwój Lublina w latach 1864–1914*, [w:] *Dzieje Lublina. Próba syntezy*, t. I, kom. red. Z. Hirsza, Lublin 1965; A. Przegaliński, *W kręgu Stanisława Śliwińskiego i należącej do niego oświaty rolniczej na przełomie XIX i XX wieku*, „RL” 2009, t. XXXV; M. Korzeniowski, *Śliwiński Stanisław Marcin (1869–1929)*, PSB, t. L/4, z. 307, Warszawa–Kraków 2015; M. Surmacz, *Uczniowie szkół lubelskich w walkach w okresie I wojny światowej oraz wojny polsko-bolszewickiej. Szkoła Lubelska. Informator do wystawy w Muzeum Historii Miasta Lublina*, Lublin 2015; A. Bąk-Pitucha, *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939*, Lublin 2016; A. Przegaliński, *Dwór ziemiański na Lubelszczyźnie w epoce przemian gospodarczych i społecznych (Dzieje dóbr Snopków w XIX i I połowie XX wieku)*, Lublin 2016; A. Przegaliński, *Z historii lubelskiej oświaty: zarys dziejów Prywatnej Ośmioklasowej Filologicznej Szkoły Męskiej S. Śliwińskiego (tzw. „Szkół Lubelskiej”) w latach 1906–1914*, „RE” 2018, t. LXVIII; M. Surmacz, *Wspólny nekrolog. Uczniowie szkół lubelskich w walce o niepodległość*, [w:] *W drugim szeregu. Bohaterowie walk o niepodległość*, red. A. Koseski, T. Skoczek, J. Załęczny, Warszawa–Pułtusk 2019.

Śniegocka Cecylia (1862–1934), nauczycielka, działaczka społeczna i kobieca.

Urodziła się w Warszawie, była córką Kajetana Więckowskiego i Elżbiety z Jelowickich. Początkową naukę pobierała w domu, następnie na tajnej pensji Florentyny Domaszewskiej-Włoszkowej w Warszawie. Od 1891 r. wykładała na dziewięciodniowych kursach zawodowych Towarzystwa Pszczelniczno-Ogrodniczego w Warszawie, kierowanych przez Maksymiliana Malinowskiego (zob.). Od 1883 r. była związana z tajnym Kobięcym Kołem Oświaty Ludowej, pozostającym pod wpływem PPS, a od 1886 r. włączyła się również w działalność tajnego KKKiL, działającego pod patronatem LN. W czasie pobytu w Otwocku w 1894 r. zainicjowała tajne nauczanie, które stanowiło początek zorganizowanego ruchu tajnego nauczania w tym regionie. W tym czasie wraz z Heleną Ceysingerówną (zob.), Teresą Ciszkiewiczową (zob.) i Jadwigą Krausharową powołała w Warszawie Towarzystwo Tajnego Nauczania, któremu przewodniczyła. Celem Towarzystwa była początkowo organizacja nauczania dla dzieci i młodzieży z rodzin zamieszkujących ubogie dzielnice Warszawy. W l. 1894–1906, wbrew polityce oświatowej władz rosyjskich, organizowano tajne szkoły dla młodzieży robotniczej i rzemieślniczej, w których prowadzono zajęcia z literatury, języka polskiego i historii. Utworzono też sekcję prowincjonalną, dzięki której powstała sieć kół tajnego nauczania w Królestwie Polskim, m.in. w Kielcach, Lublinie, Łodzi, Piotrkowie, Radomiu, a poza Kongresówką – w Wilnie. Organizacja funkcjonowała jeszcze przed założeniem Towarzystwa Oświaty Narodowej, które działało w l. 1899–1905 pod patronatem LN. W 1899 r. Śniegocka weszła w skład Koła Głównego TON. W l. 1905–1911 była członkinią LN i udzielała się w związanych z nią organizacjach szkolnych, m.in. w Kole Nauczycieli Ludowych kierowanym przez Aleksandra Zawadzkiego (zob.). Należała także do Zarządu Związku Unarodowienia Szkół. Dalsza jej aktywność oświatowa związana była z Polską Macierzą Szkolną. W 1906 r. przekazała Macierzy szkoły zakładane przez Towarzystwo Tajnego Nauczania, w których sama podjęła pracę jako nauczycielka. Podczas I wojny światowej mieszkała i działała we Lwowie.

Jej działalność społeczna koncentrowała się na opiece i edukacji najmłodszych, propagowaniu czytelnictwa na wsi i w miastach. W ramach WTD organizowała akcje dożywiania dzieci. Była też jedną z pierwszych działaczek emancypacyjnych, współorganizując m.in. Zjazd Kobiet Polskich w Zakopanem w lipcu 1899 r., który zgromadził przedstawicielki organizacji kobiecych z trzech zaborów, oraz uczestnicząc jako prelegentka w Zjeździe Kobiet Polskich w Warszawie w czerwcu 1907 r., gdzie wygłosiła referat *Jak się uczyć dzieci pozabawione szkoły*.

W okresie II RP uczestniczyła w pracach Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego i fascynowała się etnografią – kolekcjonowała ludowe lalki. Zbiór, liczący ponad 300 eksponatów, przekazała na Wawel do znajdującego się tam Muzeum Etnograficznego. Odznaczona Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski oraz Krzyżem Niepodległości. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

APW, ZK, sygn. XI/2530; BUW, DR, Szwedowski, „Zet”, t. I, sygn. 1745; H. Ceysingerówna, *Liga Narodowa i Związek Unarodowienia Szkół w walce o szkołę polską*, [w:] *Nasza walka*, t. 2, Warszawa 1934; H. Ceysingerówna, *Tajne nauczanie w Warszawie 1894–1906/07*, [w:] *Nasza walka...*; C. Śniegocka, *Przepisy z lat 1894–1906 dla młodzieży, uczęszczającej do tajnych szkółek*

w Warszawie, [w:] *Nasza walka...*; J. Miąso, *Tajne nauczanie w Królestwie Polskim w świetle dokumentów władz rosyjskich*, „RDO” 1990, t. 33; T. Wolsza, *Organizatorki ruchu oświatowego na wsi. Królestwo Polskie na przełomie wieków*, [w:] *Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, t. 2, cz. 2, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, Warszawa 1992; H. Markiewiczowa, *Geneza, organizacja i działalność Polskiej Macierzy Szkolnej w latach 1905–1907*, [w:] *Szkolnictwo, opieka i wychowanie w Królestwie Polskim od jego ustanowienia do odzyskania przez Polskę niepodległości 1815–1918*, red. H. Markiewiczowa, I. Czarnecka, Warszawa 2016; H. Markiewiczowa, *Rzecz o Polskiej Macierzy Szkolnej*, Warszawa 2016; C.W. Domański, *Śniegocka z Więckowskich Cecylia Maria (1861–1934)*, PSB, t. LI, Warszawa 2017.

S. Walasek

Świętochowski Aleksander (1849–1938), pisarz, publicysta, filozof, działacz społeczny. Pseud. Henryk Dołęga, Władysław Okoński, Wł. Okoński, W. Okoński, Okoński, Poseł Prawdy, Oremus, O. Remus, Or., O., Juliusz Polkowski, Wawrzyniec Burakiewicz, A., A.H., A.S., A.Ś, A.Św., Al. Ś., Ale..., Ari, As, d, Dr, Dr A.S., dr A.Ś, g., G., Liber, Gejzjasz, Nauczyciel, h., H., H.A., J.A., J.D., K., m., M., N., n., n.G., p., P., p.p, P.P., Red., S., S.S., Stary Dziennikarz, Szpon, w., W., W.O., Was, Wo.

Urodził się w Stoczku Łukowskim w rodzinie pochodzenia szlacheckiego. Był synem Feliksa, nauczyciela szkoły elementarnej, i Michaliny Teofili ze Skupiewskich. Naukę pobierał najpierw w szkole elementarnej w Kazimierzu, kontynuował ją w 5-klasowej szkole powiatowej w Siedlcach, a następnie w Gimnazjum Gubernialnym w Lublinie. Maturę zdał w 1866 r. Edukację na szczeblu wyższym rozpoczął w SGW, gdzie w l. 1866–1870 studiował na Wydziale Filologiczno-Historycznym. W 1874 r. wyjechał do Lipska na tamtejszy uniwersytet, gdzie uzyskał doktorat z filozofii na podstawie rozprawy *O powstaniu praw moralnych*. Po powrocie do Warszawy podjął współpracę z periodykiem „Przegląd Tygodniowy”, do którego pisywał od 1870 r. Na łamach tego pisma, w cyklu *Nowe Drogi*, podnosił znaczenie pedagogiki jako nauki, udzielał też praktycznych rad i wskazówek skierowanych do wychowawców młodzieży. Spore nadzieje wiązał z wychowaniem, które rozumiał jako jeden z czynników rozwoju cywilizacyjnego. Według niego każdy człowiek miał zostać poddany wychowawczym wpływom zgodnie z jego społecznym przeznaczeniem. Wyróżnił pięć powiązanych ze sobą idei, stanowiących fundamentalne reguły procesu wychowania, były to: idee poszanowania wiedzy, pracy, obowiązku, idea równouprawnienia wyznań i płci, idea równości.

W l. 1878–1881 był redaktorem naczelnym i stałym publicystą dziennika „Nowiny”. Następnie założył własne, niezależne pismo „Prawda”, które zostało uznane za ważny organ w kształtowaniu polskiej inteligencji. Współpracował wówczas m.in. z Ludwikiem Krzywickim (zob.). Na stanowisku redaktora „Prawdy” pozostał do 1902 r. Równocześnie rozwijał żywą działalność polityczną i społeczną. Był założycielem i prezesem ZPD; związek ten postulował autonomię dla Królestwa Polskiego. Brał również czynny udział w pracach Lubelskiego Towarzystwa Szerzenia Oświaty „Światło”, które na trwałe zapisało się w dziejach ruchów oświatowych, a jego program realizowano, czerpiąc z najnowszych wówczas tendencji społecznych i pedagogicznych. Świętochowski wspierał działalność „Światła”

swoimi odczytami, np. *O prawach człowieka i obywatela* oraz *O prawach mniejszości* (drukowanych w „Prawdzie” w l. 1906–1907). W 1906 r. był współorganizatorem i sygnatariuszem dokumentów założycielskich Towarzystwa Kultury Polskiej. Pod koniec 1906 r. zajął niejednoznaczne stanowisko wobec rewolucji, popierał jej postulaty polityczne, krytycznie natomiast odnosił się do społecznych. Widoczna też była jego negatywna postawa wobec postulatów i aspiracji ludności żydowskiej.

W l. 1908–1913 redagował organ prasowy Towarzystwa Kultury Polskiej – miesięcznik „Kultura Polska”, na jego łamach publikował felietony w cyklu *Pokłosie*. W 1907 r. został prezesem Polskiego Zjednoczenia Postępowego. Po trzyletniej przerwie spowodowanej chorobą od 1910 r. kontynuował działalność w Polskim Zjednoczeniu Postępowym i Towarzystwie Kultury Polskiej. W l. 1913–1915 wydawał postępowe pismo „Humanista Polski”. Po przeniesieniu się do Gołotczyzny zorganizował wraz z Aleksandrą Bąkowską (zob.) szkoły rolnicze (zaangażował się w budowę szkoły rolniczej dla chłopców), a także opiekował się zdolnymi dziećmi chłopskimi i ruchem spółdzielczym.

W 1919 r. założył Związek Pisarzy Orla Białego, który skupił literatów sympatyzujących z Ententą i zabiegających o sprawiedliwość społeczną. Z ostatniego okresu twórczości Świętochowskiego pochodzą powieści (*Drygałowie*, *Nalęcze*, *Twinko*) entuzjastycznie przyjęte przez czytelników dzięki ładunkowi publicystyki społecznej i politycznej. W kolejnych latach współpracował m.in. z „Gazetą Warszawską”, „Rzeczpospolitą” i „Myślą Narodową”, na ich łamach publikował artykuły i felietony o tematyce społeczno-politycznej. W 1930 r. przeniósł się na stałe do Gołotczyzny, gdzie założył spółdzielnię spożywców „Wiara”. Zmarł w Gołotczyźnie k. Ciechanowa.

Bibliografia przedmiotowa:

AGAD, KGGW, sygn. 2714; APW, ZK, sygn. XI/2542; AZHRL, T. Kazimierowicz, *Moje wspomnienia z młodych lat (do r. 1914-go)* [Początki ruchu ludowego w Łowickiem], P-71; AZHRL, Brzeziński, Geneza, sygn. P-89; J. Rudzki, *Świętochowski*, Warszawa 1963; J. Rudzki, *Aleksander Świętochowski i pozytywizm warszawski*, Warszawa 1968; M. Brykalska, *Aleksander Świętochowski redaktor „Prawdy”*, Wrocław 1974; M. Brykalska, *Aleksander Świętochowski: biografia*, t. 1–2, Warszawa 1987; W. Tyburski, *Aleksander Świętochowski: myśl filozoficzno-społeczna*, Warszawa 1989; M. Brykalska, *Aleksander Świętochowski. Posel Prawdy i walka o prawdę*, [w:] *Warszawa pozytywistów*, red. J. Kulczycka-Saloni, E. Ihnatowicz, Warszawa 1992; *Aleksander Świętochowski*, red. K. Stępnik, M. Gabryś, Lublin 2011; W. Winclawski, *SBSP*, t. 4, Toruń 2011; D.M. Osiński, *Świętochowski Aleksander Henryk (1849–1938)*, PSB, t. LI, Warszawa 2017; G. Krzywiec, *Polska bez Żydów. Studia z dziejów idei, wyobrażeń i praktyk antysemitycznych na ziemiach polskich początku XX wieku (1905–1914)*, Warszawa 2017; M. Moszyński, *Antysemityzm w Królestwie Polskim. Narodziny nowoczesnej ideologii antyżydowskiej (1864–1914)*, Poznań 2017.

Bibliografia podmiotowa:

Pisma, t. 1–8, Warszawa 1899–1908; *O prawa człowieka i obywatela. O prawach mniejszości*, Warszawa 1907; *Pisma*, t. 1–8, Warszawa 1908–1909; *Ofiarność obywatelska*, Warszawa 1911; *Źródła moralności*, Warszawa 1912.

J. Falkowska

T

Targowska Irena (1858–1952), działaczka społeczna.

Była córką Józefa, właściciela majątku Grabowa, członka Towarzystwa Rolniczego w Królestwie Polskim, radcy Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego, i Teodozji z Dąmb-skich, właścicielki majątku Morsko i Witów w pow. pińczowskim. Aktywnie działała na polu społecznym. Jeszcze przed 1905 r. stworzyła w Winiarach ochronkę dla wiejskich dzieci, gdzie prowadziła tajne kursy języka polskiego. W 1905 r. przekształciła kursy w szkołę elementarną z polskim językiem wykładowym. W 1914 r. dzięki jej staraniom powstała w Sandomierzu żeńska szkoła rolnicza, przeniesiona później do Mokoszyna. W 1918 r. była współzałożycielką gimnazjum w Sandomierzu, a także inicjatorką, założycielką i długoletnią opiekunką Męskiej Szkoły Rzemiosł w Zawichoście. Przewodniczyła również kołu ziemianek pow. sandomierskiego i opatowskiego, działała w Komitecie Opiekuńczym Szkoły dla Dziewcząt w Mokoszynie, a także w kole gospodyń wiejskich. Finansowała naukę i studia młodych ludzi, którymi się opiekowała. Organizowała m.in. kolonie letnie dla dzieci, kiermasze i loterie dla ubogich, rekolekcje dla mężczyzn. Wraz z mężem, Juliuszem, dbała o rozwój oświaty na wsi, zaniedbywanej przez władze rosyjskie. Za swoją działalność została odznaczona Złotym Krzyżem Zasługi i orderem „Pro Ecclesia et Pontifice”.

Bibliografia przedmiotowa:

ZNiO, DR, Wspomnienia o Irenie Targowskiej z Trzetrzewińskich (1858–1952) i Justynie Wichlińskiej (1878–1964), sygn. 15553/II; T. Epsztein, *Targowski Juliusz Franciszek*, ZP XX w., cz. 8, Warszawa 2007; *Saga Rodu Targowskich*, cz.2, http://www.wietrzykowski.net/Saga_Rodu_Targowskich_cz.2.pdf (dostęp: 9.06.2023).

J. Falkowska

Tazbir Stanisław (1892–1978), prawnik, bibliotekarz, działacz społeczny.

Urodził się w Wysokim Litewskim w pow. brzeskim. Był synem Jana, rzemieślnika, i Justyny ze Schabów. Uczył się w 4-klasowej szkole w Kałuszynie, po jej ukończeniu w 1905 r. krótko pracował jako pracownik biurowy. W 1906 r. przeprowadził się do Warszawy, gdzie podjął naukę w Szkole Handlowej Zgromadzenia Kupców. W 1913 r. zdał maturę. Rok później rozpoczął studia medyczne na UW, które przerwał wybuch wojny. W 1918 r. podjął studia prawnicze na UW; z powodu przerw w nauce ukończył je dopiero w 1927 r.

Jako uczeń warszawskiej Szkoły Handlowej współpracował ze swym nauczycielem Ludwikiem Krzywickim (zob.) na niwie oświaty pozaszkolnej. Brał udział w organizowaniu i prowadzeniu wieczorów oświatowych dla robotników. Wygłaszał odczyty dotyczące zagadnień historycznych i geograficznych, przygotowywał też do nich przezroczka. Był inicjatorem wyjazdu młodzieży na uroczystości odsłonięcia pomnika Grunwaldzkiego w Krakowie w lipcu 1910 r., w pięćsetną rocznicę bitwy. Wchodził w skład grona twórców pracy zbiorowej, przygotowanej przez maturzystów kilku prywatnych polskich szkół średnich

w Warszawie oraz lubelskiej szkoły im. Stanisława Staszica. Autorzy wydanej w 1912 r. publikacji deklarowali, iż wypowiadają się o młodzieży i w jej imieniu, chcąc dać „wyraz silnej łączności wewnętrznej młodzieży, opuszczającej szkołę polską, i postawić ją przed sądem społeczeństwa”. Tazbir opublikował artykuł dotyczący poglądów na temat młodzieży, przedstawiając głównie opinie publicystów. W swoim artykule z dystansem odniósł się zarówno do krytycznych tekstów, jak i wypowiedzi afirmujących postawy młodego pokolenia. Pisał: „Młodzież polska chwili obecnej nie posiada za sobą współczesnych przeżyć, które świadczyły o jej siłach moralnych i zdolności życiowej. Wstępując nieledwie w życie, w przyszłości dopiero wykaże, czy i jakie uczucia krzewiły się w jej młodzieńczej piersi. Stąd całe omówienie o wartości współczesnego młodego pokolenia obraca się w sferze prawdopodobieństw mniej więcej usprawiedliwionych”. W l. 1911–1914 przebywał w Petersburgu. Po powrocie do Warszawy jako student medycyny w 1915 r. został skierowany do służby w kolumnie sanitarnej armii rosyjskiej k. Rygi. W 1917 r., po przerwaniu studiów, pracował jako urzędnik. Pełnił także funkcję sekretarza Polskiego Komitetu Pomocy Ofiarom Wojny, pracował również w Komisji Oświatowej tej organizacji. W maju 1918 r. przedostał się do Królestwa Polskiego. W październiku tego roku dotarł do Warszawy, gdzie wraz z podjęciem studiów wstąpił do Organizacji Młodzieży Narodowej Szkół Wyższych oraz ZP. W 1919 r., po przerwaniu studiów, prowadził działalność oświatową w ramach związanego z „Zetem” TSK; pełnił funkcję kierownika obwodu włodawskiego TSK. Utworzył spółdzielnię księgarską, zakładał biblioteki objazdowe, zajmował się organizowaniem instytucji społecznych oraz działalnością publicystyczną. Wygłaszał odczyty dla ludności wiejskiej. Zakładał ochronki dla dzieci osieroconych w wyniku działań wojennych.

W okresie II RP w ramach pracy zawodowej zajmował się m.in. sprawami oświaty, w tym oświaty dla dorosłych i pozaszkolnej. Był zatrudniony w Kuratorium Warszawskiego Okręgu Szkolnego oraz w MWRiOP. Wykładał na WWP. Zakładał świetlice szkolne, organizował dożywianie dzieci i półkolonie. W 1936 r. w Warszawie uczestniczył w zjeździe z okazji 50-lecia „Zetu”. W czasie II wojny światowej prowadził tajne nauczanie i pomagał ukrywającym się Żydom, za co otrzymał pośmiertnie Medal Sprawiedliwego Wśród Narodów Świata. Po 1945 r. pracował w instytucjach oświatowych i wydawniczych. Był także wicedyrektorem Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

ZNiO, Wykaz członków „Zet” i „Pet”, sygn. 15956/II; *W pięćdziesiątą rocznicę powstania „Zetu”*, oprac. P. Piskorski, Warszawa 1937; *ZET w walce*, Warszawa 1996; S. Reymont, *Tazbir Stanisław (1892–1978)*, „PHO” 1982, nr 3–4; W. Tazbirówna, *Obrońca dzieci wojny – Stanisław Tazbir*, [w:] *Pomoc dzieciom w czasie wojny. Sympozjum*, Warszawa 2002; N. Zielińska, *Towarzystwo Straży Kresowej 1918–1927*, Lublin 2006; T. Latos, *Tazbir Stanisław (1892–1978)*, PSB, t. LIII, Warszawa–Kraków 2019.

Bibliografia podmiotowa:

Młodzież w opinii starszego pokolenia, [w:] *Bez przyłbicy*, Warszawa 1912.

Tchórznicki Józef (1849–1910), lekarz, higienista, działacz społeczny.

Urodził się w Sabniach w pow. sokołowskim. Był synem Antoniego, właściciela ziemskiego. W 1868 r. ukończył gimnazjum w Sokołowie Podlaskim i rozpoczął studia prawnicze w SGW, lecz po roku przeniósł się na Wydział Lekarski; w 1874 r. otrzymał dyplom lekarza. Po zakończeniu studiów podjął pracę w klinice położniczo-ginekologicznej prof. Ludwika Neugebauera. W 1875 r. objął stanowisko lekarza w Dmitrowsku w gub. orłowskiej. Podczas wojny rosyjsko-tureckiej w l. 1877–1878 był lekarzem wojskowym. Po wojnie pracował jako lekarz w Szczygrach w gub. kurskiej. W 1884 r. po powrocie do Królestwa Polskiego został ordynatorem w szpitalu św. Piotra i Pawła w Sterdyni na Podlasiu. W 1894 r. przeniósł się do Warszawy, gdzie pełnił funkcję lekarza miejskiego, lekarza szkół miejskich, fabryk oraz higienisty teatrów warszawskich. Uwieńczeniem jego kariery była praca ordynatora na oddziale chorób wewnętrznych w szpitalu na warszawskiej Pradze oraz otwarcie w 1899 r. Warszawskiego Instytutu Szczepienia Ospy. Od 1898 r. działał w Warszawskim Towarzystwie Higienicznym, był tam sekretarzem. Angażował się w prace Wydziału Miast i Mieszkań. Z jego inicjatywy w czasie rewolucji 1905–1907 r. zostały otwarte w Warszawie kuchnie dla ubogich. Współpracował również z Fundacją Tanich Mieszkań im. Hipolita i Ludwika Wawelbergów, dla której opracował regulamin.

Interesował się higieną społeczną i szkolną, był aktywny w upowszechnianiu wiedzy na ten temat w różnych środowiskach społecznych. Organizował kolonie letnie dla warszawskich dzieci. W ramach Wydziału Ludowego Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego prowadził akcje oświatowe wśród ubogiej ludności wiejskiej i miejskiej, propagujące higienę osobistą. Dzięki takim akcjom w wielu miejscowościach zaczęto budować łaźnie. W 1902 r. ukazała się jego broszura *Łaźnia ludowa w Cieleśnicy. Opis, plany i kosztorys z 6-ma rysunkami i planami*. W 1907 r. podczas X Zjazdu Lekarzy i Przyrodników we Lwowie otrzymał złoty medal za projekty kąpielisk miejskich i wiejskich.

Należał do grona organizatorów Towarzystwa Higieny Praktycznej im. Bolesława Prusa, będąc sygnatariuszem jego dokumentów założycielskich. Był działaczem TLWiL, TLW, Wydziału Kąpeli WTD, Komitetu Ogrodów Wilhelma Ellisa Raua. Publikował również artykuły na łamach prasy lekarskiej, m.in. w „Czasopiśmie Lekarskim”, „Gazecie Lekarskiej”, „Kronice Lekarskiej”, „Medycynie”, „Zdrowiu”, „Kurierze Warszawskim”, „Gazecie Świątecznej”, „Głosie” i „Kraju”. W swoich rozprawach podejmował przede wszystkim problematykę higieny. Zmarł w Zembrowie k. Sokołowa Podlaskiego.

Bibliografia przedmiotowa:

AGAD, KGGW, sygn. 7843; APW, WGUdS, sygn. 545; Tchórznicki Józef (1849–1910), GBL, DSKM, Spuścizna Józefa Tchórznickiego, sygn. 686; S. Zdanowicz, *Dr Józef Tchórznicki. Wspomnienie pośmiertne*, „GL” 1910, nr 35; P. Szarejko, *SLP XIX w.*, t. 1, Warszawa 1991; M. Demel, *Sterdyni i jej lekarze*, „RB” 1998, t. 6; P. Tarkowski, *Dla zdrowia ludu. Zasługi doktora Józefa Tchórznickiego na polu higieny*, [w:] *Czystość i brud. Higiena w XIX wieku. Wokół przełomu bakteriologicznego*, red. W. Korpalska, W. Ślusarczyk, Bydgoszcz 2016; P. Tarkowski, *Tchórznicki Józef (1849–1910)*, SBPPiWM, t. V, Siedlce 2020.

Bibliografia podmiotowa:

Kąpiele ludowe, Warszawa 1902; *Ogrody do zabaw i gier dla dzieci*, Warszawa 1904; *Dlaczego? Pogadanki z uczniami o zachowaniu zdrowia*, Warszawa 1907; *Obecny stan szkół początkowych*

m. Warszawy (odczyt miany na zjeździe lekarzy i przyrodników we Lwowie w 1907 roku), Warszawa 1908; *Szkoły początkowe w Warszawie*, Warszawa 1911.

M. Sikorska

Terpiłowski Aleksander (1863–1932), nauczyciel, kierownik szkoły powszechnej, działacz społeczny i związkowy.

Urodził się w Przechodach, wsi w pow. brzeskim, w gub. grodzieńskiej. Był synem Adama i Alfonsy z Szachnowskich. Uczył się w Seminarium Nauczycielskim w Siennicy, ukończył je w 1881 r. Pracę nauczycielską rozpoczął w szkołach wiejskich w Szczawinie Kościelnym w pow. gostyńskim i Kwiatkowicach w pow. łaskim, następnie nauczał w szkole w Łasku. W l. 1890–1895 pracował w szkole w Tomaszowie Mazowieckim, a w 1891 r. został jej kierownikiem. W l. 1895–1906 uczył w szkole w Pabianicach. Wróciwszy w połowie 1906 r. do Tomaszowa, objął kierownictwo szkoły powszechnej, którą zarządzał do 1929 r., do czasu przejścia na emeryturę. W czasie I wojny światowej prowadził w Tomaszowie kursy dla analfabetów. Był członkiem Związku Nauczycielstwa Polskiego i Zarządu Ogniska w Tomaszowie, nazwano go „nestorem tutejszego nauczycielstwa szkół powszechnych”. Zmarł w Tomaszowie Mazowieckim. W nekrologu zamieszczonym na łamach „Głosu Nauczycielskiego” napisano o nim: „był gorliwym członkiem Związku, nieustrudzonym wychowawcą młodego pokolenia w ciągu swej 47-letniej pracy nauczycielskiej oraz brał czynny udział w życiu społecznym”.

Bibliografia przedmiotowa:

Spis szkół powszechnych i nauczycieli w Okręgu Szkolnym Łódzkim. Rok szkolny 1927/1928, Łódź 1928; „GN” 1932, nr 9; *Zgon pedagoga*, „GPor” 1932, nr 182; J. Wojniłowicz, *Terpiłowski Aleksander (1863–1932)*, TSB, z. 2, Tomaszów Mazowiecki 1997.

M. Nawrot-Borowska

Thugutt Stanisław August (1873–1941), publicysta, polityk, propagator krajoznawstwa i spółdzielczości. Pseud. i krypt. Boruta, T, T-t.

Urodził się w Łęczycy, był synem Augustyna, lekarza, i Walerii z Hulanickich. Po śmierci ojca w 1880 r. rodzina przeniosła się do Warszawy, gdzie rozpoczął edukację, kolejno w szkole Jana Pankiewicza, III Gimnazjum Państwowym, a następnie w szkole Wojciecha Górskiego (zob.). Ostatecznie w 1891 r. uzyskał maturę w rządowej szkole realnej, która nie dawała mu jednak szerszych możliwości kontynuowania nauki na szczeblu wyższym. Próbował, bez powodzenia, znaleźć posadę w Towarzystwie Kredytowym Ziemskim, w 1892 r. wyjechał do Łodzi, gdzie spędził półtora roku – został robotnikiem w tkalni Marcusa Silbersteina. Ponadto uczęszczał na kursy buchalteryjne, a po ich ukończeniu zmienił pracę – został inkasentem u krawca. Z Łodzi powrócił do Warszawy, gdzie pracował i uzupełniał swoje wykształcenie na drodze samokształcenia. W l. 1901–1905 przebywał w Ćmielowie, gdzie

zatrudnił się w fabryce porcelany. Założył tam „latającą” bibliotekę oraz w 1903 r. spółdzielnię spożywców. Wówczas też narodziła się jego pasja krajoznawcza, co było związane m.in. z propagowaniem czytelnictwa na terenie Kielecczyny i Sandomierszczyzny.

Od 1914 r. angażował się w życie polityczne, wraz z przyjacielem Edwardem Maliszewskim założyli Związek Patriotów (przemianowany na Partię, a w listopadzie 1917 r. na Stronnictwo Niezawisłości Narodowej), który następnie wszedł w skład Unii Stronnictw Niepodległościowych. Został skarbnikiem organizacji strzeleckich działających na terenie zaboru rosyjskiego – POW. Rozpoczął także współpracę z NKN, zajmował się m.in. wysyłaniem korespondencji. Opublikował też własne broszury, m.in. *Z Rosją czy przeciw Rosji* oraz *Język rosyjski w szkole polskiej* wydanej w ramach wydawnictwa *W palącej sprawie szkolnej* w 1915 r., której współautorami byli Izabela Moszczeńska (zob.) i Władysław Studnicki). Dotyczyła ona konieczności całkowitego usunięcia języka rosyjskiego ze szkół. Był współorganizatorem publicznego odczytu na temat niwelowania napisów w języku rosyjskim z szyldów z nazwami miejskich ulic. Redagował też „Gońca”, uznawanego za najbardziej niepodległościową z ówczesnych gazet warszawskich. Pod koniec 1915 r. wstąpił do LP, przeszedł przeszkolenie w Kozienicach, zajmował się wówczas m.in. nauczaniem zwerbowanych tam analfabetów. Po powstaniu CKN był redaktorem jego „Biuletynu” popularyzującego ideę legionową, oraz członkiem zarządu. Jesienią 1916 r. został członkiem zarządu nowo utworzonej Rady Narodowej, a następnie pełnił obowiązki jej wiceprezesa; redagował pismo „Rząd i Wojsko”. W połowie 1917 r. porzucił Partię Niezawisłości Narodowej i związał się z PSL „Wyzwolenie”. Aresztowany przez Niemców za krytykę ich polityki, przebywał wraz z innymi legionistami w Cytadeli Warszawskiej oraz w obozie dla jeńców wojennych w Modlinie.

Jego związki z ruchem krajoznawczym zaczęły się od zaproszenia na posiedzenie Komisji Wydawniczej Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, gdzie omawiano konieczność przygotowania nowoczesnego przewodnika po kraju. Thugutt zgłosił wówczas swoje pomysły i zaczął gromadzić materiały. Zaczął od studiów literaturowych oraz rozesłał 1000 ankiet do reprezentantów inteligencji (m.in. lekarzy, adwokatów, księży, inżynierów, nauczycieli ludowych) – otrzymał 400 odpowiedzi. W 1911 r. przeszedł do badań terenowych, które zakończył w 1913 r., a w styczniu 1914 r. przewodnik ukazał się drukiem.

Od 1910 r. współpracował z organem prasowym Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego – pismem „Ziemia”, redagowanym i wydawanym przez Kazimierza Kulwiecia (zob.); do 1914 r. był tam kierownikiem literackim. Na jego łamach publikował m.in. cykliczne artykuły *Gawędy krajoznawcze* – w samym tylko 1910 r. ukazało się ich kilkanaście, artykuły dotyczące Warszawy (m.in. *Z dziejów Krakowskiego Przedmieścia*, 1910, nr 41, 42, 43, 44, 45, 46; *Kamienica Baryczków w Warszawie*, 1911, nr 1; *Warszawa w połowie XVII stulecia*, 1911, nr 23, 26, 27) czy rozwoju gospodarczego Niemiec (*W obozie nieprzyjaciół*, 1910, nr 2, 3, 4, 5 – były to streszczenia prac francuskich autorów podróżujących po krajach niemieckich: Jules’a Hureta i Victora Cambona), gdyż jak pisał Thugutt „należałoby może wbrew utartym niechęciom i uprzedzeniom poświęcić nieco uwagi Niemcom”. W kolejnych latach interesowały go także inne rejony kraju (*Brama w Szydłowie*, 1911, nr 2; *Muzeum Ziemi Suwalskiej*, 1911, nr 2; *Z odnawianego Wawelu*, 1911, nr 4; *Wyzyna Kielecko-Sandomierska*, 1914, nr 12). Pisał również o zabytkach polskiej kultury i sztuki (1911, nr 40, 44; 1912, nr 4) oraz zamieszczał swoje teksty w cyklicznych rubrykach pisma, takich jak *Dwory, zamki i pałace* (m.in. 1911, nr 5, 8) oraz *Nowe książki*, gdzie recenzował

najnowsze publikacje. Przybliżał też polskim czytelnikom wiedzę o Tybecie, tłumacząc na język polski wrażenia z podróży szwedzkiego podróżnika Svena Hedina (*Sven Hedin w Tybecie*, 1910, nr od 21 do 40). Na łamach „Ziemi” postulował podjęcie szerokich działań na rzecz ochrony zabytków narodowej kultury i historii, nie tylko poprzez powołanie fachowych instytucji posiadających odpowiednie prerogatywy i zaplecze finansowe, ale też uwrażliwianie w tym zakresie ogółu społeczeństwa i kontrolowanie projektów zabudowy polskich miast (m.in. sprzeciwianie się wyburzaniu zabytkowych obiektów): „[...] nad sam fakt zagłady zabytku cięższą, okropniejszą być może ta bezwzględna apatia, z jaką się podobne rzeczy przyjmuje”. W ramach *Gawęd krajoznawczych* z 1910 r. (nr 36, 37, 38) propagował ruch wycieczkowy i popularyzował wskazówki metodyczne na temat organizacji takich inicjatyw; zalecał, by uczestnicy we własnym zakresie przygotowywali się do takich wypraw. Przypominał klasyczne dzieła krajoznawcze i postulował ich wznowienie w serii klasyków krajoznawstwa polskiego, nawoływał też do opracowywania i wydawania nowych, rodzimych opracowań geograficzno-podróżniczych, a uczestników wypraw do spisywania osobistych wrażeń i nadsyłania ich do redakcji „Ziemi”.

W ocenie Thugutta Polskie Towarzystwo Krajoznawcze i „Ziemia” były „przecie nie czym innym, jak jeszcze jednym sposobem budowania Polski od dołu, Polski, którą się prze-mycalo między wierszami, o której się mówiło nie tylko jako o wspomnieniu historycznym, ale jako o żywym, choć tak straszliwie pokaleczonym organizmie”. Zauważał jednak, że choć z pismem współpracował m.in. Wacław Nałkowski (zob.) czy Stanisław Lencewicz (zob.), to wielu ludzi nauki nie doceniało jeszcze wówczas walorów popularyzacji nauki na łamach tego typu periodyków: „Próżnym byłoby spierać się, że nie ma prawd tak naukowych, żeby ich nie można ubrać w formę przystępną, [...] do dziś pozostał mi posmak przykrego wrażenia, że u nas na najwyższych szczytach wiedzy zdarzają się niekiedy głowy tak bardzo ciasne”. Thuguttowi zależało, by „Ziemia” była pismem przystępnym również dla niewykształconych mieszkańców wsi i robotników, pisał: „byłem gotów iść bardzo daleko w kierunku uproszczenia języka i sposobu traktowania tematów poruszanych przez pisma”. Wówczas nie było to jeszcze jednak możliwe i odbiorcami periodyku uczyniono przede wszystkim osoby ze średnim poziomem wykształcenia.

W 1912 r. powstała przy Towarzystwie sekcja miłośników Warszawy, wyodrębniona z dotychczas istniejącej sekcji wycieczkowej, prowadząca m.in. szkolenia przewodników oraz odczyty; jej kierownikiem został Thugutt. Współpracował też z powołaną w 1908 r. Komisją Fotograficzną Towarzystwa, w l. 1910–1911 wykonywał fotografie warszawskich zabytków. Gdy w 1912 r. redakcja „Ziemi” wydała *Album „Ziemi”. Z naszych krajobrazów*, poświęcony polskiej fotografii krajobrazowej, będący m.in. wynikiem zorganizowanej przez Towarzystwo wystawy *Krajobraz Polski* (którą zwiedziło blisko 20 tysięcy osób), znalazły się w nim także zdjęcia wykonane przez Thugutta. Wydawnictwo to miało mieć charakter popularyzacyjny, jednak zadbano także o jego wysoki poziom edytorski. Thugutt wchodził w skład Komitetu Wystawy oraz był członkiem jury działu fotograficznego. Na wystawie zaprezentowano 39 jego autorskich fotografii, a niektóre z tych zdjęć Towarzystwo wydawało także w formie pocztówek. W 1913 r. został kierownikiem utworzonej w 1907 r. Biblioteki Towarzystwa, kierował nią do 1915 r. W 1913 r. uczestniczył we wspólnym przedsięwzięciu Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości i Towarzystwa Artystycznego, dotyczącym sporządzania szczegółowego spisu kapliczek,

figur i przydrożnych krzyży. Przygotował szczegółowe instrukcje dla uczestników tych działań (*Pomniki kościelne i cmentarne*, „Ziemia” 1913, nr 52). Z Polskim Towarzystwem Krajoznawczym współpracował też w okresie I wojny światowej.

W Warszawskim Towarzystwie Wioślarskim zorganizował konkurs fotograficzny dotyczący Wisły i ludzi mieszkających w pobliżu rzeki; obejmował on problematykę krajoznawstwa, etnografii, sportu oraz turystyki. W *Gawędach krajoznawczych* z 1910 r. apelował o opracowanie szczegółowej monografii tej rzeki. Jako autor przewodników po Królestwie Polskim tak oceniał w *Autobiografii* swoje publikacje: „Co do wartości obu tych książek nie mam żadnych złudzeń: nie byłem nigdy głębokim znawcą sztuki i żadnych epokowych odkryć czytelnik nie mógł w nich znaleźć, nie były to bowiem monografie naukowe, tylko praktyczne podręczniki dla inteligentnego wędrowca. Były też, dzięki pracowitym studiom przygotowawczym, próbą inwentaryzacji znajdujących się na terenie zabytków: rzecz nie bez wartości w chwili, gdy tyle zabytków zginęło w pożodze wojennej”. Ten ostatni aspekt jego pracy – a Thugutt prowadził szczegółowe badania terenowe, m.in. na Starym Mieście w Warszawie, gdzie jak pisał „zwiedzałem każdy dom od piwnic do strychu” – doceniło Towarzystwo Opieki nad Zabytkami.

Współpracował również z czasopiśmem „Świat”, w 1907 r. wydał album *Kazimierz nad Wisłą*, zawierający 20 czarno-białych zdjęć tego miasta. Był redaktorem pisma fotograficznego – miesięcznika „Fotograf Warszawski”, organu Towarzystwa Fotograficznego. Należał do Koła Przyjaciół Kaszub; utrzymywał kontakty z działaczami kaszubskimi i popularyzował historię oraz kulturę Kaszubów na łamach „Ziemi” (*Z wrażeń kaszubskich*, 1911, nr 22; *Kwestia kaszubska*, 1911, nr 22; *Szkice z życia Kaszubów w powiecie kartuskim* cz. I–V, 1913, nr 21, 22, 23, 24, 25). Jego działalność popularyzacyjna obejmowała nie tylko publicystykę, w 1914 r. w serii organizowanych przez STP odczytów dotyczących poszczególnych prowincji polskich wygłosił – entuzjastycznie przyjęty przez publiczność – 2,5-godzinny odczyt poświęcony Galicji. Podobne wystąpienia, połączone z pokazem przezrocz, miał także podczas zebrań członków Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, np. 3 grudnia 1913 r. mówił o Wyżynie Małopolskiej, gdy zaś powołano w Towarzystwie sekcję miłośników Warszawy, wygłosił referat *Zabytki fotograficzne Warszawy Piastowskiej*.

W okresie II RP otrzymał m.in. propozycję wejścia w skład delegacji Naczelnika Państwa Józefa Piłsudskiego na konferencję pokojową w Paryżu, co sprawiło, że został członkiem KNP, był jednak rozczarowany panującą na zebraniach Komitetu atmosferą. W kolejnych latach mianowano go ministrem w MSW, posłem oraz prezesem PSL „Wyzwolenie”, w l. 1925–1926 należał też krótko do Klubu Pracy. Brał udział w wojnie polsko-bolszewickiej. W 1921 r. współzakładał Ligę Obrony Praw Człowieka i Obywatela. Wydał kilka broszur o tematyce politycznej (m.in. *Jakich rządów Polsce potrzeba*, 1920; *W obronie parlamentaryzmu*, 1928). Powrócił wówczas do aktywnej działalności w ruchu spółdzielczym, opublikował wiele prac popularyzujących historię i idee tego ruchu (m.in. *Kredyt, zły przyjaciel*, 1931; *Pionierzy*, 1931; *Co to jest spółdzielnia spożywców*, 1932; *XXV lat w pracy i walce: krótka historia Związku „Społem”*, 1934; *Ku lepszemu życiu: rzecz o spółdzielczości*, 1935). Na potrzeby spółdzielczych kursów korespondencyjnych przygotował też *Wykłady o spółdzielczości* (1938, 1939). W l. 1932–1939 kierował TK. Współpracował z pismami tego ruchu: „Spółnotą”, „Społem”, „Przeglądem Spółdzielczym”. Uczestniczył w I Ogólnopolskim Kongresie Krajoznawczym w Poznaniu w 1929 r, wchodząc w skład jego komitetu

honorowego. Po wybuchu II wojny światowej wyjechał najpierw do Wilna, następnie do Szwecji, zmarł w Sztokholmie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, Kancelaria Cywilna NP w Warszawie, sygn. 4.2/305; AAN, SPOŁEM Związek Spółdzielni Spożywczych Rzeczypospolitej Polskiej w Warszawie, sygn. 4.1/283; AAN, TRS w Warszawie, sygn. 10/83; APW, ZK, sygn. X.8/342; AZHRL, Wasilewski, Stanisław Thugutt, sygn. P-68; AZHRL, Klub Seniorów ZSL, [List do Prezydium Naczelnego Komitetu ZSL], sygn. P-229; AZHRL, T. Kaziemierowicz, [Wspomnienie o zasłużonych działaczach spółdzielczych], sygn. P-292; A. Więzikowska, *Przywódcy ruchu ludowego. Szkice biograficzne*, Warszawa 1968; J. Borkowski, J. Kowal, S. Lato, W. Stankiewicz, A. Więzikowska, *Zarys historii polskiego ruchu ludowego*, t. II: (1918–1939), Warszawa 1970; A. Więzikowska, *Działalność Stanisława Thugutta w polskim ruchu ludowym*, [w:] S. Thugutt, *Autobiografia*, Warszawa 1984; T. Janczyk, *Stanisław Thugutt jako działacz spółdzielczy*, [w:] S. Thugutt, *Autobiografia...*; J. Salkowski, *Polityk i spółdzielca*, [w:] S. Thugutt, *Wyznania demokracji. Publicystyka z lat 1917–1939*, Warszawa 1986; *Thugutt Stanisław August*, SBDRL, Warszawa 1989; S. Lato, *Stanisław Thugutt – działacz ludowy i spółdzielczy*, „ZMHPRL” 1991, nr 5; A. Wójcik, *Mysł polityczna Stanisława Augusta Thugutta (1873–1941)*, Lublin 1992; E. Marcinkowska, „Nie zasnąć duszy narodu” – działalność krajoznawcza Stanisława Augusta Thugutta, „RHMHPRL” 2004, nr 20; A.M. Krysiak, *Stanisław August Thugutt (1873–1941). Łęczyczanin. Współtwórca zrębów II Rzeczypospolitej Polskiej*, „NPI” 2018, nr 1.

Bibliografia podmiotowa:

Z wycieczki w Góry Świętokrzyskie, „Świat” 1906, nr 30; *Księstwo Warszawskie, jego utworzenie się i dzieje*, Warszawa 1907; *Krótki przewodnik po Warszawie i okolicach*, Warszawa 1914; *Polska i Polacy, ilość i rozsiadlenie ludności polskiej*, Warszawa 1915; *Przewodnik po Królestwie Polskim*, cz. I: *Kieleckie i Radomskie*, Warszawa 1915; *Wybór pism i autobiografia Stanisława Thugutta*, Warszawa 1939; *Wyznania demokracji. Publicystyka z lat 1917–1939*, Warszawa 1986; *Gawędy krajoznawcze Stanisława Augusta Thugutta*, wybór i oprac. E. Manikowska, Warszawa 2006.

A. Wałęga

Thugutt Stanisław Józef (1862–1956), mineralog, rektor UW.

Urodził się w Kaliszu, był synem Stanisława Antoniego, właściciela apteki w Warszawie, i Ludwiki z Rydeckich. Uczył się w Gimnazjum Filologicznym w Warszawie. Studia wyższe rozpoczął na Wydziale Matematyczno-Przyrodniczym UW. Zainteresował się wówczas możliwościami wdrożenia odkryć naukowych do rozwoju rolnictwa, tak by zapewnić pomyślny rozwój gospodarki rolnej, zdolny wyżywić rosnącą w Europie liczbę ludności. Jego zainteresowania skupiły się na chemii rolnej jako nauce dającej najbardziej bezpośrednie możliwości zastosowania jej odkryć dla polepszenia jakości plonów i zwiększenia produkcji rolnej. W gronie profesorów UW nie znalazł jednak mentora i po pierwszym semestrze przeniósł się na Uniwersytet Dorpacki, gdzie studiował chemię i w 1894 r. uzyskał stopień doktora pod kierunkiem Johanna Lemberga, który prowadził badania nad rozkładem minerałów pod wpływem wody. Zainteresowanie Thugutta procesami glebotwórczymi zadecydowało o kierunku jego późniejszych badań dotyczących mineralogii chemicznej. W l. 1893–1894 był zatrudniony na stanowisku asystenta w Zakładzie Mineralogicznym

na Uniwersytecie Dorpackim. W 1896 r. nabył majątek Sieradzice w pow. pińczowskim i zajął się gospodarstwem rolnym. W 1903 r. przeniósł się do Warszawy, by zorganizować prywatną pracownię mineralogiczno-chemiczną, którą w 1908 r. przekazał Towarzystwu Naukowemu Warszawskiemu; w tym samym roku został wybrany członkiem rzeczywistym tego Towarzystwa. Od 1915 r. był profesorem UW, a w 1918 r. został mianowany profesorem zwyczajnym mineralogii i petrografii. Jego badania dotyczyły mineralogii teoretycznej i eksperymentalnej – kierował Zakładem Mineralogicznym UW, a od 1919 r. również PW. Od 1913 r. należał do AU, a od 1921 r. do PAU w Krakowie. Był członkiem Polskiego Towarzystwa Przyrodników im. Mikołaja Kopernika, Polskiego Towarzystwa Geologicznego. W l. 1916–1918 wykładał mineralogię na Wydziale Przyrodniczym Towarzystwa Kursów Naukowych w Warszawie. W kwietniu 1918 r. został powołany na stanowisko prorektora UW na semestr letni r.akad. 1917/1918.

Był zwolennikiem niezależności instytutów naukowo-badawczych i krytycznie odnosił się do procesu włączania samodzielnych instytutów naukowych w struktury uniwersyteckie – w streszczeniu jego wystąpienia na I Zjeździe Nauki Polskiej poświęconym organizacji i rozwojowi nauki w 1920 r. pisano: „Profesor Thugutt, rektor Uniwersytetu Warszawskiego, nie godzi się na projektowanie wiązania instytutów badawczo-naukowych z uniwersytetami; widzi tu dwa niebezpieczeństwa: uzależnienie nauki od wpływów rządu, z konieczności chwiejnych, gdyż rząd zmienia się zbyt często; dalej uzależnianie nauki od uniwersytetów, w których koncentrują się tzw. autorytety naukowe. Z tego względu takie warsztaty pracy naukowej, jakie istnieją np. w Towarzystwie Naukowym Warszawskim, powinny korzystać z wolności zupełnej... Nie powinny podlegać innej kontroli, prócz kontroli nauki wszechświatowej”.

W okresie II RP został mianowany przez MWRiOP na stanowisko prezesa Komisji Weryfikacyjnej dla Profesorów Szkół Wyższych oraz członka Rady Muzealnej. Był także założycielem i długoletnim redaktorem czasopisma „Archiwum Mineralogiczne”. W 1935 r. przeszedł na emeryturę. Niemal wszystkie publikacje Thugutta mają charakter wysokospecjalistyczny. Tylko jego wkład w wielotomowe dzieło *Handbuch der Mineralchemie* (1915) pod redakcją Cornelio Doeltera oraz artykuł o mineralogii chemicznej opublikowany w *Poradniku dla samouków* (1925) można uznać za teksty skierowane do szerszej grupy odbiorców. Odznaczony Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski i Złotym Krzyżem Zasługi. Zmarł w Krakowie.

Bibliografia przedmiotowa

AAN, Gabinet Cywilny RR KP w Warszawie, sygn. 7/174; AAN, MWRiOP w Warszawie, sygn. 6/6238; ZNiO, Album, sygn. 15950/II; *Dziesięciolecie WWP TKN*, Warszawa 1917; *Sprawozdanie ze Zjazdu*, „NauPol” 1920, t. III; A. Łaskiewicz, *Stanisław Józef Thugutt (12. V. 1862 – 27. XII. 1956)*, „RPTG” 1957, t. XXVII; J.B. Miecznik, *Profesor Stanisław Józef Thugutt – arystokrata nauki*, „PrzGeol” 2013, nr 2.

K. Cybulska

Thun-Mazaraki Wanda (1873–1964), nauczycielka.

Urodziła się w Draminie w pow. płońskim. Edukację rozpoczęła w Płocku na pensji Anieli Arnold, kontynuowała ją w gimnazjum żeńskim w Płocku, które ukończyła w 1892 r. Potem rozpoczęła pracę w szkole przy fabryce papieru Epszteina w Soczewce k. Płocka. Pracowała w niej cztery lata, następnie wyjechała na studia do Krakowa. Po powrocie do Płocka zaczęła pracować w szkole, której była absolwentką, a po śmierci poprzedniej kierowniczkii Julii Aksamitowskiej wystąpiła o legalizację placówki. W 1903 r. otrzymała zezwolenie na prowadzenie szkoły 3-klasowej, rok później na otwarcie 4-klasowego progimnazjum żeńskiego. Ostatecznie w 1906 r. szkołę tę przekształcono w 7-klasowe gimnazjum żeńskie. Wprowadziła w nim reformy oraz nawiązała współpracę z nauczycielami spoza Płocka. Do innowacji pedagogicznych należało zniesienie ocen – zamiast tradycyjnych stopni w specjalnych zeszytach notowano uwagi o zachowaniu uczennic. Zachęcała ponadto do samokształcenia, wprowadzała partnerskie relacje pomiędzy nauczycielami a uczniami, wdrażała ideę samorządu uczniowskiego. Zmieniła typ zajęć z języka polskiego, historii, pedagogiki i przyrody na seminaryjny oraz wprowadziła reformę w nauczaniu religii: zrezygnowała z przymusu w wykonywaniu praktyk religijnych. Reformy te nie były dobrze przyjmowane przez konserwatywne środowisko płockich działaczy, ich zdecydowanymi zwolennikami były natomiast same uczennice. Szkołę Thun-Mazaraki przejęło Towarzystwo Udziałowe Szkoły Średniej, a kierownictwo objęła Jadwiga Kotwicka, po niej zaś Marcelina Rościszewska (zob.). Po I wojnie światowej i upaństwowieniu szkół placówka funkcjonowała jako Gimnazjum Reginy Żółkiewskiej. Thun-Mazaraki była także jedną z organizatorek Uniwersytetu dla Wszystkich w Płocku, w 1907 r. należała do jego Komitetu Naukowego i prowadziła w nim zajęcia z geografii. W 1907 r. opuściła Płock, działalność pedagogiczną kontynuowała w Krakowie, a następnie w Makowie Podhalańskim. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

ATNP, BiZ, Wspomnienia Janiny Kowalskiej o szkole Wandy Thun, 1959–1964, sygn. R 1087; R. Lutyński, *25 lat temu...*, „MPiK” 1930, nr 6–7–8; J. Miąso, *Działalność oświatowa Uniwersytetu dla Wszystkich*, „RDO” 1959, t. 2; J. Kowalewski, *Kartki z dziejów ruchu nauczycielskiego w Płocku przed 1919 rokiem*, „NPI” 1966, nr 3; J. Kowalska, *Wanda Thun-Mazaraki: (przyczynę do historii szkolnictwa żeńskiego w Płocku)*, „NPI” 1964, nr 1–2; A.J. Papierowski, J. Stefański, *PZiN*, Płock 2002; A.J. Papierowski, *OISPP*, Płock 2010; A.M. Stogowska, *Patriotyczny obowiązek – organizacja szkolnictwa polskiego*, „RTNP” 2020, nr 12.

M.M. Krakowiak

Tomaszewicz-Dobrska Anna (1854–1918), lekarka, specjalistka w zakresie chorób kobiecych i dziecięcych.

Urodziła się w Mławie, była córką Władysława Tomaszewicza, naczelnika mławskiej komendy żandarmerii carskiej, i Jadwigi z Kołaczkowskich, działaczki społecznej związanej z ruchem niepodległościowym. Uczęszczała do szkoły podstawowej w Mławie. Wykształcenie średnie zdobywała w Łomży i na pensji żeńskiej A. Paszkiewiczowej w Warszawie. Pobierała również prywatne lekcje, przygotowując się do studiów uniwersyteckich pod kierunkiem profesorów Antoniego Ślósarskiego i Eugeniusza Dziewulskiego.

W 1871 r. rozpoczęła studia medyczne w Zurychu, które ukończyła w 1877 r. W czasie studiów wyróżniała się pracowitością, gorliwością i zdolnościami naukowymi. W trakcie V r. studiów otrzymała asystenturę u neurologa i psychiatry Eduarda Hitziga w Klinice Psychiatrii Uniwersytetu Zuryckiego. Studia uzupełniające i praktykę odbyła w Wiedniu i Berlinie. Ze względu na brak możliwości nostryfikowania dyplomu w Królestwie Polskim wyjechała w tym celu do Petersburga, gdzie została dopuszczona do egzaminów końcowych na Akademii Medyko-Chirurgicznej. Wróciła do Warszawy w 1880 r. Praktykę lekarską w zakresie chorób kobiecych i pediatrii podjęła w Warszawie w 1881 r. W listopadzie tego roku rozpoczęła pracę w przytułku Położniczym Miejskim nr 2 w Warszawie, gdzie do 1911 r. była lekarzem naczelnym. W l. 1890–1897 współpracowała z Józefem Jaworskim, późniejszym wykładowcą UJ, autorem ustawy o ochronie kobiety ciężarnej. Przytułek prowadził także działalność dydaktyczno-naukową. Tomaszewicz-Dobrska, jako kierowniczka zakładu, śledziła zdobycze i osiągnięcia medycyny, często wyjeżdżała za granicę, a zdobytą wiedzę przekazywała swoim współpracownikom. Pod jej kierunkiem uczyli się zawodu tacy lekarze jak Bronisław Szymański i Jadwiga Szulce-Śmiarowska. W ramach działalności dydaktycznej prowadziła wykłady dla akuszererek. W okresie istnienia przytułku wykształciła około 340 położnych. Zorganizowała szkołę położnych, która w 1905 r. uzyskała oficjalny status szkoły medycznej. Pracowała także jako opiekunka szwalni w WTD.

Angażowała się w pracę społeczną w ruchu kobiecym. Była współpracowniczką Pauliny Kuczalskiej-Reinschmit (zob.). Uczestniczyła w organizowaniu tajnego jubileuszu 25-lecia pracy literackiej Elizy Orzeszkowej (zob.) w 1891 r., który przekształcił się w zjazd kobiet ze wszystkich zaborów. Była organizatorką I Zjazdu Kobiet Polskich w 1907 r., poświęconego twórczości tej pisarki. W 1907 r. we współpracy z Kuczalską-Reinschmit, Melanią Rajchmanową (zob.), Józefą Bojanowską (zob.) powołała Komitet Obchodu 40-lecia Pracy Elizy Orzeszkowej.

W ramach działalności społecznej z racji wykonywanego zawodu kwalifikowała dzieci na kolonie, była członkinią Zarządu Towarzystwa Kolonii Letnich. Należała do grona propagatorów tzw. mieszkań letnich dla młodzieży w wieku szkolnym im. Wilhelma Ellisa Raua w Wilhelmówce i Zofiówce, które miały formę płatnych letnisk organizowanych przez Towarzystwo Kolonii Letnich. Wygłaszała odczyty, m.in. na rzecz Domu Zarobkowego LTD (*O higienie oddychania i higienie mieszkań*). Była sygnatariuszką dokumentów założycielskich Towarzystwa Kultury Polskiej, współpracując przy zakładaniu organizacji z Aleksandrem Świętochowskim (zob.). W l. 1906–1912 należała do Zarządu Głównego organizacji oraz jej sekcji etycznej. W 1909 r. opracowała dwie tablice Wystawy Rolniczo-Przemysłowej w Częstochowie, obrazujące graficznie i cyfrowo poziom życia narodów europejskich z uwzględnieniem danych dotyczących polskiego społeczeństwa. Kiedy w 1912 r. powstały w Warszawie dwa nowoczesne zakłady położnicze, działające dotąd przytułki zostały zlikwidowane. Tomaszewicz-Dobrska wycofała się z lecznictwa zakładowego, obejmując stanowisko lekarza w schronisku dla nauczycielek, a następnie w Towarzystwie Kolonii Letnich dla dzieci. Publikowała na łamach tygodnika „Kultura Polska”, wypowiadając się na temat praw kobiet, podnoszenia poziomu wiedzy społeczeństwa, wydawania czasopism i książek, organizowania towarzystw i spółek przemysłowych. W połowie 1914 r. ukończyła pracę *Działalność Kultury Polskiej za sześć i ćwierć roku istnienia od 25 XI 1906 do 1 III 1913*, nie została ona jednak opublikowana ze względu na wysokie koszty wydawnicze. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AGAD, KGGW, sygn. 2714; AGAD, ZEA, sygn. 2353; APL, LTD w Lublinie, sygn. 1.3/36; BN, DR, Życiorysy kobiet, sygn. 9374; C. Walewska, *W walce o równe prawa: nasze bojownice*, Warszawa 1930; L. Zembrzusi, *Dobrska Tomaszewicz Anna (1854–1918)*, PSB, t. V, Kraków 1936–1946; P. Szarejko, *SLP XIX w.*, t. 2, Warszawa 1994; M. Marcysiak, *Tomaszewicz-Dobrska Anna (1854–1918)*, SBPNM, t. 3, z. 1, Warszawa 2004; M. Urbańska, *Dr Anna Tomaszewicz-Dobrska: pierwsza w Polsce kobieta-lekarz*, [w:] *Kobieta w przestrzeni publicznej: dialog, praktyka, nauka*, red. O.A. Kotowska-Wójcik, M. Luty-Michalak, Warszawa 2017; H. Kulik, *Rola pierwszych polskich lekarek w rozwoju nauk medycznych*, [w:] *Naukowcy: osobowość, rola, profesjonalizm*, red. A. Żywczok, M. Kitlińska-Król, Katowice 2019; M. Milewska, *Lekarz w spódnicy, czyli Anny Tomaszewicz-Dobrskiej walka o równouprawnienie kobiet w zawodzie lekarza*, [w:] *Niepodległość z kobietą twarzą: różne przejawy aktywności kobiet w drodze do niepodległości (od upadku powstania styczniowego do 1920 roku)*, Warszawa 2019; A. Urbanik-Kopeć, *Nonsens i bastard Anna Tomaszewicz-Dobrska (1854–1918)*, „ASiMzDN” 2020, z. 1; A. Böldyrew, *Działalność lekarek i pedagożek w Królestwie Polskim na początku XX w. na rzecz popularyzacji wiedzy o nowoczesnym macierzyństwie*, „PP” 2021, nr 1; E. Grabarczyk, *Samotna droga Anny Tomaszewicz – pierwszej lekarki na ziemiach polskich do zawodu lekarza*, „PK” 2022, nr 1.

Bibliografia podmiotowa:

Główne zasady zachowania zdrowia, [w:] *Kobieta współczesna: książka zbiorowa*, Warszawa 1904; *Sprawozdanie z działalności Przytulku Położniczego 2-go za czas istnienia od 17 listopada 1882 r. do 1 lipca 1911 r.*, Warszawa 1912.

R. Bednarz-Grzybek

Tosio Kacper (1851–1929), duchowny ewangelicki, nauczyciel.

Urodził się w Warszawie, był synem Marcina i Anny z d. Kartazi (rodzina pochodziła ze Szwajcarii). Uczył matematyki w warszawskich szkołach średnich. Należał do grona założycieli, zasiadał w zarządzie i był wieloletnim członkiem Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego od chwili jego założenia w 1905 r. Z jego ramienia był współorganizatorem strajku szkolnego w Warszawie. Na Zjeździe delegatów szkół Królestwa Kongresowego w czerwcu 1906 r. wygłosił referat *O stanie szkół warszawskich*. Na przestrzeni lat działał w kilku sekcjach naukowych i komisjach Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego, a jako aktywny darczyńca współtworzył też jego bibliotekę. Należał do Koła Matematyczno-Fizycznego, założonego w Warszawie w 1906 r. W 1906 r. wspierał działalność Uniwersytetu Ludowego utworzonego przez Polską Macierz Szkolną. Był członkiem Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

Jako zwolennik egalitaryzmu i sprawiedliwości społecznej oraz szerokiego pojmowania zadań Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego podkreślał: „Stowarzyszenie jako korporacja, winna reprezentować ogół nauczycielstwa polskiego i żądać sprawiedliwości dla każdego z nauczycieli, który się do Zarządu o nią zwróci, niezależnie od tego, czy jest on członkiem Stowarzyszenia czy nie”. W 1915 r. w uznaniu jego zasług na polu organizacji polskiego szkolnictwa prywatnego Zarząd Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego postanowił zorganizować jubileusz 40-lecia jego pracy. W tym samym roku Tosio był członkiem komisji działającej przy kwesie na wpisy dla dzieci i młodzieży prywatnych szkół polskich

zorganizowanej przez KO m.st. Warszawy. W 1917 r. został mianowany inspektorem Warszawskiego Okręgu Szkolnego. Działal ponadto na rzecz rozwoju wspólnoty ewangelickiej w Warszawie, był m.in. radcą i członkiem kolegium kościelnego warszawskiej parafii, a także kustoszem biblioteki Zboru Ewangelicko-Reformowanego w Warszawie.

W okresie II RP pełnił obowiązki wizytatora szkół z ramienia Kuratorium Warszawskiego i aktywnie działał na rzecz budowy systemu szkolnictwa państwowego. Był także prezesem konsystorza Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w RP. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

ANK, NKN, sygn. 938; APB, KGL, sygn. 833; *Kalendarzyk polityczno-historyczny miasta stoł. Warszawy na rok 1917*, Warszawa 1916; E. Chwalewik, *Zbiory polskie*, t. II, Warszawa 1927; P. Sosnowski, *Dzieje Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego: (1905–1919)*, Warszawa 1930; W. Piotrowski, *Koło Matematyczno-Fizyczne w Warszawie 1905–1915*, „PHO” 1989, nr 1; J.A. Kosiński, *Album rodzinne Jana Lechonia*, Warszawa 1993; K. Bem, *Słownik biograficzny duchownych ewangelicko-reformowanych. Pastorzy i diakonisy Jednoty Małopolskiej i Jednoty Warszawskiej 1815–1939*, Warszawa, 2015; *Działacze społeczni*, [w:] T.W. Świątek, R. Chwiszczuk, *Stolica wielu kultur*, Warszawa 2018.

K. Cybulska

Troczewski Antoni (1861–1928), lekarz, społecznik, redaktor i wydawca.

Urodził się w Łomży w rodzinie o tradycjach patriotycznych, był synem Antoniego, prawnika i uczestnika powstania styczniowego, oraz Dionizji z Barańskich-Czartoryskich. Po ukończeniu w 1881 r. II Gimnazjum Gubernialnego w Warszawie rozpoczął studia na Wydziale Lekarskim UW, które ukończył w 1886 r. Jeszcze w czasie studiów należał do tajnej organizacji studenckiej pod nazwą „Koło Katalogowe”, która dostarczała książki patriotyczne i zakazaną literaturę. W 1887 r. znalazł się w środowisku, które dało początek konspiracyjnemu, trójzaborowemu, niepodległościowemu Związkowi Młodzieży Polskiej „Zet”, akcentującemu potrzebę samokształcenia młodzieży i upowszechniania oświaty. Został przyjęty do tajnej Ligi Polskiej, a później LN. W 1891 r. zamieszkał w Kutnie. Pracował jako wolontariusz, później lekarz nadetatowy, a następnie dyrektor szpitala św. Walentego. Po przeprowadzonej przez niego reorganizacji była to jedna z najlepszych lecznic w Królestwie Polskim. Dzięki jego wysiłkom placówka wzbogaciła się o oddziały chirurgiczny, ginekologiczno-położniczy i zakaźny oraz pawilon, który miał pełnić funkcję domu starców. Zgromadził również zespół znakomitych lekarzy. Popierał rozwój bezpłatnego leczenia szpitalnego. Był nie tylko praktykiem, napisał też kilka prac naukowych, organizował w Kutnie zjazdy lekarskie. Ponadto w 1899 r. zainicjował i współorganizował w mieście Towarzystwo Oświaty Narodowej, którym przez lata kierował. Należał także do lokalnego Koła Polskiej Macierzy Szkolnej. Dzięki jego staraniom utworzono w 1906 r. pierwszą szkołę średnią w Kutnie – Szkołę Realną Polskiej Macierzy Szkolnej.

Udzielał się też społecznie. Założył i przewodniczył Towarzystwu Pomocy Biednym w Kutnie. Z jego inicjatywy wybudowano Strażacki Dom Dochodowy, który w mieście pełnił rolę teatru i centrum kultury, utworzono także amatorską trupę teatralną i założono

Spółdzielnię „Kutnowianka”. Zainicjował w tym mieście działalność Towarzystwa Muzyczno-Dramatycznego, Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” i Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. W ramach tego ostatniego zaangażował się m.in. w inicjatywę utworzenia muzeum w Łowiczu. W 1908 r. brał udział w Wystawie Ludowej w Łowiczu organizowanej na rzecz powstania Muzeum Łowickiego, wygłosił wówczas odczyt *O potrzebie szkół i znaczeniu muzeów prowincjonalnych*, a w 1913 r. uczestniczył w organizacji działu rolniczego tego muzeum. Jako prezes Koła Polskiej Macierzy Szkolnej w Kutnie propagował hasła samokształcenia młodzieży i pracy oświatowej w społeczeństwie. Popularyzował wiedzę o wielkich dziełach dramatycznych i muzycznych polskiej kultury. Był zwolennikiem upowszechniania krajoznawstwa i turystyki krajowej.

W okresie II RP został liderem obozu narodowego w Kutnie. Zasiadał też w radzie miasta. Przyczynił się do założenia pisma „Tygodnik Kutnowski”, którego był później redaktorem i wydawcą. W latach wojny polsko-bolszewickiej pełnił funkcję pełnomocnika Obywatelskiego Komitetu Wykonawczego Obrony Państwa i przewodniczącego KO Obrony Państwa w pow. kutnowskim. Zmarł w Kutnie.

Bibliografia przedmiotowa:

GBL, DSKM, sygn. KOL [Troczeński Antoni]; GBL, DSKM, Spuścizna Antoniego Troczewskiego, sygn. 1055; A. Chmielińska, *Co nam dała wystawa w Łowiczu*, Łowicz 1908; A. Chmielińska, *W jakim celu tworzymy muzeum w Łowiczu*, Łowicz 1913; H. Lesiak, *Prasa kutnowska w latach 1918–1939*, Kutno 1986; T. Wolsza, *Towarzystwo Oświaty Narodowej (1899–1905)*, „KH” 1987, nr 2; K. Koszada, E. Świątkowska, *Filozofia życiowa dr. Antoniego Fortunata Troczewskiego*, „KZR” 2008, t. 12; K. Koszada, E. Świątkowska, *Dr Antoni Fortunat Troczewski – chirurg ze szpitala św. Walentego w Kutnie*, „KZR” 2008, t. 12; J. Saramonowicz, P.A. Stasiak, *Doktor Antoni Fortunat Troczewski (1861–1928). Lekarz, działacz społeczny i polityczny*, Kutno 2013; J. Saramonowicz, *Troczeński Antoni Fortunat Marian*, KSB, t. 1, Kutno 2015.

Bibliografia podmiotowa:

Towarzystwo Szkoły Średniej w Kutnie, Włocławek 1912.

K. Cybulska, P. Waingertner

Trzcńska Helena (1863–1934), nauczycielka.

Urodziła się we wsi Jagodne k. Siedlec. Ukończyła 7-klasowe gimnazjum w Suwałkach. Od 18. r.ż. przez niemal 20 lat pracowała jako prywatna nauczycielka na terenie Łomży, Piotrkowa oraz w okolicznych domach ziemiańskich. W 1900 r. podjęła pracę w 7-klasowej pensji żeńskiej Henryki Domańskiej, gdzie oprócz zajęć z historii powszechnej prowadziła tajne wykłady z historii Polski. Była także współzałożycielką, razem z siostrami Psarskimi – Walentyną (zob.) i Heleną (zob.), konspiracyjnego kółka oświatowego dla dziewcząt pobierających naukę w piotrkowskim gimnazjum rządowym.

Od 1901 r. była związana z Towarzystwem Oświaty Narodowej, a od 1904 r. należała do Ligi Polskiej. O lutego brała aktywny udział w strajku szkolnym 1905 r. jako delegatka i prezeska Związku Unarodowienia Szkół, organizowała (wspólnie ze studentem PW

Władysławem Malangiewiczem) tajne komplety w Piotrkowie. Do współpracy pozyskała wówczas ponad 20 osób spośród prywatnych nauczycieli oraz studentów wyższych uczelni. Gdy w czerwcu 1905 r. żegnano absolwentów kursów, to właśnie Trzcińska przemawiała w imieniu organizatorów. Prowadziła wówczas także agitację wśród rodziców uczniów i namawiała ich do poparcia działań strajkowych. W związku z realizacją tych zadań porzuciła posadę w szkole H. Domańskiej i od września 1905 r. objęła kierownictwo kompletów dla dziewcząt, przekształcając je w tajną polską szkołę, która działała do końca czerwca 1906 r. Od września 1906 r. uruchomiona została nowa szkoła Trzcińskiej – Zakład Naukowy Żeński (nazywany w Piotrkowie Gimnazjum Żeńskim). Od r.szk. 1907/1908 szkoła była już 7-klasowa, kształciła uczennice w systemie zreformowanego klasycznego galicyjskiego gimnazjum żeńskiego. Nie nauczano greki, oferowano natomiast zajęcia z zakresu gospodarstwa domowego. Placówka miała dobre warunki lokalowe, dysponowała m.in. salą gimnastyczną i internatem. W pierwszym naborze przyjęto 240 uczennic, w 1908 r. przeprowadzano już egzaminy maturalne. W szkole pracowały głównie kobiety. Za zgodą Trzcińskiej działała w tej placówce nielegalna I Drużyna Skautowa im. Tadeusza Kościuszki, powołano też Towarzystwo Bratniej Pomocy. W tym samym czasie została ona kierowniczką wieczorowej szkoły niedzielno-handlowej dla kobiet pracujących w sklepach, warsztatach i magazynach. Pracowała tam do momentu likwidacji placówki w 1909 r.

Poza pracą nauczycielską Trzcińska aktywnie uczestniczyła w pracach różnorakich organizacji oświatowych i nauczycielskich. Była członkinią Zarządu Polskiej Macierzy Szkolnej, działaczką Towarzystwa Pomocy Szkolnych oraz jedną z organizatorek Oddziału Piotrkowskiego Stowarzyszenia Nauczycieli Polskich. W 1907 i 1908 r. wybrano ją delegatką na spotkanie ogólnokrajowe, oddział podlegał bowiem Stowarzyszeniu Nauczycielstwa Polskiego w Warszawie, była też członkinią pierwszego zarządu oddziału, a od 1916 r. zastępczynią prezesa i członkinią komisji rewizyjnej. Wynajęła nawet część swojego mieszkania na potrzeby siedziby Stowarzyszenia.

W okresie I wojny światowej związana z LP oraz Związkiem Niepodległości kontynuowała pracę nad spolszczeniem szkolnictwa. W 1916 r. uruchomiła przy swojej placówce szkołę praktyczną o kierunku handlowym, a dwa lata później jej szkoła była już 8-klasowym Gimnazjum Filologicznym Żeńskim (na prawach szkoły państwowej). W szkole obowiązywały jasno określone zasady zachowania się uczennic; ujęte w regulaminie placówki obejmowały wytyczne w zakresie stroju i fryzur, możliwości uczestniczenia w różnorakich formach życia kulturalnego, dozwolonych lektur, praktyk religijnych oraz samodzielnej i ucziwej nauki.

Po 1918 r. została prezeską Zarządu LKPW oraz działaczką Czerwonego Krzyża. W 1933 r. jej szkołę połączono ze szkołą Zrzeszenia Nauczycieli Szkół Średnich w Piotrkowie. Zmarła w Piotrkowie.

Bibliografia przedmiotowa:

BUW, DR, Szwedowski, „Zet”, t. I, sygn. 1745; K. Ciesielska, *Historia II Ogólnokształcącego Liceum Żeńskiego w Piotrkowie Trybunalskim*, [w:] *Księga Pamiątkowa z obiad Jubileuszowego Zjazdu Wychowawców i Wychowanek Gimnazjów Żeńskich w Piotrkowie 1856–1959*, Piotrków 1960; M. Dymus, *Walka młodzieży piotrkowskiej o szkołę polską w 1905 roku*, [w:] *100-lecie strajku młodzieży piotrkowskiej 1905–2005*, Piotrków Trybunalski 2005; *Biuletyn okolicznościowy wydany*

z okazji 150-lecia istnienia II Liceum Ogólnokształcącego im. Marii Skłodowskiej-Curie w Piotrkowie Trybunalskim 1856–2006, Piotrków Trybunalski 2006; Z. Stępień, *Z dziejów Piotrkowskiego Związku Nauczycielstwa Polskiego. Część pierwsza 1907–1939*, Piotrków Trybunalski 2008; Z. Bartczak, *II Liceum Ogólnokształcące im. Marii Skłodowskiej-Curie w Piotrkowie Trybunalskim 1856–2006*, Piotrków Trybunalski 2010; Z. Stępień, *Prywatne Gimnazja Męskie w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1906–1939*, Piotrków Trybunalski 2011; Z. Stępień, *Amatorski leksykon Piotrkowa Trybunalskiego*, Piotrków Trybunalski 2015; A. Warchulińska, *Helena Trzcińska – nieugięta bojowniczka o polską mowę i szkołę*, [w:] A. Rzędowska, A. Warchulińska, R. Wojtczak, *Piotrkowianki. Portrety kobiet niezwykłych*, Piotrków Trybunalski 2018.

A. Wałęga

U

Umińska Wanda (1841–1926), działaczka społeczna.

Urodziła się we wsi Jabłonica w Opoczyńskim, w rodzinie o tradycjach patriotycznych. Była córką Fortunata i Izabeli z Kaniewskich Saryusz-Wolskich. Rodzina po śmierci ojca przeprowadziła się do Warszawy. Początkowo uczyła się w domu pod kierunkiem matki i Kazimierzy Ziemięckiej, potem podjęła naukę na pensji prywatnej – prawdopodobnie Pauliny Krakowowej, a następnie w l. 1855–1857 na patriotycznej postępowej pensji klasztornej u PP. Sakramentek. W 1857 r. przerwała naukę i dzięki znajomości z Kazimierą Ziemięcką zbliżyła się do środowiska warszawskich „entuzjastek” zaangażowanych w pracę oświatową, z Narcyzą Żmichowską na czele.

Pod koniec 1859 r., w czasie rozkwitu działalności kółek młodzieżowych, w domu Wandy i Józefa Umińskich odbywały się konspiracyjne spotkania przedstawicieli inteligencji, podczas których dyskutowano o sytuacji w kraju. Umińska prowadziła ponadto nauczanie służby domowej i córek biedniejszych rzemieślników. Brała także udział w manifestacjach patriotycznych. Od 1861 r. była słuchaczką wykładów wolnego uniwersytetu dla kobiet. Były to pogadanki z historii, filozofii, literatury i pedagogiki. Równocześnie została kurierką i łączniczką Komitetu Miejskiego z tajnymi kołami Lublina i Lubelszczyzny. Przewoziła wówczas nie tylko tajną korespondencję, ale także prasę (np. „Pobudkę”, „Prawdziwego Patriotę”, „Głos Warszawy”). Ponadto nadzorowała rozpowszechnianie pisma Centralnego Komitetu „Ruch”. Weszła w skład pierwszej „piątki” tajnego stowarzyszenia (tzw. Piątek Kobięcych) podczas powstania styczniowego, którego celem było zbieranie składek, zapewnienie opieki moralnej i materialnej uwięzionym oraz ich rodzinom itp. Była kurierką Rządu Narodowego. Zaangażowała się w rozwożenie rozkazów, dostarczanie broni walczącym oddziałom, jak również pomagała ukrywającym się powstańcom i przechowywała dokumenty. Była członkinią Głównej Rady Opiekuńczej przy Wydziale Spraw Wewnętrznych Rządu Narodowego. W 1864 r. została aresztowana i osadzona na cztery miesiące w Janowie Lubelskim.

W okresie popowstaniowym włączyła się w edukację społeczności robotniczej i wiejskiej terenów Kurpiów, Podlasia i Lubelszczyzny. Walczyła z analfabetyzmem wśród ludu i propagowała postawę patriotyczną. Dbała przede wszystkim o patriotyczną edukację młodzieży rzemieślniczej, zakładała dla niej „gospody”, czytelnie, ogniska, będące miejscem życia kulturalno-oświatowego i artystycznego. Umożliwiała temu środowisku kontakty z młodzieżą akademicką. Współpracowała też z Towarzystwem Oświaty Narodowej. Była założycielką sklepu z wyrobami przemysłu ludowego, który stał się placówką ideową, dającą okazję do spotkań działaczom politycznym i społecznym, np. zrzeszonym w Towarzystwie Oświaty Narodowej. Roztaczała opiekę nad kobietami osadzonymi w więzieniach za przestępstwa pospolite. Weszła w skład zakonspirowanych kół oświaty ludowej, współpracując z przedstawicielami wszystkich nurtów oświatowych (ludowcami, socjalistami, narodowcami). Była członkinią Kobięcego Koła Oświaty Ludowej, które organizowało tajne zebrania oraz konferencje i pracowało w sekcjach: finansowej,

pedagogicznej, wydawniczej, katalogowo-bibliotecznej, rozdawniczej i opieki nad prześladowanymi przez carat. Współdziałała z ochronkami, szwalniami i czytelniami WTD. Propagowała polską kulturę wśród zrusyfikowanych nauczycieli, kolportowała podręczniki. W l. 1900–1920 angażowała się w zapewnianie wypoczynku dla dzieci z ubogich rodzin, pracując na stanowisku inspektorki w Towarzystwie Kolonii Letnich dla Dzieci. W 1904 r. ofiarowała chatę i kilka morgów ziemi na rzecz szkoły rolniczej w Wymysławie k. Nałęczowa. Podczas rewolucji 1905–1907 zorganizowała koło kobiece pomagające więźniom politycznym. Przyczyniła się do zorganizowania Schroniska dla Bezdomnych Nauczycieli.

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości interesowała się pracą Polskiej Komisji Repatriacyjnej i PCK. Była inicjatorką powstania w Warszawie Domu Ludowego, a także pomysłodawczynią założenia Towarzystwa Opieki nad Talentami. Organizowała wycieczki dla polskich włościan do historycznych miejsc narodowych. Została odznaczona Krzyżem Polonia Restituta. W 1924 r. Komisja Kwalifikacyjna nadała jej status weteranki powstania styczniowego. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

ANK, SJJ, sygn. 10/131; BP m.st. Warszawy, Dział Starych Druków i Rękopisów, Korespondencja Wandy Umińskiej, sygn. akc. 2624, Rękopisy Wandy Umińskiej, sygn. akc. 2623/I; W. Grabiński, *Z żałobnej karty*, „Bluszcz” 1926, nr 22; D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Z umiłowania: opowieść biograficzna o Wandzie z Wolskich-Umińskiej (1841–1926)*, Lublin 1973; J. Załączny, *Weteranki Powstania Styczniowego wobec rzeczywistości odradzającej się Rzeczypospolitej*, „NiP” 2014, nr 21; *Wanda z Wolskich Umińska – postać nietuzinkowa*, podcast: <https://www.rdc.pl/podcast/losiowisko-wanda-z-wolskich-uminska-postac-nietuzinkowa> (dostęp: 9.06.2023).

Bibliografia podmiotowa:

Wspomnienia Wandy z Wolskich Umińskiej (1841–1926), oprac., komentarz i przypisy L. Michalska-Bracha, E. Noiński, Warszawa 2020.

J. Falkowska

Umiński Władysław (1865–1954), powieściopisarz, wydawca i redaktor czasopism, publicysta, popularyzator nauki.

Urodził się w Przedeczku k. Kłodawy. Był synem Juliana, malarza, i Tekli z Bogdańskich, nauczycielki. Uczył się w gimnazjum filologicznym i szkole realnej w Warszawie. Następnie odbył służbę wojskową w Petersburgu i studiował na Wydziale Przyrodniczym Uniwersytetu Petersburskiego. Także w Petersburgu organizował biblioteki oświatowe dla Polaków. Po studiach zamieszkał w Warszawie. W 1880 r. zadebiutował nowelą *Z Korsyki*, opublikowaną w czasopiśmie „Przyjaciół Dzieci”. Popularyzacja nauki, jej historii i rozwoju oraz wynalazków, była misją jego życia i celem realizowanym na wielu polach. Chociaż jego teksty były kierowane przede wszystkim do młodzieży i dzieci, to pisał także dla dorosłych czytelników. Był autorem artykułów (często cykli), współpracownikiem i redaktorem licznych czasopism, m.in. „Kuriera Warszawskiego”, „Wędrowca”, „Wieczorów Rodzinnych”, „Przyjaciół Dzieci”,

„Prawdy”, „Tygodnika Ilustrowanego”, „Tygodnika Mód i Powieści”, „Kuriera Codziennego”, „Gazety Warszawskiej”. Pisał o wynalazkach, zjawiskach spotykanych w życiu codziennym, broni, zwierzętach, podróżach i dalekich krajach. Przystępnie wyjaśniał dotychczasowe postrzeganie przez naukę zjawisk i problemów, na które wynalazki te były odpowiedzią. Jego teksty były bogato ilustrowane, co dodatkowo pomagało odbiorcom zrozumieć przedstawianą tematykę. Umiński pokazywał też, jakie opisywany wynalazek mógł znaleźć zastosowanie w życiu codziennym i starał się przeprowadzić prognozy na przyszłość dotyczące możliwości rozwoju danej dziedziny i dalszych wynalazków. Był członkiem Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

Jako powieściopisarz zyskał przydomek „polskiego Juliusza Verne’a”. Podobnie jak w przypadku francuskiego autora, w powieściach Umińskiego o tematyce przygodowej, science-fiction ważną rolę pełniły osiągnięcia techniki. Również jak u Verne’a główne postaci były często naukowcami czy podróżnikami, jednostkami aktywnymi i ambitnymi. Wprowadzał na karty powieści bohaterów dziecięcych i młodzieżowych, z którymi młodzi czytelnicy mogli się utożsamiać, a wartka akcja i ciekawa fabuła utworów miały im pomagać w przyswojeniu sobie wiadomości z różnych dziedzin wiedzy. Sam uważał pisanie dla najmłodszych czytelników za zadanie ambitne i niełatwe. Postulował, by zajmowali się tym jak najlepsi autorzy, tylko wówczas ta gałąź literatury polskiej będzie rozwijała się najlepiej i znajdowała najwięcej odbiorców. Dbał, by kolejne wydania jego książek były uaktualniane zgodnie z obowiązującym stanem wiedzy, uzupełniał je również przypisami. Publikacje Umińskiego zyskały popularność wśród czytelników i były przetłumaczone na wiele języków, np. hebrajski, rosyjski, francuski, czeski, słowacki. Tłumaczył prace innych autorów, dokonywał przeróbek i uwspółcześnień ich utworów, np. dzieł Fridtjofa Nansena, Władysława Anczyca, Ottona Krümmela.

Sam Umiński także był wynalazcą. W Muzeum Przemysłu i Rolnictwa przeprowadzał doświadczenia naukowe i próby konstruktorskie nowych urządzeń. Interesował się np. fotografią i lotnictwem. W 1889 r. założył „Kółko Awiatyczne”, wiele napisanych przez niego utworów dotyczy tematyki lotniczej. Przypisuje mu się pierwsze zastosowanie w języku polskim słowa „samolot” na określenie maszyny latającej. W okresie II RP współpracował z LOPP. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AGAD, KGGW, sygn. 1510; AGAD, KGGW, 1/1547; „RNLA” 1905; *Władysław Umiński*, „MNiep” 1921, nr 585; K. Kulickowska, *Literatura dla dzieci i młodzieży w latach 1864–1918. Zarys monograficzny. Materiały*, Warszawa 1981; M. Kotowska-Kachel, *Umiński Władysław*, WPPiBL, t. 8, Warszawa 2003; M. Wróblewski, *Czytanie przyszłości. Polska fantastyka naukowa dla młodego odbiorcy*, Toruń 2008; D.W. Makuch, *Spotkanie z obcym. Zmyslenie ograniczone w powieści „W nieznanne światy” Władysława Umińskiego*, „WXIX” 2013; K. Budrowska, *Autsajderzy literatury: Kornel Makuszyński i Władysław Umiński*, „WRH” 2015; A. Smuszkiewicz, *Zaczarowana gra. Zarys dziejów polskiej fantastyki naukowej*, Stawigoda 2016; A. Cieślík, *Władysław Umiński (1865–1954): popularyzator przyrody i techniki*, „ZPras” 2018, nr 2.

Bibliografia podmiotowa:

Zwycięzcy oceanu, Warszawa 1900; *Co człowiek zawdzięcza zwierzętom. Odczyt popularny Władysława Umińskiego wypowiedziany w dniu 4/16 marca 1896 r.*, Warszawa 1901; *Podróż naokoło Warszawy*,

Warszawa 1901; *Tajemnicza bandera i Flibustierowie. Powieść na tle dziejów Indii Zachodnich*, Warszawa 1901; *Balonem do bieguna. Przygody z podróży powietrznej ponad lodami*, Warszawa 1905; *Świat lodów. Odczyt do latarni magicznej*, Warszawa 1907; *Samolotem dookoła świata. Podróż fantastyczna*, Warszawa 1911; *Krwawy chleb. Przygody polskiego tułacza*, Warszawa 1912; *Sienkiewicz jako pisarz dla dzieci i młodzieży*, „Sfinks” 1917, nr 96.

E. Pętkowska-Grabowska

Unszlicht-Bernsteinowa Julia (1869–1914), nauczycielka, działaczka społeczna.

Urodziła się w Warszawie w rodzinie pochodzenia żydowskiego. Po ukończeniu szkoły średniej w 1886 r. rozpoczęła pracę nauczycielską. Następnie studiowała na Uniwersytecie Latającym, w którego zarządzie zasiadała przez wiele lat. Współpracowała ze Stefanią Sempołowską (zob.) i Bronisławą Gutmanówną. W sporze dotyczącym zarządzania Uniwersyteciem wystąpiła przeciwko Jadwidze Szczawińskiej-Dawidowej (zob.). Wspierała materialnie działalność Uniwersytetu Latającego; część zajęć odbywała się w jej prywatnym mieszkaniu. Była uznaną specjalistką w dziedzinie wychowania przedszkolnego. Od 1889 r. prowadziła kursy dla nauczycielek pracujących w ochronkach i przedszkolach. Zorganizowała, wraz z Teodorą Męczkowską (zob.) i S. Sempołowską, Kursy Pedagogiczne dla Kobiet; odbywały się one do 1903 r. W l. 90. XIX w. opublikowała wiele artykułów poświęconych wychowaniu rodzinnemu i przedszkolnemu na łamach „Przeglądu Pedagogicznego”. Zajmowała się także dydaktyką języka polskiego. W 1897 r. wydała wraz ze S. Sempołowską *Zbiorek powiastek, opowiadań i ćwiczeń dla dzieci w wieku od lat 8–10*, który miał liczne wznowienia i kolejne części. Hanna Mortkowicz-Olczakowa pisała o tej pracy: „Julia Unszlichtówna stworzyła dla tych skromnych, a tak wartościowych pedagogicznie czytanek gramatyczny margines, opatrzyła je w pożyteczne dodatki, ćwiczenia, komentarze. Ona wieloletnia, fachowa nauczycielka, wsparła intuicję i polot Sempołowskiej sumą swego doświadczenia i pracowitości”. W swojej pracy pedagogicznej i publicystycznej propagowała nowatorskie metody nauczania i reformę szkolnictwa. Pisała o tych zagadnieniach na łamach czasopism społeczno-kulturalnych, m.in. „Ogniwa” i „Głosu”, oraz w prasie codziennej, w „Kurierze Warszawskim” i „Kurierze Codziennym”. Należała do ścisłego grona współpracowników czasopisma „Nowe Tory”, na jego łamach zamieszczała m.in. recenzje książek dla dzieci. Wygłaszała odczyty propagujące unowocześnienie metod dydaktycznych i wychowawczych. Odczyt *Przebłyśki nowych form wychowawczych* zaprezentowany w Krakowie w 1906 r. poświęciła omówieniu metody stosowanej w szkołach niemieckich i szwajcarskich nazwanej „Landerziehungsheim”. W szkołach tych stawiano na harmonijny rozwój wychowanków, zarówno intelektualny, jak i fizyczny.

Była propagatorką oświaty pozaszkolnej i czytelnictwa. Pracowała w Komisji Katalogowej Wydziału Czytelnii Bezpłatnych WTD. Współzakładała czytelnie, uczestniczyła w organizowanych przez tę instytucję odczytach. Uważana była już wówczas za doświadczoną działaczkę i mentorkę. W grudniu 1899 r. została aresztowana wraz z innymi działaczami Czytelnii Bezpłatnych WTD. Zwolniono ją w marcu 1900 r. W l. 1900–1903 była współprowadzącą Trzyletniego Kursu Pedagogicznego w Warszawie, który współtworzyła wraz z Teodorą Męczkowską (zob.) i Sempołowską. W 1905 r. współorganizowała wraz

z Sempołowską, Władysławą Weychertówną (zob.) i Jadwigą Cichińską Stowarzyszenie Kursów dla Analfabetów Dorosłych. Prezesem Stowarzyszenia był Bolesław Prus (zob.), a komisją naukową kierował Ludwik Krzywicki (zob.). W 1906 r. zakładała wraz ze Stanisławem Posnerem (zob.), Jakubem Mortkowiczem (zob.), Marią Gomólińską (zob.) Towarzystwo Czytelni m. Warszawy, którego celem było wspomaganie samokształcenia robotników. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

BUW, DR, Szwedowski, „Zet”, t. I, sygn. 1745; „RNLA” 1905; *Wspomnienie pośmiertne*, „WDS” 1914, z. 9–10; M. Szulkin, *Strajk Szkolny 1905 roku*, Wrocław 1959; J. Miąso, *Uniwersytet dla Wszystkich*, Warszawa 1960; H. Mortkowicz-Olczakowa, *Panna Stefania. Dzieje życia i pracy Stefanii Sempołowskiej*, Warszawa 1961; D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Udział kobiet w tajnym i jawnym ruchu społeczno-kulturalnym w Warszawie w latach 1880–1914*, [w:] *Z dziejów książki*, Warszawa 1961; S. Kalabiński, F. Tych, *Czwarte powstanie czy pierwsza rewolucja: lata 1905–1907 na ziemiach polskich*, Warszawa 1976; J. Miąso, *Tajne nauczanie w Królestwie Polskim w świetle dokumentów władz rosyjskich*, „RDO” 1990, t. 33.

Bibliografia podmiotowa:

W kwestii ocen książek dla dzieci i młodzieży, „NT” 1906, nr 2; *Przebytek nowych form wychowawczych: odczyt wygłoszony w Krakowie w Uniwersytecie Ludowym im. Mickiewicza*, Warszawa 1906; *Zbiorek powiastek, opowiadań, wierszyków i ćwiczeń dla dzieci od lat 7–9*, Warszawa 1907 [współautorka S. Sempołowska]; *Zbiorek powiastek – drugi zbiór dla dzieci od lat 8–10*, Warszawa 1907 [współautorka S. Sempołowska]; *Dla przyszłości. Czytanie dla młodzieży i dorosłych*, Warszawa 1907 [współautorka S. Sempołowska]; *Po pracy. Czytanie dla dorosłych*, Warszawa 1907 [współautorka S. Sempołowska]; *Organizacja oświaty powszechnej w Stanach Zjednoczonych Ameryki w zarysie*, Warszawa 1907; *Teoria i praktyka nauki czytania i pisanie*, „NT” 1910, z. 9; *Nowe metody nauki czytania i pisanie*, Warszawa 1916.

M. Sikorska

Urbanowska Zofia (1849–1939), literatka, poetka, publicystka. Pseud. J.

Urodziła się w Kowalewku k. Konina, w rodzinie Wincentego, administratora folwarku, i Katarzyny z Modelskich. Edukację rozpoczęła w domu, najpierw uczyła ją matka, później guwernantka, która czytała z nią dzieła polskich autorów. W 1860 r. rodzice wysłali ją do Instytutu Rządowego w Kaliszu, jednak kilka miesięcy później wybrali tańszą placówkę – Gimnazjum Sióstr Urszulanek w Poznaniu, gdzie w 1870 r. zdała maturę.

Po ukończeniu szkoły rozpoczęła pracę w „Gazecie Polskiej”, gdzie jako dziennikarka publikowała cykl felietonów *Korespondencja znad Warty*. W ten sposób zawarła znajomość, początkowo korespondencyjną, z Józefem Sikorskim, redaktorem „Gazety Polskiej”, którego rodzina opiekowała się nią po jej przeprowadzce do Warszawy. Chociaż poezję, opowiadania i dramaty pisywała już w szkole, to jej pierwsze opowiadanie ukazało się drukiem w 1880 r. w „Gazecie Polskiej” i „Wieczorach Rodzinnych”. Jej wydawniczym debiutem była praca *Cudzoziemiec* z 1882 r. Po przybyciu do stolicy mieszkała w internacie przy pensji Jadwigi Sikorskiej (zob.), gdzie pełniła rolę strażniczki, która przy wejściu do pensji

wypatrywała carskiego inspektora. Musiała na czas zawiadomić wszystkie uczennice i nauczycieli, by ukryli świadectwa tajnego nauczania. Aby się utrzymać, pracowała również w drukarni „Gazety Polskiej” jako korektorka. Była stałą bywalczynią wieczorków literackich organizowanych przez Deotymę (Jadwigę Łuszczewską), z którą łączyła ją przyjaźń. Urbanowska była pionierką literatury fantastycznej dla dzieci i młodzieży, o której ówczesni krytycy mieli negatywne zdanie, obawiając się, że tego typu książki mogą powodować u młodych ludzi wiarę w zabobony i antynaukowe nastawienie. W niektórych jej opowiadaniach odnaleźć można fragmenty inspirowane własną biografią, co widać m.in. w wyraźnie zaznaczonych ideach pozytywistycznych i emancypacji bohaterek. Stała też na stanowisku, że literatura dla młodzieży powinna popularyzować naukę, szczególnie nauki przyrodnicze wśród dziewcząt. Od 1881 r. regularnie wyjeżdżała do Zakopanego, stąd jedno ze swych dzieł poświęciła polskim Tatom, przybliżając wiedzę na temat tego regionu.

Regularnie pisywała dla „Kroniki Rodzinnej” oraz „Wieczorów Rodzinnych”. W 1885 r. jej najsłynniejsza powieść *Księżniczka* została nagrodzona w konkursie na książkę dla dorastających nastolatków, organizowanym przez naukowe zakłady żeńskie. Od 1886 r. zasiadała w Komitecie redakcyjnym i administracyjnym „Przeglądu Pedagogicznego”. Podczas międzynarodowej wystawy literacko-artystycznej w Lorient otrzymała odznaczenie Diplôme de Médaille d’or za działalność humanitarną, filantropijną oraz zaangażowanie społeczne. W 1923 r. powróciła do Konina i zamieszkała w rodzinnym dworku. Tam zmarła.

Bibliografia przedmiotowa:

ANK, SJJ, sygn. 10/131; APW, ZK, sygn. XI/2628; „RNLA” 1905; *Róża bez kolców* – Zofia Urbanowska, „PrzW” 1939, nr 4; W. Lampe, *Wspomnienie o śp. Zofii Urbanowskiej*, „KW” 1939, nr 7; J. Kott, *O „Księżniczce” Zofii Urbanowskiej*, [w:] *Pozytywizm*, cz. 1, Wrocław 1950; K. Kuliczowska, *Postowie*, [w:] Z. Urbanowska, *Księżniczka*, Warszawa 1967; Z. Poznański, *Uwagi o życiu i twórczości Zofii Urbanowskiej*, „RW” 1976, t. 4; G. Leszczyński, *Młodopolska lekcja fantazji*, Warszawa 1990; A. Dragan, *Księżniczka w czerni*, [w:] *Pod końskim kopytem. Reportaże*, Konin 1995; B. Kosmowska, *Pomiędzy dzieciństwem a dorosłością. O powieściopisarstwie Zofii Urbanowskiej*, Słupsk 2003; B. Kosmowska, *Na służbie u Kopciuszka*, Konin 2019.

Bibliografia podmiotowa:

Róża bez kolców: opowiadanie, osnute na tle przyrody tatrzańskiej, Warszawa 1903; *Wszechmocni. Kartka z kroniki małego miasta powiatowego wycięta przez autorkę „Księżniczki”*, Lwów 1903; *Cudzoziemiec: opowiadanie*, Warszawa 1912; *Złoty pierścień. Opowiadanie dla młodszych dzieci*, Warszawa 1916.

Z. Hałęza

V

Valentin d'Hauterive Eliza (ok. 1841–1917), nauczycielka, działaczka społeczna.

Urodziła się w Słupnie w pow. kutnowskim, była córką Piotra Augusta i Elżbiety z Jerzmanowskich. Jej ojciec był oficerem armii Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego, brał udział w kampanii napoleońskiej 1812–1813 r. i powstaniu listopadowym 1830–1831 r. Eliza Valentin d'Hauterive ukończyła Instytut Wychowania Dziewcząt w Puławach. Uczestniczyła w powstaniu styczniowym 1863–1864 r. jako kurierka. Od schyłku l. 60. XIX w. pracowała w Lublinie, gdzie najpierw była nauczycielką języka polskiego i literatury polskiej w gimnazjum rządowym, później udzielała prywatnych lekcji. Współpracowała z „Gazetą Lubelską”. W 1908 r. wraz z Marią Nieprzecką (zapewne swą krewną) prowadziła stancję dla dziewcząt. W 1909 r. zamieszkała w Częstochowie u swych krewnych, rodziny Nieprzeckich. W Lublinie i Częstochowie prowadziła działalność opiekuńczo-oświatową wśród młodzieży. Zmarła w Częstochowie.

Bibliografia przedmiotowa:

„Kurier” 1908, nr 188; „GCz” 1917, nr 182; W. Giełżyński, *Dobre i złe lata „Gazety Lubelskiej” (Kartka z dziejów prasy polskiej)*, „PWiD” 1958, nr 1; J. Sętowski, *Cmentarz Kule w Częstochowie. Przewodnik biograficzny*, Częstochowa 2005; J. Sętowski, *Powstańcy styczniowi 1863–1864 na cmentarzach częstochowskich: Kule, św. Rocha i ewangelicko-augsburskim. Biogramy*, „RMCz” 2011/2012; Bibliografia Estreicher XIX wieku, <https://www.estreicher.uj.edu.pl/xixwieku/> (dostęp: 9.06.2023).

A. Boldyrew

Vetter August Karol (1847/1848–1907), przemysłowiec, działacz społeczny.

Urodził się w Lublinie, był synem Karola Rudolfa, właściciela największego na Lubelszczyźnie browaru i destylarni, oraz Szarlotty Julii z d. Mende. Rodzice aktywnie działali w LTD. Po śmierci ojca odziedziczył, wraz z bratem, znaczny majątek, który pomnażany i modernizowany, umożliwił finansowanie m.in. działań oświatowych i społecznych.

Vetter szczególnie zaangażował się w rozwój szkolnictwa handlowego w Lublinie. Był członkiem honorowym Towarzystwa Pomocy dla Szkoły Handlowej w Lublinie. Od 1904 r. do śmierci pełnił funkcję prezesa Rady Opiekuńczej Szkoły Handlowej w Lublinie. Miał znaczące zasługi przy budowie gmachu Szkoły Handlowej, był jednym z głównych jej fundatorów. Dzięki jego ofiarności „mógł powstać gmach, odpowiadający wszystkim wymaganiom techniki i higieny i stanowiący prawdziwą ozdobę miasta”. Był również fundatorem zapomóg i stypendiów dla niezamożnych uczniów lubelskiej Szkoły Handlowej. Dzięki jego zaangażowaniu szkoła ta w 1905 r. – jako pierwsza placówka oświatowa w Królestwie Polskim, otrzymała od władz carskich zgodę na nauczanie w języku polskim. Chcąc uczcić i utrwalić pamięć obu braci Vetterów, a także podkreślić ich zasługi dla funkcjonowania szkoły, w 1928 r. nazwano szkołę ich imieniem.

Vetter działał też aktywnie w LTD, w którym pełnił różne funkcje. Był członkiem-założycielem Kasy Pożyczkowej Przemysłowców Lubelskich. W Towarzystwie Kredytowym

Miejskim należał do grona członków zarządu. Wiele inicjatyw wspierał finansowo. Dokonywał znacznych zapisów i darowizn dla licznych osób i instytucji,łożył wysokie sumy pieniędzy dla potrzebujących, starców, kalek. Nie był także obojętny na potrzeby zdrowotne miejscowej społeczności, wraz z bratem ufundował w Lublinie szpitalik dziecięcy. Zmarł w Lublinie.

Bibliografia przedmiotowa

Uczczenie pamięci śp. Augusta Karola Vettera, „ZL” 1908, nr 350; *August Vetter*, „TI” 1908, nr 1; *Kalendarz Lubelski na rok zwyczajny 1909*, Lublin 1908; F. Głowacki, *Pod wrażeniem chwili...*, „ZL” 1911, nr 106; Z. Bownik, *Z dziejów szkół im. A. i J. Vetterów w Lublinie*, Lublin 1958; K. Poznański, *Szkoły im. A. i J. Vetterów w Lublinie*, Lublin 1985; B. Mikulec, *Vetter August Karol, SBML*, t. 1, Lublin 1993; T. Kącki, *Szkoły im. A. i J. Vetterów w Lublinie i ich uczniowie 1866–2000*, Lublin 2000; A. Uljasz, *Vetterowie – ewangelicy dobroczyńcy Lublina*, „SIMPE” 2007, nr 94; Zespół Szkół Ekonomicznych im. A. i J. Vetterów w Lublinie, <http://zsek.lublin.eu/data/patroni.php> (dostęp: 9.06.2023)

M. Nawrot-Borowska

Walewska Cecylia (1859–1940), pisarka, publicystka, feministka, działaczka społeczna. Pseud. C.W.; C. Wal, Marek Derwid, Selika, Colonna.

Urodziła się w Noworadomsku, była córką Józefata Zaleskiego, urzędnika kolejowego, i Wandy z Eggerów. Rodzina przeniosła się do Warszawy, gdzie Walewska pobierała nauki domowe, później ukończyła III Żeńskie Gimnazjum Rządowe, maturę zdała z wyróżnieniem. Potem przez rok uczęszczała do konserwatorium muzycznego, uzyskując dyplom nauczycielki muzyki. W wieku 17 lat zaczęła dawać lekcje języków i muzyki, jednocześnie poszerzając swoją wiedzę – najpierw na kursach samokształceniowych dla kobiet, później w ramach Uniwersytetu Latającego, a potem w Towarzystwie Kursów Naukowych.

Działalność społeczną zapoczątkowała w 1890 r., kiedy wraz z Izabelą Moszczeńską (zob.) otworzyła tajną pensję dla dziewcząt w Warszawie, realizującą 6-letni program kształcenia. W l. 1895–1906 zaangażowała się w działalność utworzonego w 1894 r. przez Cecylię Śniegocką (zob.) Towarzystwa Tajnego Nauczania, które wspierała finansowo oraz podejmowała w jego ramach pracę nauczycielską. Czynnie udzielała się też w pracach patriotyczno-niepodległościowych powołanego w 1886 r. KKKiL: dawała odczyty, włączała się w kolportaż tajnej prasy i wydawnictw okolicznościowych przywożonych na teren Królestwa z Galicji, organizowała kółka samokształceniowe, przyczyniała się do uruchomienia tajnych kursów dla szwaczek oraz zakładania pierwszych jawnych szkół wieczorowych i niedzielnych dla pracujących kobiet. Wiele miejsca w jej ówczesnej działalności poświęcone było pracy społecznej na rzecz równouprawnienia kobiet.

W 1905 r. współuczestniczyła w powołaniu do życia PSRK, które angażowało się w akcje odczytowe i działalność wydawniczą. W l. 1907–1908 była jego przewodniczącą. W tym samym roku założyła i przez wiele lat prowadziła Szkołę Niedzielną i Wieczorową dla Pracujących Kobiet. Placówka przeznaczona była dla ubogich pracownic pragnących uzupełnić swoje wykształcenie, niezbędne do zdobycia niezależności finansowej, a częstokroć do utrzymania posady albo zdobycia lepszej pracy. Każdego roku do placówki zgłaszało się około 300 pracujących ubogich uczennic. Szkoła mimo problemów finansowych istniała ponad 20 lat. W 1926 r. została przekazana Kursom dla Dorosłych.

Od 1906 r. Walewska aktywnie włączyła się w działalność nowo utworzonej organizacji Towarzystwa Kultury Polskiej. Czynnie uczestniczyła w spotkaniach członków Towarzystwa, była prelegentką i organizatorką spotkań, na których poruszała kwestie równouprawnienia kobiet, sytuacji zawodowej i materialnej ubogich pracownic, przybliżała kwestie poniżenia i niesprawiedliwości dotyczącej kobiety, wzywała do pomocy pracownikom wykorzystywanym i zwalnianym bez podania powodu, degradowanym i przesuwanym na gorsze stanowiska. W 1910 r. z jej inicjatywy przy Towarzystwie Kultury Polskiej utworzona została Komisja do spraw kobiecych, której celem było propagowanie ruchu emancyperyjnego kobiet w dziedzinie prawnej, gospodarczej, społecznej i etycznej. Walewska nagłaśniała w niej kwestię nierównego traktowania kobiet, wspierała te niesprawiedliwie potraktowane przez pracodawców, organizowała akcje udzielania zapomóg dla najbardziej potrzebujących, ułatwiała ubogim dziewczętom dostęp do szkół zawodowych,

urządzała wieczorki „ukulturalniające” poświęcone życiu i działalności wybitnych kobiet, artystów, pisarzy itp., prowadziła działalność wydawniczą, współpracowała z innymi stowarzyszeniami i organizacjami prowadzącymi podobną działalność.

W pierwszych miesiącach po wybuchu I wojny światowej zaangażowała się w działalność na rzecz dokształcania i wspierania pracujących zawodowo kobiet, doprowadzając do powołania w 1915 r. Towarzystwa Zawodowego Kształcenia Kobiet należącego do Rady Narodowej Polek, mającego na celu dokształcanie zawodowe kobiet pracujących. W jego ramach prowadzone były akcje dokształcające dla zdegradowanych na niższe stanowiska telefonistek, ekspedientek, sklepowych, rękodzielniczek itp. Od wiosny 1916 r. podobne kursy uruchomiono dla uczennic akuszerii, głównie słuchaczek usuniętych ze szkoły wskutek niemożności opłacenia nauki, ochroniarek, fundowano stypendia i zapomogi dla najuboższych uczennic. Ze środków Towarzystwa Zawodowego Kształcenia Kobiet dofinansowywana była także jej szkoła dla pracujących kobiet.

Drugim nurtem aktywności Walewskiej było pisarstwo. Pierwsze publikowane prace wyszły spod jej pióra, gdy miała kilkanaście lat. Jej dorobek obejmuje setki prac publikowanych na łamach wielu czasopism, m.in. „Prawdy”, „Wędrowca”, „Ateneum”, „Bluszczu”, „Tygodnika Ilustrowanego”, „Życia”, „Ogniwa”, „Głosu”, „Kuriera Warszawskiego”, „Biblioteki Warszawskiej”, „Dziennika Polskiego” oraz „Ech Literacko-Artystycznych”, w którym w l. 1912–1915 należała do komitetu redakcyjnego pisma. Trzon jej dorobku pisarskiego stanowią artykuły o treści społecznej i obyczajowej koncentrujące się na zagadnieniach równouprawnienia kobiet, emancypacji i ruchu kobiecego. Domagała się w nich zniesienia wszelkich ograniczeń praw kobiet w prawie cywilnym, wzmocnienia ochrony pracy kobiet i dzieci, zapewnienia równej płacy za równą pracę, ochrony macierzyństwa, zabezpieczenia wdów i sierot, zapomóg dla położnic, wzmocnienia walki z reglamentacją prostytutki, handlu żywym towarem, alkoholizmem, zdwojonej opieki nad emigrantkami, podjęcia wyświadczonych działań zmierzających do zapewnienia kobietom stanowisk odpowiadających ich zdolnościom, kwalifikacjom i wiedzy, walki z przestarzałymi stereotypami dotyczącymi roli i miejsca kobiet w społeczeństwie i rodzinie. Była ponadto autorką powieści, nowel, kronik tygodniowych, przeglądów muzycznych i teatralnych, cykli sylwetek i wspomnień, esejów, tekstów krytycznoliterackich oraz recenzji.

Doświadczenie wyniesione z pracy społecznej na rzecz równouprawnienia i emancypacji kobiet wykorzystała w okresie II RP. Od 1918 do 1923 r. pracowała w MPiOS w referacie ochrony pracy kobiet, dzieci, młodocianych i służby domowej, zajmującym się zbieraniem oraz gromadzeniem informacji z różnych źródeł drukowanych i prowadzeniem badań ankietowych dotyczących warunków i skali pracy kobiet i młodzieży. Informacje zgromadzone za pośrednictwem referatu miały stać się podstawą do opracowania ustaw regulujących zasady pracy kobiet i młodzieży. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia podmiotowa:

ANK, SJJ, sygn. 10/131; APW, ZK, sygn. XI/2650; Archiwum Kazimierza Walewskiego z Tubądzina (Archiwum rodziny Walewskich), sygn. 32, 64–66, 69–88, 90–102, 106, 124; BN, DR, Życiorysy kobiet, sygn. 9374; „RNLA” 1905; J. Belcikowski, *Warszawa kobieca*, Warszawa 1930; BLPNK, t. 16, cz.1, Warszawa 1982; C. Bornstein-Łychowska, *Cecylia Walewska. Na marginesie niepospolitej zasługi*, [w:] C. Walewska, *W walce o równe prawa: nasze bojownice*, Warszawa 1930;

E. Kozikowski, *Łódź i pióro. Wspomnienia o pisarzach pochodzących z Łodzi bądź z Łodzią związanych*, Łódź 1972; J. Szyszko-Trojanowska, *Wstęp*, [w:] „Dźwigać się trzeba zawsze i walczyć ciągle”: wybór publicystyki o sprawie kobiecej z lat 1897–1930, oprac. J. Szyszko-Trojanowska, Szczecin 2017; U. Klemba, *Warszawskie salony końca XIX wieku we wspomnieniach Cecylii z Zaleskich Walewskiej*, „SHSG” 2018, t. 19.

Bibliografia podmiotowa:

Historia dzieci, Warszawa 1903; *Wychowanie estetyczne*, „Wędrowiec” 1905, nr 24, 38; *Istota kultury muzycznej*, „TMiP” 1907, nr 6, 7; *Z dziejów krzywdy kobiet*, Warszawa 1908; *Ruch kobiecy w Polsce*, cz. 1–2, Warszawa 1909; *Slöjd i jego krzewicielka u nas*, „Bluszcz” 1910, nr 2; *Szkola życia w Belgii*, „Bluszcz” 1910, nr 8; *Sądy dla małoletnich*, „Bluszcz” 1911, nr 38; *Narcyza Żmichowska (Gabriela): poetka uczuć rodzinnych – wychowawczyni narodu*, Warszawa 1919; „Dźwigać się trzeba zawsze i walczyć ciągle: wybór publicystyki o sprawie kobiecej z lat 1897–1930, oprac. J. Szyszko-Trojanowska, Szczecin 2017.

M. Stawiak-Ososińska

Warman Bolesław Berek (przed 1878–1932?), działacz społeczny i adwokat. Pseud. Ber.

Był synem Dawida Warmana, absolwenta warszawskiej Szkoły Rabinów, wieloletniego przewodniczącego Zarządu Gminy Żydowskiej w Lublinie i zwolennika asymilacji. Ukończył gimnazjum lubelskie i studia prawnicze na UW. W Warszawie odbył aplikację adwokacką, a następnie powrócił do Lublina, gdzie pracował jako adwokat, interweniując w sprawach społeczności żydowskiej kolejno u władz zaborczych, okupacyjnych austro-węgierskich i polskich.

Po powrocie do Lublina rozpoczął swoją wieloletnią działalność społeczną, kulturalną i oświatową w rodzinnym mieście. Po 1907 r. został członkiem Komitetu Towarzystwa Biblioteki Publicznej im. Hieronima Łopacińskiego, w 1909 r. należał do Lubelskiego Klubu Szachowego. Był też jednym z animatorów lubelskiego życia kulturalnego i teatralnego, m.in. w ramach współpracy z Żydowskim Towarzystwem Muzyczno-Literackim „Ha-Zomir” wygłosił cykl publicznych odczytów *O dziejach polskiej literatury*. Zasiadał we władzach i wspierał działalność wielu organizacji dobroczynnych, w tym Zarządu ŻTD w l. 1910–1911, Towarzystwa Walki z Gruźlicą i LTD. W 1914 r. został członkiem zarządu sekcji żydowskiej przy Lubelskim Obywatelskim Komitecie Gubernialnym. W 1915 r. wybrano go do Zarządu Lubelskiej Gminy Żydowskiej i Żydowskiego Komitetu Ratunkowego, z którego wystąpił – jak wyjaśniał na łamach „Myśli Żydowskiej” – rozczarowany brakiem współpracy i realnych działań na rzecz „duchowego i moralnego podniesienia Żydów, dla reprezentowania ich praw do ludzkiego ich traktowania, dla ich godności i przedstawicielstwa”. W 1916 r. został wybrany radnym Lublina.

Był aktywny w Oddziale Lubelskim warszawskiego Towarzystwa Rozpowszechniania Oświaty i Kultury wśród Społeczeństwa Żydowskiego „Oświata”. Podczas I wojny światowej angażował się w działalność edukacyjną na rzecz ludności żydowskiej. W 1916 r. należał do Kuratorium sekcji szkół średnich przy Towarzystwie Popierania Biednych Uczących się Dzieci Żydowskich, został też referentem Rady Szkolnej przy Generalnym Gubernatorstwie Lubelskim, a w 1918 r. był jednym z dwóch przedstawicieli społeczności żydowskiej

w lubelskiej Radzie Szkolnej. Kwestie oświatowe stanowiły główny temat jego wystąpienia, które jako jeden z niewielu świeckich delegatów wygłosił w 1916 r. na zjeździe rabinów z terenów objętych austriacką okupacją w Królestwie Polskim. Jako jedyny prelegent przemawiający w języku polskim, Warman wyraził w nim poparcie dla zakładania świeckich szkół dla dzieci żydowskich, krytykował natomiast chedery i szkoły początkowe z językiem hebrajskim. W l. 1916–1917 współpracował z postępowym tygodnikiem „Mysł Żydowska”, wydawanym w języku polskim – publikował artykuły wskazujące na konieczność podnoszenia poziomu oświaty i modernizacji społeczności żydowskiej, a także teksty literackie, takie jak opowiadanie *Krwawy chleb i krwawa maca*, dotyczące problematyki antysemityzmu, losu dziecka żydowskiego i samotnego macierzyństwa.

W okresie II RP pracował jako adwokat i kontynuował swoją działalność społeczną i kulturalną. Był pełnomocnikiem Oddziału Lubelskiego Banku Handlowego w Łodzi. Od 1924 r. do śmierci pełnił funkcję przewodniczącego lubelskiej gminy żydowskiej. W 1928 r. zasiadał w Miejskim Komitecie Obchodu Dziesięciolecia Niepodległości Polski w Lublinie. Wspierał działalność Funduszu Narodowego Keren Hajesodu, organizującego kwesty na rzecz emigracji do Palestyny. Zmarł w Lublinie.

Bibliografia przedmiotowa:

Rezultat wyborów w kurii 4, „ZL” 1916, nr 615; *Przed Obchodem 10-cia Niepodległości w Lublinie: Miejski Komitet Obchodu 10-cia Niepodległości Polski w Lublinie*, „ZL” 1928, nr 308; *Na kanwie dnia: Dzisiejsza konferencja Keren Hajesodu*, „5-ta Rano” 1934, nr 56; R. Kuwałek, *Źródła do dziejów społeczności żydowskiej w Lublinie w XIX–XX w. w zasobie Archiwum Państwowego w Lublinie*, [w:] *Żydzi w Lublinie: materiały do dziejów społeczności żydowskiej Lublina*, t. 1, red. T. Radzik, Lublin 1995; K. Zieliński, *Żydzi Lubelszczyzny 1914–1918*, Lublin 1999; K. Zieliński, *Warman Bolesław [Ber]*, SBML, t. 3, Lublin 2009; *Księga pamięci żydowskiego Lublina*, wstęp, wybór i oprac. A. Kopciowski, Lublin 2011; M. Szablowska-Zaremba, *Lublin na łamach międzywojennej prasy polsko-żydowskiej*, „SZA” 2015, nr 5.

Bibliografia podmiotowa:

Którędy droga? „MŻ” 1916, nr 1; *W odpowiedzi moim interpelantom*, „MŻ” 1916, nr 22; *Krwawy chleb i krwawa maca*, „MŻ” 1917, nr 14–15.

P. Pająk

Warmanowa Paulina (1873?–1938), działaczka społeczna.

Pochodziła z rodziny Endelmanów, prowadziła działalność społeczną i oświatową w Lublinie. W 1907 r. została wybrana do Zarządu „Kropli Mleka” Oddziału Lubelskiego Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego. W l. 1908–1913 należała do Zarządu ZRKP w Lublinie, była delegatką na zjazd ogólny związków równouprawnienia w Warszawie w 1910 r., pełniła także funkcję sekretarki. Mimo represji Oddział Lubelski Związku organizował pedagogiczne i higieniczne wieczory, a także liczne odczyty, na których gościły czołowe działaczki na rzecz równouprawnienia kobiet, takie jak Józefa Bojanowska (zob.), Justyna Budzińska-Tylicka (zob.), Kazimiera Bujwidowa, Zofia Daszyńska-Golińska (zob.). W 1911 r. weszła do Zarządu Lubelskiego Towarzystwa

Szerzenia Oświaty „Światło”, które realizowało swój program, opierając się na współczesnych teoriach pedagogicznych i psychologicznych, czerpiąc m.in. z pionierskich koncepcji Jana Władysława Dawida (zob.). W okresie I wojny światowej kierowała dzienną ochronką, prowadzoną przez Komitet Niesienia Pomocy Żydom Ofiarom Wojny w gub. lubelskiej i mieszczącą się w domu Warmana. W 1916 r. należała do komitetu opiekuńczego Żydowskiej Sekcji Szkół Średnich. Wspierała także działalność Towarzystwa Walki z Gruźlicą i warszawskiego stowarzyszenia akademickiego „Spójnia lubelska”. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

Z Lublina i guberni lubelskiej: Zebranie ogólne wydziału „Kropli mleka” Lubelskiego Towarzystwa Higienicznego, „Kurier” 1907, nr 100; *Kronika: Z Towarzystwa Równouprawnienia Kobiet Polskich*, „ZL” 1908, nr 326; *Zebranie roczne Związku Równouprawnienia Kobiet Polskich*, „Kurier” 1910, nr 32; *Ogólne zebranie Związku Równouprawnienia Kobiet Polskich*, „ZL” 1911, nr 48; *Ze „Światła”: Zebranie Koła Lubelskiego*, „Kurier” 1911, nr 133; *Zebranie roczne Związku Równouprawnienia Kobiet Polskich*, „ZL” 1911, nr 330; *Sprawozdanie z działalności Związku Równouprawnienia Kobiet Polskich*, „Kurier” 1913, nr 54; *Kronika tygodniowa: Ogólne zebranie*, „MŻ” 1916, nr 12; *B.P. z Endelmanów Paulina Warmanowa*, „LT” 1938, nr 280; *M. Gawarecka, Lubelskie Towarzystwo szerzenia oświaty pod nazwą „Światło” (1906–1917)*, „RL” 1973, t. 16.

P. Pająk

Waśniewska Eugenia (1880–1944), działaczka polityczna i związkowa, parlamentarzystka.

Urodziła się w Szczuczynie, była córką Zdzisława Zawodzińskiego i Zofii z Pyrowiczów. Odebrała staranne wykształcenie w różnych dziedzinach. Ukończyła gimnazjum w Płocku, a następnie kursy handlowe. Studiowała także malarstwo i prawo na Uniwersytecie Łatającym w Warszawie. Pierwszą pracę podjęła w firmie księgarskiej jako urzędniczka. Następnie związana była z firmą elektrotechniczną inżyniera Tomasza Ruśkiewicza, w której przez 20 lat kierowała działem handlowym. W l. 1905–1907 zaangażowała się w pomoc dla członków Organizacji Bojowej PPS oraz w tajne nauczanie w ramach Uniwersytetu Łatającego, działała także w bezpłatnych czytelnich WTD. W tym samym czasie wstąpiła do Stowarzyszenia Kobiet Pracujących w Przemśle, Handlu i Biurowości, którego była prezeską i gdzie założyła sekcję samokształcenia. W 1910 r. zapisała się do PSRK. Celem jej działalności społecznej było podniesienie rozwoju umysłowego kobiet pracujących oraz zrównanie ich płac z zarobkami mężczyzn. Dążenia te realizowała w licznych organizacjach, których była członkinią i aktywną działaczką, m.in. od 1915 r. należała do Rady Głównej Centralnej Organizacji Związku Zawodowego Pracowników Umysłowych. W 1912 r. włączyła się w organizację Wystawy Pracy Kobiet Polskich w Pradze, która stała się okazją do promocji dążeń emancypacyjnych polskich kobiet. W czasie I wojny światowej wstąpiła do Związku Stowarzyszeń Kobietych. W l. 1918–1919 należała do komitetu wykonawczego Centralnego Komitetu Politycznego Równouprawnienia Kobiet, a od 1915 do 1918 r. przewodniczyła Radzie Stowarzyszeń Pracowniczych w Warszawie.

W okresie II RP kontynuowała działalność społeczną, m.in. w bezpłatnych czytelnich WTD. Była członkinią licznych organizacji związkowych i kobiecych, w których często

zasiadała we władzach. W l. 1919–1939 pełniła funkcję wiceprzewodniczącej Klubu Politycznego Kobiet Postępowych, należała także do Międzynarodowego Stowarzyszenia Równouprawnienia Kobiet. Od 1928 r. była posłanką przez dwie kolejne kadencje. Zginęła najpewniej podczas powstania warszawskiego.

Bibliografia przedmiotowa:

BN, DR, AM, Spis członkiń organizacji kobiecych, sygn. 11479 III; BN, DR, Archiwum Moraczewskich, [Życiorysy kandydatek na posłanki do Izby Ustawodawczej Rzeczypospolitej Polskiej z ramienia Demokratycznego Komitetu Wyborczego Kobiet Polskich], sygn. 11590 IV; *Kalendarzyk polityczno-historyczny miasta stoł. Warszawy na rok 1917*, Warszawa 1916; C. Walewska, *W walce o równe prawa. Nasze bojownice*, Warszawa 1930; J. Dufat, *W służbie obozu marszałka Józefa Piłsudskiego. Związek Pracy Obywatelskiej Kobiet (1928–1939)*, Kraków 2013; P. Fiktus, *Poselska aktywność kobiet na mównicy sejmowej w dobie II RP*, „WSE” 2015, t. 9: *Kobieta w prawie i polityce*; M. Kondracka, *Posłanki i senatorki II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2017; J. Dufat, *Polityka na łamach „Pracy Obywatelskiej” (1928–1939) organu prasowego sanacyjnego Związku Pracy Obywatelskiej Kobiet*, [w:] *Polityka i politycy w prasie XX i XXI wieku. Polityka w prasie kobiecej*, red. M. Dajnowicz, A. Miodowski, Białystok 2019; A. Zawiszewska, *Polskie Stowarzyszenie Równouprawnienia Kobiet (1907–1914) w świetle relacji autobiograficznych, prasy kobiecej i historiografii feministycznej*, „Wielogłos” 2020, nr 2.

A. Jędrzejewska

Wąsik Wiktor (1883–1963), historyk filozofii, nauczyciel.

Urodził się w Warszawie. W 1904 r. ukończył II Gimnazjum Klasyczne w Warszawie i uzyskał świadectwo dojrzałości; już w tamtym okresie pracował zarobkowo, by wesprzeć finansowo rodzinę. W tym samym roku rozpoczął studia na Wydziale Filologiczno-Historycznym UW. Angażował się w protesty, należał do konspiracyjnej organizacji studenckiej, która opiekowała się tajnymi kompletami samokształceniowymi. W 1905 r. z ramienia organizacji brał czynny udział w strajku uczelnianym, za co został skreślony z listy studentów. Na krótko wyjechał do Wiednia, a po powrocie do kraju kontynuował studia humanistyczne, jednak już na UJ. W 1909 r. uzyskał na tej uczelni stopień doktora filozofii, na podstawie pracy *Kategorie Arystotelesa pod względem historycznym i systematycznym*.

Tuż po ukończeniu studiów rozpoczął intensywną pracę naukową, której efektami były specjalistyczne artykuły, głównie z zakresu historii filozofii (ze szczególnym uwzględnieniem historii filozofii polskiej) oraz historii pedagogiki. Publikował je m.in. na łamach „Przeglądu Filozoficznego”, „Wychowania w Domu i Szkole” oraz „Przeglądu Pedagogicznego”. W l. 1915–1918 pracował nad monografią poświęconą Sebastianowi Petrycemu z Pilzna, korzystając głównie ze zbiorów Biblioteki Zamoyskich i ratując je przy tym przed zniszczeniem. Dzięki swojej działalności stał się specjalistą od polskiego arystotelizmu. Uchronił także od zapomnienia niezwykle istotny rozdział w historii polskiej filozofii. W kolejnych latach powrócił do Warszawy, pracował w szkołach średnich w Łodzi i Warszawie. W okresie II RP był związany m.in. z PIP, WWP, KUL i UW, gdzie się habilitował w 1929 r. Redagował „Przegląd Humanistyczny”. W okresie II wojny światowej zaangażował się w tajne nauczanie. Po 1945 r. związał się z UŁ i Akademią Teologii Katolickiej. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

B.J. Gawęcki, *Śp. Wiktor Wąsik (23 XII 1883 – 16 VII 1963)*, „STV” 1963, nr 1/1; M. Gogacz, *Śp. Profesor Wiktor Wąsik*, „ZNKUL” 1964, nr 2; K. Wójcik, *Zarys dziejów historii filozofii na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim*, „RFil” 1969, z. 1; S.A. Porębski, *Z perspektywy piętnastu lat (w 15-tą rocznicę śmierci prof. W. Wąsika)*, „SPCh” 1980, nr 2; H. Popowski, *Wiktor Wąsik jako historyk „filozofii polskiej”, cz. I*, „PNAJDCz” 2016, z. XIII.

Bibliografia podmiotowa:

Kategorie Arystotelesa pod względem historycznym i systematycznym, Warszawa 1909; *Literatura polskich przekładów Arystotelesa jako przyczynek do historii filozofii w Polsce*, „PF” 1912, z. 3; *Poglądy pedagogiczne Platona i Arystotelesa ze stanowiska metodyki ogólnej*, „WDS” 1912, z. 10; *Ideowe stanowisko Krasińskiego w romantyzmie polskim*, „WDS” 1912, z. 12; *Podział filozofii Sebastiana Petrycego z Pilzna, przesławnego scholastyka polskiego, w stosunku do klasyfikacji Arystotelesa*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci prof. E. Bobrowa*, Warszawa 1913; *Zagadnienie ukrytej pracy nauczycielskiej*, „WDS” 1914, z. 5; *Andrzej Glaber z Kobylina, problematysta polski*, „PF” 1916, z. 1 (odb. wydana oddzielnie przez Kasę im. Józefa Mianowskiego); *System pedagogiczny Sebastiana Petrycego z Pilzna*, „WDS” 1916, z. 8–9, 10; *Nawiasowy kurs logiki formalnej przy nauczaniu języka polskiego metodą dyskusyjną*, „PP” 1918, nr 9–10.

Z. Hałęza

Wąsowicz Ludwika (1875–1956?), nauczycielka, działaczka społeczna.

Urodziła się w Płocku, była córką Stefana i Ludwiki z Długoszków. Edukację rozpoczęła na pensji Anieli Arnold, którą przejęła i prowadziła Stanisława Topolska. Naukę kontynuowała w Warszawie, w szkole freblowskiej Marii Weryho-Radziwiłłowiczowej (zob.). Uczęszczała na wykłady Jana Władysława Dawida (zob.), Maksymiliana Heilperna (zob.), Marii Dunin-Sulgustowskiej, M. Weryho-Radziwiłłowiczowej. W 1902 r. współpracowała z ochronką PTD, prowadziła w niej prace ręczne. Niebawem powróciła do Warszawy, by kontynuować naukę, jednocześnie objęła posadę prywatnej wychowawczyni. Pracę kontynuowała w Płocku, założyła w swoim mieszkaniu przedszkole freblowskie, które prowadziła przez dwa lata. Od 1904 r. angażowała się w prace organizacyjne Wydziału Zbiorów Szkolnych. Jego celem było szerzenie metody poglądowej w szkołach – gromadzono w niej i wypożyczano zbiory przyrodnicze i mineralogiczne oraz inne pomoce szkolne. Ze względu na ograniczone fundusze niektóre z okazji przygotowywali działacze organizacji. W 1905 r. współorganizowała dla młodzieży gimnazjalnej tajne komplety. Prowadzono na nich zajęcia w języku polskim. Była członkinią reaktywowanego w 1907 r. Towarzystwa Naukowego Płockiego. W tym samym roku uczestniczyła w kursie dla nauczycieli ludowych w Nałęczowie, przygotowanym przez Lubelskie Towarzystwo Szerzenia Oświaty „Światło”. Poznała tam działaczy podejmujących aktywność na rzecz oświaty włościan, m.in. Stefana Żeromskiego (zob.), Faustynę Morzycką (zob.) i Władysławę Weychert-Szymanowską (zob.). Współtworzyła w 1907 r. Uniwersytet dla Wszystkich w Płocku. Brała udział w akcji odczytowej w tej placówce. Aktywnie działała w płockim kole ZRKP.

Przed I wojną światową była nauczycielką w prywatnej szkole ludowej Wiśniewskiej. Współpracowała też z M. Weryho-Radziwiłłowiczową w utworzonej przez nią szkole dla

ochroniarek w Warszawie. W czasie I wojny światowej angażowała się w działalność PCK. Była nauczycielką przedmiotów pedagogicznych w Państwowym Seminarium Nauczycielskim im. Zofii Bukowieckiej w Płocku. W okresie II RP odbyła podróż do Brukseli, gdzie zapoznała się z metodami pracy z uczniami o szczególnych potrzebach edukacyjnych Ovide'a Decroly'ego. Stosowane tam metody modyfikowała i wykorzystywała w płockiej szkole. W 1932 r. otrzymała emeryturę i zamieszkała w Warszawie. Po II wojnie światowej przeniosła się do Gdańska.

Bibliografia przedmiotowa:

W. W-C., *Strajk szkolny w Płockiem Gimnazjum Żeńskim*, „MPiK” 1930, nr 6–7–8; A. Askanas, *Wspomnienia z pracy oświatowej w latach 1903–1908*, „NPI” 1958, nr 9; L. Wąsowicz, *Wspomnienia z lat minionych (Przedmowa i przypisy Marii Kieffer-Kostaneckiej)*, „NPI” 1965, nr 3–4; A.J. Papierowski, J. Stefański, *PZiN*, Płock 2002; A.J. Papierowski, *Okoliczności utworzenia w Płocku Towarzystwa Dobroczynności i jego działalność do wybuchu I wojny światowej*, „NPI” 2009, nr 1.

Bibliografia podmiotowa:

Zbiory Szkolne w Płocku, „GPloc.” 1913, nr 102.

M.M. Krakowiak

Weese (Weze) **Tadeusz** (1896–1915), żołnierz, działacz niepodległościowy. Pseud. Hankowski.

Urodził się w Częstochowie, w rodzinie wyznania ewangelickiego, zasłużonej w działalności patriotycznej. Był synem Karola Hugona, kolejarza, oraz Amalii z Dregerów. Uczęszczał do gimnazjum Gustawa Kościńskiego w Częstochowie. Należał do Koła Młodzieży Narodowej, następnie Organizacji Młodzieży Narodowej Szkół Średnich. W ramach tej ostatniej prowadził wykłady dla robotników. Od lipca 1911 r. udzielał się w Organizacji Młodzieży Narodowej „Zarzewie”. W 1912 r. został aresztowany. Po zwolnieniu, pozostając pod dozorem policyjnym, nadal działał w Organizacji Młodzieży Narodowej, zaangażował się także w ruch skautowy. Był zastępowym I Drużyny Skautów im. Waleriana Łukasińskiego. Należał też do Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”. Po zdaniu matury w 1913 r. wyjechał do Belgii, gdzie rozpoczął studia w Wyższej Szkole Włókienniczej (École Supérieure des Textiles) w Verviers. W czasie studiów dołączył do PDS; ukończył kurs podoficerski tej organizacji. Po powrocie do Częstochowy w 1914 r. rozpoczął organizowanie drużyn strzeleckich. W czasie I wojny wstąpił do LP, w ramach swych obowiązków prowadził m.in. szkolenie rekrutów w kierowanej przez Kazimierza Bąbińskiego szkole podoficerskiej w Częstochowie. Jako legionista brał udział w wielu bitwach i potyczkach; był kilkakrotnie ranny. Zmarł w wyniku ran odniesionych w potyczce pod Urzędowem. Pośmiertnie został odznaczony Krzyżem Walecznych i Krzyżem Niepodległości.

Bibliografia przedmiotowa:

WBH CAW, APO, sygn. 11.03.1933 KN; ZNiO, Wykaz członków „Zet” i „Pet”, sygn. 15956/II; *Bojownikom o niepodległość Ojczyzny – cześć!*, „GCz” 1919, nr 238; *Szkice z dziejów harcerstwa*

częstochowskiego 1911–1996, red. R. Stefaniak, Częstochowa 1997; J. Sętowski, *Cmentarz Kule w Częstochowie. Przewodnik biograficzny*, Częstochowa 2005; M. Głowacki, *Walka o szkołę polską w latach 1906–1914 w Częstochowie i późniejsza aktywność jej uczestników*, „ZC” 2016, t. XLII.

A. Bołdyrew

Welfle (także Welflowa, Woelfle, Wölfle) **Helena** (1863–1955), działaczka społeczna, prekursorka edukacji przedszkolnej i specjalnej.

Urodziła się w Brodnicy, była córką Ferdynanda Otto i Matyldy. Brak informacji na temat jej wykształcenia. Była nauczycielką i organizatorką edukacji specjalnej. Została wybrana przez Wydział Opieki Kolegium Kościelnego Zboru Ewangelicko-Augsburskiego w Warszawie do organizacji szkoły dla dzieci z niepełnosprawnością intelektualną. Wydział wybrał ją jako osobę „władającą dobrze językiem niemieckim, posiadającą francuski, i muzykalną” i skierował do Niemiec oraz Szwajcarii, gdzie gruntownie zapoznała się z działalnością tamtejszych ośrodków. Zorganizowany i kierowany przez nią Zakład Opiekuńczy i Wychowawczy dla Dzieci Umysłowo Niedorozwiniętych otwarto w październiku 1904 r. Był pierwszą polską profesjonalną placówką edukacyjno-wychowawczą dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną stopnia głębszego. Ulokowano go pierwotnie w pomieszczeniach zborowego Domu Sierot, jednak szybko się okazało, iż konieczna jest budowa nowej siedziby. W tym celu władze Zboru powołały komitet budowlany, w którego skład weszła m.in. Welfle, to ona opracowała ogólne założenia i wymogi do projektu architektonicznego, a następnie nadzorowała ich realizację. Dzięki temu przy ul. Karolkowej 79 powstał gmach – na ówczesne standardy bardzo nowoczesny pod względem infrastruktury technicznej oraz bazy dydaktycznej. Stosowała w Zakładzie najnowsze osiągnięcia pedagogiki specjalnej. Sama opracowała liczne pomoce dydaktyczne, takie jak aparat rachunkowy (służący do kształtowania pojęcia liczby, wykonywania czterech działań oraz zapisywania cyfr) czy „ruchome obrazki” – przyrząd do nauczania początkowego metodą poglądową, który opatentowała. Metody te starała się rozpropagować: na wileńskiej wystawie „Dziecko” w 1908 r. wygłosiła prelekcję, zaś pod egidą Towarzystwa Wychowania Przedszkolnego przeprowadziła kilkakrotnie demonstrację „ruchomych obrazków”. Rozpoczęła pisanie podręcznika, który prawdopodobnie nie został jednak opublikowany. Osiągnięcia Zakładu zaprezentowano też na Wystawie Pracy Kobiety Polskiej w Pradze w 1912 r.

W 1915 r. jako członkini sekcji wychowania przedszkolnego Wydziału Oświecenia Królestwa Polskiego brała udział w przejęciu od byłej Komisji Opieki nad Dziećmi przy KO m.st. Warszawy opieki nad ponad 20 przedszkolami oraz w organizacji kursów „dla instruktorek ochroniarek”. W 1916 r. zorganizowała kursy pedagogiczne, przybliżające nauczycielom edukacji elementarnej metody nauczania poglądowego, w tym „ruchome obrazki”. Ponadto, w ramach działalności w Towarzystwie Wychowania Przedszkolnego, wygłosiła odczyt *O zadaniach wychowania dzieci w wieku przedszkolnym*.

W 1919 r. uczestnikom nowo utworzonego Państwowego Kursu Seminaryjnego dla Nauczycieli Dzieci Małozdolnych udostępniła swój Zakład do prowadzenia zajęć praktycznych. Przez cały okres II RP pozostała kierowniczką Zakładu przy ul. Karolkowej. Swoje

doświadczenia przedstawiła w 1922 r. na I Zjeździe Pediatrów Polskich, zaś w 1925 r. na I Polskim Zjeździe Nauczycieli Szkół Specjalnych zaprezentowała działanie aparatu rachunkowego własnej konstrukcji. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

A. Wejssel, *Nowa instytucja dobroczynna*, „BL” 1911, nr 5; H.R., *List z Pragi*, „GdK” 1912, nr 17; *Nowy aparat rachunkowy*, „TI” 1914, nr 30; J. Cz., *Obrazki ruchome*, „Świat” 1916, nr 27; *Otwarcie kursów*, „NG” 1916, nr 500; *Nowe szkolnictwo w Warszawie*, „Czas” 1916, nr 33; B. Szulczewski, *Pierwszy zjazd pediatrów polskich*, „KP” 1922, nr 211; T.W. Świątek, R. Chwiszczuk, *Stolica wielu kultur*, Warszawa 2018; T. Fetzki, *Mniej znane oblicze „Starego Doktora”. Wkład Janusza Korczaka w powstanie polskiej pedagogiki osób z niepełnosprawnością intelektualną*, „BP” 2021, nr 1.

T. Fetzki

Werner Waclaw (1879–1948), fizyk, nauczyciel.

Urodził się w Warszawie, był synem Teodora i Albertyny z Norblinów. W 1896 r. ukończył szkołę realną w Warszawie i rozpoczął studia na Wydziale Elektrotechnicznym Politechniki w Darmstadt, gdzie zdał egzamin półdyplomowy. W 1902 r. zmienił kierunek studiów, zapisał się na fizykę i matematykę na UJ. W l. 1904–1908 poszerzał wiedzę w Getyndze, a następnie w l. 1908–1909 studiował w Niemczech i Szwajcarii. W 1909 r. na Uniwersytecie we Fryburgu (Szwajcaria) na Wydziale Matematyczno-Fizycznym obronił doktorat *O wpływie ciągłych odkształceń na przewodnictwo cieplne i elektryczne metali*.

Po zakończeniu studiów w 1908 r. przeniósł się do Warszawy. Uzyskał uprawnienia do nauczania na poziomie średnim. Uczyl fizyki w Gimnazjum Janiny Tymińskiej. Należał do Koła Matematyczno-Fizycznego w Warszawie, którego działalność polegała na doskonaleniu pracy dydaktycznej nauczycieli fizyki. W 1913 r. wystąpił tam z cyklem wykładów *Wstęp do współczesnych teorii elektryczności*. Aby dotrzeć do szerszego grona odbiorców, Koło wydawało czasopismo „Wektor: czasopismo matematyczno-fizyczne”, w którym Werner regularnie publikował, a także należał do komitetu redakcyjnego. Jego artykuły miały na celu popularyzowanie nauki i jej nowych osiągnięć. Zamieszczał tam również recenzje, m.in. zagranicznych podręczników do fizyki. Działalność Koła przyczyniła się do powstania w 1915 r. Wydziału Matematyczno-Fizycznego Towarzystwa Kursów Naukowych. Werner był tam wykładowcą, a w r.akad. 1916/1917 dziekanem tegoż wydziału. Pod koniec 1915 r. rozpoczął również pracę na PW. Prócz regularnych wykładów prowadził tam nieobowiązkowe zajęcia z fizyki dla studentów różnych kierunków. Był członkiem Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego, działał w sekcji przyrodniczej. Podczas obrad sekcji w 1916 r. wygłosił referat *O interferencji promieni Roentgena w kryształach*.

Był współautorem programu nauczania fizyki w szkołach średnich po reformie w l. 30. XX w. Podręczniki fizyki jego autorstwa były wznawiane także po II wojnie światowej. Werner postulował, by nauczaniu fizyki w szkołach towarzyszyły eksperymenty i pokazy, co wiązało się z koniecznością wyposażenia szkół w pracownię i aparaturę. W l. 1920–1930 przeznaczył swój dom w Brwinowie na siedzibę tamtejszej szkoły podstawowej. Pracę popularyzatorską i dydaktyczną łączył z badawczą. Zmarł w Brwinowie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, MEN w Warszawie, sygn. 1/6599; AAN, WWP – zbiór akt, sygn. 3; S. Werner, *Profesor Wacław Werner (1879–1948)*, „Analecta” 1998, nr 1; S. Werner, *Wspomnienie o profesorze Wacławie Wernerze*, „Brwinowskie ABC” 1999, nr 3; M. Wasiak, *Wacław Werner (1879–1948) – fizyk i dydaktyk*, „PHO” 2005, nr 3/4.

Bibliografia podmiotowa:

Über der Einfluss einer permanenten Dehnung auf die elektrische und thermische Leitfähigkeit der Metalle, Freiburg 1910; *Odkrycie Galwanii i Volty*, „Wektor” 1911/1912, nr 2; *Jak Faraday odkrył wpływ dielektryka na przebieg indukcji*, „Wektor” 1912/1913, nr 2; *Prosta metoda ćwiczeń z optyki geometrycznej*, Warszawa 1913: odb. z czasopisma „Wektor” 1913/1914, nr 2; *Z dziejów rozwoju fizyki: wypisy z dzieł oryginalnych*, Warszawa 1913 [współautorzy M. Grotowski, M. Sadzewiczowa, S. Landau]; *Elektroliza roztworów produktów promieniotwórczych*, „Wektor” 1913/1914, nr 4; *Proste przyrządy i doświadczenia fizyczne*, „Wektor” 1915–1916, nr 1–2; *Wydział Matematyczno-Fizyczny 1915–1916*, [w:] *Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Kursów Naukowych*, Warszawa 1917.

Z. Hałęza

Wernic Henryk (1829–1905), pedagog, nauczyciel.

Urodził się w Warszawie, w kręgu rodzinnym odebrał staranną edukację domową, wspomaganą od 4. r.ż. nieformalnym uczęszczaniem do szkoły żeńskiej, gdzie uczył się czytać, pisać i poznawał początki arytmetyki. W 8. r.ż. rozpoczął klasę wstępną „jednej z najbardziej renomowanych szkół prywatnych”, tam też ukończył klasę pierwszą. Następnie uczył się w szkole powiatowej oraz w I Gimnazjum w Warszawie, gdzie w 1846 r. przystąpił do egzaminu dojrzałości. W ramach samokształcenia samodzielnie przygotowywał się do egzaminów nauczycielskich, które zdał w 1849 r. Ze względu na brak uczelni wyższej w tym mieście (UW zamknięto w wyniku represji po powstaniu listopadowym) po szkole średniej rozpoczął pracę, początkowo jako nauczyciel prywatny na Wołyniu, następnie w zarządzie komunikacji lądowych i wodnych, a w l. 1851–1856 jako nauczyciel języka polskiego i geografii w warszawskiej szkole realnej. Był także guwernerem dzieci z zamożnych domów ziemiańskich. Od 1861 r. podczas licznych pobytów za granicą w Paryżu, Londynie i Dreźnie pogłębiał swoją wiedzę pedagogiczną. Po 1869 r., zmagając się z utratą wzroku, powrócił do kraju i nawiązał współpracę z czasopismami „Opiekun Domowy” oraz „Przegląd Pedagogiczny”; był stałym członkiem zespołu redakcyjnego i autorem licznych tekstów o charakterze metodycznym. Postulował m.in. konieczność wprowadzenia zajęć z wychowania fizycznego dla dziewcząt, pisał na temat wychowania moralnego i karności. Jak sam ocenił we wspomnieniach: „założenie »Przeglądu Pedagogicznego« otworzyło mi pole do szerszej działalności”. Swoje artykuły zamieszczał też na łamach „Ateneum”, „Kroniki Rodzinnej”, „Wieczorów Rodzinnych” oraz „Przyjaciela Dzieci”.

W jego dorobku pisarskim znajdują się zarówno podręczniki (w zakresie edukacji początkowej, języka polskiego, języka francuskiego, arytmetyki i historii), jak i utwory dla dzieci i młodzieży oraz prace popularyzujące wiedzę pedagogiczną. Był także autorem licznych przekładów z języka angielskiego i niemieckiego, m.in. przygotowanego wraz z Janem Władysławem Dawidem (zob.) podręcznika *Zasady psychologii* Clarka Murraya (1887,

1906). Dla potrzeb wychowania domowego przygotował *Przewodnik wychowania* (1868), *Wychowanie dziecka włącznie do lat sześciu* (1881) oraz *Praktyczny przewodnik wychowania* (1891), w których przekazywał rodzicom wiedzę z zakresu psychologii wychowania. Propagował też naukę pogładową, m.in. w pracy *Nauka o rzeczach* (1874). Popularyzował w społeczeństwie idee wykształcenia zawodowego, m.in. poprzez prace *Znakomici rzemieślnicy i przemysłowcy* (1898) czy *Co i jak robią rzemieślnicy. Opis rzemioł dla młodzieży tudzież przewodnik przy wyborze powołania* (1898). Jego książeczki do czytania dla dzieci przygotowane w l. 90. XIX w. były wznawiane na początku XX w. Wówczas Wernic zajmował się już głównie tłumaczeniami opowiadań i powiastek dla dzieci z języka angielskiego, opublikował też własne opowiadanie dla dzieci do lat dziesięciu *Mały roznosiciel gazet* (1904), wydane jeszcze dwukrotnie już po śmierci autora, ostatnie wydanie ukazało się w 1917 r. Pozostawił również wspomnienia *Autobiografia: Z mojego życia*, doprowadzone do momentu powrotu do Polski, zamieszczone we wstępie do jego *Myśli o wychowaniu i nauczaniu, z autobiografią i portretem autora* (1895).

Bogdan Nawroczyński (zob.) określił go mianem „zasymilowanego przez pozytywizm epigona romantyzmu”, pioniera propagowania psychologicznych podstaw wychowania. Z kolei w ocenie Ryszarda Wroczyńskiego: „Pracami popularnymi, dziś prawie że całkowicie zapomnianymi, Wernic zdobył sobie duże uznanie u współczesnych. Jego zasługi jako pioniera myśli pedagogicznej w Polsce w XIX wieku i popularyzatora docenił nasz świat pedagogiczny skupiony wokół »Przeglądu Pedagogicznego«”. Doceniano przystępny język jego publikacji oraz umiejętność obrazowego przedstawiania zagadnień metodycznych i wychowawczych, mogących zainteresować szersze grono odbiorców. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

B. Nawroczyński, *Polska myśl pedagogiczna*, Warszawa 1938; *Pedagogika pozytywizmu warszawskiego*, oprac. i wstępem opatrzył R. Wroczyński, Wrocław 1958; T. Kamiński, „Przegląd Pedagogiczny” (1882–1905). *Zarys monograficzny*, Wrocław 1978; Ł. Kabzińska, *Geneza i rozwój pedagogiki pozytywizmu warszawskiego w świetle publicystyki „obozu młodych”*, Olsztyn 1996; K. Poznański, *Polska myśl pedagogiczna w Królestwie Polskim po upadku powstania styczniowego (1864–1915)*, „PHO” 1998, nr 3–4; S. Lipina, *Wernic Henryk*, [w:] *Słownik pedagogów polskich*, red. W. Bobrowska-Nowak, D. Drynda, Katowice, 1998; Ł. Kabzińska, *Wernic Henryk (1829–1905)*, HWSB, Olsztyn 2002; A. Wałęga, *Rola mężczyzny w rodzinie w świetle wybranych przykładów polskiej literatury pedagogicznej XIX wieku*, [w:] *Mężczyzna w rodzinie i w społeczeństwie – ewolucja ról w kulturze polskiej i europejskiej*, t. 1: *Od średniowiecza do początku XX wieku*, red. K. Kabacińska, K. Ratajczak, Poznań 2010; D. Mucha, *Poglądy pozytywistów na wychowanie młodego pokolenia*, „KiW” 2012, nr 3; W. Leżańska, *Wizerunek nauczyciela wczesnej edukacji w pedagogice Henryka Wernica*, „PHO” 2016, nr 1–2.

Bibliografia podmiotowa:

Pierwsza książeczka do czytania, Warszawa 1904; *Druga książeczka do czytania dla dzieci do lat 10 z 60 obrazkami*, Warszawa 1904; *Trzecia książeczka do czytania*, Warszawa 1906; *Mały roznosiciel gazet. Opowiadanie dla dzieci do lat dziesięciu*, Warszawa 1910.

A. Wałęga

Wernic Leon (1870–1953), lekarz, wenerolog, działacz społeczny.

Urodził się w Warszawie w rodzinie fabrykanckiej. Był synem Jana Adolfa i Natalii z Brandstetterów. Ukończył VI Gimnazjum w Warszawie. W 1894 r. uzyskał dyplom lekarski na Wydziale Medycznym UW. Uzupełniał studia w Berlinie, Paryżu i Petersburgu. W 1917 r. obronił rozprawę doktorską na Wydziale Lekarskim UJ. Pracę zawodową rozpoczął w warszawskim szpitalu św. Rocha. W l. 1901–1903 pełnił funkcję dyrektora szpitala więziennego w Kaliszu, był też założycielem Oddziału Kaliskiego Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego. W tym okresie publikował artykuły z zakresu higieny miasta, badał i opisywał stan zdrowia uczniów lokalnych szkół. W 1904 r. powrócił do Warszawy i rozpoczął pracę w Szpitalu św. Łazarza. W 1913 r. został ordynatorem oddziału chorób skórnych i wenerycznych. Prowadził wówczas zakrojoną na szeroką skalę działalność naukową i dydaktyczną. Uczestniczył w spotkaniach naukowych środowiska lekarskiego, m.in. w Zjeździe Przyrodników i Lekarzy we Lwowie w 1907 r. W l. 1908–1918 uczył higieny w Gimnazjum im. Mikołaja Reja w Warszawie, a w l. 1915–1918 wykładał dermatologię i wenerologię w szkole dla stomatologów Ludwika Szymańskiego. Organizował również kursy dokształcające dla lekarzy. Przedmiotem jego działalności badawczej oraz popularyzacyjnej były kwestie higieny szkolnej oraz chorób zakaźnych dzieci i młodzieży. Był propagatorem edukacji seksualnej, podkreślał jej funkcje w zakresie wychowania oraz profilaktyki chorób wenerycznych. Postulował wprowadzenie rozwiązań prawnych na rzecz zrównania praw dzieci ślubnych i pozamałżeńskich. Publikował liczne artykuły dotyczące chorób przenoszonych drogą płciową, pisał do „Gazety Lekarskiej”, „Przeglądu Chorób Skórnych i Wenerycznych”, „Higieny Psychiczej” i „Eugeniki Polskiej”. W l. 1906–1908 redagował miesięcznik „Zdrowie”, w l. 1909–1918 r. współredagował czasopismo „Medycyna”. Propagował ideę eugeniki, w l. 1917–1928 był redaktorem periodyku „Zagadnienia Rasy z Punktu Widzenia Zdrowia Społecznego”.

W 1918 r. był organizatorem „Zjazdu w sprawie wyludnienia kraju”, na którym postulował wprowadzenie w życie ustaw eugenicznych. W okresie II RP był członkiem Zarządu Międzynarodowego Związku Przeciwwenerycznego. W l. 1929–1932 pełnił funkcję prezesa Oddziału Warszawskiego Polskiego Towarzystwa Dermatologicznego. W czasie II wojny światowej brał udział w powstaniu warszawskim. Po wojnie nadal praktykował medycynę i prowadził wykłady z eugeniki na Wydziale Lekarskim UW. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, TRS w Warszawie, sygn. 5/137; AGAD, PWGG, sygn. 123; M. Gawin, *Rasa i nowoczesność. Historia polskiego ruchu eugenicznego*, Warszawa 2003; T. Rzepa, R. Żaba, *Leon Wernic jako zwolennik i propagator eugeniki*, „PpIn” 2013, nr 22; A. Bołdyrew, *The Discourse on Sexual Education in the Social, Health and Educational Press of the Kingdom of Poland at the Beginning of the 20th Century*, „PZH” 2014, nr 15; A. Bołdyrew, *Spółczesność Królestwa Polskiego wobec patologii społecznych w latach 1864–1914*, Łódź 2016; *Urzędnicy Królestwa Polskiego (1815–1915). Materiały do biografii*. Wpisy z bazy danych, red. naukowa A. Kulecka, Warszawa 2019.

Bibliografia podmiotowa:

O uświadamieniu płciowym młodzieży w okresie szkolnym i przedszkolnym, „Zdrowie” 1907, nr 8; *O przyczynach pobudzenia sfery płciowej u dzieci najmniejszych*, „Czystość” 1907, nr 1; *Kary cielesne a rozwój instynktów seksualnych*, „Czystość” 1907, nr 4; *Tablice poglądowe higieny szkolnej*, Tabl. 1: *Walka z chorobami zakaźnymi w domu i szkole*, Warszawa 1907; *Tablice poglądowe higieny szkolnej*,

Tabl. 2: *Higiena pracy uczniów w szkole i higiena snu*, Warszawa 1907; *Tablice poglądowe higieny szkolnej*, Tabl. 3: *Rozkład zajęć szkolnych i plan wakacji*, Warszawa 1907; *Zasadnicze postulaty higieny szkolnej*, Warszawa 1907; *Zasady anatomii fizjologii i higieny: z 175 rysunkami w tekście*, Warszawa 1909; *Walka z chorobami wenerycznymi i nierządem*, Warszawa 1917; *Zasady anatomii, fizjologii i higieny*, Warszawa 1918.

M. Sikorska

Wertenstein Ludwik (1887–1945), fizyk.

Urodził się w Warszawie w zasymilowanej rodzinie żydowskiej, był synem Jakuba, ginekologa, i Stefanii z d. Lande. W 1904 r. ukończył ze złotym medalem II Gimnazjum Męskie w Warszawie. Studia z zakresu matematyki i fizyki podjął na UW. Znaczący wpływ na ukształtowanie się jego zainteresowań naukowych miał wykład Tadeusza Estreichera o skroplonym powietrzu, który odbył się w 1905 r. w Muzeum Przemysłu i Rolnictwa. Za działalność konspiracyjną – udział w wiecu, na którym przyjęto uchwałę bojkotującą rosyjskie uczelnie – Wertensteina skreślono z listy studentów. Po tych wydarzeniach pracował przez kilka miesięcy w pracowni fizycznej Muzeum Przemysłu i Rolnictwa.

W ostatnich miesiącach 1905 r. wyjechał do Paryża, by studiować tam fizykę, początkowo jako wolny słuchacz, a od 1906 r. jako pełnoprawny student. Jego talent odkryła Maria Skłodowska-Curie. W 1908 r. obronił licencjat, a Skłodowska zatrudniła go w swoim Instytucie Radowym w Paryżu, dzięki czemu rozpoczął karierę naukową. Badał głównie odrzut jąder przy rozpadach alfa. W Instytucie pracował pięć lat, przygotował w tym czasie 10 publikacji. W 1913 r. uzyskał doktorat na podstawie pracy *Recherches expérimentales sur le recul radioactif* (Badania eksperymentalne nad odrzutem promieniotwórczym). Również w 1913 r. powstała w Warszawie Pracownia Radiologiczna Warszawskiego Towarzystwa Naukowego. Polskie środowisko naukowe starało się, by kierowniczką Pracowni została Skłodowska-Curie, była jednak zbyt obciążona innymi obowiązkami i do Polski wysłała swoich najlepszych asystentów – Jana Kazimierza Danysza i Wertensteina. Ze względu na ograniczone fundusze Wertenstein zrezygnował z pobierania pensji i niekiedy sam finansował badania. Początki jego pracy w ojczyźnie nie należały do najłatwiejszych. Polskie gimnazja i uniwersytety nie były wyposażone w nowoczesny sprzęt laboratoryjny; Wertenstein musiał uczyć się wielu rzeczy od podstaw. Pracownia zajmowała się głównie właściwościami promieniowania jądrowego i zagadnieniami radiochemii. Prócz badań naukowych organizował zebrania, na których gromadzili się polscy fizycy i chemicy, zatrudniał młodych badaczy. Wielu wybitnych polskich naukowców zaczynało swą karierę w kierowanej przez niego Pracowni Radiologicznej. Jego asystentem był Józef Rotblat, współtwórca bomby atomowej. Od 1913 r. był członkiem warszawskiego Koła Matematyczno-Fizycznego. Od 1915 r. prowadził wykłady w Towarzystwie Kursów Naukowych. Dzięki swojej znajomości języków tłumaczył na język polski publikacje na temat najnowszych osiągnięć fizyki i dziedzin pokrewnych. Dużą wagę przywiązywał do popularyzacji nauki. Publikował felietony popularnonaukowe w warszawskim „Kurierze Porannym” i „Wszelchświecie” oraz „Wiedzy i Życiu”. Jego artykuły nie dotyczyły jedynie fizyki, dzielił się w nich swoimi refleksjami filozoficznymi i poczuciem humoru. Zbiór tych felietonów ukazał się w 1935 r. w formie książki *Pochwała fizyki*.

W 1919 r. założył zakład Ergon, który produkował aparaturę fizyczną, wykorzystywaną m.in. podczas wojny polsko-bolszewickiej. W 1921 r. został profesorem fizyki doświadczalnej i radiologii na Wydziale Matematyczno-Przyrodniczym WWP. Jednocześnie prowadził wykłady o fizyce jądrowej. Wśród jego publikacji oprócz prac naukowych i tłumaczeń znajdują się też liczne publikacje popularyzatorskie. Jego prace publikowało „Nature”, „Journal de Physique” i „Comptes rendus hebdomadaires des séances de l'Académie des sciences”. Wielu znajomych Wertensteina, którzy kontaktowali się z nim w czasie wojny, twierdziło, że posiadał on już wtedy wiedzę umożliwiającą pozyskiwanie energii atomowej. Zmarł w Budapeszcie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, WWP – zbiór akt, sygn. 12; APAN, Wertenstein Ludwik (1887–1945) fizyka, sygn. III-25; I. Stroński, *Prof. Dr Ludwik Wertenstein*, „WCh” 1954, z. 2; I. Stroński, *Zarys życia i pracy Jana Hilarego Lachsa (1881–1942)*, „KHNT” 1959, nr 4/2; J. Rotblat, *Ludwik Wertenstein*, „PFiz” 1965, z. 6; A. Sobiczewski, *Ludwik Wertenstein – popularyzator nauk*, „PFiz” 1984, z. 4; W. Piotrowski, *Koło Matematyczno-Fizyczne w Warszawie 1905–1915*, „PHO” 1989, nr 1; J. Kott, *Przyczynek do biografii*, Londyn 1990; W. Wertenstein, *Jeden rok wojny (1940)*, „RPod” 1999, z. 4; M. Górlikowski, *Noblista z Nowolipiek*, Kraków 2018; M. Górlikowski, *Profesor Ludwik Wertenstein: fizyk, który ukrył rad przed Niemcami. Wiedział, że może posłużyć do prac nad bombą atomową*, „GWyb” 2018, <https://wyborcza.pl/AkcjeSpecjalne/7,155762,23291616,prof-ludwik-wertenstein-fizyk-ktory-ukryl-rad-przed.html> (dostęp: 9.06.2023); D. Pietrzkiewicz, *Przyczynek do biografii Ludwika Wertensteina*, „Nauka” 2022, nr 1.

Bibliografia podmiotowa:

O odskoku promieniotwórczym, Warszawa 1913; *Prace naukowe śp. Jana Danysza*, Warszawa 1914; *O analizie radioaktywnej*, Warszawa 1915; *O ładunku odskoku promieniotwórczego*, Warszawa 1915; *Uwagi o prawie fotochemicznym Einsteina*, Warszawa 1916; *Z badań nad promieniami Röntgena*, Warszawa 1917; *Mikrokalkulometry różnicowy*, Warszawa 1918.

Z. Hałęza

Weryho Władysław (1868–1916), filozof, redaktor, wydawca.

Urodził się w Pskowie w zubożałej rodzinie ziemiańskiej, był synem Hilarego i Adeli z Malkiewiczów. Naukę w gimnazjum rozpoczął w Pskowie, jednak edukację kontynuował w Petersburgu. Po ukończeniu szkoły w 1885 r. pracował jako nauczyciel domowy w Białorusi. Dzięki zebranych funduszom rozpoczął studia, w 1889 r. na Uniwersytecie w Berlinie, a później w Pradze i w Bernie. W 1892 r. na Uniwersytecie Berneńskim obronił doktorat z filozofii, poświęcony dorobkowi filozoficznemu Karola Marksa. Był jednym z pierwszych polskich badaczy tej problematyki.

Prócz badań filozoficznych, głównie z zakresu metodologii nauk i teorii poznania, interesował się folklorem Białorusi i Łotwy. Publikował na ten temat w „Wiśle”. W 1897 r. wydał pierwszy numer „Przeglądu Filozoficznego”. Było to pierwsze w Polsce czasopismo naukowe poświęcone wyłącznie filozofii. Wyraźnie określił cele tego periodyku, podkreślając rolę edukacji filozoficznej kolejnych pokoleń oraz instytucjonalizacji filozofii w Polsce.

W czasopiśmie regularnie ukazywały się najważniejsze dla polskiej filozofii teksty naukowe, nie tylko pracowników wydziałów humanistycznych, ale i osób zajmujących się szeroko pojętą nauką. W ten sposób powstały w Polsce różne szkoły filozoficzne, niezwiązane jedynie z uniwersytetami.

Weryho działał również na rzecz organizacji instytucjonalnych podstaw psychologii w Polsce. Był inicjatorem utworzenia sekcji psychologiczno-filozoficznej na IX (w Krakowie w 1900 r.) i X (we Lwowie w 1907 r.) Zjeździe Lekarzy i Przyrodników Polskich. Od początku zaangażowany był w zakładanie oraz działalność instytucji zrzeszających polskich filozofów, m.in. Polskiego Towarzystwa Filozoficznego powstałego we Lwowie w 1904 r. Postulował również stworzenie bibliografii polskiej filozofii, miała to być baza pomocna szczególnie dla polskich badaczy. W l. 1905–1906 bibliografia wychodziła w formie dodatku do „Przeglądu Filozoficznego”, jednak z przyczyn finansowych projekt został przerwany. Weryho przyczynił się także do powstania Polskiego Towarzystwa Psychologicznego w Warszawie. Inicjatywa zrodziła się w czasie zebrania poświęconego otwarciu sekcji psychologicznej na IX Zjeździe Lekarzy i Przyrodników Polskich. Ze względów politycznych pomysł był blokowany, jednak ostatecznie udało się otworzyć Towarzystwo w 1907 r. W tym samym czasie brał udział w zakładaniu Towarzystwa Badań nad Dziećmi i pełnił rolę jego wiceprzewodniczącego. W 1909 r. zaangażował się w prace nad powołaniem pracowni psychologicznej przy Polskim Towarzystwie Psychologicznym, która została później przekształcona w Warszawski Instytut Psychologii. Decyzję o powołaniu pracowni podjęto podczas I Zjazdu Neurologów, Psychiatrów i Psychologów Polskich, który odbył się w Warszawie w 1909 r. Jednym z pomysłów Weryhy mającym zachęcić młodych badaczy do filozofowania, było organizowanie konkursów na najlepsze prace tematyczne. Nagrodę stanowiła publikacja artykułu w „Przeglądzie Filozoficznym”. Jego zdaniem, upowszechnianie filozofii powinno się również odbywać poprzez otwieranie pracowni filozoficznych na każdym wydziale uniwersyteckim, co pozwoliłoby na prowadzenie równoległych badań filozoficznych nad każdą dziedziną nauki usprawniając w ten sposób metody badawcze oraz dydaktykę. W 1911 r. pomagał Kazimierzowi Twardowskiemu powołać do życia kolejne pismo filozoficzne – „Ruch Filozoficzny”, periodyk ten służył do przekazywania informacji o najnowszych publikacjach, konferencjach i odczytach, nie tylko w kraju, ale i poza nim. Weryho był również członkiem oraz organizatorem Komisji do Badania Dziejów Polskiej Filozofii, powstałej w ramach krakowskiej AU. Współpracował z sekcją szkół wyższych Wydziału Oświecenia KO m.st. Warszawy. Współtworzył warszawski Instytut Filozoficzny, otwarty w 1915 r. Organizowaniu oraz rozwojowi życia filozoficznego w Polsce poświęcił swoją działalność badawczą i naukową. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

ANK, NKN, sygn. 938; „RNLA” 1905; A. Zieleńczyk, *Władysław Weryho. Kartka z dziejów filozofii w Polsce*, „RiP” 1916, nr 38; T. Kotarbiński, *Wspomnienie pozgonne*, „PF” 1916, z. 4; *Zagajenie przez prof. Twardowskiego pierwszego Polskiego Zjazdu Filozoficznego*, „PF” 1927, z. 4; T. Kwiatkowski, *Zasłużony organizator życia filozofii w Polsce (Władysław Weryho, 1864–1916)*, „ŻiM” 1985, z. 6; R. Jadcak, *Jak powstał „Ruch Filozoficzny”*, „AUNCF” 1991, z. 234; *Korespondencja Władysława Weryhy z Kazimierzem Twardowskim*, oprac. R. Kuliniak, D. Leszczyna, M. Pandura, Ł. Ratajczak, Kęty 2017; A. Matczuk, *Polska bibliografia filozoficzna – ważny etap w działalności naukowej ks. Idziego Radziszewskiego*, „RF” 2021, z. 2.

Bibliografia podmiotowa:

Dziesięciolecie „Przeglądu Filozoficznego”, „PF” 1908, z. 1–2; *W sprawie potrzeb nauk filozoficznych na uniwersytecie*, „PF” 1915, z. 3–4 [współautor T. Kotarbiński].

Z. Hałęza

Weryho-Radziwiłłowiczowa Maria (1858–1944), nauczycielka, organizatorka edukacji przedszkolnej.

Urodziła się w Pskowie, pochodziła ze zubożałej rodziny ziemiańskiej o tradycjach patriotycznych. Była córką Hilarego Weryho i Adeli z Malkiewiczów. Ukończyła gimnazjum rządowe w Pskowie i rozpoczęła pracę jako nauczycielka domowa. W l. 1877–1884 studiowała na kierunku fizyczno-matematycznym czteroletnich Wyższych Kursów Pedagogicznych dla Kobiet prof. Konstantina Bestużewa-Riumina w Petersburgu. Ponadto ukończyła dwuletni kurs freblowski Justyny Strzemeskiej i dwuletni kurs wychowania fizycznego Piotra Lesgafta. Uzupełniała wiedzę podczas wyjazdów do Szwajcarii i Niemiec w 1886 r. oraz Francji i Belgii w 1889 r., studiowała podręczniki i odbywała praktyki pedagogiczne, interesowała się głównie placówkami przedszkolnymi działającymi według systemu Friedricha Fröbela. W Petersburgu zbliżyła się do polskiej młodzieży o radykalnych poglądach socjalistycznych, później w kraju kontakty z Wielkim Proletariatem naraziły ją na aresztowanie w 1886 r. i nadzór policyjny.

W 1884 r. w Warszawie rozpoczęła pracę na pensji Henryki Czarnockiej jako nauczycielka gimnastyki i „nauki o rzeczach” (prowadziła nowatorskie ćwiczenia rytmiczno-ruchowe przy muzyce). W 1887 r. założyła własny prywatny zakład przedszkolny – nowoczesny freblowski zakład wychowawczy dla dzieci, kształcący także kandydatki na wychowawczynie, realizujący program wszechstronnego rozwoju dziecka z wykorzystaniem ćwiczeń ruchowych, gier i zabaw, gimnastyki i śpiewu, a także wykładów dla rodziców i wychowawców. Prowadziła wykłady pedagogiczne dla matek, połączone z nauką o zdrowiu i wspólną gimnastyką matek i dzieci. Zajmowała się także tajnym nauczaniem dzieci, młodzieży i dorosłych. Uruchomiła roczne kursy freblowskie. Współpracowała w organizacji I i II Wystawy Higienicznej w Warszawie w 1887 i 1896 r.

Do wybuchu I wojny światowej prowadziła ożywioną działalność na rzecz upowszechniania edukacji przedszkolnej. W l. 1903–1907 kierowała w Pruszkowie tajnym Kołem Wychowania Przedszkolnego, później zalegalizowanym jako Towarzystwo Wychowania Przedszkolnego. Prowadziła szkołę dla ochronek i kursy dla wychowawczyń przedszkolnych ochronek wiejskich, w 1918 r. przekształcone w Państwowe Seminarium. Prowadziła też wykłady z pedagogiki na Kursach Pedagogicznych dla Kobiet Jana Miłkowskiego. Była wizytatorką i instruktorką przedszkoli Zarządu Tramwajów Miejskich. Współpracowała z Polską Macierzą Szkolną, Kobiectwem Kołem Oświaty Ludowej, KKKiL, Kołem Pracy Kobiet, ZRKP. Podczas I wojny światowej jako naczelnik sekcji ochron w Wydziale Oświecenia KO m.st. Warszawy założyła 16 ochronek pod opieką magistratu.

W l. 1900–1904 prowadziła założony przez siebie pierwszy w Warszawie stały teatr lalek, z ambitnym repertuarem oraz sprecyzowanym kierunkiem artystycznym i wychowawczym. Swe koncepcje i doświadczenia przekazywała w licznych publikacjach – w książkach

i czasopismach (15 podręczników i poradników, niejednokrotnie wznawianych, ponad 30 rozpraw, referatów, artykułów). Od 1887 r. współpracowała z „Przeglądem Pedagogicznym”, od 1891 r. redagowała jego dodatek „Ogródek Dziecięcy”. Wydała m.in., wraz z Justyną Strzemeską, *Wychowanie przedszkolne. Podręcznik dla wychowawców* (1895), gdzie został przedstawiony system F. Fröbela i propozycje jego twórczej, elastycznej adaptacji w warunkach polskich, eksponujące rolę swobodnej zabawy, obserwacji świata, robót ręcznych, śpiewu i inicjatywy dzieci, następnie *Jak zająć dzieci w wieku przedszkolnym. Pogadanki, rozmowy, zabawy i robotki*, gdzie odeszła od freblizmu w stronę koncepcji Jana Władysława Dawida (zob.). Publikowała także poradniki dotyczące gier, zabaw, śpiewu oraz zbiory powiastek, głównie o treści przyrodniczej. Była członkinią sekcji wystawy szkolnej powołanej przez Komitet Wielkiej Kwesty Majowej 1916 r. na Szkołę Polską.

W okresie II RP w l. 1918–1926 kierowała Referatem Wychowania Przedszkolnego w MWRiOP. W l. 1926–1939 należała do redakcji periodyku „Wychowanie Przedszkolne”, wydawanego z jej inicjatywy od 1925 r., współpracowała też z czasopismem „Przedszkole”. Zmarła w Krakowie.

Bibliografia przedmiotowa:

ANK, NKN, sygn. 938; APW, ZK, sygn. XI/2690; AZHRL, Brzeziński, Geneza, sygn. P-89; „RNLA” 1905; I. Merżan, *Maria Weryho, działaczka wychowania przedszkolnego na tle swoich czasów*, „WwP” 1958, nr 10; *Weryho Maria*, [w:] *Słownik biograficzny teatru polskiego 1765–1965*, na podst. materiałów S. Dąbrowskiego, red. Z. Raszewski, Warszawa 1973; S. Molier, *Maria Weryho-Radziwiłłowiczowa – życie i praca*, „WwP” 1982, nr 9–10; S. Molier, *Pionierka wychowania przedszkolnego, Maria Weryho-Radziwiłłowicz (1858–1944), członek Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego. Jubileusz 100 lat Polskiego Towarzystwa Higienicznego*, Warszawa 1997; J. Kowalczykówna, *Weryho-Radziwiłłowiczowa Maria*, [w:] *Słownik literatury dziecięcej i młodzieżowej*, red. B. Tylicka, G. Leszczyński, Wrocław 2002; W. Szumiłowska-Ross, *Marii Weryho-Radziwiłłowiczowej twórczość literacka dla dzieci*, [w:] *Pedagogika małego dziecka. Wybrane zagadnienia*, red. M. Karwowska-Struczyk, E. Słodownik-Ryca, Warszawa 2007; W. Leżańska, *Weryho-Radziwiłłowiczowa Maria*, [w:] *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. VII, red. T. Pilch, Warszawa 2008; B. Moraczewska, *Prekursorka instytucjonalnego wychowania małych dzieci w Polsce – Maria Weryho-Radziwiłłowiczowa (1858–1944)*, „SGWiR” 2015, t. 12; W. Leżańska, *Wychowanie fizyczne w pedagogice Marii Weryho-Radziwiłłowiczowej. Początki gimnastyki w przedszkolach polskich*, „JMS” 2018, t. 1.

Bibliografia podmiotowa:

Co się z czego robi i skąd pochodzi. Zbiór praktycznych wskazówek dla wychowawców i nauczycieli początkowych, Warszawa 1905 [współautorka M. Gałęcka]; *Co słonko widziało. 34 powiastek dla małych dzieci*, Warszawa 1905; *Co znalazłem w stawach i kałużach*, Warszawa 1907; *Wśród swoich. 50 powiastek dla małych dzieci*, Petersburg 1907; *Jak zająć dzieci w wieku przedszkolnym. Pogadanki, rozmowy, zabawy i robotki*, Warszawa 1907; *Gry i zabawy towarzyskie w pokoju oraz na wolnym powietrzu*, Warszawa 1910; *Zabawy i zajęcia dziecięce*, Warszawa 1909; *Cztery pory roku w pogadankach z dziećmi w domu i w ochronie*, Warszawa 1916.

M.M. Kacprzak

Weychert Helena (? – po 1944), działaczka społeczna.

Urodziła się w rodzinie ziemiańskiej, pierwsze lata spędziła w rodzinnym majątku i najpewniej tam odebrała staranne wychowanie i edukację domową. Po śmierci rodziców majątkiem zarządzała wraz z bratem. Po ślubie brata opuściła dom rodzinny. W l. 90. XIX w. zamieszkała w majątku Marii Rodziewiczówny w Hruszowej na Polesiu. Zmodernizowała wówczas sposoby gospodarowania ziemią, m.in. wprowadziła płodozmian i była prekursorką melioracji na Polesiu. Dodatkowo założyła gorzelnię, co wpłynęło na zwiększenie dochodów z majątku. Po około 10 latach, z uwagi na pogarszający się stan zdrowia przeniosła się do Warszawy, gdzie razem z Rodziewiczówną nabyła mieszkanie oraz posiadłość k. Falenicy i zaangażowała się w działalność na rzecz praw kobiet. Wstąpiła do ZRKP założonego w 1907 r. przez Paulinę Kuczalską-Reinschmit (zob.), gdzie została członkinią zarządu. Po pewnym jednak czasie zrezygnowała z funkcji i dalszej działalności. Włączyła się w prace Zjednoczonego Koła Ziemianek, przemianowanego w 1907 r. przez władze carskie na Stowarzyszenie Zjednoczonych Ziemianek. W l. 1907–1923 należała do zarządu i była m.in. jego sekretarką. Organizacja ta miała na celu aktywizację społeczną kobiet wiejskich pod kierunkiem kobiet ze środowiska ziemiańskiego. Odbывало się to poprzez spotkania, pogadanki i pokazy. Praktycznym sprawdzianem nabytych umiejętności były prezentacje prac wykonanych przez kobiety-włościanki, jedną z nich zorganizowała Weychert w siedzibie Stowarzyszenia w Warszawie, w tzw. Świetlicy. Ponadto należała do Wydziału Pedagogicznego Stowarzyszenia, gdzie była prelegentką i wygłaszała pogadanki o charakterze oświatowym, np. o slöjdzie szwedzkim w 1908 r. Stowarzyszenie organizowało też liczne kursy dla kół gospodyń wiejskich, od kursów rachunkowych, przez koszykarstwo, ogrodnictwo po hodowlę zwierząt, których celem było podniesienie świadomości ekonomicznej oraz rozwój działalności gospodarczej wśród włościanek; Weychert była ich współinicjatorką. Ziemianki zorganizowały także specjalną sekcję zajmującą się propagowaniem ziołolecznictwa. Na łamach pisma Stowarzyszenia propagowano zaś treści dotyczące zarówno rozwoju kultury moralnej włościanek, jak i inicjatyw samopomocowych. Weychert należała również do Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

Jednak zasadniczym celem jej działalności społecznej było dążenie do nadania kobietom praw w życiu publicznym i zrównanie ich z prawami mężczyzn. W tym celu przystąpiła do Komisji Pracy Kobiet Towarzystwa Popierania Pracy Społecznej, która miała kształcić kobiety w zakresie prawa oraz reformować przepisy w części dotyczącej kobiet i dzieci, m.in. udziału kobiet w samorządzie, dopuszczenia do cechów rzemieślniczych czy zrównania ich poborów i praw emerytalnych z mężczyznami. Jej działalność w Komisji zakończyła się wraz z wybuchem I wojny światowej, która zastała ją w Warszawie. Poświęciła się wówczas sprawom dobroczynnym i pomocowym. Brała udział w organizowaniu szpitala dla rannych żołnierzy, schroniska dla sierot oraz niesienia pomocy dla ofiar wojny. Przewodniczyła także sekcji kobiet KO m.st. Warszawy, jednak w krótkim czasie zrzekła się tej funkcji i rozpoczęła pracę przewodniczącej w Komitecie Opieki nad Rezerwistkami. Na tym stanowisku koordynowała działania, które miały zabezpieczyć byt rodzinom mężczyzn powołanych do wojska. Polegały one przede wszystkim na rozdziale żywności i zapomóg, których wysokość zależała od sytuacji życiowej. Znaczne środki finansowe zgromadzone na cele pomocowe sprawiły, że wraz z Heleną Zaborowską zdecydowały o utworzeniu szkół zawodowych, które miały funkcjonować także po zakończeniu wojny. Były to szkoły: obuwnicza (kamasznicza),

introligatorska i zegarmistrzowska, każda z obowiązkowym kursem gospodarstwa domowego. Wojnę przetrwała tylko szkoła obuwnicza. Inną inicjatywą, którą zrealizowała wraz z Jadwigą Warnkówną, były czteromiesięczne kursy dla nauczycielek szkół powszechnych, które powstały w Warszawie po zakończeniu okupacji niemieckiej. Ponadto przez cały okres I wojny światowej kierowała Związkiem Polskich Stowarzyszeń Kobiecth. Pracowała też w PCK.

W okresie II RP była członkinią rady nadzorczej Towarzystwa Rozwoju Życia Narodowego w Polsce „Rozwój”, będącego kontynuacją istniejącego od 1914 r. Towarzystwa Rozwoju Przemysłu, Rzemiosł i Handlu „Rozwój”. Działała w Towarzystwie Polsko-Francuskim popularyzującym czytelnictwo oraz historię i kulturę Francji. Jako skarbniczka i bibliotekarka Weychert odpowiedzialna była za prowadzenie publicznej czytelnicy książek i prasy. Należała również do Zarządu Naczelnego PBK.

Bibliografia przedmiotowa:

AOK, Kolekcja Anny z Krassowskich Olszańskich, Bohdan i Karolina Krassowscy. Dokumenty i opracowania, Świadeztwo, sygn. AW III/621.10.16; *Od Z.K.Z. Posiedzenie Wydziału Pedagogicznego*, „Bluszcz” 1908, nr 45; *Ze Stowarzyszenia Polsko-Francuskiego* „Rzeczpospolita” 1925 nr 49; C. Walewska, *W walce o równe prawa. Nasze bojownice*, Warszawa 1930; M. Urbaniak, *Koła Gospodyń Wiejskich Stowarzyszenia Zjednoczonych Ziemianek w latach 1905–1918*, „AULFH” 1981, t. 3; J. Głuszenia, *Tak chciałam doczekać... opowieść o Marii Rodziewiczównie*, Warszawa 1992; J. Skirmuntówna, *Pani na Hruszowej. Dwadzieścia pięć lat wspomnień o Marii Rodziewiczównie*, oprac. G. Łaptos, Warszawa 1994; M. Kitajczuk, *Burzliwe dzieje Polesia*, Wrocław 2002; E. Kostrzevska, *Ruch organizacyjny w Królestwie Polskim na początku XX wieku*, Łódź 2007; M. Gawin, *Spór o równouprawnienie kobiet (1864–1919)*, Warszawa 2015; A. Zawiszewska, *Polskie Stowarzyszenie Równouprawnienia Kobiet (1907–1914) w świetle relacji autobiograficznych, prasy kobiecej i historiografii feministycznej*, „Wielogłos” 2020, nr 2.

K. Cybulska, A. Jędrzejewska

Weychert-Szymanowska Władysława (1874–1951), nauczycielka, pisarka, działaczka społeczna.

Urodziła się w Warszawie w rodzinie inteligentkiej. Naukę podjęła na 6-klasowej warszawskiej pensji, którą ukończyła w 1890 r. Następnie zdobywała wiedzę na Korespondencyjnych Kursach im. Stanisława Staszica, w szkole instruktorów rolniczych oraz jako słuchaczka Uniwersytetu Łatającego. Należała do nielegalnego Kobiecego Koła Oświaty Ludowej. W l. 1891–1909 była nauczycielką języka polskiego na pensjach żeńskich i w Szkole Handlowej Zgromadzenia Kupców m. Warszawy. Prowadziła wykłady na tajnych kursach dla nauczycielstwa ludowego w Warszawie, organizowanych z inicjatywy m.in. Stefana Juliana Brzezińskiego (zob.) w l. 1900–1906. Od 1903 do 1912 r. pracowała w szkołach rolniczych: dla chłopców w Pszczelinie i dla dziewcząt w Kruszynku. W 1905 r. wraz ze Stefanią Sempołowską (zob.), Julią Unslicht-Bernsteinową (zob.) i Jadwigą Cichińską (zob.) była inicjatorką powołania do życia Stowarzyszenia Kursów dla Analfabetów Dorosłych, które prowadziło akcję nauki czytania, pisania i rachowania, głównie w środowiskach robotniczych, nie tylko na terenie Warszawy, ale również w filiach na prowincji. Weychert-Szymanowska

należała do jego zarządu, kierowała Komisją Naukową. Ponadto opracowywała i ogłaszała drukiem programy nauczania i podręczniki, organizowała kursy dla instruktorów oraz wycieczki do teatrów i na wystawy. Była autorką cennej publikacji wydanej przez Stowarzyszenie w 1907 r., zawierającej wskazania metodyczne do nauczania elementarnego dorosłych analfabetów. W tym samym roku prowadziła wykłady z historii Polski, ze szczególnym uwzględnieniem historii chłopów, na utworzonym przez Uniwersytet dla Wszystkich internatowym Uniwersytecie Chłopskim w Warszawie, który skupiał słuchaczy zainteresowanych poszerzeniem wiedzy ogólnej. Uczestniczyła w działalności oświatowej prowadzonej przez TKR, biorąc udział jako prelegentka w czterotygodniowych kursach dla średniozamożnych mieszkańców wsi. Angażowała się w przedsięwzięcia V Oddziału Towarzystwa Kultury Polskiej, wygłaszając odczyty w Filharmonii na temat *Stary i nowy Kraków* dla różnych warstw ludności Warszawy. Równocześnie wykładała na licznych kursach prowadzonych przez Lubelskie Towarzystwo Szerzenia Oświaty „Światło”, Uniwersytet Ludowy Ziemi Radomskiej, Towarzystwo Kursów Popularnych im. Adama Asnyka w Kaliszu i Towarzystwo Krzewienia Oświaty w Łodzi. Zaznaczyła swą obecność w środowisku nauczycielskim jako członkini Koła Wychowawców, a później – w powstałym w 1905 r. Polskim Związku Nauczycielskim, wchodząc w skład Zarządu Głównego. Związana była z czasopiśmiennictwem PZL i redakcją „Zarania”. Drukowała również na łamach „Nowych Torów”, „Steru”, „Siewby”, „Zagonu”, „Głosu Nauczycielstwa Ludowego”, „Mojego Pisemka”.

Po likwidacji Stowarzyszenia Kursów dla Analfabetów Dorosłych wyjechała do Krakowa, gdzie podjęła współpracę z Uniwersytetem Ludowym im. Adama Mickiewicza. W jego ramach prowadziła działalność odczytową w wielu miejscowościach i wsiach galicyjskich. Włączyła się również w przygotowanie pierwszego polskiego podręcznika teorii edukacji dorosłych wydanego staraniem tej instytucji. Podczas I wojny światowej powróciła do Kongresówki i podjęła pracę w Centralnym Biurze Szkolnym w Piotrkowie, przyczyniając się do organizowania szkół dla dorosłych oraz kursów pedagogicznych dla nauczycieli.

W okresie II RP współtworzyła Instytut Oświaty i Kultury im. Stanisława Staszica i organizowała szkolenia dla pracowników oświatowych. W 1921 r. została członkinią PPS, włączając się w prace Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego. Prowadziła popularne wykłady na temat problemów antysemityzmu w polskim społeczeństwie. Należała m.in. do Towarzystwa Oświaty Demokratycznej „Nowe Tory”, Klubu Politycznego Kobiet Postępowych, Ligi Obrony Praw Człowieka i Obywatela, Polskiego Związku Myśli Wolnej. W czasie II wojny światowej działała w konspiracji antyhitlerowskiej. Zmarła w Łodzi.

Bibliografia przedmiotowa:

ANK, Varia szkolne, sygn. 17; AZHRL, K. Klimek, Pamiętniki, P-190; AZHRL, Kumor, Z dziejów, sygn. P-218; AZHRL, Wasilewski, Wspomnienia, sygn. P-221; AZHRL, Wasilewski, ZMW, sygn. P-229; BUW, DR, Szwedowski, „Zet”, t. I, sygn. 1745; W. Weychert-Szymanowska, *Stowarzyszenie Kursów dla analfabetów dorosłych*, [w:] *Nasza walka*, t. 2, Warszawa 1934; Z. Marciniak, *Sprawa upowszechnienia nauczania początkowego w Królestwie Polskim. Sierpień 1914 – sierpień 1917*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1962; R. Wroczyński, *Myśl pedagogiczna i programy oświatowe w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX w.*, Warszawa 1963; J. Miąso, *Uniwersytet dla Wszystkich*, Warszawa 1960; M. Szulkin, *Polski Związek Nauczycielski 1905–1907. Studium z dziejów postępowego ruchu nauczycielskiego w Polsce*, Warszawa 1968; K. Wojciechowski, *Sylwetki wybitnych oświatowców*, [w:] *Z dziejów oświaty dorosłych w Polsce*, red. K. Wojciechowski, Warszawa 1984; Weychert Szymanowska

Władysława, SBDRL, Warszawa 1989; A. Stopińska-Pajak, *Biograficzne konteksty pierwszego polskiego podręcznika andragogiki*, „ED” 2010, nr 2; T. Aleksander, *Rozwój dydaktyki dorosłych jako dyscypliny naukowej*, „SD” 2014, nr 26.

Bibliografia podmiotowa:

Kółka samokształcenia młodzieży, „NT” 1906, nr 5; *Program i wskazówki do nauki czytania i pisanie z analfabetami dorosłymi*, Warszawa 1907; *Walka z analfabetyzmem*, „Siewba” 1907, nr 18; *Kongres Pedagogiczny we Lwowie*, „Ster” 1909, z. 11–12; *Książeczka dla tych, którzy chcą dobrze mówić, czytać i pisać po polsku*, Warszawa 1910; *Nauczanie analfabetów*, [w:] *Praca oświatowa, jej zadania, metody, organizacja. Podręcznik opracowany staraniem Uniwersytetu Ludowego im. A. Mickiewicza*, Kraków 1913; *Ze stosunków uniwersyteckich w Krakowie*, „Ster” 1913, z. 1; *Lud polski a oświata*, Dąbrowa Górnicza 1915; *Program i wskazówki metodyczne do wykładu języka polskiego w szkole początkowej*, Dąbrowa Górnicza 1915; *Nauka czytania i pisanie z analfabetami dorosłymi: program i wskazówki*, Warszawa 1916; *Szkola w czasie wojny*, „GNL” 1916, nr 3.

I. Michalska

Weyher Helena (1881–1956), bibliotekarka.

Urodziła się w Skierniewicach w spolszczonej rodzinie Wincentego, urzędnika Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej, i Marii z Morchnerów. Ukończyła jedną z pensji dla dziewcząt w Warszawie. Następnie odbywała praktykę w zakładzie introligatorskim, połączoną z kursem teoretycznym, którego jednak nie ukończyła. W 1904 r. rozpoczęła pracę urzędniczką w Oddziale III Drogowym Dyrekcji Kolei Warszawsko-Wileńskiej w Skierniewicach. Jednocześnie angażowała się w różne inicjatywy w mieście. Tradycje pracy społecznej i oświatowej wyniosła z rodzinnego domu. Jej ojciec, zaprzyjaźniony z Władysławem Reymontem, obok obowiązków służbowych wiele czasu poświęcał na upowszechnianie czytelnictwa i amatorskiego ruchu teatralnego; wraz z nim współtworzyła w rodzinnym mieście Towarzystwo Dramatyczno-Muzyczne. Była główną realizatorką pomysłu skierniewickiego lekarza Stanisława Rybickiego na działalność tzw. czytelnicy latającej o charakterze konspiracyjnym. W 1905 r. dołączyła do grupy mieszkańców Skierniewic, którzy podjęli starania o założenie jawnej Czytelnicy Ludowej. Instytucja ta powstała w marcu 1906 r. i działała do 1914 r., a rodzina Weyher miała znaczący udział w wyposażeniu jej w księgozbiór. W okresie I wojny światowej porzuciła pracę w Czytelnicy na rzecz działalności dobroczynnej, m.in. kierowała kuchnią dla ubogich zorganizowaną przez RGO. Do pracy bibliotekarskiej powróciła w 1917 r. wraz z powstaniem Towarzystwa Czytelnicy im. Tadeusza Kościuszki w Skierniewicach. Po wojnie pracowała w PCK.

W okresie II RP łączyła pracę społeczną z zawodową. W 1919 r. została radną Rady Miejskiej w Skierniewicach. Od 1922 r. prowadziła sekretariat Gimnazjum im. Bolesława Prusa. W l. 1925–1927 przewodniczyła Kołu Polek. Do 1939 r. była kierowniczką wypożyczalni książek w Towarzystwie Czytelnicy im. Tadeusza Kościuszki. Uczestniczyła w działaniach nad upowszechnieniem oświaty sanitarnej wśród mieszkańców miasta. W czasie okupacji niemieckiej prowadziła konspiracyjną wypożyczalnię w swoim mieszkaniu, wykorzystując przedwojenny księgozbiór Towarzystwa. Zmarła w Skierniewicach.

Bibliografia przedmiotowa:

A. Fudała, *Z dziejów Biblioteki Miejskiej w Skierniewicach. Powstanie „Czytelni Ludowej” i jej działalność w latach 1906–1915*, „RŁ” 1963, t. VII; A. Fudała, *Z dziejów Biblioteki Miejskiej w Skierniewicach. Okres działalności Towarzystwa Czytelni im. Tadeusza Kościuszki (1917–1939)*, „RŁ” 1970, t. XIV; B. Rychlik, *Weyher Helena, SPKP*, Łódź 1972; W. Reymont, *Dziennik nieciągły 1887–1924*, oprac. B. Utkowska, Kraków 2009.

A. Jędrzejewska

Węgleńska Zofia (1869–1934), działaczka społeczna, nauczycielka.

Urodziła się w Sandomierzu, w rodzinie szlacheckiej. Była córką dyrektora komory celnej, zdymisjonowanego w ramach represji po powstaniu styczniowym. Dzieciństwo spędziła w majątku ziemskim Kochów w pow. opatowskim. Jak wspomina w życiorysie: „Nauka przychodziła mi niesłychanie łatwo. Pisywałam sztuki teatralne, w których występowało moje rodzeństwo i służba”. Z powodu ciężkiej choroby długo uczyła się w domu. Jako czternastolatka zaczęła uczęszczać do szkoły Florentyny Glixelli (zob.) w Kielcach, gdzie przełożona i jej siostra uczyły dziewczęta polskiej historii (na lekcjach języka francuskiego i robót), zaś literaturę polską wykładał Antoni Gustaw Bem. Ponieważ w ramach represji zlikwidowano klasę VI, Węgleńska przez dwa lata była zmuszona kontynuować naukę w rządowym gimnazjum, które wspominała z niechęcią. W 19. r.ż., po zdaniu matury, chciała podjąć studia wyższe: „chciałam koniecznie kształcić się wyżej, co w ówczesnym czasie przedstawiało dla kobiety dużą trudność”. Te plany pokrzyżowały jednak poważna choroba i śmierć ojca, problemy finansowe rodziny i „ciężkie przejścia osobiste”.

Około 1888–1890 r. przeprowadziła się wraz z matką do Radomia, gdzie zaczęła pracować jako nauczycielka, początkowo udzielając korepetycji. Uczestniczyła w wakacyjnych kursach humanistycznych w Krakowie. W 1905 r., jak wspomina: „wypadki ogólnej natury i osobiste przejścia wstrząsnęły mną do głębi”. W 1906 r. została zatrudniona w gimnazjum Marii Gajl (zob.), gdzie w l. 1906–1916 nauczała historii Polski i historii powszechnej w klasach wyższych, a w l. 1907–1911 także języka polskiego. Problemy zdrowotne sprawiły, że przestała udzielać lekcji prywatnych, do szkolnej pensji dorabiała pracą biurową w Towarzystwie Kredytowym Miejskim. Po ukończeniu kursów dr. Horczaka została starszą sanitariuszką i członkinią zarządu w Oddziale Radomskim Polskiego Komitetu Pomocy Sanitarnej, przepracowała dwa lata w szpitalach wojskowych. Współpracowała też wówczas ze Stowarzyszeniem Kobiet Pracujących.

Po zakończeniu I wojny światowej nadal prowadziła zajęcia z historii w szkole M. Gajl oraz w szkole handlowej w l. 1914–1916. W l. 1915–1930 uczyła w Seminarium Nauczycielskich w Radomiu, była nauczycielką historii w seminarium męskim (etatową) i w seminarium żeńskim (kontraktową). Rozwijała zainteresowanie kulturalne podopiecznych, prowadząc amatorskie teatry – reżyserowane przez nią przedstawienia wystawiano w Teatrze Rozmaitości i w kinoteatrze „Corso”. Opiekowała się również kołami PCK.

Była zaangażowana w działalność licznych stowarzyszeń, w tym Towarzystwa Popierania Przemysłu Ludowego w Królestwie Polskim oraz Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Należała do grona założycielek Towarzystwa Wpisów Szkolnych przy szkole Gajl w 1913 r.

Po zakończeniu I wojny światowej była jedną z najaktywniejszych osób w radomskim ruchu oświatowym: w 1915 r. została członkinią i skarbniczką Komisji Szkolnej Ziemi Radomskiej, wygłosiła także serię odczytów z historii Polski dla nauczycieli szkół powszechnych. W październiku 1916 r. weszła do zarządu organizacji nauczycieli szkół średnich – reaktywowanego Koła Nauczycieli Ziemi Radomskiej założonego w 1907 r. W l. 1915–1918 działała w Komisji Szkolnej Ziemi Radomskiej jako członkini Wydziału Szkół Średnich, wiceprzewodnicząca i skarbniczka Wydziału Seminarium Nauczycielskiego, członkini Wydziału Uniwersytetu Ludowego, przy którym pełniła także funkcje sekretarskie. Była prelegentką i wykładowczynią historii powszechnej na Uniwersytecie Ludowym Komisji Szkolnej Ziemi Radomskiej, na rzecz biblioteki Seminarium Nauczycielskiego działającej przy tej instytucji ofiarowała część własnego księgozbioru. Została odznaczona Złotym Krzyżem Zasługi. Zmarła w Radomiu.

Bibliografia przedmiotowa:

Członkowie Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w dniu 31 grudnia 1913: Oddział Radomski, „ZTKI” 1914, nr 15; *Kalendarz Radomski na rok zwyczajny 1916: na dochód Komisji Szkolnej*, Radom 1915; *Sprawozdanie z dziesięciolecia szkoły M. Gajl w Radomiu*, [w:] *Kalendarz Radomski na rok zwyczajny 1917: na dochód Komisji Szkolnej*, Radom 1916; *Życiorys Zofii Węgleńskiej*, [w:] J. Rokoszyński, *Monografia Państwowego Seminarium Nauczycielskiego Męskiego w Radomiu*, Radom 1925; *Zofia Węgleńska* [Nekrolog], „KW” 1934, nr 263; S. Ośko, *Nauczyciele Radomscy w walce o szkołę polską w l. 1905–1907*, „BRTN” 1968, z. 3/4; M. Czapska, *Węgleńska Zofia (1869–1934)*, *ŚSB*, t. 2, Kielce 2009; W. Macherzyński, *Zajęcia szkolne i pozaszkolne młodzieży radomskich seminariów nauczycielskich w okresie międzywojennym (1915–1936)*, „BRTN” 2009, z. 4; *Szkice z dziejów radomskiej oświaty. Studia*, red. A. Duszyk, K. Latawiec, Radom 2014; S. Ośko, *Z dziejów oświaty i szkolnictwa radomskiego*, „EUD” 2016, nr 1.

K. Cybulska, P. Pająk

Wigura Jan (1880–1937), adwokat, poseł, działacz niepodległościowy.

Urodził się w Suchedniowie, w rodzinie Józefa, lekarza, oraz Kazimierza z Kamińskich. W 1891 r. rozpoczął naukę w gimnazjum w Warszawie, dwa lata później przeniósł się do Gimnazjum Męskiego w Kielcach. W latach nauki gimnazjalnej udzielał korepetycji. W czasie nauki szkolnej zorganizował tajne Koło Samokształcenia Narodowego. W 1899 r. podjął studia prawnicze na UW. Działał w studenckiej Bratniej Pomocy, w 1902 r. obejmując funkcję prezesa tej organizacji. W czasie studiów wstąpił także do Związku Młodzieży Polskiej „Zet”, przechodząc następnie jako wyróżniający się aktywnością i zaangażowaniem działacz młodzieżowy w szeregi tajnej LN (patronującej wówczas zetowcom) i jej jawnej emanacji – SND. W szeregach „Zetu”, a później LN brał udział w akcjach samokształceniowych i oświatowych. W 1905 r. został liderem NZR w Radomsku, wykorzystując działalność w tej organizacji także dla prowadzenia akcji o charakterze edukacyjnym i samokształceniowym wśród młodych robotników. Czynnie uczestniczył w strajku szkolnym 1905 r. Był współzałożycielem Związku Młodzieży Rzemieślniczej im. Jana Kilińskiego, a także Towarzystwa Nauczycieli Szkół Ludowych. Po delegalizacji Polskiej Macierzy Szkolnej założył w Radomiu Towarzystwo Wpisów Szkolnych. Był także organizatorem Oddziału

Radomskiego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”, założonego w 1906 r. (często podawana jest błędna data założenia tej organizacji w Radomiu – 1910). W l. 1906–1908 był redaktorem „Gazety Radomskiej”. Bezsukcesnie nawoływał do zbudowania w Radomiu Domu Ludowego. Działal aktywnie w lokalnym Towarzystwie Muzyczno-Dramatycznym „Lutnia”. Był członkiem rzeczywistym Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego. W 1906 r. dostał się do I Dumy Państwowej; był najmłodszym posłem w Kole Polskim. W 1908 r. wystąpił z LN, kontestując jej prorosyjskie nastawienie. Rok później został aresztowany przez policję rosyjską. Po zwolnieniu współdziałał z Mieczysławem Norwidem-Neugebeuerem, organizując ruch niepodległościowy na terenie Radomia i regionu radomskiego. W okresie I wojny światowej w 1914 r. pełnił m.in. funkcję komisarza Polskiej Organizacji Narodowej. Należał również do CKN w Warszawie.

W okresie II RP prowadził własną praktykę adwokacką, udzielając się zarazem jako jeden z liderów środowiska piłsudczykowskiego w Radomskim. Od 1928 r. związany był z BBWR. Uznawano go za wybitnego mówcę i publicystę, osobę wyróżniającą się „autorytetem społecznym” z racji doświadczeń w działalności narodowo-niepodległościowej. Został odznaczony Krzyżem Oficerskim Orderu Polonia Restituta oraz Krzyżem Niepodległości. Zmarł w Ostrowcu Świętokrzyskim.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, TRS w Warszawie, sygn. 8/61; BUW, DR, Szwedowski, „Zet”, t. I, sygn. 1745; T. Monasterska, *Narodowy Związek Robotniczy 1905–1920*, Warszawa 1973; A. Chojnowski, *Piłsudczycy u władzy. Dzieje Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem*, Wrocław 1986; J. Pająk, *Z dziejów Polskiej Organizacji Narodowej (wrzesień–grudzień 1914)*, „KSH” 1996, t. 14; P.A. Tusiński, *Typy lokalnych przywódców politycznych w mieście prowincjonalnym II Rzeczypospolitej (przykład Radomia)*, „PH” 1997, nr 2; P.A. Tusiński, *Radomskie biogramy niepodległości. Jan Wigura (1880–1937)*, „BKRTN” 1999, z. 2; C. Brzoza, K. Stepan, *PPSB*, Warszawa 2001; J. Pająk, *Orząd i armię. Centralny Komitet Narodowy (1915–1917)*, Kielce 2003; J. Pająk, *Wydział Narodowy Radomski (1915–1917)*, „RŚ NH” 2005, t. 29; T. Burakowski, *Wigura Jan Kazimierz, SBAP*, t. 2, z. 3–4, Warszawa 2007; P. Waingertner, *Konspiracja trzech pokoleń. Związek Młodzieży Polskiej „Zet” i ruch zetowy (1886–1996)*, Łódź 2017.

A. Böldyrew, P. Waingertner

Wigurski Marek Marcelli (1850–1918), nauczyciel.

Urodził się w Starym Konstantynowie (inne źródło podaje Żytomierz) na Wołyniu, był synem Łukasza i Joanny z Kasprowskich. Po ukończeniu gimnazjum w Starym Konstantynowie podjął studia na Wydziale Historyczno-Filologicznym na Uniwersytecie Noworosyjskim w Odessie; ukończył je w 1875 r. Odrzucił propozycję pracy na uniwersytecie i przyjechał do Warszawy, a następnie przeniósł się do Częstochowy, gdzie w gimnazjum rządowym podjął pracę nauczyciela historii, geografii, języka łacińskiego i greckiego. Pracę tę łączył ze społeczną działalnością oświatową, propagującą polską kulturę. Był także członkiem TDdChCz. W 1906 r., kiedy w Częstochowie założono polskie gimnazjum, pracował w nim jako nauczyciel łaciny i greki, ucząc jednocześnie w gimnazjum rządowym. W 1915 r. był współzałożycielem Towarzystwa Opieki Szkolnej, które utworzyło gimnazjum męskie

filologiczno-realne; Wigurski należał do grona nauczycielskiego szkoły. W l. 1915–1916 prowadził wykłady z historii na kursach wakacyjnych dla nauczycieli szkół początkowych i kursach pedagogicznych. Należał do Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego. Pamiętnikarz Stanisław Nowak pisał o nim: „Człowiek nadzwyczaj dobry i prawy, wielki oryginał, niepoprawny gaduła; przemówienia swoje lubił przeplatać wierszami, miał duże zdolności rymowania, były to jednak rymy naprawdę częstochowskie [...]. Młodzież darowywała mu te dla nikogo nieszkodliwe słabostki, lubiła go i szanowała”. Zmarł w Częstochowie.

Bibliografia przedmiotowa:

Pr. Marek Marceli Wigurski, „GCz” 1910, nr 121; J. Prüffer, *Szkolnictwo w Częstochowie w okresie wojny (rok szkolny 1914/15–1915/16)*, Częstochowa 1916; S. Nowak, *Z moich wspomnień*, cz. II: *Częstochowa (lipiec 1902 – lipiec 1914)*, Częstochowa 1933; J. Sętowski, *Cmentarz Kule w Częstochowie. Przewodnik biograficzny*, Częstochowa 2005; A. Kaczyńska, *Szkoły średnie w Częstochowie na przełomie XIX i XX w.*, „PNAJDCzSP” 2005, nr 14; K. Rędziński, *Początki średniego szkolnictwa żeńskiego w Częstochowie (1863–1914)*, „PNAJDCzSP” 2012, t. XXI.

A. Böldyrew

Willman-Grabowska Helena (1870–1957), indolog i iranistka, akademiczka.

Urodziła się w Warszawie w rodzinie rzemieślniczej. Była córką Józefa, mistrza kowalskiego, i Elżbiety z Lipińskich. Ukończyła II Gimnazjum Żeńskie, jednocześnie uzupełniała swoje wykształcenie na Wyższych Kursach Naukowych. Studiowała literaturę polską, języki starożytne, matematykę. Uczęszczała na wykłady z fizyki prowadzone przez prof. Józefa Boguskiego (zob.). Starła się o zezwolenie na złożenie egzaminów państwowych, ale nie uzyskała zgody Ministra Oświaty w Petersburgu. W 1909 r. studiowała w Bernie literaturę niemiecką i francuską, a następnie w Lozannie sanskryt i literaturę francuską. W 1911 r. rozpoczęła studia na Sorbonie i w Collège de France.

Początkowo podjęła pracę w gimnazjum rządowym oraz nauczала języków obcych w innych szkołach. Należała do nielegalnej organizacji nauczycielskiej Koło Wychowawców. W 1905 r. wraz z Ludwikiem Krzywickim (zob.), Stanisławem Karpowiczem (zob.), Julianem i Marianem Marchlewskimi współorganizowała strajk szkolny w Warszawie. W tym okresie zrezygnowała z pracy w szkolnictwie rządowym i prowadziła tajne nauczanie. Przygotowywała programy nauczania języka polskiego do szkół średnich. Wykładała ponadto język i literaturę polską w Szkole Zrzeszenia Nauczycieli, która została zlikwidowana przez władze w 1907 r. Pracowała również w Szkole Kupieckiej. Działała na rzecz współpracy środowiska nauczycieli i wychowawców, współorganizowała Polski Związek Nauczycielski i zasiadała w jego zarządzie. Była też członkinią Zarządu Towarzystwa Pedagogicznego. Należała do grona osób popierających Towarzystwo Badań nad Dziećmi. W 1911 r. wyjechała do Paryża. W czasie I wojny światowej zajmowała się bezpłatnym nauczaniem dzieci polskich emigrantów. W Association Philotechnique prowadziła zajęcia dla Polaków. Nie przyjęła proponowanego jej francuskiego obywatelstwa, co uniemożliwiło jej objęcie katedry na Sorbonie.

W l. 1920–1927 jako profesorka kontraktowa wykładała na Sorbonie sanskryt i pali (język kanonu buddyjskiego). Wraz z Antoinem Meillem wydała podręcznik uniwersytecki

Grammaire de la langue polonaise oraz praktyczną gramatykę polską dla Francuzów i gramatykę francuską dla Polaków. W 1927 r. powróciła do Polski i rozpoczęła pracę na UJ, gdzie w 1928 r. po uzyskaniu przez nią francuskiego doktoratu państwowego objęła Katedrę Sanskrytu i Filologii Indyjskiej. Była pierwszą wykładowczynią na UJ. Należała do PAU, Société Asiatique i Société de Linguistique oraz – jako członkini honorowa – do L'Association Française des Amis de l'Orient. Z powodu podpisania protestu przeciw złemu traktowaniu więźniów w Berezie Kartuskiej na pięć lat wstrzymano jej nominację profesorską. W czasie okupacji w podkrakowskiej wsi Luborzycza organizowała tajne nauczanie. Po II wojnie światowej doświadczała szykan ze strony władz. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

BUW, DR, Szwedowski, „Zet”, t. I, sygn. 1745; *Walka o szkołę polską*, Warszawa 1930; T. Pobożniak, *Helena Willman-Grabowska, Wspomnienie pośmiertne*, „PO” 1958, nr 2; T. Milewski, T. Pobożniak, *Historia językoznawstwa ogólnego, indoeuropejskiego i filologii indyjskiej w Uniwersytecie Jagiellońskim*, [w:] *Wydział Filologiczny Uniwersytetu Jagiellońskiego. Historia katedr*, red. W. Taszycki, A. Zaręba, Kraków 1964; R. Czekalska, *Helena Willman-Grabowska (1870–1957)*, [w:] *Złota Księga Wydziału Filologicznego*, red. W.J. Michalik, Kraków 2000; *Helena Willman-Grabowska. Orientalistka – uczona – popularyzatorka*, oprac. R. Czekalska, A. Kuczkiewicz-Fraś, Kraków 2014; R. Czekalska, A. Kuczkiewicz-Fraś, *Helena Willman-Grabowska, wybitna polska orientalistka*, [w:] *Kobieta: wiedza, nauka, uniwersytety: Europa i świat*, red. M. Malinowska, Warszawa 2019.

M. Sikorska

Wisznicki Mikołaj (1870–1954), wojskowy, ilustrator, nauczyciel, pionier krajoznawstwa.

Urodził się w majątku Hołowkówka w pow. czechryńskim, był synem Władysława, ziemianina, i Pelagii ze Świętorzeckich. Gimnazjum ukończył w Kijowie. Studia podjął na Wydziale Przyrodniczym Uniwersytetu św. Włodzimierza w Kijowie i w 1896 r. uzyskał dyplom przyrodnika-geografa. Po studiach odbył służbę wojskową w rosyjskiej szkole chorążych kawalerii. Początkowo pracował w przemyśle i mieszkał w Kijowie, a następnie w 1904 r. przeprowadził się do Warszawy, gdzie studiował malarstwo w Szkole Sztuk Pięknych. Jego studia artystyczne przerwał wybuch wojny rosyjsko-japońskiej i powołanie do wojska rosyjskiego. Choć nie powrócił na studia, nigdy nie zrezygnował z rysunku i malarstwa – był artystą samoukiem. W 1906 r. zdał egzaminy i uzyskał wyższe uprawnienia wykładowcy. Od tej chwili pracował jako nauczyciel, uczył m.in. geografii i biologii w Gimnazjum im. Stanisława Staszica oraz w Szkole Średniej Ogólnokształcącej Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej w Warszawie. Udzielał się także jako prelegent w Stowarzyszeniu Nauczycielstwa Polskiego i Polskim Związku Nauczycielskim, był wykładowcą geografii, krajoznawstwa i rysunków na kursach dla nauczycieli prowadzonych przez organizacje nauczycielskie, np. 1907 r. na kursach organizowanych przez Polski Związek Nauczycielski wykładał metodykę nauczania rysunków dla nauczycieli szkół elementarnych.

Pracę pedagogiczną łączył z zaangażowaniem w ruch krajoznawczy, włączył się w organizowanie Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, współpracując z Aleksandrem Janowskim (zob.) i Kazimierzem Kulwieciem (zob.). Pełnił w nim szereg funkcji, m.in.

przewodniczącego Komisji Fotograficznej, wiceprezesa Towarzystwa oraz członka Rady Krajoznawczej. Wyposażony w szkicownik i aparat fotograficzny, prowadził wiele wycieczek pieszych. Jest uważany za jednego z prekursorów fotografii krajoznawczej. Dzięki wykorzystaniu fotografii i umiejętności porwania słuchaczy Wisznicki był bardzo popularnym prelegentem na wieczorach dla młodzieży i comiesięcznych gawędach Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, na których opowiadał o walorach odbywanych z młodzieżą wycieczek krajoznawczych. Jego *Metodyka wycieczek krajoznawczych* była jednym z pierwszych całościowych opracowań tego zagadnienia. Przez lata organizował również letnie obozy wędrownie dla najstarszych uczniów szkół, w których wykładał. W 1907 r. zaprojektował odznakę Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Na szkicu, wokół ruin zamku w Ogrodzieńcu, umieścił herby stolic trzech zaborów: Warszawy, Krakowa i Poznania, łącząc je pierścieniem. Symboliką tą nawiązywał do idei odzyskania niepodległości narodowej i wspólnej autonomicznej ojczyzny. Władze zaborcze, zarówno rosyjskie, jak i niemieckie, zakazały używania odznaki. Należał również do Komisji Przyrodniczej Towarzystwa Ogrodniczego Warszawskiego, jako prelegent udzielał się też w Wydziale Pedagogicznym Zjednoczonego Koła Ziemianek (np. *O znaczeniu pedagogicznym wycieczek krajoznawczych, O pięknie w przemyśle ludowym*, 1912). Był aktywnym publicystą, współpracował m.in. z „Ziemią” – pismem Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, „Pamiętnikiem Fizjograficznym”, „Orlim Lotem”, „Szkolą Polską” oraz „Sprawami Szkolnymi”, szerząc walory zdrowotne i edukacyjne krajoznawstwa czy idee edukacji artystycznej i estetycznej. Talent artystyczny wykorzystywał jako ilustrator książek dla dzieci i młodzieży: *Słoneczny światek: powiastki dla dzieci od lat 7 do 10* Cecylii Niewiadomskiej (zob.) (1916), *Bardzo dziwne bajki* Kornela Makuszyńskiego (1918), oraz do czasopism, m.in. „Przyjaciela Dzieci” i satyrycznej „Muchy”.

W chwili wybuchu I wojny światowej został ponownie powołany do służby w armii rosyjskiej. Następnie od 1917 r. służył w I Korpusie gen. Józefa Dowbor-Muśnickiego, pracował w Wydziale Oświaty, był wykładowcą geografii w I Polskiej Szkole Artylerii działającej w ramach Legii Podchorążych. W czerwcu 1918 r. powrócił do Warszawy, gdzie podjął się prowadzenia letniego kursu geografii i krajoznawstwa dla nauczycieli. Jako pedagog wprowadził wiele zmian, unowocześniając metodykę pracy z młodzieżą i aktualizując program. Po odzyskaniu niepodległości został przydzielony do MSWoj w Warszawie. Został szefem II sekcji ekwipunku Instytutu Wojskowo-Technicznego i głównym referentem Komisji Ubiorczej, której zadaniem było opracowanie wzorów umundurowania dla konsolidującej się armii polskiej, był jednym z twórców polskiego munduru wojskowego. Z chwilą wybuchu wojny polsko-bolszewickiej pełnił służbę frontową.

W okresie II RP powierzono mu funkcję zastępcy dyrektora powstającego wówczas Muzeum Wojska Polskiego. Następnie został powołany na stanowisko kierownika Referatu, a później komendanta Korpusu Kadetów Sztabu Generalnego. Powrócił też do pracy społecznej w Polskim Towarzystwie Krajoznawczym, m.in. współpracował z Komisją Krajoznawstwa i Turystyki, organizującą pawilon na Powszechnej Wystawie Krajowej w 1929 r. w Poznaniu. Po przejściu w stan spoczynku poświęcił się malarstwu. Był stałym rysownikiem w dodatku dla dzieci przy „Kurierze Warszawskim” oraz ilustrował podręczniki i wydawnictwa dla młodzieży, np. *Czytania dla szkół powszechnych* (1932–1933), *Prawdy Boże: podręcznik do nauki religii rzymskokatolickiej w III klasie szkół powszechnych*

pierwszego stopnia (1939) oraz *Jak Kaczorek-Kwaczorek przez Gdańsk do Gdyni płynął* (1929). Zmarł w Londynie.

Bibliografia przedmiotowa:

CB PTTK, *Mikołaj Wisznicki* sygn. R-68, R-V; Z.K.Z. *Posiedzenie Walne d. 10 grudnia 1912 r.*, Warszawa 1913; *Mikołaj Wisznicki (1870–1954) wybitny żołnierz, artysta malarz i grafik, fotografik, publicysta jednej z twórców Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego: materiały z sesji historycznej odbytej 10 grudnia 1995 r. z okazji 125 rocznicy urodzin*, Warszawa 1996; *110 lat krajoznawstwa polskiego: tradycja i nowe wyzwania*, Warszawa 2016; A. Grodecka, *Perły z lamusa: artyści międzywojnia a książka dziecięca: przypadek Mikołaja Wisznickiego*, „Quart” 2019, nr 2.

Bibliografia podmiotowa:

Metodyka wycieczek krajoznawczych, Warszawa 1907; *O znaczeniu estetyki w szkole*, „SP” 1907, z. 3–4; *Sztuka w życiu dziecka*, „SSz” 1908, z. 10; *Fotografia i rysunek na wycieczce*, Warszawa 1909; *Czorsztyn*, „Ziemia” 1912, nr 44; *Wycieczki po kraju jako czynnik wychowawczy*, „WDS” 1914, z. 5.

K. Cybulska

Wiślicki Adam (1836–1913), dziennikarz, publicysta, krytyk, redaktor, wydawca. Pseud., krypt. A., A.A., A.W., A.W..., A.W.....i, A. W-cki, A. Wiśl., Ad. W., Ad. Wiśl., Alfa, Beta, Dąb., Jakub Wojak, K.W., Kilof, Nul, -p-, Q., S.O., Silva, Stanisław Odrowąż, Terminator, W., -W-, (W), X.

Urodził się w Warszawie, był synem Józefa Mikołaja, powieściopisarza, i Michaliny z Jopkiewiczów. Ukończył Gimnazjum Realne w Warszawie. Od debiutu ok. 1856 r. współpracował z licznymi periodykami, m.in. „Gazetą Codzienną”, „Tygodnikiem Ilustrowanym”, „Czytelnią Niedzielną”, „Przyjacielem Dzieci”, „Opiekunem Domowym”. W 1866 r. założył, uznawany za organ pozytywistów warszawskich, „Przegląd Tygodniowy”, który wydawał i redagował do 1905 r. (wówczas, krótko przed likwidacją, przekształcony w „Przegląd Powszechny”), publikując w nim również liczne własne teksty. W l. 1873–1875 redagował, wydawaną jako dodatek do pisma, *Podręczną encyklopedię powszechną*, a w l. 1877–1881 także dwutygodnik dla młodzieży „Świat”. Nakładem redakcji „Przeglądu Tygodniowego” lub własnym wydał w swojej drukarni liczne oryginalne i tłumaczone dzieła naukowe, popularnonaukowe i literackie (powieści, opowiadania, poezje), wiele z nich w serii *Wydawnictwo Dzieł Tanich Adama Wiślickiego*, redagowanej w l. 1879–1893, jednej z pierwszych inicjatyw popularyzacji dzieł literatury światowej wśród niższych warstw społecznych, a także w seriach *Biblioteczka [lub: Biblioteka] Kolei Żelaznych*, *Wiedza. Zbiór popularnych odczytów z literatury i nauk*, *Panteon Wiedzy Ludzkiej*. Zasoby archiwum nieistniejącego już „Przeglądu Tygodniowego”, zwłaszcza własne prace przekładowe, m.in. z zakresu geografii, ekonomii czy higieny, przedrukował w *Wydawnictwie Adama Wiślickiego* w l. 1905–1908. Prowadził też serie wydawnicze: *Biblioteka Robotnika Polskiego* w l. 1905–1906 i *Polskie Nauczanie Elementarne* w 1907 r.

Majątek przekazał testamentem z 1911 r. na cele biblioteczne: budowę gmachu Biblioteki Publicznej w Warszawie oraz prowincjonalne biblioteki publiczne – w Kielcach, Kaliszu,

Siedlcach, Łomży, Suwałkach; własny księgozbiór i rękopisy, w tym korespondencję, przekazał warszawskiej Bibliotece Publicznej, częściowo na własność, częściowo w depozyt. Zmarł w Targówku k. Mińska Mazowieckiego (w części opracowań: Targówek, obecnie Warszawa).

Bibliografia przedmiotowa:

AGAD, KGGW, Wydział I, sygn. 8; BP m.st. Warszawy, Spuścizna A. Wiślickiego; J. Kądzelski, *Działalność pisarska i wydawnicza Józefa Mikołaja i Adama Wiślickich do roku 1875*, Łódź 1955; *Z dziejów książki*, Warszawa 1961; *Wiślicki Adam*, BLPNK, t. 13, Warszawa 1970; E. Szczawińska, *Wiślicki Adam*, SPKP, Łódź 1972; J.W. Zawisza, *Wydawnictwo Dzieł Tanich Adama Wiślickiego*, „LL” 1973, nr 4/5; M. Kabata, *Wiślicki Adam*, [w:] *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, t. 1, Warszawa 1984; *Katalog rękopisów Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy*, t. 2: *Sygnatury 201–404. Archiwum rodzinne i redakcyjne Adama Wiślickiego („Przegląd Tygodniowy” w Warszawie)*, oprac. K. Sokołowska-Grzeszczyk, Warszawa 1985; A. Garlicka, *Matecznik niepokornych (Adam Wiślicki)*, „KHPP” 1991, nr 3–4; W. Albrecht-Szymanowska, *Wiślicki Adam*, DPP, t. 5, Warszawa 2004; *pozytywiści warszawscy. „Przegląd Tygodniowy” 1866–1876*, seria 1: *Studia, rewizje, konteksty*, red. A. Janicka, Białystok 2015.

Bibliografia podmiotowa:

Geografia Polska (Królestwo Polskie i kraje przyległe: Litwa, Ruś, Galicja, Śląsk, Poznańskie, Prusy zachodnie i wschodnie), Warszawa [wyd. A. Wiślicki] 1907; *Historia polska (lata 966–1794)*, Warszawa [wyd. A. Wiślicki] 1907.

M.M. Kacprzak

Wiśniewski Jan (1876–1943), katecheta, regionalista, Pseud. Jan z Krępy, Janvis.

Urodził się we wsi Krępa Kościelna, był synem Aleksego (Ignacego) i Michaliny z Molenckich. Od 6. r.ż. wychowywała go babcia Scholastyka Molencka. Pierwsze nauki pobierał od prywatnych nauczycieli, edukację kontynuował w męskim gimnazjum Piotra Biernackiego w Radomiu. W 1893 r. wstąpił do Seminarium Duchownego w Sandomierzu, święcenia kapłańskie przyjął w 1899 r. Po ich otrzymaniu podjął pracę w parafiach w Kozienicach w 1899 r., Cerekwi w l. 1899–1901, Stromcu w 1906 r. W l. 1901–1906 przebywał w Ćmielowie, jako wikary założył dwie ochronki, straż pożarną, klub robotniczy, był katechetą w szkole. Od 1906 r. zamieszkał w Radomiu, prowadził lekcje religii, m.in. w szkole niedzielno-rzemieślniczej, niższych szkołach żeńskich i 7-klasowych pensjach żeńskich Julii Waręskiej i Marii Gajl (zob.). Angażował się w organizację życia społecznego, pomagał przy zakładaniu związków robotniczych, m.in. Stowarzyszenia Terminatorów św. Stanisława Kostki i Sług Katolickich św. Zyty. Gromadził pamiątki narodowe i muzealia, zbierał je podczas podróży po kraju i za granicą. Przyczynił się do powstania Muzeum Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w Radomiu, przekazał na jego rzecz swoje zbiory. Zanim założono placówkę, zabierał przedmioty zabytkowe do szkół i pokazywał je uczniom, popularyzując wiedzę historyczną i krajoznawczą. Zbiory udostępniał także w swoim mieszkaniu. Jego działalność zwróciła uwagę władz zaborczych, w l. 1907–1917 był systematycznie kontrolowany. W 1913 r. objął parafię w Borkowicach, w której przebywał do końca życia. Jako proboszcz kontynuował działalność społeczną, oświatową, kolekcjonerską i badawczą (gromadził i opracowywał

informacje o diecezjach). Pomagał w zakładaniu szkół i bibliotek w miejscowościach parafialnych. Inicjował i wspierał działalność różnych organizacji, m.in. stowarzyszeń młodzieżowych. Urządzał na plebanii wystawy, po których oprowadzał uczniów.

Był autorem prac historycznych, literackich, hagiograficznych, bajek, wierszy i utworów scenicznych. Opublikował cykl monografii o diecezjach, przekazywał w nich m.in. informacje o szkołach, bibliotekach, ochronkach. Za działalność na rzecz rozwoju oświaty otrzymał odznakę honorową „Za walkę o szkołę polską”. Został ponadto odznaczony Złotym Krzyżem Zasługi za osiągnięcia na polu pracy społecznej, Srebrnym Wawrzynem Akademickim za szerzenie zamilowania do literatury polskiej i Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski. Zmarł w Borkowicach.

Bibliografia przedmiotowa:

APR, Zbiór księdza Jana Wiśniewskiego, sygn. 1; BD Sandomierz, Archiwum Kapituły Katedralnej i Kolegiackiej w Sandomierzu, sygn. 271, 916, 928; MD Sandomierz, Autobiografia ks. Jana Wiśniewskiego; Ks. Jan Wiśniewski (1876–1943), „ABMK” 1963, nr 6; J. Fidos, D. Olszewski, Ks. Jan Wiśniewski 1876–1943: życie i działalność, Kielce 2000; T. Giergiel, Jan Wiśniewski, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. XX, Lublin 2014; U. Stępień, *Ksiądz Jan Wiśniewski jako bibliofil*, „Akapit” 2015, t. X; U. Stępień, *Działalność kolekcjonerska ks. Jana Wiśniewskiego na tle zainteresowań przeszłością środowiska kościelnego w Sandomierzu przełomu XIX i XX wieku*, „ABMK” 2015, nr 105; *Ksiądz Jan Wiśniewski (1876–1943) w 140. rocznicę urodzin. Wybór: poematy, bajki, rymy, aforyzmy*, red. M. Szot-Wróblewska, T.J. Wróblewski, Krępa Kościelna 2016.

Bibliografia podmiotowa:

Bajki i wierszyki, Warszawa 1906; *Święty Stanisław Kostka patron młodzieży polskiej*, Radom 1910; *Jaselka: w dwóch częściach napisane wierszem dla dzieci szkoły śmielowskiej i szkół radomskich*, Radom 1913.

M.M. Krakowiak

Władziński Jan Marian (1861–1935), ksiądz, muzealnik, działacz społeczny, publicysta.

Urodził się w Lublinie, był synem Mikołaja, urzędnika, i Natalii z Rutkowskich. Po ukończeniu Gimnazjum Lubelskiego w 1883 r. rozpoczął w tym samym roku studia prawnicze w Warszawie. W 1885 r. musiał opuścić Warszawę z powodu zaangażowania w działalność polityczną – wziął udział w akcji skierowanej przeciwko Aleksandrowi Apuchtinowi, kuratorowi warszawskiego okręgu szkolnego. Studia prawnicze kontynuował na UJ. W 1887 r. porzucił je i wstąpił w rodzinnym mieście do Seminarium Duchownego. Po jego ukończeniu i otrzymaniu święceń kapłańskich w 1891 r. objął stanowisko wikariusza parafii w Lublinie. W 1902 r. otrzymał nominację na stanowisko rektora kościoła powiatowskiego w Lublinie; funkcję tę sprawował do końca życia. W 1919 r. został nominowany na kanonika kapituły zamojskiej. Przez wiele lat był także radnym Lublina.

Angażował się w działalność społeczno-oświatową. W l. 1905–1907 przewodniczył sekcji finansowej Polskiej Macierzy Szkolnej, w 1920 r. został jej prezesem i na tym stanowisku pozostał aż do śmierci. Działał w Warszawskim Towarzystwie Higienicznym, zajmował się w nim profilaktyką antyalkoholową. Jego praca dotycząca szkodliwości alkoholizmu

w 1910 r. została nagrodzona przez Towarzystwo „Przyszłość” z Łodzi. Propagował rozwój oświaty na wsiach, pisał o kulturze wiejskiej oraz o tradycjach polskiego rzemiosła. Był entuzjastą popularyzowanej przez bpa Mariana Fulmana idei domów ludowych, w których miały działać szkoły, biblioteki i czytelnie jako główne ośrodki kulturalne na wsiach. Współorganizował też opiekę nad więźniami. W swych publikacjach i działalności społecznej podkreślał wartość pamięci historycznej i znaczenie gromadzenia pamiątek historycznych. Był kolekcjonerem, upowszechniał ideę konserwacji zabytków. Pisał: „jest to święta powinność każdego obywatela kraju czuwać nad całością majątku narodowego, jaki nam przeszłość przekazała”. Angażował się w działalność muzealniczą. Od 1912 r. działał w Towarzystwie „Muzeum Lubelskie”, był jego nieformalnym prezesem, decydował o sprawach finansowych i personalnych. Zebrania Towarzystwa odbywały się w jego domu. Współorganizował obchody rocznic niepodległościowych, wydawał broszury okolicznościowe poświęcone wydarzeniom historycznym. Był współzałożycielem Komitetu Wsparcia Weteranów 1863 r., a w 1915 r. współorganizował Gospodę Opieki nad Legionistami, Wdowami i Sierotami. Podkreślał zasługi Lublina w walkach o niepodległość Polski. Piszząc o trosce lokalnej społeczności o rozwój rzemiosła, przemysłu i handlu, uznawał obecność ludności żydowskiej za zagrożenie dla społeczeństwa polskiego. W czasie wojny polsko-bolszewickiej pracował w redakcji „Obrony”. Zaangażował się w akcję plebiscytową na Górnym Śląsku, a w lubelskim Komitecie plebiscytowym przewodniczył działowi finansowemu.

W okresie II RP reaktywował działalność TOnZ. Stał na czele Komitetu Budowy Domu Diecezjalnego dla kapłanów emerytów. Należał także do Komitetu Budowy Gimnazjum Biskupiego w Lublinie. Publikował w prasie społeczno-kulturalnej i katolickiej. W l. 1920–1931 pełnił funkcję prezesa Związku Kapłańskiego „Unitas”, był też kapelanem Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”. Wspierał rozwój lubelskiego muzealnictwa oraz działalność KUL; uczelni tej przekazał swoją bogatą kolekcję starodruków, rękopisów, mebli, numizmatów, obrazów, militariów. W 1934 r. został członkiem założycielem Towarzystwa Naukowego KUL. Zmarł w Lublinie.

Bibliografia przedmiotowa:

S. Młynarczyk, *Ks. Jan Władziński*, „Summarium” 1973; G. Karolewicz, *Ks. kanonik Jan Władziński (1861–1935) twórcą Muzeum w KUL*, „RT” 1984, z. 4; G. Jakimińska, *Władziński Jan Marian Piotr*, SBML, t. 2, Lublin 1996; I.J. Kamiński, *W stronę alternatywnej historii Muzeum Lubelskiego*, *Ksawery Piwocki*, „AUMCS” 2003, vol. 1, sec. L; B. Walas, *W służbie Bogu i Ojczyźnie: ksiądz Jan Władziński (1861–1935)*, [w:] *W duchu i prawdzie: wybrane sylwetki Kościoła lubelskiego (1805–2005)*, red. H. Misztal, Lublin 2005.

Bibliografia podmiotowa:

Grunwald a kościół Panny Maryi w Lublinie, Lublin 1910; *Z powodu zbrodni na Jasnej Górze*, Lublin 1910; *Z niedomagań społecznych: „Szkodliwość alkoholu”, praca nagrodzona na konkursie T-wa „Przyszłość” w Łodzi* 1910, Lublin 1912; *Z zagrody wiejskiej: garść spostrzeżeń i uwag*, Lublin 1912; *Semici i antysemita*, Warszawa 1913; *Piotr Skarga: w 300 rocznicę jego zgonu*, Lublin 1913; *W rocznicę listopadową: pierwszy uroczysty obchód rocznicy powstania r. 1831 w Kongresówce*, Lublin 1915; *Cechy i rzemiosła w Polsce*, Lublin 1918; *Lublin w walce o swoją polskość między rokiem 1909 a 1913*, Lublin 1919; *Szanujmy przeszłość (o konserwacji zabytków)*, Lublin 1920.

Włodarski Włodzimierz (1859–?), nauczyciel, matematyk.

Przez wiele lat uczył matematyki w szkołach rządowych, m.in. w V Gimnazjum Klasycznym w Warszawie, ciesząc się opinią dobrego nauczyciela. W l. 1898–1900 prowadził także wykłady z mechaniki teoretycznej w Szkole Mechaniczno-Technicznej Hipolita Wawelberga i Stanisława Rotwanda w Warszawie. W okresie strajku szkolnego Włodarski odszedł ze szkolnictwa rządowego. W l. 1905–1906 był dyrektorem Gimnazjum generała Pawła Chrzanowskiego w Warszawie, szkoły utworzonej w wyniku strajku młodzieży, żądającej wprowadzenia do szkół nauczania w języku polskim. Wychowanek tej szkoły, Tadeusz Kotarbiński, pisał o nim: „zaczny, choć dziwakowaty”. Później Włodarski założył w Warszawie własne gimnazjum. W 1912 r. został dyrektorem nowo utworzonego prywatnego gimnazjum w Grójcu. Pracę nauczyciela łączył z działalnością naukową i popularyzacją wiedzy. Przez wiele lat współpracował ze Stanisławem Kramsztykiem (zob.) na niwie upowszechniania wiedzy matematyczno-fizycznej. Wygłaszał odczyty w Muzeum Rolnictwa i Przemysłu. W okresie II RP nadal pracował jako nauczyciel, m.in. w gimnazjum żeńskim w Ostrowiu, gimnazjum koedukacyjnym w Janowie Lubelskim oraz gimnazjum koedukacyjnym w Sieradzu, gdzie pełnił funkcję dyrektora szkoły. Dalsze jego losy są nieznane.

Bibliografia przedmiotowa:

Dwudziestopięćciolecie Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie 1875–1900, Warszawa 1901; Światowy, *W polskiej szkole*, „Świat” 1906, nr 16; Q., *Szkoły polskie i ich przedstawiciele*, „Kłosa” 1907, nr 4; *Monografia Szkoły Mechaniczno-Technicznej H. Wawelberga i S. Rotwanda w Warszawie 1895–1907*, Warszawa 1909; *Spis nauczycieli*, Lwów–Warszawa 1924; *100 lat na Smolnej czyli Dzieje Gimnazjum i Liceum im. Jana Zamoyskiego w Warszawie*, oprac. U. Gołnik-Szczegółska, M. Szczygalska, B. Kozyna, Warszawa 2005.

A. Böldyrew

Wocalewska Maria (1885–1944), nauczycielka, harcmistrzyni.

Urodziła się w Łodzi w rodzinie nauczycielskiej, była córką Tadeusza i Anny z Zakrzewskich. Po ukończeniu miejscowego gimnazjum uczęszczała na kursy literatury polskiej i historii w ramach Wyższych Kursów dla Kobiet im. Adriana Baranieckiego w Krakowie, później studiowała nauki przyrodnicze na UJ. Należała do Polskiej Macierzy Szkolnej. Po powrocie do Łodzi pracowała w prywatnych szkołach średnich Heleny Miklaszewskiej, Julii Zbijewskiej i Cecylii Waszczyńskiej, udzielała tajnych lekcji w ramach kółek samokształceniowych. Pełniła też funkcję przybocznej w I Żeńskiej Drużynie Skautowej im. Emilii Plater, utworzonej w 1911 r. Weszła także w skład tzw. Koła Pań, które powstało w r.szk. 1913/1914 i stanowiło grupę wsparcia harcerstwa.

Po wybuchu I wojny światowej w l. 1914–1916 była komendantką drużyn łódzkich, kładąc w pracy z podopiecznymi nacisk na działania edukacyjne i wychowawcze. Organizowała i prowadziła kursy dla opiekunek harcerskich; w 1917 r. objęła komendę kursu dla instruktorek w Łodzi. Prowadziła też kolonie, które zapewniały dzieciom nie tylko opiekę i wypoczynek, ale również edukację. Równocześnie wraz ze swymi podopiecznymi udzielała pomocy rodzinom łódzkich legionistów i rannym, hospitalizowanym w Łodzi. W 1915 r.

została wybrana delegatką na Walny Zjazd Polskiej Organizacji Skautowej w Piotrkowie i weszła w skład jej Komendy Naczelnej. Rok później, kiedy powstał Naczelny Inspektorat Harcerstwa, została Naczelną Inspektorką. Pełniąc tę funkcję, nadzorowała kurs dla łódzkich instruktorek. Miały one przygotowywać nauczycielki do roli opiekunek drużyn, a nawet drużynowych. Obok nich na kursy uczęszczwały studentki, jak również starsze uczennice. Osobiście wizytowała obozy harcerskie. W lipcu 1918 r. w Staszowie k. Sandomierza brała udział w pierwszym ogólnopolskim kursie instruktorskim dla starszyny harcerskiej, kierując konferencją programową, która poprzedziła zjazd. W początkach listopada 1918 r. jako członkini Prezydium uczestniczyła w Zjeździe Zjednoczeniowym ZHP. Podkreślała wychowawcze znaczenie skautingu, pisała: „marzy mi się skauting jako szkoła życia dobrego – i chciałabym z całej duszy, aby z niej wychodzili ludzie przygotowani dobrze. Przy innych umiejętnościach i sprawnościach i cnotach pragnęłabym zaszczerpić w młodych duszach szacunek do człowieka”.

W okresie II RP znalazła się w 1919 r. w Naczelnictwie ZHP. Sprawowała funkcję Naczelniczki Głównej Kwatery Żeńskiej i wiceprzewodniczącej ZHP. Mianowana Harcmistrzynią Rzeczypospolitej, przewodniczyła Komisji Przebudowy ZHP i harcerskiej Komisji Programowej dla Zagranicy. W okresie II wojny światowej w Komendzie Pogotowia Harcererek współpracowała z PCK, prowadziła dom opiekuńczy dla dzieci w Skolimowie, współorganizowała szpitale i punkty zbornie dla zagubionych, osieroconych i bezdomnych dzieci. Zginęła podczas powstania warszawskiego.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, AZHP, sygn. 1.2/11, 1.2/12, 1.2/53, 1.4/80, 1.7/175, 1.7/177, 1.7/194, 3.3/1235, 3.3/1260, 4.8/1993; AAN, MWRiOP w Warszawie, sygn. 6/6593; MH ZA, sygn. 11-39/1/7; ZNiO, Wykaz członków „Zet” i „Pet”, sygn. 15956/II; ZNiO, Polskie harcerki w pierwszym dziesięcioleciu 1911–1921. Dokumenty, wspomnienia i życiorysy, oprac. J. Opieńska-Blauth, sygn. 15026/II; 7 *ŁDH im. Zofii Wocalewskiej: 55 lat*, Łódź 1982; *Maria (1885–1944)*, *Zofia (1894–1934)*, *Jadwiga (1895–1944) Szletyńska*, Łódź 1993; *ZET w walce*, Warszawa 1996; A. Zawadzka, *Gawędy o tych które przewodziły*, cz. 2, Warszawa 1998; *HSB*, t. 1, Warszawa 2006.

Bibliografia podmiotowa:

Harcerki w ruchu niepodległościowym, [w:] *Wspomnienia uczestniczek walk*, t. 2, Warszawa 1929.

P. Waingertner

Wojciechowski Stanisław (1869–1953), polityk, działacz niepodległościowy i polityczny, spółdzielca, Prezydent RP.

Urodził się w Kaliszu, w zubożałej rodzinie szlacheckiej, był synem Feliksa, uczestnika powstania styczniowego, i Florentyny z d. Vorhoff. Po ukończeniu męskiego gimnazjum klasycznego w Kaliszu podjął studia na Wydziale Fizyko-Matematycznym UW. W czasie studiów działał w szeregach trórzaborowego, konspiracyjnego i niepodległościowego Związku Młodzieży Polskiej „Zet”, angażując się w akcje oświatowe i samokształceniowe prowadzone przez zetowców. W 1891 r. wstąpił do Zjednoczenia Robotniczego, a rok później do PPS.

Włączył się też w pracę oświatową wśród robotników. Represjonowany przez władze carskie, zdecydował się opuścić kraj, na emigracji uczestniczył w pracach Związku Zagranicznego Socjalistów Polskich. Zatrzymał się najpierw w szwajcarskim Zurychu, później w Paryżu, wreszcie – w Wielkiej Brytanii. W 1893 r. został wysłany przez Związek Zagraniczny Socjalistów Polskich do Królestwa Polskiego, aby wzmocnić struktury PPS i zaktywizować działalność. Współredagował z Józefem Piłsudskim „Robotnika”, organ partyjny PPS. W 1899 r. wyjechał do Londynu, z którego kilkakrotnie przyjeżdżał do Królestwa Polskiego, włączając się w działalność PPS w kraju. Po legalnym powrocie do Polski (w następstwie amnestii, ogłoszonej w wyniku rewolucji 1905 r.), zaangażował się w ruch spółdzielczy, wstępując do TK. Jako redaktor spółdzielczego pisma „Społem” oraz propagator zakładania kółek rolniczych i sklepów robotniczych, ale też działacz Towarzystwa Kultury Polskiej, prowadził akcję edukacyjną, popularyzując ideę spółdzielczości. W l. 1911–1915 kierował Związkiem Towarzystw Spożywczych.

Podczas I wojny światowej wyjechał do Rosji, w 1915 r. należał do CKO Królestwa Polskiego w Rosji. Po rewolucji lutowej stanął na czele Rady Polskiej Zjednoczenia Międzypartyjnego w Moskwie. Po przewrocie bolszewickim powrócił na ziemie polskie. W odrodzonej Rzeczypospolitej w l. 1919–1920 kierował MSW. W l. 1922–1926 sprawował funkcję głowy państwa. Po przewrocie majowym i rezygnacji z urzędu prezydenta Rzeczypospolitej zajął się działalnością naukową. Był profesorem SGGW i WSH. Prowadził też Spółdzielczy Instytut Naukowy. Zmarł w podwarszawskich Gołąbkach.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, SPOŁEM Związek Spółdzielni Spożywczych Rzeczypospolitej Polskiej w Warszawie, sygn. 4.1/283; AZHRL, K. Jaworowska, Związek Chłopski, sygn. P-105; A. Ajnenkiel, *Polska po przewrocie majowym. Zarys dziejów politycznych Polski 1926–1939*, Warszawa 1980; A. Ajnenkiel, *Od rządów ludowych do przewrotu majowego. Zarys dziejów politycznych Polski 1918–1926*, Warszawa 1986; A. Ajnenkiel, *Prezydenci Polski*, Warszawa 1991; A. Chojnowski, P. Wróbel, *Prezydenci i premierzy Drugiej Rzeczypospolitej*, Wrocław 1992; Z. Pawluczuk, *Konspirator i Prezydent. Rzecz o Stanisławie Wojciechowskim*, Lublin 1993.

Bibliografia podmiotowa:

Ruch spółdzielczy i rozwój jego w Anglii, Warszawa 1907.

P. Waingertner

Wolman-Zimnowoda (Wolmanowa-Zimnowodzina) **Stefania** (1884/1885–1939), działaczka społeczna i właścicielka szkoły.

Urodziła się w Łodzi w żydowskiej rodzinie Hirszonów (Gerszonów), swoje życie zawodowe i działalność społeczną związała z Kielcami. Należała do grona kieleckiej postępowej inteligencji, była zwolenniczką asymilacji Żydów i emancypacji kobiet. W 1910 r. uzyskała zgodę na prowadzenie Czteroklasowego Żeńskiego Progimnazjum dla Izraelitek z wykładowym językiem polskim. W nowo utworzonej szkole postępową nauczycielką i działaczką Gustawa (Gitla) Paradista (zob.) prowadziła klasę początkową, Berta Bragińska

uczyła języka rosyjskiego, arytmetyki i geografii, Izrael Joskowicz – religii, Róża Szarogroder – języka francuskiego, zaś sama Wolmanowa – języka polskiego, języka niemieckiego, kartografii, rysunku i prac ręcznych. W lutym 1912 r. przy szkole utworzono Towarzystwo Pomocy dla Niezamożnych Uczennic Szkoły Żeńskiej dla Izraelitek Stefanii Wolmanowej. W 1915 r. szkołę przekształcono w 5-klasowe gimnazjum. Od 1920 r. było to zaś 8-klasowe gimnazjum humanistyczne z wykładowym językiem polskim i uprawnieniami gimnazjum państwowego. Od września 1929 r. szkoła była własnością Stefanii i Władysława Zimnowodów. Wolmanowa była dyrektorką szkoły w l. 1910–1920 oraz 1928–1939. W l. 1910–1931 szkoła zatrudniała od 12 do 23 nauczycielek i nauczycieli. Według Pinchasa Cytrona, Wolmanowa – jako zwolenniczka asymilacji – początkowo usiłowała prowadzić szkołę świecką (bez nauki religii), niechętnie podchodziła do nauki języka hebrajskiego i nie troszczyła się o poziom jego nauczania. Z czasem, częściowo pod naciskiem rodziców swoich uczennic, a częściowo z uwagi na ewolucję swoich poglądów, miała poszerzać program szkoły o dodatkową naukę języka hebrajskiego, zagadnień kultury żydowskiej i historię Palestyny.

Działała w kieleckich oddziałach wielu stowarzyszeń, w tym w Towarzystwie Kultury Polskiej, Towarzystwie Biblioteki Publicznej w l. 1909–1918 i Polskiej Macierzy Szkolnej oraz w ZPD. Pełniła funkcję prezesa zarządu żydowskiego Towarzystwa Opieki nad Sierocińcem („Beit Yetomim”), angażując się w wychowanie sierot. Według Pinchasa Cytrona, była również aktywna w żydowskich organizacjach kulturalnych (tzw. Przyjaciele Szkoły Zimnowodów), wspierała młodzieżowe ruchy Ha-Szomer Ha-Cair i He-Chaluc, zaś pod koniec życia wspomagała finansowo kielecki ruch syjonistyczny. Zmarła w Kielcach.

Bibliografia przedmiotowa:

AP Kielce, Kielecka Dyrekcja Szkolna, sygn. 669; „GKiel” 1910, nr 60; 1912, nr 71; 1913, nr 138; *Ustawa Towarzystwa Pomocy Niezamożnych Uczennic w Prywatnej 4-klasowej Szkole Żeńskiej dla Izraelitek Stefanii Wolmanowej w Kielcach*, Kielce 1912; B. Markowski, *Szkolnictwo w Kielcach w okresie lat 1919–1931*, Kielce 1932; odb. z „PKK” 1932; *Stefania Zimnowoda*, [w:] *Almanach szkolnictwa żydowskiego w Polsce*, t. 1, red. J. Zineman, Warszawa 1938; H.Ś., *Kronika kielecka*, „ND” 1939, nr 43; *Nasz hołd: pamięci Stefanii Zimnowodziny, dyrektorki gimnazjum*, „W dniu Szłozim” [jednodniówka], red. L. Szeps, D. Tauman, L. Rodal, 9 marca 1939; P. Cytron, *Sefer Kielce. Toldot Kehilat Kielce. Miyom Hivsuduh V’ad Churbanah*, Tel Aviv 1957; K. Urbański, R. Blumenfeld, *Słownik historii kieleckich Żydów*, Kielce 1995; B. Szabat, *Wolmanowa-Zimnowodzina, Stefania (1885–1931)*, ŚSB, t. 2, Kielce 2009; R. Kotowski, *Z dziejów szkolnictwa żeńskiego w Kielcach: szkoła dla dziewcząt żydowskich Stefanii Wolmanowej-Zimnowodziny*, „RMNwK” 2010, t. 25.

K. Cybulska, P. Pająk

Woźnicki Jan (1881–1945), nauczyciel, działacz ruchu ludowego, publicysta, parlamentarzysta.

Urodził się w Nieszawie w rodzinie chłopskiej, był synem Wincentego i Franciszki. W 1899 r. ukończył Seminarium Nauczycielskie w Siennicy. Aktywność niepodległościową rozpoczął jeszcze jako uczeń. Po uzyskaniu dyplomu pracował w Lubrańcu na Kujawach jako nauczyciel i kierownik 4-klasowej szkoły. Jednocześnie prowadził działalność

społeczno-oświatową w Polskiej Macierzy Szkolnej, założył koło regionalne i wszedł do zarządu okręgu kujawskiego. W Lubrańcu zorganizował bibliotekę, czytelnię, kursy dla dorosłych oraz amatorski teatr i orkiestrę. W l. 1904–1906 należał do SND. Był zwolennikiem strajku szkolnego, sprzeciwiał się rusyfikacji i postulował wprowadzenie języka polskiego do szkół i urzędów. Za działalność społeczno-oświatową został aresztowany, po tygodniowym śledztwie wypuszczono go na wolność. Brał udział w zjeździe nauczycieli w Pilaszkowie w 1905 r., gdzie podjęto decyzję o powołaniu Związku Nauczycieli Ludowych (przemianowanego w tym samym roku na Polski Związek Nauczycielski). Za działalność polityczną i oświatową był represjonowany przez władze zaborcze.

W czasie I wojny światowej działał w POW oraz włączał się w organizację pracy nauczycieli szkół powszechnych. Przewodniczył obu Zjazdom Delegatów Zrzeszenia Nauczycielstwa Polskich Szkół Początkowych w 1917 i 1918 r. Na IV Zjeździe wygłosił referat dotyczący szkół powszechnych. Od 1915 r. był członkiem PSL „Wyzwolenie”, zasiadał w jego zarządzie. Publikował w „Zaraniu” i „Wyzwoleniu” oraz w prasie wydawanej we Włocławku. W 1920 r. wybrano go na członka Rady Obrony Państwa. W l. 1919–1922 i 1928–1930 pełnił funkcję posła. Był też senatorem w l. 1922–1927 i 1930–1935, w 1945 r. został posłem do Krajowej Rady Narodowej. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

M. Szulkin, *Związek Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych (1919–1930)*, [w:] *Szkice z dziejów Związku Nauczycielstwa Polskiego*, Warszawa 1939; P. Chadał, *Woźnicki Jan*, [w:] *Służbie wsi i kraju*, Warszawa 1966; S. Jagodziński, *Działalność seminarium nauczycielskiego w Siennicy w latach 1867–1905*, [w:] *W służbie wsi o kraju. W setną rocznicę powstania Seminarium Nauczycielskiego w Siennicy*, red. B. Gass et al., Warszawa 1966; J. Jachymek, *Mysł polityczna PSL Wyzwolenie 1918–1931*, Lublin 1983; R. Wroczyński, *Sylwetki. Jadwiga Woźnicka*, „PHO” 1987, nr 2; *Woźnicki Jan, SBDRL*, Warszawa 1989; *Woźnicki Jan, LHP*, Warszawa 1995; W. Kubiak, *Jan Woźnicki. Nauczyciel parlamentaryzista z Kujaw*, Włocławek 2010; T. Gnoiński, *Sienniczanie – parlamentarzyści*, „RMM” 2012, t. 20.

M.M. Krakowiak

Wóycicki Kazimierz (1876–1938), historyk i teoretyk literatury, nauczyciel.

Urodził się w Warszawie w rodzinie inteligenckiej, był synem Tadeusza i Jadwigi z Wyssogota-Zakrzewskich. Po ukończeniu studiów prawniczych na UW i filologii polskiej na UJ podjął od 1901 r. pracę nauczyciela języka polskiego w warszawskich prywatnych gimnazjach, m.in. w szkole żeńskiej „na Wiejskiej” Jadwigi Kowalczykówny i Jadwigi Jawurkówny. Równocześnie w l. 1906–1913 był bardzo aktywnym działaczem Towarzystwa Kultury Polskiej, wspierając ideę upowszechniania oświaty i ruchu samokształceniowego wśród polskiej młodzieży. Przygotowywał również, wielokrotnie wznawiane, podręczniki i wypisy z zakresu filologii polskiej i nauki języka polskiego w szkołach oraz metodyki tego przedmiotu. Swoje opracowania kierował nie tylko do uczniów szkół średnich, ale także do samouków. Wyraźnie podkreślał, że rolą podręczników powinna być popularyzacja poważnych badań naukowych. Publikacje te opierał na własnych doświadczeniach dydaktycznych: „Z ćwiczeń

stylistycznych z młodzieżą i dorosłymi powstała ta książka i ćwiczenia są w niej rzeczą główną”. Autorom podręczników i nauczycielom języka polskiego stawiał wysokie wymagania: „Nauczyć patrzeć, widzieć, czuć, myśleć, poprzez sztukę sięgać w głębię życia etycznego, wyćwiczyć zdolność analizy i syntezy, wykształcić smak i sąd bez zadawania gwałtu przyrodzonym upodobaniom, otworzyć szeroko dusze młodzieży wpływom sztuki, [...] zaostrzać i wysubtelniać wrażliwość językową”.

W 1917 r. zaczął sprawować funkcje wizytatora warszawskich szkół średnich oraz wykładowcy (przede wszystkim historii literatury) i prowadzącego ćwiczenia z zakresu poetyki w WWP. Na obu stanowiskach pozostawał również w niepodległej Polsce. Wykładał też na UW i w Państwowym Instytucie Sztuki Teatralnej. W 1925 r. został pracownikiem MWRiOP, gdzie do 1925 r. zajmował się programami nauczania literatury i sprawami teatru. Nadal wydawał opracowania o charakterze podręcznikowym, kierowane zarówno do uczniów, jak i nauczycieli, m.in. wypisy dla szkół średnich *Życie polskie* (1922, 1923) oraz *Rozbiór literacki w szkole. Podręcznik dla nauczycieli* (1921). Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

Nasza walka, t. 2, Warszawa 1934; Z. Jagoda, *Kazimierz Wóycicki jako pedagog i dydaktyk*, „RNDWSPK” 1961, z. 12; *Szkoła na Wiejskiej*, Kraków 1974. W. Sawrycki, *Współtwórcy szkolnej polonistyki dwudziestolecia międzywojennego* (Kazimierz Wóycicki, Konstanty Wojciechowski, Juliusz Kleiner, Konrad Górski), Warszawa 1984; M. Adamski, *Wstęp*, [w:] K. Wóycicki, *Wykłady ze stylistyki i historii literatury*, oprac. M. Adamski, Warszawa 2015.

Bibliografia podmiotowa:

Historia literatury i poetyka, Warszawa 1914; *Jedność stylowa utworu poetyckiego*, Warszawa 1914; *Stylistyka i rytmika polska, podręcznik dla szkoły i samouków*, Warszawa 1917; *Ćwiczenia porównawcze z dziedziny poetyki: podręcznik dla szkoły i samouków, I. Wypisy*, Warszawa 1918; *Ćwiczenia porównawcze z dziedziny poetyki: podręcznik dla szkoły i samouków, II. Ćwiczenia*, Warszawa 1919.

A. Wałęga, P. Waingertner

Wroncka Stanisława (1866–1947), nauczycielka, działaczka organizacji kobiecych i społecznych.

Urodziła się w Lipnie nad rzeką Mień, była córką Piotra Biernackiego, nauczyciela, i Jądwigi z Dunin-Soleckich. W 1881 r. zdała maturę i wyjechała do Warszawy uczyć się muzyki i śpiewu w Instytucie Muzycznym. Także w Warszawie uczęszczała na tajne kursy pedagogiczne. Przez wiele lat mieszkała w Radomiu, z którym była związana i gdzie prowadziła bardzo aktywną działalność publiczną. Włączyła się w prace Związku Unarodowienia Szkół, Towarzystwa Oświaty Narodowej, a następnie była członkinią Polskiej Macierzy Szkolnej. W jej domu odbywało się tajne nauczanie po rozwiązaniu formalnego koła tej organizacji. Otrzymała wówczas koncesję na prowadzenie szkoły dziennej. Była współzałożycielką Stowarzyszenia Kobiet Pracujących i inicjatorką powstania radomskiej filii warszawskiego ChTOK, które zajmowało się monitorowaniem i poprawą sytuacji kobiet przyjeżdżających do Radomia, przede wszystkim w celach zarobkowych, zapewniało im nocleg, opiekę

podczas pracy w fabrykach. Zaangażowała się w prace RTD: należała do Zarządu Sal Zająć (zostały one założone w 1906 r. „w celu dalszego wychowania dziewcząt opuszczających ochrony Towarzystwa”), dotowała także ich działalność. Od 1911 r. brała udział w pracach Komitetu Wykonawczego Niepodległościowej Organizacji Radomskiej (później Tymczasowej Komisji Stronnictw Niepodległościowych).

W czasie I wojny światowej udzielała się w Polskim Komitecie Pomocy Sanitarnej, kierowała lecznicą dla rannych żołnierzy ze wszystkich walczących armii. Należała do radomskiego KO, początkowo działała w sekcji ochron (w czasie wojny udało się utworzyć kilka placówek, do których uczęszczało kilkaset dzieci, otrzymywały one tam posiłek, uczyły się robót ręcznych, śpiewały w chórze). Popierała także ponowne otwarcie Sal Zająć, które zostały zamknięte w październiku 1914 r. z powodu braku funduszy. W sierpniu 1915 r. powołana została Komisja Szkolna KO, mająca zająć się szkolnictwem radomskim. Wroncka przewodniczyła w niej Wydziałowi Uniwersytetu Ludowego. We wrześniu tego roku ukazało się specjalne wydanie „Gazety Radomskiej” zatytułowane „Szkole Polskiej”. Napisała do niego artykuł nie tylko opisujący działania Polskiej Macierzy Szkolnej w okręgu radomskim i problemy oświaty ludowej, lecz także przedstawiający najważniejsze według niej zadania edukacyjne: prawo i obowiązek polskiego dziecka do nauki historii i języka ojczystego, oddziaływanie szkoły jako instytucji na całą rodzinę i konieczność informowania, współpracy i włączenia rodziców w jej działania oraz wymaganie ciągłego dokształcania się przez nauczyciela ludowego.

W 1916 r. zaangażowała się w działalność oświatową: była prelegentką na Kursach Uzupełniających organizowanych przez Komisję Szkolną, pracowała także jako nauczycielka języka polskiego i historii oraz kierowniczka klasy wstępnej w progimnazjum filologicznym założonym cztery lata wcześniej przez Jana Wojciechowicza, reprezentowała Komisję Szkolną na Zjeździe Ogólnym Delegatów Organizacji Nauczycielskich Królestwa Polskiego, który odbył się w grudniu tego roku. Uczestniczyła aktywnie w obradach, poruszając ważne dla niej tematy, takie jak: nauczanie w języku polskim i obecność religii w szkole, współpraca szkoły z rodzicami jako partnerami w procesie edukacji dziecka, reforma programów szkolnych w Królestwie i Galicji oraz zmiana programu kształcenia w seminariach. Dzięki jej staraniom udało się otworzyć Uniwersytet Ludowy w Radomiu.

W listopadzie 1918 r. wzięła udział w ponadpartyjnym Wiecu Kobiet Polskich w budynku radomskiego kinoteatru „Corso”. W wydarzeniu uczestniczyło około tysiąca kobiet. Jako jedna z prelegentek wygłosiła przemówienie, w którym poruszyła problem uzyskania przez kobiety praw obywatelskich. Sprzeciwiła się ich dyskryminacji w życiu publicznym, uważała, że powinny one mieć pełnię praw. W 1919 r. została wybrana radną miejską w Radomiu. Należała do Narodowej Organizacji Kobiet i Zjednoczenia Polek, jej aktywność zachęcała kobiety do głosowania na ND. Działała także na rzecz niesienia pomocy dla Górnego Śląska. Po 1932 r. zamieszkała w Warszawie, prawdopodobnie tam spędziła okupację i tam zmarła.

Bibliografia przedmiotowa:

APR, Komisja Szkolna Ziemi Radomskiej, sygn. 1, 2, 4, 16, 17; BUW, DR, Szwedowski, „Zet”, t. I, sygn. 1745; „Rocznik Towarzystwa Dobroczynności w Radomiu za rok 1909”, Radom 1910; *Sprawozdanie z działalności Warszawskiego Chrześcijańskiego Towarzystwa Ochrony Kobiet*

z roku 1912, Warszawa 1913; S. Ośko, *Nauczyciele radomscy w walce o szkołę polską w latach 1905–1917*, „BKRTN” 1968, nr 3/4; M. Maj, *Radom w okresie II Rzeczypospolitej. Szkolnictwo*, [w:] *Radom. Dzieje miasta w XIX i XX w.*, red. S. Witkowski, Warszawa 1985; P. Tusiński, *Typy lokalnych przywódców politycznych w mieście prowincjonalnym II Rzeczypospolitej (przykład Radomia)*, „PH” 1997, nr 2; M. Walewska, *Rok 1918. Wspomnienia*, oprac. E. Słodkowska, Warszawa 1998; *Ich ślady. Kobiety w historii Radomia*, red. A. Morgan, A. Skubisz-Szymanowska, Radom 2011; E. Dzikowska, *Niepokorna. Wspomnienie o Stanisławie Zofii Wronckiej (1866–1947)* – artykuł na stronie internetowej „Ośrodka Kultury i Sztuki Resursa Obywatelska Miejska Instytucja Kultury”, <http://resursa.radom.pl/niepokorna-wspomnienie-o-stanislawie-zofii-wronckiej-1866-1947/> (dostęp: 9.06.2023); *Niepokorna. Wspomnienie o Stanisławie Zofii Wronckiej (1866–1947)*, scen. i reż. E. Dzikowska.

Bibliografia podmiotowa:

Krótki rys polskiego szkolnictwa ludowego w Radomiu, „Gazeta Radomska Szkole Polskiej” 1915 [wyd. specjalne 6 września]; *Macierz w służbie Polsce w latach 1907–1937. Referat wygłoszony na zebraniu walnym T-wa Polskiej Macierzy Szkolnej 20. VI. 1937*, Warszawa [1937].

E. Pętkowska-Grabowska

Wróblewska Eufemia (1848–1936), działaczka społeczna.

Urodziła się w majątku Dobieszków w pow. brzezińskim, była córką Bonawentury i Salomei ze Skrodzkich Majewskich. Z synem Bolesławem, który był duchownym, mieszkała w kolejnych placówkach duszpasterskich. Angażowała się wówczas w działalność społeczną, zwłaszcza na niwie oświaty. W l. 1902–1906 w Rędzinach k. Częstochowy założyła tajną szkołę, czytelnię i bibliotekę. Od 1906 r. przebywała w Wolborzu k. Piotrkowa, gdzie zorganizowała ochronkę, w której prowadzono także tajne nauczanie czytania, pisania, liczenia i historii Polski. Utworzyła bibliotekę i czytelnię dla młodzieży i dorosłych, w niedziele i święta urządzała pogadanki. W szkole zatrudnione były trzy nauczycielki; ich wynagrodzenie pokrywane było ze zbiorów prowadzonych przez Wróblewską. W l. 1911–1916 mieszkała w Praszce w ziemi wieluńskiej, gdzie założyła ochronkę oraz 2-klasową szkołę z pięcioma oddziałami. W czasie I wojny światowej w okolicznych wsiach uruchomiła wraz z synem osiem ochronek z programami trójoddziałowej szkoły. Wizytowała te szkoły i wspierała je materialnie. Angażowała się w działania opiekuńcze na rzecz dzieci i dorosłych. W Praszce założyła kuchnię dla najuboższych, w której pożywienie otrzymywało codziennie około 200 osób. Organizowała także kolonie letnie dla 30 dzieci robotniczych z Częstochowy. Od 1917 r. przebywała w Częstochowie, gdzie wraz z synem kierowała zakładem dla sierot „Bezdomne Dzieci”. Od 1919 r. należała do Rady Opiekuńczej Okręgowej w Częstochowie. Zmarła w Częstochowie.

Bibliografia przedmiotowa:

Zgon matki Ks. Prał. Wróblewskiego, „GCz” 1936, nr 154; J. Sętowski, *Cmentarz Kule w Częstochowie. Przewodnik biograficzny*, Częstochowa 2005.

A. Böldyrew

Wróblewski Augustyn (1866 – po 1913) chemik, nauczyciel akademicki, publicysta, działacz społeczny.

Urodził się w Wilnie, w rodzinie znanej z tradycji walki o niepodległość Rzeczypospolitej. Był synem Eustachego i Emilii z Beniowskich. W rodzinnym Wilnie uczęszczał do gimnazjum realnego. Edukację w zakresie chemii kontynuował na Wydziale Chemicznym Instytutu Technologicznego w Petersburgu w l. 1884–1886. Relegowany ze studiów w Petersburgu, przeniósł się do Rygi i od 1887 r. studiował na Politechnice Ryskiej, jednak w 1890 r. został usunięty z uczelni za działalność konspiracyjną. W 1892 r., po opuszczeniu więzienia, w którym przebywał w l. 1891–1892, wyjechał za granicę. W r. akad. 1892/1893 podjął studia w Brunzswiku w Herzogliche Technische Hochschule, studiował tam botanikę i fizjologię rolną, a w kolejnym r. akad. rozpoczął naukę w Bernie. Tam na Wydziale Filozoficznym w 1894 r. obronił pracę doktorską. Po powrocie z zagranicy w 1894 r. podjął pracę w UJ w charakterze asystenta Karola Olszewskiego, a następnie Napoleona Cybulskiego. W 1897 r. uczestniczył w wykładach na Uniwersytecie Zuryskim. W 1901 r. obronił rozprawę habilitacyjną z chemii biologicznej i otrzymał tytuł docenta prywatnego. Z pracą naukową w akademii wiąże się pierwszy okres działalności oświatowej Wróblewskiego, który łączy się przede wszystkim z popularyzacją i upowszechnianiem wiedzy z zakresu chemii oraz biochemii, a także prowadzeniem zajęć dydaktycznych dla studentów UJ.

W l. 1902–1904 przebywał w szpitalu psychiatrycznym w Tworkach. Po powrocie do Krakowa w 1904 r. nie mógł już kontynuować pracy naukowej, poświęcił się zatem pracy społeczno-oświatowej i publicystycznej, propagowaniu wstrzeźliwości wśród społeczeństwa polskiego w Galicji i Królestwie Polskim: wydawał periodyki, prowadził odczyty, wykłady, pogadanki, wygłaszał prelekcje. Jeszcze w trakcie pobytu w Szwajcarii w 1904 r. nawiązał współpracę z warszawskim tygodnikiem „Prawda”. Na jego łamach publikował teksty propagujące walkę z prostytutką, ascezę seksualną i wstrzeźliwość od alkoholu. Korzeni takiej postawy można poszukiwać w jego przynależności do krakowskiego stowarzyszenia „Eleuteria” i „Eleusis”. W l. 1905–1909 był wydawcą, redaktorem oraz autorem tekstów w periodyku „Czystość”, a w l. 1905–1912 – „Przyszłość”; na ich łamach kontynuował problematykę podejmowaną wcześniej w piśmie „Prawda”. Czasopisma te adresowane do ogółu społeczeństwa miały zwracać uwagę na problem prostytutki – postulowały całkowitą jej likwidację („Czystość”), walkę z handlem kobietami, pornografią, alkoholizmem i innymi nałogami (tytoń, narkotyki). W swoich publikacjach Wróblewski podejmował również problematykę osób wykluczonych społecznie. W 1907 r. na konferencji w Warszawie wygłosił referat *Alkoholizm i etyka*. W tym też roku wydał broszurę antyalkoholową *Oszukaniec-Alkohol. Książeczka z obrazkami dla włościan*. Podczas XI Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich w 1911 r. podsumował swoją dotychczasową działalność: „Założyłem cały szereg towarzystw etycznych polskich i jedno szwajcarskie, wygłosiłem do stu odczytów etycznych, przeważnie dla robotników w Królestwie, kilkadziesiąt odczytów w Galicji i innych miejscach; prócz tego odczyty po rosyjsku w Petersburgu, po niemiecku w Wiedniu i Finlandii; założyłem i prowadziłem trzy czasopisma etyczne; setki młodzieży uczącej się, setki robotników zaciągało mej rady w sprawie moralności praktycznej”. W l. 1911–1913 wydał kilka publikacji poświęconych kwestiom walki z prostytutką, alkoholizmem i wykluczeniem. Od 1912 r. wydawał w Krakowie nowe czasopisma: „Przyrodniczy Pogląd na Świat i Życie” oraz anarchistyczny periodyk „Sprawa Robotnicza”. W l. 1912–1913 był w Krakowie

dwukrotnie oskarżany, m.in. za prowadzoną działalność polityczną. Był autorem licznych prac z zakresu chemii, biochemii, a także dotyczących spraw społecznych i politycznych. Opracował podręcznik dla studentów *Podręcznik do ćwiczeń chemiczno-fizjologicznych dla słuchaczy medycyny i lekarzy* (1897). Uznawany jest, obok Edwarda Abramowskiego (zob.), za prekursora anarchizmu na ziemiach polskich. W 1913 r. wyjechał do Paryża, tam prawdopodobnie zmarł.

Bibliografia przedmiotowa:

B. Białokozowicz, *Poszukiwania etyczne Augustyna Wróblewskiego i literatura rosyjska*, „APR” 2000, t. 5; I.Z. Siemion, *Sława i zniesławienie: o życiu i pracach Augustyna Wróblewskiego*, „Analecta” 2002, nr 1–2; J. Franke, *Testament Augustyna Wróblewskiego*, [w:] *Studia ofiarowane profesorowi Józefowi Wojakowskiemu w sześćdziesięciopięciolecie urodzin*, red. D. Kuźmina, Warszawa 2004; A. Zielińska, *Poglądy etyczno-społeczne Augustyna Wróblewskiego*, [w:] *Polskie ethos i logos*, red. J. Skoczyński, Kraków 2008; A. Łaniewski, *Augustyn Wróblewski – krakowski anarchista i „adwokat umarłych”*, „SDREŚW” 2010, t. 45; J. Franke, *„Czystość” (1905–1909) Augustyna Wróblewskiego albo iluzja etycznej krucjaty*, Warszawa 2013; R. Antonów, *Augustyna Wróblewskiego uwagi o pornografii*, „WSE” 2015, t. 9.

Bibliografia podmiotowa:

O prostytucji i handlu kobietami, Warszawa 1909; *Przyrodniczo-naukowa teoria moralności*, Kraków 1912; *Krzywda. Szkice psychologiczne*, Kraków 1913; *Anarchista z rozpaczy. Wybór pism*, wybór, wstęp, przypisy R. Antonów, Kraków 2011.

B. Topij-Stempińska

Wuttke Gustaw (1887–1976), geograf, dydaktyk geografii.

Urodził się w Widzewie (dzisiejszej dzielnicy Łodzi). Był synem Gustawa, księgowego, i Katarzyny z Markiewiczów. Naukę na poziomie średnim rozpoczął w warszawskim V Gimnazjum, w 1898 r. został uczniem klasy wstępnej. Jako uczeń klasy VII uczestniczył w strajku szkolnym 1905 r. Ten etap nauki ukończył w prywatnej polskiej szkole Artura Jezewskiego w Warszawie, gdzie uzyskał maturę. Ponieważ nie dawała mu ona uprawnień do podjęcia studiów wyższych, kontynuował edukację na Kursach Naukowych Ludwika Krzywickiego (zob.). Sympatyzował wówczas z ruchem socjalistycznym, został z tego powodu uwięziony i skazany na zesłanie w głąb Rosji, uciekł jednak z transportu, opuścił Królestwo Polskie i zamieszkał we Lwowie. W 1907 r. zaczął studiować chemię na PL, początkowo jako wolny słuchacz, dopóki nie uzyskał matury w szkole państwowej (I Szkole Realnej) w 1910 r. Rok później przeniósł się na studia geograficzne na Wydział Filozoficzny UL.

Już jako student PL udzielał prywatnych lekcji i pracował jako nauczyciel na różnorodnych kursach. Od 1910 r. był nauczycielem we Lwowie w prywatnym Żeńskim Seminarium Nauczycielskim im. Juliusza Słowackiego, od 1912 r. także w szkole ludowej im. Henryka Jordana, w okresie I wojny światowej uczył w Zakopanem w szkole im. Stanisława Staszica oraz w prywatnym Gimnazjum Realnym. W sprawozdaniach tego gimnazjum opublikował swoje pierwsze materiały metodyczne. W 1918 r. powrócił do Warszawy i podjął pracę w Gimnazjum im. Stefana Batorego, gdzie pełnił ważną rolę w Kółku Przyjaciół Nauk

Przyrodniczych, wykładał też na Państwowych Kursach Nauczycielskich metodykę nauczania geografii i chemii.

W okresie II RP współpracował z ośrodkami kształcenia i dokształcania nauczycieli: PIP i PIN. Współpracował z *Podręczną Encyklopedią Pedagogiczną*, opracowywał podręczniki, pomoce dydaktyczne oraz programy nauczania geografii, uruchomił też pierwszą szkolną pracownię geograficzną. W l. 1930–1937 był instruktorem ministerialnym. W okresie II wojny światowej zaangażował się w tajne nauczanie, pracował też w szkołach w Warszawie i Otwocku. Po 1945 r. był wizytatorem ministerialnym i nadal pracował jako nauczyciel. Współpracował z UW oraz Instytutem Pedagogicznym ZNP w zakresie nauczania metodyki i dydaktyki geografii, z czasopismami „Geografia w Szkole” i „Poznaj Swoj Kraj”.

Był autorem i współautorem licznych podręczników do nauki geografii dla uczniów szkół powszechnych i podstawowych, a także poradników i podręczników dla nauczycieli wydawanych w okresie II Rzeczypospolitej oraz po 1945 r. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

A. Chałubińska, *O życiu i pracy Gustawa Wuttkego*, „GwS” 1976, nr 2; J. Michalczyk, *O znaczeniu dorobku Gustawa Wuttkego*, „GwS” 1980, nr 3; *Wuttke Gustaw (1887–1975)*, oprac. J. Michalczyk, „PHO” 1980, nr 2; *Gustaw Wuttke w X-lecie śmierci – szkice i wspomnienia*, Lublin 1985; J. Michalczyk, *Gustaw Wuttke jako dydaktyk*, Lublin 1990; A. Jackowski, *Wuttke Gustaw (1887–1976)*, GPSB, t. 3, Kraków 2018.

Bibliografia podmiotowa:

Ćwiczenia praktyczne z zakresu nauk przyrodniczych i geografii, [w:] *Prywatne Gimnazjum Realne w Zakopanem, posiadające prawa szkół publicznych w roku szkolnym 1914/1915*, Kraków 1916; *Ćwiczenia chemiczne*, [w:] *Prywatne Gimnazjum Realne (męskie i żeńskie) w Zakopanem, posiadające prawa szkół publicznych w roku szkolnym 1916/1917*, Zakopane 1917.

A. Wałęga

Wyszyński Kazimierz Marian (1890–1935), działacz społeczno-polityczny, legionista, dyplomata.

Urodził się w Lublinie, był synem Aleksandra Mariana, prawnika, działacza społecznego (m.in. w Lubelskim Towarzystwie Szerzenia Oświaty „Światło”), samorządowca i senatora II RP, oraz Zofii Michaliny z Gałęckich. Od 1899 r. kształcił się w rosyjskim Lubelskim Gimnazjum Męskim. W szkole należał do tajnego kółka samokształceniowego, którego członkowie poznawali polską historię, literaturę i kulturę, wydawali pismo „Ognisko”, a po 1902 r. również bojkutowali i zakłócali uroczystości organizowane przez władze rosyjskie. W r.szk. 1903/1904 jako uczeń IV klasy należał do Organizacji Młodzieży Narodowej Szkół Średnich, rok później wstąpił do konspiracyjnego Związku Młodzieży Polskiej „Przyszłość” („Pet”) kierującego Organizacją Młodzieży Narodowej Szkół Średnich.

W 1905 r. był aktywnym działaczem młodzieżowym strajku szkolnego. Po skardze złożonej w imieniu całej klasy na jednego z nauczycieli groźba jego relegacji wywołała protest w Lubelskim Gimnazjum Męskim. Należał do komitetu strajkowego w swej szkole, był jednym z sygnatariuszy deklaracji domagającej się szkoły polskiej, zarządzanej przez polskie

społeczeństwo – w marcu 1905 r. usunięto go z gimnazjum. Od 1906 r. uczęszczał do Szkoły Lubelskiej, z niej również został relegowany. W ramach represji za udział w strajku szkolnym trzykrotnie uwięziony przez władze zaborcze, był brutalnie bity po zatrzymaniu i podczas przesłuchania, co opisał w liście do redakcji „Gazety Lubelskiej” w 1906 r. Od 1907 r. kierował Organizacją Młodzieży Narodowej Szkół Średnich w Lublinie – w centrum jej działań sytuował walkę o niepodległość. Brał udział w zjazdach delegatów tej organizacji i „Petu”, nawiązał współpracę z kołami młodzieży narodowej w Galicji, był zaangażowany w tajną akcję wydawniczą i kolportaż publikacji objętych cenzurą. W l. 1907–1909 uczył się w 8-klasowej Prywatnej Szkole Filologicznej im. Stanisława Staszica i zdał tam maturę. W 1909 r. wyjechał do Francji i studiował w École Libre des Sciences Politiques (Wolnej Szkole Nauk Politycznych). W Paryżu zaangażował się w działalność Związku Młodzieży Polskiej „Zet”: organizował jej struktury i wziął udział w Zjeździe Zjednoczenia Towarzystw Polskiej Młodzieży Zagranicą w Zurychu. W l. 1910–1914 studiował historię na Wydziale Filozoficznym UJ. Podczas studiów prowadził szeroko zakrojoną działalność w Organizacji Młodzieży Narodowej Szkół Wyższych i Związku Młodzieży Polskiej „Zet”, wygłaszał odczyty, np. *Sprawa szkolna na tle stosunków politycznych w Królestwie* (1911). W l. 1910–1912 był sekretarzem Krakowskiego Komitetu Okręgowego „Zet”, a w l. 1912–1918 pełnił funkcję sekretarza Komitetu Centralnego tej organizacji z siedzibą w Krakowie. Stał się liderem „Zetu”: kierował konspiracyjnymi i oficjalnymi stowarzyszeniami młodzieży w zaborach austriackim i rosyjskim; przewodniczył też Centralnym Zjazdom Braterskim. W 1911 r. redagował czasopismo „Młodzież”, zaś w l. 1912–1914 miesięcznik „Zet” – „Sprawa: pismo młodzieży polskiej”. Wspierał tworzenie POW, we wrześniu 1914 r. z jego inicjatywy powstała Wolna Szkoła Wojskowa w Warszawie, organizacja militarna pod auspicjami POW, propagująca wojskowe przysposobienie młodzieży; przyczynił się do założenia jej placówek w Lublinie, Kijowie i Petersburgu. Był autorem opublikowanej anonimowo broszury *Kujmy broń* (1915), w której przedstawił strategię POW i „Zetu”. W tym uznanym za manifest obozu niepodległościowego tekście postulował również „szerzenie wśród wszystkich warstw elementarnego wykształcenia wojskowego”. W l. 1915–1917 służył w LP. Jesienią 1916 r. otrzymał miesięczny urlop akademicki i zdał egzaminy końcowe na UJ, uzyskując absolutorium. W marcu 1917 r. ukończył kawalerski kurs oficerski przy 1. pułku ułanów w Ostrołęce. Po kryzysie przysięgowym został internowany w obozie w Szczypiornie, gdzie prowadził wykłady i kursy dla żołnierzy. Po wyjściu na wolność powrócił do koordynowania działań „Zetu” w Lublinie i Krakowie. W lutym 1918 r. był komendantem honorowym Straży Obywatelskiej w Krakowie, w czerwcu współorganizował w tym mieście trójzaborowy Centralny Zjazd Braterskiego „Zetu”, na którym przyjęto przygotowany przez niego projekt ZP, organizacji dla członków „Zetu”, którzy ukończyli studia. W listopadzie 1918 r. na zjeździe organizacyjnym nowego Związku, stanął na jego czele jako sekretarz Komitetu Centralnego i udzielił poparcia rządowi Ignacego Daszyńskiego.

W okresie II RP pozostał zaangażowany w działalność społeczną i polityczną. Nadal był również aktywny na polu oświaty: w 1918 r. wspierał starania o utworzenie KUL; jako lider „Zetu” popierał powszechny i bezpłatny dostęp do kształcenia, nadzór nad szkołami prywatnymi i rozwój oświaty ludowej, postulowane m.in. w *Deklaracji ideowej oraz programie Związku Młodzieży Polskiej* (1919). W 1919 r. w Poznaniu założył i redagował tygodnik „Sprawa Polska”. Odznaczony Krzyżem Niepodległości, Krzyżem Oficerskim Orderu

Odrodzenia Polski, Krzyżem Walecznych i Medalem Dziesięciolecia Odzyskanej Niepodległości. Od 1920 r. był radcą MSZ, od 1923 r. radcą w Poselstwie RP w Moskwie, zaś od 1927 r. radcą Poselstwa RP w Berlinie, gdzie zmarł.

Bibliografia przedmiotowa

APL, Spuścizna Kazimierza Wyszynskiego [1890–1935, działacz niepodległościowy], sygn. 1004; BN, DR, K. Bagiński, Wspomnienia, sygn. akc. 18072; BUW, DR, Szwedowski, „Zet”, t. I, t. II, sygn. 1745; ZNiO, Wykaz członków „Zet” i „Pet”, sygn. 15956/II; *Kronika: Zakończenie roku szkolnego w szkole im. Staszica*, „ZL” 1909, nr 170; L. Hass, *Związek Patriotyczny 1918–1926*, „KH” 1978, nr 4; *Zet w walce o niepodległość i budowę państwa. Szkice i wspomnienia*, red. T.W. Nowacki, Warszawa 1996; J. Marczuk, *Kazimierz Marian Wyszynski jako działacz młodzieżowy, polityk i dyplomata (1890–1935)*, „AUMCSH” 2004, t. LIX (F); K. Dąbrowski, M. Kwiatkowski, *Życie i działalność Kazimierza Mariana Wyszynskiego – działacza niepodległościowego, polityka i dyplomaty (1890–1935). Podsumowanie prac grupy badawczej Studenckiego Koła Naukowego Prawników UMCS*, „SZN” 2007, t. 16; A. Znajomski, *Wyszynski Kazimierz Marian*, SBML, t. 3, Lublin 2009; P. Waingertner, *Konspiracja trzech pokoleń. Związek Młodzieży Polskiej „Zet” i ruch zetowy, (1886–1996)*, Łódź 2017; M. Surmacz, *Kazimierz Wyszynski (1890–1935) – od legionisty do dyplomaty*, „RSNPL” 2020, t. 20; P. Waingertner, *Działalność samokształceniowa i oświatowa w ruchu zetowym w latach zaborów i I wojny światowej*, „PZH” 2020, z. 1.

Bibliografia podmiotowa:

List do Redakcji, „ZL” 1906, nr 210; *Kujmy broń*, Warszawa–Wilno–Kijów 1915.

P. Pająk

Z

Zahorska Anna (Hanna) (1882–1942), poetka, pisarka, działaczka polityczna. Pseud. Savitri, R. Bystrzyński, A. Kowalewska.

Urodziła się albo w Witebsku, albo w Byszlakach, majątku k. Mohylewa. Była córką Gustawa Elzenberga i Bronisławy z Kowalewskich. Ukończyła pensję w Moskwie, później tam również pracowała, prawdopodobnie w Poldihutte Tiegelgussstahl-Fabrik. W tym czasie wstąpiła do sekcji kobiecej PPS. Zajmowała się nauczaniem polskich dzieci, najczęściej pochodzących z rodzin robotniczych. W jej mieszkaniu odbywały się nielegalne zebrania. Socjalistyczną „robotę” opisywała następująco: „Młodzież socjalistyczna miała w swoich szeregach więcej elementów przedsiębiorczych. Prowadziła ona robotę oświatową wśród żołnierzy-Polaków, bardzo licznie odbywających wojskowość w Moskwie. Zbierano żołnierzy w lokalach prywatnych, najczęściej robotniczych i urządzano dla nich pogadanki”. Brała udział w wydarzeniach rewolucyjnych 1905 r. na ziemiach polskich, za co została aresztowana i osadzona na Pawiaku. W l. 1908–1911 przeniosła się do Krakowa i podjęła studia na polonistycie i historii na UJ. W 1910 r. uczestniczyła w odsłonięciu Pomnika Grunwaldzkiego.

Debiutowała wierszem *Zachód* w „Biesiadzie Literackiej” w 1902 r. Publikowała w licznych czasopismach, m.in. „Sterze”, „Ogniwie”, „Krytyce”, „Prawdzie”, w „Naprzód”, „Tygodniku Ilustrowanym”, „Literaturze i Sztuce: dodatku do Nowej Gazety”, „Świecie”, „Sfinksie”. W jej poezji było dużo wątków autobiograficznych. Oprócz wierszy pisała recenzje i artykuły krytycznoliterackie. Najważniejszymi wątkami w jej działalności publicystycznej były najnowsza literatura polska i jej nurty oraz przedstawienia kobiet. Zarówno w poezji, jak i w publicystyce pisała o tym, jak ważna jest aktywna postawa, chęć i wola działania wiążąca się z wiernością. Popularyzowała literaturę rosyjską, pisząc o jej najnowszych nurtach i prezentując sylwetki poszczególnych twórców. Przetłumaczyła z języka rosyjskiego dwie powieści *Ofiary smoka* Władimira Germanowicza Bogoraza (1910) i *Drobnego biesa* Fiodora Sołoguba (1916).

Po wybuchu I wojny światowej znalazła się ponownie w Rosji. Publikowała artykuły i wiersze w „Echu Polskim”, wydawanym w Moskwie, i w „Głosie Polskim”, ukazującym się w Petersburgu. Jej twórczość miała w tym czasie charakter patriotyczny i społeczny. W wierszach pojawiały się sugestywne obrazy cierpienia i okropności, jakie niesie ze sobą wojna. W artykułach akcentowała, jak ważne jest wychowanie, zwłaszcza najmłodszych pokoleń, w duchu narodowym, oraz pamięć o tym, że Polska może być też ojczyzną duchową. Ważną rolę przypisywała w tym także literaturze, wyznaczając wysokie wymagania książce polskiej w przyszłości: miała ona być wyjątkowa, skupiać się nie tylko na tematyce doczesnych przyjemności. Edukacja według Zahorskiej miała służyć „wyższej prawdzie”. Tuż po zakończeniu wojny przyjechała do Teklomira, gdzie znajdował się majątek rodziny jej męża. Należała do założycieli TSK w Okręgu Wileńskim w 1919 r.

W okresie II RP zamieszkała w Warszawie. Kontynuowała działalność pisarską i publicystyczną, należała do Stowarzyszenia Pisarzy Katolickich i związała się z Wydawnictwem Salezjańskim, pisała popularne żywoty świętych i utwory dla dzieci. W czasie II wojny światowej brała udział w konspiracji. Pracowała w dziale gospodarczym Komendy Głównej Służby Zwycięstwu Polski, ZWZ i AK. Po aresztowaniu osadzona w więzieniu na Pawiaku. Odznaczona Medalem Niepodległości. Zmarła w obozie w Oświęcimiu.

Bibliografia przedmiotowa:

Z dziejów PPS w Moskwie, „Niepodległość” 1934, z. 3; D. Hryniewicz, *Anna Zahorska i jej rodzina*, „KrWarsz” 1985, nr 1–2; *Zahorska Anna Antonina*, [w:] *Słownik uczestniczek walk o niepodległość Polski. Poległe i zmarłe w okresie okupacji niemieckiej*, red. H. Michalska et al., Warszawa 1988; D. Hryniewicz, *Anna Zahorska (1882–1942) i jej córka Elżbieta (1915–1939)*, [w:] *Chrześcijanie*, t. 19, red. B. Bejze, Niepokalanów 1992; E. Głębicka, *Anna Zahorska, WPPiBL*, t. 9, Warszawa 2004; *Zapomniane głosy. Krytyka literacka kobiet 1894–1918. Wybór tekstów*, oprac. A. Wydrycka, Białystok 2006; A. Wydrycka, *Niezwykła biografia*, [w:] *Anna Zahorska: poezje zebrane*, wstęp i oprac. A. Wydrycka, Białystok 2016.

Bibliografia podmiotowa:

Maria Turzyma. „Wyzwalająca się kobieta”, „Prawda” 1907, nr 15; *Główne prądy współczesnej literatury rosyjskiej*, „TI” 1909, nr 44; *Nowe formy miłości w literaturze rosyjskiej*, „Sfinks” 1909, nr 6; *Indywidualizm kobiecy w najnowszej powieści polskiej*. Zofia Rygier-Nałkowska, „Świat” 1910, nr 19; *Prawda w sztuce*. Z powodu artykułu Stanisława Pieńkowskiego „Duch w sztuce”, „Krytyka” 1910, t. 4; *Typy kobiet w polskiej literaturze współczesnej*, „TI” 1911, nr 29, 30; *W atmosferze salonu*, „Świat” 1914, nr 21; *Wszechszuka*, „Bluszczyk” 1915, nr 11; *O przyszłym życiu i przyszłej książce polskiej*, „GłPol” 1915, nr 50; *O dusze dzieci*, „EP” 1916, nr 5.

E. Pętkowska-Grabowska

Zakrzewska-Raniecka Maria (1881–1971), działaczka społeczna, bibliotekarka.

Urodziła się w Białyszewie w pow. sierpeckim. Była córką Szczepana, ziemianina, i Józefy ze Smoleńskich. Po konfiskacie majątku, w ramach represji popowstaniowych, rodzina przeniosła się do Ciechanowa. Po ukończeniu 4-klasowej pensji podjęła pracę w banku Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego, gdzie pracowała w l. 1897–1908. Jednocześnie, podobnie jak jej matka, zajmowała się udzielaniem korepetycji. W 1903 r. należała do grona współorganizatorek koła „Victoria”, do 1906 r. była jego przewodniczącą. Koło to grupowało dziewczęta od 16. do 20. r.ż., zajmujące się nauczaniem dzieci pochodzących ze środowisk robotniczych i chłopskich. W ramach tajnego nauczania uczyły nie tylko języka polskiego, ale także historii i geografii.

Prowadziła również aktywną działalność na polu krzewienia czytelnictwa. W 1906 r. uzyskała zezwolenie władz carskich na otwarcie biblioteki pod nazwą „Czytelnia Marii Zakrzewskiej”, będącej zarówno wypożyczalnią książek, jak i czytelnią czasopism, które bardzo aktywnie pozyskiwała. Była też współzałożycielką powstałego w 1907 r. Oddziału Ciechanowskiego Towarzystwa Kultury Polskiej, któremu przekazała cały swój księgozbiór. Bibliotekę przemianowano wówczas na Książnicę i przeniesiono do Domu Ludowego; Zakrzewska-Raniecka pełniła funkcję kierowniczkę do 1914 r. W 1908 r. liczba czytelników przekraczała siedem tysięcy. Czynnie udzielała się w pracach Towarzystwa Kultury Polskiej, współpracując m.in. z Aleksandrem Świętochowskim (zob.), Marią Konopnicką (zob.), Janem Konopnickim i Franciszkiem Rajkowskim. Okres I wojny światowej spędziła w Rosji. Do Ciechanowa wróciła w 1923 r. (według niektórych opracowań w 1918 r.). Po powrocie do kraju czynnie włączyła się w pracę społeczną. Chcąc pomagać dzieciom, zaangażowała się w organizację ochrony w budynkach byłego klasztoru oo. Augustianów. Została również

wybrana na przewodniczącą powiatowego oddziału Związku Pracy Obywatelskiej Kobiet, przyczyniając się do powstania w 1926 r. Kolonii Letnich dla Dzieci w Ościsławie. W czasie II wojny światowej była więźniarką obozu koncentracyjnego w Soldau. Po wojnie wróciła do Ciechanowa, gdzie spędziła resztę życia, i tam zmarła.

Bibliografia przedmiotowa:

A. Kociszewski, *Maria Zakrzewska-Raniecka (4.III.1881 – 30.IV.1971)*, „ZapC” 1973, nr 1; *SPKP, Suplement*, red. I. Treichel, Warszawa–Łódź 1986; E. Lewandowski, *Ciechanowski słownik biograficzny*, Ciechanów 2008.

W. Partyka

Zand Maksymilian (1876–1932), działacz socjalistyczny. Pseud. George, Żorż, Szymon. Przemysławiec.

Urodził się w rodzinie żydowskiej. W 1895 r. ukończył warszawską Szkołę Handlową Leopolda Kronenberga. Uczestniczył w pracach WTD, zajmując się działalnością czytelną; kierował jedną z filii. W 1898 r. rozpoczął bliską współpracę z Edwardem Abramowskim (zob.), który zakładał w Warszawie i Genewie tzw. koła etyków, zajmujące się prowadzeniem kół samokształceniowych i dyskusyjnych oraz wykładów wśród inteligencji, robotników i młodzieży. Zand był inwigilowany przez policję carską i uznany za „niepewnego politycznie”; podejrzewano go o organizowanie „Wieczorów Mickiewiczowskich”. Należał do Związku Towarzystw Samopomocy Społecznej, współpracując w tej organizacji m.in. z Abramowskim, Zofią Bassakówną (zob.), Konstantym Krzczkowski (zob.), Stanisławem Berentem i Władysławem Michalskim. Organizował działalność oświatową, zwłaszcza dla młodzieży robotniczej: formą pracy były wykłady oraz spotkania samokształceniowe, w czasie których obok dyskusji o problemach etycznych, ideologicznych i politycznych uczono się przedmiotów szkolnych. Zand opracował program i metody prowadzenia wykładów, zgromadził zespół dobrych wykładowców. Uchodził za człowieka mądrego i o czytelnym, zdolnego, obdarzonego talentem pedagogicznym organizatora działań społecznikowskich. Współpracownicy podkreślali jego skromność, łagodność, wrażliwość, wytrwałość w działalności społecznej – nawet w najtrudniejszych warunkach. Należał do PPS, aktywnie działał w ruchu związkowym. Był współzałożycielem utworzonej w Warszawie w 1903 r. Ogólnej Kasy Pomocy Więźniom Politycznym. W okresie II RP współorganizował Towarzystwo Uniwersytetu Robotniczego. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AZHRL, Brzeziński, Geneza, sygn. P-89; J. Grabiec [J. Dąbrowski], *Czerwona Warszawa przed ćwierć wiekiem. Moje wspomnienia*, Poznań 1925; *Z żałobnej karty*, „GPor” 1932, nr 117; S. Brzeziński, *Bp. Maksymilian Zand*, „GN” 1932, nr 33; K. Krzczkowski, *Dzieje życia i twórczości Edwarda Abramowskiego*, Warszawa 1933; W.T., *Maksymilian Zand (1876–1932), Księga życiorysów*, Warszawa 1939; H. Kiepuska, *Warszawa w rewolucji 1905–1907*, Warszawa 1972; J. Miąso, *Tajne nauczanie w Królestwie Polskim w świetle dokumentów władz rosyjskich*, „RDO” 1990, t. 33.

A. Böldyrew

Zarzecki Lucjan (1873–1925), pedagog, nauczyciel.

Urodził się w miejscowości Rudnia (k. Chelma) w zubożalej rodzinie ziemiańskiej, przywiązanej do wiary, tradycji patriotycznych i powstańczych. Był synem Józefa i Józefy z Zarzeckich. Dzieciństwo spędził w majątku Obolce w pow. orszańskim. W l. 1885–1893 uczęszczał do gimnazjum rosyjskiego w Smoleńsku. Studia wyższe podjął na Wydziale Matematyczno-Fizycznym Uniwersytetu Petersburskiego. Interesował się logiką, psychologią oraz matematyką i zagadnieniami wychowania w powiązaniu z filozofią. Studia ukończył w 1897 r., następnie został powołany do wojska. Po odbyciu służby wojskowej przyjechał do Warszawy i wstąpił na PW. Studia techniczne porzucił jednak na rzecz pracy w szkolnictwie. Początkowo był nauczycielem matematyki w warszawskich prywatnych szkołach średnich. W 1901 r. znalazł zatrudnienie w Gimnazjum Męskim Wojciecha Górskiego (zob.) i na pensji Karwowskich (później Emilii Pater). W l. 1902–1915 pracował w zakładach naukowych Zgromadzenia Kupców w Warszawie. Matematyki uczył też w l. 1907–1916 w 7-klasowych Zakładach Naukowo-Wychowawczych Żeńskich Cecylii Plater-Zyberk (zob.) oraz Jadwigi Sikorskiej (zob.). Od 1906 r. pracował także w charakterze wykładowcy matematyki na Uniwersytecie Ludowym warszawskiego Koła Polskiej Macierzy Szkolnej. Do jego zadań na tej uczelni należało, poza prowadzeniem wykładów, opracowywanie programów zajęć i sprawowanie kontroli nad wykładami w ramach komisji pedagogicznej. Ponadto w l. 1905–1916 był profesorem matematyki w Towarzystwie Kursów Naukowych w Warszawie na Wydziale Matematyczno-Przyrodniczym. Był współzałożycielem zalegalizowanego w 1906 r. warszawskiego Koła Matematyczno-Fizycznego, w 1913 r. został wybrany jego prezesem. Należał do podkomisji programowej matematycznej w ramach tej organizacji, wypowiadał się na temat programu algebry w szkole średniej, zgłaszał propozycje konkretnych rozwiązań metodycznych w nauczaniu matematyki w szkolnictwie średnim. W 1911 r. brał udział w organizacji i prowadzeniu wykładów dokształcających dla nauczycieli matematyki.

Gdy w 1915 r. powstał Instytut Pedagogiczny Towarzystwa Kursów Naukowych, Zarzecki przez dwa lata prowadził tam zajęcia z dydaktyki matematyki. W 1915 r. na zlecenie Towarzystwa im. Jana Zamoyskiego zorganizował w Warszawie Gimnazjum im. Jana Zamoyskiego, którego był dyrektorem w l. 1915–1918. Kiedy w 1918 r. Towarzystwo Kursów Naukowych zostało przekształcone w WWP, Zarzecki przerwał tam pracę i zaangażował się w Zarządzie Głównym Polskiej Macierzy Szkolnej oraz MSWoj (Departament Naukowo-Szkolny), MWRiOP (sekcja szkół zawodowych), sekcji oświecenia publicznego Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich w Wilnie. Do WWP powrócił w 1921 r. na Wydział Pedagogiczny, gdzie prowadził wykłady z wstępu do pedagogiki, dydaktyki ogólnej, wychowania moralnego oraz seminaria i proseminaria. Należał do pierwszych wykładowców PIP, powołanego w 1918 r. na wniosek komisji dydaktycznej Wydziału Filologicznego UW. Wchodził również w skład rady tego Instytutu. Wraz z pracą pedagogiczną podejmował, początkowo konspiracyjną, działalność społeczno-oświatową. Należał do współzałożycieli Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego, był wiceprezesem w Zarządzie Związku Nauczycielstwa Polskiego. Brał czynny udział w ruchu naukowym, popularyzował wiedzę, przygotowywał odczyty z pedagogiki. Od 1907 r. objął redakcję „Szkół Polskiej”. Publikował nie tylko na łamach pism matematycznych, jak np. „Wektor”, ale również w „Przeglądzie Pedagogicznym”, którego był redaktorem w l. 1921–1925, oraz w „Sprawach Szkolnych”

i „Wychowaniu w Domu i w Szkole”. Był członkiem rzeczywistym Towarzystwa Badań nad Dziećmi. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, AZHP, sygn. 1.7/175; AAN, RGO w Warszawie, sygn. 108; AAN, WWP – zbiór akt, sygn. 12; AGAD, AGW, sygn. 28/8; ANK, NKN, sygn. 938; W. Wąsik, *Lucjan Zarzecki*, [w:] L. Zarzecki, *Wychowanie narodowe. Studia i szkice*, wyd. 2, Warszawa 1929; P. Sosnowski, *Dzieje Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego: (1905–1919)*, Warszawa 1930; F. Filipowicz, *Lucjan Zarzecki (1873–1925)*, „PHO” 1973, nr 2; F. Filipowicz, *Mysł pedagogiczna Lucjana Zarzeckiego: 1873–1925*, Wrocław 1974; W. Piotrowski, *Koło Matematyczno-Fizyczne w Warszawie 1905–1915*, „PHO” 1989, nr 1; M. Cywińska, *Lucjan Zarzecki*, [w:] *Słownik biograficzny polskiego obozu narodowego*, t. 1, red. K. Kawęcki, Warszawa 2020.

Bibliografia podmiotowa:

W kwestii wychowawczej uwag kilka, „SP” 1906, nr 20; *O kształceniu charakteru*, „PN” 1914, nr 7; *Charakter jako cel wychowania*, Warszawa 1918; *O przygotowaniu nauczycieli i odnośnych szkółach*, „PMS” 1918, nr 1; *O idei naczelnej polskiego wychowania*, Warszawa 1919; *O zadaniach nauczyciela polskiego*, Warszawa 1919.

J. Falkowska

Zasadzińska Pelagia (1858–1949), nauczycielka, organizatorka szkolnictwa żeńskiego.

Urodziła się w Dębolicach, była córką Adama, ekonoma, powstańca styczniowego, i Benigny z Gawrońskich. Edukację podstawową rozpoczęła w Sieradzu, a kontynuowała w IV Gimnazjum Żeńskim w Warszawie. Po uzyskaniu uprawnień nauczycielskich przeniosła się do Wielunia, z którym pozostała związana do końca życia. W 1883 r. utworzyła tam pensję żeńską. Od 1905 r. jej szkoła stopniowo rozszerzała swoją działalność. W 1916 r. udało jej się uzyskać zgodę na utworzenie sześciu klas, w 1918 r. otworzono klasę VII. Patriotyczne wychowanie Zasadzińskiej było widoczne w programie nauczania, gdyż w szkole prowadzone były tajne lekcje literatury, geografii i historii polskiej. Szkoła miała również wpływ na lokalne środowisko, cieszyła się znakomitą renomą i prócz wiedzy wpajała uczniom wartości prospołeczne i patriotyczne. W tekście napisanym z okazji złotego jubileuszu jej pracy pedagogicznej, pierwsze lata funkcjonowania szkoły wspomniane są jako szczególnie trudne ze względu na sceptyczne podejście społeczeństwa do edukacji kobiet. Zasadzińska zachęcała do nauki poprzez stypendia i zapomogi, a ze wspomnień uczennic wynika, że czasami całkowicie pokrywała koszty edukacji mniej zamożnych wychowanek.

W 1927 r., z inicjatywy Zasadzińskiej i rodziców uczennic, powstało Koło Rodziców Uczennic i Przyjaciół Szkoły; jego celem był m.in. organizowanie odczytów, pogadanek, konferencji metodycznych, imprez kulturalnych oraz prowadzenie starań o zdobycie środków na wsparcie materialne dla uczniów. Szkoła funkcjonowała do września 1939 r., maturę uzyskało w niej 159 dziewcząt. Zasadzińska należała również do Przyjaciół i Sympatyków Zjednoczenia Pracowników Niewidomych. Została odznaczona Złotym Krzyżem Zasługi. Zmarła w Wieluniu.

Bibliografia przedmiotowa:

APŁ, Urząd Wojewódzki Łódzki, sygn. 2372; *Jubileusz wychowawczyni*, „Świat” 1908, nr 38; T. Olejnik, *Zasadzińska Pelagia*, [w:] *Leksykon miasta Wielunia*, Wieluń 2007; T. Olejnik, *Pensja i gimnazjum humanistyczne żeńskie Pelagii Zasadzińskiej w Wieluniu 1883–1939*, Wieluń 2013.

Z. Hałęza

Zawadzka Leona (1885–1940), nauczycielka.

Urodziła się w majątku Skrzydlów, była córką Leona Siemieńskiego, powstańca styczniowego, i Zofii z Zielonków. Pierwsze nauki pobierała w domu. Po śmierci ojca rodzina przeprowadziła się do Łodzi, gdzie Zawadzka zetknęła się z tajnymi kółkami samokształceniowymi, w które zaangażowany był jej brat, uczeń jednego z łódzkich gimnazjów. Sama również uczęszczała do gimnazjum w mieście. Następnie rodzina przeniosła się do Warszawy, gdzie Zawadzka została uczennicą VI klasy na pensji Heleny Kowalewskiej. Potem uczęszczała na dwuletnie kursy, gdzie wykładano głównie historię i literaturę polską. Kształciła się także na tzw. Uniwersytecie Latającym, przekształconym w 1906 r. i zalegalizowanym jako Wyższe Kursy Naukowe. Została członkinią Związku Młodzieży Polskiej „Zet” i prowadziła tajne kółka samokształceniowe wśród słuchaczek pensji oraz uczennic gimnazjalnych. Stale poszerzała swą wiedzę poprzez uczestnictwo w tajnych wykładach, a w 1904 r. przebywała na miesięcznym kursie języka polskiego i historii zorganizowanym przez UJ dla słuchaczy z Królestwa Polskiego.

Była czynną uczestniczką wydarzeń związanych z walką o polską szkołę w 1905 r. Z jej inicjatywy powstało w Warszawie jedno z pierwszych kół Polskiej Macierzy Szkolnej, tzw. Koło Panien. Jego głównym celem było utworzenie prywatnej koedukacyjnej szkoły początkowej. Działania w tym zakresie podjęła wówczas Wanda Dzierzbicka (zob.), członkini grupy Zawadzkiej w Kole Panien; w 1908 r. powstała jej 4-klasowa szkoła początkowa, w której Zawadzka uczyła historii i geografii Polski. W tym samym czasie, na zaproszenie Heleny Kowalewskiej, wzięła udział w kongresie higieny szkolnej, który odbył się w Londynie. W 1909 r. ponownie wyjechała do Anglii. Dziesięciomiesięczny pobyt poświęciła na obserwację systemu i metod pracy szkół elementarnych. Uczyla się także języka angielskiego oraz zakupiła przydatne dla szkoły pomoce naukowe. W drodze powrotnej do Warszawy zatrzymała się w Monachium, gdzie również odwiedzała szkoły elementarne. W 1911 r. jej szkoła została zamknięta, a głównym powodem tej decyzji była nauka prowadzona w języku polskim. Placówka odrodziła się jako szkoła tajna.

Tuż przed wybuchem I wojny światowej Zawadzka zdała egzamin rządowy i uzyskała świadectwo nauczycielki domowej. Wydarzenia wojenne nie przerwały jej aktywności, nadal uczyła, począwszy od r.szk. 1915/1916 także w Seminarium Nauczycielskim im. Elizy Orzeszkowej (zob.). Zaangażowana była w sekcję opieki nad bezdomnymi KO m.st. Warszawy, jednak najważniejszym obszarem jej działania była szeroko pojęta oświata, zarówno dzieci i młodzieży szkolnej, jak i dorosłych. Należała do sekcji szkół początkowych, natomiast w Komisji Opieki nad Młodzieżą Szkolną (przekształconą następnie w Wydział Oświecenia) zajmowała się m.in. zbiórką środków na wpisy uczniów prywatnych szkół polskich oraz organizacją kwest na cele edukacji. Drugim polem jej działania była sekcja kursów dla

dorosłych Wydziału Oświecenia KO m.st. Warszawy. W 1918 r., po przekazaniu władzom Warszawy szkoły, którą kierowała, rozpoczęła pracę w MWRiOP, w referacie dokształcania nauczycieli szkół powszechnych. W okresie II RP współpracowała z MWRiOP i była recenzentką komisji oceniającej książki z zakresu literatury pięknej przeznaczone dla młodzieży. Angażowała się też w działania nad upamiętnieniem ludzi i wydarzeń związanych z walką o polską szkołę z 1905 r. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, Akta rodziny Dzierzbickich, sygn. 2.3/135; A. Dorabalska, *Jeszcze jedno życie*, Warszawa 1972; B. Wachowicz, *Rudy, Alek, Zośka. Gawęda o bohaterach „Kamieni na szaniec”*, Warszawa 2003.

A. Jędrzejewska

Zawadzka Ludwika (1864–1954), pedagogka, kapitan Wojska Polskiego.

Urodziła się w rodzinie ziemiańskiej, była córką Ludwika Wysłoucha i Adeli z Giedrojców. Wyszła za Aleksandra Zawadzkiego (zob.) i później uczestniczyła w prowadzonej przez niego działalności publicznej i politycznej. W okresie pobytu w Szwajcarii w l. 80. XIX w. była sekretarką Teodora Tomasza Jeża (Zygmunta Miłkowskiego). W l. 90. XIX w. wraz z mężem organizowała w Wilnie Kursy Instruktorek Oświatowych, których celem było profesjonalne przygotowanie kobiet do działalności oświatowej na terenach wiejskich. Udzielała się też w pracach Towarzystwa Oświaty Narodowej (wraz z Florianem Skarżyńskim nadzorowała pracę Towarzystwa na terenie gub. siedleckiej) i Polskiej Macierzy Szkolnej (była członkinią sekcji szkolnej Wydziału Oświaty Macierzy, opracowującej nowe programy nauczania). W okresie strajku szkolnego 1905 r. wraz z mężem czynnie uczestniczyła w rozwoju ruchu nauczycielskiego i organizacji tajnych kompletów. W l. 1905–1907 kierowała Warszawskimi Kursami Pedagogicznymi dla nauczycieli ludowych, chociaż formalnie miały one innego dyrektora, zaakceptowanego przez władze Józefa Siemienieckiego. Prowadziła też dla kursantów zajęcia z zakresu literatury, dzięki czemu miała znaczący wpływ na kształtowanie postaw patriotycznych u wychowanków kursów, wśród których zdobyła pełne zaufanie. Zorganizowała seminarium męskie w Warszawie i została jego dyrektorką. Była członkinią Gniazda Centralnego Towarzystwa Opieki nad Dziećmi. W 1913 r. współzakładała warszawskie koło LKPW, w 1915 r. weszła w skład Rady Ligi w Warszawie. W listopadzie 1916 r. znalazła się w warszawskim tzw. kole „A”, popierającym ideę współpracy z Departamentem Wojskowym NKN.

W okresie II RP w l. 1918–1920 wchodziła w skład Zarządu Białego Krzyża. Była też referentką oświatową MSWoj. Należała do organizatorek Ochotniczej Legii Kobiet w Warszawie w 1920 r., pełniąc w stopniu kapitana Wojska Polskiego funkcję zastępcy dowódcy, a następnie dowódcy Ochotniczej Legii Kobiet. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, RGO w Warszawie, sygn. 833; BUW, DR, Szwedowski, „Zet”, t. I, sygn. 1745; W. Kiedrzyńska, *Zarys Historii Wojennej OLK (Ochotniczej Legii Kobiet)*, Warszawa 1931; *Śp. Ludwika Wysłouch-Zawadzka*, „ŻW” 1954, nr 251; J. Konefał, *Działalność społeczno-polityczna i prasowa*

Aleksandra Zawadzkiego (ojca Prokopa) w latach 1896–1918, „KHPP” 1989, nr 2; J. Konefał, *Działalność społeczno-polityczna Aleksandra Zawadzkiego (Ojca Prokopa) w Królestwie Polskim 1876–1917*, Lublin 2000; J. Dufurat, *Kobiety w kręgu lewicy niepodległościowej. Od Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego do Ochotniczej Legii Kobiet (1908–1918/1919)*, Toruń 2001.

Bibliografia podmiotowa:

Warszawskie Kursy Pedagogiczne, [w:] *Nasza walka*, t. 2, Warszawa 1934.

A. Wałęga, P. Waingertner

Zawadzki Aleksander (1859–1926), działacz polityczny i społeczny, redaktor i wydawca czasopism, publicysta. Pseud. Ojciec Prokop, Grzegorz Wierny, Bolesław Kalinowski.

Urodził się w Wilnie, w rodzinie ziemiańskiej, był synem Antoniego i Franciszki z Rościszewskich. Po ukończeniu gimnazjum podjął w połowie l. 70. XIX w. studia w Akademii Medyko-Chirurgicznej w Petersburgu, których nie ukończył. Już w okresie studenckim związał się z organizacjami socjalistycznymi. Za tę działalność został skazany w 1880 r. na zesłanie do Syberii Zachodniej, w 1881 r. zbiegł z zesłania (przebywał w Galicji i w Szwajcarii), po kilku latach jednak dobrowolnie na nie powrócił, by móc później legalnie działać w Królestwie Polskim. Od l. 90. XIX w. był aktywnym działaczem Ligi Polskiej i LN (do 1908 r.). W 1912 r. należał do grona współzałożycieli NZCh (został jego prezesem).

Przez szereg lat prowadził aktywną pracę oświatową. Już pod koniec XIX w. organizował wraz z żoną Ludwiką Zawadzką (zob.) Kursy Instruktorów Oświatowych i kursy dokształcające dla kobiet w Wilnie (od 1892 r.). Zakładał także organizacje nauczycieli ludowych, których celem było wdrożenie ich do tajnej pracy oświatowej i propagowania polskości, m.in. tajną organizację uczniów rosyjskich seminariów nauczycielskich. Prowadził wykłady na zjazdach nauczycieli ludowych. Do pracy tej starał się też włączyć duchowieństwo, organizując m.in. tajne stowarzyszenie skupiające młode pokolenie katolickich księży. Dla sprawy polskiej pozyskał wielu byłych unitów z terenów Podlasia i Chełmszczyzny; w 1903 r. założył Towarzystwo Opieki nad Unitami, w 1912 r. przemianowane na Towarzystwo Obrony Kresów Wschodnich. Organizowało ono m.in. tajne szkoły w celu zwalczania analfabetyzmu i propagowania języka polskiego. Zawadzki apelował, by mieszkańcy Podlasia przyczyniali się do rozwoju tamtejszej oświaty.

Jako działacz LN został oddelegowany do pracy na wsi, szczególnie wśród tamtejszych nauczycieli. Należał do utworzonego w 1899 r. Towarzystwa Oświaty Narodowej, wchodził w skład jej Zarządu Głównego oraz Koła Wydawniczego. Odpowiadał za prace prowadzone na wsiach gub. lubelskiej, organizował zjazdy włościan, zawiązywał koła wśród robotników, inicjował wydawanie „Zorzy” i „Czytelni dla Wszystkich”, był też członkiem warszawskiego podkomitetu redakcyjnego nielegalnego pisma „Polak”, wydawanego w Galicji. Aktywnie działał w Towarzystwie Nauczycieli Szkół Ludowych (utworzonym w listopadzie 1905 r.), związanym z LN i sekcją nauczycielską Towarzystwa. Nazywano go sternikiem tego Towarzystwa i doceniano, jak wielu nauczycieli pozyskał dla sprawy narodowej. Gdy w 1906 r. utworzono zakonspirowane Narodowe Koło Nauczycieli Ludowych, został jego prezesem. Po odejściu z LN Zawadzki zreorganizował Towarzystwo, nadał mu charakter

niepodległościowy i przemianował na Nauczycielską Organizację Narodową. Walkę zbrojną uważał wówczas za ważniejszą od pracy oświatowej, co naraziło go na krytykę części członków. Zawadzki chciał, by nowa organizacja zajmowała się m.in. kolportażem nielegalnych czasopism, zakładaniem organizacji chłopskich i młodzieżowych oraz aktywizowaniem Polaków do czynnego udziału w walce o niepodległość.

Od 1906 r. kierował Wydziałem Organizacyjnym Polskiej Macierzy Szkolnej, wraz z żoną wchodził także w skład jej sekcji szkolnej. Od września 1906 r. aktywnie działał w utworzonych z inicjatywy Zarządu Głównego Macierzy Warszawskich Kursach Pedagogicznych (dla nauczycieli ludowych), które nazywał seminarium nauczycielskim. Był ich założycielem oraz członkiem zarządu. Przy seminarium powstał internat dla 100 wychowanków, a sama placówka ewoluowała od jednorocznego do trzyletniego kursu, prowadziła też tajny kurs wstępny. Absolwenci tych kursów mieli przygotowywać ludność wiejską do walki z Rosją o niepodległość Polski, podejmując wśród nich nie tylko pracę kulturalno-oświatową, ale i wojskową. Jak pisał Zawadzki „[...] chodziło o wykształcenie wzorowych nauczycieli jedynie na to, aby wzorowy nauczyciel mógł najskuteczniej wytworzyć żołnierzy polskich z ludu”. Działalność ta narażała kursy na rewizje, represje oraz stały nadzór policji. W budynku kursów mieściło się m.in. centrum dystrybucji nielegalnych druków. Zawadzki był także członkiem Zarządu Towarzystwa Niesienia Pomocy Uczniom Warszawskich Kursów Pedagogicznych utworzonego w 1908 r. po likwidacji Macierzy. Pozyskiwało ono środki na stypendia i zapomogi dla uczniów. W l. 1906–1918 na kursy uczęszczało 500 uczniów, z czego 303 otrzymało świadectwa i kwalifikacje nauczycielskie. Zawadzki był rozczarowany postawą części absolwentów, którzy nie włączyli się czynnie w działania wojenne w l. 1914–1918, czemu wyraz dał w kierowanej do nich broszurze *Do moich wychowanców...*

W l. 1902–1903 aktywnie uczestniczył w akcji bojkotu lekcji religii w języku rosyjskim, a w l. 1905–1907 był osobą odpowiedzialną za bojkot szkoły rosyjskiej przez uczniów. Pozyskiwał na ten cel fundusze, redagował odezwy, organizował wiece dla rodziców oraz wsparcie dla uczniów i nauczycieli wydalonych ze szkół. W jego mieszkaniu prowadzono tajne komplety z ramienia LN. Współredagował wówczas pismo „Walka o Szkołę Polską” (od 1906 r. był jego głównym redaktorem), które stało się wkrótce organem Towarzystwa Nauczycieli Szkół Ludowych. Apelowal w nim, by nie porzucać akcji bojkotu, co naraziło go na konflikt z obozem endecji. Także wydawana nielegalnie od 1908 r. „Polska”, którą rozpowszechniali związani z Zawadzkim nauczyciele ludowi, zalecała bojkot szkół rządowych. Pismo propagowało polskie szkolnictwo ludowe, publikowało artykuły o treści historycznej oraz zabiegało o poszerzenie poziomu wiedzy ogólnej i świadomości chłopów (*Jak bronić gminy*, 1909, nr 2; *Do nauczycieli Polaków*, 1913, nr 24). Autorstwo wielu z publikowanych tam artykułów przypisuje się Zawadzkemu. Podobne stanowisko zajął w swoim kolejnym piśmie „Dla Przyszłości”, gdzie bojkotowano rządowy program rozwoju nauczania powszechnego, zwracając m.in. uwagę na fakt, że pozbawi on gminy możliwości decydowania o obsadzie posad nauczycielskich. Publikowane tam artykuły dotyczyły aktywizowania nauczycieli ludowych w zakresie ich pracy nad kształtowaniem postaw patriotycznych i obywatelskich ludności wsi. Z kolei na łamach redagowanego przez niego od 1913 r. „Ludu Polskiego. Tygodnika obrazkowego, społecznego, politycznego, oświatowego, rolniczego, sprawom ludu polskiego poświęconego” (organu prasowego NZCH), m.in. w rubryce zatytułowanej *Gawędy starego Grzegorza*, poruszał zagadnienia dotyczące problemów samorządów, rolnictwa

i szkolnictwa na wsi oraz apelował o podniesienie poziomu moralności mieszkańców wsi, zwłaszcza w zakresie ograniczenia spożywania alkoholu. W artykule wstępnym *Nasz obra-chunek* kierował do czytelników pytanie o to, jak często utrzymują kontakt ze szkołą swoich dzieci i czy zdają sobie sprawę z realizowanych tam programów nauczania. Zalecał, by chłopci unikali przewlekłych procesów sądowych i awantur sąsiedzkich, a skupiali się na rozwoju spółdzielczości. Pismo wydawało także specjalne dodatki dla dzieci, poruszało zagadnienia istotnej roli kobiet w środowisku wiejskim oraz szerzej, w życiu narodowym. „Lud Polski” starał się edukować mieszkańców wsi i poszerzać ich wiedzę o rocznicach narodowych, historii i geografii Polski oraz popularyzować wiedzę przyrodniczą. Na jego łamach udzielano porad prawnych, weterynaryjnych czy gospodarskich. Informowano też o sukcesach kółek rolniczych. Zawadzki opublikował na łamach różnorodnych czasopism, pod pseudonimami lub bez sygnowania, liczne artykuły kształtujące świadomość narodową mieszkańców wsi oraz propagujące podejmowanie przez nich aktywnej pracy społecznej i oświatowej.

Dbał też o dokształcanie nauczycieli, np. w 1906 r. zorganizował dla nich półroczny kurs wakacyjny, w 1907 r. – z ramienia Towarzystwa Nauczycieli Szkół Ludowych – legalne kursy nauczycielskie z wycieczkami historycznymi i geograficzno-przyrodniczymi dla 400 osób, a w 1908 r. nielegalne kursy wojskowe na terenie Galicji dla nauczycieli ludowych z terenów Królestwa Polskiego. W 1909 r. organizował kursy nauczycielskie dla młodzieży z Podlasia i Chełmszczyzny, gdzie szczególnie brakowało wykwalifikowanych pracowników oświaty. Tajne kursy dla tej młodzieży powierzał także swoim seminarzystom z Warszawskich Kursów Pedagogicznych. Był członkiem Gniazda Centralnego Towarzystwa Opieki nad Dziećmi.

W ocenie Aleksandra Bogusławskiego (zob.) Zawadzki „pracował z całą pasją i niespoży-tą energią. Wiele mu zawdzięcza Towarzystwo Oświaty Narodowej, Polska Macierz Szkolna oraz praca uświadamiająca na wsi. Przyczynił się wybitnie do zorganizowania w tajną naro-dową organizację nauczycieli ludowych, do przeprowadzenia walki o szkołę polską, zorga-nizował Warszawskie Kursy Pedagogiczne”, jednak „[...] wielu wybitnych działaczy, szcze-gólnie spośród nauczycielstwa, zraziło się do jego metod arbitralnych i z pracy w NZCh się wycofało”. Po 1918 r. zniknął z życia publicznego. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, RGO w Warszawie, sygn. 833; AAN, Zbiór monografii, sygn. 1/76/I-1; APL, UGSdsS, sygn. 98; AZHRL, Brzeziński, Geneza, sygn. P-89; AZHRL, K. Jaworowska, Związek Chłopski, sygn. P-105; AZHRL, Wasilewski, Wspomnienia, sygn. P-221; BN DR, A. Bogusławski, Wspomnienia (1887–1939), sygn. akc. 13202; BUW, DR, Szwedowski, „Zet”, t. I, sygn. 1745; H. Ceyssingerówna, *Liga Narodowa i Związek Unarodowienia Szkół w walce o szkołę polską*, [w:] *Nasza walka*, t. 2, Warszawa 1934; J. Stemler, *Polska Macierz Szkolna*, [w:] *Nasza walka...*; J. Włodarski, *Nauczycielstwo szkół ludowych w walce o unarodowienie szkoły*, [w:] *Nasza walka...*; J. Wysłouch-Zawadzka, *Warszawskie Kursy Pedagogiczne*, [w:] *Nasza walka...*; I. Myślicki, *Zarys historii walk o oświatę polską w Wileńszczyźnie i Mińszczyźnie*, [w:] *Nasza walka...*; Z. Kmiecik, *Pisma „ludowe” w Królestwie Polskim w latach 1907–1911*, „RHCzP” 1963, nr 2; J. Konefał, *Działalność społeczno-polityczna i pra-sowa Aleksandra Zawadzkiego (ojca Prokopa) w latach 1896–1918*, „KHPP” 1989, nr 2; Zawadzki Aleksander, *SBDRL*, Warszawa 1989; J. Konefał, *Powstanie i działalność Towarzystwa Nauczycieli Szkół Ludowych (1905–1909) i Narodowej Organizacji Nauczycielskiej (1909–1914) w Królestwie Polskim*, „RDO” 1997, t. 38; J. Konefał, *Działalność społeczno-polityczna Aleksandra Zawadzkiego (Ojca Prokopa) w Królestwie Polskim 1876–1917*, Lublin 2000.

Bibliografia podmiotowa:

Dokumenty doby bieżącej, zebrał i uwagami uzupełnił A. Zawadzki, 1917; *Do moich wychowawców słowo pożegnania*, Warszawa 1918.

A. Wałęga

Znaniński Florian (1882–1958), filozof, socjolog.

Urodził się w Świątnikach k. Włocławka w rodzinie ziemiańskiej. Był synem Leona, zarządcy majątku Świątniki, i Amelii z Holtzów. Odebrał wychowanie domowe, następnie około 1895 r. rozpoczął naukę w gimnazjum w Warszawie. Brał aktywny udział w kółkach samokształceniowych. Maturę zdawał eksternistycznie w gimnazjum w Częstochowie w 1902 r. W tym też roku rozpoczął studia filozoficzne na UW, z którego po pierwszym semestrze został relegowany za udział w delegacji studenckiej do władz uniwersyteckich, protestującej przeciwko ograniczaniu swobód studenckich. W 1904 r. opuścił Królestwo Polskie i wyjechał do Szwajcarii, a następnie do Francji. We Francji znalazł się w szeregach Legii Cudzoziemskiej, pracował jako sekretarz w Stowarzyszeniu Artystów Rosyjskich, handlował starociami, występował w wędrownej trupie cyrkowej. W l. 1905–1907 studiował na Uniwersytecie Genewskim, a w 1907 r. przeniósł się do Zurychu i podjął pracę w Polskim Muzeum Narodowym w Rapperswilu. Następnie powrócił do Paryża z zamiarem doktoryzowania się na Sorbonie. Z powodu śmierci promotora nie dokończył pracy. W Paryżu słuchał wykładów m.in. Émila Durkheima, Luciena Lévy-Bruhla oraz Henri Bergsona, którego pracę *L'évolution créatrice* niebawem przełożył na język polski jako *Ewolucja twórcza* (1913). W l. 1909–1910 zakończył studia na UJ, uzyskując stopień doktora na podstawie pracy *Zagadnienie wartości w filozofii*.

W 1911 r. powrócił do Warszawy i w l. 1911–1914 r. zajmował stanowiska dyrektora Towarzystwa Opieki nad Wychodźcami oraz redaktora pisma „Wychodźca Polski”. W l. 1912–1914 wykładał filozofię na Żeńskich Wyższych Kursach Pedagogicznych w Warszawie. Udzielał także prywatnych lekcji. Tłumaczył na język polski dzieła filozoficzne. Należał do Polskiego Towarzystwa Psychologicznego, w 1913 r. został zastępcą prezesa tej organizacji. W ramach Towarzystwa prowadził odczyty, np. jesienią 1912 r. wygłosił cykl odczytów *Indywidualizm i społeczeństwo historyczne*. Współpracował z wybitnymi polskimi uczonymi: Ludwikiem Krzywickim (zob.), z którym okresowo współtworzył *Poradnik dla samouków*, z Edwardem Abramowskim (zob.) i Stefanem Czarnowskim, oraz redakcjami czasopism i wydawnictw naukowych. Przed I wojną światową miał istotny udział w rozwoju i popularyzacji wiedzy filozoficznej. Opublikował szereg rozpraw z tej dziedziny na łamach „Przeglądu Filozoficznego”. Pisał recenzje rozpraw filozoficznych i psychologicznych. W prasie społeczno-kulturalnej podejmował również aktualne zagadnienia kulturalne i społeczne, np. na łamach „Prawdy” opublikował interesujący artykuł poświęcony problemowi samobójstw.

W 1913 r. w Warszawie Znaniński poznał Williama I. Thomasa, amerykańskiego antropologa społecznego, psychologa i socjologa, prowadzącego badania nad imigrantami w USA. Dzięki tej znajomości w 1914 r. wyjechał do USA. Od 1914 r. w Chicago słuchał wykładów George Herberta Meada. W 1919 r. wydał swą pierwszą amerykańską książkę *Cultural Reality*, a w l. 1918–1920 ukazała się wielotomowa praca napisana we współpracy

z Thomasem – *The Polish Peasant in Europe and America*. W Chicago zaczęła się również ścisła, trwająca do końca życia Znanieckiego, intelektualna współpraca z żoną, Amerykanką Eileen Markley-Znaniecką.

W okresie II RP odegrał wielką rolę jako organizator życia naukowego. W 1920 r. otrzymał nominację na stanowisko profesora nadzwyczajnego Uniwersytetu Poznańskiego. Został kierownikiem Katedry Socjologii i Filozofii Kultury, a w 1921 r. mianowano go profesorem zwyczajnym tego uniwersytetu. W 1930 r. założył pierwsze polskie czasopismo socjologiczne „Przegląd Socjologiczny”, które redagował do wybuchu II wojny światowej. Był twórcą wielu oryginalnych i wpływowych koncepcji socjologicznych. Uważa się go za jednego z najwybitniejszych przedstawicieli filozofii kultury, socjologii wychowania i socjologii humanistycznej. Zmarł w Champaign.

Bibliografia przedmiotowa:

Université de Genève, Archives de l'Université, <https://www.unige.ch/archives/adm/documents-en-ligne/listes-des-autorites-professeurs-etudiants-auditeurs-et-laboratoires/> (dostęp: 9.06.2023); Z. Dulczewski, *Początki kariery naukowej Floriana Znanieckiego (1909–1914)*, Warszawa 1982; Z. Dulczewski, *Florian Znaniecki. Życie i dzieło*, Poznań 1984; J. Szacki, *Znaniecki. Myśli i Ludzie*, Warszawa 1986; E. Hałas, *Znaczenie i wartości społeczne. O socjologii Floriana Znanieckiego*, Lublin 1991; T. Abel, *O Florianie Znanieckim. Wybór z dziennika*, oprac. E. Hałas, Lublin 1996; A. Karnat-Napieracz, *Od filozofii ku socjologii. Floriana Znanieckiego program reformy nauk humanistycznych*, „AAPC” 2008, folia 54; W. Winclawski, *SBSP*, t. 4, Toruń 2011; Z. Kwieciński, *Florian Znaniecki jako pedagogiczny marzyciel*, „SE” 2019, nr 52.

Bibliografia podmiotowa:

Etyka filozoficzna i nauka o wartościach moralnych, „PF” 1909, z. 2; *Zagadnienie wartości w filozofii*, Warszawa 1910; *Samobójstwo jako objaw społeczny*, „Prawda” 1910, nr 10; *Humanizm w filozofii współczesnej*, „Sfinks” 1911, t. 15; *Myśl i rzeczywistość*, „PF” 1911, z. 2; *Humanizm i poznanie*, Warszawa 1912; *Filozofia Bergsona*, „TP” 1912, nr 21, 23; *Elementy rzeczywistości praktycznej*, „PF” 1912, z. 2; *Znaczenie rozwoju świata i człowieka*, [w:] *Poradnik dla samouków*, cz. 5, z. 4: *Świat i człowiek*, Warszawa 1913; *The Polish Peasant in Europe and America*, t. 1–5, Boston 1918–1920.

M. Sikorska

Znatowicz Bronisław (1851–1917), chemik, fizjograf, działacz społeczny.

Urodził się w Lublinie, był synem Edmunda, naczelnika pow. lubelskiego i poety, oraz Walerii z Dąbrowskich. Po ukończeniu Gimnazjum Męskiego w Lublinie w 1869 r. studiował chemię na UW. W l. 1873–1874 pracował w Akademii Technicznej we Lwowie. W l. 1875–1889 był zatrudniony jako asystent na UW. Jednocześnie uczył chemii w warszawskich szkołach prywatnych. Od 1889 r. pracował jako inspektor oświetlenia gazowego w Warszawie. Pełniąc tę funkcję, miał do dyspozycji dobrze wyposażone laboratorium chemiczne. Prowadził w nim eksperymenty, udostępniał je także młodzieży akademickiej. Uznawano go za mentora studentów chemii i fizyki.

Był bardzo aktywnym popularyzatorem wiedzy z zakresu nauk przyrodniczych. W 1873 r. opublikował adresowaną do szerokiego grona odbiorców broszurę *Morze. Gawę-*

da popularno-naukowa (pozycji tej nie odnotowuje *Bibliografia* Estreichera). Napisał kilka książek o charakterze podręczników z zakresu chemii. Pierwszym z nich były wysoko cenione *Zasady chemii ogólnej*, opublikowane w 1884 r. w ramach serii *Wydawnictwo Popularne*, ukazującej się nakładem Gebethnera i Wolffa. Od 1894 r. należał do redakcji *Wielkiej encyklopedii powszechnej ilustrowanej*, wydawanej nakładem Saturnina Józefa Sikorskiego. W Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie oraz w Resursie Kupieckiej prowadził odczyty i wykłady połączone z doświadczeniami pokazowymi. W publikacjach prasowych Znatowicz zwracał uwagę na trudności towarzyszące wykładom popularnym z zakresu przyrodoznawstwa; podkreślał trudności lokalowe, brak aparatury, niemożność dobrego przygotowania doświadczeń. Był inicjatorem i przewodniczącym utworzonej w 1897 r. sekcji odczytowej, nazwanej Oddziałem Krzewienia Wiedzy przy Muzeum Przemysłu i Rolnictwa, wzorowanej na tego rodzaju instytucjach działających w Wiedniu i Berlinie. Organizując akcję odczytów, skupił dobrych specjalistów i popularyzatorów nauki, „tak, że w rozbiawionej i roztargnionej wówczas Warszawie stały się te odczyty popularnymi, uczęszczanymi i pożytek zamierzony przyniosły”, jak pisał Edmund Jankowski (zob.).

Prowadził aktywną działalność wydawniczą. Blisko współpracował z Konradem Dobrskim przy zakładaniu i redagowaniu wychodzącego w l. 1878–1880 „Zdrowia”. Był współzałożycielem i przez 30 lat redaktorem czasopisma przyrodniczego „Wszechświat”, wychodzącego od 1882 r. Sukces tego periodyku, służącego popularyzacji wiedzy przyrodniczej wśród szerokiego grona odbiorców, był osobistą zasługą Znatowicza. Był jednym z inicjatorów i redaktorem „Pamiętnika Fizjograficznego”, ukazującego się od 1881 r. Dzięki jego zabiegom (oraz Eugeniusza Dziewulskiego) czasopismo uzyskało stałą subwencję Kasy im. Józefa Mianowskiego, podjęło także stałą współpracę ze wszystkimi członkami redakcji „Wszechświata”. Był również redaktorem ukazującego się od 1901 r. „Chemika Polskiego”. Na łamach czasopism naukowych i popularyzujących wiedzę opublikował szereg artykułów dotyczących kwestii *stricto* przyrodniczych, a także teksty podejmujące zagadnienie roli nauk przyrodniczych wśród innych nauk oraz ich znaczenia w życiu społecznym. Leszek Zasztowt pisał o Znatowiczu: „był nie tylko autentycznym entuzjastą odczytów popularnych, ale także uczonym zdającym sobie w pełni sprawę z wagi upowszechniania nauki i społecznego znaczenia popularyzacji”. Współorganizował działającą od 1881 r. Kasę im. Józefa Mianowskiego. Należał do Towarzystwa Ogrodniczego Warszawskiego. Był jednym z trzech członków honorowych Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

Znatowicz był powszechnie uznawany za sprawnego organizatora działań na rzecz upowszechniania wiedzy przyrodniczej. Zarówno jako redaktor periodyków, jak i koordynator odczytów pozyskiwał do stałej współpracy grono uczonych i społeczników. Dbał o organizowanie i podtrzymywanie kontaktów Polaków na niwie naukowej i społeczno-oświatowej „ponad kordonami”. Brał udział w ponadzaborowych spotkaniach polskich uczonych, np. w IX Zjeździe Lekarzy i Przyrodników Polskich (w sekcji chemicznej). Jako prelegent, autor artykułów i redaktor, z wielką dbałością podchodził do troski o ujednolicenie i stosowanie polskiej terminologii w zakresie przyrodoznawstwa. W artykułach i odczytach podkreślał zasługi polskich specjalistów dla popularyzacji wiedzy. I tak np. w artykule poświęconym zmarłemu w 1905 r. chemikowi i działaczowi oświatowemu Napoleonowi Milicerowi omawiał jego pracę badawczą, nauczycielską, popularyzacyjną. Pisał o nim także jako „o członku społeczeństwa, o koledze, o towarzyszu. Tutaj jednak umiejętność wysłownienia zawodzi

piszącego; niech za mnie mówią te liczne dziesiątki odczytów, które Milicer wypowiedział na różne cele publiczne i te nieskończone szeregi zebrań, komisji i posiedzeń, na których nie skąpił pracy, aby sprawie ogólnej oddać usługę". Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

Wezwanie do uczestnictwa w obchodzie jubileuszowym Bronisława Znatowicza, „ChP” 1912, nr 11; W. Leppert, *O usiłowaniach organizowania chemików w Warszawie*, „RCh” 1912, t. I; E. Jankowski, *Bronisław Znatowicz (Wspomnienie pośmiertne)*, „Kosmos” 1918/1919, R. XLIII–XLIV; J. Tur, *Śp. Bronisław Znatowicz jako redaktor pism przyrodniczych i kierownik sił młodych*, Warszawa 1927; *Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie (1875–1929)*, Warszawa 1929; T. Miłobędzki, *Bronisław Znatowicz. Wspomnienie*, „Wszelchświat” 1947, nr 4; L. Zasztowt, *Popularyzacja nauki w Królestwie Polskim 1864–1905*, Wrocław 1989; H. Lichočka, *Chemia*, [w:] *Nauki ścisłe i przyrodnicze na Uniwersytecie Warszawskim*, red. A.K. Wróblewski, Warszawa 2016.

Bibliografia podmiotowa:

Napoleon Milicer, „KW” 1905, nr 177; *Zasady chemii*, Warszawa 1906; *Szkola polska przed czterdziestu pięciu laty*, Warszawa 1909: odb. z czasopisma „BW” 1909, t. 3; *Pierwsza w Polsce pracownia chemiczna badawcza*, Lwów 1910: odb. z czasopisma „Kosmos” 1910.

A. Boldyrew

Zylberlast-Zand Natalia (1883–1942), lekarka, psychiatrka i neurolożka. Pseud. Maria Quieta.

Urodziła się w Warszawie w rodzinie pochodzenia żydowskiego, była córką Dawida Zylberlasta (Silberlasta) i Emilli z Batawiów. Po ukończeniu gimnazjum żeńskiego w Warszawie w 1899 r. wyjechała na studia medyczne na Uniwersytet Genewski, gdzie w 1906 r. uzyskała dyplom lekarski. W 1907 r. zdała egzamin państwowy na Uniwersytecie Charkowskim. Po powrocie do kraju krótko była zatrudniona w Szpitalu dla Psychicznie i Nerwowo Chorych „Kochanówka” k. Łodzi. Na stałe związała się zawodowo z oddziałem neurologicznym w Szpitalu Starozakonnych na Czystem w Warszawie, gdzie pracowała pod kierunkiem Edwarda Flatau (zob.). W placówce tej była zatrudniona do 1922 r. Publikowała prace naukowe w języku polskim, angielskim i francuskim; wyniki swych badań przedstawiała m.in. na łamach „Neurologii Polskiej” oraz „Medycyny i Kroniki Lekarskiej”. Jej dorobek był obszerny ilościowo (opublikowała około 100 prac) i wysoko ceniony przez polskich i zagranicznych specjalistów z zakresu neurologii i psychiatrii. Komunikaty z działalności naukowej przedstawiała także podczas posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. W 1909 r. uczestniczyła w odbywającym się w Warszawie I Zjeździe Neurologów, Psychiatrów i Psychologów Polskich. Była aktywna w życiu społeczno-oświatowym Warszawy, m.in. zaangażowała się w działalność sekcji pedagogicznej Uniwersytetu dla Wszystkich. Prowadziła wykłady zarówno w formie systematycznych odczytów, które odbywały się w Filharmonii i Muzeum Przemysłu i Rolnictwa, jak i w ramach tzw. wykładów dzielnicowych. Przedstawiała problematykę zdrowia, opieki i wychowania dzieci. Wygłaszała odczyty także na posiedzeniach PSRK. W czasie I wojny światowej pracowała także jako lekarka szkolna, mianowana przez Wydział Oświecenia KO m.st. Warszawy.

W okresie II RP kontynuowała pracę lekarską, publikowała wyniki swych badań naukowych, działała na niwie społecznikowskiej. Popularyzowała wiedzę o zdrowiu, rozwoju i wychowaniu dzieci i młodzieży w czasopismach „Dziecko i Matka”, „Opieka nad Dzieckiem”, „Wychowanie Przedszkolne”, Szkoła Specjalna”, „Kobieta Współczesna”. Była współzałożycielką Zrzeszenia Lekarek Polskich i delegatką na zjazd Międzynarodowego Stowarzyszenia Lekarek w Edynburgu w 1937 r. Pod pseudonimem Maria Quieta opublikowała powieść *Nowa legenda: o tym jak być mogło, a może i było* (1933). W czasie II wojny pracowała w getcie jako lekarka, współpracowała z Januszem Korczakiem (zob.) w Głównym Domu Schronienia. Po ucieczce z getta ukrywała się w domu Zofii Garlickiej (zob.). Obie aresztowano; Zylberlast-Zand została rozstrzelana przez gestapowców.

Bibliografia przedmiotowa:

ANK, NKN, sygn. 938; GBL, DSKM, ILWB, sygn. PL\327\1\0\6632; Université de Genève, Archives de l'Université, <https://www.unige.ch/archives/adm/documents-en-ligne/listes-des-autorites-professeurs-etudiants-auditeurs-et-laboratoires/> (dostęp: 9.06.2023); C. Walewska, *Ruch kobiecy w Polsce*, cz. I, Warszawa 1909; *Sprawozdanie z czynności naukowych T-wa*, „RTNW” 1917, nr 10; *Czy wiesz kto to jest? Uzupełnienia i sprostowania*, Warszawa 1939; E. Herman, *Dr Natalia Zylberlast-Zandowa*, „NeurP” 1950, t. 24; E. Herman, *Neurologicy polscy*, Warszawa 1958; J. Miąso, *Działalność oświatowa Uniwersytetu dla Wszystkich*, „RDO” 1959, t. 2; D. Raś, *O poprawie winowajców w więzieniach i zakładach dla nieletnich. Propozycje prawników, lekarzy, działaczy społecznych i pedagogów oraz rozwój więziennictwa do połowy XX wieku*, Katowice 2006.

Bibliografia podmiotowa:

Badania rozwoju umysłowego dziatwy szkolnej, Warszawa 1917 [współautorzy W. Sterling, W. Janowski].

A. Bóldyrew

Zylberowa Dorota (także Dorota Zylber, Dwojra Zylber, Dorota Silber, Dwojra Silber) (1865–1932), działaczka społeczna, prekursorka pedagogiki osób z niepełnosprawnością intelektualną.

Urodziła się prawdopodobnie w Częstochowie, w rodzinie żydowskiej, jako Dwojra Silber. Uzyskała wykształcenie w zakresie pedagogiki i psychologii, choć trudno stwierdzić, gdzie i w jakim trybie. Swą wiedzę uzupełniła wizytami w zachodnioeuropejskich placówkach kształcenia osób z niepełnosprawnościami. Z biegiem lat ona sama i jej rodzina coraz silniej asymilowały się do kultury polskiej; świadczy o tym m.in. zmiana imienia z „Dwojra” na „Dorota”. Wraz z Eugenią Lublinerową (zob.), opierając się na własnych środkach finansowych, utworzyła Instytut Wychowawczo-Naukowy dla Dzieci Mało Zdolnych. Była członkinią Polskiego Towarzystwa Psychologicznego. W październiku 1909 r. uczestniczyła w pracach I Zjazdu Neurologów, Psychiatrów i Psychologów Polskich, pełniąc funkcję jednego z sekretarzy sekcji psychologicznej i wygłaszając prelekcję *Badanie inteligencji dzieci normalnych i anormalnych metodą Bineta*. Wygłaszała odczyty w Warszawskim Towarzystwie Higienicznym; i tak w 1910 r. w Oddziale Częstochowskim wystąpiła z odczytami: *O metodach badania inteligencji u dzieci oraz O dzieciach nienormalnych i pedagogii leczniczej*.

Działała na rzecz edukacji dzieci polskich i żydowskich. Przed wybuchem I wojny światowej była aktywna w Towarzystwie Zwalczenia Analfabetyzmu. W sierpniu 1915 r. podpisała się pod apelem do CKO w sprawie niewyłączania dzieci żydowskich z systemu obowiązkowej edukacji. Zagadnienia organizacji szkolnictwa początkowego dla Żydów poruszała także na I Walnym Zjeździe Zjednoczenia Polaków Wyznania Mojżeszowego Wszystkich Ziem Polskich w 1919 r. Przez cały czas istnienia Towarzystwa Badań nad Dziećmi aktywnie działała w sekcji zwanej Komisją Badania Dzieci Upośledzonych Umysłowo (okresowo przewodniczyła pracy Komisji). Udzielała się też w innych stowarzyszeniach, wygłaszając m.in. odczyty propagujące w społeczeństwie problematykę pedagogiki specjalnej oraz psychologii, np.: *O dzieciach niedorozwiniętych*, *Dziecko wobec dzieł sztuki*, *W sprawie nowej metody czytania*, *Badanie inteligencji* czy *Kursy wakacyjne psychologii dziecka w Brukseli*. Była autorką broszury *Badanie inteligencji u dzieci* oraz licznych artykułów prasowych w takich periodykach jak „Wychowanie w Domu i Szkole”, „Sprawy Szkolne”, „Nowe Tory; w jednym z artykułów zamieszczonych w tym ostatnim polemizowała z tezami Janusza Korczaka (zob.).

W 1919 r. pracowała jako kierowniczka 5-klasowej szkoły elementarnej w Warszawie. Począwszy od grudnia tegoż roku, prowadziła zajęcia na nowo utworzonym Państwowym Kursie Seminaryjnym dla Nauczycieli Dzieci Mało Zdolnych. Po zakończeniu I wojny światowej w dalszym ciągu pełniła funkcję kierowniczkę szkoły podstawowej. W l. 20. XX w. była członkinią zarządu sekcji pedagogicznej Związku Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych. Opublikowała kilka artykułów w prasie pedagogicznej. Zajmowała się też popularyzacją idei J. Korczaka, organizując wizyty nauczycieli szkół powszechnych na koloniach letnich dla sierot. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AGAD, KGGW, sygn. 7388; *Szkola dla mało rozwiniętych dzieci*, „ŻI: dodatek do KL” 1908, nr 2; *Sprawozdanie Polskiego T-wa badań nad dziećmi za rok 1909 (istnienia Towarzystwa III)*, Warszawa 1910; „Zdrowie” 1911, nr 4; *Pamiętnik Polskiego T-wa badań nad dziećmi za rok 1913 (istnienia Towarzystwa VII)*, Warszawa 1914; *Wystawa pracy kobiet polskich w Pradze Czeskiej*, „KRodz” 1912, nr 30; *Głosy publiczne*, „KW” 1915, nr 239; *Pamiętnik Pierwszego Walnego Zjazdu Zjednoczenia Polaków Wyznania Mojżeszowego Wszystkich Ziem Polskich*, Warszawa 1919; *Z kolonii sierot w Skolimowie*, „NP” 1929, nr 201; *Sprawozdanie z działalności Związku za II-gie półrocze 1928 i rok 1929*, Związek Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych, Warszawa 1930; T. Fetzki, *Mniej znane oblicze „Starego Doktora”: wkład Janusza Korczaka w powstanie polskiej pedagogiki osób z niepełno-sprawnością intelektualną*, „BP” 2021, nr 1.

Bibliografia podmiotowa:

Słabi umysłowo i ich kształcenie, „NT” 1908, nr 1; *O istocie niedorozwoju*, „SSz” 1908, nr 7; *Badanie inteligencji dzieci normalnych i anormalnych metodą Bineta*, [w:] *Prace I-go Zjazdu Neurologów, psychiatrów i psychologów polskich odbytego w Warszawie 11–12–13 Października 1909 r.*, Warszawa 1910; *Badanie inteligencji u dzieci*, Polskie Towarzystwo Badań nad Dziećmi, Warszawa 1910; *Rozpoznawanie niedorozwoju psychicznego u dzieci*, „WDS” 1910, z. 7; *Uwagi z powodu artykułu p. Korczaka „Faworyci”*, „NT” 1910, nr 9; *Compte rendu sur l'activité de l'Institut pour enfants arriérés, à Varsovie*, [w:] *Ier Congrès International de Pédologie tenu à Bruxelles du 12 au 18 août 1911, Volume I*, red. J. Joteyko, Bruxelles 1911 [współautorka E. Lublinerowa].

T. Fetzki

Ż

Żeromski Stefan (1864–1925), pisarz, publicysta, działacz społeczny. Pseud. Maurycy Zych, Józef Katerla, Stefan Iksmoreż.

Urodził się w Strawczyni (kieleckie) w zubożałej rodzinie szlacheckiej o tradycjach patriotycznych. Był synem Wincentego i Józefy z Katerlów. W pierwszym roku uczył się w szkole początkowej w Psarach, a w 1874 r. rozpoczął naukę w Męskim Gimnazjum Rządowym w Kielcach. Wpływ na rozwój jego zainteresowań społecznych miał wówczas nauczyciel Antoni Gustaw Bem. Gimnazjum ukończył w 1886 r., nie uzyskawszy matury. Następnie studiował w Instytucie Weterynaryjnym w Warszawie. Był działaczem nielegalnych kół młodzieżowych, a także tajnego Związku Młodzieży Polskiej „Zet”. Brał udział w tajnym nauczaniu domowym w zespole rzemieślników i komplecie dzieci w wieku szkolnym, zorganizowanych przez jego kieleckich kolegów. W l. 1886–1892 pracował w kole samokształceniowym studentów UW, uczestniczył w zajęciach koła, ale także wygłaszał referaty z zakresu literatury polskiej. Pracował też na rzecz szerzenia czytelnictwa na wsi. W 1888 r. przerwał studia i pracował jako guwerner, m.in. w Łysowie i Nałęczowie. Wówczas jego działalność oświatowa polegała na nauczaniu dzieci chłopskich, a także na zabiegach o utworzenie biblioteki ludowej. Od 1889 r. rozpoczął współpracę z czasopismami „Tygodnik Powszechny”, „Głos”, „Nowa Reforma”.

W l. 1890–1891 był nauczycielem domowym w Nałęczowie (u inżyniera Górskiego). W 1892 r. zaczął wyjeżdżać za granicę, pracował wówczas jako bibliotekarz w Polskim Muzeum Narodowym w Rapperswilu. Po powrocie do kraju w l. 1897–1904 został zatrudniony jako pomocnik bibliotekarza w Bibliotece Ordynacji Zamojskiej w Warszawie. Później zajmował się pisarstwem, rozwinął działalność oświatową i kulturalną. Ważnym utworem Żeromskiego powstałym w tym okresie, a poświęconym problematyce szkolnej, były *Szybyłowe prace* (1898). Książka ta przedstawia obraz szkoły rosyjskiej w Królestwie Polskim w okresie zintensyfikowanej rusyfikacji szkolnictwa oraz związane z tym problemy społeczne i psychologiczne. Autor zaprezentował w niej swoje stanowisko wobec rusyfikacyjnej działalności gimnazjum rządowego, stosunek do szkoły rosyjskiej i władzy zaborcy. W swojej twórczości zwracał uwagę na wychowawcze znaczenie poezji – zwłaszcza dzieł Adama Mickiewicza. Edukację oraz samokształcenie uważał za najważniejszy środek kształtujący osobowość człowieka, jego właściwe postawy społeczne, patriotyczne i moralne. Propagował oświatę ludową. W 1904 r. podjął starania o utworzenie Biblioteki Publicznej w Zakopanem. Organizował w tamtejszej czytelnicy wieczory literackie dla inteligencji. Wraz ze Stanisławem Witkiewiczem i Stefanem Julianem Brzezińskim (zob.) uczestniczył w pracach organizacyjnych Towarzystwa Wyższych Kursów Wakacyjnych. Został wybrany na członka sądu polubownego tego towarzystwa. W l. 1905–1907 przebywał w Nałęczowie, gdzie szerzył idee społeczno-etyczne Edwarda Abramowskiego (zob.). Działał tam na rzecz utworzenia Oddziału Nałęczowskiego Polskiej Macierzy Szkolnej. Pierwsze zebranie Koła Macierzy odbyło się w 1906 r. W tym samym roku Żeromski uczestniczył w zjeździe delegatów kół Polskiej Macierzy Szkolnej w Warszawie. Był również inicjatorem szeroko

zakrojonej pracy oświatowej, zinstytucjonalizowanej w Lubelskim Towarzystwie Szerzenia Oświaty „Światło”. Celem towarzystwa było podnoszenie poziomu kulturalnego obywateli. Miało ono prawo do zakładania i prowadzenia ochron, szkół, kursów, czytelni, bibliotek, urządzania odczytów i wykładów, wydawania podręczników szkolnych i czasopism naukowych. We wrześniu 1906 r. Żeromski otrzymał najwyższą liczbę głosów i został pierwszym prezesem Towarzystwa, wszedł także w skład jego Komisji Naukowej. Był wówczas uznawany za inspiratora nowych form pracy oświatowej. W l. 1905–1907 w jego pracy dają się wyróżnić dwa kierunki: działalność szkolna, do której należy zaliczyć ochronkę, szkołę elementarną i szkołę dokształcającą dla uczniów szkoły rzemieślniczej; oraz pozaszkolna, a więc udział w pracach Uniwersytetu Ludowego, amatorskiego koła dramatycznego i kursu dla nauczycieli szkół ludowych. Projekt Uniwersytetu Ludowego był inicjatywą Żeromskiego i narodził się już w 1905 r., a celem jego działalności było uprzystępnianie wiedzy dorosłym, w jak najszerszym zakresie. Wyrażał poparcie dla młodzieży zgromadzonej w 1910 r. na pierwszym zjeździe przedstawicieli związków młodzieży postępowo-niepodległościowej. Pisał wówczas o młodzieży, która „[...] musi stać się pracownikiem, który młotem czynu i świadomym trudem w zakresie walki o sprawiedliwość społeczną i o oświatę jak najszerszą spoi nas znowu w naród”. W swoich utworach ukazywał funkcjonowanie systemu rusyfikacji w szkołach, przedstawiał trudne warunki prowadzenia pracy społecznej i oświatowej (*Siłaczka*, 1895; *Ludzie bezdomni*, 1899; *Dzieje grzechu*, 1908), odwoływał się do ważnych dla Polaków wydarzeń historycznych, takich jak powstanie styczniowe (*Rozdziobią nas kruki, wrony...*, 1895; *Wierna rzeka*, 1912) czy okres wojen napoleońskich (*Popioły*, drukowane początkowo na łamach „Tygodnika Ilustrowanego” w l. 1902–1904). W ocenie Stanisława Brzozowskiego twórczość Żeromskiego wywierała ogromny wpływ na czytelników: „Żeromski nie objaśnia swoich postaci, nie komentuje ich czynów, wygrywa tylko na nich uczucia i wzruszenie. Nie zajmuje względem psychicznego życia stwarzanych przez siebie ludzi żadnego stanowiska, zmusza nas tylko do życia nimi, do wibrowania ich, w konkretności swej, bezmiernymi wzruszeniami”. Ucząca się w szkole żeńskiej w Kijowie Jadwiga Levittoux-Szymańska wspominała: „pochłaniałyśmy moc książek – Żeromski przeczytany pierwszy raz był wprost rewelacją, odkrywał całkiem nowe światy i poglądy”.

W 1918 r. należał do organizatorów polskiej władzy państwowej na Podhalu. Pełnił wówczas funkcję prezydenta tzw. Republiki Zakopiańskiej. Od 1919 r. działał w Warszawie. Podczas wojny polsko-bolszewickiej w 1920 r. współpracował w Wydziale Propagandy Armii Ochotniczej. W tym samym roku został członkiem Obywatelskiego Komitetu Wykonawczego Obrony Państwa. Brał udział w akcji plebiscytowej na Warmii i Mazurach. W 1920 r. założył Towarzystwo Przyjaciół Pomorza. Był również współtwórcą i pierwszym prezesem Związku Zawodowego Literatów Polskich, inicjatorem projektu Akademii Literatury, Straży Piśmiennictwa Polskiego, a w 1924 r. założył polski oddział Pen Clubu. W 1924 r. apelował o wsparcie działalności założonej w 1881 r. Kasy im. Józefa Mianowskiego, która w trudnym okresie zaborów i nasilenia polityki rusyfikacyjnej była „jedyną niemal w »Nadwiślańskim Kraju« latarnią oświetlającą w pomroce ścieżkę nielicznej garstce ludzi, zajętych zbieraniem, porządkowaniem i publicznym uwydatnianiem wiadomości pożytecznych”. Nawoływał do finansowego inwestowania w jej prace: „W wolnym państwie polskim nauka nie może być wyżebrana, podpatrzona, przemycana, musi być polska [...] musi być nasza, własna, ojczysta”.

Zmarł w Warszawie. W 1936 r. Stanisław Bukowiecki wspominał: „Do Zetu w Warszawie w jego pierwocinach należał Stefan Żeromski. Jego jednego wspominam nie przeto, aby miał specjalne zasługi dla Organizacji, ale dlatego, że jest jego promienną chlubą i w dziełach swoich, a w szczególności w *Syzyfowych pracach* i *Ludziach bezdomnych*, oddał w doskonałej formie sposób życia, bóle i tęsknoty narodowe i społeczne tego młodego pokolenia, które powstanie Zetu spowodowały i były działania tego podścieliskiem. Ze szczególną też radością my starzy Zetowcy patrzymy na kult, którym obecne pokolenie postać Żeromskiego otacza, a który wyraża się w pełnych miłości do Niego dorocznich na Jego cześć obchodach urządzanych przez Związek Polskiej Młodzieży Demokratycznej. Niech mi wolno będzie widzieć w tych objawach nie tylko wyraz kultu dla literackiego geniuszu, ale symbol łączności duchowej z pierwszym pokoleniem Zetu”.

Bibliografia przedmiotowa:

APL, UGLdsS, sygn. 112, 113; APW, Instytut Wydawniczy „Nasza Księgarnia” w Warszawie, sygn. 1.1/408; APW, ZK, sygn. XI/2946; AZHRL, K. Jaworowska, Związek Chłopski, sygn. P-105; AZHRL, Wasilewski, ZMW, sygn. P-229; ZNiO, Wykaz członków „Zet” i „Pet”, sygn. 15956/II; ZNiO, J. Levittoux-Szymańska, Dziewczęce lata. Wspomnienia z lat szkolnych w Kijowie przed I wojną, sygn. 15562/II; W. Borowy, *O Żeromskim. Rozprawy i szkice*, Warszawa 1960; W. Słodkowski, *Stefan Żeromski – pisarz i działacz oświatowy (w setną rocznicę urodzin). Kształtowanie się zainteresowań oświatowych Żeromskiego*, „ODor” 1964, nr 10; I. Tułodziecka, *Działalność i poglądy społeczno-oświatowe Stefana Żeromskiego oraz ich odbicie w twórczości pisarza*, Warszawa 1970; M. Gawarecka, *Lubelskie Towarzystwo Szerzenia Oświaty pod nazwą Światło (1906–1917)*, „RL” 1973, nr 16; *Żeromski: z dziejów recepcji twórczości 1895–1964*, wybór tekstów i wstęp Z.J. Adamczyk, Warszawa 1975; *Stefan Żeromski. Kalendarz życia i twórczości*, oprac. S. Kasztelowicz, S. Eile, Kraków 1976; S. Kalabiński, F. Tych, *Czwarte powstanie czy pierwsza rewolucja: lata 1905–1907 na ziemiach polskich*, Warszawa 1976; *Żeromski: piękno i wolność: studia*, red. A. Janicka, I.E. Rusek, G. Czerwiński, Białystok 2015. A. Kowalczykowa, *Żeromski w niepodległej. Szkice*, Warszawa 2013; *Stefana Żeromskiego droga do Niepodległej. Wisła i utwory publicystyczne*, red. K. Sobolewska, Warszawa 2018.

Bibliografia podmiotowa:

Żeromski do młodzieży, „Promień” 1901, nr 2–3; *Żeromski do młodzieży*, „Naprzód” 1910, nr 73; *Dzienniki*, oprac. i przedmową opatrzył J. Kądziała, wyd. 2, uzupeł., t. 1–7, Warszawa 1963–1970; *Publicystyka 1889–1919. Pisma zebrane*, t. 25, oprac. Z.J. Adamczyk, Warszawa 2016.

J. Falkowska

Spis haseł

t. 1–2

1. AB JÓZEF (1863–1941) *Aneta Bóldyrew*
2. ABRAMOWSKI JÓZEF EDWARD (1868–1918) *Elżbieta Magiera, Agnieszka Wałęga*
3. ADAMOWICZ-PILIŃSKI JAN (?–1908) *Karolina Kaczmarek*
4. ALTER LEON (1880–1963) *Przemysław Waingertner*
5. ALTMANOWA EDWARDA ESTERA (1894–1942) *Renata Bednarz-Grzybek*
6. AMBROZIEWICZ WIKTOR (1882–1968) *Kamila Cybulska*
7. ANDERS LUDWIK (1854–1920) *Małgorzata M. Krakowiak*
8. ANDRZEJOWSKI JÓZEFAT (1849–1939) *Kamila Cybulska*
9. ARCICHOWSKI MICHAŁ (1863–1937) *Urszula Wróblewska*
10. ARCISZOWA WACŁAWA (1870–1953) *Marta Sikorska*
11. ARCT-GOLCZEWSKA MARIA (1872–1913) *Marta M. Kacprzak*
12. ARNSZTAJNOWA FRANCISZKA (1865–1942) *Renata Bednarz-Grzybek*
13. AŚLANOWICZ MIECZYŚLAW (1880–1924) *Przemysław Waingertner*
14. ASPIS ALEKSANDRA (1857–1933) *Agata Czajkowska*
15. BABICKI ALEKSANDER (1860–?) *Aneta Bóldyrew*
16. BADOWSKI ZYGMUNT (1875–1959) *Agnieszka Świętosławska*
17. BAGIŃSKI HENRYK (1888–1973) *Przemysław Waingertner*
18. BAKUNIAK FRANCISZKA (1878–1954) *Aneta Bóldyrew, Karolina Kaczmarek*
19. BALICKA GABRIELA (1867–1962) *Kamila Cybulska, Paulina Pająk*
20. BALIŃSKI IGNACY (1862–1951) *Monika Hajkowska, Agnieszka Wałęga*
21. BARANOWSKI IGNACY (1833–1919) *Monika Hajkowska*
22. BARTNIK FRANCISZEK (1878–1918) *Aneta Bóldyrew*
23. BASSAKÓWNA ZOFIA (1873–?) *Aneta Bóldyrew, Przemysław Waingertner*
24. BAUMGART MIECZYŚLAW (1892–1940) *Aneta Bóldyrew*
25. BAUMGARTEN-TRAMER FRANCISZKA (1883–1970) *Aneta Bóldyrew*
26. BAZGIER JÓZEF (1887–1942) *Przemysław Waingertner*
27. BĄCZKIEWICZ JAN (1862–1932) *Aneta Bóldyrew, Małgorzata M. Krakowiak*

28. BĄKOWSKA ALEKSANDRA (1851–1926) *Joanna Falkowska*
29. BĄKOWSKA (JAXA-BĄKOWSKA) JÓZEFA (1861–1933) *Marta M. Kacprzak*
30. BEM JANINA (1877–1961) *Joanna Falkowska*
31. BENNI KAROL (1843–1916) *Przemysław Waingertner*
32. BENNI TYTUS (1877–1935) *Zofia Hałęza*
33. BERBECKI LUDWIK (1879–1949) *Aneta Bołdyrew*
34. BERGSON LUDWIK (1863–1940) *Aneta Bołdyrew*
35. BERNSZTOK ALBERT (1891–1919) *Aneta Bołdyrew*
36. BIEDRZYCKI STEFAN (1876–1936) *Przemysław Waingertner*
37. BIEGAŃSKA MIECZYŚŁAWA (1866–1954) *Aneta Bołdyrew*
38. BIEGAŃSKI WŁADYSŁAW (1857–1917) *Edyta Pętkowska-Grabowska*
39. BIEHLER MATYŁDA (1879/1881–1953) *Aneta Bołdyrew*
40. BIELECKI MARIAN (1879–1912) *Aneta Bołdyrew*
41. BIELIŃSKA MARIA (1876–1934) *Joanna Falkowska*
42. BIELIŃSKI ANTONI (1864–1930) *Joanna Falkowska*
43. BIERNACKI MIECZYŚŁAW (1862–1948) *Agnieszka Małek*
44. BIERNACKI WIKTOR (1869–1918) *Agnieszka Krawczyk, Małgorzata M. Krakowiak*
45. BLAY JULIA (1886–1943) *Aneta Bołdyrew*
46. BLIZIŃSKI WACŁAW (1870–1944) *Aneta Bołdyrew, Karolina Kaczmarek*
47. BŁĘDOWSKI ZYGMUNT (1886–1971) *Agata Czajkowska*
48. BOCHENEK WŁODZIMIERZ (1879–1931) *Aleksander Bołdyrew*
49. BOGUSKI JÓZEF JERZY (1853–1933) *Anna Sęderecka*
50. BOGUSŁAWSKI ALEKSANDER (1887–1963) *Karolina Kaczmarek*
51. BOHOWICZOWA EMILIA (1860/1862–1954) *Monika Nawrot-Borowska*
52. BOJANOWSKA JÓZEFA (1873–1945) *Renata Bednarz-Grzybek*
53. BOJANOWSKI MICHAŁ (1865–1932) *Małgorzata M. Krakowiak*
54. BORKOWSKI JULIAN (1887–1964) *Katarzyna Kabacińska-Łuczak*
55. BORNSTEIN-LYCHOWSKA MELANIA (1874–1962) *Aneta Bołdyrew*
56. BORSUKIEWICZ PIOTR (1872–1918) *Przemysław Waingertner*
57. BORZĘCKA CELINA (1833–1913) *Elżbieta Magiera*
58. BOUFFAŁŁ BRONISŁAW (1867–1949) *Przemysław Waingertner*
59. BREGMAN LUDWIK (1865–1941) *Aneta Bołdyrew*
60. BRINCKENHOFF EDMUND (1860–1926) *Beata Szczepańska*
61. BROKMANOWA MELANIA (1884–1958) *Ewa Andrysiak*
62. BRUDZIŃSKI JÓZEF (1874–1917) *Małgorzata M. Krakowiak*
63. BRZEZIŃSKA ROZALIA (RÓŻA) (1859–1923) *Marta M. Kacprzak*

64. BRZEZIŃSKI ALEKSANDER (1878–1940/1941) *Anna Królikowska*
65. BRZEZIŃSKI JÓZEF KALASANTY (1868–1937) *Aneta Bóldyrew*
66. BRZEZIŃSKI MIECZYŚLAW (1858–1911) *Marta M. Kacprzak*
67. BRZEZIŃSKI STEFAN JULIAN (1879–1963) *Karolina Kaczmarek*
68. BUCHOLC BERNARD (1886–1966) *Zofia Hałęza*
69. BUDZIŃSKA-TYLICKA JUSTYNA (1867–1936) *Aneta Bóldyrew, Kamila Cybulska*
70. BUDZYŃSKI STANISŁAW (1894–1937) *Aneta Bóldyrew*
71. BUKOWIECKA ZOFIA (1844–1920) *Monika Nawrot-Borowska*
72. BUKOWIŃSKI WŁADYSŁAW (1871–1927) *Renata Bednarz-Grzybek*
73. BUÝNO-ARCTOWA MARIA (1877–1952) *Marta M. Kacprzak*
74. BZOWSKI KONSTANTY (1878–1960) *Monika Nawrot-Borowska*
75. CENTNERSZWER GABRIEL (1841–1917) *Marta M. Kacprzak*
76. CENTNERSZWEROWA RÓŻA (1867–1940) *Aneta Bóldyrew*
77. CEYSINGERÓWNA HELENA (1868/1869–1950) *Karolina Kaczmarek*
78. CHANIEWSKI STANISŁAW (1859–1920) *Marta Sikorska*
79. CHARSEWSKI ZYGMUNT HENRYK (1879–1958) *Małgorzata M. Krakowiak*
80. CHEŁCHOWSKI KAZIMIERZ (1858–1917) *Kamila Cybulska*
81. CHEŁCHOWSKI STANISŁAW (1866–1907) *Joanna Falkowska*
82. CHĘTNIK ADAM (1885–1967) *Joanna Falkowska*
83. CHLEBOWSKA ZOFIA (1852–1932) *Kamila Cybulska, Małgorzata M. Krakowiak*
84. CHLEBOWSKI BRONISŁAW (1846–1918) *Janina Kamińska*
85. CHMIELECKA MARIA (1891–1946) *Karolina Kaczmarek*
86. CHMIELEŃSKA MARIA (1869–1945) *Małgorzata M. Krakowiak*
87. CHMIELEWSKI GRACJAN (1841–1930) *Renata Bednarz-Grzybek*
88. CHMIELEWSKI ZYGMUNT (1873–1939) *Elżbieta Magiera*
89. CHMIELIŃSKA ANIELA (1868–1936) *Aneta Bóldyrew*
90. CHODECKI WŁADYSŁAW (1855–1929) *Agnieszka Wałęga*
91. CHODŹKO WITOLD (1875–1954) *Monika Nawrot-Borowska*
92. CHOLEWA WŁADYSŁAW (1892–1962) *Karolina Kaczmarek*
93. CHOŁONIEWSKA KAMILA (1877–1936) *Kamila Cybulska*
94. CHOMICZ JADWIGA MARIA (1883–?) *Aneta Bóldyrew*
95. CHRUŚCIK JÓZEF (1886–1970) *Małgorzata M. Krakowiak*
96. CHRYSTOWSKI IGNACY (1882–1938) *Przemysław Waingertner*
97. CHRZANOWSKI IGNACY (1866–1940) *Agnieszka Wałęga*
98. CHRZĄSZCZEWSKA-TRZECIAKOWA JADWIGA (1853–1935) *Marta M. Kacprzak*
99. CHUDZYŃSKA JÓZEFA (1836–1914) *Stefania Walasek*

100. CHURSKI KAZIMIERZ (1890–1959) *Małgorzata M. Krakowiak*
101. CHWALEWIK EDWARD (1873–1956) *Aneta Bołdyrew, Małgorzata M. Krakowiak*
102. CIANCIARA JAN (1875–1947) *Karolina Kaczmarek*
103. CIASTEK FRANCISZEK (1880–1934) *Karolina Kaczmarek*
104. CICHŃSKA-LEWICKA JADWIGA (1869–1956) *Małgorzata M. Krakowiak*
105. CICHY WAWRZYNIEC (1899–1982) *Karolina Kaczmarek*
106. CIEKOT SZCZEPAN (1885–1964) *Karolina Kaczmarek*
107. CISZKIEWICZ TERESA (1844–1921) *Małgorzata Stawiak-Ososińska*
108. COLONNA-WALEWSKA MARIA (1895–1980) *Joanna Falkowska*
109. CUKIERWAR EDMUND (SZMUL) (1887–1953) *Małgorzata M. Krakowiak*
110. CYNARSKI-KRZESŁAWSKI JAN (1882–1943) *Małgorzata M. Krakowiak*
111. CYRAN EMIL (1886–1966) *Przemysław Waingertner*
112. CZACKA RÓŻA (1876–1961) *Mikołaj Brenk*
113. CZARNOWSKI STEFAN (1879–1937) *Małgorzata M. Krakowiak*
114. CZARTKOWSKI ADAM (1881–1958) *Przemysław Waingertner*
115. CZEKAŁSKI JÓZEF (1865–1906) *Aneta Bołdyrew*
116. CZERASZKIEWICZ JAN (1867–1924) *Przemysław Waingertner*
117. CZERNICKI TOMASZ (1886–1947) *Karolina Kaczmarek*
118. CZERWIJOWSKI FAUSTYN (1873–1944) *Edyta Pętkowska-Grabowska*
119. CZERWIŃSKI KAZIMIERZ (1869 – po 1945) *Joanna Falkowska*
120. CZERWIŃSKI SŁAWOMIR (1885–1931) *Kamila Cybulska, Paulina Pająk*
121. DARGIEŁOWA ALEKSANDRA (1890–1959) *Zofia Hałęza*
122. DASZYŃSKA-GOLIŃSKA ZOFIA (1866–1934) *Aneta Bołdyrew*
123. DAWID JAN WŁADYSŁAW (1859–1914) *Aneta Bołdyrew, Iwonna Michalska*
124. DĄBROWSKA MARIA (1889–1965) *Elżbieta Magiera*
125. DĄBROWSKI FRANCISZEK (1886–1952) *Karolina Kaczmarek*
126. DĄBROWSKI JAN IGNACY (1882–1940) *Małgorzata M. Krakowiak*
127. DĄBROWSKI JÓZEF (1876–1926) *Małgorzata M. Krakowiak*
128. DĄBROWSKI WŁODZIMIERZ (1881–1958) *Małgorzata M. Krakowiak*
129. DĘBSKI JAN (1889–1976) *Karolina Kaczmarek*
130. DICKSTEIN SAMUEL (1851–1939) *Aneta Bołdyrew, Przemysław Waingertner*
131. DICKSTEIN-WIELEŻYŃSKA JULIA (1881–1943) *Edyta Pętkowska-Grabowska*
132. DOBROWOLSKI STANISŁAW (1883–1978) *Przemysław Waingertner*
133. DOBRZYCKI HENRYK (1843–1914) *Monika Nawrot-Borowska*
134. DOLIŃSKI GUSTAW (1846/1847–1906) *Agnieszka Wałęga*
135. DOŁĘGA-ZAKRZEWSKI JAN (1866–1936) *Wiesław Partyka*
136. DOMANIEWSKI BOLESŁAW (1857–1926) *Małgorzata M. Krakowiak*

137. DOMOSŁAWSKI STANISŁAW (1858–1926) *Przemysław Waingertner*
138. DRABCZYK TEODOR (1865–1937) *Monika Nawrot-Borowska*
139. DRATWA DOMINIK (1889–1941) *Katarzyna Szymczyk*
140. DROBNIĘWSKA MARIA (?–?) *Agnieszka Wałęga*
141. DRZEWIECKI JÓZEF (1860–1907) *Aneta Böldyrew*
142. DRZEWIECKI PIOTR (1865–1934) *Aneta Böldyrew*
143. DUCZYMIŃSKA AURELIA (1847 – po 1931) *Agnieszka Wałęga*
144. DULĘBA KAZIMIERZ (1858–1932) *Renata Bednarz-Grzybek*
145. DULNY KASPER (1867–1920) *Karolina Kaczmarek*
146. DUNIN TEODOR (1854–1909) *Aneta Böldyrew*
147. DUNIN-SZPOTT JÓZEF (1852–1932) *Marta Sikorska*
148. DZIERZBICKA WANDA (1882–1977) *Kamila Cybulska*
149. DZIERŻANOWSKA MARIA (1861–1908) *Joanna Falkowska*
150. DZIKOWSKI BŁAŻEJ (1881–1940) *Karolina Kaczmarek*
151. DZIUBA JÓZEF (1888–1946) *Aneta Böldyrew*
152. DZIUBIŃSKA JADWIGA (1874–1937) *Dorota Grabowska-Pieńkosz*
153. DZWONKOWSKI WŁODZIMIERZ (1880–1954) *Przemysław Waingertner*
154. ELWERTOWSKI KAZIMIERZ (1877–1961) *Dorota Grabowska-Pieńkosz*
155. ERDMAN ALFONS (1886–1943) *Karolina Kaczmarek*
156. ESSE STEFANIA ŁUCJA (1876–1959) *Piotr Goldyn*
157. FALKOWSKI STEFAN FELIKS (1879–1958) *Joanna Falkowska*
158. FALSKI MARIAN (1881–1974) *Kamila Cybulska*
159. FIDLER HENRYK (1861–1916) *Aneta Böldyrew*
160. FIEDLER KONRAD (1886–1939) *Aneta Stawiszyńska*
161. FLATAU EDWARD (1868–1932) *Aneta Böldyrew*
162. FLAUM MAKSYMILIAN (1864–1933) *Agnieszka Jędrzejewska*
163. FOPP TADEUSZ CYPRIAN (1882–1954) *Agata Czajkowska*
164. FORYŚ FRANCISZEK (1874–?) *Iwonna Michalska*
165. GAJL (GAIL) MARIA (1865–1945) *Kamila Cybulska, Paulina Pajak*
166. GALLE HENRYK (1872–1948) *Marta M. Kacprzak*
167. GAŁCZYŃSKA MARIA (1857–1930) *Monika Nawrot-Borowska*
168. GAŁECKI WŁODZIMIERZ (1888–1968) *Agnieszka Krawczyk, Małgorzata M. Krakowiak*
169. GARBACZEWSKI MARCIN (1869–1948) *Agnieszka Małek*
170. GARLICKA ZOFIA (1874–1942) *Aneta Böldyrew*
171. GAWROŃSKI JULIAN (1868–1939) *Aneta Böldyrew, Beata Szczepańska*
172. GĄSIOROWSKA NATALIA (1881–1964) *Marta Sikorska*

173. GĄSIOROWSKI FRANCISZEK (1876–1939) *Iwonna Michalska*
174. GĄSIOROWSKI ZYGMUNT (1875–?) *Dorota Grabowska-Pienkosz*
175. GERSON-DĄBROWSKA MARIA (1869–1942) *Agnieszka Świętosławska*
176. GLASS JAKUB (1864–1942) *Aneta Böldyrew*
177. GLIXELLI FLORENTYNA (przed 1860–1907) *Kamila Cybulska, Paulina Pająk*
178. GLOGER ZYGMUNT (1845–1910) *Marta M. Kacprzak*
179. GLOGIER MACIEJ (1869–1940) *Kamila Cybulska, Paulina Pająk*
180. GŁOGOWSKI JAN (1854–1910) *Przemysław Waingertner*
181. GODLEWSKI MARCELI (1865–1945) *Renata Bednarz-Grzybek*
182. GOLDE-STRÓŻECKA ESTERA (1872–1938) *Aneta Böldyrew*
183. GOLDFLAM SAMUEL (1852–1932) *Aneta Böldyrew*
184. GOMÓLIŃSKA MARIA (1866–1935) *Małgorzata Stawiak-Ososińska*
185. GORZECZOWSKA MARIA (1883–1961) *Marta M. Kacprzak*
186. GÓRSKA PIA (1878–1974) *Aneta Böldyrew*
187. GÓRSKA ZOFIA (1869–1916) *Joanna Falkowska*
188. GÓRSKI WOJCIECH (1849–1935) *Wiktoria Guza, Monika Nawrot-Borowska*
189. GRABOWSKA WANDA (1883–1957) *Kamila Cybulska*
190. GRABOWSKA ZOFIA (1869–1922) *Małgorzata M. Krakowiak*
191. GRABOWSKI ADAM (1864–1919) *Małgorzata M. Krakowiak*
192. GRABOWSKI EDWARD (1849–1912) *Wiesław Partyka*
193. GRABSKI WŁADYSŁAW (1874–1938) *Aneta Böldyrew, Przemysław Waingertner*
194. GRALEWSKI JAN (1868–1924) *Agata Czajkowska*
195. GRODECKI JÓZEF KSAWERY (1870–1963) *Iwonna Michalska*
196. GRODZIŃSKA BRONISŁAWA (1868–1932) *Joanna Falkowska*
197. GROSSER BRONISŁAW (1883–1912) *Renata Bednarz-Grzybek*
198. GROTOWSKI MARIAN (1882–1951) *Przemysław Waingertner*
199. GROTOWSKI ŻELISŁAW (1878–1937) *Przemysław Waingertner*
200. GRZEGORZEWSKI MARIAN (1869–1941) *Agata Czajkowska*
201. GUTENTAG STANISŁAW (1866–1941?) *Beata Szczepańska*
202. GUZOWSKA ZOFIA (1877–1972) *Justyna Gulczyńska*
203. GWIAZDOWICZ MICHAŁ (1889–1962) *Karolina Kaczmarek*
204. HABERKANTÓWNA WANDA (1871–1930) *Kamila Cybulska, Piotr Goldyn*
205. HANDELSMAN BRONISŁAW (1859–1935) *Beata Szczepańska, Małgorzata M. Krakowiak*
206. HARABASZEWSKI JAN (1875–1943) *Marta Sikorska*
207. HARUSEWICZ JAN (1863–1929) *Przemysław Waingertner*
208. HAUSZYLD WACŁAW (1876–1952) *Kamila Cybulska*

209. HEFLICH ALEKSANDER (1866 – ok. 1936) *Marta Sikorska*
210. HEILPERN MAKSYMILIAN (1856–1924) *Dorota Grabowska-Pieńkosz*
211. HEMPEL ANTONI (1865–1923) *Przemysław Waingertner*
212. HEMPEL JAN (1877–1937) *Monika Nawrot-Borowska*
213. HERYNG TEODOR (1847–1925) *Aneta Bóldyrew*
214. HERYNG ZYGMUNT (1854–1931) *Marta Sikorska*
215. HEWELKE PAULINA (1854–1924) *Aneta Bóldyrew*
216. HOFFMAN KAROL (1855–1937) *Iwonna Michalska*
217. HUSARSKI WACŁAW (1883–1951) *Agnieszka Świątosławska*
218. JACKOWSKI ALEKSANDER (1869–1949) *Agata Czajkowska*
219. JACZEWSKI KAZIMIERZ (1862–1934) *Monika Nawrot-Borowska*
220. JAGODZIŃSKI TEOFIL (1833–1907) *Agata Czajkowska*
221. JAHOLKOWSKA JADWIGA (1863–1931) *Aneta Bóldyrew, Karolina Kaczmarek*
222. JANIKOWSKI STANISŁAW (1891–1965) *Aneta Bóldyrew*
223. JANKOWSKA ZOFIA (1884–1957) *Joanna Falkowska*
224. JANKOWSKI CZESŁAW MARIAN (1880–1940) *Renata Bednarz-Grzybek*
225. JANKOWSKI EDMUND (1849–1938) *Aneta Bóldyrew*
226. JANKOWSKI LEON PAWEŁ (1875–1919) *Monika Nawrot-Borowska*
227. JANKOWSKI STEFAN (1876–1941) *Przemysław Waingertner*
228. JANOWSKI ALEKSANDER (1866–1944) *Aneta Bóldyrew, Małgorzata M. Krakowiak*
229. JANOWSKI MIECZYŚLAW (1874–1949) *Agnieszka Wałęga*
230. JARECKI WŁADYSŁAW (1876–1929) *Kamila Cybulska*
231. JAROŃSKI WIKTOR (1870–1931) *Przemysław Waingertner*
232. JAROSZYŃSKI TADEUSZ (1880–1933) *Julia Bóldyrew*
233. JARZYŃSKI PROSPER (1859–1925) *Kamila Cybulska, Paulina Pająk*
234. JASIŃSKI WACŁAW (1899–1936) *Małgorzata M. Krakowiak*
235. JASIŃSKI WŁODZIMIERZ (1873–1965) *Agata Czajkowska*
236. JAWOROWSKA TEODORA (1855–1925) *Monika Nawrot-Borowska*
237. JAWOROWSKI ALEKSANDER (1849–1924) *Monika Nawrot-Borowska*
238. JELLENTA CEZARY (1861–1935) *Wiesław Partyka*
239. JEZIERSKI WACŁAW (1868–1928) *Przemysław Waingertner*
240. JEŻEWSKI KAZIMIERZ (1877–1948) *Dorota Grabowska-Pieńkosz*
241. JOTEYKO TADEUSZ (1872–1932) *Małgorzata M. Krakowiak*
242. JURKOWSKA EMILIA (1848–1918) *Aneta Bóldyrew*
243. KALINOWSKI STANISŁAW (1873–1946) *Iwonna Michalska*
244. KARCZEWSKA MARIA (1866–1951) *Iwonna Michalska*

245. KARKOWSKI TOMASZ (1888–1967) *Karolina Kaczmarek*
246. KARPIŃSKA-WOYCZYŃSKA LUDWIKA (1876–1937) *Zofia Hałęza*
247. KARPOWICZ STANISŁAW (1864–1921) *Dorota Grabowska-Pieńkosz*
248. KARSKI MICHAŁ (1869–1928) *Paulina Pająk*
249. KARSZO-SIEDLEWSKA FELICJA (1859–1939) *Joanna Falkowska*
250. KATELBACH TADEUSZ (1897–1977) *Kamila Cybulska*
251. KAUFMAN MIECZYŚLAW (1864–1916) *Aneta Bóldyrew*
252. KĄCZKOWSKI STANISŁAW (1891–1918) *Piotr Goldyn*
253. KELLES-KRAUZ STANISŁAW (1883–1965) *Przemysław Waingertner*
254. KIELAK JAN (1877–1917) *Karolina Kaczmarek*
255. KIELAK STANISŁAW (1885–1940) *Karolina Kaczmarek*
256. KIESEWETTER WIKTOR (1875–1935) *Paulina Pająk*
257. KINIORSKI MARIAN (1868–1943) *Agnieszka Wałęga*
258. KISIELEWSKA JULIA (1874–1943) *Małgorzata M. Krakowiak*
259. KLENIEWSKA MARIA (1863–1947) *Renata Bednarz-Grzybek*
260. KLIMEK KAROL (1882–1969) *Karolina Kaczmarek*
261. KLUGE ROMAN (1872 – po 1937?) *Agnieszka Wałęga*
262. KŁOPOTOWSKI IGNACY (1866–1931) *Monika Hajkowska, Agnieszka Wałęga*
263. KOBENDZA ROMAN (1886–1955) *Aneta Bóldyrew*
264. KOCIATKIEWICZOWA JANINA (ok. 1870–1926) *Marta M. Kacprzak*
265. KOCZANOWICZ MIECZYŚLAW (1850–1922) *Kamila Cybulska, Paulina Pająk*
266. KOCZARA PIOTR (1884–1957) *Karolina Kaczmarek*
267. KOLIŃSKI JÓZEF (1852–1933) *Przemysław Waingertner*
268. KOMORNICKA JANINA (1881–1947) *Edyta Pętkowska-Grabowska*
269. KONARSKI SZYMON (1850–1918) *Paulina Pająk*
270. KONEWKA ANTONI (1885–1944) *Barbara Kalinowska-Witek*
271. KONOPCZYŃSKI EMILIAN (1839–1911) *Dorota Grabowska-Pieńkosz*
272. KONOPNICKA MARIA (1842–1910) *Marta M. Kacprzak*
273. KOPCIŃSKI STEFAN (1878–1934) *Agata Czajkowska*
274. KOPCZYŃSKI STANISŁAW (1873–1933) *Małgorzata M. Krakowiak*
275. KOPEĆ TADEUSZ (1881–1950) *Małgorzata M. Krakowiak*
276. KORCZAK JANUSZ (1878/79–1942) *Agnieszka Wałęga*
277. KORDIACZYŃSKA-ŚWIEĆKA IRENA (1886/1891?–?) *Paulina Pająk*
278. KORENFELD MIKOŁAJ (1856–1931) *Julia Bóldyrew*
279. KORNIEŁOWICZ KAZIMIERZ (1892–1939) *Kamila Cybulska*
280. KORUS JÓZEF (1881–1967) *Paulina Pająk*
281. KORZON TADEUSZ (1839–1918) *Aleksander Bóldyrew*

282. KOSMOWSKA IRENA (1879–1945) *Aneta Boldyrew, Renata Bednarz-Grzybek*
283. KOSMOWSKA IRENA WANDA (1856–1931) *Iwonna Michalska, Agnieszka Wałęga*
284. KOSMOWSKI WIKTORYN (1849/1850?–1930) *Aneta Boldyrew*
285. KOSSUTH ALEKSANDER (1856–1933) *Kamila Cybulska, Paulina Pająk*
286. KOSSUTH BARBARA STEFANIA (1887–1974) *Kamila Cybulska, Paulina Pająk*
287. KOSSUTH STEFAN (1849–1919) *Przemysław Waingertner*
288. KOSZUTSKI STANISŁAW (1872–1930) *Renata Bednarz-Grzybek*
289. KOTER ANDRZEJ (1888–1966) *Karolina Kaczmarek*
290. KOWALEWSKA WANDA (1896–1983) *Agata Czajkowska*
291. KOWERSKA ZOFIA (1845–1929) *Marta M. Kacprzak*
292. KOZIELEWSKI IGNACY (1882–1964) *Przemysław Waingertner*
293. KOZIOŁKIEWICZ-SKRZYPKOWSKA ADELA (1881–1941) *Marta Sikorska*
294. KOZŁOWSKA FELIKSA (1862–1921) *Tomasz D. Mames*
295. KOZŁOWSKI STEFAN (1859–1908) *Joanna Falkowska*
296. KOZŁOWSKI WŁADYSŁAW MIECZYŚLAW (1858–1935) *Zofia Hałęza*
297. KOZŁOWSKI WŁADYSŁAW RYSZARD (1866–1915) *Małgorzata M. Krakowiak, Agnieszka Krawczyk*
298. KOŹMIŃSKA WŁADYSŁAWA (1889–?) *Małgorzata M. Krakowiak*
299. KOŹMIŃSKI WAWRZYNIEC (1885–1978) *Karolina Kaczmarek, Małgorzata M. Krakowiak*
300. KOŻUCHOWSKA HALINA (1870–1921) *Ewa Andrysiak*
301. KOŻUCHOWSKI JÓZEF (1886–1968) *Przemysław Waingertner*
302. KRAMSZTYK FELIKS (1853–1918) *Aneta Boldyrew*
303. KRAMSZTYK JULIAN (1851–1926) *Elżbieta Dolata*
304. KRAMSZTYK STANISŁAW (1841–1906) *Katarzyna Dormus*
305. KRAMSZTYK ZYGMUNT (1849–1920) *Elżbieta Dolata*
306. KRASIŃSKI ADAM ZYGMUNT (1870–1909) *Przemysław Waingertner*
307. KRAUSHAR ALEKSANDER (1842–1931) *Aneta Boldyrew*
308. KRETKOWSKA MARIA (1863–1947) *Iwonna Michalska*
309. KRETKOWSKI MIECZYŚLAW (1846–1920) *Przemysław Waingertner*
310. KRÓL JAN KAZIMIERZ (1853–1944) *Marta M. Kacprzak*
311. KRUSZEWSKA ZOFIA (1871–1963) *Kamila Cybulska, Paulina Pająk*
312. KRUSZEWSKI STANISŁAW (1872–1944) *Iwonna Michalska*
313. KRUSZEWSKI WACŁAW (1867–1928) *Karolina Kaczmarek*
314. KRZECZKOWSKI KONSTANTY (1879–1939) *Marta Sikorska*
315. KRZYWICKI LUDWIK (1859–1941) *Aneta Boldyrew, Marta Sikorska*

316. KRZYŻANOWSKA-STANISŁAWSKA MARIA (1870–1923) *Kamila Cybulska, Paulina Pająk*
317. KUCHARZEWSKI FELIKS (1849–1935) *Monika Nawrot-Borowska*
318. KUCZALSKA-PRAWDZIC HELENA (1854–1927) *Dorota Grabowska-Pieńkosz*
319. KUCZALSKA-REINSCHMIT PAULINA (1859–1921) *Stefania Walasek*
320. KULWIEĆ KAZIMIERZ (1871–1942/1943) *Aneta Bóldyrew, Małgorzata M. Krakowiak*
321. KUNICKA JÓZEFA (1878–1956) *Katarzyna Szymczyk*
322. KUNICKI WŁADYSŁAW (1872–1941) *Kamila Cybulska*
323. KUPCZYŃSKI TADEUSZ (1885–1967) *Barbara Kalinowska-Witek*
324. KURCZAK TEOFIL (1877–1962) *Karolina Kaczmarek*
325. KURTZ ZYGMUNT (1848–1917) *Renata Bednarz-Grzybek*
326. KWAPISZEWSKA ZOFIA (1885–1960) *Paulina Pająk*
327. LANGE ANTONI (1862–1929) *Aneta Bóldyrew, Zofia Hałęza*
328. LASOCKI IGNACY (1860–1933) *Joanna Falkowska, Małgorzata M. Krakowiak*
329. LAUTERBACH ALFRED (1884–1943) *Agnieszka Świętosławska*
330. LAZARUSÓWNA FRYDERYKA (1879–1942?) *Przemysław Waingertner*
331. LECHNICKI ZDZISŁAW (1890–1959) *Paulina Pająk*
332. LENCEWICZ STANISŁAW (1889–1944) *Agnieszka Wałęga*
333. LEO ANNA (1873–1945) *Marta M. Kacprzak*
334. LEŚNIEWSKI STANISŁAW (1871–1957) *Aneta Bóldyrew*
335. LEWICKI STANISŁAW (1853–1933) *Joanna Falkowska*
336. LGOCKI JAN (1889–1954) *Barbara Kalinowska-Witek*
337. LIKIERNIK MAURZYCY (1852–1927) *Aneta Bóldyrew, Agata Czajkowska*
338. LIPIŃSKI EDWARD (1888–1986) *Przemysław Waingertner*
339. LIPSKA-LIBRACHOWA MARIA (1878–1955) *Aneta Bóldyrew, Renata Bednarz-Grzybek*
340. LISOWSKA JUSTYNA (1856–1939) *Joanna Falkowska*
341. LUBLINEROWA EUGENIA (1869–1940) *Tomasz Fetzki*
342. LUBODZIECKA ZOFIA (1875–1931) *Marta Sikorska*
343. LUBOMIRSKI JAN TADEUSZ (1826–1908) *Aneta Bóldyrew*
344. LUBOMIRSKI ZDZISŁAW (1865–1943) *Ewa Barnaś-Baran*
345. LUTOSŁAWSKI KAZIMIERZ (1880–1924) *Przemysław Waingertner*
346. ŁAGOWSKI FLORIAN (1843–1909) *Zofia Hałęza*
347. ŁAZAROWICZ KAZIMIERZ (1859–1914) *Przemysław Waingertner*
348. ŁĄCZKOWSKA ZADORA FELICJA (1860–1958) *Ewa Andrysiak*
349. ŁOPACIŃSKI HIERONIM (1860–1906) *Tomasz Stolarczyk*

350. ŁYPACEWICZ WACŁAW (1871–1951) *Karolina Kaczmarek*
351. MACIEJEWSKI CZESŁAW (1881–1976) *Piotr Goldyn*
352. MACIESZA ALEKSANDER (1875–1945) *Małgorzata M. Krakowiak*
353. MACIESZYNA MARIA (1869–1953) *Małgorzata M. Krakowiak*
354. MAHRBURG ADAM (1855–1913) *Janina Kamińska*
355. MAJEWSKI ADAM (1867–1948) *Przemysław Waingertner*
356. MAKOWIECKI ALEKSANDER (1840–1907) *Przemysław Waingertner*
357. MAKOWSKI WACŁAW (1880–1942) *Aneta Bóldyrew, Ewa Cerk*
358. MALEWSKI BRONISŁAW (1874–1920) *Przemysław Waingertner*
359. MALINOWSKI MAKSYMILIAN (1860–1948) *Karolina Kaczmarek*
360. MAŃKIEWICZ JÓZEF (1876–1940) *Agata Czajkowska*
361. MARCINOWSKA JADWIGA (1872–1943) *Karolina Kaczmarek*
362. MARCISZEWSKA-POSADZOWA STEFANIA (1874–1955) *Dorota Grabowska-Pieńkosz*
363. MARCZEWSKI LUCJAN (1879–1935) *Małgorzata M. Krakowiak*
364. MARKIEWICZ STANISŁAW (1839–1911) *Kamila Cybulska*
365. MARTYNOWICZ WŁADYSŁAWA (1892–1958) *Przemysław Waingertner*
366. MASSALSKI EDMUND (1886–1975) *Kamila Cybulska*
367. MASSONIUS MARIAN (1862–1945) *Kamila Cybulska*
368. MASZYŃSKI PIOTR (1855–1934) *Małgorzata M. Krakowiak*
369. MATUSZEWSKI IGNACY (1858–1919) *Monika Nawrot-Borowska*
370. MAZURKIEWICZ TADEUSZ (1887–1968) *Małgorzata M. Krakowiak*
371. MEDEM WŁODZIMIERZ (1879–1923) *Karolina Kaczmarek*
372. MEYERSON SAMUEL (1851–1939) *Aneta Bóldyrew*
373. MĘCZKOWSKA TEODORA (1870–1954) *Kamila Cybulska, Joanna Falkowska*
374. MĘCZKOWSKI WACŁAW (1862–1922) *Aneta Bóldyrew, Przemysław Waingertner*
375. MICHAŁSKI STANISŁAW (1865–1949) *Iwonna Michalska*
376. MICHAŁOWICZ MIECZYŚLAW (1876–1965) *Małgorzata M. Krakowiak*
377. MICHAŁOWSKA JADWIGA (1884–1966) *Elżbieta Magiera*
378. MICHAŁOWSKI ANTONI (1837–1930) *Przemysław Waingertner*
379. MICHLER ZYGMUNT (1888–1943) *Joanna Falkowska*
380. MIECZKOWSKI LUDWIK (1866–1932) *Przemysław Waingertner*
381. MIELCZARSKI ROMUALD (1871–1926) *Marta Sikorska*
382. MIKŁASZEWSKI BOLESŁAW (1871–1941) *Katarzyna Kabacińska-Łuczak*
383. MIKŁASZEWSKI WALENTY ŁUKASZ (1868–1950) *Elżbieta Dolata*
384. MIKŁASZEWSKI WALENTY PIOTR (1839–1924) *Ewa Barnaś-Baran*
385. MIKUŁOWSKI-POMORSKI JÓZEF (1868–1935) *Przemysław Waingertner*

386. MILEWSKA JADWIGA (1868–1943) *Joanna Falkowska*
387. MIŁANCZ CZESŁAWA (1892–1987) *Agnieszka Wałęga*
388. MIŁANCZ JADWIGA (1887–1969) *Agnieszka Wałęga*
389. MIŁANCZ JANINA (1884–1953) *Agnieszka Wałęga*
390. MŁYNARSKI WINCENTY (1870–1932) *Aneta Bóldyrew, Joanna Gajewska*
391. MOCZYDŁOWSKA MARIA (1886–1969) *Przemysław Waingertner*
392. MOGILNICKI ALEKSANDER (1875–1956) *Julia Bóldyrew*
393. MOLDENHAWER ALEKSANDER (1840–1909) *Julia Bóldyrew*
394. MONIEWSKI TADEUSZ (1901–1939) *Przemysław Waingertner*
395. MORAWSKA ZUZANNA (1840–1922) *Marta M. Kacprzak*
396. MOROZOWICZ MARIA (1890–1958) *Karolina Kaczmarek*
397. MORTKOWICZ JAKUB (1876–1931) *Renata Bednarz-Grzybek*
398. MORTKOWICZOWA JANINA (1875–1960) *Aneta Bóldyrew*
399. MORZYCKA FAUSTYNA (1864–1910) *Marta M. Kacprzak*
400. MOSKALEWSKI STANISŁAW (1876–1936) *Przemysław Waingertner*
401. MOSZCZEŃSKA IZABELA (1864–1941) *Agnieszka Wałęga, Joanna Falkowska*
402. MROCZKOWSKI LEON (1875–1945) *Kamila Cybulska, Paulina Pająk*
403. MUKLANOWICZ WIKTORIA (1876–1938) *Małgorzata M. Krakowiak*
404. MUSZYŃSKI WŁADYSŁAW (1861–1935) *Paulina Pająk*
405. MYDLARZOWA IRENA (1896–1975) *Przemysław Waingertner*
406. MYŚLICKI (HALPERN) IGNACY (1874–1935) *Zofia Hałęza*
407. NAJMOŁA STANISŁAW (1882–1936) *Karolina Kaczmarek*
408. NAŁKOWSKI WACŁAW (1851–1911) *Agnieszka Wałęga, Joanna Falkowska*
409. NAPIÓRKOWSKI ALEKSANDER (1890–1920) *Aneta Bóldyrew*
410. NATANSON KAZIMIERZ (1853–1935) *Przemysław Waingertner*
411. NAWROCZYŃSKI BOGDAN (1882–1974) *Agnieszka Wałęga*
412. NAWROCZYŃSKI EUGENIUSZ (1881–1942) *Edyta Pętkowska-Grabowska*
413. NIEĆKO JÓZEF (1891–1953) *Karolina Kaczmarek*
414. NIEDBALSKI ALEKSANDER (1895–1941) *Karolina Kaczmarek*
415. NIEMOJEWSKI ANDRZEJ (1864–1921) *Przemysław Waingertner*
416. NIEWIADOMSKA CECYLIA (1855–1925) *Joanna Falkowska*
417. NIEWIADOMSKI ELIGIUSZ (1869–1923) *Aneta Bóldyrew, Agnieszka Świętosławska*
418. NIKLEWSKI TOMASZ (?–1918) *Iwonna Michalska*
419. NIWIŃSKI WACŁAW (1890–1957) *Aleksander Bóldyrew, Aneta Bóldyrew*
420. NOCZNICKI TOMASZ (1862–1944) *Małgorzata M. Krakowiak*
421. NONIEWICZ TEOFIL (1851–1928) *Aneta Bóldyrew*

422. NORKOWSKA MARTA (1872–1930) *Renata Bednarz-Grzybek*
423. NOSKOWSKI ZYGMUNT (1846–1909) *Anna Jabłońska*
424. NOWAK STANISŁAW (1874–1940) *Ewa Barnaś-Baran*
425. NOWICKA MARIA (1886–1969) *Aneta Bóldyrew*
426. NOWICKI WALERY (1885–1939/1940) *Agata Czajkowska*
427. NOWICKI ZYGMUNT (1881–1944) *Małgorzata M. Krakowiak*
428. NOWIŃSKA ALICJA (1853–1908) *Agnieszka Świętosławska*
429. NUSBAUM HENRYK (1849–1937) *Agnieszka Jędrzejewska*
430. OBERFELD FRANCISZKA (1875–1922) *Małgorzata M. Krakowiak*
431. OCHOROWICZ JULIAN (1850–1917) *Katarzyna Cedro-Abramczyk*
432. OKOŁOWICZÓWNA STANISŁAWA (1870–1923) *Monika Nawrot-Borowska*
433. OLBROMSKI ANTONI (1896–1958) *Przemysław Waingertner*
434. OLSZAKOWSKI ANTONI (1860–1942) *Przemysław Waingertner*
435. OŁTUSZEWSKI WŁADYSŁAW (1855–1922) *Aneta Bóldyrew*
436. OPIEŃSKI HENRYK (1870–1942) *Małgorzata M. Krakowiak*
437. ORSETTI MARIA (1880–1957) *Marta Sikorska*
438. ORZESZKOWA ELIZA (1841–1910) *Marta M. Kacprzak*
439. ORZESZKOWSKI WINCENTY (1884–1985) *Joanna Falkowska*
440. OSIECKI STANISŁAW (1875–1967) *Małgorzata M. Krakowiak*
441. OSMOLSKI WŁADYSŁAW (1883–1935) *Małgorzata M. Krakowiak*
442. OSTERLOFF WALDEMAR (1858–1925) *Izabela Krasieńska*
443. OSUCHOWSKI ANTONI (1849–1928) *Julia Bóldyrew*
444. OŚNIAŁOWSKA ZOFIA ANNA (1870–1947) *Agnieszka Wałęga*
445. PACHUCKA ROMANA (1886–1964) *Kamila Cybulska, Małgorzata M. Krakowiak*
446. PAPI JADWIGA (1843–1906) *Zofia Huleża*
447. PAPIEWSKA MARIA (1859–1942) *Monika Hajkowska*
448. PARADISTAL GUSTAWA (GITLA) (1889 – po 1939?) *Paulina Pająk*
449. PARADISTAL SALOMON (? – po 1925) *Paulina Pająk*
450. PARADOWSKA-SZELAĞOWSKA ANNA (1879–1962) *Marta Sikorska*
451. PARCZEWSKA MELANIA (1850–1920) *Ewa Andrysiak*
452. PARCZEWSKI ALFONS (1849–1933) *Ewa Andrysiak*
453. PASIAK ALEKSANDER (1887–1968) *Małgorzata M. Krakowiak*
454. PATKOWSKI ALEKSANDER (1890–1942) *Beata Topij-Stempińska*
455. PAWEŁEK ALOJZY (1893–1930) *Marcin Antczak*
456. PECHE JAN TADEUSZ (1882–1937) *Agnieszka Wałęga*
457. PEPEŁOWSKI ADOLF (1841–1916) *Aneta Bóldyrew*
458. PIĄTKOWSKA IGNACJA (1866–1941) *Zofia Huleża*

459. PIĄTKOWSKI ANTONI (1875–1947) *Karolina Kaczmarek*
460. PIĄTKOWSKI HENRYK (1853–1932) *Agnieszka Świątosławska*
461. PIETKIEWICZ ZENON (1862–1932) *Aneta Boldyrew, Przemysław Waingertner*
462. PIETRUSZCZYŃSKI ZYGMUNT (1886–1965) *Agata Czajkowska*
463. PINKUS NORBERT (1879–1938) *Aneta Boldyrew*
464. PINKUS WŁADYSŁAW (1849–1929) *Aneta Boldyrew, Agata Czajkowska*
465. PIOTROWSKI JAN RAFAŁ (1896–1942) *Monika Nawrot-Borowska*
466. PIOTROWSKI SZYMON (1858–1918) *Monika Nawrot-Borowska*
467. PIOTROWSKI-JUNOSZA WACŁAW (1869–1947) *Małgorzata M. Krakowiak*
468. PISARZEWSKA STANISŁAWA (1857–1941) *Dorota Grabowska-Pieńkosz*
469. PISKORSKI TOMASZ (1889–1940) *Przemysław Waingertner*
470. PLATER-ZYBERK CECYLIA (1853–1920) *Stefania Walasek*
471. PLENKIEWICZ ROMAN (1833–1910) *Marta Sikorska*
472. PŁODOWSKA HALINA (1885–1935) *Aneta Boldyrew*
473. PŁODOWSKI WACŁAW (1881–1938) *Aneta Boldyrew*
474. PŁOSKA MARIA (1868–1949) *Małgorzata M. Krakowiak*
475. PŁOSKI WŁADYSŁAW (1861–1946) *Małgorzata M. Krakowiak*
476. PODGÓRSKA ANNA (1885–1968) *Aneta Boldyrew*
477. POLAK JÓZEF (1857–1928) *Anna Królikowska*
478. PONIATOWSKI STANISŁAW (1884–1945) *Aleksander Boldyrew*
479. PONIKOWSKI ANTONI (1878–1949) *Anna Królikowska*
480. PONIKOWSKI CEZARY (1854–1944) *Przemysław Waingertner*
481. PORAZIŃSKA JANINA (1882–1971) *Joanna Falkowska*
482. POSNER STANISŁAW (1868–1930) *Aneta Boldyrew, Marta Sikorska*
483. PRAUSS KSAWERY FRANCISZEK (1874–1925) *Agnieszka Wałęga, Agata Czajkowska*
484. PRAŻMOWSKA-WOŁOWSKA TERESA (1842–1912) *Aneta Boldyrew*
485. PROCZEK KAZIMIERA (1867–1926) *Gabriela Załocha ISMM*
486. PRÓSZYŃSKI KONRAD (1851–1908) *Marta M. Kacprzak*
487. PRUS BOLESŁAW (1847–1912) *Aneta Boldyrew, Marta Sikorska*
488. PRZANOWSKI WŁADYSŁAW (1880–1937) *Justyna Gulczyńska*
489. PRZEDBORSKI LUDWIK (1857–1911) *Aneta Boldyrew*
490. PRZYJEMSKA MARIA (1861–1927) *Przemysław Waingertner*
491. PSARSKA HELENA (1866–1920) *Agnieszka Wałęga*
492. PSARSKA WALENTYNA (1858–1914) *Agnieszka Wałęga*
493. PSARSKI JÓZEF (1868–1953) *Wiesław Partyka*
494. PUŁAWSKI ARKADIUSZ ANTONI (1856–1932) *Przemysław Waingertner*

495. RABSKA ZUZANNA (1882–1960) *Marta M. Kacprzak*
496. RACZKOWSKI KAROL (1869–1959) *Przemysław Waingertner*
497. RADECKI WACŁAW (1887–1953) *Aneta Boldyrew*
498. RADLIŃSKA HELENA (1879–1954) *Aneta Boldyrew*
499. RADLIŃSKI IGNACY (1843–1920) *Kamila Cybulska*
500. RADLIŃSKI TADEUSZ (1875–1952) *Przemysław Waingertner*
501. RADWAN JÓZEF WIKTOR (1858–1936) *Aneta Boldyrew, Przemysław Waingertner*
502. RADWAN WŁADYSŁAW (1884–1963) *Małgorzata M. Krakowiak*
503. RADZIWIŁŁOWICZ RAFAŁ (1860–1929) *Aneta Boldyrew, Agata Czajkowska*
504. RAJCHMAN ALEKSANDER MICHAŁ (1890–1940) *Aneta Boldyrew*
505. RAJCHMAN LUDWIK (1881–1965) *Aneta Boldyrew*
506. RAJCHMANOWA MELANIA (1857–1913) *Aneta Boldyrew*
507. RAWITA-WITANOWSKI MICHAŁ (1859–1943) *Tomasz Matuszak*
508. RAYSKI KONSTANTY (1868–1924) *Katarzyna Kabacińska-Łuczak*
509. RECHNIEWSKI TADEUSZ (1862–1916) *Aneta Boldyrew, Przemysław Waingertner*
510. REUTT MARIA JADWIGA (1863/1867–1942) *Dorota Grabowska-Pieńkosz*
511. RODE JAN (1849–1915) *Andrzej Wróbel*
512. ROGOWSKI BRONISŁAW (1869–1946) *Karolina Kaczmarek*
513. ROGOWSKI WŁADYSŁAW (1886–1945) *Karolina Kaczmarek*
514. ROJOWSKI TADEUSZ (1856–1938) *Mariusz Ausz, Urszula Wróblewska*
515. ROKOSZNY JÓZEF (1870–1931) *Beata Topij-Stempińska*
516. RONTALER EDWARD ALEKSANDER (1846–1917) *Marta Sikorska*
517. ROSTWOROWSKI ANTONI (1871–1934) *Joanna Falkowska*
518. ROSZKOWSKI MARIAN (1870–1958) *Aneta Boldyrew*
519. ROŚCISZEWSKA MARCELINA (1875–1949) *Małgorzata M. Krakowiak*
520. ROTTERMUND STEFAN (1878–1945) *Justyna Gulczyńska*
521. ROŻKOWSKI KAROL (1872–1934) *Aneta Boldyrew*
522. RÓG ANASTAZY KAZIMIERZ (1873–1933) *Karolina Kaczmarek*
523. RUDNIAŃSKI STEFAN (1887–1941) *Zofia Hале́za*
524. RUDOSZAŃSKA-IWASZKIEWICZOWA ZOFIA (1885–1971) *Dorota Grabowska-Pieńkosz*
525. RUDZIŃSKI EUSTACHY (1885–1953) *Agnieszka Wałęga*
526. RUDZKA LEONTYNA (1858–1929) *Aneta Boldyrew, Kamila Cybulska*
527. RUDZKI ZDZISŁAW (1879–1952) *Aleksander Boldyrew*
528. RUNDSTEIN SZYMON (1876–1942) *Aneta Boldyrew*
529. RUTKOWSKI LEON (1862–1917) *Aneta Boldyrew, Przemysław Waingertner*

530. RUTSKA HALINA (1868–1932) *Małgorzata M. Krakowiak*
531. RYCHŁOWSKI PIOTR (1869–1945) *Przemysław Waingertner*
532. RYCHTER MARIA (1887–1975) *Agnieszka Wałęga*
533. RYGIER HENRYK JÓZEF (1880–1944) *Zofia Hałęza*
534. RYMARKIEWICZ KAZIMIERZ (1859–1918) *Joanna Falkowska*
535. RYMARKIEWICZOWA FELICJA WŁODZIMIERA (1874–1947) *Dorota Grabowska-Pieńkosz*
536. RZĄD ANTONI (1865–1940) *Aneta Boldyrew, Małgorzata M. Krakowiak*
537. RZESZOTARSKA HELENA (1879–1976) *Marta Sikorska*
538. SACHS JÓZEF (1869–1931) *Przemysław Waingertner*
539. SADOWSKA ZOFIA (1886–1960) *Agnieszka Wałęga*
540. SADZEWICZOWA MARIA (1881–1957) *Aneta Boldyrew*
541. SAMOTYHOWA NELA (ANIELA) (1876–1966) *Karolina Dzimira-Zarzycka*
542. SANINA MOJŻESZ (1863–1942) *Monika Nawrot-Borowska*
543. SAWCZUK KAJETAN (1892–1917) *Wiesław Partyka*
544. SAWICKI SZCZEPAN (1870–1944) *Przemysław Waingertner*
545. SCHOENEICH ALEKSANDER (1861–1939) *Paulina Paják*
546. SEGAL JAKUB (1880–1943) *Zofia Hałęza*
547. SEIDLEROWA ZOFIA (1859–1919) *Renata Bednarz-Grzybek*
548. SEMPOŁOWSKA STEFANIA (1869–1944) *Marta Sikorska*
549. SEMPOŁOWSKI ANTONI (1847–1936) *Aneta Boldyrew, Małgorzata M. Krakowiak*
550. SERKOWSKI STANISŁAW (1871/1872–1936) *Aneta Boldyrew*
551. SIENKIEWICZ HENRYK (1846–1916) *Marta M. Kacprzak*
552. SIENNICKI ANTONI (1850–1926) *Aneta Boldyrew*
553. SIEROSZEWSKA PAULINA (1856–1915) *Agnieszka Jędrzejewska*
554. SIERPIŃSKI WACŁAW (1882–1969) *Kamila Cybulska*
555. SIKORSKA JADWIGA (1846–1927) *Agnieszka Wałęga*
556. SILBERSTEIN ADELA (1877–1934?) *Aneta Boldyrew*
557. SIMON GUSTAW (1878–1941) *Agnieszka Wałęga*
558. SKALSKI STANISŁAW (1870–1937) *Aneta Boldyrew*
559. SKŁADKOWSKA-KOZŁOWSKA TOMIŁA (1888–1920) *Kamila Cybulska, Piotr Goldyn*
560. SŁOŃSKI STANISŁAW (1879–1959) *Zofia Hałęza*
561. SMOLEŃSKI WŁADYSŁAW (1851–1926) *Zofia Hałęza*
562. SMOŁA JAN (1889–1945) *Małgorzata M. Krakowiak*
563. SOBCZYŃSKI JAN NEPOMUCEN (1861–1942) *Agata Czajkowska*

- 564. SOBOLEWSKA MICHALINA (1877–1951) *Renata Bednarz-Grzybek*
- 565. SOCZOŁOWSKA MARIA (1863–1930) *Aneta Boldyrew*
- 566. SOKOŁOWSKI ALFRED (1849–1924) *Monika Nawrot-Borowska*
- 567. SOSNOWSKI PAWEŁ (1859–1947) *Dorota Grabowska-Pieńkosz*
- 568. SPASOWSKI WŁADYSŁAW (1877–1941) *Zofia Hałęza*
- 569. SPOCZYŃSKA HELENA (1896–1968) *Małgorzata M. Krakowiak*
- 570. SROCKI BOLESŁAW (1893–1954) *Przemysław Waingertner*
- 571. STABROWSKI KAZIMIERZ (1869–1929) *Agnieszka Świątosławska*
- 572. STANISZEWSKI MARIAN (1858–1926) *Agnieszka Małek*
- 573. STANISZKIS TEOFIL (1880–1941) *Iwonna Michalska*
- 574. STARCZEWSKI FELIKS (1868–1946) *Małgorzata M. Krakowiak*
- 575. STARKIEWICZ LEON (1878–1953) *Marcin Antczak*
- 576. STARKIEWICZ SZYMON (1877–1962) *Małgorzata M. Krakowiak*
- 577. STASIAK FRANCISZEK (1886–1934) *Przemysław Waingertner*
- 578. STATTLER HELENA (1875–1955) *Małgorzata M. Krakowiak*
- 579. STEFANOWSKA MICHALINA (1855–1942) *Jacek Kulbaka*
- 580. STEINBOK JANINA (1883–1945) *Przemysław Waingertner*
- 581. STERLING SEWERYN (1864–1932) *Monika Nawrot-Borowska*
- 582. STĘPOWSKI MARIAN (1867–1946) *Kamila Cybulska*
- 583. STOLARSKI BŁAŻEJ (1880–1939) *Małgorzata M. Krakowiak*
- 584. STOŁYHWO KAZIMIERZ (1880–1966) *Kamila Cybulska*
- 585. STRASZEWICZ ZYGMUNT (1860–1927) *Marta Sikorska*
- 586. STRUVE HENRYK (1840–1912) *Zofia Hałęza*
- 587. STYPIŃSKI JÓZEF JACENTY (1880–1943) *Joanna Falkowska*
- 588. SUDA LUDWIK (1883–1947) *Małgorzata M. Krakowiak*
- 589. SUJKOWSKA HELENA (1872–1944) *Katarzyna Szymczyk*
- 590. SUJKOWSKI ANTONI (1867–1941) *Zofia Hałęza*
- 591. SULIGOWSKI ADOLF (1849–1932) *Aneta Boldyrew*
- 592. SZABELSKI STANISŁAW (1873–1955) *Agnieszka Wałęga*
- 593. SZCZAWIŃSKA WANDA (1866–1955) *Dorota Grabowska-Pieńkosz, Małgorzata M. Krakowiak*
- 594. SZCZAWIŃSKA-DAWIDOWA JADWIGA (1864–1910) *Iwonna Michalska*
- 595. SZCZEPAŃSKA-ZNOJKIEWICZOWA EMILIA (przed 1882?–1926) *Kamila Cybulska, Paulina Pająk*
- 596. SZCZEPAŃSKI JÓZEF DIONIZY (1850–1932) *Przemysław Waingertner*
- 597. SZELBURG-ZAREMBINA EWA (1899–1986) *Przemysław Waingertner*
- 598. SZELLER OSKAR (1854–1929) *Aneta Boldyrew*

599. SZENAJCH WŁADYSŁAW (1879–1964) *Agata Czajkowska*
600. SZKOPOWSKI MARCIN (1870–1944) *Piotr Okraska*
601. SZMURŁO JAN (1867–1952) *Aneta Böldyrew*
602. SZOBER STANISŁAW (1879–1938) *Zofia Hałęza*
603. SZPIRO-NISSENBAUM BELA (ok. 1887/1891–1944) *Monika Nawrot-Borowska*
604. SZWEYCER MARIA (1885–1967) *Joanna Falkowska*
605. SZYCÓWNA ANIELA (1869–1921) *Aneta Böldyrew*
606. SZYMAŃSKI ANTONI (1881–1942) *Przemysław Waingertner, Agnieszka Wałęga*
607. SZYMKIEWICZ DEZYDERY (1885–1948) *Agnieszka Wałęga*
608. ŚLIWIŃSKI STANISŁAW (1869–1929) *Renata Bednarz-Grzybek*
609. ŚNIEGOCKA CECYLIA (1862–1934) *Stefania Właszek*
610. ŚWIĘTOCHOWSKI ALEKSANDER (1849–1938) *Joanna Falkowska*
611. TARGOWSKA IRENA (1858–1952) *Joanna Falkowska*
612. TAZBIR STANISŁAW (1892–1978) *Aleksander Böldyrew*
613. TCHÓRZNICKI JÓZEF (1849–1910) *Marta Sikorska*
614. TERPIŁOWSKI ALEKSANDER (1863–1932) *Monika Nawrot-Borowska*
615. THUGUTT STANISŁAW AUGUST (1873–1941) *Agnieszka Wałęga*
616. THUGUTT STANISŁAW JÓZEF (1862–1956) *Kamila Cybulska*
617. THUN-MAZARAKI WANDA (1873–1964) *Małgorzata M. Krakowiak*
618. TOMASZEWICZ-DOBRSKA ANNA (1854–1918) *Renata Bednarz-Grzybek*
619. TOSIO KACPER (1851–1929) *Kamila Cybulska*
620. TROCZEWSKI ANTONI (1861–1928) *Kamila Cybulska, Przemysław Waingertner*
621. TRZCIŃSKA HELENA (1863–1934) *Agnieszka Wałęga*
622. UMIŃSKA WANDA (1841–1926) *Joanna Falkowska*
623. UMIŃSKI WŁADYSŁAW (1865–1954) *Edyta Pętkowska-Grabowska*
624. UNSZLICHT-BERNSTEINOWA JULIA (1869–1914) *Marta Sikorska*
625. URBANOWSKA ZOFIA (1849–1939) *Zofia Hałęza*
626. VALENTIN D'HAUTERIVE ELIZA (ok. 1841–1917) *Aneta Böldyrew*
627. VETTER AUGUST KAROL (1847/1848–1907) *Monika Nawrot-Borowska*
628. WALEWSKA CECYLIA (1859–1940) *Małgorzata Stawiak-Ososińska*
629. WARMAN BOLESŁAW (przed 1878–1932?) *Paulina Pająk*
630. WARMANOWA PAULINA (1873?–1938) *Paulina Pająk*
631. WAŚNIEWSKA EUGENIA (1880–1944) *Agnieszka Jędrzejewska*
632. WĄSIK WIKTOR (1883–1963) *Zofia Hałęza*
633. WĄSOWICZ LUDWIKA (1875–1956?) *Małgorzata M. Krakowiak*
634. WEESE (WEZE) TADEUSZ (1896–1915) *Aneta Böldyrew*
635. WELFLE HELENA (1863–1955) *Tomasz Fetzki*

636. WERNER WACŁAW (1879–1948) *Zofia Hałęza*
637. WERNIC HENRYK (1829–1905) *Agnieszka Wałęga*
638. WERNIC LEON (1870–1953) *Marta Sikorska*
639. WERTENSTEIN LUDWIK (1887–1945) *Zofia Hałęza*
640. WERYHO WŁADYSŁAW (1868–1916) *Zofia Hałęza*
641. WERYHO-RADZIWIŁŁOWICZOWA MARIA (1858–1944) *Marta M. Kacprzak*
642. WEYCHERT HELENA (? – po 1944) *Kamila Cybulska, Agnieszka Jędrzejewska*
643. WEYCHERT-SZYMANOWSKA WŁADYSŁAWA (1874–1951) *Iwonna Michalska*
644. WEYHER HELENA (1881–1956) *Agnieszka Jędrzejewska*
645. WĘGLEŃSKA ZOFIA (1869–1934) *Kamila Cybulska, Paulina Pająk*
646. WIGURA JAN (1880–1937) *Aneta Böldyrew, Przemysław Waingertner*
647. WIGURSKI MAREK MARCELI (1850–1918) *Aneta Böldyrew*
648. WILLMAN-GRABOWSKA HELENA (1870–1957) *Marta Sikorska*
649. WISZNICKI MIKOŁAJ (1870–1954) *Kamila Cybulska*
650. WIŚLICKI ADAM (1836–1913) *Marta M. Kacprzak*
651. WIŚNIEWSKI JAN (1876–1943) *Małgorzata M. Krakowiak*
652. WŁADZIŃSKI JAN MARIAN (1861–1935) *Mariusz Ausz, Urszula Wróblewska*
653. WŁODARSKI WŁODZIMIERZ (1859–?) *Aneta Böldyrew*
654. WOCALEWSKA MARIA (1885–1944) *Przemysław Waingertner*
655. WOJCIECHOWSKI STANISŁAW (1869–1953) *Przemysław Waingertner*
656. WOLMAN-ZIMNOWODA STEFANIA (1884/1885–1939) *Kamila Cybulska, Paulina Pająk*
657. WOŹNICKI JAN (1881–1945) *Małgorzata M. Krakowiak*
658. WÓYCICKI KAZIMIERZ (1876–1938) *Agnieszka Wałęga, Przemysław Waingertner*
659. WRONCKA STANISŁAWA (1866–1947) *Edyta Pętkowska-Grabowska*
660. WRÓBLEWSKA EUFEMIA (1848–1936) *Aneta Böldyrew*
661. WRÓBLEWSKI AUGUSTYN (1866 – po 1913) *Beata Topij-Stempińska*
662. WUTTKE GUSTAW MICHAŁ (1887–1976) *Agnieszka Wałęga*
663. WYSZYŃSKI KAZIMIERZ MARIAN (1890–1935) *Paulina Pająk*
664. ZAHORSKA ANNA (1882–1942) *Edyta Pętkowska-Grabowska*
665. ZAKRZEWSKA-RANIECKA MARIA (1881–1971) *Wiesław Partyka*
666. ZAND MAKSYMILIAN (1876–1932) *Aneta Böldyrew*
667. ZARZECKI LUCJAN (1873–1925) *Joanna Falkowska*
668. ZASADZIŃSKA PELAGIA (1858–1949) *Zofia Hałęza*
669. ZAWADZKA LEONA (1885–1940) *Agnieszka Jędrzejewska*

- 670. ZAWADZKA LUDWIKA (1864–1954) *Agnieszka Wałęga, Przemysław Waingertner*
- 671. ZAWADZKI ALEKSANDER (1859–1926) *Agnieszka Wałęga*
- 672. ZNANIECKI FLORIAN (1882–1958) *Marta Sikorska*
- 673. ZNATOWICZ BRONISŁAW (1851–1917) *Aneta Bóldyrew*
- 674. ZYLBERLAST-ZAND NATALIA (1883–1942) *Aneta Bóldyrew*
- 675. ZYLBEROWA DOROTA (1865–1932) *Tomasz Fetzki*
- 676. ŻEROMSKI STEFAN (1864–1925) *Joanna Falkowska*

Informacje o autorkach i autorach

1. Ewa Andrysiak – pracuje na Uniwersytecie Kaliskim im. Prezydenta Stanisława Wojciechowskiego, Instytut Interdyscyplinarnych Badań Historycznych
2. Marcin Antczak – doktorant na Uniwersytecie Łódzkim, Szkoła Doktorska Nauk Humanistycznych
3. Mariusz Ausz – pracuje na Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Wydział Historii i Archeologii, Instytut Historii, Katedra Historii Społecznej i Edukacji
4. Ewa Barnaś-Baran – pracuje na Uniwersytecie Rzeszowskim, Kolegium Nauk Społecznych, Instytut Pedagogiki, Zakład Historii Myśli Pedagogicznej
5. Renata Bednarz-Grzybek – pracuje na Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Wydział Pedagogiki i Psychologii, Instytut Pedagogiki, Katedra Metodologii Nauk Pedagogicznych
6. Aleksander Bołdyrew (AB) – pracuje na Uniwersytecie Łódzkim, Wydział Filozoficzno-Historyczny, Instytut Historii, Katedra Historii Średniowiecznej
7. Aneta Bołdyrew (A. Bołdyrew) – pracuje na Uniwersytecie Łódzkim, Wydział Nauk o Wychowaniu, Katedra Historii Wychowania i Pedeutologii, Zakład Historii Oświaty
8. Julia Bołdyrew – studentka prawa na Uniwersytecie Łódzkim, Wydział Prawa i Administracji
9. Mikołaj Brenk – pracuje na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Studiów Edukacyjnych, Zakład Historii Wychowania
10. Katarzyna Cedro-Abramczyk – absolwentka studiów doktoranckich, Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach, Wydział Humanistyczny
11. Ewa Cerk – studentka prawa na Uniwersytecie Łódzkim, Wydział Prawa i Administracji
12. Kamila Cybulska – pracuje na Uniwersytecie Łódzkim, Wydział Nauk o Wychowaniu, Katedra Historii Wychowania i Pedeutologii
13. Agata Czajkowska – pracuje na Uniwersytecie Łódzkim, Wydział Nauk o Wychowaniu, Katedra Badań Edukacyjnych
14. Elżbieta Dolata – pracuje na Uniwersytecie Rzeszowskim, Kolegium Nauk Społecznych, Instytut Pedagogiki, Zakład Historii Myśli Pedagogicznej

15. Katarzyna Dormus – pracuje na Uniwersytecie Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Wydział Pedagogiki i Psychologii, Instytut Pedagogiki, Katedra Teorii i Historii Oświaty
16. Karolina Dzimira-Zarzycka – absolwentka historii sztuki oraz polonistyki na Uniwersytecie Wrocławskim
17. Joanna Falkowska – pracuje na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu, Wydział Filozofii i Nauk Społecznych, Instytut Nauk Pedagogicznych
18. Tomasz Ferzki – pracuje na Uniwersytecie Zielonogórskim, Wydział Nauk Społecznych, Zakład Pedagogiki Specjalnej i Profilaktyki Społecznej, Pracownia Pedagogiki Specjalnej
19. Joanna Gajewska – studentka prawa na Uniwersytecie Łódzkim, Wydział Prawa i Administracji
20. Piotr Gołdyn – pracuje na Uniwersytecie Kaliskim im. Prezydenta Stanisława Wojciechowskiego
21. Dorota Grabowska-Pieńkosz – pracuje na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu, Wydział Filozofii i Nauk Społecznych, Instytut Nauk Pedagogicznych
22. Justyna Gulczyńska – pracuje na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Studiów Edukacyjnych, Zakład Historii Wychowania
23. Wiktoria Guza – absolwentka pedagogiki na Uniwersytecie Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy
24. Monika Hajkowska – pracuje na Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Wydział Pedagogiki i Psychologii, Instytut Pedagogiki, Katedra Metodologii Nauk Pedagogicznych
25. Zofia Hałęza – doktorantka na Uniwersytecie Łódzkim, Szkoła Doktorska Nauk Humanistycznych
26. Anna Jabłońska – pracuje na Uniwersytecie Jana Kochanowskiego w Kielcach, Wydział Humanistyczny, Instytut Historii, Pracownia Dziejów Społeczeństwa i Kultury Epoki Przedindustrialnej
27. Agnieszka Jędrzejewska – emerytowany pracownik Muzeum Tradycji Niepodległościowych w Łodzi
28. Katarzyna Kabacińska-Łuczak – pracuje na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Studiów Edukacyjnych, Zakład Historii Wychowania
29. Marta M. Kacprzak – pracuje w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie, Gabinet Zbiorów XIX wieku
30. Karolina Kaczmarek – pracuje na Uniwersytecie Łódzkim, Wydział Nauk o Wychowaniu, Katedra Historii Wychowania i Pedagogiki
31. Barbara Kalinowska-Witek – pracuje na Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Wydział Pedagogiki i Psychologii, Instytut Pedagogiki, Katedra Teorii Wychowania

32. Janina Kamińska – pracuje na Uniwersytecie Warszawskim, Wydział Pedagogiczny, Zakład Humanistycznych Podstaw Pedagogiki, Pracownia Historii Oświaty i Wychowania
33. Małgorzata Maria Krakowiak – pracuje na Uniwersytecie Łódzkim, Wydział Nauk o Wychowaniu, Katedra Historii Wychowania i Pedagogiki, Zakład Historii Oświaty
34. Izabela Krasieńska – pracuje na Uniwersytecie Jana Kochanowskiego w Kielcach, Wydział Humanistyczny, Instytut Mediów, Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej, Katedra Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej
35. Agnieszka Krawczyk – pracuje na Uniwersytecie Łódzkim, Wydział Nauk o Wychowaniu, Katedra Badań Edukacyjnych
36. Anna Królikowska – pracuje na Uniwersytecie Ignatianum w Krakowie, Wydział Pedagogiczny, Instytut Nauk o Wychowaniu, Katedra Historii Oświaty i Wychowania
37. Jacek Kulbaka – pracuje w Akademii Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej w Warszawie, Instytut Pedagogiki, Katedra Historii Wychowania
38. Elżbieta Magiera – pracuje na Uniwersytecie Szczecińskim, Wydział Nauk Społecznych, Instytut Pedagogiki, Katedra Historii i Teorii Wychowania
39. Agnieszka Małek – pracuje w Akademii Wychowania Fizycznego w Gdańsku, Zakład Pedagogiki i Terapii Zajęciowej
40. Tomasz D. Mames – Église Catholique et Apostolique de Paris; Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyślu
41. Tomasz Matuszak – pracuje w Archiwum Państwowym w Piotrkowie Trybunalskim
42. Iwonna Michalska – pracuje na Uniwersytecie Łódzkim, Wydział Nauk o Wychowaniu, Centrum Kształcenia Pedagogów Sportu
43. Monika Nawrot-Borowska – pracuje na Uniwersytecie Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, Wydział Pedagogiki, Katedra Metodologii Badań i Studiów nad Dyskursem
44. Piotr Okrasa – absolwent pedagogiki na Uniwersytecie Łódzkim
45. Paulina Pająk – pracuje na Uniwersytecie Wrocławskim, Wydział Filologiczny, Instytut Filologii Angielskiej, Zakład Literatury Angielskiej i Studiów Porównawczych
46. Wiesław Partyka – pracuje na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim im. Jana Pawła II, Wydział Nauk Społecznych, Instytut Pedagogiki, Katedra Historii Wychowania, Opieki i Pedagogiki Społecznej
47. Edyta Pętkowska-Grabowska – doktorantka na Uniwersytecie Warszawskim, Wydział Polonistyki
48. Anna Sęderecka – absolwentka historii na Uniwersytecie Jana Kochanowskiego w Kielcach, Filia w Piotrkowie Trybunalskim

49. Marta Sikorska – pracuje na Uniwersytecie Łódzkim, Wydział Filozoficzno-Historyczny, Instytut Historii, Katedra Historii Polski XIX w.
50. Małgorzata Stawiak-Ososińska – pracuje na Uniwersytecie Jana Kochanowskiego w Kielcach, Wydział Pedagogiki i Psychologii, Instytut Pedagogiki, Zakład Edukacji Dorosłych
51. Aneta Stawiszyńska – absolwentka studiów doktoranckich, Uniwersytet Łódzki, Wydział Filozoficzno-Historyczny
52. Tomasz Stolarczyk – pracuje w Bibliotece Uniwersytetu Łódzkiego
53. Beata Szczepańska – pracuje na Uniwersytecie Łódzkim, Wydział Nauk o Wychowaniu, Katedra Historii Wychowania i Pedagogiki
54. Katarzyna Szymczyk – pracuje w Akademii Piotrkowskiej w Piotrkowie Trybunalskim
55. Agnieszka Świątosławska – pracuje na Uniwersytecie Łódzkim, Wydział Filozoficzno-Historyczny, Instytut Historii Sztuki, Katedra Historii Malarstwa i Rzeźby
56. Beata Topij-Stempińska – pracuje na Uniwersytecie Ignatianum w Krakowie, Wydział Pedagogiczny, Instytut Nauk o Wychowaniu, Katedra Historii Oświaty i Wychowania
57. Przemysław Waingertner – pracuje na Uniwersytecie Łódzkim, Wydział Filozoficzno-Historyczny, Instytut Historii, Katedra Historii Polski Najnowszej
58. Stefania Walasek – emerytowany pracownik Uniwersytetu Wrocławskiego, Wydział Nauk Historycznych i Pedagogicznych, Instytut Pedagogiki, Zakład Historii Edukacji
59. Agnieszka Wałęga – pracuje na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu, Wydział Filozofii i Nauk Społecznych, Instytut Nauk Pedagogicznych
60. Andrzej Wróbel – pracuje w Archiwum Państwowym w Piotrkowie Trybunalskim, Oddział w Tomaszowie Mazowieckim
61. Urszula Wróblewska – pracuje na Uniwersytecie w Białymstoku, Wydział Nauk o Edukacji, Katedra Historii i Teorii Wychowania
62. Gabriela Załocha ISMM – studentka pedagogiki na Uniwersytecie Łódzkim, Wydział Nauk o Wychowaniu

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-237 Łódź, ul. Jana Matejki 34A
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. 42 635 55 77

Prezentowany słownik biograficzny jest poświęcony działaczkom i działaczom oświatowym, którzy w Królestwie Polskim uczestniczyli w ruchu społecznym związanym z szeroko rozumianą oświatą. Przełom XIX i XX w. charakteryzowały przeobrażenia natury politycznej i społecznej, a także oświatowej, sprzyjające budowaniu tożsamości narodowej mieszkańców tego zaboru. Był to okres tworzenia ruchu obywatelskiego, w którym brali udział przedstawiciele różnych narodowości, orientacji politycznych, wyznań, zawodów, osoby w różnym wieku i miejscu zamieszkania. Mimo istniejących ograniczeń politycznych działacze kulturalno-oświatowi odgrywali kluczową rolę w zachowaniu i rozwijaniu polskiej tożsamości, kultury i języka.

Słownik zawiera biogramy 676 osób, opracowanych na podstawie bogatej literatury przedmiotu oraz polskich i zagranicznych źródeł archiwalnych. Jest wartościowym opracowaniem ukazującym wysiłek społeczeństwa zaboru rosyjskiego walczącego o prawo do samostanowienia i redukcji opóźnień cywilizacyjnych. Z pewnością zainteresuje przedstawicieli nauk humanistycznych i społecznych oraz reprezentantów lokalnych środowisk zaangażowanych w pracę kulturalno-oświatową na rzecz budowania wspólnoty kulturowej.

Z opinii prof. dr. hab. Andrzeja Meissnera

Niniejszy słownik przedstawia osoby powszechnie znane – polityków, twórców kultury, uczonych – ukazując ich często mniej znaną działalność na rzecz nowoczesnej edukacji i upowszechniania nauki. Prezentuje także grono społeczników działających w lokalnych wspólnotach, budujących z dala od centrów instytucje oświaty i kultury, inspirujących wartościowe lokalne przedsięwzięcia. Są to kwestie istotne nie tylko z punktu widzenia regionalnego, ale także ogólnonarodowego dziedzictwa. [...] W biogramach zachowano właściwe proporcje między stopniem szczegółowości i skrupulatnością informacji a uniknięciem pułapki popadnięcia w prymat detaliczności. [...] Biogramy, napisane w sposób zwięzły i klarowny, oparte zostały na solidnej i wszechstronnej analizie źródeł i literatury. Wielką zaletą pracy jest wykorzystanie bardzo szerokiej bazy źródeł rękopiśmiennych różnego typu – źródeł instytucjonalnych, memuarystyki, epistolografii. [...] Pozwoliło to na przygotowanie przemyślanego, obszernego i bogatego treściowo opracowania. [...] Wartościowe są zestawienia źródeł drukowanych i opracowań w zestawieniach bibliograficznych uzupełniających główną część każdego biogramu. W efekcie słownik nabiera charakteru opracowania bio-bibliograficznego, przygotowanego według aktualnych standardów dla tego rodzaju publikacji.

Z recenzji dr. hab. Janusza R. Budzińskiego, prof. AP

 **WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO**

 wydawnictwo.uni.lodz.pl

 ksiegarnia@uni.lodz.pl

 (42) 665 58 63

Książka dostępna również
jako e-book

ISBN 978-83-8331-332-0

9 788383 313320